

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

BALCANICA

ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE DE
BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES
ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES
BALKANIQUES

VIII

EN L'HONNEUR DU QUATRE-VINGTIEME
ANNIVERSAIRE DE L'ACADEMICIEN
VASA ČUBRILOVIĆ

BELGRADE 1977

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНИКА

**ГОДИШЊАК МЕЂУАКАДЕМИЈСКОГ КООРДИНАЦИОНОГ
ОДБОРА ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА**

VIII

**У ЧАСТ ОСАМДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ АКАДЕМИКА
ВАСЕ ЧУБРИЛОВИЋА**

Уредник

Академик Мехмед Беговић

Секретар

ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ

Научни саветник

Балканолошког института САНУ

Редакциони одбор

**Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ БЕНАЦ,
ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, МИЛУТИН ГАРАШАНИН, МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ,
НИКОЛА ТАСИЋ**

**Из иностранства: MIHAIL BERZA, Бухарешт, IVAN DUJCEV, Софија, HALIL INALCIK,
Анкара, JOZSEF PERENYI, Будимпешта.**

БЕОГРАД 1977

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

BALCANICA

**ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE DE
BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES
ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES
BALKANIQUES**

VIII

**EN L'HONNEUR DU QUATRE-VINGTIEME
ANNIVERSAIRE DE L'ACADEMICIEN
VASA ČUBRILOVIĆ**

Rédacteur

Académicien MEHMED BEGOVIC

Secrétaire

DRAGOSLAV ANTONIJEVIC

Conseiller scientifique de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

**De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIC, FRANJA BARISIC, ALOJZ BENAC, VASA
CUBRILOVIC, MILUTIN GARASANIN, MIHAIL PETRUSEVSKI, NIKOLA TASIC**

**De l'étranger: MIHAIL BERZA, Bucarest, IVAN DUJCEV, Sofia, HALIL INALCIK, Ankara,
JOZSEF PERENYI, Budapest**

BELGRADE 1977

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући финансијским средствима која је обезбедила Заједница науке Србије

ИЗДАЈЕ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ,
МЕБУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР
ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА

ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО ДЕЦЕМБРА 1977. ГОДИНЕ

ШТАМПА
„СЛОБОДАН ЈОВИЋ“
БЕОГРАД, СТОЈАНА ПРОТИЋА 52

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије, број 413-834/73-02, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ
TABLE DES MATIERES

<i>Биографија академика Васе Чубриловића</i>	I
<i>Библиографија радова Васе Чубриловића</i>	II
<i>Радован Самарџић, Васе Чубриловић</i>	V
<i>Alojz Venac, Prediliri, Protoiliri, Prailiri — neki novi aspekti</i>	1
<i>Bogdan Brukner, Boundary Line between the West-Mediterranean and Balkan-Anatolian Complex</i>	17
<i>Никола Тасић, Промене у начину сахрањивања у неолиту југословенског Подунавља и северног Балкана</i>	25
<i>Milutin Garašanin, Zur Frage der Transhumanz in der dinarischen Bronzezeit</i>	37
<i>Rastko Vasić, Figural Elements in the Iron Age Art in Yugoslavia</i>	43
<i>Бранко Гавела, Један поглед на историју балканских Келта</i>	53
<i>Фанула Папазоглу, Етничка структура античке Македоније у светлости новијих ономастичких истраживања</i>	65
<i>Драгољас Срејовић, Варварска енклава на подручју муниципија S</i>	83
<i>Mihail Berza, Dubrovnik et son passé évoqués par Nicolas Iorga</i>	89
<i>Илија Митић, On International Relations of Dubrovnik — the Only Maritime Republic in the Balkans</i>	103
<i>Ivan Dujčev, L' oeuvre de Méthode d' Olympe „De libero arbitrio” et les discussions entre orthodoxes et hérétiques</i>	115
<i>Драгољуб Драгојловић, Кудугери код балканских народа</i>	129
<i>Верена Хан, Маргиналије уз налазе осликаног средњовековног стабла из Краљеве Сутјеске</i>	137
<i>Marijana Gušić, Perizom u raki sv. Šimuna u Zadru</i>	145
<i>Милан Васић, О градњи старог моста у Мостару</i>	189
<i>Zdenko Zlatar, Kara Mustapha and the Republic of Dubrovnik (1677—1678): a New Interpretation</i>	201
<i>Славко Гавриловић, О немирима Срба („Влаха”) на властелинствима у северозападној Хрватској прве половине XVIII века</i>	217
<i>Глигор Станојевић, Улцињски гусари средином XVIII века</i>	223

<i>С. А. Никитин, О так называемой „конвенции Паулулчи — Кара-Георгий“</i>	235
<i>Николай Годоров, Новые данные о сербских добровольцах в греческом востании 1821 г. в Дунайских княжествах</i>	245
<i>Петар Милосављевић, Срби — професори Харковског Универзитета</i>	257
<i>Климент Цамбазовски, Бугарски трговци на панаџурима у Кнежевнини Србији средином XIX века</i>	271
<i>Раде Петровић, Идеја о продаји Босне и Херцеговине шездесетих година 19. столећа</i>	279
<i>Milorad Ekmečić, Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850 do 1878 godine</i>	301
<i>Dimitrije Đorđević, An Attempt at the Impossible: Stages of Modernization of the Balkan Peasantry in the 19th Century</i>	321
<i>Wayne Vucinich, Political Currents among Immigrant Serbs in California on the Eve of the Insurrections of 1875</i>	337
<i>Dušan Nedeljković, Svetozar Marković et la pensée socialiste dans les Balkans</i>	367
<i>Nicolae Ciachir, La diplomatie Roumaine dans les Balkans entre 1878—1900.</i>	375
<i>Георге Захарија, Национално јединство и независност — перманентне вредности мисли и деловања румунског народа</i>	387
<i>Василије Крстић, Из историје демократског покрета Срба у Угарској</i>	397
<i>Виктор Карасџев, Јован Пичета (1844—1920) и его мемуари</i>	415
<i>Александар Матковски, ВМРО и македонско национално питање</i>	427
<i>Ю. А. Писарев, Портреты современников Н. Г. Гортвич — русский посланник в Сербии</i>	443
<i>Новица Ракочевић, Политичка основа проглашења Црне Горе за краљевину 1910. године</i>	455
<i>Владимир Дедијер, Младобосанци и идеја југословенства</i>	461
<i>Richard Plaschka, Aus den Haft-Akten der Sarajevo-Attentäter</i>	481
<i>Арпад Лебл, Васа Стајић и југословенско уједињење</i>	491
<i>Драгољуб Живојиновић, Велика Британија и проблем Црне Горе 1914—1918. године</i>	503
<i>Борђе Кнежевић, О списку 303 виших српских официра нађеном у бечком архиву</i>	519
<i>Милан Ванку, Улога великих сила у разбијању савеза Мале Антанте</i>	529
<i>Јован Бојовић, Став балканских комунистичких партија према променама у Њемачкој 1933. године</i>	541
<i>Душан Лукач, Утврђивање основних праваца и метода експанзије трећег рајха према југоистоку Европе по доласку нациста на власт 1933. године</i>	547
<i>Andrej Mitrović, Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa — Politik 1914—1941</i>	559
<i>Јован Марјановић, Борђе Радишић, Перо Морача, Ослободилачка борба у Југославији и култура 1941 — 1945 године</i>	573
<i>Mihail Andreev, Le developpement des charges de l'administration provinciale du Second État bulgare (1185—1396)</i>	587
<i>Мехмед Беговић, Да ли је римско право утицало на шеријатско право</i>	593

<i>Петар Стојановић</i> , Неке поруке наслеђеног обичајног права у Црној Гори и сјеверној Албанији	601
<i>Бурица Крстић</i> , Неке паралеле у савременом истраживању правних обичаја	617
<i>Никола Павковић</i> , Питање првобитног умира крвне освете	627
<i>Demetrios Loukatos</i> , Signaux d'interdiction de pâturage dans les terrains agricoles, en Grèce	639
<i>Јован Трифуноски</i> , Западна Македонија — неки карактеристични етнички проблеми	645
<i>Милисав Лутовац</i> , Утицај наших планина на човека и његово друштво	659
<i>Mirko Marković</i> , О животу и обичајима стоћара па Влашићу	671
<i>Драгослав Антонијевић</i> , Заједничко у народној религији Грка и јужних Словена	681
<i>Vesna Čulinović-Konstantinović</i> , Друштвено-pородичне veze starosjedilaca i dinarskih useljenika Pakračke regije	695
<i>Vasil Marinov</i> , Die Holzschnitzereikunst bei den Karakatschanen in Bulgarien	713
<i>Бранислав Којић</i> , Монументалност у балканској профаној архитектури	727
<i>Живан Милисавић</i> , Борба Матице српске за баштину Саве Текелије	737
<i>Миодраг Стојановић</i> , Српске народне песме у грчком преводу Николе Томазеа и Стефана Куманудиса	749
<i>Бошко Новаковић</i> , Пишчева панорама света	759
<i>Radmila Petrović</i> , Process of Musical Changes in some Serbian Periodical Customs	769
<i>Nadežda Mosusova</i> , Das Balkanische Element in der Südslawischen Kunstmusik	779

Академик Васа Чубриловић

БИОГРАФИЈА АКАДЕМИКА ВАСЕ ЧУБРИЛОВИЋА

Рођен је 14. јануара 1897. године у Босанској Градишци. Основну школу је завршио у истом месту, а гимназију похађао у Тузли и Сарајеву. Као учесник у покрету босанске национално-револуционарне омладине пред први светски рат 1914., истеран је из тузланске гимназије и прешао у гимназију у Сарајеву. Овде је учествовао у сарајевском атентату 28. јуна 1914. и био осуђен од аустријског суда на 16 година робије. Изашао је из затвора после слома Аустро-Угарске у новембру 1918. и довршио гимназију у Сарајеву.

Године 1919. уписао се на Филозофски факултет у Загребу, историјско-географска група наука, а у јесен те године прешао на Филозофски факултет у Београду, група историјских наука. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду 29. VI 1922. Професорски испит положио је 13—16. априла 1927. Докторирао је из теме: „Босански устанак 1875—1878“, на Филозофском факултету у Београду, 4. VII 1929. До 1929. радио је као наставник у гимназијама у Сремској Митровици, Сарајеву и Београду. 20. XI 1929. додељен је на рад Филозофском факултету у Београду, Семинару за општу историју новог века. 1. X 1934. постављен је за доцента на Филозофском факултету у Београду за предмет Општа историја новог века. 27. X 1939 изабран је за ванредног професора за исти предмет на истом Факултету.

За време другог светског рата био је од 3. VII 1941. до 23. XII 1942. у затвору Гестапо-а и у логору на Бањици. Тада је и пензионисан и био ван службе на Универзитету и уопште, све до ослобођења земље. После ослобођења враћен је у службу на Универзитет и 15. XI 1947. преведен у звање редовног професора универзитета.

Априла 9. 1945. постављен је за министра Савезне владе ФНРЈ. Дужност редовног професора универзитета вршио је, без примања припадности, за све време док је био савезни министар. 9. априла 1951. разрешен је дужности савезног министра. На дужности редовног професора универзитета остаје све до 1. септембра 1967. Тада је пензионисан, јер је те године напунио 70 година живота.

Редовни члан Српске академије наука и уметности постао је 20. XII 1961. За дописног члана Југославенске академије знаности и умјетности изабран је 16. VI 1961., а за дописног члана Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине изабран је 23. XII 1969.

На дужности секретара Одељења историјских наука Српске академије наука и умјетности био од марта 1971. до 1977. За директора Балканолошког института исте Академије, постављен је 1968. и ту функцију и сад врши. Изабран је за редовног члана Академије наука и умјетности Црне Горе. 1. маја 1976. Академија наука СССР-а изабрала га је за свог иностраног члана. Члан је Председништва САНУ од децембра 1977. године.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ВАСЕ ЧУБРИЛОВИЋА

1. *Васа Пелагић*, Календар „Просвете“, 1924, 1—5.
2. *Босански устанак 1875—1878*, Посебна издања СКА LXXXIII, Београд 1930, VI + 419.
3. *Добровољци у српско-турском рату 1876. године*, Преглед 5 (Сарајево 1930) 408—42.
4. *Политички узроци сеоба на Балкану од 1860—1880. год.*, Гласник Географског друштва XVI (Београд 1930) 26—49.
5. *Јован Ристић*, Српски књижевни гласник, н. с. XXXII (Београд 1931) 398—406.
6. *Рајхштатски споразум*, Српски књижевни гласник, н. с. XXXIII (Београд 1931) 285—93.
7. *Босански фрајкори у Аустро-турском рату 1788—1791*, Братство 27 (Београд 1933) 102—131.
8. *Мис Ирби у Босанском устанку*, Преглед 9 (Сарајево 1933) 627—630.
9. *Револуционарни покрет у Босанској крајини у XIX веку*, Гласник Југословенског професорског друштва 14 (Београд 1934) 10—12.
10. *Босанско Подриње и први српски устанак*, Зборник у славу Филипа Вишњића (Београд 1935) 115—121.
11. *Владимир Ђоровић, Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (Београд 1935) — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XVI 2 (Београд 1936) 391—393. Приказ.
12. *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, Југословенски историски часопис I (Београд 1935) 368—403.
13. *Станоје Станојевић*, Српски књижевни гласник, н. с. XLI (Београд 1937) 595—599.
14. *Историски основи Вишњићевој песми „Бој на Мишару“*, Прилози проучавању народне поезије V 2 (Београд 1938) 56—67.
15. *Масарикова и Крамаржова концепција чешког питања*, Преглед 13 (Сарајево 1938) 1—8.
16. *M. Paulová, Dejiny Maffie, Odboj Cechu a Jihoslovani za svetove valky 1914—1918*, Praha 1937, 664. Југословенски историски часопис IV, 1—2 (Београд 1938) 148—55.
17. *Сењанин Иво*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XVIII 1—2 (Београд 1938) 526—545.
18. *Са Ђоровић Владимиром, Србија од 1858 до 1903 године*, Београд, б. г., 191.
19. *Периодизација српске историје у XIX веку*, Југословенски историски часопис V 1—2 (Београд 1939) 237—44.
20. *Политичка прошлост Хрвата*, Београд 1939, 127.
21. *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939, 132.
22. *Око проучавања средњовековног феудализма*. Поводом дела Георгија Острогорског — Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и

- јужносаовенским земљама, Посебно издање САН CLXXVI, 176, Београд 1950, Историски часопис III (Београд 1950) 189—203. Приказ.
23. Вуксан Р. Душан, *Петар I Петровић Његош*, Цетинје 1951, 390. Историски часопис III (Београд 1950) 309—311. Приказ.
 24. *Два питања из историје аустријске власти у Босни и Херцеговини*, Преглед (Сарајево 1953) 277—80.
 25. Вук Стефановић Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1953. 5—25; 147—148. Предговор и поговор.
 26. *Црна Гора и почетак устанка у Србији 1804*, Политика 22. I 1954.
 27. L. Hadrovics, *L'église Serbe sous la domination turque*, Paris 1947, Историски гласник 4 (Београд 1954) 176—181. Приказ.
 28. Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*. Политичко-историјска студија о Првом српском устанку 1804—1813, Београд 1954, 9—39. Предговор.
 29. *Душан Пантелић*, Архивист 1—4 (Београд 1954). Некролог.
 30. *Први српски устанак*. Реферат одржан на свечаној седници у Београду 14. фебруара 1954. у част прославе стотедесетогодишњице почетка Првог српског устанка, Историски гласник 1—2 (Београд 1954) 3—14.
 31. *Сарајевски атентат 1914—1954*, Политика 27. јуна 1954.
 32. *The first Serbian insurrection 1804—1813, Through Yougoslavia III I* (Београд 1954) 2—4.
 33. *Abd-ul-Hamid — Abd-ul-Kerim — Ahmet paša Hercegović — Aneksija Bosne i Hercegovine — Balkanski savez 1866—1868 — Istorija Balkanskog poluostrva — Bečari — Bosanska krajina — Enciklopedija Jugoslavije I*, Zagreb 1955.
 34. *Теодосије Мркојевић*, Зборник Филозофског факултета III (Београд 1955) 197—230.
 35. *Преглед историје за странце* издање комисије за културне везе са иностранством, Београд 1959, 1—16.
 36. *Bosna i Hercegovina Austro-ugarska uprava — Carigradska konferencija — Crni Potoci — Enciklopedija Jugoslavije II*, Zagreb 1956.
 37. *Uticaj francuske revolucije na politički razvoj u Srbiji i drugim pokrajinama naše zemlje. Questions actuelles du socialisme*, Paris 1956, 1—14.
 38. *Dožad, Nikola de Morez — Evrenos (Avranes) Mehmed — Ilija Garašanin — Garašaninovo Načertanije — Heterija — Enciklopedija Jugoslavije III*, Zagreb 1958.
 39. *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 578.
 30. *Увод у историју Југославије од 1918 до 1945*, Из историје Југославије 1918—1945, Зборник предавања, Београд 1958, 7—26.
 41. *Привредни и друштвени елементи у делима Стојана Новаковића*, Споменница САН 40 (Београд 1959) 49—58.
 42. *Терминологија племенског друштва у Црној Гори*, Посебна издања САН СССXXI, Београд 1959, 59.
 43. *Хајдуци и ускоци 464—468; Племенска и сеоска самоуправа 717—743; Народна култура 744—76; Сеобе и етничке промене у југословенским земљама од XV до XIX века 790—80; Србија под аустријском влашћу 1256—1265; Развитак сеоске самоуправе у Србији и борбе с Турцима 1270—1301, Историја народа Југославије, књ. II* (Београд 1960).
 44. *Iškov mir*, Enciklopedija Jugoslavije IV, Zagreb 1960.
 45. *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*, Зборник Филозофског факултета V 1 (Београд 1960) 163—188.
 46. *Црна Гора у руско-аустријском уговору о подели Турске 1782 године*, Глас САН ССL, Одељење друштвених наука 10 (Београд 1961) 171—196.
 47. *Karlovački mir — Krfska deklaracija — Majski prevrat 1903 — Enciklopedija Jugoslavije V*, Zagreb 1962.
 48. *Црна Гора у доба Његошево*, Споменница посвећена стотедесетогодишњици рођења Петра I Петровића Његоша, Посебно издање САН ССCL I, Београд 1963, 35—41.
 49. В. М. Хвостов, *Историја дипломатиј*, том II, *Дипломатия в новое время (1871—1914)*, Москва 1963, 80, Југословенски историјски часопис 2 (Београд 1964) 98—105.

50. *Периодизација историје Црне Горе у новом веку*, Глас САН CCLV, Одељење друштвених наука 11 (Београд 1963) 83—14.
51. *Постанак племена Куча*, Зборник Филозофског факултета VII 1 (Београд 1963) 313—335.
52. *У чему је суштина и каква је историјска и културна улога Првог српског устанка 1804*, Југословенски часопис 3 (Београд 1963) 3—17.
53. Бранко Павићевић, *Црна Гора у рату 1862*, Историјски часопис XIV—XV (Београд 1963) 569—57.
54. *Историја Југославиј I—II*, Москва 1963. Академија наук СССР (Запажања и критичке примедбе). Историјски часопис XIV—XV (Београд 1963—1965) 517—545.
55. *Малонишићи — племе у Црној Гори*, Зборник Филозофског факултета VIII 2 (Београд 1964) 455—477.
56. *Србија и Аустрија у XIX веку* (Одломци), Борба 16. VI 1964.
57. *Mihal-Oglu*, Enciklopedija Jugoslavije VI, Zagreb 1965.
58. *Академик Стојан Новаковић, научник и политички радник, један од најобразованијих људи свога времена*, Политика 1. II 1965.
59. *Стојан Новаковић, Споменница посвећена 50-годишњици смрти Стојана Новаковића*, издање САН, (Београд 1967) 11—22.
60. *Јован Цвијић и стварање Југославије*, Зборник „Југословенски народи пред први светски рат”, издање САН (Београд 1968), увод и предговор, VII — IX и 965—99.
61. *Istorijski osnovi republike Bosne i Hercegovine, „Prilozi” izdanje Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, (Sarajevo 19 . .), 23—42*
62. *Istorijski osnovi postanku Jugoslaviji 1918. Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države, izdanje JAZU Odjel za društvene nauke, (Zagreb 1969), 59—99.*
63. *Београд — Национално и културно средиште Србије у XIX веку*, Зборник радова „Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867.”, издање САНУ, Одељење друштвених наука, (Београд 1970), 217—242.
64. *L'Institut d'études balkanologiques de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, „Balkanica” I*, (Београд 1970), 3—11.
65. *Светозар Марковић о националном питању у Аустро-Угарској, „Balkanica”, II*, (Београд 1971), 133—140.
66. *Авторский коллектив: И. В. Агибалов, В. А. Анфилов, С. С. Бирюзов, Освобождение юговосточной и центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов, 1944—1945. Москва 1970. (Исто), 389—397.*
67. *Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори средњег века*, Зборник „Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, издање Балканолошког института САНУ, (Београд 1974), I, 43—69.
68. *Развој привреде 1740—1788. и град пред Српску револуцију 1804.*, „Историја Београда” САНУ Одељење историјских наука, издање „Просвета”, (Београд 1974), I, 674—693. и 717—769.
69. *Српска револуција 1804—1815.* „Историја Београда”, (Београд 1974), II, 5—78.
70. *Дели-Ахмед*, Зборник Филозофског факултета у Београду, (Београд 1970), XI-1, 551—573.
71. *Историја Срба*, Тезе за писање историје Срба, издање С. Р. Србија Републичка заједница културе, Комисија за капитална дела, (Београд 1970), 3—49.
72. *Србија и Аустрија у XX веку*, Зборник радова приказаних на Међународном научном скупу Велике силе и Србија пред први светски рат, издање Научни скупови Српске академије наука и уметности IV, Одељење историјских наука, (Београд 1976), 1—39.
73. *Istočna kriza 1875—1878. i njen značaj za međunarodne odnose koncem XIX i početkom XX veka*, Међународни научни skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878. godine, Sarajevo—Ilidža. 1—3. oktobra 1975., izdanje Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XXX, Odeljenje društvenih nauka, 4, tom 1, (Sarajevo 1977), 15—30.

ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

I

Васа Чубриловић је сам собом заступно читав један правац у савременој српској историографији. Он се јуначки носио с временом и храбро допуштао да олује испуњавају његово духовно биће и у њему се сударају и ломе. У историју је улетео скоро као дечак, и доживео да се она раздвоји тачно на месту на коме је он стајао са својим друговима. За њим су, после свега, остале три епохе које он непрекидно преживљава с много мудрог стрпљења и мира, али једино с намером да буде окренут ведринама у будућности. Васа Чубриловић никада није оспоравао потоња времена због прошлости којом се бави и као научник и као политички мислилац. Али, исто тако, он уиме дневних ствари и замишљене боље сутрашњице није некритички одбацивао оно ваљано што је историја дала и што би од ње морало остати. Пун оптимизма и у тренуцима кад би осетио горчину од преживљеног искуства, Чубриловић је стварао себе и утицао на образовање других у чврстом сазнању да у напредак треба веровати као у основну покретачку снагу живота, и да истраживање историје, кад је истинољубиво и критичко, подржава ту покретачку снагу. Наклоњен стрпљивом и трпељивом превазилажењу слабости ради стварних вредности које ваља без престанка постизати, он је своје научном делу на ретко складан начин додао свој позив ведрога педагога. Његово животно уверење и, уједно с тим, његова научна теорија могли би се условно назвати виталистичким.

У свему овоме ипак треба подвући једну чињеницу. Васа Чубриловић је велики ревнатор историографији на првом месту због свога сазнања суштине научног метода. Да би тај метод водио откривању истине, којој се прилази споро, трудом многих генерација, више од свега је потребно да тежња за сталним превазилажењем и напредовањем буде остварена и његовим логичким склопом и декларисаним програмом који из њега проистиче. Тражење ослоња у ономе што су претходници урадили никако не ваља схватити као потчињавање њиховом ауторитету него као напор да се тај ауторитет потврди тиме што ће се од њега поћи у даља испитивања до нових сазнања. Будући да нико није ненадмашан свако мора бити надмашен трудом настављача. Наука може трпети угледање само у једној генерацији и једној истраживачкој школи, кад се резултати постижу широм сарадњом. Напуштање велике вертикале напретка изневеравање је не само природних закона него и оних методолошких начела који обезбеђују научну истину.

Може се учинити сувише обичним схватање Васе Чубриловића да у историјској науци ништа не може заменити истину и да је глав-

ни чинилац научног развитка стално настојање да се усавршавањем метода што поузданије дође до те истине. Али, ово схватање својим садржајем није једноставно.

Прво. Кад се пажљиво разгледа стање у југословенској историографији као целини за последњих сто година, очевидном мора постати чињеница да се у њој сувише споро напредовало и због превелике привржености претходницима и њиховим методима. Ако се ова навика посматра у склопу свих оних заблуда које је од романтизма и ранијих предања наследила критичка историографија, и ако се узме у обзир да су некадашњи историци тим заблудама, уза сва оспоравања, почесто подлегали, сигурно је да се у научном развитку поред улазних линија морају утврдити и тачке застоја или, бар најизглед, силазне путање. Подвргавање ранијим ауторитетима доводило је до наставка поготову стога што се оно обично јављало у раздобљима објективно изазване и створене стагнације, тако да је приклањање узорима значило више сметњу него подстицај развитку. Васа Чубриловић се показао довољно научно надмоћним, и није подлегао оваквом менталитету. Своје претходнике највише је ценио по ономе чиме су они превазишли своје претке, и никада није сматрао да ће их изложити ниподашњавању ако и њих, неумитношћу напретка, доведе у подређен положај према њиховим наследницима. А све је то претпостављало не само животни оптимизам него и трајну непопустљивост у поштовању научности историографије.

Друго. Напредак научне мисли зависи од воље њеног носиоца и од оних друштвених промена које ту вољу чине интензивнијом. Васа Чубриловић је, више од тога, одувек сматрао да врстан историчар мора хотимице искористити буру времена како би што више узлетео и видео даље од претходника. Ако сам себе принудно задржи у времену које је већ прошао и с његовим гледиштима, историчар ће себи ускратити динамичност мисли и ослобођену проницљивост у посматрању. Благовремено коришћење искустава свога тренутка предуслов је правилног развитка и успостављања континуитета на здрав начин, тј. у знаку постигнутог напретка.

Треће. Спољашње околности могу, међутим, деловати подстицајно, ако историчар не заостаје у коришћењу методолошких могућности које је научни развитак открио као целисходне. Другим речима, историчар може унапредити свој рад ангажованим односом према своме времену једино ако га то не омета у прихватању и развијању најбољих међу најновијим научним методима. Никаква напредност у гледању на свет око себе није кадра ублажити или надокнадити застарелост једног метода, поготову кад се такав компромис врши услед било каквог користољубља. У таквим случајевима често долази и до обрнутог односа међу стварима, па слабашност метода брзо разголити тежњу једног гледања на свет да се обавије заштитном љуском и у њој конзервише. Васа Чубриловић је увек истицао да научни метод мора бити слободан и самосталан, као што и резултати истраживања не смеју зависити од практичних потреба и побуда. Јер, у томе је и доказ степена ослобођености једног друштва и сваког његовог појединца.

Четврто. Ништа Васу Чубриловића није толико радовало као стицање нових историјских знања у кругу у коме је деловао. И ни-

шта га није толико чинило мрзовољним као научно празнословље засновано на познатим стварима. Ценио је и туђи и свој рад према вредности постигнутих резултата, а метод је оглашавао добрим на првом месту у зависности од циља коме је водио. Овим је научна мисао постајала блиска идеји о животу: улога историчара није у аранжирању музејских дворана него у васпостављању тоталитета прошлих збивања. Због тога, радовање Васе Чубриловића открићима у историји сведочи о високом нивоу његове научне спреме и природе. Са заступницима какав је он историографија добија значење и смисао који су блиски циљевима других фундаменталних наука.

Овим је научни лик Васе Чубриловића само наговештен. Црте које тај лик обележавају постаће уочљивије кад се истакне чиме се он издаваја и по чему разликује од својих претходника у српској историографији.

II

Владимир Ђоровић је био онај научник у чијем је раду Васа Чубриловић несумњиво могао наћи најширу основу док се образовао као истраживач и писац. По основној спреми филолог, проистекао из школе бечких слависта и њиховог критичког метода, Ђоровић је својим радом далеко превазишао основе од којих је почео и, сиљном стваралачком снагом, брзо се развио у последњег српског поли-историка. Он је на балканском тлу испитивао праисторију и све историјске епохе. Бавио се не само историјом уже схваћеном, него и фолклором, народним песништвом, историјом књижевности, културном прошлошћу уопште. Објављивао је најстарије српске споменике и грађу о сукобу Србије и Аустрије у XX веку. Писао је ситне прилоге и, чини се с лакоћом, велике синтезе. Сличну смелост да залази у многе области прошлога живота имао је и Васа Чубриловић. Али, он је то чинио сагласно основи која није била филолошка него искључиво историјска: задржавао се у разним епохама и разним областима историје претежније ради сазнања њене целине него одвојених појединости. Охрабрен Ђоровићевом енергијом и разноврсном плодношћу, Васа Чубриловић је створио дело које је обимом мање, али које у методолошком погледу доноси потребну новину.

Однос Васе Чубриловића према Васиљу Поповићу одаликује се сложеносту и једним финим интензитетом. Ако је у Београду између два рата било историчара који су створили своју научну школу, Васиљ Поповић је међу њима свакако био најистакнутији. Неки од његових ученика деценијама су се после његове смрти држали његовог метода историје међународних односа. Вероватно најупућенији познавалац савремених праваца и дела у европској историографији, Васиљ Поповић је међу великим узорима био најближи Пјеру Ренувену и његовој побуни против ограничености метода дипломатске историје; више од тога би се могло рећи да је Поповић наговестио неке идеје о историји међународних односа које је Ренуven касније до краја развио. Још док је писао своје *Источно питање* (1928), Васиљ Поповић је развио мисао да судбина Турске није за-

висила једино од политике великих сила, као што се готово редовно наглашавало у европској историографији, него, упоред с тим, и од унутрашњих односа у томе царству, поготову од ослободилачке борбе потчињених народа. У својим потоњим студијама и монографијама, Васиљ Поповић је, према грађи истраженој у архивима, особито бечким, расправљао о положају европског дела Турске у XIX веку узимајући у обзир, сагласно њиховом значају, разне факторе, све до привредног, друштвеног и психолошког. Васа Чубриловић је, као његов настављач, знао искористити предности свога положаја и закорачити даље. У својим списима он је брисао међе између опште и националне историје, а од фактора је слободно истицао оне који су највише одговарали предмету његовог изучавања и потреби да се тај предмет изблиза осветли.

Велики учитељ Васа Чубриловића био је Јован Цвијић у улози творца српске антропогеографије. Непревазиђени зналац Балканског полуострва и оних народа које је на њему затекао, оснивач истраживачке школе о насељима и пореклу становништва, први који је проценио сав обим и значај сеоба за судбину читавих народа, стваралац колективне типологије према којој је поделио живаљ Југоисточне Европе, Цвијић је добио мало следбеника међу историчарима. Васа Чубриловић ову прилику није пропустио: наставио је испитивања којима је Цвијић дао основу, али не антропогеографским него историјским методом, надући у ствари за тим да појавама које су имале шири значај и које је његов претходник уопштавао врати њихову садржину, проистеклу из простора и времена.

Однос Васа Чубриловића према претходницима или савременицима много је сложенији него што то могу показати наведени примери. Он је један од оних историчара, нимало честих, који не читају друге искључиво у трагању за потребним подацима. Њега је одувек занимала историја као целина и миле су му биле све карактеристичне чињенице. Степен употребљивости тих чињеница мерно је не само потребама свога писања већ, на своју радост, и потребама свога сазнања. Због тога се не треба чудити Чубриловићевој врлини да на свој особит начин учи и код оних с којима се најдубље не слаже. У овом случају реч је о успостављању методолошке антитезе, али и о коришћењу на свој начин оних података које су други можда погрешно употребили. Васа Чубриловић је, на пример, постао веома упућен познавалац савремене аустријске и немачке историографије, и то не само оне о XIX и XX веку.

III

Својим делом Васа Чубриловић је био међу онима који су означили настајање једног новог раздобља у српској историографији. Он је то постигао давши своје раду нарочито сложен интензитет.

Прво. Историјска мисао увек је само израз тренутка у процесу стицања историјског сазнања. Историчар је кабинетски радник зато што је предуслов његовог стварања истраживање чињеница у изворима и литератури; али, супротно томе, он не сме остати одвојен од друштвених кретања и промена у колективној свести. Све оно што

се око њега дешава као ново обележје времена, особито у политици, науци и уметностима, скуп је чинилаца који подстичу историјску мисао да се непрекидно мења у смислу отварања нових истраживачких простора и стварања садржајнијих концепција. Историјска мисао, као и свака друга, мора бити супротстављена спољашњим збивањима, али не са тежњом да се учаури и конвервише него са циљем да и она допринесе заједничком изналажењу истине. Васа Чубриловић се као историчар развијао сагласно захтевима класичне методологије свога заната и, упоредо с тим, у складу с новим тековинама људске свести уопште. Његов поглед на историју никада није био професионално ограничен, јер он то себи није дозвољавао.

Друго. Васа Чубриловић није присталица теорије историјског сазнања Вилхелма Дилтаја, али му је његово поимање интроспекције као једног од инструмената тога сазнања сасвим прихватљиво. Уза сву тачност, историчар није механизам за прераду података. У томе је предност, а у томе су и опасности његовог посла. За опрезна, прибрана и мудра историка заштита је у интроспекцији која није само у трајном самонадзору. Посматрајући себе како реагује и на који начин прима спољашња обавештења, истраживач и писац историје мора до свога зрелог доба стећи способност да влада својим научним сензибилитетом и да не подешава себе интересима друкчијим од интереса истине. Преко тога, он мора стално бдети на оним често нејасним границама које ваља да одвајају његову позитивну имагинацију од успламтеле или, пак, користољубиве фантазије. Најзад, интроспекција отвара путеве до оних личних могућности које могу остати неупотребљене при пасивној примени кодификованих методолошких правила. Искрен и према себи и према другима, Васа Чубриловић је непрекидно водио борбу са целином свога духовног бића како би што интензивније проникнуо у ткиво историјске материје и њено значење.

Треће. Не постоји појединост у историји која се може узети независно од комплекса појава. Уједно с тим, нема историјске целине која није у зависности од њених детаља. Васа Чубриловић неће да зна за мирне и непокретне чињенице, као што ни он, кад се надресе над прошла збивања, нимало није равнодушан. Док посматра животне функције и најситнијег феномена, историчар је дужан имати у своме оку географска прострaнства, а својим духом крстарити изнад векова. Доведене у животни однос уместо у механичку зависност, појаве морају открити не само свој спољашњи изглед него и оне своје радје које су свакој од њих својствене и без којих је неодржива унутрашња равнотежа целине. Тиме свака од њих, у историјској реконструкцији, добија свој стварни обим и своју улогу. У студијама Васе Чубриловића многе појаве држе се виталношћу коју им је дало његово интензивно сазнање дугих векова и великих прострaнстава историје.

Четврто. Упоредно посматрање прошалих облика живота посредством аналогije корисно је уколико није пасивно и механичко. Настанак сличних феномена на разним меридијанима не мора бити последица истоветних узрока, а још мање исход преношења утицаја: знакови људског живота нису толико многобројни и тако разновр-

сни као што се често претпоставља на основу површних искустава. Али, могућности компаративног метода тиме су само повећане. Истраживање сличности и разлика у аналогним појавама, као и оног претходног развика који је до њих довео, врсног научника само може привести конкретним историјским и социолошким решењима. Уистину, Васа Чубриловић је, проучавајући једне, увек упоредо разгледао и друге сличне облике друштвене организације. *Прадруштво* Луиса Хенрија Моргана послужило му је док је писао студије о постанку племена на Балкану, мада је реч о два света која се дословно не дају упоређивати.

Пето. Чубриловићев витализам није дозвољавао свођење резултата рада на равне слике и уобичајене мисли. Пластичност облика, покретљивост оживљеног света и аутономна вредност идеја захтевају сталну напрегнутост онога који их ствара. Такав историчар мора доћи у особито незгодан положај кад приступи реконструкцији збивања, а за то нема довољно података. принуђен да се довија уз помоћ интуиције или, чешће, имагинације, он се неминовно излаже опасности да због што потпуније слике изневери представу добијену посредством реалних чињеница. Васа Чубриловић је историчар продорне интуиције и разигране маште. Људи са својим односима тешко пред њим чувају своје тајне. Али, Чубриловић неће рећи ни све што је сазнао, а камоли што је наслутио. У његовим списима нема описа ни тврђи које се не дају доказати провереном грабом. С њим може бити неслагања, али се у његов научни поступак не може сумњати. Животност свега који он открива проистиче из његове моћи сагледавања, снаге размишљања и начина повезивања појава, а не из његове маштовитости и домишљања. Његова је ствар како он, и у којој мери, користи своју имагинацију и интуицију док стиче своја сазнања. Битно је да такви његови тренуци непрекидно остају под надзором његове научне критичности.

III

Научно дело Васе Чубриловића одикује се тематском разноврсношћу, али је оно, кад се узме као целина, ипак јединствено. Јер, њиме доминира питање како су се појавили и каква је историјска судбина модерних балканских народа, поглавито југословенских. Одговор који Чубриловић даје на ово питање ваља потражити у многим његовим студијама, и унапред треба знати: он тај одговор не тражи објашњавајући случајне или споредне него готово увек одсудне појаве балканске историје.

Васа Чубриловић се у историјској науци огласио 1924. године једним кратким огледом о Васи Пелагићу.¹ Тешко је претпоставити да је он тада имао сасвим одређену представу свога будућег рада у целини; извесно је, међутим, да је он у то време, мада још сасвим млад,² имао за собом преживљено једно претешко искуство које га

¹ Васа Пелагић, Календар „Просвете“, 1924, 1—5. (Радови Васе Чубриловића наведени су у овим напоменама без података о имену и презимену њиховог аутора).

² Васа Чубриловић је рођен 1897. године.

није оставило равнодушним пред питањима сутрашњице. У сваком случају, поменути оглед о Васи Пелагићу као да је наговештавао потоњу Чубриловићеву заинтересованост за однос националних и социјалних тежњи у покретима маса и у списима њихових идеолога. Још тада је он, због његове важности, издвојио питање, на које ће касније одговорити и својим научним делом и својим јавним држањем: да ли се ослободилачки покрет против туђина може сматрати успешно окончаним, ако из њега не проистекне и социјално ослобођење некада потчињеног народа?

Своју научну будућност, међутим, Ваца Чубриловић је утемељио радом на обимној монографији *Босански устанак 1875—1878.*³ Ово дело, коме није претходила ниједна озбиљнија студија о томе предмету, настало је као плод вишегодишњих архивских трагања, углавито у Бечу, исцрпних до мере која једном истраживачу може обезбедити методолошка искуства за дуже раздобље рада. А како је у овом случају реч о прикупљању грађе која је сведочила о догађајима још увек живим у сећањима и, можда више, у несвесним радњама људи и њихове групе, Чубриловић је одиста био у доброј могућности да процени до које мере је исказ архивских аката сасвим поуздан и од којих међа почиње релативност његовог значења. Упоредо с тим, због природе збивања, он је претресао јурналистичку, пропагандну и мемоарску грађу која је настала као непосредан или удаљенији одјек Источне кризе 1875—1878. године. Истодобно кад и Васић Поповић, у ствари у време кад су на Западу тек била усвојена гледишта да је историчар, поред званичне, дужан проучавати и незваничну политику, првенствено ону коју стварају и којом се баве странке и покрети, и да је у ту сврху потребно користити као извор дневну штампу и друге јурналистичке списе (Жорж Вајл), Ваца Чубриловић је започео расветљавати поједине важне одсеке Источног питања испитујући највећим делом заборављену публицистичку грађу. Запажања савременика буне и њихови лични папири, преважан историјски материјал до кога је Чубриловић дошао у последњи час, чине једну од основа његовог дела поготову стога што је он вредност тога материјала непрестано проверавао исказима других извора.

Заснована на поузданим темељима, монографија Васе Чубриловића о устанку у Босни и Херцеговини 1875—1878. године пример је превазилажења метода традиционалне политичке историографије. Узроци који су довели до покрета нису само наглашено многобројни; још наглашеније, сваки од њих је друкчији по дужини и снази свога претходног деловања. Писац их је дао у виду три круга који се на крају спајају у један логички систем. Први круг сачињавају, најпре, међународни односи и њихов утицај на Источно питање; у њему је, затим, Османско Царство које покушава да се учврсти спроводећи реформе; овде, најзад, улази и онај „национални покрет у Босни и околним земљама“ који је извесно подстакао устаничко вреће. Али, и тај покрет се одаиковао сложености. Његов носилац су грабанство, које је после 1850. године развило послове, проширило видике и стекло многе везе, и први на страни школовани интелектуалци који су у своју патријархалну средину унели „идеје западне демо-

³ Посебна издања СКА, LXXXIII, Београд 1930, 419+6+1 карта.

кратије о народу, друштву и држави". Тиме је сељаштво, „до друге половине деветнаестог века главни носилац српског националног покрета", добило не агитаторе него организаторе борбе. Његово револуционарно расположење било је у довољној мери снажено. „Бедан сељак положе за вековног робовања под Турском, нарочито несносни аграрни односи, и јака национална и државна свест, чувана на селу традицијом, црквом и народном песмом, већ одавно су искристалисали код њега појмове о основним националним питањима и указали му пут којим мора ићи." Претходна рађања Михаила Обреновића, деловање Уједињене омладине српске, утицај Црне Горе у суседној Херцеговини и, особито, низ буна у земљама које ће се одметнути 1875. године — све су то били подстицаји успону националног покрета уочи устанка. У други круг су, поново, стављени готово исти чиниоци, али су они овога пута пробрани и истакнути тако да се јасније осети и види услед чега је настало „врење у Босни пред устанак." Трећи круг, још ужи, сачињавају субјекти којима је буна непосредно потпаљена.

Као што узроци и поводи устанка у Босни и Херцеговини нису били малобројни и једноставни, ни сама збивања чији је ток започео 1875. године не дају се свести на унутрашње односе у једној периферној и вазда немирној провинцији Османског Царства. Васо Чубриловић је повезао догађаје тако да је функције довео у међусобну зависност и приказао свеукупност оног сложеног историјског феномена који је упрошћено назван Источном кризом 1875—1878. године. Он је испитао дипломатско деловање сила, узео у обзир руско-турски рат, представио унутрашње прилике у Аустрији и, првенствено, у Турској, ослушнуо јавно мишљење у Европи, утврдио улогу Србије и Црне Горе, разгледао слојеве онога што се у Босни и Херцеговини вековима слагало и услед потреса изазваног устанком открио свој састав, више од свега, природно, изложио појединости ослободилачког покрета. Веома разноврстан док је распростирало своје излагање по тематској хоризонтални, Васо Чубриловић је истовремено био веома садржајан изnoseћи суштину појава по њиховој логичкој вертикали. Имао је увида не само у друштвена кретања него и у њихове економске основе. Његово излагање улоге српских трговаца у националном препороду и припремању устанка у Босни на првом месту је објашњено порастом промета, услед веће сигурности, почетком друге половине XIX века. Занимала су га колективна стања, али и психологија појединаца. И све је то давао у међусобном преплитању. Његов портрет Хаци-Лоје, на пример, само је живљи због тога што су његове црте осенчене оним што се види у позадини: комешањем муслиманских маса којима се одједном учинило да, сасвим напуштене, треба да одлучују о својој судбини, а за то нису имале никаквог политичког искуства. Лик Милете Деспотовића, официра поштеног и храброг, али једне сасвим „депилачке, касарнске строгости", дат је у пуној зависности од устаничке средине у Босни, оне која је захтевала патријархалног вођу, „лола харамбашу, пола главара [...]"

Монографија Васе Чубриловића о устанку 1875—1878. године писана је живим стилем. Аутор ниједном није прешао границу која дели научни од уметничког исказа, али је њему ипак пошло за ру-

ком да своје излагање учини рељефним. Очито, он је то постигао обликујући од речи, и њиховог поретка, свет сасвим сличан ономе који је некада заиста постојао.

Нова архивска истраживања несумњиво могу употпунити слику оних збивања у Босни и Херцеговини која је Васа Чубриловић обрадио у својој монографији. Уза све то, његова књига ће остати отпорна према зубу времена због начина на који су питања у њој постављена и како је на њих одговорено. Она ће се одржати на својим темељима и као грађевина, јер има делове који једну историографску целину чине чврстом и постојаном. Реч је о књизи која се увек мора наћи на списку одабраних дела српске историјске литературе.⁴

IV

Схватајући историју као скуп проблема који су распоређени према значају, с тим што су најважнији увек у импулсивном средишту, Васа Чубриловић је одувек имао храбрости да мишљу понире до тога средишта и да се хвата у коштац са оним што је за његов народ било у прошлости одсудно. Једино на тај начин може се објаснити његово трајно занимање за историју српских устанака 1805—1815. године и за стицај оних околности које су до њих довеле. Догађаји у Београдском пашалуку само су увеличана слика, у испуљченом огледалу, онога што се као дубок и дуготрајан процес одиграло у читавом српском народу и, делимично, код његових суседа. Овој области Васа Чубриловић је приступио темељитом студијом *Босански фрајкори у аустро-турском рату 1788—1791*,⁵ делимично писаној према архивској грађи Беча. Он је приказао рат, особито његово босанско поприште, распао је деловање аустријских ухода, открио њихов дослух с фрањевцима и православним свештеницима, изнео проређене податке о „босанским фрајкорима“ и о њиховој судбини по завршетку рата; упоредо с тим, пратио је пулсирање оних хтења која су водила 1804. години. Чубриловићево интересовање за предустаничко време постало је, од ове студије, непрекидан и непрекинут процес истраживања и размишљања. У обимној *Историји Београда* коју је он сам замислио и, окупивши сараднике, остварио 1974. године, објављен је и његов исцрпан приказ стања у Београдском пашалуку пред устанак.⁶ Нашле су се на окупу, у овом важном одељку историје Београда, многе и многобројне компоненте, али су се две од њих ипак издвојиле својим

⁴ О устанку у Босни и Херцеговини и источној кризи 1875—1878. године Васа Чубриловић је написао и неколико краћих прилога и огледа: *Добровољци у српско-турском рату 1876. године*, Преглед, 5, Сарајево 1930, 408—412; *Рајхштатски споразум*, Српски књижевни гласник, XXXIII, 1. јуни 1931, 187—194, и 16. јуни 1931, 285—293 (веома језгровита, зрела и далековидна студија); *Мис Ирби у Босанском устанку*, Преглед, 9, Сарајево 1933, 627—630; *Революционарни покрет у Босанској крајини у XIX веку*, Гласник Југословенског професорског друштва, 14, Београд 1934, 10—12. Овде се може поменути и чланак: *Два питања из историје аустријске власти у Босни и Херцеговини*, Преглед, Сарајево 1953, 277—280.

⁵ *Братство*, XXVII, 1933, 102—157.

⁶ *Књ. I*, Београд 1974, 717—769.

упечатљивим деловањем: једна је била снага кварења и растурања, она која је, на челу с дахнјама, задржавала онемоћало османско друштво у прошлости и препуштала га уништавању; и друга, револуционарна снага, која је тежила националном ослобођењу и укидању феудалних односа. Крајем XVIII и у освит XIX века, од првих комешања у народу пред аустро-турски рат 1788. године до крвавих знамења на небу пред сечу кнезова, северна Србија уистину је била позорница најнеобичнијих догађаја који су водили свему само не миру и добром поретку. Васа Чубриловић је све то представио с много живописних појединости, задржавајући се што дуже може у београдској тврђави и њеним подграђима: ретки су у историји били градови који су се од богатих и шароликих трговачких шехера толико сузили на прљав, запуштен и у себе завучен војнички гарнизон; али, још ређе су биле запарложене тврђаве у којима се одиграло толико страшних збитаја и у коме је пало толико судбоносних одлука. Чубриловићев смисао да осети и изнесе драматичност догађаја дошао је на овим странама до свога пуног израза. Трагајући за вестима о томе шта се све могло десити међу обрушеним кулисама београдске тврђаве, он је, поред аустријске, употребио, и то први, турску архивску грађу, ону коју је почео да објављује Хазим Шабановић.⁷ Предмет је био заиста романескан, али је обрађен сасвим научно. Јер, Чубриловићево излагање има свој суштински циљ у томе да одговори на питање: где су се и када јавиле, и у каквим условима су се развијале, клице српског преображаја у Београдском пашалуку; и у каквом су односу биле снаге тога препорода и снаге анархије које су потказивале Турску? Васа Чубриловићу је пошло за руком да овај процес изложи као недељив. Због тога је он стекао право на назив историчара српске револуције.

Лук дуге путање који повезује један од првих с једним од последњих радова Васа Чубриловића о предустанничком раздобљу указује на истраживачку упорност научника свесног сложености предмета којим се бави. Мада је био понајвише забављен феноменом саме револуције, Чубриловић је стално разгледао и све оне прилике у српском народу и у Турској које су довеле до устанка. Упоредо с тим, он је догађаје у Београдском пашалуку задржавао у средишту својих испитивања, али никада није престао да посматра како су на потресе у побуњеној Србији одговарале друге балканске и подунавске земље. Однос босанских Срба према првом устанку занимао га је и због тога што је имао потребу да утврди порекло и непрекинуту повезаност оних покрета који су довели до устанка 1875. године.

Значајан тренутак у бављењу Васа Чубриловића историјом српске револуције без сумње је његова студија *Први српски устанак и босански Срби*, објављена 1939. године.⁸ „Кад проучава човек односе Србије и осталих српских земаља за време првог српског устанка, мора се зачудити њиховој многострукости и раширености“, писао је тада Васа Чубриловић. „Пада у очи уска веза међу људима

⁷ Вид. Хазим Шабановић, *Турски извори о српској револуцији 1804. године*, I, Сарајево 1956.

⁸ Београд 1939, 132+3; пре ове студије Васа Чубриловић је објавио *краћи оглед Босанско Подриње и први српски устанак*, *Зборник у славу Филипа Вишњића*, Београд 1935, 115—121.

и догађајима. Осећа се више но што се може утврдити да преко граница држава и покрајина постоји не само истоветност идеја и начела него, што је још занимљивије, међусобни споразум и сарадња.“ Основе ове појаве биле су у већ створеној заједничкој свести српског народа. Васа Чубриловић је то објаснио овим речима: „Мада се тек педесетих година прошлог века код Срба јавља савремено организован национални покрет са утврђеним програмом и методама његовог извођења, не значи да пре тога није било код њих националне свести. Ако се под нацијом подразумева једна заједница свесна своје припадности, са тежњом да дође до израза у својој националној држави, онда су Срби почетком XIX века били већ изграђена нација. Како би се друкче могло разумети да неписмени србијански сељаци још у самом почетку своје борбе за ослобођење стављају себи за циљ ослобођење и уједињење свих Срба, и да је први српски устанак изазвао тако велике покрете међу осталим Србима.“ Стварање националне свести код Срба не треба доводити у зависност од утицаја идеја француске револуције.⁹ „Истина, француска револуција је својим начелом народне суверености и принципом националитета ударила печат социјално-политичким покретима XIX века код свих европских народа, па и код Срба. Само, идеје француске револуције долазе до израза на Балкану тек после 1848 [...] Тада их примају, разрађују и прилагођавају им свој национални програм и Срби [...]“ У ствари, према речима Васе Чубриловића, „у другој половини 18. века Срби су већ потпуно изграђена нација, која има јасан циљ пред очима, и средства да се до тог циља дође.“

Новија истраживања културне историје Срба у XVIII веку потврдила су ово гледање. Претпоставивши догађајима најширу основу, Васа Чубриловић је изложио односе између устанка у Србији и народних покрета у Босни као манифестације, које су одједном постале бурне, јединственог живог организма. Због тога је синхронизовање појава и збивања најважније обележје метода који је заступљен у овој студији. У њој је мало општих места, јер је писац решавао постављена питања и објашњавао своја гледишта упоредним излагањем догађаја у Србији и Босни и њиховим повезивањем. Он је, при томе, кратко скицирао оне тренутке из историје устанка у Београдском пашалуку који су могли изазвати одјек преко Дрине. Напоре раје у Босни описао је, међутим, према архивској грађи, највише бечкој, и тако постао, бар великим делом, њихов први историчар.

Сматрајући да је револуција 1804. темељ свеукупног политичког и државног развика Србије и српског народа у XIX веку, Васа Чубриловић је непрекидно проучавао изворе разног порекла који су о њој сведочили, али је уза све то, кад би се латио пера, увек радије писао о њеном карактеру и значају него о самим догађајима. Његов најопширнији приказ историје првог и другог устанка као скупа

⁹ Вид. и посебну синтетичку студију Васе Чубриловића Утицај француске револуције на политички развој у Србији и у другим покрајинама наше земље, *Questions actuelles du socialisme*, Paris 1956, 1—14, у којој су, осим суштине, изнесене и етапе овог утицаја.

одређених збивања стао је у *Историју Београда*.¹⁰ И у овом случају је древни град, већ одавно претворен у јаничарску тврдињу, расветљен као позорница судбоносних преокрета. Васа Чубриловић је одабацио нека мишљења о узалудности револуционарних излета. Први устанак је угушен силом оружја, али је борба, њиме започета, ускоро обновљена. Упоредо с тим, поновним доласком Турака нестало је свих оних политичких, управних, судских, културних и просветних установа које су устаници засновали у Београду као својој престоници. Упркос томе, све оно што је после 1830. године Милош Обреновић постепено уводио у Београд имало је свој темељ, или бар духовни зачетак, у установама првог устанка. Ово запажање је само једна од оних мисаоних нити које изнутра повезују Чубриловићев драматични приказ необичних догађаја у Београду за време српских устанака. У другом својим студијама о истој епохи он је готово редовно претпостављао уопштену синтезу нарацији.

Српске сељачке масе, организоване у своје патријархалне друштво, у првом и другом устанку су тежиле да униште турски феудални поредак и створе слободан посед — писао је Васа Чубриловић у *Историји политичке мисли у Србији XIX века*,¹¹ књизи у којој је најопширније изложио своја схватања српске револуције. Ови напори су се успешно завршили укидањем тимарског система хатишерифима 1830. и 1833. године. Тада је српски сељак постао власник земље. „Тиме су створени привредни услови за развитак буржоаског друштва у Србији.“ „[...] Борбом за независност народ у Србији усклађује свој привредни и друштвени развитак с привредним развитком остале Европе.“¹² У својим потоњим радовима Васа Чубриловић је нагласио буржоаско-демократски карактер српске револуције.¹³

V

Не ограничивши свој рад на испитивање узрока, карактера и значаја првог и другог устанка, Васа Чубриловић је одувек сматрао да је средишња област његовог научног занимања историја Србије XIX века. Он је непрекидно и с великом узнемирености читао изворе за ту историју, а литературу је пратио као радознали сведок њеног настајања. Уза све то, он о тој историји није писао често, и готово да нема његовог рада који би био ситан прилог истраживачког карактера. Сматрао је да његова сазнања превазилазе потребу трагања за појединостима, па је, размишљајући о својој поруци, хр-

¹⁰ Књ. II, Београд 1974, 5—78.

¹¹ Београд 1958, 97.

¹² Из истог раздобља Чубриловићевог научног рада су и следећи синтетички огледи о суштини српске револуције: Први српски устанак, Реферат одржан на свечаној седници у Београду 14. фебруара 1954. у част прославе стопедесетогодишњице почетка првог српског устанка, *Историјски гласник*, 1954, 1—2, 3—14; The first Serbian insurrection 1804—1813, *Through Yugoslavia*, III, 1, Београд 1954, 2—4; У чему је суштина и каква је историјска културна улога првог српског устанка 1804, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1963, 3, 3—17; вид. и Црна Гора и почетак устанка у Србији 1804, *Политика*, 22. јун. 1954.

¹³ Вид. нап. 6 и 10.

лио за синтезом као најнепосреднијим начином да се искаже. У ову област свога рада Васа Чубриловић је ушао без почетних слабости и божаљливе склоности ка уситњавању посла: његова рана студија о Јовану Ристићу дата је зрело, заокружено и доречено, а уз то је ослобођена свега што често оптерећује биографске огледе. Ипак, Јован Ристић је у њој представљен не као безлични део једног политичког механизма него као човек од политике. Његов карактер и његова судбина остају његови, иако се без њих не могу замислити унутрашњи смисао и исход напора Србије друге половине XIX века.¹⁴ До почетка другог светског рата Васа Чубриловић је још два пута дао доказа да припрема своје велико синтетичко дело о политичком развоју Србије 1804—1918. године. У једном сажетом огледу извршио је периодизацију српске историје XIX века на следеће одсеке: 1804—1815, српска револуција; 1815—1848, културна и национално-политичка преоријентација; 1848—1878, српски препород; 1878—1903, превласт Аустрије у српским земљама; 1903—1918, борба за ослобођење и уједињење Јужних Словена.¹⁵ За основу ове периодизације Васа Чубриловић је узео, најпре, јединственост српске историје новијег времена. „Једна од главних српских особина у XIX веку јесте јака национална свест и духовна повезаност, ретка у тој мери и код старих културних народа на Западу. Та унутрашња компактност српског народа учинила је да је сваки културни или политички покрет у ма коме српском крају нашао одјека у свим српским земљама.“ Ипак, главно обележје појединих периода српске историје у XIX веку Васа Чубриловић је нашао у процесу националног ослобађања и у оним културним појавама које су га пратиле. Овај чланак је, поред осталог, занимљив и због тога што омогућује да се боље схвати Чубриловићево поимање националне културе као неодојивог дела националне свести, и обратно, што је особито дошло до изражаја у његовој каснијој студији о развоју политичке мисли у Србији XIX века. Овде ваља подсетити и на књигу *Србија од 1858. до 1903. године* коју је Васа Чубриловић пред рат написао заједно с Владимиром Ђоровићем¹⁶ и која се одликује ерудицијом, ширином захвата и добром сређеношћу изнесених података.

Иако је био приморан, зато што су му у рату пропали папири, да поново прикупља грађу за политичку историју Србије у XIX веку, Васа Чубриловић се није одрекао своје давнашње намере да ту историју обради у виду обимне монографије. Томе послу је, неколико година по завршетку рата, приступио радо тим пре што је сопствена сазнања, раније стечена, у међувремену до краја савладао и средно, и што је сада на протекле догађаје могао гледати из новог угла, отвореног захваљујући оним променама које су се одиграле у Југославији између 1941. и 1945. године. Тако је настала *Историја политичке мисли у Србији XIX века*,¹⁷ можда најзначајније Чубриловићево дело, о коме је он сам написао да „није анализа политичке

¹⁴ Јован Ристић (1831—1899), Српски књижевни гласник, XXXII, 1. март 1931, 398—406.

¹⁵ Периодизација српске историје у XIX веку, Југословенски историјски часопис, V, 1—2, 1939, 237—244.

¹⁶ Београд, без године, 191.

¹⁷ Београд 1958, 578.

историје Србије у XIX веку, нити синтеза у ужем смислу те речи. То је више пресек кроз историју њених напора да сама и у сарадњи са другим југословенским земљама и народима изгради у току XIX и XX века једну независну, напредну демократску државну и друштвену заједницу. Овај пресек има да покаже које друштвене снаге су носиле код Срба идеју о стварању државе, ко су били носиоци њене политичке мисли. Он има да обрати пажњу на идеје на којима се стварају политички покрети у Србији XIX века. На који начин се изграђују унутарње супротности у њој, супротности на којима ће се 1941. сломити не само југословенска држава, него и грађанско друштво и грађанска политичка мисао у Србији, како се формирала од 1804. до 1918.“ Овове још треба додати да ово дело није ни историја политичких доктрина у уобичајеном значењу те речи. Оно је својом основом и својом поруком далеко шире. У ствари, оно има неколико садржинских основа које објашњавају суштину развојка политичке идеологије у Србији до 1918. године.

Прво. Почетну основу излагања сачињавају историја једног народа од средњег века до другог светског рата. Васа Чубриловић се није служио претпоставкама, и све тезе је стављао у чврсте оквире онога што је сачињавало једну епоху. При томе, он је примењивао систем концентричних кругова, па је подробније приказивао она збивања и појаве који су с његовом тезом били у непосреднијој узрочној вези. Тако је његова књига, на свој начин, постала историја Србије до југословенског уједињења 1918. године.

Друго Наглашену основу ове књиге сачињавају подаци о оним друштвеним односима којима се дају објаснити промене у политичким идејама појединих историјских одсека. На прелазу из средњег века у период турске власти уочено је, на пример, стварање патријархалног друштва, а затим је то друштво дато у његовом трајању. Тада је створена „патријархална демократија српског села,“ тада су однеговане епископске традиције и створена политичка мисао о ослободилачком покрету против Турака. Појава и успон грађанства и бирократије у XIX веку неодвојиви су од процеса еманципације српске државе. Али, оваква структура српског друштва постала је основа политичког конзерватизма и, према пишчевом суду, погрешних националних концепција. А то је, пак, изазвало бурно противљење напредних снага, појаву Светозара Марковића и почетак развоја социјалистичке мисли у Србији. У Чубриловићевој књизи друштво није непокретна социолошка категорија и оно се у политици не исказује према унапред претпостављеним обрасцима мишљења. Васа Чубриловић је посматрао друштво као историјску категорију, јер се оно стално развија и мења, тако да се његова политичка реакција могу процењивати од тренутка до тренутка, и то без унапред створених претпоставки. Овакав метод се показао добрим особито кад је у питању случај Србије XIX века: њено друштво било је у сталној напрегнутости да надокнади изгубљено, да превазиђе раније слабости, да се вољом отргне од услова који су проистицали из његове заосталости и сиромаштва. То друштво је застајало на свом путу и онда кад му се чинило да крупним корацима закорачује у будућност. Или можда обратно.

Треће. Друштвена основа Чубриловићевих тумачења објашњена је где треба антропогеографским чиниоцем. У питању су она раздобља српске историје у којима је долазила до израза мисао патријархалног друштва, насталог у посебним географским условима и у знатној мери везаног за природни амбијент. С превлашћу грађанства као носиоца политичке идеологије Васа Чубриловић је у саставу друштва све више откривао елементе културе схваћене у антрополошком смислу. Један народ, или један слој тога народа, мисли политички на свој начин не само због тога што његова наука, књижевност и уметност имају одређену вредност и значење. Политика је израз, или део, његовог духовног стања у целини, мада се њиме не може увек тачно одредити ни објаснити. У име историје, Васа Чубриловић је, уз прихватање, у основи оспорио антрополошки метод. Однос појединих делова једног менталитета није увек исти, нити равномеран, и он је често у зависности, обично посредној, од спољашњих чинилаца. Чубриловић је водио рачуна о колективним духовним представама, али их никада није узимао у непокретном стању и независно од стално променљивих збивања.

Четврто. Однос покрета и идеја узајаман је и у знаку сталног противдејства. Васа Чубриловић није одвајао политичке мислиоце и вође од политичких покрета него их је, вукући линију развика и напретка, стално држао у међусобној зависности. У ствари, према његовом излагању, људи и идеје сачињавају покрете и не могу се од њих, у циљу наглашавања, посебно одвојити. Упркос томе, његова књига није лишена субјективних чиниоца. Јер, постоји негде један међупростор који снажне личности одваја од групе и групног мишљења. Можда тај међупростор стварају њихова даровитост и авангардни смисао њихове улоге. Због тога ова књига, мада то није, задовољава критеријуме једне историје политичких доктрина и једне историје политичког мишљења, писања и другог јавног изражавања. Основа набуена у покретима јако је подвучена нарочито стога што је један од важних чинилаца који су изазивали идејне метаморфозе Србије био у немогућности истакнутих појединаца да у њој остану издвојени и усамљени.

Пето. Једна од основа Чубриловићевог излагања видљива је и у ретроактивном распореду чињеница према најновијем исходу једног историјског процеса који је био дуг домало сто педесет година. Људи, идеје и покрети могу имати своју аутономну вредност, али се њихова ваљаност процењује на основу потоњег суда историје. Васа Чубриловић није заустављао ток догађаја на појединим местима са циљем да појаве размотри њиховим критеријумима. Његова мерила су виталистичка у смислу издавања и наглашавања отпорних снага историје које су доживеле будућност. Овакво схватање учинио је Чубриловићеву књигу идејно јединственом, архитектонски чврстом и у намерама сасвим јасном. Та књига не садржи скуп обавештења хладно сребених да би се задовољили разнострани интереси: она је усмерена једним правцем и сва је око њега окупљена.

Чубриловићева *Историја политичке мисли у Србији XIX века* једно је од најзначајнијих дела савремене српске историографије. Оно је изазвало велики одјек и ону противречност у исказима кри-

тичара до које махом долази услед пребрзо датог мишљења. Временом, после слегања утисака, књига је постала слична темељитој и поузданој грађевини која се држи сопственим законом целине. Богатство уграђеног материјала, довођење разних функција јединственог националног организма у међусобну зависност, мудра проницљивост у посматрању људи и њихових односа, храброст и доследност у постављању и решавању проблема (у чему је основни задатак историчара) — све је то писца учинило успешним у напору да сачини дело истесано из једног комада, са средишњом осовином пободеном тако да се његова маса држи усправно, занимљиво тезом и издашно обавештењима.

VI

Завршни део монографије Васе Чубриловића о развоју политичке мисли у Србији XIX века посвећен је стварању заједничке југословенске државе и њеној историји до слома 1941. године. Према недостацима југословенске идеологије у XIX веку, па и онда кад је она имала проаустријски и католички карактер, Чубриловић је имао трпељив однос зато што је узимао у обзир услове епохе и ограничености једног покрета у почетним фазама развоја.¹⁸ Према недостацима српског двора и грађанских политичара, особито Николе Пашића, он је имао искључиво одбојан однос зато што су они, упоредо с југословенским, или уместо југословенских, имали и своје великосрпске циљеве. Овакав став Васе Чубриловића нарочито је изражен у оним одсецима његове књиге у којима је реч о ратовима до 1918. и о Југославији од 1941. године. Југословенска идеја зачала се, и неко време развијала, у грађанству и његовој интелигенцији, али они, услед своје класне и националне ускогрудности, нису имали снаге да ту идеју приведу њеном најбољем остварењу. Проблем државног уређења, привреда неразвијеност и спутаност демократских слобода у Југославији 1918—1941. чиниле су још очевиднијом немоћ грађанских политичара да остваре здравије националне односе. Криза грађанског друштва у Србији — сматра Васе Чубриловић — заострила се до тог степена да је у другом светском рату довела у питање „и сам опстанак националне независности“. „Неминовно је било да народне масе у Србији, разочаране 1941. у грађанску државу, њене установе и њену способност да решава најосновнија питања од којих зависи национална независност, потраже нова решења свих оних проблема које им је наметнуо XX век. То је водило од тезе антитези, од буржоазије радничкој класи, од капитализма социјализму, а од грађанских политичких услова социјалистичкој демократији“.

Очигледно, држећи пре свега до југословенског јединства, Васе Чубриловић је, као српски историчар, подвукао онај део одговорности за неуспехе који припада српским политичарима. Јавно изношење сопствених грешака није само питање морала него и доказ критичности једног научног метода. Али, у истом народу, Чубриловић је нашао

¹⁸ Као познавалац хрватске историје Васе Чубриловић се представио кратким синтетичким прегледом Политичка прошлост Хрвата, Београд 1939, 127.

и антитезу слабостима недовољно развијеног грађанског друштва и његових првака. Она је у народној маси и у оном политичком покрету ослобађања те масе који је почео појавом Светозара Марковића. Иношеће једне историјске реалности не само према њеним критеријумима него и у светлости исхода догађаја заступљено је и у Чубриловићевом Уводу у историју Југославије од 1918. до 1945, синтетичком прегледу који превазилази своју инструктивну намену¹⁹.

Васи Чубриловићу је образовање Југославије најважнија тековина њених народа и доказ прогресивног смисла њихове историјске улоге и праведних циљева њихове борбе. У својој обимној, згуснутој и пуној порука студија *Србија и Аустрија у XIX веку*²⁰ он је оцртао фазе великог и дуготрајног сукоба два начела у југоисточној Европи: једног које је било освајачко, а заснивало се на снагама прошлости, и другога које је било ослободилачко и које је свој ослонац тражило у будућности. У појединостима, реч је о једној краткој, али вешто скаопљеној и веома промишљеној историји међународних односа, после чијег читања остаје утисак да је прочитана читава замашна књига.

Истовремено о снази и о сложености југословенског покрета остала је да сведочи и широко замишљена, особито сложена и вишеструко занимљива Чубриловићева студија *Јован Цвијић и стварање Југославије*²¹. Склоп ове студије сачињава неколико компонената које су с доста тешкоћа, а понекад и безуспешно, усклађивале свој међусобни положај. Српска влада и Југословенски одбор, научници, књижевници и уметници који су за време рата 1914—1918. деловали у светским политичким и културним средиштима у корист Србије и будуће заједничке државе, научни резултати Јована Цвијића као основа политике Србије и југословенске идеје, Цвијићева концепција националног питања и његова улога у стварању Југославије — све су то проблеми повезани у бечуг који се није могао распасти друкчије него Цвијићевим удавањем од службене политике српске владе на Крфу.

VII

Велика и значајна област научног занимања Васе Чубриловића несумњиво још од студентских дана, док је учио у семинару Јована Цвијића, била је појава патријархалног друштва и културе на Балкану од сутона средњег века до стварања модерног друштва у XIX столећу. Важност ове теме он је морао уочити и у току својих трагања за узроцима ослободилачких устанака, поготову оног од 1804. го-

¹⁹ У књизи: *Iz istorije Jugoslavije 1918—1945, Zbornik predavanja*, Београд 1958, 7—26. Вид. и критике В. Чубриловића на *Историју дипломатије В. М. Хвостова (Jugoslovenski istorijski časopis, 1964, 2, 98—105)* и на совјетско колективно дело *Историја Југославије, I—II*, Москва 1963 (*Историјски часопис, XIV—XV, 1963—1965, 517—545*).

²⁰ У зборнику *Велике силе и Србија пред први светски рат*, изд. САНУ, Београд 1976, 1—39. Вид., из сродних области, мање Чубриловићеве студије и чланке: Масарикова и Крамаржова концепција чешког питања, *Преглед*, 13, Сарајево 1938, 1—8; Два питања из историје аустријске власти у Босни и Херцеговини, *Преглед*, 1953, 277—280; Сарајевски атентат 1914, *Политика*, 27. јуна 1954.

²¹ У зборнику *Југословенски народи пред први светски рат*, изд. САНУ, Београд 1967, 965—1003.

дине. Патријархално друштво је, поред тога, дало балканским народима неколико њихових највећих вредности, међу којима епско песništvo није усамљено. Његова организација помогла је тим народима да се одрже под туђинском влашћу и да у многим искушењима очувају своју самосвест. Историја овога друштва привукла је Васу Чубриловића и својом необичном занимљивошћу, тим пре што су му се нудиле могућности да га испита компаративним методом.

Трагајући за облицима родовског и племенског уређења на Балкану као основи патријархалне цивилизације, Васа Чубриловић није хтео да зна за временске ни за етничке меће. Он је пратио археолошка открића и читао античке писце. У списима из средњег века и о средњем веку трагао је за подацима чија су значења други често превидели. Епоху која је започела доласком Турака упознао је до мере коју је одредила доступна грађа. Распадање патријархалног друштва и кварење његовог менталитета уочавао је не само у објективним историјским процесима него и на живим људима. Његова документација били су не само историографски списи, архивски акти, епиграфски споменици и извештаји путописаца него и народна предања, особито она која су обликована као епске песме. Сву ову грађу он је, вршећи реконструкције, доводио у склад с подацима о географској средини и традиционалном менталитету људске групе. Иако по свом образовању није филолог, Васа Чубриловић је знао користити значење речи, израза и термина, особито приликом испитивања правне садржине односа.

Према Васи Чубриловићу, један од основних услова за појаву патријархалног друштва био је у планинској или браској конфигурацији таа, у постојању различитих климатских зона и сточарској производњи, најчешће полуномадској, која је проистицала из таквог природног амбијента. Ослањајући се на исказе извора, он је у појединим балканским областима налазио сличне облике привређивања у разним историјским епохама, али увек онда кад би аутохтони начин живота успео да надвлада, због њеног слабљења или пропадања, развијенију друштвену организацију. Родовско и племенско уређење патријархалног друштва, названог тако у најширем значењу речи, Чубриловић је радо затицао у разним одсецима балканске историје, али је ипак највећи део своје научне пажње везао за оно раздобље које је започело регенерацијом тога уређења у време распадања средњовековних држава и њиховог феудалног система. Јер, то је, у ствари, раздобље настанка и развика слободарских тежњи и посебног вида демократије патријархалног човека који је својом мишљу и својом песмом спасао средњовековно наслеђе учинивши га залогом будућности. Васа Чубриловић је од ретких историчара који су на научно веродостојан начин протумачили епско певање као израз једног друштва и његовог менталитета, и то у складу с његовом политичком мишљу, његовим историјским представама, схватањем унутрашњих односа у заједници и етничким нормама²².

²² Вид. Сењанин Иво, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVIII, 1—2, 1938, 526—545; Историјски основи Вишњићевој песми „Бој на Мишару“, Прилози проучавању народне поезије, V, 2, 1938, 56—67; Историја народа Југославије, II, 1960, 464—468, 717—762, 790—802, 1270—1300.

Као класичан пример патријархалног друштва и његовог племенског уређења Васа Чубриловић је узео стару Црну Гору и Брда, и постао њихов историчар изузетне продорности духа и ширине гледања. После Јована Н. Томића, који је према млетачкој граби први пут расветлио многа преважна збивања у Црној Гори XV—XVIII века, и после антропогеографских посматрања Јована Цвијића, очекивао се одлучнији корак у правцу историјско-социолошких истраживања некадашњег друштва Црне Горе и Брда. Упоредо с бављењем појединим темама из политичке историје Црне Горе, тај корак је учинио Васа Чубриловић. Али, он ни у овом случају није остао изван историјског начина посматрања, мишљења и закључивања. Социолошке или правне појаве које је обрадио сасвим су одређене простором и тренутком. Оне су уопштене до мере у којој се заиста могу односити на више случајева. С тим у складу, људи и догађаји не живе код њега само стога што их је он извукао из архивских докумената: својим обележјима, они у његовим студијама припадају одређеном друштвеном амбијенту²³.

VIII

Велика тематска подручја на којима се Васа Чубриловић дуже задржавао сведоче о његовом широком и упорном научном интересовању. Али, кад су у питању стваралачка воља и зналачка радозналост какве су својствене Васи Чубриловићу, један уопштен поглед на главне области његовог рада није довољан да би се како ваља схватила његова ерудиција и бар приближно утврдила његова креативна моћ. О томе можда боље говоре оне његове студије које су тематски остале готово усамљене, а које су темељито засноване, дубоко осмишљене и дуговечне својом вредношћу као и они његови радови који су везани за поједине циклусе.

Чубриловићева студија *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*²⁴ настала је пре објављивања оне турске грабе која данас омогућује реалан увид у положај југословенских народа под османском влашћу, али је и поред тога својим решењима још увек знатно непревазиђена, а начином како је изведена ушла је у класична остварења новије српске историографије. Сеобама на Балканском полуострву Васа Чубриловић се бавио као историчар који се упознао са антропогеографском школом Јована Цвијића и као проучавалац прош-

²³ Вид. Теодосија Мркојевић, Зборник Филозофског факултета, III, Београд 1955, 197—230; Терминологија племенског друштва у Црној Гори, изд. САНУ, Београд 1959, 59; Црна Гора и руско-аустријски уговор о подели Турске 1782. године, Глас САНУ, ССЛ 1961, 171—196; Црна Гора у доба Његошево, Споменница посвећена стодесетогодишњини рођења Петра II Петровића Његоша, изд. САНУ, Београд 1963, 35—41; Периодизација историје Црне Горе у новом веку, Глас САНУ, ССЛV, Београд 1963, 83—114; Постанак племена Куча, Зборник Филозофског факултета, VII, 1, Београд 1963, 313—335; Малоншићи — племе у Црној Гори, Зборник Филозофског факултета, VIII, 2, 1964, 455—477; Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори у средњем веку, Обичајно право и самоуправа на Балкану и у суседним земљама, изд. САНУ, Београд 1974, 43—70; предговор и поговор књизи: Вук Стеф. Караџић, Црна Гора и Божа Которска, Београд 1953, 5—25, 147—148.

²⁴ Југословенски историјски часопис, I, 1935, 368—403.

лости југословенских народа под туђинском влашћу. Он је сеобама видео узроке у сточарском начину привређивања, у војној организацији Османског Царства, у насилним мерама колонизације које је спроводила Порта и у настојањима народа да пребе на страну бољег господара²⁵. Али, он је сеобе на Балкану посматрао и у оквирима ширих и модернијих историјских збивања, у ствари као последицу оних политичких промена које су у Југоисточној Европи уследиле између 1860. и 1880. године²⁶. Испитујући положај српског народа у османској држави, Васа Чубриловић своје интересовање није свео на оквире и унутрашњу садржину патријархалног друштва. Његове студије о улози српске православне цркве у очувању народног интегритета и самосвести откривају његов изванредан смисао за повезивање институционалних и аутохтоних облика живота, свесних намера и радњи с правним и друштвеним стањем до којих је дошло историјском нуждом. Поред тога, он је као историчар водио рачуна о томе да има развитка и у епохама најочигледније стагнације, и да се однос српске цркве и народа од XV до XIX века мењао у смислу који је био одређен не само верски и културно него и политички²⁷. Приступајући писању историје једино у случајевима кад је сматрао да постоје стварни мотиви и да се указују могућности за решавање једног значајнијег проблема, Васа Чубриловић је тако чинио и кад се освртао на живот и дело појединих историчара, својих претходника или савременика²⁸. Он је неговао велико поштовање према оним особинама које су красиле Стојана Новаковића као човека и научника. Али, он тиме није ускраћивао себи право да расправља о појединим Новаковићевим схватањима и решењима²⁹. Он то не би ни чинио с писцима недостајним пажње.

Оно што се у једном кратком прегледу може рећи о Чубриловићевом научном деловању добија свој пунији смисао и своју већу вредност кад се нагласи чињеница да је он собом отпорно и успешно повезао два раздобља у развоју српске историографије. Добрим делом његовом заслугом, раније историографско стваралаштво је схваћено као добар и чврст темељ даљег научног развоја под условом да се на њему ствара ново знање. У Чубриловићу су били снага и пример превазилажења.

Радован САМАРЦИЋ

²⁵ Вид. Историја народа Југославије, II, 790—802.

²⁶ Политички узроци сеоба на Балкану од 1860. до 1880. год., Гласник Географског друштва, XVI, 1930, 26—49.

²⁷ Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века, Зборник Филозофског факултета, VI, 1, Београд 1960, 163—188; вид. и критички приказ књиге L. Hadrovics, *L'église serbe sous la domination turque*, Paris 1947, Историјски гласник, 1954, 4, 176—181.

²⁸ Вид. Станоје Станојевић, Српски књижевни гласник, XLI, 1937, 595—599; Душан Пантелић, Архивист, 1954, 1—4, некролог. Од Чубриловићевих научних критика вид. посебно приказ књиге Г. Острогорског Пронија (Око проучавања средњовековног феудализма, Историјски часопис, III, 1950, 189—203).

²⁹ Вид. Предговор књизи Стојан Новаковић, Васкрс државе српске, Београд 1954, 9—39; Привредни и друштвени елементи у делима Стојана Новаковића, Споменница САНУ, 40, Београд 1959, 49—58; Академик Стојан Новаковић, Политика, 1. фебр. 1965; Стојан Новаковић, Споменница посвећена педесетогодишњици смрти Стојана Новаковића, изд. САНУ, Београд 1967, 11—22.

Alojz BENAC

Akademija nauka i umjetnosti BiH
Sarajevo

PREDILIRI, PROTOILIRI, PRAILIRI

— neki novi aspekti —

Tezu o Predilirima, Protoilirima i Prailirima iznio sam na ilirskom simpoziju u Sarajevu 1964. godine¹. Od tog vremena prošlo je trinajest godina, izvršena su mnoga nova istraživanja, napisano je mnogo radova o ilirskoj genezi i razvoju njihove kulture, a sve to je unijelo i više svjetla u tada predloženi etnogenetski proces Ilira. Kako se akademik Vaso Čubrilović, kome dugujem duboko poštovanje i s kojim već niz godina uspješno i prijateljski saradujem, često osvrtao na ovaj moj rad, pokušaću da ovdje iznesem neke dopune svojoj tezi iz 1964. godine.

Podsjetiću prvo na četiri pretpostavljene faze u razvoju ilirskih plemenskih zajednica:

prva — stvaranje osnovnog supstrata u kojem su učestvovala nove grupe poslije propasti neolitskog svijeta (badenska, kostolačka i vučedolska grupa, grupa sa vrpčastom keramikom i grupa zvonastih pehara), to su Prediliri;

druga — mirni razvoj supstratnih elemenata, uz određen kulturni uticaj iz Podunavlja, Karpatske oblasti i istočnog Balkana, u bronzanom dobu — to su Protoiliri;

treća — kretanja u toku egejske seobe, koja su dovela do pojačane asimilacije pojedinih zajednica u veće skupine — to su Prailiri;

četvrta — ilirska epoha željeznog doba u kojoj su čvršće došle do izražaja zajednice plemena, čija su nam imena poznata iz istorijskih izvora².

Ovako postavljena osnovna shema o etnogenezi Ilira nije do danas doživjela bitne izmjene, ali su, bez sumnje, već potrebne izvjesne korekcije i dopune u pojedinostima. Te dopune proističu iz nekih novih shvatanja o pojmu Ilira, iz novih doprinosa proučavanju indoevropske seobe i rasvjetljavanju odnosa nosilaca eneolitskog doba

¹ Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH knj. IV/1, Sarajevo 1964., 59—94.

² Ibid.

prema starijem autohtonom stanovništvu. na Balkanu, kao i iz daljeg proučavanja kasnog bronzanog i željeznog doba.

Najnovije razmatranje problema vezanih za pojam Ilira i za rasprostiranje njihovog imena na Balkanu izveo je M. Suić u svom radu pod naslovom „Illyrii proprie dicti”³. Uzimajući u obzir i radove drugih naučnika (R. Katičić, F. Papazoglu, M. Garašanin, N. L. Hammond, D. Rendić-Miočević i dr.), on je došao do zaključka da je širenje ilirskog imena išlo, u suštini, uporedo sa širenjem interesa antičkog svijeta za pojedine plemenske skupine na sjeverozapadnom dijelu Balkana⁴. Analizirajući minuciozno podatke Plinija Starijeg i Pomponija Mele koji se odnose na ilirske plemenske zajednice, M. Suić je utvrdio, dalje, da je širenje ilirskog imena prošlo kroz nekoliko određenih faza. Prvo je, po njegovom shvatanju, postojala jedna plemenska zajednica koja se zvala ilirskim imenom i tu zajednicu on naziva Iliri-Iliri. Iza toga je ovo ime obuhvatilo prostor između Epira i rijeke Mati, na kojem je helenizacija bila uhvatila čvrstog korjena. Na tom prostoru su važnu ulogu igrali Taulanti, rano povezani sa Rimljanima i od njih ubrojani među Ilire. Bio bi to prvobitni Ilirik. Nakon poraza Gentija 168. godine, Lucije Ancije je stvorio novi Ilirik u koji su bile uključene i oblasti do Kotorskog zaljeva. I kako se dalje širio rimski Ilirik, tako su ilirskim imenom obuhvatane plemenske skupine prema sjeverozapadu Balkana⁵. Iz ove, sasvim slobodne, interpretacije zaključaka M. Suića izlazi da u sjeverozapadnom Balkanu ne možemo računati na jedinstvenu prvobitnu zajednicu koja bi pokrivala teritoriju rimskog Ilirika, odnosno teritoriju koja se u kasno republikansko i u carsko doba smatrala ilirskom teritorijom. Radilo se, zapravo, o čitavom nizu plemenskih skupina, od kojih je svaka imala svoje vlastito ime, dok je svijest o pripadnosti jednoj većoj ilirskoj zajednici vrlo sporo i kasno došla do izražaja.

B. Čović u svom djelu „Od Butmira do Ilira” zastupa jedno, u stvari, slično stanovište kada navodi da prvobitno ilirsko jezgro treba locirati na prostoru između rijeke Vojuše, Ohridskog jezera i Jadranskog mora. Ilirska država se zatim širila do rijeke Neretve, da bi se kasnije ilirsko ime prenijelo do Cetine, pa do Krke i do Istre. Prema njegovom shvatanju ilirsko ime ima, uglavnom, geografsko značenje⁶, što opet znači da ne možemo računati na jedinstvenu etničku zajednicu ni u mlađim a kamoli u starijim praistorijskim i protoistorijskim periodima.

Slične stavove, u manje razrađenoj formi, zastupala su ova dva autora (kao i neki drugi) i na pomenutom simpozijumu u Sarajevu⁷, tako da se ovdje radi o dragocjenoj daljoj razradi navedenog problema. Sasvim je prirodno da se ova razrada ne ograničava na M. Suića i B. Čovića, ali sam ih naveo kao nosioce shvatanja koja danas u nauci dobivaju puno pravo građanstva.

³ M. Suić, *Illyrii proprie dicti*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. XIII/11, Sarajevo 1976, 179 ff.

⁴ *Ibid.*, 182.

⁵ *Ibid.*, 185 ff.

⁶ B. Čović, *od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 112—114.

⁷ Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, l. c., 255—287.

I kakve su sada posljedice ovih shvatanja za našu tezu o Predilirima, Protoilirima i Prailirima? Ako nema etničkog jedinstva kod Ilira, da li onda i prethodne tri faze imaju neku vrijednost?

Čini mi se da se u biti, ipak, ništa ne mijenja, samo treba tezu postaviti u nove okvire. Već sam 1964. godine rekao da je u postneolitsko doba stvoren u sjeverozapadnom Balkanu „osnovni supstrat za kasniju etnogenezu ilirskih plemena na ovom području” i da se u tom periodu ne može još govoriti o bilo kakvim Ilirima⁸. Ovaj zaključak bi mogli samo utoliko dopuniti što bi konstatovali da je u to vrijeme stvoren supstrat za kasniju etnogenezu onih plemenskih skupina koje su u vrijeme rimske okupacije ubrajane u širu ilirsku zajednicu, bez obzira da li ih nazivali Ilirima ili Ilircima.

Takva bi se dopuna, dalje, odnosila i na pojam Protoilira i Prailira, jer bi se i ti pojmovi vezivali za plemenske skupine sjeverozapadnog Balkana koje su kasnije ušle u širu ilirsku zajednicu, u antičkom smislu te riječi. Sam proces se ovim ništa ne mijenja; mijenjaju se njegovi nosioci. Mjesto jedinstvene etničke zajednice radilo bi se o razvijenim skupinama, na ograničenom prostoru i sa sličnom kasnijom sudbinom. Jedina značajna korektura odnosila bi se na pojam Prailira. Jer, ako u toku starijeg željeznog doba nije postojalo čvršće etničko jedinstvo, tada bi se termin Prailiri protezao i na starije željezno doba. Među ove Prailire će, onda, spadati sve one plemenske skupine koje su se na istorijskoj pozornici pojavile pod svojim vlastitim imenom i koje su krajem Republike ubrojane među balkanske Ilire.

Pri svemu tome potrebna je jedna važna napomena. U najvećem dijelu sjeverozapadnog Balkana tekao je sličan proces formiranja plemena i zato se neosporno mora računati sa određenim stepenom bliškosti (jezičke i kulturne) među plemenskim skupinama ovog regiona. Kako bi inače i mogli protumačiti širenje zajedničkog imena i širenje kakve-takve svijesti o pripadnosti tih plemenskih skupina jednoj široj ilirskoj zajednici (pa makar ona bila i spolja nametnuta!). To je i glavni razlog što sam rekao da se ranija teza o Predilirima, Protoilirima i Prailirima u biti ni danas ne mijenja.

A sada da pređemo na problem koji nas najviše interesuje: problem stvaranja osnovnog supstrata u postneolitskom dobu, odnosno stvaranja kompleksnog predilirskog supstrata na sjeverozapadnom Balkanu. O tome je bilo dosta riječi i na ilirskom simpoziju 1972. godine u Tirani⁹, ali je tamo ostalo dosta nedorečenih pogleda i zaključaka, pa ćemo ovdje iznijeti nekoliko dopunskih misli.

Poznato je da su u zadnje dvije decenije izvršena značajna preispitivanja stavova o velikoj indoevropskoj seobi, koja je imala primaran uticaj na društvena kretanja u postneolitskom dobu velikog dijela Evrope. Iznijećemo u tom pogledu zaključke nekolicine autora.

— M. Garašanin je u nekoliko navrata podvukao da se ovdje ne radi o jednom jedinstvenom pokretu; naprotiv, Indoevropljani su se selili u više sukcesivnih valova. Bili su to, po njegovom mišljenju ne-

⁸ Ibid., 65

⁹ Studia albanica IX/2, Tirana 1972.

zavisni pokreti, različitog intenziteta i trajanja. Pošto ovi valovi nisu uvijek dosizali iste regione, slika o pokretima stepskih grupa izgleda na prvi pogled dosta zbrkana, ali se posljedice tih događaja sasvim jasno osjećaju¹⁰. Po mišljenju M. Garašanina, novi došljaci nisu mogli potpuno uništiti ni autohtone populacije, ni njihovu sjedilačku i zemljoradničku civilizaciju. Češće se događalo da je formiranje novih lokalnih grupa bilo posljedica miješanja starog i novog stanovništva. Tako se, na primjer, elementi stepskih naroda osjećaju u kulturnim grupama Baden, Kostolac, Cotofeni, Vučedol i sl. koje, inače, ne možemo pripisati nosiocima stepskih selidbenih valova¹¹. Ovi stepski nomadi su imali dobru patrijarhalnu organizaciju pa su se tim putem nametnuli slabije organizovanom domaćem stanovništvu, zajedno sa određenim vidovima svoje ekonomije¹².

Prema tome, M. Garašaniin je donio viziju jednog kompleksnog slijeda događaja u kojem su se — tokom decenija pa, možda, i vjekova — smijenjivale sukcesivne migracije, postepena potiskivanja i miješanja nosilaca različitih kulturnih grupa. Ako uzmemo u obzir ekonomsku situaciju i društvene odnose u tom periodu, onda nam ovakva interpretacija događaja izgleda sasvim logična.

— B. Jovanović je, na osnovu vlastitih istraživanja, došao do zaključka da su nomadska plemena istočnog porijekla vezana za ravničarski karakter zemljišta kao što je to slučaj sa Moldavijom, Oltenijom i istočnom Panonijom, pa bi u Panoniji bila i zapadna granica do koje su doprli stepski nomadi. I on takođe zastupa gledište da indoeuropeizacija označava postepen proces sažimanja širih plemenskih zajednica u kojem je i starosjedilačka baza igrala važnu ulogu¹³.

— D. Srejiović je sakupio podatke o grobovima sa stepskim odlikama na teritoriji Srbije. Iz tih podataka izlazi da je „ovaj dio Balkanskog poluostrva bio u tri maha zahvaćen etnokulturnim kretanjima koja su polazila iz stepa istočno od Dnjepra". Prvi val ima čisto stepski karakter (humke u Vojlovici i u Rogojevcu kod Kragujevca), a drugi je vremenski vezan uz pojavu kostolačke grupe, odnosno uz širenje vrpčaste keramike. Taj drugi val je dosegao centralnu Srbiju (Bare kod Kragujevca), Crnu Goru (Tivatsko polje), kao i zapadne obale Grčke. Treća val se manifestuje u nalazima tipa Belotić-Bela Crkva u zapadnoj Srbiji¹⁴.

¹⁰ M. Garašaniin, *Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-est européen à l'époque de transition du néolithique à l'âge du bronze*, Symposium Intern. sur l'Éthnogenèse des peuples balkaniques, Plovdiv 1969, *Studia Balcanica*, V, Sofia 1971, 9 ff; isti, *Les premières vagues indoeuropéennes en Grèce et dans les Balkans*, Acta of the 2nd Intern. Colloquium on Aegean Prehistory, Athens 1972, 175.

¹¹ M. Garašaniin, *Les peuples l'Europe du Sud-Est à l'époque préromaine*, I Congrès AIESEE, Sofia 1966, 25—26.

¹² M. Garašaniin, *Nomades des steppes et autochtones*... 1. c., 10

¹³ B. Jovanović, *Indoevropljani i stepska kultura grobova-jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja*, Istraživanja 3, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1974, 16.

¹⁴ D. Srejiović, *Humke stepskih oblika na teritoriji Srbije*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XIII/11, Sarajevo 1976, 117 ff. posebno 172—128.

— M. Gimbutas osobit značaj pridaje selenju Kurgan IV grupe (oko 2.300 g. pr. n. e.) koje je — po njenom mišljenju — predstavljalo drugi val indoevropske seobe i koje je doseglo i Jadransko more. Ona u Gudnji kod Stona vidi elemente Kurgan IV kulture (amfore i „cord impressions“) i to onda predstavlja jasan znak indoeuropeizacije obale Jadrana¹⁵.

— R. A. Crossland je u posljednje vrijeme dao jedan pregled teza o Indoevropljanima i indoeuropeizaciji evropskih teritorija, dok sam zastupa tezu o velikoj migraciji indoevropskih grupa iz oblasti pontskih stepa oko 2300 B. C.¹⁶

— V. Georgiev odbacuje sve tzv. predindoevropske teze i smatra da je indoeuropeizacija dug proces koji je počeo već u starijem neolitskom dobu. U tom sklopu bi trebalo posmatrati i formiranje Pelazga, čiji su toponimi usko vezani sa tračkom i hetitsko-luvitskom toponomastikom¹⁷.

— F. Schachermeyr nije saglasan sa ovakvim stanovištem pa, iako ne dijeli tako oštro Indoevropljane od Neindoevropljana, ipak indoevropsku seobu stavlja u drugu polovinu III milenija pr. n. e. (L. H. III)¹⁸.

Itd.

Kao što se vidi, još smo daleko od neke saglasnosti o suštini i karakteru indoevropske seobe. Pa ipak, arheolozi se uglavnom, slažu da su u III mileniju pr. n. e. počeli pokreti stepskih nomada i da su ti pokreti imali odlučan uticaj na „etničke“ i društvene promjene koje su se desile na jugu Evrope u postneolitsko doba. Čini mi se da je teza M. Garašanina o nizu sukcesivnih seoba potpuno na mjestu i da ona odražava svu složenost događaja koji su se odigravali i na Balkanu u vrijeme sumraka neolitskog svijeta. Ove seobe su imale odlučan uticaj i na teritoriju koja je kasnije pripisana, odnosno postepeno pripisivana, ilirskom „etničkom“ stablu. Ti uticaji su bili vrlo raznoliki i svaka simplifikacija bi danas vodila zaobilaženju suštine procesa. No, u tim kompleksnim zbivanjima se, ipak, formirao onaj supstrat koji smo nazivali predilirskim supstratom.

Zbog sasvim originalnog stila novih grupa (Baden — Kostolac — Vučedol), koji nema ništa zajedničkog sa keramičkim stilovima domaćih neolitskih grupa, smatrao sam ranije da nije ni bilo prave simbioze između starosjedilaca i došljaka¹⁹. Na takav zaključak me navela i situacija u Obrima II, gdje su nosioci kostolačke kulture obrazovali

¹⁵ M. Gimbutas, The destruction of Aegean and East Mediterranean urban civilization around 2300 B. C., Bronze Age migrations in the Aegean, Intern. Colloquium, Sheffield 1974, 134—135, 139.

¹⁶ R. A. Crossland, Recent re-appraisal of evidence for the chronology of the differentiation of Indo-European, Acta of the 2nd Intern. Colloquium on Aegean Prehistory, Athens 1972, 58—61.

¹⁷ V. Georgiev, La Grèce et les Indo-européens, Acta of the 2nd Intern. Colloquium . . . , 25—33.

¹⁸ F. Schachermeyr, Die alten Ortsnamen im ägäischen Raum, Acta of the 2nd Intern. Colloquium . . . , 58—61.

¹⁹ A. Benac, Sjeverozapadni Balkan na prelazu iz neolitskog u metalno doba, Radovi Fil. fak. u Sarajevu, VI, 1971, 270—271.

svoje stanište iznad slojeva mlađe butmirske kulture²⁰. Sigurno je da je taj zaključak bio preuranjen i da su novija istraživanja i mlađeg neolitskog doba u sjeverozapadnom Balkanu i geneze eneolitskih grupa²¹ dala mnogo novih podataka u tom pogledu. Došlo se i do mišljenja da je većina eneolitskih kulturnih grupa nastala evolucijom u panonskim i susjednim regionima a ne migracijom — izuzimajući, naravno, čiste stepске elemente. Ovdje nije mjesto da se detaljnije raspravlja o tom pitanju, ali je od interesa da se sagledaju četiri aspekta odnosa između neolitskih starosjedilaca i eneolitskih došljaka:

a) Badenska, a isto tako lasinjska, kostolačka i vučedolska kulturna grupa²² bile su raširene na teritoriji različitih neolitskih kultura (na pr. na teritoriji trakastokeramičke, sopotsko-lengyelske, vinčanske, butmirske, hvarsko-lisičićke grupe, grupe Maliq I i sl.) pa ipak taj dodir nije na svim ovim teritorijama doveo do formiranja predilirskog supstrata — naravno, u njegovom kompleksnom vidu. Ovo formiranje se odigralo samo na određenim prostorima sjeverozapadnog Balkana.

b) Logičan zaključak slijedi da nijedna od pomenutih eneolitskih grupa nije sama za sebe služila kao predilirski supstrat, jer bi takav supstrat daleko prelazio teritorijalne okvire kasnije, čak i široko shvaćene, ilirske zajednice. Danas sve više sazrijeva saznanje da se predilirski supstrat morao formirati samo na teritoriji zapadnobalkanskih, odnosno sjeverozapadnobalkanskih i njima bliskih neolitskih kulturnih grupa. Radi se o neolitskim kulturama čija se daleka osnova, u potpunosti ili djelimično, vezuje sa nosiocima *cardium-impresso* ili *impresso* keramike. To su prvenstveno Maliq I grupa u Albaniji, pa hvarsko-lisičićka i butmirska grupa u Jugoslaviji.

c) Pomjeranje nosilaca badenske, kostolačke i vučedolske kulture je, bez sumnje, bilo uzrokovano selenjem nomadskih stepskih grupa sa Istoka. Danas još ostaje otvoreno pitanje u kojoj su mjeri nosioci ovih kultura bili indoeuropeizirani, da bi u svom širenju bili i sami prenosioi indoevropskih jezičkih i kulturnih elemenata. Čini se da su, možda, u tom pogledu najdalje otišli nosioci vučedolske kulture²³. To je osobito važno obzirom na širenje ove grupe do obala Jadrana. Biće potreban još jedan dug period istraživanja, uz usku saradnju praistorijske arheologije i lingvistike, da bi se ovo pitanje dovelo do neke jasnije odrednice.

d) Gotovo je sigurno da je veliki dio sjeverozapadnog Balkana ostao dugo izvan domašaja novih eneolitskih grupa. Zbog toga se, u sadašnjem stadiju istraživanja, može tvrditi da je u ovom dijelu polu-

²⁰ A. Benac, *Obre II*, Glasnik Zem. muzeja, NS. XXVI, Sarajevo 1971, 138.

²¹ Detaljni podaci o ovim problemima sa dobrom bibliografijom biće prezentirani u II i III tomu „Praistorije jugoslavenskih zemalja“ koji se upravo spremaju za štampu. Svako pojedinačno spominjanje na ovom mjestu bilo bi manjkavo.

²² Opće podatke o ovim grupama vidi kod: N. Tasić, *Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji*, Dissertationes IV, Beograd — Novi Sad 1967.

²³ M. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије I*, Београд 1973, 283.

ostrva dugo trajala neolitska retardacija²⁴ i da je ona pokrivala čitavo vrijeme ranog i razvijenog eneolitskog doba (vrijeme badenske, a djelimično i kostolačke kulture). Ovo se posebno odnosi na hvarsko-lisičićku kulturnu grupu, čiji elementi na pr. u Varvari kod Prozora dopiru do ranog bronzanog doba²⁵.

Kako se, onda, odigrao proces formiranja kompleksnog predilirskog supstrata?

Na području centralnog Balkana dosada je konstatovano nekoliko vrlo indikativnih činjenica. Tako J. Glišić navodi da su na početku upotrebe metala nosioci istočnobalkanske grafitirane keramike zagospodarili južnomoravskim regionom i formirali tamošnju grupu Bujanj I.²⁶ To je, po njegovom shvatanju, istočnobalkanizacija ovih dijelova Balkana²⁷. M. Garašanin (najbolji poznavalac grupe Bujanj — Hum) naglašava da nosioci kulture Bujanj — Hum I nisu bili Indoevropljani nego su se — kao autohtono stanovništvo — pod pritiskom jednog ili više indoevropskih valova pomjerali prema zapadu²⁸.

Ne ulazeći ovdje u pitanje da li su se nosioci Bujanj — Hum I kulture razvili na autohtonoj bazi ili su se doselili iz istočnog Balkana, istaći ćemo da se oba autora slažu u konstataciji da su nosioci kulture Bujanj — Hum I dolinom Morave i Vardara dosegli Pelagoniju (Bujanj I) i Kosovo (Bujanj II). U Pelagoniji njihovo prisustvo prepoznajemo u naseljima Crnobuki i Šupljevac kod Bitole i Bakarno Gumno kod Prilepa²⁹, a na Kosovu u Hisaru³⁰. Po mišljenju M. Garašanina za civilizaciju Šupljevac — Bakarno Gumno usko se vezuje i kultura Maliq II u Albaniji³¹.

Tako smo došli do onog dijela Albanije koji se nalazi sa druge strane Ohridskog i Prespanskog jezera. Po mišljenju samog istraživača naselja Maliq, F. Prendi-a, faza Maliq II pripada eneolitskom dobu i paralelna je sa Larissa grupom u Tesaliji i Diana grupom na Eolskim ostrvima³². M. Korkuti ocjenjuje da je to nova kultura egeo-anatolskog porijekla i da se istalirala u Albaniji oko 2600 g. pr. n. e. U isto vri-

²⁴ Vidi: A. Benac, *La Méditerranée et les Balkans du nord-ouest à l'époque préhistorique (énéolithique et l'âge du bronze)*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. XIV/12, Sarajevo 1975, 37 ff; isti, *Problem retardacije na prelazu iz neolitskog u doba metala u sjeverozapadnom Balkanu*, u štampi (*Diadora posvećena 60-godišnjici prof. Dr Mate Suića*, Zadar).

²⁵ B. Čović, *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praiatorijskih gradina u Bosni*, Glasnik Zem. muzeja, N. S. XX, Sarajevo 1965, 44.

²⁶ J. Glišić, *Praistorija Kosova, Kosovo nekad i danas*, Beograd, 1973, 89.

²⁷ *Ibid.*, 93.

²⁸ M. Garašanin *Les rapports entre le Sud-Est européen et la Méditerranée orientale à l'époque préhistorique*, III Congrès AIESEE, Bucarest 1974, 24.

²⁹ *Ibid.*, 23; isti, *Les premières vagues indoeuropéennes en Grèce et dans les Balkans*, 1. c. 176., Vidi i D. Garašanin, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Age du Bronze*, VIII Congrès UISPP, Beograd 1971, 306—307.

³⁰ J. Glišić, 1. c., 89.

³¹ M. Garašanin, *Les rapports...*, 1. c. 23.

³² F. Prendi, *La civilization préhistorique de Maliq*, *Studia albanica* 1, Tirana 1966, 270—271.

jeme, ovaj autor tvrdi da ovo eneolitsko stanovništvo u Albaniji pripara grupi Pelazga, kao što je to slučaj u Grčkoj i nekim drugim dijelovima jugoistočne Evrope i da ono već predstavlja indoevropsku grupaciju u ovom dijelu Balkana. Na bazi Pelazga formirao bi se onda na zapadu ilirski a na istočnom Balkanu trački etnos³³.

Ovdje vidimo određeno neslaganje u determinaciji faze Maliq II između pomenutih jugoslovenskih autora i M. Korkuti-a, što je, možda i razumljivo na ovom stupnju istraživanja. Danas je, inače, zaista teško prihvatiti stanovište da su nosioci Maliq II kulture bili Pelazgi, jer u centralnoj i južnoj Grčkoj, gdje bi trebala biti staništa Pelazga (jedne sasvim neodređene „etničke“ grupacije), imamo nešto drugačiji razvoj tokom heladskog doba. U isto vrijeme bio bi to znak da Heleni i Iliri imaju u svojoj genezi i jednu zajedničku bazu i da su u tom pogledu srodnici. Danas smo još daleko od takve pretpostavke.

Sigurno je, međutim, da je prostor istočno od navedene albanske regije bio zahvatio snažan val badenske migracije, koju je J. Glišić nazvao srednjeeuropeizacijom ovog dijela Balkana (na Kosovu badenski lokaliteti su Gračanica, Raskovo, Donja Klina i Hisar). Nosioci badenske migracije su, po njegovom mišljenju, prodrli dolinom Drima do Korčanske kotline u Albaniji i tamo se pomiješali sa domaćim stanovništvom tipa Maliq II³⁴. Poznato je da su elementi badenske kulture dobro poznati i u fazi Bujanj-Hum II u Srbiji³⁵, pa bi onda put badenskih elemenata išao preko moravske i vardarske doline i preko Pelagonije i Kosova do Korčanske kotline. Ovo obavezno treba uzeti u obzir kod razmatranja predilirske baze u Albaniji, odnosno na teritoriji kasnog užeg ilirskog područja.

U isto vrijeme, sa badenskom kulturom u fazi Bujanj-Hum II sreću se i kostolački elementi³⁶, što znači da se ovdje radi o mlađim badenskim fazama. Slična je situacija i u naselju Maliq IIIa, jer F. Prendi iznosi da su u toj fazi Maliq-a sreću bodenski, kostolački i vučedolski elementi³⁷. Rekao bih da se ovdje radi o badenskim i kostolačkim elementima, jer vučedolski u prezentiranom materijalu nisu uočljivi³⁸. To ne znači da oni neće biti otkriveni. Naprotiv, treba očekivati da će se potvrditi prisustvo vučedolske kulture i u ovom dijelu Albanije.

Uzimajući u obzir navedene činjenice, rekli bi da je u Albaniji, dakle, na teritoriji kasnijeg užeg ilirskog područja, proces formiranja predilirskog supstrata tekao ovim redom:

1) U toku kasne faze Maliq II desio se prodor nosilaca badenske i kostolačke grupe (dolazeći preko centralne Srbije, Kosova i Pelagonije), koje su zajedno sa domaćim stanovništvom formirale kulturu Maliq IIIa i tako stvorile jednu normalnu predilirsku bazu na ovom području.

³³ M. Korkuti, A propos de la formation de l'ethnie illyrienne, *Studia albanica* 2, Tirana 1972, 59—65.

³⁴ J. Glišić, l. c., 93 ff.

³⁵ M. Гарашанин, Прансторија на тлу СР Србије, 228.

³⁶ Ibid.

³⁷ F. Prendi, l. c., 274.

³⁸ Ibid., T. XIV, XV.

2) Pošto je oblast u kojoj se razvijala grupa Maliq-Tren relativno bliska egejskom području, u geografskom smislu riječi, ne treba da nas iznenadi tvrđenje F. Prendi-a da su u fazi Maliq IIIa zastupljeni i neki egejski kulturni elementi³⁹. Prema tome, kod formiranja predilirskog supstrata u ovoj albanskoj oblasti uzeli su vjerovatno učešća i neki pravi egejski elementi. Taj faktor ne bi trebalo precjenjivati, ali je on, ipak, dovoljan da ovo uže ilirsko područje više približi epirsko-makedonsko-tesalskom kulturnom krugu nego što je slučaj sa sjevernijim ilirskim teritorijama (u naprijed označenom smislu ovog termina).

3) Buduća ispitivanja će pokazati da li je u Korčanskoj kotlini bila zastupljena i vrpčasta keramika, kako to spominje M. Garašanin⁴⁰. No, treba svakako očekivati prisustvo pravih vučedolskih kulturnih elemenata. Ovo tim više što se u fazi Maliq III d pojavljuju takvi ornamenti na keramici koji su gotovo identični sa motivima tzv. ilirskog geometrijskog stila iz srednjeg i kasnog bronzanog doba⁴¹. Na sjevernijim područjima taj stil se razvio u neprekinutom kontinuitetu iz jadranske varijante vučedolske kulture, odnosno preko danas već dobro poznate grupe Kotorac-Cetina ranog bronzanog doba⁴².

4) Time bi bila potvrđena i teza S. Islami-a i H. Ceka-e, prema kojoj je bronzano doba (dakle, vrijeme od faze Maliq IIIa dalje) obogatilo elemente eneolita i stvorilo u jednom kontinuitetu ilirski etnos⁴³. Bio bi to proces formiranja protoilirskih i prailirskih grupa na ovom prostoru, onako kako je to označeno još 1964. godine, ali sada u nešto izmijenjom okviru.

Na teritoriji kasnijeg šireg ilirskog područja, odnosno na teritoriji uzduž Jadranskog mora i u njegovom zaleđu, formiranje predilirskog supstrata je teklo u nešto drugačijem slijedu, iako je suština procesa ista, iako su i neki elementi zajednički. O tom pitanju sam već napisao jedan poseban rad⁴⁴ i ovdje ću samo ponoviti nekoliko bitnih zaključaka:

a) Od glavnih predstavnika eneolitskog doba na tlu Jugoslavije jedino su nosioci vučedolskog stila prodrli do obala Jadrana i tamo formirali jadransku varijantu vučedolske kulture (ili jadransku varijantu ljubljanske kulture). Pošto se radi o vrlo kasnoj eneolitskoj fazi, na ovom prostoru treba računati sa vrlo dugom retardacijom hvarske, odnosno hvarsko-lisičićke grupe.

b) Hvarsko-lisičićka grupa nije do samog kraja poznavala nikakav metal i u tom pogledu ona je znatno zaostajala za odgovarajućim grupama centralnog i istočnog Balkana. Svakako je to imalo uticaja i kod dodira sa novim doseljenicima.

c) Uzimajući ovo u obzir, može se danas okvirno reći da je kod formiranja predilirskog supstrata na ovom — kasnijem širem — ilir-

³⁹ Ibid., 274.

⁴⁰ M. Garašanin, *Les rapports...*, 1. c., 27.

⁴¹ F. Prendi, 1. c., T. XVIII—XIX.

⁴² A. Benac, *La Méditerranée et les Balkans du nord-ouest à l'époque préhistorique*, 1. c.

⁴³ S. Islami — H. Ceka, *Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie*, *Studia albanica* 1, Tirana 1964, 95.

⁴⁴ A. Benac, *Problem retardacije na prelazu iz neolitskog u doba metala u sjeverozapadnom Balkanu*, 1. c.

skom području osnovnu ulogu odigrala jedna mješavina retardirane hvarsko-lisičićke i jadranske varijante vučedolske kulturne grupe. Prema tome, i ovdje je neolitska komponenta sada sasvim ozbiljno uzeta u obzir pri razmatranju predilirskog supstrata⁴⁵.

Kao dopunu ovom zaključku treba spomenuti još dvije stvari. Prvo, jadranska varijanta vučedolske, odnosno ljubljanske kulture je sadržavala u sebi i elemente kulturne grupe zvonastih pehara⁴⁶, što je naročito došlo do izražaja u sjevernijim dijelovima ove oblasti. Drugo, na nešto južnijem sektoru ovog područja pojavljuje se prava gajtanasta keramika, na pr. u Varvari kod Prozora⁴⁷, u Ljubomiru kod Bileća ili u Rumin-Biteliću kod Sinja⁴⁸. Ona prva komponenta je potvrda određenih dodira sa zapadnom eneolitskom strujom, a ova druga je vjesnik prave indoeuropeizacije na ovom prostoru.

Prema tome, na području šireg ilirskog područja, pored iznesenih osnovnih komponenti, treba uzeti u obzir i one posljednje elemente. Njihovo prisustvo samo još jednom potvrđuje koliko je komplikovan proces formiranja predilirskog supstrata, ali nam u isto vrijeme pomaže da razumijemo i neke primarne razlike prema užem ilirskom području u Albaniji. Mjesto epirsko-makedonsko-egejskih ovdje se osjeća prisustvo određenih zapadnomediterranskih komponenti.

Na drugom mjestu već sam iznio neke podatke o tome šta se na ovom prostoru dešavalo tokom bronzanog doba. Preko kulturne grupe Kotorac-Cetina uspostavljen je dosta siguran kontinuitet između jadranske varijante vučedolske kulture i kasnijeg predilirskog geometrijskog stila⁴⁹. Na taj način opet je potvrđen siguran kontinuitet između šireg predilirskog supstrata i pojedinih grupa protoilirske i prailirske faze. Zanimljivo je da je stil Kotorac-Cetina raširen u Dalmaciji, Hercegovini, istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji, pa zasada nedostaje samo jedan krak prema Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji da bi se zatvorio jedan krug šireg ilirskog područja. Pri svemu tome se mora uzeti u obzir još 1964. godine naglašen uticaj iz karpatsko-panonskog prostora na definitivno formiranje prailirskog geometrijskog stila. Naravno, ovaj uticaj je imao sekundaran značaj u odnosu na sukcesivni slijed stilova: jadranski Vučedol — Kotorac-Cetina — prailirski geometrijski stil.

*
* * *

Pošto smo ovdje pokušali da ukažemo, u jednoj generalnoj liniji, na neke genetske razlike između užeg i šireg ilirskog područja (naravno, u kasnijem značenju tog termina), spomenućemo i nekoliko činjenica koje se odnose na određene razlike između većih plemenskih skupina na širem ilirskom teritoriju. Ili ćemo barem podsjetiti na moguću

⁴⁵ Ibid., vidi zaključak.

⁴⁶ S. Dimitrijević, *Die Ljubljana-Kultur, Problem des Supstrats, der Genese und der regionalen Typologie*, *Archaeologia iugoslavica* VIII, Beograd 1976, 15.

⁴⁷ B. Cović, *Od Butmira do Ilira*, 88.

⁴⁸ S. Batović, *Odnos jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa u neolitu i eneolitu*, *Arheološki vestnik* XXIV, Ljubljana 1975, 108.

⁴⁹ A. Benac, *La Méditerranée et les Balkans du nord-ouest à l'époque préhistorique*, 1. c., 44—45.

način razmatranja ovog problema. Pri tome bi prvo naveo mišljenje dvojice autora o osnovnoj raspodjeli većih plemenskih skupina na širem ilirskom području:

B. Čović je sklon da plemenske zajednice koje su tokom željeznog doba naseljavale jugozapadnu Srbiju, jugoistočnu Bosnu, istočnu Hercegovinu i Crnu Goru ubroji među „Ilire u širem smislu“, jer ove zajednice (tzv. glasinačka skupina) pokazuju viđan stepen kulturne srodnosti sa plemenskim zajednicama na užem ilirskom području u Albaniji. S druge strane, materijalna i duhovna kulturna Delmata, Liburna, Japoda i plemena centralne Bosne ne pokazuju jedan takav stepen srodnosti sa „Ilirima u užem smislu“. Pa ipak, ni njih ne smijemo a priori izdvojiti iz grupe „Ilira u širem smislu“, iako ih, možda, treba drugačije tretirati nego one prve⁵⁰.

Š. Batović je predložio da se kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali podijele na četiri skupine i to: istarsku, liburnsku (od Raše do Krke), dalmatsku (od Krke do Neretve, sa zapadnom Bosnom i sjeverozapadnom Hercegovinom) i južnodalmatsku (od Neretve do Albanije, sa južnom Hercegovinom i zapadnom Crnom Gorom). Ovakvu podjelu obrazlaže autor individualnim razlikama i naglašava da svaka od četiri skupine ima svojstva samostalne grupe⁵¹.

Od navedene dvije podjele jedna obuhvata uglavnom jadransko obalno područje, a druga polazi od unutrašnjosti šire ilirske teritorije. Obadvije podjele su, međutim, od interesa za razmatranje nastanka istaknutih plemenskih zajednica u rimskoj Iliriji. Ne bih se mogao u ovakvom radu upustiti u opširnije raspravljanje o pojedinim od navedenih skupina, ali bih podvukao neke interesantne indicije.

Već je B. Čović upozorio da su se srednjobosanski Desitijati razvili na teritoriji koju su ranije zauzimali neolitski Butmirci⁵². Ovome treba dodati da je kasna butmirska kultura bila toliko prožeta elementima lisičićke kulture da je gotovo prešla u novi kvalitet⁵³. Prema tome, stara autohtona baza se i ovdje može, u krajnjoj liniji, uklopiti u hvarsko-lisičićki kompleks koji je najvažnija supstratna komponenta plemenskih zajednica sa šireg ilirskog teritorija. Kako su ovamo dopirali nosioci tri velike eneolitske grupacije — badenske, kostolačke i vučedolske⁵⁴ — postaje onda razumljiva razlika u nekim kulturnim manifestacijama između srednjobosanske i susjednih plemenskih zajednica („Ilira u širem smislu“). Mislim čak da je ovo važnija odrednica nego kasniji kulturni uticaji iz karpatsko-panonskog prostora.

Zelio bih samo usput ukazati da je kultura Lisičića zastupljena i u Popovom Dolu kod Goražda⁵⁵, a u novije vrijeme elementi hvarske kulture su primijećeni i na teritoriji Like⁵⁶. Tako hvarsko-lisičićku sup-

⁵⁰ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 116—119.

⁵¹ Š. Batović, *Problemi kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali XII, IX Kongresa arheologa Jugoslavije 1972, Zadar 1976, 91.

⁵² B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 188—189.

⁵³ A. Benac, *Obre II*, 1. c., 142 ff.

⁵⁴ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 188.

⁵⁵ A. Benac, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, 42, Bericht der RGK, Frankfurt a.M., 1962, Abb. 3.

BALCANICA — Nalog — 626 — BRANKO ANTONIĆ — 9-10 26 cfc.

⁵⁶ R. Dreksler-Bižić, *Zaštitna iskopavanja pećine Golubinjače kod Kosića*, VAMZ, 3, IV, Zagreb 1970, 112—113, T. III, 1—2.

stratnu komponentu ne smijemo zanemariti niti kod kasnijih plemenskih zajednica Autarijata i Japoda.

Možda je najviše došla do izražaja ova autohtona supstratna komponenta kod Liburna, koji su sigurno od hvarsko-lisičićkih predaka naslijedili vještinu brodarstva i postali u starijem željeznom dobu gošpodari jadranskih morskih pučina⁵⁷.

Prema ovim indicijama, izgleda da kod razmatranja geneze, odnosno formiranja predilirske baze, većeg dijela plemenskih skupina na širem ilirskom području treba obratiti pažnju i na jednu staru, hvarsko-lisičićku komponentu. U ocjeni međusobne srodnosti i to bi bio jedan od pokazatelja. Različiti dodir ove komponente sa eneolitskim doseljenicima i indoevropskim elementima dovodio je do određenih individualnih razlika među bližim i daljnjim regionima ove teritorije.

Slijedeće razlike među plemenskim zajednicama nastale su najviše u doba egejske seobe, kada su se prailirske zajednice našle na rubu velikih pokreta iz Podunavlja prema jugu Balkana. Te pokrete osjetile su samo neke plemenske skupine na širem ilirskom području, dok se to za uže područje ne bi moglo tvrditi.

Danas je očito da se kulturni elementi bronzanog doba Podunavlja najviše osjećaju u središnjim područjima Like i da su oni naročito vidljivi u periodima BD i HA⁵⁸. Geografski faktor je tu odigrao bitnu ulogu, ali je ovdje važno istaći da su određene individualnosti plemenske zajednice Japoda uslovljene i prodorom ovih elemenata. Iako bi teško bilo prihvatiti stanovište da je panonska bronzanodobna kultura predstavljala bazu za formiranje i razvoj etničke zajednice i kulture Japoda⁵⁹, sigurno je da je taj faktor na ovom području imao značajnu ulogu pri konačnom formiranju japodskih zajednica. Po B. Čoviću na prelazu iz II/I milenij završen je bio proces infiltracije iz Podunavlja u Liku, ali je ipak i ovdje preovladao baškanski supstrat⁶⁰. Takva ocjena bi bila sasvim prihvatljiva, samo još jednom podvlačimo činjenicu da je taj proces doprinijeo kulturnoj individualizaciji japodskih plemenskih zajednica.

K. Vinski-Gasparini navodi da je UK iz Panonije kontaktirala sa zapadnom protoilirskom, odnosno prailirskom oblašću dolinom Gline, Korane i Dobre, a da infiltracija njenih elemenata (bilo kulturnih, bilo etničkih) dopire preko Bosne do centralne Dalmacije⁶¹. Ovo, naravno, nije usamljeno mišljenje o prodoru kulture žarnih polja na područje Delmata i danas sigurno ostaje važan naučni zadatak na polju ilirologije da se definitivno ocjeni koliko je pri individualizaciji kulture Dalmata igrala ulogu i ova komponenta.

Ostaje otvoreno pitanje da li su i u kojoj mjeri i prailirske plemenske zajednice učestvovali u egejskoj ili egejskim seobama. S. Ba-

⁵⁷ Na ovo je već upozorio B. Čović, o. c., 122.

⁵⁸ R. Dreksler-Bižić, Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca, VAMZ VI—VII, Zagreb 1973, 1 ff.; posebno je u ovom pogledu karakteristična pećina Bezdanjača, sa priložima uz tamošnje grobove (za podatke dugujem: zahvalnost kolegici R. Bižić-Dreksler).

⁵⁹ K. Vinski-Gasparini, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Age du Bronze, VIII Congrès UISPP, Beograd 1971, 313.

⁶⁰ B. Čović, Od Butmira do Ilira, 136.

⁶¹ K. Vinski-Gasparini, 1. c., 313.

tović smatra da su u zadnjoj seobi (krajem X vijeka) „najaktivnije učestvovala ilirska plemena na Balkanu, koja su se dijelom selila u Grčku, a naročito preko Jadrana u Italiju“⁶². Ima i suprotnih mišlje-

nja, da Iliri, odnosno Prailiri, nisu uzimali učešća u seobi prema Grčkoj, jer u to vrijeme još nije bila dovršena konsolidacija plemenskih zajednica koje bi mogle preduzeti takve pohode⁶³. Bez obzira na ovo neslaganje, ostaje davno usvojena konstatacija da je oko X vijeka pr. n. e. došlo do intenzivnijih dodira sa italijanskom obalom i do eventualnih prelaza na drugu obalu. I to je, svakako, još jedan od faktora koji se mora uzeti u obzir kod razmatranja nekih individualnih razlika među plemenskim skupinama na širem ilirskom području.

Kao što se vidi, danas se nameće potreba daljeg istraživanja i dalje genetske razrade pojedinih plemenskih skupina na širem ilirskom području, uzimajući u obzir svu kompleksnost društvenih i ekonomskih kretanja na ovom prostoru. Ovdje sam želio samo da ukažem na neke elemente budućih istraživanja i na mogućnosti rješavanja određenih problema. Potreban će biti još niz godina strpljivog rada da se ovaj komplikovani mozaik ilirskih problema dovede do jasno konturiranih rješenja.

Na osnovu svega što je dosad rečeno mogu se izvući na kraju, sljedeći osnovni zaključci:

1) Danas sve više preovladava mišljenje da je pojam „ilirski“ kasnija istorijska kategorija i da se ilirsko ime širilo na nove teritorije paralelno sa širenjem interesa antičkog svijeta (posebno Rima) za pojedine teritorije sjeverozapadnog Balkana. Pa ipak, geneza plemenskih skupina koje su kasnije ušle u široko shvaćenu ilirsku zajednicu išla je kontinuirano od vremena prelaza iz neolita u metalno doba do same rimske okupacije. Zbog toga ostaju i dalje u tom razvoju aktuelne prediliriska, protoilirska i prailirska faza, samo te faze sada treba prilagoditi različitim skupinama na užem i širem ilirskom području. Sličnost tog procesa je uslovlila kasniju — kakvu-takvu — svijest o određenoj srodnosti plemenskih skupina koje su ušle u širi ilirski krug. A tu svijest ne možemo nikako mimoći niti odbaciti.

2) Koliko dozvoljavaju današnja istraživanja, sada bi i arheološkim putem mogli odvojiti dvije osnovne ilirske oblasti: jednu užu (od rijeke Vojuše do rijeke Mati u Albaniji) i jednu širu (uzduž Jadranskog mora i u njegovoj pozadini). U stvaranju predilirskog supstrata uže oblasti glavnu ulogu su odigrali elementi neolitske i eneolitske kulture tipa Maliq, elementi badenske i kostolačke grupe koji su prodrli preko centralnog Balkana i Pelagonije i neki elementi iz epirsko-makedonsko-egejske oblasti. Sasvim je vjerovatno da su u ovome učestvovali i nosioci vučedolske kulture i vrpčaste keramike. Vučedolski elementi bi morali biti određena podloga za stvaranje tamošnjeg geometrijskog stila u kasnijem bronzanom dobu. Na širem ilirskom području, među predilirskim supstratnim elementima razlikujemo prvenstveno jednu jako

⁶² Š. Batović, Problemi kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, 1. c., 93.

⁶³ A. Benac, O učešću Ilira u egejskoj seobi, Arheološki radovi i rasprave IV—V, JAZU, Zagreb 1967, 319 ff.

retardiranu hvarsko-lisičićku komponentu i jednu komponentu kasne vučedolske kulturne grupe (jadranska varijanta vučedolske ili ljubljanske kulture). Vučedolska komponenta sadrži i elemente kulture zvonastih pehara, pa ovdje mjesto egejskih imamo neke zapadnomediterranske elemente. Prava indoeuropeizacija na širem ilirskom području se osjeća u prisustvu vrpčaste keramike (Ljubomir kod Bileća, Rumin-Bitelić kod Sinja), a možda i u nekim elementima prave Kurgan IV kulture sa Istoka. — Čini se da je stara autohtona baza bila naročito jaka kod plemenske skupine Liburna, koji pokazuju mnogo izrazitih individualnih osobina.

3) Nužno je podvući da su lisičićki elementi imali jasnu prevagu u kasnijoj butimirskoj kulturi, pa je onda hvarsko-lisičićka komponenta igrala vidnu ulogu i kod formiranja supstrata srednjebosanskih plemenskih skupina (Desitijata). Naravno, uz veoma naglašeno prisustvo badenske, kostolačke i vučedolske grupe, što daje posebnu individualnost ovoj plemenskoj skupini. — Slična hvarsko-lisičićka komponenta se javlja i na teritoriji Autarijata i Japoda.

4) Kod razmatranja kontinuiteta i prelaza iz predilirske u protoilirsku, odnosno prailirsku fazu, posebno pažnju treba obratiti na stilski slijed: vučedolska kultura — kultura Kotorac-Cetina — prailirski geometrijski stil. Jer, i ovaj stil označava određenu kulturnu srodnost, ako ne i jedinstvo, na teritoriji na kojoj su u kasnijem vremenu živjela ilirska plemena ili ilirske plemenske skupine.

5) Kod razmatranja individualnih osobina pojedinih plemenskih skupina treba još naročito uzeti u obzir dva faktora: uticaj iz prostora kulture žarnih polja (UK) i uticaj egejske seobe. U prvom slučaju se posebno izdvaja područje Japoda, gdje se uticaj UK znatno više osjetio nego u drugim ilirskim regionima. Moguće je da je ovaj uticaj dopirao i do područja Delmata, pa je i to doprinosilo njihovom odvajanju u posebnu skupinu. — Što se tiče egejske seobe, njeni valovi su sigurno uslovlili neka gibanja i na ilirskom području. Počvojena su još mišljenja o tome da li su Iliri učestvovali u seobama prema Grčkoj, no ostaje gotovo neosporno da je dolazilo do pomjeranja u pravcu Jadrana, odnosno u pravcu Italije. U tom gibanju su usledili novi dodiri i poneko miješanje i tek sa stabilizacijom ove situacije moglo je doći do konačnog formiranja i do teritorijalne stabilizacije onih plemenskih skupina koje će ući u široko shvaćenu ilirsku zajednicu (u antičkom smislu).

ANTEILLYRIENS, PROTOILLYRIENS, PRÉILLYRIENS

— quelques nouveaux aspects —

R é s u m é

En considération de nouveaux résultats qui ont été obtenus au cours de 10—14 dernières années dans le domaine de l'illyrologie, l'auteur a essayé d'insérer ces nouveaux résultats dans son schéma antérieur de l'évolution des communautés tribales illyriennes: Anté-

illyriens — Protoillyriens — Préillyriens — Illyriens. Bien que ce schéma reste en vigueur, il faut adapter le processus entier aux nouvelles conceptions de l'essence de la structure ethnique illyrienne. En ce sens l'auteur a finalement arrivé à des conclusions suivantes:

1) Aujourd' hui il devient de plus en plus prédominante l'opinion que les notions „Illyrien" et „illyrien" sont une catégorie historique plus récente et que le nom illyrien s'étendait sur les nouveaux territoires parallèlement à l'extension de l'intérêt du monde antique (particulièrement de Rome) pour les territoires particuliers au nord-ouest de la Péninsule Balkanique. Et tout de même, la genèse des groupes tribaux qui sont entrés plus tard dans la communauté illyrienne au sens large marchait de façon continue depuis le temps de transition du néolithique en âge de métaux jusqu'à l'occupation romaine de ces territoires. Pour cette raison restent actuelles dans cette évolution les phases antéillyrienne, protoillyrienne et préillyrienne; seulement ces phases doivent à présent être conformées aux différents groupes sur le territoire illyrien plus restreint et plus vaste. La similarité de ce processus a conditionné plus tard une conscience — plus ou moins claire — d'une parenté déterminée des groupes tribaux qui étaient entrés dans le cercle illyrien plus large. Et cette conscience, nous ne pouvons ni l'éluider ni la rejeter d'aucune façon.

2) Autant que les recherches actuelles le permettent, on pourrait à présent distinguer, par voie archéologique aussi, deux territoires fondamentaux illyriens: l'un plus étroit (de la rivière de Vojuša jusqu'à la rivière Mati en Albanie) et l'autre plus large (le long de la Mer Adriatique et dans son arrière-pays). Dans la création du substrat anté-illyrien du territoire plus étroit, le rôle principal a été joué par les éléments de la culture néolithique et énéolithique de type Maliq, les éléments des groupes de Bade de Kostolac qui avaient pénétré à travers les Balkans centraux et la Pélagonie et certains éléments de la région épiro-macédonno-égéenne. Il est tout à fait probable que les protagonistes de la culture de Vučedol et de la céramique à lacet y ont participé. Les éléments de Vučedol devraient constituer une base déterminée pour la création du style géométrique local dans le bas âge du bronze. Sur le territoire illyrien plus large, parmi les éléments du substrat antéillyrien nous distinguons en premier lieu une composante fort retardée de Hvar-Lisičići et une composante du groupe tardif de la culture de Vučedol (variante adriatique de la culture de Vučedol ou de Ljubljana). La composante de Vučedol contient aussi les éléments de la culture des gobelets en forme de cloche et nous avons ici, au lieu des éléments égéens, certains éléments de la Méditerranée occidentale. La vraie indo-européisation sur le territoire illyrien plus vaste se fait sentir par la présence de la céramique à lacet (Ljubomir près de Bileće Romain-Bitelic près de Sinj) et peut-être aussi dans certains éléments de la véritable culture Kurgan IV de l'Orient. — La base ancienne autochtone a été, à ce qu'il paraît, particulièrement solide chez le groupe tribal des Liburnes qui montrent un grand nombre de caractères individuels prononcés.

3) Il faut mettre en relief que les éléments de Lisičići avaient une prépondérance nette dans la culture de Butmir d'une époque ultérieure et, par conséquent, la composante de Hvar-Lisičići a joué un

rôle considérable aussi dans la formation du substrat des groupes tribaux habitant la Bosnie centrale (Désitiates), avec une présence fort prononcée, bien entendu, des groupes de Bade, de Kostolac et de Vučedol ce qui donne une individualité particulière à ce groupe tribal; une composante analogue de Hvar-Lisičići apparaît également sur les territoires des Autariates et des Japodes.

4) En considérant la continuité et la transition de la phase anté-illyrienne en phase protoillyrienne, resp. phase préillyrienne, il faut prêter une attention spéciale à la succession des styles: culture de Vučedol — culture Kotorac-Cetina — style géométrique préillyrien. Car, ce style, aussi, désigne une parenté culturelle déterminée, sinon une composante analogue de Hvar-Lisičići apparaît également sur les groupes tribaux illyriens.

5) En considérant les caractères individuels des groupes de tribus particuliers il faut encore tenir particulièrement compte de deux facteurs, à savoir: l'influence de l'espace de la culture des champs d'urnes (UK) et l'influence de la migration égéenne. Dans le premier cas il se distingue spécialement le territoire des Japodes, où l'influence des UK s'était fait sentir plus que dans les autres régions illyriennes. Il est possible que cette influence atteignait aussi le territoire des Dalmates et c'est ce qui a contribué à leur séparation en un groupe particulier. Quant à la migration égéenne, ses vagues ont certainement conditionné quelques mouvements sur le territoire illyrien. Les opinions divergent sur la participation des Illyriens aux grandes migrations vers la Grèce, mais il reste presque incontestable qu'il y avait eu des déplacements en direction de l'Adriatique resp. de l'Italie. Au cours de ces mouvements ont eu lieu de nouveaux contacts et quelque mélange et c'est seulement lorsque cette situation se fut stabilisée qu'a pu avoir lieu la formation définitive et la stabilisation territoriale de ces groupes de tribus qui entrèrent dans la communauté illyrienne largement conçue (au sens antique).

Bogdan BRUKNER
Institut of History
Novi Sad

BOUNDARY LINE BETWEEN THE WEST-MEDITERRANEAN AND BALKAN-ANATOLIAN COMPLEX*

Investigations carried out in Yugoslavia during the last few years, have resulted in approximate determination of the boundary line, along which representatives of the Balkan-Anatolian complex are supposed to have come into contact with the representatives of the West-Mediterranean Neolithic complex. This line is to be sought in the central parts of the Balkan Peninsula; however, it has not been completely determined yet. Certain regions have been sufficiently investigated, but are mutually disconnected by still unexplored areas. The level of the present knowledge allows us to suppose that the boundary line extended from southeastern to northwestern parts of the Balkan Peninsula, i. e. from the Pinda — Sar Planina mountains, across the central Dinaric mountain range, to the mountains of Central Bosnia. It should be added that in the region to the west of Central Bosnia another boundary line was formed. That line ran along the Adriatic coast as far as the Gulf of Trieste, separating the Mediterranean-Adriatic complex from the Pannonian part of Croatia and part of Slovenia, where a strong influence of the Central European Linear Neolithic complex can be expected (Fig. 1—3).

Cardium-impresso as the representative of the Early Neolithic found at the sites of Crvena Stijena III — Smiljčić, together with the Middle Neolithic Danilo Group and the Late Neolithic group Hvar-Lisičići, form the boundary line along which contacts had taken place between these groups and the Early and Late Balkan-Anatolian complex. In the region of Central Bosnia, Metohija and Pelagonia, which A. Benac has called the "transition zone", the two complexes were merged, interwoven and amalgamated, thus creating specific culture groups.

The early and the late Balkan-Anatolian complex comprises the eastern, northeastern and northern parts of Yugoslavia, including the regions of Kosovo, northeastern Bosnia and eastern Slavonia. During the Early Neolithic period this region gave rise to the Starčevo group,

* This paper was presented at the IXth International Congress of Prehistorical and Protohistorical Science (Neolithic Section), Nice 1976.

together with its local variants of Anzabegovo — Vršnik and Porodin. In the Late Neolithic period the Vinča group and its regional varieties were formed in the same area.

A variety of contacts taking place between the West-Mediterranean-Adriatic and Balkan-Anatolian complexes can be traced in the „transition zone“.

During the Early Neolithic period the two culture complexes were united in Central Bosnia (Obre I), i. e. in the northeastern part of this area, where the primary Starčevo group was merged with a cardial/impressed component. In Pelagonia, at the locality of Mala Tumba in Trn, a primary cardial/impressed component was linked with the Anzabegovo-Vršnik variant of the Starčevo group, which is an example of cultural merging in one of the southeastern regions (Fig. 1).

Here we find examples of linking in which neither representative of the two complexes loses its individuality. This is an interesting and important phenomenon which has not been sufficiently investigated yet. It is a matter of looking for answers to questions concerning the essence and forms of relations between representatives of culture groups with different genetic bases. Obviously, what we have here is not the so-called import from primary centres, but living together in a settlement, each culture group cultivating and preserving the original characteristics of its material culture.

It should be emphasized that the settlement at Obre I was formed by representatives of the Starčevo group prior to their contacts with the cardium/impresso population, in a process of penetration from the larger area of the mouth of the Sava river (between the Sava and the Danube) in the direction of northeastern and central Bosnia. The available data warrant the assumption that the settlement at Obre I was founded in the so-called Starčevo IIa-b stage, which is comparatively early in relation to the total development of the Starčevo group. It is also worth stressing that the representatives of the Early Neolithic of the Balkan-Anatolian complex constituted the primary component, those of the Adriatic-Mediterranean complex the secondary component in the development of this settlement.

There are no data on the dwelling conditions. The inhabitants seemed to live in dugouts or in huts of some kind. More is known about their ritual and manner of burial of the dead. There is evidence of children's skeletons in pits in the settlement and of the possibility of burial under a kind of tumulus. At Obre I gifts have been found beside the dead (amber ornaments, etc.). Studies of the cult of the dead in Dalmatia have led to similar results. In impresso settlements on the Adriatic coast the pit mainly contain children's skeletons in a contracted position. Inhumation of children in the settlements of the „transition zone“ in Central Bosnia can be understood as one of the elements of the influence of the cult of the dead during the Early Neolithic on the Adriatic coast.

In southern Macedonia, in the region of Pelagonia, we can also observe the process of linking of the Adriatic and the Balkan Neolithic complex, but within a framework of different geographic and somewhat altered cultural and historical conditions. Mala Tumba in Trn

is situated on the southernmost border of the „transition zone”, exposed to influences from different sides: the Adriatic coast of Albania, Central Greece and the north of Macedonia. Preliminary results indicate that we can count with the presence of a powerful though heterogeneous West-Mediterranean component of the Elateia-Cakran-Dunavac-Danilo type (Early and Middle Neolithic) alongside with the influence of the Anzabegovo-Vršnik variant of the Starčevo group as a representative of the Balkan-Anatolian complex of the Early Neolithic. Evidence of this has been found in the ritons, biconical bowls of the Adriatic type, and hatched triangular ornamentation alongside with barbotinized, i. e. slip ornaments typical of the Starčevo group.

In Central Bosnia we have observed an interesting and still rare phenomenon of interpenetration between the late cardial impressed component and the Starčevo component, resulting in the formation of an entirely new group — the Kakanj group, which is at the same time the representative of the Middle Neolithic in this part of the „transition zone”. This was the period when the Danilo group developed in Dalmatia, while in the continental part of the Central Balkans settlements of the Vinča group began to appear and soon spread over Serbia, northeastern Bosnia and Montenegro (Crna Gora). The later development of the Kakanj group is interesting. If the way of life of representatives of this group shows signs of belonging to the Neolithic stage of development in general, pottery is a reliable indicator of the specific development of the Kakanj group. Individual types of cultic vessels (ritons) and ornaments on the pottery indicate that the Kakanj group was very close to the Middle Neolithic of Dalmatia (the Danilo group) in some very essential components of cultural content, and that the influence of the Adriatic region was more decisive than the Balkan influence of the Vinča group (Fig. 2).

The representative of the Late Neolithic in the same area is the Butmir group. Although in its development we can primarily find a dependence on the autochthonous substrate, the Kakanj group, later in the course of its evolution the influence of the Vinča group and of the Danilo-Hvar (Lisičići) group shows a steady increase. Here again Central Bosnia is the part of the „transition zone” in which we can best observe the results of the interaction between the Adriatic and the Balkan cultural potential, alongside with an extended evolution of autochthonous culture traits, which is actually characteristic of the Butmir group, a representative of the Late Neolithic. The Butmir group is perhaps the best example of the complex and varied influences, unequal in intensity, affecting the course of development of settlements in central Bosnia. Subtle differences were found in the products of material culture, depending on the proximity to the one or the other complex. Examples of influences of close and distant culture groups are numerous and varied. In the cult of small children burial in the settlement and in the use of ritons we feel the influence of the Hvar-Lisičići complex. Mass utilization of black burnished pottery is a consequence of the influence of the Vinča group, while the spiral-linear ornaments on the Butmir pottery is to be understood as part of the contacts with the Central European Neolithic cultures.

In the southern and southeastern peripheral parts of the „transition zone”, difficulties are encountered in the chronological study of the contacts and forms of connections between the Adriatic and Central Balkan Middle — and Late Neolithic groups.

The contacts occurring along the southeastern part of the boundary line seem to have been of longer duration. In Ustia, at the source of the Crni Drim river, near Lake Ohrid, the Adriatic Danilo group had merged with the Vinča group, which was evidently a secondary influence there. More significant contacts can be traced at Reštane (south Pelagonia). There the representatives of the Vinča group retreated before the thrust of the representatives of the Danilo group; this process took place during the first stage of the formation of the settlement. In the second stage, however, the two groups coexisted in a kind of symbiosis (Fig. 3).

The above discussed facts represent preliminary results of investigations carried out on the boundary line between the Adriatic (West-Mediterranean and Balkan-Anatolian Neolithic complexes, the length of which is estimated at about 700 km.

Bibliography

A. Benac, Obre I, Neolitsko naselje starčevačko-impreso i kakanjske kulture na Raskršću, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. s. sv. XXVII/XXVIII, arheologija, Sarajevo 1973.

A. Benac, Prelazna zona, neolitsko doba, Praistorija jugoslovenskih zemalja, Sarajevo 1975, rukopis pripremljen za štampu.

М. Гарашанин, Јужни део централнобалканског региона, старији и средњи неолит, Праисторија југословенских земаља, Београд 1975, рукопис припремљен за штампу.

М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, Српска књижевна задруга, Београд 1973.

ГРАНИЦЕ ДОДИРИВАЊА ЗАПАДНО-МЕДИТЕРАНСКОГ И БАЛКАНСКО-АНАДОЛСКОГ КОМПЛЕКСА

Резиме

На основу савремених резултата истраживања границе додиривања западно-медитеранског и балканско-анадоолског комплекса на Балкану су најбоље истражене у Југославији.

На данашњем степену сазнања „зона додиривања” прати се од пиндско-шарпланинског масива на југоистоку до централно-балканских планина на северозападу средишњих делова Балканског полуострва.

У „зони додиривања” могу се пратити различите варијанте сажимања западно-медитеранског и балканско-анадоолског комплекса.

У централној Босни, на локалитету Обре I, констатовано је сједињавање примарне старчевачке компоненте са представницима *cardium-impreso* комплекса. У Пелагонији, на локалитету Мала Тумба у Трну долази такође до неке врсте сажимања *cardium-impreso* са Анзабегово-Вршник варијантом старчевачке групе.

У централној Босни прати се интересантан и још увек редак феномен прожимања позне *cardium-impreso* компоненте са позно старчевачком што је довело до формирања нове, какањске, групе. Ова група је представник средњег неолита у овом делу „прелазне зоне“.

Бутмирска група је носилац позног неолита у централној Босни. Мада се у њеном развоју првенствено осећа зависност од аутохтоног супстрата, какањске групе, у току даље еволуције расте утицај винчанске и Данило-Хвар (Лисичићи) група.

На јужним и југоисточним периферним деловима „прелазне зоне“ отежано је хронолошко праћење додира и облика повезивања јадранских и централно-балканских средње и позно неолитских група.

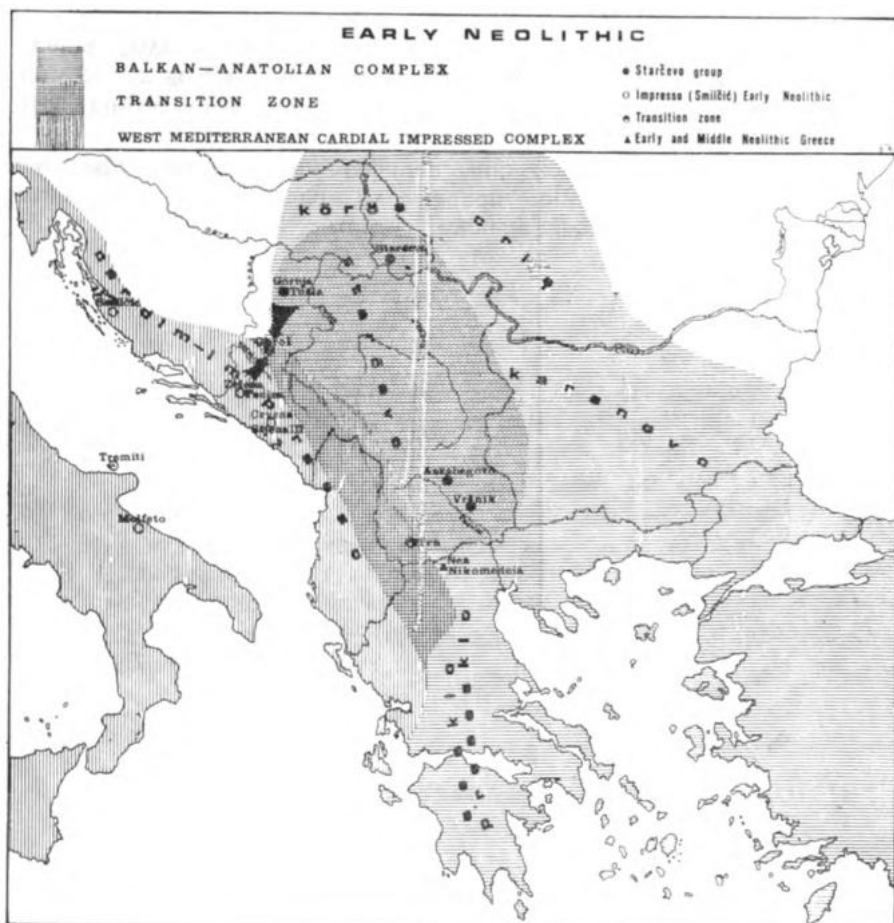

Fig. 1 — Early Neolithic.

Fig. 2 — Middle Neolithic.

Fig. 3 — Late Neolithic.

Никола ТАСИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРОМЕНЕ У НАЧИНУ САХРАЊИВАЊА У ЕНЕОЛИТУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПОДУНАВЉА И СЕВЕРНОГ БАЛКАНА

Начин сахрањивања покојника у енеолитским културама и обичаји који га прате спадају у круг у основи конзервативних манифестација једног друштва које се преносе из генерације у генерацију и задржавају непромењене столећима па и хиљадама година. А онда када дође до дубљих промена онда се сигурно узроци томе морају тражити у појави нових популација и промени сложених социо-културних односа. Једна од таквих значајних промена одиграла се током енеолита у југословенском Подунављу захватајући и северне делове Балканског полуострва. Она је повезана са појавом нових култура и са ширим популационим кретањима изазваним надирањем „степских народа“ са истока према средњој и југоисточној Европи чему се у последње време поклања изузетна пажња. Ово тим пре што су ови покрети довели до дефинитивног распада неолитског друштва и распада једног броја енеолитских култура које су се директно развиле из неолитске основе (Tiszapolgar, Bodrogkeresztur, Salcuta па и нација млађа фаза винчанске културе). Међутим, промене које су везане за начин сахрањивања врло су споро прихватане од аутохтоног становништва, тако да се доста дуго упоредо, чак и на истим некрополама појављују различити начини сахрањивања који се огледају не само у различитом положају покојника и његовој оријентацији према странама света, прилозима, броју и распореду, него што је свакако много значајније, те разлике се односе на фундаменталан став праисторијског човека према смрти, према загробном животу и у крајњој мери према животу уопште. Истовремена појава скелетних гробова са доста прилога намењених „оном животу“ и спољних гробова, тешко да би могла да се објасни случајем. Због свега овога сматрамо да појава нових обичаја при сахрањивању треба схватити као последицу продора нових популација у југословенско Подунавље и шире, у средњу и југоисточну Европу — оних популација које су измениле традиционалан начин сахрањивања и припремиле основу из које су касније настале културе бронзаног доба. У археолошкој литератури ове промене повезују се са

доласком Индоевропљана у Европу, посебно у Карпатски базен и са новинама које су они донели са собом.¹

Мали број истраживаних некропола и извештајни број појединачних гробова из енеолита са подручја које овде обрађујемо нису довољни за сложеније, дубље анализе из ове осетљиве материје. Нешто је боља ситуација у суседству, посебно у средишњим и источним областима Карпатског басена где су истраживане веће некрополе култура које су карактеристичне и за наше области. За тисаполгарску и бодрогкерестурску културу значајне су некрополе код Тибаве, Lucska, велика некропола Tiszapolgar-Basatanya-a, а за баденску Alsonemedi, Budakalasz или Pilismarton-Basahrc за рану фазу ове културе (Bolegaz). Ове некрополе представљају на неки начин образац или модел у начину сахрањивања у културама којима припадају и у комбинацији са скромним подацима у нашој земљи добијамо доста поуздану слику о сахрањивању у овом периоду.

У енеолитским културама југословенског Подунавља заступљена су два основна начина сахрањивања са својим варијантама: скелетно сахрањивање и спаљивање покојника. Први обичај је тесно везан за неолитску традицију, конзервативан је и дуго се задржава на нашем подручју док је други последица појаве нових популација и није тако канонизиран као скелетно сахрањивање. Он ће, као правило бити прихваћен тек у културама средње бронзаног доба (вагинској, Белегиш а делом и у Hügelgräber култури).

Неолитска традиција

Сахрањивање у неолиту, колико је познато на основу малог броја гробова ископаних углавном у оквиру насеља, вршено је по доста устаљеном принципу; у гробну раку покојник је полаган у згрченом положају, на леви или десни бок са рукама поред браде. Стављање прилога врши се поред главе или ногу и по правилу инвентар чине посуде или украсни предмети. Није забележено да се у гроб стављају теракоте, упркос мишљењу да су оне изграђиване у ову сврху.² Поред некрополе винчанске културе код Ботоша, чији налази из већ познатих разлога не могу много да се користе, знатно више података пружила су нова истраживања на Гомолави код Хртковаца где је откривена једна мања некропола најмлађе фазе вин-

¹ Од бројне новије литературе о проблему Индоевропљана наводимо само неке у којима се налазе потпунији подаци: M. Gimbutas, The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans, The Journal of Indo-European Studies Vol. 1—2, 1973; N. L. G. Hammond, Coming of the Indo-Europeans to the Southwestern-Balkans, Acta of the International Colloquium on Aegean Prehistory, Athenas 1972, 107 id.; E. Comsa, Quelques données concernant le commencement du processus de l'indoeuropéisation dans le Nord-Est de la péninsule Balkanique, Tracia III, 1974, 15 id. Код нас је о овом проблему у неколико наврата писао М. Г. Гарашанин (Уп. Garašanin, Les premieres vagues Indoeuropeennes en Grece et dans les Balkans, Acta... Athens 1972, 178 id.).

² Уп. М. Васић, Хтонско аграрни култ у Винчи, Глас САН ССПН, 1951, 33 и Д. Срејовић, Неолитска пластика централнобалканског подручја, Неолит Централног Балкана, Београд 1968, 235 ил.; Н. Тасић, Неолитска пластика, Београд 1973, 33—38.

чанске културе са 27 гроба, са бројним прилозима и што је најважније, извршене су и потребне антрополошке анализе тако да би ово била прва винчанска некропола (овде се не узимају у обзир појединачни гробови на другим налазиштима) са комплетним археолошким и антрополошким подацима.³ Пошто овај налаз није публикован овде ћемо дати само основне податке који су од значаја за овај рад: прво, покојници су сахрањивани у згрченом положају, на леви, односно десни бок (оријентација није строго одређена) са рукама поред лица и са прилозима, углавном око горњег дела тела покојника. Друго, некропола одговара млађем или чак најмлађем периоду винчанске културе, времену када се у суседству, пре свега на подручју Tiszapolgar културе већ појављују организоване некрополе сличног типа.

Неолитски начин сахрањивања какав је забележен на Гомолави, задржава се у југословенском Подунављу током читавог енеолита, било да се ради о раноенеолитским културама из комплекса Tiszapolgar-Bodrogkeresztur или нешто млађем, као што су баденска, костолачка па и вучедолска култура. Из првог периода могу да се наведу некрополе код Батке (Сента) и Носе (Суботица) на којима је начин сахрањивања идентичан са обичајем који смо утврдили на Гомолави или какав је био на пример у Винчи (појединачни гробови).⁴ У овим културама, нарочито на налазиштима у Мађарској и даље Словачкој, истраживане су велике некрополе са бројним гробовима које у суштини задржавају неолитски обичај сахрањивања, (пored епонимног насеља Tiszapolgar-Basatanya, овде би навели између осталих, значајне некрополе код Tape-Labö, Hódmezővásárhely-Kotacsart, Pusztáistvánhaza некрополу код Тибаве, Lucky и др.).⁵ Раноенеолитске некрополе Tiszapolgar-Bodrogkeresztur комплекса у нашој земљи су само мањим делом истраживане. У Батки код Сенте ископано је 7 гробова, у Носи код Суботице 8 док су подаци о некрополи код Српског Крстура непоуздани и што се тиче броја гробови и гробних целина. I. Vognar-Kutzian помиње 4 гроба са ове некрополе мада се на разним местима у литератури наводи цифра од 40 гробова одривених крајем прошлог и током овог века. Међутим, за нас овде није битан број него чињенице да се у сва три случаја ради о организованим некрополама, скелетном сахрањивању, згрченом положају у коме су стављани покојници у раку, концентрацији прилога у горњем делу тела и то мањи прилози крај главе а већи нешто ниже — дакле све елементе који су наслеђени из ранијег периода, који су карактеристични за неолитске гробове

³ Сем мањих помена у Археолошком прегледу (Б. Брукнер, АП 17, 1975, 12 Т. VI), неолитски гробови из Гомолаве нису објављени.

⁴ М. Шуљман, Гробови из бакарног доба код Суботице, Научни зборник Матице српске, 3, 1956.; Исти, Научни зборник Матице српске 6, 1954. (Некропола код Носе); Ј. Корек, Гробље касног бакарног доба и енеолитско насеље у Сенти, Рад војвођанских музеја 7, 1958.

⁵ J. Banner, Hódmezővásárhely története a Honfoglaláskoraiig, Hódmező, 1940. I. Vognar-Kutzian, The Copper Age Cemetery of Tiszapolgar-Basatanya, АН XLII, 1963, pass. S. Šiška, Pohrebisko Tiszapolgarskej kultúry v Tibave, Slovenska Archeologia 1964.; Isti, Tiszapolgárska kultura na Slovensku, Slov. arch. XVI/1, 1968.

⁶ Уп. нап. 4.

овог подручја. То би могло да важи и за појединачне гробове овог комплекса који су познати у јужним областима (два доста рана гроба из околине Београда.)⁷

Униритуално сахрањивање које карактерише рану фазу неолитског периода у Подунављу почиње да се нарушава на појединим некрополама и то првенствено у северним областима распрострањања Tiszapolgar-Bodrogkeresztur комплекса да би се затим, почев од ране фазе баденске културе (Bolelaz) проширио тако да на неким некрополама спаљивање, као нова појава доминира. Поменуте некрополе у Тибави и Луцку су најраније у којима се поред претежно скелетног сахрањивања јавља и спаљивање покојника. На првој некрополи од 41 гроба 4 су била са спаљивањем док је у Луцку забележено чак 7 грובה са спаљеним покојником. Касније у Pilismaroton-Basaharc и на другим некрополама ране фазе баденске културе спаљивање ће бити врло честа појава.⁸ Занимљиво је истаћи да се у Болераз фази баденске културе (У Pilismarotonу на пр.) јавља искључиво спаљивање док се у каснијем периоду јавља и један и други обичај са превагом скелетног сахрањивања. Ову појаву можемо протумачити продором нових популација у Карпатски басен са паљевинским гробовима и њихову асимилацију од аутохтоног становништва.

Групи некропола у којима је присутна неолитска традиција, односно најстарији начин сахрањивања у југословенском Подунављу, припада и Вајска.⁹ У току мањих заштитних радова овде су откопана само 6 гроба, мада је њихов број несумњиво знатно већи. Положај сахрањених, оријентација грובה и распоред прилога задржавају уобичајене карактеристике какве срећемо у винчанској, тисаполгарској и бодрогкерестурској култури. Ако би начин сахрањивања узели као критериј сродности и узајамне зависности култура онда би сигурно могли да утврдимо и блиску генетску везу између бодрогкерестурске, тисаполгарске, Нупуади-Вајска и Salcuta културе. Оне су, несумњиво настале на једној шире схваћено заједничкој неолитској основи која је своје покојнике сахрањивала, најпре појединачно, најчешће у насељу а касније у оквиру организованих некропола. Сахрањивање у згрченом положају са рукама у пределу браде, некада на левом а некад на десном боку, са посудама као прилозима крај скелета, то су заједнички елементи који ће бити присутни и много векова касније, упореда са првим продором нових популација у Карпатски басен, југословенско Подунавље и на Балкан.

Баденска и вучедолска култура познају и један и други начин сахрањивања. Очигледно да је асимилација староседелачког становништва ишла доста споро и да она у потпуности није до краја остварена. Скелетно сахрањивање у згрченом положају остаје присутно

⁷ Ј. Тодоровић, Праисторијска некропола на Роспи Буприји, Годишњак Музеја града Београда III, 1956.

⁸ I. Torma, Pilismarot, Basaharc (kom. Komarom), Archeologische Forschungen 1969, Budapest 1971; исти, Die Bolelar kultur in Ungarn, Symposium Bratislava 1973.

⁹ B. Brukner, Die Nekropole in Vajska, Arch. Jugoslavica XI, 1970, 1-14.

до краја енеолита а у појединим областима или у појединим културама оно поново потискује обичај спаљивања (у моришкој култури на пр.). Ако би желели да утврдимо поближе време када се спаљивање и сахрањивање покојника у урнама јавља најраније у нашим областима онда би то било време млађе фазе баденске културе. (Арабанска хумска била би код нас најранија појава тумула са спаљеним баденским гробом).¹⁰ Нешто ранијем времену припадају, ван наше земље гробови из Pilismarton-а који припадају Боле-раз групи, односно раној фази баденске културе.¹¹

Нови обичаји у сахрањивању

Културне, економске и нарочито етничке промене које су захватиле ране енеолитске културе југословенског Подунавља, имале су, утицаја и на промене у начину сахрањивања. Спаљивање покојника, обичај чије порекло у овом тренутку није лако решити, само је једна од нових појава. Поред њега значајно место заузима сахрањивање под тумулима које се јавља нешто касније од прве појаве гробова са спаљеним покојницима у тисаполгарској култури. Обе ове нове манифестације у осетљивој и по правилу конзервативној области људског мишљења, сваки на свој начин указује на крупне, рекло би се фундаменталне промене које се у овом времену одигравају на нашем тлу. Спаљивање покојника јавља се као последица промена у области духовне културе — као нов однос према смрти, физичко уништавање покојника, док са друге стране појава тумула са једним гробом, нарочито тумула већих димензија (преко 30 м. у пречнику, који захтевају велики физички рад да би се они формирали), указују на значајне социјалне промене, на појаву повлашћених у праисторијском друштву, односно на постојање диференцијације људи по значају, угледу или власти коју су они имали. Из ових аспеката посматрани нови начини сахрањивања на почетку и током енеолита и њихово истраживање имају шири значај од само формалног приступа у проучавању типологије гробова, положаја скелета, броја и распореда прилога.

Истраживању енеолитских тумула у југословенском Подунављу и у северним областима Балканског полуострва није поклањана пажња адекватна њиховом значају за развој култура и периода у целини. У нашој земљи, нарочито у Војводини евидентирано је постојање више стотина тумула који би могли да припадају енеолитском периоду. Систематски у правом смислу те речи истраживан је само један (Војловица), док су остали (а њихов број не прелази цифру 10) рађени уз истраживање накнадно укопаних млађих гробова у тумул (Батајница и Војка), код контролisaња земљаних радова или код заштитних ископавања (тумули код Вршца, Ватина, Батке, Крстур, Сомбора). Овакав обим истражености знатно отежава доно-

¹⁰ Група аутора, Војводина у бакарном добу, Каталог изложбе, Нови Сад 1974, 21 сл. 65.

¹¹ I. Torma, Symposium, Bratislava 1973.

шеће одређених, чвршћих закључака о новој појави у сахрањивању покојника у енеолиту карпатско-подунавско-балканских области. Ово тим пре што код сахрањивања под тумулима постоје различити ритуали, припадају различитим културама и различитим периодима енеолита. Једну групу тумула чине они код којих је покојник сахрањен, у гробну раку која се налазила у центру тумула и у његовој основи, а други, тумули у којима се у средишту налази урна. Но без обзира на ову, врло важну разлику између ових група, чини се да подизање тумула као сакралног објекта води своје порекло из једног истог центра и да је каснија разлика настала као последица адаптације једног или другог начина сахрањивања (инхумације или инцинерације) са новом појавом.

Тумули у Војводини, нарочито са подручја Баната, припадају једној већој групацији тумула који се протежу источним делом Карпатског басена од севера према југу, пратећи у извесној мери ток Тисе. Број тумула који се у Мађарској помињу према једној глобалној процени креће се на неколико хиљада.¹² Код нас тај број још увек ни приближно не може да се процени, мада је он несумњиво велики и није за потцењивање цифра од око 500 тумула само у Војводини.¹³ Они се ређе налазе у групама од по неколико, а чешће су усамљени и један од другог удаљени по више километара. Њихова временска и културна припадност није сасвим поуздана, мада, како показује оно мало истраживаних тумула или оних чији су гробови случајно одкривени земљаним радовима, припадају времену између појаве првих гробова са окером, време баденске, ране Cotofeni или ране костолачке културе па до тумула који несумњиво припадају вучедолској култури (Батајница, Војка, Веба Веће у Румунији), односно почетку раног бронзаног доба.

Према ритуалу који је везан за сахрањивање разликују се две основне групе тумула. Једну чине тумули у којима је вршено скелетно сахрањивање а другу у којима се налази урна са костима спавеног покојника. Готово по правилу у тумулима се налази по један гроб, било да се ради о једној или другој групи. Извзетак чини једино тумул код Рогојевца који је имао двојни гроб у средишту тумула.

а) Тумули са скелетним сахрањивањем

Најраније податке о тумулима у југословенском Подунављу који припадају енеолитском периоду, налазимо на почетку овог века код F. Millekera. Он помиње тумуле код Уљме, Влајковца и Ватина који на основу налаза и обичаја сахрањивања несумњиво припадају,

¹² Gy. Gazdapustai, Die chronologische Fragen der Alföld-Gruppe der Kurgan Kultur, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1966—1967/2, 95. I. Ecsedy, Die Grabengrabburgane und Elemente von Stepenursprung in der ungarischen Frühbronzezeit, AAHung. XXVII/3—4, 1975, 277 i d.

¹³ Балканолошки институт САНУ и Археолошко друштво Војводине покренули су акцију евидентирања и картирања тумула у Војводини. Према орјентационим подацима процењује се да на овом подручју постоји више од 500 тумула.

упркос неких контрадикторних мишљења, енеолитском времену¹⁴. Прва два су приближно истих димензија (сса 40 м. у пречнику и 3—3,5 м. високи) и имали су само један централни скелетни гроб. Трагови окера и постојање дрвене конструкције раке индицирају, како је то и у литератури истакнуто, на степско порекло ових гробова.¹⁵ Трећи тумул (Ватин) мање је поуздан, мада би и он условно могао да се стави у исти временски период као и два предходна.

Од осталих војвођанских тумула са скелетним гробовима овде вредн поменути још тумул код Војловице, једини у целини истражен тумул овог периода и тумул код Батке. Први, на коме је истраживање вршио Б. Јовановић, типичан је пример тумула степског порекла који припада култури гробова са јамама (јамна култура).¹⁶ У средишњем делу тумула налазила се рака са покојником у лако згрченом положају изнад које је био дрвени поклопац, односно дрвена конструкција у облику шатора, како претпоставља аутор истраживања овог тумула.¹⁷ По овим елементима, као и на основу два сребрна увојка за косу (Naaringe) који су чинили једине прилоге у гробу, овај сакрални објекат је тачно опредељен у групу тумула степске културе јамних гробова којој припадају још неки тумули откривени у јужним и западним прикарпатским областима (Kátégyháza, код Сегедина, затим тумули у румунском Подунављу: Veigbita, Rast, Bráilita и др.).¹⁸ Истом кругу припада и тумул код Батке мада о њему нема довољно података. П. Медовић је, приликом заштитних интервенција на овом налазишту делимично истражио један тумул у чијем се средишту налазио дечји гроб са траговима окера и са дрвеним поклопцем.¹⁹

Тумули код Уљме, Влајковца, Ватина, Војловице, Батке са којих располажемо са доста поузданим подацима, упућују да већина других, још неистражених тумула бар када се ради о Банату припада овој групи, до сада код нас врло мало познатој, која се по ритуалу сахрањивања и прилозима уско везује са одговарајућим тумулима у румунском Подунављу а преко њих са степском културом јамских гробова.

У Србији јужно од Саве и Дунава истраживана су три тумула која могу да буду од значаја за праћење кретања носилаца степске културе и утврђивања југозападне тачке њиховог продора. Тумул у Рогојевцу и Барама (Тумул I) припадају групи тумула са инхумацијом и по ритуалу и начину сахрањивања (згрчени положај скелета, остаци дрвеног поклопца, окер), сродни су тумулу из Војловице, затим тумулима из Румуније и Мађарске (Тумули код Rast-a,

¹⁴ Уп. Б. Јовановић, Тумули степске културе гробова јама у Подунављу, Старице XXVI, 1975, 12 и цит. лит., посебно нап. 18 и 19.

¹⁵ Исти, Индоевропљани и степска култура јама у раном бронзаном добу Подунавља, Истраживања 3, Нови Сад 1974, 12 и д.

¹⁶ Б. Јовановић, Старице XXVI, 1975, 22.

¹⁷ Исти, Старице XXVI, 1975, 15 сл. 5 и 6.

¹⁸ За тумуле у Мађарској уп. нап. 12 а за тумуле у Румунији: V. Zitta, Култура погребениј с охрој в закарпатскеј области, Материјали и исеодованија по археологиј Југо-запада СССР и Румунској народној Републики, Кишинев 1960, 98 и д.; S. Morintz — P. Roman, Dacia XII 1968, 118 и д.

¹⁹ Према усменом саопштењу П. Медовића на чему се на овом месту захваљујем.

Сегедина и др.).²⁰ Д. Срејовић који је истраживао ове тумуле сматра да је тумул из Рогојевца старији и да припада раном таласу степског продирања од истока према западу, времену између Hundydi-Vajska и Kostolac-Cotofeni културе док би тумул код села Бара (тумул I) припадао хоризонту вучедолске културе.²¹ За разлику од ова два тумула из околине Крагујевца, трећи тумул (Баре, тумул II) припада групи тумула са спаљеним покојником, међутим, временски би одговарао тумулу I из истог овог места.

б) Тумули са спаљеним покојником

Другу групу енеолитских тумула у југословенском Подунављу чине тумули у којима је сахрањиван спаљен покојник. Најранију појаву ових тумула чини Арабанска хумка код Мокрина у којој је нађен један баденски гроб спаљеног покојника.²² Како се ради о тумулу који није систематски истраживан овај податак има више оријентациони карактер и значајан је као феномен у баденској култури која практикује у овом времену (развијена баденска култура) скелетно сахрањивање на већим некрополама (некрополе код Сегедина удаљене су од Мокрина тридесетак км.).

Више података о новим обичајима у сахрањивању пружају тумули код Батајнице и Војке. На оба ова тумула налазили су се накнадно укопани средњовековни гробови док су праисторијски били секундаран резултат ових истраживања али за нас врло важан јер се ради о сигурно, културно и временски одређеним појавама, доста ретким у овом периоду Праисторије.²³ Димензије оба тумула одговарају уобичајеним размерама које карактеришу и тумуле са скелетним гробовима. Ако се апстрахује периферија која је често развучена обрадом земље, њихове димензије се крећу око 35 м у пречнику а висана је нешто око 2 м. На Великој хумци код Батајнице у основи тумула — ниво насипања, налазило се спаљиште са фрагментима керамике, нагорелим животињским костима, настало као последица одређених ритуалних радњи које су се пре насипања тумула одвијале у његовом средишту. Урна са угљенисаним костима покојника стављена је у средиште тумула, на средини дубине између спаљишта и врха. Као прилог овој урни у облику Fischbütte налазила се једна мања здела, терина, која као и урна припада класичној фази вучедолске културе. Фрагменти керамике који су налажени на нивоу спаљишта и изнад њега (делови једне изразито велике и масивне терине), као и урна, били су обојени црвеном посном бојом (окер). Овај елемент није довољно истицан у досадашњем помињању батајничког тумула, мада је он врло значајан. Употреба окер боје као и сам тумул упућују на уску повезаност са степ-

²⁰ Д. Срејовић, Хумке степских одлика на територији Србије, Годишњак Центра за балканолошка испитивања XIII, Сарајево 1976, 117 и д.

²¹ Исти, *op. cit.*, 126

²² Војводина у бакарном добу, каталог изложбе, Нови Сад 1974, сл. 65.

²³ N. Tasić, Velika humka kod Batatinice, Arheološki pregled 1, 1959, 30—32.

ским културама, упркос појаве спољивања на њему које тешко да би могао да се на било који начин повеже са појавама на истоку.

Тумул код Војке није истраживан до краја, мада налази вучедолске керамике који су нађени у средишту тумула дозвољавају могућност да га сигурно одредимо у исти културни и хронолошки круг као и тумул из Батајнице.

Поред три поменута тумула са спаљеним покојником у средишту у Војводини је позната хумка код Српског Крстура, затим тумул код Скореноваца а у Србији јужно од Саве и Дунава овој групи би припадао и тумул II из Бара. Са њима би била исцрпљена листа познатих енеолитских тумула на подручју југословенског Подунавља и у северним деловима Балканског полуострва на којима су вршена истраживања. Њихов број, иако не велик, омогућава доношење извесних закључака значајних за даље проучавање појаве и развоја енеолита ових крајева. Ти закључци могли би да се резимирају на следећи начин:

Традиционалан начин сахрањивања у енеолиту, који карактерише скелетно сахрањивање у згрченом положају, наслеђен из неолитских култура, прекинут је појавом нових етничких популација, које у неколико таласа продиру са истока у средњу и југоисточну Европу. Тумули и спаљивање покојника као основне одлике ових промена, појављују се у југословенском Подунављу и у северним областима Балканског полуострва средином енеолита. Међутим, ако за тумуле са скелетним сахрањивањима, дрвеном конструкцијом централног гроба и окером, можемо да тврдимо да су пореклом са истока, из степске културе јамних гробова, спаљивање покојника и сахрањивање у урнама нема поуздане аналогије у овим областима. Прелазак на ову врсту сахрањивања, може да се доведе у везу са општим променама које су покрети са истока изазвали (појава Индо-европљана) али сам ритуал спаљивања води порекло из других области. Помињу се аналогије на југу Балкана, у оквиру Лариса културе, где се спаљивање јавља знатно раније већ крајем неолита. Резултати истраживања још увек не могу са сигурношћу да дају одговор на ово питање. Најранији гробови са спаљеним покојницима у југословенском Подунављу појављују се у баденској (Арабанска хумка) и косточачкој култури (Дворови код Бијелине, некропола код Падине у Бердапу) а задржавају се и у вучедолској култури (тумули код Батајнице, Војке и у југозападној Румунији). Спаљивање у косточачкој култури везано је за равне гробове док су гробови у баденској и вучедолској налажени у тумулима.

Тумули са централним гробом се јављају у нашем Подунављу готово у исто време када и гробови са спаљеним покојником, мада се има утисак да би они могли да буду и нешто млађи. Тумули код Сегедина настали су изнад насеља са бодрогкерестурском (тум. I/4) односно са Болераз (тумули II/5, 6) керамиком. У Румунији (Rast) они су насупроти са земљом у којој је керамика Cotofeni културе, што би значило да су ови тумули од ње млађи. У релативно хронолошком погледу стога би могло да се закључи да су најстарији гробови са спаљеним покојником који се јављају у Болераз групи баденског комплекса (Pilismarot-Bosaharc), затим гробови баденске групе

(Арабанска хумка и гробови Фопуод хоризонта у Мађарској). Нешто млађем добу припадали би тумули са скелетним сахрањивањем (Војловица, Влајковац, Рогојевац) док би још млађем времену, крају енеолита припадали тумули са урнама типа Батајница, Војка или Moldova Veche у Румунији. Разлика у апсолутним датумима између ових група гробова није јако велика те би их могли сматрати последицом ширих етничких померања која су захватила централне и југоисточне области Европе средином и у другој половини енеолитског периода.

CHANGEMENTS DANS LA MANIÈRE D'INHUMER LES MORTS DANS LES CULTURES ÉNÉOLITHIQUES DE LA RÉGION DANUBIENNE EN YOUGOSLAVIE ET DANS LA PARTIE SEPTENTRIONALE DES BALKANS

Résumé

La manière traditionnelle d'inhumer à l'énéolithique, caractérisée par l'enterrement des squelettes en position contractée, héritée des cultures néolithiques, fut interrompue par l'apparition de nouvelles populations ethniques, qui, en plusieurs vagues, pénètrent de l'Est dans l'Europe Centrale et l'Europe du Sud-Est. Les tumuli et l'incinération des morts, en tant que caractéristiques essentielles de ces changements, apparaissent dans la partie de la région danubienne qui appartient à présent à la Yougoslavie et dans les régions septentrionales de sa Péninsule Balkanique vers le milieu de l'énéolithique. Pourtant, si nous pouvons affirmer que les tumuli avec l'inhumation squelettique, la construction du tombeau central en bois et l'ocre sont d'origine orientale, provenant de la culture steppique des tombes en forme de fosses, l'incinération des morts et l'enterrement dans les urnes n'ont pas d'analogie certaine dans ces régions. La transition à cette nouvelle manière d'inhumer peut être mise en rapport avec les changements généraux que causaient les mouvements de l'Est (l'apparition des Indo-Européens), mais le rituel de l'incinération lui-même tire son origine des autres régions. On en mentionne les analogies au sud de la Péninsule Balkanique, dans le cadre de la culture de Larissa, où l'incinération apparaît considérablement plus tôt, vers la fin du néolithique déjà. Les résultats des recherches ne peuvent pas toujours donner une réponse sûre à cette question. Les tombes à morts incinérés dans la région danubienne yougoslave apparaissent le plus tôt dans les cultures de Baden (tumulus d'Aradac) et de Kostolac (Dvorovi près de Bijeljina, nécropole près de Padina dans la région des Portes de Fer) et elles se maintiennent aussi dans la culture de Vučedol (tumuli près de Batajnica, Vojka, et dans la partie sud-occidentale de la Roumanie). L'incinération dans la culture de Kostolac est liée aux tombes plates, tandis que les tombes dans les cultures de Bade et de Vučedol, ont été découvertes dans les tumuli.

Les tumuli au tombeau central squelettique apparaissent dans la partie yougoslave de la région danubienne presque simultanément avec les tombes à morts incinérés, bien qu'on ait l'impression qu'ils pourraient être aussi d'origine plus récente. Les tumuli près de Szeged ont été construits au-dessus des habitats qui contenaient la céramique de Bodrogkeresztur (tum. I/4) resp. de Boleraz (tumuli II/5, 6). En Roumanie (Rast) ils ont été remblayés avec la terre contenant la céramique de la culture Cotofeni, ce qui voudrait dire que ces tumuli sont plus jeunes qu'elle. Au point de vue de chronologie relative on pourrait, par conséquent conclure que les tombes à morts incinérés qui apparaissent dans le groupe Boleraz du complexe de Baden (Pilismarton — Bosaharc) sont les plus anciennes et ensuite viennent les tombes du groupe de Baden (tumulus d'Aradac et tombes de l'horizon Fonyod en Hongrie). A un âge un peu plus récent appartiendraient les tumuli à enterrement squelettique (Vojlovica, Vlajkovac, Rogojevac) tandis qu'à une époque encore plus récente fin de l'énéolithique, appartiendraient les tumuli contenant urnes de type de Batajnica, Vojka ou Beba Veche en Roumanie. La différence en dates absolues entre ces groupes de tombes n'est pas très grande et on pourrait les considérer comme conséquences des déplacements ethniques plus larges qui se sont étendus sur les régions centrales et sud-orientales de l'Europe vers le milieu et dans la seconde moitié de la période énéolithique.

Milutin GARŠANIN

Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste
Beograd

ZUR FRAGE DER TRANSHUMANZ IN DER DINARISCHEN BRONZEZEIT

Eines der noch ungelösten Probleme der westbalkanischen, an das Gebiet der Dinariden gebundenen Vorgeschichtsforschung, ist der beinahe völlige Mangel an Siedlungsresten der Bronzezeit in diesen Gebieten. Im Gegensatz zu den zahlreichen Grabfunden aus einer Anzahl von Grabhügeln, ist kaum was über das Siedlungswesen dieser Perioden zu sagen. Die in letzter Zeit vorgenommenen Untersuchungen der westbalkanischen „Gradinen“ ergaben die Möglichkeit einzelne dieser Objekte der Bronze- z. T. auch der frühen Bronzezeit zuzuwenden: so, beispielsweise der Kultur der Delmaten (Duvanjsko Polje), der Glasinac — Kultur auf der gleichnamigen Hochebene, und der japodischen Kultur in der Lika¹. Beim heutigen Forschungsstand bleibt jedoch die Frage offen ob diese „Gradinen“ als Fliehburgen, strategische Punkte, oder tatsächlich als Siedlungen zu deuten wären. Ein gleiches gilt auch von den „Gradinen“ von Milića Brdo bei Ljuljaci und Grbice in der mittelserbischen Šumadija².

In diesem Zusammenhang ist zu betonen, dass eine ähnliche Lage auch in anderen Gebirgslandschaften Europas zu vermerken ist, so vor allem im Rahmen der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur. Daher ist auch anzunehmen, dass die angeführten Merkmale (Fehlen von Siedlungen, Grabhügelgruppen), keinesfalls auf eine „ethnische“ Gesinnung zurückgeführt werden könnten: vielmehr handelt es sich um gewisse wirtschaftliche Voraussetzungen, deren Charakter herausgearbeitet werden sollte.

Vom methodischen Standpunkt aus gesehen, muss eine entsprechende Lösung dieser Probleme, vor allem auf einer vollständigen Bearbeitung der bestehenden Fragen in gewissen Mikroregionen (geographisch, kulturell und zeitlich geschlossenen Gebieten) beruhen. Die

¹ Međunarodni kolokvij „Utvrdjena ilirska naselja.“ Centar za Balkanološka istraživanja ANUB i H., Pos. izd. XXIV, 1975, Beiträge von A. Benac, 84 (Delmaten); B. Čović, 93 f. (Glasinac), R. Bižić-Drechsler 71 (Japoden in der Lika).

² М. Гарашанин, Праисторија на тлу С. Р. Србије, 1973, 361 (Abk.: Srbija).

derart erreichten Ergebnisse müssten nun weiter, unter lokal bedingten Angerungen, *mutatis mutandis*, zu allgemein gültigen Schlüssen erarbeitet werden.

Unseres Wissens ist eine auf vorliegenden Voraussetzungen beruhende Bearbeitung dieser Probleme noch nirgends und nie in Südosteuropa durchgeführt worden. Die schon seit Jahren verlaufenden Untersuchungen von Grabhügelnekropolen in der Radjevina (Westserbien) ermöglichen es jedoch, auf einzelne Probleme, und eine mögliche Deutung hinzuweisen. Dass dabei eine endgültige Lösung keinesfalls beansprucht wird, scheint uns nicht besonders betont werden zu sollen.

Bei der Wertung der bisweilen erreichten Ergebnisse der in der Radjevina vorgenommenen und immer noch weitergeführten Forschungen, sei, vor Allem auf folgende Beobachtungen hingewiesen:

1. Trotz allen systematischen Untersuchungen und einer Anzahl entsprechender Geländebegehungen, konnten im betreffenden Gebiet keine Reste bronzezeitlicher Siedlungen festgestellt werden;

2. Im Wesentlichen beschränken sich die Funde der Radjevina auf eine beträchtliche Anzahl von Hügelgräbern. Im chronologischen Sinne werden dadurch Gräber der frühen (Gruppe Belotić—Bela Crkva), mittleren und späten (Westserbische Variante der Vattina Gruppe) Bronzezeit erfasst. Dabei handelt es sich um einzelne Grabhügelgruppen, bzw. kleinere Nekropolen³. Vorwiegend befinden sie sich auf den Bergflanken am südlichen und nördlichen Rand der Radjevina—Ebene, wobei unter einzelnen Gruppen oder kleineren Nekropolen ein Abstand von 1 bis mehrere Kilometer zu vermerken ist. So ist z. B. am nördlichen Rand der Radjevina eine Anzahl von Grabhügelgruppen bekannt, die vom Friedhof von Mojković beginnend, die Grabhügelgruppen von Bela Crkva (Cerik—Bandera), Belotić (Sumar) und weitere z. T. schon vernichtete Grabhügelgruppen, in Richtung des heutigen Dorfes Pecka umfasst⁴. Ähnlich ist auch die Lage am Südrand der Radjevina. Auch an einzelnen Bergkuppen oberhalb der Radjevina—Ebene sind geschlossen, Grabhügelgruppen zu vermerken, so z. B. in Badnjevac—Jovanin Breg und auf der kaum einige Hundertmeter entfernten Kuppe von Cetenište im heutigen Dorf Tolisavac⁵.

Absichtlich wird in diesem Zusammenhang der Ausdruck „Grabhügelgruppen“ verwendet. Dabei ist vor allem zu betonen, dass bei einer Anzahl zusammenhängender Grabhügel, eine Verteilung auf zeitlich getrennte Perioden wahrzunehmen ist. So handelt es sich, z. B. in Bela Crkva—Cerik/Bandera um zwei Gruppen vom Hügelgräbern. In Bela Crkva—Bandera, befanden sich mehrere Hügel, deren nur einer, beim Anfang unserer systematischen Untersuchungen, derart erhalten war, dass auch eine Ausgrabung vorgenommen werden konnte. Nun gehörte

³ Ebenda, 253 ff.; 617 ff. (Gruppe Belotić—Bela Crkva); 359 ff.; 630 ff. (westserbische Variante der Vattina—Gruppe). Zu den Grabungen von Belotić—Bela Crkva; M. Garašanin — D. Garašanin, *Зборник радова Народног музеја у Београду* I, 1958, 17 ff.; III, 1962, 47 ff.; V, 1967, 5 ff. (Abk. *Зборник I—III*). Die Grabungsergebnisse von Jovanin Breg in Badnjevac und Cetenište in Tolisavac sind noch unveröffentlicht.

⁴ Srbija, 362.

⁵ Ausgrabungen von M. und D. Garašanin 1974, 1976.

der erwähnte Grabhügel der frühen Bronzezeit (Gruppe Belotić — Bela Crkva), während die aus den weiteren Hügeln dieser Gruppe, in früherer Zeit gesammelten Funde einer weitgehend späterer Periode zuzuweisen sind. In der kaum einige hundert Meter entfernten Flur „Cerik“ sind zwei Grabhügel der frühen Bronzezeit (Gruppe Belotić—Bela Crkva) zuzuweisen (Grabhügel 2 und 4), während die zwei weiteren (Grabhügel 3 und 5) der vollentwickelten Bronzezeit gehören⁶. In Belotić—„Sumar“, sind von 19 Hügeln, Grabhügel 10, 12 und 15 frühbronzezeitlich. Die Hügel 6a und gehören einer frühen Stufe der mittleren Bronzezeit (Reinecke A2/B1), Hügel 19 der ausgehenden Bronzezeit (Beginn von Reinecke Bronzezeit D). Die übrigen Grabhügel sind die mittlere-späte Bronzezeit (vorwiegend Reinecke B2-C) einzugliedern⁷. Von den fünf auf Cetenište—Tolisavac erforschten Grabhügeln, war einer fundlos, einer (Hügel 3) ist in eine frühe Zeitspanne der frühen Bronzezeit einzugliedern, während die weiteren Hügel (2, 4, 5) der vollentwickelten Bronzezeit zuzuweisen sind⁸.

In diesem Zusammenhang ist wohl wahrzunehmen, dass auf Grund einer genaueren Datierung einzelner Grabhügel, gewisse, scheinbare Grabhügelnekropolen, in einzelne kleinere Gruppen verteilt werden. Mit einer ähnlichen Lage ist auch in anderen Gebieten so z. B. am Glasinac zu rechnen⁹. Im Allgemeinen scheint sich die Zahl der Grabhügel in den späteren Perioden der Bronzezeit etwas zu vermehren, was wohl auf die Zunahme der Bevölkerung, vielleicht auch in diesem Zusammenhang auf Änderungen in der sozialen Struktur zurückzuführen wäre;

3. Abgesehen von, im Laufe der gesamten Bronzezeit betehenden doppelten Bestattungsbrauch (Brand- und Skelettgräber), ist vor allem darauf hinzuweisen, dass in dieser Periode mit zwei Bestattungsarten zu rechnen ist: Familien und Einzelgräber. Beide Sitten sind in der gesamten Bronzezeit bekannt. So enthielt der Grabhügel I von Bela Crkva eine in Mitten des Hügels liegende Doppelbestattung (Grab XXIV—XXV), wobei beim etwas höheren, durch ein Brett bedeckten Grab XXIV auch Milchzähne eines Kindes beobachtet wurden. Ein weiteres Kindergrab (Grab X) befand sich am Rande des Grabhügels. Die Gräber gehören der frühen Bronzezeit (Gruppe Belotić—Bela Crkva)¹⁰. Im gleichzeitigen Grabhügel II derselben Nekropole (Cerik), befanden sich drei Skelette deren zwei (Zentralgrab Nr. 3 und Grab 2) als männlich bestimmt wurden¹¹. Als Familiengräber einer frühen Stufe der mittleren Bronzezeit sind auch die Funde der Hügel 6a und 11 von Belotić—Sumar anzusprechen (Reinecke Bronzezeit A2-B1)¹². Der Grabhügel von Jovanin Breg in Badnjevac, enthielt eine imposante Grabkonstruktion, deren Grund aus Kiesel—, die Ransen aus einer massiven

⁶ Ebenda, 254 ff.; Зборник I, 18 und Pl. II; Зборник V, 22 f., Abb. 14—15.

⁷ Зборник I, 19 ff.; III, 47 ff.; Srbija 254 ff.

⁸ Die Untersuchung ist im Jahre 1976 abgeschlossen worden.

⁹ B. Cović, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. XVIII, 1963, 41 ff.

¹⁰ Зборник I, 24 ff. (mit Illustrationen); Srbija, 257 f., Abb. 6.

¹¹ Ebenda; Зборник I, 36 ff., Pl. X.

¹² Srbija, 368 (Hügel 6a), 366 (Hügel 11). Зборник I, 21 ff., Pl. IV (Hügel 2); V, 6 ff., Pl. II—III, Abb. I (Hügel 6a).

Steinkonstruktion bestanden. In unmittelbarer Nähe dieses beigabenlosen Grabes, befanden sich zwei weitere Skelettgräber mit einem verhältnismässig reichen Grabinventar (darunter auch grosse Nadeln und offene gravierte Armbänder). Vom typologischen Standpunkt aus, dürften die Funde einer entwickelten Stufe der mittleren Bronzezeit (etwa Reinecke Bronzezeit C) zugewiesen werden¹³. Dagegen sind auch zur selben Zeit Einzelbestattungen unter Grabhügeln bekannt. In diesem Zusammenhang sei vor allem auf die Bestattung des Grabhügels 4 von Bela Crkva (Cerik) hingewiesen (Gruppe Belotić—Bela Crkva), jedoch auch auf die einzelnen Urnenbestattungen der entwickelten Bronzezeit in Belotić. (14) Besonders wichtig ist das Skelettgrab von Belotić, Grabhügel¹⁴, dessen imposante Steinkonstruktion mit jener des oben-erwähnten Grabhügels von Badnjevac—Jovanin Breg zu verbinden ist. Auf Grund seines Inventars (Bronzepinzetten) ist das Grab in eine entwickelte Stufe der Bronzezeit (etwa Reinecke B2-C) zu datieren¹⁵. Eine Sonderstellung gebührt den Hügeln 4—5 von Cetinište in Tolisavac: im Grabhügel 5 befand sich, beigabenlos, eine Skelettbestattung mit imposanter dem Hauptgrab von Jovanin Breg in Badnjevac und dem Grab von Hügel 14 entsprechender Konstruktion. Im unmittelbar beiliegenden Grabhügel 4, befand sich ein eingaches Skelettgrab, dessen Inventar den Funden beider Nebenbestattungen von Jovanin Breg genau entspricht. Da nun auch das Grab des Grabhügels 14 von Belotić derselben Zeit (etwa Reinecke B2, oder C) entspricht, stellt sich die Frage ob beide Hügel von Cetinište—Tolisavac, nicht als eine Einheit, d. i. eine Art von Familiengrab in zwei Grabhügeln angesprochen werden dürften¹⁶:

4. Bei der Wertung der Grabhügel funde der Radjevina, stellt vor allem der recht schlechte Erhaltungszustand der Skelettreste eine wesentliche Schwierigkeit dar. Trotzdem konnten einzelne Knochenreste der betreffenden Nekropolen von fachkundiger Seite beurteilt werden¹⁷. Dabei wurde vor allem festgestellt, dass das Zentralgrab des Grabhügels 2 von Bela Crkva (Cerik) als männlich anzusprechen sei. Bei der Wertung weiterer Funde ist vor allem auf den Charakter des Fundinventars der Gräber hinzuweisen. So dürften aus diesem Grunde die Nebenbestattungen des Hügels von Jovanin Breg in Badnjevac, als weiblich, die Zentralbestattung mit Steinkonstruktion als männlich angesprochen werden. In diesem Gedankenslauf sind auch die Gräber der Hügel 5 von Jovanin Breg und 14 von Belotić—Sumar, die offenbar für angesehenere Persönlichkeiten errichtet wurden, als männlich anzusehen.

Auf Grund obiger Ausführungen ist demnach festzustellen, dass in den Nekropolen der Radjevina Mitglieder einzelner Familien, bzw.

¹³ Zu den Armringen vgl. etwa Zbornik V, Abb. 14.

¹⁴ Zusammenfassend Srbija, 662 ff., Zbornik I, 40 ff., Pl. XII (Bela Crkva Hügel 4).

¹⁵ Srbija, 363; Зборник III, 53 ff., Abb. III, Pl. VII.

¹⁶ Es wäre nicht auszuschliessen, dass bei den frühbronzezeitlichen Hügel 1, 2 und 4 von Bela Crkva mit ähnlichen Verhältnissen zu rechnen wäre, was beim Fundmangel und schlechter Erhaltung der Knochenreste schwer zu entscheiden ist.

¹⁷ Srbija, 257 f.

vorbereiteter Familien bestattet wurden die einer starken patriarchalen Organisation gehören. Die Form ist für transhumierende Hirten besonders charakteristisch, wodurch auch die Möglichkeit einer Deutung in diesem Sinne für die bronzezeitlichen Nekropolen gegeben wird¹⁸. Die Verteilung in kleinere Einheiten entspricht auch genau solchen transhumierenden Gruppen. Auch aus späteren Zeiten sind derartige Gräber, so beispielsweise von den transhumierenden Klimenten, in den Gebirgszonen nachgelassen worden¹⁹. Dabei ist besonders hervorzuheben, dass bei der gesamten Bewohnerzahl der Bronzezeit diese Gruppen auch wesentlich kleiner als jene des Mittelalters und der modernen Zeiten sein konnten, und auch die Transhumanz ursprünglich nicht gezwungen war sich auf höhere Gebirgszonen zu orientieren²⁰. Auch der Mangel an entsprechenden Siedlungsresten lässt sich bei einer solchen Deutung ohne weiteres klären. Wohl lebten die einzelnen Familien in, in gewissem Abstand liegenden leichten Hütten (wenn nicht Zelten), die daher keine grössere Siedlungseinheiten bilden, und in den von Weiden und Wäldern bedeckten Bergzonen auch schwer archäologisch zu ermitteln sind.

Welche nun die von diesen Gruppen getriebene Form der Transhumanz war ist z. T. auch zu vermuten. Auf Grund des Bestehens von Familiengräbern ist wohl an die „transhumance en permanence élargie“ zu denken wie sie bei den Sarakatsanen bekannt ist. Ob auch andere Formen besonders in der späteren, entwickelten Bronzezeit zu erwarten sind, kann vorläufig nicht bestimmt werden²¹. Wohl weisen die besonders sorgfältig errichteten in den Grabhügeln z. T. einzelliegenden Männergräber auf führende Persönlichkeiten der transhumierenden Bevölkerung, wie etwa die Čelniki der Valachen oder die Tselingas der Sarakatsanen²².

Wie nun im einzelnen, aus welchen Gebieten und in welcher Richtung, die betreffenden Bewegungen stattfanden ist nicht genau festzustellen. Es wäre recht verlockend unter den Gräbern der Gruppe Belotić—Bela Crkva und den beinahe völlig gleichen Hügelbestattungen von Verbitza in Oltenien nähere Zusammenhänge anzunehmen²³. Auch die enge Verbindung mit der Vinkovci — und Somgyvargruppe (letztere auch mit Hügelgräbern), müsste hier in Betracht genommen werden²⁴. Allerdings liegt Verbitza noch immer einsam vor, und sind Vinkovci und Somgyvar doch als einzelne, wenn auch mit Belotić—

¹⁸ Schon angedeutet bei M. Garašanin, *Srbija*, 254. Besonders betont von N. Hammond, *Migrations and invasions in Greece and the adjacent areas*, 1976, 118. Vrgl. auch K. Kilian, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 1973—1974, 431 ff.; D. Garašanin, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* XIII, 1976, 173 ff., besonders 176 f.

¹⁹ M. Lutovac in *Posebna izdanja Balkanološkog instituta* 4, 1976, 23 ff., besonders 38 (Abk. *Posebna izdanja*).

²⁰ B. Gušić in *Posebna izdanja* 151 f.

²¹ L. Marcu, 67 ff., besonders 69 ff. Vrgl. auch D. Antonijević, *Ebenda*, 57 ff.; Hammond, a. a. O., 41 ff. und 48.

²² Hammond, a. a. O. 50.

²³ D. Berciu, *Zorile istorie in Carpatzi și la Dunare*, 1966, 137.

²⁴ Für Vinkovci zusammenfassend: N. Tasić, in *Praistorija Vojvodine*, 1974, 139 ff.; für Somgyvar: I. Bona, *Alba Regia* IV, 1963—1964, 17 ff. Zusammenfassend zum Problem: *Srbija*, 265.

Bela Crkva eng verwandte Gruppen anzusehen. In der späteren Zeit ist auf die enge Verwandtschaft der Hügelgräber der westserbischen Vattina — Gruppe mit jeder der Nekropolen Gruppe von Padjina—Ročevići bei Zvornik in Bosnien hinzuweisen, die im Flachland am linken Drina—Ufer liegen. Allerdings wird es erst in Zukunft, auf Grund weiterer komplexer Untersuchungen auch möglich werden über diese Erscheinungen ein sicheres Urteil zu treffen²⁵. Immerhin hielten wir es für berechtigt schon beim heutigen Stand der Forschung an die Bedeutung transhumierender Gruppen in der Bronzezeit des Westbalkans hinzuweisen, durch welche auch manche Merkmale der Kultur dieser Periode besser geklärt und gedeutet werden können.

КА ПИТАЊУ СТОЧАРСКИХ КРЕТАЊА У БРОНЗАНОМ ДОБУ ДИНАРСКЕ ОБЛАСТИ

Резиме

Једна од упадљивих чињеница везаних за културу бронзаног доба у западној Србији је потпуни недостатак насеља овог времена. Како се слична појава може запазити и у другим планинским крајевима Европе, сигурно је да се не ради о случајности, нити о етнички условљеној карактеристици, већ о нечему зависном од економских односа.

Најбоље услове за решавање оваквих проблема претстављало би детаљно проучавање одређених микрорегија, са којих би се даље изведени закључци могли уопштити на ширем подручју. Извесне услове у овом смислу пружају досадашња проучавања тумула бронзаног доба у Рађевини. Овде су констатоване групе тумула у којима се налазе једне крај других хумке раних и мањих фаза бронзаног доба. Таква појава констатована је у Белотићу, Белој Цркви, Толисавцу и Бадаљевцу. У свим фазама бронзаног доба типични су породични или појединачни гробови везани очигледно за истакнуте личности, док су насеља досада сасвим непозната. Све ово показује знатне аналогije са досадашњим сточарима — Власима и њиховим начином живота, те упућује на постојање сличних сточарских кретања у бронзано доба у планинским крајевима наше земље. Највероватније се, према карактеристикама које констатујемо на некрополама бронзаног доба у Рађевини, ради о врсти сточарских кретања која је обележена *trashumense en permanence élargie*. Везе групе Белотић — Бела Црква раног бронзаног доба са групом *Somogyvar* у Мађарској, Винковачком, у Срему и Славонији и налазима из *Verbitza* у Олтенији, указују и на подручје у оквиру кога би се могло претпоставити постојање оваквих сточарских померања.

²⁵ М. Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, 1976, 19 ff. Vrgl. besonders die Steinkonstruktionen Ebenda Pl. XI—XIV, 1.

Rastko VASIC
Institute of Archaeology
Beograd

FIGURAL ELEMENTS IN THE IRON AGE ART IN YUGOSLAVIA

Recent publications of European prehistoric art express opinions about the entity of the Bronze Age and the Iron Age in art — with differences and impoverishment in the Iron Age — but without a noticeable break in the development of style and thought. Only later with the formation of the La Tène culture one meets a new kind of art — the art of a Barbarian nation¹ — which in many ways successfully matches the highly elaborated art styles of different periods. The situation in south-east Europe appears somewhat different. Bearing in mind a constant stress by many prominent archaeologists on the considerable changes in the material and ethnical structure in the Balkans in the transitional period from the Bronze to the Iron Age one is to expect perhaps also an important change in the artistic views and visions.

I would like to discuss here in short one of the questions involved in this complex problem: the place of figural motifs in the art of the Iron in Yugoslavia i. e. their connexion with the Bronze Age art traditions and the role that foreign influences played in their appearance.

The art of the Bronze Age in Yugoslavia is considered as mainly non figural or non representational. One usually speaks of a kind of geometric style with garlands, zigzag lines, maltese crosses, wolf teeth, concentric circles etc., popular on pottery and jewellery in Serbia, Vojvodina and Bosnia, which has much in common in spite of local differences.² Apart from this dominant trend, there is a series of terracottas featuring human figures — divinities or heroised dead — as well as occasional animals mainly found in the Late Bronze Age necropolises along the Danube — Zuto Brdo, Kličevac, Dubovac, Korbovo,

¹ T. G. E. Powel, *Prehistoric Art*, Thames and Hudson, London 1966, 185 ff.

² A. Benac in *Symposium sur la délimitation territoriale et chronologique des Illyriens à l'époque préhistorique*, Sarajevo, 1964, 82 ff. B. Cović, *ibid.*, 128 ff. A. Garašanin, *Старинар XI*, 1960, 75 ff. The same *Зборник Народнор Музеја у Београду V*, 1967, 32 ff. with further literature. Comp. H. Hencken, *Tarquinius, Villanovians and Early Etruscans*, 1968, 507 ff.

Cirna, to name only the best known sites³. The shapes of the human figures are very simplified and one often identifies them only through the incised ornamentation or decoration on the faces and cloths which repeat the geometric pattern of the time. They do not seem to have direct descendants in the subsequent periods. However, a great number of pendants in the hoards of the transitional period and later, which might be identified as simplified human forms, suggest a possible formal continuation of these shapes but with different meaning. In the early Iron Age these pendants or amulets are frequent and numerous — to mention only hundreds of them on the North Adriatic Coast and in Lika.⁴ With a certain daring one could even suppose that the concave foot on the Balkanic doublelooped fibula developed from such a shape.

The beginning of the Iron Age in the narrower sense — that is the period from the eighth and seventh centuries onwards — is marked by the appearance of small animal bronzes, most frequently in the form of pendants. These objects one finds all over Yugoslavia though in the beginning they seem to be concentrated in the northeastern part: Batina (a horse and a dog), Dalj (a horse), Sotin (a stag), Surduk (a stag), Zemun (a bull and a goat), Barajevo (bulls), Kostolac (a bull), Brza Palanka (bulls), Vranovo (deers and a horseman), Poljanci (a bull), Tuzla (a horse and a dog), Zlatište by Sarajevo (a horse), Rusanovići—Glasinac (a horse), Konopnica (a deer), Sisak (a ram), Donja Dolina (a ram and a horse).⁵ To this list one could add the openwork bronze object with bulls' and birds' heads from Paraćin and parts of bronze vessel handles in the form of bulls' heads in the National Museum of Belgrade.⁶ There are also some animal representations in terracotta bound thematically and chronologically to these: a horse from Doro-

³ З. Летница, Антропоморфне фигурине бронзаног доба у Југославији, Београд 1973 (English summary pp. 81—95).

⁴ S. Ljubić, Popis arheološkoga odjela Nar. zem. muz. u Zagrebu I, 1, 1889. T. XXII, 132—140; S. Batović, Arh. vestnik, Ljubljana VI, 2, 1955, 233 ff.

⁵ Batina (S. Gallus — T. Horvath, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, Budapest 1939, T. XXXV, 6; M. Hoernes, WPZ 1917, 38, Abb. 8; Katalog arh. zbirke I. Frey-a, Gradski muzej Sombor 1964, T. XVI, 4 and XVII, 3). Dalj (Z. Vinski, Symbolae Hrozny, Arch. orient. Praha, XVIII, 4, 1950, Fig. B; A. Stipčević, Arte degli Illiri, Milano 1963, 68). Sotin (Z. Vinski, op. cit., Fig. C; A. Stipčević, op. cit., 62). Surduk (Z. Vinski, op. cit., Fig. D; N. K. Sandars, Prehistoric Art in Europe, Harmondsworth 1968, Pl. 213). Zemun, surrounding (J. Тоодоровић, Каталог праисторијских металних предмета, Музеј града Београда 1971, T. XLV, 2, 3). Barajevo (M. Valtrović Starinar 1890, T. VIII; A. Гарашанин, Каталог метала Народног музеја у Београду 1954, T. XL, 4). Kostolac (Ibid., 72). Brza Palanka (A. Срејовић, Старинар XI, 1960, 61, Fig. 15 and 26). Vranovo (M. Valtrović, Starinar 1890, T. VI, 5, 6; A. Гарашанин, Каталог метала T. XIX, 6, 7). Poljanci (K. Vinski-Gasparrini, Kultura žarnih polja sa urnama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973, T. 48, 22). Tuzla (B. Cović, Glasnik zem. muz. Sarajevo XIII, 1957, Fig. 1, 3, 4). Zlatište by Sarajevo (V. Curčić, Glasnik zem. muz. Sarajevo 1908, 363, Fig. 1, 10). Rusanovići—Glasinac (F. Fiala, WMBH IV, 1894, 14, Fig. 28). Konopnica (M. Garašanin, Arh. vestnik Ljubljana VI, 2, 1955, 274, Fig. 1). Sisak (Z. Vinski, op. cit., Fig. A; N. K. Sandars, op. cit., Pl. 212). Donja Dolina (Z. Marčić, Glasnik zem. muz. Sarajevo XIX, 1964, T. VI, 22 and X, 13).

⁶ A. Гарашанин, Зборник Нар. муз. у Београду VI, 1970, 125, Fig. 22 a and b; A. Гарашанин, Каталог метала, XLVIII, 1, 2.

slovo, calves on the rhyta from Dalj, horses from Podzemelj and Dragatuš, (of which two examples are on wheels), a cow from Donja Dolina etc. as well as two groups of animals from Transylvania.⁷

The appearance of these objects raises two questions, different though closely connected. One concerns their chronology, the other their origin. In the literature dealing with the subject it is considered generally that these animal representations appear only from the late hallstatt B period and that they are mainly later than the earliest geometric bronzes in the temple shrines of the Greek. However the occasional appearance of small bronze or terracotta animals throughout the entire transitional period between the Bronze and Iron Age is not completely excluded. The small bulls from the Brza Palanka hoard, dated to hallstatt B2—B3, and especially one from the Poljanci hoard, dated to hallstatt A1, might justify this opinion in spite of uncertainty in the precise dating of these finds. An interesting find from an unknown locality in the Museum of Timisoara, unpublished as far as I know, points also in this direction. It is a neckless with pendants in the form of a ram and biconic vessels, whose shapes are known from the Late Bronze Age and the transitional period in Rumania.⁸ The vessels could have been copies of the earlier shapes and the ram is quite close to the animal figures from northern Yugoslavia, but an earlier dating for these pendants is possible. However, apart from these few examples which might belong to a period earlier than hallstatt B3, the majority of finds are conclusively dated to the eighth and seventh centuries B. C. which suggests a new interest in these motifs at that particular moment.

Mrs. N. Sanders together with some others pointed out recently that the appearance of these animals in larger number in eastern and central Europe is due to influence from the East, from where they spread to Europe during the first centuries of the last millenium B. C.⁹ The differences which are noticed among these animals in the Balkans (f. e. the strong construction of the form of the deer from Sotin and the softness of lines in the deer from Surduk) point to influence from several eastern centres of production as well as various degrees of local interference, while similarities show the primitive artisan level of the inhabitants of the Balkan peninsula. It is still not simple to trace the way in which these influences penetrated the Balkans. Bearing in mind a large number of similar finds in Bulgaria, approximately of

⁷ Doroslovo (O. Brukner, *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine III*, 1959, 5 ff., Fig. 12). Dalj (N. K. Sanders, *op. cit.*, Pl. 217; K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 118, 7. 8). Podzemelj and Dragatuš (M. Hoernes, *WPZ* 1915, Abb. VII, 1—4; A. Stipčević, *op. cit.*, Fig. 28—29). Donja Dolina — (Z. Marić, *Glasnik zem. muz. Sarajevo XIX*, 1964, T. XXIV, 7). Animals from Lechința de Mureș and Teleac in Transylvania (K. Horedt, *Dacia N. S. VII*, 1963, 527 ff., Abb. 2 and 6) stay probably under Pannonian influence. Bull protomes on the vessels from Kaptol, Slavonia (V. Vejvoda — I. Mirnik, *Vjesnik arh. muz. Zagreb V*, 1971, T. VI, 10) should be connected with Styria.

⁸ Comp. pottery from Cruceni in the Museum of Timisoara, dated 1300—800 B. C. For the date of the Poljanci and Brza Palanka hoards, see note 5.

⁹ N. K. Sanders, *op. cit.*, 208 ff.

the same date (deers in Mihajlovo and Sevljevo, cult axes with animals from Teteven, Karlukovo, Stara Zagora, Kameno Pole etc., horse harness ornament from Sofronievo)¹⁰ we are inclined to believe that the main stream of these influences came to south-east Europe via Anatolia. In any case the question is not completely clear and only new and more precise finds in our territory can lead to the final solution.

The story of small bronze animals on the Yugoslav territory does not finish here. They appear also in other parts of the country, though their origin may not be the same. In Lika, on the territory of the Iapods, they are especially abundant in Prozor. Apart from 3 horses, there are 6 or 7 animals with heads turned backwards (one is a goat, the rest are horses or dogs).¹¹ These animals have been connected with eastern influences too by some scholars, and one could make a point indeed underlining their similarity with animal fibula from the Michalkow treasury.¹² On the other hand, almost identical animals with heads turned backwards have been found in Picenum in Italy and it is reasonable to suppose, bearing in mind the strong Italic influence in Iapodia, that small bronze animals came to Lika from Italy and not viceversa.¹³ (To Picenum this motif probably came from Etruria which does not dispute its eastern origin, only the way it came to Lika).

The animals with heads turned backwards have their tails shaped symmetrically to the head which shows the increased tendency towards symmetry and balance. This tendency, towards heraldic compositions in particular, was very pronounced in the Iapod material culture in general. The source was again Italy, but local artisans developed their own way of expression. It is seen mainly in the enormous number of complicated pendants, usually composed of several different elements, in which the symmetry dominates.¹⁴ It is interesting to note that figural details, such as horse heads, are often used in these compositions, becoming in this way an integral part of the Iapod material culture.

These Iapod trends can be noticed further east, in Hercegovina, Montenegro and Serbia on the animal pendants from Gorica, Gradac by Posušje and Gotovuša by Plevlja as well as on an example from Ražana by Kosjerić.¹⁵ A more attentive observer could notice that the animal tails are shaped to imitate the form of heads with the aim to

¹⁰ A. Milčev, *Izv. Arh. Inst. Sofia XIX*, 1955, 359 ff., Fig. 1—4, 8—9; B. Nikolov, *Izv. Arh. Inst. Sofia XXVIII*, 1965, Fig. 8 and 10, b.

¹¹ S. Ljubić, *Popis*, Fig. 116, 117; R. Bižić — Drechsler, *Vjesnik arh. muz. Zagreb VI—VII, 1972—1973*, T. VIII, 6; X, 5; XI, 3; XII, 11; XIII, 4; XXIX, 2. For a similar example from Brlog, see Ljubić, *Popis*, 156.

¹² Z. Vinski, *op. cit.*, 339; G. Wilke, *Michalkow*, Ebert VIII, 180 ff. T. 53 b.

¹³ I. dall'Osso, *Guida illustrata di Museo nazionale di Ancona*, 1915, 301; V. Dumitrescu, *L'eta dell'Ferro nel Piceno*, Bucaresti 1929, Fig. 19, 18.

¹⁴ S. Ljubić, *Popis*, T. XXI, 107, 108; R. Bižić-Drechsler, *Inv. Arch. Fasc. 9*, Y 82, 83, 86; F. Fiala, *WMBH III*, 1895, 39 ff. Figs. 305, 328, 399, 504 etc. *Comp. R. Ložar*, *Glasnik muz. društva za Slovenijo*, Ljubljana, 1934, 52 ff.

¹⁵ Gorica (C. Truhelka, *WMBH VIII*, 1909, Fig. 80, 81). Gradac by Posušje (V. Radimsky, *WMBH III*, 1895, 271, Fig. 77). Gotovuša (B. Cović, *Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne*, Tuzla VII, 1967, Fig. 22). Ražana (A. Гарашанин, *Илири у хапштату Србије*, *Зборник Нар. муз.* V, 1967, 31 ff. Fig. 3).

underline the symmetry of the objects. This did not usually occur in the animals of the north-east group which were represented realistically within the capabilities of the artisans. This tendency towards balance and pronounced decorativeness goes as far as representing animals with two symmetrical heads. The best examples belonging to the La Tène period are a horse from Mahreviči and a group of animals of Bosnian origin in the National Museum of Belgrade.¹⁶ It might easily happen that the tails turned to be new heads only in a desire to express total symmetry.

The small bronzes in the form of animals also appear in Slovenia and in Macedonia. The rare local achievements in figural art in Macedonia point to influence from Greece. In Slovenia and Istria animals or animal parts (pendants or parts of fibulae) occur frequently due to the Italic influence.¹⁷ In this particular area the existence of figural motifs in greater numbers might also be connected with the art of situlae.

This more complex and more developed manner of figural expression appeared in several places in Yugoslavia during the Iron Age. Apart from the art of situlae, a similar trend but on a smaller scale existed in the surrounding of Bihać: that of the Iapod urns, while later in the Hellenistic period bronze belt clasps depicting various figural scenes appeared near the Adriatic coast. These objects have basically many common elements: they all depend on a developed artistic thought, Italic or Greek, their appearance is associated with foreign influence and the imitation of foreign themes is obvious. In the later phase, when the foreign source of inspiration was no longer strong, the number of figural motifs is restricted and adapted to the capabilities of the local masters.

Much has been said about the art of situlae in Slovenia but still some elements of its development remain unclear.¹⁸ A similar development of the Thraco-getan art in the eastern part of the Balkans was due, according to prevailing opinion, to two factors: (1) to foreign influences from the east which introduced the figural theme in this region, and (2) to the niveau of the governing class, apparently mature enough to appreciate and encourage further development of the figural style.¹⁹ Foreign influence in Slovenia is obvious, it might even be sup-

¹⁶ C. Truhelka, WMBH XII, 1912, Fig. 13; A. Гарашанин, Зборник Нар. муз. у Београду II, 1958—1959, Fig. 5—8, T. II; A. Stipčević, op. cit., 69.

¹⁷ F. e. horses Kringa (A. Šonje, Jadr. zbornik VI, 1966, T. VI, 13), Nesactium (A. Puschi, La necropoli preromana di Nesazio, 1905, fig. 102) and Vinkov vrh (V. Stare, Arh. vestnik XV—XVI, 1964—1965, 225, T. 14, 14). Fibulae with animal heads, S. Gabrovec, Arh. vestnik XVII, 1966, 19 ff. Horse bit from Titov Veles with a horse and a bird of Greek geometric style, T. Makridis, Arh. Ephemeris 1937, T. II, a. A small horse from Beranci (I. Mikulčić, Pelagonia 1966, Fig. 17 g) is later in date and close in construction to the examples from Bosnia (see preceding note).

¹⁸ Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, Ljubljana 1962, razstava; W. Lucke — O. H. Frey, Die Situla in Providence (Rhode Island), RGF 26, Berlin 1962; O. H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst, RGF 31, Berlin 1969. For the recent finds in Novo Mesto, T. Knez, Arh. vestnik XXIV, 1973, 309 ff.

¹⁹ D. Berçiu, Arte Traco-getica, Bucuresti 1969.

posed that Italian artisans worked in Slovenia themselves, having sent examples of their products before hand. One should not forget that commerce between North Italy and the south increased in volume from the second half of the sixth century onwards and that some local metal workers, who gave up competing with the Greek and Etruscan luxurious ware, might have looked around for new clients. Yet, it seems that the principal reason why this art became popular in Slovenia lies in the fact that it came from centres on a similar cultural level and in this way became more acceptable to the local population than the fine products from Greece or Etruria. The lack of any kind of similar art in the central parts of the Balkan peninsula, where objects with figural motifs imported from Greece were found, speaks partly in favour of such an opinion. The other question — did Slovenian chieftains really feel a need for such art — is still partly open to discussion. If one observes the belongings of these princes, their jewellery, pottery, arms and armour, oppida and houses, together with the landscape which surrounded them, one might conclude that such art reflected best the spiritual world of these inhabitants being as it was — rough and strong, expressive and inexperienced. Yet, the fact that it disappeared completely after a certain period, might favour the opinion that it was not fully appreciated by the masses.

The Iapod urns are limited to the Bihać area and their number, discovered up to now, is relatively small.²⁰ The direct inspiration for their appearance is still not fully clear, but one can differentiate phases of their development. In spite of roughness of finish the earlier phase in themes, details and composition points to Greek and even Italic sources. In the later phase the themes, limited to two figures around a vessel, show a local adaptation of the motifs and underline a trend towards symmetry already noticed in this area.

A group of bronze sheet belt clasps with figural representations of later date appeared in the south-west (Prozor in Lika, Ošanići by Stolac, Gostilj on the Lake of Scodra, and Lower Selce in Albania).²¹ These objects, not fully examined as yet though dated with sufficient reason to the third and second centuries B. C., are without doubt under influence from the south. Scenes on plates differ to a certain extent among them, so that in cases where the source of imitation is not sufficiently clear and the symmetry more prominent, one could speak of local variations of foreign elements. In spite of a relatively small number of clasps discovered up to date, their geographical extension from Lika to Albania shows a common tendency towards the figural over a wide territory.

To summarize:

(1) Figural expression of the Bronze Age art may appear formally in the Iron Age but in a different context and with a different

²⁰ D. Sergejevski, *Glasnik zem. muz. Sarajevo* IV—V, 1949—1950, 45 ff. R. Vasić, *Arch. Jugoslavica* VIII, 47 ff. B. Raunig, *Starinar* XXIII, 1972, 25 ff.

²¹ S. Ljubić, *Popis*, T. XXV; A. Stipčević, *op. cit.*, 54—55. Đ. Basler, *Glasnik zem. muz. Sarajevo* XXIII, 1969, T. VII, XXIII, XXV, XXX. Z. Marić, *Glasnik zem. muz. Sarajevo* XXVI—XXVII, 1972—73, 257, T. I—II, *Shqiperia arkeologjike*, Tirana 1971, Fig. 47.

meaning. It is no more figure in the proper sense of the word in question, but sign and symbol.

(2) Under impulse from the east and west a series of animal figures appeared in the Iron Age in almost all parts of Yugoslavia. They might be considered as part of the material culture of the epoch, but otherwise they were only in particular areas combined with the local decorative achievements.

(3) An evolved figural art with complex contents — scenes and compositions — appeared in some areas under foreign influence. In spite of an apparent though limited popularity, it did not succeed to adapt fully in the local milieu which was still immature for such artistic expression. On the other hand, the introduction of some figural elements in the local decorative art of these same areas suggests that these tendencies left a certain trace behind.

These are, one could say, the most characteristic figural trends in the art of Iron Age Yugoslavia, though they do not include all monuments and all details concerning the respective theme and period. There are also some questions I omit to mention because of their complexity. One is, for example, the place of bird representations in the art of this period. The bird figures in Iron Age Yugoslavia doubtless follow partly older traditions but they are combined with new trends. In the Glasinac area the votive cart with birds is European or Italian, but the pendants in the form of birds originate very probably from Macedonia. Yet, an unpublished pendant from Srednja Dobrinja near Titovo Užice, closely connected to the Glasinac group, has bird protomes which might be a local or even Iapon device²².

With these few words my intention here is to open a discussion which would further the better understanding of figural artistic trends of Iron Age Yugoslavia rather than to propose any definite solution for the moment.

ФИГУРАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ У УМЕТНОСТИ ГВОЗДЕНОГ ДОБА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Резиме

У току гвозденог доба на територији Југославије појављује се већи број облика материјалне културе на којима су представљени фигурални елементи, већином реалистички схваћене људске и животињске фигуре. Материјална култура касног бронзаног доба не одликује се интензивном обрадом ових мотива који, и када се јављају, приказани су на један другачији стилизован начин што је више одговарало духовној култури тог времена. Поставља се питање у којој је мери ова нова појава у уметности гвозденог доба зависна од

²² O. Seewald, *Der Vogelwagen vom Glasinac*, *Præhistorica* Hf. 4, 1939, 1—15; A. Stipčević, *op. cit.*, Fig. 64. Pendants in the form of the birds, A. Benac — B. Cović, *Glasinac 2*, Sarajevo 1957, T. XI, 12, 13. The pendant from Srednja Dobrinja is in the National Museum of Titovo Užice.

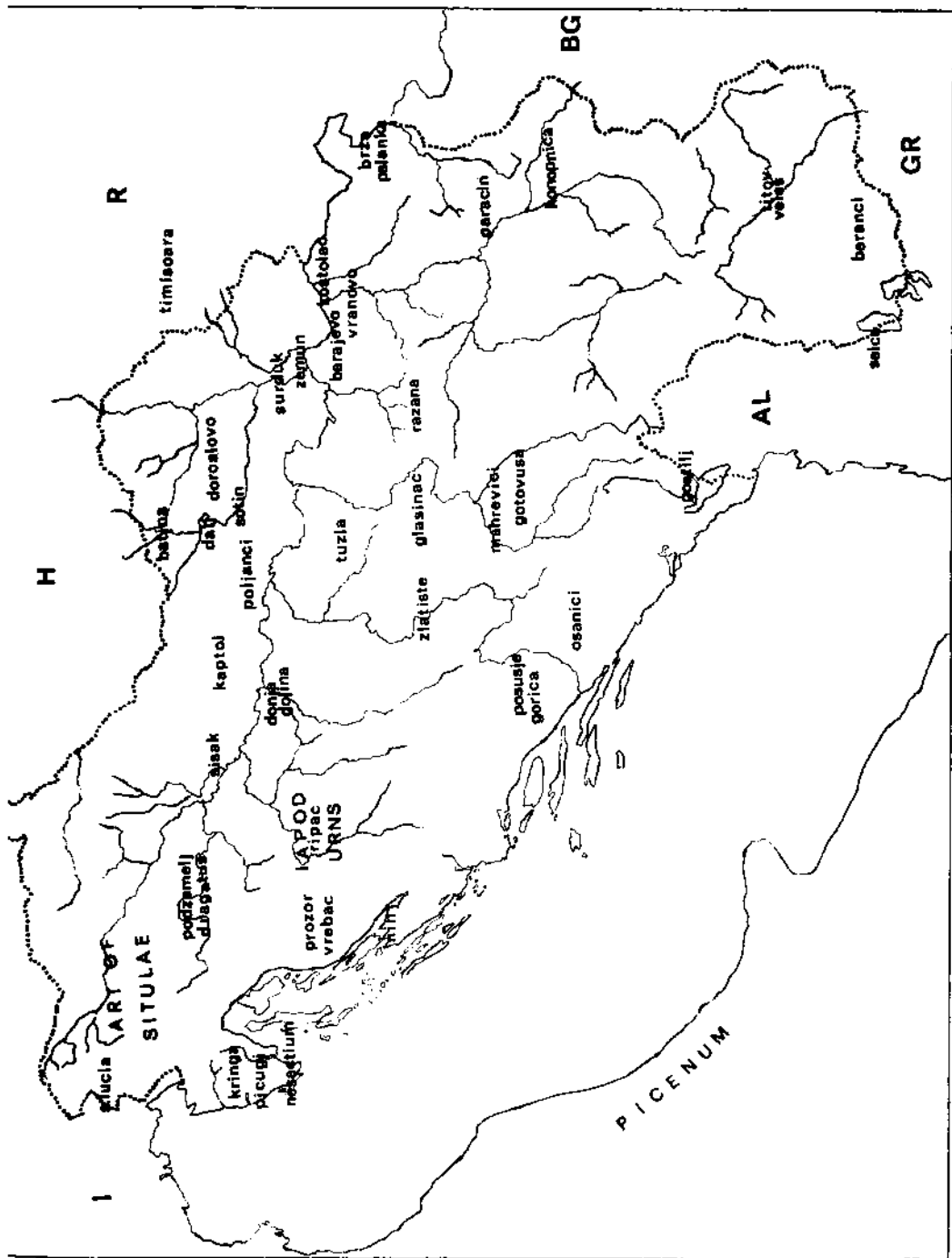
ранијих традиција, колико од локалног стваралачког надахнућа и колико од страних утицаја.

Анализирајући укратко ова питања аутор долази до следећих закључака:

1. Фигурални израз бронзаног доба прешао је у формалном погледу делимично и у гвоздено доба, где је ова стилизација добила другачије, симболичко значење.

2. Под утицајем са запада и истока читав низ малих фигурина, већином привесака у облику животиња, јавио се готово у целој Југославији. Неки од ових примерака (вочићи из Пољанаца, Костоца или Барајева) по свом облику и условима налаза можда припадају већ прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба, но већина ових предмета је млађа и датује се у старије гвоздено доба. Они се могу сматрати интегралним делом материјалне културе ове епохе али су ипак само у неким крајевима потпуно прихваћени и комбиновани са другим локалним декоративним облицима.

3. Еволуирана уметност са комплексним садржајем — сценама и композицијама, као што су ситуаска уметност и јаподске урне — јавила се у појединим крајевима под страним утицајем. Упркос популарности коју је у једном тренутку доживела, ова уметност се није могла као таква да потпуно адаптира у локалној средини, још увек непотпуно зрелој за такав уметнички израз. Поједини фигурални елементи, захваљујући овим појавама, улазе баш у овим крајевима у репертоар домаћих уметника у обликовању других предмета материјалне културе.

FIGURAL ART FINDS IN IRON AGE YUGOSLAVIA

Бранко ГАВЕЛА
Филозофски факултет
Београд

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ БАЛКАНСКИХ КЕЛТА

Чињеница да су читава племена Келта, која у извесном смислу представљају језгра већих етничких целина од којих су могли да настану мањи или већи народи, напуштала Галију знак је, ако не и доказ, да Келти у свом завичају нису имали праву и чврсту државну организацију. Можда је један од разлога за такво стање ствари и то што су Келти у Галији све до великих миграција, које су се одвијале у етапама и таласима, живели у оквирима једне специфичне организације којој су норме живота одређивали други, а не политички и војни владари. За Келте је било пресудно осећање економске и војне сигурности, коју им је гарантовао управо такав систем друштвене организације. Наиме, простране области Галије биле су заштићене природним границама — Средоземним морем и Атланским океаном, Пиринејима, Алпама, Јуром, Рајном и Вогезима — које се нису могле лако савладати. Територијални, економски и етнички интегритет келтских земаља озбиљније су почели да угрожавају тек Римљани, најпре у доба Цезарових „галских ратова“, а затим и после њега, у вековима кад су се у Европи формирале правне војно-политичке и економске институције моћне римске империје.

Антички историографи, као једини извори који би нас могли, засада, обавестити о државно-правним институцијама Келта у Галији и изван њених области, не пружају готово никакве поуздане и егзактне податке о држави Келта у Галији и средњој Европи, где су Келти имали бројна насеља. Могуће је и разумљиво је да се и у келтском патријархалном друштву јавила потреба за стварањем извесних облика државне организације тек у доба кад су веће келтске групе и популације упознале, после већих миграција, значај и вредност такве организације за опстанак народа и за сигурност резултата миграција, освајања и других подухвата. У светлости оваквог стања ствари постају јаснији разлози због којих Келти нису имали државну организацију у Галији, у којој су вековима били безбедни и спокојни, него су своју прву „државу“ основали и створили, према неким античким историографима, тек на Балкану, а затим и у Галатији, у Малој Азији, у туђем свету и најчешће у срединама које им нису биле пријатељски наклоњене.

У контексту података којима располажемо данас је још увек тешко, ако не и немогуће, идентификовати келтско племе, или неку још већу популацију балканских Келта, која је своју прву државу основала негде у областима југоисточног Балкана. Још увек није поуздано и коначно утврђено одакле Келти долазе на Балкан.

Према Псеудо-Скилаксу, античком географу и путописцу IV или III века, један део Келта могао је доћи у Балканске земље са западних обала Јадрана. Овај аутор је и непосредан сведок догађаја везаних за доба келтских миграција, па у извесном смислу и до извесне мере можда веродостојнији од оних писаца које од тих догађаја деле дужи или краћи временски размази. То су, како каже Псеудо-Скилакс, они Келти који су се после освајања Рима повукли на север Италије, населили источно од Етрурије и заузели узак појас јадранске обале све до њених најсевернијих страна (Pseudo-Scylax, Regiō. 18.). Врло је вероватно и могуће да су то управо они Келти које Аријан назива „јадранским Келтима” и који су први успоставили једну врсту дипломатских односа са Александром Великим, 335 године, за време његовог ратничког похода на земљу подунавских Трибала. Као што смо то у више махова подвукли долазак келтске војно-дипломатске мисије у средње Подунавље јасно открива интересовање јадранских Келта за Балкан. У вези са овом претпоставком потребно је посветити извесну пажњу Псеудо-Скилаксом мишљењу и тумачењу да су Балкански Келти у Подунавље дошли из Италије (cf. Argian, I, 4, 6).

Непрецизан и недовољно критичан као и многи други антички аутори, Псеудо-Скилакс је сматрао да су јадрански Келти остаци оних Келта који су под Бреносом доживели пораз у сукобу са римским диктатором и једним од најславнијих римских војсковођа, Фуријем Камилом. Према овом аутору остаци те војске повукли су се на Балканско полуострво. Псеудо-Скилакс, као ни други аутори не наводи време и датум кад је започела и који се путем и правцем кретала та миграција — са западних обала Јадрана према Панонско-подунавском басену.

Међутим, сасвим је сигурно и археолошки утврђено, да се у широком карпатско-панонском басену, у пространој области која се протеже између Карпата, Дунава и Алпа, Келти јављају и живе у бројним насељима и пре 335 године, за коју се везује прва појава Келта на Балкану (cf. J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praha, 1956, 284 sqq). Према подацима које налазимо код D. Vergiu-а трагови ране латенске цивилизације откривени су у Цернаводи, на доњем Дунаву, у једној некрополи која припада раном раздобљу латенске епохе (крај V века пре н. е.) Румунски археолози су већ одавно утврдили да се латенска керамика рађена на витлу раније јавља у источним него у западним областима Румуније, тако да се постојање латенске — можда већ и келтске цивилизације у доњем Подунављу — средином IV века — не мора, а и не може везивати за келтску миграцију која се кретала преко Паноније и Балкана (cf. Vergiu, Romania, London, 1967, 138 sqq).

Тражећи објашњење за ранију појаву Келта у панонско-карпатском басену, у раздобљу La Tène II, долазимо до следећих претпоставки: могуће је да Келти из ових области припадају популаци-

јама Боја, Тауриска, вероватно добрим делом и Тектозага, који у средњу Европу долазе независно од догађаја у Италији. Келтска племена из северних области Италије, Ломбардије и приобалног подручја Венета припадају популацији Сенона. Изгледа, према једном податку сачуваном у историји Тита Ливија (V, 35, 2) да су Сенони држали јадранску обалу све до Анконе. У овој области су, према Полибију, своја насеља имали у то време и ANANES или ANAMARES, које налазимо јужно од реке По, а западно од насеља Боја, једне од најмногбројнијих и најраспрострањенијих келтских етничких група (cf. Polyb. II, 17, 4). Међутим, судећи по Апијану, који је као историограф посебну пажњу посветио Келтима и Јлирима, Сенони у средњу Европу долазе са обала Рајне и из централне Галије као и њихови саплеменници Боји, Инсубри, Лингони, и друга келтска племена (cf. App. Celt. I, 2, 390). Разумљиво је да је по оскудним историографским и још увек доста ретким археолошким подацима тешко пратити кретање свију тих келтских племена и њихових миграција на тако широком простору као што је област између Галије и балканских земаља.

Тешкоћу при проучавању проблема везаних за појаву Келта у балканско-подунавској области, а нарочито за њихов однос према балканским староседеоцима, као и за облик, природу и садржај друштвене, војно-политичке и верске организације њиховог друштва, представља чињеница да антички историографски извори нису по многим својим особинама веродостојна и аутентична сведочанства. Примера ради наводимо податак који се односи на један сукоб између Келта и Ардијеја, илирског племена које је живело на подручју средњег Јадрана. Теопомп наводи да су у време око 350 г. пре н. е., Келти се сукобили са Ардијејима или Вардијејима, илирским народом, који је држао даалматинску обалу на висини линије која иде од Хвара и Коркире Меланине до ушћа Неретве (Theopomp. fr. 41). О овоме догађају говори на једном месту и Атенеј из Наукратиса (Athen. X, 60). Могло би се с разлогом претпоставити да је Теопомп, као савременик Филипа Македонског и Александра Великог и као историограф чију су прагматичност упоређивали са Тукидидовом, био ближи збивањима на Балкану за која је сасвим танким нитима било везано и име Келта. Међутим, ни један антички историограф, ни грчки ни римски, који су реконструисали историју Балканских и подунавских популација у другој половини IV века старе ере, не помињу Келте, нити их налазе у ово доба и у овим областима. Изузетак чине само Теопомп и Атенеј који је информације за своје *Deipnosophistae* узимао, вероватно, из Теопомпове историје. Нема на целом Балкану ни непосредних ни посредних археолошких сведочанстава и докумената који би потврдили присуство Келта у било којем раздобљу IV века. Најранији трагови Келта на тлу Дарданије, као и земаља Трибула и Панона (у подручју између Саве, Дунава и Драве) припадају времену II века старе ере. Могуће је да се у илирском културном инвентару нађе по неки примерак претежно накита келтске провенијенције који је из северних и западних области панонско-карпатског басена и халштатске области доспео и пре овог времена, као трговачки импорт у јужније, посавско-подунавске крајеве овога културног ареала.

Па ипак, иако су се овим раздобљем као и оним које непосредно прати време римских освајања на Балкану, бавили бројни грчки и римски историографи, њихова обавештења не само о Келтима, него и о другим балканским популацијама и народима не показују сигурну обавештеност ових аутора. Ослањајући се на податке које о балканским Келтима пружа Тит Ливије, о односу Келта и балканских староседелаца Фанула Папазоглу у свом заиста инструктивном, критички и акрибично рабеном делу о Балкану предримског доба сматра да је „велика и силовита маса Гала”, како их види Тит Ливије („XXXVIII, 16), „прегазила Дарданију”, односно „бар оне њене крајеве кроз које воде путеви из Подунавља на југ”... (F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Sarajevo, 1969, 110).

Видећемо даље да иоле пажљивија анализа неких текстова римских и грчких историографа лако открива недоследности па и контроверзе у њиховим интерпретацијама судбине балканских Келта у разним раздобљима њихове историје. Ф. Папазоглу прихвата објашњење које је нашаа код античких аутора — или је и сама извела закључак да: „После пораза код Делфа 279) разбијене и десетковане галске чете повлачиле су се истим путевима натраг”, (op. cit., 110). Она при томе без много резерве верује Јустину који каже, говорећи о потученим деловима Бреносове војске („Народи и племена, кроз чије су земље пролазили, отимали су се око њих, када би их нашао како лутају по пољима изнурени од глади, зиме и напора, као око плена” (Iust. XXIV, 8, 13—16 — превод F. P.). I Јустин и Диодор нас обавештавају да се ради о Келтима који су се повлачили кроз земљу Дарданаца, који су старе мржње и освете ради затрали сваки траг овим Келтима: „... нико од толико војске није преостао бар да сачува помен о томе страшном поразу” (cf. F. P. o. c. 110 — Iust. 1. c.). Ф. Папазоглу је осетила, и поред поверења које указује Јустину и Диодору, да ово обавештење не може бити тачно и веродостојно. Да је њена резерва оправдана, говоре два разлога: 1. — сасвим је извесно да се један део Келта с југа Балканског полуострва, из Грчке и Македоније, пробио до Дунава и Саве; 2. — археолошка сведочанства која потврђују појаву и присуство тих Келта, познатих под општим именом Скордиска не говоре у прилог претпоставки, а још мање тврђењу, да су ти Келти дошли у Подунавље и панонско-карпатски басен непосредно после пораза Бреносове војске, него пуних петнаест деценија доцније. То је било у време кад су Келти с југа, вероватно из Македоније почели да се повлаче према северу под притиском или због страха од римских легија које су, после пада Грчке, 146 п.н.е., кренуле на освајање балканских земаља, од Егејског мора до Дунава и Карпата. Али да ни тада Келти који су име Скордисци добили тек кад су избили на Саву и Дунав (cf. Iust. XXXII, 3, 8; T. Liv., Epit. 63), а не пре одласка Бреносовог из Паноније на југ према Македонији и Грчкој, нису били изложени потпуном уништењу и истребљењу могло би се наслути по једном податку, који каже да су Скордисци први покорили Аутаријате, а затим су то учинили и Римљани, кад су избили у Подунавље. Страбон, чији податак о томе наводи и сасвим умесно користи за извесне своје закључке Ф. Папазоглу у поменутом делу (стр. 44), истиче „да су Римљани покорили и саме Скордиске, после једног дужег периода у коме су они били моћни (Strab.

VII, 3, 15 с. 305 превод Ф. Папазоглу). Јасно је да Скордисци, као потомци Бреносових Келта, не би могли савладати Аутаријате, који су успели да покоре и саме ратоборне Трибале, жилаве и веште ратнике, које ни Александар Велики није могао савладати и победити, Ф. Папазоглу је осетила, и поред поверења које указује Јустину и да су при повратку с југа, из Грчке и Македоније, били жртве освете и уништења до којег су их доводили староседеоци Дарданије и других балканских области. У светлости овога објашњења изгледају нам јаснији и подаци које смо раније, навели, говорећи о Јустиновом и Диодоровом тумачењу судбине Бреносових Келта.

Ушли смо у анализу и интерпретацију текстова неких античких и једног савременог историографа да бисмо указали на једну чињеницу од посебног значаја: писани извори само делимично пружају могућност за реконструкцију политичке и културне историје Келта на Балкану. Тек су археолошка документа и открића, међу којима откриће латенског насеља на Жидовару има изузетну научну вредност, отвориле нове путеве за егзактније утврђивање истине о балканским и подунавским Келтима. Археолошки инвентар Жидовара, Карабурме у Београду, Сланкамена, Гомолаве код Сремске Митровице, Доње Бебрине код Славонског Брода (а у новије време Градине на Босуту код Шида и читавог низа других локалитета на подручју Срема потврдило је не само чињеницу да су се на тој територији налазили Келти, о којима, као што смо то већ навели, говоре и антички историографи, него ова врста материјалних извора, и сведочанства о келтској култури сасвим јасно и одређено открива нам и време кад су ти Келти дошли у ове области, какав и колики је био ниво и карактер њихове културе, каква су им била насеља, на којим основама им је био заснован економски, друштвени и војнички живот и, коначно, докле је трајала епоха келтске историје у овим крајевима (за Келте у области Славоније и Срема в. расправу: Nives Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latinska kultura u Slavoniji i Srijemu*. Vinčinci, 1970.).

Један од тежих и до сада нерешених и непроучених проблема који се односи на балканске Келте је следећи: да ли су Келти на Балкану заиста имали неки облик државе и како треба разумети појам „краљ“, „гех“ и „regulus“, којим антички историографи називају извесне келтске владаре, почев од Бренсона па до Кавароса, чија је „држава“, лоцирана на тлу Тракије, била уништена 216 година пре н. е.

Постоје још многа нерасветљена питања о правцу или правцима којима се кретала келтска миграција кроз балканске земље. Извори су често некритички писани, самим ауторима многи подаци нису јасни, тако да и њихова обавештења као поуздана сведочења историографа који су готово два миленија ближи догађајима келтске историје на Балкану, често нису ближа прагматичкој истини, него што су то наша знања данас. Примера ради навешћемо само једну паралелу која то јасно показује. Ослањајући се на Посидонија (135—50 г. пре н. е.) Атенеј, писац III века нове ере, каже да су Келти дошли у долину Мораве под вођством Батаната. Мало даље, говорећи о Бреносовом походу на Делфе овај аутор каже да је Батанат довео

остатке Бреносових Галаћана у Подунавље. Чудно звучи податак да се пут којим су се Келти кретали на југ, ка Македонији и Грчкој, који пролази кроз Момину класуру називао и много после тог догађаја — „Батанатов пут“, а да су Келти које је Батанат водио носили име Батанати — Скордисци. Јасно је да Батанат није водио Келте у оба правца — најпре на југ, а затим на север. То су два догађаја временски веома удаљена један од другог, као што су и вође Келта, који су их водили у ова два правца, две различите личности: Бренос, о коме ће бити још речи, и Батанат који је само један део Келта вратило у Подунавље.

Проучавајући археолошке трагове и историографска обавештења о Келтима у Тракији, Г. И. Кацаров недовољно јасно објашњава правац кретања Келта долином Мораве и „Батанатовим путем“. Према његовом тексту изгледа као да су се Келти овим путем кретали идући са севера према југу, што се ни у ком случају не може прихватити као историјска чињеница у вези са Батанатом (цф. Г. И. Кацаров, Келтите в стара Тракија и Македонија — Списание на Българската Академија на науките, т. XVIII, Софија, 1919, 41—80). Међутим, по Атенејевом тексту, који Кацаров наводи, јасно се види да је Батанат могао да води Келте, који су доцније названи „Скордисци“, односно Скордисци, с југа према северу. Требало би додати уз ово обавештење још један податак: према цитираном месту код Атенеја требало би претпоставити да су ови Батанатови Келти, који су доцније називани Батанати, потомци оне групе Келта коју је водио Бренос. Међутим, према Полибију (IV 45—46) ови Келти су стављајући се под вођство Комонторија, избегли пораз код Делфа и уместо на север кренули су на исток, ка Хелеспонту и граду Византиону. Мало даље видећемо да су се Гали, идући из Подунавља, кроз земљу илирске популације Дарданаца, према Македонији и Грчкој поделили у три групе. Тит Ливије наводи узроке овој подели као и „краљеве“ који су водили сваку од ових група.

До расцепа између Бреноса и двојице других „краљева“ (reguli — „мали краљеви“), Лонорија и Лутарија, дошао је, према Т. Ливију управо у Дарданији: одвојивши се од Бреноса, који је до тада изгледа нам, био једини краљ, односно једини заповедник војсци (како ми схватамо функцију овога имена), Лонорије и Лутарије кренули су са својим присталицама на исток, у Тракију. Бренос је наставио да се креће према југу, до Парнаса, на коме га је чекало испуњење пророчанства које је Калимах у својој песничкој визији видео неколико деценија раније и саопштио га у химни Аполону (cf. T. Liv. XXXVIII, 16, 1).

Паусанија нешто другачије објашњава овај догађај: према овоме грчком путописцу, који је сасвим поуздан у описима старина критско-микенске и грчке епохе, Келти су већ при поласку на југ били подељени у три групе, или, војничким термином речено, пошто се пре свега ради о војсци, у три колоне. Једну су водили Бренос и Акхорије, другу Белгије. Обе ове групе или колоне кретале су се према југу, према Пеонији, Македонији и Грчкој. Трећа колона ишла је на исток, у Тракију, и њу су водили Лонорије и Лутарије, судећи по податку који смо нашли код Тита Ливија (cf. Paus. X, 19,

7). Поменули смо и име Бреноса II због разликовања од Бреноса I, за кога се зна да је водио Келте Сеноне на Рим, да је заузео овај град, изузев једног утврђеног брега и да је уз богат откуп дигао опсаду са овога града. То је онај Бренос кога је победио Фурије Камил, онај Келтски војвода коме се приписује крилатица: „Vaz victis”! — „Јао побеђенима”, коју је изговорио управо у тренутку кад је примао откуп за престанак опсаде (cf. Tit. Liv. V, 36; Plut., In Camill). Бреноса II, као келтског владара кога треба разликовати од Бреноса I помиње једино Диодор са Сицилије, у XXII фрагменту своје историје. Овоме Бреносу посветићемо мало даље више места у посебној књизи, јер се у историји балканских Келта и Келта уопште појављује као личност, у чијој се трагедији осећа несрећна судбина Келта, који су напустили једну отаџбину, а другу никад више нису стекли,

Ми не знамо, а мало је вероватно да ћемо икад поузданије сазнати, колики је био број Келта који су из Подунавља, из панонске и карпатске области спустили се на југ, до Македоније, Тракије и Грчке. Још мање смо обавештени о броју Келта који су се с југа повлачили на север, према Дунаву и панонско-карпатском басену. Наиме, док једни извори говоре о повлачењу Келта, после пораза код Делфа, 279 године, на север, други антички извори наводе податке о преласку остатака Бренсонове војске у Тракију. Полибије (IV, 45) и Тит Ливије (XXXVIII, 16) саопштавају да су се остаци ове војске из Тракије повукли у Фригију. А да би ситуација била за решавање овог проблема још тежа у текстовима Диодора и Јустина читамо податке да је келтски пораз код Делфа био такав и толики, да се ни један келтски војник није могао спасити, нити вратити у крајеве одакле их је Бренос повео на освајачки поход (Diod. XXII, 8; Just., 1, c).

Као историографску паралелу овим, претежно грчким писаним изворима који говоре о повлачењу Бреносове војске и келтског народа који ју је пратио, навешћемо и један податак из Јустина. Говорећи о доласку Скордиска на Дунав, у крај где се Сава улива у Дунав, овај римски писац из II века Н. Е. каже, у хронолошком смислу сасвим неодређено, да су се Скордисци населили „IN CONFLUENTE DANUVII ET SAVI SCORDISCOSQUE SE APPELLARI VO-LUIT” То је била малобројна група, „manus quaedam”, „шака јада” — како бисмо ми рекли која се населила „на ушћу Дунава и Саве и решила да се назове Скордисцима” (Just., XXXII, 3, 8; cf. такође већ поменуто место код Атенеја VI, 25).

О томе како треба разумети ову Јустинову напомену „manus quaedam”, о чему смо ми већ раније писали (cf. Б. Гавела, О етничким проблемима латенске културе Жидовара, Старинар, XX, Београд, 1969, стр. 125 sq. као и В. Gavela Sur la stratification archéologique, chronologique et ethnique de Židovar, Simposium à Nitra, 1972). Ф. Папазоглу у већ наведеном делу (стр. 213) даје другачије објашњење значењу и бројном квалитету појма „manus quaedam”. Идући за логиком ситуације у којој се Скордисци појављују на широком пространству панонско-подунавске области као „велики” и „мали” Скордисци (Strab. VII, 5, 12). Ф. Папазоглу сматра да и овај израз

„*manus quedam*“ — „једна шачица“ треба разумети у релативном односу броја Скордиска према „небројеном мноштву које је годину дана пре тога кренуло из Паноније на југ“.

Ако бисмо и прихватили прву премису ове дедукције, која се односи на број Скордиска, друга премиса о години кад су Скордисци дошли с југа на ушће Саве у Дунав очигледно је неприхватаљива са више разлога. За анализу и интерпретацију и једне и друге премисе данас можемо, поред писаних извора, у помоћ дозвати и сасвим јасна и егзактна археолошка документа.

Археолошка истраживања трагова Келта, њихових насеља и њихове културе у нашој земљи, па ни на Ждновару, који је у овом погледу најпотпуније истражен, нису нигде пружила податке о великим и густо насељеним келтским агломерацијама на тлу Балкана. И поред упорних истраживања и историографских индикација на подручју протоисторијског и римског Сингидунума још нигде нису утврђени сигурни трагови келтског насеља, а поготову не „*in confluente Danuvii et Savi*“. Једино је на Карабурми, на северним падинама Звездаре, у Београду, Ј. Тодоровић открио једну илирско-келтску некрополу из епохе *La Tène III*. (cf. Тодоровић, Карабурема, Београд, 1972). Према овим знањима сасвим је могуће да је на ушће Саве у Дунав заиста стигла једна мања група Келта, као што то тврди и Јустин. Упоредо са овим закључком стоји и чињеница да на панонско-подунавском простору нигде нема поуздано утврђених података о келтским насељима са „небројеним мноштвом“ становништва, које је у одређеном историјском тренутку кренуло на југ ка Дарданији, Македонији и Грчкој. То су могле бити прве деценије III столећа пре н. е. коме у археолошкој хронологији припада епоха *La Tène II*. Слој келтског насеља на Гомолави код Срем. Митровице такође припада епохи *La Tène III* (cf. Рашајски, Гомолова код Хртковаца, Рад Војвођанских музеја 3, Нови Сад, 1954, 187 sqq; М. Гирџић, Рад Војвођанских музеја 9, 1960).

Проблем друге премисе коју поставља Ф. Папазоглу у наведеној хипотези још је сложенији и непосредно је везан за археолошку основу хронологије Келта и њихове културе у панонско-подунавској области. Ако су Келти из ове области кренули на југ око 281 године пре н. е., као што претпостављају неки аутори којима се придружује и Ф. Папазоглу (стр. 213) и доживели пораз код Делфа 279 године, изгледа нам тешко прихватаљива претпоставка наведеног аутора да су се Скордисци на Дунаву појавили већ годину дана доцније 278 године. Ми морамо подсетити да је у својој веома студиозној и у својој врсти првој монографији „Прилози историји Сингидунума и средњег Подунавља“ (Историјски часопис VII, Београд, 1957, стр. 316) Ф. Папазоглу аргументовано изнео тврђење да су Скордисци најпре живели „само јужно од Саве и Дунава и да су се тек после сукоба са Римљанима повукли у област доцније провинције доње Паноније“. А пошто знамо да су прве борбе између римских легија на Балкану, које је водио претор Асконије, и Скордиска почеле 135 године пре н. е. и то у областима које су лежале јужно од Саве и Дунава и да су трајале све до 15 године н. е., до доба Тиберија који је област Скордиска припојио римској империји, онда је јасно да не

видимо разлоге који би нас навели на идеју да је година 278 време кад се Скордисци јављају на Дунаву. Ако поновимо хипотезу да је један део Келта остао у Подунављу пре одласка Бреносовог на балкански југ, који смо поставили у једној ранијој расправи (cf. Б. Гавела, Илари и Келти у Подунављу и на Балкану, *Годишњак града Београда VII, 19 1960*), онда ти Келти нису ни у ком случају носили име Скордиска. Ни Јустин, који говори управо о тим Келтима, такође их не помиње под тим именом (cf. *Iust. XXV, 1*). Судећи по Страбону то су могли бити Таурисци, једна од многобројних келтских популација које су се населиле у панонско-карпатском басену.

У нашој историографској литератури неоспорна заслуга припада Ф. Папазогау која је прва покушала да реши један веома тежак проблем на који је наишла у Апијановој историји Илира. У петој књизи свога дела овај учени Александријац, са краја II века наше ере, говори о још једном нападу на Аполоново светилиште у Делфима. Овај SACRILEGIUM извршили су Скордисци, које Апијан сматра иларском популацијом, Меди и Дарданци, који су „заједно с Келтима упали у Македонију и Грчку, опљачкали многа светилишта међу којима и делфијско подносећи и тада многе губитке. То је био тридесет и две године после првог сукоба са Келтима... Сципион је тада уништио Скордиске, а они што су се спасли побегли су и населили се уз Дунав и по његовим острвима“ (cf. *App. III, 5* и Ф. Папазогау, *op. cit.*, стр. 242, која је превела цео пасус који се односи на ово ратовање).

Иако се по Апијановом податку тешко може судити о коме се Корнелију ради и који је датум у питању од кога Апијан одузима поменуто тридесет и две године, изгледа нам да је прилично јасно да Апијан не помишља на први сукоб Келта и Римљана на тлу Италије, него на тлу Грчке односно Македоније. Не видимо разлоге зашто поменути Луције Сципион не би могао бити Сула, који је ратовао у Киликији и Грчкој у време кад је у Македонији као и у Тракији и Дарданији било још Келта. На ову хипотезу наводи нас и податак код Еутропија у коме нас овај аутор обавештава како је Сула у то време „једним делом победно Дарданце, Скордиске, Далмате и Mede, док је друге прихватио као савезнике“ (*Eutrop. V, 7*).

Друга личност из редова римских војсковођа који су ратовали на Балкану против Скордиска, Дарданаца и Меда био је Луције Корнелије Сципион. И Луције Корнелије Сципион и Луције Корнелије Сула ратовали су на Балкану осамдесетих година I века старе ере: Сула око 85, Сципион око 84 године старе ере. Ако се овим годинама додају Апијанове тридесетаве године долази се до 117, односно 116 године старе ере као датума на који се односи Апијанов податак о првом сукобу Келта и Римљана, свакако на тлу Балкана. Морамо напоменути да је вредност ових датума још увек релативна и да се до њих долази комбиновањем читавог низа више или мање непрецизних хронолошких података и обавештења која пружају антички историографи.

Ушли смо у анализу античких писаних извора који говоре о времену првог додира Келта и Римљана на Балкану, у оцене тога проблема у интерпретацији савремених историчара и, с друге стране, значаја егзактних археолошких извора који својим оцима непо-

средно осветљавају доба о коме је реч. О Скордисима и другим келтским популацијама, које се најчешће називају Келтским племенима, говорићемо на посебном месту.

UNE VUE SUR L'HISTOIRE DES CELTES BALKANIQUES

Résumé

L'historiographie contemporaine bâtit son interprétation de l'histoire des Celtes balkaniques sur les données que lui offrent les historiographes antiques, grecs et romains. Cependant, leurs connaissances sur les Celtes en général, ne sont ni circonstanciées ni authentiques, leur acribie est très discutable, leur explication des événements est superficielle et le plus souvent réduite à la narration et à la transmission, de la seconde ou même de la troisième main, des informations dans lesquelles s'entrelacent la réalité avec la tradition et la mythologie. Un seul et même événement se rattache aux diverses époques et aux différents personnages historiques. Les fonctions déterminées sont considérées noms propres, les connaissances sur les relations géographiques sont soit inexactes soit incomplètes. Les historiographes antiques offrent des informations très maigres sur la société, l'organisation socio-politique et l'état celtes. Sur les institutions politiques et juridiques des Celtes en Gaule et en dehors de ses provinces, dans les régions où se mouvaient les migrations celtes et aux pays où les Celtes pratiquaient une espèce de colonisation économique, l'histoire antique n'offre presque aucune donnée. Et il est tout à fait possible que dans la société patriarcale celte, aussi, se fût manifesté le besoin de créer certaines formes de l'organisation d'Etat en Gaule même, et encore davantage à l'époque où des groupes et populations plus importants des Celtes aient appris à connaître, au cours des migrations et après celles-ci, l'importance et la valeur qu'une telle organisation a pour la vie et l'existence d'un peuple.

Peu sûrs dans leurs connaissances de l'histoire celtique, surtout l'histoire de ces Celtes qui, à l'époque de La Tène étaient arrivés dans l'espace pannonien-carpathique et balkanique les auteurs antiques parlent, sans citer les données plus exactes et sans l'acribie historique, des premiers états celtes que les migrants celtes avaient fondés dans les Balkans et l'Asie Mineure. Dans le contexte des données dont nous disposons il est toujours impossible d'identifier la population celte qui, dans les Balkans, avait fondé, en Thrace, le premier état celte. De même n'ont encore été tirées au clair ni les questions qui se rapportent à l'époque où et aux directions par lesquelles les Celtes étaient venus aux pays balkaniques. Sur l'exemple de Pseudo-Scylax, dont les informations ont été utilisées aussi par certains autres historiographes antiques, nous avons montré combien les renseignements qui se rapportent à l'arrivée des Celtes balkaniques dans le bassin du Danube central de l'ouest, de l'Italie sont sujets à caution et invérifiés.

Recherchant une explication de l'apparition des Celtes dans le bassin pannonien-carpathique dans l'époque de La Tène II, nous

sommes venus à la conclusion que les populations celtes, probablement des Boïens, Taurisques et, à ce qu'il paraît, aussi des Tectosages, arrivent dans l'Europe Centrale, indépendamment des événements qui sont liés, au IVe siècle, à l'irruption des Celtes dans l'Italie, dont parlent les historiographes antiques. Pour éclaircir ce problème, nous avons donné une attention suivie à l'analyse et à l'interprétation des textes dans lesquels on traite de ces événements — Tite-Live, Polybe, Appien.

Une difficulté dans l'étude des problèmes liés à l'apparition des Celtes dans la région balkano-danubienne, et particulièrement à leur relations envers les populations autochtones de Balkans ainsi qu'à la forme, la nature et le contenu de l'organisation sociale, militaire-politique, d'état et juridique et religieuse de leur société c'était le fait que jusqu'à tout récemment les sources écrites antiques qui se rapportent aux Celtes balkaniques n'ont pas été soumises à une évaluation critique, sans laquelle les données qu'elles offrent, ne peuvent pas être acceptées comme informations objectives, exactes et authentiques. D'après cet état de choses, l'auteur conclut que ces sources ne peuvent être utilisées que pour une reconstruction partielle de l'histoire politique et culturelle des Celtes balkaniques, et toujours avec des réserves importantes.

Les recherches archéologiques faites au cours de trois dernières décennies dans notre pays ainsi qu'aux autres pays des Balkans et de la région danubienne — Hongrie, Roumanie, Bulgarie, et ces tout derniers temps aussi en Grèce — ont fourni une nouvelle base pour une étude nouvelle, plus complète et plus objective de l'histoire des Celtes balkaniques. S'appuyant, outre sur l'étude des sources historiographiques de l'antiquité, aussi sur les documents archéologiques qui, dans les pays balkaniques, appartiennent aux époques La Tène II et La Tène III, nous avons essayé d'éclairer, sous un angle nouveau et utilisant les données nouvelles, les problèmes fondamentaux de l'histoire des Celtes balkaniques: l'époque, les causes et les directions de leurs migrations dans les Balkans, leur rapport envers les populations autochtones thraco-illyriennes, leur place et leur importance dans les événements historiques au cours de trois derniers siècles dans la région des Balkans et d'Anatolie ainsi que certains traits caractéristiques de leur organisation sociale, militaire et politico-juridique.

Фанула ПАПАЗОГЛУ

Филозофски факултет
Београд

ЕТНИЧКА СТРУКТУРА АНТИЧКЕ МАКЕДОНИЈЕ У СВЕТАСТИ НОВИЈИХ ОНОМАСТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Писана традиција приказује нам Македонију као земљу веома сложене етничке структуре. Извори нам помињу као староседеоце у областима у којима ће се касније настанити македонска племена Пелазге, Пелагонце, Пеонце, Пиеријце, Ботијеје, Еордеје, Алмопе, Бриге, Едонце, Епире, Илире и Трачане. Према предању о настанку македонске државе сачуваном код Тукидида, први краљеви аргеадске династије покорили су и највећим делом протерали из земље многа племена на која су наишли спуштајући се са планина у македонску равницу и тако завладали Македонијом. Пред њиховом најездом, Пиеријци са подножја Олимпа беже на приморје источно од Стримона; Ботијеји на Халкидик; Еордеји се настањују око града *Physkai* у Мигдонији, а Едонци беже из Мигдоније и прелазе на леву обалу Стримона. И Алмопи су протерани из Алмопије, а Пеонцима је одузет „узани појас који се пружа дуж Аксија све до Пеле и мора“. У области између Аксија и Стримона, освојени су Антемунт, Крестонија и Бисалтија¹. Исто предање, контаминисано с једним познијим, сачувано је (у изводу епитоматора) и у једном Страбоновом фрагменту. Страбон на том месту кажу да су Ематији (како се раније звала Македонија) некада живела нека епирска и илирска племена, а већину становништва су чинили Ботијеји и Трачани. За Ботијеје каже да су, према неком предању, били пореклом са Крита, а од Трачана наводи поменуте Пиерије крај Олимпа, Пеонце из Амфакситиде (Повардарја), Едонце и Бисалте.² Епирска и илирска племена се не помињу код Тукидида због тога што су она заузимала области које нису улазиле у најстарије језгро македонске краљевине. То су области у којима ће се настанити горњомакедонска племена (Орести, Линкести, Дерипи).

Упадљиво је да се ни у Тукидидовој ни у Страбоновој верзији не налазе Брити међу племенима која су Македонци протерали из Македоније. Међутим, код Херодота је забележено предање о томе да су се оснивачи македонске државе, три брата Теменид, Пердика, Гауан и Аероп, дошавши у Македонију, настанили „близу такозваних врто-

¹ Thuk. II, 99.

² Str. VII, frg. 11.

ва Мида, сина Гордијева", изнад којих се уздиже планина Бермион, и да су одатле кренули да покоре осталу македонију.³ У то време Мида је очевидно већ био повео један део свог народа на далеки пут, у нову постојбину, у земљу која ће се по њима назвати Фригијом. Овом сеобом је бригијски слој у Доњој Македонији морао бити довољно проревен, јер се само тако може објаснити да Брити нису пружили отпор Теменидима и да нису ушли у предање о почетима македонске државе. У време Мардонијева похода, почетком V века, Брити се помињу као племе довољно јако да би напало персијску војску приликом њеног пролаза кроз Македонију,⁴ а доцније су посведочени у северозападној Македонији и суседној Илирији.⁵ Немогуће је рећи да ли су од раније заузимали цео тај широки простор или су под притиском македонских племена мање групе Брита из централне Македоније прешле у њене северне делове.

Етнички однос наведених племена још увек нам је нејасан. Пре свега не знамо да ли су Пеонци били у сродству с мањим племенима Пиеријаца, Алмопа и Еордеја. Пеонци су бесумње били најзначајнија етничка група у Македонији, иза Македонаца. Традиција о њима допире до Хомерових времена. Хомерови Пеонци дошан су под Троју из Амидона крај Аксија. Један њихов вођа, Астерој, био је син Пелегонов. Страбон наводи овај податак уз предање да су се Пеонци некада простирали до Пелагоније и Пиерије, а његов епитоматор додаје, да су се Пеонци некада звали Пелагонци.⁶ Страбон на другом месту каже да су Пеонци некада држали велики део Македоније, а код Полибија је записано, према неком старом предању, да се „Ематија раније звала Пеонија“. И Плиније, свакако на основу неког старијег географског списка, убраја Еордеје, Алмопе, Пелагонце и Мигдонце у пеонска племена⁷. Ови одједи старе традиције оправдавају закључак да су Пеонци, пре доласка Македонаца, заузимали врло пространу територију, да су живели не само око ушћа Аксија, већ и на целом доњем и средњем току реке, укључујући и област њене притоке Еригона, где су Пелагонци посведочени у познијим изворима. Теже је решити питање односа Пеонаца и Пиеријаца (које извори, као што ћемо видети, обично називају Трачанима), тим пре што њихова област, строго узевши, не улази у Ематију.

Исто тако нејасна је и ситуација у Крестонији и Мигдонији, областима источно од Аксија. Према Тукидиду, као што смо видели, Македонци су ширећи се с оне стране Аксија наишли на Едонце у Мигдонији. Страбон, међутим, говорећи о томе како су Пеонци заузимали велики део Македоније каже да су они држали „и Крестонију и Мигдонију и земљу Агријана све до Пангајске горе“⁸. На другом пак месту,

³ Her. VIII, 138.

⁴ Her. VI, 45.

⁵ Str. VII, 5, 8 и 9; VII, frg. 25; Ps. Scymn. 434 и 437. У области Дирахиа помињу се Брити врло рано, пре него што су илирски Тауланци загошпарили том облашћу.

⁶ Str. VII, frg. 38 и 39.

⁷ Pol. XXIII, 10, 4. Плин. III, 35: ab hoc amne Paeoniae gentes: Paraxiaei, Eordenses, Almopi, Pelagones, Mygdones.

⁸ Str. VII, frg. 41.

каже да су источно од Аксија „све до Стримона живели Едонци и Бисалти“, и да су Бисалти сви имали исто име, док су се Едонци делили на Мигдонце и Ситоне.⁹ Пошто и Херодот помиње Пеонце на доњем Стримону, око језера Прасијаде и Пангајске горе,¹⁰ врло је вероватно да Страбонovi подаци одражавају два узастопна стања. У време формирања македонске државе, земље између Аксија и Стримона са Хаалкидиком биле су настањене едонским племенима (Мигдонцима и Ситонима) и Бисалтима (чији етнички положај такође није јасан). Пеонци су се могла појавити доцније, када су под притиском Македонаца морали да напусте област око доњег Аксија. Могуће је, међутим, да су они од раније држали северне делове Крестоније и Мигдоније, а да су едонска племена била ограничена на приморски појас. Античка традиција о Мигдонцима није нарочито богата, али је вредно пажње да се скоро све вести о овом народу своде на његове везе с Фригијом. Најстарији помен имена *Mugdón* налазимо у Илијади: тако се звао вођа Фрижана.¹¹ Од Стефана Византијског сазнајемо да је и у Великој Фригији постојала област *Mugdonia*, а Диодор преноси предање, према Ефору, да су Идаји из Фригије с Мигдоном прешли у Европу.¹²

Бриги у западном делу, Пеонци у централном и Едонци (Мигдонци) у источном, егејском делу Македоније — то су три велике етничке скупине које историјска традиција познаје у периоду који се датује између XII и VIII, века пре наше ере. Прва и трећа група показују, као што смо видели, сигурне везе с малоазијском Фригијом. Да ли су у питању две гране истог етничког елемента? И да ли су Пеонци, који их раздвајају, потпуно различити од њих или можда припадају истој стабли? То су питања на која не можемо очекивати одговоре од античких писаца. Напротив, Антички писци често обележавају ова племена као „трачка“ и то је унело много збрке у савременим покушајима да се разјасне њихови етнички односи. Ако Херодот каже за Бриге да су „трачко племе“ или Страбон уброји Пеонце међу „Трачане“¹³ онда се то прихвата као поуздан податак, иако је само по себи јасно да иза таквих општих опредељења не стоји познавање реалних језичких или етничких односа. Данас, међутим, када лингвисти са

⁹ Str. VII, frg. 11.

¹⁰ Her. V, 13—18. Херодот је на овом месту записао причу о томе како је Мегабаз по Даријевом наређењу преселио нека поенска племена са Стримона (Сирипајоне, Пајопле и друге) у Азију. Овде је забележено и предање да су Пеонци били потомци тројанских Теуфра.

¹¹ *Iliad*, III, 186. Мигдон се помиње и као херој епоним племена Мигдонаца. Његов брат *Edónos* био је епоним Едонаца, а син *Grastos* епоним суседних Крестона (или Грестона). По његовим кћерима назван је град *Parthenopolis*, а по Мигновој унуци *Tirse* добио је име град *Tirsai*.

¹² Steph. Byz. s. v. *Mugdonia*; *Diod.* V, 64, 4.

¹³ Херодот говори о Бригима на три места. На једном (VI, 45) он једноставно каже за њих „трачко племе Брига“. Међутим, у попису народа који су учествовали у Ксерксовој војсци (VII, 73 и 74), он разликује „Фрижане, којима је причању Македонаца, у време док су становали у Европи и били суседи Македонаца, било име Бриги“, од Трачана који су „кад су прешли у Азију добили име Битињани, а раније су се, како сами причају, звали Стримоњани, јер су становали на Стримону“ (превод М. Арсенића). Исто тако, мало даље у истој књизи (VII, 185), набрајајући снаге коју су Ксерксовој војсци дали народи из Европе, посебно помиње Трачане, Пеонце, ... Бриге, Пиеријце, Македонце и друге. У последњем по-

све већом сигурношћу утврђују да се пеонски и фригијски (бригијски) језици морају издвојити од трачког као посебни индоевропски језици, традиција се мора одбацити. Не као погрешна — искуство нас учи да у свакој традицији има зрно истине — већ као рђаво схваћена и протумачена. Објашњење за настанак поменуће традиције треба тражити у карактеру и еволуцији појма „Тракија“ Тим именом првобитно су обележаване земље с ове стране Хелеспонта и егејска обала северно од Хеладe. Овај неодређени, више географски него етнички појам,¹⁴ мењао је садржај у току векова, као што обично бива с таквим појмовима (уп. на пример, ширење појма „Илири“ и „Илирија“), тако да му смисао није био потпуно јасан ни античким писцима, као што није ни нама данас. Народи који су живели на подручју тако обележене „Тракије“ могли су да буду обележени као „Трачани“ и у случају када нису били сродни с оним племенима којима у историјско доба припада име Трачана.

Осим питања међусобног односа Брига, Пеонаца (Еордеја, Алмопа, Пиеријаца) и Едонаца (Мигдонаца), поставља се и питање односа целог овог етничког слоја према Пелаазима, тим старинцима о којима је остало тако мало трагова у историјској традицији, а за које, упркос томе, данас можемо са доста поузданости рећи да им је ужа постојбина била егејска Македонија и Тесалија.¹⁵ Треба ли Пелаазге сматрати посебним етничким елементом или су они само старија етапа развоја бригијско-пеонског етничког слоја?¹⁶

датку, израз „Трачани“ употребљен је у конкретном значењу, као обележје одређеног племена, док у претходном остаје несигурно да ли су Битињани названи „Трачанима зато што су били сродни с њима или зато што су дошли из Тракије. Код Страбона, пак, који је такође сачувао предање о „трачком племену Брига“ које је раније живело око планине Бермион и једним делом се иселило у Азију где је добио име „Фрига“ (VII frg. 25), налазимо и значајно саопштење да су Грци сматрали Трачанима и Гете... и Мижане, који су се такође делом иселили у Малу Азију, и Бриге („неко трачко племе“) и Мигдонце и Битињане и друга племена... (VII, 3, 2). Уп. и податак наведен горе уз нап. 2.

¹⁴ Ни код Хомера није потпуно јасно шта обухвата Тракија. У 14. певању Илијаде (ст. 227 и d.) Хера са врха Олимпа долази најпре у пиеријску земљу, затим у Ематију и тек потом се вине на снежне горе Тракије. С друге стране, када у 23. певању (807 sq.) стари Пријам каже „даћу му трачки нож који сам узео од Астеропеја (вође Пеонаца)“, под „трачким ножем“ се вероватно подразумева тип ножа који је био у употреби код Пеонца, али је могуће да се епитетом „трачки“ означаје предмет који долази из „Тракије“. Слично мишљење о неодређености појма „Тракије“ заступа и N. G. L. Hammond, A. History of Macedonia, vol. I, Historical Geography and Prehistory, Oxford 1972, str. 418, нап. 1, који између осталог примећује да у изразима „трачко-пеонски“ или „трачко-фригијски“ трачки елеменат може бити схваћен само географски.

¹⁵ Уп. R. Katičić, ZA 12 (1963), 410 (приказ књиге: F. Lochner—Hüttenbach, Die Pelasger, Wien, 1960).

¹⁶ Нове видике отворила су истраживања М. Будимира о „пеластичком“ (како га он зове) слоју, као посебној грани индоевропских народа с којом треба рачунати не само на Балкану и у Анадолу већ и на Аленинском полуострву. Везе Пеонаца и Брига с јужним Илирима и Либуријцима моћиће се много лакше објаснити ако се има у виду могућност еволуирања од тог заједничког субстрата, не искључујући наравно и сеобе које су делове једног племена могле довести у неки веома удаљен крај. Можда и традиције о Пелагонцима и Бригицама на североисточној јадранској обали улазе у тај круг питања и не треба их одбацити као погрешне?

Доласком Македонаца етничка слика Македоније постаје још сложенија. Македонци су запосели највећи део земље којој су дали име. Приближно у исто време кад и они, продиру и Илири у северозападни део Македоније. Могуће је да су Македонци и Илири потекли од исте пелазгијске основе, али се они појављују у Македонији као већ оформљени етноси, који се разликују и међусобно, и од староседелаца. Под њиховим притиском стари народи се делимично исељавају, делимично покорavaju и повлаче у планине, а неки од њих и изумиру. Њихова имена се задржавају као географско-историјски називи (Еордеја, Алмопија, Ботијеја, Пиерија, Мигдонија) Једино се (и Пелагонци) одржавају као самосталне политичке и етничке заједнице прилично дуго. Под Филипом II Македонији је присаједињен Халкидик и суседна егејска обала са мноштвом грчких колонија, а исто тако и област између Стримона и Неста, где је, поред пресељених Едонаца, Пиријаца и староседелаца који су вероватно припадали истом етничком елементу, било и трачких племена (Синти, Одоманти). Најзад, под Антигонидима, припојени су Македонији и северни крајеви с пеонским и трачким становништвом и тако је Македонија добила своје историјске границе.

После римског освајања и два века римске доминације, у царско доба, етничка слика Македоније изгледа на први поглед потпуно измењена. Стара етничка обележја се више не помињу. Нарочито изненађује што нестаје и етнимон Рајџп, с обзиром да се пеонска држава одржала до пред крај III века. Није познат такође случај да се неки становник Македоније обележио као Πλυσιος, иако налазимо у појединим градовима на чисто илирска имена. И сам термин Μακεδόν као да губи своје етничко значење и постаје ознака провинцијалне припадности.¹⁷ Ономастика, међутим, показује да асимилација немакедонског становништва није била потпуна и да су се старинци одржали у појединим областима све до царског доба, до оне епохе када у тичких народа је проблем за себе у који се овде не можемо упустити, целој империји, истовремено са првим симптомима кризе грчко-римске класичне културе, долази до ренесансе домородачких традиција, услед чега и присуство ових елемената у друштву постаје видљивије него што је било раније.

За истраживање сложених етничких проблема, како оних из далеке прошлости, тако и оних из римског доба, историјска традиција служи само као изходиште. Основни извор чине језички остаци народа, сачувани у виду гласа, географских назива, топонима и антропонима. Вредан допринос осветљавању етничке структуре могу пружити и материјални остаци, али се археолошка истраживања у овом погледу морају ослањати на историјска и лингвистичка.¹⁸ Од свих језичких остатака најтрајнији су географски називи (ороними и хидро-

¹⁷ Питање да ли је и у којој мери постојала етничка свест код античких народа је проблем за себе у који се овде не можемо упустити.

¹⁸ Археолошка грађа која осветљава етничка кретања у Македонији крајем II и на почетку I миленија пре нове ере приказана је и конфронтација с литерарним традицијама исцрпно и темељно у споменутој књизи N. G. L. Hammond-a (в. нап. 14). За један посебан случај вредновања археолошке грађе у светлости епиграфских и ономастичких истраживања, в. ниже.

ними), а у мањој мери и топоними, који такође често надживљавају народе који су их створили и преносе се из једног језика у други прилагођавајући се фонетском систему нових становника. Ови називи представљају најпоузданији траг ишчезлих народа, али је одгонетање њиховог порекла веома тежак посао јер су нам значења имена обично непозната. Нарочито је то тежак посао кад је у питању област као што је античка Македонија где су сви језици од којих могу потицати поједини топоними, сем грчког, непознати, укључујући и македонски, тако да се фонетски системи тих језика утврђују управо на основу етимологија заснованих на хипотетичним значењима географских назива и топонима. На оваквом мешовитом тлу тешко је извршити и регионално разврставање топонима, с обзиром да је долазило до померања племена. Пре извесног времена, М. Петрушевски је на врло убедљив начин идентификовао македонски топоним Galadrai с грчком речју *charadra* = „јаруга“ и у овој етимологији видео још једну потврду за македонски рефлекс индоевропских звучних аспириата (gh) са звучним гутуралом (g), уместо грчког аспирираног гутурала (ch).¹⁹ Тумачење је, као што смо рекли, више него убедљиво. Можемо ли, међутим, бити сигурни да је у питању македонски топоним? Место Galadrai налазило се по свој прилици у Пиерији (или у Еордеји). Није ли његово име могло потицати, као толика друга, и од домакедонског становништва, од Пеонаца, Пиеријаца, Пелазга? Ово се питање не би поставило када бисмо познавали фонетске системе ових језика, али то, као што смо рекли, није случај.²⁰ Са истих разлога тешко је одредити етничку припадност оснивача Пидне, иако су предложене две подједнако привлачне етимологије. Према М. Будимиру, Рудна би била македонски топоним изведен од истог корена од кога и лат. *fundus* (с коренском инверзијом *dn > nd*).²¹ Недавно су међутим Душница и Михаило Петрушевски име Рудна/Рутна довели у везу с критским Ниега-Рутна и на основу новог назива овог града Ниега Ретра протумачили реч *rutna* као варијацију речи (*petra* (с алтернацијом *g/n* и *u/e*, као у *pergamon/pergagos*). Назив је, по њиховом мишљењу, био по свој прилици предгрчки и означавао насеље на каменитом тлу.²² Обала на којој се налазила Пидна је ниска и песковита, али тачан положај града још није утврђен.²³ Веза с Критом је међутим значајна, с обзиром на традицију о доласку Ботијеја са тог

¹⁹ М. Д. Петрушевски, ЖА 16 (1966), 31. Топоним је документован и у микенско доба.

²⁰ Према табели коју доноси Ив. Дуриданов, *Езикът на Траките, Софија*, 1976, стр. 124—125, исти рефлекс ис. звучних аспириата претпоставља се код трачког, дачког, пелазгијског и фригијског језика (од језика који нас овде интересују).

²¹ М. Будимир, *Particulae pelasticae*, III, ЖА, 2 (1952), 9.

²² Душница и Михаило Петрушевски, Из најстарије географије и топонимије јужног Балкана, *Godišnjak СВИ*, XIII (11), 1976, 329, и д. Облик Рутна посведочен је на једном античком натпису. Ниједна од поменутих етимологија не узима у обзир облик Кудна, који је према Теагену био првобитан.

²³ Не постоји још увек сагласност у погледу тачног положаја старе Пидне. Лоцирање акропоља на брду који се диже изнад села које је предложио Ch. Edson, *Hesperia*, 1949, стр. 84 sq., одбацио је Pritchett, *Studies in Topography*, II (The battle of Rудna). Пиеријска обала је иначе ниска и песковита.

острва, јер би се могло претпоставити, ако би се показало да Пидна није била на каменитом тлу, да је име пренето од досељеника. Наравно све зависи од тога када је Пидна основана, да ли је премакедонско насеље, што се такође може утврдити археолошким путем. На везе Македоније с Критом упућује још један топоним са доњег Повардарја: Gortynia/Gordynia. Овај назив потиче, како је показао М. Будимир, од корена који значи „плотом ограђено насеље“, и ако исти назив налазимо и на Криту (Gortyn/Gortyna), онда се мора рачунати са супротним правцем преношења, јер таква врста насеља је туђа Медитерану.²⁴ Међутим, истоимени град налазимо и у Аркадији, (Gortyn), а исто тако и у Фригији (Gordion), а корадикални је и облик Gyrton/Gyrtope, који носи стари перебијски град познат још Хомеру. Како знати коме треба приписати македонски топоним? Бриги (Frige) нису живели у Повардарју, па је највероватније претпоставка, како је то мислио и Будимир, да је у питању заједничка пелазијска (односно пеластичка) основа.

Ово неколико примера показује колико је тежак и незахваљан посао тумачење топонима²⁵ а уједно и колико је важно имати стално на уму компликовану етничку ситуацију какву нам приказују историјски извори. Методолошки је правилније када се топонимија изучава групно, у оквиру једне области, а не издвојено. Таквој врсти истраживања приступио је последњих година Ив. Дурџанов,²⁶ али и он, нажалост не води довољно рачуна о историјској традицији у вези с размештајем појединих народа у разним периодима њихова развитака. Тако расправљајући о старим етничким односима у Македонији уопште,²⁷ он Пеонце ограничава на средњи ток Аксија (Stoboi,²⁸

²⁴ М. Будимир, *Particulae pelasticae*, II, 2A, 1 (1951), 187. п. и 2A, 2 (1953), 7. Од истог корена *ghordho* је немачка реч *Zaun* и наше град.

²⁵ Уп. шта о томе каже М. Будимир, *ЖА*, 1(1951), 238: „Немам храбрости да етимолошким комбинацијама мучим и напастујем речи чије нам је значење непознато и то просто са тог разлога што имамо довољно мучка и невоља са етимологијама речи чија су нам значења савршено позната. Отступања чиним само у изузетним случајевима ако је уз какав географски назив дата *interpretatio Graeca* односно *Latina*, итд.“

²⁶ Уп. његове радове: 1. *Die alten Bevölkerungsverhältnisse Makedoniens auf Grund der Toponymie*, Actes du Premier congrès international des études balkaniques et Sud-est européennes, VI, Sofia, 1968, 773—786; 2. *Päonisches und Illyrisches im alten Makedonien*, Proceedings of the Ninth International Congress of Onomastic Sciences (London 1966), Louvain, 1969, 185—191; 3. *Die Stellung des Päonischen*, Actes du Xe Congrès international des Linguistes (Bucarest 1967), Bucarest, 1970, 759—763; 4. *Die Vorgeschichte Mygdoniens im Lichte der Sprache*, *Studia Balcanica*, V, Sofia, 1971, 199—205.

²⁷ Уп. први рад наведен у претходној напомени и нарочито закључак на стр. 785 и д., непрецизно формулисан у погледу хронологије.

²⁸ Изненађује извођење имена Стобои од корена који значи „стена, камен“, с обзиром да се град не налази на стеновитом терену. Дурџанову је сугерирано (уп. рад цитиран под бр. 1 у нап. 26, стр. 776) да су повод за давање таквог имена могле бити „камне грађевине чији се остаци у великом броју виде и данас“. То би значило да је име дато насељу после његовог изграђивања, односно да то није било његово првобитно име.

Gurbita, Astibos, Doberos) и долину Струмице (Pontos, Inna, Iorop,²⁹ а Бриге на област источно од Лихнида (Lychmidos, Kydriai, Erigon)³⁰, а целу територију јужно од Брига и Пеонаца, тј. како он каже, јужно од планине Бора (Нице) и Пајака, приписује Македонцима, Уствари, он као и да не рачуна с могућношћу да је пеонских топонима могло бити и у оним крајевима одакле су се Пеонци повукли под притиском Македонаца, као што се не осврће ни на топониме Edessa, и Beroia, и топоним Βεργίον, које су Македонци преузели од Брига. Ипак, веома је важно што је Дуриданов дошао до закључка да су пеонски и бригијски два посебна, иако блиска, језика и да се оба разликују од трачког³¹ Дуриданов рачуна и с продором илирског елемента у Македонију и то не само у њен северозападни део (Deŋtiopes, Styberga, Brganion), већ и долину Вардара, где несигурно посведочени топоним (D)almana и име пелагонског града Audaristos тумачи као илirsке називе.³² Кад је у питању Пеолагонија, где налазимо и других назива који упућују на илirски (уп. на пример, епихорски епитет Аполона

²⁹ Поенским топонимима посвећени су 2. и 3. чланак цитирани у нап. 26. На основу предложених значења и етимологија топонима Дуриданов извлачи следеће фонетске особености поенског језика: ie. о остаје неизмењено (као у грчком; у трачком прелази у а); ie. mediae (b, d, g,) и tenues (p, t, k) остају неизмењене (као у грчком, у трачком прелазу у tenues, друге у tenues aspiratae (ph, th, kh); ie. mediae aspiratae (bh, dh, gh,) претварају се у mediae (као у трачком и македонском, док у грчком прелази у tenues aspiratae); ie. kt>tt>t (као у грчком); ie. sn, zn>n(n) (као у грчком, док у трачком остаје неизмењено). Уп. и Езикът на Траките, стр. 122 и 124. Као што се из предњег види, од фонетских особина које је Дуринов утврдио у пеонском језику, само једну не налазимо у грчком: mediae aspiratae>mediae. То је, међутим, особина коју лингвисти сматрају једном од најкарактеристичнијих за македонски језик, уп. R. Katičić, O jeziku i narodnosti starih Makedonaca, Godišnjak SBI XIII (11), 1976, 348 и д., али и реперје које је у погледу гласа aboutés, adé, kebalé, на којима се између осталих констатује ова одлика, изразио P. Chantraine, La langue des Macédoniens et leur onomastique, Bulletin de la Société linguistique de Paris, 61, 1, 1966, 158 sqq.

³⁰ Дуринов прихвата етимологију М. Будимира Rev. int. ét. balk. 1, 1934', 281 sq.) за назив Erigon, од корена који значи „таман, мрачан“ (уп. данашње име Црна Река), али мисли да име не може бити илirско, јер Илири нису у најраније доба живели у области Еригона, већ пре бригијско. Зашто не пелазгијско или пеонско?

³¹ Као што је познато, старији лингвисти (Томашек, Кречмер, Јокл, Мајер и др.) су Пеонце сматрали Илирима. Дечев је мислио да су они, као и Дарданци, у основи Трачани, у основи Трачани, а да су их покорили Илири. Издава је мишљење I. I. Russu-а, према коме су Пеонци и Дарданци били сродни с Македонцима и Епирцима и сви заједно чинили једну етничку заједницу која је била ближе Трако-Фрижанима него Илирима, а уједно ближе Грцима него што су то били Трако-Фрижани или Илири (уп. Ephemeris Dacoromana, 8, 1938, стр. 158). То би значило, другим речима, да је теже разлучити пеонске елементе од македонских него од бригијских.

³² За Дериопе, Дуриданов се позива на истоимено илirско племе у северозападној Босни (Ptol. II, 16, 5). Имена Stuberga и Brganion тумачи VI. Горегије као бригијска, али се Дуриданов опредељује за илirско порекло, јер сматра да су насеља настала у време када у тој области није било Брига. Дуриданов тумачи као грчки или македонски топоним Euritus, који су Крае и Мајер сматрали илirским. Новији епиграфски налази показали су да је то само грчка варијанта пеонског имена Audaristos.

Eteudaniskos/Oteudanos и илирски апелатив — teutana — „краљица“), везе с Илирима треба вероватно објаснити пре утицајем заједничког „деластичког“ субстрата него досељавањем већ оформљених Илира.

Поузданији резултати се могу очекивати у случајевима када постоји могућност да се разврставање топонима изврши на основу суфиксалних елемената,³³ а још боље када су у питању топоними -сложенице чији је један члан познати апелатив (као, на пример, Nea-polis или Singi-dunum). Такви топоними омогућили су разграничење дакомезијске језичке групе од трачке, јер се показало да у Тракији има мноштво имена која се завршавају речима -para, -bria и -dizos/diza (све три речи означавају одређену врсту насеља), док се на подручју Дако-Меза појављују, исто тако у великом броју, имена на -dava/deva (са сличним значењем). Ово запажање од значаја је и за Македонију. Треба само погледати „Карту трачке језичке области“ коју доноси Иван Дуриданов у својој синтези о трачком језику,³⁴ па се уверити да на целом егејском приморју од ушћа Вардара до Месте и његовом залеђу нема ниједног топонима који би се завршавао на -para, -bria или -diza. Не указује ли ова упадљива чињеница на то да се становништво области морало разликовати од Трачана? А управо је то, као што смо видели, област у којој су пеонска и едонска племена чинила најстарије становништво. Судаћи по недостатку поменутих топонима могло би се шта више закључити да ни допније, у историјско доба, Трачани нису добили превагу над стороседеоцима у тој области.

Кад се то има у виду, онда заиста зачубује закључак до кога је Дуриданов дошао у свом истраживању о топонимији Мигдоније, да се наиме „са сигурношћу може тврдити да су Мигдонци били трачко племе“.³⁵ Овај закључак изненађује не само зато што у Мигдонији не-

³³ М. Будимир је топониме Idomenai, Alkalkomenai сматрао догрчком порекла због тога што су, као и Klazomenai, на пример, образоване са суфиксалним елементом ππ (уп. ЖА, 4, 1952, 13). R. Katičić, н. д., стр. 351, тумачи их као грчке, исто као и Atalante. Не треба међутим, заборавити да су Eidomene, Alkalkomenai, Atalante грецизирани облици, насупрот аутентичним Idomenai (делфијски списак теородоха), Alkomena (локални натпис) и Allantion, Allanteion (списак теородоха, Allantenses, Плиније).

³⁴ И. Дуриданов, Езикът на Траките, Софија, 1976, стр. 114. Југозападна граница трачког језичког подручја иде, и на овој карти, долином Вардара, обухватајући целу источну половину Македоније. Узгред буди речено и западна граница, како је представљена на карти, може навести на заблуду. Готово сви топоними на -para, -dava који се лоцирају у некадашњу Горњу Мезију посведочени су искључиво код Прокопија, а то значи да су могли настати, и највероватније су настали после напуштања Дакције и пресељења њеног становништва на Балкан. Ови топоними не могу да послуже као грађа за етничко опредељење старијег становништва. Такви су, на пример, Aiadava i Cumudava у области Ремезијане, Chesdupara у области Наиса и др. Сем тога, ова су места произвољно убележена на карти, Chesdupara чак негде код Куршумлије, Dardapara, једна код Лесковца, друга код Приштине (вероватно је питању дублета), тако да се добија погрешна представа о простирању дако-мезијског елемента на југозападу. Једини топоними на -dava у овој области који су раније посведочени су Desudaba (споменут код Ливија у контексту који се односи на II век пре нове ере; код Дуриданов стоји омашком да је овај топоним касно посведочен) и Thermidava (код Птолемеја). Појава ових топонима на тачкама тако удаљеним од дако-мезијског подручја није још добила задовољавајуће објашњење.

³⁵ Уп. чланак наведен под бр. 4 у нап. 26, стр. 203.

достају топоними на -рага, -bria и diza, већ и стога што не води рачуна о традицији да су Мигдонци били едонско племе (у том смислу говори, поред већ споменутих извора, и белешка из Etym. M. да се река Echedōros, која протиче кроз Мигдонију, раније звала Edōnos), нити о везама између Мигдоније и Фригије о којима је било речи. И етникон Mygdōn, по коме је област добила име Mygdonia, тумачи Дуриданов помоћу трачког језика,³⁶ упркос томе што је Mygdōn посведочено код Хомера као име фригијског вође. Занимљиво је и то да сем трачких³⁷ (и грчких), Дуриданов не налази у Мигдонији никакве друге топониме (видели смо, међутим, да је врло могуће да су Пеонци држали један део Мигдоније). Што се тиче македонских, он их не разликује (или не покушава да разликује) од грчких. Рачуна са два таласа „грчке (македонске) колонизације“, једним ранијим, отприлике у VIII—VI веку, и једним познијим, у VI—I веку, чиме објашњава велики број грчких топонима у овој области (Apollonia, Lete, Aulōn, Arethousa, Physkai, Xylopolis и др.), као и хидроним Echedōros, посведочен врло рано.

Као што се види, топонимија античке Македоније, још увек није истражена с оном систематичношћу какву захтева замршена етничка слика њеног становништва. Издавање пеонског и бригијског језика као посебних индоевропских језика значи несумњиво велики корак напред, и ствара поузданију базу на којој се може даље градити. Од нарочите важности би било кад би се, у светлости нових сазнања о Пелезгима, преиспитало у целини питање пеонског етноса, на основу целокупног лингвистичког, историјског и археолошког материјала.³⁸ То би разјаснило многа питања везана не само за најстарији, већ и за позније периоде историјског развитка целог подручја између Јадранског и Егејског мора.

*

Антропонимија пружа друкчије могућности проучавања. Комнанице с именима могу се вршити и кад нам њихова језичка припадност није позната. Њиховим разврставањем, регионалним и хронолошким груписањем, утврђивањем учесталости појаве појединих имена, пра-

³⁶ Према Дуриданову, Mygdōn би био синкопирани облик настао од Miko-ghdnom, речи чије би значење било „мочварна земља“ (ghdnom = грчко chthōn, „земља“). Значење несумњиво одговара као назив једне ниске области с више плитких језера, али није јасно како тај назив може бити етникон односно антропоним, јер је Mygdon био херој епоним племена, а земља је по њему добила име.

³⁷ Топоними на којима заснива Дуриданов своју тврдњу о трачком карактеру Мигдонаца су следећи: Altos, Sindos, Chalastra и Serme на Термајском заливу; Bogmiskos и Volbe на истоименом, језеру и локализованом месту Tegryllos, Bairos, Kalindoia, Kartabia и Tirsai. Дуриданов с правом се ослања, сем на етимологије, и на евентуалне аналогije у суседним земљама. Примери које наводи нису убедљиви. Тако за Kartabia упућује на топоним Karabos у Хемимонту, иако не налази одговарајућу етимологију. Ово место је посведочено у врло позном извору. Дуриданов не наводи Хесхијеву гласу karabos (са првостом ликвидом као у топониму), како су Македонци називали „капију“, коју Дечев доводи у везу с трачким топонимом. За Volbe Дуриданов налази аналогiju у трачком Bolbabria, а Дечев упућује на податак Стефана Византијског о карском граду Bolbai и реци Bolbaiotes, што указује да може бити у питању веома стара реч.

³⁸ Уп. шта о томе каже М. Будимир, *Антика и Пеласги*, ЖА, 1, 1951, 237.

ћењем њихове дифузије изван матичне области, тражењем аналогии у ближним и даљим земљама, може се доћи до занимљивих закључака.

У Македонији огромну већину епиграфски посведочених имена у хеленистичко-римско доба чине грчкомакедонска имена, тј. имена несумњиво грчког порекла која су била у употреби код Македонаца. Грчкомакедонска имена могу се разврстати у три групе. Прву, најбројнију групу чине општегрчка имена, од којих су само нека посведочена у Македонији у предхеленистичко доба (напр. *Agathōn*, *Nikandros*, *Neoptolemos* *Pausanias*, већ крајем V века), док се за већину, као што су *Dionysios*, *Demetrios*, *Zoilos*, *Glaukios*, *Poseidippos*, *Menandros*, *Andronikos*, итд. не може утврдити ни време када су продрла у Македонију ни путеви којима су дошла.³⁹ Другу групу грчкомакедонских имена чине она имена несумњиво грчке језичке припадности која су се преко Македонаца раширила у целом грчком свету (*Alexandros*, *Antipatros*, *Eurydike*, *Philippos*, *Atchelaos*, итд.). У последњу, трећу групу грчкомакедонских имена улазе имена такође грчког порекла која су до краја остала типична за Македонце и Македонију (*Aeropos*, *Alkimos*, *Alketas*, *Amyntas*, *Kleitos*, *Krateuas*, *Limnaios*, *Machatas*, *Krateuas*, *Perdikkas* *Pereitas*, итд.). Сва ова имена, а нарочито она из друге и треће групе, послужила су, у дискусији о етничкој припадности Македонаца, као један од најјачих аргумената у прилог тези о грчком пореклу.⁴⁰

Осим грчкомакедонских имена, посведочен је у Македонији и извештан број (неколико десетина?) имена друкчијег језичког порекла. За нека од њих с разлогом се сматра да су македонска, односно да су била у употреби код Македонаца (*Adaios*, *Gauanos*, *Derdas*, *Burgippos*, *Erokillos*, *Iollas*, и др.). па се поставља питање њиховог порекла. Њихов број није велик, али се она не могу игнорисати када се расправља о пореклу Македонаца. Она се морају истражити заједно са

³⁹ Није потребно посебно истицати да је број сведочанства из царског периода многоструко већи од оног из хеленистичког доба, што се и одражава у преваги општегрчких имена, међу којима се појављују, као и у осталим деловима Царства, многа имена новог типа као што су *Trophimos*, *Onesimos*, *Opomastē*, *Graphikos*, *Graptē*, *Eutychia* итд.

⁴⁰ Уп. Р. Катичић, *O jeziku i narodnosti starih Makedonaca*, *Godišnjak СВИ*, 11(1976), 339—354; Констатујући да се питање македонског језика не може коначно решити, Катичић закључује: „Ипак, особна имена, која су у голомој већини грчка, али у много случајева не припадају нормалном класичном грчком ономастику или имају неке дијалекатске црте, показују да је ипак врло вероватно да су сами Македонци, за разлику од становништва које су покорили и којим су владали, говорили неким грчким дијалектом или бар једним индоевропским језиком који је грчкому био особито близак као што су данас славенски или германски језици један други ма“. При томе Катичић, неоправдано чини ми се, оспорава важност коју историчари приписују чињеници да су Македонци били пропагатори грчког језика у Александаровом царству. Мени овај аргумент изгледа изузетно јак. Јер, ако је тешко објаснити македонску ономастику као културни импорт из хеленског света, још је теже, рекла бих немогуће, схватити како је један цео народ, у кратком времену између увођења атичког језика на македонском двору под Филипом и покрета македонских чета на Исток под Александаром, могао да прихвати и савлада у таквом степену страни језик да би сам постао његов ширитељ (а да при том не остави скоро никакве трагове свог рођеног језика). Ова се појава може схватити само ако се претпостави да је македонски био грчки дијалекат и да је као таква могао да буде замењен општом *koine*.

осталим негрчким епихорским именима у Македонији, јер се мора рачунати с могућношћу да су их Македонци преузели од староседељаца.⁴¹ Имајући у виду оно што је напред речено о етничкој структури Македонског становништва у предделнистичко доба, у антропонимији Македоније, могу се очекивати, поред македонских, епирска, илирска, бригијска, пеонска, едонска и трачка имена. Таква имена се доста могу наћи на натписима, у малом али ипак довољном броју, и на начин који не оставља места сумњи да су носиоци тих имена старинци а не досељеници.⁴² Има међу тим именима и таквих чија је језичка припадност очигледна, јер је средиште њиховог простирања изван Македоније. То је случај с илирским именима Epikados, Breukos, Plator, Pleuratos, која се сусрећу нарочито у западномакедонским областима (Орестиди и Деуриопу).⁴³ Иако нема начина да се утврди порекло носиоца ових имена, у већини случајева се може са доста разлога претпоставити да су припадали домаћем живљу. На исти начин можемо издвојити и трачка имена као што су Ketripolis, Rymetalkas, Sitalkas, Seuthes,⁴⁴ али је однос читавог низа епихорских имена у Македонији

⁴¹ Један од најстаријих епиграфских докумената који се односе на Македонију, уговор између Атине и Пердике II који се датије у 30-те или 20-те године V века (IG, I², 71), садржи међу потписницима (иза чланова македонске краљевске породице, који сви носе грчка имена) читав низ имена већином негрчких (Attakinos, Bordinos, Gauanas, Dados, Gyges, Mytilos итд.) Та се имена не смеју без даљњег сматрати македонским и на основу њих изводити закључке о особеностима македонског језика. Међу потписницима су били и краљеви у то време независних горњомакедонских племена Ореста, Елимејаца, а можда и других племена која су била у савезу с Македонијом или признавала њену врховну власт. Осим тога, међу поданицима македонским могло је бити Илира (Mytilos), или Бригијаца (Gyges, Dadas) и других. Најтемељнија студија о македонској ономастији остаје и данас она коју је I. I. Russu написао пре четрдесет година (Macedonia, Osservazioni sulla lingua e l'etnografia degli antichi Macedoni, Ephemeris Dacoromana, 9, 1938, 105—232). Русу је, међутим, грчка имена у Македонији сматрао последицом планске хеленизације коју су спроводили македонски краљеви. Он не узима у обзир могућност да су се према македонски етнички слојеви могли одржати у довољном броју да њихова ономастика утиче на македонску.

⁴² За разлоге који недвосмислено указују на аутохтоно порекло људи с именима Doules, Kotys, итд., уп. мој чланак, Stèles antropomorphes et amorphes de Pélagonie, Ziva Antika, 27 1977 (у штампи). Уосталом, већ сама чињеница да се већина имена о којима је овде реч не налази у Тракији, или изузетно ретко, говори такође против претпоставке да би то могли бити породице досељене из Тракије.

⁴³ На територији СР Македоније најчешће су илирска имена у Лихниду, али овај град не улази у састав античке Македоније (што се често прериба у разноразним истраживањима). На једном епитафу из III в. пре н. е. из Пеле посведочено је илирско име Adana Dazaioy. У питању је вероватно странкиња удата за Македонца. По облику Adana је слично имену Купана, које носи једна од Филипових жена, Илиркиња пореклом. Њена се мајка звала Audata, а кћи Adea. Поставља се питање односа ових имена с именима Adaios, Adō, Adista, која се сматрају македонским.

⁴⁴ Ketripolis је посведочено два пута у списковима ефеба из Стубере, уз имена Doules и Mestys, која спадају у типична локална имена. Rymetalkes се појављује на једној стели из околине Аерина с претпоставком трачког коњаника и формулом herōs chaire, у којој види чланак поменути у нап. 42. Имена Sitalkas и Seuthes посведочена су два пута у Берији. Можда су у питању странци. Занимљиво је да се ова четири краљевска имена, која су иначе ретка у Тракији као имена обичних људи, појављују на нашем подручју.

с трачким именима веома сложен због традиционалног третирања „трако-фригијског“ простора као јединственог језичког подручја и укључивања и пеонског у исти круг.

Без систематске студије која би обухватила (негрчка епихорска сва имена, са свим потврдама које одређују породичну и социјалну средину којој припадају њихових носиоци, немогуће је извршити њихово разврставање. Ради илустрације метода и проблема, ограничићу се на један мали избор имена и неколико запажања, у вези с њим. У табели коју прилажем имена су распоређена у четири области: Пелагонија (I); централна Македонија — Бероја, Едеса, Пела (II); Тесалоника-Лете (III); источна Македонија — Амфилоп, Серес, Филипи (IV). То су подручја где се таква имена најчешће појављују.⁴⁵

Ако горње антропониме посматрамо типолошки а не лингвистички, запазићемо следеће:

Име *Alus* посведочено је само два пута, на западној и источној граници Македоније, у Стубери и у Тоширу на Мести. Може припадати пре бритујско-едонском етничком слоју него илирском.

Ammadis (отац му се звао *Adymos*) и *Ammadiskos* (син *Kikadas*) из Бероје и *Ammadikos*, Глауков син, *Makedon* из Египта, носе имена која треба разликовати од трачког *Amadokos*. Вероватно су караијкална с женским именом *Ammia*, распрострањеним у свим деловима Македоније, у Фригији и неким другим областима Мале Азије.⁴⁶

Имена *Bithys*, *Doules*, *Kotys*, *Manta*, *Mesta*, *Mestylos*, *Putgos* *Pugoulas*, *Torkos*, *Torkoulas* заступљена су у све четири области и спадају у најчешћа епихорска негрчка имена у Македонији. Она се редовно сматрају трачким. За *Bithys* и *Kotys* се доиста може рећи да су веома распрострањена трачка имена, али то не искључује њихово едонско (или фригијско?) порекло.⁴⁷ Остала имена су типична за Македонију.

Појава имена *Gauapas* и *Gauapè* на једном надгробном споменику из Бероје занимљива је са становишта одржавања старих имена.

⁴⁵ Сва овде наведена имена узета су са натписа из царског или, ређе, хеленистичко-римског доба. Поред лично састављене документације, употребила сам три новија каталога имена. За централну Македонију; J. Touratsoglou, *Anthroponomie thrace en Macédoine Occidentale* (реферат прочитан на траколошком конгресу у Пловдиву октобра 1976. стављен је на располагање у рукопису љубазношћу аутора); за Тесалонику; индекс имена у Едонском издању IG X, 2, 1; за источну Македонију (нарочито Амфилоп); G. Bakalakis, *Thrakische Eigennamen aus den nordägäischen Küsten, Thracia II, Софија 1974, 261 и д.*, нарочито каталог стр. 276—279. С обзиром на карактер ове моје расправе која треба да пружи само један увид у проблематику, нисам сматрала за потребно да наведем документацију за поједина имена.

⁴⁶ Име *Ammia* не налази се ни у Дечевљевом ономастикону ни у Русу-овом. Чињеница да се сем у Македонији највише сусреће у Малој Азији не може бити случајна и говори против грчког порекла овог имена. Дечев (*Die thrakischen Sprachreste*, стр. 15) наводи Хезихијеву гласу и податак из *Etymologicum Magnum* из којих се види да је *Ammas* или *Ammia* била богиња хранитељка Артемиде, богиња мајка, *Rea* или *Деметра*. Уп. ниже нап.

⁴⁷ Према Нег. VII, 75 Битињани, чији је херој епоним *Bithys*, дошли су у Малу Азију са Стримона и звали су се пре тога *Strymoniói*. За битинско-фригијске везе уп. A. Fol, *Thrako-bythynische Parallelen im vorrömischen Zeitalter*, II, *Thracia I, Софија, 1972, 197, Godišnjak CB1, 10, 1974, стр. 68 и д.*, нарочито 207 и д. Уп и мој рад наведен у нап. 42, као и чланак *Sur quelques noms „thraces“ en Illyrie*.

I	II	III	IV
Alys			Alys
	Ammadis, Ammadiskos		
Bithys	Bithys Gauanos, Gauane	Bithys	Bithys
		Gouras	Gouras
		Didas	Didas
Doules	Doules	Doules	Doules
Dropion			
	Zeipas	Zeipas	Zeipas
Zaika			Zaika
Kotys	Kotys Lykkeia	Kotys	Kotys
Manies	Manes	Manes	
Manta	Manta	Manta	Manta
		Mendis	
Mesta Mestys	Mesta	Mesta	Mestos
Mestylos		Mestylos	
Mestikena			
Morna		Môrmô	Môrmô
	Okkos		
	Ouadea	Ouadea	
	Ouada, Ouakena		
		Patroas	
Pyrrros		Pyrrros, Pyroulas	Pyros Pyrouplas
Semele	Semele	Semele	
Torkos		Torkos	Torkos
		Torkion	Torkoules

Gauanas се звао један од тројице оснивача македонске државе, Терменида брат Пердике и Аеропа.⁴⁸

⁴⁸ Russu, H. A., *Onomasticon*, с. в., наводи као аналогије Gauanas у Тесалији, Gauas-antos — име Адониса на Кипру, и Madagua у Тракији. Прво сведочанство је сигурно у вези с македонским именом, за остала два сумњам.

Име Gouras, Gouros појављује се на једној посвети III века пре н. е. у Тесалоники и на надгробном споменику из Одомантике (Серес). Издавач солунских натписа Ch Edson подсећа у коментару да се Gouras звао и брат јерменског краља Тиграна, који је био „трачко-фригијског порекла. Све указује на аутохтоност овог имена у фригијско-едонској области.⁴⁹

Нека имена појављују се у Македонији у облику који се сматра скраћеним или првим делом сложенице: Zaika. Међутим, с обзиром да су двочлана имена Zaikedenthes (само једна потврда из источне Македоније), Zaecethures и Zesaerog (војници, порекло непознато) ретка, питање је који облик треба сматрати првобитним, нарочито с обзиром на то да су у Македонији негрчка имена по правилу једночлана. Име Zeiras, посведочено у три области (а ван Македоније у Абдери и Тасосу), појављује се у источној Македонији и у проширеном облику Zeiralas и двочланом Zirasenthus.

Име Lukkeia посведочено је само једанпут у Бeroји. Оно ван сваке сумње стоји у вези с Lukkeios, именом познатог пеонског краља. Као пеонска имена могу се изавојити и Dgōriōn и Patraos, такође краљевска⁵⁰. За име Didas, међутим, иако знамо да га је носио један угледни Пеонац с почетка II века пре н. е., тешко је рећи да ли га треба сматрати пеонским или, с обзиром да је посведочено код Фрижана, едонским.⁵¹

Имена Manios, Manes и Moma, Mōmō налазе једине аналогије у малоазијској антропонимији.

Okkos је познато само с једног бeroјског натписа. Није међутим без значаја што се појављује с именом Aineias, које је, осим тога, посведочено и у I и у IV области.

Име „трачко-фригијске“ богиње, Дионисове мајке Semele појављује се као антропоним у три од четири македонских области. Употреба имена богова као антропонима изгледа да је карактеристична за наше ономастичко подручје.⁵²

Занимљива је група имена Ouadea, Ouadyra. Прво име је посведочено два пута, једном заједно с именом Deidas. Оно је познато у

⁴⁹ Према Едсоновом коментару Gouros је посведочено на још два места. На једном атичком епитафу човека порекла са Тенедоса, и на делској посвети коју је подигао неки Глаукос, Гуров син из Калатиса.

⁵⁰ Dgōriōn се зове отац једног ефеба из Стубере, а Patraos се појављује на два натписа недавно откривена у близини Киликиса, области која је припадала Крестонији или Пеонији.

⁵¹ С обзиром на суседство два народа Пеонац је лако могао носити и едонско име. Позна је један Пеонац који се звао Bessos. Мишљење Дечав да Didas мора бити трачко име зато што су становници Пеоније пре инвазије Илира били чисти Трачани заснива се на идентификовању фригијског и едонског с трачким. Један Didas је посведочено и у Скупима у породици у којој се јављају имена Mesta и Sita.

⁵² Поред македонских, Дечев, н. д., стр. 429, наводи само један пример употребе овог имена из Битиније. За имена божанстава употребљена као антропоними, уп. мој чланак Stèles antropomorphes et amorphes de Pélagonie, Ziva Antika, 27, 1977, (у штампи). У исту категорију спада и име Mendis (Bendis) посведочено у Солуну.

Фригији⁸³. У исту групу спадају свакако и Ouadуга и Ouakена, при чему пада у очи да Ouakена има исти завршетак као Mestikена, посведочено у Пелагонији.

И овако непотпуно приказана, негрчка антропониимија Македоније открива постојање несумњивих трагова старијих слојева становништва у неким деловима земље. Зоне распрострањености тих имена, њихова разнородност и везе с Малом Азијом потврђују да су у питању припадници оних племена о којима нам говори историјска традиција, Пеонаца, Брига и Едонаца. Можда ће свестранија истраживања, нарочито ако се буду комбиновала с проучавањем аутохтоних трагова на материјалним споменицима, омогућити и јасније разграничење ових племена, као и решење питања негрчке македонске ономастике. Засада се може само инсистирати да се овај ономастички материјал одвоји од трачког. На траколозима је да објасне везе тог најстаријег нама познатог становништва на северној обали Егеја, који је првобитно обележаван као трачки, са историјским Трачанима.

SUR LA STRUCTURE ETHNIQUE L'ANCIENNE MACÉDOINE

Résumé

Les nombreuses tribus que la tradition littéraire remontant au XIIe s. avant notre ère connaît sur le territoire de l'ancienne Macédoine avant l'arrivée des Macédoniens se répartissent en trois groupements ethniques: les Bryges à l'ouest, les Péoniens (Pélagoniens) dans la partie centrale et les Édoniens (Mygdoniens, Sithoniens) à l'est. Le rapport d'origine entre ces peuples, d'une part, et les Pélasges, la couche la plus ancienne de la population de la Macédoine égéenne, de l'autre, n'est pas clair. La descente des Macédoniens dans la plaine provoqua le déplacement des anciens occupants: les Piériens se retirent à l'est du Strymon, les Éordéens quittent la Macédoine centrale pour l'établir en Mygdonie et les Édoniens passent de la Mygdonie sur la rive gauche du Strymon. Les Péoniens sont refoulés de la basse Macédoine. Dès avant l'arrivée des Macédoniens, une partie des Bryges avait aussi émigré en Asie Mineure, où ils sont connus sous le nom de Phrygiens. L'expansion postérieure des Illyriens et des Thraces ne toucha que les régions périphériques de la Macédoine.

Chez les auteurs anciens, toute la côte septentrionale de l'Égée est désignée par le nom de „Thrace” et les peuples qui y habitent (y compris les Bryges et les Péoniens) sont souvent appelés „Thraces”. Cette tradition ne cesse d'influencer les vues modernes, malgré les résultats de la linguistique qui rendent de plus en plus certaine la distinction du péonien et du phrygien comme des langues indoeuropéennes à part.

La toponymie (oronymes, hydronymes toponymes) nous a conservé les traces linguistiques des différentes couches ethniques qui se sont

⁸³ МАМА IV, 212. Можда је исто име у питању на атичком натпису IG II/III¹, 847 (из II в. пре н. е.) где се за једну (малоазијску) Дарданку каже да је κλη Οαδαου, ул. Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, Сарајево 1969, 170.

succédées sur le territoire macédonien, mais l'attribution des toponymes à tel ou tel élément ethnique est difficile étant donné que les systèmes phonétiques de toutes ces langues (y compris le macédonien) ne sont pas suffisamment connus. D'où la divergence d'opinions chez les linguistes quant à l'appartenance linguistique de toponymes comme Pydna, Gortyna, Audaristos, etc. Dans ses recherches systématiques sur la toponymie de l'ancienne Macédoine. I. Duridanov, adhérent de la théorie selon laquelle les Brygiens/Phrygiens et les Péoniens parlaient des langues distinctes du thrace, ne tient pas suffisamment compte des traditions sur l'extension des tribus antérieurement à l'époque romaine, ni des relations d'origine entre les Édoniens/Mygdoniens et les Phrygiens (Mygdôn est chef des Phrygiens chez Homère; Echeidôros s'appelait jadis Edônos). Les toponymies péoniennes sont chez lui limitées au cours moyen de l'Axios et à la vallée de la Stroumitsa, et celles des Brygiens à la région de Lychnidos. Des résultats plus certains sont acquis au moyen de la classification des toponymes d'après leur élément suffixal, ainsi que dans le cas des noms composés, avec -dava, -para, -bria, -diza comme second élément, qui a permis la délimitation de l'aire daco-mysienne de celle du thrace. L'absence de ce type de toponymies en Mygdonie et dans l'Édonie s'oppose à la conclusion de Duridanov que les Mygdoniens étaient un peuple thrace.

L'anthroponymie offre d'autres possibilités de recherches. Sans recourir à l'étymologie, on peut arriver à d'intéressantes constatations en classifiant les noms géographiquement et chronologiquement, en établissant leur fréquence dans une région, leur diffusion en dehors du pays d'origine ou leurs parallèles dans d'autres pays. En Macédoine, l'anthroponymie indigène — quelques dizaines de noms contre des centaines de noms de macédoniens — grecs — semble témoigner la persistance de descendants des anciennes tribus qui n'ont pas été tout à fait assimilés et ont conservé, sinon leur langue et leur conscience ethnique, du moins leurs traditions et leurs coutumes. On s'attend à y trouver, à côté des noms macédoniens (et des noms illyriens et thraces dans les zones limitrophes), des noms brygiens, péoniens et édoniens. Le tableau p. 78 présente classés en quatre régions: I-Pélagonie, II-basse Macédoine (Béroia Edessa, Pella), III-Thessalonique/Lété et IV-Macédoine orientale (Amphipolis, Serrès, Philippes), un choix de tels noms, considérés à tort comme thraces. Alys, attesté à Styberra et à Topeiros, devrait appartenir à la couche brygienne ou édonienne; Ammadis et Ammadiskos (à Béroia) et Ammadikos Makedôn (en Égypte) devraient être distingués du nom thrace Amadokos et rapprochés de Ammia; les noms Bithys, Doules, Kotys, Manta, Mesta, Mestylos, Pyrros, Pyroulas, Torkos, Torkoulas apparaissent dans les quatre régions et comptent parmi les noms non-grecs les plus fréquents en Macédoine; Bithys et Kotys, quoique typiques pour la Thrace, devraient être d'origine édonienne; les noms Gauanos et Gauanè sur une épitaphe de Béroia atteste la persistance de vieux noms: Gauanas s'appelait l'un des trois Téménides, fondateurs de l'état macédonien; Gouras, Gouros (à Thessalonique et à Serrès) étaient sans doute des noms indigènes; les noms Zaika, Zeipas, assez fréquents, ne sont vraisemblablement pas des hypocoristiques des noms composés Zaikedenthes ou Zipacanthus, très rares, mais des formes primordiales; Lykkeia (à

Béroia) est sans doute proche de Lykkeios, nom d'un roi péonien; Drôpiôn et Patraos sont également péoniens; Didas, quoique porté par un Péonien, pourrait être un nom édonien vu les parallèles en Phrygie; les noms Manios, Manes, Moma, Mômô n'ont d'analogies que dans l'anthroponymie micrasiatique; Okkos, attesté à Béroia, est inconnu par ailleurs; le nom Ouadea attesté deux fois, une fois avec Deidas, est connu en Phrygie; Ouadyra et Ouakeua appartiennent sans doute à la même série.

Les zones d'apparition des noms cités (Pélagonie, région d'Edessa et de Béroia qui était le centre des Bryges, Macédoine orientale), leur diversité et leurs rapports avec l'Asie Mineure, indiquent, me paraît-il, leur appartenance à des descendants des tribus dont parle la tradition grecque. Leur incorporation dans l'onomastique thrace défigure la réalité.

Драгослав СРЕЈОВИЋ

Филозофски факултет
Београд

ВАРВАРСКА ЕНКЛАВА НА ПОДРУЧЈУ МУНИЦИПАЦИЈА S...

На североисточној периферији некрополе мунципација S... (село Комини код Пљеваља) откривена је група гробова која документује погребне ритуале, стране римској провинцијској култури. Међу овим гробовима посебну пажњу заслужују два коњаничка гроба (гробови бр. 197 и 200) која ће овде бити описана.

У гробу бр. 197, који је откривен 1968. године у источном делу некрополе, сахрањен је одрастао мушкарац с коњем и два пса. Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, са шакама положеним на доњи трбух, и то у смеру североисток — југозапад. Коњ, сахрањен уз њега, оријентисан је главом према северозападу, а пси — према северу и северозападу (цртеж 1). Уз десно раме покојника стављен је двоухи лончић од сивопечене земље (Т. I, 4), а поред коња — гвоздена секира, цилиндрични коштани предмет и гвоздена пребица (Т. I, 1—3). Нешто источније, и то на истом нивоу, откривен је људски скелет (гроб бр. 194) крај чије је лобање нађен коничан стаклени пехар, а крај левог фемуре — двоухи лончић од сивопечене земље (Т. I, 5—6).

Северно од гроба бр. 197, на удаљености од 7 m, откривен је други коњанички гроб (гроб бр. 200) у коме је одрастао мушкарац сахрањен с коњем, дивљом свињом и пет паса. Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, с рукама спуштеним низ тело, а оријентисан је у смеру југ — север. Скелети коња и дивље свиње имају приближно исту оријентацију, док су пси главама окренути у разним смеровима и тако распоређени да делују као да нападају звер (цртеж 2, сл. 1). Крај главе покојника нађен је двоухи лончић од сивопечене земље, идентичан лончићу из гроба бр. 197, на његовом десном рамену је откривена крстаста бронзана фибула (Т. II, 8), у пределу стомака — гвоздена копча (Т. II, 11), а крај десног стопала — гвоздени нож (Т. II, 14). Изнад кичме дивље свиње, а испод задњих ногу коња, нађено је велико гвоздено копље и оплата од танког бронзаног лима (Т. II, 7, 13), а између задњих копита коња откривена су два бронзана дугмета, гвоздени предмети са акама и врх гвозденог ножа (Т. II, 9, 12, 15—17).

У близини ових коњаничких гробова откривено је још тридесетак гробова у којима су нађени скелети мушкараца, жена и деце, као и скромни, али карактеристични прилози (редовно двоухи лончићи од сивопечене земље, бронзане крстасте фибуле и накит од разнобојне стаклене пасте и карнеола)¹. Ови гробови чине једну затворену групу која се јасно одељује како од осталих гробова, откривених на некрополи мунципија S... , тако и од гробова који су истражени на осталим некрополама провинције Далмације. Већ је на први поглед јасно да се они не могу везати ни за домородачко илирско-келтско становништво ове провинције, нити за ове досељене Италике и странце, већ једино за пресељене варваре, и то оне који су уобичајавали да сахрањују своје мртве с коњем и псима.

Гробови са некрополе мунципија S... о којима је реч нису гробови варвара који су регрутовани у римске пограничне трупе нити оних који су прешли границе Царства ради пљачке или освајања. То је очигледно јер се мунципиј S... налази дубоко у унутрашњости, далеко од граница Империје, а у ризичне походе се не воде жене са децом нити се дуже остаје на територији непријатеља. Из тих разлога поменућу групу гробова треба везати за побеђене варваре (*deditici*) који су „добротом цара“ пресељени заједно са породицама и својим добрима у унутрашњост провинција. Ова пресељења, која су мотивисана економским разлозима, вршена су често у доба позног царства, нарочито после сарматских ратова Диоклецијана, Константина Великог и Констанција II.² Гробови груписани око гробова бр. 197 и 200 показују да је и на подручју мунципија S... постојала једна мања варварска енклава која је и у новој средини остала верна својим племенским обичајима, својим занимањима, оружју и накиту.

Варварски гробови са некрополе мунципија S... могу се на основу прилога, првенствено крстастих фибула и коничних пехара, поуздано датовати у IV век, и то у период између Константина Великог и Констанција II.³ То значи да групу која је пресељена на подручје мунципија S... треба повезати са оним варварима који су у раздобљу од друге до седме деценије IV века узнемиравали северне границе Империје. У наведеном периоду то су били на првом месту Сармати, снажан номадски народ, вешт у лову, јахању и рату. У 322.

¹ Ови, као и остали бројни гробови који су у периоду између 1964. и 1976. године откривени на потезу Бели брег — Бабића поток у селу Комини код Пљеваља биће детаљно описани у монографији Некрополе мунципија S... која је у припреми.

² Детаљније о мотивима пресељавања побеђених варвара и њиховом статусу у Римској империји види Е. Demongeot, *la formation de l'Europe et les invasions barbares*, Paris 1969.

³ За предмете римске провинције из ових гробова постоје бројне аналогije, поуздано датоване новцима од друге до седме деценије IV века. За крстасте фибуле, украшене на ноzi мотивом перлате, упореди: П. Милошевић у Сирмиум III, 1973, 85—96, сл. 6 (новац из 321. г.); G. Meszros, *Arch. Ertésito LXXXIX*, 1962, 84—88 (новац Констанција II); Д. Вучковић — Тодоровић, *Старинар VII—VIII*, 1956—57, 295, сл. 10 (новац Константина I); I. Kovrig, *Diss. Pann. ser. II no. 4*, 1937, T. XL, 2. За коничне стаклене пехаре: С. Isings, *Roman Glass from dated Finds*, 1957, форм 106а; А. Burger, *Acta Archaeol. XVIII*, 1966, fig. 96, 100, 125; исти, *Archaeol. Ertésito co*, 1972, fig. 23, 37 (са новцем Константина I и Констанција II).

години, у рату који је Константин Велики водио са Сарматима, римска војска је опустошила сарматску земљу и вратила се на тле Царства с бројним заробљеницима и богатим пленом. После ове победе уследило је расељење Сармата по римским градовима. Када је касније, 334. године, дошло до оштрог сукоба међу сарматским племенима, између Лимитаната и Аргараната, Константин је делу победених Аргараната пружио заштиту и населио их на Балканско полуострво и у Италију. Део ових Сармата вратио се тек после две и по деценије у стару домовину, после ратова Констанција II са Квадима и Лимитантима (358—359. година).⁴

За ове догађаје највероватније се везује и пресељење групе варвара на подручје мунципија S... Погребни обичаји које документују гробови бр. 197 и 200 практиковани су у сарматском свету, а и прилози из ових као и њима блиских гробова (дугачко копље, секира, накит од разнобојне стаклене пасте и карнеола, двоухи лончићи од сивопечене земље) карактеристични су за сарматску културу III — IV века.⁵ Остају, међутим, отворена питања које је време и у којем је статусу ова група варвара живела на подручју мунципија S..., као и питање којем је сарматском племену припадала. Ови проблеми ће моћи да се решавају тек кад у целини буде објављена богата археолошка грађа са римских некропола у Коминима.

UNE ENCLAVE BARBARE SUR LE TERRITOIRE DU MUNICIPE S...

Résumé

Sur la périphérie nord-est de la nécropole du municpe S... (village de Komini près de Pljevlja) a été découvert un groupe de tombeaux qui documente les rituels funéraires, étrangers à la culture provinciale romaine. Parmi ces tombeaux deux tombes de cavaliers (tombes Nos 197 et 200) qui seront décrites ici, méritent une attention particulière.

Dans la tombe № 197 qui a été découverte en 1968 dans le secteur est de la nécropole, est inhumé un homme adulte avec son cheval et deux chiens. Le mort est posé sur le dos, en position étendue, les mains placées sur le bas-ventre, dans la direction nord-est — sud-ouest. La tête du cheval, enterré à côté de lui, est orientée vers la nord-ouest et les chiens — vers le nord et le nord-ouest (Cr. 1). Près de l'épaule droite du défunt a été posé un petit pot à deux anses de terre cuite grise (T. I, 4), et à côté du cheval — une hache de fer, un objet cylindrique d'os et une

⁴ О ратовима Константина I и Констанција II са Сарматима и о пресељењу варвара на територију Царства види: С. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropes III, 1928, 4 и даље; Н. Вулић, Ратовање цара Констанција у данашњој Бачкој, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, I/1, 1928, 23—36; II/1, 1929, 16—23; А. Moscu, Pannonia and Upper Mosia, 1974, 278 и даље.

⁵ Уп.: Т. Sulimirski, The Sarmatians, London 1970, 144 и даље; М. Parducz, Denkmäler der sarmatenzeit in Ungarn, Arch. Hungarica XXV (1941), XXVIII (1944), XXX (1950); исти, Die Ethnischen Probleme der Hunenzeit in Ungarn, 1963.

boucle métallique (T. I, 1—3). Un peu plus à l'est, au même niveau, a été découvert un squelette humain (tombe № 194) et à côté de son crâne on a trouvé une coupe de verre conique et près du fémur gauche — un petit pot à deux anses de terre cuite grise (T. I, 5—6).

Au nord de la tombe № 197, à une distance de 7 m, on a découvert l'autre tombeau de cavalier (tombe № 200) dans lequel un homme adulte a été enterré avec son cheval, un sanglier et cinq chiens. Le défunt est posé sur le dos, en position étendue, les bras allongés des deux côtés du corps et il est orienté dans la direction sud-nord. Les carcasses du cheval et du sanglier ont approximativement la même orientation, tandis que les chiens tournent leurs têtes en différents sens et sont disposés de façon à donner l'impression d'attaquer la bête sauvage (Cr. 2, Fig. 1). A côté de la tête du défunt a été trouvé le petit pot à deux anses de terre cuite grise, identique à celui de la tombe № 197, sur son épaule droite a été découverte la fibule cruciforme en bronze (T. II, 8), dans la région de l'abdomen — une agrafe de fer (T. II, 11) et près du pied droit — un couteau de fer (T. II 14). Au-dessus de l'épine dorsale du sanglier et sous les jambes de derrière du cheval on a trouvé une grande lance et une lame mince de bronze (T. II, 7, 13) et entre les sabots de derrière ont été découverts deux boutons de bronze, divers objets de fer aux bagues et la pointe d'un couteau de fer (T. II, 9, 12, 15—17).

A proximité de ces tombes de cavaliers ont été découverts une trentaine de tombeaux, renfermant des squelettes d'hommes, de femmes et d'enfants ainsi que les annexes modestes, mais caractéristiques (en règle générale petits pots à deux anses de terre cuite grise, fibules oruciformes de bronze et la parure en pâte de verre et de carnéole)¹ Ces tombes constituent un groupe fermé qui se distingue nettement non seulement des autres tombes, découvertes sur la nécropole du municiple S... , mais aussi de celles qui ont été explorées sur les autres nécropoles de la province de Dalmatie. A premier coup d'oeil il est déjà clair qu'elles ne peuvent être rattachées ni à la population autochtone illyrienne-celtique ni aux Italiques venus s'installer ici ou aux étrangers, mais uniquement aux barbares immigrés, nommément ceux qui pratiquaient l'inhumation de leurs morts avec le cheval et les chiens.

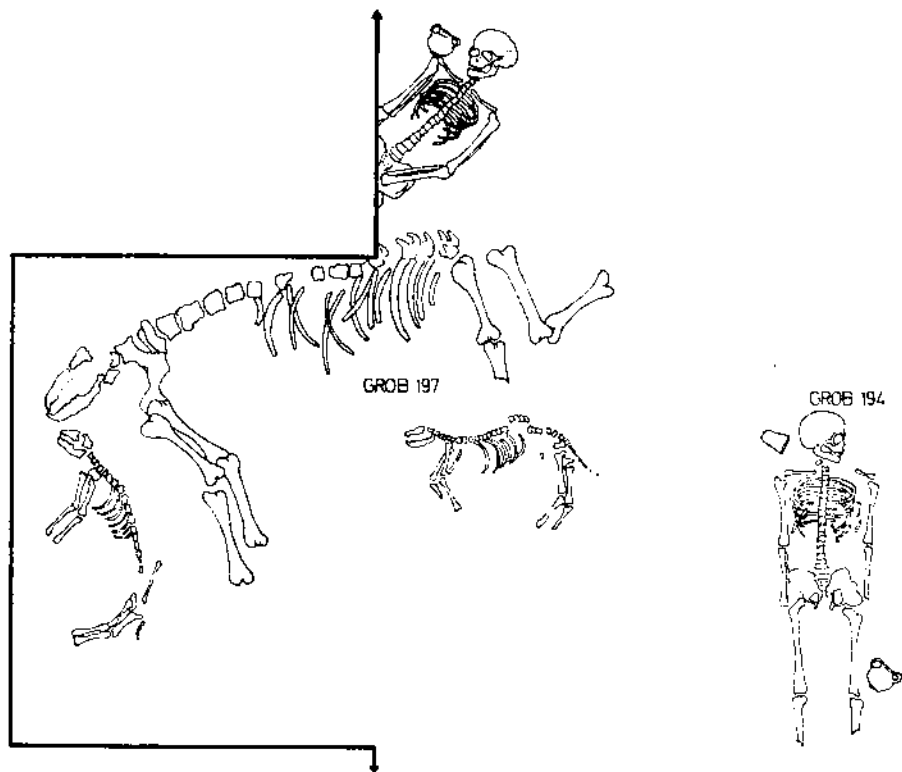
Les tombes de la nécropole du municiple S... , dont il est question, ne sont pas les tombes des barbares recrutés dans les troupes romaines de frontières ni de ceux qui avaient passé les frontières de l'Empire pour le pillage ou la conquête. Ceci est évident, car le municiple S... est situé profondément dans l'intérieur, loin des frontières de l'Empire et en expéditions qui comportent des risques on ne mène pas les femmes avec les enfants ni ne reste longtemps sur le territoire de l'ennemi. Pour ces raisons le groupe susmentionné de tombes doit être rattaché aux barbares vaincus (dediticii) qui, par la „bonté de l'empereur” ont été transférés, avec leurs familles et leurs biens, à l'intérieur des provinces. De tels transferts, motivés par des raisons économiques, ont été effectués souvent à l'époque du Bas-Empire, particulièrement après les guerres sarmates de Dioclétien, Constantin le Grand et Constance II². Les tombes groupées autour des tombes Nos 197 et 200 montrent que sur le territoire du municiple S... il existait aussi une petite enclave barbare, qui, dans le nouveau milieu, était restée fidèle à ses coutumes tribales, ses occupations, armes et parures.

Les tombes barbares de la nécropole du municipe S... peuvent être datées, sur la base des objets découverts dans ces tombes, en premier lieu des fibules cruciformes et des coupes coniques, avec certitude au IVe siècle, à savoir: dans la période entre Constantin le Grand et Constance II.³ Cela veut dire que le groupe, qui a été transféré sur le territoire du municipe S... doit être rattaché à ces barbares qui, dans l'intervalle de la seconde jusqu'à la septième décennie du IVe siècle, avaient inquiété les frontières septentrionales de l'Empire. Dans la période indiquée c'étaient en premier lieu les Sarmates, puissant peuple nomade, habile à la chasse, à l'équitation et à la guerre. En 322, dans la guerre que Constantin le Grand avait fait aux Sarmates, l'armée romaine a dévasté le pays sarmate et rentré sur le sol de l'Empire avec de nombreux prisonniers et un riche butin. Cette victoire a été suivie de l'expatriation des Sarmates et de leur colonisation dans les villes romaines. Lorsque, plus tard, en 334, eut lieu un grave conflit entre les tribus sarmates, entre Limigantes et Argaragantes, Constantin offrit sa protection à une partie des Argaragantes vaincus et les colonisa dans la Péninsule Balkanique et en Italie.⁴ Une partie de ces Sarmates retournèrent deux décennies et demie plus tard dans leur ancienne patrie, après la guerre de Constance II avec les Quades et les Limigantes (en 358—359).⁴

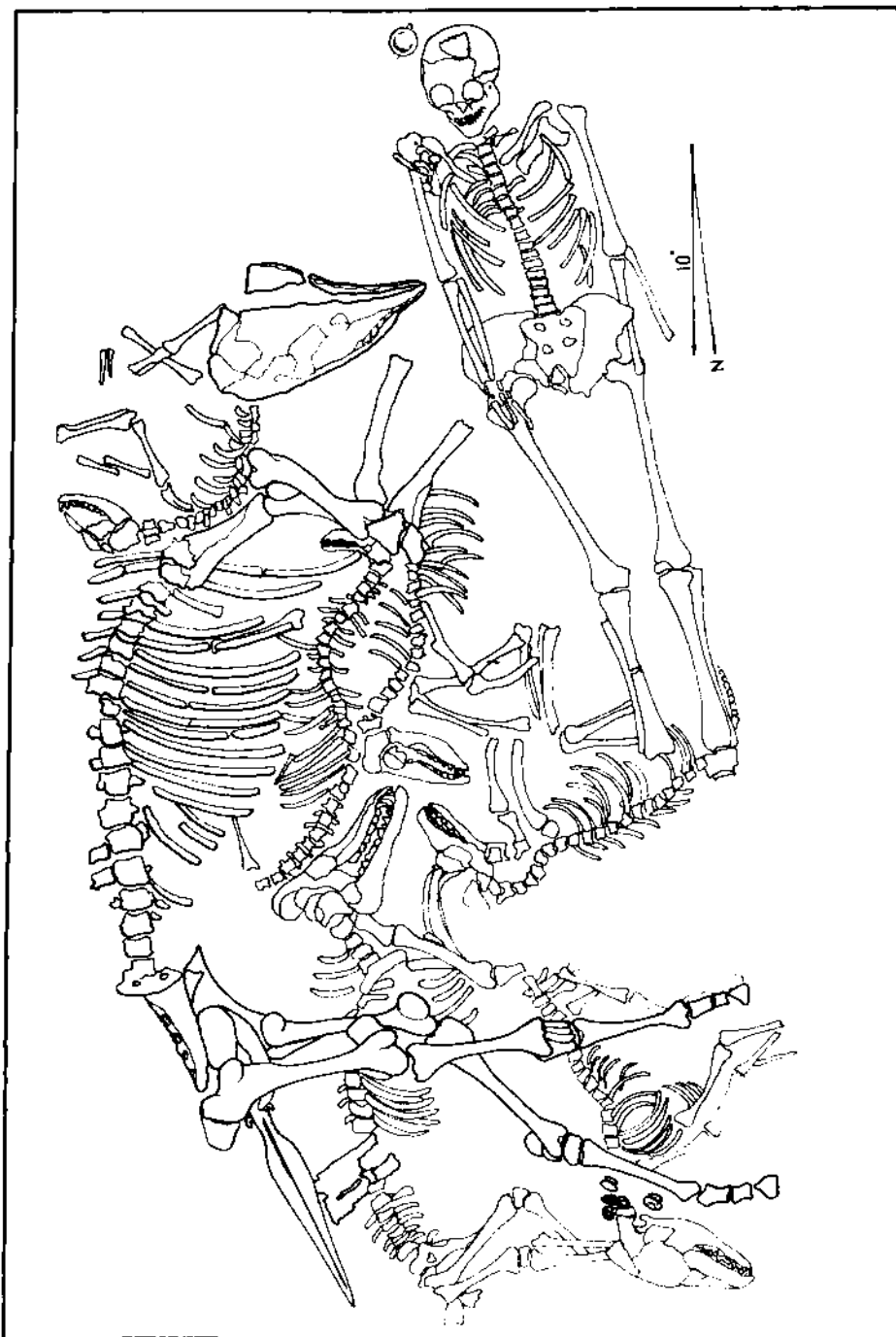
A ces événements se rattache, selon toute probabilité aussi le transfert du groupe de barbares sur le territoire du municipe S... Les coutumes funèbres, documentées par les tombes № 197 et 200, ont été pratiquées dans le monde sarmate et les annexes trouvées dans ces tombes et dans certaines autres, proches de celles-ci (longue lance, hache, parure de pâte de verre multicolore et de carnelé, petits pots à deux anses de terre cuite grise), sont caractéristiques de la culture sarmate des IIIe—IVe siècles.⁵ Restant, cependant, ouvertes les questions de savoir: en quel temps et dans quel statut ce groupe de barbares vivait-il sur le territoire du municipe S..., ainsi que la question à quelle tribu sarmate il appartenait. Ces problèmes ne pourront être résolus que lorsque les riches matériaux archéologiques des nécropoles romaines à Kominj auront été publiés.

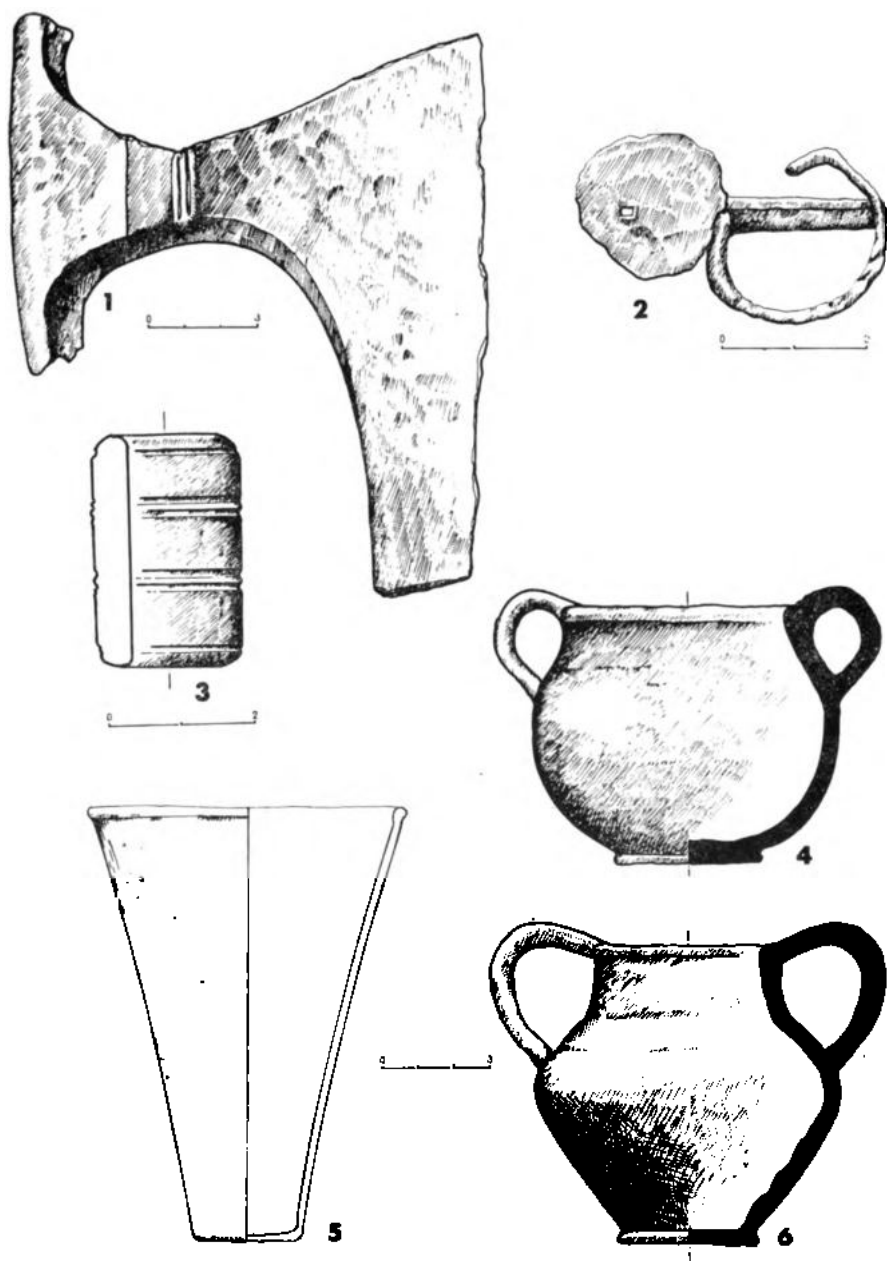
Сл. 1 — Комини — некропола: гроб бр. 200.
Fig. 1 — Komini — некрополе: тамбе № 200.

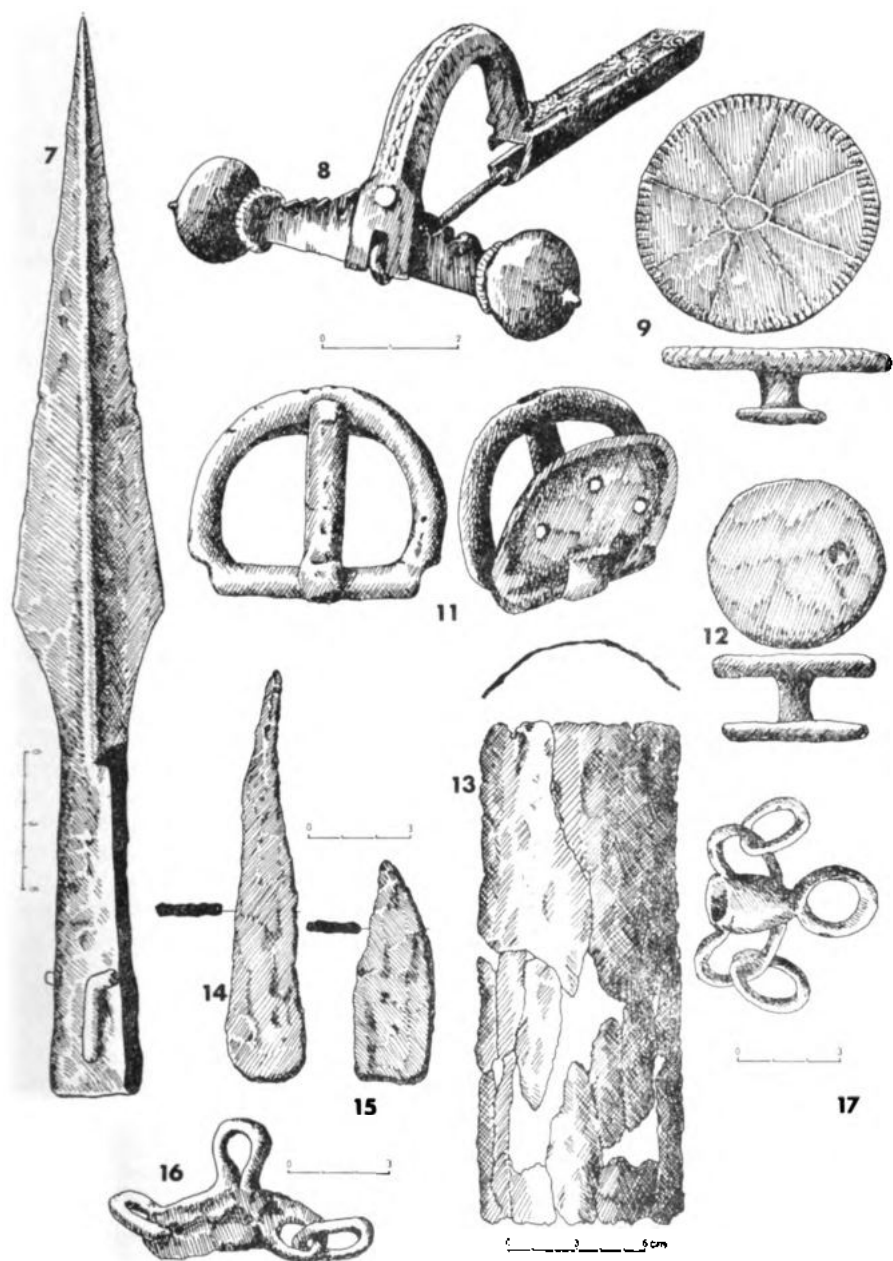
Цртеж 1 — Комини — некропола: гробови бр. 194 и 197.
 Esquisse 1 — Komini — nécropole: tombes N°s 194 et 197.

Цртеж 2 — Коџини — некропола: гроб бр. 200.
Esquisse 2 — Koџini — nécropole: tombe № 200.

Т. I — Комини — некропола: прилози из гробова бр. 194 и 197.
T. I — Komini — nécropole: trouvailles des tombes N°s 194 et 197.

Т. II — Комини — некропола: прилози из гроба бр. 200.
 T. II — Komini — nécropole: trouvailles de la tombe № 200.

Mihail BERZA

Institut des études du Sud-Est européen
Bucarest

DUBROVNIK ET SON PASSE ÉVOQUÉS PAR NICOLAS IORGA

Bien qu'une étude plus poussée de la place tenue par la Yougoslavie dans l'oeuvre de Nicolas Iorga manque encore¹, personne n'ignore ni l'ampleur de la contribution de l'historien à l'étude de son passé,² ni la chaleur très particulière dont il fit toujours preuve envers ses peuples, et notamment à l'égard des Serbes, les plus liés par leur destin historique aux Roumains.

Il y a toutefois en territoire yougoslave une ville qui a exercé un irrésistible attrait sur Iorga: c'est Dubrovnik, qui, avec Venise, fut peut-être l'un des deux endroits au monde dont il ait subi plus complètement le charme. Certes, il est difficile pour quiconque de rester insensible aux beautés de Raguse. Mais, pour une sensibilité comme celle de Iorga, cette ville saturée d'histoire, rehaussée d'un incomparable fond de nature, avait aussi la qualité de lui évoquer, par ses origines et ses formes de vie historique, un certain type de passé, dont les éléments destinés à remplir une fonction ordonnatrice à l'époque de ses synthèses, agissaient sans doute sur son imagination depuis sa jeunesse. Ajoutons, encore, comme facteurs secondaires mais loin d'être dénués d'importance, l'état euphorique où le mettaient les riches découvertes dans les inépuisables

¹ Une vue d'ensemble en ce qui concerne la Serbie a été donnée par R. Samardžić: Nicolas Iorga et les Serbes, in „Bull. Assoc. intern. ét. du Sud-Est europ.” IX, 1—2, 1971, 22—28.

² Une excellente bibliographie concernant la Yougoslavie et les relations roumano-yougoslaves, dans l'oeuvre de N. Iorga (54 titres) se trouve chez V. Căndea, dans sa „Bibliographie provisoire” de „L'Europe du Sud-Est dans l'oeuvre de Nicolas Iorga”, en annexe à son étude Nicolas Iorga, historien de l'Europe du Sud-Est, in Nicolas Iorga, L'homme et l'oeuvre, recueil édité par D. M. Pippidi, Bucarest, 1972, 187—249 (la bibl. sur la Yougoslavie, pp. 240—242). A ces indications bibliographiques, qui concernent, naturellement, en premier lieu les Serbes et la Serbie, il faut sans doute ajouter les oeuvres qui embrassent l'ensemble du Sud-Est européen, telles que: Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation (3 vol., Buc. 1934); Geschichte des osmanischen Reiches (5 vol., Gotha, 1909—1913); Chestiunea Dunării. Istoria Europei răsăritene în legătură cu această chestie (La question du Danube. Histoire de l'Europe orientale en relation avec cette question; Văleni, 1913); Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe (Paris, 1929); Formes byzantines et réalités balkaniques (Bucarest, Paris, 1922); Idées et formes littéraires françaises dans le Sud-Est de l'Europe. Etudes roumaines, II, Paris, 1924; Histoire des Etats balkaniques jusqu'en 1924 (Paris, 1925).

archives de Raguse — qui, en même temps, lui permettaient le contact direct, dans la joie de déchiffrer l'inédit, avec ce passé dont lui parlait abondamment le site et l'excellence des contacts scientifiques et humains qu'il réussit à y établir lors de son séjour³.

C'est en 1897 que Iorga fit la connaissance de Dubrovnik. Très jeune encore, il avait pourtant bien employé son temps⁴. Sa thèse de Leipzig (Thomas III, marquis de Saluces) était imprimée dès 1893, sa grande thèse des Hautes Études (Philippe de Mézières (1327—1405) et la croisade au XIVe siècle) avait paru l'année précédente, la publication de la masse de documents tirés des archives d'Italie, d'Allemagne et de France, malgré les difficultés auxquelles elle ne manqua pas de se heurter, se trouvait en bonne voie et, depuis 1895, Iorga était déjà titulaire de la chaire d'Histoire universelle à l'Université de Bucarest. Ce n'était donc pas un novice, malgré ses vingt-six ans, qu'accueillait aux archives de Raguse leur directeur d'alors, qui était G. Gelcich (Josip Djelčić). Iorga trouva dans le savant éditeur du *Diplomatarium* des relations de Raguse avec la Hongrie „un guide sûr et excellent, et aussi un vrai ami”, ce qui le fera ajouter, peut-être non sans quelque injustice, dans „Une vie humaine — telle qu'elle fut: „Quelle joie pour moi qui, dans mes pérégrinations à travers le monde, n'avais eu affaire qu'à des archivistes et des bibliothécaires absolument officiels et complètement anonymes, qui ne montraient une certaine satisfaction qu'au moment où on les quittait définitivement”⁵.

Le second personnage „de la même confrérie des fouilleurs d'archives” auquel Iorga se lia à Raguse d'une amitié qui s'avéra féconde pour

³ Il le dira d'ailleurs lui-même, dans *Orizonturile mele. O viața de om, așa cum a fost* (1934), chef d'oeuvre autobiographique, où il dédie à ce voyage quatre pages, auxquelles il me faudra d'ailleurs revenir: „C'est rare de voir réunies tant de bonnes choses à la fois, rarement l'utile, la beauté et la bonté se trouvent ainsi, côte à côte” (2e éd., par V. et S. Râpeanu, Bucarest, 1972, p. 255): Il est curieux que Iorga, grand voyageur, ne semble pas être retourné à Dubrovnik.

⁴ Sur cette période de formation de Iorga, voir E. Stănescu, *Contribuții la biografia de istoric a lui N. Iorga. Inceputurile activității științifice*, în „*Studii*”, 18, 1965, pp. 1275—1312; M. Berza, *Petite histoire d'un grand livre: Philippe de Mézières (1327—1405), et la croisade au XIVe siècle*, în „*Rev. des ét. sud-est europ.*”, XI, 1977, no. 3, 443—459 (forme abrégée, comme préface à la nouvelle édition du livre, Londres, Variorum Reprints, 1977).

⁵ Ed. citée, 259; Iorga y rappelle encore l'éditeur de documents, „aussi au nom de l'Hongrois Thälloczy”, que fut Gelcich et conclut de ces mots le passage qu'il lui dédie: „Je regrette qu'aussitôt après je l'ai complètement perdu de vue”. Dans la correspondance Iorga, conservée à la Bibliothèque de l'Académie de la R. S. de Roumanie, se trouvent néanmoins trois lettres de Gelcich des années 1899—1900 (Scrisori către N. Iorga, éd. B. Theodorescu, I, 1890—1901. Bucarest, 1972, 500—502), qui témoignent de rapports suivis et intimes. Gelcich se plaint de „dolori reumatici alle braccia con acuto risentimento al torace”, mais il pense que tutti questi miei dispiaceri sono più che la conseguenza di troppo lavoro e di veglie troppo prolungate al libro, l'effetto di forti dispiaceri morali”. Dans la dernière des trois lettres publiées (il faudrait voir si la correspondance a continué après 1900), l'érudite dalmate affirme même que les persécutions subies „m'avevano portato sino a meditare e preparare il suicidio”. Heureusement, il s'en était ravisé et „oggi finalmente ho pace, padrone del campo, e vicino al trionfo”. Dans des lettres qu'on aimerait pouvoir retrouver, Iorga l'avait à son tour entretenu de ses propres déboires. La maison accueillante de Gelcich, que Iorga n'oubliera pas d'évoquer dans son autobiographie, est déjà présenté dans la notice nécrologique dédiée

les deux partenaires fut l'un des fondateurs mêmes de la balkanologie, C. J. Jireček⁶. Une vingtaine d'années plus tard, lors de la mort du grand savant tchèque, il se rappellera encore „les heures inoubliables passées en sa compagnie, en errant dans les rues de la vieille cité de Saint Blaise, ou en vagabondant du côté de Gravosa aux magnifiques vieux ciprès, ou bien en restant jusqu'à tard dans la nuit dans le salon aux hauts murs du palais abandonné sis devant le Dôme⁷, avec, à portée de la main, des amandes fraîches, des figues à peine cueillies des vergers de cette Afrique dalmatine, et le verre rempli du doux vin des îles”⁸.

Les investigations entreprises par Iorga aux archives de Raguse durèrent un bon mois. Leur principal résultat — outre tout ce que l'historien a pu en tirer pour une connaissance plus intime de la vie historique de Dubrovnik — a été la récolte de documents qui devait constituer la majeure partie de la IIe série des „Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle”, parue deux ans après⁹. Ce grand recueil de sources est trop connu pour qu'on s'y attarde. Quant aux documents ragusains de la série, ce que Iorga dit en général du grand dépôt archivistique de Dubrovnik s'applique, aussi à ceux dont il donne des résumés et des extraits: „on y trouve la trace... de tout ce qui s'est passé dans ce grand champ de bataille du XVe siècle que fut la péninsule des Balkans. On y voit toute cette vie slave, grecque, et turque, si mouvementée et si changeante...” (Préface, p. VII). Le but poursuivi par le jeune savant et que le titre donné au recueil indiquait clairement — cette histoire de l'„épilogue des croisades”, conçue en deux volumes allant de 1396 à 1453 et de 1453 à 1526, ainsi qu'il l'annonçait dans la même préface — ne fut jamais réalisé, mais, après trois quarts de siècle, les documents offerts alors à la recherche continuent toujours à lui rendre service¹⁰.

Un an avant cette publication, Iorga donnait dans une revue de Iași, avec un bref commentaire, deux intéressants documents tirés des archives de Raguse, dont les copies lui avaient été confiées par son ami

à Jireček en 1918 (v. plus bas, n. 8): „de la maison duquel, perchée sur la roche au bout de la crête dénuée de rudesse, on apercevait les légères ailes blanches des barques se perdant au point de rencontre de la plus belle et la plus lisse des mers avec l'horizon limpide de l'été méridional”.

⁶ V. là-dessus, A. Pippidi, Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes à Bucarest, à paraître dans la „Revue des études sud-est européennes”, XVI, 1978.

⁷ C'était là que Iorga habitait, „dans la demeure même d'un noble ragusain des temps de la liberté, au fond de la grande place: une seule vieille femme, cachée dans un coin invisible, veillait sur les nombreuses chambres dont le vaste salon aux diplômés encadrés me fut destiné”, O viață de om, 252.

⁸ Oameni cari au fost, II, 1935, 322.

⁹ Paris, Leroux, 1899, IX-599 p.; trois actes provenant des archives de Raguse seront analysés dans la quatrième série (Bucarest, 1915) du même recueil (No. LXXXIX, 163, de 1457 et no. XC, 164, de 1458, suivi d'un autre non daté).

¹⁰ Je n'ai pas examiné en quelle mesure s'est réalisé ce que prévoyait Iorga au moment où il publiait ses extraits: „... J'ai cru qu'on profitera de mon travail, au moins jusqu'à ce qu'il aura été remplacé par un autre, dans lequel les documents seraient publiés en entier” (Préface, p. VIII); une partie des mêmes documents se retrouvent maintenant dans les régestes qui accompagnent le beau livre de B. Krekić sur Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age, Paris — La Haye, 1961 (Doc. et Rech. sur l'économie des pays byz., islam, et slaves et leurs rel. comm. au m. à. V).

Jireček. Ils concernaient le médecin ragusain du prince de Valachie Neagoie Basarab, Hieronymus Matjević, envoyé par son maître en ambassade à Venise en 1517—1518 et qui passa aussi bien à l'aller qu'au retour de sa mission par sa ville natale¹¹.

Dans une note de cet article, Iorga annonçait la publication dans la seconde partie du tome III de ses „Actes et fragments relatifs à l'histoire des Roumains”¹² de „documents ragusains concernant les Roumains des principautés (p. 69). Comme cette partie n'a plus paru, il les introduira bientôt dans les tomes XI—XII, qu'il préparait pour la grande collection de l'Académie Roumaine, nommée communément „Documents Hurmuzaki”¹³.

Iorga a publié aussi de nombreux documents concernant Raguse et les Ragusains qui provenaient d'autres archives que celles de la République¹⁴: je mentionnerai seulement dans ce sens les deux documents vénitiens dont il donnait de larges extraits en 1934¹⁵ et ceci, d'une part parce qu'il s'y agissait, à la date de l'article¹⁶ d'une découverte non dénuée d'intérêt — des Ragusains à Coron, pour affaires, en 1290—1291 — et d'autre part parce qu'il avait voulu marquer par cette brève contribution son intérêt pour la „Revue internationale des études balkaniques”, dont Skok et Budimir lançaient en ce moment le premier fascicule. Il soulignait à la même occasion l'importance des fonds de l'Archivio Notarile de Venise et, plus généralement pour l'histoire de Raguse, des relations avec Ancône, Bari, Barietta, Brindisi, la Sicile, „sans qu'on eût jusqu'ici essayé même des investigations de ce côté” (p. 32).

Ce fut seulement après la Ière guerre mondiale que Iorga donna une esquisse des relations de son pays avec la république dalmate. Publié en 1923, le texte de „Raguse et les Roumains” reprenait les notes d'une conférence¹⁷. Quoique de dimensions réduites, il offrait la première vue

¹¹ Două documente din arhivele ragusane relative la un sol trimis la Veneția de Basarab al III-lea (Neagoie), in „Arhiva”, Iași, IX 1898, 66—69.

¹² I—III, 1, Bucarest, 1895—1897.

¹³ Documente privitoare la istoria Românilor, XI, Bucarest, 1900, CLIV + 909.; XII, Bucarest, 1903, LXXXIX + 1281 + XXXIX. Trois documents des archives de Raguse, datés de 1438 et concernant les relations des Ragusains avec la Valachie — sur l'identification de la ville de Tregovist, mentionnée par l'un d'entre eux, avec la Tirgoviște valaque, Iorga lui même émettra des doutes plus tard — seront publiés par l'historien roumain en annexe à la préface de ses Studii și Documente cu privire la istoria Românilor. III, Bucarest, 1901, LXXX—LXXXI. Je n'ai pas poussé mon enquête à toutes les publications de document de Iorga.

¹⁴ Voy., par ex., dans les autres séries de la même collection des Notes et extraits, les volumes déjà cités des „Documente Hurmuzaki” et Contribuții la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, in Acad. Rom. Mem. S. Ist., IIIe s., t. XVIII, 1896.

¹⁵ Ragusains à Coron, in „Revue internationale des études balkaniques”, I, 1934, 31—33.

¹⁶ Le texte intégral de ces deux documents doit se trouver maintenant dans Pasquale Longo notaio in Corone, 1289—1294. éd. A. Lombardo, Venise, 1951, qui ne m'a pas été accessible.

¹⁷ Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale”, X, 1923, pp. 33—44. La conférence eut lieu en présence de la reine Marie, qui se préparait justement pour un voyage à Dubrovnik. Dans le long-compte-rendu qu'en donnait le journal de Iorga, („Neamul Românesc”, no. 56, 15 mars 1923), nous pouvons lire: „Le conférencier, en parlant de cette ville comme d'un souvenir de jeunesse dit que c'est la plus belle ville qui existe au monde”.

d'ensemble dans l'historiographie roumaine sur un sujet dont l'importance nous apparaît d'une manière toujours plus claire depuis lors¹⁸. Après un aperçu du sens général de l'histoire de Raguse, où il ne perd pas l'occasion de rappeler les Vlaques de la région, une fois nombreux, et leur „caseus de Vlachia”, Iorga fixe une série de points de repère allant du milieu du XIVe siècle jusqu'au début du XVIIIe: relations commerciales et principalement présences ragusaines dans la vie publique des pays roumains, à la cour princière, ou avec des rôles d'ordre économique (fermiers de douanes), et surtout d'agents diplomatiques. Les militaires ne manquent pas non plus, dont en premier lieu le vaillant capitaine de Michel le Brave, Deli-Marco, natif de Konavle.

Sur une autre ligne des préoccupations scientifiques de Iorga se situe sa rencontre avec deux Ragusains d'origine, mais ayant vécu tous les deux ailleurs qu'à Raguse et qui nous ont laissé des points de vue intéressants sur les réalités roumaines du XVIIIe siècle. Il s'agit de son intérêt permanent pour les relations de voyage en tant que sources historiques, auquel nous sommes redevables, à côté de tant de publications de textes et de commentaires en marge des récits des voyageurs¹⁹, de cette originale tentative — surtout à sa date — d'écrire une „Histoire des Roumains vue à travers les voyageurs”²⁰. L'un d'entre ces deux Ragusains auxquels je me réfèrais est I. St. Rajcevich, secrétaire du prince de Valachie Alexandre Ypsilanti et précepteur de ses fils, devenu ensuite agent consulaire autrichien dans les Principautés roumaines. Il nous légua de précieuses „Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia” (Naples, 1788)²¹. Le second — en réalité un peu antérieur à Raicevich, car il traversa la Dobrouda et la Moldavie en 1762 — est un vrai voyageur. Il s'agit du grand savant Ruđer Iosip Bošković (Ruggero Giuseppe Bosovich), qui laissa sur les Roumains des notes d'observateur attentif dans son „Giornale di un viaggio da Costantinopoli in Polonia”²².

Iorga reviendra sur Bošković dans une communication à l'Académie Roumaine en 1936, à l'occasion d'une commémoration que je n'ai pas

¹⁸ Profitant de ses recherches — brèves mais fructueuses — aux archives de Dubrovnik, Andrei Pippidi a eu l'heureuse idée d'intégrer ses propres découvertes dans un large tableau des relations roumano-ragusaines, en ajoutant aux données déjà connues les résultats d'un dépouillement attentif des nombreuses sources publiées qui n'avaient pas encore retenu l'attention des historiens (Communication — avec la bibliographie antérieure — à l'Institut des études sud-est européennes de Bucarest, à paraître prochainement).

¹⁹ Voir B. Theodoresco, *Bibliografia istorică si literară a lui N. Iorga (1890—1934)*, Bucarest, 1935, 20—21, 55—57; V. Căndea, bibliographie citée, pp. 216—217; ici encore il y aurait à regarder de plus près pour voir ce qui touche à Raguse dans ces nombreux voyages d'Occident en Orient et vice versa.

²⁰ *Istoria Românilor prin călători*, 2e éd., 4 vol., Bucarest, 1928—1929 (première éd., en 3 vol., Bucarest, 1920—1922); le terme „voyageur”, tel qu'il continue à être utilisé en Roumanie — et non seulement en Roumanie — a une signification très vague et partant très variée: à côté des vraies voyageurs, il englobe les ambassadeurs, les missionnaires, les hommes d'affaires et, en général, tous ceux qui ont visité ou vécu dans un pays étranger et laissé des témoignages directs sur ce pays.

²¹ *Istoria Românilor prin călători*, II, 239—243.

²² Bassano, 1784; Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, II, 177—186.

pu identifier, pour donner une nouvelle analyse de ses pages roumaines²³. Il faisait cette fois précéder son analyse d'une présentation générale du personnage, de sa vie et de son activité scientifique, ce qui lui permettait de revenir une fois de plus sur Raguse, pour suggérer une relation entre la personnalité du savant et le milieu de sa formation²⁴ „... le milieu, aussi complexe que supérieur de cette merveilleuse ville, qui appartient beaucoup plus à l'Adriatique, avec toutes ses lointaines liaisons, qu'à la Péninsule balkanique... où elle se trouve située”. „Il y a un orgueil regusain, un sentiment de haute dignité historique, un esprit civique, un large horizon d'actifs et audacieux négociants, un particularisme conservé avec soin, un localisme aimé par-dessus tout...” Suit une des belles évocations de la ville sorties de la plume de Iorga, pour conclure que l'„enfant qui a grandi” dans un tel milieu a sans doute, dû garder, sous son vêtement de prêtre international, ces souvenirs indélébiles²⁵. On a presque l'impression, qu'au-delà de la commémoration de Bošković, c'est Raguse que Iorga voulait encore une fois célébrer.

Pour clôre ce chapitre des relations entre Raguse et les Roumains, notons encore l'examen auquel Iorga soumet, dans la partie finale d'une étude sur „l'histoire de la Valachie en relation avec l'historiographie serbe”, les informations sur les Roumains des Annales de Luccari²⁶, oeuvre qu'il tenait en grande estime, allant même jusqu'à caresser l'idée d'en donner une édition critique et annotée²⁷.

Il nous reste à voir maintenant la manière dont Iorga envisageait le passé même de Raguse. Bien qu'il ait parfois exprimé dans d'autres écrits des idées importantes pour sa conception de l'histoire ragusaine, l'essentiel de ses vues se trouve dans „Une ville „romane” devenue slave: Raguse”. Ainsi que le sous-titre l'indique, nous avons les pages de cet ouvrage paru en 1931 le texte de „trois conférences données en Sorbonne”²⁸. A-t-il voulu offrir ainsi à son auditoire et, ensuite, à ses lecte-

²³ Rogeriu Ioisf Boscovich și Moldova. Cu prilejul comemorării lui, Acad. Rom., „Mem. S. Ist.”, IIIe s., t. XIX, 153—165; il y parle aussi d'une édition antérieure à celle de Bassano.

²⁴ Pour l'origine de Bošković, Iorga est d'avis qu' „en ce qui concerne le sang, le fils du paysan de Herzégovine et le porteur d'un nom aussi clairement slave appartenait à la nation serbe dans son rameau de l'Adriatique, bien que sa mère fut d'ascendance italienne”. Mais il ajoute immédiatement, conformément à sa profonde conviction de l'action décisive du milieu de formation: „Né pourtant à Raguse... il représentait avant tout le milieu...” (le reste de la phrase se trouve dans notre texte).

²⁵ Pp. 154—155.

²⁶ Préface au IIIe volume des Studii și documente (v. plus haut, n. 13), LIX—LXV (avec des références aussi à Mauro Orbini).

²⁷ N. Iorga, L'histoire et les historiens de Raguse, in Mélanges ragusains offerts à M. Rešetar, Dubrovnik, 1931, 14; cf. A. Pippidi, Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes (v. plus haut, n. 6). Iorga donnait, dès 1897, une nouvelle édition de la version italienne due à Del Chiaro de la lettre du Ragusain M. Bocignoli (1524), importante source pour l'histoire roumaine (Acad. Rom., Mem. S. Ist., XIX, p. 271—274; il reprendra ce texte dans son édition de Del Chiaro (1914).

²⁸ Académie Roumaine, „Bulletin de la section historique”, t. XVIII, 1931, pp. 3—73. Les trois conférences furent présentées en janvier 1930, la première le 4 janvier. A cette dernière date, Iorga notait dans son journal (Memorii, Bucarest, s. d., 377): „Première leçon sur l'histoire de Raguse”. Dans O viață de om, déjà citée (éd. V. et S. Răpeanu, p. 719), Iorga sera moins bref: „Ainsi je quittais le pays... pour faire, comme d'habitude, mon cours

urs, une histoire de Raguse? Sans doute, pas. Tout ce qui l'intéressait était de définir quelques-uns des grands problèmes de l'évolution historique de Raguse et d'illustrer à l'aide du cas ragusain certaines de ses vues d'ordre général auxquelles il était très attaché. Il le dira, d'ailleurs, lui-même, quelques années plus tard: „... notre essai... de donner les lignes d'une synthèse... n'est qu'une interprétation personnelle”²⁹.

Il ne reste pas moins vrai, d'autre part, qu'au moment où Iorga attaquait ce sujet, il n'y avait pas une histoire générale de Raguse qui pût satisfaire aux exigences scientifiques modernes. Il le déplorait lui-même, dans une note sur „L'Histoire et les historiens de Raguse”³⁰, écrite après les conférences de Paris et parue la même année que ces dernières, où, parmi les annalistes, il s'arrêtait plus spécialement sur Luccari, tandis que de l'historiographie nouvelle il ne retenait que le livre de J. Chr. Engel, dont il soulignait les mérites, et le discours de réception de Jireček à l'Académie de Vienne, „oeuvre brève, mais admirable de richesse et de précision”. Il concluait sur la nécessité d'une vraie histoire de Raguse: „Comme celle de sa grande rivale, Venise, elle demande beaucoup de savoir, une critique non préoccupée par les intérêts actuels, et s'il m'est permis de le dire dans un recueil consacré à un grand érudit, avec un certain souci de l'art, un brin de poésie compréhensive”³¹.

Come toujours dans des cas similaires, Iorga s'appuyait en premier lieu sur ses propres lectures de sources, aussi bien narratives que documentaires, avec une très large utilisation, pour les dernières, de ce qu'il avait donné lui-même dans ses „Notes et extraits”. C'est à ce contact prolongé avec les sources que nous devons aussi les notations rapides mais très suggestives qui accompagnent presque à chaque page le texte.

Les raisons d'intérêt que Raguse présentait pour Iorga étaient multiples. D'abord, c'était le contraste même entre l'exiguïté de son territoire et la fonction historique qu'elle sut remplir. Ce qui décide du degré d'attention que l'historien préoccupé d'histoire générale doit accorder à une société, ce n'est, ni l'espace qu'elle occupe, ni le nombre des individus qui la composent: ce sont son caractère représentatif et sa capacité d'initiative. De ce point de vue, le „microcosme” d'une petite formation politique peut être plus intéressant que le „macrocosme” d'un grand Etat „qui ne représente que son propre passé”. Or, „parmi les microcosmes du moyen âge, et même, dépassant cette époque, des premiers siècles de l'histoire moderne — avoue Iorga — je ne connais pas de plus intéressant que Raguse” (p. 4). Elle est, en premier lieu, „un pays de synthèse”, synthèse ethnique et, en même temps, synthèse de civilisations. Sur le fonds originaire illyrien, dont l'influence ne disparai-

à Paris J'ai parlé là sur l'intéressante formation romane à autonomie urbaine, de Raguse, mas auditeurs, qui s'affrontaient hardiment et pesaient chacun de mes mots, étant, d'une part, les Italiens et, de l'autre les Yougoslaves, en tête avec le frère du grand poète ragusain Vornović...” Ce n'est qu'un an plus tard, en janvier 1931, que Iorga commencera à donner les leçons sur Venise, dont la première série (Les commencements de Venise) paraissait dans le même Bulletin pour 1931. (Memorii, VI, 1939, 45).

²⁹ Ragusains à Coron, 31.

³⁰ V. plus haut, note 27.

³¹ P. 16.

tra jamais complètement pour Iorga³², superposent successivement la vague hellénique, avec la fondation d'Epidaure³³, l'héritage romain, fondamental pour une longue époque et, enfin, l'apport slave, tout aussi fondamental pour une nouvelle période de l'histoire de Raguse, qui continue d'ailleurs, sous des formes différentes, jusqu'à nos jours.

Raguse illustre ainsi, aux yeux de Iorga, non seulement la fécondité des contacts de civilisation, mais aussi l'idée de continuité historique servie par des races différentes, qui se transmettent en même temps des traits psychologiques et des modes de comportement³⁴. Elle avait à la fois l'avantage d'être un centre de marins et de négociants, d'hommes particulièrement actifs, donc, de facteurs „d'initiative”. Très intéressé par l'histoire du commerce, Iorga se sentait attiré beaucoup plus que par les conséquences proprement économiques des courants d'échanges, par ce qu'ils représentaient aux époques plus reculées, de volonté humaine et d'esprit industriels et par les relations entre sociétés et civilisations parfois très lointaines qu'ils parvenaient à établir.

C'est au troisième élément de la synthèse ragusaine, l'héritage romain, qui décida pour longtemps du caractère de la ville du moyen âge, qu'est dédiée plus spécialement la première partie de l'étude de Iorga.

³² Il n'y a pas de doute que la base appartient aux bourgades de cette énergique race des Illyres. . . „(Raguse et les Roumains, 33). „Le nom même de Raguse doit conserver une racine illyre” (ibid.; v. aussi Rogeriu Iosif Boscovich și Moldova, 154, où nous lisons, à propos de ce savant: Les ancêtres de Boscovich ne furent des Illyres et des Romains que par ce qui se conserve d'illyrien et de romain chez tous les habitants de cette partie occidentale de ce que nous nommons Balkans”). Iorga croyait même avoir pu reconnaître une réminiscence illyrienne dans l'habillement des fermes du peuple qu'il regardait jadis prenant l'eau à la fontaine au centre de la ville (ibid., 155).

³³ „J'ai parlé de souvenirs classiques. Eux aussi font partie de cette admirable synthèse regusaine; les ruines d'Epidaure ne sont qu'à deux pas et toute cette côte fut une fois profondément pénétrée de classicisme grec (ibid.); „mais la culture grecque n'a jamais été complètement vaincue sur cette côte orientale de l'Adriatique” (In Serbia de după războiu, Bucarest, 1927, 49 — bref chapitre, 49—51, intitulé „Raguse: le Passé”).

³⁴ „En recevant le slavon à la place de l'ancienne langue romane. . . elle (Raguse) n'a pas pu changer sa nature intime, n'a pas pu abandonner cette nuance si vieille et si sympathique illyro-latine, que l'on perçoit encore dans les couches profondes d'une population qui est sans nul doute yougoslave, c'est-à-dire serbe. Avec le très vieux nom ragusain. . . la ville a conservé aussi certains traits psychiques, un type psychologique. . .” (Rogeriu Iosif Boscovich și Moldova, 154, voy. aussi les deux notes précédentes. Grâce aux matériaux d'archive existants, on a „la possibilité de se représenter la vie quotidienne de ses habitants, de race très ancienne, d'esprit très conservatif, qui changèrent souvent de langage, de ce qu'on peut difficilement appeler, jusqu'au XVIe siècle, conscience nationale, mais gardèrent avec ténacité leur fonds moral, leurs habitudes. Ces habitudes ont un caractère archaïque et par ce côté de l'information, le passé de Raguse fournit les matériaux les plus précieux pour le folklore — folklore de moeurs, folklore de droit-de la péninsule des Balcons” (L'histoire et les historiens de Raguse, 13—14). Pour l'idée de race chez Iorga, comme synthèse biologique toujours ouverte et, en général, pour sa conception des „permanences historiques”, dont le facteur géographique a aussi d'importantes implications pour l'histoire de Raguse, v. M. Berza, Știință și metodă istorică în gândirea lui Nicolae Iorga, in „An. Acad. Roum. Mem. Sect. Ist.”, VIIe s., t. XXVII, 1945, 278—289 et Al. Elian, Nicolas Iorga et le Sud-Est européen in „Bulletin AIESEE” IX, 1971, 1—2, 15—21.

Raguse est née, à l'époque de l'expansion slave dans les Balkans, comme une „Romania”, une de ces „Romaniae populaires”³⁵ qui surgirent au moment des migrations sur le territoire de l'Empire, là où l'autorité de l'empereur ne pouvant plus s'exercer effectivement, les populations locales organisaient spontanément leur vie de communauté et leur défense, tout en conservant la conscience d'appartenir à la Romanité³⁶. C'est justement cette manifestation d'énergie créatrice et de capacité de conservation d'anciennes formes de civilisation qui assura à Raguse, de même qu'à d'autres cités dalmates, sa survie en tant que formation politique romane, qu'intéressait Iorga au plus haut point. C'est en considération de ce caractère „représentatif romain”, pour ce qu'elle apportait „en fait d'originalité, dans ce domaine d'une vie absolument romane dans le sens le plus populaire du moyen âge”, pour „ce qu'elle représente comme initiative” (p. 6), que Iorga s'arrêta principalement sur Raguse lorsqu'il la choisit comme thème de son cours en Sorbonne.

Dans la même partie de l'ouvrage sont traitées aussi les relations de Raguse avec Byzance et avec Venise. Ici encore nous touchons à l'une des idées chères à Iorga, l'idée d'empire, à laquelle est liée celle de légitimité politique³⁷. C'est le sens de la domination légitime qui, beaucoup plus que les intérêts commerciaux ou de défense, ou bien la simple nécessité dérivée des rapports de force, détermina, pour Iorga, l'acceptation de la part de Raguse de la domination byzantine aux époques où elle put s'exercer: „Raguse, qui garde pour des notions d'Etat et pour la vie commune tant de la terminologie byzantine, reste attachée à l'Empire: l'empereur est le maître idéal de la ville” (p. 19). Même la domination vénitienne, que Iorga place à juste titre, pour ce qu'elle a de durable et d'effectif, entre la IVe croisade et la cession de la Dalmatie au roi de Hongrie en 1358, tirerait son origine, selon notre auteur, du fait que l'„Adriatique est un fief byzantin accordé aux gens de Venise” (p. 25), ce qui pourrait encore aller pour la campagne de Pietro Orseolo, mais est difficilement compréhensible pour la Venise de Dandolo³⁸.

Si Raguse change de maître, nominal ou effectif — elle connaîtra encore, après le roi de Hongrie, le maître turc, sous lequel, successeur du basileus byzantin, „la République... se rattache de nouveau à l'Empire” (p. 55) — le fait important est qu'elle réussira toujours à conserver son autonomie, ses institutions propres et sa civilisation originale.

³⁵ Il y a sans doute méprise chez B. Krekić (op. cit., 31) sur le sens accordé par le savant roumain au terme „Romania”, lorsqu'il affirme, en se référant à l'ouvrage que nous sommes en train d'examiner, qu'„il faut rejeter l'interprétation de N. Iorga, qui voit dans la „Romania” toutes les villes restées romaines en Dalmatie et dans d'autres régions jadis romaines et byzantines”. La terminologie de Iorga et la pluralité des „Romaniae” n'excluent pas le sens habituel du terme au moyen âge, mais au contraire le supposent.

³⁶ Pour le rôle des „Romaniae populaires” dans la pensée de Nicolas Iorga et sur le sens du terme „populaire” chez cet historien, v. M. Berza, Nicolas Iorga, historien du moyen âge, in Nicolas Iorga, L'homme et l'oeuvre, 141—143.

³⁷ M. Berza, art. cit., 143—144.

³⁸ Sous le même angle sont aussi vus les rapports avec Etienne Dušan qui, parallèlement à celle de Venise, exerça une espèce de domination, pas très clairement défini, „parce qu'il ne s'agissait pas d'un roi, mais... de quelqu'un qui était devenu empereur, qui résumait donc tous les droits que pouvait avoir le pouvoir suprême sur ces petites villes romanes de jadis” (43—44).

La seconde partie de l'essai de Iorga est intitulée „Raguse et les Slaves”, bien que de Slaves et de slavisme on parle, forcément, aussi dans les deux autres parties. Il s'agit surtout des relations très complexes de Raguse avec les formations politiques slaves, grands Etats ou petites seigneuries, examinées dans un ensemble très mouvant de situations, où interviennent également d'autres puissances, notamment Venise et la Hongrie. L'exposé est conduit jusqu'au milieu du XVe siècle, „au moment de la plus grande splendeur de Raguse” (p. 55) — cependant, „le XIVe siècle est peut-être l'époque la plus importante de l'histoire de Raguse” (p. 41) — et nous y trouvons attaquée aussi la question des efforts de la République pour se constituer un territoire, qui, malgré sa relative exigüité, ne rappelle pas moins l'action sensiblement parallèle entreprise par Venise en Terre Ferme.

La troisième partie, enfin, traite principalement, ainsi, que le titre l'indique, de „Raguse et les Turcs”. L'établissement des premiers rapports de la République avec le nouveau facteur politique de la Péninsule est considéré à la lumière des vues générales de Iorga sur les caractères de l'expansion ottomane, où une place importante est accordée à l'initiative individuelle qui précède souvent l'intervention de l'Etat. En même temps, l'historien attire l'attention sur le rôle des intérêts territoriaux de Raguse dans l'établissement de ces rapports. Il continue par l'examen du tribut et de la position de Raguse au XVIe siècle, entre l'Empire ottoman et les puissances chrétiennes. Pour une époque où Raguse, concentrée sur l'effort de conserver son autonomie, perd la possibilité de jouer un rôle, en tant qu'organisme étatique — elle en joue un par ses fils qui se mettent au service d'autres puissances —, dans la politique internationale, Iorga relève avec satisfaction à la suite de Luccari, l'admirable expansion commerciale qui conduit les Ragusains jusqu'à Goa en Orient et jusqu'en Amérique, dans l'autre direction.

Mais pour cette période qu'il se refuse à considérer comme une époque de déclin, Iorga n'omet pas de mettre en évidence la remarquable floraison littéraire que connaît la ville, qui continue à remplir une fonction culturelle de premier ordre. Ceci nous ramène d'ailleurs à la grande question de la slavisation de Raguse, de la transformation lente d'une ville — qui, partie d'une petite mais vivace cité romane, est devenue une importante agglomération urbaine slave, question qu'on sent présente un peu partout dans l'essai de Iorga, sans qu'on lui accorde toutefois un chapitre spécial. Evidemment, il ne fallait pas attendre de Iorga ni une étude démographique rigoureuse, plus difficile encore il y a un demi-siècle que de nos jours, ni une chronologie ferme. Des données concernant l'immigration slave dans la ville figurent ci et là dans son texte ou dans ses notes; ce qui intéressait beaucoup plus l'historien que l'aspect anthropologique du problème était néanmoins celui du changement linguistique et culturel intervenu et surtout la formation d'une conscience slave, qui, dans son épanouissement, n'annihilait pourtant pas les riches traditions du passé roman⁸⁹. Le grand tournant — qui est autre chose que

⁸⁹ A propos du slavon comme moyen d'expression littéraire: „C'est le passé, et tout le passé roman de Raguse, toute l'individualité spirituelle et morale de Raguse qui ne change pas; elle passe d'une langue à une autre langue” (p. 68; v. aussi, plus haut, n. 34).

la pénétration lente et continuelle des Slaves dans la ville — semble se placer au XVe siècle: „Vers la moitié du XVe siècle, cette ville riche, cette ville brillante, qui commençait à résumer la vie des Slaves de la péninsule des Balcans... cette ville qui résumait (après la chute des États slaves), devenant elle-même slave, la vie politique, culturelle, bientôt littéraire aussi, des Slaves de la péninsule des Balcans” (pp. 52—55). La fin des États des Slaves du Sud fit à son tour de Raguse „le point de concentration de cette population slave qui se réfugiait sur un territoire libre” (p. 63). Ensuite, Raguse „croyait représenter, aux XVIe et XVIIe siècles, le monde slave dans ce que ce monde pouvait avoir de plus élevé en fait de poésie, de plus relié, à la grande vie de l’Occident d’un bout à l’autre” (p. 6). Et enfin: „A cette époque, Raguse avait la conscience qu’elle représente l’idée slave. Elle sent le devoir de soutenir une civilisation slave, elle s’était gagné, par ses services et par sa situation, le droit de représenter le slavisme qui, jusque-là, avait été incorporé dans des États ayant une base slave et représentant d’une autre façon cette vie des Slaves balkaniques” (p. 66).

C’est ainsi qu’en appuyant peut-être un peu trop sur les termes, l’historien se plaisait à opposer à l’image du départ, cette image de l’aboutissement.

L’écrit de Iorga ne semble pas avoir en une grande influence sur le développement des études ragusaines. Un peu décousu, assez vague souvent, ayant plutôt l’air improvisé malgré les longues lectures sur lesquelles il s’appuie, ce texte est assurément plus important pour la connaissance de la pensée de Iorga que pour ce qu’il représente dans l’ensemble de l’oeuvre du savant roumain. Et pourtant, même maintenant, après tout ce qu’ont apporté les recherches d’un Tadić et d’un Božić et celles des généralisations qui les ont suivis, sa lecture est loin d’être dénuée d’intérêt, pour tout ce qu’elle apporte de vision personnelle, de jaissement d’idées, de rapprochements suggestifs, pour une espèce de non-conformisme même, si caractéristique pour Iorga.

Amoureux de cette ville, vrai amour de jeunesse resté inaltéré, Iorga a évoqué à plusieurs reprises Raguse, à commencer par les notes de son voyage de 1897⁴⁰ et, pour la dernière fois, si je ne me trompe pas, dans les pages sur Bošcović. L’image qu’il en donne, teintée de romantisme et dont les éléments essentiels reviennent sous sa plume, tâche toujours de surprendre les échos du passé dans le double cadre créé par l’homme et offert par la nature. Jamais toutefois cette image ne devient aussi riche, avec une telle puissance d’évocation, que dans une conférence où Iorga cherchait à définir en s’aidant de comparaisons, „En quoi consiste la beauté de Venise”⁴¹. L’image se construit dans le cheminement d’une seule phrase, la plus longue probablement de la littérature roumaine, intraduisible — hélas! — dans une autre langue, mais que je ne puis pas m’empêcher d’offrir ici au lecteur:

⁴⁰ Publiées d’abord dans „Artă și literatură română”, II, 1897, 91—93 et insérées ensuite dans *Pe drumuri depărtate*, Bucarest, 1904, 102—107, les notes sur Raguse furent republiées dans *În Serbia de după război* (1927), sous le titre „Raguse il y a trente ans”, suivies du bref texte déjà mentionné: „Raguse: le passé”.

⁴¹ *Cinci conferințe despre Veneția*, IIe éd., Văleni, 1926 (Ière éd., 1914), 8—9.

„Si c'est à la mer que ton cœur aspire, tâche donc de voir la merveilleuse cité de Raguse la dalmate, aux grises murailles qui surgissent de la mer de cobalt immobile, sous le bleu impitoyable d'un ciel de sèche Afrique: sombres portails, rues bordées de palais autour de vieux dôme, des réminiscences partout des temps anciens de la République, des places regorgeant des fruits du Sud, amandes et figues fraîches; les grandes maisons désertes sont remplies de diplômes et de portraits, de délicates figures aristocratiques apparaissent soudain d'entre les fleurs rouge sang des oléandres et, par-delà les murs, les champs t'accueillent où poussent, comme chez nous les preniers ou les cerisiers, figuiers et orangers et les ronces et épines d'une végétation africaine; tandis que dans la fraîcheur du soir, après la journée douce, chaude, lorde de splendeur, comble de beauté, sur le rivage pierreux, descendent à cheval de la montagne, dans leurs magnifiques costumes rouges, violets, brodés au fil d'or „les paysans efflanqués et les pâles paysannes de Herzégovine qui te saluent — ô, étranger! — d'un *dobr večer*, d'un bonsoir comme aux temps des patriarches”.

ДУБРОВНИК И ЊЕГОВА ПРОШЛОСТ У ДЕЛУ НИКОЛЕ ЈОРГЕ

Резиме

Интересовање Н. Јорге за овај град и његову прошлост сеже у саме почетке његове научне каријере. Јорга је упознао Дубровник још 1897, када је, трагајући за материјалом за своје дело „Белешке и изводи за историју крсташких ратова у XV веку“, започео изучавање докумената у дубровачком архиву који се односе на његову тему. Ту је склопио пријатељство с тадашњим директором дубровачког архива, Јосипом Дјелчићем, а упознао је и К. Јиречека с којим је остао у научној и пријатељској вези до краја. После I светског рата објавио је текст „Дубровник и Румуни“ у коме је изнео податке о Власима у околини Дубровника, затим о трговачким везама Дубровника с румунским кнежевинама, о учешћу Дубровчана у јавном животу румунских земаља, у којима су ови заузимали разне положаје на дворовима румунских кнежева, обављали дипломатске мисије, били закупци царина а понекад играли и значајну улогу у војном животу кнежевина, као на пр. Дели Марко, родом из Конавла, који је био заповедник војске Михајла Храброг. Писао је затим о двојици путописаца који су прошли кроз Румунију и забележили веома занимљиве податке о приликама у њој у XVIII веку. То су били И. Ст. Рајчевић, секретар влашког кнеза Александра Ипсилантија, касније аустријски дипломатски агент у румунским кнежевинама, а други славни Руђер Бошковић који је у своме Дневнику с путовања од Цариграда до Пољске, оставио о Румунима белешке једног пажљивог посматрача. Суштина његових идеја о Дубровнику и његовој прошлости изложена је у једној серији од три предавања која је одржао на Сорбони, под заједничким насловом Дубровник — „романски“ град који је постао словенски. После овога, објавио је и белешку о Дубровачкој историји

и историчарима, у којој се специјално позабавио Лукарићем и Ј. Кр. Енгелом.

Разлози Јоргиног интересовања за Дубровник били су многоструки. То је, пре свега, сам контраст између скоро занемарљиве величине његове територије и историјске функције коју је та минијатурна република умела да врши. За Јоргу, Дубровник је „земља синтезе“, етничке, а затим и синтезе цивилизација: на првобитном илирском темељу чији утицај, по Јоргином схватању, никад неће сасвим нестати, ређају се једно преко другог, грчки вал с оснивањем Епидаура, римско наслеђе које је доминирало кроз једну веома дугу епоху, и, најзад, словенски допринос, такође од темељног значаја за новију периоду дубровачке историје. Дубровник је, у очима Јорге, илустровано не само плодност контаката између разних цивилизација, већ и идеју историјског континуитета којој су служиле разне расе, преносећи једна на другу своје психолошке црте и начине понашања...

Дубровник је рођен у време словенске експанзије на Балкану као једна од оних „народних Романија“ које су ницале у тренутку сеоба на територији Царства, тамо где, пошто власт цара није више могла да се ефикасно врши, само локално становништво организује спонтано свој живот у заједници и своју одбрану, задржавајући при том свест о припадности романству.

Јорга је посебну пажњу посветио ономе што назива „идејом о Царству“, с којом је везана идеја политичке легитимности. Дубровник је остао везан за Царство а цара је сматрао идеалним господаром града. Он је прихватао чак и млетачку или угарску доминацију уз резерву да је „Јадранско Море византијско лено које је дато Млечанима“.

Он је такође изучавао односе Дубровника са словенским државним творевинама у свом залеђу, и најзад, положај Дубровника у време турске владавине над Балканом.

Јоргини списи, помало несувисли, често магловити, изгледају пре као импровизација, иако се заснивају на обимном изучавању грађе, те нису имали великог утицаја на развој изучавања дубровачке прошлости.

Ilija MITIĆ

Research center JAZU
Dubrovnik

ON INTERNATIONAL RELATIONS OF DUBROVNIK THE ONLY MARITIME REPUBLIC IN THE BALKANS

The history of the development of Dubrovnik's consulates begins at the end of the 13th century and continues right up to the time of the fall of the Dubrovnik Republic, that is, to the beginning of the 19th century. For more than five centuries the Dubrovnik consuls were active in various trading centres, at first in the Balkans and later in various Mediterranean ports, facts which are substantiated by the rich archival material and extensive correspondence which is to be found in the Historical Archives in Dubrovnik.¹

Thanks to Dubrovnik's geographical position, the adroitness of her merchants and her legal organisation, she very early became the trade intermediary between Italian ports and the Balkans peninsula. Like other European countries and maritime towns, Dubrovnik maintained consuls abroad in order to protect and extend her trade; and the appearance of her first consuls at the end of the 13th century is connected with the emergence in the Balkans of trading colonies composed of Dubrovnik people. These consuls, by origin from Dubrovnik, were the aldermen (*starješina*) in the colony, who protected the interests of their fellow citizens in matters involving the local authorities and acted as judges in their own quarrels. They were for the most part noblemen chosen from among the members of the merchant colony by the Dubrovnik authorities who would from time to time also use them as their diplomatic representatives to various Balkan rulers. These consuls were obliged to collect a fixed tax from the Dubrovnik merchants in the colony to be paid into the Dubrovnik state treasury. Documents in the archives show that there were the greatest number of such consuls in the Balkans in the second half of the 14th century when there were about fifteen. It was these men from old Dubrovnik who, being the first to found merchant colonies and consulates in the Balkans, as a consequence brought about the

¹ The history of old Dubrovnik can be known from various monographs and writings but, unfortunately, a complete general history of Dubrovnik has not been written so far. The bibliography dealing with various subjects and questions of Dubrovnik's history is copious. That is why only some major works, related to this paper, are referred to in our notes.

transfer of consulates from the shores of the Mediterranean into the interior of the Balkan peninsula, territory which had not hitherto known such institutions².

Up to the time of her liberation from Venetian protection Dubrovnik had her own consuls only on Balkan territories. After liberation from Venetian authority Dubrovnik became an independent power and, from the middle of the 13th century was known as a Republic. The freedom thus gained was reflected not only in the advancement of her trade but in the further advancement of her consular service, especially over the Adriatic and the entire Mediterranean. Dubrovnik consuls were no longer just colonial aldermen and judges but had now become representatives of the interests of a small but independent power. Up to the 15th century overland trade exceeded maritime, but after the 15th century the greater bulk of merchandise was transported over sea routes, a situation reflected in the fact that in the first half of the 15th century Dubrovnik consulates in the Balkan hinterland disappeared but increased in the numbers located in different Mediterranean ports.

During the period of her history which lasted from the liberation from Venetian protection to the fall of the Republic, Dubrovnik enjoyed two great upsurges in her mercantilism and mercantile trade — in the 16th and 17th centuries — which resulted in the appearance of the large number of Dubrovnik consulates in the Mediterranean. The two periods of growth were divided by the catastrophic earthquake of 1667 which obliterated a large part of the town and was a great blow to her already weakened economic position. This led to a reduction in the number of Dubrovnik ships, to their withdrawal into the Adriatic and to a decrease in the number of consulates.

The first Dubrovnik consulates at maritime ports were in Italy and appeared at the end of the 14th century. The consuls here were not Dubrovnik people but predominantly foreigners, since in Italy and other Mediterranean ports there were no large Dubrovnik colonies as in the Balkans, and thus it became the custom to use foreigners in the Dubrovnik consular service. The reason for this was primarily of an economic nature because Dubrovnik's consuls in the west were for the most part wealthy and eminent business men who, instead of receiving payment for their services, had the right to collect for themselves an agreed amount of tax from Dubrovnik ships. Dubrovnik took foreigners into her consular service more frequently than did other European countries and undoubtedly this practice was of value since it led to the emergence of the post of honorary consul. However, foreigners were not taken into the consular service for economic reasons only. The small city state of Dubrovnik did not at that time have a sufficient number of its own pe-

² K. Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjeg vijeka*, Dubrovnik 1915. Г. Чремошник, *Дубровачки конзулати у Србији до Душановог времена*, Гласник Зем. музеја 41, Сарајево 1929.; М. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, Југ. ист. часопис III, 1937.; Д. Ковачевић, *Трговина у средњевековној Bosni*, Научно друштво ВН 18, Сарајево 1961.; В. Krizman, *Dubrovački propisi o konzulima iz 14 st.*, Hist. Zbornik, Zagreb 1951.; I. Mitić, *O dubrovačkim konzulima na Balkanu*, *Balkanica VI*, Beograd 1975.

ople who could successfully carry out tasks abroad without their absence from Dubrovnik itself being adversely felt there.

Dubrovnik's maritime activity reached its highest peak during the 16th century, as the result of the use of favourable shipping routes in the Mediterranean. At that time the small Republic had fifty consulates of its own in the Mediterranean and one, even, on the Atlantic at the port of Cadiz. Of these fifty consulates on the Mediterranean thirty-six were located at Italian ports, two in France and four in Spain, while Valetta on the island of Malta and croatian port of Senj each had a Dubrovnik consulate. In the eastern Mediterranean, in the area under Turkish rule, the Dubrovnik Republic had a much less well-developed maritime trade during the 16th century and as a consequence of this there were a relatively insignificant number of consulates (six). This smaller number of consulates resulted from the uncertainty of trade in that area due both to the frequent wars against the infidel Turks waged by Christian countries and also to the competition from other maritime trading countries in that part of the Mediterranean. Dubrovnik did not have her own consul in Constantinople before the end of the 17th century and all consular work up to that time was performed by the „poklisari harača” i. e. the tax envoys who travelled frequently to the Porte for the purpose of carrying to Constantinople the taxes which they had collected³.

A change in maritime trading conditions in the Mediterranean at the end of the 16th and the first half of the 17th century led to a rapid decline in Dubrovnik's marine trade and hence also to a decrease in the number of Dubrovnik consulates; of the 30 consulates which Dubrovnik had had at the beginning of the 17th century only 8 were left by the middle of that same century immediately prior to the great earthquake which destroyed Dubrovnik in 1667.

The gradual improvement in the economic situation and its orientation towards maritime trade at the end of the 17th century led to an increase again in number of Dubrovnik consulates in various ports so that by the middle of the 18th century, following the second expansion of Dubrovnik mercantilism, the Dubrovnik Republic had approximately the same number of consulates as she had had in the middle of the 16th century at the time of the first great efflorescence. However, in the second half of the 18th century, although the number of consulates during this second period was approximately the same (about 50), the total number of consular representatives over and above the consul and vice-consuls

³ B. Nedeljković, *Položaj Dubrovnika prema Ugarskoj, Godišnjak Pravnog fakulteta XV, Sarajevo 1967.*; J. Lučić, *Pomorsko trgovačke veze Dubrovnika i Italije u 13. st., Pomorski zbornik 5, Zadar 1967.*; V. Foretić, *Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku, Dub. pomorstvo, Dubrovnik 1952.*; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen âge, Paris 1961.*; J. Такић, *Шпанија и Дубровник у 16. веку, СКА 93, Београд 1932.*; *Економско јединство Балкана и Средоземља у 16. веку, Згодovinski časopis 19/20, Ljubljana 1965/66.*; B. Stulli, *Ordines artis nauticae secundum consuetudinem civitatis Ragusii, Anali I, Hist. Instituta JAZU, Dubrovnik 1952.*; A. Marinović, *Pomorsko pravni propisi srednjevječnog dubrovačkog statuta, Pom. zbornik 1, Zadar 1963.*; И. Божић, *Дубровник и Турска у 14. и 15. веку, САНУ, Београд 1952.*; М. Спремњих, *Дубровник и Арагонци 1442—1495., Београд 1971.*; J. Luetić, *Povijest pomorstva Dubrovačke republike, Pom. zbornik II, Zagreb 1962.*; I. Mitić, *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika, Hist. Institut JAZU., Dubrovnik 1973, 11—49.*

was considerably higher than ever before. The overall network of consulates had 81 consular representatives — 50 consuls and consul-generals and 31 vice-consuls. Of these 81 representatives 23 were at Italian ports, 5 at French, 19 at Spanish, 1 at Portuguese, 5 in North African ports, 1 in Malta and 1 at Croatia port of Rijeka. In the Levant there were 23 consular representatives (out of the total of 26) in Turkish ports, 1 at the Russian port of Odessa and 2 on the Venetian islands of Zante and Corfú. It is possible that this number is not complete since documents may yet come to light in the archives of Dubrovnik or in foreign archives providing new information which would establish the existence of others.

The fact that Dubrovnik enjoyed the highest number of consular representatives only in the second half of the 16th century and not in the earlier period of efflorescence before the earthquake was the result of the orientation of Dubrovnik shipping in this second period towards freight carrying rather than trade. Dubrovnik boats tramped between the different Mediterranean and Atlantic ports and her sailors were no longer based on their home port as before. Because of this the consulates began to play a much more important role than before in Dubrovnik's history, a fact which becomes especially clear when it is remembered that one of the major duties of the consul was to implement the maritime policy of the Dubrovnik Government, protecting at the same time both the rights and interests of Dubrovnik merchants and sailors and the neutrality of the Dubrovnik flag.

The good organisation of the consular service was of capital importance for the development of Dubrovnik's shipping in the Mediterranean. In general her consuls carried out the same functions as those of other countries. They defended the interests of Dubrovnik sailors and merchants against the local authorities, provided them with all the necessary certificates, attested all documents as required and saw to it that their own citizens abroad observed their city's regulations and laws. Such consular service, which assumed in general the same duties and functions of those of the other Mediterranean countries, had developed fully during the course of the 16th century. Initially consuls who served abroad as officials and representatives of the Dubrovnik authorities, were nominated or transferred by the Consilium Majus, later this was done by the Rector and Consilium Minus and from the 14th century onwards it was done by the Senate to whom the Consuls were made responsible. The nomination was approved by a special decree, at first called the „privilegium consulatus” and later the „patent” which all Dubrovnik consuls were required to have in their possession. Foreign authorities had to approve the appointment before the consul could start his work. In the West, this approval of a consul's nomination was called the „exequater” and on Turkish territory consuls were approved through a special „ferman” or „berat”. This was issued by the Porte in Constantinople and a special tax was paid for it. Dubrovnik consulates had a consul general, a consul and a vice-consul. From the end of the 17th century until the fall of the Republic consuls would often, after approval of the Senate, appoint vice-consuls as agents and representatives at other ports within their consular territory, in order

to lighten their own work. However, the consul was responsible to the authorities in Dubrovnik for the work of his vice-consuls⁴.

The length of service of Dubrovnik's consuls in the Western Mediterranean was not specified and in fact they used to continue in office until such time as their „exequater” was revoked, they resigned or they died. Only at the consulate in Alexandria at the end of the 16th century and then at almost all consulates on Turkish territory where the consuls had to be Dubrovnik citizens did the Dubrovnik authorities stipulate that the period of office should be from three to five years, an arrangement which lasted until the fall of the Republic.

All Dubrovnik citizens were expected to accept the authority of the consul and his vice-consul and they could seek help from the consul of some other country only if there was no Dubrovnik one. Being invested with authority, the Dubrovnik consuls at first not only performed consular duties but also carried out various legal functions in all ports of the western and eastern Mediterranean. These functions arose as the result of various privileges which had been conceded by Spanish and Neapolitan authorities. In time these privileges lost their original value as the result of new policies and relationships introduced at the end of the 17th century which were founded on the principal of equality and reciprocity between the West-European powers. However, in Turkish lands in the Levant, because of the privileges and mutual agreement already held (the so-called „kapitulacija”) Dubrovnik consuls, like the consuls of other European countries, retained the right to include legal functions within their consular work. In this way Dubrovnik sailors and merchants on Turkish territory were more sure of obtaining legal justice.

The Dutch, like the Dubrovnik sailors, had no trading colony of their own in the Mediterranean and also like them were engaged mainly as freight carriers, transporting goods from one Mediterranean port to another; and this meant that the Dubrovnik authorities followed the example of the Dutch with regard to the organisation and financial arrangements at their consulates. Because Dubrovnik people, from the mid-17th century to the fall of the Republic, were engaged mainly in freight carrying and not in trade, the Dubrovnik Republic did not have consulates located in the interior of the various countries, apart from a few rare exceptions (such as Florence).

Until the middle of the 18th century the regulations and decrees of the Dubrovnik authorities and the mutual obligations of consuls and seamen were nowhere all collected together. All the regulations and orders are to be found separately in numerous archives. But the Dubrovnik consular service was given a firm organizational basis with the setting up in the mid-18th century of a Maritime Office (Pomorski ured) and an Office for Consulates in the Levant (Ured za Konzulate na Le-

⁴ G. Novak, Mletački izvori o potresu u Dubrovniku i Kotoru 6. travnja 1667., *Starine* 55, JAZU, Zagreb 1971.; Id. Borba Dubrovnika za slobodu 1683—1699, Rad 253, JAZU, Zagreb 1935.; Đ. Körbler, Dubrovačka republika i zapadno-evropske države, Rad 214, JAZU, Zagreb 1916.; P. Самарин, Велики век Дубровника, Београд 1962.; V. Vinaver, Dubrovačka nova ekonomska politika početkom 17 veka, *Anali* IV—V, Hist. Instituta JAZU, Dubrovnik 1965.; I. Mitić, Konzulati i konzularna služba, 53—122.

vantu) in Dubrovnik; and with the introduction of the Maritime Book of Regulations (Pomorski Pravilnik) in 1745 the Dubrovnik consuls and sailors received a legal handbook which contained the most important rules and ordinances of her maritime law.

As regards the organizational structure of Dubrovnik consulates on Turkish territory, from the end of the 17th century the consulate in Constantinople was the most important since it had responsibility for overseeing all other Dubrovnik consulates in Turkey, whereas there was no comparable main, central consulate among Dubrovnik consulates in the West. Here, right up to the fall of the Republic, some consulates were more important (in Cadiz and Livorno) as were some diplomatic representatives — agents who performed consular tasks (in Genoa, Naples and Ancona), but these did not enjoy a position significantly more important than the other Dubrovnik consulates in the West.

One of the reasons for the emergence of a strong Dubrovnik mercantile trading presence in the Mediterranean during the 16th and 17th centuries was the neutrality of the Republic. Thanks to her consuls in the Mediterranean, who sent to Dubrovnik all the necessary information about the political, military and shipping situation, the Dubrovnik authorities could arrive at decisions and take a clearly-defined position in the various conflicts and in this was preserve her neutrality while at the same time extending her marine trade, insofar as this was possible. Making use of her neutrality in this way during the Turko-Cristian wars Dubrovnik served as carrier for the trade which passed between Balkan countries and Western Europe in the 16th century; and in the 17th century participated in mercantile trade by plying freely between various Mediterranean ports and turning to her own advantage the wars of European countries, wars which in one way or another brought to Dubrovnik great wealth and prosperity.

A well-organised consular service and the many consuls over the Mediterranean made possible the regular collection in Dubrovnik from Dubrovnik mercantile traders by the State Treasury of everything due to them in accordance with the Republic's regulations. Using statistics supplied to them by her consuls, the Dubrovnik customs house was able to check the value of goods imported by every Dubrovnik ship, to check the freight charges at any specified times and to tax the ship on the basis of these figures. Information sent by their consuls enabled the Dubrovnik authorities to follow precisely the fluctuation of Dubrovnik mercantile trade and to note all the ports used by Dubrovnik vessels, a matter of great importance with regard to decisions concerning the opening of new and closing of unused consulates. Consuls of the Republic also carried out various duties, as the need arose, of a political and diplomatic nature, a fact which gave to their office particular importance with regard both to the question of economic growth and to the protection of the political independence of the Republic⁵.

⁵ M. Deanović, Anciens contacts entre la France et Raguse, Zagreb 1950.; G. Stanojević, Mletačke i dubrovačke vijesti o austrijsko turskim ratovima u 18. vijeku, Godišnjak društva istoričara BH., 17, Sarajevo 1969.; B. Винавер, Дубровник и Турска у 18. веку, САИ, 331, Београд 1960.; M.

If one compares the number of Dubrovnik consuls in the mid-18th century with the number of consulates of some other powers at that same time, it can be shown that the little Republic of Dubrovnik had many times more consulates than some other greater and more powerful European countries, an indication of the great importance the Dubrovnik Government attached to her consular service and its consuls in the Mediterranean. Austria, for example, in 1763 had 23 consuls in the Levant and 10 in the West, the Kingdom of Naples in 1787 had altogether 25 consulates and 5 vice-consulates, while little Dubrovnik at the same time had about 80 consular representatives on the Mediterranean and Atlantic. In Solun, for instance, in 1750 the Dubrovnik Republic had a consulate as well as the English, French, Dutch and Venetian, whereas the Danish and Neapolitan kingdoms had in this same port only vice-consulates.

On the basis of all the information given here one may claim that the organisation and the number of Dubrovnik consulates reflected the economic situation of the city, her trade and her mercantilism. The office of consul was of great importance to her, much more so than for the great majority of European powers. As a small city-state Dubrovnik never played a significant role in European politics but thanks to the great number of consular representatives in the various parts of the Mediterranean she did succeed in becoming an important economic factor not only in the Balkans but over a large area of the Mediterranean. The Dubrovnik consular service was pre-eminently economic in character, but was nevertheless also political and accordingly the existence and activity of these consulates and the organisation of the service were a matter of primary importance for the economic advancement and also for the political independence of Dubrovnik and the Dubrovnik Republic.

It should be observed that both old and new writers on international law who have concerned themselves with the emergence and development of the consular service, refer to Dubrovnik only very briefly or not at all. However, the Dubrovnik consular service and its consulates were not an isolated phenomenon but an integral part of the Mediterranean and hence world consular service which, like her shipping, over the course of time linked both lands and people⁶.

Поповић-Раденковић, Дубровачки конзулат у Александрији од шездесетих до осамдесетих година 18. века, Ист. гласник 4, Београд 1954.; Д. Живојиновић, Организација дубровачке конзуларне службе на Леванту у другој половини 18. века, Зборник Фил. факултета VI/2, Београд 1962.; V. Ivančević, Dubrovački brodovi za rusko-turskog rata (1768—1774), Pom. zbornik II, Zagreb 1962.; J. Luetić, O pomorstvu Dubrovačke republike u 18. stoljeću, Pom. muzej JAZU, 2, Dubrovnik 1959.; I. Mitić, Doprinos starog Dubrovnika razvoju konzularne službe i trgovine po Mediteranu, Pom. zbornik 9, Rijeka 1971.; Id, Konzulati i konzularna služba, 127—169.

⁶ J. Malfatti, Handbuch des österreichisch-ungarischen Consularwesen, Wien 1879.; P. Masson, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle, Paris 1911.; F. Cussy, Dictionnaire du diplomate et du consul, Leipzig 1846.; M. Lascaris, Salonique à la fin du XVIIIe siècle, Athènes 1939.; A. de Miltitz, Manuel des consul, II—III, London 1836.; H. Bonfils, Lehrbuch des Völkerrechts, Berlin 1904.; A. Candiotti, Historia de la institucion consular I, Buenos Aires 1965.

In order to promote a better knowledge of the links of old Dubrovnik with other lands one should make some reference to Dubrovnik's diplomatic representative abroad and of the representatives of foreign countries in Dubrovnik.

Apart from consular representatives, Dubrovnik made use, when her foreign relations required it, of excellent diplomatic envoys selected individually as the occasion arose (the „poklisari harača” in Constantinople, the ad hoc diplomatic emissaries to European courts and such. like).

At the end of the 17th century permanent diplomatic representatives of the Dubrovnik Republic began to appear at the Courts of European rulers. The first was in Rome (1685), the next appeared in Vienna a few years later and another, at the end of the 17th century, in Venice. This last was not officially accepted by the Venetian authorities since Venice never recognised Dubrovnik as a Republic but only as a *Commune*. Dubrovnik's diplomatic representative in Naples appeared at the beginning of the 18th century and took the title of „consul and agent”, since he undertook both consular and diplomatic tasks for the Republic. The Dubrovnik authorities initiated diplomatic representation in France in Paris in the second half of the 18th century (1774).

All correspondence arriving in Dubrovnik from diplomatic representatives were read out aloud in the Senate and the youngest member of the *Consilium Minor* was required to assume the duty of Minister of Foreign Affairs of the Republic. A large number of Dubrovnik representatives, it will be remembered were foreigners but some of them were Dubrovnik citizens⁷.

Representatives of foreign countries resided in Dubrovnik, which was recognised by European countries as a separate state. These representatives fulfilled both diplomatic and consular functions for their own countries and assumed various titles consul-general, consul, agent, commissioner for trade, clerk or czar's resident — according to the position and duties which they mainly performed.

The first such foreigners appeared in Dubrovnik after her liberation from Venice (1358) when she became an independent power.

Venice maintained her representative in Dubrovnik until the middle of the 15th century and a Genoese representative is referred to in the 15th century also. In the mid-15th century we find consuls from Barcelona, Catalonia, Ancona, Aragon and Mesina. From the end of the 15th until the beginning of the 17th century there was also a consul from Florence, while at the beginning of the 16th century consuls from Sicily, Calabria and Apulia are mentioned.

There was a Neopolitan consul in Dubrovnik at the beginning of the 15th century but when Naples was placed under Spanish rule at the beginning of the 16th century the Spanish consul took over the surveillance of Neopolitan interests right up to the year 1734 when Naples seceded from Spain. From this time we again see a Neopolitan consul-agent in Dubrovnik.

⁷ B. Krizman, *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, Zagreb 1957.; J. Andrassy, *Međunarodno pravo*, Zagreb 1961.; Id., *Priznanje novih država i vlada u praksi dubrovačke diplomatije*, Rad JAZU, 359, Zagreb 1971.

There are records of a French representative in Dubrovnik from the beginning of the 16th century, and one resided there continuously from then on right up to the fall of the Republic, except that at the beginning of the 19th century instead of the title of „consul” he took that of „commissar for trade”, as did Dubrovnik’s consul in Marseilles, because of the political situation in France at that time.

An Austrian „czar’s resident” was in Dubrovnik at the beginning of the 18th century but from the middle of that century until the fall of the Republic was called „consul”. From the mid-18th century up to the time when it was taken over by the English, the island of Malta had its consul in Dubrovnik. The last consul to arrive in Dubrovnik, in the second half of the 18th century (1788), was Russian. He remained until the entry of the French into the city. Apart from all these, there was also a Turkish representative known as „emin”: he played no diplomatic role but only paid the taxes and custom’s dues of Turkish citizens who arrived in Dubrovnik with goods. There was a Jewish consul until the end of the 17th century. He protected the interests of Dubrovnik Jews living on Dubrovnik territories.

Of the great powers only England had no consul in Dubrovnik, though efforts were made to found an English consulate in 1804.

During the 17th and 18th centuries an obligatory consular-diplomatic ceremonial was formulated and had to be observed by all foreign representatives. The ruler of the country of the incoming representatives signed the consular-diplomatic letters-patent in most cases. For some time Dubrovnik citizens could perform consular duties for foreign countries but in 1783 the Senate forbade its citizens living in Dubrovnik territory to act as public servants of foreign powers.⁸

The fact that there existed in Dubrovnik consular-diplomatic representatives of foreign countries indicated their acceptance of the Republic as an independent autonomous power. From the end of the 14th century until the overthrow of the Republic Dubrovnik succeeded in building up a solid international position acknowledged by European powers as having developed modern forms of diplomatic and consular activity, as establishing consulates in all the important Mediterranean harbours, as having diplomatic representatives in Rome, Vienna, Paris, Naples and Venice and as having, at the same time, accepted foreign consular-diplomatic representatives into her territory. Her attainment of this international position was reflected in her economic position and maritime activity, which under the flag of the independent and neutral Dubrovnik Republic, developed a complicated network of trade throughout the many harbours of the Mediterranean and in the Atlantic.

⁸ Emilio Re, *Il consolato del Regno delle due Sicilie in Ragusa*, Rešetrov zbornik iz dub. prošlosti, Dubrovnik 1931.; J. Vlahović, *Pokušaj osnivanja britanskog konzulata u Dubrovniku za vrijeme Republike, Naše more 2*, Dubrovnik 1958.; J. Dayre, *Marc Bruère Desrivaux, Hrvatsko kolo XII*, Zagreb 1941.; V. Jelavić, *O dubrovačko francuskim odnosima u godini 1756—1776*, *Glasnik Zem. muzeja BH.*, XVI, Sarajevo 1906.; Id., *Iz prepiske Nikole Bourdina, francuskog residenta u Dubrovniku*, *Starine 34*, Zagreb 1913.; I. Svrližga, *Prinosi k diplomatskim odnošajem Dubrovnika s Franceskom*, *Starine XIV*, Zagreb 1882.; I. Mitić, *Predstavnici stranih država u Dubrovniku za vrijeme Republike*, *Pomorski zbornik 4*, Zagreb 1966.

O MEĐUNARODNIM VEZAMA DUBROVNIKA — JEDINE POMORSKE REPUBLIKE NA BALKANU

Rezi me

Oslobođenjem od vlasti Venecije (1358. g.) Dubrovnik postaje samostalna država koja se od sredine XV stoljeća počinje nazivati Republikom. Strane su države primanjem službenih predstavnika Dubrovnik na svom području, kao i upućivanjem svojih službenih predstavnika u Dubrovnik priznavale njegovu samostalnost. Time je Dubrovačka republika bila prihvaćena kao nezavisna država u međunarodnoj zajednici.

Dubrovnik kao mali grad — država nije nikada igrao značajnu ulogu u evropskoj politici ali je uspio, zahvaljujući velikom broju svojih konzularnih predstavnika (50 u XVI stoljeću, a preko 80 u XVIII stoljeću) u raznim mediteranskim lukama, da postane važan ekonomski faktor ne samo na Balkanu već i na velikom dijelu Mediterana. Dubrovačka konzularna služba imala je prvenstveno privredni, a zatim i politički karakter pa su iz tog razloga postojanje i djelovanje dubrovačkih konzula i organizacija konzularne službe bili od životne važnosti za pomorsku trgovinu, a time i za ekonomski napredak Dubrovnik i Dubrovačke republike.

Krajem XVII stoljeća javljaju se, kao i u ostaloj Evropi, stalni diplomatski predstavnici Dubrovačke republike na dvorovima evropskih vladara. Prvog nalazimo u Rimu (1685. g.), zatim u Beču nekoliko godina kasnije, a krajem XVII stoljeća i u Veneciji. Ovaj u Veneciji nije bio službeno priznat od mletačke vlade jer Venecija nije nikada priznavala Dubrovnik republikom, već samo općinom — komunom. U Napulju se pojavljuje diplomatsko predstavništvo Dubrovnik početkom XVIII stoljeća, a tamošnji je predstavnik nosio naziv „konzul i agent“, jer je obavljao ujedno konzularne i diplomatske poslove za Republiku. U Francuskoj je dubrovačka vlada osnovala diplomatsko predstavništvo u Parizu u drugoj polovini XVIII stoljeća (1774. g.).

U Dubrovniku, kao državi priznatoj od evropskih zemalja, boravili su i predstavnici stranih država koji su vršili ujedno diplomatske i konzularne poslove za svoju zemlju. Prvi se strani predstavnici pojavljuju u Dubrovniku poslije oslobođenja od vlasti Venecije kad Dubrovnik postaje samostalna država. Venecija je držala svog predstavnika u Dubrovniku sve do sredine XV stoljeća, dok se predstavnik Gjenove spominje u XV stoljeću. Sredinom istog stoljeća nalazimo u Dubrovniku konzula Barcelone, Katalonije, Ankone, Aragonije i Mesine. Od kraja XV do početka XVII stoljeća boravio je u Dubrovniku i konzul Firence, dok se početkom XVI stoljeća spominju konzuli Sicilije, Kalabrije i Apulije.

Već početkom XV stoljeća nalazimo u Dubrovniku napuljskog konzula. Španjolski konzul u Dubrovniku zastupa i interese Napulja sve do 1734. g. kad se Napulj odvaja od Španjolske, pa od tada nalazimo ponovo napuljskog konzula i agenta u Dubrovniku. Francuski se predstavnik spominje u Dubrovniku od početka XVI stoljeća dok od početka XVIII stoljeća nalazimo i austrijskog konzula u Dubrovniku.

Od sredine XVIII stoljeća, sve do zauzeća Malte od strane Engleza, ovaj je otok držao u Dubrovniku svog konzula. Zadnji je došao u Dubrovnik ruski konzul, u drugoj polovini XVIII stoljeća (1788. g.) i zadržao se kao i ostali konzuli sve do ulaska Francuza. Pored ovih konzula u Dubrovniku se spominje još i turski predstavnik koji se zvao „emin“ a bio je zadužen da naplaćuje takse i carinu od turskih podanika koji su dolazili sa robom u Dubrovnik. Još je postojao u Dubrovniku do kraja XVII stoljeća i jevrejski konzul koji je zastupao dubrovačke jevreje pred vlastima na području Dubrovačke republike.

Od velikih država jedino Engleska nije imala svog konzula u Dubrovniku iako je bilo pokušaja da se osnuje i engleski konzulat u Dubrovniku početkom XIX stoljeća.

Tokom XVII i XVIII stoljeća formiran je određen konzularno diplomatski ceremonijal kojeg su se obavezno pridržavali svi strani predstavnici u Dubrovniku. Konzularno-diplomatski patent stranog predstavnika potpisivao je, u većini slučajeva, vladar zemlje koju je dotični predstavnik zastupao.

Dubrovnik je uspio da od kraja XIV stoljeća pa sve do ukinuća Republike (1808. g.) izgradi svoj čvrst međunarodni položaj priznat od evropskih država time što je osnovao konzulate u svim važnijim mediteranskim lukama, a diplomatska predstavništva u Rimu, Beču, Parizu, Napulju i Veneciji, primajući istovremeno strane diplomatsko-konzularne predstavnike u svojoj sredini. Taj stečeni međunarodni položaj odrazio se na dubrovačko pomorstvo koje je pod zastavom samostalne i neutralne Republike razvilo razgranatu trgovačku mrežu po mnogobrojnim lukama Mediterana i Atlantika.

Ivan DUJČEV

Université de Sofia
Sofia

L'OEUVRE DE METHODE D'OLYMPE „DE LIBERO ARBITRIO" ET LES DISCUSSIONS ENTRE ORTHODOXES ET HÉRÉTIQUES

Avant d'aborder le traitement du problème du déterminisme et de l'indéterminisme dans les discussions entre orthodoxes et hérétiques pendant l'époque médiévale dans les Balkans, il faut poser une question préalable de caractère général. Il est donc bien connu que la littérature médiévale des Slaves orthodoxes consiste en bonne partie de traductions d'oeuvres patristiques ou bien byzantines. Le choix des écrits traduits était très large: en dehors des oeuvres nécessaires pour les besoins strictement liturgiques et pour la prédication de la doctrine chrétienne, on découvre de nombreux écrits de contenu abstrait et philosophique. Quels étaient les critères pour le choix de telles oeuvres devaient être traduites en Slave? Bien que l'activité littéraire à cette époque n'était pas 'centralisée et réglementée' au sens moderne du terme, on ne peut pas admettre que le choix des oeuvres à traduire, dans les milieux orthodoxes, était tout à fait arbitraire et laissé à la discrétion des seuls traducteurs.

La littérature patristique était considérée comme un véritable patrimoine du monde chrétien; la traduction des écrits des auteurs patristiques était retenue — après la traduction des Evangiles, de la Bible et des oeuvres liturgiques — pour ainsi dire, obligatoire. Cette constatation est valable, avant tout, en ce qui concerne les écrits des Saints Pères, où il s'agissait de formuler et d'interpréter la doctrine chrétienne et les dogmes fondamentaux de l'Eglise.

L'activité littéraire des auteurs patristiques ne s'épuisait cependant pas seulement en cela. Plus d'une fois ils étaient obligés de répondre, par le plume, aux doctrines et aux critiques des hérétiques et des hétérodoxes, avant d'arriver à formuler les conceptions de l'Eglise orthodoxe. Avec le triomphe de l'Eglise orthodoxe et de ses doctrines, certaines de ces enseignements hérétiques et hétérodoxes perdaient leur importance et leur rôle dans la vie historique. Tel fût, par exemple, la doctrine d'Arius (ca. 256—336), condamnée aux conciles ecclésiastiques de Nicée en 325 et de Constantinople en 381, par conséquent pratiquement effacée en tant qu'adversaire redoutable. Il y avait pourtant dans la doctrine d'Arius certains éléments — comme, par exemple, la négation de la Trinité — qui gardèrent leur attrait et furent repris, à travers les siècles, par d'au-

tres hérétiques et hétérodoxes. L'arianisme offrit ainsi quelques clichés hérésiologiques qui furent utilisés successivement par les docteurs de l'Eglise et par les apologistes de l'orthodoxie des époques postérieures, comme le Bogomilisme et le Catharisme, avec l'enseignement d'Arius¹. Cette identification, au fond plutôt arbitraire et partielle, imposa conformément au traditionalisme de l'Eglise, de recourir dans la lutte contre ces hérésies aux mêmes arguments théoriques que l'on avait formulés jadis contre l'Arianisme authentique.

Un cas typique dans ce sens nous est offert par la littérature paléobulgare de la fin du IXe et du début Xe siècle, que je me propose d'analyser ici d'une manière particulière. En constatant dans le pays récemment converti au christianisme les germes de la doctrine dualiste qui devait plus tard se présenter comme l'hérésie des Bogomiles, on découvrit ces trois sermons que le célèbre archevêque d'Alexandrie Athanase (ca. 295 — 373) jadis, vers l'an 338, composa contre la doctrine d'Arius², et les traduisit en paléobulgare³. L'Arianisme authentique représentait à la fin du IXe et au début du Xe siècle uniquement un souvenir historique lointain. Les sermons de l'archevêque d'Alexandrie furent mis, à présent, au service contre l'adversaire nouveau de l'orthodoxie qu'était la doctrine des dualistes bulgares. En autres termes, c'étaient les exigences du moment historique qui imposèrent la traduction de l'oeuvre apologétique d'Athanase d'Alexandrie. Toujours en considération des exigences de la réalité historique de l'époque postérieure et spécialement à cause de la propagation du Bogomilisme et du Patarénisme dans la pays balkaniques, qu'on tira de l'oubli aussi un autre apologiste contre l'Arianisme, notamment l'évêque d'Alexandrie Pierre, martyrisé en 314. Cette fois ce fut l'arst figuratif qui s'empara d'un épisode de la Vie du martyr d'Alexandrie comme expédient dans la lutte contre les doctrines dualistes identifiées avec l'hérésie d'Arius⁴.

¹ Pour les détails v.: R. Manselli, Una designazione dell'eresia catara: 'Arriana heresis'. In: *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* LXVIII (1956) pp. 233—246. — Idem, L'eresia del Male. Napoli 1963, p. 122 et n. 6; pp. 133, 157 sqq., 178 sqq. — Y. M. — J. Congar, 'Arriana haerisis' come désignation du néomanichéisme au XIIe siècle. *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, XLIII (1959) pp. 449—461. — I. Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, I. Saggi di storia politica e culturale. Roma 1965, pp. 267 et n. 3; 554 sqq.

² Le texte grec publié par Migne, P. Gr., XXVI (1857) coll. 12—468; XXV (1857) coll. 537—593. Quant à la date de la composition de ces trois sermons v. l'étude récente de I. D. Moutsoulas. *Tò πρόβλημα της χρονολόγησως των Τριών κατά 'Αρειανών λόγων τοῦ Μεγάλου 'Αθανασίου* Θεολογία, 47 (1976) pp. 543—557, 674—692, qui arrive à la conclusion: οἱ λόγοι ἐγράφησαν τό 338 ἢ εἰς χρόνον πολὺ ὀλίγον ἀρῖσταμενον της χρονολογίας ταύτης; cfr. *ibidem*, p. 1003 (le résumé): „these homilies were written in 338 or very close to that date”. Sur ces discours voir encore B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*. Freiburg—Basel—Wien 1966, p. 273.

³ A. Vaillant, *Discours contre les Ariens de Saint Athanase*. Version slave et traduction en français. Sofia 1954.

⁴ Les textes hagiographiques sur ce martyr: Fr: Halkin, *Bibliotheca hagiographica graeca*, II. Bruxelles 1957, nrr. 1502—1503; idem, *Auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae*. Bruxelles 1969, p. 155, in fine. Cf. le texte slave: *Knjiga žitij svjaticih*. Nojabr 16—30. Moscou 1845, p. 135.

⁵ Pour les détails v. I. Dujčev, *Literatur und Kunst gegen 'Ariana haerisis'* in „*Stüdost-Europa*. Slovo, 25—26 (Zagreb 1976) pp. 203—211.

Il paraît inutile d'insister ici sur le fait que la traduction des oeuvres patristiques et byzantines qui ne faisaient pas part du fond strictement liturgique, n'était nullement fortuite. La langue littéraire slave était encore assez pauvre pour exprimer adéquatement les conceptions abstraites et philosophiques des auteurs patristiques et byzantins: il y manquait la terminologie théologique et philosophique. Les traducteurs devaient donc vaincre des grandes difficultés pour rendre avec l'acribie exigée le sens des originaux. Dans ces conditions ils entreprenaient leur travail de traduction pour satisfaire des impératifs sérieux de leur époque historique. En cherchant d'établir les 'motifs historiques' qui provoquaient ou mieux imposaient la réalisation de telle ou telle traduction, on arrive non seulement à mieux éclairer l'oeuvre traduite, mais à pénétrer profondément dans l'esprit de l'époque en question. La production littéraire constitue, en fait, une partie intégrante de la réalité historique et nous devons nous efforcer de toujours bien voir le lien d'interdépendance intrinsèque.

D'une importance tout à fait particulière dans ce sens est la traduction paléoslave de l'oeuvre de l'auteur patristique Méthode de Pataras ou d'Olympe, connue sous le titre 'De libero arbitrio' (De autexousiu). Ce cas est d'autant plus curieux qu'il appartient à la fois à l'histoire littéraire grecque et paléoslave, et à l'histoire des doctrines hérétiques et hétérodoxes. Rappelons tout d'abord que nous sommes mal informés sur la biographie de l'écrivain patristique lui-même. On n'est pas en état de déterminer avec exactitude la chronologie de sa vie, ni les fonctions dans l'hierarchie ecclésiastique remplies par lui⁶. En admettant qu'il ait vécu au IIIe — IVe siècle, on affirme qu'il était évêque d'Olympos en Lycie, ensuite de Tyros, et qu'il termina sa vie comme martyr à Chalcis. D'après d'autres témoignages, Méthode aurait été évêque de Pataras en Asie Mineure. On indique, en outre, comme lieu de son activité pastorale d'autres villes, même Philippi, aujourd'hui en ruines entre Drama et Kavalla en Thrace Occidentale. En refutant l'authenticité de ces témoignages, on suppose aujourd'hui qu'il aurait plutôt été un ascète en Lucie ou en Pamphylie, qui enseignait la philosophie dans des milieux privés.

On possède de Méthode quelques écrits, composés en forme de dialogues à la manière de Platon et inspirés d'un esprit polémique contre les conceptions spiritualistes d'Origène. Propagés à Byzance jusqu'au Xe—XIe siècles, ces écrits devinrent accessibles aux lettrés slaves et furent, pour la plupart, traduits en paléoslave. Tombés plus tard dans l'oubli chez les Byzantins, ils sont disparus dans leur original en langue grecque, et nous sont accessibles aujourd'hui dans une ancienne traduction slave, parfois fragmentaire elle aussi. Ainsi, nous connaissons à présent son oeuvre littéraire seulement en partie dans son original en langue grecque, en partie cependant dans la traduction slave

⁶ Sur cet auteur v. Altaner, *Stuiber*, op. c., pp. 215—216. Cf. encore une oeuvre apocryphe attribuée à Méthode de Patara: Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica. I Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*. Berlin 1958³, p. 426, avec texte grec et ancienne traduction slave. — Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, III (Roma 1971) p. 439 sqq. Cf. aussi D. Kašić, *Sveti Metodije Olimpijski i počeci slovenske pismenosti*. Bogoslovije, 12 (1968) pp. 51—58.

médiévale. Tel avant tout, son écrit qui porte le titre 'Symposium' ou 'Le banquet, conservé à la fois dans la version grecque et dans une traduction slave ancienne⁷. Au contraire, son oeuvre 'De autexusiou' nous est parvenue en fragments grecs et en une traduction slave intégrale⁸. C'est un écrit polémique adressé contre le gnostique Valentinus d'Alexandrie qui a vécu vers 135—160 à Rome⁹, et précisément contre ses conceptions dualistes et son déterminisme philosophique. L'oeuvre a été traduite en Bulgarie, selon toute probabilité, pendant la première moitié du Xe siècle, au plus tard vers le milieu du siècle, au temps du roi Pierre (927—969). La traduction slave ancienne est conservée cependant non dans une copie bulgare de l'époque, mais seulement en copies russes tardives, du XVIe—XVIIe siècles, aujourd'hui dans les collections de manuscrits soviétiques à Leningrad et à Moscou¹⁰. On considère la copie dans le manuscrit signé Q. I., Nr. 265, dans la Bibliothèque d'Etat (Publicnaja biblioteka) à Leningrad, datable au début du XVIe siècle, comme étant la plus précieuse. En utilisant comme base pour l'établissement du texte slave cette copie, le slavisant français bien connu André Vaillant, disparu tout récemment, publia, il y a bien 47 ans, le texte de la traduction slave, les fragments grecs et une bonne traduction française de l'oeuvre¹¹.

Cette publication du slavisant français trouva, près qu'immédiatement son écho dans les milieux intéressés à l'étude de la littérature paléobulgare et slave en général. Ce fut seulement deux ans plus tard que le slavisant bulgare Jordan Ivanov (1872—1947), publia à ce propos un article sous le titre 'Le problème du mal et de la volonté libre dans l'ancienne littérature bulgare'¹². En donnant quelques informations sur le contenu de la publication d'André Vaillant, le savant bulgare insiste sur le fait, que la traduction ancienne bulgare de l'oeuvre de Méthode a son importance non seulement au point de vue linguistique et littéraire, mais aussi au point de vue de l'histoire de l'ancienne civilisation („značenie... ne samo ezikoslovno, no i istorikokulturno"), en d'autres termes, pour l'étude de la 'Kulturgeschichte'¹³. Après avoir analysé plutôt rapidement les conceptions fondamentales de l'oeuvre de Méthode Jordan Ivanov pose la question, si le peuple bulgare, récemment converti à christianisme et non encore consolidé dans l'esprit de la nouvelle religion, avait besoin d'avoir accès à des écrits de ce genre? La société bulgare au Xe siècle, non encore

⁷ Méthode d'Olympe. Le banquet. Ed. H. Musurillo, V. — H. Debidous, Paris 1963 (=Sources chrétiennes 95). Cf. aussi Altaner, Stuiber, op. cit., pp. 215—216.

⁸ Altaner, Stuiber, op. cit., pp. 215—216.

⁹ Sur lui v. Altaner, Stuiber, op. cit., pp. 101, 111, 155, 215 sqq.

¹⁰ Information sur les manuscrits avec le texte de la traduction slave v. chez A. Vaillant, Le De Autexusio de Méthode d'Olympe. Version slave et texte grec, édités et traduits en français Patrologia Orientalis, XXII, 5 (Paris 1930) pp. 660 (XXXII) — 662 (XXXIV). Voir également: M. Čub, Izlečenie iz slavjanskogo sbornika tvorenij sv. svjaščenomučenika Metodija. Bogoslovskie trudy, II (Moscou 1961) pp. 145—205.

¹¹ Voir chez Vaillant, op. cit., pp. 727 (=3)—832(=108), le texte de la traduction slaves, le texte grec reconstruit et la traduction française.

¹² Jord Ivanov, Problemata za zloto i za svobodata na voljata v starobulgarskata knižnina. In: Filozofski pregled, IV, nr. I(1932) pp. 9—16.

¹³ Ivanov, op. cit., p. 9 sv.

„mûre” dans son développement spirituel, pouvait-elle ‘digérer’ — écrit le prof. Ivanov — „cete nourriture à la fois délicate’ d’un côté, et dure, d’un autre côté? Comme réponse à la question posée de cette façon, il rappelle que la littérature ancienne bulgare consistait, déjà pendant le premier siècle de son existence, non seulement des écrits facilement accessibles dans leur contenu, mais également des écrits du domaine de la philosophie et de la théologie, d’un contenu particulièrement abstrait. A ce propos, le savant cite l’Hexaéméron composé par l’écrivain bulgare de l’époque du roi Syméon, vers la fin du IXe et le premier quart du Xe siècle, Jean Exarque¹⁴, ainsi que son oeuvre ‘Nebesa’ qui n’est rien d’autre qu’une traduction abrégée de „De orthodoxa fide” de Jean Damascène¹⁵. En ajoutant quelques autres écrits de ce genre, Jord. Ivanov arrivait à la conclusion que cette littérature aurait été destinée à un certain nombre de Bulgares qui possédaient déjà une bonne préparation littéraire („za visokoobrazovano bŭlgarsko obŭstestvo”)¹⁶, les boljars, les hauts ecclésiastiques etc. Le traducteur de l’oeuvre de Méthode d’Olympe adressait donc sa traduction à un tel couche sociale de lecteurs. Pour rendre avec exactitude aussi bien que possible le sens de l’original grec ce traducteur anonyme s’efforçait, avant tout, d’élaborer une terminologie théologique et philosophique appropriée au texte de Méthode. En analysant un certain nombre de termes philosophiques et théologiques employés par le traducteur, Jord. Ivanov conclut qu’il avait suivi, en général, la terminologie déjà utilisée par les écrivains de l’époque du roi Syméon et tout particulièrement par Jean Exarque¹⁷.

Après cette brève introduction, le savant bulgare nous offre, un résumé succinct de contenu de ‘De autexusiou de Methode d’Olimpe’¹⁸. C’est, en effet, tout ce que nous lisons dans cet article qui porté un titre tellement suggestif.

Bien que très utile, cet bref article du grand connaisseur de l’ancienne littérature bulgare n’est qu’un compte-rendu et un résumé de la publication d’André Vaillant. L’apparition d’une telle traduction dans l’ancienne littérature slave pose plus d’un problème qui cependant n’a pas été même effleuré par Ivanov. Il se pose, en premier lieu, à mon avis, la question des motifs qui auraient suggéré la traduction d’une telle oeuvre de caractère philosophique et théologique, très difficile à traduire surtout en vue de la terminologie. Il est hors de doute que les traductions d’oeuvres littéraires et philosophiques de cette èsèce ne constituaient, dans aucun cas, quelque chose d’arbitraire, mais étaient réalisées pour des motifs très sérieux et il semble plus que raisonnable de rechercher ces motifs. L’analyse de quelques passages particulièrement significatifs de contenu de ‘De autexusiou’ pourrait nous fournir certains éclaircissements précieux.

L’oeuvre de Méthode représente un dialogue, mené entre trois personnes — un ‘orthodoxe’ et deux ‘hétérodoxes’, dont les noms ne sont

¹⁴ R. Aitzetmüller, Das Hexaemeron des Exarchen Johannes, vol. I—VII (Graz 1958—1975).

¹⁵ Linda Sadnik, Des Hl. Johannes von Damaskus ‘Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. Wiesbaden 1967.

¹⁶ Ivanov, op. cit., p. II.

¹⁷ Ivanov, op. cit., p. II sv.

¹⁸ Ivanov, op. cit., pp. 13—16.

pas indiquées d'une manière explicite. Ce sont de personnes bien instruites — dans la conversation on trouve, plus d'une fois, reflets de la littérature grecque classique, par exemple citations d'Homère ainsi que citations et allusions aux tragiques et à d'autres auteurs de l'époque classique¹⁹. Toute la conversation — bien qu'entre des représentants de courants philosophiques opposés et divergents — est caractérisée par un ton d'une grande tolérance et respect mutuel. Le problème principal discuté, c'est le problème de l'origine du mal. La salution de ce problème qui occupait, depuis toujours — 'unde malum? — les esprits n'est pas proposée d'une façon dogmatique, mais apparaît comme conclusion logique de l'examen des conceptions opposées exposées par les participants à la discussion. Quoique profondément imbu de l'instruction classique, l'auteur du dialogue distingue strictement la „sagesse classique” et païenne et la „sagesse chrétienne”. Ainsi, après avoir cité Homère et „le vieillard d'Itaque” Ulysse à propos de tentations de Sirènes²⁰, il fait des éloges à la doctrine chrétienne, manifestée dans les écrits de l'Ancien et du Nouveau Testaments, liés dans une grande unité intrinsèque: „Que tous viennent donc écouter le chant divin — déclare-t-il²¹, — sans crainte aucune. On ne trouve pas chez nous (= les Chrétiens!) les sirènes de Sicile, ni les liens d'Ulysse, ni la cire coulée dans les oreilles humains, mais le relâchement complet de tous les liens et la délivrance de l'ouïe chez tous ceux qui s'approchent... Et si l'on désire entendre également le chœur des apôtres, on rencontrera dans leur chant le même accord. Car les prophètes ont chanté à l'avance, par voie mystique, l'économie des choses divines, et le chant des apôtres est l'interprétation du sens mystique de leurs paroles annonciatrices. O l'harmonieux accord composé par l'Esprit saint!...”. Notons ici, avant tout, l'idée de l'unité intrinsèque entre les deux Testaments, tellement contestée par les hérétiques dualistes²² et argumentée par l'écrivain chrétien dans l'interprétation typologique²³.

Après ce préambule, le premier interlocuteur hétérodoxe expose le problème du mal à discuter²⁴. Une promenade le soir précédent lui avait fourni l'occasion de faire des observations intéressantes, comme „spectateur d'une sorte de jeu démesuré d'une puissance divine et de l'industrie d'une science habile”. En appui de sa pensée, l'interlocuteur cite quelques vers d'Homère (Iliade, IX, 4—7) que le traducteur slave ancien n'avait pas bien compris et nous a offert une traduction peu exacte et non claire²⁵. Ces observations avaient suggéré à l'interlocuteur

¹⁹ Vaillant, op. cit., pp. 2, 5 sv.; 4, 8 sv.; 8, 2 sv.; 14, 13 sv.; 15, 15 sv.; 92, 8 sv.; cf. également p. XXV sv.; nous y trouvons des citations et des allusions des auteurs antiques à côté des passages de l'Écriture Sainte. 157, 82—90.

²⁰ Vaillant, op. cit., p. 8, I sv, le texte slave; p. 9, I sv., texte grec.

²¹ Vaillant, op. cit., p. 4 sv. — À noter que toutes les citations du texte de Méthode d'Olympe sont données ici selon la bonne traduction du prof. A. Vaillant.

²² Cf. I. Dujčev, L'interprétation typologique et les discussions entre hérétiques et orthodoxes des Balkans. In: *Balkanica*, VI (1975) pp. 37—50.

²³ Vaillant, op. cit., p. 4, 12 sv. texte slave; p. 5, II sv. texte grec.

²⁴ Vaillant, op. cit., p. 6, 15 sv. texte slave; p. 7, 14 sv. texte grec.

²⁵ Vaillant, op. cit., p. 8, 2 sv. texte slave; p. 9, I sv. texte grec; *ibidem*, p. 9, note 3, sur la traduction: „Le traducteur slave n'a à peu près rien compris aux vers d'Homère... Le texte slave, en partie incohérent ou altéré...”

mentionné l'impressions de l'harmonie complète qui règne -par l'ordre divine — dans la nature et, en général, dans l'Univers — une conception qui, ajoutons, a été magnifiquement exprimée, par exemple, par Basile de Césarée.²⁶ Toutes ces considérations l'avait mené „à croire à l'existence d'une sorte d'économie divine et de forces supérieures qui maintiennent l'univers, d'une puissance que nous pourrions appeler Dieu”, c'est-à-dire le Démon.

A cette harmonie dans l'univers, où règne „l'ordre des parties de l'univers est leur heureuse disposition naturelle”, s'oppose, comme un contraste, la vie des êtres humaines. Après avoir admiré l'ordre et l'harmonie de l'univers, le premier interlocuteur constatait le désordre de la vie humaine: les querelles, les meurtres, la cruauté etc. „Dès lors je commençais à faire foi même aux tragédies, et j'acceptais de croire que le repas de Thyeste avait réellement eu lieu, et de ne pas douter des désirs incestueux d'Oenomaüs ni de la dispute à main armée des frères ennemis”²⁷ — encore un passage composé sur la base de réminiscences classiques²⁸. Ces observations cependant poussèrent notre interlocuteur à se poser la question de l'origine du mal dans le monde humain. „Témoin de tant de crimes -déclare l'interlocuteur²⁹ — j'entreprenais d'en chercher l'origine: je me demandais quel est leur principe moteur, quel être a inventé tout ce mal chez les hommes, où ils en ont fait la découverte et qui le leur a enseigné. Lui donner Dieu comme créateur, je ne me sentais pas l'audace de le faire, encore moins d'admettre qu'il a en Dieu sa substance ou sa réalisation. Comment en effet concevoir de Dieu ces idées? Il est bon, il est l'auteur du bien, il n'a avec le mal aucun attache... Et comment ne serait-il pas absurde de faire de Dieu le créateur du mal, lui qui le réprouve?... Il me parut donc déraisonnable de rapporter le mal à Dieu, soit en tant qu'insu de son essence, soit... en disant que Dieu créateur a créé aussi le mal...”. En refusant d'attribuer à Dieu l'origine du mal, il avait cherché une autre solution du problème. „Pour ces raisons — affirme-t-il³⁰ — je crus devoir admettre que quelque chose coexistait à Dieu, ce qu'on nomme la matière, dont son art savant a fait l'univers en en séparant les éléments et en l'ordonnant d'une façon heureuse: c'est de cette matière que le mal doit tirer son origine...” Le second hétérodoxe proposa, de sa part, une explication diverse, en insistant „d'expliquer le mal comme une émanation de la matière, afin que la responsabilité de l'existence du mal ne tombe pas sur Dieu, mais sur la matière, cause du mal sous toutes ses formes”³¹.

Voilà cependant la réponse proposée par l'interlocuteur orthodoxe³²: „... Quant à moi, j'affirme que rien n'est mal par nature, et qu'une chose n'est dite mauvaise que du point de vue de l'usage qu'on en fait. (Je vais commencer par la question de l'adultère). Le terme d'adultère désigne les relations entre un homme et une femme. Mais un si un homme a des rapports avec sa femme en vue de la procréation et pour

²⁶ Aitzetmüller, *Das Hexaemeron*, vol. I, la partie introductive.

²⁷ Vaillant, *op. cit.*, p. 14, 13 sv. texte slave; p. 15, II sv. texte grec.

²⁸ Vaillant, *op. cit.*, p. XXVII sv.

²⁹ Vaillant, *op. cit.*, p. 16, 4 sv. le texte slave; p. 17, 3 sv. le texte grec.

³⁰ Vaillant, *op. cit.*, p. 18, 4 sv. le texte slave; p. 19, 4 sv. le texte grec.

³¹ Vaillant, *op. cit.*, p. 40, II sv. le texte slave; p. 41, 4 sv. le texte grec.

³² Vaillant, *op. cit.*, p. 64, 9 sv. le texte slave; p. 65, 5 sv. le texte grec.

perpétuer sa race, ces relations sont une chose bonne. Si un autre dé-laisse le commerce de son épouse légitime pour faire outrage aux droits conjugaux d'autrui, il commet une action mauvaise. L'acte charnel est le même dans les deux cas, mais le mode d'usage en est différent... Il en est (pour moi) de même de la fornication (celui qui a des relations avec sa femme en vue de la procréation ne commet pas de péché, mais celui qui a des rapports avec une prostitué pour satisfaire ces désirs et non pour laisser une descendance commet un péché et agit mal). Ainsi, le commerce avec les femmes, abstraction faite du mode d'usage, n'est pas un mal; il ne devient mauvais que lorsque le mauvais usage qu'on en fait est patent". Pour apprécier convenablement la signification de ces lignes, il faut se rappeler l'attitude négative des hérétiques dualistes envers le mariage: d'après Cosmas le Prêtre (mieux: l'Evêque!) les Bogomiles bulgares s'opposait au mariage et considéraient la procréation des enfants comme un acte inspiré par le Diable, c'est-à-dire par le principe du Mal³³. Soit l'auteur patristique Méthode soit l'écrivain bulgare de la seconde moitié du Xe siècle, tous les deux formulaient sur ce problème une conception qui est infiniment plus raisonnable et modérée.

Le premier interlocuteur hétérodoxe résuma brièvement les raisonnements de son ami orthodoxe dans le sens que „le mal existe et que ce sont les hommes qui en sont les auteurs”³⁴. Pour élucider cependant mieux ce problème, il posa encore quelques questions: „Est-ce que les hommes tirent d'eux mêmes l'impulsion vers le mal, à savoir en inventant eux-mêmes cette façon de mal user les choses ou bien ont-ils été créés par Dieu tels qu'ils en usent mal, ou bien encore y a-t-il quelqu'un d'autre qui incite les hommes à agir ainsi?”. Il faut citer ici toute la réponse de l'interlocuteur orthodoxe, parce qu'elle nous fait entrevoir les conceptions fondamentales de Méthode. „Que les hommes aient été créés tels par Dieu -déclare-t-il³⁵, je ne l'admets pas du tout. Mais je dis que le premier homme a été créé maître de ses actes, c'est-à-dire libre, et que les continuateurs de l'espèce ont hérité de lui la même liberté. Oui, je prétends que l'homme est né libre, et je n'accepte pas d'en faire un esclave. C'est même, dis-je, la plus haute faveur que Dieu lui ait faite, parce qu'en effet, hors de lui, tout doit exécuter servilement les ordres de Dieu. ... Tout sert par nécessité son créateur, et rien ne peut pas produire autre chose que ce pour quoi il a été créé... Mais l'homme a obtenu la faculté d'obéir à qui il veut et de se choisir lui-même son maître, sans être asservi à une fatalité naturelle ni privé du pouvoir d'agir. „D'après l'opinion de l'auteur patristique, „ce n'est pas, ... un dommage pour l'homme d'avoir été ainsi créé libre, mais un profit”. Quand on agit „par nécessité”, on est en dehors de la catégorie de „mérite” ou de „blâme”. Dans ce cas, affirme Méthode, „il n'y a plus pour lui de récompense de son mérite; il n'est qu'un instrument dans les mains du créateur, et il n'y a pas de raison qu'il encoure le blâme pour ce qu'il a fait de mal, puisque la responsabilité en tombe sur celui dont il est l'instrument...”.

³³ M. G. Popruženko, Kosma Presviter bolgarskij pisatel X veka. Sofia 1936, p. 27, 7 sv.; p. 42, 22 sv.; p. 59, 21 sv.; p. 63, 18 sv.

³⁴ Vaillant, op. cit., p. 68, 16 sv. le texte slave; p. 69, 16 sv. le texte grec.

³⁵ Vaillant, op. cit., p. 70, sv. le texte slave; p. 71, 3 sv. le texte grec.

En arrivant, de cette manière, à traiter le problème central de son exposé, Méthode a retenu nécessaire d'en donner quelques éclaircissements détaillés. Ainsi, à son avis, „Dieu voulait, par ce moyen, honorer l'homme et lui donner la connaissance du bien supérieur qu'il lui a accordé le pouvoir de faire ce qu'il voulait; et il invite à tourner cette faculté vers le bien, non qu'il lui retire par là sa liberté, mais parce qu'il veut lui indiquer en quoi consiste le bien". La possibilité d'agir selon sa propre volonté, rend l'homme „digne d'obtenir un bien plus grand en récompense de ce qu'il a obéi à Dieu quand il avait la faculté de lui désobéir". Ici l'auteur touche encore une fois le problème de l'origine du mal. „Je dis-écrit-il³⁶, — que l'homme a été créé pourvu du libre arbitre; non que j'admette un mal déjà préexistant pour lequel l'homme aurait reçu le pouvoir d'opter s'il le voulait, mais il recevait seulement la responsabilité de l'obéissance ou de la désobéissance à Dieu: c'est à cela en effet que répondait l'octoi du libre arbitre. L'homme, une fois créé, reçoit un ordre de Dieu, et dès lors le mal commence, l'homme refusant d'obéir à la prescription divine . . .".

En réponse à la question „d'où est venue cette désobéissance", Méthode fournit l'explication suivante³⁷: „L'homme n'apprend pas de lui-même à faire le mal. Eh bien, celui que le lui enseigne est le Serpent, créé par Dieu même; et il lui enseigne dans l'intention de l'empêcher d'atteindre au bien supérieur. Si tu veux encore en savoir la cause, c'est qu'il porte envie à l'homme . . . parce qu'il n'a pas reçu les mêmes honneurs que l'homme . . . Mais si tu prétends pour cette raison que Dieu est responsable du mal, tu sors du bon sens . . .". En acceptant comme un fait l'existence du Diable, notre auteur continue le traitement du problème du mal. „S'il n'y avait pas du mal préexistant — se pose-t-il la demande, — d'où est venue au Serpent, que j'appelle le diable (zmii juže diavola naričju) (le fauteur de discorde), la connaissance du mal? Voici la bonne réponse à faire à cette objection: le diable s'est aperçu que le mal consistait dans la désobéissance à Dieu; et c'est pourquoi il a incité l'homme à désobéir". Bref, à son avis „la cause première du mal était l'envie, et l'envie résultait de ce que Dieu a jugé l'homme digne d'un honneur plus grand"³⁸. Quand à la nature du mal, il affirme que "(le) mal, j'entends la désobéissance, ce n'est pas comme une substance préexistante, . . . qui est venu à la connaissance du diable, mais comme un des accidents de la substance qui résulte de l'usage de la volonté".

En suivant cet ordre logique de raisonnements, Méthode formule d'une façon explicite son opinion à propos de la responsabilité individuelle et de la punition pour les actions commises: "Voilà pourquoi j'affirme -dit-il³⁹, que l'homme reçoit la juste punition de ses actes: car c'est volontairement qu'il se livre à l'enseignement du diable, et il s'écarte de ses leçons du lui-même, quand il le veut. Il a en effet la faculté de vouloir ou de ne pas vouloir, ce qui a pour conséquence le pouvoir de faire ce qu'il veut". Les conceptions de l'interlocuteur orthodoxe ont été bien

³⁶ Vaillant, op. cit., p. 74, 12 sv. le texte slave; p. 77, 3 sv. le texte grec.

³⁷ Vaillant, op. cit., p. 78, I sv. le texte slave; p. 79, I sv. le texte grec.

³⁸ Vaillant, op. cit., p. 78, 15 sv. le texte slave; p. 79, 15 le texte grec; p. 84, 10 sv. le texte slave; p. 85, 9 sv. le texte grec; p. 86, 12 sv. le texte slave; p. 87, II sv. le texte grec.

³⁹ Vaillant, op. cit., p. 88, 3 sv. le texte slave, p. 89, 4 sv. le texte grec.

résumées par le premier interlocuteur hétérodoxe:” Tu nies que Dieu soit l’auteur du mal, et declares que le mal a été créé sous l’action du diable par ceux qui lui obéissent et qui se sont soumis à sa volonté, -ce pourquoi . . . ils sont justement punis, parce qu’ils peuvent repousser les suggestions du diable et qu’ils ne veulent pas le faire . . .”⁴⁰. C’est d’après ce même ordre de raisonnements logiques qu’il est jugé également le diable, dont existence réelle n’est nullement mise en doute. A la question posée par son ami hétérodoxe à propos de la nature du diable („est-ce que Dieu l’a créé tel, ou bien s’est-il tourné de lui-même vers le mal, contrairement à sa nature primitive”), l’orthodoxe répond: „S’il avait été créé tel par Dieu, il ne devrait pas encourir de punition, puisqu’il resterait fidèle à la nature que Dieu lui aurait donnée . . . Or le diable n’a pas été créé tel par Dieu . . . Dieu, en créant le Diable, n’en a pas fait un rebelle par nature, mais une force au service du bien; et je dis que c’est en concevant de la haine contre l’homme qu’il l’est fait diable par sa propre volonté . . .”. En faisant allusion au passage de l’Ecriture Saint, où il est dit que „Dieu a tué Léviathan, le Serpent apostat” (vgl. Isaïa, XXVIII, I), l’écrivain patristique ajoute: „En effet, l’Ecriture sainte ne l’appellerait pas apostat, s’il était resté tel que Dieu l’avait créé et s’il n’avait pas abandonné ce qu’il était pour passer à ce qu’il n’était pas . . .”.

Pour répondre à quelques autres demandes de ses interlocuteurs à propos du diable, Méthode fournit des explications supplémentaires: „Dieu a créé le diable — dit-il⁴¹ — tout en sachant bien qu’il deviendrait tel: il voulait montrer aux hommes sa bonté . . . En effet, sans l’antithèse du mal, nous n’aurions pas su que le bien est bien, puisque nous n’aurions eu connaissance que du bien seul et que nous aurions ignoré en quoi il diffère du mal. En outre, même le libre arbitre aurait été enlevé à l’homme, qui n’aurait su que suivre servilement la loi d’obéissance. La même fin aurait attendu tous les hommes, puisqu’il n’y aurait pas eu distinction entre les volontés individuelles, et les méchants actuels auraient prétendre aux mêmes faveurs que les bons”⁴².

La dernière partie de l’oeuvre de Méthode d’Olympe⁴³ traite de nouveau le problème de la matière. Il est question ici, plus d’une fois, de la nature de Dieu -présenté comme une incarnation de la bonté, Dieu de la Grâce — selon les conceptions du Nouveau Testament⁴⁴. Ainsi, „l’ensemble du système du monde — nous dit Méthode -a été créé pour l’homme et en vue de satisfaire à ses besoins, (et que l’homme a été créé pour Dieu) afin qu’il glorifiât son Maître et pour que la bonté de Dieu eût des sujets sur lesquels s’exercer”.

Il faut reconnaître, en conclusion, que l’auteur patristique désirait, par son écrit, éclaircir quelques uns des problèmes des plus douloureux qui occupaient les esprits des gens du Moyen âge.

L’analyse de l’oeuvre de Méthode d’Olympe nous pose devant un problème difficile: quelle est, en effet, la destination de cet écrit, contre quels adversaires combattait l’auteur? En déclarant que c’est „le pro-

⁴⁰ Vaillant, op. cit., p. 88, 3 sv. le texte slave; p. 89, 4 sv. le texte grec.

⁴¹ Vaillant, op. cit., p. 88, 12 sv. le texte slave; p. 89, II sv. le texte grec.

⁴² Vaillant, op. cit., p. 94,7 sv. le texte slave; p. 95, 4 sv. le texte grec.

⁴³ Vaillant, op. cit., p. 100, I sv. le texte slave; p. 101, I sv. le texte grec.

⁴⁴ Pour les détails v. Dujčev, L’interprétation typologique, p. 37 sv.

blème le plus important", A. Vaillant avait cherché d'en donner une réponse: „Était-il dirigé contre les Valentiniens, ... ou plus généralement contre les gnostiques ou les hérétiques, ... ou bien contre Origène?", écrit le slavisant français⁴⁵. En complétant les recherches sur cette question déjà existantes⁴⁶ et après une analyse soigneuse de contenu de l'oeuvre, A. Vaillant arrive à la conclusion⁴⁷: „L'examen du contenu du *De autexusio*, ne laisse aucun doute sur la nature et le sujet du traité: c'est un dialogue philosophique sur le thème de l'origine du mal et de la matière... La thèse combattue est le dualisme... Quant à la question du libre arbitre..., elle ne représente qu'une des étapes du raisonnement". Sans approfondir davantage la bonne analyse d'A. Vaillant, contentons nous de cette constatation. L'existence d'une traduction slave médiévale de cette oeuvre, assez difficile à traduire, nous pose cependant un problème qui, à vrai dire, n'a pas été même effleuré par les deux savants qui se sont occupé de l'écrit de Méthode. Il s'agit d'établir, pourquoi les lettrés bulgares du Xe siècle qui ont découvert dans la littérature byzantine ce traité polémique, ont décidé de la traduire en vieux-bulgare? C'était un intérêt général envers les écrits des auteurs patristiques, ou bien des motifs particuliers qui les ont inspiré à entreprendre une telle traduction? Nous arrivons ainsi du nouveau au problème de la 'Zweckmässigkeit' de cette espèce d'activité littéraire des Slaves du Moyen âge. Une observation sur la „multiplication de copies russes de Méthode slave vers le XVIe siècle", relevée bien par A. Vaillant⁴⁸, peut nous aider, sans doute, à entrevoir les raisons non seulement de la „multiplication' de la traduction, mais également de la naissance de la traduction elle-même. Le feu savant français avait suggéré de lier la 'multiplication' des copies de la traduction „à l'histoire des hérésies en Russie. Les Strigolniki (XIVe—XVe siècles) et les Judaïsants (XVe—XVIe siècles) niaient la résurrection des morts. La *De resurrectione* de Méthode était un ouvrage fondamental où puiser des arguments contre eux". Retenons ici l'idée du slavisant français d'un lien probable entre la traduction de l'oeuvre et les conditions de la vie spirituelle de l'époque quand la traduction fut réalisée, admettons pendant le Xe siècle, en Bulgarie. Revenons encore une fois au contenu de l'écrit de Méthode d'Olympe.

L'auteur patristique a touché ici, avant tout, bien que plutôt en passant, le problème de l'unité d'entre les deux Testaments, pour souligner cette unité dans l'esprit de l'interprétation typologique⁴⁹. Rappelons nous, à ce propos, les conceptions des hérétiques Bogomiles en Bulgarie du Xe siècle, qui niaient en bloc l'Ancien Testament, les témoignages des Prophètes etc.⁵⁰. Le problème du mal qui constitue le thème central du traité de Méthode d'Olympe, représentait aussi pour ces hérétiques un problème fondamental: c'était le point central de toute leur doctrine de deux principes opposés dans l'Univers, le principe du Bien et le principe

⁴⁵ Vaillant, op. cit., p. XI sv.

⁴⁶ Les deux publications de J. Farges, *Les idées morales et religieuses de Méthode d'Olympe*, et: *Méthode d'Olympe, Du libre arbitre*. Paris 1929, me sont inaccessible en ce moment.

⁴⁷ Vaillant, op. cit., p. XVII sv.

⁴⁸ Vaillant, op. cit., p. XCI.

⁴⁹ Vaillant, op. cit., p. 4, 8 sv. texte slave; p. 5, 7 sv. texte grec.

⁵⁰ Pour les détails v. Dujčev, *L'interprétation typologique*, p. 37 sv.

du Mal, de la lutte entre ces deux principes et l'éventuelle victoire du Mal. Strictement parler, cette doctrine hérétique aboutissait à un pessimisme absolu et à une négation totale de la vie humaine. L'orthodoxie luttait contre cette doctrine pessimiste, en lui opposant la doctrine ingénieuse du 'libre arbitre', ce qu'était un des arguments les plus forts utilisés par les apologistes orthodoxes. Comme j'ai indiqué tout dernièrement⁶¹, „eine de strittigsten Fragen in den Diskussionen zwischen Häretikern und Orthodoxen war immer dementsprechend die über den Determinismus und Indeterminismus des menschlichen Lebens, mit anderen Worten über den 'unfreien' oder 'freien Willen'". Les témoignages sont très nombreux pour être mentionnés ici⁶². Les paroles de Méthode d'Olympe sur les personnes qui retenaient „Dieu le créateur du mal” peuvent être attribuées également aux hérétiques bulgares du Xe siècle. En lisant les passages de Méthode relatifs à la conception de la matière, on ne peut pas s'empêcher de penser également aux hérétiques en Bulgarie de Xe siècle. Les pages dédiées à la défense du mariage enfin offraient des arguments excellents contre ces hérétiques qui le niaient, comme c'étaient les Bogomiles bulgares. Nous trouvons ici, tout comme chez plusieurs d'autres apologistes de l'Orthodoxie, la justification du mariage „en vue de la procréation et pour perpétuer sa race”.

Sans pousser davantage cette analyse, il me semble qu'elle suffit pour nous découvrir les raisons pour lesquelles la traduction de l'oeuvre de Méthode fut réalisée en Bulgarie du Xe siècle. Cette traduction donc ne fut rien d'arbitraire: elle s'imposait par le fait que cet écrit patristique offrait des arguments valides contres les conceptions fondamentales des hérétiques dualistes qui, depuis la seconde moitié du IXe et pendant tout Xe siècle, troublaient profondément les esprit en Bulgarie. La littérature, tout comme l'art figuratif, ne pouvait pas, au Moyen âge, rester en dehors de ce que fut alors *zloba dnja*. Sofia/Bonn Juin 1977.

ДЕЛО МЕТОДИЈА ОЛИМПИЈСКОГ „DE LIBERO ARBITRIO” И ДИСКУСИЈА ИЗМЕЂУ ОРТОДОКСНИХ И ЈЕРЕТИКА

Резиме

Борба против јеретичке доктрине у Византији вођена је и на књижевном плану. Тако је, примера ради, полемика против Аријеве доктрине, осуђена на саборима у Никеји 325. и Цариграду 381. године,

⁶¹ I. Dujčev, Die Polemik gegen die Astrologie bei Johannes Exarch. In: Anzeiger für slavische Philologie, IX/1 (1977) p. 52 sv. (= Festschrift in memoriam Prof. J. Matl), avec d'autres témoignages.

⁶² Citons quelques textes, plutôt à titre d'exemple, se réservant de revenir ailleurs au problème. Ainsi, des bonnes indications des auteurs patristiques ont été mentionnées chez G. W. H. Lampe, A patristique Greek Lexicon. Oxford 1961, pp. 266—267. — Cf. aussi: G. Mannelli, Il problema del libero arbitrio nel Commento all'Ecclesiaste di S. Gregorio d'Agrirento. In: Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini I (Roma 1953) pp. 145—146. — J. Meyendorff, Free Will (ἡ ἐλευθερία) in Saint Maximus the Confessor. Russia and Orthodoxy. III. Essays in honor G. Florovsky. The Hague—Paris 1974, pp. 71—75. —

Крајем IX и почетком X века полемичке расправе Атанасија Александријског и Методија Олимпијског користе се у Бугарској у полемици са јеретицима дуалистима. Изузетно велики значај имало је дело Методија Олимпијског *De autexusiu*, које је преведено на старословенски језик за полемичку против богомила. Методијево дело је сачувано интегрално само у словенском преводу, а било је написано против гностика Валентијана и његове дуалистичке филозофије. Дело је преведено у првој половини X века. У литерарном облику оно је било компоновано у облику дијалога између једног ортодоксног хришћанина и двојице јеретика.

Основни проблем расправе је порекло зла и материје. Поред учења ортодоксне цркве, изнете су још две хипотезе о пореклу зла. Према првој, бого створитељ је творац и зла, а према другој, зло је еманација материје. Према мишљењу А. Вајана, дело је написано против Валентијана, против гностика или против Оригена. Аутор ове расправе је анализом текста доказао да је дело било написано против дуалиста и да је због тога могло бити коришћено неколико векова касније против богомила и патарена.

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

КУДУГЕРИ КОД БАЛКАНСКИХ НАРОДА

Богомилство на Балкану и у Малој Азији се манифестовало у више струја и праваца, у многобројним и различитим изданицима и називима која су изражавала целину или најкарактеристичније аспекте богомилског дуалистичког, антицрквеног или антифеудалног учења. Свака од ових оријентација богомилске јереси изражавана је у византијској и словенској полемичкој књижевности специфичним терминима. делом преузимањем старих јеретичких имена за „нову јерес“, а делом новим ономастичким иновацијама, чије право семантичко значење представља несумњиво незаобилазну основу сваком озбиљнијем научном истраживању¹. Због тога је неопходно не само знати права значења појединих имена богомилске јереси већ и нове ономастичке и семантичке иновације које се налазе код неких средњовековних писаца.

Средњовековна изворна грађа је богата не само бројним апелативима за „новојевљену јерес“, већ и новим семантичким значењима старих ононима. За византијске полемичаре термин „манихеј“ је редовно синоним за богомилски дуализам, али за латинске писце је у једнакој мери и синоним за разбијање црквеног јединства, увођењем два црквена центра и два црквена поглавара уместо једног².

Терминолошко шаренило „многоимене и многолике богомилске јереси“ обогатили су у XV веку византијски историчари и полемичари термином „кудугер“ или „кутугер“, чије је порекло и право семантичко значење, и поред напора бројних истраживача остало још недовољно разјашњено.

Први га је као синоним за богомиле у солунском залеђу употребио солунски митрополит Симеон у својој полемичкој расправи, *Дијалогу против свих јереси*, написаној после 1410. године³. У посебном поглављу, *Против Симона Мага и Манеса и сличних, као и против безбожних богомила и кудугера*, Симеон Солунски пише да „да-

¹ Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији I*, Београд 1974, 6.

² M. J. Congar, *Arriana heresis comme designatione du néomanichéisme au XII siècle*, 458.

³ Текст је издат у PG. 155, 19—176.

нас“ у близини Солуна постоји само „нечастива гомила богомила, који се зову и кудугери“, да су они „нови иконоборци“ и лажни хришћани“, јер одбацују не само свете иконе већ и све црквене тајне и култове.⁴

Из овог у многоструком погледу значајног извора потпуно јасно произилазе две ствари. Прва је да Симеон Солунски не посматра богомилство са аспекта духовних и идејних разлика, које су постојале међу средњовековним јересима, већ у склопу једног јединственог и кроз векове неизмењеног јеретичког феномена, а друга, да је апелатив кудугер у овој расправи употребељен у једном општијем, али у нечему и прецизнијем значењу, него што су били термини „манихеј“ или „богомил“, добро познати и одомаћени у византијској и словенској изворној грађи.

У истом значењу, али као синоним за босанске патарене, апелатив кудугер се налази и у једној посланици Генадија Сколарија, првог васељенског патријарха после турског освајања Цариграда⁵. На питање монаха Максима и синајских калуђера како да се односе према Херцегу Стефану, патријарх их саветује да на служби помињу босанског епископа, јер је он превео у „покорност грчкој цркви многе кудугере“, а да Херцега Стефана, потајног православца, помињу само у молитвама за грпезом.⁶

Овај усамљен податак о називу херцеговачких патарена апелативом кудугер допуњује византијски историчар Лаоник Халкокондија једном успутном белешком у својој *Историји Византије*, тврдећи да се „кудугерима зову сви становници земље Сандаљеве“⁷.

Научна полемика се о апелативу кудугер у науци, нашој и светској, сводила на два главна проблема. Први се односио на порекло овог термина, а други на његово право семантичко значење. У полемици су у једнакој мери учествовали филолози и историчари, али су оба проблема, и поред бројних више или мање успешних прилога, остала и даље неразјашњена.

Термином кудугер се најпре позабавио Е. Голубински у свом *Кратком прегледу историје православних цркава, бугарске, српске и румунске*⁸. Ослањајући се на податак из *Извода светске историје цркве* јерусалимског патријарха Нектарија, објављене 1677. године, да се кудугерима зову и сиријски јеретици трусиди или друзиди, Е. Голубински закључује да „поједини грчки писци XV века патарене

⁴ PG. 155, 65. Детаљнију анализу овог дијалога дао је А. Соловјев, *Фундајити, патерини и кудугери у византијским изворима*, Зборник радова Виз. инст. књ. 1, 1952, 130—135.

⁵ У скраћеном издању објављена је у PG. 160, 537—539, а у потпуном у сабраним делима Генадија Сколарија 1935. Cf. *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, t. IV, Paris 1935, 200 sqq. Српскохрватски превод је први објавио Љ. Ковачевић, Одговор цариградског патријарха Бенадија II, на питање синајских калуђера, ГСУД 63, 1885, 11—16, а затим Н. Дучић, посланица цариградског патријарха Бенадија II Сколарија (1453—1459) синајским калуђерима, Истина 3, 1888, бр. 5, 193—199 и бр. 6, 23—259. — Детаљну анализу посланице дао је А. Соловјев, оп. цит. 135—140.

⁶ Љ. Стојановић, оп. цит. 12—13.

⁷ Laonicos Chalcocondylos *Apodeikseis* historian, ed. Bonn, 249. U ed. E. Darkò I, 27.

⁸ Е. Голубински, *Кратки очерк историје православних цркава бугарској, српској и румунској*, Москва 1871, 592—593.

зову кундугерима или кутугерима", па наставља да је „назив кундугер или кутугер са трузида или Друза пренет на патарене, који су били грана манихеја и које често зову баш овим именом“.⁹

Хипотеза Е. Голубинског је задуго остала непозната у историјској науци. Старији истраживачи богомиластва не знају за термин кудугер или га, као Г. Фикер, само региструју, не упуштајући се у објашњење његовог правог семантичког значења.¹⁰ Нешто веће интересовање за овим термином се опажа углавном у југословенској и бугарској историјској науци између два рата. Поле Ј. Иванова, који је скренуо пажњу на филолошку везу између македонских топонима Котугери и Котугери са јеретичима кудугерима из расправе Симеона Солунског, објавио је и В. Скарин своју познату расправу о кудугерима, заступајући мишљење да овај јеретички апелатив значи „гажење и презирање крста као симбола праве вере“.¹¹

Скаринјево семантичко објашњење термина кудугер прихватили су историчари В. Горовић и Ј. Шидак, а оспоравали филолози П. Скок и М. Будимир¹². Разлике међу истраживачима су долазиле углавном због различитих приступа у објашњењу овог термина. П. Скок је са извесним резервама и оградама термин кудугер објашњавао као погрдану грчку кованицу направљену од новогрчког адјектива koutos, будадаст, глуп, слично облику kalogeros¹³. С друге стране, М. Будимир је сматрао да је термин кудугер синоним за термин богомил у значењу „прљави старац“, као супротност верском апелативу katharos¹⁴.

У послератном времену проучавање термина кудугер није значајније унапређено. Претежно су брањене старе, делимичне модификоване хипотезе, или су прелогана нова мало прихватљива решења. Најпре је С. Рансиман, ослањајући се на мишљење Ј. Иванова, тврдио да је Симеон Солунски назвао богомиле кудугерима према имену неког села које је било њихов центар¹⁵. Али ову претпоставку је с правом одбио. Д. Оболенски, сматрајући, као и раније Ш. Пиеш, да је право семантичко значење овог јеретичког апелатива непознато.¹⁶

У недостатку бољих, уверљивијих решења, А. Соловјев се враћа на хипотезу Е. Голубинског, сматрајући да је реч кудугер сиријског порекла и да је у прво време означавала јеретике уопште, а од XI века јеретике Друзе.¹⁷ У време крсташких ратова име „кутугер“, које је првобитно означавало јеретике у Либану, постепено је пренето на фундајажите, најопасније јеретике у Малој Азији, а од повратка патријаршије у Цариград 1261. године и на богомиле на Балкану. У XV

⁹ А. Соловјев, оп. цит. 133.

¹⁰ G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig 1908, 192 sqq.

¹¹ Ј. Иванов, Богомилски книги и легенди, Софија 1925, 36; В. Скарин, Кудугери, ПКЛИФ 6, 1, 1926, 107—110.

¹² В. Горовић, *Историја Босне I*, Београд 1940, 189; Ј. Šidak, *Problem „bosanske crkve“ u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca*, Rad JAZU 259, 1937, 115.

¹³ П. Скок, Богомилан у свјетлости лингвистике, ЈИЧ I, 3—4, 1935, 467.

¹⁴ М. Будимир, Са балканских источника, Београда 1969, 161.

¹⁵ S. Runciman, *The medieval Manichæe. A Study of the christian Dualist Heresy*, Cambridge 1947, 97, 184.

¹⁶ D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in balkan Neo-Manicheism*, Cambridge 1948, 111—167, 267. Ch H. Puech — A Vaillant, *Le traité contre les Bogomiles des Cosmas le pretre*, Paris 1945, 282.

¹⁷ A. Solovjev, op. cit., 133—134.

веку оно се појављује као синоним за богомиле код тројице византијских учених писаца, Симеона Солунског, патријарха Генадија Схоларија и Лаоника Халкокондила¹⁸.

Хипотеза П. Скока је задуго остала подлога и костур сваког даљег истраживања, поготову што је његова филолошка аргументација имала извесну привлачност. После А. Фролова, који је први део сложенице имена кудугер објашњавао речима *kouthai* или *koutzos*, у значењу „убог“, „сиромаш“ Маја Милетић је незнатно кориговала П. Скока, сматрајући да први део сложенице имена кудугер не потиче од новогрчког адјектива *koutos*, већ од вулгарнолатинског облика *cutis*, у значењу „торба“ или „бисаге“¹⁹. Име кудугер је првобитно било синоним за монахе, који су са собом носили само торбу, а тек касније синоним за јеретике²⁰.

Хипотезу М. Милетић су без икаквих ограда прихватили Д. Мандић, доводећи у везу са овим термином и македонски етнимим Торбеши, и Ј. Шidak који у својим последњим радовима о босанској цркви сматра „вјеројатним мишљење М. Милетић да су имена кудугер и бабун означавала првобитно редовнике“²¹.

Од хипотезе П. Скока у најновије време полази и М. Лос, сматрајући да је облик кудугер настао од исквареног облика калогерос²². Лосов покушај филолошког објашњења имена кудугер има извесну привлачност, али од погрешно постављених предпоставки морао је неминовно доћи и до погрешних закључака²³. У основи све ове хипотезе су врло упрошћене и доста произвољне, нарочито зато што су изведене одвојено од сачуване грчке изворне грађе и што су прилагођене унапред датом одговору да се у свим, или бар већини јеретичких апелатива скривају различити синонимски оними за монахе. Такав научни приступ, и поред извесне привлачности, може се лако подврћи критичком преиспитивању и научно аргументованом оспоравању.

У својим првим радовима В. Глушац се није освртао ни на Лаоника Халкокондила ни на Генадија Схоларија, јер су вести ова два византијска писца умногоме оспоравале његову основну тврдњу о православној оријентацији „цркве босанске“. Тек у својим последњим радовима В. Глушац се позабавио кудугерима, сматрајући да то није верски већ етнички термин²⁴. Извештај Лаоника Халкокондила о Сандаљу и кудугерима, становницима његове земље, према мишљењу

¹⁸ Ibid., 135.

¹⁹ A. Frolov, *Le noms de monnaies*, BS1 X, 1949, 249—250; M. Miletić, I „krstjani“ di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra, *Or. Chr.* 149, Rome

²⁰ M. Miletić, *op. cit.* 82.

²¹ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 42, bel. 78; J. Šidak, *Studije o „crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 330, bel. 170.

²² M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1975, 333.

²³ П. Скок, *оп. цит.* 467, наводи слов. облик кудугерос, од којег је алтернацијом првобитног -л у -т или -д може се најлакше доћи до облика кутугер или кудугер. Међутим, овакав облик је посведочен само у словенској, а не и у грчкој лексци.

²⁴ В. Глушац, *Проблем богомилства I. Православље „цркве босанске“*, Год. V, 1953, 132—135.

В. Глушца не односи се на Сандаља Хранића већ на хана Сандилха и хунске Кутригуре, који су у VI веку из Подунавља продрли на Балканско полуострво. Кутригури и њихов владар, пише В. Глушца, били су Хуни који су у V веку прешли Европу. Ови Кутригури су се задржали на Балкану и доспели у Епир и Тесалију. Стога је Халкокондил закључио да су некад становали на том простору Сандаљеве земље, па је становнике Сандаљеве земље назвао кудугерима²⁵.

Да је ово сасвим произвољна интерпретација Халкокондиловог извештаја није потребно посебно наглашавати. У свом великом историјском делу Халкокондил не спомиње хунске Кутригуре нити су они, према подацима Прокопија, Агапија и Менандра освајали или се задржавали у овим областима Балканског полуострва²⁶. Говорећи о Сандаљу Хранићу, његовом синовцу Стефану Вукчићу и верском стању њихове земље насељене „кудугерима“, Халкокондил јасно и недвосмислено наглашава да термин кудугер нема етничко већ верско значење²⁷.

Сва ова истраживања су бар начелно показала да се право семантичко значење термина кудугер не може објаснити ако се не узму у обзир, макар у најсумарнијем облику, сви разлози, филолошки и историјски. Термин кудугер је неујадначеним и садржајно вишемисленим значењем углавном измицао истраживачима. Очигледно да се његово порекло не може изводити из новогрчке или вутарнолатинске лексике, а значење сводити на синонимску функцију термина монах. Томе противурече и филолошки и историјски разлози. У фонетском погледу термин кудугер је стилизован у овом облику тек у XV веку. Он је прешао дуг развојни лук као што су и термини богумил или фундајажит²⁸. У облику „христиану категорос“ он је први пут употребљен као синоним за павликијане у источним областима Византијске империје²⁹. У доба иконокластичних спорова у Византији прихваћен је и у Цариграду, јер се у одлукама Седмог васељенског сабора употребљава као синоним за иконокласте³⁰. Средином XIII века је старији облик категорос преко млађег катугерос стилизован у кутугерос. У том га је облику употребио око 1250. године Михаило, велики ретор патријаршије у Никеји³¹. Од XV века га у облику кудугер употребљавају Симеон Солунски, Генадије Схоларије и Лаоник Халкокондил.

²⁵ Ibid, 134.

²⁶ В. Златарски, Историја на бугарската држава през средните векове I, 1, 61—70, 73—80, 90—104, 110—115. Cf. J. Sidak, Studije o „crkvi bosanskoj“, 281.

²⁷ Cf. С. Бирковић, Историја средњовековне босанске државе, Београда 1964, 309.

²⁸ Cf. G. Ficker, Die Phundagiagiten. 192 sqq. Обично се узима да је облик богумил стилизован од старијег богомила, али се заборавља и на облике погомелос, погомилос, богомилос, итд.

²⁹ N. G. Garsoïan, The Paulician Heresy The Hague — Paris 1967, 103. Cf. Karapet TerMkrtschian, Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte Ketzlerische Erscheinungen in Armenien, Leipzig 1893, 36—37.

³⁰ J. D. Mansi, XIII, 397.

³¹ Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimiae graecitatis II. Appendix, col. 113.

Фонетске измене је пратило семантичко прилагођавање. У најстаријем облику он је употребљен као синоним за павликијане и иконокласте. Захваљујући српскословенском преводу одајука VII васељенског сабора, које су сачуване као интегрални део Плеваљског рукописа синодика православља, видимо да је српски преводилац овај термин превео са „клеветник хришћанства“ или „хулитељ хришћанства“³². Средњом XIII века овај термин у облику кутугерос постаје синоним за католике и поглавара католичке цркве. Михаило Ретор у својој полемници са католичким братима у Цариграду, оспоравајући папски примат, изједначаје римског папу са „стауропатима који се у народу зову кутугери“³³. Михаило Ретор је овај термин не само филолошки адаптирао, већ му је и семантичку базу проширио, дајући му поред уобичајеног „хулитељ хришћанства“ и ново значење, „хулитељ крста“³⁴. Од XV века име кутугер у облику кудугер употребљава Симеон Солунски као синоним за богомиле у солунском залеђу, а Генадије Схоларије и Лаоник Халкокондила за патарене у Херцеговини. Али постоји нека разлика међу њима у употреби овог имена. Код Симеона Солунског апелатив кудугер је синоним за богомиле, „нове иконоборце“, што индиректно потврђује да је он овај термин за „новојављену јерес“ нашао међу јеретичким ононимима у званичним црквеним документима из времена иконокластичких спорова, желећи да што потпуније и адекватније изрази основна учења њему савремених богомила. Он их не зове манихејима или месалијанима, да би указао на њихов дуализам и мистицизам, већ само кудугерима да би нагласио њихову антиправославну оријентацију, у чему надмашују остале „непријатеље крста“, Јевреје и Агаријане.

Генадије Схоларије је бар једним делом своје посланице много прецизнији, јер у заслуге „босанском епископу“ приписује што је многе „кудугере превео у покорност грчкој цркви“. Термин кудугер је код византијских писаца XV века синоним за све „лажне хришћане“ који из догматских или других разлога одбацују јединство за православном грчком црквом. Стога и речи Лаоника Халкокондила, да „су сви становници Сандаљеве земље кудугери“ не значе да су сви Сандаљеви поданици јеретици, било је и православних и католика, већ да је читава Сандаљева област изван јурисдикције грчке цркве. Тај се смисао може једино извуће из целине Халкокондиловог излагања.

У својој вишевековној историји термин кудугер је у лексичком и семантичком прилагођавању прешао веома дуг развојни пут, остајући увек синоним за јеретике у различитим и вишесмисленим значењима.

³² В. Мошин, Сербскаја редакција синодика в недељу православија Виз. Врем. XVII, 1960, 336.

³³ А. Соловјев, оп. цит. 134.

³⁴ Неки истраживачи мисле да већ патријарх Герман II у својој посланици објављеној у PG. 140, 628, спомиње „непријатеље крста који се вулгарно зову богомили“, избегавајући термин „кутугер“ који није био довољно јасан.

LES KOUDOUGERES CHEZ LES PEUPLES BALKANIQUES

Résumé

La riche collection des appellations „de l'hérésie multinominale et multifaciale bogomile" a été enrichie au XVe siècle par certains historiens et polémistes byzantins du terme de „koudougère" dont l'origine et le véritable sens sémantique sont restés, malgré les efforts de nombreux chercheurs, insuffisamment expliqués.

L'appellatif „koudougère" a été employé pour la première fois, comme synonyme pour les bogomiles dans l'arrière-pays de Salonique, par le métropolite Siméon de Salonique dans sa dissertation polémique, „Dialogue contre toutes les hérésies", écrite après 1410, et ensuite comme synonyme pour les patarènes herzégoviniens, par Gennadios Scholarios, le premier patriarche oecuménique après la conquête turque de Constantinople en 1453 et par Laonique Chalcocondyle, historien byzantin de l'époque après la chute de l'Empire Byzantin.

Il y avait plusieurs tentatives de deviner le sens sémantique de cet appellatif. E. Golubinski a été le premier à émettre l'hypothèse que par ce nom étaient désignés les Druzes de Syrie et cette hypothèse a été récemment défendue aussi par A. Soloviev. L'interprétation que Du Cange avait proposée pour le terme de koudougère comme „celui qui foule aux pieds la croix" a été adoptée dans notre science historique par V. Skarić et, pendant un certain, temps, aussi par J. Šidak.

Dans l'entre-temps, S. Runciman déduisait l'appellatif koudougère du nom d'un village en Macédoine, ce que D. Obolensky rejeta à bon droit, et V. Glušac de l'ethnonyme hunnique Kutrigeri, au sujet duquel l'historien byzantin du VIe siècle nous a laissé quelques informations maigres.

M. Miletić a rejeté toutes ces interprétations, considérant que l'appellatif koudougère est un mot composé, en latin vulgaire, du substantif cutis (sac) et du verbe gero (porter) et qu'il désigne celui qui porte le sac. M. Miletić met ensuite ce terme en rapport aussi avec la population musulmane en Macédoine qui porte le nom de Torbeši. J. Šidak a adopté l'opinion de M. Miletić, considérant que cet appellatif désigne le moine. Dans l'étude la plus récente de M. Loos, ce terme est mis en rapport avec la forme grecque „kalogeros", ce qui signifie aussi le moine.

Ce terme, comme synonyme pour les iconoclastes, a été employé pour la première fois, en forme hristianokatigeroi dans les décisions du VIIe concile oecuménique de l'année 787. Dans le manuscrit du synodique serbe, il a été traduit par „calomniateur du christianisme". Plus tard, dans les sources byzantines, ce terme est employé dans la forme abrégée: katiger, kutiger ou kuduger comme synonyme pour les „nouveaux iconoclastes", bogomiles, au sens de „blasphémateur du christianisme ou „blasphémateur de la croix et de Christ"

Верена ХАН

Балканолошки институт САНУ

Београд

МАРГИНАЛИЈЕ УЗ НАЛАЗЕ ОСЛИКАНОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ СТАКЛА ИЗ КРАЉЕВЕ СУТЈЕСКЕ

Око тридесетак осликаних уломака средњовековног стакла које је др Павао Анђелић открио у некадашњој резиденцији банова и краљева босанских, у Краљевој Сутјесци, и учинио их приступачним науци¹, представљају извор првог реда не само за познавање материјалних манифестација живота и културе високог друштва старе Босне, већ по свом значењу и сложености питања која постављају на широко прелазе границу локалних вредности. Колико смо обавештени то су до сада једини познати примерци оваквог стакла откривени на подручју Југославије или — са резервом речено — можда и на Балканском полуострву.

Сутјешки осликани фрагменти припадају чашама. Неколико уломака пружио је могућност за графичку реконструкцију једног типа чаше за који, међутим, у историографији средњовековног стакла аналогije још нису нађене (сл. 1, 2).

Осликано стакло из Краљеве Сутјеске могло би се по неким својим карактеристичним детаљима декорације датовати са првом половином XIV века, што би такође подржали подаци о времену грађење двора у Краљевој Сутјесци². Посматран у ширим историјским контекстима сутјешки се налаз по неким својим елементима може укlopити у млетачко-муранско стварање и то управо у онај период у коме је сликање на стаклу, односно осликавање чаша релативно добро осветљено подацима из писаних извора, али није документовано материјалном грађом. Наведене чињенице и помињане индиције усмериле су наша изучавања налаза осликаног стакла из Краљеве Сутјеске према Млечима, односно Мурану, иако се не би могла занемарити могућност дубровачког порекла овог стакла из времена кад су у Дубровнику деловали мурански стаклари (прва пол. XIV века).

¹ P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska — Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću, Sarajevo 1973, 188—197; Isti, Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine. Зборник „Средњовековно стакло на Балкану. V—XV век“, Београд 1975, 167—175.

² Исти, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, 156.

На основу орнамената и технологије сликане декорације могли смо фрагменте осликаних чаша из Краљеве Сутјеске да поделимо на две групе. Прву сачињавају уломци чаша од безбојног или обојеног стакла, а биле су обликоване у калупу; у средњем делу чаше утиснут је орнамент, састављен од квадрата, а при врху је зарубљен низом тачкица, изведених у емајлу; у линеарним удубљењима који чине квадрате сачувани су остаци емајла (сл. 1). На неким фрагментима поља квадрата испуњена су сликаним мотивом тролита (сл. 3).³

Друга група уломака осликаних чаша садржи примерке који су украшени стилизованим фито- и зооморфним мотивима у слободној, неконвенционалној композицији (сл. 4).⁴ Технологија осликавања емајлом показује извесне специфичности, о којима ће касније бити реч.

Према стилским и декоративним карактеристикама наведених двеју група уломака осликаних чаша из Краљеве Сутјеске могло се утврдити да орнаменти који се јављају у првој групи имају блиске аналогije у кругу византијске орнаментике, примењене на стаклу⁵, или уопште на предметима уметничког занатства из Византије, док се за стил сликаног украса и технологију осликавања чаша друге групе налазе сличности са оним примерцима, који су у историографији стакла и стакларства дефинисане као „сиријско-франачке“ чаше⁶.

Иако се, према томе, обе групе уломака осликаних чаша из Краљеве Сутјеске разликују по стилу, орнаментички и технологији, мишљења смо да су настале отприлике у исто време, односно у првој половини XIV века и то у Мурану или можда, како је већ речено, у Дубровнику, у радионици неког муранског мајстора. Претпостављамо да је то осликано стакло током друге четвртине XIV века донесено у Босну за потребе банског двора у Краљевој Сутјесци. Наша домишљања и претпоставке поткрепити ћемо подацима и чињеницама доведеним по логици овог проблема у међусобну узрочну и последичну везу.

Историја млетачко-муранског стакларства није доскора располагала материјалним сведочанствима која би била старија од средине XV века. У последње време, међутим, кад за „чувено венецијанско стакло“ нису била више важећа само естетска мерила и оцене, већ су изучавања предузимана на ширим и сложенијим основама, полазећи пре свега од новооткривеног, истина, мање спектакуларног, најчешће фрагментованог археолошког и хидроархеолошког материјала из XIII и XIV века, као и од сазнања стеченог из богате иако у целини још увек непотпуно сагледане писане грађе, почела је да се уобличава нека, још недовољно јасна слика о формалним вредностима

³ Детаљнији опис у делу истог аутора, 191; пошто су те чаше рађене у калупу орнамент са утиснутим квадратима није изведен нагризањем киселином, већ пластичном шаром калупа.

⁴ Детаљни опис у Р. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, 191.

⁵ J. Philippe, *Le Monde byzantin dans l'histoire de la verrerie*, Bologna 1970, passim; A. Grabar, *La Verrerie d'art byzantine au Moyen Age. Monuments et mémoires*, Fondation Eugène Piot, Tome 57, 89—127; A.H.S. Megaw, *Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul*, *Dumbarton Oaks Papers*, № 17, 1963, 333—371.

⁶ C. J. Lamm, *Oriental Glass of Medieval date found in Sweden and the early History of Lustre-Painting*, Stockholm 1941, 77 sqq.

муранског стакла из тога времена. И, најзад, кад су постала шира и обухватнија сазнања о донедавна „великој непознатој“ коју је представљало, а делом још увек представља, византијско стварање у стаклу, на коме је осликавање неговано у ширем обиму и дуже време, него што је то доскора било познато, могао се из склопа расположивих чињеница извући закључак да се у раздобљу од XIII до средине XV века млетачко-муранско стакло развијало под израженијим византијским и сиријско-исламским утицајима. Разложна објашњења томе дају делом у науци већ добро познате чињенице о многоструким међусобним везама одржаваним између Млетака с једне и Византије и земаља Блиског Истока, посебно Сирије, с друге стране. Због ограниченог простора који нам овде стоји на располагању, о овим везама у односу на стакло и стакларство говорићемо само уопштено, у ствари толико колико је потребно за разумевање нашег даљег расправљања у вези проблема сутјешког осликаног стакла.

Источни Медитеран, а посебно земље Блиског Истока, нарочито Сирија, поседовале су примарне сировине доброг квалитета за производњу стакла, које су Венеција, односно Мурано у раним етапама производње обилато користили. Тиме је посредно и непосредно била такође подстицана размена готових стакларских производа између извозника и увозника ових сировина.

После 1204. године кад су крсташи заузели Цариград, многа су материјална добра доспела у Млетке, а међу њима и скупочени предмети од кристала и стакла, такође осликаног, о чему даје сведочанство богата ризница млетачке катедралне цркве св. Марка. То стакло свакако да није могло остати незапажено од тамошњих стаклара. Познато је, међутим, да се стакло преносило и у обрнутом смеру. Тако се, на пример, зна да су већ у последњој четвртини XIII века мурански радници израђивале чаше за „Романију“, односно Византију, а требало је да формално задовоље одређене жеље тамошњих поручилаца⁷. Ова чињеница није у то време могла остати без последица за стилски развој муранског стакла.

Пошто је Венеција имала своје сталне базе уздуж путање којом су кретаали њени бродови према лукама источног Медитерана, у тим су се лукама, па и у самом Цариграду, поред млетачких трговаца, разних занаталија и понеког уметника задржавали на краће или дуже време и поједини стаклари из Венеције, односно Мурана и упражњавали свој занат у новој средини⁸. С друге стране познато је да су већ од краја XIII века долазили сликари из Византије и градова на источној обали Јадрана у Мурано, вешти сликању на стаклу, која је техника била по традицији негована у Византији, да би, како то документи казују, свакодневице обављали рутински посао осликавања релативно великих количина чаша⁹. Списи су искључиви у томе да су

⁷ L. Zecchin, Fornaci muranesi fra il 1279 ed il 1290, *Journal of Glass Studies*, Vol. XII, 1970, 81.

⁸ V. Nan. — L. Zecchin, Presenze balcaniche a Murano e presenze muranesi nei Balcani, *Balcanica* VI, 1975, 80—82.

⁹ L. Zecchin, Un decoratore di vetri a Murano alla fine del duecento, *Journal of Glass Studies*, Vol. XI, 1969, 39—42; Isti, Fornaci muranesi fra il 1279 ed il 1290, *Journal of Glass Studies*, Vol. XII, 1970, 82, 83; Isti, Vetriere muranesi dal 1326 al 1350, *Rivista della stazione sperimentale del vetro*, 6, novembre-dicembre 1971, vol. primo, 4 (paginacija posebnog otiska).

током XIII и XIV века у муранским радионицама само чаше биле предмет сликане декорације. О томе сведоче и посебни називи за мајсторе који су се бавили том специјалности украшавања стакла¹⁰.

Ова само узредно и непотпуно изложена сведочанства о релативно живој размени материјалних добара и људства у односу на стакло и стакларство, која се одвијала у току XIII и XIV века између Млетака с једне и Византије и земаља Блиског Истока с друге стране показују како је за развој млетачког стакларства у то време улога византијског и сиријског стакла, свакако технолошки и уметнички развијенијег, била од изузетног значаја. Досадашња, у стручној литератури уопштена излагања о томе недавно је *Astone Gasparetto* поткрепио детаљисаним резултатима својих изучавања о утицајима коринтских радионица XI—XII века на венецијанско стакло, доказујући те утицаје на примерцима једне стијаски јединствене групе налаза стакла из вода млетачке лагуне и ближих локалитета *terra ferme*, специфично декорисаног пластичним елементима (ситним „капима“ апликованим на плашт чаше и „гирландама“ обавијеним око њене базе)¹¹. *Gasparetto* је дошао до закључка да је морфолошку и декоративну баштину коју је оставио средњовековни Коринт у стакларству усвојила на првом месту Венеција, једина, уосталом, која ју је у то време и могла да прихвати и да је, понекад модификовану, даље преноси. То стакло из поменуте групе, у основима стијаски истоветно, а по детаљима регионално специфично појављивало се у стакларским радионицама европских земаља и постало стијаска својина готичке Европе.

Вратимо ли се уломцима осликаних чаша из прве групе налаза у Краљевој Сутјесци, чија се декоративна шара уклапа у репертоар византијске орнаментике, можемо са доста оправдања закључити да ови уломци илустрјују и потврђују у још једној формалној варијанти тезу о византијским утицајима на рано муранско стакло, новим до сада непознатим доказима.

Друга група уломака емајлом осликаним чаша из Краљеве Сутјеске намеће својим орнаменталним украсом и технологијом сликања збир питања која су другог карактера од претходних, иако су и те чаше по нашој претпоставци настале у првој половини XIV века у Мурану.

Орнамент осликаних уломака из друге групе састоји се од слободно компонованог стилизованог лишћа, гранчица, змије, линија шаре која је недефинисана и низова тачака (сл. 3). Елементи орнаменталног украса који покривају веће површине стакла сликани су тамноплавим или црвеним емајлом на унутрашњој страни чаше, на пример лишће, док са спољашње стране претежу графизми, изведени сиво- или жутобеличастим емајлом, којима се то лишће исцртавало.

По стиљу и општој концепцији орнаменталне декорације чаше о чијим је уломцима реч показују блиске аналогije са „сиријско-франачким“ чашама. И технологија осликавања карактеристична је за исту

¹⁰ „*tintor de moiolis*“ (1280); „*pictor muzolorum de vitro*“ (1345), L. Zecchin, *Un decoratore di vetri a Murano*, 39, 40.

¹¹ A. Gasparetto, *La Verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen âge*, Зборник „Средњовековно стакло на Балкану, V—XV век“, Београд 1975, 143—155.

групу предмета, а такође за сликану декорацију исламског стакла из XIII и XIV века (групе стакла називане по месту налаза или претпостављаном месту производње „Рака“, „Алеп“ и „Дамаск“¹²).

У полемици која се води већ скоро четири деценије о пореклу чаша украшених емајлом из такозване „сиријско-франачке“ групе, помињу се два изворишта: прво Блиски Исток (Сирија), а као извођачи европски, или одређеније италијански мајстори, и друго Европа (можда Рајнска област и Венеција), уз претпоставку да се тамошња производња развијала под сиријским утицајима¹³. Треба, међутим, истачи да су расправе о том питању биле објављиване пре него што је Luigi Zecchin открио у венецијанском Државном архиву, међу списима муранске управе града неколико значајних докумената који су показали да је осликовање чаша била једна од специјалности муранских раионица, у њима негована колико се сада зна већ од осамдесетих година XIII века¹⁴, а не тек од средине XV-тог, што је у науци до сада било прихваћено као непомерљиви *terminus post quem*. Откривени документи свакако представљају грађу за једно ново поглавље историје муранског стакларства, које тек треба да се речима обликује. Наше је уверење да ће сутјешки уломци осликаних чаша наћи своје место у тексту и илустративном делу тог новог прилога познавању средњовековног муранског стакларства.

У неколико муранских докумената, насталих у периоду од осамдесетих година XIII-тог до средине XV века, дакле у распону од неких шездесетак година, јављају се имена петорице сликара-декоратора стаклених чаша¹⁵. О развијености њиховог рада у Мурану сведоче уговори које су склапали са власницима стакларских пећи и обавезе које су из тих уговора произилазиле. Поменути списи обавештавају да су ови мајстори-декоратори осликали на стотине и стотине примерака чаша и да се награда за тај рад одређивала на основу јединице мере од сто декорисаних комада¹⁶. Свега у једном уговору, међутим, забележен је доста детаљисани захтев како чаше треба да буду осликане¹⁷, а опис те декорације неодољиво подсећа на мотиве са неких чаша из такозване „сиријско-франачке“ групе¹⁸.

Изложене чињенице и сазнања доводе у питање искључивост тезе о пореклу „сиријско-франачких“ чаша, по којој су оне, како је већ речено, дело европских, односно италијанских мајстора који

¹² C. J. Lamm, *Oriental Glass of Medieval date*, 77, 88.

¹³ Историографију о том проблему види у A.D.B. Harden, *Ancient Glass*, III, *Post Roman*, *The Archaeological Journal*, vol. CXXVIII, 1972, 106, бел. 129.

¹⁴ L. Zecchin, *Un decoratore di vetri a Murano*, 39—42.

¹⁵ Види бел. 9.

¹⁶ L. Zecchin, *Fornaci muranesi fra il 1279 ed il 1290*, 82.

¹⁷ Исти, н. д., 82; 21. новембра 1290. уговор су склопили на 6 месеци Jacobo Langovardo, власник стакларске пећи у Мурану и сликар Бартоломеј из Задра, у коме се поред осталог наводи „... et in dictis muzolis debet facere dictus Bartholomeus tres figuras et illud quod opportunum erit de arboris circa“.

¹⁸ C. J. Lamm, *Oriental Glass of Medieval Date*, 81 sqq., Pl. XXIII; S. Felgenhauer-Schmiedt, *Ein syrischer Becher aus Niederösterreich*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Jahrgang 1/1973, 99—103.

су деловали у Сирији од времена крсташких похода, кад су том земљом управљали „франачки“ господари, па до њеног поновног преласка под арабљанску власт. По J. C. Lamm-у година пада Акре (1291), тог последњег франачког бастиона у Сирији, представља и гранични датум за израду групе чаша о којима је реч.¹⁹ Овај утврђени термин уз искључиво везивање „сиријско-франачких“ чаша за Сирију довео је до тога да њихово датовање није прелазило XIII век, иако је у неким случајевима за то било основа. Кад једном буду „сиријско-франачке“ чаше, откривене на европским локалитетима, (у Сирији оне још нису нађене²⁰) сагледане и изучене као целина, токови њиховог стилског и технолошког развоја биће, без сумње, јаснији и њихово датовање прецизније, а провера досадашњих хипотетичких закључака о њиховом пореклу показаће колико су била близу истини или далеко од ње.

У контексту изложених разматрања за датовање уломка осликаних чаша из Краљеве Сутјеске, било оних из прве или друге групе, постоје сигурни основи. Терминус post quem представља, пре свега, грабење двора у Краљевој Сутјесци, а зна се да су први објекти ове резиденције подизани за банавања Стјепана II Котроманића (1322—1353)²¹. Пошто се у муранским документима из тог времена још налазе подаци о деловању сликара-декоратера у тамошњим стакларским радионицама, чини се могућим да порекло осликаних чаша чији су уломци откривени у рушевинама сутјешког двора датujemo са првом половином XIV века и да их везујемо за Мурано.

Не много речити писани извори и за науку драгоцени недавно откривени археолошки артефакти доказују да су већ у XIV веку постојале разнородне посредне и непосредне везе између Италије, односно Млетака и Босне. О тим везама није још написана једна засебна студија, јер се расутоост података и њихова оскудност нису наметали интересовању научника. Кад ће се једном приступити том послу, нарочито на основу изучавања ново откривеног археолошког материјала, нема сумње да муранском стаклу у тим босанско-италијанским, односно босанско-млетачким везама неће припасти последње место.

Пошто Краљева Сутјеска није била само владарски двор и центар државне администрације, већ такође станиште у коме су се заустављали домаћи и страни трговци, међу тим странцима свакако да је било и Млетчана²², а није искључено да су уз разну робу доносили у Босну и производе муранских радионица, који су тада већ били много цењени и тражени од представника високог друштва Европе. Вероватно је да су такође трговци са Приморја, посебно Дубровчани,

¹⁹ J. C. Lamm, p. d., 78.

²⁰ Исти, н. д., 77.

²¹ P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, 156.

²² Млетачки поданици у Босни помињу се први пут почетком XIV века, D. Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1961, 11; о трговању у Босни за време владе Стјепана II Котроманића види код истог писца у наведеном делу, 15—22; о општем привредном развоју у то време С. Бирковић, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 96—99.

били као посредници активни у набавци муранског стакла за Босну, јер су за трговање по тој земљи тада уживали привилегије босанских владара.

Готово да и нема непосредних података о увозу стакла у средњовековну Босну. У Хисторијском архиву у Дубровнику наишли смо на свега један податак из XIV века који директно сведочи да је стакло и то „путем Наренте“ (via Narente) доведено у Босну (1348)²³. Иако, дакле, документи не говоре о том увозу, релативно бројни археолошки налази стакла из XIV и XV века са подручја које је некад било обухваћено границама средњовековне босанске државе доказују да је тај увоз постојао и да је, чак шта више, био доста жив и да се континуирано одвијао. Постоје археолошки докази о учесталом увозу и друге врсте мање више луксузне робе у Босну за двор босанских суверена, од којих је италијанска мајолика из XIV и XV века као пратећи материјал уз налазе стакла, на пример на Бобовцу или у Краљевој Сутјесци, посебно занимљива у смислу веза средњовековне Босне са занатско-уметничким центрима Италије²⁴. Те тезе потврђују и подаци о снабдевању Босне италијанским оружјем²⁵, а такође вести да је понеки мајстор из Млетака био ангажован да ради на двору босанских владара²⁶.

Да закључимо. Уломци осликаних чаша откривени у рушевинама двора у Краљевој Сутјесци вишеструко су занимљиви. Њима се, уопштено гледано, донеке попуњава велика празнина у фондовима муранског стакла из времена пре средине XV века. Посматрани засебно ти уломци представљају ретко материјално сведочанство о муранској производњи осликаног стакла из прве половине XIV века, и тиме чине једну од карика у још непрекиданом развојном ланцу муранске производње осликаног стакла, а такође потврђују да је то стакло у раним етапама свог развоја било стиљски и технолошки у великој зависности од византијског и сиријског стакла. У односу на Сирију сутјешким осликаним фрагментима баца се трачак светлости и на замршени проблем порекла „сиријско-франачких“ чаша у смислу њихове могуће везаности за Мурано.

Најзад, самом чињеницом што се на двору у Краљевој Сутјесци, за бановања Стјепана II Котроманића, служило муранским, за оно време свакако скупим и луксузним стаклом, поново се потврђује да се средњовековна Босна отварала према свету и примала материјална добра, односно занатско-уметничке предмете, који су тада такође служили уском кругу друштвено повлашћених корисника у земљама западне Европе.

²³ Хисторијски архив, Дубровник, серија *Diversa cancellariae* 15. 113.

²⁴ P. Anđelić, n. d., 126—129; 186—188.

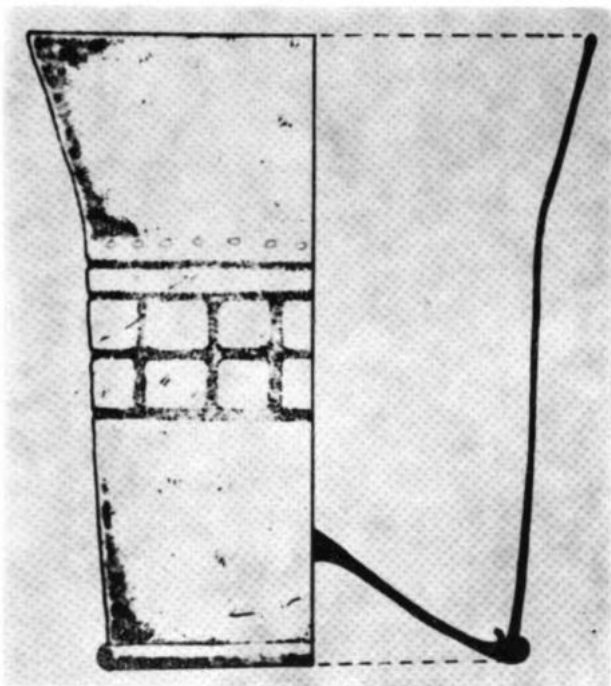
²⁵ Đ. Petrović, *Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem (XIV—XV vek)*, *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, Zenica 1973, 71.

²⁶ C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, Zenica 1973, 185.

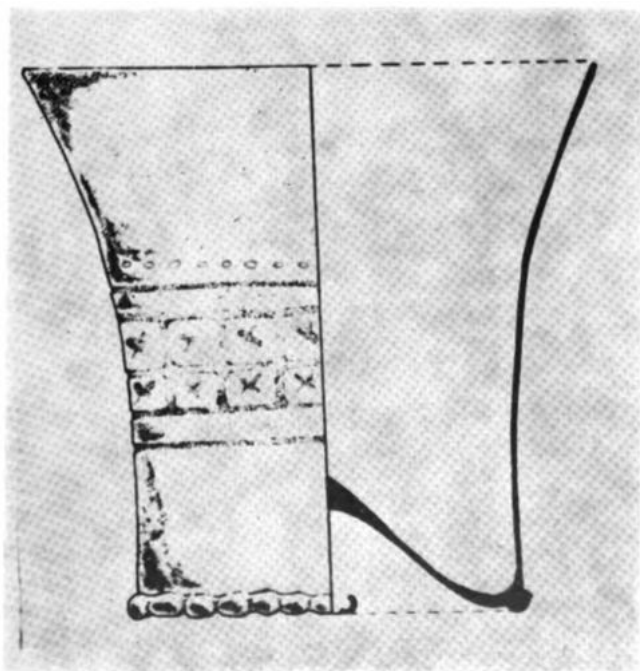
NOTES MARGINALES SUR LES DÉCOUVERTES DU VERRE PEINT MÉDIEVAL DE LA LOCALITÉ DE KRALJEVA SUTJESKA

Résumé

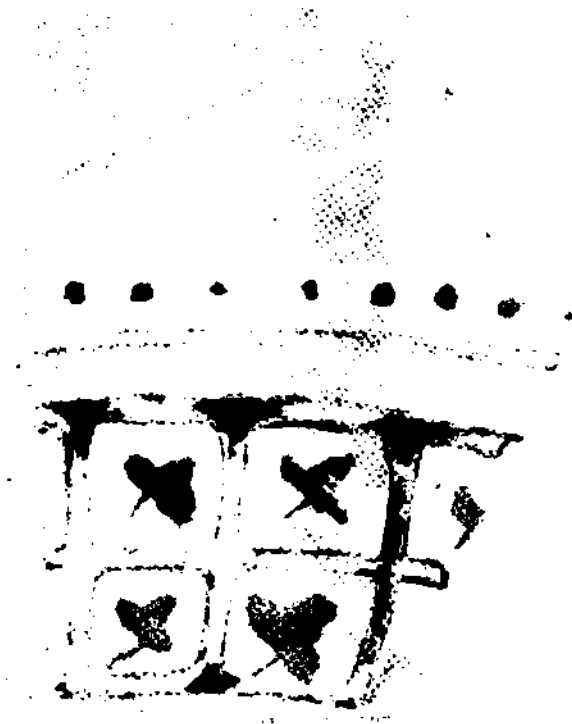
Dans l'ancienne résidence des bans et rois de Bosnie, à Kraljeva Sutjeska, ont été découverts environ une trentaine de fragments du verre peint médiéval qui faisait partie des coupes et gobelets. Par son importance et la complexité des problèmes qu'elle pose, cette découverte dépasse la limite des valeurs locales. Par certains de ses détails décoratifs caractéristiques, la découverte du verre peint de Sutjeska pourrait être datée dans la première moitié du XIVe siècle, ce qui pourrait être corroboré aussi par les données sur les commencements de l'édification de la cour à Kraljeva Sutjeska. Considérée dans les contextes historiques plus vastes, cette découverte pourrait être, par certains de ses éléments, insérée dans la production du verre vénitienne (de Murano) et précisément dans cette période dans laquelle la peinture sur verre c. à d. la production des récipients à boire ornés de peinture, en tant que spécialité des ateliers de Murano, a été relativement bien éclairée par les données provenant des sources écrites, mais n'a pas été documentée par les restes matériels. Suivant notre hypothèse les fragments des coupes et gobelets peints de Kraljeva Sutjeska représentent un témoignage matériel rare de la production du verre peint à Murano dans la première moitié du XIVe siècle en formant par là un des anneaux dans la chaîne brisée de l'histoire de ses débuts et également confirment que le verre de Murano dans ces premières étapes de son développement était, au point de vue du style aussi bien que de la technologie, sous les influences des verres de Byzance et de Syrie. Les fragments des verres peints de Sutjeska jettent un petit rayon de lumière aussi sur le problème de l'origine du groupe des verres „syriens-francs” au sens de leurs liens possibles avec Murano.

Сл. 1 — Графичка реконструкција чаше, Краљева Сутјеска
(по П. Анђелићу).

Сл. 2 — Графичка реконструкција чаше са сликаним мотивом тролита,
Краљева Сутјеска (по П. Анђелићу).

Сл. 3 — Фрагмент чаше са сликаним мотивом тролиста и низом тачкица, Краљева Сутјеска (по П. Анђелићу).

Сл. 4 — Уломци осликаних чаша, Краљева Сутјеска (по П. Анђелићу).

Marijana GUSIĆ

Zagreb

PERIZOM U RAKI SV. ŠIMUNA U ZADRU

Kad sam 1958. predusretljivošću pokojnog monsinjora Mate Gar-kovića, tada zadarskog nadbiskupa, dobila uvid u sadržaj rake sv. Šimuna u Zadru, prvenstveno nam je svima tada prisutnim pažnja bila svraćena na jedan sasvim osobit predmet položen na relikviji. No tada, u kratkom kontaktu bez mogućnosti da na brzu ruku izvršim tekstilnu analizu fature i stila, ostala sam tek kod prvih opažanja o tom predmetu. U daljem nastojala sam prikazati u raki pohranjen profani tekstil¹, a na perizom osvrnula sam se tek mimogred u mom radu o počecima renesansne čipke na batiće². No već tada moje je mišljenje bilo da je perizom dar srpskog despota Đorđa-Maksima, poslednjeg Brankovića³.

Tek sada kad sam otvaranjem rake Sv. Šimuna 30. juna 1977, dobrohotnom susretljivošću monsinjora Marijana Oblaka nadbiskupa zadarskog i Don Milivoja Bolobanića župnika sv. Šime, stekla temeljito poznavanje perizoma, — na čem ostajem crkvenim starješinama zahvalan dužnik, — i zajedno sa suradnicom Dianom Heide izvršila analizu ovog predmeta, pokušat ću da taj izuzetan spomenik prikazem u njegovu povijesnom i kulturnom značenju.

Perizom na moćima sv. Šimuna i danas je smješten na ovoj relikviji tako kako je prvotno ovdje položen a sačuvan je neokrnjen u punoj cjelini. U sakralnom tekstilu pravoslavne crkve taj je predmet nazivan pokrovom, a u literaturi poznat je i kao pregača, talijanski grembiale. U crkvenom tekstilu zadarski je perizom jedan od dva materijalno sačuvana predmeta sa službom pokrova na svetiteljskim moćima. Takav se pokrov polagao kao zavjetni dar na relikviju kao nevelik pokrivač na ingvinalnom dijelu svećevih moći. Obično je to poklon vladara ili kojeg člana vladarskih rodova kao što su tako ušli u crkve

¹ M. Gušić, Profani tekstil u raki sv. Šimuna u Zadru, Radovi Instituta JAZU u Zadru XI—XII, Zadar 1965.

² M. Gušić, Porijeklo čipke na batiće, Zbornik za narodni život i običaje JAZU 40, Zagreb 1962, 177.

³ Moj stav o tom usvaja M. Bolobanić, Svetište zadarskog zaštitnika sv. Šimuna. Zadar 1973, 24. — Đorđa-Maksima kao donatora perizoma sv. Šimuna označuje i G. Tomić u svom članku s. v. pokrov, Enciklopedija likovnih umjetnosti 3, Zagreb 1964, ali ne navodi izvor ovog svog podatka.

i ostali dragocjeni predmeti. Od dva sačuvana pokrova jedno je dar monahinje Jefimije udove despota Jovana Uglješe moćima kneza Lazara iz 1402⁴, a drugi je upravo ovaj na relikviji sv. Šimuna Bogoprimea u Zadru. Kako je takav dekorativni tekstil imao poslužiti vidimo na plaštanici manastira Krušedola s kraja 13. stoljeća, gdje je u vezu prikazano Hristovo tijelo pokriveno takvim ne velikim pokrivačem⁵. Iz tog prikaza doznajemo kako je takav predmet bio položen na mrtvom tijelu u formatu oduže četvorine. Namjesto tanjeg platnenog ovoja-sindona koji u mekim naborima ovija mrtvo tijelo oko bedara, na krušedolskoj plaštanici na Kristovu je tijelu položen četvrtasti pokrivač, kojem je čvrsta ravna površina bogato izvezena (crt. 1). Takav oblik oduže četvorine imaju i oba sačuvana pokrova. No dok je onaj iz manastira Ravnice veći (69×49 cm), pokrov sv. Šimuna manji je i nešto više izdužen. Ali između ova dva predmeta razlika nije samo u veličini. Ma da su oba nastala kao zavjetni dar svetiteljskim moćima, u općem aspektu nemaju srodnosti. Poznato je kako u 14. i 15. stoljeću dolazi do procvata crkvene umjetnosti u Srbiji i Moldavo-vlaškoj, a i kako u tom crkveni tekstil nastavlja bizantinske tradicije⁶. Predmeti crkvenog veza iz tog vremena svi sadrže ikonografske prizore na bogato ornamentiranoj pozadini. Sve je to visoki vez u akupiktorskoj tehnici s likovnim motivima zadanim po utvrđenom hijeratskom kanonu. Ipak, pokrov na moćima kneza Lazara nema ikonografskog prizora. Na podlozi od tamnocrvene svile taj je pokrov gusto ispunjen pismenima dirljive molitve s kojom monahinja Jefimija odaje pohvalu knezu Lazaru. Uncijalna ćirilica izvezena je u pravilno rubriciranim redovima a u uskom okviru ponavlja se motiv gotičkog trolista. U srpskom crkvenom priboru ovo je jedinstven predmet kojem vrstan poznavalaca L. Mirković nalazi usporedbu u svega jednom grčkom pokrovu kojem je također površina ispunjena tekstom i izvezenim grčkim pismenima. Sasvim je drugačiji pokrov sv. Šimuna, i koliko se može prosuditi sačuvan je kao jedinstven primjerak svoje vrsti. Ranije, za procvata pravoslavnih liturgijskih tkanina takvih je predmeta moralo biti više nego što je to danas poznato. Iz pisanih izvora doznajemo da su u 15. stoljeću postojali neki dragocjeni predmeti kojim bi mogao biti srodan perizom sv. Šimuna. U tom smislu protumačit ćemo podatak iz Žitija sv. Jovana Rilskog. Kad su moći ovog svetitelja 1469, u velikoj svečanosti prenesene iz Trnova u Rilski manastir, sultanica Mara, koja je tad živjela u Ježevu nadomak slavlju povodom događaja, poslala je svetitelju kao poklon „ponjavicu svijetlu” i to s namjerom „da se postavi na svetoga”, o čem se „dugo spominjalo”, kako kaže sastavljač Žitija u 16. stoljeću. Iz samog naziva „ponjavica”, a i iz službe „da se stavi na svetitelja” proizlazi oblik i služba ovog pokrova, jer deminutiv pokazuje da taj očito četvrtasti predmet nije mogao biti velik. A iz pridjeva „svijetla” doznajemo da je ova ponjavica bila od zlatne (možda i srebrne) niti, vjerojatno još s nekim blještavim dodacima, kako je takav svjetao i perizom sv. Šimuna.

⁴ Л. Мирковић, Црквени уметнички вез, Београд 1940, 30 и 31, т. XIII, са. 1.

⁵ Isti, 15, т. IV, сл. 2.

⁶ N. P. Kondakov, Russkaja ikona, II, Praga 1931, 206.

Još se o jednom predmetu iz 15. stoljeća sačuvala pismena svijest da je služio kao prilog svetiteljskim moćima. To je ona „planeta” ili „skapulir” koji je još u 17. stoljeću bio na relikviji sv. Ivana Milostinjara u Požunu-Bratislavi. Natpis zabilježen u 17. stoljeću svjedoči da je to bio dar ovom svetitelju despotice Angeline, žene Stefana Slijepog, o čem ćemo dalje govoriti opširnije.

Perizom na moćima sv. Šimuna u Zadru zapažen je otkako se u prošlom stoljeću stalo proučavati povijesnu građu umjetničkog i dekorativnog značenja. No pitanje o porijeklu, stilu i tehnici ovog predmeta i pored toga da je o njemu podosta rečeno, još nisu riješena, a sve to baš stoga jer je ovaj jedinstveni primjerak svoje vrsti u povijesnom tekstilu ostao osamljen i do sada mu nije nađena adekvatna usporedba. Međutim, koliko je spominjan u literaturi reklo bi se kao da je o njem sve poznato, čak sa sigurnošću utvrđen je i donator čije se ime i naslov jasno čitaju na samom predmetu. Pa i o njegovu dekorativnom sadržaju svi autori do sad govore kao o poznatoj pojavi. Uistinu, pak glavna pitanja o njem nisu riješena: nije sigurno tko se kao povijesna ličnost krije u imenu na natpisu, a ni to kako je sam taj unikalni predmet izražen, pa prema tomu ni vremenski nije određen njegov postanak.

Da najprije u glavnim crtama upoznamo sam predmet. To je nevelik pokrivač u obliku ne sasvim pravilne nešto izdužene četvorine kojoj uža stranica iznosi 33,5 cm, a duža 60 cm. (Sl. 1). Prema prikazu na krušedolskoj plaštanici a i po pokrovu kneza Lazara, i perizom sv. Šimuna određen je da na moćima bude položen po svoj dužini. Toj službi odgovara raspored ukrasa i smještaj natpisa u donjeg dijelu četvorine. Na podlozi od zlatnožutog atlasa glavni je ukrasni element tvorba sastavljena od jednolikih motiva zvijeda, izrađenih izmjenično od zlatne i srebrne niti i međusobno spojenih poprečnim prugama od iste zlatne niti. Na toj prozračnoj mreži čipkaste teksture nadodane su sitne ukrasne pločice — paillette, zlatne i emajlirane. Predmet je obrubljen gustim resama od sasvim tamnomodre gotovo crne svile, u koje su nadodane rese od zlatne niti. U donjem je dijelu predmeta natpis u dva reda. Natpis je izveden u biseru. Nešto su manja zrnca u gornjem redu, gdje se u ćirilskoj uncijali može pročitati СТИ СІМІ (ОН)Е Б ГОПІЕМЧЕ . . . , ali svršetak ovog reda do sad nije dešifriran, iako Šerović donosi čitanje „МАЫ БА О ГРЪСЕ (М)ОЕМ”¹¹, što je sasvim nepouzdanost jer su slova veoma nejasna. Za drugi donji red odabran je krupni biser čiste vode i pravilnih zrna i tu se jasno čita „ГЕОРГІЕ ДЕСПОТЬ” s ligaturom u pismenima (Гe i F) (Sl. 2). Upravo

⁷ А. Мирковић, нав. дј., 30, билј. 1.

⁸ F. N. Jackson, A History of handmade Lace, London 1900, str. 20. navodi: „A fine example of antique goldlace was discovered in the coffin of St. Cuthbert in Durham Cathedral”, ali mi je literatura o tom nedostupna.

⁹ St. Novaković, Prilozi k istoriji srpske književnosti, Glasnik srpskog učenog društva V, 2, str. 300.

¹⁰ Б. Радојичић Један извезен натпис деспотике Ангелине, Гласник историјског друштва у Новом Саду, XIII, Нови Сад 1940, 126—130.

¹¹ П. Шеровић, Покривач деспота Бурђа Бранковића на моштима св. Симеона Богопримца у Задру, Гласник Историјског друштва у Новом Саду XII, Нови Сад 1939, 415.

to što se ovo ime tako jasno čita svi su poznavaooci ovog predmeta do nedavna suglasni u tom da je to ime Đurđa Brankovića, srpskog despota (1427—1456), pa se po tom on smatra autentičnim donatorom ovog zavjetnog dara. Nije se ni pomišljalo na to da se u tom imenu može sakrivati alteracija, da naime postoji još jedan srpski despot istoga imena Georgije iz iste porodice Brankovića, unuk Đurđa Brankovića Smederevca. I druga konstatacija o fakturi ovog predmeta kako se stalno provodi u literaturi, nije pouzdana. Svi autori naime govore da je taj predmet izrađen kao vez, neki kažu da je to čipka. Međutim, prva čipka kao tekstilna tvorba javlja se tek u 16. stoljeću. Kad bi se dakle ovaj predmet odredio kao čipka, ne bi se uopće mogao datirati u 15. stoljeće, a ipak po imenu bilo od koje dvojice Brankovića svakako je nastao do 1500. Do sada dakle obje konstatacije, i ona o imenu donatora i ona o fakturi ovog predmeta ne riješavaju ni njegov postanak a ni pitanje ličnosti donatora. Zato povijesno značenje perizoma sv. Šimuna traži nov kritički pristup.

Sam je predmet tako izuzetan i osobit u svom jedinstvenom izdanju i sačuvanosti da doista zavređuje da ga se temeljito ogleda i prouči i tako pokuša riješiti zagonetku koja je u njemu još nepoznata. Tek kad osvijetlimo i po mogućnosti odgovorimo na oba pitanja, tko je donator i kakav je stil i faktura ovog predmeta, ovaj izuzetan spomenik bit će vrednovan u svojoj autentičnoj povijesnoj dimenziji.

Kako da pristupimo prvom pitanju, koji je od dva srpska despota istog imena zavjetovao ovaj dar moćima sv. Šimuna?

Ne ulazeći u to kad je dragocjena relikvija kojom su se Zadrani osobito ponosili, preložena iz kamenog sarkofaga u srebrnu raku, dar kraljice Jelisave Anžuvinske, za rješenje nepoznanice oko postanka perizoma odlučno je da je taj zavjetni dar doista nastao u 15. stoljeću. Za to odlučno govori ime i čin donatora, jer oba srpska despota iz roda Brankovića nose isti naslov u ovom stoljeću. Kako je došlo do tog da se ime u natpisu pouzdano stalo vezati samo uz ime Đurđa Smederevca, lako je razumjeti. Prvi koji donosi takvo tumačenje natpisa na ovom perizomu je C. F. Bianchi u komentaru s kojim je popratio svoje izdanje rukopisnog teksta L. Fondre¹². U 17. stoljeću L. Fondra, ugledan građanin Zadra, pravnik i advokat, u rukopisu ostavio je svoj dugogodišnji studijski rad o autentičnosti zadarske relikvije sv. Šimuna, koje je hagiografsko pitanje stoljećima bilo sporno između Zadra i

¹² L. Fondra, *Istoria della insigne reliquia di San Simeone profeta*, Zadar 1955, — Ovo djelo pod punim naslovom „Istoria . . . profeta che si venera in Zara scrila da Lorenzo Fondra nel secolo XVII, ed ora per la prima volta publicata con annotazioni ed aggiunte, Zara 1855” — autor ostavio je u rukopisu koji je u više prijepisa kolao u Zadru, redigirao je i izdao C. F. Bianchi, popraćeno s bilješkama i dodacima koji komentiraju i upotpunjuju djelo L. Fondre. Predgovor ovom izdanju napisao G. Ferrari-Cupilli. U knjizi nije označeno tko je autor bilježaka i dodataka. O tom je bio obaviješten C. Cecchelli koji u svojoj knjizi „Zara, catalogo delle cose d'arte e di antichità, Rim 1932, 115, citira djelo Fondre i uz „annotazioni” stavlja ime autora bilježaka G. F. Cupilli, a uz „aggiunte” autora opširnih dodataka C. F. Bianchi. U tekstu L. Fondre perizoni pa ni ostali predmeti položeni uz relikviju uopće se ne spominju, pa o tom govori samo autor dodatka uz poglavlje VI, a to je C. F. Bianchi, te u daljem citate iz ovog poglavlja navodimo pod njegovim imenom.

Mletaka i još nekih zavjetnih mjesta koja su posjedovala manje ili veće relikvije istog svetitelja. Naime, i pored toga da se u Veneciji znalo kako je u 13. stoljeću dragocjena relikvija predana u posjed grada Zadra kao dar mletačke sinjorije s očitom namjerom da se Zadar neodvojivo poveže u mletački dominij u isto vrijeme kad su u Zadar naseljene mletačke obitelji, ipak se na Rialtu vodila tradicija o relikviji navodno istog svetitelja u mletačkoj crkvi sv. Simeona¹³. No u 14. i 15. stoljeću javno mišljenje u Mlecima priznaje da je relikvija u Zadru jedina autentična, a baš to podiže poštivanje zadarske relikvije pa je sv. Šimun Bogoprimac bio poznat kao čudotvorni iscjelitelj od bolesti i zaštitnik zdravlja. Ovaj će nam momenat pomoći u odgonetanju imena u natpisu, jer bi molba za održanje zdravlja mogla biti poticaj za ovaj zavjet.

L. Fondra svoj je rukopis dovršio do 1686¹⁴, ali ni on a ni kasnije Farlati pa ni autori koji su se u 18. i 19. stoljeću služili rukopisom Fondre ne govore o popratnom sadržaju u raki pa tako ne spominju ni zavjetne darove položene uz ovu relikviju.

Prvu vijest o predmetima u raki donosi C. F. Bianchi u svom dodatku uz VI poglavlje Fondrina teksta, gdje navodi poštovatelje relikvije i darove koji se nalaze uz relikviju¹⁵. Osim prstenja i ostalih predmeta, on kaže: „pregača koja pokriva bedra svetitelja, a zanimljiva je na osobit način pruga od krupnih bisera koji tvore natpis u ćirilskim slovima po kojem se može dokazati da je to dar Đurđa Despota, iako se točno vrijeme i povod tog dara ne može ustanoviti”. Na to nastavlja o despota Đurđu Brankoviću pozivajući se u tom na Orbinija i zaključuje „bit će da je na nekom putovanju po Dalmaciji Đurađ pristao u Zadru i tako stekao zgodu da se pokloni svetoj relikviji, ili se nekom drugom prilikom odlučio na taj bogati dar, no nema spomena koji govori o tom”. Ipak, i pored ove dvaput izrečene skepse, Bianchi ostaje pri tom da se ime odnosi isključivo na despota Đurđa Brankovića a da mlađeg despota Đurđa uopće ne spominje. To je razumljivo, jer se u povijesnim izvorima markantno sačuvala pojava Đurđa Smederevca kao aktivne ličnosti pa ne ulazeći potanje u rodoslovlje posljednjih Brankovića tada, u prvoj polovini prošlog stoljeća, nije se ni pomišljalo na bilo kojeg drugog nosioca ovog imena i naslova. Tada naime, sredinom prošlog stoljeća drugi nosilac ovog imena gotovo je nepoznat širem pismenom krugu u našoj javnosti pa kako Radojičić kaže čak i u crkvenim knjigama, „ime arhiepiskopa Maksima (tj. despo-

¹³ Literaturu o tom opširno: L. Jelić, Moći sv. Šimuna Bogoprimaoca u Zadru, Rad JAZU 145, str. 160, bilj. 1.

¹⁴ Fondra nav. dj. 35, bilj. 7.

¹⁵ C. F. Bianchi — Fondra, nav. dj. 139.: „... ed il grembiale che i lombi le cinge. Interessante riesce quest' ultimo segnatamente, per un fregio di grosse perle, formanti una iscrizione in caratteri cirilliani, dalla quale si può argomentare che sia stato esse un dono di Giorgio Despot; me il vero tempo e la occasione del medesimo non consta”. Str. 140: „... Se in qualcuno di questi passaggi per la Dalmazia Giorgio approdasse a Zara, e qui avesse opportunità di venerare la sacra reliquia, o se in qualche altra circostanza ne concepisse tal divozione da indurlo a quel rico presente, non v'è memoria che il dica...”

ta Đorđa, sina Stefana Slijepog, M. G.) slabo se ističe"¹⁶. Zato nije slučajno otkako je taj natpis pročitan da se ovo ime nedvoumno povezivalo s povijesnom ličnosti srpskog despota Đurđa Smederevca.

Od ove prve postavke kako ju je donio Bianchi 1855, svi autori dalje usvajaju njegov zaključak, štaviše redom ga nadopunjuju svaki u svom smislu. Tako L. Jelić kaže da je „ovu baš vladarsku pregaču“ darovao srpski despot Đorđe Branković koji je „na bježaniji u Dubrovnik ili prolazeći u Ugarsku 1421. navratio u Zadar“¹⁷. Obećavajući svoj dalji rad o tom, Jelić je siguran da ovaj predmet „nosi natpis despotov izvezen ovećim bisernim zrnjem“ i pri tom se poziva na podatke u knjižici I. Brčića¹⁸. Nakon duže šutnje, tek se 1932. javljaju u isto vrijeme vijesti o perizomu sv. Šimuna. Tad naime 1932. prigodom 300-godišnjice prenosa relikvije u crkvu sv. Stjepana koja se po tom prozvala crkvom sv. Šimuna, izvršeno je svečano otvaranje rake i temeljit pregled relikvije i svih predmeta zatečenih u raki. O tom je opširno izvjestio kanonik Mario Novach, tada župnik sv. Sime prisutan kod otvaranja rake¹⁹. On daje izveštaj o izvršenom očevidu pa prilaže o tom i zapisnik od sva tri dana otvaranja rake. U zapisniku je među ostalim utvrđeno da je „sredina Tijela pokrivena pregačom od damaska koji je prekriven vezom od niti zlatnih i srebrnih sve optočeno crnom čipkom, na dnu natpis u pisnennina bosanske ćirilice koji sve do sada nije bio protumačen a spominje se ime donatora Giorgije despot...“. Natpis on donosi u talijanskom prijevodu i pri tom zaključuje da natpis sam po sebi dokazuje da je „arazzo“ (kako on ovim općim imenom za tekstil zove perizom) svetitelju darovao „Giorgio Brancovich Despota“. Nakon kratkog teksta o despotu Đurđu bez rezerve nastavlja: „Na bijegu despot spašava se u Zadar i polaže zavjet za zaštitu koju je dobio posredovanjem sveca, darujući ovaj osobito dragocjen dar“²⁰, ali sve to bez poziva na bilo kakav povijesni izvor ili dokumentaciju.

Prilikom tog otvaranja rake, predmeti nađeni uz relikviju po prvi put su snimljeni pojedinačno, fotografski veoma dobro u crnobijeloj tehnici, očito na pločama, za koje se sad ne zna gdje su svršile. Ova dobra snimka perizoma služila je otada u svim radovima o ovom predmetu. Iste godine reproducirao ju je G. Praga u svom radu²¹. Praga o samom perizomu donosi svega dva retka, tek o natpisu govori opširnije. No kako se služio samo fotografskom snimkom (a i po zapisniku 1932. vidi se da Praga nije prisustvovao otvaranju rake) on se ne upušta u dešifrovanje prvog retka u natpisu, pa za drugi redak gdje su kaže „slova veća, čista i razmaknuta, čitamo jasno u ćirilskim pismenima ĐORĐE DESPOT“ i odmah nastavlja „dakle to je dar Đorđa Bran-

¹⁶ Б. Радојичић, Хаџиолошки прилози о посљедњим Бранковићима, Гласник Историског друштва у Новом Саду, Нови Сад 1939, 11.

¹⁷ L. Jelić, nav. dj., 212.

¹⁸ Isti, 161, bilj. I, pozivlje se na I. Berčić, Život, prinosi i čudesa S. Šimuna Pravednika, Zadar 1960, ali u toj knjižici nema podataka o predmetima u raki sv. Šimuna.

¹⁹ M. Novach, San Simeone Giusto e Profeta nel vangelo e nel culto, Zadar 1932, 40.

²⁰ Isti, 32 i 33.

²¹ G. Praga, La suppellettile serica ed aurea dell'arca di San Simeone in Zara, Archivio storico per la Dalmazia, vol. XII, XIII, Rim 1932, 4 i 9.

kovića srpskog despota 1427—1456” i zaključuje „to je tvorevina iz prve polovine kvatročenta”. Ne osvrćući se na rezervu koju je već Bianchi postavio o povodu tog dara, Praga i sam kaže „koji je bio povod i u koje određeno vrijeme učinjen je taj dar još ostaje neriješeno pitanje”. Usput protivi se datiranju u g. 1421. kako to donose Fondra, Bianchi i Jelić (koji kasnije ispravlja u 1439., ali i to bez dokumentacije) da zatim nastavi s povijesnim podacima o Đurđu Brankoviću. Iza tog Praga konstruira i političku pozadinu ovog despotovog čina „možda je ova tkanina u raki jedan daleki dokumenat o pokušajima približavanja Republici” tj. despotova približenja Veneciji, ma da znamo kako je Mlečanima samim bilo stalo do tog da balkanske dinaste pridobiju za svoje namjere, pa su i Đurđa Brankovića unijeli u svoj patricijat. Izrazitu iredentističku tendenciju iz onih godina još jasnije pokazuje C. Cecchelli koji u dodatku svog opisa srebrne rake usvaja podatke iz radnje G. Prage o predmetima nađenim u raki, pa o samom perizomu kaže da je to odlična čipka, „superba trina” koja po njegovu mišljenju odgovara „vještini mletačkih vezova”²². Pri tom se poziva na klasično djelo E. Ricci, u kojem međutim ova autorica, — bez sumnje najbolji poznavalac talijanske renesansne čipke, — uopće ne zna za bilo kakav sličan proizvod ili predmet iz 15. stoljeća²³.

Istu snimku perizoma donosi autor J. Bugato u reviji „L'Illustrazione Vaticana” od 15. X 1932. u svom osvrtu na 300-godišnjicu relikvije sv. Šimuna u Zadru. Ovim se tekstom poslužio P. Šerović u svom radu objelodanjenom 1939²⁴. Već u naslovu svog članka Šerović bez rezerve usvaja tvrdnju o autentičnosti Đurđa Smederevca kao donatora i naglašava kako je to „važna srpska starina koju bi trebalo svestrano proučiti”. Za natpis kaže da nije još bio pročitan, ali da je „sada dešifrovan” i prema reprodukciji Bugata daje svoje verziju МОАИ БОГА О ГРЪСЪ (M)OEMЪ. Na osnovu tog zaključuje da se „despot Đurađ Branković kada je papa Eugenije IV pozvao hrišćanske vladare da ustanu na Turke, odmetnuo od sultana Murata II s kojim je bio u srodstvu. Sultan da se osveti Đurđu, prodre s vojskom u njegovu zemlju, a despot na to pobeže iz Smedereva i stiže zdrav u Zadar, gdje priloži svoj dar kao zavet sv. Simeonu. U vezi s time treba da istaknemo da se despot moli sv. Simeonu ne općenito o svojim gresima, već specijalno o jednom svom grehu misleći po svoj prilici na to što je ranije pomagao sultana protiv hrišćanskih vladara i time kao hrišćanin počinio težak greh”. O predmetu samom daje opis prema članku Bugata: „Svečevo je telo bilo pokriveno kratkim dragocnim pokrivačem (kao nekom pregačom) od žutoga damaska, izvezenim srebrnim i zlatnim ukrasima. Pokrivač je okružen crnom čipkom...” No za potvrdu svog mišljenja o povodu toga zavjetnog dara, Šerović ne daje nekih podataka na osnovu historijskih izvora pa je teško razumjeti kako se desetak godina nakon što je Radonić izdao prijevod Istorije Srba od K. Jirečka, još uvijek s mnogo romantike produživala tvrdnja o tobožnjem boravku despota Đurđa Brankovića u Zadru i o njegovom poklonstvu

²² C. Cecchelli, nav. dj. — dodatak na posebnom listu bez numeracije.

²³ E. Ricci, *Antiche trine italiane*, I,—II, Bergamo 1910—1911,

²⁴ P. Šerović, nav. dje. 413 i d.

moćima zadarskog sveca. Šerović ovu intenciju donatora izvodi iz svog čitanja „O ГРЪСЪ (M)OEMЪ” u gornjem redu natpisa i to samo prema fotografskoj snimci, a da taj dio natpisa u biseru ni do danas nije pravilno riješen ni pročitan.

Ovim se Šerovićevim opisom i istom snimkom poslužio i L. Mirković u svom iscrpnom djelu o umjetničkim vezovima u pravoslavnoj crkvi²⁶. Pod naslovom „Pokrov za mošti sv. Simeona Bogoprimsca” on daje opis prema Šeroviću: „... u rimokatoličkoj crkvi sv. Simeona u Zadru gdje se u kivotu od kedrova drveta čuvaju mošti sv. Simeona, pokrivene ovim pokrovom od žutog damaska koji ima oblik pregače. Damask je ukrašen ornamentima zvezda izvezenih zlatnom i srebrnom žicom. Pokrov je opervažen crnom čipkom”. Zatim daje natpis prema Šerovićevu čitanju i iz tog zaključuje: „Dakle, ovaj pokrov (XV v.) darovao je za mošti Simeona Bogoprimsca despot Đurđ s molbom da se sv. Simeon moli za greh Đurđev”. Ali on drži da je biserni natpis na pokrovu izradila kći despota Đurđa, Katarina Katakuzina oslanjajući se pri tom na analogan vez u biseru kako to ima mitra u Krušedolu. Tu je mitru doista priložila Katarina Celjska crkvi u kojoj su bile položene moći njenog brata Stefana Slijepog, a po ranijem mišljenju koje dijeli i L. Mirković, dar na kojem je ime donatorke izradila je ona sama kao svoj ručni rad.

Po svemu dakle, od prve pretpostavke kako ju je iznio Bianchi 1855. kroz čitavo stoljeće provlačila se tvrdnja da je natpis na perizomu sv. Simuna po sebi nedvouman dokaz o porijeklu tog predmeta kao zavjetnog dara Đurđa Brankovića Smederevca, a da nitko od autora tog tvrdnji nije doprinio neki povijesni podatak kao dokaz o autentičnosti imena i kao potvrdu s kojom bi ovo tumačenje dobilo punu povijesnu opravdanost. Pri tom se još iz ove prve tvrdnje izvelo i datiranje pa i motivacije ovog zavjetnog čina a donekle i sudjelovanje u njegovu nastanku. Začudo kako kroz to dugo vrijeme, kad je u nas historiografija već odmakla u kritičkom sagledavanju zbivanja na izmaku srednjeg vijeka, nije zauzet kritičan stav prema onoj ranoj tvrdnji, koja je mogla biti opravdana 1855, ali koju je ipak kasnije trebalo provjeriti u historijskim izvorima.

Jednaki aprioran stav usvojen je o materijalu i posebno još o likovnom sadržaju ovog objekta. Autori se slažu u visokoj ocjeni, ali svi ga podjednako prosuđuju globalno i ubrajaju u kategoriju crkvenog veza bez potanjih specifičnosti materijalnog i stilskog sadržaja. Zato se u svojim opisima služe općim nazivima kao *vez*, *čipka*, *recamo*, *pizzi*, *trina*, a da nijedan od tih tekstilnih termina nije potanje obrazložen. Kako su izvještivači o tom predmetu redom muškarci koji neupućeni u poznavanje tekstilnih tvorevina vladaju tek općim pojmovima o tehnikama finog ukrasa (*vez*, *čipka*), to u tom nije bilo dosljednosti. Tako Bianchi govori uopćeno kao o bilo kakvoj tkanini a sam predmet cijeni samo kao „bogati dar” pa vrednuje jedino natpis u historijskom smislu. Pa dok Praga ukras na perizomu zove „intessuto di pizzo di fili d'oro e d'argento”, a Cecchelli „superba trina con fili aurei”, dakle oni ga ocijenjuju kao pravu čipku, dotle Šerović i po njem Mirković čipkom zovu obrub od resa, a za glavni ukras kažu da je *izvezen* zlatnom

²⁶ L. Mirković, nav. dj., 31, t. XIII, sl. 2.

i srebrnom žicom pa ga zato Mirković i ubraja u svoje djelo o crkvenom vezu. Nasuprot svem tom, jedino na osnovi detaljne analize tehnike i ergološkog procesa moći će se odgovoriti na pitanja o porijeklu, datiranju i autentičnosti donatora ovog dragocjenog spomenika.

U povijesnim izvorima nema vijesti o tom da je Đurađ Brankovec i boravio ili bio nakratko u Zadru. Svi se autori, kako smo našli, oslanjaju na konstrukciju kako ju je prvi postavio Bianchi da je Đurađ na svom putu iz Venecije u Dubrovnik i dalje na južni Jadran kao usput pristao u Zadru. Doduše, ovaj momenat ne bi morao biti odlučan u određivanju donatora. Zna se kako su srpski velikaši prilagali znatnu pomoć crkvama i manastirima na daljinu, ali zavjetni darovi nisu se polagali tek nekom slučajnom prilikom ili usputnim dolaskom u neko mjesto nego po jedino mjerodavnom poticaju, po duhovnoj moći i ugledu svetitelja ili crkve. Baš čašćenje svetačkih relikvija u tadašnjem svijetu vrši se prema hijeratskom činu i čudotvornom ugledu svetitelja i njihovih posvećenih ostataka. A kod tog prisutno je traženje pomoći i zaštite u zagovoru sveca ili izraz zahvalnosti za već ispunjenu molbu. Ali kako je despot Đurađ Smederevac bio veoma privržen pravoslavnoj crkvi, kako je manastirima obilatno davao priloge pa i sam sudjelovao u teološkim raspravama²⁶, to se i s te strane lako moglo doći do zaključka da je donator zadarskog perizoma doista ovaj srpski vladalac.

Nasuprot ovom zaključku uz kojeg su pristali svi koji su do naših dana pisali o tom predmetu, a da osim imena u natpisu nisu imali drugih povijesnih dokaza, s istim se pravom može postaviti alteracija u imenu „Georgije despot“ i u tom prepoznati onog drugog, mlađeg Georgija iz porodice Brankovića. Sin despota Stefana Slijepog nosi isto ime Georgije vjerojatno po svom djeđu kako se običaj i sad drži kod nas da prvorođeni sin dobiva ime svog djeda. Ovaj Georgije, kojeg njegov otac u svom pismu zove Đura²⁷, najstariji je od troje djece Stefana Slijepog. Dovoljno je poznata povijest posljednjih Brankovića²⁸. Stefan, sin Đurđa Brankovića, zajedno sa svojim bratom oslijepljen u Carigradu, vratio se u Srbiju i od 1458. i sam je despot. Pred turskom silom sklanja se u Hrvatsku sestri Katarini udovi Ulriha Celjskog, ali ubrzo preko Senja i Dubrovnika odlazi u Albaniju. Tu oko 1461. ulazi u porodicu moćnih albanskih dinasta od roda Arijanita koji se nose komnenskom tradicijom²⁹. Uzeo je za ženu Angelinu, kćer Arijanita Golema, na daleko znanog vladaoca zemalja oko Elbasana. Angelina je bila u osamnaestoj ili devetnaestoj godina. Daskora, 1462, odlaze oboje u Apuliju gdje su mnoga albanska vlastela tad već posjedovala zemlje u Južnoj Italiji. Tu im se rodio sin Đorđe. No ni tu ne ostaju zadugo, jer već 1463. borave u Mlecima. Sa sestrom Katarinom

²⁶ K. Лиречек-Ј. Радоњић, Историја Срба, II, Београд 1922, 129, 165 и д.

²⁷ F. Miklosich, Monumenta serbica, Beč 1858, str. 518: „... ne žalju moje bolesti i smrti koliko žalju moje Angeline i moje dječice Đure, Marc i Jovana, na kim ih mestu ostavljam...“

²⁸ Ст. Новаковић, Посаеђи Бранковићи, Летопис Матице Српске, 146—148, Нови Сад 1886. — К. Лиречек-Ј. Радоњић, нав. дј., II, 128 и д.

²⁹ Thalloczy, Bruckstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, III, Beč 1895, Cap. IV, Zur Geschichte der Despotenfamilie Branković, 322 i d.

Katakuzinom, tad već udovicom Ulriha Celjskog, Stefan je 1465. kupio zamak Belgrado-Beograd u Furlaniji i tu se nastanio s obitelji i nakon što je Katarina Celjska otišla svojoj sestri sultaniji Mari³⁰. Sa ženom Angelinom i troje djece Stefan na oronulom zamku živi do svoje smrti 1477. U dubrovačkom arhivu sačuvano je pismo kojim u oktobru 1476, despot Stefan moli dubrovačku vlastelu da pomognu njegovoj obitelji, jer vidi kako „prihodi končina moja”. Iz tog nekonvencionalnog pisma izbija sva oskudica i bijeda u kojoj žive potomci nekoć silnog roda Brankovića³¹. Zabrinut za budućnost svojih koje ostavlja, Stefan žali kako „ne sam imal u mom ubogom domu učiniti testament, ni zlata, ni srebra, ni pokuća što bih ostavil Angelini z dečicom”. Ali u svakom retku ovog pisma odiše odanost koja je članove ove malobrojne obitelji povezivala u duhovnu zajednicu, bitno drugačiju od ponašanja ondašnjeg visokog društva. Nakon smrti Stefana, Angelina sa svojom još mladom djecom nastavlja teški život u Furlaniji, gdje je sve bliža opasnost od turskih provala tako da su i zemlje uz zamak Beograd već veoma stradale. S nešto pomoći od pape, od mletačkog senata i dubrovačke republike ona ostavlja Belgrado i odlazi pod zaštitu cara Fridriha III od kojeg u Beču 1478. dobiva zamak Weitensfeld u Koruškoj. S habsburškim dvorskim vezama udaje kćerku Maru za vojvodu od Monferata koji rod vuče lozu od Paleologa. U prisustvu cara Fridriha svadba je obavljena u Insbrodu 1485. i malo po tom Angelina odvodi kćerku na dvor svog zeta u sjevernoj Italiji³². Kako tad kralj Matijaš Korvin zauzime Beč, na njegov poziv odilazi sa sinovima u Budim, gdje Matijaš poslije smrti despota Vuka, oba mlada Brankovića, Đorđa i Jovana diže na čast srpskih despota, a daje im i posjede koje je nekoć imao Đurađ Smederevac u južnoj Ugarskoj i Srijemu. Ma da su oba sina Stefanova nosioci časti despota, naslov despota pripao je Đorđu kao prvorođenom. Po tom dakle od 1486. Đorđe, sin Stefana Slijepog, unuk Đurđa Smederevca, nosi naslov srpskog despota³³. Kako bi Đorđa što više pridobio za svoje dalekosežne planove u obrani od Osmanlija a i da ga veže uz dvor, kralj Matijaš ženi Đorđa s rođakom svoje žene Beatrice Aragonske, mladom princesom Izabelom. Ali Đorđe, tada u najboljoj dobi od 25 godina, ne osjeća se pozvanim za vladarske, ni dvorske pa ni obiteljske obaveze. Brak nije uspio, mladi se ubrzo rastaju. Nakon nepunih deset godina despotovanja, a u teškim prilikama poslije smrti kralja Matijaša, Đorđe se odriče despotske časti i naslova u korist svog brata Jovana, odlazi u kaluđere i 1496. polaže monaški zavjet. Đorđe-Maksim kao arhiepiskop i mitropolit beogradski razvija živu kulturnu djelatnost. Zajedno s majkom Angelinom koja se također zakaluđerila, ostaju oboje na imanju u Kupinovu u Srijemu, gdje zatim podižu manastir Krušedol. Despot Jovan drugačiji je od svog kontemplativnog brata i u najtežim prilikama na granici prema turskom prodiranju iz Bosne hrabro pobjeđuje. U ratu od 1501. nakon znatnih pobjeda na Drini, despot Jovan 1502. šalje svog brata Maksima u Veneciju kao

³⁰ K. Jиречек-J. Радонић нав. дј. L. Thalloszy, нав. дј.

³¹ V. bitj. 27.

³² F. Miklošić, Marija kći Angjeline i Konstantin Arijanit, Rad JAZU knj. XII, Zagreb 1870, 2.

³³ K. Jireček-J. Radonić нав. дј., 203 i d.

poslanika da tamo neposredno pregovara za zajedničke akcije protiv sve snažnijeg turskog nadiranja.

Iz kratke zabilješke kroničara Sanuda doznajemo o nastupu Đorđa-Maksima u mletačkom senatu³⁴. Sanudo kaže „brat despotov kaluđer-otac prelijepe je pojave”, pa ako i nije došlo do produženja rata, jer je Venecija u tom ratu pretrpjela teške gubitke, bivši despot ispraćen je s počastima koje ga pripadaju kao bratu despotovu a i njemu samom koji se odrekao časti despota „u želji da služi bogu”.

Iste godine 1502. umro je despot Jovan, a Đorđe-Maksim odbio je ponudu kralja Vladislava Jagelovića da ponovno primi čast i naslov despota. S majkom on odlazi u Vlašku gdje mu vojvoda Jovan Radul IV povjerava upravu vlaške metropolije. — Po nekim vjestima Maksim je u Vlaškoj osnovao prvu štampariju za srpske crkvene knjige³⁵. Kao poslanik vlašskog vojvode on 1508. odlazi u Budim, ali se više ne vraća u Vlašku. S majkom Angelinom i s pomoću vlašskog vojvode Jovana Negoja, rođaka Brankovićima, oni podižu manastir Krušedol, gdje polažu moći despota Stefana i brata Jovana. Tu u Krušedolu umro je Đorđe-Maksim 1516. U svojoj nedalekoj ženskoj manastirskoj obitelji umrla je kaluđerica Angelina, ali vrijeme njene smrti nije sigurno, možda je čak i preživjela sina Đorđa-Maksima. Ukratko rekapitulirali smo životni tok posljednjih Brankovića da bi time osvijetlili ličnosti Đorđa-Maksima i njegova majke Angeline. Ova rijetka žena pod svim udarcima sudbine nepokolebivo je stajala uz muža i sinove, no još je posebno prislan njen odnos prema sinu Đorđu. Odgojena na jednom od onih pokrajinskih dvorova na grčkom govornom području gdje su se slijegala tradicijska dobra s obje strane tada dinamičnog kulturnog zbivanja, jednako iz moćne bizantinske sfere kao i sa zapada sa gotičkim i ranim renesansnim uticajima, ova je Arijantka u svojoj ličnosti sjedinjavala najbolja svojstva ove složene domene. Taj čudesni svijet baš tada gasne u zavadama braće gluhe na ratni zov Osmanlija, ali u isto vrijeme u tom se svijetu rađa nova epoha u sintezi Istoka i Zapada. U burnom kovitlacu kad društvena elita balkanskih struktura nestaje u nedoglednoj povijesnoj katastrofi, lik ove srpske despotice prerasta u dramsku dimenziju majke Angeline narodne pjesme. Bez sumnje, na širokom rasponu dinastičkih povezanosti od Litve do Sicilije i Trapezunta, despotica Angelina javlja se kao izgrađena ličnost. Ona je aktivna u suvremenom zbivanju i dosljednija u svojim namjerama za dobrobit svoje obitelji, a toliko prođuhovljena da mučeničkim mirom gleda na rušenje društvenih vrijednosti oko sebe. Njene suvremenice ili nestaju u teškoj sudbini kao obje njene nevjeste, Katarina Katakuzina i amirisa Mara, ili ništa ne razumiju šta se oko njih zbiva kao npr. Francuskinja Ana de Foix, žena kralja Vladislava Jagelovića, koja i u najtežim prilikama

³⁴ M. Sanudo, *Diarii*, Arkiv za povjestnicu jugoslovensku, knj. knj. VI, Mleci 1863, 232: „1502 — Vene il fratello del Despota di Servia che uno Papa ha bellissima ciera sento a presso il Principe el presente une lettera di credenza ... suo fratello si ricomandava alla S. (ignoria) al qual havia renoncia el Dispota et voleva servir a Dio ... e il Principe li rispose bone parole ... e si parti accompagnato sin da basso dalli Savj ai hordeni”. — Slijedi kredencijalno pismo despota Jovana.

³⁵ K. Jireček-J. Radonić, nav. dj., 205.

ostaje silna rasipnica. A to je vrijeme kad oba mlada Brankovića često borave na dvoru u Budimu.

Još jedna pojava značajna je za naše društvo na prelomu epohe oko 1500. Zapad je tad već zasićen materijalnim dobrima i u isto vrijeme započinje emancipacija od medijevalne religioznosti. Suprotno od tog, na balkanskom tlu kao da nanovo raste potreba za vjerskom privrženosti pravoslavlju sa svom naivnosti naslijeđenom iz srednjeg vijeka. Tako se baš u 14. i 15. stoljeću kod nas podižu obaveze prema manastirima, crkvama i svetiteljskim moćima. Na Zapadu u crkvenim je ceremonijama zavladała profana raskoš u dragocjenom priboru, a osobito u tkaninama, kod nas međutim i dalje vlastela obilato darivaju crkve i manastire pored sve veće oskudice i silnih ratnih izdataka. Dosljedno, baš tada pravoslavni crkveni tekstil dosiže procvat u ikonografskom stilu velikih plaštanica, zavjesa i ostalog pribora³⁶. U Srbiji čak i poslije pada Smedereva, a dalje u Moldavo-vlaškoj, nastavlja se najbolje tradicije bizantinske umjetnosti. U tom postoji presudan anahronizam u ikonografskom sadržaju i stilizaciji crkvenog pribora, jer dok renesansa bespovratno prekida s medijevalnim ostacima, dotle, na periferiji romejskog prostora i dalje postoje norme bizantinske ikonografije u slikarstvu a i u vezilačkoj umjetnosti i opremanju sakralnog pribora. Uostalom, ovo se dvojstvo odrazilo u svim društvenim strukturama pa je i despotica Angelina sa svojom djecom sudbinski stavljena u procijep duhovnih proturječja. Udajom njena kći Mara odlazi u zapadnu sferu³⁷, ali sama Angelina s oba sina, pogotovo sa starijim Đorđem priklanja se religioznosti i pobožnoj odanosti vjeri svog roda.

Ipak, ni po svim provjerenim povijesnim podacima ne može se donijeti konačan sud o tom da se u natpisu na perizomu sv. Šimuna krije ime mlađeg Brankovića, Đorđa-Maksima. Jednako kako u tom natpisu nema dokaza za autentičnost imena Đorđa Smederevca tako nema ni direktnih podataka u prilog drugog rješenja s imenom Đorđa-Maksima. Kad bismo naprečac natpis tumačili u ovom drugom rješenju, a bez nekih osnovnih pokazatelja, ne bismo izbjegli onaj isti apriorističan stav koji se dosad provodio u prilog imena Đurđa-Smederevca.

Da pronademo činjenično stanje o tom pitanju, treba poći drugim putem. Tek ukazivanjem na to kakva su svojstva tog predmeta i kakva je tehnika, faktura i stil, pokušat ćemo riješiti pitanje o njegovu postanku a s tim i o autentičnosti imena u natpisu. U tom poslušit će nam detaljna analiza tehnike i stila ovog predmeta.

Osım opisa kako smo ga dali na početku gdje smo uglavnom opisali materijal, dimenzije i opći aspekt perizoma, u slijedećem damo analizu tekstilnih elemenata i dekompoziciju radnog postupka u toku kojeg je ovaj predmet nastao. Analizu i dekompoziciju izvela je dne 30. juna 1977. Diana Heide, stručnjak za folklorni i povijesni tekstil Etnografskog muzeja u Zagrebu, na čemu joj ovdje zahvaljujem.

³⁶ N. P. Kondakov, nav. dj. 206.

³⁷ Б. Дадочић, Хагиолошки прилози, 6.

1. Sirovina i materijal

a) Svileni atlas³⁸ zlatnožute boje s kojim je zadan format i veličina predmeta (33,5×60 cm) i koji tvori podlogu ornamentalnim dijelovima. Na desnoj strani atlas ima živi rub izrađen u zelenkastoj svili, na lijevoj je odrezan i porubljen, dakle je poslužio po dužini tkane osnove.

b) Svileni karminskocrveni taft kojim je predmet podstavljen na naličju.

c) Zlatna i srebrna nit izrađena u tehnici tzv. ciparskog zlatnog konca. Svilena, žuto obojena, slabo prepredena nit ovijena je finom lamelom i to za zlatnu nit srebrnom i pozlaćenom ili je ostavljena kao srebrna. Zlatna nit je prisutna u tri debljine, najviše je ima u srednjoj debljini (konac br. 60) od koje je izrađena ukrasna čipkasta tvorba. Srebrna nit iste debljine kao srednja zlatna također je u čipkastoj mreži glavnog ukrasa. Sasvim tanki zlatni konac (br. 100) poslužio je za našivanje ukrasnih pločica-paillette. U trećoj debljini zlatna nit nadodavana je u jednom dijelu rubnih resa.

d) Sitne ukrasne pločice-paillette, i to: α) zlatni sitni kružići različitog promjera, β) zlatni u obliku sitnog šiljatog listića s reljefnom crtom u sredini, te γ) srebrne koje su prevučene emaljom u tri boje crvenom, modrom i zelenom.

e) Biserna zrna u dvije veličine služe za slova u natpisu.

t) Sasvim duboko tamnomodra svila služi za rubne rese.

2. Ukras, elementi i služba

a) Glavni ukras tvori ažurna čipkasta tvorba u širini atlasne podloge 33,5 cm i u dužini od 52 cm, koja pokriva najveći dio podloge žutog atlasa tako da na njem leži neposredno i uglavnom bez posebnog učvršćivanja. Čipkasta mreža sačinjena je od 112 motiva zvijezde, po 8 zvijezda u horizontalnim i po 14 u vertikalnim redovima gledajući po visini predmeta, zadanoj s natpisom. Zvijezde su izmjenično od zlatne i srebrne niti, samo u prvom redu odozgo u lijevom uglu nastavljaju se tri zlatne zvijezde jedna za drugom. Od 14 redova, 13 ih je otvoreno pogledu, a četrnaesti red, posljednji pri dnu, pokriven je prugom tamnih resa. Zvijezde koje su na predmetu glavni ukrasni sadržaj, pravilno su raspoređene i međusobno su povezane spojnicama od iste zlatne niti, koje linearno u redovima teku između zvijezda u dva smjera, horizontalnom i vertikalnom. Tim su pod pravim kutom dobivene četvorine u okviru kojih leže pojedine zvijezde. Iste pruge tvore i ob rub čipkaste mreže na sve četiri strane.

³⁸ C. F. Bianchi i M. Novach i po njem ostali ovu tkaninu zovu damask, ali to je svila teksture satena, dakle atlas sasvim glatke sjajne površine. Damast je bilo pamučni bilo svileni uvijek desiniran u tkanju i zato nema nikad tako izrazito blještavu površinu kao atlas. Tekstura satena i atlasa omiljena je na Istoku kod svih tkanina od kojih se traži briljantan svileni sjaj. J. Karabacek Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe, I, Beč 1882, 11.

b) Sitne ukrasne pločice-paillette nadodane su na čitavoj čipkastoј mreži. α) Zlatni kružići manji i veći, štancani su od zlatnog lima i u gornjem sektoru probušeni rupicom kroz koju može proći obična igla šivanka. β) Zlatni sitni listići štancani su s izbočinom na licu, od nosno obratno žljebićem i u gornjem zaobljenom dijelu imaju rupicu. γ) Srebrni listići u obliku sitnog biljnog lista sa po dva zubića na rubu i s ugraviranim crtežom žilica po sredini, štancani su od srebrnog lima i preliveni (umočeni) u emalj i staklenu pastu u tri boje crvenu, modru i zelenu. Paillete-ice našivene su na čipkastu mrežicu sasvim tankim zlatnim koncem bez nekog osobitog reda, i to tako da je na nekim mjestima čipkasta mreža uhvaćena ovlaš bodovima na atlasnu podlogu.

c) Natpis izvezen u biseru. Na dijelu podloge koji u dužini od 6 cm nije pokriven čipkastom tvorbom, izvezen je natpis u dva reda i time je ispunjen prostor u donjem dijelu perizoma. Svako je slovo ispisano sa zlatnim gajtančićem našivenim najtanjim zlatnim koncem neposredno na žuti atlas. U tako dobiven oblik s dvostrukim usporednim konturama nanizani su biseri. Svako je zrno probušeno i kroz rupicu čvršćim lanenim koncem prišiveno na atlas, s bodovima koji prolaze i na crvenu taftanu podstavu.

d) Sasvim tamnomodre na prvi pogled crne rese od prepredene tanke svile našivene su na sve četiri strane predmeta kao optok, a jedna pruga tih resa našivena je i na čipkastoј mrežici i to na onoj spojnici između trinaestoga i zadnjeg četrnaestog reda zvijezda, tako da je i natpis uokviren tim optokom od tamnih resa. Na guste tamne svilene rese nadodan je red zlatnih resa navedenih kao omčice od iste zlatne niti od koje su i zlatne zvijezde. Manji dio resa u gornjem lijevom kutu i na manjem dijelu lijeve stranice ima zlatne omčice od nešto deblje zlatne niti.

3. Dekompozicija radnog postupka

Motivi zvijezda izrađivani su pojedinačno svaki napose. Zatim je po 8 zvijezda stavljeno u redove i pričvršćeno iglicama pribadačama ili prišiveno ovlaš jemčanjem na neku radnu pomoćnu podlogu, vjerojatno platnenu, a svakako nategnutu na nekom okviru, čerdefu. Na toj su podlozi unaprijed rubricirane ravne linije u oba smjera i tim označene četvorine kao prostori za pojedine zvijezde. U poslu najprije je stavljen i fiksiran prvi najgornji red na podlogu. Zatim je izrađena gornja vanjska spojna pruga u koju su u toku njene izrade u horizontalnom nizu uhvaćena po dva gornja kraka od svake zvijezde i to tako da su dvije niti iz spojnice iglom provedene kroz teksturu zvijezde. Nakon toga na pomoćnu podlogu u zadane četvorine pričvršćeno je 8 zvijezda slijedećeg drugog reda. Sad je horizontalna spojnica izrađivana između ova dva reda zvijezda i pri tom hvatana su dva donja kraka od zvijezda u prvom redu i dva gornja kraka od zvijezda u drugom redu. Tako je posao nastavljen u svih četrnaest redova i na kraju donji krakovi zadnjeg reda zvijezda uhvaćeni su rubnom spojnom prugom. Nakon što je svih 112 zvijezda tako spojeno u horizontalnim redovima, pristupilo se izrađivanju vertikalnih spojnica po visini predmeta. S ovim se spojnicama sad hvatalo po dva

kraka lijevo odnosno desno od svake zvijezde. Tako je svaka zvijezda uhvaćena na svih osam krakova i uokvirena četvorinom kojoj stranice čine obje spojne pruge. Da su vertikalne spojne pruge izrađivane u drugom zahvatu nakon što su horizontalne spojnice već bile dovršene, vidi se po tom što vertikalne pruge prelaze preko donjih horizontalnih pruga i na tom ukrštanju nisu uopće spojene s donjim prugama.

Zvijezde mora da su izrađene prije nego što se pristupilo konačnom dovršenju s kojim su pojedini dijelovi ovog predmeta sastavljeni u cjelinu. Naime, kad se zvijezde stavilo na pomoćnu radnu podlogu, opazilo se da je red od 8 zvijezda uži od širine već pripremljene atlasne podloge. Žuti atlas mora da je najprije bio skrojen u formatu u kojem se zasnovao čitav predmet i na lijevoj strani već je bio podrubljen kad se počelo spajanjem zvijezda u mrežastu teksturu. No kako je trebalo da se s namjeravanom čipkastom tvorbom pokrije čitava širina zadane atlasne podloge, to se u toku spajanja zvijezda moralo dodavati toliko čipkaste tvorbe, koliko je trebalo da se tim redom od 8 zvijezda dobije širina podloge. Zato su na obje strane po dužini predmeta nadodavani motivi izrađeni na isti način kao i zvijezde. Taj se posao radio još na pomoćnoj podlozi, jer na obje strane ovi su dodaci hvatani s onom spojnom prugom koja čini vanjski rub predmeta. Taj je zahvat rađen usporedo s izrađivanjem vertikalnih spojnih pruga, ali motivi su prije toga nadodavani uz zvijezde po visini predmeta. Osim toga, red od 8 zvijezda nije stavljen na sredinu atlasa, odnosno nije unaprijed predviđeno da bude položen po sredini atlasne podloge tako da bi zvijezde bile simetrično raspoređene prema dugoj osi predmeta. To se vidi po tom što su dodaci s lijeve strane veći od onih na suprotnoj desnoj strani. Na lijevoj strani svi dodaci dosižu i do trećine promjera zvijezda, a na desnoj su gotovo zanemarljivi. Tako je s ovim dodatnim motivicima izrađena čitava mrežica čipkaste tvorbe u širini koja odgovara atlasnoj podlozi, a ova je ažurna čipkasta mrežica glavni ukrasni elemenat na perizomu. Sav je taj pripremni posao dovršen na pomoćnoj radnoj podlozi pa kad je čipkasta mrežica tako izrađena, dignuta je s te podloge i nanesena na atlas, i tu na sve četiri strane prišivena tankim zlatnim koncem. Zatim je predmet podstavljen crvenim taftom koji na naličju pokriva atlasnu podlogu.

Nakon toga slijedila su dva dalja radna zahvata: izrađivanje natpisa u biseru i našivanje pajetica na čipkastu mrežicu. Ne može se reći koji je od ta dva posla obavljen prije, zato ćemo najprije opisati izrađivanje natpisa.

Atlasna podloga u najvećem je dijelu pokrivena čipkastom tvorbom, a na dnu predmeta u donjem je dijelu ostavljena slobodnom u dužini od oko 10 cm. Na tom dijelu atlasa izrađen je natpis tako da je svako slovo najprije oblikovano konturama od zlatnog gajtančića našivenog tankim zlatnim koncem na atlasnu podlogu. U ova neke vrste gnijezda nanizani su biseri. Svako je zrno probušeno tako da se kroz rupicu može običnom šivaćom iglom provući nešto deblji konac, pa su pojedini biseri takvim čvršćim lanenim koncem našiveni na atlasnu podlogu⁹⁹. Prije toga žuti

⁹⁹ M. Novach, nav. dj, 32 kaže da su „perle cucite con filo d'oro“ i da su tako sitnim rupicama izbušene da nijedna igla koja se danas nalazi u trgovini ne bi mogla provesti nit. To ponavljaju J. Bugato, P. Šerović, nav. dj., 144, no to ne stoji.

je atlas već bio podstavljen crvenim taftom sigurno za to da se za našivanje bisernih zrna dobije nešto čvršća podloga nego što je pruža sam atlas. Zato je na naličju gdje je našiven biser u gornjem redu, vidljiv laneni konac u velikim bodovima. Na naličju drugog reda, onog s imenom, bodovi nisu vidljivi, jer nakon što je biser bio našiven i natpis svršen, preostala dužina atlasa podvinuta je i našivena na crvenu podstavu pa su tim bodovi u drugom redu prekriveni. Za oba reda natpisa poslužilo je oko 6 cm atlasa, te prema tomu žuti porub na naličju iznosi nepravilnih 4 cm.

Sve pajetice, zlatne i emajlirane našivene su tankim zlatnim koncem na čipkastu mrežicu. To je rađeno nakon što je već sašivena podstava od crvenog tafta, jer su na naličju na crvenom taftu na nekim mjestima zaostali dugi bodovi ove zlatne niti s kojom su na mrežici našivene pajetice. No ti bodovi pokazuju da u tom nije bilo nekog unaprijed utvrđenog reda. Pajetice su nizane tu i tamo, najviše na onim spojnim prugama, ali ima ih i u teksturi zvijezda, nešto malo ih je pokidano. Istim zahvatom s kojim su našivene pajetice, na nekoliko mjesta uhvaćena je i čipkasta tvorba što se također vidi na taftanoj podstavi. No to je izvedeno tako delikatno da je ažurna tekstura ukrasne mrežice ostala slobodna lagano ležeći na zlatnožutoj atlasnoj podlozi, a s tim je postignuta plastična reljefnost čitave slike.

Kad je cjelina bila tako sastavljena, predmet je obrubljen nizom tamnih svilenih resa. Vrpčica koja nosi svilene rese izrađena je od iste svile u čitavoj dužini na tkalačkoj daščici. Kratke guste rese uplitane su u osnovnu vrpčicu, a zatim je još nadodan red zlatnih omčica povrh tamnih resa. Na osnovnoj vrpčici dobro se vidi modra boja. Ova pruga s resama našivena je zlatnim koncem na sve četiri stranice, a osim tog nadodana je nad gornjim redom natpisa tako da je natpis dekorativno ukviren s tamnim resama. Ova pruga našivena je na onoj spojnici koja u čipkasto mrežici spaja dva posljednja reda zvijezda pa je s tim zadnji, četrnaesti red zvijezda sakriven. No i na ovom redu od 8 zvijezda našivene su pajetice bez obzira na to što su i zvijezde i pajetice pokrivene pod tamnim resama.

4. Tehnika i izrada čipkaste tvorbe

Tehnika u kojoj su izrađeni zvjezdani motivi odlučna je za stilsko određivanje ovog predmeta. Već smo rekli da je svaka zvijezda izrađena napose. Prstima u ručnom radu, zvijezda je izrađena preplitanjem i uzlanjem zlatne ili srebrne niti pa u tom prepoznamo tehniku macramé⁴⁰. Kod tog treba naglasiti da je uzlanje izvršeno samo jednostavnim prebacivanjem niti, a da nije uslijedilo vezanje u čvorić. Tu dakle nema onog čvrstog čvorića koji je temeljni bod u tvorbi prave šivane čipke i iz kojeg proizlaze svi ukrasni hvatovi u visokoj šivenoj čipki na iglu.

Svaka zvijezda započeta je od sredine svog kružnog lika. Za taj posao u pravilu služila je dvostruka metalna nit, samo u nekim zvi-

⁴⁰ Th. Dillmont, *Encyclopedie des ouvrages des dames*, Dornbach, b. g., 410, 446, sl. 612 i 613.

jezdama nit je trostruka. Zvijezda je izrađivana tako da je najprije savijena mala kružnica od takve dvostruke niti i u tom je obliku pričvršćena pribadačama na neku podlogu. U to kružno središte navedene su pojedine niti određene dužine iz kojih se zatim izrađuje oblik zvijezde. Kako je zvijezda osmokraka, to su za svaki krak zvijezde potrebne tri dvostruke niti, dakle svega 24 konaca određene dužine. Svaki od tih konaca provučen je u onom središnjem kružiću i tu fiksiran na polovici svoje dužine i tako je od svakog konca dobivena po jedna dvostruka nit pa je tako na onom središnjem krugu početak posao sa 24 dvostrukih niti. Tim je započelo preplitanje i uzlanje početnih unutrašnjih štapića. Svaki se štapić preplitao tako da je prva i treća (zadnja) nit izmjenično splitana oko srednje niti koja teče ravno u sredini tog preplitanja. Kad je početni unutarnji štapić dosegao željenu duljinu, a to je sa 5 do 7 uzlova, račvale su se njegove niti na desno i lijevo i tu se sastale sa susjednim isto tako početno dobivenim i na istom mjestu razdijeljenim unutarnjim štapićem. No na tom mjestu preplitanje nije se dalje nastavilo u pravcu nego se zaokrenulo u vrh pojedinog zvjezdastog kraka. Dosegavši vrh kraka u tom se kruženju sašlo se vrha zvijezde do slijedećeg račvanja gdje se sastalo sa slijedećim krakom koji je nadošao od susjednog unutarnjeg štapića. Ovim kružnim preplitanjem dobilo se 8 vršaka osmokrake zvijezde. Niti koje su zaostale na sastavu pojedinih krakova navedene su u šivaću iglu i u onom unutarnjem štapiću uvučene natrag u središnji kružić i odrezane, nevidljivo završile.

Ovim jednostavnim preplitanjem i uzlanjem vođenim u kružnom zakretanju zadanih niti, dobiven je željeni oblik zvijezde. Kružno preplitanje dakle osnovni je radni zahvat u ovoj tvorbi. Iako smo u preplitanju prepoznali tehniku macramé, ipak u postupku po kojem se nit nesamo prepliće i uzla nego i zaokreće u željenoj krivulji, postoji osnovna razlika ovog kružnog preplitanja i onih postupaka koji se u tekstilnim tehnikama svrstavaju u macramé. Na priloženim nacrtima (crt. 2 a, b i c) shematski je prikazana rekonstrukcija hvatova s kojim je dobiven zvjezdani lik, i to u tri radne faze: a) hvatanje i fiksiranje konaca u središnjem kružiću pričvršćenom pribadačama na radnoj podlozi, b) jednostavno uzlanje dobiveno samo prebacivanjem niti bez vezanja u čvor i c) zakretanje preplitanje i uzlane tvorbe u krak zvijezde, kod čega je potrebno da se pribadačom fiksira kružno oblikovanje na vršku svakog zvjezdanog kraka. U čipkastoju tvorbi perizoma odlučno je da je uz osnovno preplitanje i uzlanje macramé tehnike prisutno i kružno povijanje tako oblikovane teksture. To je dakle, a to ponovno naglašujemo razlika između one tvorbe koju poznamo kao macramé i načina u kojoj je izvedena čipkasta tvorba ovog našeg predmeta.

Za takav posao nije služio prednacrt pa su i zvijezde našeg perizoma rađene bez prednacrt, očito po odgledanju s istovrsnog predloška ili uzorka s kojeg se prihvatilo takav posao. Ali s tim predloškom zadan je bio nesamo način rada i oblik motiva nego i njegova veličina. Ako je radnica bila vješta ručnom radu ove vrste, ona je mogla i sama donekle varirati oblik motiva i mijenjati mu promjer odnosno veličinu, no ukoliko je jedino odgledanjem izrađivala svoj posao, veličina predloška ostala joj je nepromijenjena, ista kao u predlošku. Tako su s odgledanjem od jednog takvog motiva, a u postupku kružne varijante ma-

cramé preplitanja i uzlanja, izrađene zlatne i srebrne zvijezde na perizomu sv. Šimuna.

Poprečne pruge spojnice rađene su jednostavnim preplitanjem i uzlanjem. U preplitanju vođene su tri dvostruke niti tako da se u određenim razmacima preplicu sve tri niti, a nakon razmaka prva ili zadnja dvostruka nit tvori ljestvicu koja služi za spajanje zvijezda. Po dva kraka od svake zvijezde uhvaćena su u ovu poprečnu ljestvicu tako da je iz ljestvice izuzeta dvostruka nit i iglom provučena kroz krak zvijezde, nakon čega se nastavlja preplitanje ljestvice. Našli smo da su na taj način zvijezde hvatane sa spojnim prugama najprije kroz dva gornja i donja kraka, a zatim s lijeva i s desna pa se tim dobila cjelina ove čipkaste tvorbe.

5. Pomoćna sredstva u radu

Već smo kod opisivanja radnog postupka našli da je kod izradivanja ovog predmeta služila i šivaća igla pa je pored običnog sastavljanja šivanjem pojedinih dijelova, šivanka poslužila i u macramé izradi zvijezda i to za provlačenje niti u kružnom oblikovanju zvijezde i u sastavljanju zvijezda sa spojnim prugama. Osim toga našli smo da su služile dvije pomoćne radne podloge. Jedna je bila manja, a možda i ovalno svedena kao neki radni jastučić i na njoj su se pojedinačno izrađivale zvijezde. Druga veća, plosno napeta potrebna je bila za montiranje zvijezda u polja zadana s ucrtanim četvorinama (ili nisu bile ucrtane, ali u tom smislu raspored zvijezda morao se predvidjeti). Na toj podlozi, a sa spojnim prugama dobila se u cjelini čipkasta tvorba od 112 zvijezda. Na obje radne podloge mora da su služile i igle pribadače s glavicama. Vjerojatno su to bile mjedene iglice za koje se inače u stručnoj literaturi drži da su pronađene u Italiji tek poslije 1500.⁴¹ No kako vidimo na našem predmetu, pojedini radni zahvati nisu mogli biti izvršeni bez pomoćnih pribadača, i to i u tvorbi zvjezdanih motiva a i kod spajanja zvijezda u cjelinu čipkaste mrežice. Tu su dakle već prisutni oni radni postupci koji će kasnije služiti u tvorbi renesansne čipke: preplitanje, primarno uzlanje i vođenje niti šivaćom iglom, ali i pomoćna sredstva: različite radne podloge i igle pribadače. Jedino nije bilo prednacrti ni nekih grafičkih predradnja za kompoziciju i detalje, jer je to sve zamišljeno tako da se izvršavalo u toku samoga posla.

6. Ocjena stila i likovnog izraza

Nakon što smo upoznali ergološki tok kojim je u pojedinostima i cjelini nastao perizom sv. Šimuna, na osnovi tog saznanja nastojat ćemo odrediti njegovu stilsku dimenziju. Po svemu, perizom sv. Šimuna izvanredno je djelo u svojoj fakturi i cjelini. Ažurna tvorba s dvojakim sjajem zlatne i srebrne niti u svojoj je čipkastoј teksturi još

⁴¹ J. Séguin, *La dentelle*, Paris 1875.

obogaćena igrom zlatnih i polihromnih pajetica, a s odsjevom zlatno-žute svile davala je osobit prizor istančanog tekstilnog djela. Prekrasan biser u natpisu u svako je vrijeme predstavljao veliku vrijednost. I porud toga da je u gornjem redu natpis teško čitljiv sa slovima koja su izvedena slično kao na mitri u Krušedolu, u drugom redu izdvaja se jasan i čist duktus u imenu donatora, jer tu su slova izvedena osobitom pažnjom i s dobrim rasporedom u zadanom prostoru. Tamnomodre svilene rese koje su poznavao držali da su crne, pri povoljnom osvjetljenju pokazale su se u boji duboko tamnog indiga. Jednom riječju, kad je taj perizom sa svježim sjajem zlata, srebra, svile, sitnih kapi emalja i osobitog bisera, na relikviji bio osvjetljen sjajem voštanica, mora da je zračio čudesnom ljepotom. Doista, taj je predmet jedinstven u kompoziciji ukrasnih elemenata, salivenih u jednoj danas zaboravljenoj arhaičnoj fakturi čipkaste tvorbe. Po svem, perizom sv. Šimuna u svojoj je vrsti unikalan povijesni spomenik.

Ipak, pri svem tom ne možemo ne vidjeti da u tom harmoničnom sjaju ima izvjesnih nedorečenosti, čak tehničkih promašaja u finoj izvedbi i toliko očitih improvizacija unesenih u djelo u toku samog posla da se baš u tom javljaju one značajne crte koje će nam ukazati put u otkrivanju njegova postanka. Po svemu nužno doći ćemo do zaključaka da je ovaj naš predmet u pojedinostima i cjelini proizvod ženskog neprofesionalnog rada.

To se očituje u slijedećim pojedinostima. Uočili smo da na samom početku rada nije bio usklađen format žutog atlasa i čipkaste tvorbe. Kako su zvijezde izrađivane po zadanom predlošku bez prednacrtu ili neke tehničke skice, trebalo je taj prvi model preraditi, prenijeti u veći promjer da bi se dobili zvjezdani motivi koji bi u određenom broju ispunili širinu već priređene podloge, ili je podlogu trebalo prekrojiti. No žena koja je radila ovaj predmet, nije se unaprijed odlučila za nijedan od ta dva preduvjeta. Ona je zvijezde radila držeći se svog modela, pa baš to što se nije upuštala u neko variranje govori da nije bila profesionalna vezilja, jer svaka vještija radnica priredila bi čipkastu mrežicu u čistoj širini zadanog formata bez neskladnog improviziranog dometanja. Očito je atlasna podloga već bila priređena, možda i podložena crvenim taftom, kad je započelo spajanje gotovih zvijezda u mrežicu. Ali je baš takav format prema zamišljenoj kompoziciji odgovarao estetskom zahtjevu autorice i ne bi bez štete mogao biti sužen, odnosno predmet više izdužen. Doista, u tom svom formatu perizom je bliz omjeru zlatnog reza i u tomu nema zamjere, štaviše baš u tom pokazuje se smišljenost kompozicije kao gotovog djela. Kako dakle radnica nije umjela svoj model zvijezda preinčiti, to je pribjegli pomoćnom poslu da dobije potrebnu širinu čipkaste tvorbe. Zato je improvizirala one dodatke koje smo našli da su na obje strane dodani uz zvijezde. Ali ti su dodatni dijelovi, ma da izrađeni jednako kao zvijezde preplitanjem i uzlanjem, tako nepravilni i nejednaki da se u njima čita spontano dodavanje u toku samog posla, vršeno još na radnoj podlozi a s očitom namjerom da se dobije potrebna širina čipkaste mrežice dovoljna za atlasnu podlogu.

I posao uložen u izrađivanje zvijezda pokazuje da to nije radila žena koja bi bila sasvim vješta ručnom radu ove vrste, a takvih je

vještih vezilja bilo i u samostanima i dvorskim radionicama. Staviše neke su zvijezde izrađene tako da se u njima prepoznaje gotovo početnička ruka. Osim toga u zvijezdama nije dosljedno služila samo dvostruka nit pa ih bez posebnog razloga ima i od trostruke niti. No obje metalne niti jednake su debljine, a tako tanke da se u broju konaca ni ne osjeća razlika u debljini preplitanja i vjerojatno otuda i nedosljednost u broju konaca, ali i to govori za neprofesionalnost posla. Sasvim je neprofesionalno izvedena aplikacija tamnih resa nad natpisom, kakogod taj okvir oko bisernih slova tvori izvrsno likovno rješenje. Tim je naime sakriven čitav red zvijezda zajedno s pajeticama, a to ne bi podnijela profesionalna radnica rukujući s tim dragocjenim materijalom i već gotovim poslom u izradi svih 8 zvijezda koje su tu sakrivene pogledu. Pa i samo našivanje pajetica i s tim zajedno hvatanje čipkaste mrežice na atlasnu podlogu, izvedeno je proizvoljno bez nekog unaprijed spremljenog poretka. Dugi bodovi od tankog zlatnog konca ostavljeni na naličju na crvenom taftu svjedoče kako je taj posao izveden ovlaš i s mnogo improvizacija. A i to da su na crvenoj podstavi ostali vidljivi bodovi s kojim je našiven biser u gornjem redu natpisa, a donji red bodova ipak je pokriven podvinutim atlasom, govori o nedorečenosti ovog posla. Po svemu, u ovom je prekrasnom predmetu prisustvo toliko spontane improvizacije s kojom je ženska ruka neke pojedinosti usputno unosila i ugrađivala u tekući posao, da to sve svjedoči o tom kako je taj izuzetan posao zamislila i dovršila žena kojoj ručni rad nije bio svagdašnje zanimanje.

Ipak, i pored svih tih nedorečenosti perizom sv. Šimuna savršeno je djelo u jedinstvenoj usklađenosti materijala i izvedbe. Staviše baš zato jer je taj predmet nastajao u toku spontanog rada u rukama žene koja je, ma da bez zanatskog iskustva u takvim poslovima, u ovo svoje djelo uložila svoje najbolje htijenje i suvereni estetski smisao, uspjela je da kreira likovno savršen tekstilni primjerak, jedinstven u svom izdanju.

Sve to govori da poticaj za to djelo nije mogao proisteći iz slučajnog susreta s relikvijom nego, da je proizašao iz duboke pobude i molbe upravljene zadarskom sv. Šimunu kao čudotvornom zaštitniku u nevolji, možda najprije kao čuvaru zdravlja. Očito je da se baš u odvajanju od zanatskog ručnog rada a u jedinstveno postignutoj cjelini odrezuje onaj individualni stvaralački ulog koji je u svoje djelo ugradila jedna žena izgrađene ličnosti u svom duhovnom svijetu, ali i profinjene lične kulture u poznavanju stilskih vrednota svojeg vremena.

Svakako za ocjenu stila, na perizomu važnija je čipkasta tvorba nego natpis. Jer biserni vez odavna je poznat i primijenjivan na sakralnom priboru, a po samom imenu, kako smo vidjeli, ne rješava se alteracija u ličnosti donatora. Međutim i tehnika čipkaste tvorbe i način u kojem je izrađivana, otkrivaju nam postanak i stil ovog predmeta. Našli smo da je čipkasta tvorba izrađena u kružnoj varijanti nacramé tehnike, ali i to da je rad izveden bez prednacrt, neprofesionalno pa i sa zamjetno nedorađenim detaljima u izvedbi.

Već smo ukazali da između prave macramé tehnike i fakture zvijezda na perizomu, kako smo je u njenoj specifičnoj teksturi utvrdili, postoji bitna razlika. U današnjoj tekstilnoj terminologiji macramé je

ukrasna (donekle čipkarska) tvorba koja je nastala iz ispreplitanja resa⁴². U tom klasičnom macraméu bitna je značajka da se u ovoj tehnici rubni ukras izrađuje u ornamentu linearnog raporta. Za takav posao služe usporedne niti, unaprijed određene dužine u vidu kraćih ili dužih resa. Sam rad izvodi se tako da je gornji kraj usporednih niti fiksiran u čitavoj dužini, a to može biti ili da se na samom predmetu na kojem su rese zaostale iz osnove tkanja preplicu u macramé ili je takav ukras posebno izrađen i zatim prišiven duž ruba svog predmeta. U čipkarstvu macramé smatra se kao jedan od onih načina tekstilnog dekora koji su preteča prave čipke. Kad je renesansna čipka nadvisila ranije arhaične tehnike, macramé gubi se iz reprezentativnog tekstila i u pučkoj tradiciji ostaje kao folklorna okamina. Tek u prošlom stoljeću eklektičko imitiranje povijesnih oblika oživljuje među ostalim i starinski macramé i kao ženski ručni rad primijenjuje se na pomodnom priboru. Najnoviji val pomodarstva u primjeni macramé nadošao je ovih naših dana, kad se pored svih tehničkih dostignuća vraća potreba za jednostavnim ručnim izrađevinama. Ali taj je današnji macramé prilagođen suvremenom likovnom gledanju pa se javlja u jedrim oblicima, izrađen od masivnih uzica ili kakvog sintetskog konca. Ipak, i u tom sasvim izmijenjenom vidu bitno je da se posao u macramé tehnici vrši uvijek u linearnom nizu i to od konaca ili uzica koje se redaju usporedno. I taj se dakle moderni macramé izrađuje jednako kao raniji oblici u ovoj tehnici pa su i tu niti uvijek u svom gornjem dijelu prihvaćene na neku čvrstu podlogu, a sam rad vrši se u smjeru okomito na podlogu, usporedno sa zadanim nitima. Tu je do kraja održan linearni raport pa i u današnjim artiklima gdje služi samo po jedan motiv kao neki atraktivni dodatak a i kao samostalan dekorativni lik skulptorski shvaćen. Koliko se pri tom osnovne niti i povijaju, one se ipak uvijek vraćaju u prvotni vertikalni smjer.

Nasuprot tomu, motiv zvijezde u našem perizomu, iako osnovno u macramé tehnici, izveden je na drugi način. Našli smo da je svaka zvijezda u jednom radnom zahvatu dovršena kao gotovo djelo. Tu je dakle likovno zadan finalni raport ornamenta, svršen u svakom od ovih jednakih nevelikih motiva. Preplitanje i uzlanje zadanih niti u tom se postupku vladaju drugačije nego u linearnom raportu klasičnog macramé-uzorka. Naime, dok se u tom niti spliću u vertikalnom smjeru uz dozvoljeno dijagonalno skretanje no uvijek se vraćaju u smjer prostog pada, dotle na motivu zvijezde na našem predmetu preplitanje i uzlanje svih zadanih niti vrši se u krugu. Pa dok kod klasičnog macraméa niti ostaju pri dnu ukrasa skupljene u kiticu ili plastični reljefni prijesak, kod macramé naših zvijezda uopće nema vidljivih niti. Klasični macramé jasno odaje da je nastao iz prvotnih resa. Međutim macramé u fakturi zvijezde odmakao je od tog početka i tim zadobio stilsko rješenje zatvorenog ornamenta. U ovom se radu niti spliću, povijaju i rastavljaju u spiralnom kruženju tvoreći u svom prostoru svršeni ornament. Taj način spiralnog kruženja niti evropski macramé uopće ne pozna.

Otkud ova razlika u početno istoj tehnici sitnog tekstilnog pribora? Već po svom nazivu klasični macramé pokazuje da je ovaj ukras u evropski tekstil unesen iz francuskog govornog područja. Južna Francuska i čitava Provansa rano usvajaju saracenske tekstilne vještine, ubrzo

nakon što prodor Arapa u Sredozemlje donosi tekstilnu proizvodnju iz Levanta, u prvom redu iz Sirije. Fini ručni radovi ulaze u zapadni Mediteran gdje se usavršuju u stilizaciji visoke gotičke mode. Iz prvobitnog ukrasa na maramama tehnika macramé dosljedno zadržava linearni raport pa je naziv sa same marame prešao na način na koji je takav ukras izveden⁴³. Dok se dakle klasični macramé rasprostro iz zapadnog Sredozemlja, dotle nas zvjezdani motiv macraméa na našem perizomu vodi u neko drugo središte tekstilnih radova. U tom prostoru, osim ukrasa na rubu tkanine postojalo je obilje različitih načina u tekstilnom dekoru. Jedan od tih načina ukazuje se i u našoj zvjezdanoj varijanti macraméa.

Da odgovorimo na pitanje otkuda je kružna varijanta macraméa potekla i gdje je postojala u toj mjeri da je nadošla i u naš tekstil, potražiti ćemo neke povijesne usporedbe. Kako u tom nema sačuvane materijalne građe, to će nam u prvom redu poslužiti neki jezični elementi, a i neki likovni prikazi

Po analogiji da se u slavenskim jezicima naziv za gotov tekstilni proizvod izvodi iz glagolske imenice koja označuje samu, radnju, pa se pređenjem dobiva *predivo*, pletenjem *pletivo* i dr., radnjom koja se obavlja kruženjem dobit će se *kruživo*⁴⁴. Ova riječ doista postoji u maloruskim govorima, dok je u ruskom zadobila fonem „*kruživo*“, a to je danas ruski naziv za čipku zapadnog tipa⁴⁵. Ostali evropski jezici pravu čipku zovu riječima koje su izvedene iz ranijih oblika rubnog ukrasa, kao zubići (*dentelles*), šiljci (*merletti*), ustrišci (*lace*), pa i naše *kera*, *kerica* potiče iz latinskog *cirrus*, što je također resa ili rubni ustrižak. Međutim, ruski jezik pravu čipku zove *kruživo*. U toj je riječi staložen sadržaj arhaične teksture dobivene kruženjem niti. Baš taj specifičan naziv mogli bismo primijeniti na tvorbu zvjezdanih motiva na perizomu sv. Šimuna, gdje je, kako smo našli, kruženje zadanih niti osnovni zahvat u fakturi ove čipkaste tvorbe.

Nije teško ukazati kojim je putem u Rusiju nadošla riječ *kruživo*, *kruživo* kao naziv za specifičnu tehniku ukrasnog tekstila. Sam naziv *kruživo* tek je sekundarno prenesen na baroknu čipku koja u kasnom 17. stoljeću ulazi u istočnu Evropu i tu ubrzo uranja u folklornu djelatnost posebno u zapadnim pokrajinama. Prvotno, riječ *kruživo* mora da se odnosila na ručni rad u opisanom kružnom zahvatu, a to se na Istoku poznavalo davno prije nego što se na Zapadu pojavila renesansna čipka. Među ostalim kulturnim dostignućima koje Kijevska Rusija pri-

⁴³ Th. Dillmont, nav. mj. — M. Schuette, *Alte Spitzen*, Braunschweig 1963, 16.

⁴⁴ K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germ., rom. u. slav.) Wörter orientalischen Ursprungs*. Heidelberg 1927, № 1361.

⁴⁵ M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I, Heidelberg 1953, s. v. *кружево* koje izvodi iz *крусъ* s analogijom *прядиво*. Dodajemo još i *vezivo*, *tkivo*. — P. Skok — V. Putanec, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1974, s. v. *plesti*, *tkati*.

⁴⁶ V. Dalj, *Tolkovij slovar živago velikoruskago jazika*. S. Peterburg — Moskva 1880, s. v.

⁴⁷ P. Budmani, s. v. *kera* 1), *Rječnik Hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU IV*, Zagreb 1892—1897, iz latinskog *cirrus*, v. i P. Skok—V. Putanec nav. dj. s. v. *kera*.

ma neposredno iz Carigrada, bile su i dragocjene tkanine i ukras na njima. Jedna od tih sitnih, ali obilno korištenih izrađevina bio je nakit u proziranim tvorbama dobiven preplitanjem, uzlanjem i kruženjem niti svilenih ili metalnih, zlatnih i srebrnih. Da se kruživo doista prvotno nije odnosilo na zapadnu čipku nego na takav starinski ukras, doznajemo iz ranih pisanih izvora kad se u 13. stoljeću riječ kruživo odnosi na ukrasnu prugu i rubni ukras ili uopće na neki ukras na haljini ili plaštu⁴⁷. U 15. stoljeću u ruskom crkvenom tekstu javlja se riječ „krouševo“ koju Miklošić ostavlja nerazjašnjenom⁴⁸. I pored grafije „š“ umjesto „ž“, i tu se sigurno radi o istovrsnom nakitu od zlatne žice na nekom svečanom odijelu, jer su „naplečki“ o kojima je riječ ukrašeni „zlatom i krouševom“. Kasnije, u 17. stoljeću *kruživo* javlja se kao ukras na orijentalnom kostimu. U svečanoj odjeći tatarskih poslanika povrh donjeg svilenog kaftana nosile su se jednoreodne dolame od crvenog sukna ukrašene „s *kruživi*“⁴⁹. To mora da su kasni oblici zlatnih optoka ili rubnog ukrasa u islamskoj parafrazi tog arhaičnog ukrasa, a u fakturi koja je odgovarala opisanoj tvorbi od zlatne niti.

Kako ne raspoložemo materijalnim primjerima takvih istočnih varijanata s tim slavenskim nazivom, potražiti ćemo na slikovnim prikazima analogne oblike koji će odgovarati sadržaju kruživa u njegovu evidentnom oblikovanju. Ipak ne treba misliti da se pod ovim nazivom mogu sumarno svrstati različite tehnike u izgrađivanju tekstilnog dekora u onom obilju različitih izrađevina kako je to na Prednjem Istoku postojalo od pradavnih vremena. Kruživo je samo jedan od arhaičnih načina u ženskom ručnom radu. A za stare vještine na Istoku doznajemo tek iz kasnijih vijesti kad je istočnjački tekstil stizao na zapad, najprije u Sredozemlje.

Već sam ranije pokušala osvijetliti one varijante ženskog rada koje su postojale u srednjem vijeku na prostoru Levanta⁵⁰. Osim primarnog preplitanja i uzlanja u tom je i kružno splitanje imalo svoje određeno mjesto. Tako tumačimo onu vijest iz biografije Vasilija Makedonca o nekim suptilnim tkaninama, gdje je rubni ukras bio izrađen pomoću vretenaca na kojim je bio namotan konac potreban za izradu takvih privjesaka na tkaninama. Potvrdu o postojanju takvog rubnog ukrasa naći ćemo u bizantinskoj ikonografiji Bogorodice. Purpurni plašt bogorodičin redovno ima zlatni optok kojem odgovaraju veoma kićeni rubni privjesci. (crt. 3). Očito se radi o finim izrađevinama od zlatne i srebrne žice. Da li ćemo taj nakit na bogorodičnu maforiju nazvati u smislu kasnije evropske tekstilne terminologije pozamente-rijom ili gupirom, — jer taj je ukras uvijek od metalnih niti⁵¹, za naše

⁴⁷ M. Vasmer, nav. dj., podaci iz Ukrajine 1252 i 1289: круживо, iz 16. stoljeća крузная.

⁴⁸ F. Miklosich, *Lexikon paleoslovenico-graeco-latinum 1862—1865: кроушево, signification nobis ignota: „напалечки со златаомъ и съ крушевомъ“.*

⁴⁹ G. K. Kotošihin, *O Rossi v carstvovanie Alekseja Mihailoviča, S-Peterburg 1906*, 69.

⁵⁰ M. Gušić, *Porijeklo čipke itd.*

⁵¹ E. Siegel, *Zur Geschichte des Posamentiergewerbes, Annaberg 1892*, 61, 11, 32 i d.

je razgledanje sporedno⁵². Takav je arhaičan rad na Zapadu kasno usvojen, a već u 16. stoljeću napuštaju se medijevalne tehnike u zamjenu za naprednije vještine. Za naše promatranje odlučno je da u privjescima na bogorodičnu plaštu prepoznajemo rubni ukras koji nije mogao biti izrađen drugačije nego kružnim preplitanjem dviju ili više niti. Kod izrađivanja takvog rubnog ukrasa moramo pretpostaviti da su za duge niti služile neke držalice, neka pomoćna vretenca. Likovni sadržaj u tim je ažurnim tvorbama nastao preplitanjem, a sastojao se u tom da se kružnim preplitanjem ponavlja osnovni motiv u linearnom raportu. Na takav dekor pouzdano možemo primijeniti naziv *kruživo* pa je upravo to onaj osnovni elemenat koji je u ruski tekstil ušao neposredno iz Carigrada.

Da su u ranim ruskim radovima ove vrsti također služila pomoćna vretenca, naći ćemo potvrdu u nazivu za takav kalem ili batić kao i danas služi u izradi čipke na batiće, samo u znatno većem broju nego što je služio u prvotnom arhaičnom kruživu. Kao i za pravu čipku od 16. stoljeća dalje, tako i za čipkarski batić u evropskim jezicima služe kasno pozajmljeni nazivi za taj sitan predmet. Svi su ti nazivi opisani, preuzeti od primarnog značenja za vretenca, kalem, batić i sl.⁵³ Jedino ruski naziv „*kokljuha*“ u tumačenju vrsnih etimologa nema razjašnjenja⁵⁴, a ipak bi ta riječ mogla biti srodna grčkom κύκλος. I u tom našli bismo potvrdu da se primarni rad pomoću malog broja vretenaca sastojao upravo u kružnom preplitanju konaca. U tom krećemo se na malo poznatom području, jer materijalnih spomenika nema, a pisane vijesti, kao uvijek o ženskim radovima na Istoku o tom šute. Ne preostaje nam drugo nego da ogleđamo ikonografske prikaze ukrasa na maforiji Bogorodice. Majstori živopisa u tom su se ugledali na postojeće primjerke ove vrsti, kojih je bilo u obilju i to bar za cvata bizantske ikonografije nakon pobjede ortodoksnog štovanja ikona u razdoblju od 9. do 12. stoljeća. Kasnije, kad u Rusiji takvog materijalnog pribora više nije bilo, ipak se isti likovni motiv ponavlja po kanonu ikonografskih tipova Bogorodice. U svim tim privjescima prepoznajemo jednostavan ergološki zahvat kružnog preplitanja kako se na Prednjem istoku odavna konzervativno produživao. Takav se rad izvodio na dva načina: ili u linearnom raportu s beskonačnom niti pomoću vretenaca ili u finalnom ornamentu s više kraćih niti unaprijed određene dužine

⁵² U čipkarskoj terminologiji svi predstepeni čipkarskih tvorba od zlatnih i srebrnih konaca globalno se svrstavaju u pozamentariju, a da se kod tog ne razlikuju proizvodi profesionalnog zanatlijskog, u pravilu muškoga rada od sitnih ženskih ručnih radnja. — F. Markova, Slovenske čipky, Bratislava 1962, 10. rusko „*kruživo*“ 13. stoljeća klasificira kao pozamentariju koju i u starini na Istoku vrše muški zanatlije služeći se ručnim strojevima i pomoćnom radnom snagom za razliku od ženskog ručnog rada u finom preplitanju. Zajedničko između ovih dviju vrsta sastoji se u tom da se radi s koncima koji na središnjoj niti imaju još i ovojnici od svile ili metalne lamele, no i sam postupak a i proizvod ovih dviju djelatnosti znatno se razlikuju po fakturi i službi.

⁵³ Talij.: fuselo, piombino, mletački plur tantum mazzetti; franc. fuseau, njem.: Klöppel, engl. bobbin.

⁵⁴ M. Vasmer nav. dj. s. v. КОКΛΟΥΧΑ, stavlja u sumnju porijeklo iz κύκλος, ali mu ostaju nepoznati intermedijalni nazivi za pomoćna vretenca u primarnim tekstilnim radovima.

za koje nije trebalo pomoćnih držalica, jer se preplitanje i kruženje vršilo samo prstima. Na ovaj način s kraćim nitima određene dužine izrađivane su i zvijezde na perizomu sv. Šimuna i to samo s prstima uz malu pomoć igle šivanke.

Da je i takav ornament kojem je motiv konačno određen u prostoru bio poznat u istom stilski zatvorenom krugu levantinskih vještina, naći ćemo opet potvrdu u ikonografiji Bogorodice. Poznato je kako po bizantinskom kanonu Bogorodicu prate tri zvijezde, simbol djevičanstva⁵⁵. Tek na Zapadu od 15. stoljeća nadalje u mletačkim se radionicama napušta ovo pravilo. U motivu triju zvijezda na bogorodičinom plaštu ogleda se realistično postojanje onih ukrasnih elemenata koji su služili u Bizantu na tkaninama a i kao nakit, a koji nisu bili vezani samo uz maforij Bogorodice. O tom nema druge potvrde, ali sa sigurnosti može se pretpostaviti da takvi motivi nisu bili u tkaninu utkani nego ili izvezeni ili izrađeni posebno i zatim aplicirani i to na bogorodičinu maforiju na tri određena mjesta: na čelu i na oba ramena. (crt. 4). Za nas je važno da se u dosljednjom ikonografskom ponavljanju zvijezda javlja kao samostalan ornamentalni motiv.

No i u široj primjeni zvijezda je prateći motiv na sakralnom tekstilu istočne crkve već u 13. pa još i u 16. stoljeću. Kako je tada životna nadgradnja bila prožeta oduhovljenjem materijalnog pribora, to i zvijezda osim dekorativne službe, a i daleko više od tog, ima mističan sadržaj koji je tadašnjem svijetu dobro poznat. Na nekim epitafima s prizorom Kristova mrtva tijela anđeli veličaju Krista pa prostor koji predstavlja nebeski svod ispunjen je osmokrakim zvjezdicama. Tako na plaštanici iz vremena oko 1405. zvijezde su izvezene srebrnim nitima dok za likove služe zlatna i svilena nit⁵⁶. Dva moldavska epitafa iz 1490. i 1516 također imaju na pozadini-nebu osmokrake zvijezde, a i na epitafu iz 1500. pozadina je gusto ispunjena takvim zvijezdama. Ktitori ove plaštanice, moldavski vojvoda Stefan i njegova treća žena Marija podižu manastir Putnu i bogato ga opremaju⁵⁷, a to je vrijeme kad se na periferiji svog prostiranja bizantinska umjetnost ponovno diže pa kako Tafrali kaže: „briljantna umjetnost Moldavije samo je jedna grana bizantinske umjetnosti“⁵⁸.

Tim smo se dotakli opširnog poglavlja o cvatu crkvene umjetnosti u Srbiji i Moldavo-vlaškoj u 15. stoljeću, pa treba da odredimo odnos između ovog sakralnog tekstila i perizoma sv. Šimuna. Naime, sav reprezentativni tekstil iz tog vremena izrađen je u tehnici visokog veza. To je onaj stilski sadržaj gdje osim ornamentalnih motiva u prvom planu stoji ljudski svetački lik pa i čitavi biblijski prizori. Poznato je kako se takav visoki vez izrađivao u složenim radnim postupcima, uvijek u radionicama zato priuđenim. Radionice su bile manastirske, crkvene i dvorske, a od 1300. i zanatlijske⁵⁹. Muški majstori u pravilu vodili su glavne poslove. To su acupictores, majstori „slikanja iglom“, jer doista takav je vez po stilu i sadržaju figurativno slikarstvo. Poznati su zahvati

⁵⁵ K. Onaš, Ruske ikone, Beograd 1967, 375, 382 i d.

⁵⁶ L. Mirković nav. dj., 20 i 21, t. V, sl. 2.

⁵⁷ O. Tafrali, Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna. II, Paris 1925, epitaf iz 1490: t. XXII; iz 1510: t. XXIII; iz 1500: t. XXVIII.

⁵⁸ Isti, I, 17.

⁵⁹ E. Flemming, Textile Künste, Berlin, 310.

u toj složenoj djelatnosti gdje su vezove izvodili izučeni radnici osposobljeni za različite tehnike kako je trebalo u sastavu takvih slika⁶⁰. Pojedine radnje vršile su se u isto vrijeme i to na stalcima ili radnim okvirima. Postojali su precizno predrađeni nacrti za čitavu kompoziciju i posebno za izdvojene pojedinosti. Kako se štedilo sa sirovinom, sa svilom i sa zlatnim i srebrnim ciparskim zlatom koja se nit u različitim debljinama i kvalitetu obilato upotrebljavala, vez se izvodio samo na licu predmeta i samo se kratkim neznatnim bodovima prelazilo na naličje. Da se dobije potrebna reljefnost, pojedini su se dijelovi podlagali pamukom, svilom ili kasnije i papirom. U tim je radovima sudjelovalo više pomagača pa dok je majstor izrađivao likove na gornjoj strani radnog okvira, šegrti su mu provlačili igle s naličja na lice. Pomoćne su poslove vršile i žene i one su izrađivale pojedine elemente veza, uglavnom posebne dekorativne dijelove koji su zatim aplicirani pri dovršenju rada. Na kraju nizala su se biserna zrnca u za to priređena gnijezda ili konture. To su sve poslovi koji su tražili strogo profesionalno poznavanje radnih zahvata i koje su obavljali isključivo vješti majstori sa svojim pomoćnicima.

S takvim se profesionalnim zanimanjima nisu mogle baviti žene iz vladarskih i velikaških krugova pa je umjesno kad D. Stojanović ispravija mišljenje. L. Mirkovića o tom da su srpske velikašice vlastoručno izrađivale one predmet na kojima se čitaju njihova imena⁶¹. Te su žene bez sumnje odlučivale o svojim zavjetnim darovima, one su davale poticaj za njihovo izrađivanje a i obilata novčana sredstva za dragocjene sirovine pa i za posao, naporan i dugotrajan, koji je tražio materijalno pokriće ma gdje se obavljao. Sigurno su sudjelovale i u dogovoru o kompoziciji, o eventualnim predlošcima i nacrtima, o izboru materijala i iz svojih su obiteljskih ostava prilagale biser i drago kamenje. Sve ostalo, tkanina, zlatna i srebrna nit, svila, ukrasne paillette i ostale potrebe nabavljalo se kupnjom iz profesionalnih djelatnosti koje su se intenzivno bavile tim posebnim zanatima. Odavno su u Carigradu poznate takve specijalizirane oficine⁶², mnoge bile su poduzeća carskog dvora, a one zanatlijske udruživale su se u shole što kasnije na Zapadu prelazi u bratovštine i cehovska udruženja⁶³. Sve je to poznato iz mnogih zapisa, statuta, ugovora, računa i drugih pisanih izvora.

Tako su nastali predmeti visokog veza od 10. stoljeća nadalje u čitavoj Evropi pa i kod nas, i sve to pripada u kategoriju akupiktorskog slikanja iglom. Mnogo kasnije ove vrsti vez prelazi u ženske ruke. Ali to se na Zapadu događa tek tada kad se namjesto teškog reljefnog veza javlja plosni vez u polihromnoj svili u stilu rokokoja pa u tom idilični prizori i cvjetni motivi ulaze u crkvenu i profanu reprezentaciju. Ovim se kasnijim, kod nas uglavnom bidermajerskim „nadelmalerajem“ bave žene, vješte vezilje kojima je takav posao glavno zanimanje. Na zakaš-njelom pravoslavnom crkvenom vezu, održanom u konzervativnoj aku-

⁶⁰ Isti, 282 i 286.

⁶¹ D. Stojanović, Umetnički vez u Srbiji od XII do XIX veka, Beograd 1954, 13 i d.

⁶² J.Ebersoldt, Les arts somptuaires de Byzance, Paris 1923, 3 i d.

⁶³ A. Stöckle, Spätromische und byzantinische Zünfte, Leipzig 1911, 71 i d.

piktorskoj maniri, na obratu 19. stoljeća radi jedna majstorica vezilja vjerojatno porijeklom iz Beča⁶⁴.

Usporedo s profesionalnim tekstilnim djelatnostima i muškim zanatima, ali u bitno drugačijim odnosima, od pradavnih vremena postojala je i ženska proizvodnja tkanina i ukrasa na tkanju. Sve radove u obradi tekstila, u prvom redu za snabdjevanje kuće i obitelji radila je žena. Od sijanja lana i konoplje te gajenja svilene bube do najfinijih poslova, sve je to poznavala žena od najmlađih svojih dana, kako je na našem selu postojalo kao društveno pravilo od kojeg nije bilo iznimaka. Nije bilo djevojke koja ne bi svladavala sve poslove oko tkanja i veziva pa je to jedna od presudnih ocjena za dobru udavaču. No i u tom oduvijek je bilo odabiranja u spretnosti i talentu za takve radove. Vješte tkalje i vezilje bavile su se ukrasnim radovima pa je u tom u dugom vremenu nastalo obilje dekorativnih oblika i tehnika. Na tkalačkom stanu ili đerdefu izrađivao se ukras u tkanju, šivenju, vezenju, preplitanju i uzlanju. No sva se ta ženska djelatnost u ženskom krugu odvijala nezamjetno u višim društvenim strukturama pa zato nezabilježno u pisanim spomenicima. Međutim unutar te anonimne djelatnosti, spretnije radnice izostruju svoju vještinu pa iz njihovih ruku rezultiraju savršeni proizvodi i to baš u domeni sitnih tekstilnih dekora. Nasuprot složenim radnjama visokog reljefnog veza, u ženskim se radovima do virtuoznosti usavršuju primarno jednostavne tehnike kako se to staložilo i u našem folklornom tekstilu. U to idu i ona likovno savršena preplitanja kako smo ih našli na bogorodičinu plaštu kao privjeske i zvjezdane motive. U pravilu ovi se ženski radovi vrše bez prednacrtā. U patrijarhalnom društvu pa i u urbanoj sredini srednjovjekovnih gradova žene ostaju agrafičan društveni činilac i svoje ručne radnje izrađuju samo s odgledanjem ranijih predložaka pa se baš u tom produžuju baštineni oblici.

No kako se i u toj društveno pozadinskoj djelatnosti izdvajaju vještije radnice kojim uz dnevne poslove tekstilni radovi postaju dodatno a već gotovo i stalno zanimanje, u tom postiže se virtuoznost u finim tekstilnim tehnikama. Dok se naime u profesionalnim radionicama u razvijenim tkalačkim zahvatima a i u reljefnom vezu postepeno usavršuju radni postupci, dotle, u ženskim radovima jednom usvojeni elementarni zahvati produžuju se samo u profinjnosti, a ostaju u primarno zadanim tehničkim tokovima. To je onaj ergološki stupanj na kojem se najjednostavnije tehnike kao vez u plošnom bodu, pisancu, zrnčanju, obamitanju i sl., a i sve vrsti raspleta, pripleta i daljeg preplitanja, izgrađuju do virtuoznih izdanja kako se još čuva u našem folklornom tekstilu u bezbrojnom variranju. No i u tom pojedine vješte žene intenzivno bavit će se poslovima ove vrsti, kako je bilo na našem selu sve do današnje prekretnice. Njihovo će djelo odavati vještu ruku, dobro poznavanje i odabiranje predložaka, iskusno vladanje tehnikama a i pozitivan raspored ornamentalnog raporta u zadanom tekstilnom prostoru. Jednom riječju, iz ruku vješte vezilje njen gotov posao pokazivat će čistu sliku virtuoznog ručnog rada.

Ako s tim saznanjem ocijenimo fakturu perizoma sv. Šimuna, nužno doći ćemo do zaključka da je taj rad izvršila neprofesionalna žen-

⁶⁴ L. Mirković, nav dj., 26 i 27, t. VIII.

ska ruka. Da je to doista izrazito ženski rad sigurno znamo po tom što je glavni elemenat izrađen u varijanti macramé tehnike. Čak i tada, kad se od klasičnog macraméa počinje izdvajati prava renesansna čipka, a to baš u vremenu oko 1500, pravi čipkarski radovi ostaju isključivo ženska djelatnost. No još više od tog, našli smo kako ovaj naš predmet baš u detaljima svoje fakture pokazuje da nije izašao iz ruku žene izvježbane u takvim radovima. Da ponovimo, već u svom osnovnom formatu oduže četvorine shvaćen je ležerno, iako s punim estetskim zadovoljenjem zlatnog reza, ipak, plošno položen ovaj predmet, ni kad je bio nov, nije imao čist pravi kut u svojim ponešto skošenim stranicama. A i montaža i aplikacija čipkaste mrežice na atlasnu pozadinu, zatim našivanje i dodavanje pajetica, nedvornno pokazuju da je sve to radila žena kojoj ručni rad nije bio svagdašnje zanimanje. Konačno, postupak sa svilenim atlasom koji ni u dužini nije bio skrojen po potrebi unaprijed zasnovanog formata, nego mu je ostatak podvinut na naličju, gdje je ne baš spretno našiven na crvenu podstavu, čim su na naličju pokriveni bodovi samo jednog reda u natpisu, sve to nije izvršila neka radnica vješta čistom ručnom radu. Po svim tim nedorečenostima, moramo priznati da perizom sv. Šimuna u fakturi ne pokazuje onu virtuoznu izvedbu kako bismo očekivali i po službi ovog zavjetnog dara a i po dragocjenom materijalu u nj uloženom. Da je to radila žena vješta takvom poslu, bilo redovnica u samostanu, bilo jedna od dvorskih žena zaduženih za tekstilne poslove, ona bi unaprijed nastojala izbjeći nedorečenosti i konačna slika njenog rada pokazivala bi čist posao i virtuoznost izvedbe, kako to poznamo iz mnogih ženskih veziva osobito iz mnogovrsne čipke. Naime, u ženskim samostanima a i na dvorovima, vezilje zađuzene finim tekstilnim radnjama bile su oslobođene težih fizičkih poslova, ali su zato u punoj mjeri odgovarale za svoj čist i uredan proizvod.

I način kako je čipkasta mrežica položena na podlogu od žutog atlasa odaje nepravilnost u izvedbu. Našli smo da je ukrasna mrežica sastavljena od zvjezdanih motiva uža od unaprijed priređene atlasne podloge. Tek u poslu kad je bio složen prvi red od 8 zvijezda, opazilo se da nedostaje širine prema zadnjoj podlozi. Zato je u istom preplitanju improviziran i nadodavan niz dodatnih motiva. To se najbolje vidi u gornjem lijevom kutu gdje je rad u spajanju zvijezda morao biti započet. Tu je u istoj tehnici nadodan kao neki S-motiv koji čak ni ne imitira krak zvijezde nego samo nadopunjuje širinu čipkaste tvorbe prema zadanoj podlozi. Sličan, ali ne jednak manji dodatak s istom službom nadodan je i na desnoj strani pa je i u slijedećim redovima tako nedopunjena širina ukrasne mrežice a sve to s proizvoljnim, u toku posla izrađivanim dodacima.

I u izradi zvijezda ima nedorečenosti. Tako su u prvom redu jedna do druge tri zlatne zvijezde umjesto da je i tu izmjenično u redu po jedna zlatna i jedna srebrna zvijezda. Osim toga zvijezde su nejednake kvalitete, a i to da su neke izvedene od dvostruke niti, a neke bez vidnog razloga od iste takve trostruke niti, i to ukazuje na neizvježbanost u takvom radu. To možda govori da nije samo jedna ruka sudjelovala u izradbi zvjezdanih motiva, jer našli smo i to da su neke zvijezde početnički rad.

Prigovorit će nam se da smo pre naglasili nepravilnosti i izvjesne nedorečenosti u fakturi ovog predmeta. No ova naša zapažanja nikako ne utječu na konačni izgled ovog izvanrednog predmeta. Izvjesna odvajanja u izvedbi naglasili smo namjerno kako bi ovim putem došli do stvarnog saznanja o onom radnom postupku u kojem je perizom nastao. A samo s tim saznanjem moguće nam je odrediti njegova svojstva u stilu i tehnici. U cjelini ovaj predmet i pored nađenih pojedinosti jedinstven je u svojoj ljepoti i spomeničkoj vrijednosti. Štaviše, upravo odvajanje od ustaljene sheme profesionalnih radova, a u prvom redu baš sitne nepravilnosti u radnom postupku pokazuju da je perizom sv. Šimuna sasvim izuzetan povijesni spomenik kojem ne nalazimo usporedbe u sveskolikom crkvenom i profanom tekstilu do 1500, pa ni kasnije. Izuzetan je u svojoj supremnoj ljepoti spontano komponiranog i na poseban način satvorenog zavjetnog dara.

Sve što smo našli u stilu, tehnici i fakturi ovog predmeta, sve govori da je ovo djelo jedne žene nastalo kao njen spontani rad kako ga je ona zamislila i izvela. Radila je bez prednacrt, a motiv zvijezde mora da je otprije poznavala i da se služila nekim stvarnim predloškom. Radila je sve sama, od zamisli i kompozicije do izvedbe i montaže u cjelinu uz neku neveliku pomoć, za naše promatranje zanemarljivu. Ali žena koja je zamislila i izvela taj svoj rad, iako nije virtuozno vladala takvim poslovima, ovo je svoje djelo ostvarila u posebnoj ljepoti. Vjerojatno već je ranije poznavala neke srodne tvorbe ženskog rada u svom društvenom krugu, a možda je znala i za onu „svijetlu ponjavicu“ koju je, našli smo, 1469 sultanija Mara priložila moćima sv. Jovana Rilskog, jer i to mora da je bio pokrov na relikviji, po službi a možda i po obliku srodan ovom perizomu. Pored toga naći ćemo da upravo u posljednjem razdoblju 15. stoljeća čipkane tvorbe od zlatne i srebrne niti ulaze u pomodni pribor velikašica na Zapadu. No posebna ljepota perizoma sv. Šimuna ogleda se u maštovitosti kojom je taj predmet komponiran i do kraja ostvaren u svom naglašenom sjaju. Taj poklon odabranom svetitelju nije nastao slučajno ni da se u njem istakne vještina i lijep posao jedne spretne vezilje, nego iz duboke potrebe da u nj bude položen zavjetni čin potstaknut htijenjem ličnog doživljavanja.

Tko je žena koja je izradila ovo svoje osobito djelo? L. Mirko-
vić pita nije li možda Katarina, kći Đurđa Smederevca izvezla biserni natpis na njem kako je u biseru izveden i natpis na vladičanskoj mitri u Krušedolu⁶⁶, koja je dar ove Brankovićke, i gotovo sigurno bar dijelom, njen ručni rad. No uspoređujući ova dva predmeta ne može se naći neka podudarnost ma da oba potiču iz istog obiteljskog kruga. Mitra s imenom Katarine Katakuzine bitno je drugačiji tekstilni rad nego što je to naš perizom. To je stožasta kapa od tamnomodre svile⁶⁶ ukrašena s dva dekorativna elementa. Jedno je vez s motivom cvjetne lozice u diskretnom koloritu crvene i zelene svile s nešto zlatne niti, a bez naglaska, taj sitan vez zapravo služi kao pozadina drugom, dominantnom ukrasu. To su u biseru izvezeni medaljoni od kojih su neki samo ornamentalni, a u nekim je dedikacija i ime predmeta ispisano

⁶⁶ Isti, 36, t. XVII, sl. 2.

⁶⁶ D. Štojanović, nav. dj., 59, sl. 21.

u biseru s veoma stiliziranim ligaturama u staroj ćirilici. Sastav mitre, sitan svilovez i biserni vez doista možemo smatrati da je ženski ručni rad i time potvrditi vjerodostojnost natpisa „cie mirpo ctвopi rra kapa-kyzma“⁶⁷. Ipak, i floralni ornament veza i biserni medaljoni izrađivani su po grafičkom prednacrtu u kasnogotičkoj stilizaciji. U tom treba upozoriti na jednu iznimnu pojavu na toj mitri. To je njen zaglavni krst. To je naime jedan od onakvih dijelova kraljevske krune od kakvih su sastavljene obje poznate krune anžuvinskih vladarica:⁶⁸ kruna u reki sv. Šimuna u Zadru⁶⁹ i kruna kraljice Marije nađena u njenom grobu, uz srodnu usporednu građu⁷⁰. Taj vjerojatno srebrni i pozlaćeni anžuvinski ljljan ima na oba donja ruba još sačuvane one šarnire u koje se ubadala spojna igla na koji se način kruna sastvjala u cjelinu. Zaostala su prazna gnijezda od dragulja i bisera kako je to sačuvano na kruni u raki sv. Šimuna⁷¹. Očito je takva anžuvinska kruna ili bar njeni dijelovi u posjed obitelji Celjskih došla iz nasleđa Marije Anžuvinke udajom Barbare Celjske za cara Žigmunda Luksemburgova. Po ovom zanimljivom detalju doznajemo da je Katarina Katakuzina raspolagala nekim dijelom porodičnog nakita anžuvinske kraljevske kuće, a taj je nakit u 14. stoljeću bio gotički oblikovan. Ona mora da je ovu dragocjenu starinu odvojila za svoj dar mitropoliji beogradskoj. No po svemu, po fakturi i stilu, mitra Katakuzine posve se razlikuje od perizoma sv. Šimuna. Također, po samom bisernom vezu ne može se zaključivati o postanku nekog medijevalnog tekstilnog predmeta. Nizanje bisera u ornamentalnim slikama ili pismenima tako je općenita manira u ukrasnom, posebno u sakralnom tekstilu srednjega vijeka da se u tom nema uporišta s kojim bi se odredilo postanak i datiranje nekog predmeta.

Međutim, ženski rad u kojem su izrađeni zvjezdani motivi na perizomu govori da je autorica poznavala one tehnike sitnog dekora koje su bile preteča čipkarstva, a koje su tad u kvatročentu još postojale na širokom prostiranju bizantinskih tradicija. A baš Velika Grčka na obje obale Jonije jedno je od onih područja gdje se tekstilna djelatnost intenzivno nastavljala u tradicijskom ženskom radu. Poslije pada Carigrada a kad je i u Jonskom moru turska opasnost sve bliža, mnoge se vještine prenose naglo na Zapad, gdje se usavršuju u likovnom shvatanju rane renesanse. Da su radovi u zlatnoj niti kao izrazita značajka bizantinskog dekora baš u to vrijeme našli primjenu na Zapadu, u Italiji i Francuskoj, doznajemo iz inventara, ostava, oporuka i drugih pravnih instrumenata o tekstilnoj robi iz tog vremena. U tom predvodi

⁶⁷ L. Mirković, nav. dj., 36.

⁶⁸ M. Gušić, Profani tekstil, 239.

⁶⁹ I. Petricioli, Zapažanje o škrinji sv. Šimuna u Zadru, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 14—15, Zadar 1976, 457, t. II.

⁷⁰ Vattai, A margitszigeti korona, Budapest Régiségei XVIII, Budapest 1956, 191—209.

⁷¹ Ovaj se detalj ne vidi na slici u nav. dj. L. Mirkovića, ali je veoma dobro istaknut na dosad najboljoj reprodukciji ove mitre u djelu „Die historischen Denkmäler Ungarns“, red. E. v. Szalay, Budapest 1902—1903, t. 53, sl. 2.

Venecija koja u svom bogatstvu naslijeđe Istočnog carstva razvija u neviden sjaj i raskoš⁷².

U talijanskim arhivskim spisima 15. stoljeća u popisima robe susreću se podaci kao „frixetti facti da ossi“, „tarnete facte da ossi“⁷³, a ima i haljina koje su „d'atorno facta da ossi“⁷⁴. U stručnoj čipkarskoj literaturi ne priznaje se da se u ovim izrazima kriju neke čipkarske tvorbe izrađene pomoću držalica ili vretenaca od kosti⁷⁵, a ipak, nasuprot ovom mišljenju a na osnovu saznanja o ranim izrađevinama za koje su doista služile neke pomoćne držalice kako smo to našli u bizantinskom dekoru, ne može biti sumnje o tom da se u ovim zapisima iz 15. stoljeća radi upravo o takvom priboru koji je u to vrijeme ušao na Zapadu u veliku modu. I podatak iz 1488, „raso cremesino cum una vite d'oro e d'argento“⁷⁶ možemo tumačiti kao vez s ornamentom vitice izveden u zlatnoj i srebrnoj niti na crvenoj svili, ali s istom vjerojatnosti to bi mogao biti i jedan od ukrasa izrađenih s metalnim nitima a s motivom vitice dobivenim u kružnom preplitanju. Da je takav rad bio poznat i na našem primorju vidimo po detalju u jednoj kompoziciji Nikole Božidarevića iz vremena oko 1500⁷⁷. Na pali obitelji Đorđića u samostanu dominikanaca u Dubrovniku knjiga evanđenja opremljena je vrpcama za čitanje, a to su pletenice od kojih svaka svršava s plastičnim privjeskom (crt. 5). Takva se pletenica mogla raditi s dva pomoćna vretenca kako smo to našli i na bizantinskim rubnim ukrasima. U tom smislu protumačiti ćemo onaj podatak koji je u stručnoj literaturi izazvao različita mišljenja. U popisu robe obitelji Sforza u Milanu, 1493, među ostalim je i „una binda lavorata da doii fuxi“⁷⁸ dakle jedna ženska povjesa na kojoj je ukras izveden sa dva batića. Do sad se taj podatak ili ispravljao kao tobožnja pisarska greška u „dodici“ (12)⁷⁹, ili se uopće nije priznavao kao ispravan jer poznato je da se renesansna čipka ne može raditi samo sa dva pomoćna batića ili vretenca⁸⁰. Ali u najjednostavnijem, a ipak dopadljivom ukrasu kako smo ga upoznali kao bizantinski tekstilni rad, doista se može u izrazu „doi i fuxi“ razumjeti upravo takav rubni ukras koji se radio samo s dva pomoćna kalemata. Tu dakle, u Italiji u posljednjem desetljeću 15. stoljeća susrećemo

⁷² E. Ricci nav. dj., 30: „Venezia era nel '500 l'arbitra e la regina della moda“.

⁷³ Isti, I, 21, i II, 4.

⁷⁴ Isti, II, 21.

⁷⁵ Isto nav. mj. izraz „a ossi“, „da ossi“ tumači kao da je tim označen ornament u crtežu kosti, „riblje kosti“ kako se često nazivlje karakteristična slika čipke ili veziva. Kasnije ipak ista autorica priklanja se mišljenju da se u ovim izrazima krije tehnika rada pomoću vretenaca. E. Ricci s. v. merletto, *Enciclopedia Italiana*, Rim 1934.

⁷⁶ A. Gandini, *Corredo di Elisabeta Gonzaga*, Torino 1893, 14.

⁷⁷ K. Prijatelj, *Dubrovačko slikarstvo XV—XVI stoljeća*, Zagreb 1968, sl. 48 i 52.

⁷⁸ A. Merli, *Origine ed uso delle trine a filo di refe*. Genova 1864. Po ovom autoru podatke iz ugovora obitelji Sforza-Visconti donose: F. Bury-Palliser, *A history of Lace*, London 1875^a, 49; E. Ricci nav. dj., I, 3, II, 4; M. Dreger nav. dj., i drugi autori.

⁷⁹ Tako npr. E. Lefébure, *Dentelles et guipures anciens et modernes*, Paris 1904.

⁸⁰ M. Dreger nav. dj., 32 i 33.

upravo taj predstupanj kasnije renesansne čipke na batiće. Dva vretenca u ovoj vijesti doista su dvije pomoćne držalice od kosti, drva ili olova kako su služila za primarno preplitanje za koje i nije trebalo više od jednog para batića da se na njima vode po dvije dvostruke ili trostruke metalne niti kod izrađivanja plastičnih privjesaka pa i tako jednostavnih kao što su na spomenutom primjeru na dubrovačkoj slici.

Da je takav levantinski dekor ušao u modu na talijanskim dvorovima na izmaku kvatročenta, zasluga je one žene koja je tekstilne vještine iz njihova težišta u istočnom Sredozemlju prenijela u Veneciju. To je posljednja ciparska kraljica Katerina Cornaro, po majci prava Levantinka, potomak onih rodova koji su životni stil kasne Bizantije sjedinjavali s nadolazećim renesansnim potrebama⁸¹. Kad je 1489, pod pritiskom mletačkih interesa napustila Cipar, na svom je bogatom dvoru među ostalim aktivnostima učila mlade žene onim tekstilnim vještinama i tehnikama iz kojih će se zatim u slijedećem pokoljenju pojaviti prava renesansna čipka. To su tekstilne tehnike ženskih radova, odavna poznate na Levantu koje već poslije 1204, zatim sve više dolaze na Zapad i u 15. stoljeću postaju velika moda. U to pripada i bizantinski ukras u zlatnoj i srebrnoj niti, a u tom je i ona arhaična tehnika u varijanti kružnog macraméa kako smo je utvrdili u našem predmetu. Pri tom treba podvući da je perizom sv. Šimuna do sada jedini poznati materijalno sačuvani primjerak iz ove kategorije dekora značajnog upravo na izmaku kvatročenta. O tom govore i dalji podaci iz talijanskih izvora istoga vremena.

Kad je 1476. u Ferrari vojvotkinja Eleonora Aragonska dočekivala svoju sestru Beatricu, nevjestu kralja Matijaša Korvina, dala je kraljičinu ložnicu okтити takvom modernom opremom⁸². Njezinih je 18 dvorskih gospojica izradilo neki ukrasni friz „la cordella de oro e de seda crimesina”, ili kako dalje kaže, to je bio „friseto facto a piombini”, dakle neka čipkana pruga izrađivana pomoću olovnih držalica.

No da se takav ukras nije izrađivao samo kao friz, dakle u linearnom raportu, nego da su usporedo postojali i finalni ornament i to upravo s motivom osmokutih zvijezda, kako smo ih našli na plaštu bizantinskih Madona, i o tom ima primjera u talijanskim dekoracijama kvatročenta. Na naslikanoj draperiji na sarkofagu obitelji Malatesta u Riminiu, na tamnomodroj tkanini izvezene su ili aplicirane osmokrake zvijezde⁸³. I tu bi mogao biti predstavljen nebeski svod kako smo to našli na pravoslavnim plaštanicama. Ova nadgrobna kapela djelo je talijanskih majstora, ali grčki posvetni natpis svjedoči o impulsim koji u ranu renesansu ulaze iz bizantinskih radionica tada kad se umjetnost iz Carigrada i ugroženih pokrajina prenosi na Zapad.

⁸¹ H. Kretschmayer, *Geschichte von Venedig*, II, Gotha 1920, 389 i d.

⁸² A. Gandini, *Isabella, Beatrice e Alfonso d'Este*. Modena 1896, 15.: „1476... la sorella Eleonora d'Aragona duchesa di Ferrara e moglie di Ercole I, si occupava di far eseguire alle sue 18 damigelle la cordella de oro e de seda crimesina, overo friseto facto a piombini per apparare la camara dove dormira la Reina d'Ungheria che de chorto se speta”. Ricci nav. dj., I, 20 drži da je ova „cordella overo friseto” bila tada „una cosa nuova” u usporedbi s tadašnjim ukrasnim gajtanima, prugama i galunima rađenim na tkalačkoj daščici.

⁸³ A. Zanoli, *Rimini, der Tempel des Malatesta*, Bologna 1972, 25.

Za nas su važni i ostali podaci u spomenutom inventaru obitelji Sforza. Među ostalim tu je i „peza una de tarnete d'argento facte a stelle”, a i „tarneta una d'oro e de seda negra facte da ossi”⁸⁴. Izraz *tarneta* do sada nije protumačen pa ga neki autori prevode kao gajtan, ukrasna pruga,⁸⁵ drugi uzimlju da je to neka mrežasta tvorba⁸⁶, no bit će najbliže pravom smislu tumačenje jednog od starijih autora čipkarske literature po kojem je *tarneta* istovjetna s kasnijim *trina*, čipka⁸⁷. A kako se pridjev „*trinata*” susreće u Apuliji već 1181, u podatku „*tobalea trinata*”⁸⁸, dakle *marama* ili *pokrivača* ukrašena nekom čipkastom tvorbom, to i termin *tarneta* kasnije, u kvatročentu smijemo izjednačiti s onim čipkastim tvorbama u zlatnom i srebrnom materijalu koje su iz Bizantije i Velike Grčke ušle u posjed čitavog Zapada. Prema tomu iz ovog podatka iz 1493. doznajemo da se u garderobi sestara Sforza radilo o ukrasnom tekstilu na kojem je uz ostalo i motiv zvijezde bio sastavni elemenat u ornamentu.

Ne radi se u tom o pravoj renesansnoj čipki, no to su oni rani modaliteti ažurnih ukrasa iz kojih se u zreлом likovnom imperativu renesanse pojavljuje prava čipka. Za naše promatranje odlučni su upravo ovi podaci gdje se neki ukrasni predmet imenuje *tarneta*. Vidimo da se u navedenoj vijesti ne govori o *tarneti* kao o frizu, prugi ili rubnom ukrasu nego je „*peza una de tarneta*” očito neki komad, plošno riješen tekstilni predmet kojem *tarneta* daje glavni sadržaj. Kako se talijanski *pezza* između svih ostalih značenja odnosi na tkaninu i to u smislu komad tkanine s ravnim stranicama, to gornji podatak prevođimo doslovno: „jedan komad srebrne čipkaste tvorbe sačinjen od zvijezda”, ili u slobodnijem prijevodu: „tekstilni predmet koji je sam po sebi čipkasta tvorba od srebrne niti a sačinjen je od motiva zvijezda”, a to po svemu doslovno odgovara sadržaju našeg perizoma. Važno je i to da se taj predmet nalazi među skupocjenim tkaninama u garderobi najuglednijih žena u sjevernoj Italiji u svega jednom primjerku pa i to da je po svem sudeći u svojoj kategoriji bio smatran dragocjenim.

No ovi podaci koje smo potanje razmotrili, nisu izuzetni. Oko 1500. već se na čitavom Zapadu u popisima robe i inventarima susreće obilje različitih ukrasa, mrežica i čipkanih tvorba od zlatne i srebrne žice, ali i od svile, najviše crvene i crne, a sve to govori da je bogata levantinska građa živo prihvatana u tadašnjem tekstilnom oblikovanju. U izvorima govori se i o poslovima ove vrsti s kojima su zabavljene žene na dvorovima pa smo i u podatku iz Ferrare našli potvrdu o tom da su se ovim radovima bavile i žene za koje se ne bi moglo reći da su bile profesionalne vezilje. U tom mora da su služili gotovi radovi i predlošci doneseni iz Levanta pa upravo u inventaru Sforze po prvi

⁸⁴ V. bilj. 78.

⁸⁵ E. Ricci nav. dj., I, 30.

⁸⁶ G. M. Urbani de Ghetolf, *Trattato storico-tecnico della fabbricazione dei merletti veneziani*. Venezia 1878, 23 i d.

⁸⁷ A. Merli, nav. dj.

⁸⁸ G. B. Nitto de Rossi — F. Nitti di Vito, *Codice diplomatico Barese*, I, Bari 1897, 111; u mirazu među ostalim „*unam tobaleam trinatum*”.

put nalazi se i podatak o jednom svesku nacрта za neke ženske radove⁸⁰. To je onaj prelomni momenat u kojem humanistička pismenost prekida s agrafičnim postupcima i arhaičnim tehnikama a na kojoj se osnovi malo kasnije razvija snažna grafička djelatnost u izdanjima knjiga modela i predložaka za vez i čipku. Ali do tog momenta, svi se ti radovi odvijaju i rade prema pravim primjercima odgledanjem sa starijih predložaka, bez grafičkih prednacrti kako to pokazuje i faktura našeg perizoma. Upravo u toj stilskoj kategoriji ukrasnih tekstilnih tvorina u posljednjem razdoblju 15. stoljeća nastao je i ovaj naš predmet.

No u našim zemljama takav je ženski ručni rad bio odavna poznat. Mora da je u tom vidu postojala i ona „ponjavica svijetla“, rukotvor sultanice Mare o čem nažalost osim samog naziva ništa ne čujemo.

Ponovo se vraćamo na pitanje tko je žena koja je taj zavjetni dar zamislila, namijenila ga sv. Šimunu i sama ga izradila. Bit će najvjerojatnije da kao autoricu ovog neprofesionalnog ženskog djela označimo despoticu Angelinu, majku Đorđa-Maksima, sina Stefana Slijepog.

Životopis despotice Angeline u prvom stavu potiče iz 16. stoljeća, dakle iz onih godina kad je spomen na ovu rijetku ženu bio živ među onima koji su je još poznavali u njenoj zadužbini u Krušedolu. Nije poznato kad je umrla, svakako je smrtne ostatke svog mlađeg sina despota Jovana položila uz moći svog muža, despota Stefana Slijepog u Krušedolu⁸¹. Već u mladim danima ona se isticala u mnogim vrlinama pa u njenom životu čitamo: „Sveta Anđelina bješe kći blagočestivog kneza arvanitskoga, Aranita hrabroga. I vaspitana bi u domu oca svojega razumom i premudrosti tako da je zavist izazvala u srodnicima i vršnjakinjama svojih. Divljahu se i roditelji njenom razumu. I naučila je božanska slova (tj. bila je pismena M. G.) a tako je i u svim drugim djelima pokazivala vještinu dosižući savršenu mudrost“⁸¹. Ako u tom zanemarimo opća mjesta uobičajena u pohvalama svetitelja, ipak to što se ističe njena pismenost govori da se Angelina doista isticala obrazovanjem slijedeći u tom tradicije moćnih rodova Arijenita i Musakija.

Da je uz to Angelina vladala svim ženskim tekstilnim vještinama, — to kao obično sastavljači životaja, redom kaluđeri, ne spominju, — a razumije se da se i u tom slijedila dvorska tradicija. Štaviše, tad su pokrajine daleko natkrilile već iznemoglu prijestolnicu, a pogotovo su se u Velikoj Grčkoj, ubrojivši u to i Albaniju, od procvata za careva Makedonaca u 10. stoljeću uporno nastavljale tekstilne vještine. Zato, ako se u životu despotice Angeline ne govori posebno o njenom sudjelovanju u tim radovima, samo je po sebi razumljivo da je ona od najranije mladosti usvojila ove vještine, a i to da se tim poslovima bavila i kasnije kad je daleko od svog zavičaja provodila teške dane.

U životu despotice Angeline odlučan je bio boravak u Furlaniji gdje je uz svog muža i djecu provela oko 15 godina. U neuglednom zamku Beogradu obitelj despota Stefana provodila je skromne pa i

⁸⁰ F. Bury-Pallisser, nav. dj., 49, bilj. 44, iz inventara Sforza-Visconti, 1493, „Ja mità de uno fagotto quale aveva dentro certi disegni da lavorare le donne“.

⁸¹ Б. Радојчић, Хагиолошки прилози, 24.

⁸² Н. Грујић, Из живота св. Максима архиепископа и Мајке Ангелине., Српски Сион, XV, 19, Сремски Карловци 1905, 522 и 553.

oskudne dane, po srpski je despot nužno održavao veze sa susjednim dvorovima već zato da i dalje ostane pod zaštitom cara Fridriha III⁹². Ma da je Venecija u svoju pokrajinu povremeno ubrajala i Furlaniju, Gorički knezovi vladali su Furlanijom kao vazali rimskih careva iz kuće Habzburgovaca⁹³. U dvorskom životu sudjelovala je i despotica a u tom i po prirodi ženskih poslova koji su se u društvenom kontaktu prenosili iz ruke u ruku. Nije moguće zamisliti njen pozitivan nastup u Veneciji i kasnije na dvorovima u Beču i Budimu a da se ona nije ponašala ravnopravno s ostalim velikaškim ženama onog doba. A baš po tom ona je poznavala sve vrste ručnih radova značajnih za tadašnje dvorsko društvo. O tom kako su žene visokog društva provodile dane, poučni su prizori na freskama u palači Schifanoja u Ferrari. Na prizoru „Triumf Minerve“ sve su žene i djevojke zaposlene različitim tekstilnim radovima, dok na slici „Triumf Venere“ mladi ljudi zabavljaju se ljubakanjem, pjesmom i muzikom⁹⁴. Ova strana dvorskog života ostala je tuđa Angelini u njenom teškom životu. Čuvao se dignitet roda i položaja pa se bez sumnje despotica sama brinula da njena obitelj nastupa dostojno svog položaja, iako bez raskoši kakva je tad vladala na susjednim dvorovima i u mletačkim palačama. Pa i oprema dvorske kapele na Beogradu, ma kako skromna, bila je na brizi despotice Angeline.

Angelina bila je duboko religiozna. Odgojena u sredini gdje su se obje crkve tolerantno zbližavale, ostala je u vjeri svog roda i pod starost zaredila se u pravoslavnom manastiru. Kao i ostale žene njenog širokog srodstvenog kruga, i ona je smatrala svojom obavezom prilaganje crkvama i svetiteljima. Pozitivno se zna za jedan njen dar na kojem je njeno ime kao ktitorke.

Kad smo početno opisali dva sačuvana pokrova na svetiteljskim moćima, usput spomenuli smo i one izgubljene o kojima su do nas došle samo oskudne vijesti. Vjerojatno je jedan od takvih pokrova na moćima bio i onaj predmet koji je još u 17. stoljeću bio u katedrali u Požunu-Bratistavi⁹⁵. O tom Đ. Radojičić daje historijat zapisa kako je natpis s toga predmeta zabilježio biskup Juraj Drašković i objelodanio ga u svom spisu štampanom u Beču 1632. povodom prenos relikvije sv. Ivana Milostinjara u Požun⁹⁶. Draškovićev zapis preuzeo je M. P. Katančić i za njim Šafarik koji je ime u natpisu identificirao s despoticom Angelinom, ženom despota Stefana Slijepog⁹⁷. Šafarik i ostali služili su se Katančićevim čitanjem Draškovićeve zabilješke pa je tek D. Radojičić, našavši otisak Draškovićeve spisa, ispravno pročitao

⁹² St. Novaković, nav. dj. knj. 147, 198 i d.

⁹³ К. Јиречек — Ј. Радојић, нав. дј. II, 198 и д.

⁹⁴ H. Floerke, Die Moden der Renaissance, München 1924, 126, t. 57 i 56, freske iz vremena oko 1470.

⁹⁵ V. bilj. 10.

⁹⁶ Ђ. Радојичић нав. дј. 126. donosi tekst zabilješke Draškovićeve prema M. P. Katančiću: „in veste sacra quam planetam vulgo appellat, scapulari praeterea, lingua Illyrica, et characteribus ciroliticis, minutissimarum gemmarum contextu efformatis, haec verba leguntur, quae Latinis quoque litteris expressimus“ slijedi kliširani zapis prema Katančiću, sl. 1. Na sl. 2. Radojičić daje tekst Draškovićeve zapisa kako je kliširan u Acta Sanctorum Ungariae, ed. J. Bollandi, Trnava 1743 t. 44, i prema tomu ispravlja Katančićevo čitanje u posljednjim riječima „čeda ee“, u natpisu.

⁹⁷ Isti, 127.

natpis: „Sveti ione milostivi, pomiluj rabu si desp(ot)icu Angelinu i čeda ee. Isus Hristos Nika”⁹⁸. Drašković taj predmet zove „planeta” pa svi autori a i Đ. Radojičić smatra da se doista radilo o planeti-kazuli ili felonu. Zabavljeni samo odgonetanjem natpisa, nisu se dalje osvrtni na sadržaj Draškovićeve zapisa. Međutim u tom ima nekih pojedinosti koje nam mogu pomoći u određivanju ovog zavjetnog dara. Izvan svake sumnje, taj je poklon moćima sv. Ivana Milostinjara priložila despotica Angelina, a sigurno je i to da je to bio neki tekstilni predmet. Od Draškovića doznajemo da su ćiriliska pismena u natpisu bila izvezena u biseru, jer se u njegovu podatku „*minutissimae gemmae*” ne može raditi o nekim draguljima nego jedino o biseru kojem pripada atribut sitan, veoma sitan. Tako je sitnim biserom izvezen natpis na ukrasnoj ošvi felona, kojeg je Despina, jedna Brankovića udata za vlaškog vojvodu Jovana Negoja priložila crkvi u Krušedolu⁹⁹ nakon što su Angelina i Đorđe upravo s pomoći ovog vlaškog vojvode podigli taj manastir. Takva svečana liturgička odjeća prilagala se crkvama, samostanima pa i lično crkvenim starješinama, ali na relikvije nije se stavljalo paramente određene za obredne službe. I Mirković primjećuje da se o ovom daru despotice Angeline prije radi o pokrovu na moćima nego o planeti-felonu¹⁰⁰. Kako Drašković uz planeta dodaje još i *scapular*” očito se radilo o nekom manjem predmetu, ali ni skapulir nije se mogao staviti na moći, jer je mumificirano tijelo u ležećem položaju, a skapulir pokriva pleća¹⁰¹. Dragocjen predmet izvezen biserom mogao se jedino položiti, ne odjenuti, na relikviju pa u daru Angeline treba doista gledati pokrov na moćima, dakle predmet po službi bliz perizomu sv. Šimuna.

I u onom slučaju kad se felon poimence navodi kao dar svetitelju, sigurno se radilo o manjem ili većem pokrovu. Kad je Đurađ Branković 1449 dao prenijeti moći apostola Luke u svoj utvrđeni grad Smederevo, njegova je prvorođena kći Mara poslala „felon od sirskog zlatotkanja” da se njime odjene tijelo apostola”¹⁰². I tu mora da je to bio neki manji ili veći pokrov možda od levantinskog brokata ili damasta ili čak i od neke tvorbe od zlatne žice kao i ona njena „ponjavica svijetla”. Muški se nisu mnogo raspoznavali u tkanine pa ni u paramenta pa se i biskup Drašković ne znajući latinski naziv za perizom, poslužio opisno s dva naziva koji su mu najviše odgovarali.

Ovaj zavjetni dar despotice Angeline Đ. Radojičić stavlja između 1476 godine smrti despota Stefana i 1486, kad je Đorđe primio naslov despota¹⁰³. Ova godina sigurno odgovara, a početna bit će bliže dolasku Angeline i njenih sinova na dvor Matijaša Korvina. Zna se da je relikviju sv. Ivana Milostinjara sultan Bajazid II kao poklon poslao kralju Matijašu¹⁰⁴. Relikvija je najprije bila položena u crkvu samostava sv.

⁹⁸ Isti, 145.

⁹⁹ А. Мирковић нав. дј., 98 и т. XII, сл. 4.

¹⁰⁰ Isti, 39.

¹⁰¹ Б. Радојичић нав. дј., 128 по Ду Кангеу: *Scapular*, „*vestis scapules tantum tegens*”.

¹⁰² I. Ruvarec, O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo, Rad JAZU V, 185.

¹⁰³ Б. Радојичић, нав. дј., 129.

¹⁰⁴ Н. Thalloczy, нав. дј., 352, билј 4.

Marije kraj Požuna-Bratislave i tu mora da je Angelina prinijela svoj dar, jer je tek kasnije pred turskom opasnosti relikvija prenesena u Požun. Kao i ponjavica sultanice Mare tako je i ovaj pokrov despotice Angeline bio ženski ručni rad i gotovo se sigurno može ustvrditi da ga je sama donatorka izradila što posredno proizlazi i iz natpisa. Ma da se ništa dalje ne može znati kakav je to bio pokrov činjenica da je nosio dosta opsežan natpis u biseru, donekle ga povezuje s perizomom na moćima sv. Šimuna.

Svojim je darom Angelina iskazivala odanost svetiteljskim moćima i u tom je ona ravnopravno nastupala s ostalim ženama srpskih i moldavo-vlaških velikaških rodova. Takvo vjerom nadahnuto raspoloženje nije vladalo na dvoru u Budimu gdje se moćna struja talijanski obojenog humanizma priklanjala radostima ovozemaljskih užitaka. Nasuprot tomu srpski i moldavo-vlaški rodovi zanosili su se ortodoksnom religioznošću. U tom je bitnu ulogu imao i kult svetiteljskih moći pa i smrtnih ostataka svojih najbližih, kako je svetiteljem proglašen despota Stefan Slijepi kad su njegove „netljene mošti“ prenesene iz furlanskog Beigrada u Krušedol¹⁰⁵.

U toj religioznom nastojanjima zasićenoj sredini izgradila se i ličnost mladog despota Đorđa i on je tom životnom stavu ostao dosljedan. Taj je mladi čovjek proživio teško djetinjstvo i prvu mladost pa i kasnije kad je ušao u dvorsko društvo, ostao je dalek raspoloženju renesansnog sjaja i raskoši. Uz majku, koja je stalno bdila nad svojim sinovima i vodila ih na teškom životnom putu, Đorđe priklonio se sasvim vjeri i dosljedno tomu odrekao se časti despota. Ipak, kao jeromonah nije se povukao u samoću. Aktivno nastupa u duhovnim zbivanjima u zemlji kojoj stalno prijete nasrtaji Osmanlija. Zatekli smo ga kako s dignitetom svog čina nastupa u mletačkom senatu, no živo se zalagao i u crkvenoj organizaciji. U tom nalazi opravdanje prilaganja crkvama i manastirima, a razumljiv je i poticaj s kojim je Angelina prinostila darove svetiteljima, ta moći sv. Ivana Milostinjara tek što su bile oslobođene ispod morskog jarma nevjernika i položene na posvećeno mjesto.

Još se jedan podatak tumači kao da se radi o zavjetnom daru despotice Angeline. Navodno je i epitrahilj koji se prošlog stoljeća nalazio u manastiru Pakri njen dar. No iz slabo pročitano natpisa na tom predmetu kako ga je u sedamdesetim godinama zapisao I. S. Kukuljević¹⁰⁶, teško se možemo zaglasiti s Đ. Radojičićem da se doista radi o poklonu despotice Angeline¹⁰⁷. Kako Kukuljević kaže, on je na brzu ruku pročitao natpis, a objelodanio ga je tek dvadeset godina kasnije prema svojim bilješkama. Radojičić iz tog natpisa zaključuje da je taj epitrahilj priložila despotica Angelina možda poslije smrti despota Stefana, a prije njegova posvećenja. No ime despota Stefana, koje se jedino pouzdano čita u Kukuljevićeve zapisu može se osim na Stefana Slijepog odnositi i na despota Stefana Lazarevića¹⁰⁸, a drugog uporišta

¹⁰⁵ Б. Радојичић, Хагиолошки прилози 21 и 22.

¹⁰⁶ I. S. Kukuljević, *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih zgradah u Hrvatskoj i Sloveniji*, Zagreb 1891, 170 i 171.

¹⁰⁷ Р. Радојичић, *Епитрахилъ с именом деспота Стефана*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду XII, Нови Сад 1940, 124 и 125.

¹⁰⁸ Isti uzimlje u obzir sva tri srpska despota koji nose ime Stefan i prema imenima svetaca na epitrahilju odlučuje se za Stefana Brankovića Slijepog.

za datiranje tog natpisa nema. Prema bilješki Kukuljevića na epitrahilju bile su zlatom vezane slike B. D. Marije i sv. Jovana, pa je prema tomu to bio figurativni vez i kao akupiktorski rad ne bi mogao poticati iz ženskog ručnog rada.

Neovisno od tog, despotica Angelina imala je mnogo razloga da svoju misao usmjeri glasovitoj relikviji u Zadru i da svog sina prvijenca zavjetuje Simeonu Bogoprincu. Još i danas ovu se relikviju štuje kao zaštitnika zdravlja i iscijelitelja od bolesti. U tom mogli bismo nazrijeti poticaj s kojim se despotica Angelina obratila čudotvorcu sa zavjetom svoga sina. Da je Đorđe bio nježne i osjetljive konstitucije, može se razabrati iz njegove biografije. Mora da je Angelina stalno brigu vodila o svom sinu Đorđu koji se u povijesnom svjetlu ukazuje kao ličnost produhovljenih sposobnosti, ali frustrirana u sukobu sa svijetom tuđih pogleda i naziranja.

No konačan sud o postanku perizoma sv. Šimuna ne možemo donijeti samo na osnovu povijesnih podataka, nego jedino iz poznavanja stila i fakture ovog predmeta. Našli smo da je perizom nastao kao spontani rad jedne žene kojoj takav posao nije bio svagdašnje zanimanje, a ipak stilski izraz perizoma podan je u usklađenoj cjelini votivnog dara individualno zasnovanog i izrađenog. Po svemu tomu kao autora ovog djela moramo označiti neku izgrađenu ličnost, a prije svega u tom treba tražiti ženu koja je svoje djelo upravila po svom subjektivnom doživljavanju. U samoj kompoziciji i izradbi ona se nosila tradicijom bizantinskog likovnog shvaćanja, a opet u skladu sa stilskim zahtjevima svog vremena i svog društvenog položaja, kako smo našli prema analognim podacima s kraja 15. stoljeća. U svem tom prepoznamo ličnost despotice Angeline.

Osim čipkaste tvorbe od zlatne i srebrne niti u varijanti kružnog macraméa, u ovom se djelu stil bizantinskog ukrasa zrcali i u tamnom obrubu od svilenih resa. U tamnom indigu ova svila djeluje kao da je crna pa su je svi do sada tako smatrali. Crnina i ostale sasvim tamne boje u odjeći i dekorativnom tekstilu iz Carigrada dolaze na Zapad u toku 15. stoljeća da zatim u 16. postanu velika moda u čitavoj Evropi. U 15. stoljeću još se u Italiji crna odjeća smatra grčkom značajkom. Tako 1502. Sanudo donosi kako je jedna srpska despotica u mletačkom senatu zatražila pomoć za svog sina i kod tog opaža da „dona vecchia va vestita di negro ala grecha¹⁰⁹”. Prema nesigurnim riječima Sanuda ne bi se moglo do kraja podržati mišljenje. I Rucarca da „ova stara gospođa nije nitko drugi no naša despotica Angelina”¹¹⁰. No, taj je podatak važan, jer doznajemo kako su srpske velikašice nastupale u javnosti odjevene u crno, sigurno u mnogome po grčkom običaju, ali u skladu s njihovim religioznim uvjerenjem.

Iz svega što smo o perizomu sv. Šimuna našli, s punom sigurnosti možemo zaključiti da je donator ovog votiva srpski despot Đorđe-Maksim. Tim je ujedno određeno i vrijeme kad je predmet nastao pa i kad je položen na relikviju, jer Đorđe, sin Stefana Slijepog nosi naslov despota najkasnije od 1847. (zapravo već od 1486) pa do 1496. Perizom je

¹⁰⁹ M. Sanudo, nav. dj., V, 102.

¹¹⁰ Ил. Руварец, О раду деспотнице српске Анбелџе и срећи Деспине Марије, Зборник Илариона Руварца, I, Београд 1934, 38.

dakle izrađen u tom razdoblju, no sigurno ranije od 1495, jer se despot Đorđe zamonašio na početku 1496.

Za točnije datiranje kao da bismo uporište mogli naći u jednom naoko sporednom povijesnom podatku. U 14. poglavlju svog teksta Fondra kao potvrdu svojih izvoda donosi nekoliko regesta iz mletačkih arhivskih spisa. Među ostalim daje izvod iz dukala od 27. septembra 1493. u kojem se na osnovi izvještaja prokuratora sv. Šimuna u Zadru odlučuje „... didicimus ut in constructione poni possit quoddam cooperculum praeparatum ad securitatem et ornamentum ipsius gloriosi corporis“¹¹¹. Termin „constructio“ može značiti nesamo gradnju, izgradnju nečeg ili gotovu zgradu, nego i bilo kakav izgrađen, sačinjen objekt ili spremište. Kako se radi o relikviji sv. Šumana, to je mjesto ili spremište prokuratorima bilo poznato tj. to je kamena raka u kojoj je relikvija tada počivala. U tom smislu gornji stavak prevodimo: „... odlučismo da se u raku može staviti (ili: položiti) neki (nekakav) mali pokrivač (pokrivalo) priuđen (priređen) za sigurnost i ukras ovog (istog) slavnog tijela“. Uz Fondrin tekst Ferrari Cupilli daje objašnjenje da je ovo „malo pokrivalo“ bilo određeno za popravak ili obnavljanje pokrovca ili čega drugog na kamenom sarkofagu u kojem je relikvija počivala¹¹². No pitanje je, o kakvom se tu pokrivalu ili pokrovcu i to očito nevelikom moglo raditi koji bi pripadao kamenom sarkofagu, ili bi s tim pokrivalom imao biti popravljen ili obnovljen sam kameni sarkofag? Kameni sarkofag o kom je tu govora do sada je sačuvan u svom prvotnom obliku gotovo u istom stanju (uz neznatne krhotine) s kraja 13. stoljeća. Teško je zamisliti kakva se drvena, kamena ili kovna prigradnja mogla dodavati, točnije položiti, staviti u taj jednostavan i solidan sarkofag i to u vidu nekog manjeg pokrivala. A to je pokrivalo posebno bilo udešeno za „sigurnost i ukras“ relikvijske. Očito se radilo o nekom manjem pokrivalu ili pokrivaču i taj se neveliki predmet imao staviti „in constructione“, dakle u raku, razumije se uz relikviju ili na nju samu, a sa službom da čuva i ukrašuje mrtvo tijelo. Baš po toj svojoj službi za koju je unaprijed bio udešen, morao je biti položen u sarkofag a ne izvana nadodavan ili prigradivan. Kako se ne može pronaći da bi taj mali pokrivač bio dio kamene ruke, nužno moramo zaključiti da se radilo o nekom omanjem predmetu unaprijed priređenom za službu da čuva i ukrašuje relikviju i zato je morao biti položen u raku uz relikviju ili na nju. Jednako se podrazumjeva da su prokurator i zajednički otvarali raku i u nju stavili taj predmet. Po svemu u tom „cooperculum“ smjeli bismo prepoznati perizom, dar despota Đurđa. Tomu odgovara namjena „ad ornamentum“, jer je to pokrivalo doista ukras relikvijske, a ono „ad securitatem“ odnosi se na osiguranje, odnosno zaštitu svečeva tijela, posebnog ingvinalne regije na relikviji koja se kod izlaganja u određenim zgodama imala zaštititi, osigurati od nedozvoljenih pogleda pa i dodira svečeve

¹¹¹ L. Fondra, nav. dj., 280: „Nelle ducali 1493, 27 settembre: Relatione fidelis Mauri de Grisogonis alterius procuratoris corporis divi et gloriosi Simeonis justii prophetae didicimus etc. ut in constructione poni possit quoddam cooperculum praeparatum ad securitatem et ornamentum ipsius gloriosi corporis“.

¹¹² Isto mj., bilj. 2): Per l'arca, di cui volevasi rinnovare il coperchio, intendasi l'arca di pietra, nella quale giaceva in allora la santa reliquia. (Ferrari Cupilli ili C. F. Bianchi?)

golotinje. Premda iz ove i suviše oskudne vijesti ne možemo s punom sigurnošću dokazati da se doista radilo o polaganju despota dar, ipak postoji vjerojatnost da se tu doista radi o našem predmetu. Poznavajući medijevalnu brevilokventu frazu kad se radilo o situaciji u kojoj je sve bilo poznato zainteresiranim, mogli bismo opravdano naći da se tu odlučivalo doista o nevelikom pokrivalu, sačuvanom do danas kao perizom dar despota Đorđa. Našoj se pretpostavci može prigovoriti da bi suvremenici ipak jasnije govorili da se radilo o jednom tako dragocjenom predmetu. Taj se prigovor odbija samo po sebi kad uočimo da u vremenu dužem od tri stoljeća taj predmet a ni ostali dragocjeni prilozi u raki sv. Šimuna nisu nikad spominjani a ipak se o samoj relikviji dosta pisalo. Pa i inače, u drugim prilikama u arhivskoj je građi relativno malo podataka o stvarima manjeg volumena osim kad ih se kao robu ne nabraja u pravnim ispravama, diobama, inventarima i sl. Koliko se u prošlosti pisalo o zađarskoj relikviji sv. Šimuna, nikad se nije spominjalo popratni pribor u jednoj ili drugoj raki, kamenoj ili kasnije srebrnoj, pa ni tad kad se radilo o kraljevskim darovima kao što je zlatni veo jedne anžuvinske vladarice, kruna s dragocjenim biserom i draguljima a i prstenje među kojim ima rijetkih primjeraka¹¹³. Stoljećima vodio se spor o autentičnosti relikvije pa su sve druge stvari uz nju bile od sporedne važnosti, i samo po sebi razumjelo se da uvaženom svetitelju pripadaju dragocjeni prilozi. Tek u prošlom stoljeću kad se historiografija počinje zanimati o manjim predmetima spomeničkog značaja, pažnja se počinje obraćati i na popratni pribor položen uz relikviju sv. Šimuna. Ta još 1932, kad se prigodom otvaranja rake prvi put stvarnije govori o tim predmetima, dragocjeno prstenje samo je nabrojano a da se nije svratila pozornost na neke rijetke primjerke u tom.

Ukoliko dakle u dukalu od 1493. termin *cooperculum* protumačimo kao *pokrivač*, *pokrov na moćima* i u tom prepoznamo perizom, dar despota Đorđa-Maksima, određenije dobivamo vrijeme kad je u raku na relikviju položen ovaj zavjetni dar despota i njegove majke. Po tome, to bi bilo nešto kasnije nego što je datiran dukale 27. septembra 1493, dakle u posljednjem razdoblju iste godine. Ovo datiranje odgovara postanku perizoma, jer je Angelina zamislila svoj dar tada kad je Đorđe primio naslov despota, a izrada tog predmeta u njenim je rukama sigurno potrajala duže vremena. Samo izrađivanje pojedinih zvijezda težak je i polagan posao pogotovo ako se ne radi uzastopce nego povremeno. A da se doista tako radilo vidimo po fakturi ove čipkaste tvorbe, nimalo precizne i dosta različite u pojedinim motivima. Ali baš takva izradba ovog predmeta kako smo je u svem našli, pokazuje da je nastao izvan svake šablone. Iako u skladu s čipkastim tvorbama svoga vremena, u tom se predmetu nije dublirao već neki postojeći predložak, nego je zamišljen i izrađen kao unikalni primjerak i po kompoziciji i po spontanosti i neprofesionalnoj izvedbi. Upravo ova svojstva daju mu jedinstvenu spomeničku vrijednost.

Na kraju da opravdamo nedosljednost s kojom ovaj dragocjeni predmet nazivljemo. Od 1855, autori ga najčešće zovu *pregača*, talijanski *grembiale*. No po usvojenom pojmovnom sadržaju ove riječi, *pregača* je odjevni predmet koji ili pripada u odjeću ili je sam po sebi neko

¹¹³ I. Petricioli, nav. dj., 457 i d.

odijelo koje se nosi pripasano o pojasu a služi muškim i ženskim, kako pregača u toj službi ima određeno mjesto u habitusu svih naroda¹¹⁴. U pravoslavnom crkvenom tekstilu pokrivač na svetiteljskim moćima zove se pokrov kako ta riječ služi za pokrivanje pokojnika u širem smislu. Ni termin *perizom*, uveden 1932, ne odgovara precizno, jer se ovaj predmet ne omata oko mrtvog tijela a i drugi dio ove složenice nije jasno određen ipak, kao da je ovaj naziv najpodesniji pa i nama služi kao poseban naziv za taj jedinstveni predmet.

Bilo bi najpravičnije kad bismo perizom sv. Šimuna zvali „*ponjavica*“ kako smo našli da se u 15. stoljeću nazivao takav očito istovrsni predmet na svetiteljskim moćima. Ali danas taj dražesni deminutiv od izrazito folklornog naziva „*ponjava*“ zvuči suviše arhaizirano pa i romantično, a da bi dosljedno mogao služiti za ovaj jedinstveni historijski spomenik.

Po svemu, perizom sv. Šimuna jedini je primjerak svoje vrsti i izuzetan povijesni dokumenat. Neponovljiv u kompoziciji, osamljen i bez usporedbe u stilu i fakturi, sačuvan tako kako ga je izdjelala žena u kojoj utvrđujemo despoticu Angelinu, majku despota Đorđa-Maksima. Tim ujedno dajemo odgovor o identitetu imena u njegovu natpisu, a i o stilskom i vremenskom postanku ovog jedinstvenog spomenika iz naše kulturne prošlosti.

PERIZOME IN THE TOMB OF ST SIMON AT ZADAR

Summary

One of precious textile objects in St Simon's tomb at Zadar is the shroud which covers the saint's relics. The name „GEORGIJE DESPOT“ is embroidered with pearls on it and this name, since the first publication in 1855, has been identified with the historical person of the Serbian despot Djuradj Branković (1427—1456) and consequently this object was dated into the first half of the 15th century. In doing so they disregarded the fact that this was also the name and the title of Djuradj Branković grandson, son of the despot Stefan the Blind, Djordje-Maksim, Serbian despot from 1486—1496.

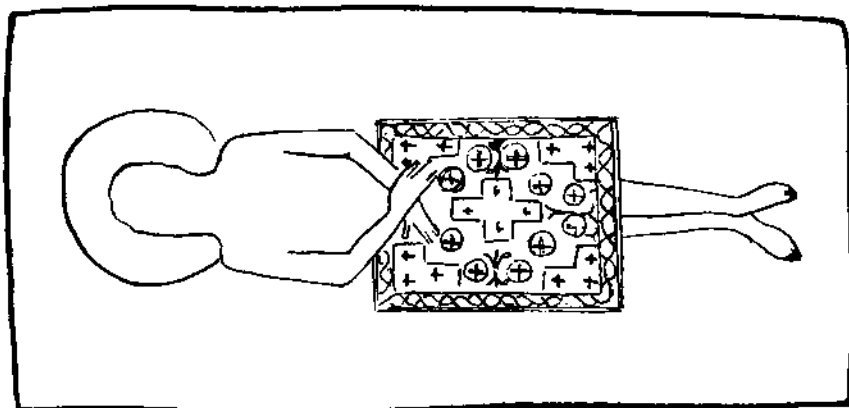
This unique object has been so far mathless in historical textile and it is entirely preserved and in the same place as it was originally placed on the relics. On a somewhat elongated quadrangle (60×33,5 cm) of yellow silk satin is appliquéd a kind of lacework, consisting of 112 motifs of eightpointed star, made gold and silver threads. At the bottom there are two lines of inscription in Cyrillic uncials, in pearls. In the upper line one reads the beginning STI SIMEONE BOGOPRIMCE...

¹¹⁴ Naziv „pregača“ „grembiale“ za perizom sv. Šimuna javio se u sredini koja pozna žensku pregaču dinarske tipologije u nošnji zaleđa Zadra, u Ravnim Kotarima i Bukovici, i to po sličnom obliku ravnog pravokutnika koji je katkada obrubljen resama, no po funkciji perizom ne odgovara ovoj odeći.

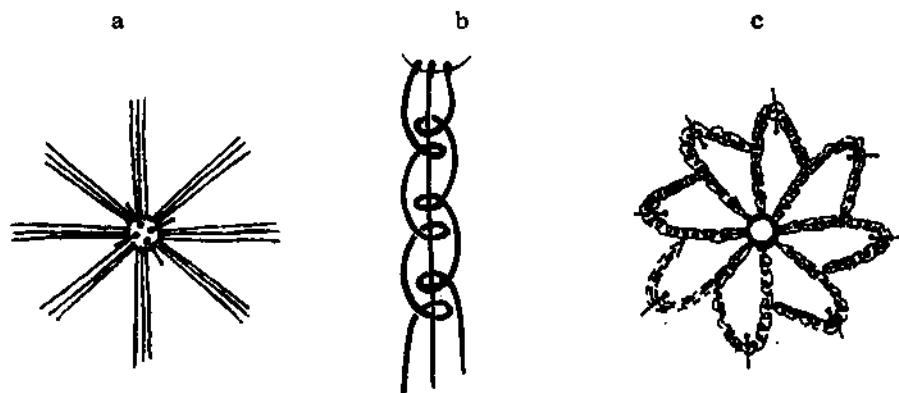
(further illegible), and in the second line are clear the name and title of the donator. As it is impossible to decide, after the exact historical data, which of the two Brankovićs was the donator, the question concerning the persons of the author and of the donator and, consequently, also the dating can be solved only on the basis of a detailed textile analysis and the decomposition of the working process in which this object was made. This was carried out on the 30th of June, 1977 and according to the results of this analysis the author determines the style and the technique in the first place of the lacework and then of the entire object as a composition whole. The result: the motif of the star is worked out in the circular variant of the macramé technique of women's handwork which is unknown in the European textile. On the analogy of the décor on the icons of Byzantine madonnas, further on the basis of linguistic remains (Russina: kruževo) and of data from Italian archives materials from the 15th century, the author draws the conclusion that the lacework on this object is women's handiwork in one of those techniques which were in the Middle ages generalized in the Levant and which, from 1204, and especially from 1453 on become in the Occident precursors of the Renaissance lace and in this evolution disappear after 1500.

On our object are noticeable the trait of non — professional women's work and therefore it can be positively inferred that it was done by a woman who did not perform this kind of work as her daily occupation. The object was elaborated without previous plan, the motif of the star was copied from a real model and there were introduced into the work so many arbitrary corrections and additions that all this indicates the spontaneous improvisation of an unprofessional embroideress. But, on the other hand, the object is individually composed out of the known clichés, which gives a determined value to it in the category of church textile. However, in spite of certain incompletions in the facture, this work a whole, is of a supreme brilliancy and beauty and, so far the only specimen of its kind.

It results therefrom that this object was created and worked out by her own hand by a woman who, to tell the truth, had not been a skilled embroideress, but who possessed a sovereign mastery of stylistic solutions in achieving the visual effect. Judging by all this, it must have been a mature personality, a woman who conceived and carried out her work in the traditionally adopted style of the late Byzantine arts and in conformity with requirements of her social circle. In this portrait we recognize the historical person of Angelina, mother of the despot Djordje-Maksim and we determine her, therefore, as the authoress of this unique monument. She manufactured the perizome as the votive offering of her son, despot Djordje, in the interval between 1486 and 1493 in which latter year, according to a report, the precious shroud was, to all probability, laid over the relics.

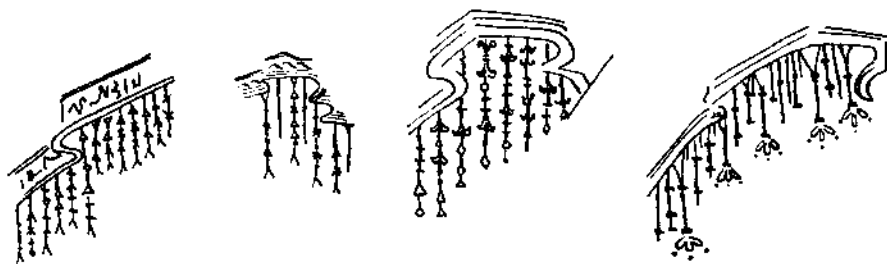

Crtež 1 — Shematski prikaz pokrova izvezenog na plaštanici u manastiru Krušedolu.

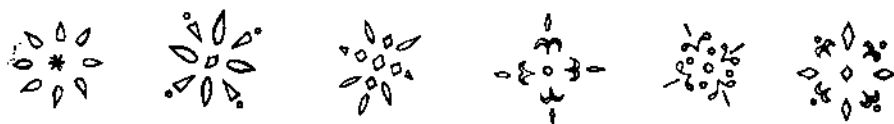

Crtež 2 — Shematski prikaz radnog postupka u preplitanju zvjezdanih motiva na perizomu sv. Simuna:

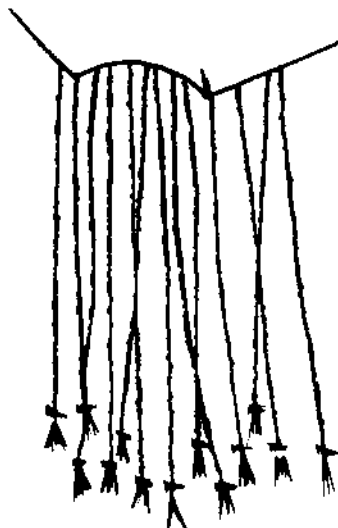
- a) početak rada fiksiranjem niti u središtu motiva
- b) uzlanje preplitanjem dviju niti oko treće srednje
- c) kruženje preplitanih krakova u tvorbi zvjezdanih motiva

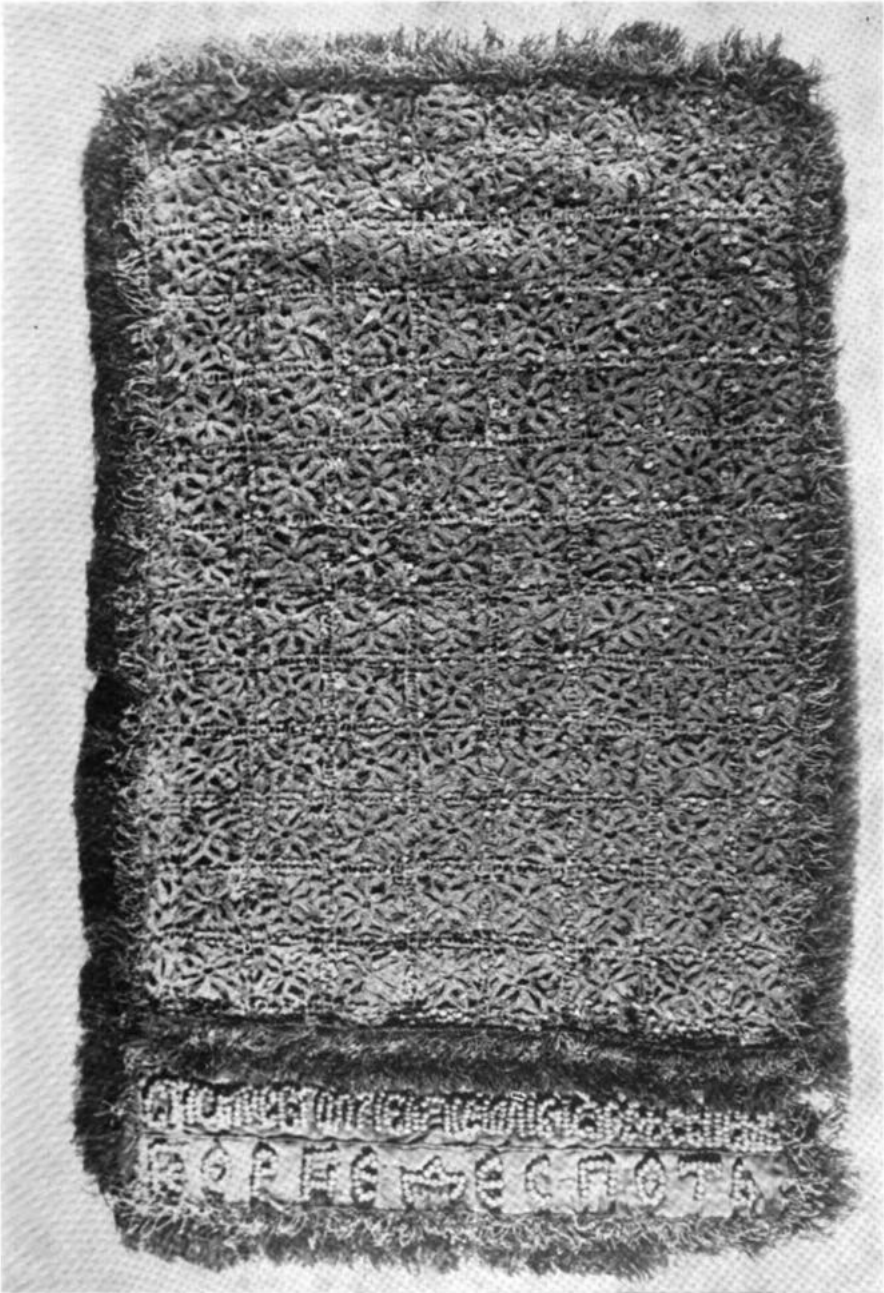
Crtež 3 — Primjeri privjesaka na maforiju Bogorodice
a, b, c po Kondakovu, Ruskaja ikona
d, sa ikone Bogorodice u manastiru Dečanima.

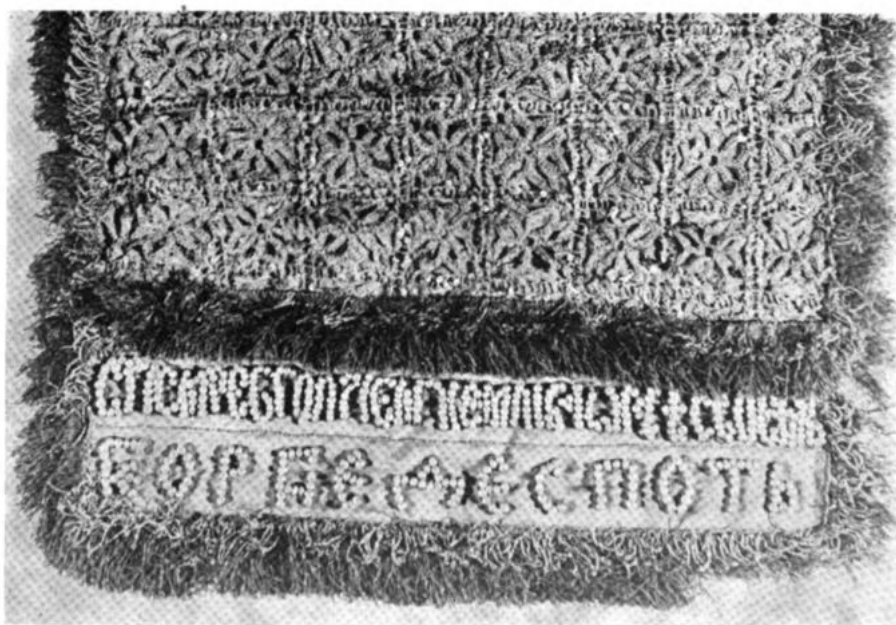
Crtež 4 — Primjeri zvjezdanih motiva na ikonama Bogorodice po Kondakovu,
Ruskaja ikona.

Crtež 5 — Privjesci u knjizi evanđenja, detalj sa pale Nikole Božidarevića,
samostan dominikanaca u Dubrovniku.

Sl. 1 — Perizom sv. Šimuna.

Sl. 2 — Natpis u biseru na perizomu sv. Šimuna.

Милан ВАСИЋ

Филозофски факултет
Сарајево

О ГРАДЊИ СТАРОГ МОСТА У МОСТАРУ

Истакнуто мјесто међу остварењима османског грађевинарства у јужнословенским земљама заузима мостарски камени мост, који се у документима из XVI и XVII вијека јавља као Султан-Сулејманов мост, у изворима из наредног стољећа као Велики мост, а касније само као Стари мост или Стара Ћуприја¹. По својим димензијама, конструкцији, облику и амбијенту, у коме је подигнут, он представља јединствен споменик своје врсте не само у нас него и на ширим балканским просторима. Сличан му је само стари мост на ријечи Војуши, у граду Коница, у сјеверозападној Грчкој². Неки страни писци XVII вијека видјели су у њему ремек дјело времена у коме је настао. За ученог Хаџи Калфу, мост на Неретви је „дело вештачко, које ће да запрепасти све мајсторе на свету“³, за Француза Пулеа — грађевина без сумње „смионија и импозантнија од моста Риалта у Млечима, премаа је потоњи на гласу као право чудо“⁴, а за свјетског путника Е. Челебију — мост каквога он никад није видио⁵. Инспирисани његовим изгледом, пјесници су га опјевали, а народ је о његовом подизању створио легенде, којима се обично покушава објаснити настанак великих старих архитектонских остварења⁶.

Мостарски мост је временом све више привлачио пажњу љубитеља старина и истраживача. О њему је за последњих сто година пу-

¹ Х. Хасанедеић, Стари мост у Мостару, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XVII (1966—1967), Сарајево 1969, 434.

² Н. Ајкић, Стари мост — simbol Mostara, Mostar 1955, 5.

³ Ст. Новаковић, Хаџи-Калфа или Батиб-Челебија, турски географ XVII века о Балканском Полуострву, Споменик СКА, XVIII, Београд 1892, 91.

⁴ В. Јелавић, Доживљаји Француза Pouillet-а на путу кроз Дубровник и Босну (године 1658.), Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, XX, Сарајево 1908, 49.

⁵ Е. Celebija, Putopis (превод Х. Шабановића), Sarajevo 1967, 464.

⁶ S. Bašagić, Bosanci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Гласник ЗМ, XXIV, Сарајево 1912, 42; М. Н. Muhibić, Volksthümliches über die alte Brücke in Mostar, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, Erster Band, Wien 1893, 510; М. Ајкић, Mostarski stari most, Mostar 1936, 1—13; исти, Stari most — simbol Mostara, Mostar 1955, 1—23.

бликован знатан број радова, већином краћих чланака, узгредних осврта и пригодних написа⁷. Садржаје ових радова, изузимајући оне који говоре о техничким и умјетничким својствима и проблемима моста, сачињавају углавном прикупљене легенде, пјесме, саопштења старијих писаца и тек по који податак ријетких извора веће вриједности. Урађени без предходних архивских истраживања и проучавања података основних извора, ти радови нуде само фрагментарна, другоразредна и дјелимично погрешна обавшјетења о прошлости Старог моста. Бројна питања везана за овај споменик остала су и даље отворена. Међу њима су и она која се односе на проблем градње, као најзначајнија за његову историју.

О настанку Старог моста у Мостару изречена су у литератури различита мишљења. Једни су тврдили да он потиче из римског времена, а други да су га подигли Турци, последњих година владавине султана Сулејмана Законодавца. На основу хронограма, уклесаног у мосту, утврђено је, коначно, да је он завршен 1566. године, али о низу других питања у вези с градњом остало се у сфери нагађања. У једном од бољих чланака, из последњих година, констатовано је само да о „градњи моста не налазимо у доступним изворима никаквих података“⁸. Та констатација више не стоји.

Аутору овога чланка при руци су фотокопије шест султанских докумената⁹, који се директно односе на питања у вези с изградњом старог мостарског моста. Ти документи потичу из друге половине 1565. и прва три мјесеца 1566. године. Они представљају наредбе које је централна власт упутила бегу санџака Херцеговине, надзорнику муката тога санџака зајму Мехмедау, кадијама кадилаука Невесиња,

⁷ Ch. Pelerin, *L'Herzégovine et le pont de Mostar*, Wien 1961; исти, *Excursion artistique en Dalmatie et en Monténégro*, Paris 1860; K. Peez, *Mostar und sein Kulturkreis*, Leipzig 1891; „Српске науковне новине“ 1881, бр. 9; Огњан, *Стара хунприја у Мостару*, Босанска вила, Год. III, бр. 8, Сарајево 1888, 126—127; М. Н. Мухибић, *Стара српска у Мостару*, Гласник ЗМ, Год. I, књ. III, Сарајево 1899, 10—13; О. А. Бајић, *Стари мост*, Zora, Год. I, бр. 1, Mostar 1926, 14—16; М. Ајкић, *Стари мост у Мостару*, *Južnoslovenska iskra*, Год. II, бр. 27 и 28, Beograd 1931, 10/11; А. Nametak, *Mostarski stari most*, „Napredak“, Год. VII, бр. 11—12, Sarajevo 1932, 135—142; исти, *Otkrivanje naučnih istina i njihovo popularisanje*, *Omladinski almanah*, Sarajevo 1938, 122—123; К. Гујић, *Најљепши турски мостови у Босни и Херцеговини*, Гајрет, XV, бр. 1, 53—55, бр. 11, 241—242, Сарајево 1934; F. Babinger, *Die Brücke von Mostar*, *Morgenblatt*, LIII, dod. br. 115, од 15 маја 1938, 11; А. Nametak, *Стари мост у Мостару*, *Novi Behar*, Год. IV, бр. 21, Sarajevo 1931, 312—314; J. Neidhardt — Dž. Čelić, *Стари мост у Мостару*, *Naše starine*, I, Sarajevo 1953, 133—143, Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Стари мостови у Босни и Херцеговини*, Sarajevo 1969, I, Zdravković, *Оправка кула код старог моста у Мостару*, *Naše starine*, Sarajevo 1953, I, 141—143, као и радови наведени у библиографији под 1, 2 и 6.

⁸ X. Хасанбегвић, ц. д., 432.

⁹ Оригинал тих докумената се налазе у Архиву Председништва владе у Истанбулу (Başbakanlık Arşivi Istanbul, даље ВВАИ), у серији *Ahkâm defteri* (даље: AD), свеска №-2775, стр.: 71, 433, 641, 1023, 1061. Аутор овог чланка их је микрофилмовао заједно с неким другим документима, приликом рада у том Архиву, 1969. године, за рачун Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине (фотокопије у АНУ БиХ, Збирка 12, бр.: 65, 112, 136, 169 и 176. На основу ових фотокопија, А. Полимац је објавио факсимиле пет тих докумената (Нови документи о градњи старог моста у Мостару, *Most IV*, 14—15, Mostar 1977, 109—114).

Мостара и Новог, као и властели града Дубровника, у вези с припремама за изградњу моста. Из њих се види због чега се османска власт одлучила на овај грађевински подухват, као и то који су њени провинцијски и локални органи били ангажовани на задацима око његовог реализовања. Они говоре о организацији послова, припремама за градњу, обезбјеђивању новчаних средстава, начину рјешавања проблема радне снаге, као и о неким другим важним питањима.

Нови турски документи потврђују саопштење Хаџи Калфе према коме је прије изградње Старог моста ту на Неретви постојао други мост.¹⁰ У једном од њих, који је писан 16. децембра 1565. године, он се јавља као „... мост његове узвишености покојног султана Мехмеда хана ...”. Ту је и податак да уз мост постоје двије куле¹¹. У другом документу, од 25. фебруара 1566., изградња тога моста се приписује овоме султану¹². Има индикација, међутим, да он потиче из преатурског времена. У том смислу индикативан је нарочито податак једног извора из 1452. године о постојању „due castelli al ponto de Neretva”¹³. Иако у овом извору локација наведених објеката није поближе назначена, чињеница да се и у њему и у цитираном турском документу спомињу двије куле моста на Неретви упућује на закључак да се подаци из оба извора односе на исти мост и исте куле или, пак, на истоврсне објекте који су подигнути један послје другог. У првом случају, Мехмед Освајач је само реновирао затечени мост, у другом, он је тај мост срушио и на његовом месту подигао нови. На први или други подухват упућивали су га, у првом реду, разлози стратегијске природе. Солидан мост на том мјесту био му је потребан за пребацивање војске и провијанта ради освајања у западној Херцеговини и средњој Далмацији.

У вези с развитком Мостара растао је и значај његовог моста. Тај град се до средине XVI вијека раширио на обе стране Неретве. Тада је већ имао статус касабе. Мост је, међутим, од времена и све интензивније употребе стално слабио. Почетком друге половине XVI вијека он више није одговарао својој намјени на путном правцу исток—запад, а још мање као животно веза између двају дијелова града који је доживљавао свој процват. Проблем је могао бити ријешен само уклањањем дотрајалог дрвеног и градњом, од тврдог материјала, савременијег новог моста¹⁴.

За подизање једног таквог јавног објекта били су потребни одобрење централне власти и велика средства, која је само она могла да обезбједи. На иницијативу и молбу становника града Мостара, а пошто је предходно добио мишљење стручњака о стању постојећег моста

¹⁰ Хаџи Калфа каже да је то био велики дрвени мост, „који је висио на ланцима, и пошто није био утврђен на стубовима, тако се тресао, да се преко њега са смртним страхом прелазило”. С. Новаковић, Хаџи-Калфа..., Споменик XVIII, 91.

¹¹ „Liva-i Hersekde nefsi-i Mostarda nehr-i Neretva üzerinde iki kule ma-beyninde merhum Sultan Mehmed Han hazretlerin köprüsün...”, BBAI, Ah-kâm Defteri № 2775, с. 641.

¹² „... Sultan Mehmed Han bina itdügü köprüsü...”, BBAI, AD №-2775, с. 1023.

¹³ K. Jireček, Die Handelstrasse und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879, 79; X. Сасанделић, ц. д. 432.

¹⁴ BBAI, AD №-2775, с. 641, 1023, Споменик XVIII, 91.

и процјену коштања изградње новог, султан Сулејман је одобрио градњу и новчана средства, одредио њихове изворе и износ, те путем фермана обзнанио своју одлуку и издао потребна наређења органима власти у Херцеговини и њезином сусједству¹⁶. Тај ферман нам недостаје, али о њему и његовом садржају говоре остали расположиви документи. Издао је прије 6. августа 1565., дана када је писан први од тих докумената.

Ферман је садржавао наредбу да се дотрајали мост султана Мехмеда Освајача замијени новим, масивним каменим мостом. Он је одређивао и облик и димензије новог објекта. У вези с тим, у њему је речено, да „између двије куле треба да буде постављен мост с једним луком, од четрдесет и шест аршина, а стари треба порушити, па (материјал од њега) уградити у нови мост“¹⁶.

Организовање послова у вези с градњом султан је повјерио надзорнику херцеговачких муката заиму Мехмеду. Овај се у документима јавља као главно одговорно лице за набавку материјала, трошење новчаних средстава одређених за градњу, благовремено извршавање послова и реализацију цијелог подухвата¹⁷. Уз њега се као друго одговорно лице јавља готово редовно кадија Мостара. Одребене задатке у вези с градњом, нарочито око прибављања новца, добивали су повремено санџакбег Херцеговине, кадије Невесиња и Новог, вјеројатно и кадије других кадилука у том санџаку, санџакбег и надзорник муката санџака Клис и властела града Дубровника. Сви они су били дужни да писмено обавјештавају централну власт о испуњавању својих задатака и о евентуалним проблемима који би с тим у вези могли да искрсну¹⁸.

Пројектант моста, као главно одговорно техничко лице, у новим турским документима се уопште не спомиње. Према једном од раније познатом извору, то је био архитекта Хајрудин, један од ученика Мимар-Синанове школе. Њега је, као „градитељству способног“ човека, „који је прије неког времена саградио мостарски мост“, санџакбег Херцеговине Хусеин, 1568. године, предложио мимар-баши да му повјери изградњу утврђења у луци Макарска¹⁹.

Почетку градње моста предходиле су велике припреме. Оне су се интензивно одвијале у љето 1565., а нарочито наредних мјесеци те и првих мјесеци надуће године. Централна власт је инсистирала на томе да се припреме заврше до краја зиме 1566., како би градња моста могла почети у рано пролеће и завршити се у љето до године²⁰. Припремни послови су урађени углавном на вријеме.

У току припрема требало је да се прикупе новчана средства за куповину грабевиноског материјала и плате, прибављање дрвне грабе, камена, олова и жељеза, те да се обезбједи радна снага и алат.

¹⁶ AD №-2775, с.: 71, 433, 641, 1023, 1061, Споменик XVIII, 91.

¹⁸ AD №-2775, с. 641, 1023.

¹⁷ Исто, 433, 641, 1023 и 1061. О заиму Мехмеду више: А. Nametak, *Karadžbeg i njegovo doba*, Novi behar, VII, Sarajevo 1933, 37.

¹⁸ О томе у готово свим цитираним турским документима.

¹⁹ А. Nametak, *Karadžbeg...*, Novi behar VII, 37 (факсимил документа); А. Mujkić, *Mostarski stari most*, Mostar 1936, 9, 10.

²⁰ AD №-2775, с. 433.

За градњу моста, по предходној процјени, предвиђено је и одобрено 300.000 акчи. Та средства је требало прикупити у виду разних пореза и намета од становништва херцеговачког и клишког санџака, заправо од одређених категорија становништва тих санџака. Наређено је да се „од оних који плаћају харач у кадилуцима Нови, Невесиње и Мостар“ узме 40.000 акчи, од филурије влаха новског кадилука — 100.000, од филурије влаха у санџаку Клис — 100.000, из прихода номада Херцеговине — 60.000 и од намета удареног на становништво — 150.000 акчи, што у свему износи 450.000 акчи. Трошкови су очигледно расли тако да је планирани износ за градњу од 300.000 акчи морао бити повећан. Одређене суме новца прикупљеног од становништва емини херцеговачког и клишког санџака имали су да предају надзорнику градње зајму Мехмеду и кадији Мостара, уз ваљане потврде на предани износ²¹.

Прикупљање средстава за градњу моста није ишло без проблема. Филуриџија Ридван није успио да у кадилуку Нови прикупи одређених 100.000 акчи. Још теже је ишло с убирањем новца који је разрезан на становништво као намет (авариз), што потврђује садржај документа с почетка августа 1565. године. У том документу се каже да је на сваку кућу у невесињском кадилуку разрезано по тридесет акчи за мост у касабџи Мостар. Али кад је затражено од влаха тога кадилука да даду новац у одређеном износу, њихови кнезови и катунари су изјавили сљедеће:

„Мјеста у којима ми живимо кршевита су и безводна. Земље за обрађивање имамо врло мало. У нашем крају стално траје суша. У љетним мјесецима су велике врућине. Због тога што смо без воде ми не можемо стално да останемо на једном мјесту. То је немогуће, па као Цигани бјежимо из једног мјеста у друго. Иако нам је живот јако отежан, на нас је ударен харач од по стоседамнаест акчи. С обзиром да то сваке године редовно плаћамо, ми смо до сада били ослобођени диванских намета (avariz-i divaniye). Они од нас никада нису наплаћивали. Ако се, пак, од нас буде тражило да то сад плаћемо, ми немамо те могућности. У томе смо сви једнаки“. При том су заклијевали да се њихова ситуација објасни вишој власти.

Извештај с наведеном изјавом влашких кнезова и катунара достављен је Порти. На то је издат царски ферман, према коме је авариз имао бити наплаћен „од свих оних од којих је и раније наплаћиван . . . Они ће и за наведени мост плаћати авариз . . . Од оних од којих се авариз није никако наплаћивао неће се наплаћивати ни сада“. Уз тај начелни став, ферман је ипак завршен сљедећим ријечима:

„Овај авариз, који је на горе споменуте ударен, за трошкове је изградње моста у њиховом крају, који ће њима користити за лакше кретање и свиђање послова“²².

Наведени подаци о поријеклу новца за градњу моста и начину његовог прикупљања показују да су без икаквог основа раније тврђе да је Стари мост у Мостару задужбина Хајдар паше, који је, тобоже, као наш човјек, уложио своја средства у његово подизање²³. Не стоји

²¹ Исто, 641.

²² Исто, 71.

²³ М. Ајкић, *Стари мост у Мостару*, *Južnoslovenska iskra*, God. II (1931), с. 10; А. Наметак, *Стари mostarski most*, *Napredak*, VII бр 11–12, с. 136.

ни тврђава да је тај мост изграђен „из сопствених средстава султана Сулејмана и да је он његова задужбина²⁴. Дио новца за градњу узет је од филурије, пореза који је спадао у султанов хас, али то није исто што и „сопствена средства“.

Упоредо с прикупљањем новца радило се на прибављању грађевинског материјала, што је ангажовало не само људе него и велика новчана средства. Ферманом који је, средином октобра 1565., упућен зајму Мехмеду, наређено је да се у току те године прибави потребна дрвена граба, на што је требало да се из новца добивеног од авариза утроши 150.000 акчи. Материјал је брзо прибављан, а изгледа да су ускоро почели и припремни радови на градилишту моста. До средине децембра, кад је из Цариграда зајму Мехмеду и мостарском кадији послана нова царска заповјест, било је „потрошена 140.000 акчи, нешто за прибављање камена и дрвене грабе, а нешто за набавку олова и жељеза“. Тада је наређено да се до почетка грађевинске сезоне прибави преостали потребни материјал, како би се на вријеме могло приступити градњи моста²⁵.

Обезбјеђивање квалификоване и неквалификоване радне снаге представљало је посебан проблем. И о томе цитирани документи садрже интересантне, ма да не и потпуне податке. Из њих се види, да је по налогу централне власти, радна снага ангажована са ширег подручја Херцеговине, као и из Дубровника. За сјечу и довоз дрвета, за вађење и дотурање камена, као и другог грађевинског материјала, ангажован је церахор, мобилисан у Херцеговини. За организовање церахора издате су кадијама ове области посебне заповијести. Од кадије Мостара и зајма Мехмеда тражено је још средином децембра 1565. да на вријеме скупе иргате на једно мјесто. У градњи је ангажована и војска из благајске и мостарске тврђаве. Почетком марта 1566., на тражење споменутог кадије и зајма, султан је наредио санџакбегу Херцеговине да из тих тврђава одреди онолико људи за градњу колико буде потребно и да их стави на располагање одговорнима за извођење радова. Истом наредбом затражено је од кадије Новог да из нахије Попово дигне све градитеље и да их пошаље у Мостар. Ферманом од 7. марта 1566. године султан је наредио Дубровчанима да и они, на тражење мостарског кадије и надзорника зајма Мехмеда, пошаљу потребан број градитеља у тај град. За дубровачке градитеље, као и за градитеље из Попова, речено је да ће за свој рад добивати плату, коју су дужни да им дају кадија Мостара и надзорник градње²⁶.

Почетком прољећа почели су интензивно радови на градњи моста. Према ранијој наредби, њега је требало завршити за два до три мјесеца. Тај рок, по свему судећи, није пуно прекорачен. Мост је завршен у љето 1566. године, што потврђује и његов хроностих²⁷.

У вези с градњом моста радило се и на томе да се преко њега, кад радови буду при крају, проведе вода за пиће из дијела града у коме је ње било на претек у онај дио који је није имао. Нашао се и добротвор који је изразио жељу и затражио дозволу за превођење воде

²⁴ I. Zdravković, *Opravka kula...*, *Naše starine*, I, s. 142.

²⁵ AD №-2775, c. 433, 641.

²⁶ Исто, 1061.

²⁷ X. Хасанџећ, ц. д., 433.

преко свода моста. О томе је надзорник Мехмед обавијестио Порту и замолио да се добротвору, чије се име не спомиње, дозволи грађња. У фермену од 25. фебруара 1566. године цитиран је дио надзорничког извјештаја који се односи на то питање. Он гласи:

„Касаба Мостар се налази на обадвије стране те велике ријеке, гдје треба да се изгради мост. На једној страни има довољно воде, а на другој страни, гдје се, поред махала уз месциде, налазе и четири цамије, воде уопште нема, а она им је пријеко потребна. Један добротвор је затражио дозволу да воду преведе преко свода моста.“

Ферманом је дозвољено да се то уради, уз услов да се цијели посао квалитетно обави, како вода не би оштећивала мост, а ако до оштећења ипак дође, да их добротвор сам отклони²⁸.

Истим ферманом је наређено да се изврши поправка постојећих кула уз мост, које су већ биле дотрајале, а на којима је, иначе, у вези с грађњом моста, требало извршити одређене измјене. Радило се о озбиљнијим захватима, као што су рушење старих капија, грађња нових, на нивоу новог моста, и оправка кровова. Предрачунска вриједност свих радова на кулама износила је 30.000 акчи. Ферманом је препуштано надзорнику да све послове на кулама уради по свом нахођењу. Потребне трошкове требало је да узме „из прихода муката тамошњих хасова“. Што се тиче њихове висине, надзорнику је сугерисано да све то изврши „са што је могуће мањим износом од износа предвиђеног прорачуном“, уз напомену да се треба „клонити сувишних трошкова и расипања“²⁹.

За све издатке у вези с изградњом моста и кула надзорник Мехмед је био дужан да, по завршетку, поднесе рачун Порту. Тај рачун је морао да садржи спецификацију трошкова. Њу није било тешко сачинити, јер је посебан писар у Мостару уносио сваки издатак у дефтер, кога је водио у току радова.

За сад немамо података о радовима у току главне грађевинске сезоне и о проблемима на које се у њима наилазило. Нова истраживања ће, без сумње, дати одговор и на питања на која овдје не можемо да одговоримо. Документи о томе сигурно постоје. Они ће дати нове податке и нова сазнања о Старом мосту на Неретви.

²⁸ AD №-2775, с. 1023.

²⁹ Исто.

ПРИЛОЗИ

I

Наредба султана Сулејмана, која је упућена, 14. X. 1565. године, надзорнику муката-санџака Херцеговина, у вези с прикупљањем новца од становништва у санџацима Херцеговина и Клис, као и прибављања грађе, за мост у Мостару.

Liva-i Hersek mukāta'atı nazırî zaim Mehmede hükm yazıla ki haliya mektub gönderüb liva-i Hersekde Mostar köprüsü için yüz bin akça Nova filurisinden alınmak buyurulub lâkin Nova filurisi Ridvan bendeleri ol canibe gitmiş bulunmağın alınmadı vakti ile inayet oluna bu yılda kereste götürilüb gelecek yıl binasına şurû' oluna ve avariz akçasıyla yüz elli bin akça emr olunmak bu mükdar akça ile olmaz vilayetden cerahor buyurulmuş kadflara müstakil emr-i şerif lâzımdır deyü bildirmişsin imdi zikr olunan yüz bin akça sene 970 de liva-i Hersek filuricilerinin nev yaftegân rüsümündan verilmesin emr idüb buyurdumki hükm-i şerifim vardukda zikr olunan yüz bin akça-i zikr olunan kalemlerin bu yıl vacib olub cemî' olan rüsümündan alub köprüsünün lâzım olan kerestesine sarf ve harc idüb cümle lâzım olan kereste esbabın ihzar eyleyüb evvel bahar oldukda köprüyü emr-i sabıkın mucibince goreğî gibi istihkâm üzere yapılrub itmama irişdiresiz ve vaki' olan ihracatı nasb olunan kâtibe müfredatla defter etdürüb tamam oldukdan sonra defteri mühürleyüb Kapuma gönderesiz ve hükm-i sabıkda mükayyed olan cerahori emr olunan üzere kadilerile cem' idüb götürdüb köprü binasına istihdam etdiresiz şöyle bilesiz tahriren fi 19 rebi-ül-evvel sene 973 (=14. X 1565. godine).

(Başbakanlık Arşivi İstanbul, Ahkâm Defteri №2775, s. 443).

II

Наредба кадији Мостара и надзорнику муката Херцеговине, издата 16. XII. 1565. године, у вези с питањем прикупљања новца и грађе за мост у Мостару.

Kadıfına liva-i Hersek mukāta'atı nazırî Mehmede hükm yazıla ki haliya senki nazırsın Kapuma arz gönderüb liva-i Hersekde nefsi-i Mostarda nehr-i Neretva üzerinde iki kule mabeyninde merhum Sultan Mehmed Han hazretlerinin köprüsün kârgir yapmak için bu bendeye emr-i şerif varid olub kırk bin akça Nova ve Nevesin ve Mostar kazasında haraç ki aradan avariz alınub ve yüz bin akça Nova kazasında cem' olunacak rüsümü filuriye tâyin olunub köprüyü mezbur üç yüz bin akç ile

yapılır deyü yarar mühamminler tahvil idüb emr-i şerif virilmiştir halıya tâin olunan yüz kırk bin akçadan kimin taş ile ağaca ve kimin kurşun ile demüre ve sair lâzım olan kersteye sarf olunub cümle kerestesi bina zamanına ve erginlerken hazır ve müheya olmak lâzım gelir bina mevsiminde bina ve ırgat bir yerde dest urub iki üç ayda yapılmak gerkdir iki kule ortasında kırk altı zirâ bir göz olacak köprüdür eskisi yakılıb yenisine el urulub ve akçası kalmayub na-temam kule bu taraftan akça kalmadı deyü arz olunmak lâzım gelir cevab gelince nâgâh sular tugyan edüb zarar olursa bu hakirden bildirüh sabıka amel olunan vechi üzere yüz altmış bin akça dahi gerkdir her kangı mukata'adan ferman olunursa emr-i şerif inayet olunmak ricasına arz olundu deyü bildirmişsiz imdi zıkr olunan köprü binasiçün sene 970 de liva-i haymaneler rüsümünden altmış bin akça ve sene-i mezburede liva-i Klis filuricileri rüsümünden yüz bin akça ki cümle yüz altmış bin akça verilmesin emr idüb buyurdumki hükm-i şerifim vardukda zıkr olunan köprüyü emr-i şahim mucibince yapıdurub itmama irişdirüb ve vaki' olan harcın meblağı mezburdan sarf idüb ve vaki' olan ihracatı müfredatla defter itdirüb tamam oldukdan sonra defteri imzalanub ve mühürlenüb Kapuma gönderesiz ve alınan akça için emin olanlar eline hüccet veresiz söyle bilesiz tahriren fi 23 cemaziyel-evvel sene 973 (=16. XII 1565.).

(Başbakanlık Arşivi İstanbul, Ahkâm Defteri, №-2775, s. 641).

III

Наредба надзорнику херцеговачких муката заиму Мехмеду, издата 25. II. 1566. године, у вези с питањем поправке кула уз мост у Мостару, као и у вези с питањем превођења воде преко лука новог моста из једног у други дио града.

Hersek mukâta'atı nazırı zaim Mehmede hükm yazıla ki hâlfıya Der-gâh-i mu'alâma arz gönderüb Mostar kazasında vaki' olan harâba müşrif olan merhum ve mağfur lehu Sultan Mehmed Han bina itdüğü köprüsü kârgır yapılması için bu hendeve emr-i şerif varid olub zıkr olan köprüntün iki canibinde kadımden birer kulesi olub hâlfıya yeniden bina olunmalı oldukda köprüntün kemeri yüksek kalkmağla kulelerin kapusu alçakda kalur zıkr olan kuleler köhne olub termin olunması lâzım ve kapuları yeniden yapılub eski yeri dolma olmak mühim olmağı kulelerin tamiri ve örtüsü ve kapularının yapılmasına ber vechi tahmin temhid otuz bin akça ile yapılır ve kasaba-i Mostar köprüntü bina olunacak nehr-i azîmin iki tarafında vaki' olub bir tarafında müstevfi sular ve canib-i âharında mahalle mescidlerinden gayrı ki dört cami vardır asla su olmayub eşed ihtiyac ile suya ihtiyacları olmağın suyı köprüntün kemerinden geçürmek için ashab-i hayrat izn-i şerif taleb eylemeğın arz olundu deyü bildirmişsin imdi kulelerin ferman olunması olunması* ve kapuları yüksek olması emr-i şerifim olmuşdur buyurdum ki hükm-i şerifim vardukda zıkr olunan kuleleri münasib gördüğün üzere yapıdurub ve kapuların münasib gördüğün üzere yüksek yapıdurub ve vaki' olan harcın ol canibde olan hassa mukâta'alardan alub sarf ve harc idüb ve vaki' olan ihracatı müfredatla defter etdürüb taman oldukdan sonra defteri mühürleyüb Kapuma gönderesin ve all-

nan akça için emin eline temessük veresin ama harc hususunda gereği ihtimam idüb tahmin olunan akçadan cüzevi harçla itmam idüb harci termin ve asraf olmakdan hazer idesin ve köprü üzerinden su geçmesi köprüye zararlı olmazsa caizdir ama şöyle ki sonra zararlı ola vaki' olan zararlı mübaşeret idenlere tamire etdirilür ana göre mukayyed olub gaflet üzere olmayub gereği gibi tedarük idersin ki köprüye bir vechle zarar gelmeli olmaya şöyle bilesiz tahriren fi 5 Şaban sene 973. (=25. II. 1566).

(Başbakanlık Arşivi İstanbul, Ahkâm Defteri №-2775, s. 1023)

IV

Султанска наредба, од 7. III. 1566. године, упућена властели града Дубровника, у вези с питањем одашиљања мајстора за градњу моста у Мостару.

Dubrovnik beğlerine hükm yazıla ki

Hersek sancağında vakı olan kaza-i Mostarda köprüyü bina olunmak için Mostar kadısına ve nazır Mehmede hükm yazılub gönderlmışdir öyle olsa zikr olunan köprü binasına ücretle bina lâzım olduğu ilam olundu imdi buyurdum ki hükm-i şerifim vardukda mezbur kadı ve nazır size mektub ve adam gönderüb köprüyü binası için ne mikdar bina lâzım olub taleb iderlerse bulunan yerlerden kifayet kaderi bina ihrac rub ücretle eda-i hizmet idüb lâzım olan ücretlerin muma ileyh kadı ve nazırda olan harç akçasından talep idüb olalar şöyle bilesiz tahriren fi 15 Şaban sene 974. (=7. III, 1566).

(Başbakanlık Arşivi İstanbul, Ahkâm Defteri №-2775, s. 1061.

V

Наредба султана Сулејмана, од 10. III. 1566. године, упућена санџакбегу Херцеговине и кадији Новог, у вези с одашиљањем мајстора из нахије Попово и војске из терџава Благај и Мостар на градњу моста у Мостару.

Hersek sancağı beğine ve Nova kadısına hükm yazıla ki

Hersek sancağında olan Mostar köprüsü yapılmak için Mostar kadısına ve nazır Mehmede hükm götürüldü öyle olsa mezbur köprü binasına istihdam olunmak için kifayet kaderi hisar eri lâzım olduğu ilam olunmagın buyurdum ki hükm-i şerifim vardukda mezbur köprü binasına istihdam olunmak için ne mikdar hisar eri lâzım olub taleb olunursa bu babda Blagay ve nefsi-i Mostarda olan hisar erenlerinden kifayet kaderi kimesne nasb idüb mevlana-ı mezbura ve nazıra gönderesiz ki varub ve Nova kazasında Popovo nam nahiyede bulunan binadan lâzım olan mikdar bina ihrac olunub mehali-ı mezbura gönderesiz varub ücretle eda-i hizmet edüb lâzım olan ücretlerin nasb olunan harc akçasından alalar şöyle bilesiz tahriren fi 18 Şaban sene 973. (=10. III. 1566).

(Başbakanlık Arşivi İstanbul, Ahkâm Defteri №-2775, s. 1061).

*) riječ je u originalu greškom ponovljena.

SUR LA CONSTRUCTION DU VIEUX PONT A MOSTAR

R é s u m é

Le vieux pont à Mostar représente un chef-d'œuvre de l'architecture ottomane dans les pays yougoslaves et même dans l'espace plus large des Balkans. Jusqu'à présent on ignorait tout sur sa construction, à l'exception du fait qu'il fut terminé en 1566. Sur le base des documents des archives de la Présidence du Conseil à Istanbul (Başbakanlık Arşivi İstanbul), l'auteur du présent article a établi que le pont a été bâti sur la demande des habitants de la ville de Mostar, avec l'approbation et par ordre du sultan Soliman le Legislatur (Magnifique). Les préparatifs, tels que la collecte des fonds et l'acquisition des matériaux de construction, ont été faits dans la seconde moitié de 1565 et au commencement de 1566. Les principaux travaux ont été entrepris au printemps et terminés en été de cette dernière année. Les moyens nécessaires pour la construction ont été recueillis par l'imposition des contributions à la population du sandjak d'Herzégovine, ainsi que des impôts, tels que le harç et la filurie, recueillis de cette population ainsi que de la filurie, perçue des Valaques du sandjak de Klis. La main-d'oeuvre et les maîtres-bâisseurs ont été fournis aussi par les habitants de l'Herzégovine. Dubrovnik (Raguse) fut aussi obligé de prêter les constructeurs. L'armée des forteresses de Blagaj et de Mostar a également pris part aux travaux de construction. Le pont a été construit à l'emplacement du pont de bois, bâti ou, peut-être, renové à l'époque de Mahomet le Conquérant. L'auteur de son projet était l'architecte Haïroudin, un des élèves de l'école de Mimar Sinan, tandis que le responsable de l'exécution des travaux et de l'achèvement de l'entreprise entière était l'intendant des moukats herzégoviniens, le zaïm Mahomet. Dans l'article on traite aussi de la restauration des tours à côté du pont, ainsi que de la conduite de l'eau d'une partie de la ville dans l'autre, ce qui a été aussi résolu en rapport avec la construction du pont.

Zdenko ZLATAR
University of Illinois
Chicago

KARA MUSTAPHA AND THE REPUBLIC OF DUBROVNIK (1677—1678): A NEW INTERPRETATION

In the past one hundred years historians have been unanimous in emphasizing that the Republic of Dubrovnik was loyal to the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries. They have claimed that the Ragusan ruling class, the patriciate, ensured this loyalty in return for extensive commercial privileges and the Ottoman protection against the Venetian attempts to reconquer Dubrovnik. Such an interpretation of 16th- and 17th-century Ragusan history, however, cannot explain at all why Dubrovnik's patriciate decided to exchange the Ottoman protection for the Habsburg one in 1684.¹ This is the commanding event, the crucial turning point, in late 17th-century Dubrovnik (1667—1699). For it represented a conscious break with the past which required political, economic and social sacrifices; but most of all it was a psychological *volte-face*. Before revealing my own approach to this problem, let me review briefly the existing historiography and see how historians have previously tried to explain it.

Šime Ljubić (1822—1896), the first to pay a very cursory attention to this problem, interpreted Ragusan recourse to Leopold as literally a trick. Immoderately fond of Venice, to whose history he devoted his entire life, Ljubić argued that Dubrovnik had once been and should have become again a Venetian possession. Taking such a biased stand he interpreted the Ragusan exchange of protections in 1684 as a clever device to prevent the Venetians from annexing the city. Ljubić insisted that Dubrovnik remained utterly loyal to the Porte throughout the Morean War (1684—1699); consequently, he labelled Ragusan diplomacy as insincere, shifty, Machiavellian².

¹ For my interpretation of the 1683—84 crisis involving Dubrovnik see Z. Zlatar, „Stvaranje Svete lige i Dubrovačka Republika (1683—1684)” in *Jugoslavenski istorijski časopis* 1—2 (1975), 29—59.

² S. Ljubić, „Ob odnošajih među republikom mletačkom i dubrovačkom od početka XVI stoljeća do njihove propasti” in *Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti* LIII (1880), 94—185 & LIV (1880), 62—159. Ljubić's characterization of Ragusan diplomacy is in Part I of his study, op. cit., in *Rad* LIII, 176—179.

Božo Cvjetković tried to refute Ljubić's calumnies impressionistically in his short article „Dubrovnik and Leopold I” published in 1921³. In this as well as in all his other studies Cvjetković was extremely lax in his chronology, thin in his scholarly apparatus, and prolific in his often wild and almost always unsupported generalizations. Needless to say, he failed to prove that Ljubić was wrong—but in spite of his failure Cvjetković had, in my opinion a deeper understanding of what was at issue in 1684 than any other historian. He started his account by giving a short summary of the decline of the Mediterranean world and related Dubrovnik's crises and problems to it. Next he was the first to point out the importance of Dubrovnik's conflict with Kara Mustapha. Even though he did not see it as a reason for the change of the city's foreign policy in 1684, he did interpret it as an indication of the decline of Ottoman protection. „What was left to Dubrovnik in these crucial historical moments but to look for better allies (sic) than the Turks had been? „Cvjetković posed the question, hinting that past Turkish behavior as well as their military collapse were responsible for Dubrovnik's exchange of protectors⁴.

Cvjetković's theory was generally ignored by scholarly historians; it was left to Gra Novak to write the first extensive scholarly study of the problem. In his „Dubrovnik's Struggle for Liberty, 1683—1699”⁵, he rejected both Ljubić's and Cvjetković's theories in their entirety and then proceeded to combine the elements of the two into a new thesis which has been accepted as definitive ever since: „It was quite clear to the Ragusans”, Novak stated flatly, „that Turkey could hardly defend them from the possible Venetian invasion, and, therefore, they decided to play a double game: to be subjects of both the sultan and his greatest enemy, Emperor Leopold, to pay tribute to both the sultan and the Emperor, to serve both, and to keep convincing each that they were loyal to him alone, all this in order to be protected from the Venetians”⁶. Novak insisted that Dubrovnik never intended to sever all relations with the Ottoman Empire: „Thus, Dubrovnik came again under the authority of the ‚Hungarian’ King who was expected to save it (from the Venetians), while at the same time it never seriously contemplated fulfilling the provisions of Article VI [of the Treaty of Vienna: „... not to ally itself directly or indirectly with the enemies of His Majesty...”], since it continued paying the tribute to the Turks and remained in excellent relations with them...”⁷.

Assuming a clever double game was the only way Novak could explain the shift in Ragusan foreign policy in 1684; that such a view pretty much justified Ljubić's label of Ragusan diplomacy as unscrupulous and unprincipled, did not bother him. For in the 'struggle for survival' the city diplomats could be condoned for any tricks, double-talk or shifts they made: „Weak and small... in order to reach such a high goal it was all right for Dubrovnik to use all those means which, skill-

³ B. Cvjetković, „Dubrovnik i Leopold I” in *Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti* XXXVI (1921), 112—130.

⁴ Cvjetković, op. cit., 117.

⁵ G. Novak, „Borba Dubrovnika za slobodu, 1683—1699” in *Rad CCLIII* (1935), 1—164.

⁶ Novak, op. cit., 5—6.

⁷ *Ibid.*, 7.

fully employed, are substitutes for arms and armies".⁸ Despite all his modifications all Novak did was to provide a justification for such political behavior and to dismiss Ljubić's labels as irrelevant.

The preceding review of the *état de question* makes it clear that most historians were able to explain Dubrovnik's recourse to the Habsburgs only by regarding it as either a „trick” or „a double game”, not as a *real* alternative to the Ottoman protection. According to existing historiography, Dubrovnik had no other objective, except for its devotion to the Porte. Thus, there is both a continuity and a consensus between Ljubić and Novak that the Ragusans had recourse to the Emperor to avoid Venetian annexation only, while at heart they remained loyal to the Porte.

Is it possible that such a view is erroneous? Is it possible that the Ragusans approached the Habsburgs *in sincerity* and regarded them as a *real* alternative to Ottoman protection? All previous historians have answered negatively because they assumed that there was a single Ragusan foreign policy supported by a unanimous ruling class, the patriciate, staunchly loyal to the Porte.⁹ Their assumption was that the Ragusan government was a monolith and a firmly pro-Turkish one. My contention, analyzed and proved elsewhere, is that it was not!¹⁰

The patriciate *had not been unanimous* in supporting the Ottoman protection ever since the battle of Mohacz (1526). Periodically, some of its members had served those Christian princes who took a strong anti-Turkish stand, and they had supported these rulers' anti-Turkish activities even at the expense of their homeland's interests. Moreover, as principal figures of 16th and 17th-century Ragusan culture, some of them had voiced their opposition to Dubrovnik's pro-Turkish course in their literary and historical works¹. The introduction of early Pan-Slav ideas into Dubrovnik in early 17th century by the capital work of Mauro Orbini, and the propaganda activities of the Jesuits finalized the division of the patricians between those who supported the anti-Turkish activities of the papacy and other Italian rulers (as in the Grand Conspiracy of 1607—1612), and that pro-Turkish majority which regarded such plans

⁸ *Ibid.*, 1.

⁹ The only but notable exception is Professor Vinko Foretić who in his historical assessment of Marin Držić, himself an opponent of Dubrovnik's pro-Turkish course, entitled „O Marinu Držiću” in *Rad CCCXXXVIII* (1965), 1—145, collected some evidence on anti-Turkish activities in 16th — century Dubrovnik. For additional evidence as well as a larger compass see Josip Žontar, *Obeščevalna služba in diplomacija Avstrijskih Habsburianov v boju proti Turkom o 16. stoljetu* (Ljubljana, 1973).

¹⁰ For proof see Z. Zlatar, „The ‚Crisis’ of the Patriciate in Early Seventeenth-Century Dubrovnik: a Reappraisal” in *Balkanica VI* (1975), 111—131.

¹¹ The following historians dealt with these anti-Turkish tendencies: J. Тадић, *Дубровачки портрети* (Belgrade, 1948), chapters „Marin Zamanja”, pp. 9—52 and „Frano Lukarević”, pp. 281—315; and in his *Шпанија и Дубровник у XVI веку* (Belgrade, 1932), 41—42, 47—48, 55—56, 65; J. Dayre, *Dubrovačke studije* (Zagreb, 1938): chapter on Frano Lukarević-Burina; and K. Jireček, „Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte” in *Archiv für Slavische Philologie XXI* (1899), 481—491. Various scattered anti-Turkish writings were collected and published by V. V. Makušev in his *Materialy dlja istoriji diplomatičeskikh snoženiji Rossiji s Raguzskoj respublikoi*; iz istoriji vnješnih snoženiji Raguzskoj respublikoi (Moscow, 1865) and *Issledovanija ob istoričeskikh pamiatnikah i bytopisateljah Dubrovnika* (St. Petersburg, 1867).

as dangerous to Dubrovnik's *de facto* independence and a threat to its privileged commercial position in the Ottoman Empire, derived from and based exclusively on the Ottoman protection". The economic stability and the political neutrality (in wars between the Porte and the West) became the basis of a strenuously defended policy of the *status quo* on the part of the pro-Turkish majority, whereas the Pan-Slav program of the Ottoman expulsion from Europe and liberation of all Balkan Christians were the loudly propagated slogans of the anti-Turkish patricians, which found its most eloquent form in Gundulić's *Osman*.

This split of the patriciate has not been generally noticed by the historians, principally because they had not deemed possible an organized opposition to the Ottoman protection of Dubrovnik. This is precisely where historians went wrong: assuming that the official policy reflected accurately the wishes and views of the patriciate as a whole, they had no choice but to argue that the pro-Turkish course was the *only* aspiration of the patriciate. In fact it was not: for the official course, in Dubrovnik as elsewhere, reflected the *majority* policy, not the policy of the *entire* ruling class. In short, the patriciate was *not* unanimous on its foreign policy—and the Ragusan government was not the monolith that historians have assumed".

If the patriciate was divided on whether to support or oppose the Turks, then it is possible that anti-Turkish policy of the minority of the patriciate could prevail and become the official policy of the Ragusan Republic, especially if the pro-Turkish policy no longer afforded the protection against the Venetian menace. This is precisely what happened in 1684: Dubrovnik's recourse to the Emperor was genuine, not pretended. It was undertaken to prevent a Venetian annexation, but its was also designed to remove Ottoman arbitrariness and blackmail once and for all.

Why did Dubrovnik need protection against the Ottoman Empire? The question has never been posed by existing historiography because it has been assumed that all Ragusans, and especially all patricians, were utterly loyal to the Porte and deemed the Ottoman protection absolutely indispensable. But, as I already indicated, the assumption that all politically-involved Ragusans were in favor of Dubrovnik's dependence on the Porte is erroneous. The minority of the patriciate felt throughout the 16th and 17th centuries that Dubrovnik needed protection against the Turks—and a Western, anti-Turkish protection at that. But why did the majority of the patriciate become convinced by 1684 that Dubrovnik could no longer rely on the Ottoman protection against Venice, i. e. that it needed the protection of the anti-Turkish Habsburg state?

The answer has always been there, but it could not be seen in its proper perspective unless and until the myth of the unity of the patriciate was shattered. The answer lies in Kara Mustapha's blatant blackmail of the Ragusan Republic in 1677—1678. Once having assumed absolute loyalty to the Porte on the part of the Ragusan government, historians were reduced to blaming the incompetency of Ragusan envoys for Dubrovnik's seemingly inexplicable unwillingness to bow to the Grand Vizier's demands. The fact is that the envoys were anything but incompetent: instead, they were purposely taking an adamant stand because

their views *coincided with* and *reflected* those of the anti-Turkish faction that had assumed control of the Ragusan government during the crisis. Kara Mustapha's threat was then used as a pretext by these anti-Turkish patricians to convince the pro-Turkish majority that Dubrovnik could not longer rely on such an arbitrary, tyrannical, decadent state. Because of Dubrovnik's diplomatic isolation in 1677—1678 the anti-Turkish leadership in the Ragusan Senate had to swallow its principles and negotiate with Kara Mustapha in 1678—1679. But it was determined not to allow the Turks to blackmail or threaten Dubrovnik again, while the rest of the patriciate lost its faith in the Ottoman protection. To demonstrate this convincingly is the purpose of this article.

The Great Earthquake of 1667 had brought into question the independent status of the Republic of Dubrovnik: both the Venetians and the Turks had plans to subjugate the city and it was only their mutual opposition as well as a rather fast re-establishment of the Ragusan government that saved Dubrovnik from incorporation into one of these larger polities. The key to this success must be sought in the political astuteness of the remnant of the patriciate which realized that a normalization of relations with the Ottoman Empire was a number-one priority of Ragusan foreign policy for the next ten years (1667—1677), corresponding to the rebuilding of the city and its restoration to law and order.

The accession of Kara Mustapha to the post of the Grand Vizier on October 20, 1676 changed this situation completely. Determined to cut a grand figure he showed his arrogance as soon as he longer had to fear his patron and predecessor, the righteous Achment Küprülü. The best analysis of the underlying principles and motives of Kara Mustapha's general policy were given by Sir John Finch, English Ambassador to the Porte (1674—1681):

His appetite for money was both keen and catholic. He collected it wheresoever he could find it, making no invidious distinctions between True Believer and Infidel, between native and alien. Kara Mustapha, of course, was not tyrannical for the mere pleasure of being so; he had to think of his finances. No Grand Vizir was ever burdened with heavier domestic obligations. He kept a harem of more than fifteen hundred concubines with at least as many slaves to serve them and half as many eunuch to guard them. His attendants, his horses, his dogs, his hawks were counted by the thousands. How could he meet all these pressing claims upon him without cash? Besides, all the cash Kara Mustafa collected did not flow into his own coffers: he had to let considerable rivers of it pass into the lap of the Grand Signor, who since Ahmed Kuprili's death had been growing more and more dissolute, and squeezed his Vizir as hard as his Vizir squeezed others. Further, like most great collectors of cash, Kara Mustafa had had a conscience; and conscience is an expensive luxury. It made Kara Mustafa devote no small part of his plunder to works of piety, charity, and public utility: mosques, schools, baths fountains, bazaars. Let us add that Kara Mustafa was as ambitious as he was ravenous. He cherished grandiose dreams of conquest. He saw in fancy the Ottoman Empire spreading to the West as far as it had spread in the East: swallowing up new kingdoms-fulfilling its Imperialist destiny. Thus, the poor man could not possibly dispense with rapacity it was his one resource for humbling his enemies and the enemies of his country; for extending the dominion

of Islam; for procuring for himself glory and power in this world and bliss in the next. He needed money: he must have it from any hand, on any pretext, by any means . . .¹²

Finch's characterization of Kara Mustapha was shared by his contemporaries; but Finch's modern biographer, G. F. Abbott, warns us that what appeared as a „monster, half-human, half-demonic, whose voice was thunder and whose gesture lightning” to Kara Mustapha's enemies and friends was a picture . . . course, overdrawn and over-coloured”, but still the one that counts:

But there can be no doubt that it is a faithful enough portrait of Kara Mustafa as he appeared to the contemporary diplomats who had the misfortune to come into contact with him. They all speak of his cruelty, avarice, and cunning in terms of unqualified abhorrence. They all describe him as a creature whose soul was as black as his face, whose heart held not one generous or merciful sentiment, whose appetite for gold was as insatiable as that of a ghoul for blood: a fiend incarnate. In truth (things have become sufficiently remote to be visible in their true perspective) Kara Mustafa, a miscreant of imposing magnitude as he was, was not much more violent, grasping, and unprincipled than the average Grand Vizier: he was only more consistent. His iniquities, historically viewed, are but a memorable instance of the misery which it was in the power of a Turkish Prime Minister to inflict. But men who smarted under his lash could not be expected to see current events in the proportions in which, after the lapse of centuries, they appear to the philosophic historian. „These things”, says Finch, „will appear to other as they do to me my selfe incredible”¹³.

And the Ragusans had reasons to fear Kara Mustapha: they remembered that they had crossed and outwitted the Grand Vizier in 1667 and that he remembered too and would seek revenge. After he became the Grand Vizier, the Ragusans did not have to wait for long.

In the spring of 1677 the Ragusan envoys at the Porte informed their government of the Grand Vizier's plot against Ragusa: two merchants of Sarajevo, bitter Ragusan commercial rivals, were to testify in

¹² These two long but beautiful quotations are paraphrases of Sir John Finch's dispatches, especially the one of November 29, 1677, deciphered and edited by George F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople: A Record of Sir John Finch's Embassy 1674—1681* (London, 1920). Abbott intersperses Finch's original phrases with his Victorian prose, thus making it very difficult to establish the exact wording of Finch's dispatches. But the picture that emerges of Kara Mustapha is still overwhelming: a superb portrait of a great potentate by a contemporary who could observe him longer than any other foreign diplomat—and who, therefore, (we must assume), knew him better than any other Westerner. The first quotation-paraphrase, is on pp. 230—231.

¹³ *Op. cit.*, 284—285. Commenting on the fact that it was the Grand Vizier himself who chose to abuse the power and authority of his office and, thus, set in train the renewed spread of corruption, temporarily checked by the Küprülüs, Finch quoted a Turkish proverb in his dispatch of November 29, 1677: „Ggovernment like Fish begins to stink from the head”. Typical of the Western diplomats' reactions to Kara Mustapha's behavior is the Venetian bailo, Morosini's characterization of the Grand Vizier as „venale, crudele e ingiusto”; he added that „professa il Visir col solito istinto degli Asiatici aperta l'avversione e l'animosità contro il nome cristiano”. (Quoted in Barozzi & Berchet, eds., *Le relazioni degli stati Europei lette al Senato dagli ambasciatori Veneti nel secolo decimosettimo: Turchia, Part, II* (Venice, 1872), 206—208.

the Grand Vizier's *Divan* (council) that the Ragusans had taxed Ottoman subjects illegally during the Candian War. This was the repetition of the 1667 charges, crude, unimaginative, but promising since Kara Mustapha was the one to judge its merit.

The news of Kara Mustapha's intrigue produced a shock and a disarray in the Ragusan government: it split the patriciate between those who advocated complete deference to the Porte and the others who proposed a firm and uncompromising attitude. While the pro-Turkish faction wanted to buy the acquiescence of the Porte and especially of Kara Mustapha with presents, and, if necessary, with the payment of a fine, the anti-Turkish patricians took the intransigent position that Dubrovnik had not violated its Charter (*athnama*), that the Ottoman merchants had to pay like all others, including Dubrovnik's own, and that, therefore, Kara Mustapha was meddling in the internal affairs of the Republic—contrary to the Charter¹⁴.

There is no question that Dubrovnik had profited from the economic boom produced by the Candian War (1645—1669) and that it had used this opportunity to enrich itself. While between the opening of the port of Split (1592) and the outbreak of the Candian War (1645) the Ragusan government had scaled down its taxes on the goods of the Ottoman merchants (mostly from Bosnia), during the Candian War it had restored them to their normal level, thus precipitating the charges of Bosnian merchants that it had illegally raised them. But there was nothing in the Charter of 1458 and subsequent ones on the duties that Ottoman merchants had to pay in Dubrovnik—only what Ragusan merchants had to pay in the Empire¹⁵. According to the Charter Kara Mustapha was wrong; and the anti-Turkish patricians argued that the Senate should send a mission to the Porte to convince the Grand Vizier that he was wrong. Their view prevailed in June of 1677 and their leader, Marojica Caboga, was elected as the senior envoy to the Porte.

Between 1667 and 1677 Marojica Caboga emerged as a leader of the anti-Turkish faction in the Ragusan Senate. His direction of Ragusan foreign policy immediately following the Earthquake convinced him that the Turks were not the sincere defenders of his city. Kara Mustapha's anti-Ragusan scheme of 1667 fortified Caboga's distrust of the Orientals who, like himself, were unpredictable, rapacious and tyrannical. During

¹⁴ The anti-Turkish view which became the Senate's official position is clearly stated in its instruction to Caboga and Buccia of June 20 and October 2, 1677: „Potrebbe movervisi... che noi havemo accresciuto i dattii in questa dogana ai Turchi et altri mercanti Levantini, al che francamente risponderete ciò non esser altresì vero, perche li Turchi et altri che vengono da Levante a questa scala non pagano verun datio per le loro mercantie e robbe... (ma) per robbe, che li medesimi Turchi e Levantini transitano per questa Città verso Italia e per quelle che di la conducono e passano per qui verso Levante, dovrebbero li medesimi pagare come pagano gl'altri, o almeno quanto pagano li nostri nobili o cittadini...” (June 20) and „...era in libertà nostra impor il datio alle merci che passano per questa scala, il che non e contrario all'athnama, nella quale non ci siamo obligati di non pigliar dai Turchi e sudditi loro i dattii per le loro robbe e mercantie...”

¹⁵ For an analysis of the Charter of 1458, upon which all the subsequent ones were based, see Б. Недељковић, „Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458 године” in Зборник Филозофског факултета XI (Belgrade, 1970), 363—392.

this period he came to believe in the impending collapse of the Ottoman Empire, and in the necessity of ridding Dubrovnik of its 'false' protector, the Turk, by arranging a crusade against him and driving him out of Europe. But Caboga knew well that such an idea had plagued the Ragusan opposition to the Turk ever since the beginning of the century and that their plans to reorient the Ragusan foreign policy had so far failed. He decided to persuade the representatives of the European leading powers that the Ottoman Empire was rotten, ready to collapse. In 1675 he was sent as the Ragusan envoy to the Porte: he used this opportunity to urge the French Ambassador, Nointel, to inform his King of the rotten state of the Ottoman Empire. In October of the same year he met with the French Ambassador in Venice and tried to convince him that the Ottoman Empire was in a very weak state and that the only problem was to organize some sort of a crusade against it. Both French ambassadors wrote very interesting reports about this strange Ragusan who was so convinced of the rottenness of that empire which was the mainstay of the French policy in Eastern Europe¹⁶. In 1677 Caboga went to Constantinople determined to prove to his countrymen that the Turk was no friend of theirs¹⁷.

When Caboga and Georgius Bucchia, his junior partner, arrived at Constantinople at the beginning of August, the Grand Vizier refused to assign specific quarters to them and they had to suffer a humiliation of being housed in the Jewish quarter of the city. Other Ottoman officials told them that Kara Mustapha despised all Christians and that, therefore, the Ragusans were not the only ones to suffer indignities from him.

At Kara Mustapha's divan of August 29 the Ragusan Republic was threatened with destruction. Kara Mustapha had the merchants of Sarajevo brought before him, their accusations recorded and endorsed, and then fined Dubrovnik 350,000 ducats. The two envoys were granted time to inform their government and they did so as soon as possible. But the Ragusan government, led by the anti-Turkish faction, not only rejected the Grand Vizier's demand but saw it as a prelude and a

¹⁶ This sketch of Marojica Caboga is based on A. Vučetić's article, „Marojica Kaboga u zgodama Dubrovnika” in *Vjesnik Kr. hrvatsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva XX* (Zagreb, 1918), 163—188; on relevant sources published in R. Samardžić's *Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667 г.: архивска грађа (1667—1670)* (Belgrade, 1960); and on L. Voynovich, *La Monarchie française dans l'Adriatique* (Paris, 1918), p. 17 for French ambassadors' reports (original in *Archive des affaires étrangères. Correspondance politique: Venise 96, f. 320*).

¹⁷ The Caboga-Bucchia's mission to the Porte has been reconstructed according to their dispatches in *Acta Sanctae Mariae Maioris (ASMM)*, sub-series 45, 46, 48 & 65 in *Historijski arhiv, Dubrovnik*. Caboga's most important dispatches were published by A. Liepopili, „Dopisi Marojice Kaboge vladu dubrovačkoj” in *Glasnik dubrovačkog učenog društva Sveti Vlaho I* (Dubrovnik, 1929), 125—146. Caboga's clash with Kara Mustapha was briefly and inadequately described by Đuro Körbler in his article „Dubrovčani i Kara Mustafa, veliki vezir turski (1676—1683)” included in *Glasnik...* cited above, 11—18. On the basis of archival sources Radovan Samardžić wrote the only scholarly study of Dubrovnik's conflict with Kara Mustapha, „Дубровник и политичка криза уочи 1683 године” in *Историјски гласник (1959)*, 61—92. Samardžić saw the clash as the prelude to the 1683 crisis and he argued that the Ragusan question in 1677—1678 mobilized the sympathy and aroused the determination of Christian Europe to solve the „Eastern Question”.

pretext on the part of the Porte to occupy Dubrovnik. This fear was not its alone: in a cyphered dispatch of September 2 the Ambassador of Habsburg Austria reported from Constantinople that Kara Mustapha „wants to take Dubrovnik and its ports, and he persuaded the Bosnians to demand a huge sum . . . such as he knew the Ragusans cannot pay . . . (in order) to force the sultan to issue an order that the city be taken.” The other envoys at the Porte, especially the Venetian bailo and the English Ambassador, expressed similar concern and displayed solidarity with the Ragusan envoys.¹⁸

Kara Mustapha was informed of the solidarity that the foreign envoys showed with the Ragusan ones and he decided, therefore, to proceed cautiously by lulling the Ragusan envoys into a false sense of security. Thus, when the presentation of the annual tribute to the Porte took place on September 14 he and everyone else in his entourage remained silent. The envoys misinterpreted his silence as a sign of his willingness to forget the whole issue, which was precisely what Kara Mustapha wanted them to believe. In the meantime, the Grand Vizier proceeded to build up his case against Dubrovnik by ordering the Bosnian pasha to provide him with an *arz* or a position paper stating the complaints of the Bosnian merchants against Dubrovnik. On September 23 in a public divan he read this *arz*, asked the Ragusan envoys either to confirm or to deny the complaints, and when they denied them, gave them one month to inform their government and receive an answer from it. Kara Mustapha was careful to invite all the foreign envoys to the spectacle and to make it a point that he was not afraid of any or all Christian states.¹⁹

The Ragusan government utterly misinterpreted the Grand Vizier's actions; in fact, Kara Mustapha's public arraignment of Dubrovnik was meant as a warning to the Ragusan government to abandon its refusal to bargain. The government failed to understand that the Grand Vizier had taken his stand publicly in front of the sultan, all Turkish dignitaries and all foreign envoys precisely in order to make a public issue out of his conflict with the 'Ragusan beys', and that he could not give in and acknowledge publicly that he was wrong. The anti-Turkish faction used Caboga's dispatches to persuade its opponents that the Western powers would not let Kara Mustapha deal with Dubrovnik single-handedly and that it could expect concrete assistance if the worst came. The envoys misunderstood why few Turkish officials were willing to support the Ragusan cause: they thought it was because of their hatred of the city, whereas their lack of money and few present they gave was the real reason. All the above combined to impose upon the Ragusan government a heroic stand — and one that it could least afford to make.²⁰

¹⁸ ASMM 46/1839.

¹⁹ ASMM 45/1833 & 46/1839; J. Radonić, *Acta et diplomata Ragusina III/II* (Belgrade, 1939), 884—889.

²⁰ This is my interpretation of the Senate's policy in the fall of 1677 based on the Senate's instructions in *Lettere di Levante Vols. LXIII* and its decisions registered in *Cons. rog. CXXII & CXXIII*. It should be made clear that it is not true that Kara Mustapha was at first unwilling to negotiate. The Grand Vizier was willing to negotiate the amount of the fine from the very

Above all, both the envoys and the Ragusan government misunderstood the main reason for Kara Mustapha's slow action against Dubrovnik, namely the Turkish military situation in the fall of 1677. The Turkish army had just suffered defeat in the Ukraine and in September it had to withdraw to the Dniester. Not only were the Turks losing to the Russians but there was a possibility of the Poles reopening their hostilities against the Porte. The Polish Ambassador, recently humiliated by Kara Mustapha, refused to ratify the Polish-Turkish peace treaty, agreed upon in 1676, without modifications. Since he was organizing a new military campaign against the Russians for the spring of 1678, the Grand Vizier needed money and this is where Dubrovnik fitted into his scheme. Kara Mustapha had hoped that the Ragusan government would give in and negotiate the amount of the sum which would allow him to scale down his demand in return for some lump sum in ready cash. Cash was what Kara Mustapha needed above all to pay his retreating and mutinous troops.²¹

Thus, when Kara Mustapha called Caboga and Bucchia to his divan of December 12 and seemed to have forgotten the deadline for the answer of the Ragusan government, the envoys thought that he tried to hide his failure to force their government behind rude insults and threatening words. And when his entourage spread the rumor that the Ragusan envoys had promised 200,000 ducats as the highest sum their Republic could pay, they hastened to deny such rumors. In short, they misunderstood a very sly action on the part of the Grand Vizier and his officials to induce the Ragusan government to negotiate the sum, to give a suitable and realistic sum so that the whole issue might be settled. This was not lost on the French Ambassador Nointel who wrote to his King that Kara Mustapha expected a moderate sum from Dubrovnik, but that the Ragusan envoys had resisted all his demands — in other words, that they had refused to discuss the issue in principle.²²

The Ragusan envoys', and particularly Marojica Caboga's absolute refusal to negotiate with Kara Mustapha cannot be explained by their supposed diplomatic ineptitude. The envoys could not have assumed such rigid posture in Constantinople had they not been expressly instructed to do so by their government repeatedly. On October 2nd, the government wrote: „If you see... that the (Grand) Vizier persists in

beginning but the government was not-not because of its envoy's ineptitude but because of the government's misunderstanding of Kara Mustapha's threat. It thought it was a prelude to the Turkish occupation of the city-he saw it as an instrument to make Dubrovnik negotiate.

²¹ For the Turkish military situation in 1677 see S. de la Croix, *Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie* (Paris, 1689), Part II.

²² Original in *Archive des affaires étrangères. Correspondance politique: Turquie* 14, f. 1 (published in Radonić, *op. cit.*, III/II, 899—900): *Ne s'étant rien fixe, dans cette comparaison (sic), on a passé plusieurs conférences particulières avec le cheaia et Mavro Cordato, ou les prétentions de la Porte, ayant été poussées bien haut, jusqu'à quatre millions et cinq cents mil livres, le ministère othoman a prétendu donner une grande preuve de modération, en se contentant de deux cents mil escus, qui, se partageant en quatre, suffiroient aux presents au Grand Seigneur, au Visier, aux officiers de ce ministre, et à l'indemnité des marchands de la Bosnie. La résistance des ambassadeurs de Raguse a y acquiescer... leur a attiré les dernières menaces...*

having us pay, you will say promptly that we do not have money... because we cannot provide it by human means..."²³ On October 8 the envoys were instructed „not to spend anything on him (Kara Mustapha), nor on the ministers, and neither should you make any offers to them..."²⁴ Above all, the Senate rebuked Caboga and Bucchia for having called the Ragusans 'subjects' instead of 'tributaries' of the Sultan, and explained the difference: „...The Princes of Transylvania, Wallachia and of Moldavia are creatures of the Grand Signor, appointed and dismissed at his pleasure, while we enjoy our Liberty under the protection of the Grand Signor..."²⁵ And when this distinction appeared too vague to the envoys the Senate made it clear that „we have never subjected ourselves to the Grand Signor, but rather recommended ourselves to his protection with an annual tribute, confirmed to us by the athnama, in which nowhere is it stated that we are subjected to Him (the Sultan) or that *he* gave us the free possession of our city."²⁶ The Senate claimed that the city had always been free and did not owe its freedom to the generosity of anybody, including previous and reigning sultans.²⁷ Accordingly, the Ragusans were tributaries not subjects of the Porte: „There is a great difference between being a subject and being a tributary. There are many great Princes who are tributaries to other Princes, but cannot be said to be their subjects."²⁸ Kara Mustapha's demand was unjustified in principle, the Senate lectured its envoys, since the Master can do as he pleases with his 'subjects' but the Protector cannot violate the contract of protection in regards to his tributaries. Thus, the government did not give the envoys any leeway and precluded any settlement with Kara Mustapha.

And yet throughout the winter of 1678 the Grand Vizier had been waiting for the Ragusan envoys and their government to change their minds, to show signs of willingness to negotiate. Thus the Grand Vizier's fit of temper at the divan of March 8 was meant to shock the envoys into compliance: „He did not let us talk... he cut off our remarks with threats and obscenities..." Kara Mustapha told the envoys that he was determined to settle the issue his way before he left for the

²³ Lettere di Levante LXIII, 137—143: „Se poi vedeste che ne anco... il Visiero persista di voler il pagamento, direte prontamente, che noi non habbiamo denari... perche humanamente noi non potiamo provederlo”.

²⁴ Lett. Lev. LXIII, 143—148: „... voi non deverete spender in lui niente, ne nelli ministri, ne farli niuna offerta...”

²⁵ Ibid.: „Anzi se i Principi di Transilvania, di Vallachia e di Moldavia, i quali sono immediatamente creati dal Gran Signore e rimossi a voglia sua... quanto maggiormente noi, che godiamo la nostra liberta sotto il patrocinio del Gran Signore...”

²⁶ Lett. Lev. LXIII, 150—153: „... ne noi mai ci siamo sottomessi al Gran Signore, ma raccomandatisi alla sua prottione con offerta d'un annuo tributo... confermato a noi... d'athnama, nella quale non s'asserisce in verun luogo che noi ci siamo soggetti a lui, ne che egli habbi lassato a noi libera la citta”.

²⁷ Ibid.: „... dovendo voi essere interrogati nel publico Divano di chi fosse la Citta di Ragusa, eravate pronti di risponder essere dei Sri Ragusei, ma che vive e si mantiene sotto la prottione del Gran Signori”.

²⁸ Ibid.: „Vi è gran differenza tra il essere suddito ed essere tributario. Vi sono molti e gran Principi, che sono tributarii ad altri Principi, ma non si possono dire essere sudditi”.

Russian front: „...I want you to restore everything to these merchants... and I want you to pay this immediately!” Caboga, however, made it absolutely clear to the Grand Vizier that they would not negotiate: „You can cut us to pieces and the sultan can order all our nobles to become his victims voluntarily, but neither we nor they can pay a single asper...”²⁹ Faced with Dubrovnik's intransigent stand, Kara Mustapha lost his temper, had the envoys imprisoned and ordered the port of Dubrovnik closed and all traffic with it stopped until its government paid a much larger sum of 4,300 bags of ducats, i.e. more than 3,000,000 ducats. He entrusted the execution of his sentence to the pasha of Bosnia.³⁰

The Ragusan government decided to send an embassy to the pasha of Bosnia to convince him of the righteousness of the Ragusan cause. Marinus Gozze, an excellent connoisseur of Ottoman affairs was elected as a senior envoy, while Nikolica Bona, who had only recently risen to the Senatorial level, was finally elected as his younger colleague. In extremely succinct instructions the Senate restated its policy of no negotiation of the sum: „You will say that it is impossible for us to come up with such and exorbitant sum.” Well aware of the possibility of the use of threats and duress to force the envoys to accede to Kara Mustapha's demand, the Senate ordered them „to remain firm...” In case, however, the envoys felt that the pasha of Bosnia was willing to dismiss the charge, in that case *only* were the envoys empowered to offer 20,000 ducats at most, partly in textile goods, not as a compensation but as a Ragusan present for the successful termination of the dispute. The instructions reveal fully the Ragusan government's intention of following its course of absolute refusal to accede to Kara Mustapha's demand; this was the stand that the envoys took in Sarajevo as well.³¹ On April 28 the Ragusan envoys, called to his public divan, told the pasha of Bosnia: „...We cannot pay...”³² The pasha warned them that the whole issue was now out of his hands and that he would have to keep them in prison until the Grand Vizier decided what to do with them and their city or until they changed their minds. Since, however, the Grand Vizier was moving against the Russians and the pasha of Bosnia was to meet him with his troops in Silistria, Gozze and Bona would have to come along.

²⁹ ASMM 49/1867 (Adranople, March 11, 1678): Kara Mustapha told the envoys: „Voglio che li sia restituito il tutto a questi mercanti... e proprio subito voglio che ciò da voi sia paghato”. The envoys responded: „Potete adesso a noi tagliare qui a pezzi et la Maesta del Gran Signore comandare a tutti li nostri gentilomeni, che volentieri veniremo per esser sue vittime, ma ne noi, ne lori... ne habbiamo, ne pottiamo pagare ad alcuno un aspro...”

³⁰ Ibid.: „(Kara Mustapha) fece scrivere una buiurunti, che imediate sia scritto un comandamento diretto al passa di Bosna, sangiako di Herzegovina, caddi di Castel Novi, Zerniza, et Glubigne, Mostar et Narente, che imediate al arivo di quel comandamento... debbano fare assacho e serate tutte le scale di Ragusi...”

³¹ Lett. Lev. LXIII, 177—180 (April 14, 1678): „Direte esser impossibile... poter sborsare così essorbitante somma... Tuttavia starete costanti. Se finalmente sarete necessitati di far qualche offerta... sarà in ultimo a vintimila reali per totale et ultimo aggiustamento”

³² ASMM 48/1859 (Sarajevo, April 28, 1678): „Gli risposino... noi non possiamo darle”.

Informed of the failure of Gozze-Bona's mission and of the imprisonment of Caboga and Bucchia in the notorious prison of Babajafer in Constantinople on the order of the Grand Vizier himself, the Ragusan government decided to continue in its refusal to negotiate and wait until more favorable circumstances changed the situation in its favor.³³ One of the most promising was the Russo-Turkish War which in 1678 was being fought for the control of the Lower Ukraine, recently acquired by the Turks from Poland. Kara Mustapha was pressured to solve the Ragusan issue before he left for the front; but the pasha of Bosnia and his army, together with Gozze and Bona arrived at Silistria on June 17, just in time to join the Grand Vizier as he left the city and moved against the Russians. Gozze and Bona were thrown into the dungeons of the fortress of Silistria and the Turks refused to have anything to do with them until they consented to pay at least 280 bags (200,000 ducats) that Caboga and Bucchia had supposedly promised. The dispute with Kara Mustapha had reached an impasse.³⁴

Then on August 16, 1678, in the dismal circumstances of the lower dungeon in the fortress of Silistria, Nikolica Bona died of plague. The news of his death, received in Dubrovnik in early September, spread consternation in the government and forced it to change its tactics. But it did not change its opinion of the crisis; Nikolica Bona's death united the Senate, and convinced it that the Ragusan dependence on the Ottoman Empire had brought only threats, perils and humiliation to Dubrovnik. Personally humiliated themselves, the anti-Turkish leaders, Marojica Caboga, Marinus Gozze and Jaketa Palmotta, became even more determined after Bona's death to find an alternative to Ottoman protection and to end the possibility of such Ottoman threats as Kara Mustapha's once and for all.³⁵

³³ Lett. Lev. LXIII, 167—168': „Ci dispiace sommamente, che il Sr Sr Supremo Visiro mostri tanto sdegno contro di noi per le false relationi... Speriamo in Dio, che il tempo mostrerà la verità e la nostra innocenza... Da che e incominciato l'Imperio Ottomanno insin' ad hora mai e stata mossa ne ammessa tal pretensione, che pero supplicarete al Sr Visiro si compiacchia leggere attentamente la nostra achnama e li giuramenti grandi, che fanno gl'Imperatori Ottomani per l'osservatione de nostri privilegi, perche vederà chiaramente, che noi possiamo liberamente riscuoter questi datii da chi si sia”.

³⁴ In his dispatch of July 15, 1678 (Lett. Lev. LXIII, 198—199') the Senate made it clear it had not ordered its envoys in Constantinople to pay 280 bags and repeated its stand not to pay any sum to the Turks: Questo dobbiamo soggiorgervi, che noi non habbiamo denari non gia per sodisfar cosf essorbitante somma, ma ne anco molto minore”.

³⁵ Such expressions of determination on the part of the Ragusan government to put an end to Ottoman tyranny were Jaketa Palmotta's and Luca Giugno di Sorgo's missions to the Pope and the Spanish court respectively; sources for the former are in ASMM 12/188, 6/636 & 46/1839 and especially in 86/2193, and for the latter in 68.15/2106. The common characteristic of both is Dubrovnik's willingness to serve as an anti-Turkish center for the Papacy's and Spain's crusades against the Porte. Both Palmotta and Sorgo urged their respective courts to launch anti-Turkish actions on behalf of Dubrovnik. For the summary of Palmotta's mission see P. Самарцић, „Дубровник и политичка криза уочи 1683 године” in Историски гласник (1959), 76—78. As for Sorgo's mission, the government spelled out its willingness to serve as a Spanish base for an anti-Turkish crusade in its instructions to its envoy dated October 10, 1678, i. e. at the height of the Turco-Ragusan conflict following Nikolica Bona's death: „Se poi Sua Maestà volesse intraprendere

What united them in their determination to look for a viable alternative was, in their opinion, the outrageous policy of Kara Mustapha based on his apparent plan to ruin Dubrovnik economically if not conquer it militarily. Such an irresponsible, capricious and totally unjustifiable abuse of the „oldest and most faithful tributary of the Sultan“ was exploited by the anti-Turkish faction to convince the pro-Turkish majority in the Senate that a continued Ragusan dependence on the Porte would be fraught with such repeated crises, threats and dangers, and would slowly sap and finally destroy the economic strength of the Ragusan Republic. Kara Mustapha's flagrant disregard of the Ragusan Charter, his mistreatment of Ragusan envoys who were their leading members, and his determination to abolish Dubrovnik's tributary status were interpreted by both factions as incompatible with the Ragusan status and as a direct challenge to the future existence of the Republic.

Not only was the tributary status, guaranteeing a virtual Ragusan independence, threatened, but the rule of the patriciate was called into question as well. For if the Turks could invade the tributary states of Transylvania, Wallachia and Moldavia in 1658—1662, deprive them of their autonomy, decimate their ruling class, the gentry, and appoint and depose their Princes as they pleased, they could so much easier dispossess the recalcitrant Ragusan patriciate and transform the Ragusan Republic into a mere administrative unit of the Empire. Not only the political status of the Ragusan Republic was at stake in 1677—1678 but the class status of the patriciate as well.

Above all, the clash with the Porte was skillfully used by the anti-Turkish opposition in the Ragusan Senate to demonstrate the impossibility of the further Ragusan dependence on and trust in the Ottoman Empire. While Kara Mustapha's unreasonable demands facilitated such an interpretation of the events, the anti-Turkish patricians contributed to a large degree to the impasse which threatened Dubrovnik with Ottoman vengeance, possible occupation and reduction to a mere province. The anti-Turkish patricians placed the Ragusan ruling class in a position where it could no longer count on Ottoman support and trust the Ottoman government.

The Porte's abuse of its protective power over Dubrovnik during Kara Mustapha's vizierate necessitated a revision of the long-range objectives of Ragusan diplomacy. Dubrovnik's fundamental objectives of preserving Ottoman protection and thus resisting Venetian annexation were compatible only so long as the Ottoman Empire chose to abide by the terms of its own charter. When the Porte represented by Kara Mustapha twisted the interpretation of its own charter in order to blackmail Dubrovnik, and in the process threatened the city with the loss of its tributary status, Dubrovnik's long-range objectives became untenable. In short, as a result of Kara Mustapha's repeated threats to its tributary status Dubrovnik was compelled to look for an alternate, more dependable protector. Its search for such a protector in the late 1670's was unsuccessful, and as a result Dubrovnik had to accede to Kara

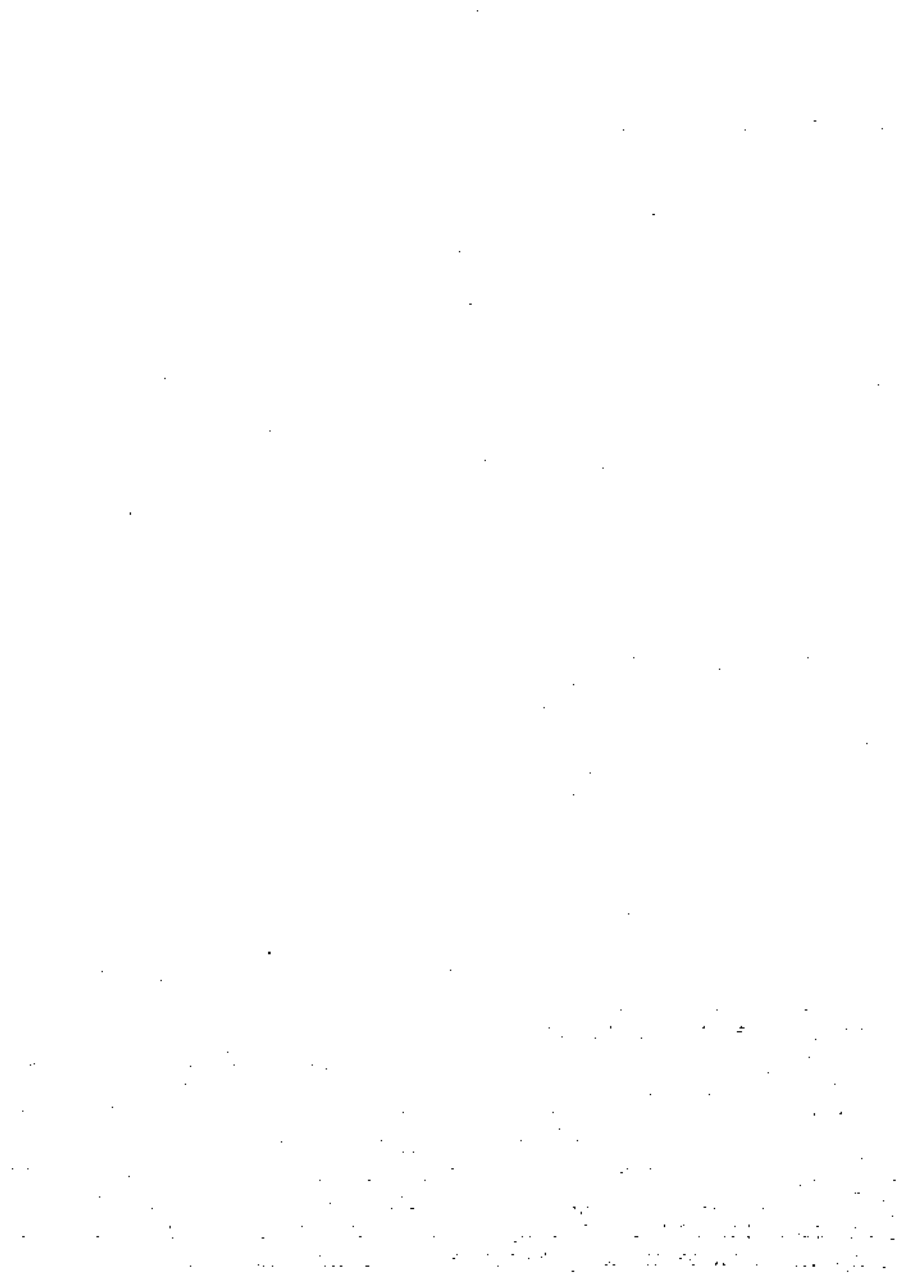
l'imprese d'Oriente a danno dell' Imperio Ottomano, all' hora la città nostra potrebbe servire par piazza d'armi di S. M. . . For the Ragusan government's feelings about the Porte in the wake of Kara Mustapha's defeat at Vienna see my article cited in ft. 1.

Mustapha's scaled-down demands in 1679 and remain under the Ottoman protection. But when that same corrupt, capricious and decadent Grand Vizier was defeated disastrously at Vienna in 1683, and when the Venetians joined the victorious Emperor against the Turks expecting to annex Dubrovnik in the process, the anti-Turkish patricians saw recourse to the Emperor as the only real alternative to staying loyal to the defeated and unreliable old protector-state which was in retreat itself and clearly unable to help Dubrovnik escape a Venetian annexation. Thus Dubrovnik's recourse to the Habsburgs in 1684 was both real and an alternative — and was a direct result of Kara Mustapha's threat to the Republic of Dubrovnik in 1677—1678.

КАРА МУСТАФА И ДУБРОВАЧКА РЕПУБЛИКА (1677—1678) НОВА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Резиме

Посвећујући свој чланак 300-ој годишњици суабносног сукоба између Дубровника и Кара Мустафе, турског великог везира (1676—1683), аутор је покушао дати нову интерпретацију те кризе на темељу архивске грађе и његове нове концепције о расколу унутар дубровачке властеле у XVII вијеку. У уводу студије се преко прегледа најважније литературе о том питању у последњих сто година указује на недостатке постојеће историографије нарочито с обзиром на *мотиве* који су навели малу републику под Србем да се супротстави незајажљивости и бескрупулозности Великог везира и да му се одлучно и принципијелно одупре. По ауторовом мишљењу, такав став дубровачке владе проистиче из нове концепције дубровачке вањске политике коју је почела спроводити проту-турска струја у Сенату дошавши на власт за вријеме кризе 1677—78. год. Упорна одбијања Маројице Кабоге и Борћа Буће, поклицара на Порти, да пристану на глобу коју је на Дубровнику ударио Кара Мустафа, потпуно је подупирала дубровачка влада у својим инструкцијама поклицарима у Цариграду. У главном дијелу чланка аутор укратко препричава битне елементе великог сукоба, налазећи мотиве непопустљивости с обе стране у потреби за новцем због руско-турског рата у Украјини код Кара Мустафе, а у намјери да искористи тиранију и грамзивост великог везира да би показала сву исправност турске заштите код дубровачке проту-турске странке у Сенату, која је тад водила главну ријеч у влади републике. У последњем, завршном дијелу чланка аутор тврди да је спор између Кара Мустафе и Дубровника прави разлог због чега се је Дубровник одлучио да напусти турску, а прихвати царску, аустријанску заштиту 1683-84 (што је већ обрађено у другом чланку у ЈИЧ-у). Арбитрарна, својеволна и каприциозна политика Турске према Дубровнику 1677—78. године увјерила је дубровачки партрицијат да Дубровнику претстоји опасност да изгуби своју слободу, трговину, као и власт властеле и нагнале је про-турску већину у Сенату да прихвати проту-турску политику мањине патрицијата и да потражи нову заштиту и против Венеције, због старог непријатеља и против Турске, на коју се више није дало ослонити.

Славко ГАВРИЛОВИЋ
Филозофски факултет
Нови Сад

О НЕМИРИМА („ВЛАХА“) НА ВЛАСТЕЛИНСТВИМА У СЕВЕРО- ЗАПАДНОЈ ХРВАТскоЈ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

У току насељавања у Северну Хрватску већи део Срба, у изворима званих „Власи-шизматичи“, нашао се у саставу Вараџдинског генералата у својству граничара-крајишника, а мањи део се настанио на појединим властелинствима у Мославини као и на властелинству Лудбрег и Расиња. Положај и једних и других био је регулисан на бази њихових „влашких привилегија“ којима је подразумевано њихово ослобађање од јавних, државних дажбина, — у првом реду од контрибуције (пореза). Разлика између „Влаха“ у Генералату и оних на властелинствима била је у томе што је за прве војна служба остала главна и трајна обавеза док је иста обавеза властелинских „Влаха“ временом губила значај, што је имало за последицу њихово деградирање на ранг обичних кметова те њихово подвргавање редовној порезној обавези — контрибуцији. Тој друштвеној деградацији православни „Власи“ — Срби (*Valachi vel Rasciani*) су пружали жесток и дуготрајан отпор, у чему су их активно помагали Власи из Генералата, који су се и сами бојали да не буду изједначени с кметовима уколико пре уколико њихови суседи на властелинствима буду доведени у такав, обесправљени положај.

Отпор сељаштва, па и „Влаха“-Срба у Хрватској подвргавању контрибуцији и наметању феудалних обавеза исказивао се кроз целу прву половину XVIII века или кроз масовно разбојништво или кроз локалне немире или, још чешће, кроз општу непокорност у којој је било и разбојништва и бунта па је данас тешко повући границу између једног и другог, поготово што расположиви подаци о њима потичу од племића и свештеника, његовог класног а у случају Срба и верског противника.

Један од првих таквих бунтова, нама засад познатих, десно се, према једном извору 1702. а према другом, чини нам се поузданијем, 1704. године. Тада су, наиме, судија Игњат Лопарић и његов помоћник Хукавац по налогу Сабора повели тзв. брахијалну егзекуцију на властелинство Лудбрег и Расињу ради убирања контрибуције од тамошњих „Влаха“ који су одговорили побуном, убили обојицу чинов-

ника а остале учеснике у егзекуцији претукли, израђавали, до гола поскидали и опљачкали, што се памтило и пола века касније.¹

Претпоставити је да тај иступ Срба „Влаха“ није остао некажњен уколико се они благовремено нису склонили у њима оближњи Вараждински генералат, односно прикључили разбојницима од којих је стрепела феудална класа Хрватске.

Међе између Вараждинског генералата и Банске Хрватске у XVII и првој половини XVIII века, запуштене и обрасле шумом и шпикаром, биле су погодне за окупљање разбојничких дружина, састављених од очајника и декласираних свих вероисповести и народности, дезертера из Крајине и из регуларних јединица, одбеглих кметова и других незадовољника. Њима се почешће придружују и крајишници из Генералата и властелински „Власи“, махом Срби, у општој пљачки пограничних области Краљевине. Неколико драстичних случајева те пљачке и нереди из времена Ракоцијевог устанка забележено је у актима Хрватског сабора који је употребом војне силе морао да рашчишћава ситуацију.

Тако је на дан 15. јула 1706. године Сабор констатовао да крајишници из Вараждинског генералата, нарочито из Крижевачке и Копривничке капетаније врше тешка насиља над племиством и католичким свештенством Краљевине, да су многе свештенике опљачкали, растерали и поубијали, цркве и светилишта оскрнављали, племићке курије запаљали па многи становници напуштају своја насеља и спас траже по шумама. Зато је одлучено да се против изгредника упути војска која је неке похватала али пљачку није сасвим сузбила,² о чему сведочи и један отпис цара Јосифа I од 11. фебруара 1707, у коме се говори о великим ексцесима разбојника, пљачки и убиствима као и о светојрђу у цркви у Реметинцу и Новом Марофу, при чему су са разбојницима били и „власки“ сељаци из Осека.³

У току 1709. ситуација је била нарочито тешка у околини Крижеваца, у којој су католичке цркве опљачкане, црквени инвентари разбацани, свештеници мучени и поубијани, самостани опљачкани а племићке курије опустошене. Јавна сигурност је била толико поремећена да скоро нико није био сигуран за свој живот. Стога је поново упућена војска која је у дано-ноћним потерама разбила и похватила разбојнике и повратила мир у том крају.⁴ Али, опет не за дуже време јер крајем октобра 1710. године Сабор опет констатује да је разбојништво оживело те да се сумња на крајишнике и на „Влахе“, због чега је Генералат замољен за јаку контролу над њима.⁵ Најзад, и 30. априла 1711. морало се констатовати да разбојништво бесни у Подравини па је покренута општа потера уз помоћ Туропољаца и крижевачког војног заповедника а од господара властелинства Лудбрег и Расиња затражено да обрати пажњу на своје „Влахе“ пошто се сумњало да су они опет у споразуму са разбојницима.⁶

¹ Архив Хрватске у Загребу (АХЗ), Acta congreg. gen. Regni, кут. X, бр. 11; Acta banalia, 114/1743.

² Исто, Acta congreg. gen. Regni, бр. 6 и 21 из 1706. год.

³ Исто, 6/1707.

⁴ Исто, 44/1709.

⁵ Исто, 19/1710.

⁶ Исто, 2/1711.

Пошто се налазио изван Хрватске, тадашњи бан Иван Палфи је о ситуацији у њој сазнавао из писама која су му упућивали Сабор и неки његови чланови, али и из других извора, па је 29. децембра 1712. изразио чуђење зашто Лудбрешки и остали „Власи-Расцијани“ нису умирени него и даље врше плачку, разбојништва и убиства па чак прете и нападом на Вараждин. Он се сложио с мерама које је Сабор предложио ради обуздавања „Влаха“, али не зна коме треба приписати што оне нису довеле до било каквих позитивних резултата. Стога не преостаје друго него упућивање крајишника против њих, о чему се он споразумео са генералима у Вараждинској крајини, и проглашење наредбе свуда по Краљевини да се на сваку појаву „Влаха“, који долазе у плачку и разбојништво, све становништво дотичних насеља звонима алармира и дигне на потеру и борбу с њима те да их, уколико буду пружали отпор, без икаквог устручавања убија као рушиоце јавног мира и поретка. Бан је, даље, саветовао да Сабор изјави да ће контрибуције и других јавних дажбина поштедети оне „Влахе“ који у миру буду обрађивали земље на које су насељени а да ће исте терете пребацити на оне који буду вршили исту, те да ће у случају њиховог даљег отпора против њих упутити немачку војску која ће их казнити за све што су дотад учинили. Ако ни све то не доведе до жељеног резултата, он ће молити Дворски ратни савет да му дозволи да се са немачком или мађарском војском врати у Хрватску, што иначе није пожељно јер не би прошло без неприлика и ексцеса те војске према земљи и народу.⁷

Не знамо шта је Сабор одговорио бану али из једног извештаја из Вараждина од 13. априла 1713. сазнајемо да је војска (немачка?) доведена у Лудбрег и Бисаг и да је била изложена претњама разбојника и „Влаха“.⁸ Ипак, убирању контрибуције од „Влаха“ се није одмах пришло, на што упућује баново писмо од 20. априла 1716, у коме он саветује Сабору да сељаци са властелинства Лудбрег и Расиња позове да плаће контрибуцију, што би утицало на сељаци у Покупљу да престану да се противе тој дажбини⁹. То се, међутим, није могло спровести без великог отпора па се, изгледа, и одустало од покушаја пошто се сазнало како је поткрај марта исте године око 300 „Влаха“-крајишника запретило да ће опљачкати, попалити и побити све оне који затраже контрибуцију од „Влаха“, који од старине живе у Краљевини, као и да ће исту судбину доживети и они између самих „Влаха“ који се повргну том терету.¹⁰

По свему судећи, ни следећих година изасланици Сабора нису успели да уберу порез од „Влаха“, на што упућује писмо Сабора бану из децембра 1718, у коме се, поред села у Покупљу, као она која одбијају контрибуцију, изричито помиње неколико села око Вараждинског генералата и тражи њихово покоровање.¹¹

Ипак, касније као да је део Срба-„Влаха“ прихватио плаћање контрибуције, мада неуредно, тако да су се гомилали њихови контрибуциони дугови, због чега је Сабор од новог бана, Лудвига Бађања

⁷ Исто, 55/1713.

⁸ Исто, 19/1713.

⁹ Исто, 12/1716.

¹⁰ Исто, 9/1716.

¹¹ Исто, 40/1718.

тражио да „Власи“ буду трајно покорени утолико пре што су најупорнији против контрибуције били баш они на његовим породичним поседима Лудбрегу и Расињи. Бан је, међутим, настојао да заштити „Влахе“ на тим поседима, којима је тада управљала његова мајка, грофица Елеонора Баћањ. Децембра 1726. он је преко подбана Ивана Драшковића инсистирао на очувању посебног, привилегованог положаја својих „Влаха“ у погледу контрибуције. Сабор му је 16. децембра поручио да апсолутно ништа не зна о неким, посебним привилегијама његових „Влаха“ и тврдио да сви „Власи“ на поседима Ердедија“ у Мославини и Липници, Кеглевићеви у Тополовцу, Патачићеви у Раковцу, Домјанићеви у Пресеци и други подносе јавне терете. Изузетак су само његови „Власи“ у Лудбрегу и Расињи, који се у свом отпору према контрибуцији ослањају на оближњи Вараждински генералат. Сабор је тражио да и ти „Власи“ буду покорени али на начин којим се не би поновило оно што се десило његовим изасланицима првих година XVIII века. Уверавао је бана да се контрибуција поменутих „Власима“ не може ни опростити ни смањити пошто би то ишло на терет других, јадних и гладних поданика. У том смислу Сабор је очекивао да бан утиче на своју мајку да учини све да се „Власи“ без отпора потчине контрибуцији¹².

Одговарајући Сабору 22. јануара 1727, бан Баћањ је желео да се оправда да није мислио на нешто што би било против општег интереса и општег добра, који и њему леже на срцу исто као и Сабору. Да би избегао неспоразум са Сабором, пристао је да и лудбрешки „Власи“, ако немају посебне привилегије, буду у одговарајућој сразмери, попут „Влаха“ на другим властелинствима, подвргнути јавним теретима. Но, да би се избегле неприлике из ранијих времена, затражио је да се против њих не шаље егзекуција него да се њихови кнезови и прваци најпре позову у Лудбрег где ће им се указати на неизбежност контрибуције, коју, ето, већ плаћају остали „Власи“ у Хрватској, па да се тим или неким бољим путем оствари жељени циљ. С друге стране, бан је саветовао Сабору да од „Влаха“ не тражи заостатак пореза, пошто би за двадесет и више година то била врло велика сума а времена су тешка, нарочито за њих који једва имају насушни хлеб, па би могло доћи и до њихове побуне¹³.

Сабор је одговорио да ће у свему поступити према бановој жељи¹⁴, па је, изгледа, дошло до пристанка „Влаха“ на контрибуцију на основу предлога грофице Баћањ. Но, у току исте или с почетка идуће године Сабор је, без грофичиног знања, изменио предлог о регулисању контрибуције која је сад требало да износи велику суму од 4.000 форинти и да буде убрана присилним, егзекутивним путем.

Чим су за то сазнали, „Власи“ су у маси пошли у властелински дворца у Лудбрегу, једнодушни у томе да учине и најтеже иступе него да се помире с таквим решењем. Грофици Баћањ, која се налазила у Бечу, упутили су своју депутацију која је изјавила да нико између „Влаха“ не зна да су њихови преци икад икоме, осим свом властелину, давали икакве дажбине а најмање контрибуцију пошто

¹² Исто, 28/1726.

¹³ Исто, 11/1727.

¹⁴ Исто, 17/1727.

се њихова обавеза према држави сводила на давање војника о свом трошку и ништа више. Да је Сабор имао право на контрибуцију, он је сигурно ни много раније не би оставио неубрану. Пошто иначе живе врло бедно а нарочито оскудевају у новцу и једва плаћају умерен сенз властелинству, они ће, ако контрибуција буде и хиљаду а не 4.000 форинти, морати да емигрирају из својих насеља. За њих је несхватљиво да буду двоструко оптерећени — војном службом и доведени у исти положај са онима који су поштеђени војне службе.

Грофица Баћањ је умирала „Влахе“ обећаваши да ће молити Сабор да им не нанесе никакву штету нити употреби војску против њих па их је вратила у Хрватску.

У писму Сабору од 17. априла 1728. грофица је изразила бојазан од буне и убиства, којих се и сада сећа, и изјавила да не инсистира да њени „Власи“ остану као изузетак од контрибуције којој су сви остали „Власи“ истог статуса већ потчињени, па је и плаћају, али жели да се то оствари што мирнијим начином и у споразуму с њиховим старешинама и првацима, који би имали овлашћење да преговарају у име свих и да прихвате закључени споразум. Пошто није веровала да ће се то лако остварити, молила је подбана да се прими улоге посредника, указујући поново на опасност од побуне у тим пограничним областима Краљевине¹⁵. Сабор је одговорио да ће у Подравину ради „Влаха“ и осталих непокорних поданика упутити овлаштену депутацију која ће настојати да на најбољи начин реши спорна питања¹⁶.

Некако, нама непознато решење је нађено с тим што се одустало од првобитне суме контрибуције. Међутим, ни „Власи“ ни други поданици у Подравини нису се држали споразума па су и даље избегавали контрибуцију и у том циљу се самовољно подјаргавали под Вараждински генералат, што војне власти нису спречавале, као у случају села Куновец, Иванец, Петријанец и Пустаковец, која су им чинила услуге у храни и новцу. Стога је Сабор 3. септембра 1736. молио двор да „Влахе“ у Подравини не само подвргне јавним теретима него да их примора да их они стварно и дају¹⁷.

Изгледа да је после тога уследило решење кога су се „Власи“ држали све до 1741. године и некако плаћали контрибуцију али су 1741—1742. опет одбили да је плате па је јануара 1743. у њихових шест села на властелинству Лудбрег упућена егзекуција која се састојала од банских крајишника с командантом у Зрину, Ладиславом Палепелићем на челу, и плаћених „брахијалних“ војника Краљевине (свега 140 људи). На Палепелићев позив да плате контрибуцију, влашки кнезови су дали позитиван одговор али су молили за продужење рока, у ком смислу су упутили представку Сабору. Цео дуг је износио 190 форинти (Болфан 57, Чуковац 38, Река 38, Иванец 38, Перкаса 9 фор. 10 крајцара и Черноглава 9 фор. 10 крајцара) али кад је дошло до убирања новца, село Река се успротивило и, по угледу на своје претке из 1704, звонима побунило остала села тако да су сељаци са својим кнезовима на челу, наоружани пушкама, напали на војску, ранили два војника али су били одбијени. После тога, управник властелинства

¹⁵ Исто, 199/1728.

¹⁶ Исто, 202/1728.

¹⁷ Исто, 400/1736.

ипак наговори кнезове да плате порезне дугове и запрети им новом егзекуцијом. Отпор су пружили само „Власи“ у Реци али су после две недеље и они сломљени па се војска вратила у Крајину. Трошкови егзекуције били су два пута већи од самог дуга који је требало убрати¹⁸.

Изгледа да је то био и последњи покушај Срба — „Влаха“ да задрже свој првобитни, унеколико повлаштени положај у оквиру феудалне Банске Хрватске.

ÜBER DIE AUFRUHRE DER SERBEN („WALACHEN“) AUF DEN GRUNDHERRSCHAFTEN IM NORDWESTLICHEN KROATIEN DER ERSTEN HALFTE DES XVIII. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag stellt der Verfasser die Situation der Serben — „Walachen“ auf den Grundherrschaften in der Nachbarschaft des Generalats von Varaždin dar sowie die unter ihnen entstandenen Unruhen, vor allem wegen der Kontributionen. Als sie sich auf den Grundherrschaften ansässig machten, gerieten die Serben in die Lage der Bauern-Soldaten und als solche gewisse Privilegien genossen als das wichtigste Sonderrecht galt die Befreiung von der Steuer-Kontribution. Seit dem Ende des XVII. und besonders in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts versuchte der kroatische Landtag diese Serben zu besteuern, wogegen sie passiven und aktiven Widerstand leisteten. Das ganze Gebiet östlich vom Varaždiner Generalat wurde zum Schauplatz der Massenträuferei und der periodischen Empörungen der „Walachen“, gegen welche man Repressivmassnahmen ergriff, bis endlich, um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts, ihr Widerstand gebrochen war und sie sämtlichen Abgaben gleich übrigen Feudaluntertanen in Kroatien, unterworfen wurden.

¹⁸ Исто, Acta banalia, 114/1743.

Глигор СТАНОЈЕВИЋ

Историјски институт
Београд

УАЦИЊСКИ ГУСАРИ СРЕДИНОМ XVIII ВЕКА

Од времена када су Триполис, Тунис и Алжир признали врховну власт султана и Порти плаћале данак те земље развијају се у гусарске државе. Гусарење је у првом реду било уперено против хришћана. Оно је постало нека врста професије, која је постала корисна за учеснике и државу. Утврђени порез *ударен* је на заробљенике и пљачен. Робови су давани на откуп или су продавани у робство. За три вијека приход од гусарења био је главни извор доходака државне благајне. Гусари су угрожавали обале Италије, Француске, Шпаније и нашу јадранску обалу.

Од пада Бара и Улциња под турску власт 1571. године ови градови на данашњем Црногорском приморју развијају се у извозне луке а Улцињ постаје и гусарско легло. Повезујући се са гусарима на сјеверноафричком обалама, Улцињани постају значајан поморски фактор у Јадранском мору. Улцињ често посјећују сјеверноафрички гусари а Улцињани су редовни гости Триполиса. Улцињ као извозна лука и гусарско гнијездо доживљава свој највећи успон у XVIII вијеку. У залеђу Улциња Скадар постаје најважнији трговачки град Албаније. Тридесетих година XVIII вијека у граду је било 1000 магаза разне робе. У Скадар стиже роба из свих крајева Албаније, са данашњег Косова, па чак из Србије, Македоније и Влашке. Највећи дио скадарске извозне трговине обављао се са Венецијом. Улцињ, посредно или непосредно укључује се у ту велику трговину Скадра.¹ Град смјештен у близини ушћа пловне ријеке Бојане, успјешно користи свој географски положај у трговачке и гусарске подухвате. По помало претјераној млетачкој процјени, Улцињани су почетком XVIII вијека располагали флотом од 300 бродова и са 400—5000 помораца.²

У вријеме посљедњег млетачко-турског рата (1715—1718) улцињски гусари нанијели су велике материјалне и људске губитке Млеча-

¹ Steffana Pollo L'essor économique et culturel, de Shkodra dourant le seconde moitié du XVIII siècle, Structure sociale et developpement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques au XVIIIe siècle, Bucarest 1975, 164.

² Вук Винавер, Поморство Улциња почетком XVIII вијека, I. записи књ. XX, 53.

нима. На мировном конгресу у Пожаревцу млетачки делегат Карло Ручини нарочито је инсистирао на томе да Улцињ припадне Венецији, јер, по његовом резонувању, без предаје овог града „није могућ један трајан мир“. Иако Република није успјела да добије територије у Албанији, а поготову не Улцињ, ипак је успјела да у мировни уговор уђе члан којим се улцињским гусарима забрањује гусарење по мору.³ Настојање Млечана да се међународним уговором обезбиједе од улцињских гусара показује колики су значај они придавали том питању. Порта је на себе предузела обавезу коју није могла испунити и то ће бити једини камен спотицања, у иначе добрим и пријатељским односима између Венеције и Цариграда.

Улцињани, трговци и гусари са успјехом обављају обје улоге. Од почетка XVIII вијека Улцињани развијају живу трговину са многим лукама на Медитерану. Њихови бродови редовно довозе жито у Бенову, Ливорно, Лисабон и дааматинске луке. Улцињани одржавају живу трговину са градовима на Хрватском приморју и са Истром. У Ријеку, Бакар, Сењ и Трст Улцињски бродови редовно довозе: смолу, говеће и овчије коже, дубан и уље. Пошто се у Анкони и Напуљу Улцињани нијесу смјели појављивати под својом заставом, узимали су као тобожње власнике бродова Будване и Паштровиће и под млетачком заставом, редовно одлазили тамо. Улцињани су успјешно конкурисали Пераштанима и другим Бокељима у трговини са Албанијом. У Венецији су сједели многи трговачки агенти Улциња који је доживљавао прави трговачки успон. Такво стање није се битно изменило до четрдесетих година XVIII вијека.

Трговина Улцињана погађала је привредне интересе млетачких грађана, док њихови гусарски препади угрожавају пловидбу на Јадранском мору. Улцињ који се налазио под управом скадарског санџакбега, у XVIII вијеку постаје феномен и за анархично Османско Царство. Улцињски рајсеви (власници бродова) повезани са сјеверноафричким гусарима и срасли са мјесним представницима власти постају најугицајнији људи у граду. Сва наређења Порте против улцињских гусара упућивана скадарским санџакбеговима, кадијама Бара и Улциња и осталим локалним функционерима остајала су мртво слово на папиру. Мјесне власти у Улцињу чија је дужност била да султанову вољу спроведу у дјело биле су више заинтересоване за личну корист него за државне интересе. Учествојући непосредно или посредно у опремању гусарских бродова оне су из тога извличиле знатну корист. Многобројни султанови фермани против улцињских гусара само су илустрација једне дубоко укоријењене друштвене појаве и немоћи османске бирократије. У султановом ферману с краја августа 1740. године са жаљењем се констатује „да никада није дошло до извршења одредаба ранијих фермана, већ да се све више врше санкције које су противне мировним одредбама.“⁴ Из године у годину султани ће понављати фермане истог или сличног садржаја. Наређења скадарског паше против улцињских гусара неће имати већег успјеха од султанових фермана.

³ Bianchi Vendramino, *Istoria della pace di Passarowitz*. Padova 1919, 101—102, 148.

⁴ С. Мијушковић, *Турске мјере против улцињских гусара*, Годишњак поморског музеја у Котору књ. XII, 85.

Од напада уљцињских гусара највише су страдали бокељски трговци чији бродови редовно посјеђују албанске луке. Бокељи, нарочито Пераштани узвраћају Уљцињанима и тако започиње један гусарски рат који се води на мору од Боке до Валоне. Уљцињани гаје год су се појављивали као трговци понашали су се чешиће пута као гусари. Порта је, на захтјев млетачке дипломатије, издавала наређења о обуздавању гусара. Крајем 1745. године скадарски паша Јусуф извјестио је генералног провидура Болдуа да Уљцињане који долове у млетачка пристаништа „који су без наше бујурдалије треба да ухватите и ухапсите, а оне који добу са нашом бујурдалијом и нашим великим печатом треба да их примите.” Провидур је са разлогом сматрао да без таквог документа Уљцињанима не би требало дозволити излаз и тако би се избјегле непотребне препирке које би могле настати због хапшења султанових поданика.⁵ На захтјев бајла султан је крајем априла 1746. упутио ферман заповједницима Уљциња, кадији и скадарском муселему. Ферманом се забрањују излазак на море гусарским бродовима и нападање млетачких бродова и пристаништа. Уљцињани могу само излазити уз поуздано јемство да неће никоме наносити штете.⁶ Мало касније султан је упутио ферман беглербегу Триполиса којим се наређује да ослободи седам млетачких поданика које је заробио Уљцињанин Мехмед-беј, триполитански гусар.⁷ Почетком 1747. султан је поново опоменуо скадарског санџакбега и заповједнике Бара да се Уљцињанима забрани изградња бродова и излазак на море под триполитанском заставом.⁸

У прољеће 1747. године догодио се тежак инцидент на домаку Херцег-Новог. Уљцињски рајс Елијас са шест другова упутио се на сајам у Анкону. Бокељи из Пераста, Рисна и Столива пресрели су брод, опљачкали га и у готовом одијелу 200 дуката. На Порту су полетјеле тужбе са свих страна. Скадарски паша, кадија Бара и Уљциња, прваци и грабанство Уљциња, гласно и сложено оптужили су Венецију за нечувени злочин и пљачку. Реисефендија обавијестио је великог везира о проливању муслиманске крви.⁹ Уљцињани су захтијевали плаћање крварине, враћање новца и робе. Бајло се нашао у незавидној ситуацији и једино што је могао урадити било је да увјерава реисефендију у добронамјерност Венеције и упозна га са мјерама које је предузела млетачка влада против криваца. На Порту нијесу много марили Уљцињане, али су они ипак били султанови поданици. Инцидент је заглашен и султан је наредио да се сукоб оконча у складу са добросусједским односима и у духу мировног уговора између Венеције и Османског Царства.¹⁰ Уљцињски кадија издао је арч којим се потврђује да су роба и новац враћени, кривци

⁵ Archivio di Stato di Venezia (—A. S. V.), Provveditori generali in Dalmazia et Albania (— Prov. gen. in Dalm. et Alb.) filza (—f) 587, Zadar 7. јануара 1746, Prilog bez datuma.

⁶ A. S. V., Dispacci bailo Costantinopoli (—B. C.) f. 200, Цариград 5. јуна 1746. Прилог, крајем априла 1746.

⁷ Исто, Цариград 4. јуна 1746. Прилог султанова фермана из почетка јуна 1746.

⁸ Исто, Цариград 5. фебруара 1747. Прилог из средине фебруара 1747.

⁹ Исто, f. 201, Цариград 3. јула 1747. Прилог без датума.

¹⁰ Исто, Цариград 13. јула 1747, и прилог султанова фермана из јула 1747.

протјерани са млетачке територије а њихови бродови и куће спаљени. Бокељски трговци могу се слободно кретати морем и копном без страха од одмазде. Докуменат су потписали прваци Бара и Улциња.¹¹

Бокељи постају све агресивнији према Улцињанима и одлучно их нападају гајегод их стигну. Скадарски санџакбег Абдул-паша тврдио је да су Бокељи у луци Траште напали брод рајса Топал Оглу и убила га заједно са шест другова.¹² Један пераштански капетан у луци Валоне заробио је пет Улцињана. Скадарски паша захтијевао је од генералног провидура ослобођење људи и враћање запаљене робе.¹³ Такође Бокељи су напали брод рајса Аџије близу острва Хвара и отворили артиљеријску ватру на њега. Послије тога Улцињанима је напад на брод рајса Фазлије код Корчуле и брод рајса Хасана. Улцињске аге и прваци запријетили су да ће предузети енергичне мјере ако се убудуће понови напада на њихове бродове и људе.¹⁴ Скадарски паша Јусуф жалио се генералном провидуру како су Пераштани Борђе Градишка и његов друг Антоније Нановић, наспрам Валоне, пресрели улцињског рајса Ахмета који се био упутио у Мореју трговачким послом. Са брода је одијето 800 цекина.¹⁵

Улцињани су узвраћали равном мјером. Поводом напада гусара на брод капетана Матеје Бона који је био усидрен у Бојани „међу сто и више улцињских бродова“, бајло је уложио оштар протест Порти. Брод је напао Хаџи Мустафа под триполитанском заставом. Бајло је захтијевао од турске владе да се сваком Улцињанину забрани излаз на море без писмене потврде скадарског паше. Лицима познатим по гусарењу таква дозвола се не може дати. Убудуће млетачке власти конфисковаће брод и товар у млетачким пристаништима без такве дозволе. Још је бајло захтијевао да ниједан гусарски брод не може пристати у османска пристаништа. На бајлов протест султан је издао ферман којим су предвиђене низ санкција против гусара. Улцињанима је забрањено да излазе на море док не даду међусобну гаранцију. Све робље и запаљена роба одмах да се врате а кривци казне и све штете надокнаде. У случају кршења овог наређења улцињској милицији обуставиће се плате.¹⁶ Скадарски паша издао је арч којим се тврди да је напад на млетачки брод извршен са сагласношћу Исмаил-аге улцињског дизаара, који је добио дпо пмијена¹⁷. Султанов ферман јавно је прочитан у Улцињу и сви су изјавили да се покоравају царској вољи, али су сложено тврдили да је Исмаил-ага невин, да је неправедно оклеветан. Дизаар је вјеровао да га је оклеветао млетачки конзул у Скадру Дуодо и упутио му оштро

¹¹ A. S. V. Prov. gen. in Dalm. et Alb. f. 588. Котор 24. августа 1747. Прилог худета од 17. августа 1747.

¹² Исто, Херцег-Нови, 26. јуна 1749. Прилог без датума

¹³ Исто, Задар 12. априла 1747. Прилог без датума.

¹⁴ A.S.V., Prov. gen. in Dalm. et Alb. f. 589, Задар 4. августа 1748. Прилог, Улцињ 12. јула 1748.

¹⁵ Исто, Задар 4. августа 1748. Прилог од 13. маја 1748.

¹⁶ A. S. V., ф. 202, Цариград 14. маја 1749. Прилози бајлове ноте и султанова фермана без датума.

¹⁷ A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb. ф. 590, Задар 4. септембра 1749. и прилог арча. Исто ф. 591. Задар 13. априла 1750. и прилог султанова фермана с краја октобра 1749.

писмо. „Свима је познато — каже дизаар — да сте ви лажним писмима и бескрајним клеветатама извјестили баиуа на узвишеној Порти са жељом и циљем да укаљате нашу општину“¹⁸.

Афера око заробљеника и запаљеног млетачког брода није се окончавала. Баило Андреа де Леце поново је уложио протест Порти. Њега је подржао скадарски паша Абдулах који је потврдио да је напад на млетачки брод извршен са сагласношћу Исмаил-аге. „Улцињски гусари који се налазе у Триполису увијек му дају дио пилјећа који опљачкају на мору“, закључује паша. Баило је обиљежио Исмаил-агу као главног кривца који је одбио извршење царског фермана и дозволио Улцињанима да излазе на море без јемства. Зато је баило захтијевао његово смијењивање. Султан је поново упутио фермен скадарском паши, кадији и осталим одговорним лицима у Улцињу. Овај пут султан је укинуо плате Улцињанима док се не изврши његово наређење. Уколико се дизаар буде противио биће смијењен и строго кажњен¹⁹.

Сваки поринуту улцињски брод у море представљао је опасност за млетачку трговачку флоту. Губици у флоти и поморској трговини расли су из године у годину. У једној одауци Бинке Сави из 1750. године каже се: „Гусари увећавају наоружање, усљед чега долази до сталних губитака. Зато смо приморани да бродове држимо у пристаништима или да на њима пловимо са нашом штетом због пораста трпшкова осигурања и посаде“²⁰. Морало се живјети а то значи и даље пловити без обзира на опасности које су вребале од гусара. Баило Леце процјењивао је улцињску флоту на 200 бродова, што је свакако претјерано. У сваком случају Улцињани су били бољи гусари него трговци. Почетком 1751. баило је поднио Порти опширан меморијал којим је предложио како да се ријеша питање улцињских гусара. Повод меморијала је био израда две улцињске полаке у Корону. По резоновану баила Улцињани прво одвајаче пилјен у сјеверноафричке земље а затим га пренесу у Улцињ. Пошто сви улцињски бродови нијесу прављени за трговину, баило предлаже да им се вишак бродова одузме. Даље је захтијевао да се агама и војницима укину плате и од тога новца надокнаде штете причињене млетачким бродовима и поданицима. „Они Улцињани који на својим бродовима истакну сјеверноафричку заставу да се више не смију вратити у Улцињ, и ако се врате да се ухапсе и казне... Они Улцињани који наоружавају бродове и тако се оглуше о царско наређење, ако уплове у које било султаново пристаниште да се ухапсе а бродови да им се одузму“²¹. Предлог је био више наиван него што је био плод зрелог размишљања једног дипломате. Да је централна власт у Цариграду имала моћи да се обрачуна са свим непослушнима онда то не би било Османско Царство него једна уређена централизована држава. На Порти су само узели у обзир баилову напомену о изради бродова. Султан је упутио ферман морејском паши којим га обавјештава да Улцињани граде полаке за трговачке потребе „као што је стари изговор Улцињана“ а у ствари

¹⁸ A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb., ф. 591, Задар 13. априла 1750. Прилози од 29. Јануара 1750. и други без датума.

¹⁹ A. S. V., ф. 203, Цариград 4. маја 1750. и три прилога без датума.

²⁰ Robert Jonard, *La vita a Venezia nel XVII secolo*, Milano 1967, 36.

²¹ A. S. V., B. C. ф. 204, Цариград 4. фебруара 1751.

брод ће им служити за гусарење. Ферманом се још једном забрањује Улцињанима градња бродова за гусарење и излазак на море без јемства²². Све се као у Алаку понављало: гусарски напад на млетачки брод, или градња брода, млетачки протест и на крају султанов ферман који је затварао тај зачарани круг из којег није био излаз. Када су у Улцињу почеле да се граде двије тартане султан је поново упутио ферман кадијама Скадра и Улциња опомињући их да је то супротно мировном уговору. Султан је забранио изградњу било које врсте бродова за гусарење²³.

Почетком 1751. Улцињани су заплајенили брод Бокеља Петра Петровића који се враћао из Драча. Гусари су заплајењени брод продали за 100 дуката. Одмах послје тога гусари су отели једну барку натоварену уљем. Баило је и овај пут уложио протест а султан издао ферман којим се Улцињанима забрањује гусарење²⁴.

Крајем 1751. године збио се тежак инцидент који је добио међународне димензије; у сукоб су били упластени Дубровчани, Венеција и Порта. У децембру 1751. године триполитански брод са посадом од 150 морнара и 14 топова заплајенио је млетачки брод натоварен житом и због невремена одвео га у дубровачку луку. Млетачки командант Јадранског мора предложио је Дубровчанима враћање заплајењеног брода и хапишење гусара. Када није добио задовољавајући одговор, повукао се са флотом да сачека један други гусарски брод, али му није могао спријечити улаз у дубровачко пристаниште. Капетан Јадрана отворио је артиљеријску ватру, на гусарске бродове који прихватилише изазов²⁵. Сукоб између Млечана и Дубровчана постао је оштар и узео широке размјере. Дубровачка влада тражила је заштиту француског краља²⁶ Луја XV. Ускоро Дубровчани упутише мемоар француској влади, жалећи се да Млечани „као на земљи тако и на мору примјењују сваку врсту насиља“²⁷.

Дубровачко-млетачки сукоб је завршио на Порти, која је била номинални заштитник Дубровчана. Млетачки амбасадор Антонио Дједо захтијевао је од Порте да се сјеверноафричким гусарима забрани улазак у дубровачке луке а Дубровчанима да их примају. Велики везир је наредио враћање брода и товара. Гусари су брод и робу продали једном улцињском рајсу а овај их препродао требињским трговцима. Млечани су блокирали гусарски брод не дозвољавајући му излазак на пристаништа²⁸. Дубровчани се пожалише Порти, тврдећи да су Млечани запосјели Локрум и почели да на њему подижу утврђење. Са шкоља нападају и узнемиравају све дубровачке бродове који улазе и излазе из пристаништа па чак и рибарске барке. Порта је одлучно стала у заштиту Дубровника као свог везала. Упућен је ферман Бех-

²² Исто, Прилог султанова фермана од 5. септембра 1750.

²³ Исто ф. 203, Цариград 4. фебруара 1751. Прилог царског фермана из почетка децембра 1750.

²⁴ Исто, ф. 203, Цариград 4. фебруара 1751. Прилог султанова фермана из почетка јануара 1751.

²⁵ Јован Радонић, Дубровачка акта и повеље књ. V, Београд 1951, 153—154; III. Љубич, Одношаји међу Републиком млетачком и дубровачком, Рад LIV, Загреб 1880, 136—137.

²⁶ Ј. Радонић, н.д., 152.

²⁷ Исто, 160.

²⁸ A. S. V., B. C. f. 204, Цариград 10. марта 1752, и прилози.

мед-беју Триполиса и другим заповједницима. Султан је наредио „да триполитански гусари не залазе у дубровачка пристаништа, нити да убудуће изазивају сличне нередџе“. Гусарским бродовима забрањује се пристајање у далматинска пристаништа. Слична наређења упућена су бејовима Алжира и Туниса²⁹. Порта је одбацила млетачко тумачење о обештећењу за брод и робу од стране Дубровчана. По схватању Порте Млечани могу гонити, плаћенити и потапати гусарске бродове у Јадранском мору, али немају право да их нападају у дубровачким пристаништима, а још мање да од Дубровчана захтијевају обештећење за плаћен који гусари продаду док су у њиховим пристаништима³⁰.

Послије дипломатског пораза на Порти у сукобу са Дубровчанима, Млечани појачаше мјере непријатељства према Дубровнику. Дубровчани су се жалили Порти на млетачка насиља, тврдећи да је Венеција прекинула њихову трговину, да Млечани захтијевају таксу од дубровачких бродова, искрцавају се на острва, сјеку шуму и односе дрво, пљачкају дубровачке поданике, па су чак одвели једног племића и двије дјевојке. Султан је гарантовао Дубровчанима да „убудуће могу бити мирни од стране млетачких поданика“. Босанском паши је наређено да помогне Дубровчанима против Млечана³¹. Дубровачко-млетачки сукоб завршио се посредовањем Порте, уговором у Травнику пред босанским пашом. Дубровник је заступао Матија Соркочевић а Млечане пуковник Занони. Уговор је склопљен 16. јула 1754. године. Дубровчани су уз помоћ босанског везира, однијели потпуну дипломатску побједу над својим супарником Венецијом. „Млетачки бродови — стоји у уговору — сријетајући барке или фелуке које плове из Дубровника према њиховим острвима и селима, не могу им ни на један начин наносити неприлике, да их скрећу и задржавају“. Забрањује се млетачким поданицима и бродовима улазак на дубровачку територију и сјечење шуме за продају или транспорт. Гарантује се интегритет дубровачке територије и поштовање дубровачких поданика³².

Док је трајао дипломатски спор између Венеције и Дубровника, млетачко-уљцињски сукоб се настављао. Кадија Драча и прваци Уљциња тужили су се Порти да је млетачки ратни брод у пристаништу Драча напао брод рајса Кучук Зејнела који је трговачким послом пловио у Мореју. Погинуо је његов друг Хусеин, много морнара рањено, однијето 2 000 цекина, а брод тешко оштећен³³. Идуће године Уљцињани се осветише. Божељ Вицко Криловић упутио се на свом броду ради утовара коже и воска у Албанији. У повратку, близу Уљциња брод су нападе двије гусарске барке. Гусари су отели робу у вриједности од 1500 венецијанских дуката, убили Вицка, Илију Жигу и Марка Иванова Михаиловића и ранили Стијепа Николина. На захтјев Млечана барски кадија Осман издао је илам о овом злочину³⁴.

²⁹ Исто, Цариград 1. априла 1752. Прилог султанова фермана.

³⁰ Исто, Цариград 1. јуна 1752.

³¹ Исто, Цариград 25. августа 1752. Прилози султанових фермана без датума.

³² Ш. Љубић, Рад 54, 149—150.

³³ A. S. V., f. 204, Цариград 10. јула 1752.

³⁴ A. S. V., Capitania in Golfo f. 1296, Бока 11. септембра 1753. Прилог кадијиног илама из септембра,

Султан је наредио да се кривци ухвате и предаду суду а штета надокнади³⁵. Тврдокорни, страсни и необузданог духа, Улцињани су све радили „против божјег и султановог закона“, како је за њих казао барски капетан³⁶.

Дрскост Улцињана нарасла је толико да су у самом Сплиту напали неке грабаче³⁷. Рајс Хусеин из Улциња и Ибрахим из Бара убили су у самом пристаништу Котора априла мјесеца 1755. три млетачка поданика и тројицу ранили³⁸. Почетком 1755. Улцињани Сеид и Ахмед са својим људима упали су на брод млетачког поданика усидрен у пристаништу Мисолунге. Са брода су однијели два топа, два сидра и одјећу капетана и морнара. Улцињани су извели овај напад са бродом под млетачком заставом. Злоупотреба заставе у гусарске сврхе није био изузетак. Улцињани су према потреби истицали на броду час османску, час триполитнаску заставу. Бокељ Марко Луковић-Бајдада, родом из Лепетана гусарио је на Леванту под енглеском заставом. Посада је била састављена од Грбљана, Ришњана и других Бокеља³⁹.

Млечани су због гусарских злочина у Котору уложили протест Порти. Баило је захтијевао да се предузму одлучне мјере против Улцињана: разоружање бродова и укидање плата Улцињанима⁴⁰. Султан је по устаљеној бирократској пракси упутио ферман скадарском паши, кадији, агама и заповједницима Улциња. „Пошто су Улцињани по својој необузданости и жестини чувени због својих сталних испада, супротно светом миру“, султан наређује да се кривци строго казне⁴¹.

Сличан испад као у Котору збио се у пристаништу Крфа, Улцињски рајс Дамак убио је власника брода из Кефалоније и четворицу морнара. Улцињски брод био је под триполитанском заставом „као што је њихов стари покарвени начин, час да тргују, и час да гусаре“. Султан је наредио скадарском паши и одговорним личностима у Улцињу да пронађу кривце. Ако одсада па убудуће Улцињани поново нанесу штете Млечанима, такве треба ухватити, затворити и судити им, и вратити сву опљачкану робу. Ако се међу починиоцима нађу припадници милиције, морају се утврдити њихова имена, без обзира ко су и колико их је на броју и свима потпуно одузети плате. Тек када се пронађу кривци плате ће исплатити свима који нијесу учествовали у гусарењу“. Одговорним личностима је запријеђено да ће бити кажњени „зато што нијесу спријечили зло“⁴². Извршење султанових фермана зависило је од оних који су били повезани са гусарима или посредно учествовали у гусарским акцијама. Све пријетње из Цариграда биле су само празне ријечи, жешће или умјереније. Дрског гусара подстицале су и привилегије града. Улцињани су уживали

³⁵ A. S. V., B. C. f. 205, Цариград 1. јула 1754. Прилог фермана.

³⁶ A. S. V., Prov. gen. in Dalm. et Alb. f. 596, Котор 14. августа 1754. Прилог писма.

³⁷ A. S. V., Cap. in Golfo f. 296, Котор 14. фебруара 1754. Прилог Хвар 11. фебруара 1754.

³⁸ С. Мијушковић, н.д., 91.

³⁹ A. S. V., Cap. in Golfo f. 1300, Котор 17. јула 1762.

⁴⁰ A. S. V., B. C. f. 206, Цариград 2. новембра 1755. Прилог баилове ноте.

⁴¹ Исто, Прилог султанова фермана с краја октобра 1755.

⁴² A. S. V., B. C. f. 207. Цариград 14. јула 1756. и прилог султанова фермана.

привилегију „да могу забранити којем било паши улаз у тврђаву без изричитог хатишерифа или наређења које потписује султан“⁴³. Више од пет година Улцињани су одбијали да плате харач. Зато је Порта одлучила да их силом примора на то. За сераскјера је постављен Исмаил-паша родом из Берата и добио је титулу везира са три туга. Он је добио задатак да са 30.000 војника покори Улцињане и кривце строго казни. Да би лакше извео овај задатак придодата су му још четворица паша, од којих су тројица били Албанци. Такође и скадарски паша морао је да узме учешће у подухвату против Улцињана⁴⁴. Колико је познато до ове акције није дошло.

Улцињани су се удруживали са разним одметницима на копну и заједно са њима нападали млетачку територију. Крајем 1756. четири улцињске тартане напале су млетачке посједе на Педопонезу и одвукле велики плајен⁴⁵. Ријетко се догађало да улцињске бродове неко зароби. Када је у прољеће 1757. улцињски рајс Ибрахим из Улциња кренуо са сјеверноафричких обала на једној тартани, наоружаној са 16 топова и посадом од 150 морнара пресрела су је два наполитанска шамбека и заробили је⁴⁶.

На толике султанове фермене Улцињани су остајали глуви. Упорно су избјегавали да се обавежу и одрекну гусарења које је за њих постало животна потврда и самопотврђивање личности. Само једном су свечано дали изјаву да се одричу насиља на мору. Та изјава најавила је прекретницу у гусарском дјеловању Улцињана. У прољеће 1757. улцињски рајсеви искупили су се у дамији, задужбини султана Селима. У виду званичног хуцета рајсеви и морнари улцињског кадилука обавезују се да више неће наносити штете млетачким и дубровачким бродовима нити нападати њихову територију. Дато је узајамно јемство и у случају прекршаја јемци се обавезују на плаћање новчане казне у висини од 25 000 пјастри. „Послије такве изјаве појавиле су се на скупу све аге и војници из посаде у тврђави Улцињ, чија су имена са аутентичним печатима потврђена у арч махзар или општу информацију. Они су се заузели и обавезали, у случају да неки рајс или неки њихов морнар који плови на њиховим бродовима“, нанесе штету млетачким или дубровачким бродовима, када се врати у Улцињ биће ухваћен, о чему ће Порта бити званично обавијештена⁴⁷.

Послије ове изјаве улцињских првака, грабана и војске много мање је података о гусарима. Стијече се утисак да њихове акције нагло замиру. Из приступачне грађе тешко је утврдити узрок овог скоро наглог заокрета. Млечани и њихови поданици у првом реду Бокелји, одахнути су и са више полета кренули у привредно освајање Албаније.

Када су замрле акције улцињских гусара, млетачки поданици Папштровићи одају се гусарењу, иако у доста скромним размјерама.

⁴³ A. S. V., Provveditori straordinari à Cattaro f. 685, Херцег Нови 18. јуна 1752.

⁴⁴ Исто, Херцег-Нови, 21. септембра 1757. Прилог од 7. септембра 1757.

⁴⁵ A. S. V., B. C. f. 207, Цариград 3. марта 1757.

⁴⁶ A. S. V., Cap. in Golfo f. 1298, Буџва 18. маја 1757.

⁴⁷ A. S. V., B. C. f. 207, Цариград 1. јула 1757. Прилог од 30. марта 1757.

Паштровићима као пограничној општини према Турцима могли су Улцињани послужити као узор. Паштровићи као и сви гусари пресрећу и плаћене бродове на мору. У пролеће 1760. око 30 Паштровића опљачкали су два улцињска и један дубровачки трабакул, први натоварен дуваном и воском а трећи кожом⁴⁸. У лето 1762. Андрија Радчић и Андрија Андрин на двије гајете по 16 људи свака, отисли су се према Пули у Италији у гусарење али су се вратили празних шака⁴⁹. Сами Паштровићи су тврдили да су сви њихови гусари из Режевића опремљени са једним бродом и три гусарске барке. Било их је око 20 људи укупно способних за оружје. Изашли су на глас више као ситни лопови него прави гусари. Истовремено су били сељаци, трговци и гусари. Слободно су се кретали по Будава, Котору, Херцеговном и чешће долазити трговачким послом у Венецију⁵⁰. Млечани су лако изишли на крај са овом паштровском дружином, слабо организованом и још слабије наоружаном за велике подухвате на мору.

Главни гусарски плаћен је била роба а не људи. Робљења је било мало и робови су обично продавани у Триполис, одакле се мало који вратио. Улцињани су све млетачке дезертере оглашавали робовима, иако је то било супротно мировном уговору између Венеције и Османског Царства. Суровост и олако убијање људи карактерише улцињске гусаре. Осииони, дрски и крвожедни лако су се хватали пушке или ножа и без много објашњења хладнокрвно убијали људе. Гусарске пљачке немају ничега политичког и људског, осим што су допринијеле богаћењу једног уског слоја рајсева и даљем разарању већ озбиљно оболелог Османског Царства. Њихова појава и нестанак је у тијесној вези са друштвеним развојем Османског Царства.

LES CORSAIRES D'ULCINJ VERS LE MILIEU DU XVIIIe SIECLE

Résumé

Depuis la conquête de Bar et d'Ulcinj par les Turcs en 1571, ces villes, situées sur le Littoral monténégrin d'aujourd'hui, se développent en ports d'exportation, et Ulcinj devient même le foyer des corsaires. Etant entrés en relations avec les corsaires sur les côtes septentrionales de l'Afrique, les habitants d'Ulcinj deviennent un important facteur maritime sur l'Adriatique. Ulcinj, port du commerce d'exportation et foyer des corsaires, atteint son apogée au XVIIIe siècle. Dans l'arrière-pays d'Ulcinj, Skadar (Scutari) devient la plus importante ville commerçante de l'Albanie. Selon les estimations vénitiennes, les habitants d'Ulcinj disposaient, au commencement du XVIIIe siècle, d'une flotte composée de 300 navires avec 4000—5000 matelots.

Les habitants d'Ulcinj, en leur double qualité de commerçants et de pirates, jouent avec succès l'un et l'autre rôle. Depuis le commence-

⁴⁸ A. S. V., Cap. in Golfo f. 1293, Котор 20. новембра 1760. Прилог од 28. новембра 1760.

⁴⁹ Исто f. 1300, Задар 21. августа 1762. Прилог. Будава 30. јула 1762.

⁵⁰ Исто, Будава 1. октобра 1762. Прилози од 17. 18. и 19. септембра 1762.

ment du XVIIIe siècle les gens d'Ulcinj développent un commerce animé avec nombreux ports sur la Méditerranée, y compris toutes les villes actuelles de Dalmatie et d'Istre. Le commerce d'Ulcinj était préjudiciable aux intérêts économiques des citoyens de Venise, tandis que les coups de main de ses corsaires mettaient en péril la navigation sur l'Adriatique. Des attaques des corsaires d'Ulcinj avaient le plus à souffrir les commerçants des villes situées dans les Bouches de Kotor, dont les navires fréquentent régulièrement les ports albanais. Les Bocquais, et surtout les habitants de Perast payaient de retour à ceux d'Ulcinj et c'est de cette façon-ci que commence une guerre de pirates qui a lieu sur la mer, depuis les Bouches de Kotor jusqu'à Valona.

Dans les rapports amicaux entre l'Empire Ottoman et Venise les corsaires d'Ulcinj deviennent l'unique pierre d'achoppement. D'année en année se répètent les attaques de pirates sur les navires et les sujets vénitiens. Les différends entre Venise et la Porte à cause des pirates se résolvaient toujours par voies diplomatiques. Le sultan a adressé un nombre infini de firmans aux chefs turcs à Scutari et à Ulcinj par lesquels on interdisait aux corsaires de prendre la mer. Les autorités locales à Ulcinj, dont le devoir consistait à mettre à exécution les ordres du sultan, étaient liées avec les corsaires et les aidaient. C'est pourquoi personne ne pouvait contenir les corsaires d'Ulcinj. Pendant un siècle entier ils vont piller sur l'Adriatique et causer de grands dommages aux Vénitiens.

С. А. НИКИТИН

Институт славяноведения и балканистики СССР
Москва

О ТАК НАЗЫВАЕМОЙ „КОНВЕНЦИИ ПАУЛУЧЧИ — КАРА-ГЕОРГИИ”.

Поездка полковника русской армии Ф. О. Паулуччи в Сербию в 1807 г. — интересный факт сербско-русских отношений времени Первого сербского восстания. Первые историки восстания (В. Караджич, А. Ранке, Кюнибер, а также такие современники, как М. Ненадович¹) об этом эпизоде не упоминают. Первым рассказал об этом путешествии известный русский историк Н. Н. Дубровин в работе, вышедшей в 1863 г.²

Он сообщил о поездке маркиза Паулуччи в Сербию и о разговоре его с Кара-Георгием, а вслед за тем опубликовал текст документа: „Собеседование, положенное между предводителем славяно-сербского народа Георгием Петровичем Черным и его императорского величества полковником маркизом Паулуччи, посланным от его высокопревосходительства генерала от инфантерии министра иностранных дел Андрея Будберга”. Документ приведен на основании текста, обнаруженного в архиве Венно-топографического депо, материал которого затем вошел в Военно-ученый архив. Таким образом Дубровин опубликовал впервые текст, затем вошедший в сборник Боггишича.

Характеристика документа была такой: „Постановление его, рисуя состояние тогдашнего сербского народа, свидетельствует нам о безграничном доверии, с которым сербы отдавались под покровительство России”³.

Вслед за Дубровиным к этому эпизоду обратился Н. А. Попов, в книге „Россия и Сербия”. Попов видел в документе выражение воли сербского народа, излагал содержание документа, считал его договором. Он отмечал, что текст подписан „Кара-Георгием от имени целого сербского народа, Миленко Стойковичем по заповеди Кара-Георгия и членом Народного Совета Иеремией Гагичем. Сербы вполне

¹ Караџић, Историјски списи, т. 1—2. Београд, 1969; А. Ранке, Српска револуција Б., 1965; В. S. Cunibert Essai historique sur les revolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'a 1850, Leipzig, 1855, V. 1, 2; Прота Матија Ненадовић, Мемоари, Н. Сад—Београд, 1967.

² Н. Дубровин, Сербский вопрос в царствование императора Александра I. — Русский вестник, 1863, т. 46.

³ Указ. соч., стр. 121—122.

доверяли русскому государю и отдавались под его покровительство, заранее соглашаясь даже и на такие пункты, которые знать не могли"⁴.

Вслед за книгой Попова появился отзыв на нее В. Боггишча. Он составил отдельную книгу, т. к. кроме самого отзыва там были напечатаны извлеченные им из русских архивов до того неизвестные документы, преимущественно из архива Министерства Иностранных дел. Здесь были напечатаны донесения Паулуччи А. И. Будбергу, и повторно — текст подписанного в Неготине документа и др. материалы⁵. Публикация Боггишча стала главным источником сведений о встрече Паулуччи с Кара-Георгием для последующих историков.

Подробно на рассмотрении этого документа остановился А. Арсениевич-Баталака⁶. Он привел письмо Будберга Кара-Георгию, из которого ясен чисто военный характер миссии Паулуччи, имевшего „особенное поручение осведомителя о нуждах ваших (т. е. сербов, — С. Н.), равно и о способах извлечь величайшую пользу из единогласного действия“ русских и сербских войск. Арсениевич — Баталака рассматривал преимущественно сербскую сторону создания этого документа. Приведя его полный текст, он отметил отсутствие на документе печати Кара-Георгия и объяснил это заявлением последнего, что он потерял печать. Указанный автор полемизирует с „Военным сборником“, где указывалось на наличие подписи Паулуччи. В действительности подписи Паулуччи на документе не имеется и Арсениевич отметил это обстоятельство правильно. Совершенно справедливо он возражает против имеющегося в статье „Сборника“ обозначения документа в качестве „условия“, говоря — вполне объективно, — что „Сербия не была в состоянии заключать какие-либо соглашения и договоры с Россией“⁷. Отказ же Кара-Георгия от подписи документа он объясняет недоверием к Паулуччи, о котором ходили слухи, что он австрийский, но не русский агент. Документ же в основном принадлежит Гагичу, который был и переводчиком в переговорах с Паулуччи, не знавшим русского языка и составителем (писац) документа.

Новый оттенок придавал миссии Паулуччи Ст. Новакович. Без всяких к тому оснований, он утверждает, что Паулуччи прибыл в Белград „с весьма обширными полномочиями“ и, имея в виду нападение французов на Далмацию, заключил с Кара-Георгием конвенцию „значительную во многих отношениях“ („значајну у многим погледу“)⁸. Изложив содержание документа, Новакович отмечает недовольства Кара-Георгия первой статьей о протекторате России над Сербией, т. к. не хотел терять свою личную власть. Пункт этот не был одобрен и Александром I, который не имел намерения распространять владения России на правый берег Дуная. Статья — говорит Новакович — вошла в документ из-за внутренних несогласий в Сербии желая части старейшин ограничить власть Кара-Георгия⁹.

⁴ Н. А. Попов, Россия и Сербия, Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1804 по 1856 гг. Ч. 1, М., 1869, 60.

⁵ В. Боггишић, Разбор сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия“, СПб., 1872.

⁶ А. Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка, Б., 1890, 263.

⁷ Там же, 269.

⁸ Ст. Новаковић, Васкрс државе српске, Изд. 2, Београд, 1904, 72.

Всего обстоятельнее эпизод этот изложен в исследовании М. Вукичевича „Караджордже“. Автор при этом опирался на документы, опубликованные Богишичем, на те, которые он разыскал сам, и также на свидетельства современников. Его трактовка т. наз. „конвенции“ заслуживает всяческого внимания.

Изложив по публикации Богишича донесение Паулулчи о его поездке в Далмацию, автор говорит о приезде его в Белград. Он останавливается особо на недоверии, которым встретили Паулулчи и на подозрениях, что он вовсе не русский представитель. Вукичевич отмечает старания Миленко Стойковича и Иеремии Гагича убедить Кара-Георгия, что маркиз Паулулчи действительно тот, за кого себя выдает. Сама „конвенция“, считает Вукичевич, написана Миленко Стойковичем и И. Гагичем¹⁰. Переговоры были короткие, так как Кара-Георгий уехал из лагеря в связи с движением турок на Арине. Вследствие отъезда Кара-Георгия переговоры продолжили Миленко и Гагич и предложили русскому представителю известные 13 пунктов. Это утверждение подтверждается ссылкой на недоступное нам свидетельство Млинарича.

Также, как Новакович, Вукичевич уделяет особое внимание первой статье документа и объясняет ее появление старанием Паулулчи, который — как полагает Вукичевич — тем думал угодить царю, а с другой стороны признает ее результатом „сербских домашних интриг“¹¹, влиянием старейшин, бывших противниками единоличной власти Кара-Георгия. Развивая положение, что документ не был подписан вождем восстания, автор утверждает, что на оригинале стоят только печати Стойковича и Гагича. Вместо того, чтобы признать этот документ дефектным в силу указанных формальных недостатков, Вукичевич, хотя с русской стороны документ вовсе никем не был подписан, признает его „весьма значительным“. В чем же его значение? Автор говорит так: „В нем впервые ясно поставлены основы русской политики в Сербии, на основании которого действовал Родофиникин, как представитель России, во все время своего пребывания в Сербии“¹². Он разъясняет также, что военная сторона „конвенции“ скоро отпала, т. к. русско-французская вражда, вызвавшая документ к жизни, Тильзитским миром была превращена в русско-французский Союз. Оставались в силе пункты об организации внутреннего управления в Сербии, чем занимался Родофиникин, и о составлении конституции для ограничения личной власти Кара-Георгия.

Традиция трактовок рассматриваемого документа, как двустороннего обязательства, дожила до наших дней. А. Ф. Миллер в книге „Мустафа паша Байрактар“, говоря о переговорах Паулулчи с Кара-Георгием, утверждает, что в результате их был подписан документ, представляющий собою, по сути дела, политический договор между Россией и Сербией, „хотя он и носил скромный заголовок. В этом договоре Сербия формально ставилась под протекторат России“¹³.

⁹ Там же, 73.

¹⁰ М. Вукичевич Караборђе, Б., 1912, књ. 2, 538.

¹¹ Вукичевич. Указ. соч., 541.

¹² Там же, 541—542.

¹³ А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, М., 1947, стр. 149.

Дальше автор излагал содержание документа.

Сохранилось понимание „Собеседования“ Паулуччи с сербскими предводителями, как русско-сербской конвенции, и в югославской литературе. Так, Мирослав Джорджевич пишет о „составлении сербско-русской конвенции“ с участием Миленко Стойковича и Гагича. В дальнейшем он излагает текст документа так, как будто это было взаимное соглашение: предусмотрено (предвижено) участие русских войск и т. п.¹⁴ В документе же употреблены такие выражения: „необходимо нужно сербскому народу“, „необходимую нужду имеют сербы“, „нужно бы было“ и др.¹⁵, что совсем не соответствует обычному стилю договоров или конвенций.

Легко видеть, что все авторы, о которых шла речь, развивали по существу, хотя и с некоторыми различиями один и тот же взгляд на рассматриваемый документ, как на соглашение между Россией и Сербией, независимо от того, как они понимали роль и цели договаривавшихся сторон. Исключение составляет только Арсениевич.

Точка зрения отличная от взглядов большинства историков высказана в последнее время. В комментариях к IV т. „Внешней политики России“ после краткого обзора мнений русских авторов, сказано: „В действительности нет оснований рассматривать названный документ как двусторонний, как русско-сербскую конвенцию. Паулуччи не имел официальных полномочий ни обсуждать, ни заключать от имени России какого-либо соглашения с Сербией... Главная цель миссии Паулуччи состояла только в сборе необходимой для Петербурга военно-политической информации... Документ, получивший название конвенции Паулуччи — Кара-Георгий подписан только сербской стороной¹⁶. Дальше говорится, что оригинал отличается от опубликованной копии некоторыми разночтениями и пропусками. Но редакция сочла их, как можно думать, несущественными и заново публиковать документ не признала нужным, сославшись на издание Богичича. Из заглавия документа, как оно приведено в последнем: „Собеседование положенное между...“ автор комментария делает вывод: „Это протокол или запись беседы“. В этой записи не было ничего нового по сравнению с заявлениями, сделанными сербами раньше и переданными русским представителям. Комментатор отмечает, что под документом стоит только три подписи со стороны сербов. Подписи Паулуччи нет. „Для того, чтобы этот документ сам по себе можно было считать конвенцией или союзным договором, в нем должен был бы присутствовать обязательный юридический признак двустороннего соглашения — подпись второй стороны, но ее там нет“¹⁷.

Попытаемся рассмотреть вопрос об интересующем нас документе на основании опубликованных как в последнее время, так и ранее, а также и неопубликованных документов.

Вопрос о связях с сербами и участии последних в войне на стороне России возник в момент, когда война уже началась и ожидалось дальнейшее развертывание русско-турецких боевых операций. 31.

¹⁴ Мирослав Борбевич, Политичка историја Србије XIX и XX века, I, 1804—1813, Б., 1956, 173.

¹⁵ В. Богичич, Указ. соч., 110—111.

¹⁶ Внешняя политика России в XIX — нач. XX вв. Т. IV, 553, М., 1965.

¹⁷ Там же, 554.

ХII./12. I. 1807 г. министр иностранных дел А. Я. Будберг писал об этом главнокомандующему Молдавской армией И. М. Михельсону: „Весьма нужным кажется мне по настоящим обстоятельствам, чтобы в секретных сношениях с сербами употреблено было как наивозможно более деятельности, чтобы приобрести обстоятельные сведения, во-первых, их способах относительно числа войск, вооружения оных и пр., во-вторых же, каким образом будут они нам содействовать, ежели разрыв наш с Портою сделается необходимым”.¹⁸ Далее в этом письме указывается на желательность действия сербов со стороны Белграда и Видина и на необходимость установления способности их самостоятельно овладеть крепостями. В этом же письме предусматривалась возможность в случае надобности послать инженерных и артиллерийских офицеров в Сербию для помощи сербским отрядам.

В скором времени русскому правительству в связи с успехами французов в Европе стало ясно, что война с Турцией развернется шире. В связи с чем правительство обсуждало планы ведения кампании на Дунае и в Средиземном море.¹⁹ В то же время Россия стремилась улучшить свое международное и военное положение заключением мира с Персией. Как раз в эту пору Михельсон во исполнение указаний Будберга писал (II/23 января 1807 г.) Кара-Георгию о желательности совместных действий и просил сведений о силах сербов, расположении их войск, месте, где можно установить коммуникацию с русской армией. И указывал ему на Видин, как на следующую цель сербского наступления.²⁰ 18 февраля/2 марта 1807 г. Будберг отмечал готовность сербов к совместным действиям с русскими, ставил Михельсону новую задачу: установить с сербами постоянную, связь, а через них войти в связь с Черногорией²¹. Проводя исподволь эти военные приготовления, русское правительство стремилось не раздражать Порту и готово было на сохранение мира при условии разрыва Турции с Францией и удаления французского представителя Себастиани из Константинополя. Но пожелания России не получали встречного согласия Порты.

Между тем, обращение Михельсона к Кара-Георгию с запросом о потребности сербов вызвало их отклик, да и у Родофиникина, находившегося еще в Валахии, установились связи с сербами через доверенных лиц.

Тем временем разворачивались действия русской армии. Войска подтягивались к левому берегу Дуная 15/27 марта был занят Извор, а 5/17 июня — Остров. Туда 17—18 июня ст. ст. подошли русские войска. Совместными с сербами действиями нанесли туркам удар близ Штубика. Более трудными были бои под Ужницей. В это время, когда сербские и русские части сражались совместно. 17 июня ст. ст. в Белград прибыл Родофиникан.²² В инструкции, данной ему Михельсоном, русскому представителю в Сербии указывалась необ-

¹⁸ ВПР, III, стр. 461.

¹⁹ Сборник Русского Исторического общества (СрРИО), т. 88, 1—8.

²⁰ ВПР, т. III, 478—479.

²¹ ВПР, т. III, 511.

²² Н. А. Попов, Россия и Сербия, Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 гг., М., 1869, т. I, 58.

ходимость занятия вопросом, поставленным перед Главнокомандующим Молдавской армией сербскими депутатами, вопросом об организации внутреннего управления в Сербии. Ему поручалось „заняться обозрением небезважного предмета сего” и ставить о своих предложениях в известность и Главнокомандующего и Министра иностранных дел. Но „одним из важнейших занятий” Родофиникина должно было быть собрание вернейших сведений: „о количестве народа, оружие носящего и носить могущего, — о прямых наклонностях, какими наиболее сербы побуждаемы, к приверженности к России... о точном направлении и о дальнейших видах, каковые имели бы они в действиях или операциях своих, о средствах к установлению надежной коммуникации из Сербии, с одной стороны, с российской армией, а с другой, с черногорцами; о надобности, каковую именог они в оружии и деньгах или иных каких-либо вспомоществованиях”.²³ Кроме того Родофиникину следовало выяснить наличие связей сербов с французами.

Подлинным центром инструкции является выяснение военной мощи Сербии и главной его задачей: „стараться наивернее проникнуть всю обширность цели и плана военных действий сербов в том смысле, в каких пунктах предполагает Черный Георгий удерживаться оборонительно, в каких действовать наступательно и каким бы легчайшим средством думал он соединиться с войсками российскими...”²⁴

Немного раньше отъезда Родофиникина в Сербию было решено провести более широкое выяснение военной конъюнктуры и перспектив на Балканском полуострове. Из царской ставки в Бартенштейне в середине мая был командирован в Далмацию, а затем в Сербию полковник русской службы итальянский выходец маркиз Ф. О. Паулуччи. В инструкции, данной ему министром иностранных дел Булбергом ему поручалось выяснить настроения населения в Далмации, Боснии и Герцеговине, силы французских войск, их дислокацию и т. п. Из Далмации он должен был отправиться в Сербию, в Белград. Так же, как Родофиникину, ему надлежало разузнать, какие связи имеют сербы с французами, „каковы их планы, в каком направлении они намерены предпринимать военные действия, какими способами можно установить связь между ними, с одной стороны, и русской армией в Валахии и черногорцами — с другой, какую нужду они испытывают в оружии, деньгах и т.д.”²⁵ Русскому представителю поручалось заверить сербов, что они получат оружие и все необходимое для ведения войны. Никаких дипломатических поручений Паулуччи не имел, никаких полномочий на заключение каких-либо актов или договоров ему не было дано.

Для понимания существа миссии Паулуччи крайне важно почти буквальное совпадение между его инструкцией и аналогичной Родофиникина. В тяжелых обстоятельствах, в которых находилась Россия перед угрозой осложнения на Балканском полуострове в условиях незавершенной войны с Францией, ей всего важнее было проверить

²³ ВПР, т. III, 623—624.

²⁴ Там же, 624.

²⁵ Там же, 587.

степень боевой крепости и политической надежности сербов. Это хотела выяснить с помощью учета тех сведений, какие могли доставить Родофиникин и Паулуцчи.

После посещения Даамации и ознакомления с положением в том районе, Паулуцчи прибыл в Белград 18 июня, а затем в лагере под Неготином 27—28 июня 1807 г. — состоялась встреча его с Кара-Георгием, Миленко Стойковичем и Иеремией Гагичем. В результате состоявшихся переговоров был составлен документ, известный под названием „конвенции Паулуцчи — Кара-Георгий“. Это название документу было дано самим Паулуцчи в его донесении Бубергу из Рымыника от 18/80 июля 1807 г.²⁶ Там сказано, что весь документ был согласован с Кара-Георгием („...set convention fut établie“) говорится об отъезде сербского вождя из лагеря на фронт ввиду активизации турок на границе с Боснией. Это расходится с версией, сообщаемой Вукичевичем об отъезде Кара-Георгия в связи с недовольством содержанием документа. Конечно, незнание Паулуцчи сербского языка не позволило ему проникнуть в отношения сербских участников переговоров и понять их отношение к делу.

Содержание документа хорошо известно; оно много раз излагалось в литературе и делать это еще раз не имеет смысла. Следует только отметить некоторые его формальные черты. Хотя и они уже отмечались. Он подписан только представителями сербской стороны. Подписи Паулуцчи не имеются; так как Кара-Георгий после разговора уехал, а документ — как можно думать еще не был готов, подпись Гагича сопровождается указанием: „По заповеди Черного Георгия Петровича предводителя сербского народа, Иеремия Гагич, член Совета сербского и секретарь“.²⁷

Таким образом, отсутствие печати Кара-Георгия, о чем упоминают некоторые историки, не является его отказом от документа. По его уполномочию подписался Гагич.

Итак, по форме документ был акт односторонний, а не двусторонний, какими являются договоры или конвенции, и по своим формальным признакам не может именоваться конвенцией.

Еще важнее, чем эта формальная особенность, само содержание документа. Как указано выше, он сформулирован как пожелания или как указания на нужды сербов. В нем нельзя указать ни одной статьи, которая могла бы быть истолкована в качестве не только обязательства, но даже обещания русской стороны. Это относится и к первой статье о „протекторате“ России. Так что и по содержанию так называемая „конвенция“ представляет такой же перечень пожеланий сербского народа, адресованный правительству России, каких много сохранилось от периода Первого сербского восстания.²⁸ Больше оснований рассматриваемый документ назвать протоколом — пусть

²⁶ Богишич, Указ. соч., 102.

²⁷ Богишич, Указ. соч., 110.

²⁸ К сожалению, подлинник документа не был разыскан. Мы не имеем возможности остановиться на сравнении его с опубликованной дважды копией. В случае успеха дальнейших поисков мы еще вернемся к анализу рассматриваемого источника. Но сам факт неясности местонахождения документа указывает, что он не рассматривался русскими деятелями того времени в качестве государственного акта.

он не отражает диалог, но формулирует итоги переговоров. Такое толкование миссии Паулуччи и документа, явившегося результатом ее, соответствует пониманию современников. Ген. И. И. Исаев, сообщая Михельсону 27 июня о проезде Паулуччи в Белград, говорил, что он был у Кара-Георгия, чтобы „отобрать от него верное сведение, в чем имеет он нужду“.²⁹ Михельсон доносил Александру I о прибытии Паулуччи с бумагой, „заключающей положительное желание славяно-сербского народа“ находиться под покровительством России³⁰, т. е. подчеркивал как односторонний характер документа, так и его существо — обращение к России с просьбой о нуждах Сербии.

И. Гагич в письме к Михельсону от 4 июля так говорил о визите к сербскому предводителю полковника русской службы: „С письмом Бюдберга приезжал к Кара-Георгию маркиз Паулуччи для осведомления о нуждах сербского народа, уверения в непрременном покровительстве великого императора всероссийского и собеседования с господ(ином) Черным Гергием Петровичем славяно-сербского народа предводителем“.³¹ С русским представителем Михельсон может выяснить все нужды и необходимости сербского народа“. Гагич, ссылаясь на поручение Кара-Георгия, просил пропуски к Александру I, чтобы „представленные пункты повторительно словесно представить“. Это пожелание объяснялось потребностью ходатайствовать чтобы в случае перемирия с Турцией, Россия поставила вопрос и о сербах.

Пункты записи пожеланий сербов имели разную судьбу. Один из них вовсе не реализовались, как все, что связано с принятием Сербии под управление русского чиновника. Русское правительство не имело ни намерений, ни возможности распространить свою власть на правый берег Дуная. Что касается пунктов о военных действиях, изменение политической и военной обстановки сделало их недействительными, так как после Тильзитского мира на первый план вышел вопрос о перемирии и включении в него сербов. Что касается военного снабжения и денежного содержания, эти, не один раз в дальнейшем повторявшиеся пожелания, были постоянно удовлетворяемы русским правительством.

О ТАКОЗВАНОЈ „КОНВЕНЦИЈИ ПАУЛУЧЧИ-КАРАБОРБЕ“

Резиме

У јуну 1807. г. пуковник руске армије Маркиз Паулуччи посетио је Србију и у логору у близини Неготина састао се с Караборбем и другим српским представницима. Резултати преговора записани у документу, који је Паулуччи назвао „конвенција“, много пута су анализирани у литератури руској и српској, совјетској и југословенској. Огромна већина аутора сматра да документ представља конвенцију,

²⁹ Ц. ГВИА (Централный Гос. военно-исторический архив), Ф. Молдавской армии, оп. 5/105, св. 25, л. 69, лл. 100.

³⁰ АВПР, Канцелярия, 1807 г., л. 1886, л. 59.

³¹ ЦГВИА, Ф. ВУА, л. 395, л. 124.

споразум. Најпрецизније, мада и без потребних доказа, такво схватање је формулисао С. Новаковић. Недавно је у совјетској литератури изнето мишљење, да документ, који је потписао Паулучи, не представља конвенцију, јер се на њему налазе само пописи српских представника.

Анализирајући околности слања Паулучија у Србију и инструкцију, која му је била дата, упоређујући је са инструкцијом датој Родофиникину, аутор долази до закључка, да је задатак мисије Паулучија био аналогичан задатку који је био постављен Родофиникину: упознати се са стањем оружаних снага Срба, њиховим ратним плановима и потребама у погледу оружја и новчаних средстава. Паулучи није имао дипломатских пуномоћија и није добио право да у име Русије склопи било какав споразум. Како садржај документа, тако и његова форма не дозвољавају да се он сматра као споразум, већ, напротив, наводе на закључак да је то списак жеља Срба и излагање њихових прогноза односно ратних акција против Турака. Тако је на овај документ гледало и низ савременика, Руси и Срба.

Николай ТОДОРОВ

София

НОВЫЕ ДАННЫЕ О СЕРЕБСКИХ ДОБРОВОЛЬЦАХ В ГРЕЧЕСКОМ ВОССТАНИИ 1821 Г. В ДУНАЙСКИХ КНЯЖЕСТВАХ

В течение последнего десятилетия XVIII века освободительная борьба балканских народов вступает в новую более высокую стадию. Революционные события во Франции и Европе стимулируют эманципацию освободительного движения на Балканах от политики европейских государств с Османской империей. В результате внутреннего социально-экономического развития и воздействия общеевропейской обстановки на подвластные султану народы, созревают условия организованной революционной борьбы. Это те самые годы, когда греческий революционер Ригас Велистиналис делает решительный шаг перенимая идеи Великой французской революции в соответствии с конкретными условиями, установившимися на Балканах, делая из них знамя организованной освободительной борьбы¹. Таким образом, национально-освободительная идеология на Балканах достигает в конце XVIII в. вершины революционной мысли эпохи. Несмотря на различную степень социально-экономического развития балканских стран, боевые призывы греческого революционера Ригаса направлены любому из балканских народов. Они находят отклик среди всех поработанных христиан. Таким образом, еще в своем зародыше революционная национально-освободительная идеология на Балканах несет глубокий отпечаток, определенный спецификой балканской действительности — еще первые идеологи национально-освободительного движения замещают борьбу как общую, общеевропейскую. Единодействие балканских народов считается необходимым условием успеха и намечается как основной элемент стратегии и тактики организованной борьбы. Это естественное перерастание сугубо национальных задач отдельных народов в общеевропейские определяется общей исторической судьбой балканских народов, их экономическими и культурными связями, их общими целями и задачами. Последовавшая революционная практика показывает, что каждая из попыток восстания на Балканском полуос-

¹ О жизни, деятельности и идеях большого греческого революционера см. А. Ε Βρανούσης, Ρήγας Βελεστινλής, 1757 — 1798. 'Αθήναι, 1957; Ι. Ι. Ζαϊδέη, Ρήγας Βελεστινλής, 1957; Τ. Κορδάτος, Ρήγας Φωρός και η Βαλκανική Όμοσπονδία 'Αθήναι, 1945; Α Δασκαλάκη Μελισται περί Ρήγα Βελεστινλή. 'Αθήναι, 1964.

трове находит отзвук и поддержку у соседних народов. Таким образом, даже и революционный подъем, способствующий освобождению только части поработенных народов играет значительную роль в политическом созревании оставшихся под турецкой и австрийской властью христиан, подготавливает их освобождение².

Этим закономерностям, продиктованным балканской действительностью подчиняется и Сербское восстание 1804 г. Этим восстанием, вооруженная борьба балканских народов вступает в новую стадию. Ведя свое начало из Шумади под предводительством Карагеоргия Петровича, оно постепенно перерастает из бунта против произволов группы турецких угнетателей во всенародную освободительную борьбу против османского рабства. На восстание поднимаются широкие массы, увлеченные представителями всех прослоек сербского общества. В это же время осуществляется нечто качественно новое: Сербское восстание создает условия для проявления общепалканской солидарности. Сами руководители восстания дают выражение своей надежде, что их борьба не останется без поддержки остальных христиан. Речь идет о соглашении между сербами и болгарами. Сербские руководители считают участие болгар в восстании необходимым условием успеха. Эту необходимость сознают и остальные поработенные народы. Для них полностью ясен освободительный характер сербской борьбы. Они воодушевлены ею и подтверждают своими словами и действиями солидарность с восставшими сербами.

Особое место среди документов о роли Сербского восстания в целостном революционном процессе на Балканах занимает, изданная в Италии в 1806 г. книга на греческом языке анонимного автора под заглавием „Греческое народовластие“. Идеи автора показывают ясно, что греки считают сербское восстание примером освободительной активности. Только путем вооруженной революционной борьбы можно приобрести свободу. Греки должны понять это и как можно скорее действовать, следуя примеру сербов. „У нас один пример и великий и новый, который достаточен, чтобы убедить нас полностью, без надобности искать примеров в книгах историков. Этот пример так достоин восхищения по своей сути, чем беспредельнее безумие тех, кто не убежден в этом. Сербы дают нам этот великий пример, о греки“³. Автор стремится внушить грекам уверенность в собственные силы. Он настаивает: „их замечательный вождь и освободитель Георгий был в состоянии взбунтовать всех своих сонародников и в короткий срок за 6 месяцев освободить свою родину от гнета османского рабства. О, сколько полезных для греков уроков дал и сколько колебаний рассеял своими делами Георгий который достоин считать его святым“. По мнению автора книги, пример сербов должен помочь грекам созреть для идеи, что один народ может быть действительно свободным только отвовав свою свободу.“ Почему, братья мои, менять хозяина, когда и

² N. Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque (1789—1821)*, Genève-Paris, 1962; N. Todorov, *La coopération interbalkanique dans le mouvement grec de libération nationale à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle — son idéologie et son action. — Etudes balkaniques*, t. II, S., 1965, 171—184.

³ Ἀναγόρου τοῦ Ἑλλήνου, Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἤτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας Ἑκδ. Τ. Βαλέτας, 3. ἐκδ. Αθήνα, 1957. 215-216.

одни можем освободиться? Неужели думаете, что иго чужой династии легче? Не думаете ли, что это тоже иго?... Пусть не страшит Вас наша неопытность, а поглядите на сербов!"⁴ Книга анонимного автора считается основным программным документом революционно настроенной греческой буржуазии. Одновременно, однако, ее следовало бы считать основным трудом, отмечающим эволюцию революционной мысли на Балканах. Она раскрывает очень непосредственно и ярко в какой степени освободительные движения на Балканах взаимно связаны и влияют одно на другое.

Греки не ограничиваются только свидетельствованием своего преклонения перед борьбой восставших сербов. Греческие арματοлы и клефты откликаются на призывы Карагеоргия и волнуются повсеместно, облегчая таким способом сербских повстанцев. Между сербскими руководителями и греками в Дунайских княжествах устанавливаются связи. Созревают проекты общих антитурецких действий⁵.

Болгары также доказывают свою солидарность с восставшими сербами. Из внутренних районов страны и земель вблизи восставших сербов, множество болгар отправляется к воевавшим районам и включается в борьбу. Османское правительство вынуждено предпринять массовые репрессии над болгарами, чтобы ограничить их волнения. С вспышки русско-турецкой войны 1806—1812 г. г. формируются добровольческие отряды болгар, греков и румын. Создается „Болгарское земское войско“ под командованием Н. Пангалоса, состоящее из болгар и греков Южной России. В связи с этими событиями активизируется болгарская эмиграция в Дунайских княжествах. Именно тогда, посвященный и политический деятель Софроний Врачанский вырабатывает вместе с другими сонародниками одну из наиболее ранних болгарских политических программ⁶.

Таким образом, в ходе антитурецких действий осуществляется один из самых ярких примеров достижения единодействия между революционными представителями всех балканских народов. Восторг современников событий от массового движения находит выражение в достигших до нас стихах, составленных на греческом языке⁷.

„Среди этого войска сербов
большинство не знают друг друга
так как собирались со всех мест
болгар больше всего, валахи и ромей“

Создание греческой революционной организации Филики этерия в 1814 г. отмечает новый этап в развитии национально освободительного движения на Балканах. Формируется прочная революционная организация с определенной программой и целями Ее стратегия и тактика обобщают весь европейский и балканский революционный опыт.

⁴ Там же, 220—221.

⁵ М. Θ. Λάσκαρις. Ἑλληνας καὶ Σέρβοι κατὰ τοὺς ἀνελευθέρωτικούς τῶν ἀγῶνας 1804—1830. Ἀθήναι, 1936, 38—44.

⁶ Ст. Дойнов, Българите и Първото сръбско въстание, Исторически преглед, XXVI, № 5, 73 сл.

⁷ М. Θ. Λάσκαρις, пос. соч. 27.

Организационная сеть Филаки этерии охватывает весь полуостров и греческие колонии в Европе и Ближнем Востоке. Очевидно скоро после своего создания, организация начинает привлекать представителей негреческих народов. Планы о революционных действиях включают обязательным условием участие всех балканских народов. Предвидители сербов, болгар, румын и греков достигают договоренности. Подробно разрабатываются планы о создании нескольких повстанческих очагов на Балканах. Сам Карагеоргий Петрович привлечен в организацию, а после его гибели, Филаки этерия старается достичь договоренности с Милошем Обреновичем. Вожди Филаки этерии устанавливают связи и с вождем румынских бунтовщиков Тудором Владимиреску. Бывший командир Болгарского земского войска Д. Ваткиотис обязуется организовать несколько тысяч болгарских добровольцев, которые бы действовали с севера в Дунайских княжествах. Филаки этерия устанавливает связи с болгарскими внутренними районами страны посредством Хаджи Панко из города Свиштова. Греческие революционеры связываются и с болгарскими арнаутскими капитанами во Влахии и Молдавии — Димитром и Павлом Македонски, Хаджи Проданом, Александром Николаевичем Павлович и пр. Почти каждый более значительный болгарский поселок дает участников Филаки этерии: София, Пловдив, Варна, Свиштов, Тырново, Сливен и пр.⁸

Зимой 1821 г греческие революционеры приступают к действиям. После предварительного соглашения между руководителем Филаки этерии Александром Ипсианти и вождем валашских повстанцев Тудором Владимиреску, войска Филаки этерии входят в Молдавию. Начинается восстание местного населения, руководимое Т. Владимиреску. После кратковременных успехов восстания, турецкие войска переходят через Дунай и уничтожают разединенные революционные силы этеристов. Остатки разбитых повстанческих войск перебрасываются, главным образом, на русскую территорию. Они дают последнее сражение турецким войскам у Скулени и пересекают р. Прут.

Несмотря на неуспех, восстание в Дунайских княжествах играет большую роль в истории освободительного движения. Оно является фактическим началом греческой освободительной войны, которая кончается только в 1829 г, созданием свободного греческого королевства, после новой победоносной русско-турецкой войны. Значительная часть участников в восстании в Дунайских княжествах перебрасывается на греческую территорию и там продолжает борьбу за освобождение. Значимость событий в Дунайских княжествах определяется и обстоятельством, что в ходе этих событий формируется армия подлинного общевалашского облика. Боевые силы Ипсианти и Владимиреску объединяют все балканские народы. Они плечо к плечу действуют против общего врага, несмотря на то, что их задачи не совпадают вполне.

Повстанческая армия в самой Греции продолжает включать в свои ряды представителей негреческих народов. В Греции сражается болгарин Хаджи Христо со своей победоносной конницей. За свободу Греции воюют Йованчо из Пловдива, Васо Черногорец и многие другие. Все они участвуют в греческом восстании с ясным сознанием,

⁸ Н. Тодоров, Филаки этерия и българите, София, 1965.

что задуманный грандиозный проект общебалканского восстания провалился, что это уже борьба за освобождение греков. Этим они доказывают свое политическое созревание и подъем политической мысли на более высокий уровень.

За последние десятилетия историки балканских стран отыскали и сообщили множество фактов, свидетельствующих о всеобщем подъеме в 1821 году и массовом участии всех балканских народов в решительных событиях, имевших место в Дунайских княжествах. К документам современников событий, ученые добавили информации, заимствованные из самых разных источников. Располагаемые до сих пор сведения о социальном и национальном составе повстанческой армии в Дунайских княжествах весьма отрывочны. Дороги, которыми повстанцы вливаются в боевые силы организации остаются не вполне выясненными. Общие для балканских христиан восточно-православные имена в большой степени затрудняют ученых в определении национальной принадлежности отдельных участников. Не всегда можно судить о национальной принадлежности и по месту рождения или даже по полученным впоследствии прозвищ, как „арнаут” и др. Поэтому, для науки большую стоимость имел найденный в Одесском архиве подробный список повстанцев, перешедших через р. Прут после поражения восстания.

Этот является поименным списком „паспортизацией”, составленным русскими властями и содержит сведения о национальной принадлежности, подданстве, местожительстве, времени и пути вступления в Молдавию, профессии, эвентуальном военном чине и некоторых дополнительных данных, напр. был ли в России, участвовал ли и в других событиях и пр. Ответы повстанцев, зарегистрированных в этом списке, перед русскими властями, дают возможность получить представление о путях, по которым повстанцы включаются в боевые ряды Филаки этерии, об охвате организационной сети на Балканах, о месте рождения, национальной и социальной принадлежности зарегистрированных лиц. Список мог бы служить источником информации по вопросам, не имеющим прямого отношения к истории востания в Дунайских княжествах. Анализ содержащихся в нем сведений мог бы помочь выяснению вопросов как: степень созревания национального сознания на Балканах в этот период, движение населения на Балканах, национальный облик некоторых из упомянутых поселков и пр. Следует также отметить, что список дает сведения о 1002 лицах т. е. по списку мы можем судить о национальном составе и социальной принадлежности приблизительно 14,3% из общего числа 7000 человек повстанческой армии в Валахии и Молдавии.

Согласно списку, греками зарегистрировано 503 человека, молдованами — 119, валахами — 9, болгарами — 132, сербами — 72, черногорцами — 2, боснийцами — 2, даматинцами (из Котора) — 4, русскими — 16, украинцами и липованцами — 3, албанцами — 7, цыганами — 6, венгерцами — 4, поляками — 4, крещеными турками — 3, крещеными евреями — 3, Французами — 3, итальянцами — 3, немцами — 2 и один испанец. Следует иметь ввиду, что в некоторых случаях национальное обозначение не отвечало действительной национальной принадлежности записавшихся повстанцев. Очевидно, некоторых лиц

негреческой национальности часто объявляли греками при вступлении на должность к князьям Валахии и Молдавии. Это касается и занимающих руководящую должность „арнаут”. Так например, греками объявлялись албанец Панайоти Векилхарджи (№ 799), болгары Христо из Самокова и Константин Христо Самоковский (№ 288 и 521). Характерно и то, что в некоторых случаях используются национальные обозначения, употребленные в качестве прозвища. Так например, Недялко Иван Сырбу из Ст. Загоры записан как „болгарин, турецкий подданный из г. Стара Загора, в Бессарабию прибыл с вождем Карагеоргием”. Очевиден факт, что в данном случае национальное обозначение „серб” перешло в прозвище „Сръбчето”, легко приобретенное из-за участия Недялко в сербском восстании. В некоторых случаях, как у Александра Байтрактар записанного как „серб из г. Самокова, служившего арнаутом у князя Калимаха” (№ 876) очевидно касается о повстанце, объявившем сербскую национальную принадлежность из-за более широкого распространения этого национального наименования в Молдавии. Аналогичны и случаи Ивана Янчу, серба, турецкого подданного из Русчука, служившего в Молдавии у князя 11 лет (№ 301) и др. Несмотря на эту условность в национальном разграничении мы приняли основой сделанную регистрацию национальной принадлежности, объявленной самими повстанцами.

При анализе документа возник и вопрос отвечает ли действительности место рождения. То обстоятельство, что во многих случаях даны села, кроме этого сделано разграничение между жительством и происхождением и указано категорически, что данное лицо переселилось в город, дает нам основание считать, что эти случаи касаются жителей города.

По численности сербская группа становится на четвертое место, после греков, болгар и молдавцев. Кроме 72 серба указаны 2 черногорца, 2 боснийца, 4 даматинца из Котора, означенных как „склавуны”. За исключением четырех даматинцев, зарегистрированных как австрийские подданные, почти все остальные — турецкие подданные. Один черногорец был из „владений митрополита Петровича” и три серба с русским подданством. Двое из них участвовали в русско-турецкой войне 1806—1812 г. г. и ушли с русскими войсками, а третий — Антоний Василий Энгурли (№ 51) — участник в сербском восстании перешел в Бессарабию вместе с Карагеоргием в 1814 г. О нем отмечено, что он дворянин. Не только он один искал убежища в Бессарабии с Карагеоргием. Кроме него еще 28 человек участников в восстании перешли из Сербии в Молдавию во время русско-турецкой войны или непосредственно после нее. Из них 17 человек перебросились в Бессарабию и направились к Хотину с Карагеоргием. Там они остались до мая 1821 г. когда снова компактно вошли в Молдавию и присоединились к движению этеристов. Среди них был сербский воевода Йовица Милованович (№ 391). Записано, что Стоян Курьер из Белграда служил в рядах „болгарского земского войска” и затем стал курьером русского консульства в г. Яссы (№ 281). Интересна история и Степана Николаевича Русского, служившего переводчиком в Донском казачьем полку в 1806—1812 г. г, а затем участвовавшего в событиях в Дунайских княжествах уже как русский подданный. (№ 527) Сербами-

-арнаутами указаны два человека из Сереса и Видина, прибывших в Молдавию еще в конце XVIII века (№ 275, 333). Остальная часть около 40 человек эмигрировала или временно перешла в Молдавию после русско-турецкой войны. Из них 12 человек перешли границу в 1821 г., чтобы оказаться в рядах повстанцев, в т. ч. 4 дальматинца под предводительством Антона Матковича, указанного как „греческий капитан на французской службе” (№ 243). В события включился и Николай Стойкович, приехавший в Молдавию в поисках своего брата. После вспышки восстания он присоединился к повстанческой армии.

По отраженным в списке сведениям можно судить, что сербы участвовали в восстании с большим воодушевлением. Никто из них не пытался скрывать своего участия. Только двое из них отрицают свое добровольное участие и присоединение, в том числе Никола Атанас, турецкий подданный из Сербии, который в течение 6 лет занимался хозяйством и торговлей в Молдавии. Он утверждает, что включен арнаутами силою в ряды этерии. Второй — Стоян Петрович прибыл в Хотин с Карагеоргием, где служил у сербского митрополита. Греки заставили его поступить в этерию. Следует отметить, что Петрович не делает никакой попытки скрыть свое революционное прошлое (№ 711, 407).

Профессиональный состав группы сербских повстанцев следующий: 18 арнаутов, из них 5 человек капитанов, 11 торговцев, 8 ремесленников — 4 портных, 2 сапожника, 1 пекарь и 1 ювелир, 16 служащих — 2 у торговцев и остальные у различных лиц и в различных учреждениях. Кроме них еще 1 дворянин, 1 воевода и 1 владелец села. Если сделать сопоставление с данными о болгарах, будет видно, что у двух национальностей арнауты занимают одинаковое соотношение. У сербов больше относительное участие торговцев и соответственно меньше относительная часть ремесленников. В целом картина почти такая же как у болгар.

Согласно историческим источникам руководящие места в армии этеристов занимают представители греческой аристократии. Среди них особое место занимают находящиеся на русской службе, как братья князя Александр, Никола и Георгий Ипсиланти, Г. Кантакюзин и др. В командовании повстанческими силами принимают участие и лица, занимающие военные должности в Дунайских княжествах. Среди них особое место занимают греки, сербы, албанцы, валахи и молдавцы, принявшие военное дело как профессию. Они заполняют ряды среднего и низшего состава повстанческой армии. Основная масса участвующих в событиях 1821 г — ремесленники, мелкие торговцы, крестьяне, полупролетаризованные элементы, как слуги, общие рабочие и др. Этот состав повстанческой армии подтверждается и данными, заимствованными из поименного списка.

Из рассмотренного списка можем заимствовать сведения о половине из общего числа повстанцев, включенных в него, что касается их социальной принадлежности. Эти данные показывают, что большинство включенных в список лиц — ремесленники и мелкие торговцы, слуги и арнауты. Нижеследующая таблица показывает распределение повстанцев по профессиям.

Профессиональный состав участников по национальности

Националь- ность	Торговцы		Ремеслен- ники		Слуги		Арнауцы		Другие		Всего	
	чис- ло	%	чис- ло	%	чис- ло	%	чис- ло	%	чис- ло	%	чис- ло	%
Греки	91	38	24	10	59	24,7	15	6,3	50	21	239	100
Молдавы	3	2,3	21	16,4	85	65,9	10	7,7	10	7,7	129	100
Болгары	12	11,2	30	28	27	25,7	33	30,8	5	4,3	107	100
Сербы	11	20,8	8	15	13	24,6	18	34	3	5,6	53	100
Всего	117		83		184		76		68		528	

Сведения о профессии этой половины повстанцев показывают, что среди них преобладает группа слуг — по численности она равна группе торговцев и ремесленников взятых вместе. Эта группа составлена из лиц, лишенных средств производства или торговли и поступивших наемными рабочими. Некоторые из них работают учениками и подмастерьями у ремесленников и торговцев, но подавляющая часть — слуги, чая сущь не меняется тем, что они поступили на работу к князьям, боярам и арнаутским капитанам или их самочувствием, что находятся на более высокой общественной ступени. Их относительная часть для болгар, сербов и греков одинакова. Значительная численность молдавцев объясняется тем, что территория, где развиваются действия — Долавия и, работодателям, участвующим в повстанческих событиях легче увлечь за собой своих слуг.

Производительное население представлено только ремесленниками и торговцами. В поименном списке отсутствуют крестьяне и вообще их число в повстанческих войсках этеристов незначительно. Это обуславливается характером событий, имевших место далеко от места происхождения участвующих национальностей. Крестьяне в Дунайских княжествах участвуют активно и образуют движущую силу повстанческого движения Тудора Владимиреску, отличающегося ярко выраженным антифеодалным характером. В движении Ипсианты, однако, где национально-освободительный характер выступает в первую очередь, эта черта повстанческой армии не настолько типична.

Торговцы преобладают у греков, составляя почти 40% от общей численности. Это показывает не только количественное преобладание торговцев среди греческих эмигрантов, но также свидетельствует о большой роли торгового элемента в греческом национально-освободительном движении. Основателями Филаки этерии и ее самыми активными членами были торговцы и профессиональные революционеры. У нас нет возможности установить из поименного списка социальное положение греческих торговцев, но из кратких описаний понимаем, что, это главным образом, мелкие и средние торговцы и обыкновенные лавочники. Небольшое число торговцев среди молдавцев, по сравнению с числом ремесленников показывает пассивное и отрицательное отношение молдавской буржуазии к восстанию Ипсианты и интерес проявляемый к восстанию со стороны „бедного класса”.

Ремесленники наиболее многочислены среди болгар, но относительно хорошо представлены и у других национальностей.

Особое место среди участников восстания занимают арнауты, вооруженные силы Дунайских княжеств, составленные из разнородных этнических элементов. В этой группе болгары и сербы образуют одинаковую относительную часть, далеко превышающую часть греков и молдавцев. Участие болгар в вооруженных отрядах в Дунайских княжествах не привлекало до сих пор необходимого внимания. Это объясняется вероятно тем обстоятельством, что у болгар не было вспомогательных войсковых или полувойсковых групп, какие были созданы у остальных балканских народов после установления там турецкого владычества. Войнуки также составляли „рая“ и выполняли внутреннюю оборонительную службу по дорогам и проходам за некоторые льготы в налогах и других феодальных обязанностях. Во второй половине XVIII века и первой половине XIX века значительное число болгар в качестве вооруженных наемников поступало в ряды арнаутских отрядов в Дунайских княжествах и в военные отряды в других районах Османской империи, и, главным образом, в Египте.

Сведения из поименного списка показывают стоимость этого исторического источника. Этот документ дает конкретные данные о составе революционной армии в 1821 г. о различной роли, которую играли в ней отдельные прослойки населения на Балканах.

Он доказывает неоспоримо массовое участие всех балканских народов в греческом восстании и является ярким доказательством силы и глубоких корней идеи об общебалканском сотрудничестве.

Здесь мы отметим некоторые наиболее характерные для сербской группы имена. Придерживаемся целиком к тексту поименного списка, считая, что даже некоторые второстепенные подробности в сведениях о жизни повстанцев помогут восстановлению картины сербских повстанческих сил.

1. Янокий Констанди, серб, турецкий подданный. 8 лет назад прибыл в г. Яссы. Служил у бояр. С февраля месяца служит у полковника князя Кантакузина. Постоянного местожительства не имеет. (№ 19).

2. Греческий капитан Захария, серб, турецкий подданный. В течение 10 лет пребывает в Молдавии как капитан погони т. е. для розыска разбойников. В России не был. В последнюю войну с турками служил добровольцем в корпусе генерала-лейтенанта Засса. С 1 марта сего года стал этеристом. Постоянное местожительство в Молдавском княжестве, Васлуйском районе, село Бирая. Жена его и пятеро детей живут с ним (№ 114).

3. Маноли Добрович, серб, турецкий подданный, житель г. Бухареста. В апреле сего года стал этеристом в г. Яссы. Постоянное местожительство в Молдавском княжестве, Васлуйском районе, с. Бирая. Его жена вместе с ним. Под гарантией (№ 119).

4. Никола Станич, склавун, австрийский подданный из Бока Которска. Прибыл в Молдавию вместе с Матковичем. Постоянное местожительство в своей отчизне. По рекомендации. (№ 245).

5. Орнаутский капитан Аталис Папазоглу, серб, турецкий подданный из Боснии г. Сирал (?) Жил в Молдавии и Валахии 6 лет. Служил у князя Михаила Суцо. При выходе князя из Яссы, командующим отр-

ядом этеристов Пендедека отправлен с командой на преследование разбойников и розыск турков. Постоянное местожительство в г. Яссы. Семья живет вместе с ним. В карантин Скулени вошел за день до сражения у города (№ 265).

6. Иван Павло, серб, турецкий подданный из г. Белграда. 8 лет назад прибыл в Валахию. Владелец села. В марте стал этеристом. Семья осталась в Валахии в г. Кымполунге. В России не был. Под гарантией (№ 318).

7. Георги Сърбо, серб, турецкий подданный из г. Неготина. 15 лет назад прибыл в Молдавию. Занимался торговлей. В России не был. Постоянное местожительство в г. Бухаресте. Под гарантией (№ 352).

8. Тошо Христо, серб, турецкий подданный из г. Белграда. 5 лет назад прибыл в Молдавию из Хотина с сербским вождем Карагеоргием. Постоянного местожительства не имеет. Семья вместе с ним. Под гарантией (№ 363).

9. Стефан Страйкович, серб, турецкий подданный из Белграда. В Молдавии занимался торговлей в течение 9 лет. В Хотине был с бывшим сербским вождем Карагеоргием и уехал отсюда 6 лет назад. Постоянного местожительства не имеет. Семья вместе с ним (№ 365).

10. Здравко Петрович, серб, прибыл в Хотин с вождем Карагеоргием. Перешел в Молдавию с воеводой Миловановичем. Семьи нет. Выпущен под гарантию в сентябре (№ 396).

11. Павел Живкович, серб, турецкий подданный. Шесть месяцев назад прибыл из Галаца в Одессу. Служил у разных торговцев. В мае сего года с паспортом от начальника городской полиции Трегубова отправился вместе с греками водным путем в Галац. Постоянное местожительство в своей отчизне. Под гарантией с сентября (№ 409).

12. Вале Романович, серб, прибывший в Хотин с вождем. Из Рени отправился в Молдавию с Василием Вюлокбаши, убитым турками. В Рени живет его родственник — карантинный врач Иван Романович. Постоянного местожительства не имеет. Выпущен под гарантию с сентября (№ 408).

13. Димитрий Яневич, серб, турецкий подданный из Београда. Семь лет назад прибыл в Яссы для торговли. В России не был. Постоянное местожительство в Сербии. Мать с ним. Под гарантией с сентября (№ 414).

14. Младен Иванович, серб, турецкий подданный из Белграда. В Молдавию прибыл 28 февраля настоящего года. В России не был. Постоянное местожительство в отчизне. Под гарантией с сентября (№ 418).

15. Николай Петрович, серб, турецкий подданный из г. Белграда. 6 лет назад прибыл в Бессарабию. Жил в разных местах. В апреле настоящего года без паспорта приехал в Молдавию, ниже Скулени, присоединившись к этеристам. Постоянное местожительство в отчизне. Определен для отправления за границу, в Австрию, август № 4100 (№ 434).

16. Его слуга Йон Павлитович, черногорец из г. Бокодекаторо. Три месяца назад прибыл морем из Цариграда в Одесский порт, откуда водным путем перешел в Молдавию и присоединился к этерис-

там. В России не был. Постоянное местожительство в отчизне. Под гарантией (№ 435).

17. Христо Попкович, серб, турецкий подданный из Сербии. Три года пребывал в Галаце по делам торговли. В России не был. Постоянное местожительство в отчизне. (№ 689).

18. Арнаутский капитан Цветко Милкович, серб, турецкий подданный из Сербии. В Молдавии служил у бояр 9 лет. В России не был. Постоянное местожительство в Сербии. Семья живет вместе с ним. По рекомендации с сентября (№ 817).

19. Антон Ангелкович, серб, турецкий подданный из Сербии. Служил 8 лет в Молдавии у бояр. В России не был. Постоянное местожительство и магазин в г. Яссы. Семья живет вместе с ним. Под гарантией с сентября (№ 818).

20. Лазар Лукич, серб, турецкий подданный из Шабаца. Портной. Работал по своему ремеслу в Молдавии в течение одного года. В России не был. Постоянное местожительство в отчизне. По рекомендации (№ 836).

21. Николай Димитрович, серб, турецкий подданный из Белграда. Служил в резиденции митрополита г. Яссы в течение 4 лет. Был в Нямцком монастыре в типографии. В России не был. Постоянное местожительство в отчизне. Под гарантией (№ 899).

22. Анастасий Петрович, серб, турецкий подданный из г. Видина. Пекарь. Последние 20 лет пребывает в Молдавии. В России не был. Постоянного местожительства не имеет. Семья перебросилась в Бессарабию через карантин Скулени, но не известно где находится под гарантией (№ 903).

НОВИ ПОДАЦИ О СРПСКИМ ДОБРОВОЉЦИМА У ГРЧКОМ УСТАНКУ 1821. ГОДИНЕ У ДУНАВСКОЈ КНЕЖЕВИНИ

Резиме

У чланку се истиче значај српског устанка 1804. године за општи ток револуционарних борби на Балкану. Наводе се подаци из 1806. године објављени на грчком језику у Италији, од анонимног аутора, под насловом „Грчка народна власт“, у којој се износи до које мере су ослободилачки покрети на Балкану били међусобно повезани и утицали једни на друге.

Грчка револуционарна организација и устанак 1821. године у стратегијском погледу повезује целокупно европско револуционарно искуство. Организациона мрежа Филики хетерија обухватила је цело полуострво. На основу тога се може објаснити масовно повезивање и учествовање свих балканских народа у грчком ослободилачком рату.

На основу скоро откривених докумената у архивама Одесе, посебно списак имена „пасошке службе“ састављен од руских власти,

може се да анализира порекло свих наведених лица. То су добровољци устаничке војске Александра Ипсилантија који су се повукли у Русију. Од укупно 1.002 лица, као Грци регистроване су 503 душе, као Срби 72 душе, као Црногорци 2, Босанци 2 и „Склавини“ 4 душе из Котора.

У току истраживања утврдили смо професионални састав учесника и упоредили податке за сва лица пописана у списковима. И други се закључци на основу података који се налазе у документима могу да изложе. На крају, аутор даје на основу података из текстова докумената и најкарактеристичније црте српских устаника.

* Ст. Маслев, Грцкото востание през 1821 г. и българският народ, Исторически преглед, 1965, № 4, 45—56; Н. Тодоров, В. Трайков, Българи учесници в борбите за освобождението на Гърция, София, 1971.

¹⁰ Здесь ограничимся цитировать только некоторые из изданных в последнее время трудов, в которых указана подробная библиография: А. Оџеа, Tudor Vladimirescu. București, 1971, указанные труды Н. Тодорова, В. Трайкова и Ст. Маслева; Т. Κορδάτος, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδος. I. II. Αθήνα, 1957, 99—102; D. Djordjević, Revolutions nationales des peuples balkaniques, 1804—1914. Beograd 1965.

¹¹ Одесский областной государственный архив ф. 1, сп. 249, ед. хр. № 40, год. 1822. Дело, Канцелярия новороссийско-бессарабского генерал-губернатора. Сведения и переписка для иностранцев под названием „этеристы“ задержанные под арест в городе Оргиево.

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

СРБИ — ПРОФЕСОРИ ХАРКОВОКОГ УНИВЕРЗИТЕТА

(Прилог проучавању руско-српских културних веза у првој трећини
XIX столећа)

У дугом низу руско-српских односа проблему културних веза припада једно од важнијих места. Руско-српска културна сарадња присутна је била и онда, када због постојећих историјских услова друга општења међу припадницима два народа нису била могућа. Зато проучавање руско-српских културних односа и претставља посебан научни и опште друштвени интерес. Истини на вољу, проучавању ове проблематике посвећивано је и посвећује се доста пажње, ма да још и данас не располажемо дугорочнијим пројектима чији би циљ била свеобухватнија и темељнија истраживања у овој области. Недостају и напори за заједничко, тимско проучавање ове проблематике у коме би узели учешћа како историчари, тако и историчари књижевности, лингвисти, правници и специјалисти других струка. Присутна је и неравномерност у истраживању појединих временских периода у области руско-српске културне сарадње. Нарочито је слабо проучена руско-српска сарадња у току прве трећине, а може се слободно рећи и у току целе прве половине деветнаестог века. А несумњиво је, да генезу руско-српских културних односа у новије доба треба тражити баш у том раздобљу.

Није ми намера, то и обим и карактер овог рада не дозвољавају, да дам дефинитивну слику руско-српских културних веза у првој половини прошлог столећа. Напротив, желео бих да укажем само на неке моменте који доприносе нешто потпунијем сагледавању самих почетака тих односа.

I

Почетком прошлог столећа руски народ доживљавао је свој културни препород. Основу тог препорода сачињавао је процес распада феудално-кметског система и развој буржоаско-капиталистичких односа. Иначе, у историји руске националне културе било је то доба борбе између старог и новог, борбе између кметског и демократ-

ског схватања културе. И ма да је утицај званичне црнототинашке и клерикалне културе био још увек јак, ипак, све снажније су се пробијали елементи напредне, стварно демократске културе, оне културе која је одражавала интересе радних и експлоатисаних слојева друштва и чије су се најкарактеристичније црте састојале у дубокој органској вези са револуционарним покретом; борбеним демократизмом, реализмом у области књижевности и уметности, материјализмом у науци. Ови процеси нашли су одраза и у померањима запаженим у области просвете, а посебно у оквиру преображаја високог школства.

Нема сумње, да су на овакав културно-просветни развој Русије почетком XIX века, поред унутрашњих струјања и сукобљавања, нараслих потреба и насталих промена, како у развоју материјалних услова живота, тако и у развоју свести, у знатној мери утицале и идеје Велике француске револуције, а посебно чувена Декларација о људским правима.

Под утицајем пробоја и ширења либералнијих схватања у Русији се почетком XIX века врши убрзана реорганизација државне управе. Између осталог, формирано је и Министарство народне просвете, које, једним од својих првих важнијих аката, већ почетком 1803. године, доноси претходна правила о организовању народне просвете.¹ Овим правилима, између осталог, било је предвиђено отварање три нова универзитета, а међу њима и Харковског.²

У недостатку сопствених руских кадрова, руководство ново формираног министарства било је приморано да за професоре и предаваче на новим универзитетима ангажује и знатан број научних радника из иностранства, претежно из Немачке, Аустрије и Француске. Међу ангажованим иностраним стручњацима за рад на појединим катедрама и одељењима Харковског универзитета налазило се и седам Србина: Атанасије Стојковић, Андреја Дубровић, Теодор Филиповић, Глигорије Тралајић, Лазар Павловић, Борбе Коритар и Сава Милиновић.³

О појединцима из ове плејаде некадашњих професора и предавача на Харковском универзитету понешто је у нашој литератури и забележено, али је један део и до данас, мање више, остао анониман. Тиме је, невољно, њихов изванредан допринос развоју вишег образовања и науке у ондашњој Русији остао неверификован, а самим тим предата је забраву и она важна компонента у развоју културне сарадње и културног прожимања између наших народа.

Стицајем околности до сада смо посредством наше историјске литературе највише упознати са делатношћу само једног од напред

¹ М. М. Сухомлиновъ, матеріалы для исторіи образованости въ Россіи въ царствованіе императора Александра I. Исследования и статьи по Руской литературѣ и просвѣщенію, I, СПб 1884.

² Дотле су у Русији постојала само три универзитета: у Москви (руски), Вилну (пољски) и дорптски (немачки). Правилима је било предвиђено отварање универзитета у Харкову, Казану и Петрограду. Види: Д. И. Багалџи, Опыт исторіи харьковскаго университета, I, Харьковъ 1893—1898, 506—509.

³ Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. 1805—1955 г., Харьков, 1955, 20.

побројане седморице Срба-професора на Харковском универзитету и то са делатношћу професора физике на споменутом Универзитету — Атанасија Стојковића⁴. Али и у радовима о којима је реч, вероватно због недостатка извора, тежиште је стављено на онај део живота и делатности Атанасија Стојковића, који се односи на период његовог бављења ван Харкова и ондашње Русије, као и на опис општедруштвеног стања и положаја Русије у почетку царствовања Александра I. Такозвани руски период активности Стојковића заступљен је, могло би се рећи, прилично скромно и то претежно у вези са једним периферним догађајем у његовој богатој и веома бурној животној и научној делатности. Можда би се због тога овом приликом и требало задржати на извесне моменте који ту активност конкретизују и који указују на оно што је заиста од изузетне важности у плодотворном раду Стојковића на Харковском универзитету.

Као што је познато, Стојковић се родио 20. септембра 1773. године у Руми. У месту рођења завршио је граматикалне латинске школе, после чега је постао учитељ. Али, немирног духа и жељан даљег усавршавања, Стојковић одлази у Пешту, а затим у Шапроњ и Сегедин где завршава гимназију. Једно време боравио је у Пожуну где је изучавао филозофију и право, а затим одлази у Гетинген где студира природне науке. Овде је стекао докторат филозофије и био изабран за члана Гетингенског научног друштва. Нешто касније постаје и члан Јенског природњачког друштва, а првог новембра 1803. године бива изабран за редовног професора физике на физикоматематичком факултету Харковског универзитета⁵.

Стојковић је предавао теоријску и примењену физику, а према одзивима савременика његова су се предавања одликовала необичном енергијом, изражајношћу и логичном јасноћом нарочито приликом излагања различитих теорија из области физике. Приликом изванредних Стојковићевих предавања до изражаја су долазили његово широко опште образовање, одлично владање страним језицима и познавање савремене литературе из области физике⁶. За предавања из области теоријске и примењене физике Стојковић је био припремио посебан приручник, док је на вежбама слушаоцима објашњавао примере из Лукрецијевог поеме „О природи“ и из неких Виргилијевих дела⁷.

Настојањима Стојковића физико-математички факултет добио је изврсно опремљен физички кабинет. Његово постојање у многоме је допринело да студенти брже, лакше и потпуније овладају многим физичким законима, да им многе појаве постану очигледније и разумљивије. Према сведочанству савременика, после Стојковића, физички кабинет је изгубио свој пређашњи значај. Стојковићеве наследници

⁴ Најпотпунију слику живота и рада Атанасија Стојковића дао је Јован Радонић у свом раду: Атанасије Стојковић, Глас САН 1953, ССХII.

⁵ Д. И. Багалџи. *Op. cit.*, 98. А. Ивић, Архивска грађа о српским књижевним и културним радницима, II. Изд. САН, 10—12.

⁶ Краткиј очерк историји Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905. Сост. Д. И. Багалеев, Н. Ф. Сумцовым и В. П. Бузескулом, Харьков, 1906, 70—71.

⁷ Исто, 63.

на катедри физике нису ни из близа кабинету и раду у њему посвећивали ону пажњу, коју је према истом показивао Стојковић⁸

Једно време Стојковић је на физико-математичком факултету предавао и физичку географију а до краја 1811. године држао је предавања и на катедри за пољопривреду.

У веома кратком временском периоду, Стојковић је написао и објавио неколико обимнијих радова: „*О воздушных камнях и их происхождении*“, „*Начальныя основанья физической опытной физики*“, „*Система физики*“, „*Начальныя основанья физической астрономии*“ и „*О предохранении себя от ударов молнии во всех случаях жизни*“.

Могуће је да ови радови и нису претстављали посебан допринос развоју физике као науке, да су више били успешна комбинација науке и њене популаризације, али у времену о коме је реч и у средини којој су били намењени, они су значили нешто посебно и значајно, како у теоријском, тако и у практичном погледу. Посебно су били важни за оне који су тежили да продубе и систематизују своја знања из области физике. Значај Стојковићевих радова утолико је већи, што у време појаве његових радова на физико-математичком факултету Харковског универзитета није било могуће указати ни на једног другог професора који би се издавајао својим научним радовима¹⁰.

Од посебног су значаја били Стојковићеви јавни наступи, његова предавања, а посебно она у којима је указивао на штетност загађеног ваздуха за човечји организам. Својевремено ова је тема била веома актуелна за становнике Харкова, па су Стојковићева предавања међу слушаоцима, по правилу, изазивала велико интересовање. Томе је доприносила и чињеница да су се Стојковићева предавања, а посебно закључци, заснивали на серији истраживања, обављених Стојковићем, како у физичком кабинету, тако, само у још већој мери, на експериментима вршеним у природним условима¹¹.

На катедри за физику, физико-математичког факултета Харковског универзитета, Стојковић је провео пуних десет година; све до 1813. године. За то време, поред професорских обавеза, он је низ година обављао и дужност декана. У ствари, Стојковић је био први декан физико-математичког факултета Харковског универзитета. На ту дужност био је изабран не само због репутације познатог научника, већ и због одређених околности које су тих година владале у друштвено-политичком животу Русије. Наиме, репресалије реакционарне епохе, која је доминирала Русијом последњих година владавине Павла I, како је познато нису се пренеле на универзитетски живот. Нарочито је било значајно, да се доласком на руски престо Александра I, оне нису пренеле на област универзитетске самоуправе. Између осталог, њима није била погођена ни таква институција, као што је била изборност декана. Тако се и могло десити да су у првој декади деловања новог универзитетског закона, декани и даље били бирани из редова заиста најистакнутијих универзитетских професора и да је о томе у целини одлучивао Савет универзитета. Међу првим де-

⁸ Исто, 74.

⁹ Исто, 80.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто, 82.

канима Харковског универзитета, изабраних по новом закону, тачније за првог декана Физико-математичког факултета поменутог универзитета, био је изабран Атанасије Стојковић. У то време главним органом универзитетске самоуправе био је Савет. Његова пак основна функција састојала се у избору универзитетских часника — ректора и декана. У прво време ректор је био биран на једну годину и на ту дужност Савет Харковског универзитета шест пута је бирао професора И. С. Рижског. Међутим, у току школске 1807/1808. године за ректора Харковог универзитета био је изабран Атанасије Стојковић. После смрти професора Рижског, а на препоруку Министра народне просвете, Стојковић је почетком 1811. године био поново изабран за ректора и то са мандатом од три године¹². На овој дужности дошле су до пуног изражаја његове велике способности администратора и организатора. Његовим настојањем, како је подвлачио Стојковићев савременик, професор Харковског универзитета Ромел, у Харкову је основано Научно друштво. Уствари, једна од одредаба универзитетског Устава, прихваћеног 1804. године, предвиђала је могућност оснивања при тадашњим универзитетима научних друштава. Захваљујући настојањима Стојковића, који је у том погледу имао апсолутну подршку професора Ромела, у Харкову је 1813. године било формирано Научно друштво. Друштво је бројало десет чланова и имало је два одсека: природно-математички и филолошко-историјски. За прво председника Друштва био је изабран Стојковић. Он је написао и прва правила Друштва¹³.

На дужност ректора, без обзира што му је мандат важио три године, Стојковић је остао само годину дана. Његов одлазак са дужности ректора, позивајући се на неке савремене изворе, неки писци су тумачили скандалом око незаконитог увоза и продаје вина и неких других предмета¹⁴. Вероватно, да је ово био непосредан повод за Стојковићев пад, али су стварни узорци били далеко дубљи и озбиљнији. Наиме, по Уставу из 1804. године, коначну одлуку по свим просветним питањима из делокруга округа, подчињених било ком од тада постојећих универзитета, доносио је Савет дотичног универзитета. У случају Харковског универзитета, па и осталих, то је значило да одлуку доносе професори-странци, јер они су у саветима готово свих руских универзитета оног доба имали већину. Није нам познато да су они ту своју привилегију злоупотребљавали. Међутим, напад Наполеона на Русију 1812. године изазвао је експлозију руског националног осећања и нерасположења према свему што је било инострано. Ово је утицало и на доношење једне одлуке по којој је министар просвете добијао право да преиначује одлуке универзитетских савета. Овом одлуком, односно изменама постојећих уставних одредаба, савети су били погођени двоструко: и у својим правима и у свом достојанству. Због тога је Савет Харковског универзитета, предвођен својим рек-

¹² Краткиј очерк истории Харьк. университета..., 27—28.

¹³ Чтенія Императорскаво общества истории и дрѣвностей, 2, 1873, 2—3. Краткиј очерк истории Харьк. университета..., 84.

¹⁴ Како је показао Ј. Радонић (Глас САН, ССХИ, 140), Стојковић се користио једном царевом наредбом по којој су професори, ангажовани из иностранства, могли без плаћања царине да увезу робу у вредности до 3.000 рубаља.

тором — А. Стојковићем, донео одлуку, којом је сужавање својих самоуправних права оквалификовао као неправилно и понижавајуће. На то је Министарство народне просвете наредило да се потписници овог акта позову у губернијску управу где ће им се изрећи најстрожа опомена и где ће бити упозорени да ће, уколико се и даље буду придржавали својих ставова, бити предати суду¹⁵.

Уплитању Министарства просвете, на чијем се челу у данима после Наполеонове кампање налазио познати руски реакционар кнез А. Н. Голицин, у самоуправне послове универзитетског Савета, претходио је на Харковском универзитету сукоб унутар професорског колегијума. На једној страни налазили су се претставници и присталице рационализма у науци — професори Шад, Стојковић, Осиповски, Ланг и други, а на другој група мистика и конзервативаца — професор Дегуров, доцент Васиљев и још неки. Ставови присталица рационализма, њихова иступања против језуита, монаха, папства и католичанства и њихови апели у име слободе савести, разума и филозофије, наишли су на отпор не само међу поменутиим присталицама мистицизма и конзерватизма, већ и на оштру осуду самог Министра просвете. Обрачун је био кратак, али жесток. Готово сви инострани професори, а међу њима и А. Стојковић, морали су да напусте своје положаје, а неки, као професор Шад, били су протерани са територије Русије¹⁶.

Вероватно, да у овим догађајима и треба тражити стварне разлоге Стојковићевог повлачења са дужности ректора Харковског универзитета.

Стојковић је сишао са сцене, али период његовог деловања како у својству декана, тако и у својству ректора, остаће забележен трајно у историји Харковског универзитета. Шта више, за свој изванредан допринос руској науци, он је још 20. септембра 1809. године, као први међу научницима јужнословенског порекла, изабран за члана Руске академије наука¹⁷.

II

Други међу поменутом седморицом Срба, професора Харковског универзитета, био је *Андреја Дубравић*.

Дубравић се родио 1782. године у Банату, у свештеничкој породици. Према постојећим подацима основну школу и ниже разреде гимназије завршио је у месту рођења, које нам је остало непознато, а старије разреде у Пешти. Године 1799. Дубравић је ступио на Пештански универзитет, који је са успехом завршио 1803. године. Исте те године уписује се на Академију где у току школске 1803/04 године слуша курс из области мађарског права. По завршетку курса бива постављен за нотариса при Судској краљевској палати у Пешти. На овој дужности остаје до 1806. године, када одлуком Харковског универзитета бива постављен за учитеља привредне историје, техноло-

¹⁵ Краткиј очерк истории Харьк. университета . . . , 35—36.

¹⁶ Исто, 41—44.

¹⁷ Модзалевский Б. А. Список членов императорской академии наук. 1725—1907. СПб. 1908, 169.

гије и комерцијалног пословања Черниговске гимназије. Три године касније премештен је за учитеља истих предмета и учитеља латинског језика старијих разреда Слободско-Украјинске гимназије¹⁶.

Радећи као учитељ, Дубравић истовремено припрема докторску тезу под насловом „De philosophiae genuino conceptu, nec non necessitate ejus absoluta”. Године 1814. он је на Харковском универзитету, пред комисијом чији је председник био професор Шад, са успехом одбранио своју тезу. Одамах по одбрани тезе Дубравић конкурише за доцента на филозофској катедри Харковског универзитета. Собзиром да је на поменуто место конкурисао још један кандидат, то су обојица морала да полажу неку врсту пријемних испита. На том испиту Дубравић је према мишљењу испитне комисије, а посебно професора Шада, показао далеко веће знање, нарочито у области најновијих филозофских система, а посебно у познавању филозофије Канта, Фихтеа и Шелинга. Уз то, комисија је указала на његово одлично познавање латинског језика. Резултати пријемних испита и мишљење испитне комисије допринели су да је Савет Харковског универзитета, у јесен 1815. године, донео одлуку о избору Дубравића за доцента на катедри филозофије. Али, пре него што је његов избор био потврђен, Министарство народне просвете је упутило допис Савету Харковског универзитета у коме се захтевало да Савет објективно саопшти Министарству, каквих се погледа у својим предавањима из филозофије придржавају професор Шад и Дубравић, као и то да ли те погледе Савет одобрава, јер Министарство није могло да се сложи са распрострањењем у просветним установама Русије Шелингових схватања. Овде су се, пре свега, имала у виду два момента. Прво, Шелингово супротстављање Фихтеовом субјективном идеализму и, друго, а што је у још већој мери погађало владајуће слојеве руске државе, Шелингово настојање да историју човечанства посматра са становишта еволуције. Још више је у то време поменуте кругове раздражила Шелингова критика феудалног система, посебно његов став, да је за сваку осуду оно уређење у коме не владају закони, већ воља законодавца и деспотизам. Међутим, изгледа да је Савет, ма да после бурних расправа, дао позитиван одговор на питање Министарства, те је 24. августа 1814. године Дубравић, сада већ као доктор филозофије, био потврђен у звању доцента¹⁷.

Као доцент, Дубравић је предавао логику служећи се радовима професора Шада, а психологију по књизи тада извесног Снелија. Пored тога у својству самосталног предавача, он је држао предавања из примењене психологије и логики. Из области ове последње држао је Дубравић и вежбе са студентима. Вежбе су се углавном састојале из дискусија чији је циљ био развијање код студената способности логичног закључивања. Дубравић је студентима држао и посебан курс из области филозофије морала и историје филозофије. У првом случају у својим предавањима ослањао се на схватања и радове Карпија, док је у другом користио познати Астов увод у Свеопшту филозофију²⁰.

¹⁶ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905, Харьков, 1908, 13.

¹⁷ Д. И. Багалъй. *Op. cit.*, 2, 39.

²⁰ Исто, 62.

На седници Савета Харковског универзитета, одржаној 19. новембра 1815. године, професор Успенски предложио је да Дубравић добије место на догле слободној катедри латинског језика. Предлог је био усвојен, те је Дубравић обављао и дужност предавача латинског језика²¹.

Године 1819. Дубравић је конкурисао за звање ванредног професора. У том циљу он је Деканату филозофског факултета предао свој рукопис под насловом „Tractatus de philosophiae statu praesente historico-criticus“. Изгледа да овај рад није био штампан, али му је ипак донео звање ванредног професора. Зато је, истина нешто раније, прво 1815., објавио рад под насловом „Die studii academici natura“, а 1818. у Украјинском веснику рад „Отривки о животном магнетизме“.

Не можемо судити колико је оригиналног у овом последњем, то је ствар стручне критике, овде је довољно указати да су многи ставови, како су још одмах уочили његови савременици, били позајмљени из радова Вебера и Клаугеа, као и неких других за оно доба познатих аутора. Овај рад Дубравића, између осталог, садржи кратак историјат магнетизма као физичке појаве, затим опис неких експеримената са магнетизмом, посебно оних који указују на могућност лечења истим. На крају чланка Дубравић обећава да ће се још једном вратити проблему магнетизма и дати његово филозофско тумачење. Није познато, да ли је он то своје обећање и одржао.

Исте године када је изабран за ванредног професора, Дубравић је заједно са професором Успенским изабран и за једног од руководиоца студентског „Друштва поклоника домаће књижевности“. Међутим, због слабог здравља, а великих напора које је ова дужност изискивала, он је на ову нову дужност врло брзо поднео оставку²².

Две године касније, тачније 1821., Дубравић и његов колега по факултету — Цунковски, уз подршку Министра народне просвете З. Ј. Карњејева, основали су при Харковском универзитету одељење религиозно-моралног друштва — Студентско библијско братство²³. Фактичким руководиоцем овог братства био је Дубравић.

Тешко је сада дати потпунију оцену Дубравића као човека и професора. Мало је материјала за таква уопштавања. Пре свега, тешко је тачно дефинисати филозофски правац кога се Дубравић придржавао. Изгледа да су упозорења Министарства просвете у погледу непожељности ширења филозофског погледа Шелинга, а затим судбина професора Шада, утицали те је Дубравић био веома опрезан и уздржан како у својим предавањима, тако и у својим радовима, ма да његова дисертација говори у прилог томе да је он био присталица Шелинговог учења. Тако, на пример, у свом „Историко-критическом трактате о современном состоянии философии“, Дубравић упоређује филозофију Шелинга са филозофијом Канта, критикујући последњег и одајући признање првом. Уопште, он према Шелингу и његовој филозофији осећа посебну наклоност. Али, сагласно духу времена, а можда и у складу са сопственим убеђењима, са унутрашњом преоку-

²¹ Исто, 43.

²² Исто, 96.

²³ Исто, 21, 96.

пацијом, Дубравић се приклања оним странама Шелингове филозофије које су водиле ка религиозном мистицизму. Као што је познато, Шелинг је после својих првих радова све више и више тонуо у мистицизам, али су га у том падању превазишли неки његови приврженици, такви, као што су били Бадер, Шуберт и неки други. Изгледа да су они највише и привлачили Дубравића. Под њиховим утицајем, Дубравић је приступио проучавању „животног магнетизма“. Без филозофије природе и из ње произишле динамике, тврдио је Дубравић, немогуће је учинити ни корак у правцу објашњења животног магнетизма. По његовом мишљењу, само учење о динамици у стању је да објасни све појаве како физичког, материјалног, тако и духовног света.

Више од тога, само се уз помоћ учења о динамици, тј. филозофији кретања, може добити верна представа о настанку, онако, како то учи и Свето писмо, а чија се суштина састоји у деловању божанствене силе на оно што настаје, т. ј. у динамичком (живом, унутрашњем) прожимању духа човечјег са духом божјим, резоновало је Дубравић.

Дубравић је сматрао себе истинским хришћанином, дубоко убеђеним у божанствене истине хришћанске религије, оне истине за које се са стране здравог разума нису захтевале било какве анализе и докази да би биле прихваћене. У свом „Историко-критическом трактату о современном состоянии философии“ Дубравић говори о својим, напред наведеним ауторитетима, сматрајући их чврсто убеђеним у божанственост хришћанске религије, али још увек далеким да би судили о божјим истинама с тачке гледишта здравог разума (*tantum abest, ut veritates, divinitas nobis revelates ad trutinam rationis naturalis vocent.*) Безсумње, да се овај суд добрим делом односно и на самог Дубравића.

Иначе, међу студентима, Дубравић је остао у веома лепој успомени. Тако је један од њих записао да су његова предавања била озбиљна, али разумљива, интересантна, топла и занимљива, да је он на својим предавањима увлачио студенте богатством мисли, јасношћу и доступношћу излагања. Према истим сећањима, студенти су волели смиреног и благородног професора, па их је његова рана и изненадна смрт веома растужила²⁴. А умро је Дубравић у Харкову 1830. године. Смрт га је задесила на дужности ректора Харковског универзитета, на дужности коју је прихватио на изричиту жељу тадашњег министра просвете З. Ј. Карњејева, који је, нема сумње, видео у њему сигурног заштитника Светог писма и свих других верских догми²⁵.

Избор Дубравића за ректора Харковског универзитета показао је и то, да се он врао брзо и успешно прилагодио новом режиму и да је стекао његово поверење. Иначе, према општем уверењу, Дубравић је спадао у ред истакнутих предавача Харковског универзитета и као такав оставио је видан траг у развоју ове високошколске установе на југу ондашње Русије²⁶.

²⁴ Исто, 99. Краткий очерк истории Харьк. университета..., 70—71.

²⁵ Д. И. Багалъй. Оп. cit., стр. 30.

²⁶ Краткий очерк истории Харьков. университета..., 5.

III

Не мање важна од делатности претходне двојице — Стојковића и Дубравића, била је, свакако, активност и осталих Срба — професора Харковског универзитета — Г. Трајајића, Т. Филадельфија, Б. Коритарни, Л. Павловића и С. Милиновића. Нажалост, изворног материјала о њиховом животу и раду у Харкову за сада имао веома мало. Овом приликом послужили смо се само оним чиме располажемо, а надамо се да ће допунска истраживања о свима њима пружити обимније и значајније податке.

Међу првим професорима Харковског универзитета, између осталих, спомиње се Глигорије Трајајић²⁷. Родом из Мола у Бачкој као питомац митрополита Вићентија Јовановића Видака, Трајајић студира правне науке на Бечком универзитету. Овде долази у додир са руским посланством и убрзо, још као студент, захваљујући својој интелигенцији и окретности, постаје секретар руског посланика у Бечу кнеза М. Голицина. Ова веза омогућава Трајајићу да по завршетку студија добије место професора Опште историје на Педагошком универзитету у Петрограду²⁸. Упоредо са педагошком делатношћу Трајајић се бави и научним радом. Посебну пажњу посвећује проучавању проблема из области приватног грађанског права. Као резултат тих проучавања, Трајајић штампа 1810. године, у Петрограду, веома цењен, стручни рад под називом „Руководство к познанию частного гражданского права“. Објављивањем овог дела он у редовима научне јавности постаје још познатији, те следеће, 1811. године бива биран за редовног професора права на Харковском универзитету. Али, убрзо по доласку у Харков Глигорије Трајајић, умире, чиме и престаје његова научна и педагошка делатност²⁹.

Међу лицима, постављеним за предаваче на појединим катедрама Харковског универзитета, налазио се и Тодор Филиповић. Као што је познато, Филиповић се родио у Руми, али по оцу води порекло из села Врела у Посавини, ондашње Ваљевске нахије³⁰.

Филиповић је студирао права у Мађарској, где је и дипломирао. По стицању звања доктора права, вероватно захваљујући познанству са А. Стојковићем и везама последњег са неким утицајним Русима, почетком 1805. године бива постављен за доцента на Катедри права древних и савремених народа Харковског универзитета. Међутим, још до почетка школске године Филиповић добија дозволу за одлазак у Србију и у Харков се више није ни враћао³¹. Његова даља судбина, као што је познато, везана је за историју Првог српског устанка, посебно за организацију власти у тек ослобођеној земљи.

Поред Дубравића и Трајајића правне науке на Харковском универзитету предавао је још један Србин — Лазар Павловић. Уствари, он је 1811. године на катедри историје права древних и савремених

²⁷ Харьковский гос. университет за 150 лет., 20.

²⁸ Ј. Радонић. Прилози историји словенског препорођаја крајем прошлог и почетком овога века. Нови Сад, 1900, 41.

²⁹ Ј. Радонић, Атанасије Стојковић, 117—118.

³⁰ Живот и дела Карађорђа и његови војвода и јунака, II, 5.

³¹ Краткий очерк истории Харьк. университета..., 62. Мемоари Проте Матије, 111—116.

народа заменио рано преминулог Глигорија Трлајића³². Извори нам не дају много података о његовом раду на овом Факултету. Није нам познато ни шта је све, а ни како предавао. Нису сачувани ни судови савременика о квалитету његових предавања, ни о њему као човеку.

За сада нам је познато, да је Павловић, поред историје права, једно време предавао и читаву групу Других предмета: енциклопедију права, методологију, историју и основе римског права. И тек када су на Харковски универзитет 1830. године дошли професор Швејкарт и доцент Криворотов, он је донекале био растерећен тих силних обавеза³³. Уствари, до 1830. године на Етничко-политичком факултету Харковског универзитета, Павловић је био једини ванредни професор³⁴. Па и када су стигли Швејкарт и Криворотов, ауторитет Павловића у научном погледу био је још дуго одалучујући фактор на овом Факултету. Шта више, Криворотов је историју римског права предавао на основу Павловићевих скрипата. И уколико су његове скрипте студентима, па и његовим следбеницима, готово читаву деценију служиле извором за историју римског права, дотаде су Павловићева усмена излагања, због лошег руског говорног језика, представљала праву негацију иначе добро написаних скрипата³⁵.

Познато је, да је 1820. године Павловић био одређен за студентског надзорника, али се незна колико је дуго обављао ову дужност³⁶. Уствари, нејасно је како је Павловићу могао бити поверен овај одговоран задатак, када се зна да је он припадао оној струји међу професорима Харковског универзитета, која се отворено супротстављала новом поретку, наметнутом од стране просветних власти, односно ликвидацији самоуправних права и значаја Универзитетског савета, утврбених Уставом из 1804. На тој основи између Павловића и ондашњег ректора Харковског универзитета тињали су непрекидна борба и суревњивост³⁷.

Непознато нам је докле је Павловић боравио на Харковском универзитету, али је сасвим сигурно да је тамо био све до 1830. године. Сама та чињеница, да је он на овом Универзитету провео најмање 11 до 12 година и знајући какав је ауторитет уживао, онда се са сигурношћу може рећи да је и он у развоју Харковског универзитета, а посебно правних наука на њему, оставио видан траг.

Групу Срба — професора хуманитарне групе предмета на Харковском универзитету у овом периоду закључио је Сава Милиновић.

Милиновић се родио у Сарајеву 1767. године. Овде је завршио грчку школу, па је у узрасту од једанаест година био послан у Грчку, где је на тамошњим високим школама у току наредних пет година студирао старогрчки језик и књижевност. Маја 1789. године, у данима непосредно пре Велике француске револуције, Милиновић напушта Грчку и прелази у Русију. Овде ступа на Московску словенску-

³² Краткий очерк . . . , 62.

³³ Исто.

³⁴ Исто, 36.

³⁵ Исто, 62, 71.

³⁶ Исто, 99.

³⁷ Исто, 30.

грчко-латинску академију где слуша историју, реторику, филозофију, богословље, латински и руски језик³⁸.

По завршетку предавања на Академији, Милиновић заједно са Славјанским и Херсонским архиепископом Јевгенијем, одлази у Санкт-Петербург. Уз архиепископа Јевгенија, Милиновић остаје све до 1792. године, када ступа у руску дипломатску службу. Исте те године поверен му је одређен задатак у саставу руске дипломатске мисије у Холандији. Боравећи у Холандији Милиновић је много радио на изучавању француског језика и књижевности. Године 1795., по завршетку холандске мисије, вратио се у С. Петербург.

Шестог јануара 1796. године, на свој захтев, ослобођен је државне службе и за свој рачун отпутовао у Немачку. Овде је, са циљем личног усавршавања, на низу универзитета слушао предавања код најпознатијих професора. Средином јуна 1799. године стиже у Кронштат, одакле по наредби цара прелази у С. Петербург. Нешто касније, исте те године, напушта царску престоницу и одлази у Орловску губернију где, у својству волонтера, све до 1804. године држи предавања у више различитих школа. Стекавши педагошку праксу, враћа се у С. Петербург и у Педагошком институту полаже професорски испит. По положеном испиту, петнаестог августа 1804. године, Попечитељ Харковског универзитета граф С. О. Потоцки, поставља га за професора филозофије, политичке економије и лепих уметности Черниговске гимназије. На овој дужности провео је пуних седам година, да би 12. априла 1812. године био постављен за доцента грчког језика и књижевности на Харковском универзитету, где у току школских 1812/13, 1813/14 и 1814/15. године предаје грчку граматiku према Веллеру, упознаје слушаоце са историјским подацима о грчким говорницима, објашњава Демостенове мисли и држи предавања из грчке прошлости³⁹.

Поред редовних предавања, Милиновић је, бавећи се на Харковском универзитету, заједно са професорима Дегуровим и Ромелом радио на сређивању нумизматичке збирке којом је факултет располагао. Резултатом тог колективног рада био је каталог у коме је систематски сређено, класифицирано и обрађено око хиљаду Авеста комада различитих монета и медаља⁴⁰.

Умро је Милиновић изненада, 2. јануара 1815. године, задуживши својим садржајним предавањима и Орловску гимназију и Харковски универзитет.

Од седморице Срба-професора Харковског универзитета само је један био ангажован на Медицинском факултету. Био је то Борђе Коритари. Он се на Харковском универзитету налазио од 1807. године. На катедри фармакологије Коритари је предавао фармакологију, историју медицине и фармацију. И док је прва два предмета предавао по сопственим белешкама, трећи, фармацију, предавао је по књизи тада познатог Тромедорфа⁴¹.

Поред редовних предавања Коритари је веома често држао и јавна предавања. Основна тема његових излагања била је веза фило-

³⁸ Ист. — филолог. факултет Харьк. университета ...

³⁹ Исто, 55.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Краткий очерк истории Харьк. университета ... , 67.

зофије и медицине. У својим излагањима Коритари се, као и већина тадашњих професора, придржавао тада доминирајуће Шелингове филозофије. Али, водећи рачуна о друштвено-политичкој стварности ондашње Русије, Коритари је из Шелингове филозофије избацио све крајности и заносе. На тај начин, Шелингова филозофија у његовој интерпретацији добила је форму једног филозофски реалног правца, који је у потпуности био прихватљив за ондашње званичне кругове, што је Борбу Коритари и омогућило опстанак на Харковском универзитету. Нажалост, његово пребивање на Универзитету било је релативно кратко, јер је Коритари умро већ 1810. године.

СЕРБЫ — ПРОФЕССОРА ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Резюме

В работе, посвященной изучению русско-сербских культурных взаимоотношений в начале 19-го столетия, автор останавливается на вопросе о сербах-профессорах Харьковского университета. Опираясь, в основном на советские источники, он, между прочим, констатирует, что на Харьковском университете работало семь сербов: А. Стойкович, А. Дубравич, Т. Филипович, Г. Трлаич, А. Павлович, Дж Коритари и С. Милинович.

Пока что известные источники не позволяют получить всестороннюю картину их работы в период пребывания на Харьковском университете. Все же, все они, в начальном периоде существования Харьковского университета, внесли большой вклад в дело развития отдельных кафедр Харьковского университета (физико-математической, философии, этико-политической, фармакологии); в дело формирования Харьковского Ученого общества; в организационное оформление Харьковского университета — двое из упомянутых профессоров — Стойкович и Дубравич — выбирались ректорами.

Такой своей работой, сербы-профессора Харьковского университета, по сути дела, положили начало возрождению и дальнейшему обогащению в прерванных сложившимися историческими обстоятельствами, русско-сербских культурных связей в начале 19-го столетия.

Климент ЦАМБАЗОВСКИ
Балканолошки институт САНУ
Београд

БУГАРСКИ ТРГОВЦИ НА ПАНАБУРИМА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ СРЕДИНОМ XIX ВЕКА

Привредни развитак Кнежевине Србије првих деценија XIX века задржао је једно време неке затечене форме размене производа између села и града, које су постојале још за време турске феудалне власти, а које је одпочео постепено да мења и прилагођава према својим потребама и друштвеном развиту српског народа. Међутим, још за време постојања турске власти у границама Кнежевине Србије по већим градовима и важнијим привредним центрима, одржавали су се вашари или панабури, који су допринели већој и разноврснијој размени производа између села и града. У периоду од 1815—1839. године српске власти нису уносиле никакве промене у одржавању вашара или панабура у границама Кнежевине Србије, било да се радило о месту њиховог одржавања, о времену трајања или о њиховој организацији¹. Тек у току 1839. године донесена је била Уредба о панабурима, која је допринела да се изврше значајније промене, како по местима њиховог одржавања, тако и по њиховом организовању и трајању. Тако су панабури постали важан чинилац у унутрашњој привредној размени и промету производа у Кнежевини Србији. Да би се што боље извршила припрема за одржавање панабура, српска влада је донела одлуку о постављању комесара панабура са потребним техничким особљем. Они су се бавили свим проблемима везаним са припремама одржавања панабура и предузимали су кораке за што већи успех у промету робе. По варошима и већим привредним центрима где су се одржавали панабури или вашари сазиране су просторије од тврдог материјала, које су издаване под најам трговцима и занатлијама за време трајања панабура. Подизане су привремене бараке и шатори, да би било довољно простора за све заинтересоване трговце и занатлије, који су учествовали на панабурима, било да су долазили из земље или иностранства².

¹ Д. Милић, Трговина Србије 1815—1839, Нолит, Београд, 130.

² Н. Вучо, Распадање еснафа у Србији, САНУ, Посебно издање, Историјски институт 5, Београд 284.

После одржаног панаџура комесар панаџура био је дужан да Попечитељству финансија поднесе извештај о току његовог одржавања, промету купо — продаје разних производа и посетиоцима, а затим окружном начелнику у чијем реону је био одржан панаџур. Захваљујући подацима, које су комесари панаџура подносили својим представљеним, у могућности смо да пратимо ток и постигнуте резултате одржаних панаџура у Кнежевини Србији³.

После ослобођења Кнежевине Србије, првих година није се много посвећивала пажња учествовању иностраних трговаца, занатлија или посетиоца на панаџурима, већ су они били окренути више унутрашњој трговини и домаћим посетиоцима. До промена је дошло тек после доношења прве Уредбе о панаџурима у Кнежевини Србији у току 1839. године, када је посети иностраних трговаца и занатлија посвећена посебна пажња, а то се најбоље види из категоризације панаџура по њиховом месту одржавања и по њиховом трајању. Тако н. пр. панаџури који су били окренути више унутрашњој трговини Кнежевине Србије и домаћим посетиоцима, одржавали су се по мањим местима и трајали су три дана. Док су се панаџури које су посећивали инострани трговци и занатлије, одржавали по већим местима, седиштима округа и познатим привредним центрима и трајали су по пет дана⁴.

Предмет нашег садашњег прилога је, да на основу архивске грађе коју смо истражили у Архиву Србије, изнесемо податке о посети бугарских трговаца, занатлија и посетиоца панаџурима у Кнежевини Србији средином XIX века, затим да утврдимо производе које су они доносили из својих места да би их продали српским потрошачима, као и да констатујемо, које су производе они куповали у Србији.

У нашим досадашњим истраживањима о привредним везама бугарских трговаца и занатлија са Кнежевином Србијом у току XIX века, могли смо да констатујемо, да су оне биле врло развијене, пошто је Србија била у таквом друштвеном и привредном положају, да је пружала могућности бугарским трговцима и занатлијама да се укључе у њен развитак, ради унапређења трговине и занатства по српским градовима. Тако н. пр. још почетком XIX века с пролећа, готово сваке године, по српским градовима сусрећемо велики број бугарских баштована, који су у Кнежевини Србију долазили у току фебруара и марта, када је почињала сезона производње поврћа за снабдевање српских градова, у чему су они играли важну улогу, да би касно ујесен, после Митровдана, напуштали Србију и враћали се у своја родна места. Према подацима којима располажемо у Србију је у току године долазило око 80—100 бугарским баштована, растућег по српским градовима, у својству произвођача поврћа и снабдевача градског становништва⁵.

Друга привредна грана у којој су бугарски трговци играли врло важну улогу, била је извоз из Кнежевине Србије ситне стоке (оваца,

³ Архив Србије, фонд Попечитељства внатрених дела ф. IX. бр. 157 од 10. септембра 1846. године. Извештај комесара Заједничког панаџура о промету, посетиоцима и успеху панаџура.

⁴ Н. Вучо, н. д., 284.

⁵ Џамбазовски, Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији, Балканика V, Београд 1973, 228.

овнова и коза) за снабдевање месом муслиманског становништва у суседним провинцијама, а и у Цариграду, специјално за време њиховог верског празника Бајрама. Према подацима којим располажемо, види се да су бугарски сточари трговци у току 1842. године из Кнежевине Србије за суседне турске провинције и Цариград извели 51.422 овна, 10.185 коза и 536 мршавих свиња, а у току 1843. године 33.881 овна, 5462 коза, 63 вола и 105. крвава. Бугарски сточарски трговци долазили су да купују ситну стоку обично с пролећа; обилазили су по Србији пијаце и панабуре, месец два дана, а са купљеним стадом од по неколико стотина овнова, а било је случајева да ова стада имају и по хиљаду и више брва, преко Пандариског Ђумрука ишли су у Цариград, да би тамо стигли уочи Бајрама, када су постојали најбољи услови за просперитет њихове трговине⁶.

На основу података којим располажемо о извозу ситне стоке из Кнежевине Србије за суседне турске провинције и Цариград, можемо да констатујемо, да су бугарски сточарски трговци највише ситне стоке куповали по пијацама или панабурима, који су се одржавали претежно у пролеће.

Податке које су комесари панабура износили у својим извештајима било Попечитељству Финансија или окружним началницима дати су сумарно, тако да преко њих можемо да утврдимо само, какав је промет био у току одржавања панабура, из којих су места долазили инострани трговци и занатлије, имена закупца дућана и др. На основу извештаја комесара панабура⁷ и неких дописа у Србским новинама од маја 1847. године. Извештај Начелника округа Ђупријског о панабурџу одржаном на св. Тројце.

винама о панабурима⁸ могли смо само да констатујемо, да су бугарски трговци и занатлије најчешће посећивали панабур у Ђуприји и Зајечару, а највише посетилаца је било из Видина, Габрова. Филипоља (Шловдива) и Сопота.

Пошто нисмо у могућности да преко извештаја комесара панабура прикупимо више података о бугарским трговцима, занатлијама и посетиоцима панабура у Кнежевини Србији, били смо принуђени да ове податке тражимо и прикупљамо преко протокола прихода Ђумрука, где су били регистровани увезени производи из Бугарске у Србију, ради њихове продаје на панабирима. Бугарски трговци и занатлије најчешће су прелазили из Турске у Кнежевину Србију преко Кладовског, Радујевачког, Пандариског и Ђумрука Вршке Чуке. Видински трговци и занатлије најчешће су посећивали Зајечарски панабур, који се одржавао на Усекованије св. Јована од 29. августа до 3. септембра. Долазили су преко Ђумрука Вршке Чуке и Радујевачког Ђумрука, а у Кнежевину Србију увозили су и продавали следеће производе: Цека Пешовић, трговац из Видина, који је из Турске у Србију прешао преко Радујевачког Ђумрука увезао је 26 тунета чешљева кривих, 15 топа конаца, 916 топа гајтана вуненог, 3 топа басме, 1 чифт

⁶ Џамбазовски, Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века, Балканика VI, Београд 1975, 178.

⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрених дела Ф. X. бр. 166

⁸ Србске новине бр. 4 од 13. I. 1848. године. Допис „Преглед резултата одржаних панабура у Кнежевини Србији у току 1847. године“.

калчине од сукна, 5 тестета⁹ бритве просте, 7 чифта пафте¹⁰ и 4 комада гривне сребрне; следећи видински трговац који је, исто тако, прешао у Србији преко Радујевачког Бумрука био је Тодор Вучков, а увезао је 4 комада гуњева кратких, 1 тесте повеза вунених, 40 аршина ширита памучног, 20 аршина платна памучног и две кошуље од платна; затим видински трговац Камен Стаменков, који је скоро у исто време дошао у Србију преко Радујевачког Бумрука увезао је 141 1/2 топа конаца трапазаног црног, 106 ока дувана простог, 2. комада секира, 3 елека од абе, 2 гунца кратка, 1 чакшире сукнене, 2 пара тозлука¹¹ и топ ширита. Следећи видински трговац који је у то време из Видина дошао у Србију био је Јован Димовић. Он је увезао 34 чифта минбуша сребрних, 4 чантре¹² сребрне, 2 комада прстена сребрних и 30 старих минбуша. Највише робе увезао је видински трговац Митар Јоџин: 5 топа мајака, 15 топа конца црног трабазана, 10 топа гајтана од плаве вуне, 41 комада гуњаца кратких, 20 чакшира од сукна, 6 фершина¹³, 3 јелекиа, 18 калчина од сукна, 1 цубе¹⁴ бело сукнено, 6 чифта тозлука од сукна, 1 тесте ножева и 17 теста бритви¹⁵.

Поред производа од метала и вунених производа видински трговци на Зајечарском панаџуру, врло често, продавали су и прерађевине од кожа. Видински трговац Стојан Станчев, који је из Турске у Кнежевину Србију прешао преко Радујевачког Бумрука увезао је у Србију 121 комада кожа јагњечих штављених, 121 калема конца, 36 кожуха кратких и урађених 23 комада тахте¹⁶ јагњеће. Видински трговац Мика Ценовић увезао је у Србију 65 комада кожа јагњећих штављених, 5 комада кожа од творава, 16, репова лисичијих, 20 комада кожуха кратких урађених, 9 комада тахте јагњеће и 1 1/2 мала тиришана¹⁷.

Бугарски трговци и занатлије врло често су били посетиоци и Бупријског панаџура, који се одржавао сваке године на дан св. Тројце. У извештајима комесара панаџура најчешће сусрећемо имена габровских трговаца и занатлија, који су учествовали на овом панаџуру и продавали чувене габровске производе, као н. пр. Риста Пенков, Васиљ Јовков и Кесер Јовановић.¹⁸ Њихова имена смо пронашли у извештају комесара панаџура Попечитељству Финасија, као закупца дућана на Бупријском панаџуру. Међутим податке о производима које су продавали на Бупријском панаџуру утврдили смо на основу протокола прихода Радујевачког Бумрука. Кесер Јовановић из Габрова у Кнежевину Србију прешао је 16. маја 1841. године, неколико дана пре почетка панаџура у Буприји и увезао је 40 ока папуџијског еспапа, 450 тестета бритви, просте и различите, 150 тестета кесера,

⁹ Тесте=свежањ од десет предмета или комада.

¹⁰ Пафте=металне карике (гривне).

¹¹ Тозлуци=вунене доколенице.

¹² Чантре=кожнене ташне, бисаге.

¹³ Фершен=фнаимчић или пољавица.

¹⁴ Цубе=дугачка одећа као капут од чохе или коже.

¹⁵ Архив Србије, фонд Казначејства ф. XV, бр. 1/1842. године. Протокол прихода Радујевачког Бумрука за за 1841/1842. годину.

¹⁶ Техте јагњеће=парчићи или комади јагњеће коже.

¹⁷ Архив Србије, фонд Казначејства ф. XV, бр. 1/1842. годину.

¹⁸ Архив Србије, фонд Казначејства ф. XV, бр. 1 ред бр. 195 од 16. маја 1841. год.

18. комада дивита¹⁹ од пиринца, 375 тестета ножева разних, 90 комада маказа, 10 тестета огњила простих, 12 комада бумагија²⁰ коњских, 138 икона великих и малих, комад бешлаука²¹ памучних, 5 комада бешлаука свилених и 7 повеза памучних²².

Најчешћи посетилац и закупца дућана на Бупријском панаџури био је Риста Пенков из Габрова, који је продавао познате гебровске производе. Његово име најчешће сусрећемо у извештајима комесара панаџури било Попечитељству финансија или Бупријском начелнику. Међутим, податке о производима које је он продавао на Бупријском панаџури прикупили смо из протокола прихода Радујевачког Бумрука, који му је наплатио Бумрук за увезене гебровске производе. Риста Пенков прешао је у Кнежевину Србију преко Радујевачког Бумрука око 18. маја 1841. године и увезао следеће гебровске производе: 550. комада маказа малих, 100 комада кесера, 15 аршина²³, 200 комада бритви простих, 20 комада бумагија, 240 комада ножева по два у канији малих, 850 комада ножева по два у канији средњих, 545 комада ножева по два у канији малих, 60 комада по два у канији великих, 170 комада ножева балуџијских²⁴, 23 комада икона разних величина и 40 комада малих икона, 32 бешлаука вунених, 29 1/2 тестета повезица и 9 комада ашчијских тахта²⁵.

Када је следеће године Риста Пенков прелазио границу за Кнежевину Србију, преко Радујевачког Бумрука, да би учествовао на Бупријском панаџури, Бумрукцији му нису пописале појединачно све артикле које је увезао у Србију, већ су проценили да они вреде 4001 гроша чаршијских и наплатили су му 120 гроша царине²⁶.

Привредни развитак Кнежевине Србије, из године у годину, све више је стимулирао слободну размену производа између произвођача и потрошача. Већ средином XIX века панаџури су заузели врло важно место, како на унутрашњем тржишту, тако и на иностраном, преко иностраних трговаца и занатлија, који су учествовали на панаџурима у Кнежевини Србији. За учеснике из Бугарске, Зајечарски панаџур је заузимао наистакнутије место на коме су бугарски трговци и занатлије износили своје, а куповали српске производе. Томе су много допринеле и врло повољне комуникације преко Вршке Чуке, преко којих се за врло кратко време из Видина и околине лако и брзо стизало у Зајечар.

Захваљујући врло развијеним привредним везама Источне Србије са бугарским становништвом Видинског пашалука, средином XIX века појавио се код српске владе интерес, да преузме код тур-

¹⁹ Дивита = кутија.

²⁰ Бумагије = окови за ноге.

²¹ Бешлаук = турски новац од 5 гроша.

²² Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела ф. V. бр. 83 од 31 маја 1849 године. Извештај начелника округа Бупријског Попечитељству унутрашњих дела о посетиоцима одржаног на св. Тројице.

²³ Аршин = стара (турска) мера за дужину.

²⁴ Балуџијски нож = рибарски нож.

²⁵ Ашчијске тахте = даске за послуживање по кафанама или гостионицама.

²⁶ Архив Србије, фонд Казначејства ф. XV. бр. 197 од 18. маја 1841 године.

ских власти кораке, који би омогућили, да бугарски трговци, занатлије и посетиоци Зајечарског панабура, без икакве формалности прелазе турску границу и слободно учествују за време његовог одржавања. Ево како је дошло до споразума између српске владе и видинског валије Али Ризе, паше, да посетиоци из Видина и околних места могу слободно да прелазе границу да би учествовали на Зајечарском панабуру. Средином јула 1851. године Началник округа крајинског обавестио је Попечитељство иностраних дела, да је примио турско писмо адресовано на Али Ризу пашу, видинског валију, и да га је првом приликом послао у Видин, како би што пре стигао одговор за учествовање Бугара на Зајечарском панабуру. Није прошло двадесетак дана, када је већ 5. августа 1851. године, на три недеље пре почетка Зајечарског панабура стигао одговор из Видина Попечитељству иностраних дела, у коме га видински валија Али Риза паша обавештава да је: „У одговор на уважајемо писмо Ваше имамо част известити Вас, да сам народ онострани и трговце о оном расположењу Вашем, по коме ће желећи на зајечарски панабур ићи, на Вршкој Чуки прелазити моћи и у сведеније надлежним поставио“²⁷.

Какав је одјек имао овај успели корак српске владе код видинског валије, да се заинтересованим бугарским трговцима и занатлијама из видинског краја дозволи, да слободно, без икаквих формалности, прелазе турску границу код Вршке Чуке, да би учествовали на Зајечарском панабуру, може да потврде извештаји комесара Зајечарског панабура Началнику округа Црноречког од 5. септембра и Попечитељству внутрених дела Кнежевине Србије од 18. септембра 1851. године.

У извештају комесара Зајечарског панабура Началнику округа Црноречког у тачци 4 стоји: „Овогодишњи панабур много знатнији и напреднији од свијух прошлогодишњих био, ер на истом доста, како продаваца са разним Еспапом дошло било, као што је о томе у 1 тачци овог извештаја споменут, тако и купаца, а много народа као што е 2. ов. мес. 5.000 људи имало, чему је доста пришло и то што е Бугарима на састанку Вршке Чуке пролазак дозвољен био и прама множини дућанских трговаца и донешеног Еспапа, врло е добар пазар био, а обстојателства се таква показују да ће од сад све бољи и напреднији бити почем е много Народа Бугарског сумњајући о дозвољенију преко Вршке Чуке, исостао доћи“²⁸.

Начелник округа Црноречког у Извештају Попечитељству внутрених дела од 18. септембра 1851. године, покушава да посету Бугара Зајечарском панабуру од 29. августа до 3. септембра 1851. године покаже и цифрама: „Панабур је посетило око 5.000 људи. Било је дућана из Видина. Стоку су куповали трговци из Бугарске. На панабур овај прешлао је преко састанке Вршке Чуке 280 душа из Бугарске, а да им је из раније познат био слободан прелаз много би их више било“²⁹.

²⁷ Архив Србије фонд Попечитељства иностраних дела И, одељење Ф. I. бр. 215 од 8. августа 1851. године.

²⁸ Архив Србије фонд Попечитељства иностраних дела И, одељење Ф. VII. бр. 9 од 5. IX 1851. године.

Интервенција српске владе показала се врло корисном за просперитет Зајечарског панабура. Захваљујући предусретљивости видинског валије, да се без икаквих формалности дозвољава Бугарима да слободно прелазе преко Вршке Чуке, како би на њему учествовали у току његовог одржавања од 29. августа до 3. септембра сваке године, посета овом вашару се знатно повећала. Следеће године српска влада је још у току јуна предузела кораке код видинског валије, да би на време издаонаребење турским граничарима и Бумручким властима на Вршкој Чуки, да Бугаре слободно пропуштају да би посетили Зајечарски панабур.

На основу других архивских података у Архиву Србије, које смо пронашли, види се како је српска влада 1854 и 1855. године извршила припреме за долазак Бугара на панабур у Зајечар. Прво је Попечитељство иностраних дела 5. августа 1854. године обавестило Начелника округа Црногорског о одобрењу видинског валије: „Сали паша видински валија писмом овим јавља Његовој Светлости, да је свима трговцима који би у Зајечар на вашар ишли заказано да преко састанка Вршке Чуке, који и до свршетка вашара отворен бити прелазе 12. августа 1854. године“⁸⁰. С тим у вези Попечитељство унутрених дела послало је обавештење Попечитељству иностраних дела, као и надлежнима у карантину Вршка Чука како да поступају приликом преласка Бугара преко турске границе: „Поводом тим што је здравље у Турској, а особито Пашалука видинског и у Народу и у марви добро као што то доставља карантин Радујевачки у последњем извештају од 24. ов. месеца, Попечитељство ово на основу височајшег решења од 11. новембра 1850. године одбрило је, да се на састанку Вршке Чуке од стране бугарске границе и ове као и прошле године отвори лични прелазак трговаца и путника из Турске, који би желели Еспапе и производе своје овамо преносити за време трајања панабура Зајечарског, који ће се о Усекованију св. Јована држати. У смотренију живих говеда и њихових частица има се Карантин тачно управљати по условима одређеним у одношенију од 28. овог месеца из овде изложеног узрока“⁸¹.

Знатно већи интерес бугарских трговаца, занатлија и посетиоца панабура у Кнежевини Србији, према Зајечарском панабуру, сасвим је разумљив и логичан, пре свега, због погодних природних комуникација. Поред тога Источна Србија је била богата ситном стоком (овцама, овновима и козама) коју су бугарски сточарски трговци највише извозили из Србије било за суседне турске провинције или за снабдевање турског становништва у Цариграду.

⁸⁰ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела П. одељење Ф. XI, бр 23 од 18. IX. 1851. године.

⁸¹ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела И. одељење Ф. IV, бр. 63 од 1854. године.

⁸² Исто, као бр. 30.

MARCHANDS BULGARES AUX FOIRES DANS LA PRINCIPAUTE DE SERBIE AU MILIEU DU XIXe SIECLE

R é s u m é

Le développement économique de la Principauté de Serbie vers le milieu du XIXe siècle offrait de vastes possibilités aux marchands et artisans bulgares de participer à l'échange des produits, soit en vendant leurs propres produits soit en achetant ceux des Serbes. Les marchands bulgares achetaient dans la plupart des cas le menu bétail (moutons, béliers et brébis, et chèvres) en vue d'approvisionner la population turque au marché de Constantinople, spécialement pour la grande fête religieuse musulmane, baïram, tandis que les artisans bulgares importaient en Serbie leurs produits, comme par ex. articles de cuir ou divers tissus de laine. Pourtant, les artisans bulgares étaient le mieux connus comme importateurs des fameux produits de Gabrovo: différents couteaux, canifs, ciseaux etc. aux manches de corne.

L'endroit le plus approprié où les marchands et artisans de Bulgarie vendaient leurs produits et achetaient des produits serbes, étaient les fameuses foires serbes qui avaient lieu au printemps, pendant l'été ou en automne. Les marchands et artisans bulgares fréquentaient la plus souvent la foire de Cuprija qui avait lieu à la Pentecôte et la foire de Zaječar à la fête de la décollation de St Jean-Baptiste, du 29 août au 3 septembre. Pour favoriser la participation des marchands et artisans bulgares à la foire de Zaječar, le gouvernement serbe a demandé au vali de Widdin de permettre aux Bulgares de passer librement la frontière près de Vrška Čuka pendant cette foire. Grâce à la compréhension du vali de Widdin qui a accordé cette demande du gouvernement serbe, il était permis aux marchands, artisans et visiteurs de la foire de Zaječar, venant de la Bulgarie, de franchir librement la frontière près de Vrška Čuka pendant cette foire. Combien grand était l'intérêt des Bulgares pour la foire de Zaječar, on peut voir du nombre de leurs visiteurs. Ainsi, par exemple, en 1851, la foire de Zaječar a été visitée par 300 Bulgares.

Раде ПЕТРОВИЋ

Филозофски факултет
Сарајево

ИДЕЈА О ПРОДАЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. СТОЉЕЋА

У 19. стољећу, нарочито до аустроугарске окупације 1878. године, било је веома актуелно питање судбине Босне и Херцеговине. Јер „босанско питање“ поред значаја које је заузимало у општој, унутрашњој турској проблематици, нарочито везаној за реформне мјере, имало је централно мјесто и у програмима наших националних препорода, посебно српског и хрватског. Но оно је чинило и важну проблематику оновремене европске политике. Наиме, у склопу комбинација о рушењу европске Турске и с тим везаним проблемом наслијеђа њених територија стално је доминирало „босанско питање“. У том склопу већ рано се хтјело Аустрију окренути¹ у том правцу, у правцу истока, а искључити је из Италије и Њемачке. Почети тога јасније се виде већ 1848. године, да би се обновили последице 1860. године и били веома актуелни за вријеме аустро-пруског рата у рано љето 1866. године. Тада се, у тражењу рјешења за „талијанско питање“, што значи прикључење области Венеције новоствореној Краљевини Италији, очи све више упиру у Босну и Херцеговину, као оне области које би се могле замјенити, продати. Које би могле бити компензација, накнада Аустрији за уступање Венеције Италији.

Већ 1859. године тражило се мирно рјешење за Венецију, како то пише талијански историчар Ангело Тамбора у свом познатом дјелу *Savour e i Balcani*² Енглески председник владе настојао је окренути Аустрију у правцу Балкана, како би балканске земље и државице дошле у њену сферу. Зато је он током 1861. године тражио од Беча да се одлучи да уступи Венецију Италији. У оквиру ових настојања поникла је у Лондону идеја о замјени Венеције за један једнаки териториј, као што је била, узмимо Босна и Херцеговина. По мишљењу енглеске дипломатије, у то вријеме свјетске, то би ојачало, а не ослабило, Аустрију, концентрирајући њене снаге у правцу Дунава и Балкана. Зато је енглеска влада била одлучна у тражењу рјешења

¹ О одређеном расположењу за то у Далмацији, мотивирано посебно и економским побудама види у мојој књизи, Национално питање у Далмацији у XIX стољећу, Сарајево 1968, 39, 91, 418—440.

² Изашла у Торину 1958. године.

за проблем Венеције. У том смислу лорд Расел, енглески министар вањских послова изнио је 17. октобра 1861. године приједлог предсједнику Палмерстону по којем „Турска може уступити Херцеговину Италији за пет милиона фунти стерлинга, који би олакшали финансијско стање Турске и били надокнада за уступљени посјед. Италија би могла уступити Херцеговину Аустрији у замјену за Венецију. Ми би могли уступити Зенте и Кефалонију Грчкој а Крф Аустрији, да би осигурали њен јадрански посјед”³. Иако се овај Раселов приједлог свиђао Палмерстону он ипак није живио у илузији да би он могао бити реализиран без потешкоћа било са аустријске било са турске стране. Карактеристичан је био Палмерстонов одговор који је упутио Раселу 18. октобра 1861. године: „Аранжман који Ви сугерирате по којем би Турска продала Херцеговину Италији а Италија би је дала Аустрији у замјену за Венецију, могао би бити веома добар, али то би било тешко постићи. Турску не би било тако лако наговорити да прода Херцеговину а Аустрија не би била више спремна да узме те провинције у замјену за Венецију којој она придаје велику војничку важност. Ја сумњам да би Аустрија препустила Венецију ако не би била присиљена да то уради поразом у рату. Свота коју Ви помињете као цијену коју би требала дати Италија велика је, али то је већ ствар детаља”⁴.

Чврст став Аустрије која је издржала енглески притисак, онемогућно је већ у почетку да се о пројекту замјене Венеције за Босну и Херцеговину конкретно дискутира. Па ипак ова идеја која је имала за циљ да се прода кожа медвједа, како каже Тамбора, прије него што је убијен, остала је у кругу интернационалне дипломатије. О њој се говори и 1866. године мало прије избијања аустро-пруског рата (Седмоседмични рат). Тада се воде разговори о одржавању неке европске конференције-конгреса, на којој би се расправиле аустријско-пруско-италијанске супротности. Везано за то развила се расправа, како у Европи тако и код нас. Наиме, идеја о европском рјешењу босанског питања била је актуализирана у то вријеме и у нашим крајевима и изазвала је расправе. У загребачком „Позору”, број 164. од 4. јуна 1866. године појавио се уводник под насловом „Н а к н а д а”, у којем се, међу осталим, говори да би Аустрија требала да препусти Млетачку Италији, али уз н а к н а д у како Аустрија не би уступањем ослабила. Значи да би на другој страни морала добити неку компензацију, накнаду. Зато је „Позор” управо то питање „накнада”, компензације, и разматрао. Полазећи са становишта да је бечки мировни уговор из 1815. године препрека уједињењу Италије и Њемачке те да је довршење тог процеса још више онемогућно парижки мир из 1856. године „Позор” је писао:

„... Нас занима питање о накнади Аустрије. То се очевидно има тражити у Европи, те мора састојати у земљишту и пучанству. Немислимо, да би хтјела Аустрија продати Млетачку, тога јој част недопушта. Ако дакле накнада мора бити земљиште, тад ово мора с Аустријом граничити, његово пучанство мора на промјену радо прис-

³ Public Record Office, London, Russell Papers, Russell — Palmerstonu (мој превод с енглеског) цитирано према А. Тамбора, н. дј., 205.

⁴ Исто.

тати; зато што би му било боље; мора наћи сунлемениках, да не буде осамљено у скупу народах аустријских; и за одузети од трећег последица таково земљиште, мора оживљети хисторичко право, силом поврнебено. Ове увјете налазимо само у турској Хрватској. Нитко паметан у Европи неће жалити, ако се ова покрајина одузме султану, и преда цивилизацији европској; ниједна велевласт неће Аустрији завидјети овакове накнаде, која би овој много користила, јер би онда протегла границу своју, као њекоћ, до Дрине, па ју спојила с Неретвом до Метковића, те укинула пристаниште турско Клека и Суторине. Пучанство је ондје хрватско, половином католичко, припадало је већ одприје круни хрватској, коју Хабсбуршка династија законито носи, па би му устав хрватски зајамчио положај правни и народни у држави аустријској.

Важан је тај приедјел за Аустрију. Шта јој хасни море од Трста до Буаве, кад оно приморје неима на леђима земљишта да га оживи? Аустрија неможе за сада жељезницом Далмацију спојити ради превеликих запрекаха о Велебиту, а онда би ју од Карловца до Спљета могла осјећи, те трговину и обртност пробудити; онда би оне луке значиле што за Аустрију. Иначе приморје хрватско и далматинско неће никада право процвати и бадава ће се Аустрија трудити, да буде поморска власт, док не буде имала барем турску Хрватску до Врбаса, и Херцеговину до Неретве. Ово је земљиште плодно, али запушћено под турским барбарством; а пучанство је приклоно Аустрији, јер фратри и конзули уздржаше симпатију за Аустрију, и наши држављани обће и станују преко границе у великом броју, дапаче се и тамо селе. Ово би пучанство хвалило Богу, кад би се риешило зулума турских пашаха, и акопрем му се у Аустрији терети неби олакотили, било би ипак задовољено правим редом и једнакошћу пред закони цивилизације европске. Познато је, да се је Хрватска год. 1400 протезала до риеке Босне, а г. 1480 тја до Дрине; земља садашње турске Хрватске припадале троједној краљевини до Врбаса, кад је ова изабрала на Цетињу год 1527. кућу Хабсбургах за свога владоца; познато је, да је круна хрватска изгубила у сином рату на барбарство мусулманско, у којем је зла срећа задеси; познато је, да се је то збило посљедњим миром биоградским. Правознанство учи, да право незастара, ако је силом отето, то дакле живи и хисторичко право круне хрватске на ону земљу, пак ако га и неби било, човјечанство право нас нагони, да оно пучанство ослободимо већ једном од барбарства и повратимо цивилизацији свиета.

Ето накнаде, којима може Аустрију умирити, а човјечанству неизмиерно користити; ето накнаде, која је достојна цивилизирајуће државе! Придружење ове земље троједној краљевини, и по њој круни хрватској, непомућује државне нити уставне унутрње одношаје Аустрије, јер је државоправни положај троједне краљевине јасан за круну и народе у Аустрији. И с овога гледишта је ова накнада за Млетачку најподобнија. Њекоји напомињу у то име Румуњску. Али тко ће паметан држати, да би суверенски скоро народ од 4 милиуна хтио приступити Аустрији, пак можда у заједници с Мађари, гбено су Румуњи Угарске и Ердеља доста незадовољни, или преко Угарске у свезу са осталом Аустријом? Тко ће разборити мислити, да је кримски рат насумце вођен, да је парижки уговор и садашња конферен-

ција само плод случаја да ту неима више идеје, него тражење накнаде? Румунска се је одвише попела, него да би могла за то служити. Русија не би тому пристала, нити остале велевласти, јер би Аустрија онда Цариграду заповиједала . . .“.

Постоје и други правци ширења (накнаде) за Аустрију — у Њемачкој, Швицарској, али „Позор“ то одбија и вели да би то једино могло бити „Босна и Херцеговина т. ј. турска Хрватска“. Настављајући даље да образлаже своје становиште „Позор“ је писао:

„Ова би накнада помогла и рјешењу източнога питања, задобила би одобрење циелога цивилизованог свиета, и кадра би била уздржати нам драгоцјени мир. Ова накнада би сачувала Аустрији њен велевластни положај, и задобивши с тим у себи сугеж с круном чешком, угарском, пољском, хрватском, те надвојводским посједом, Аустрија би се препородила у себи, могла би слободно иступити из њемачкога савеза гледа својих народах њемачких, и развити се уставно и сународно.

Напокон би се Аустрија опростила једне њој од вајкада непријатељске народности талијанске, и тим би јој нестало једнога елемента незадовољства, који јој сада страшне материјалне жртве намеће, и понајвише приећи стално уређење монархије. Мјесто тога задобила би народ, који би се сретним и пресретним ћутио, да се ослободи изпод тежкога јарма и окуси уставну слободу; пак кад би се и запитао о том, као што жели србска „Застава“, воли ли чекати у робству, док се поврати Душаново царство, или приступити одмах браћи својој у троједној краљевини — недовојимо, да би био успјех гласовања по нас повољан. Бошњаци се узпркос противштину дра Полита⁵ неби јамачно жацали толико ливреје, којом бисмо их ми понудили, наиме сурком и црвенкапом, него тобожње ориенталне цивилизације, која се дан данас по Биограду, у свилених чарапах а под тророгим шеширом шешири, и коју им је намиенила „Застава“ et consortes.

Ми ниесмо наменили драмати садашњи комплекс аустријске монархије; ал када циели свјет говори о замјени за Млетке, бит ће ваљда просто и нам прозборити о том, тим више, што се ту ради о испуњењу живе жеље народа нашега, које праведност је и свиетла наша круна признала кад се је изјавила о посланству намјењеном нашој војничкој крајини; а исто тако изјави се и у кр. одпису од 8. студ. 1861., да је обстанак крајине потребит с погледа политичнога и за народну будућност и властити интерес матере краљевине Ако на парижкој конференцији буде дивана о накнади за Млетачку, ми желимо од свега срца, да ово продре, што је предлажемо. Бог дао, да Хрватска, *antemurale christianitatis*, постигне од Еуропе у име захвалности своју првобитну државну цјелокупност! Чланак 42. г. 1861. дивно је слутио тај догађај, придржао нам виртуална права, а чланак тај је потврдио садашњи наш владалац, о ком управо виси, хоћели се упуштати у договор на конференцији. Сада у његове и божије руке!“.

„Позор“ је и у наредних неколико бројева расправљао ово питање. Тако у броју 173. од 14. VI 1866. године доноси чланак „Босна и Херцеговина“, који представља уствари дио чланка пренијет из задарског „Il Nazionale“. Чланак је расправљао питања евентуалног сасатанка (конгреса, конференције) у Паризу, који би имао задатак да ви-

jeđa o основи што су је поднијеле три велесиле, по којој би требало ријешити питање територијалних „накнада“ Аустрији. Везано за то, а расправљајући о „накнадама“ неки паришки листови осврнули су се и на Босну и Херцеговину. „Нека се ове — веле — понуде Аустрији, ако добре воље одступи Млетачку“. О свему томе аустријске новине су мучале. Једини је „Oestereichische Zeitung“ питао: „Јесу ли покрајине које се Аустрији нуђају земља ничија јесу ли terra nullius? Њемачке новине у Бечу, које су блиске влади, посве отворено су рекле да неће да се Аустрија повећа никаквим славенским земљама. Писац чланка којег „Позор“ доноси вели да им „се чини озбиљна потешкоћа напоменућа од „Oesterr. Ztg.“, јер „велевласти европске зајамчише истина, султану, послије кримског рата цјеловитост царевине. Но како би могао човјек дирнути у цјеловитост султанова земљишта, а да се неизнесе на мејдан питање източно; а то је богме збиља питање налик на бодљива јежа: како да човјек угаси зубљу рата у средњој Европи, а да ју не запали на източно? Како би се и чим би се Аустрији надокнадила Млетачка? То је питање одиста мучно: па баш с тога непрестанце двојимо о повољну успјеху парижке конференције“. Ипак уза све то они ће проговорити о Босни и Херцеговини које „далматински Хрват зове својом старом дједовином“. И даље се наводе подаци о Босни и Херцеговини које доносимо нешто ниже из листа „Србобран“.

Очито одговарајући на расправе које су се већ отвориле о овом питању „Позор“ је у броју 185. од 27. јуна 1866. године донио опширан чланак, уводник, под насловом „Позор и Босна“, у којем објашњава да се у кабинету цара Наполеона III породила мисао да би Млетке требало дати Италији, а Аустрији надомјестити то Босном и Херцеговином. Да је орган министарства вањских послова Француске, први изнио ту идеју на видјело, а за „Pays“ — ом приопћиле су ту вијест све новине, па и „Позор“. Према томе „није дакле овакова накнада Аустрији „Позором“ покренута, него само прихваћена и попраћена, јер се тиче непосредно наше домовине, јер садржава стару жељу и право троједне краљевине, јер обећаје браћи нашој прекоунској љешћу будућност“. Даље „Позор“ пише, да су органи њемачких централиста „тракнули“ на приједлоге Француске владе. Али и све српске новине су тракнуле на „Позор“ и Хрвате јер су повлађивали предлогу Француске владе.

II

О овим приједлозима везаним за трампу Босне и Херцеговине у цјелини, реагирали су бројни српски листови како они у Кнежевини тако и у Војводини. Суштинскије то третирају они из Војводине па то приказујемо, према је сличних чланака био и у „Видовдану“, „Напредаку“ и др.⁶ Тако се у пештанској „Застави“ појавило више члана-

⁵ Ради се о др Михајлу Полит-Десанчићу.

⁶ О одјеку тих догађаја у српској штампи упореди: Љиљана Алексић-Пејковић, Српска штампа и ратови за ослобођење и уједињење Италије 1859—1866. године, Историјски часопис XIX, Београд 1973.

ка, док смо из „Србобрана“, који је излазио у Новом Саду изабрали само један који говори о суштини ствари.

„Застава“ која је у то вријеме излазила у Пешти, у броју 34. од 5. јуна 1866. године у уводнику пише о питању евентуалног одузимања Млетака Аустрији. Но у другом тексту, у подлистку, има вијест „Из Загреба, маја“ у којем се осврће на чланак „Накнада“ објављен у „Позору“. У њему, међу осталим пише: „Нећу вам одовд ништа о политици писати, јер ми се као Србину крв узмути, кад помислим на неке комбинације, којима „Позор“ у великој радости пјеска; при томе, човеку готово памет стане кад помисли, да ли при такој политици срца и душе има, не само у обзир Српства, него баш и у оквиру Хрватства. Да није штампано црно на бело, неби човек веровао, да јаван орган, који се герира гласилом либералних Хрвата, може признати, да жели прибавити Босни и Херцеговини 'цивилизацију ливреје' . . . Политика је свој врх достигла у некидашњем чланку 'Накнада', те Срби ако су имали досад каквих обзира за братинску слогу са Хрватима, могу сада рећи 'alia jasta est', јер где је туђин ближи него свој, ту више нема братинске љубави“. У истом броју, али у додатку, „Застава“ доноси писмо Наполеона III, од јуна (по новом) 1866. године — министру, у којем има ријечи о томе да би Наполеон хтио „да Аустрија може за праведну накнаду уступити Мљетке Италији; јер кад је Аустрија у споразумљењу са Прусијом и небринући се за уговор од 1852, водила са Данском рат у име немачке народности; онда ми се чини да би било право, да она и у Италији исто начело призна, почем би допунила независност полуострва“. Иначе Наполеон хоће „за Аустрију одржавање њеног великог положаја у Немачкој“.

У „Застави“ број 35. од 9. јуна 1866. године, у чланку који ће излазити у више наставака под насловом „Русија, Србија, Босна и Херцеговина“ поновно се расправља о Босни и Херцеговини. Јер поодавно кроз пукотине дипломатије пробио се глас, да ова, нарочито на западу „нешто о Босни и Херцеговини кува, не да је ослободи, него да је Аустрији у накнаду даде зато, што би ова Млетке и Млетачку област Талијанској уступила. То се већ пробило и на странице штампе, па о томе пише француски лист „Pays“, затим аустријске новине, те њемачки листови. Они то раде „с малоуважавањем, преко рамена о том писаше; они писаху, да Босна и Херцеговина, као полудивље, необраћене земље са непросвећеним народом нису довољна накнада Аустрији за Млетке и Млетачку област, и да ће те земље, и онако кад тад Аустрији припасти“. У истом чланку се наводи да је и „Pešti Porlo“ почео, пером Шаламона, мађарског историчара „доказивати, да Босна и Херцеговина по историјском праву „мађарској круни“ припадају, и да се Далмација, ако Мљетачка област одпадне, само тако бранити и одржати може, ако Босна и Херцеговина буду у истим рукама, у којима и Далмација, и зато да Аустрија на основу историјског права 'мађ. круне' те земље, заузме, јер ће иначе Србија, те земље, а преко њи и Далмацију освојити, почем Далмацији права опасност не прети од мора и Талијанске, него од суве земље, као што су српски краљеви увек на Далмацију циљали, и један дио исте и напрам Млетака одржали“. Наводи се да је и загребачки „Прозор“ почео писати „да су Босна и Херцеговина Турска Хрватска“, да хрватски народ исте земље „хрватском дедовином“ назива и обрадовао се, да

ће Аустрија исте у накнаду за Млетачку област добити, наравно правом хрватске“ а не „мабарске“ круне. Даље се разматра позиција руско-аустријске сарадње у рату који је избио и „коме се крај догледа-ти неможе, и који лако у своје крваво коло и источно питање увући може...“ Ту се анализира међународни аспект цијелог проблема, а онда закључује да ће у идућем броју „Заставе“ објаснити шта мисле о томе: „Шта Босна и Херцеговина за Србство с оне стране Саве и Уне значе, чему се народ србски у том погледу од Русије надао и нада, какве ће посљедице за Русију бити, ако се она народу србском изневери, и шта Србија у сваком случају радити има“. И заиста већ у наредном броју „Заставе“, број 36. од 12. јуна 1866. године, наставља се горе споменути чланак. У њему се међу осталим наводи: „Један поглед на карту европске Турске показује, да Србија, Босна, Херцеговина и Црна Гора сачињавају географичку целину, и да су ове земље самом природом опредељене, да једну државу сачињавају. Што географија показује, то историја потврђује. Историјски се доказује „углавном у народности и вери духовна заједница“ ових земаља. С тим у вези оспорава се право Маварима и Хрватима, јер: „Нека се Хрвати не радују, што би ји Беч са Босном и Херцеговином скопчао, када хрватска круна на те земље — осим дела до реке Врбаса — никаквог историчког права није имала, и кад би Аустрија још с већим правом, него код Далмације могла рећи, да је новом титулом, новим, правом, или новом силом до ти земаља дошла. Друго би онај народ лако у интерес Беча увучен био да за себе „круновину“ и саставни део 'Државног савета' сачињава, и могла би посљедица бити, да и провинцијализована краина с оном круном спојена буде.

А што се самог нашег народа у Босни и Херцеговини тиче, тај би немачким и другим колонијама, и заразом наше цивилизације и финансије кемично растопљен био. Место жељезни окова, који од своје рђе скоро сами пуцати морају, допао би народ наш окова туђега, немачкога духа, и туђи капитали опасали би га ликом цивилизираног пауперизма (сиромаштва) спрема кога је сиротовање без цивилизирани потреба и терета цвеће и ковиље. Па мисле ли Хрвати, да ће онда с таким народом мисију југословенства или велико Хрватства свог постићи моћи? Мисле ли, да кад би и биле те земље са Загребом скопчане, да би народ србски ако свестан буде, Хрватску, а ако не свестан уставу и уставности служити могао? Босна у руди Беча била би шестопер, којима би аустријска Минерва југословенству главу разбила, не да као из главе Јупитерове готова мисао јужног славенства изађе, но да нам ту мисао за навек из главе избије. Херцеговина са Мостаром — била мост преко кога би Немачка у срце србски земаља пролазила. Има ли кога, који таку будућност, таки изглед на будућност своје народу ма које — ма и турске вере у Босни и Херцеговини жели?“ Затим се прелази на расправљање односа Русије и Србије у „овом питању“. И ту трећем наставку истог чланка у „Застави“ број 37. од 16. јуна 1866. године разматра се исто питање, и закључује да нема уједињења Босне, Херцеговине, Црне Горе и Србије ако Русија пристане на анексију Босне и Херцеговине Аустрији. У четвртом пак наставку објављеном у „Застави“ број 38. од 19. јуна 1866. године расправља се питање улоге Србије у односу на вијести о накнадама Босном и Херцеговином, па се каже: „Задатак је Србије,

да она у свези са Црном Гором своју једнокрвну и једноплемену браћу у Турској, наиме у Ст. Србији, Босни и Херцеговини, ослободи, да Србе са оне стране Саве и Уне уједини, и тако самосталну државу, већу Србију оснује. Ово је Србија својој браћи дужна, једно зато, што крв није вода, а друго зато, што је и за ослобођење Србије много кап крви и зноја други Србаља пала. Но Србија је то и сама себи дужна. Оволика Србија, као што је данас, не може се дуго држати...“ И коначно у чланку „Мисли и жеље на Видов дан“ који објављује „Застава“ у броју 41. од 30. јуна 1866. године, а који је написао О. Н. Г. у Горњој Крајини, говори се, међу осталим, и о Босни и Херцеговини, те се изражава сумња да ће „Аустрија за Млетке Босну и Херцеговину тражити“, и уједно питају Хрвате „зашто се они томе обрадоваше када то народ не жели?“.

У ову расправу умјешао се новосадски „Србобран“ који у броју 66. од 9. јуна 1866. године објављује опширан чланак, „Босна и Херцеговина“, који није потписан. Ту се на дуго и широко расправља питање које је већ покренуто, па каже:

„Неки париски листови, који су као слободни листови најслободнијег народа далеко чувени, мислећи како би се мирним путем Талијанцима Мљетачка повратила, сјетили су се, да у Турској има неких славенских провинција, које би се Аустрији у име накнаде за Млетке могле дати, а међу тима би, веле, згодна била: Босна и Херцеговина.

Ми не знамо шта влада аустријска о овој накнади мисли, али држимо, да нити би се она овим провинцијама могла задовољити, ер немају оне цјене, коју Мљетачка има; нити би се те провинције задовољиле, ер желе, да едном своје постану, и са Аустријом у пријатељским одношењу живе. Да би нашој публици стање две провинције према Мљетачкој јасније постало, ево по „II. Nacionalu“ описа њиног:

„Земља, што ју Турци зову „Босна ејалет“ (покрајина), обсиже праву Босну, турску Хрватску, Херцеговину, и стару Србију, под именом Расције, штоно је на југозападу данашње кнежевине србске. Ејалет-Босна велика је као Ческа са горњом Аустријом; већа је дакле још један пут од садашње Мљетачке.

Али Босна се не може успоредити с Млетачком бројем пучанства; јер у Млетачкој имаде житеља до 2,300.000, дочим у Босни досиже број једва до 1,200.000. Од ови 360.000 мухамеданаца србске народности⁷, а остали су хришћани православнога а неким дјелом и католичкога обреда. Још мање него пучанству може се Босна приспобити Млетачкој господарством, просветом и напредком; јер Млетачка иде међу цватуће земље Европе, а Босна је земља без школе, без промета, без обрта, без велики главница, а можемо рећи и без владе и управе.

Уза све то Босна је од природе благословљена и обдарена, како мало која земља у Европи; поуздано можемо рећи, обдаренија је од Млетачке. Одбив Херцеговину која је пушта и гајегдје пресеђена големим планинама и кршјем налик нашим у Далмацији, сва остала

⁷ У верзији коју је пренио „Прозор“ у броју 173. од 14. јуна 1866. године стоји „мухамеданаца србско-хрватске народности“.

покраина обилује равницама и долинама, јако плодним, по којој се повија неизцирпив дар текучица рјека; окићена и обрасла стољетним дубравама храстићи и борићи, који само чекају сјекиру обртности, па ће постати извором обилна богатства, а за сада пасу онде само чреде говеда и небројна стада оваца.

На равници никад нагнојеној расте пшеница, јечам и сваке руке жито тако обилато, да га се у иоле повољну љету сила нажање.

Неке стране у Босни пребогате су рудама; али руде спавају тврда сан, оне су мртво благо, јер их земаљска утроба прикрива. Златних и сребрних рудника има крај Зворника, Сребренице, Вареша, Бањалуке и Крамичка. Живе (жива сребра) има крај Крешева; котловине (бакра) крај Сарајева; олова крај мјеста Олова, камене соли и гвожђа прврснога на разних страна. Воде-лечилице извиру крај Бањалуке, Лепенице, Новог пазара, Коњице.

Јели дакле чуло, ако покрај толикога блага турска влада у четири столећа (од 1463. год., одака спада под њу) акопрем је Босну сасвим упропастила, ипак вади из ње на годину више од три милиона форинти своим припростим начином порезовања; троши на њезину управу нешто више од једнога милиона? Премда Босна није изпрекрштана друмови, ипак извози за једно четири милиона форинти жита, коже, говеда, коња, сува воћа, вуне, дрва и.т.д.

Уређена управа могла би у десет година потростручити доходак те земље; а за једнога колена и подесетеростручити. Народ је у тим земљама бистра ума, крепак и зрео за вишу просвету; народ је истога порекла, којег и нин у Далмацији и нечезне за другим, него да му тко сбрише са чела срамотни жиг душевнога робства; него да може слободно тежити и обрађивати земљу своих дједова; да му буде домовина управљана ваљаном управом: да имаде школа, да му се кроји правда и правда, те да буде осигуран он и његови синови и дјевице, да слободно сачува своју стару кршћанску вјеру.

„Ово је све лепо, само чудно нам је — вели „Србобран“ — да либерални „Il Nazionale“ заборави овај споменути оно, што данашњи деветнајсти вјек карактерише, и све народе покреће.

Није доста, нити ће се наш народ у Босни и Херцеговини икад задовољити, „само да му тко сбрише с чела срамотни жиг душевног и тјелесног робства“ — „да може слободно тежити и обрађивати земљу својих дједова“ — „да му се кроји правда и правда“ и „да слободно сачува своју стару кршћанску вјеру“ — не, наш народ тражи покрај тога још и оно, за чим теже сви европски народи, и што сачињава јемство народне просвјете, а то је политично народна самоуправа.”

III

Ове вијести нашле су одређеног одраза и у Босни и Херцеговини. Тако у листу „Босански вјестник”,⁸ који је био управо покренут

⁸ Опширније о овом првом листу који је штампан у Босни и Херцеговини за вријеме турске управе види: Тодор Крушевац, Периодика босанска за турског времена 1850—1878., Гласник архива и Друштва архивиста Босне и Херцеговине, Сарајево, 1967, књига VII, 120—138.

у прољеће 1866. године налазимо вијести које говоре о томе да је турска власт подузимала одређене мјере предострожности, да би се заштитила њена западна граница од сваке евентуалности. Ту се налазе подаци о томе да се купи резерва, да стижу појачања у Босну и слично. Сам босански ваљја вршио је инспекцију појединих области. Јер рат који се очекивао, имао је и свој јадраник аспект у сукобу аустријско-талијанских интереса, што је касније и потврђено толико значајном Вишком битком. А то је опет све било близу босанске (турске) границе. Но у „Босанском вјестнику“ број 8. од 28. маја 1866. године, појавио се као уводник чланак који је касније коментирао и талијански конзул у Сарајеву Чезаре Дурандо⁹. Наиме, у том уводу, који заузима цијелу прву страницу, под датумом од 27. маја у Сарајеву, расправља се и питање **н а к н а д а**, али са веома занимљивог становишта одбране аустријског права на Венецију, те елиминирања, на тај начин, онога, што би могло бити повод и узрок за накнаду Босном и Херцеговином. Обзиром на јединственост тог чланка преносимо га у цјелини:

„И то спада међу жалосне појаве садашњег времена, да је код људи правно осјећање у међународним стварима исто тако дубоко потрешено, као што су изгубили и вјеру на уважење моралних мотива у политици. Људство је већ до тога доведено, да у великим и малим државним дјелима увиђа само питање силе и интереса појединих држава, нити је у стању да може опазити, да грани труди и жртве, које крвљу и имањем својим чини, к цјели права и јавне правности, народњег блаженства, доводе. Људство је обузела злослаутност, која не да да у њему пониче узвишено расположење, и која се све више подрађује материјалним незгодама, од којих свјет болује.

Овом посматрању дало нам је повода расположење, које смо морали примјетити у многим овдашњим круговима, и које су произвели гласови о Мљетачкој накнади, које су понајвише француски листови по свијету раструбили.

У нашем положају неможемо знати, да ли су овим гласовима дали повода рјешавајући кругови и да ли се уопште о тој накнади и оном, у чему ће иста бити, говори или већ ради. Наше није да испитујемо тајне дипломатије. Ми просто потврђујемо дубоку невеселост овдашњег житељства без разлике вјероисповједи, која је исто обузела због наведених гласова, па мислимо да нам је задатак, да ту невеселост па и те гласове растерамо, потрудивши се да неоснованост ових докажемо.

У овом је листу већ више пута напоменуто, да мљетачког питања никако нема, и да би било гажење сваког правног начела, кад

⁹ Д дјеловању Талијанског конзулата у Сарајеву, па и Безаре Дуранда, упореди моје радове: Извештаји талијанских конзула из Сарајева као извори за историју Босне и Херцеговине у деветнаестом столећу, (исти текст и на талијанском језику), „*Italjug*“ — *gassegna mensile delle relazioni italo-jugoslave* (мјесечник о талијанско-југословенским односима, (Roma — III) 1976., бр. 2; Покрет отпора у Босни и Херцеговини против аустријско-гарске окупације 1878. године, Зборник радова научног скупа посвећеног 100-годишњици устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама у источној кризи 1875—1878. године, Академија наука и умјетности 1977 године. Скуп одржан у Сарајеву 1975. г.

би се о таквом рјеч повела на европском форуму, у који ће се морати претворити конгрес, о ком се ради.

Аустрија је у подлуном сувереном господарству Мљетачке, која земља сачињава један део њене цјелокупне државе, којој припадаје по праву и по самој ствари. Аустријска је држава уједно и члан европске државне задруге, у господарству положитељног међународног права, које се има наравно прострети на цјео предјео ове државе.

На супрот овом положителном праву ставише се тежње, којима за основ служи идеално право, народно начело. Оваје није мјесто да се упуштамо у доказивање права или неправичности народног начела, такође можемо само укратко навести, да ондаје гдје то начело дође у сукоб са позитивним правом, оно прво мора овом другом уступити. Ово захтјева уређени државни и грађански живот и онда, ако и ми као Жан Жак Русо будемо државу сматрали као друштвени уговор.

При таким околностима неможе бити ни спомена о каквом уступању Мљетачке, па по том се распадају у ништа и сви гласови о накнади за исту. О том је већ пресуђено. Но ако би се хтјело приступити к насилном преиначењу положителноправног начела, то ће рећи, ако би се прибјегло мачу, е, онда би се да богме могли ти основи потурити, али и цјело здање срушити, јер гледајући на ваљаност аустријских војска и на оданост и готовост свију народа те државе, врло лако може Аустрија изићи побједоносно из ове, ма и двогубе борбе. Но ако та држава подлегне, ако буде оружјем противника приморана да Мљетачку уступи, онда ће тешко бити и спомена о каквој накнади.

Да се на једном мјесту помаже да начело народности побједи, а исто да се на другој страни повређује, противно је здравом разуму, па по том неморално. Човечанство истина одвише навикнуто да у поступању са политичким питањима ретко кад опази уважавање нравствених начела, почем садашња државна вјештина, као што не негда згодно рече Масимо д' Ацељо, употребљује основе, који су узамљени од старих језичника, али баш из самих узрока нужности требало би да се на то иде, да се опасности одклањају, а не да се нове изазивају.

Погледајмо то јест још једном на случај, да би европски конгрес покушао да мљетачко питање рјешаи накнадом, без проливања крви, намјеравајући тиме одклонити опасност рата. У том случају не би Босна и Херцеговина никако могле служити за предмет те накнаде, јер би то било не само гдно нарушавање и повреда како положителног тако и идеалног права, него би још учинило и рат да буде свеобшти. Сад стоје оружани војници од сто милиона народа спремни, да једни на друге ударе, ал' онда би преко двеста педесет милиона душа послало у бој своје борце, народи трију части свјета, флоте цјеле Европе учествовале би у тој рушећој игри, и крвљу напојена поља и пушећа се гаришта вароши цјелих држава показивала би позориште, на ком је бијен један од најужаснијих бојева у свјетској историји. У том би се случају, од ког да нас Бог сачува, пронашли и на дјелање сдружили такви елементи, које је досад свијет навикао сматрати као противне. Источно је питање оно право „Noli me tangere!” (Недирај ме!) за Европу.

Народ, који живи у оним земљама, које се по страним новинама од неког времена означају као предмет накнада за Мљетке, има дабогме, својих жеља и нада, ал'се ове непростире даље од граница османског царства. Оне се ограничавају с негодовањем својих грађанских и вјероисповједних интереса и са напредовањем земље своје“.

Као реакција на догађаје у Босни постоји и више извјештаја Тадијанског конзулата из Сарајева а који говоре о овој проблематици¹⁰. Писао их је конзул Чезаре Дурандо. Тако у извјештају број 29. од 29. маја 1866. године Дурандо пишући о политичким догађајима извјештава генерала Ла Мармору¹¹, министра вањских послова Италије. Он каже да садашња ситуација у Италији и Њемачкој није мањкала да изазове у Босни највећу неизвјесност у Управи и озбиљно колебање међу духовима опћенито. Без неког прецизног разлога, без да види јасно слику, свако је — међутим — обузет неким неодређеним страхом и стоји збуњен у неком неодређеном ишчекивању догађаја којих домет не познате. Неки најфанатичнији Мүслимани говоре да оштре своје хандаре и надахњују се за рат против странаца. Други, позитивнији, кажу да је бескорисна одбрана будући да је већ сада прошло вријеме ислама. Ако треба да их заузму Аустријанци (Нијемци), само нека их не присиљавају да љубе крст и не узму им имања, биће им више користи од тога него да остану потчињени Османлијама, који су постали херетици у вјери, тлачитељи у управљању, Вјерује се, наставља Дурандо, да се Аустрија изгубивши Венецију жели то надокнадити Босном, па се о овој намјери прогутају најчуднији гласови. О овим гласинама и могућим евентуалностима, како се могу назвати, још озбиљније се брине Управа. Војни командант Омер Фази-паша, који је недавно премјештен за врховног команданта Румелије рекао је католичком жупнику Сарајева, ако Аустрија мисли да ће се лагано дочепати Босне вара се: Османлије ће се оваје борити до посљедње капи крви, и ако судбина буде им противна оваје ће бити гроб ислама. Директор политичких послова Али-бег, рекао је више пута Дуранду, да ће Порта пристати ако то затреба, да се одрекне суверенитета над Дунавским кнежевинама, па и дозволиће да се створи једно краљевство, чак да се прикључе другим државама, али никад неће пасти на то да изгуби Босну, јер би тај губитак био њена потпуна пропст, био би велики претходник који би докрајчио царство у Европи.

Неповјерење Порте према Аустрији, пише Дурандо, дошло је јасније до изражаја пошто је она показала да се жели нагодити са Угарском и задовољити Славене. У мабарским новинама често се пише о Источном питању. По њима Аустрија би требала да напусти своју германску политику, ослони се потпуно на Угарску и заједно са њом окрене се Оријенту гдје је зове њена стара мисија да отјера Турке. Славени пак и посебно Хрвати пукли су на Босну и Херцеговину, које својатају на основу историјског права. А један од разлога због ко-

¹⁰ Archivio storico, Ministero degli affari esteri, Roma, Raporti del Consolato in Serajevo; anni 1861—1867. g.

¹¹ La Marmora Alfonso Ferrero (Torino 1804. — Firenze 1878), генерал и државник. Према Dizionario Enciclopedico Italiano VI, IDR — LIEB.

них је аутономна странка у Хрватској изнијела захтјев у Хрватском сабору ове године — да би одбила приједлог о развојачењу крајине — био је тај да се садашњом организацијом Хрватска има 60.000 људи добро обучених, наоружаних и по вјековној традицији непријатеља полумјесеца — који би се у погодној прилици могли упутити у Босну и ослободити је. Приближавање Аустрије политици Маџара и Славена је као и пристајање уз њихове аспирације, те то чини да њена пријетња Турској постане велика. Порасту страха Порте додаје се ових задњих мјесеци пошиља пушака, жљебаних топова и муниције које је Аустрија испоручила Црној Гори. Турски посланик у Бечу тражио је објашњење за ово, каже Дурандо. Гроф Мансдорф је одговорио да Влада није имала никакав удио у тој испоруци. Ради се о чисто приватном послу између Црне Горе и аустријских фабриканата. Порта није била задовољна овим одговором и на томе је инсистирала. Онда је Папински нунциј написао да од сада убудуће ће се побринути да се више не продаје оружје Црној Гори. Међутим, ствар је већ била свршена. Из Цариграда је обавијештена овдашња Управа да буде на опрезу и спрема се на оружје. Нарочито велику пажњу изазвала је вијест да је у Далмацији, посебно између Дубровника и Котора, Аустрија замјенила њемачке трупе хрватским граничарима. Турци држе, вели Дурандо, да ће та промјена за њих бити потпуно неповољна. Близина Хрвата и Црногораца, а једни и други су Славени, обоје загријани против Турске, постала је скоро блиска пријетња. И ко зна да ли би се при неком покрету Црне Горе могли зауставити Хрвати да не прискоче у помоћ својој славенској браћи. У таквом стању ствари овдашња Управа, каже Дурандо, потрудила се да сакупи трупе разасутне по Вилајету и да покуљује

оно што је потребно за снабдијевање. Главни гувернер и војни командант упутили су се у Херцеговину како би углавили на лицу мјеста најбоље предострожности које треба да се учине, да појуре изградњу пољских утврђења и тврђавица на граници према Црној Гори. Очекивао се долазак из Румелије десет батаљона који би придодати оним што су утаборени у Херцеговини чинили стални корпус од 15000 људи, а који би се лагано и брзо могао подићи на 25000 са нерегуларним босанским трупама.

Један од главних функционера босанске Управе повјерио је да је турски посланик у Бечу сазнао да је Аустрија дала разумјети прногорском кнезу да она није послала случајно у Далмацију Хрвате, и да вјерује да му је тим направила пријатну ствар, стављајући у близину његових граница војску која има много заједничког по крви са Црногорцима. Мени се чини, каже Дурандо, да ову вијест треба убројити међу мање истините. Аустрија би таквом изјавом одвише из близа додирнула националну жицу коју је све до сада настојала да непрестано држи безгласном. Можда је то само обична дрскост Црне Горе проширена у неком бечком друштванцу и веома брзо прихваћена од турског министра. Исто тако мислим, додаје Дурандо, да је једнаке врсте вијест која је кренула из Котора о томе да је Црна Гора понудила Аустрији неку јединицу састављену од својих људи која би надзирала Бокакаторски заљев и обалу Дубровника против искрцавања Талијана.

Што се тиче кршћана у Херцеговини, каже Дурандо, они су мирни. Полу оскудица која их је задесила прошле године чини да су веома потребни свега, а сходно томе овисни о турским властима које им дају жито. Истина је међутим, да кад би они могли примити намирнице и новце са друге стране под уговором да се дигну на устанак учинили би то одмах. Обзиром на такво стање ствари, мир у Херцеговини не зависи него од неке интриге или од давања новца”.

Настављајући да посвећује пажњу овој проблематици, Дурандо је то посебно учинио у опсежном извјештају број 30. од 16. јуна 1866. године у којем говори о накнади Аустрији за уступање Венеције. С тим у вези посебно побија наводе у уводнику „Босанског вјестника”. Дурандо каже да је у свом извјештају број 29. међу осталим стварима нагласио да се у Сарајеву шире међу становништвом озбиљни и чести гласови о уступању Аустрији Босне и Херцеговине као накнада за губљење Венеције. О овој гласини, каже Дурандо, већ сам пред три године обавијестио. Но она, иако тада није била толанко проширена, ипак је на његово велико чуђење, шапутала се међу неким угледнијим муслиманима и кршћанима, узнемиравајући духове у различитом смислу. У оно вријеме, вели Дурандо, пошто још није био вичан славенском језику није могао добро ни сазнати како је та вијест продрла у Босну, јер тада у Босну нијесу долазиле ниједне новине. Зато Дурандо мисли да су је донијели трговци Босанци који су долазили из Аустрије, гдје су ишли због својих трговачких послова. Ако се не варам наставља Дурандо, између 1860. и 1861. године писало се у неким европским листовима да гроф Кавур није преговарао на Папинском двору само о присаједињењу Рима Италији него је такођер повео разговор са Аустријом о уступању Венеције, предлажући јој као накнаду славенске покрајине Босну и Херцеговину. Вијест о пројекту ове јединствене размјене земаља пренијела се затим, скоро неопажено, у јавно мишљење Европе, али је била радо прихваћена и милована од појединих либерала, чак и хрватских радикала, који су у испуњењу тог пројекта видјели почетак формирања Југославије (*Slavia meridionale*) — каже Дурандо. Међутим, отварање сабора у Загребу 1861. године са предзнацима повољним и либералним одобреним од Бечке владе, а потом његово нагло затварање и ојачала рука деспотизма, који је требао да угуши одвише пробуђене националне аспирације у Хрватској, резултирали су тиме да се изгуби из вида могуће запосједање Босне и Херцеговине. Али сазнавши за ову вијест у Босни и Херцеговини, иако већ од почетка прихваћену од малог броја и тајно, није мањкало мало по мало да се она пропагира, те као што каже Дурандо, да узнемирава духове. Турска Управа која се прије није разумијела у друго изузев да побија србизам увиђала је да је пуно виша опасност од аустријских Славена. Ово је утолико више било потакнуто дајући свему посебну тежину, чињеницом да је из Беча био послан 1862. године за руководиоца аустријског генералног конзулата један хрватски граничарски пуковник, који је као брат по крви са Босанцима и као Славен био нарочито противан отоманској власти у овим крајевима. Томе се још додавало и то да је аташе у Конзулату био један армијски официр као војни помоћник пуковнику конзулу. Осим тога био је привремено упућен у Босну и један генералштабни капетан. И док је овај путовао и про-

путовао Босну и Херцеговину снимајући топографске планове, други официри граничари састављали су статистичке прегледе оних региона Босне који граниче са Аустријом — биљежећи податке о броју кућа, штала, коња, стоке и изнад свега расположивој количини сточне хране и житарица.

Влада Порте под извиком да врши инспекцију и реорганизацију, а у ствари да упозна и сузбије аустријске пројекте, послала је овамо у љето 1863. године ванредног комесара. Није оваје прилика, наводи Дурандо да се дуљи о његовом послу, јер је о томе у своје вријеме и о свакој најмањој ствари извјештавао министарство у Тору: само ћу рећи, каже Дурандо, да је важан задатак његове мисије био да потакне муслимански дух да се не би охладом у својој вјерности Султану и вјери, да апелира на патриотизам бегова, како би организирали домаћу војну јединицу која би служила само одбрани њихове земље без да може бити упућена у друге дијелове Царства. Ствар је великим дијелом успјела и у муслимана се је била учврстила већа вјера.

Али ево од почетка ове године, наставља Дурандо, од када су поновно почеле агитације о питању Италије и оваје је све више изражавала се могућност да Босна и Херцеговина треба да послужи као компензација, накнада Аустрији за Венецију. Недавно су донијели вијест један бечки лист, „Vendeger“ и парижки „Pays“ да је таква замјена провинција један реални дипломатски пројект, па је то завршило озбиљним узбуђивањем духова. Додаје се, вели Дурандо, да су ових дана стигли у Босну ходочасници муслимани из Меке. Они су на свом повратку напунили да Султан преговара да прода Босну Аустрији. Ријеч хаџија ганула је наравно Муслимане који су већ сада вјеровали, да Султан који као што су они сами говорили, није њима никад био многопријатељ, неће оклијевати да изврши овај пазар.

„Босански вјестник“ (Monitore Bosnese) вели Дурандо, славенски лист који се штампа у Сарајеву од прије два мјесеца под контролом и цензуром локалних власти имао је мало такта у свом задњем броју, у полемици о пројекту уступања Босне. Писац чланка, којег смо раније у цјелости навели, пошто је утврдио да је модеран национални принцип у супротности са позитивним правом и стабилношћу европских држава, те је један од оних зала која могу довести до пропасти и опћег расула, прелази да говори о питању Венеције, које по њему не постоји. Каже да је Аустрија господарица Млетачке правно и стварно, те да је Венеција интегрални и нераздвајни дио њене империје. Јер ако се за друге дијелове империје признаје од европских држава принцип позитивног права онда нема разлога негирати га у односу на Венецију. Узевши затим, додаје писац чланка како наводи Дурандо у свом извјештају, да сви свети принципи позитивног права буду погажени и да питање Венеције буде изнијето пред конгрес са уговором о територијалним компензацијама, Босна и Херцеговина, исто не би могле бити предмет ове накнаде, јер би било монструозно отети је Порти. У сваком случају да се то изведе потребно је ратовати да би се оне заузеле. Ако је у садашњем стању ствари пола Европе у рату, са покретањем питања Босне и Херцего-

вине цијела Европа отићи ће у пламен. Због тога у Источном питању треба примјенити начело „Noli me tangere“.

Док сам читао ову публикацију, то значи уводник у „Босанском вјестнику“, вели Дурандо, био сам изненађен. И пошто сам се срео са директором за политичка питања Вилајета изнио сам му, да ће се са овим чланком прије постићи супротно од онога да се умире савјести.

Изнад свега, пише Дурандо, лоше је баш то што се тиче напора да се покаже познавање међународног права, којег писац чланка жели да покаже. Јер ови Босанци који једва знају читати, не схватају ништа о разликама између позитивног права и националног принципа и друштвеног уговора. Тиме ће једно унапријед створено стање узбуђења, неразумљивошћу ријећи још више појачати конфузију кривотворећи њихове претставе. Осим тога најгори је избор побијати пројекат као да је он већ у истинском разматрању. И све ово утврђује у њиховом увјерењу ово просто и необразовано становништво које није ништа упућено у политичке дискусије. Још горе је рећи да ако европски конгрес санкционира овај пројекат догодиће се бијесан рат, јер овим ће се још више раздражити духови у земљи, побудити снажне страсти и партијске супротности које ће проузроковати сметње и опасности акцији Владе, акцији која тек од неког времена може слободно ондаје употребити војску. Много би боље било, мисли Дурандо, да је писац чланка једноставним и лаганим ријечима приступачним сваком разуму порицао гласине изнијете у неким иностраним листовима и проширене по земљи. Или још боље би било да није говорио ништа. Постоје одређена деликатна питања која није потребно потицати, пошто она сама по себи изазивају узбуђења. Ово тим више тамо гдје није могућа разумна дискусија и гдје обичне гласине узимају аспект истине.

Горе сам рекао, каже Дурандо, да су духови озбиљно узрујани, али је то још увијек далеко од тога да уистину могу продријети силом. Ништа не могу рећи о становништву које је разасуто по селима. Оно наравно не сазнаје ништа о догађајима или не као оно у градовима, које је већ јако узбуђено и побуњује се. Осим тога ваља разлучити кршћане од муслимана, јер кршћани нијесу ништа и не значе ништа. Овдје Дурандо реферише о становништву Сарајева. Ту су Муслимани у великој већини, а међу њима најодличније беговске обитељи вуку поријекло највећим дијелом од старог кршћанског славенског племства. Они станују највише усамљени у властитим градским четвртима ван трговачког дијела града и зграда власти. Они највећим дијелом мрко гледају на Османлије према којима се односе као према странцима који су дошли да заповиједају у њиховој земљи. У таквој ситуацији Муслимани се могу врло лако састајати и договарати, без да им власт уђе у траг. То би управо била једна од карактеристика устанка Муслимана ако би избио нагло и непредвиђено. Неповредљивост фамиљарне тајне сигурно је још један од разлога за то. Велика је срећа за владу Порте што сада Муслиманима недостају утицајне вође способне да образују једну партију. Затим, што док међу многим се одржава живим осјећај нетрпељивости и побуне, другим више леже на срцу материјални интереси. Рекао бих,

вели Дурандо, да постоји неки скептицизам, а неријетко се срећу они који тврде, да ако је истина да странци неће дирати у њихова имања и вјеру, онда неће бити разлога за побуну.

Али ако и претпоставимо случај да Босна може бити уступљена Аустрији и уз пристанак Турске, каже Дурандо, недовољено је да ће маса Муслимана пружити отпор. Али неопскрбљени добрим оружјем, без познавања ратне тактике суочиће се брзо са обзирношћу нових управљача према њиховом власништву, религији и оним фамилијарним обичајима који се са вјером мјешају.

Што се тиче кршћана, каже Дурандо, може се рећи да они прихватају и прихватаће догађаје било какви буду. Међу њима, ипак потребно је посебно споменути главне трговце православце који готово да би вољели прије остати Турци него прећи под аустријску власт. Ово се прије свега приписује не доброј репутацији аустријске управе међу Славенима уопће, а затим што под владом Порте ови трговци уживају слободу и благе порезе, што сигурно не би имали под Аустријом. У Турској а посебно у Босни сеоско становништво је оно које је малтретирано и тлачено. Оно малобројно градско које је занатлијско и трговачко, а обзиром на материјалне интересе нема разлога за жалити се, нити се жали. Најзад, трговци као дио мање припрост од своје несретне сабраће, али зато фанатичнији и нетрпеливији, слабо би се провели прелазећи под једну силу која није њихове вјере. Са овог гледишта они би радије окренули своје погледе према Србији. Рећи ћу чак, вели Дурандо, да њихова љубав за вјеру за сигурно на извјестан начин не уступа мјесто фанатизму муслиманском. Толико је претјерана у неким душама да се не колебају да остану радије поданици Порте, чак и раја, него да буду поданици католичке владе.

Аустријски Славени нема сумње, вели Дурандо, пљескали би уједињењу са оним у Босни и Херцеговини, јер би се тако повећао њихов број у Царевини. А мало по мало могло би се десити да превалада и њихов утицај, па би могли навести Аустрију да постане славенска сила. Али ни у овој аспирацији која је највјернија, најлакша и најнепосреднија нијесу ови Славени сви сагласни. И овдје разлика вјере између Славена у Хрватској и оних у Банату и Војводини надаласе је противна политичкој заједници. Док су католици либералнији и напреднији у националној идеји, православци заостају. И чак су противници. Они су ти који се увијек равнају према владајућој странци у Бечу, због страха да кад би католици добили слободу и гаранције, могли би све то употријебити против православне вјере. Али тамо гдје су православци у већини и имају своју покрајинску аутономну управу дају примјере једне нетолеранције према католицима, што сигурно није у складу са садашњим временима. Кад се не тако давно било започело са радом да се даде име које би означавало њихово национално јединство, увијек су православци били ти који су одбијали да се удруже. Већ су се називали и називају се Србима, а ријечју Србин изражавају вјеру којој припадају. Ово ривалство у свакој ствари доводи скоро до аката националне издаје. За ово било

је примјера на недавном Сабору у Загребу и православној скупштини у Карловцима.

Либерална Хрватска има посебно окренуте очи према Босни, што се темељи на старим историјским правима, те полаже право да је поновно заузме. Али православци из Славоније и Бановине, противно интересима њихове Троједнице боре се против аспирације Хрвата католика, те дају разумјети да Босна треба да се припоји Србији јер је њена вјера српска. Тако мјешају вјеру и народност, вели Дурандо.

Размишљајући затим о користима које би добитак Босне и Херцеговине донио Аустрији, не оклијевам рећи, каже Дурандо, велике са сваке стране. Прије свега Далмација таква каква је данас запосједнута од Аустрије нема разлога да опстоји нити има виталности. То је једна дуга трака земље још боље рећи стијена са одоштраг једним богатим и широким залеђем али затвореним државним границама. Ако би ова земља плодна и богата шумама и рудама била уједињена са Далмацијом, сви њени бројни залијеви постали би исто толико луке. Приобално становништво било би довољно снабђено, а оно са копна које се сада мучи међу стијенама да сакупи које зрно и коју маслину окренуло би се слободно у Херцеговину и Босну гдје се налази доста необрађене земље. Просперирајући Далмација, која је есенцијално поморска, и Аустрија би повећала властиту морнарицу тако, да у случају и кад не би више посједовала талијанску обалу, Дурандо се не колеба рећи, то не би ништа умањило њену снагу него би она можда била и двострука у односу на ону сада. Сва поморска активност Далмације концентрирана је данас у Кварнерском залијеву јер тамо у позадини обале налази се пространа покрајина — Хрватска. Међутим, од Задра до Котора нема него незнатан промјет лаба, тако да су капетани и морнари ове веома дуге обале присиљени да иду у иностранство да би радили. Ако би позади ове обале била, уз границу, Босна и Херцеговина, врло брзо би се промет на Кварнеру протегнуо и на ову обалу. Ове двије покрајине кад би биле стављене у додир са цивилизацијама, пробудиле би се из своје обамрлости у мало времена, и промјениле би не само изглед, него би биле од велике финансијске помоћи држави. Али овим разматрањем, како вели сам Дурандо он прелази границе своје компетенције, па и завршава. Но у извјештају број 31. од 18. јуна 1866. године, који говори о политичким странкама у Далмацији и неповјерењу у талијанску ствар везану за рат Аустрије и Италије, Дурандо се још једном враћа и на босанскохерцеговачку проблематику. Наиме, у пост скрипту тог извјештаја обавијештава о неким занимљивим појединостима о којима је у овом раду било већ ријећи.

Дурандо извјештава да су му данашњим куриром који долази из Аустрије стигле славенске новине „Il Nazionale“, лист анексионистичке странке у Далмацији и „Позор“, орган либералне странке у Хрватској. Нема тако дуго, вели Дурандо, да су и један и други подржавали Аустрију против Италије. А сада се почиње и „Il Nazionale“ из Задра прегибати у нашу корист, док се „Позор“ одлучно окренуо нама.

Можда у овој промјени идеја је имао утицај један млади Славен који је већ двије године овдје у Сарајеву. Он је, каже Дурандо,

тајни дописник „Il Nazionale“ и „Позора“.¹² Иако он оваје љубоморно скрива свој рад Дурандо се искрено повјерио. И од њега углавном Дурандо се упознао са славенским стварима. Пред мјесец дана када је „Позор“ сматрао да Аустрија треба снагом да се опре захтјеву Италије у погледу Венеције (чланак који је био пренијет у скраћеном облику у телеграфији Европе), Дурандо се жалио овом дописнику. Рекао му је да не разумије либерализам Хрвата и Далматинаца који док за себе бране национални принцип негирају га Италији. Дописник му је одговорио да се то ради због власти одбране, јер Италија са Венецијом хоће такође да анектира Далмацију, па према томе за њих то није један народ који има аспирације да се конституира у нацију, него доиста да заузима земљу која је у правом смислу ријечи саставни дио старог Краљевства Хрватске. Примјетио сам, додаје Дурандо, да либерална Италија није имала расположења да припоји Далмацију. То је вјероватно глас којег преносе непријатељи Славена, а можда и сама Влада у Бечу. Реципрочан је интерес Славена и Италијана да се разумију, јер ће наш триумф сигурно имати утицај и бити од користи њима. Чак ће ова корист порасти онда ако Славени дају помоћ и потпору, јер отцјељењем Венеције цар Франсо не би више имао потребу да се ослања искључиво на војну странку која је увијек у Аустрији била савјетник деспотизма: кад она падне сигурно би се у Аустрији инагурирао либералнији режим посредством којег би Славени могли мало по мало утицати на политику старе Аустрије, и на крају довести је до потпуне славизације. На крају наговорио сам га, каже Дурандо, да пише у овом правцу у „Il Nazionale“ и „Позору“, и убјеђивао га да фаворизира нашу ствар. Овај дописник више пута је писао у ствари двјема редакцијама. Јутрос кад је дошао да узме „Позор“ (новине које због мјера предострожности долазе на Дурандову адресу) дао га је Дуранду и рекао да мисли да треба захвалити његовим писмима што је „Позор“ у чланку под насловом Накнада слободно прихватио нужност за Аустрију да уступи Венецију. Додао је, затим, да је поновно инсистирао код „Il Nazionale“ у Задру о ономе што га је Дурандо молио да настави своје настојање.

Додаћу, вели Дурандо, да је овај дописник у тјесним везама са неким шефовима либералне странке у Хрватској. Осим тога ако Краљевска влада сматра корисним да дјелујем још директније на либералну странку у Далмацији и Хрватској посредством овог дописника ствар би могла имати практичне резултате. Треба још да кажем, додаје Дурандо, да за лојалност и искреност његова карактера одговарам као за самог себе.

У овом моменту Турска власт у Сарајеву, завршава Дурандо, саставља прегледе за око 30000 људи нередовне војске. Имајући на уму број Муслимана у Босни и Херцеговини, може се рећи да је ово позивање и посљедње одбране. Влада се плаши свега и свакога, нарочито Срба и Црногораца.

¹² Да ли је то био Клемент Божић, рођен у близини Задра 1841. године а умро у Загребу 1893. године тешко је рећи, јер немамо директних података. Он је тада био у Сарајеву и убраја се у сараднике „Позора“. Упореди „Обзор“ — Спомен књига 1860—1935, стр. 268.

IV

Износећи прикупљене изворне податке који говоре о идеји да се Босна и Херцеговина замјене за Венецију, посебно актуелне 1866. године, а у оквиру једног ширег контекста разријешавања европских питања послје парижког мира 1856. године, потребно је рећи да то није реализирано ни тада а ни касније на тој основи. Ствари су ишле другим токовима. Талијани су добили, 1866. године, ту за њихово национално обједињавање и државно учвршћивање толико значајну област. У Босни и Херцеговини ништа се битно није промјенило. Ипак аустријске очи остале су окренуте у правцу ових области више него раније. А све оно што се дешавало 1866. године, а о чему у изнијетом материјалу има доста података, представља само једну фазу на путу аустроугарског запосједања ових области 1878. године.

Занимљиво је пратити мотиве који су подстицали аустријско окретање у правцу Балкана као и аргументе који се износе против тога, нарочито оне из Босне и Херцеговине. У сваком случају већ познати супротни погледи у нашим националним покретима у питању будућности Босне и Херцеговине и 1866. године долазе до изражаја, па и у полемикама које смо прагали. У Европи потакнута расправа о Босни и Херцеговини само их још више продубљује. С овим у вези од посебног је значаја, до сада мало познато расположење у самој Босни и Херцеговини, које је с временом израстало против аустроугарског запосједања али и против турске власти. Грађа регистрира и то доста јасно оријентацију на пружање отпора евентуалним аустријским акцијама за уклапање ових области у границе велике Царевине, али и нерасположење према Османлијама. Свакако да посебну вриједност чине подаци о нијансама тих расположења међу појединим вјерско-националним групацијама, па са улажењем и у социјалне разлике. У цјелини узето овим се баца више свјетла на идеје и акције које су у једном раздобљу наше новије историје биле везане не само за судбину Босне и Херцеговине него и осталих наших земаља. Шири приказ на основу изворног материјала идеје о накнади, даје могућност за нове оцјене базиране на новим истраживањима, а уноси више свјетла у приказ једне идеје о којој смо до сада мало знали.

IDEE DE LA VENTE DE LA BOSNIE ET DE L'HERZEGOVINE DANS LES ANNÉES SOIXANTE DU XIXe SIÈCLE

Résumé

En exposant les données originales rassemblées qui se rapportent à l'idée d'échanger Venise pour la Bosnie et l'Herzégovine, particulièrement actuelle en 1866, dans le cadre d'un contexte plus large de solution des problèmes européens après la paix de Paris de 1856, il faut dire que cet échange n'a été réalisé sur cette base ni alors ni plus tard. Les choses prenaient autres cours. Les Italiens avaient obtenu en 1866 cette pro-

vince si importante pour leur union nationale et la consolidation de leur Etat. Dans la Bosnie et l'Herzégovine rien n'a changé en substance. Les yeux autrichiens restaient, tout de même tournés vers ces provinces, plus qu'ils ne l'étaient avant. Et tout ce qui s'est passé en 1866, et dont on trouve assez de renseignements dans les matériaux exposés, ne représente qu'une phase sur la voie de l'occupation austro-hongroise de ces provinces en 1878.

Il est intéressant de suivre les motifs qui incitaient l'Autriche-Hongrie à se tourner vers les Balkans ainsi que les arguments qu'on y opposait, surtout ceux qui venaient de la Bosnie et de l'Herzégovine. En tout cas, les divergences de vues déjà connues dans nos mouvements nationaux quant à l'avenir de la Bosnie et de l'Herzégovine se manifestent en 1866 et même dans les polémiques que nous avons suivies. La discussion sur le sort de la Bosnie et de l'Herzégovine que l'on avait mis en marche en Europe, les a encore approfondies. Sous ce rapport il est particulièrement intéressant de se rendre compte de la disposition des esprits dans ces deux provinces mêmes qui, avec le temps, devenait de moins en moins favorable à l'occupation austro-hongroise, mais qui se tournait aussi contre les autorités turques. Les matériaux enregistrent une orientation assez claire à offrir la résistance aux actions éventuelles autrichienne visant à incorporer ces provinces dans le cadre du grand Empire, mais aussi la disposition était aussi contre les Ottomans. Nul doute que les données sur les nuances de ces dispositions parmi différents groupements religieux-nationaux, en entrant même dans les différences sociales, sont particulièrement précieuses. Pris dans son ensemble cet exposé jette plus de lumière sur les idées et les actions qui étaient liées, dans une période de notre histoire récente, non seulement au sort de la Bosnie et de l'Herzégovine, mais de nos autres pays aussi. Un exposé plus vaste sur la base des matériaux originaux relatifs à l'idée de la compensation, permet de nouvelles évaluations, basées sur les recherches récentes et introduit plus de lumière dans l'exposé d'une idée que nous avons peu connue jusqu'ici.

Milorad EKMEČIĆ
Filozofski fakultet
Sarajevo

SLIKA O BOSNI I HERCEGOVINI U EVROPSKOJ PUTOPISNOJ LITERATURI OD 1850. DO 1878. GODINE

Izbor datuma u ovom naslovu nije nikako slučajan. Od godine 1850. kad su se evropske države konsolidovale nakon revolucionarnog šoka 1848/49., teče aktivan interes za okupaciju Bosne i Hercegovine, a 1878. Austro-Ugarska je na Berlinskom kongresu dobila mandat da taj proces sa uspjehom završi i okupira Bosnu i Hercegovinu. Tako se ta dva datuma uokviruju u jednu logičnu cjelinu i označavaju početak i kraj jednog neprekinutog kontinuiteta. S druge je strane zadatak ovog priloga da pokaže evropsku putopisnu literaturu o Bosni i Hercegovini toga vremena, kao i da dađe osvrt na istorijsku predstavu koju je ta literatura stvorila o toj pokrajini u očima ondašnje evropske javnosti. Ova dva cilja imaju neku uzajamnu vezu, jer su borba oko Bosne i Hercegovine i putopisi evropskih pisaca o njoj stajali u posrednom i neposrednom odnosu. Jednom sam¹ taj odnos uporedio sa odnosom galebova i broda na moru — oni su uvijek znak onim očajnicima na palubi da se nešto krupno približava. Pred sve velike revolucije na Balkanu, ili povodom njih, evropska je putopisna literatura o njima ostavljala značajna svjedočanstva. Intenzitet putopisa kroz XIX vijek pokazuje da ih je većina koncentrisana nakon godine 1850., a pred veliki seljački ustanak 1875., i u njegovom toku do Berlinskog kongresa 1878., taj se broj naglo povećavao. Već samo ta činjenica opravdava ovakav jedan pokušaj.

Čim se završila revolucija 1848—49., a još u stvari i nije bilo jasno savremenici da se ona završila, austrijska je politika smatrala da je stanje među južnoslovenskim hrišćanima pod turskom vlašću prijeteće ne samo za održanje susjedne orijentalne carevine, nego da se može razviti u opasan izazov i za habzburšku državu, jer očigledno može postati rizičan izvor nove južnoslovenske revolucije. U korespondenciji sa pruskim kraljem, austrijski je car čak ocjenjivao da hidra revolucije ima glavu u Parizu, a noge na turskom Balkanu. Za stabilni poredak Centralne Evrope ta je revolucija opasnija od prisustva Otomanske

¹ U predgovoru knjizi Artur Dž. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, Sarajevo 1973, 5.

države.² Mladi car koji će upravo tada stupiti na austrijski presto će svojom životnom zadaćom (eine providentielle Mission³) smatrati isko-rjenje revolucije iz državnog susjedstva.⁴ Do 1878. taj će vladar biti svjedok 2 manje (1857—58, 1862) i jedne velike (1875—78) seljačke revolucije u Bosni i Hercegovini. Godine 1868. jedna je pobuna izbila i na austrijskom posjedu Boke Kotorske. Ti su nemiri privlačili pažnju evropske javnosti, ne samo zbog toga što je nakon 1848., nastupilo vrijeme otvaranja javnog mišljenja u kojoj jeftinija štampa igra ključnu ulogu, nego i zbog političke zainteresovanosti susjednih evropskih država koje su ranije običavale da u sličnim ekspedicijama prema Dalmaciji krajem XVIII vijeka šalju lađe sa ljudima za izviđanje.⁴ Slično je bilo i u Srbiji u vrijeme ratova sa Turskom krajem XVIII vijeka i pred Srpsku revoluciju 1804.⁵

Kao odgovor na pitanje da li ovaj interes putopisaca stoji u nekoj vezi sa nadolazećim političkim promjenama i revolucijama koje su se očekivale najbolje je navesti podatak da je jedan od tih putopisa rađen upravo na zahtijev austrijskog cara, kad ugledni srpski političar onoga vremena Đorđe Stratimirović⁶ obilazi ove pokrajine prerušen u trgovca. I neki kasniji opisi Bosne i Hercegovine su pisani iz pera austrijskih obavještajnih oficira. Naravno, austrijska je politika imala i drugih načina da se obavijesti o pripremama revolucije u njenom balkanskom susjedstvu⁷. Putopisi nisu obavještavali ministarstva, nego cijelu evropsku javnost, koja nije imala nikakvih, ili je imala minimalnih, znanja o Bosni i Hercegovini.

Čak i nacionalna javnost u Srbiji i Hrvatskoj znaju vrlo malo o stanju stvari kod njihove bosanske sabraće koja se još nalazila pod turskom vlašću. O Bosni se vrlo malo znade kod obrazovanog južnoslovenskog svijeta, ili te informacije nisu još institucionalizovane nego su dio prirodnog stanja svijesti koja nije odgojena na knjigama i učenju. Jedan domaći bosanski sin, franjevac Ivan Franjo Jukić, čiji je intelektualni nemir daleko nadrastao i njegov životni poziv u zabačenoj pokrajini, i bez sumnje njegovo vrijeme, biće među prvima koji će svoje zemljake pokušati da obavijesti o zemlji u kojoj žive. Krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina njegovo će ime iz kratkih putopisa kroz ove pokrajine izroniti kao predšasnik prvog velikog književnika i istoričara koje je Bosna dala⁸. Njegov, kasnije objavljen „Zemljopis i povjestnica

² F. Eckart, *Die Deutsche Frage und der Kriemkrieg*, Berlin 1931, 5.

³ H. Schlitter, *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Joseph I*, Wien 1919, 22.

⁴ Pederin Ivan, *Austrijski putopisi prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797—1814, 1848, 1859. i 1866. god.* („Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru”, Zadar, 1974, 21, 197.

⁵ Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791—1794*, СКА, Београд, 1927.

⁶ *Uspomene generala Đ. Stratimirovića*, Beč 1913.

⁷ М. Екмеčić, *Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori u vrijeme Krimskog rata 1853—1856.* („Godišnjak Društva istoričara BiH”, XIII, Sarajevo 1962, 145.)

⁸ И. Франко Јукић, *Путовање из Дубровника преко Херцеговине у Фојницу у „Љубитељ Просвештенија, Србско-Далматински магазин”, Задар, 1842. Са још 4 путописа од 1842 до 1845.* „Сабрана дјела”, Сарајево, 1973, III, стр. 18—27.

Bosne⁹ predstavljajući prvu literaturu za sve kasnije istraživače o prošlosti i tadašnjem stanju u tim pokrajinama.

Da se interes njegovih zemljaka za ova znanja ne bi smjela uzeti kao osnovni razlog zašto on piše, vidi se po časopisima koji njegove putopise objavljuju. „Srbsko-dalmatinski magazin“ je i tako predstavljao prvo gnijezdo gdje su rijetki preporoditelji nastojali da kažu nešto cijelom južnoslovenskom svijetu, a ne samo njegovim izdvojenim dijelovima. Dokaz je i to što iza Jukića iz Bosne se ne javlja puno jakih pisaca njegovog formata. Više ih je izvan Bosne koji se za nju interesuju, nego što ih je dozrijevalo u njoj samoj. Dotada nepoznati hrvatski putnik, mladi pravnik Matija Mažuranić je u toku 1839—40. pješke putovao u Bosnu preko Srbije¹⁰, otkrivajući tu zemlju i njene ljude svojim pismenijim zemljacima kao nepoznatu i daleku oblast. Bio je rijedak putnik koji je u Bosnu ušao sa istoka, a ne preko rijeke Save na sjeveru, ili Une na zapadu, kuda su vodili uobičajeni putevi iz Bosne u Evropu, i obratno. Možda je i njegov opis te egzotične zemlje uticao da se dugo nakon njega niko nije usuđivao da ponovi to odvažno iskustvo. Iza njega je tek 1858. veliki hrvatski historičar Ivan Kukuljević-Sakcinski putovao po zapadnoj Bosni i o tome objavio jedan kratki putopis¹¹. Za javno mišljenje je ta zemlja još uvijek ostajala daleka nepoznanica.

Slično je stanje bilo i sa književnošću u Srbiji. Neko minimalno znanje o njoj ostavili su napisi Dositeja i Vuka Karadžića, ali će prvi temeljit opis Bosne i Hercegovine napraviti 1851 (ponovo 1865) jedan od šefova srpskih tajnih organizacija u ovoj turskoj pokrajini, Toma Kovačević. Porijeklom je bio hercegovački franjevački kaluđer, koji je zbog političkih razloga prebjegao u oslobođenu Srbiju. Tajne organizacije za pokretanje revolucije u Bosni, na čijem je čelu i on stajao kao obdareni iako nešto povučeni konspirator, su od početka patile zbog nedostatka minimalnih informacija o tom budućem poprištu revolucije. U više navrata su se njihovi funkcioneri žalili da nemaju ni čestite geografske karte ovih oblasti i da bi jednu takvu trebalo izraditi. To ipak nije urađeno u Srbiji, iako je sam Kovačević na tome radio. Njegov je opis Bosne sadržavao sve bitne podatke o njoj, počevši od razdaljine puta među pojedinim mjestima, do opisa malo poznatih narodnih običaja.

Za evropsko javno mišljenje ova je hrvatska i srpska putopisna literatura o Bosni i Hercegovini bila od male vrijednosti. Više su se jugoslovenski intelektualci mogli obavijestiti o Bosni čitajući evropske putopise o njoj, nego svoje vlastite. A obratna procedura nije bila ni zamisliva. Zatvoreno bosansko društvo tradicionalno endemički nepovjerljivo prema bližim i daljim strancima, bilo je još sredinom prošlog vijeka i za jugoslovensku i za evropsku kulturu potpuna nepoznanica.

Mjerena prema evropskim književnim ostvarenjima o Bosni, jugoslovenska su bila u izrazitom zaostajanju, iz jednostavnog razloga što u domaćoj javnosti nije bilo tako izrazitog političkog i ekonomskog interesa za te oblasti. To se posebno odnosi na ekonomsku zainteresovanost koja je u Evropi bez sumnje nadmašivala malu radoznalost balkanskih trgovaca za njihovo susjedstvo. Još 1849. je list „La Pologne“ u

⁹ Objavljeno pod pseudonimom Slavoljub Bošnjak 1851.

¹⁰ M. Mažuranić, Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839—40 po jednom domorodcu, Zagreb 1842, (Drugo izdanje, 1938.)

¹¹ I. Kukuljević-Sakcinski, Putovanje po Bosni, Zagreb 1858.

Parizu pisao da je „Turska... od svih dijelova Evrope zemlja s kojom Austrija obavlja najviše trgovačkih poslova. Sama je Italija za Austriju manjeg značaja nego li Otomansko carstvo”¹². Za trgovinom su išla književna pera, kao i cijela politička strategija koja je predstavljala istorijsku podlogu ove putopisne književnosti. Još 1842. žalio se prvi jugoslovenski putopisac u Bosnu Matija Mažuranić da je „malo našil ikoliko izobraženih domorodacah, koji ne bi više o Americi, Kini, Indiji itd., koješta znali pripovedati, nego o Bosni” i da „bliži naši zapadni susedi” od kojih su se oni učili o spoljnom svijetu „skoro ništa o Bosni ne znadu” također¹³.

Bosna je bila gotovo nepoznat podatak u Evropi, u nekim zemljama više, u nekim manje. Bila je u goroj poziciji od Jugoslavije kao cjeline koju su još 1914. u Engleskoj obavezno zamijenjivali za Čehoslovačku¹⁴. Francuski putopisac Masnie de Clerval veli 1856. da je Bosna „tako rijetko istraživana i tako nesavršeno opisana”¹⁵. Još 1866. engleski putnici i dobrotvorni radnici Mackenzy-Irby, putujući kroz Češku, vele da su njihova dotadanja putovanja dala im priliku da se upoznaju sa raznim narodima slovenskog stabla, „pa opet valjada nam Česima priznati da mi jedva da znamo ko su ta njihova južna braća”¹⁶. A poslije 23-godišnjeg iskustva vladanja Bosnom, Austrijanci je još nisu dovoljno poznavali, pa se njen upravljač, ministar Benjamin Kallay 1901. u Beču žalio da u nju ne može privući kapital za investicije, jer „ja vjerujem, da se tada nije ni znalo, da li je Bosna na sjevernu ili na jugu, i da li se tamo šetaju lavovi i tirovi”¹⁷. Naravno, nije bečki građanin kriv za to neznanje stvari, nego provincijalnost Bosne i Hercegovine koja je u srcu Balkana djelila sve njegove najgore strane koje su se tu skupile kao na istorijskom sastajalištu? vjerska zavađenost, feudalna i orijentalna zatvorenost i društava i granica, istorijska defanzivnost narodnog mentaliteta izrasla na činjenici da je zbog svoje socijalne i kulturne zaostalosti Bosna postala objekt, a ne subjekt međunarodnog interesa, putovanja i razmjene.

Bez sumnje je da se jedna od posljedica ovakvog stanja stvari osjetila i na kvalitetu putopisne literature o Bosni. Nijedan od putopisaca nije očekivao da će njegovo djelo neko u Bosni čitati, pa sem moralne, on nije osjećao nikakve druge odgovornosti za ono što o njoj napiše. U većini slučajeva stoga veliki književni umovi i nisu putovali Bosnom toga doba. Više su išli istraživači koji otkrivaju nepoznato, kod kojih je kuriozitet i misterija neprođenog bila nadoknada za viši intelektualni duh i bolju književnost.

¹² „La Pologne”, Paris, I, III 1849, članak „Les Slaves de Turquie et leur devoir”.

¹³ M. Mažuranić, o. c., XIII, XIV.

¹⁴ H. Hanak, Great Britain and Austria-Hungary during the First World War. A Study in the Formation of the Public Opinion, London 1962, 9.

¹⁵ Masnie de Clerval, Rapport adressé à Son Excellence Monsieur le Ministre de l’instruction publique sur une mission en Bosnie, accomplie en 1855, par M. Masnie de Clerval”. („Archives des mission scientifiques et littéraires”, Paris 1856, V, 15.

¹⁶ Г. Мјур Макензи и А. П. Ирби, Путовање по словенским земљама Турске у Европи, Београд, 1868, II.

¹⁷ „Stenographische Sitzungsprotokolle der Delegation de Reichrathes”, Wien, 1901, 479.

U tom smislu osnovna karakteristika svih Austrijskih knjiga o Bosni jeste njihova stroga tendencija da enciklopedijski informišu o zemlji. Oni su pisani najviše od strane vojnih lica, koja svoja politička ubjeđenja — sem onih koje im je određivala njihova dužnost — nisu imala, a ona koja su oficijelno imala držala su za državnu tajnu. Za razliku od Dalmacije gdje je austrijska literatura bila javno politički opredeljena¹⁸. Tako je opšta karakteristika austrijske putopisne literature o Bosni ovoga vremena da ona spada u okvir političke predistorije okupiranja zemlje od strane austro-ugarskih trupa 1878.

To se uostalo vidjelo i na prvom austrijskom opisu Bosne i Hercegovine iz 1810¹⁹. Njegov nepoznati autor očigledno nije ni zavirio preko bosanske granice nego je o njoj pisao onoliko koliko je mogao naći po rijetkim knjigama i na području neposredno uz granicu. Taj će putopis kasnijim piscima ostaviti u naslijeđe jednu metodološku omašku: narod, broj stanovnika, njegov nacionalni i vjerski raspored je poznavao samo u najopštijim crtama i iz velike daljine. Ipak su austrijski putopisci bili u nekom pogledu privilegovani pred drugim stranicama koji su pisali o Bosni i Hercegovini. Iako su i oni mogli vrlo malo iskorištavati dotadašnju literaturu o njoj, jer je bila opterećena slabim i nepouzdanim znanjima, oni su imali dvije prednosti ipak. Njihovo političko javno mišljenje je direktno i iz prve ruke bilo zainteresovano za Bosnu i više znalo o njoj nego političko mišljenje bilo koje druge zemlje u svijetu onog vremena. Car Josif II je krajem XVIII vijeka putovao uz bosansku granicu, dok će malo kasnije ruski ministar vanjskih poslova Adam Čartoriski pokazivati odsustvo poznavanja imena naroda koji živi u Bosni i okolnim pokrajinama²⁰. S druge strane austrijski pisci poznaju srpsko-hrvatski jezik i za svoje napise mogu koristiti djela Ivana Frane Jukića, barem što se tiče geografskih i historijskih podataka. Još uvijek svoja znanja moraju sistematizovati prema opisu francuskog pisca Ami Buea iz 1840²¹, jer su imali i manje znanja i manje intelektualnih sposobnosti da bi bosanske podatke mogli da standardizuju prema evropskim šemama.

U drugoj polovici prošlog vijeka svi su austrijski putopisi kroz Bosnu rađeni na osnovu ličnog putnog iskustva kroz tu zemlju i u tom pogledu se nisu zadovoljavali podacima koje su nalazili u literaturi, a da ih ne provjere sa doživljenom stvarnošću. Postalo je pravilo da svi austrijski pisci o Bosni ovoga vremena pišu svoja djela o njoj nakon dužeg boravka u njoj. Isto je tako bio običaj da iza naučnog, topografskog i geografskog istraživanja terena stoji određen politički zadatak. To je Austrija radila i u susjednoj Srbiji onoga vremena²².

¹⁸ Pederin Ivan, Dalmacija u njemačkoj putopisnoj literaturi između dva rata. („Radovi Centra JAZU u Zadru”, 22—23, Zadar, 1976.), 111.

¹⁹ Historisch-Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien, Wien 1810.

²⁰ Kennedy Grimsted, The Foreign Ministers of Aleksander I. („Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy 1801—1815”, California University Press 1969, 67.)

²¹ A. Boué, La Turquie d'Europe, ou observations sur la géographie, la géologie l'histoire naturelle de la Turquie d'Europe, I—IV, Paris, 1840.

²² Дневник Бењамина Калаја 1868—1875. Обрада и коментари Андрија Радевић Београд, Нови Сад, 1976. Сам је Калај путовао кроз Босну, али тај дио није објављен у дневнику.

Najprije je baron Gustav Theommel 1867. objavio jedan historijski, politički, topografski i statistički opis Bosne. Podatke za svoju knjigu je skupljao za vrijeme četvorogodišnjeg boravka u austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu²³. Obaviještajna priroda njegova posla je ostavila traga na njegovom pisanju. Trudio se da to bude cjelovit priručnik znanja koji će davati pouzdanu sliku o tim oblastima, za koje se i austrijska i svjetska politika sve više interesovala. Godinu dana potom je njegov zemljak Johann Roškiewicz, inače major u austrijskom generalštabu, objavio je temeljitiju knjigu o Bosni i Hercegovini. Imala je i tu prednost što joj je priložio i jednu litografisanu geografsku kartu²⁴. Vjerovao je da čitaocu otkriva jednu zemlju koja zbog svog geografskog položaja, prije ili kasnije, može biti pozvana da odigra ne tako malu ulogu u savremenoj historiji. Građu za tu knjigu skupljao je za vrijeme 15-mjesečnog boravka u Bosni i na „mnogim putovanjima“ koja je kroz nju preduzimao. Austro-ugarski ga je generalštab naime, bio 1862. uputio u Bosnu da napravi njenu topografsku kartu, koju je on u posebnoj knjizi objavio u Beču 1865. Jednu njenu verziju je u reduciranoj formi priložio i svojoj drugoj knjizi o Bosni koja je izišla tri godine potom. Za njenu izradu bio je najprije napravio više od 500 „topografskih skica“, a samu je kartu radio u Vojno-geografskom institutu u Beču. I karta i knjiga o Bosni koju je objavio smatrana je najboljom austrijskom i opštom studijom o toj zemlji, a kad su inženjeri Gaiger i Lebret 1873. u Beču objavili sličnu studiju o bosanskim putevima, pošto su bili stručnjaci za trasiranje željeznica, pokazalo se da su Roškiewiczovo djelo mogli vrlo malo ispraviti i nadopuniti. Roškiewicz je bio vješt crtač, pa je u svom djelu objavio i više skica različitih tipova ljudi sa njihovim karakterističnim odijelima i stvarima koje su uza se nosili. Raniju Thoemlovu knjigu očigledno nije mogao koristiti prilikom pisanja, jer je predgovor datirao godinom 1867., upravo kad je njegov predšasnik počeo tek da svoje djelo prodaje.

Roškiewiczova knjiga je bez sumnje predstavljala najuspelije i najobimnije djelo cijele austrijske putopisne literature i nauke o Bosni i Hercegovini prije okupacije 1878. Napisi manjih publicista će uvijek ostati u sjenci Roškiewiczovih informacija, iako će se među njima pojaviti i jedan značajan leksikon mjesta i naselja u Bosni i Hercegovini koji je na njemačkom jeziku bio objavljen u Pragu 1875²⁵. Približno iz istog vremena je i opis Bosne i Hercegovine koji je za vojne potrebe pravio pu-

²³ K. K. Hauptmann Gustav Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajets Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien nebst türkisch Croatien, der Herzegovina und Rascien*. Wien 1867, uvod.

²⁴ J. Roškiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Leipzig und Wien, 1868. Prije toga, kao plod njegove misije od 1862, on je u Beču objavio knjigu „Karte von Bosnien, der Herzegovina und des Pashaliks Novi-bazar“ (Wien, 1865.). Početkom 1876. prorektor Dr. Ebinger („Studien über Bosnien und die Herzegovina“, 4) je Roškiewiczovu knjigu ocjenio „bei weitem zuverlässigste und vollständigste, welches wir über Bosnien besitzen“. Geigerovo i Lebretovo djelo „Studien über Bosnien, die Herzegovina und die bosnischen Bahnen“, (Wien, 1873) je samo stručna nadopunova Roškiewiczove knjige i topografskih studija.

²⁵ A. Lukšić, *Bosnien und Herzegovina, Kurzgefasste Darstellung aller geographischen, volkswirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse dieser Länder nebst vollständigen Lexicon aller Städte und wichtigeren Orte*. Prag 1875.

kovnik Stefan Jovanović. I po karakteru i po porijeklu, njegovo je djelo bilo bliže Thoemmelu nego Roškiewiczu. Djelo je plod čisto vojničkog izviđanja i podređeno je vojnim ciljevima. Da se od njega nije moglo puno naučiti vidi se i po tome što je ostalo u rukopisu i do danas nije objavljeno²⁶. Roškiewiczovo je djelo tim vrijednije što je putovanje po Bosni toga doba bio rizičan i skup poduhvat. Običan narod je išao kroz pokrajinu isključivo pješke. Na duže krstarenje išlo se sa konjima i uz pratnju sluga, a po potrebi i više njih, određenim putevima na kojima su stanice za odmor i prenoćišta jedni od drugih bili udaljeni jedan dan prosječnog putovanja. Nakon 1850. samo je jedan put kroz Bosnu bio osposobljen za putovanje kolima, dolinom rijeke Bosne od Sarajeva do Bosanskog Broda. Šezdesetih godina će se srediti i put dolinom rijeke Neretve za Dalmaciju. Da bi putnik od sredine Bosne kolima htjeo da stigne do sjeverne njene granice, trebalo mu je 7 dana, ako su mu kola vukli volovi²⁷, a ako je imao sreće i novaca da nađe konje trebala mu je polovica toga vremena.

Roškiewiczovom djelu je vrlo sličan opis putovanja po Bosni i Hercegovini od pruskog konzula u Sarajevu Dr Otto Blau. Radio je svoje djelo uz pomoć kartografa i statističara H. Kieperta i prevodioca Klemansa Božića²⁸. Predstavljao je svoju zemlju u Sarajevu od maja 1861 do kraja 1872, a neka poglavlja svog putopisa je datirao 1866, 1867, 1869. i 1871. U većini slučajeva se držao samo geografske strane putovanja, sa vjernim uputstvima o distancama između pojedinih mjesta, nazivima lokaliteta i njihovim karakteristikama. Manje je pažnje posvetio društvenoj i istorijskoj strani opisa Bosne, tako da se dobiva utisak da se opredijelio za objavljivanje svojih bilježaka samo zbog činjenice da su oblasti u kojima je službovao nenadano postaje predmet svjetskog interesa. Sva svoja kazivanja nastojao je da dokaže upućivanjem na odgovarajuću literaturu, što danas ima manje vrijednosti od ličnih zapažanja. Od 1866. do 1868. registrovao je u Bosni 12 manjih i većin zemljotresa, označavajući vrijeme gdje su se i u koje vrijeme desili. Isto je tako vrijedan jedan popis muških i ženskih ličnih imena. Neka danas više nisu u upotrebi, a očigledno je i griješio kad je mislio da oblik nekih ženskih imena u narodu imaju veze sa načinom davanja imena u rimsko vrijeme. U dodatku knjige je H. Kiepert je napravio analizu dotadašnjih radova o kartografiji i statistici Bosne i Hercegovine. Za statistički dio korišten je šematizam katoličkih župa u Hercegovini i službeni podaci koje je dobivao od turskih vlasti.

Ovi su putopisi iznenađujuće oskudni u opisu političkog i društvenog stanja naroda Bosne i Hercegovine. Kao da je još bio u zvanič-

²⁶ S. Iovanovich, *Topographisch-statistische Beschreibung des Kriegsschauplatzes Bosnien-Erzegovina*. Državni arhiv Zadar, Atti riservati, Unica 23, 1862/63.

²⁷ F. G. Martić, *Zapamćenja 1829—1878*. U izdanju „Izabranih spisa“, Sarajevo 1956, 184; I. F. Jukić, *Sabrana djela I*, Sarajevo 1973, 392; O. Blau (naslov knjige u bilješki broj 28, 133) je taj put prošao za tri i po dana.

²⁸ O. Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*, *Topographische und Pflanzengeographische Aufzeichnungen. Mit einer Karte und Zusätzen von H. Kiepert*. Berlin 1877. Inače je Blau bio do tada objavio 24 razna rada o Bosni. Na str. 174 počinje kratki opis puta kroz sjevernu Bosnu od prevodioca konzularnog Clemensa Božića.

nom konzulskom mundiriu i brinuo se da mu niko ne zamjeri ono što kazuje o zemlji u kojoj je bio samo službeni gost. Njegovo svjedočanstvo sa te tačke gledišta je u sjenci ostalih putopisa toga vremena i nije čudo da ih historičari nisu puno upotrebljavali. Blau je više doprineo botaničkim studijama u Bosni nego političkim. Kiepertov Šematizam je rađen na osnovu latinskog šematizma fra Petra Bakule iz 1867, kao i šematizma za Bosnu iz 1864.

Pored ovih djela na njemačkom jeziku, vrijedno je pomenuti i putopis pruskog publiciste Franca Maurera iz 1870²⁹ koji je za razliku od ostalih djela bio više književni poduhvat, a manje enciklopedijski priručnik o Bosni i Hercegovini onoga vremena. Maurer se na više mjesta pozivao na Roškiewicza, pa čak i ispravljao pogreške u njegovoj litografisanoj karti, kao što je svojski iskoristio i ranije podatke Ami Buea. Međutim, glavna razlika između njega i ovih austrijskih putopisaca je bila razlika između jednog Austrijanca i jednog Prusa, austrijskih generalštabnih oficira koji dalje od neposrednog graničnog interesa svoga cara nisu išli, i jednog obrazovanog pruskog publiciste koji je u stvaranju Sjevernonjemačkog saveza vidio stepenicu ka jedinstvu „velikog njemačkog naroda“, pod vodstvom Pruske³⁰. Na Balkanu je, naravno, ta razlika manje uočljiva, nego među njemačkim čitaocima. Ako je bečkim oficirima Bosna bila kuriozna, nerazvijena orijentalna zemlja po kojoj su oni hodili bez ljubavi i zbog dužnosti, Maureru je i sama uža Austrija bila u mnogo čemu kuriozna i orijentalna. Granicu orijenta je pomjerio znatno sjevernije nego Metternich koji je mislio da ona počinje tek od Beča. Ondašnjim obrazovanim Balkancima, koji su ga čitali ipak nešto manje od njihovih nešto iskusnijih potomaka, nije bio zbog ovoga nesimpatičan. On veli kad se u Pruskoj oglasi da voz na stanici stoji 5 minuta, onda to znači upravo 5 minuta i svaki koji malčice prekorači tu granicu znade da će ga očekivati prazna stanica, dok u Austriji najavljenih 2 minuta stajanja preraste u cijelih četvrt časa neopravdanog zadocnjenja. Osjećao se isto tako superioran prema Austrijancima kao i oni prema Bosancima. Maurer je sam finansirao svoje putovanje, a svoje djelo je bio namjenio čitaocu, a ne za službenu upotrebu. Ono je bliže književnosti od ostalih djela na njemačkom jeziku, i kao takvo punije je ličnih impresija, neobaveznih intelektualnih sudova i duhovitih primjedbi. Osnovni razlog za ovo je bez sumnje činjenica da u ondašnjem Berlinu (1868) nisu bili zainteresovani za proširenje pruskog i uže njemačkog uticaja na Balkan. Još godine 1875. u njemačkom Ministarstvu spoljnih poslova su žalili što je u Srbiji bila pala vlada Marinovića i na njeno mjesto došla vlada Čumića, jer su ime prvog lakše izgovarali, nego ime drugoga³¹. Maurer je izbjegao opasnosti koje ovakav način pisanja nosi u sebi: putopisna forma kao nedostatak imaginacije da se piše čista fikcija i lijepa književnost. Veliki su pisci uvijek bili slabi reporteri, značajnije je njegovo ime od predmeta koje opisuje. Naravno, i obratno. Iako je njegovo putovanje bilo jedno veliko mučenje na iznajmljenom i nesigurnom konju i uz

²⁹ F. Maurer, Eine Reise durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn. Berlin 1870.

³⁰ Ibid., 25.

³¹ Дневник Беџамина Калаја, 631.

stalnu pratnju turskog policajca, on je jedini čije je djelo ostavljalo utisak da bi se u tu zemlju mogao ponovo vratiti.

Od francuskih putopisa postoji više izdanja kraćih i dužih bilježenja o Bosni. Taj je interes drukčiji od interesa koji možemo registrovati kod austrijskih putopisaca. To je tekovina francuskog političkog razvoja nakon 1848. Dok je prvi francuski putopis kroz Bosnu Pertizije bio 1822. objavio na osnovi materijala koje je kao Napoleonov obavještajni oficir skupljao po Dalmaciji³², njegovi nasljednici iz druge polovice vijeka nemaju istu zadaću, niti istu potrebu. I francuski putopisci imaju jednu zajedničku karakteristiku. I kad su oficijelno od vlade inspirisani oni su ipak ostajali individualni poduhvati, a njihova politička zainteresovanost nije direktna i ne vidi se. Za Francuze Bosna je manje kurizona i mistična zemlja nego za njihove njemačke kolege. U francuskoj kulturi je orijent i islamski svijet dublje i istorijski duže prisutan. S druge strane, francuska putopisna književnost o Otomanskom carstvu ima duboku i bogatu tradiciju. Čini se da je u drugoj polovici XIX vijeka tih putopisa bilo manje, nego krajem XVIII i početkom XIX vijeka, kad se njihov cvat bio vezao za planove Napoleonovih poduhvata na istoku³³. Nakon 1848, Francuska ne treba izvještajnu literaturu i putopise o Bosni starog tipa, s ozbirom da na raspolaganju ima tamo stalno izvještavanje poljskih agenata u Turskoj kneza Adama Čartoriskog, a s njima su usko povezani politički agenti Srbije i bosanski katolički franjevci, kao i bugarski katolici.

Za francusku javnost Bosna je mogla biti interesantna iz više razloga. Od revolucije 1848. i Lamartinovog manifesta o smjernicama spoljne politike Druge republike, Francuska se interesuje za Bosnu kao područje moguće jugoslovenske nacionalne revolucije. Prije nego je 1852. počelo francusko-rusko rivalstvo u Palestini oko svetih mjesta, ove su dvije diplomatije imale jednu uvertiru na Balkanu. Poražena u Evropi, procenjivali su u francuskom ministarstvu spoljnih poslova, Rusija se 1848. mogla okrenuti na Bosfor i Dardanele zbog pomorske infiltracije na Mediteran. U tom poduhvatu razaranja Otomanskog carstva Rusija bi na Balkanu mogla da nađe jednog prirodnog saveznika u revolucionarnim i oslobodilačkim pokretima slovenskih i grčkog naroda³⁴. Francuski konzul dolazi u Sarajevo, pomažu se crkvene škole i opštine i francuska zvanična politika je tu uopšte prisutna. Drugi razlog ovog francuskog interesa je Bosna sama. Ona ima zatvoreno društvo, nepovjerljivo prema strancima i susjedima. Masnie de Clerval je ocjenjivao 1855. da je „Bosna ostala najnepokretnija oblast Evrope i najneprijateljskije raspoložena svim intelektualnim kretanjima“³⁵.

³² Charles (de) Pertusier, *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Europe Ottoman*, Paris 1822; Pored toga još: V. Jelavić, *Francuska izvješća o Bosni*. („Glasnik Zemaljskog muzeja”, Sarajevo, 1906, XVIII.) Za Napoleonove potrebe rađeno je i Zedlitz-ovo djelo „*Blicke auf Bosnien, Rascien, die Herzegovina und Servien*”, Berlin, 1829.

³³ M. Samić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo 1966, predgovor.

³⁴ General Aupick, francuski ambasador u Carigradu — Bastide-u, *Thérapie*, 29. VI 1848. № 33. („Archives de Ministère des Affaires Etrangères, Paris.) To je stanovište usvojilo i ministarstvo u Parizu.

³⁵ Masnie de Clerval, o.c.

Od većih djela na francuskom jeziku o Bosni i Hercegovini treba istaći instruktivan izvještaj Masnije de Clerval 1855. Bio je ovlašten od „Ministarstva javnog obrazovanja” 1854. da obiđe franjevačke manastire u Bosni i Hercegovini³⁶. Francuska je te godine ušla u Krimski rat protiv Rusije, ali ipak ovo djelo nije sačinilo pero političkog uhođe, bez obzira što očigledno ima određenu političku pozadinu.

Pored ovoga, značajan je opis Hercegovine od De Saint Marie-a 1875³⁷. Pisac je u Hercegovini proveo tri godine. Dao je vrlo koristan opis naroda i posljedice njegove religiozne podijeljenosti. Za antireformni pokret muslimana veli da je bio pokušaj da se stvori „la république de purs mohamétans”. Pravoslavni su se bolje snalazili u trgovini i gradskim poslovima i „izgledalo je da im je bog dao vlast na zemlji, dok je vlast na nebu ostavio jadnim katolicima”³⁸. Vrlo je sistematično i iscrpno prikazao turski administrativni sistem, poreze i izvore bogatstva zemlje. Donio je i tabele tačnog broja stoke. Pisac je bio politički ravnodušan i njegov je sud tim značajniji. On je bio rijedak evropski putopisac koji je zaključio da je osnovna stvar na putu progresa u ovoj turskoj pokrajini bila „apatija stanovništva”, opšte neznanje i aljkavost gornje klase. To upućuje na zaključak da turska vlast na Balkanu ima jednu dimenziju koja se rijetko ističe: postupak prema nemuslimanskom narodu nije moralo uvijek da bude direktno nasilje, nego je sistem privilegovane vjere i naroda stvarao kod njih opšte osjećanje letargije, odsustvo želje da se nešto u društvu poboljša. To je bilo gore nego obično ugnjetavanje. Djelo Saint Marie-a je ostalo koristan priručnik naučnicima i istraživačima. U prvoj godini ustanka 1875, daroviti publicista Charles Yriarte je obilazio bosansku granicu i dijelove sjeverne Bosne i o tome napisao knjigu³⁹, koja je zbog značaja teme bila prevedena i na neke druge evropske jezike⁴⁰. Kao profesionalni publicista, bez direktne političke pozadine, Yriart je napravio interesantno i čitko književno djelo o Bosni koje se ipak više odnosi na narodni ustanak 1875—78, nego na zemlju kao takvu. Slično je djelu koje je u približno isto vrijeme objavio dopisnik londonskog „Times”-a Stilman⁴¹. I Yriart je, poput Roškiewicza, bio dobar crtač. Objavio je više uspješnih crteža i skica, od kojih istorijsku vrijednost imaju skice ljudi u savremenom ambijentu i nošnjama. Možda njegovi podaci nisu onako tačni, kao kod putopisaca koji su u Bosni donosili statističke tabele (Roškiewicz, Saint Marie), ali je on duhovit književnik koji je za veliki narodni ustanak 1875—78 ostavio bogata svjedočanstva. Na jedinoj željezničkoj liniji koja je u Bosni postojala od austrijske granice do Banjaluke, veli Yriart, ljudi koji su određeni da čuvaju vozove se ne mogu razlikovati od razbojnika koji su došli da ih napadnu. Posebno su vrijedna njegova kazivanja o izbjeglicama iz Bosne na austrijskoj

³⁶ Ibid.

³⁷ E. de Sainte-Marie, L’Herzegovine. Etude géographique, historique et statistique. Paris 1875.

³⁸ Ibid., 72.

³⁹ Charles Yriarte, Bosnie et Herzegovine. Souvenirs de voyage pendant l’insurrection. Paris 1876. On sam kaže na str. 80 da je „Francuski”.

⁴⁰ Italijansko izdanje: Carlo Yriarte, ta Bosnia e l’Erzegovina durante l’insurrezione. Milano 1876. Bilo je još jedno italijansko izdanje.

⁴¹ Stilman, Hercegovina i posljednji ustanak, Beograd, 1932.

strani. Pisac je posjećivao njihove logore. Početkom ustanka 1875. iz Bosne je bilo prebjeglo 200.000 hrišćanskih stanovnika, uglavnom Srba.

Karakteristika svih engleskih putopisa o Bosni i Hercegovini ovog vremena jeste u tome što je njihova pojava vezana za određeni događaj koji je imao šireg internacionalnog odjeka. Odatle će ih se najviše koncentrisati oko Istočne krize 1875—1878, a tada će ta literatura imati i najviše političkog značaja u samoj Engleskoj. Interes njenog javnog mišljenja određivaće strah od Rusije i mogućnosti njenog izlaska na tople vode Mediterana. Pomoć u dobrovoljcima za srpsku vojsku protiv Turske u ratovima 1876—78, i karitativna pomoć za mnogobrojne izbjeglice iz Bosne i Hercegovine bila je izraz ovog raspoloženja engleske javnosti. Ulaskom Rusije u rat protiv Turske 1877. ta će se pomoć smanjivati, pa će Engleska biti rijetka evropska zemlja koja je u ovoj krizi davala pomoć u dobrovoljcima i materijalu Turskoj⁴². Bez sumnje je da je Engleska imala najizrađenije javno mišljenje u Evropi, i najopredjeljenije. U vrijeme „Bugarskih strahota“ 1876—1877. balkanska situacija će postati glavna tema razgovora i uticajnih i običnih ljudi. Jedan susret Gledstona sa Darvinom će biti praćen razgovorom o Balkanu. Ovoj će klimi u maloj mjeri doprinijeti i jugoslovenski javni radnici. Prepiska hrvatskog političkog vođe biskupa Štrosmajera sa Gledstonom iz toga vremena⁴³ predstavljala je napor da se u javno mišljenje Britanije ubaci i tema o sudbini Bosne i Hercegovine.

Prvo značajnije englesko djelo o Bosni i Hercegovini objavio je 1862. lojtnant G. Arbuthnot⁴⁴. Putovao je u Bosnu i Hercegovinu preko Dubrovnika i Metkovića, sa neuobičajene južne strane. Očigledno je imao namjeru da bude bliži teritoriju na kome se u njegovo vrijeme vodio rat i narodni ustanak. Njegova je knjiga mješavina statističkih podataka i političkih zapažanja. Koliko god njegovi podaci o ekonomiji ne izgledaju sasvim pouzdani, njegova su zapažanja za današnjeg istoričara korisna. On veli⁴⁵ da uvoz u Hercegovinu dvostruko nadmašuje izvoz iz nje, pa zbog toga ona siromaši, jer „se vrlo velika količina roba mora svake godine izvući iz zemlje, za što ne postoji nikakva materijalna nadoknada, jer stvari koje se uvezu treba da zadovolje želje naroda, i sljedstveno tome ne pokazuju tendenciju da obogate zemlju. Odatle prirodno slijedi da ona sve više svakodnevno siromaši, i umjesto da napreduje sa napretkom civilizacije, ona stagnira, ili čak njen prosperitet opada“. Ovo su stanovište potvrdila kasnija istorijska istraživanja, barem u glavnim crtama.

U političkom pogledu, njegov tekst, kao kod većine engleskih putopisaca, pati od određenih predrasuda vezanih za britanske mediteranske interese. Utonule u balkanskom mraku, nepoznanice same od sebe koje kao da nisu prisutne u evropskoj svijesti kao posebna društva i nacije, ove oblasti ničim nisu mogle obavezivati pisca. Engleski putopisac kroz Bosnu u prošlom vijeku ne opisuje samo ono što je

⁴² D. Anderson, *The Balkan Volunteers*, London 1968.

⁴³ R. W. Seton-Watson, *Die südslavische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, 590.

⁴⁴ L. G. Arbuthnot, *Herzegovina; Or Omer-Pasha and the Christian Rebels. With a Brief Account of Servia, its social, political, and financial Condition*. London 1862.

⁴⁵ *Ibid.*, 71.

vidio, nego usklađuje svoje mišljenje sa žargonom i ubjeđenjima svoga javnog mišljenja. On piše samo za jednu stranu — Bosnu otkriva engleskom čitaocu. Gete je Italiju otkrivao i Italijanima. Ovo je naročito karakteristično za Aburthnota. I on se, kao većina savremenih mu zemljaka, kad je god čuo da se među Južnim Slovenima nešto dešava pitao kad će Rusi izići na Mediteran. To je permanentan motiv svakog engleskog interesa za Južne Slovence što je određivalo i prirodu njihovog putopisa. Odatle oni cijene tursku državnu administraciju više nego drugi evropski pisci i vide više panslavističkih motiva u južnoslovenskoj nacionalnoj borbi nego ih je stvarno bilo. Zbog toga i Aburthnot veli da je Hercegovina „već duže vremena zapavljena advokatima panslavizma, ili uopšte neprijateljima Turske upošte, kao centar agitovanja, gdje se kuju planovi i pletu spletke sa ciljem da se dezorganizuje i onemogućí konsolidacija carstva“. Zbog toga se pokazivalo malo simpatija za seljačke nemire koji su svi izreda izbijali na agrarnoj i poreskoj osnovi, a srpska nacionalna politika bila od početka sumnjiva i neatraktivna.

Nakon toga su dvije engleske dobrotvorne radnice Mackenzieva i Irby-eva putovale kroz balkanske predjele Osmanskog carstva, pa i kroz Bosnu, iako im ona u prvo vrijeme nije bila osobito zanimljiva. O tome su ostavile značajan putopis⁴⁶. Njih je na Balkan vodio jedan humanistički instinkt i među svim ovim putopiscima one su jedine doživjele da poznije generacije Jugoslovena njihovim imenima nazivaju ulice nekih gradova. Svoj putopis „Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi“ napisale su 1866, a već dvije godine kasnije srpski historičar Čedomilj Mijatović ga je preveo na srpski jezik. Kasnije je engleski original bio dopunjen i obuhvatio je vrijeme ustanka 1875—1878.

Do pisanja tih knjiga došlo je slučajno, kad su dvije mlade britanske lejdis 1865. u hladnom Pragu zaželjele da zimu provedu u topljoj Atini, pa ih je „poštovanja dostojni istorik Palacki“ nagovorio da se iz Grčke vrate preko južnoslovenskog prostora i taj put opišu u jednoj knjizi, jer „one južne slovenske zemlje koje čine jedan deo otomanske carevine, politički stoje pog garantijom britanskom, vaš narod pomaže da se oni još drže u položaju u kome su, budućnost njegova u velikoj meri zavisi od politike engleske“⁴⁷. U dijelu putopisa koji je objavljen 1866. ima vrlo malo podataka o Bosni, uglavnom o Novopazarskom sandžaku koji je administrativno tada pripadao Bosni, ali se ne smatra njenim sastavnim dijelom. O Bosni je opširno pisano tek u drugom dijelu koji je pisan u vrijeme ustanka i Istočne krize 1875—1878. O narodu je vrlo lijepo pisano. Karakteristika „Srbina i Bošnjaka“ zapisana je na njegovom čelu i upućuje na dobrotu, hrabrost i velikodušnost, dok je Bugarin bliži Rusima i dobar je zemljoradnik.⁴⁸

Prije izbijanja ustanka 1875. one su bile došle u Bosnu, a zatim osnovale jednu školu u Sarajevu. Tako su postale bliže bosanskom stanovništvu nego ostali britanski i evropski putopisci. Za vrijeme ustan-

⁴⁶ Макензи-Ирби, Путовање по словенским земљама Турске у Европи, Београд, 1868; (Mackenzie-Irby: Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe I, London, 1877., (друго издање).

⁴⁷ Ibid., I.

⁴⁸ Ibid., 492.

ka 1875—78. prešle su preko granice za narodom koji se tamo sklanjao i osnivale više škola za bosansku djecu po izbjegličkim logorima. Nastojale su da se približe licima koja su tada nešto značila u ovim oblastima i njihov putopis donosi podataka o vođima ustanka i načinu njegovog izbijanja koji se inače nigdje ne mogu naći⁴⁹. I ovaj je putopis odigrao značajnu ulogu u odgajanju britanskog javnog mišljenja u korist bosanskog stanovništva.

Londonske banke su bile ranije uložile velike zajmove u reformisanje turskih državnih institucija. Vraćanje tih zajmova je izazvalo krizu cijele države, uzdrimalo temelje turske ekonomije i bilo direktno vezano za instituciju zakupljivanja poreza koji su najvećim dijelom pogadale seljačku klasu stanovništva. Engleskim finansijskim krugovima nije bilo u interesu da se nepovjerenje u Tursku širi. U vrijeme ustanka londonski „Times” je imao stalnog dopisnika u Dubrovniku koji je izvještavao o stanju na hercegovačkom poprištu, tako da je interes za ustanak stalno rastao, a ne opadao. To je bio razlog da se i znameniti britanski arheolog Artur Evans, koji je otkrivao antičku kulturu na Kreti, opredjeli da u jednoj posebnoj knjizi opiše svoje putovanje po Bosni u vrijeme ustanka 1875—1878. Prije izbijanja ustanka, putovao je po jugoslovenskim zemljama, zainteresovao se za Bosnu i slovenske muslimane u njoj, a i inače ga je ta pokrajina mamila, kao neistražena oblast nekadašnjeg antičkog svijeta. On je bio posljednji koji je osjećao obavezu prema svojoj profesiji i Južne Slovene nazivao vještačkim i napuštenim nazivom Ilira.

Htjeo je da najegzotičnije dijelove te zemlje obiđe pješke, kao što je radio Momzen pišući svoju istoriju Rimljana. Izbijanje ustanka 1875. ga je zateklo na putu. Nastavio je putovanje kroz bosanske doline „gotovo više uprkos tome događaju nego kao njegovu posljedica”. Evans će najprije objaviti knjigu „Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875”⁵⁰. Donijela mu je određenu slavu, pa ga je „Manchesterški Gardijan” nagovorio da se ponovo vrati u Bosnu i odatle šalje svoje novinske izvještaje. Plod te druge avanture su bila „Ilirska pisma”⁵¹, u kojima je opisivao više ustanak nego zemlju u kojoj se on vodio. U pobunjenom narodu, njegovim pjesmama i običajima, otkrivao je homersku starinu, pa se njegove knjige doimaju kao arheologija u dva smjera: u prvoj knjizi arheologija antičkih kamenova i ostataka, u drugoj kopanje po živim ljudima, njihovim pjesmama, običajima i formama društvene organizacije. I tu je otkrivao ilirsku antiku. Posebno su ga zanimale pjesme narodna o kojima je evropska kulturna javnost i prije dosta znala. O njima je pisao i Masnie de Clerval, a i da njih dvojica i nisu obraćali pažnju na epske „piesmas” na putu kojim su prolazili mogli su o njima dosta naučiti u djelovima oca francuske slavistike Cypriena Roberta⁵², koji je bio skovao izraz da svojim epskim pjevanjem Sloveni skrivaju svoju bijedu. sf

Među svim putopiscima ovoga vremena koji su prolazili Balkanom, Evans je bez sumnje, pored Rusa Galferdinga, najznačajnije ime i naučnik velikog formata, ponekad značajniji od objekta koji je opi-

⁴⁹ Englesko izdanje 1877, 76.

⁵⁰ Sarajevo 1973. Srpskohrvatski prevod.

⁵¹ Sarajevo 1967.

⁵² Cy. Robert, *Le monde slave, son passe et son avenir*, Paris 1852.

sivao. I Evans je bio vješt crtač, pa je svoju prvu knjigu napunio crtežima starih kamenova, tipovima ljudi u narodnoj nošnji, kuća pokrivenim slamom, vodenica, alatki, grupa ljudi. U prvoj je knjizi dao i osvrt na istoriju krajeva kroz koje je prolazio, koji je — kao i svim ostalim opisima Bosne prošloga vijeka — bila slaba strana i njegovog pisanja. U tome ipak nije bio onakav amater kao austrijski oficiri prije njega. Na kraju, i Evans je bio Englez, nekada prije nego veliki arheolog i naučnik. On je bez sumnje predstavio Južne Slovence i njihovu nacionalnu borbu u punijem svijetlu nego raniji pisci, ali je ipak zaključio da bi najprirodnija stvar bila da te pobunjene oblasti od Turske dobije Austro-Ugarska. Imaće još vremena da svoju omašku ispravi nakon izbijanja rata 1914, kada će prema Južnim Slovenima i njihovoj sposobnosti za samostalan život pokazati više povjerenja nego je to uradio 1878. Argumentacija koju je imao u vidu 1914, otkriva njegov način mišljenja i raspoloženja iz doba velike Istočne krize — puno je polagao na to koja država će sidriti svoje lađe na jadranskim obalama. Ali u prvom svjetskom ratu Rusija je bila saveznik, a 1878, bila potencijalni neprijatelj koji se varljivo predstavljala kao veća opasnost za južna mora nego tek stvorena Njemačka.

U evropsku putopisnu literaturu o Bosni i Hercegovini spada i ono što su o tim oblastima pisali Rusi. Iako više politički zainteresovani za te zemlje a i bolje obavješteni o njima nego javna mišljenja ostalih evropskih zemalja, jer su imali bolje izvještače u njima⁵³, Rusi su ipak dali neuporedivo manje putopisaca kroz Bosnu i Hercegovinu nego ranije pomenuti narodi. Od mnogih djela analiziraćemo samo dva ruska priloga ovoj literaturi. Teško je govoriti o nekim posebnim karakteristikama ruskog putopisa kroz Bosnu i Hercegovinu, jer ih je relativno malo između 1850. i 1878, i za razliku od ostalih prije toga vremena ih nisu uopšte ni imali. Nedostatak razvijenog javnog mišljenja kod kuće, zvanična politika se više oslanjala na drukčiji tip informacija o politički osjetljivim tačkama u svijetu. Dva su imena neizbježna u ovoj istoriji: Aleksandar Gilferding i Nil Popov. Doduše, ime ovog drugoga je toliko poznato u srpskoj istoriji XIX vijeka, da bi ga manje upućeni više smatrali srpskim, a ne ruskim historičarem. U Bosnu ga putevi nisu vodili, ali je ipak uspio da ostavi prikaz položaja bosanskog stanovništva i uz to priložio upečatljiv i živ opis sarajevske tamnice onoga vremena⁵⁴. Ima razloga vjerovanju da je taj opis djelimično poslužio i jugoslovenskom književniku Ivi Andriću za izradu romana „Prokleta avlija“, kao građa i pripremni materijal. Zloglasna turska tamnica, koja je ušla u narodni ep kao nešto strašno, ipak iz kasnijih iskusnijih vremena nije izgledala po njegovom opisu tako strašna. Neki od blaže kažnjenih zatvorenika su mogli izići da za svoju žalosnu sabraću po gradu skupljaju milostinju. Opisane su i sprave za mučenje, a naročito je strašna jedna uska kutija od dasaka u koju se čovjek stisne kao u mrtvački sanduk, polije vodom i ostavi da se smrzn-

⁵³ Зарубежные Славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40-годи XIX века, Москва 1875.

⁵⁴ Нил Попов, Положение Раи в Современной Боснии, („Славянский сборник“, С. Петербург 1875.)

ne u dvorištu. Nil Popov je bio ozbiljan pisac i njegova namjera nije bila da zagrijava svoje savremenike za rat protiv Turske, koji je bio na pomolu. To je vrlo lijep primjer putopisne književnosti.

Daleko značajniji je putopis A. F. Gilferdinga⁵⁵ koji je objavljen 1859. a zatim preveden na razne evropske jezike. Jedan djelimičan i nepotpun prevod se uskoro nakon toga pojavio i po srpskim časopisima na srpskohrvatskom jeziku. Gilferdingova knjiga nije pravi putopis. To je više od standardnog poimanja te rječi i te književne vrste. To je više jedno izvještavanje o istorijskom istraživanju oblasti kroz koje je prolazio, nego književnost. Od svih djela koja su o Bosni prošloga vijeka pisali stranci ono ima najviše koristi današnjim istoričarima i savremenim naučnicima, iz jednostavnog razloga što je Gilferding bio jedini zainteresovan i dovoljno kvalifikovan da po manastirima i starim crkvama istražuje srednjevjekovne srpske rukopise. Dosta ih je sa sobom i odnio u Rusiju.

A. F. Gilferding je bio jedan od slavjanofilskih ideologa u Rusiji, a od 1868. on će postati i predsjednik petrogradske sekcije Slavjanofilskog blagotvornog komiteta u kojem će jedan od članova biti i Fjodor Dostojevski. Rano je postao priznat u nauci, pa je 1856. postao dopisni član carske akademije nauka, a u isto vrijeme bio postavljen za ruskog konzula u Sarajevu. U tom svojstvu on je najprije proputovao Bosnu. Praćen simpatijama hrišćanskog pravoslavnog svijeta Gilferding je pisao o svemu što je video. On je jedini strani putnik kojeg je pravoslavni narod Hercegovine pozdravljao podizanjem slavoluka od pruća i zelenila. Pratio je usmenu književnost, narodne običaje, epske na rodne pjesme, spomenike, ostatke stare književnosti i uopšte knjige koje su se još nalazile po zabačenim uglovima starih crkava. Kao i većina ostalih putopisaca vidio je zapuštenu zemlju, sa srednjevjekovnom socijalnom strukturom društva i apatičnim mentalitetom naroda. Imao je dosta kontakata sa srpskim književnicima u Bosni, neke je on otkrio da postoje, hrabrio ih da pišu hronike o svojoj zemlji i o svom jadnom stanju, pa je uz svoj putopis objavio i tri vrijedna priloga srpskih književnika iz Bosne i Hercegovine velike istorijske vrijednosti Prokopija Čokorila, Joanikija Pamučine i prve i jedine žene književnika pod turskom vlašću Stake Skenderove. Bez Gilferdingove asistencije ovo se blago nacionalne književnosti ne bi sačuvalo⁵⁶.

Ono što je Gilferdinga najviše začudilo u Bosni bilo je poistovjećivanje vjere i nacije. Pravoslavni su bili Srbi, pa mu je bilo zabavno kako muslimanski sagovornici ruskoga cara nazivaju srpskim carem. I drugi neki putopisci su to vidjeli, ali tome nisu dali dovoljno ozbiljnosti i istorijske težine. Kao Slavjanofilu Gilferdingu se u Bosni mnogo šta godilo: otkriće izvornog slovenskog naroda koji je bio zaostaliји od ruskog. Taj narod je predstavljao donju klasu društva, a ne samo da je njegova hrišćanska crkva ugnjetena, nego kao ustanovljena institucija nije ni postojala. Vidio je vjernika koji cijelog svog života nije prisustvovao službi božijoj, jer nigdje u njegovoj blizini nije mogao otići u

⁵⁵ A. F. Gilferding, Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji. Srpskohrvatski prevod Sarajevo 1972.

⁵⁶ П. Чокорило, Ј. Памучина, Стака Скендерова, Летописи, Сарајево 1976.

crkvi. Slavjanofil je mogao samo prolići suzu — crkva je u duši i ona se čuva u srcu, a ne među starim zidovima. Jedan sličan pasus postoji i u putopisu Franca Maurera. Gilberding je na putu otkrio i slovensku seosku zadrugu. U susretu sa srpskim trgovcima po gradovima pratio je njihovu istoriju i otkrio da njihove porodice dolaze u Bosnu migracijom iz Hercegovine. Tim je trgovcima davao visoko mjesto u životu pokrajine. Masnie de Clerval je vidio kako oni vladaju na zemlji, Arbuthnot ih naziva „Perseas of Turkey”, a susretao ih je po svim gradovima i naseljima Turske⁵⁷. Kao i ostali putopisci opisao je zajednicu Jevreja Sefardita u Sarajevu.

Od ovog bosanskog putopisa slavjanofilstvo Gilferdinga je imalo puno koristi, jer je samo u susretu sa savremenim i zaostalim društvom despotske Turske slavjanofilska ideologija mogla izgledati progresivna. Jedino u tom susretu oni su osjećali da vrše konstruktivnu funkciju i da imaju budućnosti. U susretu sa demokratskim idejama ruskih zapadnjaka, slavjanofilske ideje su bile stalno u inferiornoj poziciji. Na bosanskom putovanju ona je nailazila na oduške superiornosti. Vjerovatno je to bio razlog, kao inače i svi ostali slavjanofili⁵⁸ koji su u „Poslanici Srbima” osudili demokratizovanje njihove kulture i društvenih institucija, a naročito nacionalni savez sa katoličkim dijelom Južnih Slovena. Gilferding ih je osuđivao, jer pojmu nacionalnosti pristupaju sa negativne strane: u sukobu sa Njemcima i Mađarima otkrivaju šta nisu, a ne šta jesu, pa u tom obratnom procesu ne obavljaju duh svoje slovenske nacionalnosti, nego pokrajinskih identiteta koji se uklapaju u Habsburšku monarhiju. Gilferding je kod Srba osudio i pravopisnu i književnu reformu Vuka Karadžića, koja je u to vrijeme postajala osnova nove srpske kulture. Osudio je i njegov prevod biblije na srpski jezik, kao ustupak rimskom papi.

U cjelini uzevši, kakvu su sliku u evropskom svijetu ovi putopisi stvarali o Bosni i Hercegovini? Jedno je sigurno — ta slika nije bila istorijski neistinita. Vidjelo se jedno staromodno društvo na izdisanju. Nijedan se od putopisa nije složio o broju naroda koji u Bosni i Hercegovini živi. Uostalom, putopisci nisu mjerodavni za demografsku statistiku koja se zvanično u Turskoj nije vodila. Svak je imao da nagada. Zvaničnih popisa nije bilo, a jedini siguran i vjerodostojan izvor bile su matične knjige u katoličkim crkvama, ali samo za katolički dio stanovništva. Globalno, svi su putopisi donosili neke statistike, ⁵⁹ i današnji ih istoričari uzimaju kao neku pomoć u modernom računanju, ali nijednu ne usvajaju u cjelini. Sem katolika, stanovnici se broje po porodicama. Iako neegzakti, ti su podaci u putopisima poslužili radi poraćenja sa kasnijim podacima iz prvih popisa nakon 1879, pa se ustanovilo da njihov racio 4:3:2 za pravoslavni, muslimanski i katolički dio stanovništva jeste tačan, ali da detalji nisu pouzdani.

Svi su putopisi u Bosni i Hercegovini otkrili oazu starih izvornih običaja naroda koji sežu do predrimskog vremena. Taj folklor još nije bio načet modernom civilizacijom i paradoksalna je okolnost da je možda slavjanofil Gilferding, zagovornik izvorne stare kulture, bio

⁵⁷ Arbuthnot, o.c., 144.

⁵⁸ „Србљина посланије из Москве”, Лајпциг, 1860.

⁵⁹ Thoemmel, o.c., 76—77; Gilferding: o.c., 333—334.

prvi koji je sa svojim gumenim dušekom za spavanje u neke krajeve donosio novotarije evropske civilizacije. Zemlja je izgledala divlja i neprohodna, sa jedva postojećim putevima kojima se putuje uglavnom pješke, ili na konju. Evropski putnici odsjedaju na preporuku svojih prijatelja kod bogatijih hrišćanskih trgovaca. Svratišta („hanovi“) postoje, ali zbog nečistoće evropski putnik će tamo prenočiti samo iz nevolje. Još do 1878. rijetki su putnici u evropskom odijelu. Tek odnedavno se uvodi telegraf, a Maurer je otkrio da šef jedne poštanske stanice u glavnom gradu pokrajine čuva poštanske marke pod tepihom, a ne na stolu. Uopšte, zemlja nije ostavljala prijatan utisak, i bez sumnje nije evropski snobizam po srijedi kad Maurer kaže da je na izlasku iz Bosne bacio odijelo koje je na putu upotrebljavao. I drugi su odahnuli kad iziđu i dokopaju se blizine željeznica.

Svi su putopisci videli da se u Bosni i Hercegovini sprema jedna nacionalna revolucija. 1870. Maurer je čak predvidio, ne samo revoluciju, nego i ratove Srbije i Crne Gore protiv Turaka, pa intervenciju Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini, da bi se spriječilo ostvarenje srpsko-hrvatske demokratije. Pet godina potom to se predviđanje počelo da istorijski ostvaruje, tačno po toj mjeri iz 1870. Pored Maurera, još su i svi austrijski putopisci, a posebno i Evans, zagovarali austro-ugarsku okupaciju Bosne i Hercegovine kao jedino rješenje za te oblasti. Naravno, to nije bila stvar saznanja koje se stiče na putovanju kroz Bosnu i Hercegovinu. Svuda se u Evropi čulo podrugljivo pitanje („spötisch Frage“) da li su potlačeni narodi u Turskoj uopšte „civilizations und kulturfähig“.⁶⁰ Ako je čitao ove putopise Bizmark ne bi mogao smatrati nepodesnom formulaciju na Berlinskom kongresu 1878. da te balkanske varoši oko kojih izbijaju velike diplomatske krize u Evropi ne vrijede više od dobrih kostiju jednog pomeranskog vojnika. Duh je za takvo stanovište pripremljen u ovoj putopisnoj literaturi.

Samostalni narodni identitet, kao uračunljiva snaga za budućnost, u ovim putopisima nije vidljiv. Dominira slika naroda kao srednjevjekovne folklorne oaze i etničkog rezervata u bližini centra Evrope. Evans je čak našao za shodno da govori o višim i nižim rasama. Suprotno od njega, Maurer se divi antropološkom tipu naroda koji susreće i na više mjesta veli da nije nigdje vidio ljepših ljudi nego što su Srbi i Hrvati. To je, međutim, samo povećavalo utisak egzotičnosti ovih oblasti koji pate u zaostalom srednjevjekovnom stanju na samoj granici evropske civilizacije. Te su oblasti bile izvan bilo kojeg evropskog poretka. Kao što je nekad E. M. Forster pisao za Albaniju da stoji „at the slight angle to the universe“, (pođ blagim uglom prema univerzumu), tako se dobivao utisak i o Bosni nakon 1850. Zemlja daleko od sunca koje do nje dolazi sporo i ohlađeno. To je vrijeme kad se za Bosnu kovao popularni naziv „tamni vilajet“.

⁶⁰ Spiridion Gopčević: Die Türken und ihre Freunde und die Ursachen der Serbisch-Bulgarischen Erhebung. Wien, 1878, 35. Prorektor Dr. Ebinger u „Studien über Bosnien und die Herzegovina“, 24 (pisana početkom januara 1876, jer veli da se Andrassy-eva reformna nota, od 30. decembra 1875., upravo pojavila u novinama dok je pisao tu raspravu) veli da je „eine Wiedergeburt der türkischen Länder ist nur durch ein Mittel möglich, und dieses Mittel ist der Krieg“. Posredno i on zagovara austro-ugarsku okupaciju.

Trebalo bi ispitati u kom su stepenu ovi putopisi odgojili evropsko javno mišljenje da bez teškoća i vrlo jednostavno prihvati rješenja Berlinskog kongresa o austrijskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Sam polaritet putopisa na zapadnoevropsku i rusku grupu je odgovarao klimi u kojoj je takva pojava sazrela. Teško je izmjeriti udio ovih putopisa u izrastanju nepovoljnih rješenja na Berlinskom kongresu 1878., ali on je nesumnjivo prisutan.

Tome je bez sumnje išla na ruku i činjenica da se nasuprot zaostalom turskom poredku koji se rapidno ruši, otkriva kod hrišćanskog lokalnog naroda jedan socijalni motiv koji nije izgledao da pogoduje modernom duhu vremena. Većina putopisaca je u Bosni i Hercegovini otkrila kod hrišćanskog svijeta prisustvo stare slovenske zadruga. Artur Evans je u „Ilirskim pismima” mislio da je izvorni socijalni egalitarizam osnovna karakteristika srpskog naroda. Vrlo je duhovito zaključio da u slovenskim pokrajinama Turske konačni ishod leži između despotizma i socijalističke demokratije. Donekle je imao pravo, obe je varijante kasnije istorija registrovala u južnoslovenskom političkom iskustvu. Maurer je kod stanovnika Vojne granice otkrio „herschende Communismus... der allerdings ganz in serbischen Charakter liegt”.⁶¹ Imao je u vidu, kao Gilferding i Evans također, postojanje seoske zadruga kao ćelije zajedničkog života i rada. Nemoguće je ustanoviti koliko su u ovome podlegli modi vremena, jer nakon Haxthausenovog otkrivanja slične pojave u Rusiji 1847. to je bila ne mnogo više nego — jedna od mode vremena. Interesantno je da su svi putopisci slabo cijenili hrišćansku buržoaziju koja izrasta po gradovima. Niko u njoj nije otkrivao gnijezda u kojem bi se mogla razvijati zapadnoevropska demokratija. U takvim okolnostima zagovaraje austro-ugarske okupacije je ispadalo kao prirodno rješenje.

Svi su ovi prutopisi potanko opisivali poresko opterećenje naroda i zaostali socijalni mehanizam turskog feudalizma. Vidjela se neravnopravnost religija, a Maurer se uvrijedio što i njega svrstavaju u raju, društvenu klasu najnižeg reda. Muslimanska zajednica je bila vladajuća. Katolička, iako najslabija u brojčanom pogledu, ima najobrazovanije i najprisutnije sveštenstvo. Svi se slažu u tome da pravoslavnog popa gotovo da i nema, a oni koji postoje jedva se po obrazovanju i životu razlikuju od običnih seljaka.⁶² Pravoslavni pop je bio „absolutement ignorant”.⁶³ Više pravoslavno sveštenstvo je bilo grčko, nije poznavalo srpskog jezika i sa vjernicima se sporazumjevalo preko tumača. Bilo je omrznuo zbog crkvenih poreza koje su uveli.⁶⁴ Prisustvo vjernika bez utsanovljene crkve je bez sumnje pridonijelo stvaranju atmosfere u kojoj je izgrađena teorija o živim preostacima nekada snažne jeretičke crkve u srednjovjekovnoj Bosni.

Ovi su putopisi relativno malo pažnje posvetili ženama, iz jednostavnog razloga što su ih putopisci malo sretali na svojim putovanjima. Muslimanske žene su bile skrivene, a ni hrišćanske nisu bile daleko od takve kulture. Roškiewich, koji je sistematično posmatrao stvari

⁶¹ Maurer, o.c., 98.

⁶² Ibid., 194.

⁶³ E. De Saint-Marie, o.c., 157.

⁶⁴ Nil Popov, o.c., 346.

izbliza, opisao ih je nešto bolje. Veli da su se udavale čak i od 13 do 15 godina.⁶⁵ U uslovima muslimanske poligamije ljubav prema djeci je bila podjednako raspoređivana na sve. Vidjelo se da je položaj žene u oslobođenoj Srbiji bio drukčiji, gdje „žena učestvuje u skoro svim poslovima čovekovim“.⁶⁶

Iako ne u najboljem pravcu, ovi su putopisci izvršili dio one misije koju su od njih očekivali javni radnici južnoslovenskih naroda prošloga vijeka. Prevodeći putopis Makenzi-Irbijeve, ugledni srpski istoričar i političar Čedomilj Mijatović je 1868. pisao: „Ko zna kako važnu reč ima Engleska da kaže pri rešavanju istočnog pitanja, i ko zna kakva presudna uticaja na politiku engleskoga kabineta ima javna misao u Engleskoj, taj — želeći dobra hrišćanima na istoku — ne može a da ne zaželi da se javna misao engleska obavesti o pravome stanju stvari i o pravima odnošajima na istoku. Mi ovo tim pre želimo što smo uvereni, da politika nekih izvesnih zapadnih sila — politika sa koje pate narodi istočni — dolazi sa nepoznavanja pravih stvarnih odnošaja na istoku, s nepoznavanja pravog značaja istočnih hrišćanskih naroda i pravih težnja njihovih“.⁶⁷ Bez sumnje su ovi putopisi uticali na izgradnju nepovjerenja prema Turskoj u evropskom javnom mišljenju. Drugu stranu medalje — izgradnju povjerenja u samostalan život južnoslovenskih naroda Turske ovi putopisi nisu izvršili, ili bolje reći taj su proces odnemogli.

Pored svega, ovi su putopisi učinili Bosnu i Hercegovinu bližu Evropi nego je prije toga bila. Politička razmatranja u njima izgledaju danas kao literarni i intelektualni promašaji, a prikaz običnih stvari, živih ljudi, običaja, nošnji, načina kako rade imaju veliku istorijsku vrijednost. Preživio je opis malih i uzgrednih stvari, a omanule su velike stvari, političke ideje i ubjeđenja bez kojih neki od putopisaca ova putovanja ne bi ni preduzimali.

THE IMAGE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AS OFFERED IN THE EUROPEAN ITINERARY LITERATURE FROM 1850 TO 1878.

Summary

The essay as elaborated here presents an attempt to describe the emergence of the picture on Bosnia and Herzegovina in the European itinerary literature, in three decades preceding the Berlin Congress. The article was not bound to inform about the bare existence of the literary works of this kind only, but to assess the intellectual and over-all historical impact they had made upon the European political mind at that times, too. It was the reason why author has not analyzed all existing books concerning the estimated topic, but rather concentrated his attention upon a sample of them. The national origin of the authors and the nature of their literary skill greatly influenced their writing

⁶⁵ Roškiewicz, o.c., 246.

⁶⁶ Makenzi-Irbi, o.c., Beograd, 1868, 497.

⁶⁷ Ibid., predgovor Čedomilja Mijatovića.

and motivated their unexcusable political attitudes. A tiny Serbo-Croat itinerary literature on this provinces (Matija Mažuranić, Jukić, Kuljević and Kovačević) in the first half of the century was able to provide only a negligible intellectual and historical inheritance for the later European approaches. In the group of the French itineraries were analyzed the books by Clerval (1855) and De Saint-Marie (1875), as well as the reports by Charles Yriarte on his Bosnian journey (1876). The books published in German language were divided into two visibly separated parts. The Austrian (Thoemmel, Roškiewich, Jovanovich, and the various authors of the smaller standing) offered an encyclopaedic description of the country and was mostly composed of the intelligence officers of the army. Meanwhile, the Prussian part (Maurer, von Blau) was bound to develop a more intellectual and informative image. English authors (Arbutnot, Makenzie-Irby, Evans) occasionally were motivated by the fear of the Russian naval penetration in the Mediterranean areas. It was the basic reason why their descriptions were done in the general strategical setting and usually bound to educate the public opinion of Great Britain during the bigger political crises in Europe. Two Russian books (Gilferding's 1857, and Nil Popov's 1875) completed the corollary of the sample, both by their Slavophil profiles and intellectual and scientific richness of their descriptions.

The certain result of this itinerary writings was a shaky image of Bosnia and Herzegovina as a curious and far flanked land, lagging behind the rest of the Slavic world both in cultural and social developments. Such a consequence could only help the over-all vindications of the decisions of Berlin Congress 1878. The idea of occupation 1878 certainly has been sprouting for some decades in advance and was apparent in the itineraries on Bosnia and Herzegovina from 1850 to 1878.

Dimitrije ĐORĐEVIĆ

University of California,
Santa Barbara

AN ATTEMPT AT THE IMPOSSIBLE: STAGES OF MODERNIZATION OF THE BALKAN PEASANTRY IN THE 19th CENTURY

The importance of the peasantry for the social, economic and political development of the Balkans in the 19th century derives from the fact that the peasantry represented the overwhelming part of the entire population¹. During the 19th century the Balkans went through

¹ Although there is not yet a general study concerning the development of Balkan peasantry, the problem has been approached in recent times at congresses of historians, their meetings and symposia (XIIème Congrès international des sciences historiques, Rapports, IV, Wien: Stephan Pascu et al., *Mouvements paysans du centre et du sud-est de l'Europe du XVe au XXe siècle*, 211—235, as well as the discussion, *Ibid.*, V, 771—801; *Actes du premier Congrès international des études sud-est européennes*, Académie bulgare des sciences, Sofia, IV, 1969; H. Hristov, *The Agrarian Problem and the National Liberation Movement in the Balkans*, 65—70; *International Symposium on Peasantry and Industrialisation of Eastern Europe* held in Vienna and Dürnstein in September 1968 and papers published in *East European Quarterly*, Colorado, vol. III, January 1970, n° 4. See also about recent studies on the subject: *Symposium des Wissenschaftlichen Beirates des Südosteuropa Gesellschaft am 25—26 Juni 1971 in München*, Red. Klaus Detlev—Grothusen, München 1972. Also: *Die Wirtschaftliche und soziale Entwicklung Südosteuropas in 19 und 20 Jahrhundert* (10 Internationale Hochschulwoche der Südosteuropa Gesellschaft vom 9 bis 10 Oktober 1968 in Hamburg), München 1969). Besides, some standard books are of great value for the study of the peasantry: J. Cvijić, *Balkansko Poluostrvo i Južnoslovenske zemlje*, 2nd ed., Beograd 1966; I. Sanders, *Balkan Village*, New York 1958; J. M. Halpern, *A Serbian Village*, New York, 1958; R. Trouton, *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900—1950*, London 1952; H. L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*, New Haven 1951; T. Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, New York 1967; St. Pascu et al., *Die Agrarfrage in der österreichisch-ungarische Monarchie 1900—1918*, Bukarest 1965; E. Friedl, *Vasilika: A Village in Modern Greece*, New York 1958. Important studies are made concerning specific periods or areas: G. Castellan, *La Serbie à l'époque du Prince Milosh*, Paris 1966; S. Gavrilović, *Agrarni Pokreti u Sremu i Slavoniji na početku XIX veka*, Beograd 1960; A. Radenić, *Položaj i Borba seljaštva u Slavoniji i Sremu od kraja XIX veka do 1914*, Beograd 1958; M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878*, Sarajevo 1960; F. Čulinović, *Seljačke bune u Hrvatskoj*, Zagreb 1950; D. Kosev, *Vostanieto na selenite v severozapadna Blgaria 1950 g.*, *Istoričeski Pregled*, Sofia 1949—1950, V; *Papers published in the „Iindenski Zbornik“*, Skopje 1953. The problem of Balkan peasantry was approached in appropriate chapters of general histories concerning specific

one of the most important periods of their history, stamped by agrarian and national revolutions, by the birth of modern Balkan societies and States and by their inclusion within contemporary Europe. The peasantry played an important role in this process, both as subject and object of the development. The peasant entered the historical stage as an Ottoman serf; at the end of the century he was the free tenant of his land, included in developing capitalistic economies. The peasant provided the impetus to the agrarian revolutions which obtained national features and gave birth to national Balkan societies. He also had to pay the price of this modernization process. The abolition of feudal relations and the introduction of the capitalistic one provoked a crisis, destroyed the peasant patriarchal community and transferred the leadership of the development to the city, represented by the urban middle-class. The differences between the initial and final stages of the modernization process were enormous. Vuk Karadžić gave a plastic description of the peasant *Rayah* at the end of the 18th century:

„The *Rayah* is forbidden to wear green clothes, or the pretty ones of the Turks... Even a handsome face or large moustaches are not well looked upon (by the Turks)... If a Turkish master passes, the *Rayah* must stand up and provide passage, even wade in the mud up to his knees... Meeting a Turk in the field the *Rayah* has to dismount or to ask for permission to ride further”².

One century later, a peasant tribune in Serbia, obtaining his seat in the Parliament through universal male-suffrage, accused the State bureaucrat of having privileges above the peasant, by claiming proudly: „How can it be that the servant (the bureaucrat) lives better than his master (the peasant)”³ The two examples show the changes which the peasantry went through during the modernization process, but they demonstrate also the essence of these changes.

Before trying to establish stages of the modernization development of the Balkan peasantry we have to note *similarities* or general traits common to the entire Balkan peasantry as well as *differences* which stamped the separate economic, political and cultural development of various regions of the Balkans. It is only through such an approach that we can deal with the peasantry as a general category and with the specifics of the modernization process in the Balkans.

Balkan countries: Istorija Naroda Jugoslavije, Beograd 1953; 1958, I, II; Istorija na Belgaria, Sofia 1961—1962, I—II; Istorija Romanej, Bucuresti 1962—1964, II—IV; A. Vakalopoulos, Istorija tou neou Ellinismou, Thessaloniki 1961. The nineteenth century traveller's accounts are an important source for the development of the peasantry, based on the method of „direct observation”: D. A. Possart, Das Fürstentum Serbien, Darmstadt 1837; Ami Boué, La Turquie d'Europe, 2 vols., Paris 1840; A. Blanqui, Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841, Paris 1843; Ibid., Etat social des populations de la Turquie d'Europe, Paris 1842; C. Robert, Les Slaves de Turquie, 2 vols, Paris 1844.

² Vuk S. Karadžić, Prvi i Drugi Srpski Ustanak, Chapter: Tursko Gospodarstvo nad Srbima, Beograd 1947, 33—34.

³ Adam Bogosavljević in the Serbian Skupština in 1875. D. Janković, O Političkim Strankama u Srbiji XIX veka, Beograd 1951, 229.

I

In general it is possible to reduce the entire 19th century Balkan development into two components: the agrarian and the national. The first was stamped by agrarian rebellions, uprisings and revolutions aimed at abolishing Ottoman feudalism, redividing the land and performing an agrarian reform. The second resulted in the formation of a more stratified national society, the bulwark of which was the growing middle class, which imposed a national (economic and political) program on the peasantry and provided the leadership in the modernization process.

Of course, it is easier to understand this process if we have in mind the transition of a non-developed agrarian society into a modern nation⁴. Peasant rebellions and uprisings in the Balkans followed the pattern earlier well-known agrarian movements familiar to European history, resulting from feudal oppression, bad harvests and hunger, missgivings against central State-authorities, defence of local autonomy etc. Professor Ph. Vigier's distinction between two phases in European agrarian movements — the traditional and agrarian-industrial⁵ — can be applied, with some domestic variations, to the Balkan peasantry in general. In spite of various causes, features and manifestations the peasant movements essentially broke the backbone of Ottoman feudalism. Massive peasant participation in anti-Ottoman movements paved the way for the modernization process. But confronting the new era, the peasantry faced impassable hinderances resulting from the historical heritage and from requirements of the approaching modern epoch. For centuries peasant life was focused on traditions, localism and economic self-sufficiency. The new era brought novelties, universalism, social and economic interdependence. The money economy replaced the exchange of natural goods, the establishment of private property intensified social stratification, State centralism and fiscal policy destroyed the self-management of the patriarchal peasant community. The peasant's dream, agrarian reform, almost failed all over the Balkans. Faced with the lack of financial means, with the pressures of an enlarged market and a limited capacity for production, the small peasant lot never evolved into large modern farming. The tardiness in following Europe resulted in a discrepancy between industrialized Europe and the backward agrarian Balkan region. Two consequences resulted from this disparity. First, the modernization process developed a faster tempo which accentuated internal crises and was not able to follow a natural line of development, being pushed artificially from outside. Second, the transplant of European organs into the Balkan organism⁶ provoked rejective tendencies and resulted in a *sui generis* symbiosis between European modernism and Balkan traditionalism. In our opinion the growth of the

⁴ See: A. Gerschenkorn, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge 1962 (Concerning Bulgaria, Russia and Italy).

⁵ Ph. Vigier, *Mouvements paysans dans le cadre de l'agriculture et de la société rurale traditionnelle*, XIII Congrès international des sciences historiques, Enquête sur les mouvements paysans dans le monde contemporain, Rapport général, Moscou 1970, 23—45.

⁶ See the European impact on Greek Constitutions: A. Manesis, *Deux Etats nés en 1830*, Bruxelles 1959.

Balkan State and the application of European political ideas and patterns proceeded faster than the modernization of Balkan national societies, which caused deep internal frictions and conflicts. Along these lines the Balkan village remained not only behind Europe, but behind the Balkan city itself. The vital peasant problems — agricultural industrialisation, village overpopulation and urban absorption capacities — were not solved through the entire 19th century⁷. There has to be found the revolutionary real of the Balkan peasantry from the beginning of the 19th century up to World War II. In general terms, the modernization process of the Balkan peasantry was progressing but was simultaneously confronted with external and internal factors which slackened down its rhythm caused mediocre results.

II

Just as a general evaluation of the peasant's development simplifies the problem, so a detailed approach to specific stages of this development complicates the matter. The Balkans can be understood as an entity only conditionally and on a large scope. Internal differences resulting from geographic, economic, social, political and cultural factors marked the complexity of the Balkans and created a variety of specifics in different areas. In trying to find a general line of development for the Balkan peasantry, we also have to take into consideration these specifics.

The geographers noticed long ago the transitional character of the Balkan Peninsula, making it vulnerable to external influences. „Although the Peninsula itself is a jumble of mountainous valleys and cul-de-sacs”, states Leo Kostanick „that unquestionably produced local internal isolation for the peoples of the Balkans and the network of passaways has provided ready access for foreign invaders into and across the Balkans”⁸. Historical divisions left deep marks on the entire body of the Balkan population.

Parallel to these external influences internal migrations contributed to the complexity of Balkan specifics. They took place in a typical way (rural-city, inter-peasant and inter-urban) in the 19th century pre-industrial and 20th century industrial epoch. The migrations were temporary, seasonal or permanent, provoked by economic, social and political reasons⁹. But in the Balkans there was an important and specific migration which had large consequences. During the Ottoman period and even later during the 19th century there was a traditional movement of the mountainous cattle-breeder towards the fertile plains as well as the migrations coming from the Ottoman territory to the liberated Balkan States. Migrations coming from patriarchal areas filled the vacuum

⁷ See: A. Brzeski, *Industrialisation and Peasantry: an Economist's View*, *East European Quarterly*, Jan. 1970, III, n° 4, 406—419.

⁸ L. Kostanick, *The Geo-Politics of the Balkans*, in Charles and Barbara Jelavich, *The Balkans in Transition*, Berkeley and Los Angeles 1963, 2.

⁹ I. Aluas, *Industrialization and Migration of the Transylvanian Peasantry at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century*, *East European Quarterly*, 1970, III, n° 4, 499—508.

created by wars and devastations and brought fresh blood to the valleys¹⁰. On some occasions they were so strong that they displaced the entire ethnic center as was the case with Serbian migration from the 16th to the 18th century, from Hercegovina of Bosnia towards Sumadia, Slavonia and the Western Balkans, or from Kossovo to Voïvodina. The Albanian population filled the vacuum in Kossovo; the Bulgarian peasant from the Balkan range settled the Danubian Valley or descended towards the Aeagean Sea etc. These migrations resulted in mixing the population and created difficulties of ethnic delimitation during the 19th century establishment of political i.e. national frontiers. The tradition of migration was slowed down in the 19th century due to the new political frontiers and to the transformation of the cattle-breeder into a tiller of the soil, but they still existed. The accentuated growth of population in the new Balkan States resulte not only from the improved living conditions (higher birth rate etc.) but also from the peasant migrations coming from the territories under the Ottomans, in attempts to escape feudal obgilation and acquire new land. Other reasons for migrations can be found in war atrocities, internal conflicts, bad harvests etc. During the Pazvan Oglu rule north-western Bulgaria was almost devastated. Similar movements occurred after the 1876 „Bulgarian Horrors” or during the 1877—1878 Russo-Ottoman war. The colonisation of Moslems, after their withdrawal from Serbia of Greece and later from Bosnia, forced the peasantry of the central Balkan regions to move. The Serbs were leaving the Kossovo area as the Greeks were pushed out of Northern Epirus. Besides the inter-Balkan migration followed the one directed towards Europe of the United States. This migration was caused by economic reasons and was prevalent especially among the peasantry from the coastal Balkan areas (Greece, Dalmatia) or the territories under Habsburg rule, impelled by internal crisis and drawn to the large Habsburg economic market¹¹. We touched the migration-problem as it had also to stamp differencies existing among the Balkan peasantry and their different approach to the 19th century modernization process.

Economically the Balkans belonged to three large economic zones, following the river and maritime lines: the Central-European of Danubian, the Adriatic-Mediterranean, and the Black Sea area. Fundamental problems related to the modernization of the Balkan peasantry were solved in accordance with the general development of these areas. In the western parts, under the Habsburg Empire, the feudal system was abolished from above, through a governmental decree, although this decree was extorted by a revolution (1848). Such a procedure gave ambiguous results, similar to the ones in Prussia or Russia¹², with large remainders of the old system (the survival of large landed-estates, forms of colonat in Dalmatia, feudalism in Bosnia after 1878). In the so-called „outer zone” of the Habsbug Monarchy, in Bukowina, Galicia,

¹⁰ V. Cubrilović, *Istorija Političke Misli u Srbiji u XIX veku*, Beograd 1958, 15—16, 28; H. Hristov, *The Agrarian Problem*, Actes IV, 68—69.

¹¹ St. Pascu et all., *Aspects de la question agraire dans la Monarchie austro-hongroise au début du XXe siècle*, Bucarest 1964, 92—3.

¹² The European aspect is given by Gerome Blum, *The European Peasantry from the fifteenth to the nineteenth century*, Washington 1960, 11, 14—16.

Croatia and Dalmatia, the pauperised peasantry (some 80—86% of the entire population) remained economically dependent on the large landed-estates, mostly in hands of an ethnically foreign aristocracy. This fact, parallel to the political alienation reduced the revolutionary elan of the peasantry in these areas¹³.

In the Balkans under Ottoman rule the abolition of feudalism was performed mostly from below, taking advantage of the growing crisis of the entire Ottoman system, and was followed by a redistribution of land. Naturally, this process was not uniform for all of the Balkans and was conditioned by geo-political and social factors. It followed a pattern developing from the periphery to the center, from the parts exposed to European influences towards the regions close to the Empire's center. But the entire movement received revolutionary features leading to radical solutions. This meant that the abolition of feudalism was not only total, but was accompanied by an agrarian reform and the establishment of more or less free small peasant property. In this respect we also face a spectrum of different features, depending on the scope of application of Ottoman feudalism and general political developments. The spreading of the *chiflick* land ownership can serve as an example. This system, which mostly affected peasant life, was widely introduced in peripheral parts of the Ottoman Empire. It was established primarily in the plains, less in the mountaneous areas (Albania, Montenegro etc.) where the peasantry was almost free. In the „*chiflick* areas” agriculture predominated, in the mountaneous regions dominated the cattle-breeding. The *chiflick*-villages were compact, the mountaneous dispersed. The peasants living on *chiflicks* were attached to the land, the mountaneous cattle-breeder was mobile. The *chiflick* system was destroyed in Serbia and Greece at the beginning of the 19th century but with different results. In Serbia the land was taken by the peasantry, according to the non-developed stage of the Serbian society in general; in Greece it was seized mostly by the middle-class due to the more stratified and developed Greek society¹⁴. In 1910 there were in Bosnia still 650.000 peasants living under Ottoman feudal conditions¹⁵. The *chiflick* system was abolished in Macedonia only after the 1912 Balkan war. References to these examples demonstrate the complexity of peasant ownership, organization and nature of labor, and the relationship between agricultural and non-agricultural occupations prevailing in different Balkan areas. The variety of basic economics structures, types of property, and the results of agrarian revolutions and reforms, were decisive in determining the modernization process of specific Balkan areas.

The cultural heritage left deep roots. The Serbian geographer Jovan Cvijić established three large zones of social and cultural development: the Byzantine zone modified by Ottoman-Oriental sediments, the zone with the prevailing patriarchal regime, and the zone of Western and

¹³ See: Tibor Colossa, *The Social Structure of the Peasant Class in Austria-Hungary: Statistical Sources and Methods of Research*, East European Quarterly, 1970, III, 4, 421—2

¹⁴ D. Đorđević, *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804—1914*, Beograd 1965, 54—56.

¹⁵ J. Cvijić, *Balkansko Poluostrvo i Južnoslovenske Zemlje*, 209.

Central European influences¹⁶. The first covered mostly the transversal lines of the Peninsula, especially the area south of the Sara-Balkan mountain range. Exposed to invaders, the population was stamped by characteristics of an oppressed *Rayah*, inclined towards the city and under the strong influence of the Greek-Orthodox Church. The zone of patriarchal regime spread over the mountainous central regions of the Balkans with a patriarchal culture imbued with autonomistic tribal traditions and the wandering mobility of the cattle-breeder. The patriarchal civilization was a mixture of the old-Balkan civilization with Slavic additions; based on the familial *Zadruga*, clan-oriented selfmanagement and primitive democracy (patriarchal morality, equality of male members and individualism)¹⁷. The Western coastal zone developed under the Catholic influence of Italian cities, accepted the Latin script and municipal ideas. The Habsburg feudal economic and political system stamped the coastal hinterland in Slovenia and Croatia. Differences in approaching the modernization process are obvious in these areas depending on their starting point, social relations, life-philosophy and mentalities. A specific reaction to the coming changes could be expected from a Slovenian peasant exposed to Germanization fostered by the large Habsburg landed-estates, a different one from a Greek or Dalmatian sailor, Montenegrin or Albanian mountaineer, Transylvanian, Serbian or Bulgarian peasant living in plains and exposed to the feudal system.

Different political systems applied over the Balkans also determined the modernization process. In the 19th century the Balkan peasant lived divided among three large political zones: under the Habsburgs, under the newly created national States and under the Ottoman Empire. The peasantry under the Habsburg rule played a politically passive role, according to the political structure of the Monarchy. Universal male suffrage was introduced in Austria only in 1907; in Hungary it was never applied¹⁸. Slovenian politics confronted Germanization; Croatian development stumbled in the triangle Zagreb—Budapest—Vienna and was focused on the middle class and its intelligentsia. Professor Šidak is right in refusing to attribute national-political goals to all of the peasant movements, especially in the first half of the 19th century. It was only after the 1848 abolition of feudalism that the peasantry was more involved in confronting Hungarian political programs¹⁹. Repeated failures in attempts to solve the problem of the Rumanian peasantry (1821, 1848—1849, 1864) oriented the peasant population more towards economic than political solutions, creating all sorts of turmoils and social instability.

The process was different in the parts of the Balkans where the agrarian and national revolutions directed against the Ottomans were

¹⁶ *Ibid.*, Chapter: Cultural Zones, 113—127.

¹⁷ V. Čubrilović, *Politička Misao Srbije*, 33.

¹⁸ V. Krestić, *Hrvatsko-Ugarska Nagodba 1868 godine*, Beograd 1969, 91—110.

¹⁹ *Actes du 16me Congrès international des sciences historiques*, Vienne, 1967, V, 786.

successful²⁰. The peasantry was the bulwork of the revolutionary army. In Serbia after 1815, in Greece after 1830, in Bulgaria after 1879 it was basically the armed peasant population which secured the results of the agrarian reforms. The growing Balkan States were essentially based on the competition between the domestic and old Ottoman societies. It was the Serbian peasant who prevented the restauration of the Ottoman system defeated in the preceding 1804—1813 uprising. The Greek peasant offered a stubborn resistance to the *xenocratie*. The Bulgarian peasant rendered impossible the return of the Ottoman landlord after the 1879 agrarian upheaval. Naturally, in the course of such a development specifics were manifested. Usually the peasant movements were directed against the oppressive conditions of the existing system. The 1804 uprising in Serbia started in order to restore the „law and order“ jeopardized by the Ottoman outflows. In Bosnia and Albania social revolutions failed although they were a part of the peripheral Ottoman zone²¹. Movements of the Moslem peasantry expressed religious conservatism and autonomistic anti-centralism. There was also a difference in the peasant approach to the city. The Serbian or Bulgarian cattle-breeder had no affinity towards the city at all. The collapse of the Serbian revolution in 1813 was due to a large extent to the defense of the long frontier-line (i.e. villages) instead of the fortress of Belgrade. On the contrary, the Greek peasant was from the beginning under the influence of the ethnically Greek city, demonstrating this attachment in struggles which took place during the 1821—1830 revolution.

The development of modern nationalism expressed another feature of the political modernization of the peasantry. The peasant cherished a kind of „instinctive nationalism“²² which was based on the distinction between the Christian *Rayah* and the Moslem landlord and was expressed through Church tradition and oral, epic poetry. The concept of modern nationalism was imported to the Balkans from the more developed Balkan society abroad (Serbian in Southern Hungary, Greek from the *Diaspora*, Bulgarian from the Black Sea area, Albanian from Italy). The nation-wide idea was alien to village localism and particularism and will be inculcated only by the growing State. This State idea was accepted at the beginning as a kind of enlarged *Zadruga*, applied on a nation-wide scale. The result was a *sui generis* symbiosis of European modernism and peasant patriarchalism. The original popular gatherings, composed by elected village-deputies, were transformed through the growing central State-authorities into assemblies of designated representatives. At one of the first Serbian *Skupština* a young man appeared in order to replace his father, a village deputy, who was hurt in the meantime while cutting trees in the forest and could not take

²⁰ Professors Pach, Grafenauer and Grothusen are right in stressing the impossibility of comparison between the Habsburg and Ottoman peasantry, Actes, Vienna, V, 1967, 772.

²¹ Traian Stoianovich, The Social Foundation of Balkan Politics 1750—1941, The Balkans in Transition, 313—314.

²² Turczynski, Originäre und imperiale Impulse der Nationalbewegung in Südosteuropa, Actes, Sofia, IV, 365.

his seat. To replace the father in the Parliament was an obligation outcoming from a family affair²³. In the Serbian Skupština of 1848 the peasant deputies were much more interested in the forest legislation, free pastures and communal taxes than in European liberal political reforms²⁴. The new State was an intruder in the peasant community and was accepted as such. The revolts in Serbia during the first rule of Prince Milosh, or the banditry in Greece following the proclamation of independence were reactions of the peasant world against the centralizing tendency of the State authorities. Instead of adapting the State to his peasant community, the modernization process took an opposite direction by breaking down peasant self-management for the benefit of the State. The situation gradually changed in the course of the century. On the one hand, the patriarchal regime was deeply affected by the general development, depriving the peasant of his social and economic bases. On the other hand, the male suffrage introduced in the last half of the century (Greece 1864, Serbia 1869, Bulgaria 1881) underlined the political significance of the peasant voter. The success of the middle class left in Serbia and Bulgaria was due to the criticism of State centralism and its intervention in rural communal life. But, in spite of modernization, the State-city-village controversy remained vivid through the entire period, up until the recent times. The village was aware of the fact that the city was the main beneficiary of the modernization proces and the city dweller remained the „mister” (Gospodin) in the eyes of the villagers, often being compared with the former Ottoman lord.

Other characteristics stamped the modernization of the central parts of the Balkans where the process was retarded in comparison with the peripheral regions. The retardation resulted from the strong influence of the Ottoman center, from difficulties in obtaining political freedom, from the contradicting interests of the neighboring Balkan States and from a strengthened Moslem colonization, coming from the liberated Balkan areas. The peasant was exposed to the declining Ottoman system and penetrating capitalism, both of which exerted strong pressure²⁵. In these areas differences were expressed in approaches towards modernization between the tribal Catholic Albanian North and the feudal Moslem Albanian South, or between the Slavic and the Greek populations of Macedonia and Thrace.

²³ In 1848 the citizens of Beograd inquired about the meaning of the word „reform”. The government's answer was that it means „changes” and that Serbia enjoys for a long time the „reforms” that Europe is fighting for. Ž. Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka*, Beograd 1923, I, 81.

²⁴ J. Milićević, *Petrovska skupština 1848. godine*, *Istoriski Glasnik*, 1959, 1—2, 41—60.

²⁵ A. Apostolov, *Obidi za kolonizacija na Makedonija vo uslovite na nacionalni propagandi na sosednite državi*, *Godišen Zbornik Filozofskog Fakulteta, Skopje 1963*, n° 15, 190, Zl. Biljanovski, *Nekoi podatoci za nadvorenata trgovija na Makedonija vo vremeto od Krimskata do Balkanskata Voina*, *Glasnik Instituta za nacionalnu istoriju Makedonije, Skopje, 1962*, IV, 1—2, 195—216.

III

A short appraisal of the differences existing among the Balkan peasantry demonstrates the deficiencies of any attempt to establish clearly defined stages of development in the 19th century modernization process. Any venture of this kind is vulnerable to criticism. But in spite of this, there are some large common bases which justify such an attempt.

Before approaching the problem of periodization we have to exclude the parts of the Balkans under the Habsburg Monarchy (with the exception of Bosnia and Herzegovina which belong to the Balkan sphere). Geographically, economically and politically (until 1918) these regions were included in the Central European system in which the 1848 revolution marked a turning point.

The development of the peasant population in the Balkans proper can be viewed in three large periods: 1. The period of the destruction of Ottoman feudalism on the peripheral Balkans and of the acceleration of the feudal crisis in the central parts. This period extended from the last decade of the 18th century until the late 1830's; 2. The period of the destruction of the traditional peasant society under the influence of the growing national, capitalistic economies and the political development of the Balkan State, with trends to spread from the peripheral to the central parts of the Peninsula. The period covered the decades from the 1830's to the late 1870's. 3. The period of the final inclusion within European economies, marked by the acceleration of the modernization process in general. This period ends on the eve of World War I. The periods after the World War are distinguished by post-war developments and are out of the 19th century framework.

The first period was a revolutionary one. In the peripheral Balkans the peasantry started an agrarian revolution (Serbia in 1804, Greece in 1821, the Rumanian Principalities in 1821, parallel to rebellions in Southern Hungary, Bosnia, Herzegovina, uprisings of Montenegrin and Albanian tribes). Over one part of the Balkans the armed peasant became more or less the free tenant of the land. The national liberation in Greece and Serbia initiated peasant private property and started national economies, paving the way for the penetration of European capitalism. These changes enabled the transformation of the cattle-breeder into an agriculturalist, followed by the extension of the arable land and the creation of a money-market. Anti-feudal peasant tendencies, stimulated from the peripheral Balkans, parallel to the growing crisis of the Ottoman rule (rebellions of Pazvan oglu, Ali Pasha et al.) were expressed in the depths of the Balkans. The involvement in the French-Russian operations in Dalmatia affected the Montenegrin tribal society, initiating the emergence of State-central authorities. Autonomistic movements of Albanian tribes in Northern Albania as well as the conservative Moslem reaction to the Ottoman reforms in Bosnia shook the basis of Ottoman feudalism in the Balkans. The movements generally expressed peasant dissatisfaction with the exist-

ing situation and manifested a solidarity of aims²⁶. The massive peasant participation in antifeudal movements broke down or prepared the downfall of Ottoman rule throughout the Balkans, initiating the modernization process.

The 1830's marked a kind of turning point towards further development. The Balkans entered a phase of social and political transformation. In the peripheral parts, in Serbia and Greece, partially in the Rumanian Principalities, the revolutionary period was supplanted by a postrevolutionary era. Laws of 1830, 1833 and 1839 in Serbia legalized the abolition of feudalism and guaranteed the peasant private possession of the land²⁷. The same effects resulted from the Greek constitutions promulgated in the 1822—1832 period and the introduction of the Byzantine law-codex of 1835²⁸. The Organic Statutes of 1831—1832 legalized the boyars private property over the land in Wallachia and Moldavia. The postrevolutionary period throughout the peripheral Balkans was stamped by the gradual strengthening of a middle-class, by an accelerated urbanization with domestic elements, and by the emergence of the Balkan State. In the meantime the Ottoman Empire became more accessible to European economic and political influences. The 1838 Customs tariff, the 1838—1839 trade agreements concluded with Britain, France and Austria facilitated the penetration of European industrial goods, fostered economic traffic, enlarged the market and stimulated capitalistic relations parallel to the existing feudal structure. In the late 1830's the Tansimat period began: an attempt to introduce reforms along European lines (1939 Abdul Medjid's Hatt-i-Sheriff of Gulhané), aggravating through its failure the crisis of the entire Ottoman system²⁹.

There was no doubt that the old patriarchal rural society had to pay the costs of the modernization process: it was sentenced to death by all the changes involved in modern development. The old patriarchal rural community based on traditionalism, autonomism, conservatism and self-sufficiency had to give way to the rising city, new market economy and the stratified modern society. The best example of this process can be found in the gradual disappearance of the familial „zadruga" in the patriarchal cultural zone³⁰. The peasant responded to the State-city pressure through uprisings and rebellions. They were directed in Serbia and Greece not any more against the Ottomans, but against the „domestic Turks". The peasant rebelled against the State intervention in his economic life³¹. In the central parts of the Balkans the Crimean war intensified the burdens on peasantry when the Ot-

²⁶ N. Todorov, *Filiki Eteria i Blgarite*, Sofija 1965; M. Lascaris, *Le rôle des Grecs dans l'insurrection serbe sous Karageorge*, *Revue des Balkans*, Athènes 1933.

²⁷ N. Vučo, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd, 1955, 173.

²⁸ J. Cambell and Ph. Cherrard, *Modern Greece*, London 1968, 83—84.

²⁹ N. Todorov, *La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l'Empire Ottoman au cours de la première moitié du XIX siècle*, *Etudes historiques*, Sofia 1960, 221—251.

³⁰ See the study: J. Halpern, D. Anderson, *The Zadruga — A century of Change*, Presented at the First Congress of Balkan Studies in Sofia, 1966.

³¹ V. Čubrilović, *Istorija Političke Misli u Srbiji*, 140.

tomans made vain attempts to consolidate the shaken finances of the Empire³². Apathy, bribery and corruption prevented the realization of the Hatt-i-Humayun of 1856.

During the last decades of the 19th century and the beginning of the 20th century the peasantry was subject to a controversial process. On the hand progress was manifested through the enlargement of the „liberated area“ (foundation of Rumania, Bulgaria, finally Albania), a general growth of population³³, due to the general improvement of living conditions, higher birth rate, extension of arable land and migrations from neighboring areas³⁴. Dramatic changes took place in Bulgaria where, after 1878, the Bulgarian peasant expelled the Ottoman tenants and seized the land³⁵. The general changes were due, to a large extent, to the growing European interest for the Balkans. European capitals started penetrating the Balkans at the turn of the century through State loans, armaments and railroad construction. The Balkan market became connected with the European one. The internationalized navigation on the Danube (1856), the opening of the Iron Gates (1896) and the opening of the Corinth Canal (1893) fostered traffic along Balkan transversal lines. The construction of railroads in the Ottoman Empire and the Habsburg Monarchy (from the 1860's) and their linking together through a Balkan network in the late 1880's, exposed the Balkans to Europe and connected the Balkan markets to each other.

On the other hand, the peasantry suffered from such a dynamic modernization process. The small peasant property³⁶, lacking the necessary financial resources to improve its low productivity, was unable to respond to the demands of the enlarged market, export necessity and burdens coming from an enlarging State. Initiated in the 1880's European agrarian protectionism limited the access of agricultural goods to foreign markets. The fluctuation of prices created an imbalance of prices between agrarian and industrial products. The transition from sailing to steam shipping affected the coastal population. Foreign loans imposed heavy burdens to the young national economies, provoking in the 1890's a State bankruptcy in Greece and Serbia. The peasant became again more dependent on the urban money lender. In 1900 in Bulgaria every peasant family was indebted approximately 120 levas³⁷.

³² H. Hristov, op. cit. Actes, Sofia 1966, IV, 69.

³³ The population in Greece increased from 750.000 (in 1838) to 2.5 million (in 1885). In the period 1890—1897 the population growth reached 35.000 per year in spite of the emmigration to Europe and the United States. N. Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne*, Paris 1953, 75.

³⁴ The population in Serbia grew from 670.000 (in 1834) to 2.1 million (in 1890). N. Vučo, *Privredna istorija Srbije*, 171.

³⁵ I. Mitev, *Za agrarnia prevrat u nas, izvršil se v rezultat ot osvoboditelnata voina prez 1877—1878 godine*, *Istoričeski pregled*, Sofia 1953, 6, 638—656.

³⁶ The average peasant property in Greece (in 1870) represented 13—15 acres. In Serbia (in 1889) the 13 acres property made 72.6% of the total arable land. In Bulgaria 45% of the peasants owned properties smaller than 40 acres. See: N. Vučo, op. cit. 177; *Kratka Istoria na Blgaria*, Sofia 1958, p. 195; N. Svoronos, op. cit., 78.

³⁷ According to Bulgarian researches a peasant payed taxes corresponding to the tax payed by 20 state officials, 6 individuals in the „free professions“ or 2.7 mechants and 6 craftsmen, *Kratka Istoria na Blgaria*, 195.

Industrial development, initiated in the Balkans at the end of the 19th century, was progressing slowly due to the limited capacities of domestic capital, the low demand of the market and the competition of the industrial imports. At the turn of the century Serbia had approximately 235, Bulgaria 236 and Greece 150 industrial enterprises⁸⁸. The majority of these were mills, breweries or food-processing factories. Such industry could not fulfill the need for urban employment.

Economically the peasant responded by intensifying his efforts to augment production in order to meet the demands of the State, the market and his own life. The peasantry living in passive areas contributed to emmigration (especially Greece, the coastal and mountainous areas of the Central Balkans and the Habsburg Monarchy)⁸⁹. Attempts were made to organize agricultural cooperatives, popular especially in Bulgaria and Serbia. Universal suffrage stressed the importance of the peasant vote in domestic politics. The peasant majority joined the urban middle-class left in its opposition to State-centralism and State-authoritarianism. In deciding between the middle-class left or the socialists, the peasantry chose the first. In this middle class-peasant relationship the latter was an object of urban politics. In spite of their numerical superiority the peasantry never succeeded in imposing strictly peasant political parties. Economically exploited and politically bridled, the peasantry responded at the turn of the century with revolutionary movements such as the Timok-uprising in Serbia in 1833, the peasant rebellions in Bulgaria in 1900—1901, the Ilinden uprising in Macedonia in 1903, the big peasant movement in Rumania in 1907 and the „agrarian strike” in Bosnia in 1910. These peasant movements stamped Balkan politics with instability and uncertainty, parallel to the general weakness of the developing stage of the urban middle class.

IV

In the 19th century Balkan peasantry underwent enormous changes. The changes inevitably effected all the features of peasant life along the course of the modernization process. This process included the abolition of feudalism and centuries-old economic relations. Then it paved the way for the creation of the national Balkan State and society, focused on the city, which resulted in the destruction of inherited rural social relations, based on the peasant's political and economic self-sufficiency. Finally, it enabled the gradual penetration of capitalism, based on free peasant land-property and the exigencies of the money market, connecting the Balkans to European economies. These changes initiated outside of the peasant world and the peasantry had

⁸⁸ N Vučo, *op. cit.*, 250; M. Ninčić, *Carinski Savez Srbije i Bugarske*, Delo 31, 326; N. Svoronos *op. cit.*, 74; *Kratka Istorija na Blgaria* 196.

⁸⁹ The annual ration of the emmigration from the „outer zone” of the Habsburg Monarchy at the beginning of the twentieth century was approximately 200.000 persons. From 1909 till 1914 emmigrated more than 1 million people. See: St. Pascu et al., *Aspects de la question agraire*, 92—3.

to adapt to them. Such an adaptation provoked deep crisis not only in the material life of the Balkan peasant, but in his psychology. Peasant reaction in the Balkans showed regional differences due to the economic, political and geographical diversity of the Peninsula, but there was a general, common basis in the approach to the ongoing process of modernization throughout the nineteenth century.

ПОКУШАЈ УТВРЂИВАЊА РАЗВОЈНИХ ЕТАПА У МОДЕРНИЗАЦИЈИ БАЛКАНСКОГ СЕЉАШТВА XIX ВЕКА

Резиме

Значај улоге коју је у историји Балкана одиграло сељаштво произилази из саме чињенице о његовој бројности и уделу у укупном становништву Балкана. Сељаштво је несумњиво користило последице процеса модернизације, али је уједно подлегало дубокој кризи коју је овај процес изазвао. Међутим, када се говори о процесу економске и друштвене модернизације балканског сељаштва морају се имати у виду, напореда са заједничким именитељем сељаштва као економске и друштвене категорије, и оне разлике које су, у оквиру сељаштва, проистикале из разноврсних економских, друштвених, политичких и географских услова на појединим балканским меридијанима. Док се у целини узев, процес модернизације балканског сељаштва развијао у резултанти између европског модернизма и балканског традиционализма, дотле се он различито манифестовао код брђана и равничара, у приморским и континенталним областима, код сточара и пољопривредника, код сељака у ослобођеним балканским државама и онога под отоманским феудализмом итд. На Балкану су се у току XIX века постепено образовале три саобраћајно-економске области: Подунавска, Јадранско-медитеранска и Црноморска, које су различито утицале на развој односног становништва. Укупан развој модернизације Балкана и његовог укључивања у Европу развијао се од периферије ка центру, у поступном ширењу нових економских, а затим и друштвених облика. Сем тога и историјско наслеђе је одиграло своју улогу. Јован Цвијић је одредио постојање три културне зоне на Балкану, којима би се могла додати и четврта (руско-источноевропска која би захватала Румунске земље које Цвијић није дотакао).

Разноликости и разноврсности које се манифестују у развоју балканског сељаштва знатно отежавају сваки покушај периодизације његовог развоја. Стога је аутор свестан слабости сваке теорије и њеној могућој критици. Ипак, чини се да се у развоју балканског сељаштва могу одредити три оквирне етапе: 1. Период разбијања отоманског феудализма на периферним деловима Балкана и убрзање кризе тога феудализма у његовим централним деловима (од послед-

ње деценија XVIII века до краја 1830-тих година). 2. Период разарања традиционалног сељачког друштва под дејством нових капиталистичких односа и развоја балканске државе са даљим продором од периферије ка центру (од 1830-тих до 1870-тих година). 3. Период коначног укључивања Балкана у европски економски систем, обележен убрзањем процеса модернизације уопште. (До почетка Првог светског рата). Резултат је била огромна промена која се на Балкану манифестовала у току једнога столећа у свим областима живота, од економског развоја и прилагођавања, до промена у свести људи.

Wayne S. VUCINICH
University of California
Stanford

POLITICAL CURRENTS AMONG IMMIGRANT SERBS IN CALIFORNIA ON THE EVE OF THE INSURRECTIONS OF 1875¹

Despite the great distances and poor communications, Yugoslav immigrant communities on the Pacific Coast were surprisingly well informed about the Balkan insurrections and wars of 1875—1878. Deriving their information from newspapers, letters from relatives, and reports by new arrivals, these immigrants probably knew as much as the American government about Balkan affairs. Indeed, the dispatches sent by the American ministers in Istanbul and Vienna revealed hardly anything that was not of common knowledge. Norace Maynard, the United States minister in Istanbul, complained of his inability to obtain reliable information². The problem, he explained, was that the United States had no agents in the area, and no means by which it could obtain trustworthy information even in Constantinople³. American Protestant missionaries in the Balkans and the Americans affiliated with the Robert College, however, knew a great deal about the en-

¹ Apart from a professional historian's interest in the uprising at Nevesinje and the violence that ensued, the author has a personal interest in the fateful days of 1875—1878. He was born in Butte, Montana, but his family hails from Bileća Rudine, an area close to the scene of action a century ago. Members of his family participated in the insurrection and the war that followed. His grandfather, Jeremije, was an officer in the Zavodje Battalion of the volunteers who fought under the supreme command of the Montenegrin Prince Nikola and was decorated for heroism (see M. S. Radojčić, *Hercegovina i Crna Gora 1875—1878* [Nevesinje, 1961], 19. V. J. Korać, *Trebinje. Period od dolaska Turaka do 1878. god. Second Part, Trebinje, 1971*, 10, 93). Two of the author's uncles, Ivan and Rade, as youngsters participated in the battle at Vučji do. In recognition for this, years after the heroic struggle, in the thirties of this century, they received modest pensions.

² R. L. Daniel, *American Philanthropy in the Near East, 1820—1960* (Athens, Ohio, 1970), 124—133. On American interest in the Balkans in this period, see also J. A. Field, Jr., *America and the Mediterranean World, 1776—1882*, Princeton 1969, 362—373.

³ H. Maynard to Mr. Fish, No. 310. August 10, 1876, U.S. Department of State, Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1875 Washington, D.C., 1876, 578—582.

tire Eastern Question⁴, and so did individual persons, like the American W. J. Stillman, a correspondent for the London Times.⁵

The news of the Nevesinje insurrection reached the South Slav immigrants on the Pacific Coast soon after it occurred in June 1875. The South Slav immigrants in this part of America settled primarily in northern California, especially in the Mother Lode country and the San Francisco Bay region. Their total number probably did not exceed five thousand, and all but a few of them settled in California after the „Gold Rush” of 1848—1849, and initially engaged in mining activities. As time passed many of the immigrants took up farming, fruit growing, restaurant management, and other commercial activities. Between 1850 and 1900 in San Francisco on Davis Street alone there were 110 Yugoslav businesses⁶. By ethnic background the South Slav immigrants in California were mostly Croats from Dalmatia and Dubrovnik (and its environs), and Serbs from Boka Kotorska and Paštrovići. Prior to 1878 very few of the immigrants came from eastern Hercegovina of from Montenegro.

Like their co-nationals in the old country, the South Slav immigrants were inspired by the dream of Slav solidarity. They were especially moved by the ideas of Croatian Illyrism and the South Slav thinkers who espoused the unity of the South Slav peoples. Once in California the immigrants of different South Slav ethnic backgrounds maintained close relations with one another. On November 17, 1875, in San Francisco, seven Dalmatian Croats and probably two or three Serbs from Boka Kotorska founded the „Slavonic Illyric Mutual and Benevolent Society” (hereafter SIMBS), which was incorporated in 1873 with the assistance of Augustus D. Splivalo, a well-known lawyer from Dubrovnik⁷. A similar Slavonic Society was organized in Sacramento in 1859, and in Amador sometime in the 1860's⁸. A branch of SIMBS was founded in Sutter Creek in 1872 and in 1873 this branch established the Slavonic Illyric Building Society⁹, which erected the first Yugoslav building in America the following year¹⁰.

The SIMBS described itself as a social, cultural, and humanitarian society whose purpose was to promote social and intellectual intercourse among its members, to render mutual assistance to its sick and distressed to provide interment for those who died. The society aided not only its own members, but also other South Slavs in need. In 1861 the SIMBS acquired its own cemetery, popularly referred to as the „Slavonic terra.” The first immigrants to be buried in it were a Croat

⁴ B. Dodge, *American Educational and Missionary Efforts in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, May 1972, 15—22.

⁵ W. J. Stillman, *Herzegovina and the Late Uprising, The Causes of the Latter and the Remedies*, London 1877, 186. See also his *Autobiography of a Journalist*, London 1901.

⁶ A. S. Eterovich, *Croatians from Dalmatia and Montenegrin Serbs in the West and South 1800—1900*, R & E Research Associates, San Francisco 1971, 6.

⁷ Eterovich, 27, *San Francisco Directory 1873*, 864

⁸ Eterovich, 37

⁹ *Ibid.*, 86.

¹⁰ *Ibid.*, 27.

named Nikola Šimunović, and two Serbs, named Marko Milinović and Marko Zenović. The first American-born Yugoslav, a male child, was buried in the cemetery in 1865¹¹.

The names of the first officers of the SIMBS are not available, although the names of officers for several subsequent years are¹². In 1860 the president of the SIMBS was Nikola Barović from Dubrovnik, a businessman (he had reached San Francisco after sailing around Cape Horn in 1849). That same year Antun Kovačić served as vice-president, and Marko Milinović as treasurer¹³. In 1862, the president of the SIMBS was M. Vukanović, a Serb, who had served as treasurer in the preceding year¹⁴. Precise information on the size of the SIMBS' membership is not available. Although filiopietistic writers contend that its membership in the 1870's exceeded 700¹⁵, the figures given by the San Francisco Directory are far less impressive. According to this source, the SIMBS had only 140 members in 1866—1867. This figure rose to 300 in 1871—1873, dropped to 116 in 1874, and climbed to 122 in 1875—1878¹⁶. From the very beginning the Dalmatian Croats constituted the largest bloc of members. In 1879 there were over 650 names on the register. Many of those registered were listed as living in various parts of California, especially in the mining districts, but the majority were in San Francisco¹⁷.

That the South Slav immigrants in San Francisco should employ the word „Illyric“ in the name of their first society was not surprising. Even before the Croatian national revival in the thirties and forties of the last century, the Southern Slavs were often identified as „Illyrians“, and some writers had actually attempted to establish a genetic link between the ancient Illyrians and these Southern Slavs. To avoid any confusion of their identity, the patriotic immigrants called their society „Slavonic“ and „Illyric“ and recognized both „Slavonian“ and „English“ as the society's official languages. However, the term Illyrian was in use primarily in literate circles, and the bulk of the immigrant population rarely used the term. The immigrant Dalmatian Croats generally identified themselves either as Dalmatians (*Dalmatinci* — the term denoting their geographic origin), or as Slavonians (from *slaveni* or *slovinci*). Until this day most of the older generation of Dalmatian immigrants and their descendants speak of themselves as „Dalmatians“ or as „Slavonians“, and call the spoken language „naški“ or „Slavonian“. The Serbian immigrants who came to California were primarily from Boka, Paštrovići, Crna Gora and Hercegovina and identified themselves either as Serbs (*Srbi*) or on the basis of the geographical area from which they came (Bokelji, Paštrovići, Crnogorci, Hercegovci). However, they had no apparent objection to the terms

¹¹ *Ibid.*, 6.

¹² The San Francisco Directory, H. G. Langley, Publisher, San Francisco 1861—1878.

¹³ Eterovich, 28. The author gives also the names of the secretary and directors.

¹⁴ *Ibid.*, 107.

¹⁵ *Ibid.*, 40.

¹⁶ The San Francisco Directory, H. G. Langley, Publisher, San Francisco 1861—1878.

¹⁷ Tadić, 34.

„Slavonian” and „naški” and were ready to join the Croats in a common South Slav society.

In describing the Slavophilic character of the SIMBS one of its early members pointed to the painting which hung above the Society's president's chair. The painting depicted a woman, „with a face like a Madonna”, surrounded by three children. Under the painting, written in the „Slavonic language,” were the words: „Majka Slovinska,, sinovi tvoji” (Mother Slavia, Thy Sons). The colors red, white, and blue dominated in the painting. The members affectionately referred to SIMBS as „Mother Slavia” and its annual anniversary day celebration was dubbed the „Slavic Supper” (*Slavinska večera*)¹⁸.

Until the 1880's the SIMBS was the only South Slav society on the West Coast. A few South Slavs became members of the „Russian and Panslavonic Benevolent Society (Russkoe i Panslavinskoe Blagotvoritel'noe Obshchestvo), founded in memory of the Decembrists (Vo Imia Dekabristov) on December 14, 1867, by the defrocked priest Agapius Honcharenko¹⁹. The Society's main task was to aid Russian political refugees and to aid their assimilation into American society. But, in addition to these more prosaic tasks, the Society also espoused the cause of Pan-Slav solidarity.

The officers of the Society reflect the ethnic character of its membership. The first president of the Society and one of its founders was a Serb, George Fisher (Djordje Sagić)²⁰, know in Mexico as George Ribar²¹. Others on the executive committee were: the Russian, F. Rodolsky, vice-president; the Ukrainian, Agapius Honcharenko, secretary; and a Serb, Nikola Gregović, treasurer²².

The best known members of the „Russian and Pan-Slavonic Benevolent Society” were Fisher and Honcharenko. Their background, philosophies, and activities were strikingly dissimilar. Fisher was born in Stolni Beograd, then a part of Hungary, educated in Sremski Karlovci, and emigrated to the United States in 1815. He was socially and politically active in Philadelphia, Texas, and Mexico, and served as a colonel during the Mexican and Texan wars²³. In 1851 he settled in San Francisco. Because of his knowledge of languages and the legal experience he had gained in Texas, he was appointed Secretary to the California Land Commission, a post he held until it was dissolved in 1856. In 1860 he was elected justice of the peace in San Francisco and for several years served as an *ex officio* county court judge. Like most of his South Slav compatriots, he was a Slavophile and maintained

¹⁸ J. V. Tadich, *Reminiscences*, in Vjekoslav Meler (ed.), *The Slavonic Pioneers of California*, San Francisco 1932, second edition, San Francisco 1968, 32—37.

¹⁹ San Francisco Chronicle, July 28, 1869, 3. Alaska Herald, No. 34, vol. II, June 1, 1869. The Office of the Society was located at 611 Clay Street, Room 8.

²⁰ N. Pribić, *George Sagić-Fisher, Patriot of Two Worlds*, The Florida State University Slavic Papers, vol. I, Tallahassee 1967, 35—47, 45.

²¹ Eterovich, 11.

²² Alaska (Svoboda) Herald, March 1, 1869, 5. Pribić, *George Sagić-Fisher*, 46. See San Francisco Directory, 1869, 832. See also Eterovich, 11.

²³ Pribić, *George Sagić-Fisher*, 47. See Fisher's obituary in San Francisco Bulletin, June 18, 1873, 3.

cloze relations with the Russians. And, because he was an Orthodox Christian, he was also drawn to the Russian and the Greek communities on religious grounds. Fisher had become a passionate Philhellene at the time of the Greek War of Independence, and it was largely for this reason that in 1870 the King of Greece designated him the Greek Consul in San Francisco. He occupied that position until his death in 1873.

Honcharenko came from a most unusual background²⁴. He was a defrocked priest, who was not only highly eccentric, but a political radical who held wildly inconsistent and eclectic philosophical views. He came to the United States in 1865 and, after living for two years on the east coast, moved to San Francisco, where he began a career of writing and publishing.

Serbian-Russian Religious Cooperation

Soon after their arrival in California, the Serbian immigrants established contacts with their Russian and Greek co-religionists²⁵. Because of their common Orthodox Christian heritage, the immigrants of all three ethnic groups were drawn together. In part, this cooperation was possible because both the Serbs and the Greeks saw Imperial Russia as a benefactor and an ally whose Imperial objectives in the

²⁴ T. Luciŭ, Father Agapius Honcharenko, New York, Ukrainian Congress Committee of America, 1970, 223. S. Sviatkov, Agapii Honcharenko, Osnovatel' russkoi pečati v Severnoi Ameriki (in Obshchestvo družei russkoi knigi, Vremeni, Paris, v. 4, 1938). On Honcharenko also see P. Ogorodnikov, Ot N'iu-Jorka do San Frantsisko i obratno v Rossiiu, St. Petersburg 1872, 114—116. He was born in the province of Kiev, and after graduating from the Kiev Seminary, he had served first as a novice at Holy Caves Monastery, and, from 1857 to 1860 as archdeacon at the Russian Embassy in Athens. While in Athens he had become disenchanted with the Orthodox Church and published letters in Kolokol, in which he advocated the emancipation of monasterial serfs. For this he was arrested in 1860, put on a ship and sent home. But when the ship docked in Constantinople, Honcharenko jumped ship and fled to London. In London he joined Herzen's circle, became a typesetter, and contributed to Kolokol. By political conviction, Honcharenko considered himself „an evolutionist, not revolutionist.” But it was not long before Honcharenko's activities, and particularly his criticism of the Russian clergy, drew the official wrath of the Church. The Church branded him a heretic, and 5,000 rubles were placed on his head. But while subjected to the surveillance of the Russian secret police, Honcharenko's ideological enemies snubbed him as a simple defrocked priest, a heretic, nihilist, and a foolhardy revolutionary. And within Herzen's circle, he was often seen as a windbag, and an intriguer (A. I. Gertsen, Sobranie Sochinenii v tridsati tomakh, vol. XXVIII. Pis'ma 1860—1864 godov, Kniga pervaiia, Moscow 1952, 136. He refers to Honcharenko as „...baltun i spletnik, kak vse monakhi.”) Discouraged, Honcharenko returned to Greece to resume his work as a priest. His return to the fold was shortlived, however, and on January 1, 1865, Honcharenko landed in Boston. Although he participated in the Greco-Russian religious activities in New York and New Orleans (Luciŭ, p. 87; Alaska [Svoboda] Herald, October 30, 1870, 84), Honcharenko was forced to find alternative employment, and his first job in the new world was setting type in the printshop of a Bible Society (Luciŭ, 80).

²⁵ The South Slav immigrants of the Roman Catholic religion, the Croats and the Slovenes, could rely for religious needs on the many Roman Catholic churches founded in California during the period of Spanish rule.

Near East coincided with the aspirations of their own peoples. Yet, when the first Serbian and Greek immigrants arrived in California, the future of the Russian Orthodox Church appeared bleak. In December 1841, the Russian Church at Fort Ross, erected in 1812, and all Russian holdings in California (Fort Ross, the Faralone Islands, and the Napa and Sacramento Valleys), were sold to the Swiss-born California pioneer, John August Sutter. Soon after, the Russian Commandant in California, Alexander G. Rochev (c. 1807—1873), and about a hundred Russian colonists, set sail on the last ship for Sitka.

Soon even the Russian community in Sitka began to decline economically as a result of the collapse of its principal industry, the Russian-American Company, which was dissolved in 1863. Russia's sale of Alaska to the United States in 1867, and the abolition of the Sitka-based Russian Orthodox episcopate, fundamentally affected the Russian ecclesiastical organization in the new world. Until the sale of Alaska the Russian church had been located on the territory of the Russian Empire, but after the sale it found itself in a foreign, American, territory²⁶. Some Russians returned to Russia and some migrated south to California. As the Russian Orthodox community in Alaska dwindled, that in San Francisco expanded. And yet, for years the Russians in San Francisco had no church of their own, but conducted their religious services in private homes.

From the very start the Serbs were obliged to rely on the Russians for their religious needs. In 1859 a priest from a Russian naval vessel anchored in San Francisco Bay baptized several Russian and Serbian children in the home of Peter S. Kostrominitov, the Russian government agent. Three years later, in 1862, Archpriest Vitalii, from the Russian naval vessel „Kalevala“ performed several church rites for the local Orthodox community and may also have baptized some additional children²⁷. When in 1863, six Russian naval vessels visited San Francisco, Archpriest Cyril, assigned to the fleet, baptized a number of children, including Sebastian Dabovich, who later became the first American-born Serbian priest, and the first head of the Serbian Orthodox Mission in America²⁸.

²⁶ Archbishopsric of San Francisco and Western America, *Sto let pervago pravoslavnogo prikhoda v San Frantsisko*, San Francisco 1968.

²⁷ Archmandrite S. Dabović, Orthodox Church in California, *Orthodox Messenger*, February 12, 1897.

²⁸ Father Sebastian Dabovich was born in 1863 in San Francisco. As a young man, he served the parish as a reader and a teacher, and in 1884 was assigned to the Sitka cathedral. From there he was sent to Russia to prepare for the life of a missionary priest. After three years of study in St. Petersburg and Kiev Theological Academies, he was tonsured a monk, with the name of Sebastian, and was ordained a deacon in St. Petersburg in 1887. (Constance J. Tarasar, General Editor, *Orthodox America 1794—1976, Development of the Orthodox Church in America*, Syosset, New York 1975, 96.) Upon his return to San Francisco, Father Sebastian served as a deacon at the Russian cathedral and taught in the newly established pastoral school. On August 16, 1892, he was ordained to the priesthood and assigned to be a missionary in California and Washington... (Tarasar, 96). In 1894, Father Sebastian founded the First Serbian Orthodox Church in America, in Jackson, California, and two years later, he was reappointed to serve at the cathedral in San Francisco. While serving in the consistory office he published three books in English: *Lives of the Saints, Lectures and Sermons*, 1898, *The Ritual*,

On Easter night 1864, Kostromitinov and several local Russians and Serbs were guests of the Russian Admiral at the Holy Liturgy²⁹.

Finally, in 1864, several Orthodox Christians in San Francisco gathered to found the „Slavonic-Greek-Russian Benevolent Society of the Orthodox Catholic Eastern Church,” („Slaviansko-Grechsko-Rusko-pravoslavno-katolicheskoe Vostochnoi Tserkvi blagotvoritel'noe obshchestvo”)³⁰. It would appear that it was Admiral Popov who first suggested that an Orthodox Society be established in San Francisco and he was present at the Society's first meeting. The purpose of this Society was to build a church, to improve the parish organization, and to propagate and preserve the Orthodox faith³¹. The founders of the Society wished „to have a church wherein will be held on Sundays and other holidays religious services according to the ritual of the Orthodox Eastern Church, to care for its members and bury its dead”³². The initial membership of the Society totalled only sixteen persons, among them Russians, Serbs, and Greeks. Twelve of the first sixteen members of the society were Serbs, one of whom was a Catholic from Dubrovnik³³. Two of the members were Greks, and one of the two Russians was the Russian Consul, a Lutheran of Finnish origin. At their first meeting each of the sixteen founding members made a modest financial contribution. The first president of the society was the Russian Consul, Martin Klinkofstrom, and one of its more prominent members was George Fisher. The vice-president and trustees of the Society were Montenegrins — Nikola Dabović, John Franeta, Luka Zenović, Savo Martinović, Ilija Čelović, Edward and Božo Radović, Petar Bokanović, and George Lazarević (who came from Belgrade)³⁴.

The Russian Imperial Navy offered the Society the use of the quarters of one ship as a chapel and supplied the necessary liturgical furnishings. The nascent parish received notice at the highest levels. Count D. A. Tolstoi, ober-procurator of the Holy Synod, addressed a

Services and Sacraments of the Holy Orthodox Church (1898) and Preaching in the Russian Church (1900) (Tarasar, 81). In 1902 Father Sebastian was made Dean of the Sitka Deanery. Later he served as a chaplain to the Serbian Army in the Balkan Wars and the First World War. After brief visits to the United States in 1915 and 1917, he spent the rest of his life in Yugoslavia. He died on November 30, 1940; and was buried at the monastery in Ziča (Tarasar, 96).

²⁹ Dabović, op. cit.

³⁰ Hereafter cited as Slavonic-Greek-Russian Orthodox Society. The name of the Society often appears as Greek-Russian-Slavonian-Orthodox-Eastern Church, and under other variants.

³¹ Tarasar, 33. When asked why there were so many words in the name of the organization and why it was not simply called „Russian” or „Slavonic” society, the Russian Consul, Martin Klinkofstrom, said that there were special reasons. He said that there were more Slavs and Greeks in the community than Russians, and hinted that the Society was the answer to Honcharenko's „Russian and Pan-Slavonic Society” that took in everyone, „even the Jews.” Ogorodnikov, 116—117.

³² Eterovich, 108.

³³ Dabović, op. cit.

³⁴ Eterovich, 108. See also The San Francisco Directory which gives the names of the officers of the Slavonian-Greek-Russian Orthodox Society for several years.

note, dated August 26, 1865, to the Russian Minister of Foreign Affairs, in which he emphasized the need for a church to minister to the Orthodox residents of San Francisco and to Russian sailors stationed there. A Church was also needed, he said, to answer the growing interest in the Orthodox faith among American Episcopalians.

Under Klinkofstrom's guidance, the Society's charter was written and the Society itself was registered with the municipal authorities in December 1867. The charter for the new parish and society states clearly that the organization was to be panethnic and that its official language was to be English. By this time the parish and the society had attracted about 150 members. They were under the direct jurisdiction of the Russian Holy Synod. Several new members joined the Society, including Aleksei Peshchurov, the Russian representative delegated to supervise the transfer of Alaska to the United States³⁵.

During this same period, Honcharenko had established himself in San Francisco, where he founded a small printing press, the „Pioneer Russian Printing Office,” which published primarily Russian-English translations³⁶. In addition, he served as the editor of the Alaska (Svoboda) Herald, a bilingual journal, from March 1, 1868 to April 10, 1872³⁷. Honcharenko, who maintained contact with „our friends” in London (no doubt Herzen's circle), gathered an important library of Russian and Alaskan books and maps, and acquired complete collections of Kolokol (the Bell) and Polarnaia zvezda (Northern Star)³⁸. In 1868 he founded the „Russian Reader's Library” (Russkaia Biblioteka dlia Chteniia) which was located in the offices of the Alaska Herald, at 611 Clay Street.

It is difficult to determine what if any connection existed between the Russian Library and the „Slavonic Reading Room” (*Slavenska čitavnica*) which was founded about the same time and incorporated on December 22, 1869. The „Slavonic Reading Room” proclaimed as its aim the establishment of a „library and reading room for the use of persons belonging to the Slavonic race, and others who may be permitted to enjoy the benefits of the same.” We know only that the „Slavonic Reading Room” was located at 619 Montgomery Street in San Francisco (near or adjacent to George Fisher's office) and that it had 20 members in 1871³⁹. It is possible that the „Slavonic Reading Room” was founded to counter the influence of Honcharenko's „Russian Library.” In any case, we are in no position on the basis of the meager evidence at our disposal to ascertain if either the „Russian Library” or the „Slavonic Reading Room” had any tangible impact on the political and cultural life of South Slav immigrants on the Pacific Coast⁴⁰. But their very presence in the late 'sixties of the nineteenth century sheds some light on the political and intellectual currents of the day.

It is clear, however, that Honcharenko was regarded with some suspicion by the Russian authorities in San Francisco. His activities

³⁵ Dabović, op cit.

³⁶ Alaska (Svoboda) Herald, March 15, 1869, 16.

³⁷ Honcharenko died in Hayward, California, in 1915.

³⁸ Luciw, 78.

³⁹ San Francisco Directory, 1871, 897.

⁴⁰ Eterovich, 86.

were under the constant scrutiny of the Russian consul who, along with the Russian priest and others, sought to expose him as a charlatan and a scoundrel. His activities were regularly reported to the Russian government and the Holy Synod, and both he and his backers were accused of various misdeeds in an effort to wean the Orthodox community from his „dangerous” thoughts. According to one source, Honcharenko refused to hold services in the presence of icons and by the established traditions. Instead he taught more „pure Christianity,” in a Protestant evangelical style^{40a}. Despite this official harassment, Honcharenko did manage to serve as a priest to some Slavs and Greeks in San Francisco from 1867 to 1872 (even though the Russian clerical ban against him forced him to hold his services in a Sunday School room of a Methodist Church)⁴¹. Nonetheless, the Consul was confided that Honcharenko's organization, „The Russian and Panslavonic Benevolent Society,” founded in the memory of the Decebrists, was weak and that it would break up within a year⁴².

The Russian Church and Diocese

In the meantime, however, Honcharenko was a thorn in the side of traditionalists and the Russian Consul, whose one duty was to uphold the interests of Russian autonomy and Orthodoxy. From a religious point of view, the situation was critical since after the American Civil War when the Russian fleet departed, San Francisco and its environs were left without a priest. The faithful met in private homes for religious services. Honcharenko's presence agitated the community to such an extent that, on June 13, 1868, the Slavonian-Greek-Russian Society petitioned the Holy Synod of the Orthodox Church in Russia for a priest⁴³. Finally, in August 1868, the Holy Synod established an Orthodox church in San Francisco and sent Reverend Nikolai Korvygin from Sitka to assume priestly duties, at first on a temporary and subsequently a permanent assignment. He arrived on September 30, 1868, together with Vasilii Shishkov, the reader of the Cathedral of Sitka. Upon their arrival, a liturgy was held in the home of Petar Sekulović, a Serb, who at the time lived at 3241 Mission Street. The Russian Tsar contributed 12,435

^{40a} Alexander Doumouras, *Greek Orthodox Communities in America Before World War I*, St. Vladimir's Seminary Quarterly, No. 4, II (1967), 172—192, 178. U.S. Library of Congress, Archives of the Russian Church in America, Vol. I, 311).

⁴¹ *San Francisco Chronicle*, July 29, 1869, 3. „Because of the Russian clerical ban against him, he had no access to an Orthodox church. The pastor of the Howard Street Methodist Church, Reverend Henry „Hallelujah” Cox, permitted him to use the Sunday School room for a meeting place.” Luciw, 79.

⁴² Luciw, 87.

⁴³ Dabović, op. cit. Compare with Alexander Doumouras, „Greek Orthodox Communities in America Before World War I,” St. Vladimir's Seminary Quarterly, No. 4, Vol. II (1967), 172—192, 180. U.S. Library of Congress, Alaska Church Collections, Box 395—400, 185. Doumouras writes that the petition for a priest was sent to the Consistory of Alaska, which ordered Kovrygin to California.

rubles towards the building of a church and the Holy Synod subsidized the parish rector with an annual stipend of 1,000 rubles⁴⁴.

Shortly after he arrived, Kovrygin invited the members of the „Russian and Panslavonic Benevolent Society” to his home without extending an invitation to Honcharenko. This intensified the already existing feud in the San Francisco Orthodox community. The Honcharenko affair became a subject of daily debate on the streets of San Francisco, at meetings, and in the press⁴⁵. The news about his nefarious activities reached the community from various directions.

The Russian Ambassador, Constantine de Catacazy,* the Consul, and the newly appointed Orthodox Bishop, Ioann, used all their influence and ingenuity to destroy Honcharenko and the Society he had founded. In a concerted effort the opposition succeeded in undermining the „Russian and Pan-Slavonic Benevolent Society.” Dissension in the ranks

⁴⁴ Tarasar, 33. Prince Makaitov, administrator of the Russian colonies in America, had also approached the Russian Bishop in Sitka to persuade him to assign a Russian priest in San Francisco and donated \$ 200 to the Society. According to the San Francisco Directory, the church services between 1865 and 1867 were held at 512 Battery Street, between 1868 and 1870 at 504 Greenwich Street, between 1871 and 1876 at 911 Jackson Street, between 1876 and 1878 at 1108 Pierce Street, and between 1878 and 1881 at 520 (or 504) Greenwich Street. From then until the 1890s the church services were held at 1713 Powell Street. (The San Francisco Directory, 1865 ff.) Often the place where the church services were held between 1868 and 1872 was called the „Prayer House of the Orthodox Oriental Church.”

⁴⁵ The Russian Consul complained that Honcharenko had published a distorted picture of the consecration of an Orthodox home church in August 1868, in the Alaska Herald (an event previously reported in Alta California, the leading local journal). Luciw, 80. Ogorodnikov, 115 Alaska Herald, No. 67, Vol. III, October 20, 1870, 84.) Honcharenko met this attack with his own criticism of the Consul, in which he noted that the latter was a Lutheran, thereby implying that he had no right to participate in Orthodox affairs. (Luciw, 81. Ogorodnikov, 116—117.) The Consul in turn complained against Honcharenko's radicalism, his demands for Church reform, and for his indiscriminate aid to all Russian political refugees. (Luciw, 81. Ogorodnikov, 117—118.) The Russian Consul inspired widespread criticism of Honcharenko and soon even the San Francisco press attacked The Alaska Herald, its editor, and his Decembrist associates. The San Francisco News (March 26, 1870) called Honcharenko a monomaniac, and accused him of aspiring to martyrdom. (Luciw, 90—91.) One article in the San Francisco Chronicle (July 27, 1869, 2) described the power struggle in the leadership of the „Russian and Panslavonian Benevolent Society” in an amusing but totally uninformed manner. One group, it explained, stood for American democracy, while the other, composed of „Chinese Mongols” and „the Siberian type,” espoused principles that were alien to America and in the interest of the „Mongolians”. The latter group was accused of planning to use „The funds” of the Society in an improper way, and contended that both Honcharenko, the secretary of the association, and Fisher, its president, were „Mongols.” (For his and other officers, see Luciw, 89.) Later in the year Honcharenko was beaten by „hired thugs” and called a Chinaman and a Tatar! Honcharenko defended himself against these charges in the Alaska Herald (October 1, 1869) and renewed his criticism of the Russian consul. In a short statement, published in the San Francisco Chronicle, on July 29, 1869, Fisher refuted the charges published in the same paper on July 27 as being „false and willful lies” and „malicious slander.” In the July 28 issue of the Morning Call, he sharply criticized the author of this attack and vigorously denied the charge concerning misappropriation of funds of the Society.

* Konstantin Gavrilovich Katakazi

and in the leadership itself, together with a declining membership, threatened the Society's existence. It became obvious that the reconciliation of the two factions within the Society's leadership would not be possible. Suggestions were made that the Society be dissolved and its funds divided among its officers. One officer suggested that the money be donated to a hospital. Angered at people whom he wanted to serve, Honcharenko bitterly criticized his own Slavonians as a people, describing them as „only half released from barbarism” and dividing them into Austrians, Turks, and Russians⁴⁶.

From June 15 until December 20, 1869, the Alaska Herald carried no further advertising for the „Russian and Panslavonic Benevolent Society,” but when on December 20, the Society was advertised again, it listed only Honcharenko's name as the Society's founder and secretary. Later in that year the San Francisco Directory listed the Society's officers without Honcharenko's name among them⁴⁷. The new secretary was Gregović, who was also treasurer. Instead of the offices of the Alaska Herald, the meeting place of the Society was now the office of George Fisher (at the southwest corner of Montgomery and Jackson Street, Room No. 3).

In September 1869 Honcharenko's group apparently withdrew from the Society and took the name of „The Russian Republican Benevolent Society. Decembrist” (Russkoe Respublikanskoe Blagotvoritel'noe Obshchestvo, Dekabrist)⁴⁸. The advertisement in The Alaska Herald stated that the „Russian Republican Benevolent Society” was founded on December 14, 1867, in memory of the Decembrists (Vo Imia Dekabristov)⁴⁹. The purpose of this claim, no doubt, was to stress that the Society was the original and not a new organization. Except for Honcharenko, who appears as founder and secretary of the Society, the names of other officers were not given. The address of the Society was 611 Clay Street (Room No. 8).

An identical advertisement for the „Russian Republican Benevolent Society” appeared later in 1870, except that this time the aims of the Society were spelled out: „This Society is strictly a secret organization, and is intended for the propagation of republican principles among Russians here, and in the Russian Empire. It excludes all who favor autocracy or servilely bend to the edicts of the Church. Its benevolence is confined extensively to political refugees. It does not in any way interfere with American politics nor the enlightened systems of religion prevailing in this country.” This was followed by a statement in bold type in Russian: „No one respecting Orthodoxy and Autocracy has the right to visit our office (nor) can he have any other kind of communications with us.” The statement was signed by A. Honcha-

⁴⁶ Alaska Herald, No. 39, Vol. II, August 1, 1869, 66.

⁴⁷ The San Francisco Directory, 1863, 832.

⁴⁸ Compare the name of the organization given in Luciw (79) with that given in the San Francisco Directory, 1869, 832. Also note discrepancy in names of officers.

⁴⁹ The Alaska Herald, No. 50, Vol. II, February 1, 1870.

renko⁵⁰. After 1874, the offices of the „Russian Republican Benevolent Society” were moved to Hayward across the Bay from San Francisco⁵¹.

For the history of the South Slav immigrants on the Pacific Coast, Honcharenko's activities are of little consequence. Honcharenko's efforts to win the South Slavs to his cause ended in failure. And, although he did succeed in attracting several of the more prominent members of the Serbian community, including, strangely enough, the politically astute George Fisher, these men were probably impressed by the Society's patriotic name and trappings. Once they learned more about Honcharenko, they abandoned both him and the Society which he had founded. By 1869 Honcharenko lost whatever opportunity he might have had to assume the leadership of the Slav community and to impose upon it his religious and political views.

The Survival of Slav Solidarity

The conflict with Honcharenko did not cause serious damage to the cause of Slav and Orthodox solidarity, which was in fact stronger than ever before. This solidarity was manifested in different ways. In 1870 a semimonthly newspaper, called *The Slavonian* (*Slavianin*), was initiated. The first issue of *The Slavonian*, published in San Francisco, carried articles in three languages, a testimony to its missionary and pan-ethnic spirit⁵². It announced as one of its purposes the dissemination of information about Slavs and Greeks.

The English section will contain useful and interesting information on Russia, the Slavonian countries, and Greece, and in political, religious, commercial, and social spheres. The Russian section will, for the benefit of our Russian readers here and abroad, be mainly devoted to a description of the United States (California in particular), its institutions, social life, commerce, political and religious associations, etc.; and the Slavonian (Serbian) part will contain correspondences from those countries⁵³.

The Serbs and Greeks continued to rely on the Russian clergy for their religious needs. When the Russian diocesan seat was transferred from Sitka to San Francisco on June 10, 1870⁵⁴, Archpriest Paul Kedrolivansky, father Kovrygin's successor as a rector of the California parish, was charged with the responsibility for organizing the diocese.

⁵⁰ *Ibid.*, No. 67, Vol. III, October 20, 1870.

⁵¹ San Francisco Directory 1875, 980. In 1875, this residence was called „Office Ukraina.” The Society was still listed in the San Francisco Directory in 1878, but its address was no longer given. Honcharenko's activity was henceforth largely of a secret nature. But despite criticism, he and his few followers continued to assist the Russian political refugees. (Luciw, 87.). Moreover, Honcharenko was not left without friends. One of them was Horace Greeley who defended him in an article published in the *New York Times*. (On Honcharenko, see Agapius Honcharenko, *Memories*, tr. and ed. by Theodore Luciw [Minneapolis, Minnesota, The Rev. A. Honcharenko Committee, 1965]. Also see Agapius Honcharenko, „Autobiography of the Editor of the First Russian Newspaper in America,” *Progress*, 18 [Chicago, Illinois, June 7, 1893], 11—13.)

⁵² See facsimile in Tarasar, 33.

⁵³ Tarasar, 81.

⁵⁴ *Sto let*, 14—16.

The San Francisco papers⁵⁵ reported the arrival of Archpriest Kedrolivansky from Sitka, noting that he was accompanied by „deacons and a full choir.“ The papers further reported that a large sum of money had been collected for the construction of the church. Finally, Archmandrite Ioann (Mitropolsky), Inspector of the Moscow Theological Seminary, was appointed Bishop of the newly established Episcopal See in America, and arrived in San Francisco on November 2, 1870. He was accorded a formal welcome by George Fisher. On Orthodox Christmas, January 6, 1871, a „solemn and imposing“ service was held in the Church in San Francisco, then located at 910 Jackson Street⁵⁶. A capacity crowd was present, including the sailors from the Russian corvette „Boiarin,“ at the service officiated by the Bishop. Both the Russian Consul, Klinkofstrom, and the Greek Consul, George Fisher, were among those in attendance. The Greek, American, Russian and „Slavonian“ flags were displayed. In 1871 the church became St. Alexander Nevsky Cathedral, whose name was later changed to Holy Trinity Russian Cathedral. The cathedral was also known as the „Slavonic-Greek-Russian Orthodox Society“ or as the „Greek-Russian-Slavonian-Orthodox-Eastern Church.“ The Sunday services were conducted in the Church-Slavonic and Greek languages. At the residence of the bishop a seven-course school was opened. In 1876 Bishop Ioann was recalled to Russia and another Russian bishop was sent to take his place.

The Serbs were the backbone of the Orthodox community in San Francisco and contributed the most to the construction of the Orthodox Church⁵⁷, which was under the Russian ecclesiastical jurisdiction until the Serbs founded their own parish in 1924 in Oakland and acquired their own ecclesiastical organization in the United States in 1923. The first Serbian priest to reach San Francisco was one Sava Matanović from Montenegro. He appeared in 1875⁵⁸ but left after a short stay. We have not been able to establish who priest Matanović was, nor the purpose of his mission.

Thus, by 1875 there was considerable cooperation between the Serbs and the Russians in California in religious affairs. And it is reasonable to suppose that this cooperation also extended into the political realm. As for the Russian Community, it was not immune from the ideological controversies and political struggles in Russia proper. News of the stirrings of social unrest reached the Russian emigration through revolutionary journals and through the arrival of occasional political refugees. While it is hard to measure the extent of Russian political influence on the Serbian immigrants, their coopera-

⁵⁵ See, for example, San Francisco Bulletin, December 20, 1870, 3.

⁵⁶ San Francisco Bulletin, January 6, 1871, 3. Doumouras, 180, Russian Orthodox American Messenger 1898, 459.

⁵⁷ Mr. Adam Eterovich believes that the Archives of the Russian Orthodox Church on Green Street in San Francisco when made available would corroborate this statement and reveal much valuable data on the activities of the Serb immigrants in the sixties and the seventies.

⁵⁸ Archmandrite S. Dabović, Orthodox Church in California, Orthodox Messenger, February 12, 1897. Priest Matanović apparently returned to Cetinje. Archives of the monastery in Cetinje and the state archives in Cetinje might shed light on his mysterious mission.

tion in the religious sphere, coupled with the strong feelings of ethnic affinity, intensified after 1875 when reports of the Hercegovinian uprising reached San Francisco.

The News of Nevesinje

Several months before the insurrection in Nevesinje, in June 1875, there had been numerous references in the San Francisco press to the mounting tension in the relations between the Turks and their Christian subjects in the Balkans. On January 25 of that year the Examiner reported that the Montenegrin government had ordered all subjects abroad to return home, and that it had sent troops to the Turkish border. For the next six months the press regularly published reports from Vienna on the deteriorating conditions in the Balkans. The immigrants learned from the press about the insurrection in Bosnia and Hercegovina, and the ensuing wars with Turkey, and from the occasional letters they received from the old country, and the reports of the new immigrants. The press, however, said practically nothing about the activities of immigrants that were inspired by the developments in their homeland⁵⁹. The Balkan crisis was no doubt discussed at the meetings of the Slavonic-Ilyric Mutual and Benevolent Society [SIMBS]. But the records of these meetings were destroyed in the great San Francisco earthquake and fire of 1906.

Other sources, including the papers of Pero Čingrija, now located in the State Archives in Dubrovnik, do however provide us with some information. Among Čingrija's papers there are a few letters that tell about his contacts with the emigrés in San Francisco. In July 1875 a number of prominent citizens of Dubrovnik, including Čingrija, founded an odbor (committee) to aid the Hercegovinian insurgents and the refugees. Narodni list (Il Nazionale) urged the founding of similar committees in other places and a number of them sprang up⁶⁰. The most successful of these committees was in Dubrovnik; it received money from as far as Prague and San Francisco⁶¹.

Among Čingrija's papers are letters he received from the immigrants in San Francisco. From these letters we know that a Slavonic committee (Slavijanski odbor) had been founded in San Francisco. The events in the old country deeply stirred the South Slavs in San Francisco and its environs and they hastened to organize a committee

⁵⁹ The press did occasionally report on meetings of different organizations and the elections of their officers. See, for example, the Examiner, April 16 and April 24, 1875.

⁶⁰ Narodni list (Il Nazionale), July 1912. The paper was published in Zadar. See „N.L.” (Narodni list — le Nazionale) [Zadar, 1912], Jubilarni broj, 106.

⁶¹ On the founding and the work of the committees, especially Dubrovnik's odbor, see R. Petrović, Djelovanje Dubrovačkog odbora za pomaganje hercegovačkih ustanika 1875—1878. godine, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959, 221—245. Odbor is also known as dubrovački odbor and as „comitato secreto” and should be distinguished from Odbor gospodja, (or „odbor dama”) and „comitato dame.” The latter was primarily interested in caring for the wounded and for aiding refugees. Ibid., 221.

for the aid of their co-nationals struggling against the Turks. On September 19, 1875, the „Slavonians” (the local press uses Sclavonian, Sclavonic) met in the hall of the SIMBS (located at the corner of Clay and Davis Streets in San Francisco) to discuss the organization of a relief committee for the collection of money for the victims of the Hercegovinian insurrection. In his opening address, the president of the society, B. Radović, spoke at length on the subject of the insurrection. Other patriotic speeches followed which detailed the suffering and heroism of the insurrectionists. A relief committee of eighteen persons, called the Slavonic Committee (Slavijanski odbor), was organized, with Ivan Ivanković, a member of the SIMBS, as its chairman. The committee, whose members included Croats and Serbs, collected \$ 1,628 at its first meeting. The members were optimistic that more money would be forthcoming since they estimated that about 2,000 Slavs resided in San Francisco⁶².

The Slavonic Committee addressed letters to other South Slav groups on the Pacific Coast and urged them to organize similar relief committees. And, at one South Slav enterprise, Ivanovich and Company (522 Sansome Street), a collection register was prominently placed and people were invited to sign their names and to make contributions⁶³. The Slavonic Committee maintained contact with Dubrovnik's odbor, and on one occasion sent it \$ 1,200 to be used for the aid of the Hercegovinians⁶⁴. In one of his letters Ivan Ivanković requested that Čingrija send „a Slavic march” and „a national hymn” to be used at a fair planned for the benefit of „our suffering brothers”⁶⁵. Čingrija apparently complied with this unusual request. On December 13, the Slavonic Committee announced that \$ 3,000 had been sent to the victims of the insurrection⁶⁶. The new president of the SIMBS, F. Suich, and the executive board, elected on December 16, 1875, were charged with organizing additional relief work⁶⁷.

Some members of the Slavonic Committee were not content with supplying mere financial assistance to their suffering brothers. The Secretary of the Slavonic Committee, Savo Ivanović, left San Francisco to join the insurgents. The Committee contributed \$ 300 toward his travel expenses⁶⁸. The famous Serbian author Ljubomir Nenadović writes in his book on the Montenegrins that he knew two young men who had returned to Montenegro from California to fight the Turks, and that one of these had been killed in the battle near Ulcinj⁶⁹.

⁶² The Daily Examiner, September 20, 1875, 3; The Chronicle, September 30, 1875.

⁶³ The Daily Examiner, September 17, 1875, 3, September 20, 1875, 3.

⁶⁴ Letter from the Slavonic Committee in San Francisco to Pero Čingrija, dated December 4, 1875, cited in Petrović, 228.

⁶⁵ Letter from Ivan Ivanković in San Francisco to Pero Čingrija, March 21, 1876, cited in Petrović, 228.

⁶⁶ The Daily Examiner, December 13, 1875.

⁶⁷ The Daily Examiner, December 16, 1875.

⁶⁸ Letter from Ivan Ivanković, in San Francisco to Pero Čingrija, July 21, 1876, as cited in Petrović, 228.

⁶⁹ Lj. Nenadović, O crnogorcima, Belgrade, 1929, 88.

The Balkan Disturbances in the San Francisco Press

The principal San Francisco newspapers (The San Francisco Press and Call, San Francisco Chronicle, and San Francisco Daily Examiner) reported fairly regularly on the developments in the Balkans. From the press reports the immigrants learned a great deal about the major developments in the Balkans and were exhilarated by the fact that most of what was written was sympathetic to their national cause. The press reported on the encounters between the insurgents and the Turks, and on the reaction of Montenegro and Serbia to the events in Bosnia and Hercegovina. The papers reported on the spread of the insurrection, on the Muslim atrocities perpetrated on the Christians, and on the attitude of the European powers to the turmoil in the Ottoman Empire. The papers carried news on the plight of the refugees, the mobilization of Serbian troops, and on the shifting fortunes in the field of battle⁷⁰. All three major papers, the Call, Examiner, and Chronicle, described the deplorable conditions under which the Christians lived in European Turkey⁷¹, and called the Muslim dominion over the Christians „an outrage and a wrong”⁷². The Call⁷³ quoted the prediction of the Montenegrin journal Glas Crnogoraca that this time the struggle with the Turks would surely lead to national emancipation, and warned that if the rebellion did become general, Montenegro and Serbia would not remain idle spectators⁷⁴. The Call⁷⁵ would subsequently predict that the revolt in Hercegovina would grow into a general revolt of the Sultan’s northern provinces, and could lead to the intervention of the Great Powers and the dismemberment of the Ottoman Empire. This article too blamed the insurrection on the oppressive Muslim rule and speculated that sooner or later the Turks would be driven out of Europe. One correspondent observed that there was a widespread belief in Montenegro that a war against the Ottoman Empire was inevitable and that the Turks would be expelled from Europe⁷⁶. The Call was critical of the Turks and described the Montenegrins as a simple and honest people.⁷⁷ An editorial in the Call stated that it was a shame that „millions of people of European origin, and of religious aspirations and opinions similar to our own, should be kept in a state bordering on slavery by the power Turkey [sic], the only real strength of which consists in its European alliances and backing”⁷⁸. The Call sympathized with the plight of the Christians. It published several articles on the Turkish atrocities, and described the Ottoman Empire as a debt-

⁷⁰ Almost every issue of the Examiner, July—December 1875, on the fighting in the Balkans.

⁷¹ The Chronicle, September 15 and November 1, 1875.

⁷² The Chronicle, September 4, 1875.

⁷³ The coverage in the Daily Morning Call consisted primarily of brief factual reports. These reports were based on information obtained in major European capitals or published in leading American and European newspapers.

⁷⁴ The Call, August 31, 1875.

⁷⁵ The Call, September 3, 1875.

⁷⁶ The Call, September 5, 1875.

⁷⁷ The Call, October 10, 1875, 6.

⁷⁸ The Call, October 17, 1875, 6.

ridden state with an authoritarian and unjust government⁷⁹. These articles gave numerous accounts of the widespread corruption and the social injustice of Turkish rule in Hercegovina, and lamented that the Christian European powers did not aid the insurgents⁸⁰.

The Chronicle regularly published an editorial comment on the „Eastern Question.” It is surprising to learn how well-informed the Chronicle editor was on Balkan affairs. He contradicted official Turkish releases, described the Hercegovinian insurrection as a general revolt against Ottoman rule⁸¹, and warned that unless Russia or Austria intervened in the Balkan conflict, the insurgents would be suppressed⁸². He believed that European diplomacy should support the cause of the Hercegovinians⁸³, and deemed it unfortunate that the Hercegovinian struggle for liberty was not compatible with the foreign policy of the Great Powers⁸⁴. On November 1, 1875, the Chronicle warned that if the Hercegovinian insurrection collapsed, it would be the duty of the Powers to see that the people of Hercegovina were not surrendered unprotected to the Turks⁸⁵. The editor of the Chronicle reasoned, however, that even if Turkish rule were corrupt, the time was not right for its removal since that would jeopardize the European peace⁸⁶.

In the second half of 1876 almost every issue of the Daily Examiner carried a front page article of „The Turkish Troubles,” usually reprinted from foreign press sources. It also published the official Russian government statements⁸⁷, and reported the proclamation of the Ottoman Constitution on December 23, 1876⁸⁸. But while the Examiner maintained a degree of neutrality in its reporting, the San Francisco Chronicle complemented its publication of factual teletypes with more outspoken criticism of the Turks — one such article depicted the Ottoman Empire as „the sick man of Europe”⁸⁹. Another author observed that any country unable to put down a revolt against its authority should grant autonomy to the rebels — any outside help would be in violation of this principle⁹⁰. The Chronicle also gave broad coverage to the atrocities committed by the Turks⁹¹, and portrayed the Ottoman Empire as a „weak and incompetent”⁹² state whose rulers were principally to blame for the country's plight. The paper counseled that the Eastern Question should be settled in favor of Russia's supremacy and that the Turks should be expelled from Europe⁹³. Reflecting the sentiments of many Americans, the Chronicle took the

⁷⁹ The Call, October 31, 1875, 3.

⁸⁰ The Call, November 7, 1875, 4; see also the Call, November 19, 1875, 1.

⁸¹ The Chronicle, September 4 and 8, 1875.

⁸² The Chronicle, September 4, 1875.

⁸³ The Chronicle, October 27, 1875.

⁸⁴ The Chronicle, November 1, 1875.

⁸⁵ The Chronicle, September 8, 1875.

⁸⁶ The Chronicle, November 1, 1875.

⁸⁷ The Examiner, October 21, 1876.

⁸⁸ The Examiner, Vol. XXIII, No. 151, 1, 1876.

⁸⁹ The Chronicle, April 18, 1876.

⁹⁰ The Chronicle, May 12, 1876.

⁹¹ The Chronicle, August 2, 7, 24, 1876.

⁹² The Chronicle, September 2, 1876.

⁹³ The Chronicle, June 30, 1876.

position that the rivalries among the Great Powers were responsible for the perpetuation of Turkish rule in Europe⁹⁴, and that the real antagonists in the Balkans were Russia and England, the former backing the Christians and the latter the Turks for narrow interests of state⁹⁵. The Chronicle insisted that while the English policy in the Balkans was motivated by „the most extreme selfishness,” Russia’s derived from „a very natural wish to protect a kindred race and religion”⁹⁶. It regretted that the English people, who were initially opposed to the war, had become subtly indoctrinated by their government in its favor⁹⁷. The paper, moreover, complained against the London press (Standard, Telegraph) for its anti-Russian sentiment⁹⁸. The editors of the Chronicle could not understand how a nation like England, which claimed to espouse liberal ideas, actually denied a nation like Russia a warm water port. If England opposed Russia’s right of passage through the Dardanelles, then she alone would be responsible for wanton bloodshed⁹⁹.

After August 1876 nearly every issue of the Chronicle carried an editorial statement on the „Eastern Question.” In an eloquent but moralizing fashion, the editorials deplored the ignorance of its readers on the subject, criticized the Ottoman Empire and England, and justified the Christian insurrection and Russia’s support of the insurgents. These editorials stressed repeatedly that the Turk’s European possessions were „against the laws of nature” and „the interests of the civilized world”¹⁰⁰, and that for reasons of its own England’s foreign policy had always been aimed at preserving Ottoman rule in Europe¹⁰¹. Consequently, England was held responsible for the atrocities of war committed in Bosnia, Bulgaria, and Serbia¹⁰², despite the English people’s (a probable allusion to Gladstone and the Liberals) opposition to their government’s policy¹⁰³. The editorials left the impression that Russia would have preferred a peaceful settlement of Balkan affairs, but that England had given her no choice.

The editors of the Chronicle expressed strong sympathy for the Christian subjects of the Ottoman Empire. One editorial described the Serbian declaration of war against the Turks as the result of „the noblest of motives”¹⁰⁴. In their view, the Balkan Slavs had a natural right to be governed by rulers of their own race and religion¹⁰⁵. To give even more tangible evidence of its pro-Slavic bias, the Chronicle published a front-page appeal to the American people by the Slavic Committee of St. Petersburg on behalf of the Christians in the Ottoman Empire¹⁰⁶.

⁹⁴ The Chronicle, May 20, 1876.

⁹⁵ The Chronicle, June 30, 1876.

⁹⁶ The Chronicle, July 26, September 11, 1876.

⁹⁷ The Chronicle, April 27, 1878.

⁹⁸ The Chronicle, November 7, 1877.

⁹⁹ The Chronicle, November 21, 1877.

¹⁰⁰ The Chronicle, November 14, 1876.

¹⁰¹ The Chronicle, September 11, 1876.

¹⁰² The Chronicle, September 11, 1876.

¹⁰³ The Chronicle, September 18, 1876.

¹⁰⁴ The Chronicle, August 1, 1876.

¹⁰⁵ The Chronicle, July 26, 1876.

¹⁰⁶ The Chronicle, October 16, 1876.

A subsequent issue published the appeal of a private citizen in London „to the American people” for „money and bread” on behalf of the refugee Christians in the Balkan provinces¹⁰⁷. The Chronicle writers believed that world public opinion would ultimately prove too strong for diplomacy and would demand the expulsion of the Turks Europe¹⁰⁸, since „the spirit of the age must and will demand outside interference”¹⁰⁹.

The Chronicle also sought to prove that the United States would be affected by the eventual outcome of the struggle. In one editorial, the editor speculated that if the war were to break out between England and Russia the United States would benefit from it in trade¹¹⁰. Another article stated that the European developments would stimulate public and private investment of foreign capital¹¹¹. The author appeared certain that a long European war would improve the commercial and material prosperity of the United States, which would not only recover but would even increase the trade lost to England during the Civil War, by opening new and rich markets of the American merchant, shipper, farmer, miner, laborer, and mechanic¹¹². The editor voiced the opinion that a change of masters in Constantinople would benefit the United States as well as other commercial nations¹¹³, that the interest of the United States in the war between Russia and the Ottoman Empire should be „secondary” and „purely commercial,” that the United States should carry on a profitable trade with both belligerents, and that American agriculture would greatly benefit from the dislocation caused by war¹¹⁴. The Chronicle reminded its readers that the United States had already shipped the Turks more than a million dollars worth of small arms and ammunition¹¹⁵. According to the Chronicle, a solution to the „Eastern Question” was imperative for the peace of Europe. If it took the war to achieve this end, the Chronicle recommended even that „terrible risk”¹¹⁶. The editorials in the Chronicle speculated as to how soon the war would break out, assessed the strength of the two adversaries, and saw Russia as the inevitable victor, since „justice will triumph.”

As noted above, the Daily Examiner’s coverage was of a less tentative nature than the Chronicle’s. The introduction of the daily column, „The Turkish Troubles,” contained mostly factual teletype reports, with only an occasional editorial. In one instance, however, the Examiner did observe that the Turks would not have remained so long in Europe had it not been for the Great Power rivalries and the fallacious dogma of „The European Equilibrium”¹¹⁷. It explained to its

¹⁰⁷ The Chronicle, December 22, 1876.

¹⁰⁸ The Chronicle, September 18, 1876.

¹⁰⁹ The Chronicle, August 22, 1876.

¹¹⁰ The Chronicle, May 18, 1876. This would be especially welcomed, he argued, because it would relieve the United State’s critical unemployment problem.

¹¹¹ The Chronicle, October 10, 1876.

¹¹² The Chronicle, October 20, 1876.

¹¹³ The Chronicle, May 22, 1877.

¹¹⁴ The Chronicle, June 8, 1877.

¹¹⁵ The Chronicle, April 18, 1877.

¹¹⁶ The Chronicle, November 21, 1877.

¹¹⁷ The Examiner, May 7, 1877.

readers that since the experiments of self-government in Greece, Serbia, and Rumania had been successful, the European powers ought not squabble among themselves over the Ottoman Empire, but should grant the inhabitants of the Balkan provinces the opportunity to govern themselves¹¹⁸. Yet, the Examiner continued to preserve its position of neutrality in its treatment of the Balkan crisis. It noted that „Turkey [sic] had developed a great diplomatic skill and that it had shown to Europe that despite domestic mismanagement, it had the courage to fight rather than yield to the dictations of the Great Powers”¹¹⁹. This trait was described by the Chronicle as „obstinacy.”

As a consequence of this „objectivity,” England was not given the harsh treatment found in the Chronicle’s pages. One article noted that it was natural for England to consider its self-interest. And while the Examiner repeated the Chronicle’s prediction that the European war would benefit the United States commercially¹²⁰, it regretted the possibility of bloody strife, and noted somewhat sadly that the United States itself could do nothing to avert the war. The Examiner concluded one editorial on an ironic note by remarking that while the war might be a misfortune for Europe, it would rescue more than one American railroad¹²¹.

Similarly, the Examiner also provided a radically different picture of Russia’s role in the conflict. While the Chronicle was inclined to apologize for Russia, the Examiner adjudged her as equally guilty of atrocities as were the Turks and reminded its readers that for centuries Russia had committed „monstrous atrocities” against those of other faiths¹²². At one point, it published a letter to the editor by a writer who called himself simply, „An American.” In this letter, the author pointed out that Russia engaged the Ottoman Empire in war solely for territorial aggrandizement¹²³. The letter’s author, who reflected the Examiner’s own position, could not understand why the Tsar merited American approbation and friendship while the Sultan deserved only condemnation and enmity, for both persecuted Christians. Another letter, reprinted from the New York Sun, warned that until the Russian Tsar granted civil liberties to his own subjects, his war against the Ottoman Empire could not expect the support of lovers of freedom, or of those who advocated equal rights and fair play¹²⁴.

For the Chronicle it was not strange that the Americans should back Russia in the Near East war. Its editorials described how „peace-loving” Russia was being drawn into a bloody war because of England’s obstinate support of the Porte. The Chronicle believed that the American feeling for the „Eastern Question” was largely due to their sympathy for the Christians, and to „a natural sentiment of gratitude for Russia’s friendship during our Civil War”¹²⁵. The editor was sure that the Tsar

¹¹⁸ The Examiner, May 7, 1877.

¹¹⁹ The Examiner, January 27, 1877.

¹²⁰ The Examiner, April 26, 1877.

¹²¹ The Examiner, May 8, 1877.

¹²² The Examiner, May 12, 1877.

¹²³ The Examiner, May 23, 1877.

¹²⁴ The Examiner, May 25, 1877.

¹²⁵ The Chronicle, January 14, 1877.

was „a friend of peace,” who was being driven into war by Russian public opinion¹²⁶. And he emphasized that the war should cause no misunderstanding between the United States and Russia since the former had no commercial or territorial interests in the Balkans¹²⁷. He asked his readers to recognize Russia's vital interests, including its conquest of Central Asia, and hoped that Russia would similarly recognize the pretensions of the United States to some northern and western parts of Mexico¹²⁸.

The first and second columns of every front page issue of the Examiner carried a report on the Russo-Turkish war, prospects for peace¹²⁹, the likelihood of a general European war, and on America's proper position as a neutral state. And a weekly editorial on the „European Situation” appeared on page two. The Russo-Turkish war was viewed generally as „a wanton disturbance of the peace of the world,” which threatened a general European war, but one which would not directly involve the United States and would benefit this country. Several editorials discussed the negative features of the Russian government, such as the ruthlessness with which its citizens were treated, and religious intolerance. But the Examiner conceded that Russia's foreign policy was highly successful and felt obliged to acknowledge that although Russia's laws and institutions were undesirable, they were far superior to those of the Ottoman Empire.

The Balkan Peace

The views expressed in the San Francisco press on the Balkan peace were most interesting. An editorial in the Chronicle argued that since Russia gave more in the war, she should derive the greatest benefits from it¹³⁰, and that non-belligerents should have nothing to say about the peace terms.

One editorial suggested that since Serbia's sacrifices had been slight, she was not entitled to any gains beyond the recognition of her independence¹³¹, a line of thinking that conformed to Russia's official attitude. The Chronicle disagreed with the Russian government insofar as Rumania was concerned; it felt that Rumania had sacrificed considerable human and material resources and deserved more than Russia had offered¹³².

The Chronicle expressed the fear that a European Congress might „rob” Russia of her victory¹³³. This apprehension was caused by the

¹²⁶ The Chronicle, February 19, 1877.

¹²⁷ The Chronicle, May 22, 1877.

¹²⁸ The Chronicle, May 22, 1877.

¹²⁹ The Examiner, January—June, 1878.

¹³⁰ The Chronicle, January, 26, 1878.

¹³¹ The Chronicle, January, 26, 1878.

¹³² The Chronicle, January, 26, 1878. See also the Chronicle, April 7, 1878, in which the editor complained that Russia had not treated Rumania fairly, no doubt a reference to the fact that Russia re-annexed southern Bessarabia, which Rumania claimed as its territory, and granted to Rumania the less valuable area of Dobrudja.

¹³³ The Chronicle, February 5, March 25, 1878.

initiative taken by Austria-Hungary and England for the convocation of the European Congress to establish peace terms for Russia and Turkey, and which seemed designed to cancel the Treaty of San Stefano which Russia had dictated to the Porte.

The Chronicle described England as a disturbing element and the black sheep of Europe, and hinted that a war between England and Russia was possible¹³⁴. In its view, only the settlement of outstanding issues could assure peace¹³⁵. The writer for the Chronicle were sure that the Americans sympathized with Russia. It was pointed out that the British have tried „to bully the American press” whenever a European telegram favorable to the Russians was published¹³⁶. The Chronicle expressed a wish that the English publicists would show „good sense and good taste by withholding insolent lectures to our people and government on international and treaty obligations¹³⁷.”

The Chronicle was not pleased with the terms of the Treaty of Berlin. It stated that the „proper thing” would have been to combine the states of Bosnia, Serbia, Hercegovina, and Montenegro into a confederacy of the Swiss model¹³⁸. In another article its editor aired the opinion that no greater outrage has been committed than that of leaving Bosnia and Hercegovina „open to invasion and spoilation by an Austrian army,” and blamed the English for this „outrage.” He declared that the „moral sense of mankind, including Englishmen,” was in full sympathy with the two provinces, and their „fierce resistance against their armed occupation”¹³⁹.

Even after the Russo-Turkish war had ended, the Chronicle continued to espouse the cause of the oppressed peoples in the Balkans. At the same time it continued its barrage of criticism against Austria-Hungary, charging that „the Austrian government [had] always been a tyranny and never had the ability. . . to form a harmonious and united nation”¹⁴⁰. The Chronicle published exaggerated reports marked „from Serbia” which told of mass executions of civilians performed by the Austrian military forces sent to occupy Bosnia. Austria’s behaviour was described as „monstrous” and the kind that would „horrify and turn all enlightened men and states against her”¹⁴¹. It forecast the tragedy of June 28, 1914, by observing that „the Congress of Berlin, instead of settling matters, only postponed a general outbreak and laid the groundwork for war on a grander scale.” But, the Chronicle erred in assuming that the only concern of such a war for the United States would be to advance „commercially” American grain and provisions, and to increase the demand for American vessels¹⁴².

¹³⁴ The Chronicle, March 25, 1878.

¹³⁵ The Chronicle, April 7, July 25, 1878.

¹³⁶ The Chronicle, April 28, 1878.

¹³⁷ The Chronicle, May 7, 1878.

¹³⁸ The Chronicle, July 25, 1878.

¹³⁹ The Chronicle, September 13, 1878.

¹⁴⁰ The Chronicle, September 13, 1878.

¹⁴¹ The Chronicle, September 15, 1878.

¹⁴² The Chronicle, October 15, 1878.

A Drift Toward Ethnic Exclusiveness

In 1873 the South Slav immigrants on the Pacific Coast, especially the Serbs, rejoiced at the Slavic triumph over the Turks. The territorial expansion of Serbia and Montenegro, and their recognition as independent states, was met with general jubilation in the emigré communities. But, at the same time, they deeply resented the Austro-Hungarian occupation of Bosnia-Hercegovina and the Sanjak of Novi Paazr, the lands inhabited by the Slavs of Christian and Muslim faiths. The Austro-Hungarian policy of divide and rule, of pitting one ethnic and confessional group against another, had dire consequences for the cause of South Slav solidarity. The Croat and Serb nationalists claimed Bosnia-Hercegovina as their respective national patrimony, and the Habsburg rulers turned this fraternal bickering to their own advantage. In eastern Hercegovina, the Serbs and Muslims resisted the Austro-Hungarian occupation, and in 1882 Serb peasants rose against the Austro-Hungarian policy of compulsory military service¹⁴³. This, coupled with the deplorable economic situation and oppressive foreign rule, led many individuals to emigrate to the United States. The new wave of emigration steadily increased and reached its peak in the years just before the outbreak of the First World War.

After 1878 one can detect a conspicuous change in the political attitude of the South Slav immigrants. Henceforth they were less inclined to support supra-Yugoslav nationalism and all-Slav solidarity and became preoccupied with advancing their own exclusive nationalisms. The „Illyrism” and „Neo-Illyrism” which many South Slav immigrants had nurtured in the years prior to 1875 had begun to wane. This trend was reflected in the emergence of societies based on the „tribal” principle, that is, on exclusive ethnic nationalism and regional particularism. In the 1870's some Croats even ventured to establish an Austrian Society which syphoned members from the Slavonic Society and led the Serbian emigration to form their own organization¹⁴⁴. By 1887 the Slavonic Illyric Mutual Benevolent Society began to decline both in influence and in membership¹⁴⁵. Soon the Serbs, Croats, and Slovenes established their own ethnic colities¹⁴⁶. The first Serbian society in America — „Serbian-Montenegrin Literary and Benevolent Society” — was founded in 1880 in San Francisco and incorporated in 1882.

¹⁴³ H. Kapidžić, *Ekonomska emigracija iz Bosne i Hercegovine u Sjevernu Ameriku početkom XX vijeka*, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, VIII, 1962, 191—220.

¹⁴⁴ Eterovich, 40.

¹⁴⁵ Tadić, „Reminiscences,” 32—37. The Slavonic Illyric Benevolent Society barely managed to resist the pressure of more aggressive nationalists-exclusivist. In 1923, five years after the founding of the first Yugoslav state, the Society deleted the redundant word „Illyric” from its name. It remained loyal to its original platform — the unity of the South Slavs. After the Second World War it became the target of extreme Croat nationalists who sought to subvert and to destroy it. Its membership in 1977 was about 200.

¹⁴⁶ The first Croatian society — „Croatian Club Zvonimir” — was founded in 1893. In 1897 it was renamed „Croatian Benevolent Society Zvornik — Dalmacija.” The first Slovene society in California — „Slovenian Benevolent Society of California” — was founded in 1891.

The Society also continued to nurture sympathy for Russia and the Russians. Its members felt a deep gratitude to Russia for the assistance it had given to the Serbs in their struggle with the Ottoman Empire. On December 6, 1882, they elected Ivan Aksakov and General Mikhail G. Cherniaev, the noted Pan-Slav leaders, as its honorary members and sent them „diplomas” to this effect¹⁴⁷. On March 21, 1883, Aksakov, then the president of the Slavianskoe Obshchestvo in Moscow, sent a letter to the Serbian Montenegrin Society thanking its members for the „diploma” and the honorary membership. In his letter, Aksakov put several questions to the Society, and a committee was designated to provide the answers. At about the same time the Society received a letter from Cherniaev, then in Turkestan, in which he, too, thanked the Society for the „diploma” and the honorary membership.

But as indicated earlier, the Serbs after 1878 were increasingly preoccupied with their own exclusive nationalism. This was manifested not only in the desire to have their own ethnic society, but also their own church organization. And, although the latter was slow in coming, the Serbs found less need for cooperation with the Russians in religious affairs. To be sure, when the Society celebrated St. Sava Day for the first time, in 1881, the Russian bishop Nestor provided it with an Archpriest and two singers to officiate, the customary religious rites¹⁴⁸. But, as time passed, the Serbian-Orthodox community withdrew into itself. The result was the decline of the „Slavonic-Greek-Russian Orthodox Society.” In the nineties it experienced a serious financial crisis and was forced to borrow about \$ 3,000 from the Serbian Montenegrin Literary and Benevolent Society at 7 percent interest, and offered its property („south of Odd Fellows cemetery”) as security. Despite repeated deferments, the Society was unable to pay this debt and thus forfeited the property to the „Serbian Montenegrin Literary and Benevolent Society.” Soon after, the „Slavonic-Greek-Russian Orthodox Society” expired¹⁴⁹.

But, even though the South Slavs drifted toward exclusive ethnic nationalism, the supranational Yugoslavism did not lose out completely; it was a latent force that periodically surfaced with great vitality as was witnessed during the two world wars. That the Serbian Montenegrin Literary and Benevolent Society did not completely turn its back on other South Slavs can be seen from the fact that on March 16, 1881, a provision of its by-laws restricting membership to Serbs alone was altered to open the society to any „Slav of good behavior¹⁵⁰. And, in 1890, it chose a Croat Catholic, Kazimir Antonioln, as president of the Society¹⁵¹. At the beginning of the twentieth century, discussions were held between the representatives of the Society and the Croatian Benevolent Society Zvonimir for the purpose of establishing a perma-

¹⁴⁷ V. P. Popović, *Život i rad Srpsko-Crnogorskog Literaturnog i Dobrovoljnog Društva u San Francisku, Oakland 1905*, 8. The correspondence between the Serbian Montenegrin Society and Aksakov and Cherniaev has been lost.

¹⁴⁸ Popović, 8.

¹⁴⁹ Popović, 27—32, 49—50, 90—91.

¹⁵⁰ Popović, 8.

¹⁵¹ Popović, 27. Eterovich, 86.

ment liaison between their two organizations. Later a meeting was held to plan a joint reception honoring Ante Tresić-Pavičić on his visit to San Francisco in 1905¹⁵². Yet, it is fair to say that the history of the Serbian Montenegrin Society was characterized by a steady ethnic homogenization. In time the Society even dropped the word „Montenegrin” from its name, which was shortened to read „The First Serbian Benevolent Society” (Prvo Srpsko Dobrotvorno Društvo)¹⁵³.

ПОЛИТИЧКЕ СТРУЈЕ МЕЂУ ИСЕЉЕНИЦИМА У КАЛИФОРНИЈИ УОЧИ УСТАНКА 1875.

Резиме

И поред велике удаљености и лоших веза југословенски су исељеници у Калифорнији ипак били доста добро информисани о збивањима у домовини коју су оставили. Вијести из домовине су стизале углавном преко америчких новина, писама од родбине, и нових дошљака. По први пут су јужни Словени почели у већим бројевима стицати у Калифорнију након открића злата током 1848—1849. Већина их се населила баш у оном предјелу Калифорније гдје су се златни рудокопи налазили. Како у деветнаестом вијеку тако и данас највише југословенских исељеника на обали Тихог океана живи у Калифорнији. До 1876. кад је букнуо Херцеговачки устанак већ је било у Калифорнији — углавном у предјелима Мотхер Лоде-а и Сан Франциска око 5.000 југословенских исељеника. Многи су напустили рудокопе и населили се у главним урбанистичким центрима као што је Сан Франциско. Ту су се запошљавали у трговини, посебно у угоститељству. Неки су се такође бавили земљорадњом, воћарством и рибарством. Између 1850. и 1900. само на једној улици у Сан Франциску било је око 110 радњи чији су посједници били југословенског порјекла.

Највише је међу исељеницима било Хрвата-Далматинаца са острва и из Дубровника и његове околине. Српски исељеници, којих је било мање, порјеклом су били већином Бокељи и Паштровићи. Међу исељеницима било је и нешто мало Срба из Црне Горе и Херцеговине. Скоро нико од исељеника није био школован, а само понеки од њих је свршио основну школу. Свакако најшколованији међу њима је био Борђе Сагић (George Fisher), који је стигао у Америку око године 1815. и ускоро постао политички активан у Филаделфији, гдје је најприје боравио, а затим у Тексасу и у Мексику. У Сан Франциско је дошао 1851. и ускоро постао шеф нарочите комисије за земљу. Кад је рад ове комисије довршен у 1856, изабран је за градског судца у Сан Франциску. Због његовог филохеленизма још из дана грчког рата за ослобођење, Грчки га је краљ Борђе имено-

¹⁵² Popović, 100—101, 109.

¹⁵³ In 1977 it had about 240 members

вао Грчким конзулом у Сан Франциску и ту је позицију задржао до смрти 1873.

Југословенски исељеници су дошли у Калифорнију са својим регионалним погледима на национална, вјерска и политичка питања. Послије доласка дошли су под утицаје који су или учврстали њихова првобитна мишљења или им дали нова. Већина Хрвата и Срба били су свијесни њиховог етничког и славенског сродства. И једни и други звали су језик којим су говорили „нашки“ а по кадкада словински, славонски, и српски. И једни и други, а посебно Хрвати, звали су се Славониан (ваљда изведеница од ријечи Славени или Словинци), а звали су се и по регионалном поријеклу Далматинци, Бокељи, Папштровићи, Конављани, Црногорци, и Херцеговци. Многи из раније генерације исељеника међу Хрватима-Далматинцима још се и данас називају „Славониан“ и кажу да говоре „нашки.“ Као већина, Хрвати-Далматинци су у много чему утицали на Србе. Пошто су и Срби Бокељи и Папштровићи, као и Хрвати-Далматинци дуго били под медитеранско-италијанским културним утјецајем, језичке разлике међу њима (са изузетком Брачана и Хварана који су говорили посебним „дијалектима“), сем у питању религије, нијесу биле велике.

Доба кад су исељеници почели стизати у Калифорнију оставило је код њих јак печат хрватског Илиризма, и већина исељеника, Хрвата и Срба, прихватила је концепт јужнословенског јединства. Зато није ни чудо да су исељеници дали своје првом јужнословенском друштву у Калифорнији, основаном у Сан Франциску 1857, име „Славенско илирско заједничко и добротворно друштво.“ За двије деценије и више било је то највеће јужнословенско друштво. Оно још и данас постоји, иако ослабљено због јаког притиска хрватског национализма. Од самог почетка већина његових чланова били су Хрвати, па и данас су скоро сви чланови друштва Хрвати. Већ првих година Славенско илирско друштво је имало филијале, своју зграду, читаоницу, и гробље, гдје су покапали своје католичке и православне чланове. Друштво је сваке године славило годишњицу или „Словинску вечер,“ како су је њени чланови звали. Славенско илирско друштво играло је велику улогу у одржавању слоге међу Хрватима и Србима, и у помагању својих чланова и других земљака у невољи.

Првих година послје доласка, многи исељеници, нарочито Срби, дошли су под руски вјерски и политички утицај. Руски свештеници са царских војних бродова повремено су вршили службе и крстили ајену руских, српских и грчких родитеља. Откад су Руси продали своје посједе у Калифорнији године 1841, нестало је православне вјерске организације. До краја шездесетих година православне су вјерске обреде вршили једино руски свештеници, који би стизали војним бродовима. Године 1863. један такав свештеник крстио је Себастијана Дабовића, првог српског свештеника рођеног у Америци. Послије много година плодног вјерског живота умро је 30. новембра 1940. и покопан у манастиру Жича.

Године 1864. неколико православних исељеника, Срба, Руса и Грка, основало је „Добротворно друштво славјано-грчко-руске православне католичке источне цркве.“ Не зна се да ли је иницијатива за ово друштво дошла од руског адмирала Попова, који је тада, за ври-

јеме америчког грађанског рата, био у Сан Франциску, или од исељеника. Главни циљ друштва био је да организира парохију, сазида цркву, и пропагира и спасава православље. Дванаест првих чланова одбора били су Срби, а остала четири Руси (један од њих руски конзул) и Грци. Године 1868. Друштво је послало молбу Светом синоду Православне цркве у Русији да им пошаље свештеника и ускоро послите тога, исте године, дошао је у Сан Франциско први руски свештеник. Први српски свештеник, поп Сава Матановић, стигао је тек 1875. и послите кратког времена вратио се у Цетиње. Не зна се зашто је долазио у Калифорнију и ко га је послао. Можда би архивска грађа у цетињском архиву могла дати одговор на ова питања. 1870. године Сан Франциско постаје центар православне епископије (која је раније била у Аљаски), и тада долази први руски владика. Приликом његова доласка одржана је посебна литургија и слава на којој су биле изложене америчка, грчка, руска и „славонска“ застава. Срби су дуго били срж парохије у Сан Франциску и околици и њени најбројнији чланови. Све до послите Првог свјетског рата, Срби у Калифорнији су спадали под јурисдикцију руске црквене организације. Кад се систематизира архива руске цркве (оне на Green Street-у) у Сан Франциску, и када архива руске амбасаде у Вашингтону буде приступачна, свакако ћемо знати више о српско-руској вјерској и политичкој сарадњи од средине деветнаестог вијека до краја Првог свјетског рата. У деветнаестом вијеку ова сарадња са Русима је подржавала српски национализам, и одржавала осјећај руско-српске солидарности и панславенства.

Један спорни Украјинац, Агапије Хончаренко, који је свршио богословију у Кијеву и једно вријеме вршио свештеничку дужност при руском посланству у Атини, такођер је једно кратко вријеме утицао на јужнословенске исељенике. Избачен је из црквене свештеничке службе због радикализма и његових чланака који су штампани у Херценову „Колоколу.“ Одбијен од стране Херцена и његовог круга због политичке и идеолошке недосљедности, он касније стиже у Америку, прво на источну обалу, а затим у Сан Франциско. Ту „у име децембриста“ оснива „Руско и панславенско добротворно друштво.“ 14. децембра 1867. Такође оснива и новине (Аласка [Свобода] Хералд), штампарију и читаоницу, и око себе сакупља руске политичке избјеглице, и неке радикално настројене људе. Међу њима било је поред Руса и нешто Срба и људи других етничких позадина. Хончаренко је нападао царски апсолутизам и руску цркву. Иако је избачен из званичне црквене организације, вршио је вјерске обреде у црквеним просторијама једног настраног протестантског пастора.

Руски амбасадор у Америци и конзул у Сан Франциску, и други који су били одани царској власти и званичној цркви на разне су начине поткопавали Хончаренка и његов рад и у томе успијевали. Почетком седамдесетих година, Хончаренко напушта Сан Франциско и у једном недалеком мјестанцу продужује свој рад на једној другој основи. Он отада управља једном тајном организацијом која се назива „Руско републиканско добротворно друштво.“ За нас је важно само то што је Хончаренко преко својих организација придобио неколицину Срба, који су га касније напустили. Међу њима је било

угледних чланова из локалне српске колоније. Први претсједник и један од оснивача „Руског и панславенског добротворног друштва“ био је Борбе Сагић. То није чудо. Русофиластво и панславенство имали су јакот коријена код Срба и осталих Славено-Илира. У Сан Франциску се 1870. оснива лист „The Slavonian“ (Slavianin). Имена оснивача нијесу позната. У листу су се штампали чланци на три језика. Циљ листа је био да упозна читаоце са „Русијом, славенским земљама и Грчком,“ и са збивањима у Америци. Лист је био краткотрајан.

Таква је отприлике била политичка ситуација кад је букнуо херцеговачки устанак. Вијест о устанку је брзо стигла до исељеника. „Славенско илирско добротворно друштво“ је одмах одржало специјалне сједнице на којима се расправљало о помоћи устаницима. Ускоро је и Перо Чингрија, оснивач одбора у Дубровнику за помоћ избјеглицама и устаницима дошао у везу са исељеницима у Сан Франциску, који су ваљда по узору на његов одбор основали „Славијански одбор“ од осамнаест чланова. За претсједника одбора изабран је неки Б. Радовић. Одбор је сакупљао новац и слао га дубровачком одбору. (Можда се у архивама банака у Сан Франциску могу наћи тачне цифре о посланом новцу). У Чингријиној оставштини нађено је и неколико писама од исељеника која испољавају патриотске осјећаје и описују рад око сакупљања помоћи у Калифорнији. Неке од ових писама је објелоданио Радослав Петровић. Зна се да су се и неки од исељеника вратили у домовину да се боре за слободу. О томе говори и Љубомир Ненадовић у својој књизи „О Црногорцима“.

Пошто је архива „Славенско-илирског добротворног друштва“ настрадала у току катастрофалног земљотреса и пожара 1906, много важних података за историју јужнословенских исељеника је заувјек изгубљено. Због тога је аутор покушао преко главних листова у Сан Франциску (The San Francisco Press and Call, San Francisco Chronicle, San Francisco Daily Examiner) да донеке реконструје историју исељеника у периоду од 1875—1878 са посебним освртом на њихову реакцију према догађајима у домовини. Како се могло очекивати успјех је био врло скроман, јер су новине највише писале о дипломатским маневрима појединих сила и војним збивањима која су се углавном тичала Русије и Турске. Новине нијесу писале скоро ништа о борбама по југословенским земљама и о биткама црногорских, српских и устаничких јединица с Турцима. Из овадшњих новина се ништа не зна о битци на Вучијем долу, у којој су учествовали пишчев дјед Јеремић (официр, декорисан од књаза Николе) и стричеви Иван и Раде (којима је због учествовања у борби предратна Југославија дала скромне пензије). Иначе, новине у Сан Франциску изражавале су дубоке симпатије према потлаченим хришћанским кметовима под турцима и оштро критиковале заостају и деспотску Турску. Новине се разликују по њиховом гледању на Русију. Неке изражавају симпатије према Русији и залажу се за руску ствар (Chronicle), док су друге (Examiner) критичне према Русији, њеном унутрашњем уређењу, и њеној политици. Симпатије према потлаченом народу и устаницима допринеле су расту националног поноса код исељеника. Кад је дошло до Берлинског конгреса (1878), локалне га новине поздрављају док

„Chronicle“ тврди да Руси заслужују да добро наплате Турцима за своје жртве. Послије успјешних ратова, код исељеника избија национална еуфорија. Године 1882, „Српско-црногорско књижевно и добротворно друштво“, основано 1880. у Сан Франциску, изгласало је Михаила Г. Черњаева и Ивана Аксакова за своје почасне чланове, а они су лијепим ријечима потврдили примање диплома које су им послане.

Послије Берлинског конгреса појављује се и нешто негативно што се тиче српско-хрватских односа. Илиризам код Јужних Словена губи свој значај у корист уско националних кретања. Аустро-Угарска политика *divide et impera* распирује мржњу између Срба и Хрвата националиста око Босне и Херцеговине у домовини и међу исељеницима. „Славенско-илирско добротворно друштво“ почиње да губи своју моћ. Његово чланство почиње да опада. На мјесту њега појављују се сепаратна друштва („Српско-Црногорско књижевно и добротворно друштво“ [1880], [касније „Прво српско добротворно друштво“]; „Хрватски клуб Звонимир“ [1893] [касније „Хрватско добротворно друштво Звонимир — Далмација“]; „Словенско добротворно друштво“ [1891]) основана по уским етничким начелима. Једна група национално екстремних Хрвата се чак организовала у „Аустријско војно друштво“ које је постојало све до наших дана као аномалија и без коријена међу исељеницима. Иако су ове посебне националне и вјерске организације јужних Словена штетиле покрету за југословенску солидарност, идеја југословенства или Илирства није изчезла. Током оба свјетска рата она је поново васкрсла, посебно међу Хрватима-Далматинцима.

Dušan NEDELJKOVIĆ

Académie serbe des sciences et des arts
Beograd

SVETOZAR MARKOVIĆ ET LA PENSÉE SOCIALISTE DANS LES BALKANS

Dans notre communication *Les luttes de libération des peuples balkaniques et les renaissances folkloriques implicites du I Congrès balkanologique à Sofia en 1966* nous avons fait observer que toutes les vagues des luttes de libération des peuples balkaniques étaient caractérisées par de véritables renaissances folkloriques implicites et surtout la vague du XIXe siècle qui avait commencé avec la Révolution serbe de 1804, caractérisée par sa nouvelle épopée qui commençait avec le même cycle des haïdouks qui précédait analogiquement chez tous les peuples balkaniques leurs révolutions, exprimait la lutte libératrice commune de leurs haïdouks, clephtes ou aramias et était lui-même pour beaucoup commun¹. Et dans notre communication *Le facteur moral des luttes de libération populaire dans les proverbes des peuples balkaniques du II Congrès balkanologique d'Athènes en 1970* nous avons relevé le fait parémiologique et éthologique qu'au fond des proverbes de tous les peuples balkaniques il y a également l'idée et la conviction que c'est le facteur moral de la liberté humaine de l'humanisme analogue à celui de leur communauté de famille ou de village qui les inspirera suffisamment et amènera nécessairement à la libération de toute oppression et tyrannie, et à la paix, la prospérité et le bonheur commun de tous les peuples et de tous les hommes².

Par ailleurs nous avons dans d'autres travaux montré que c'est le premier folkloriste, ethnographe et historien moderne serbe, Vuk Karadžić, qui avait non seulement remarqué dans la préface de sa première *Mala Pesnarica* (Petit livre de poésie), Vienne 1818, que la poésie populaire était dans son essence inspirée par les mêmes rêves que les poètes ont appelés „l'âge d'or” de la parfaite communauté, liberté et humanité de la vie humaine³, mais qu'il avait aussi donnée avec Léopold Ranke le texte *Die Serbische Revolution*, 1829, dans lequel il avait décrit exactement la première des révolutions de libéra-

¹ „Actes du premier Congrès international des études balkaniques” de 28. VIII—1. IX. 1966, Sofija, 679—686.

² Voir nos communications au XIe Congrès de l'Union des associations des folkloristes de Yougoslavie à Novi Vinodolski 1964: Le contenu révolutionnaire fondamental de notre poésie populaire d'après Vuk Karadžić et le contenu fondamental de la révolution culturelle de Vuk Karadžić et L'esthétique du folklore et l'art d'aujourd'hui, „Actes du XIe Congrès”, Zagreb 1966, p.p. 167—172, 461—468.

³ *Ibid.*

tion populaire des peuples sous-développés des Balkans, dont les masses laborieuses vivaient, malgré quelquefois leurs histoires glorieuses du passé, toujours à l'état social des communautés de famille, de village et même de la tribu, dans laquelle Marx et Engels, étudiant à l'époque de la grande guerre de la Crimée la fameuse Question d'Orient ou question de la disparition dans les Balkans, Asia et Afrique du Nord „du vieillard du Bosphore” de l'Empire ottoman, avaient en écrivant leur série d'articles de la *New York Daily Tribune* à partir du 7 avril 1859 et ces intitulés *La politique britannique — La Turquie et De quoi s'agit-il réellement jusqu'à celui portant le titre La suite suivante de la guerre turque* et signés tous par Marx et traitant tous alors la fameuse Question d'Orient⁴, deviné et reconnu la première des révolutions de la libération populaire par leur forme et de la réalisation de la liberté d'autogestion de la communauté populaire par leur contenu, qui devaient être nécessairement la voie spécifique des révolutions qui feront disparaître les empires coloniaux et naître à leur place le monde de la liberté, égalité, fraternité des peuples à l'extérieur et du selfgouvernement de l'autogestion socialiste à l'intérieur durant la nouvelle époque transitoire du passage historique, social et humain du capitalisme au communisme⁵.

Et cette perspective de la science marxiste fut déjà confirmée non seulement par deux révolutions, serbe en 1804 et grecque en 1826, mais par celles, aussi plus tard, de tous les pays balkaniques subjugués et attardés dans leur développement et aujourd'hui par tous les peuples du monde colonial entier, et cette perspective révolutionnaire de la science marxiste du socialisme trouvait son représentant fervent et originel pour la Serbie et les Balkans déjà dans l'action et la pensée socialiste de Svetozar Marković qui s'affirma fortement, non par hasard dans les jours mêmes de la Commune de Paris par le premier journal ouvrier et marxiste de la Serbie et des Balkans, *Radenik*, le 17 avril 1871 à Beograd, qui aussi non par hasard, était, d'un côté, un des premiers journaux socialistes qui avaient publié l'adresse de Marx à propos de la Commune de Paris La guerre civile en France et, de l'autre, était bien le journal qui dès son premier numéro avait le tirage dix fois plus grand que celui du plus grand journal officiel du gouvernement de Beograd. Svetozar Marković était devancé par Zivojin Žujović, Ljuban Karavelov et autres qui avaient des idées socialistes dans les Balkans, mais il était le premier représentant de la pensée de la science marxiste du socialisme qui est essentiellement action et organisation révolutionnaire socialiste de l'Internationale de Marx. Et nous avons, à propos du centenaire de sa naissance, en 1946, montré que justement comme tel il avait, à ses propres aveux, trois sources et trois parties constitutives de l'inspiration inséparablement de sa pensée et de son action socialistes révolutionnaires concrètes dialectiques et scientifiques créatrices: 1) l'expérience et la tradition de la Révolution serbe, 2) la science du communisme et l'Internationale de Marx avec la perspective révolutionnaire marxiste de la libération des peuples balkaniques, et

⁴ Marx—Engels, *Werke*, Band 9, Dietz Verlag, Berlin, 1960, 10—564.

⁵ Vuk, Ranke, Marx et Engels, *Annales de la Faculté de philologie de l'Université de Beograd*, 1966, 329—337.

3) les idées socialistes littéraires des démocrates révolutionnaires russes de Tchernichevski et Dobroľjubov⁶. Et nous avons essayé de définir la place décisive qu'il occupe comme tel dans l'évolution aussi bien de la pensée socialiste⁷ que de la tradition révolutionnaire même des masses laborieuses en Serbie et Yougoslavie⁸.

Nous voudrions ici relever aussi le fait que pour Svetozar Marković, comme représentant véritable de la science du socialisme et de l'Internationale de Marx, il ne peut pas y avoir de libération d'un peuple balkanique, des Serbes, par exemple, sans la libération de tous les autres peuples des Balkans, et inversement, les autres ne peuvent point l'être sans que le dernier parmi eux le soit, et, au fond, quant à la révolution libératrice, il ne peut s'agir dans les Balkans que „d'une révolution balkanique" qu'il faut préparer pour faire sauter l'Empire Ottoman et faire reculer et disparaître tous les impérialistes et oppresseurs des peuples, en installant dans tous les pays la seule véritable liberté socialiste de l'autogestion socialiste. Mais pour cela cette révolution doit être au fond, non pas seulement politique, mais essentiellement sociale. C'est cela que Svetozar Marković souligna avant tout au commencement de son livre *La Serbie en Orient*, dont les premiers chapitres parurent dans „Radenik" en 1871 et la suite fut interdite par la police du gouvernement de Beograd justement comme la suite d'un véritable manifeste de la révolution dans les Balkans, promulgué par la gauche de l'association révolutionnaire de la „Jeunesse serbe unie" qui venait d'être aussi interdite et dissoute. Et il y met tout d'abord en relief l'exemple du caractère „de la révolution sociale" dans le cas de la Révolution serbe du 1804, en écrivant: „Celui qui a fait son étude de l'Histoire de la Révolution serbe au commencement de ce siècle, doit nécessairement voir qu'il n'y a pas eu là seulement un changement de pouvoir, le partage de la terre de l'état, ni en général quelque changement politique que ce soit, mais qu'à cette occasion une révolution sociale profonde est faite, qui avait radicalement changé le système de la société serbe sous les Turcs, et a entamé même les notions du peuple serbe. Ce qui s'est fait en Serbie par la révolution peut nous servir de leçon de ce qui peut et doit être le but de la révolution dans l'empire de la Turquie — et peut être aussi dans quelqu'autre état"⁹.

Et en citant le texte de la Révolution serbe de Vuk Karadžić et Léopold Ranke et en analysant la structure et le caractère de la première révolution serbe, Marković cherchera bien entendu à montrer avec évidence que: „La tâche et le devoir de ce peuple (serbe) est, comme il dit, de continuer sa révolution, même malgré tous ceux dont l'intérêt est de maintenir l'ordre actuel de l'état en Serbie"...¹⁰, mais il

⁶ La figure de Svetozar Marković penseur révolutionnaire et ses trois sources et trois parties constituantes, „Glasnik de l'Académie serbe des sciences", livre III, fasc. 2, 200—07.

⁷ La science et la perspective révolutionnaire de la pensée socialiste en Serbie jusqu'à 1919, „Glas de l'Académie serbe des sciences", t. XVI, Beograd 1973, 1—33.

⁸ La Commune de Paris et Svetozar Marković dans l'évolution de la tradition socialiste de la Serbie, „Glas de l'Académie serbe des sciences", t. XVII, 23—52.

⁹ S. Marković, *Sabrani spisi*, Kultura, Beograd, 1965, t. III, 127.

¹⁰ S. Marković, *Sabrani spisi*, Kultura, Beograd, 1965, t. III, 219.

mettra au-dessus de tout la révolution libératrice de toute la Péninsule Balkanique, en écrivant ouvertement: „En interprétant la genèse de l'état serbe d'aujourd'hui et le sens et l'importance de la première révolution serbe, nous voulons donc montrer: ce qu'il faut que nous fassions et à quoi nous devons tendre dans la grande lutte de libération, qui peut commencer à tout moment dans la Péninsule Balkanique”¹¹.

Il se moquait des rêves impossibles de la bureaucratie primitive et de la bourgeoisie petite mais très impérialiste de Serbie de vouloir soi-disant libérer tout d'abord tous les Serbes et pour cela, elle, petite „Principauté de la Choumadia” conquérir tout un empire de la „Grande Serbie”, espèce de nouvelle Autriche-Hongrie, dans laquelle les autres peuples, subjugués par cet empire, seraient deux fois plus nombreux que les Serbes, et montre dans la possibilité réelle de la révolution libératrice de tous les peuples des Balkans: „S'ouvrir, comme il dit, la possibilité pour le peuple serbe de bâtir avec ses institutions et notions populaires à sa base et avec la science contemporaine (science du socialisme) à sa base, un édifice social original et slave, — de fonder la société de liberté, d'égalité et de mutualité fraternelle à sa base — la société à laquelle tendent aujourd'hui tous les peuples progressistes du monde”¹².

Le sort du peuple serbe est donc, pour Svetozar Marković lié au sort de la révolution libératrice de tous les peuples des Balkans et il conclut en ouvrant la perspective de cette révolution de libération populaire par sa forme et de l'édification du socialisme d'autogestion en ces termes qui sont restés classiques: „Le peuple serbe n'a pas d'autre issue que la révolution dans la Péninsule Balkanique, la révolution qui se terminerait par la destruction de tous les états qui empêchent aujourd'hui ces peuples de s'unir comme hommes libres et ouvriers d'égal droit, comme fédération des communes — des cantons — des états — comme cela pourra leur être le plus satisfaisant”¹³. Et il insistera encore à convaincre le peuple serbe à la fois de son droit à la révolution et de son devoir de la faire „complète”, c'est-à-dire socialiste et entièrement balkanique, en concluant à la fin: „La force de l'état, dont dispose la Serbie aujourd'hui, appartient au peuple serbe ... Le peuple serbe ne peut employer plus utilement cette force qu'en produisant une révolution complète en Turquie et accomplissant par la révolution une libération complète — de soi-même et d'autres frères opprimés”¹⁴.

Ici, dans les expressions „révolution complète” et „libération complète” le terme „complète” est évidemment venu remplacer le terme „socialiste”, interdit par une censure farouche, car dans une étude plutôt scientifique et théorique de Svetozar Marković: Socialisme ou question sociale nous trouvons une conclusion homologue à celle que nous venons de citer de son ouvrage de la Serbie en Orient et qui parle du programme même du mouvement et de la révolution du socialisme en

¹¹ Ibid, 127.

¹² Ibid., 220.

¹³ Ibid., 221.

¹⁴ Loc. cit.

ces termes: „Le sens pratique du socialisme pour le développement intérieur et extérieur du peuple serbe consiste en ceci: la transformation sociale à l'intérieur, avec la souveraineté du peuple et l'autogestion de la commune; la révolution en Turquie et la fédération dans la Péninsule Balkanique. C'est le programme très clair que les socialistes avaient exposé en Serbie dès leur entrée dans la vie publique"¹⁵.

C'était la pensée socialiste des Balkans qui naissait et es développait avec Svetozar Marković d'une façon authentique, spécifique et originale comme science marxiste du socialisme, toute en action révolutionnaire suivant à la fois l'expérience révolutionnaire des masses laborieuses du peuple et les lois et chemin de l'évolution historique sociale des pays opprimés et pays mis en retard à l'époque transitoire de passage du capitalisme au communisme, découverts par cette même science du socialisme qui dans les travaux de Marx et d'Engels du „New York Daily Tribune" se moquait déjà de toutes les manoeuvres et aventures possibles des impérialistes et de contrerévolutionnaires d'alors et d'avenir qui pourraient tenter des intrigues contre la pensée révolutionnaire historique et nécessairement victorieuse de la libération populaire et sociale et de l'affirmation et de l'édification sociale de l'autogestion socialiste, la pensée révolutionnaire historique présente déjà à l'époque transitoire dans tous les pays opprimés et subjugués des Balkans, et faisait d'avance dans l'article que deviendra la Turquie d'Europe l'observation perspicace à propos du cas de la force démocratique révolutionnaire nouvelle manifesté du système des Slaves du Sud malgré sa forme d'état bureaucratique et monarchique: „Mais celui qui croit qu'on puisse détourner un pareil système des Slaves du Sud, doit faire la connaissance avec l'histoire des Serbes après 1804: Karageorges, fondateur de l'indépendance serbe, fut délaissé par le peuple, et Miloshe Obrenović, qui rétablit l'indépendance, fut avec honte chassé du pays, parce qu'ils avaient cherché moyen d'introduire le système autocrate russe avec tous les phénomènes qui l'accompagnent, la corruption, la bureaucratie à moitié militarisée et l'exploitation à la manière de pachas"¹⁶.

C'est cette pensée socialiste marxiste, toute concrète, réelle, dialectique et en action révolutionnaire du changement du monde et de libération du prolétariat, des peuples et des hommes, ainsi que de l'édification de la communauté heureuse d'autogestion socialiste des hommes et des peuples, initiée par Marx et Engels et représentée et développée inséparablement en Serbie et dans les Balkans par Svetozar Marković, comme pensée socialiste des Balkans qui est allée avec ses découvertes, visions, principes, inspirations, et vérités nouvelles très vite et directement aux masses laborieuses et opprimées les plus larges des peuples des Balkans et du monde, auxquelles elle était destinée et auxquelles elle appartenait aussi avant tout, et qui ne fait que confirmer et développer les visions, les sentiments et les idées humanistes libératrice et créatrice de la poésie et de création populaire folklorique des siècles et d'aujourd'hui.

¹⁵ S. Marković, *Socijalizam ili društveno pitanje*, Sabrani spisi, Kultura, Beograd, 1965, 423.

¹⁶ Marx—Engels, *Werke*, Dietz Verlag, Berlin, 1960, 35.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И СОЦИЈАЛИСТИЧКА МИСАО НА БАЛКАНУ

Резиме

Маркс и Енгелс, пратећи у време Кримског рата догађаје на Балкану и уопште на Истоку, учили су народноослободилачки карактер српског устанка, као прве револуције која је остварила слободу, самоуправљање и народну заједницу и сматрали да ће тај тип револуције бити онај специфични пут који ће довести до ишчезавања колонијалних царстава, на чијем ће месту настати нови свет слободе, братства и једнакости споља, а до социјалистичког самоуправљања у унутрашњости у прелазној епохи између капитализма и социјализма.

Та револуционарна перспектива марксистичке науке нашла је свог ревног заступника и браниоца за Србију и балканске земље уопште у Светозару Марковићу, чија се мисао и акција афирмишу по први пут управо у данима Париске комуне и то преко првог радничког и марксистичког листа у Србији и на Балкану, Раденика, у коме је објављен и Марксов Грађански рат у Француској. По сопственим речима, Светозар Марковић је имао три извора инспирације за свој рад на организовању револуционарне социјалистичке акције у духу Марксове Интернационале. То су били: 1) искуство и традиција српског устанка, 2) наука комунизма и Марксова Интернационала с револуционарном марксистичком перспективом ослобођења балканских народа и 3) социјалистичке литерарне идеје руских револуционарних демократа Чернишевског и Доброљубова.

За Светозара Марковића, као истинског представника науке социјализма и Марксове Интернационале није могло бити ослобођења једног балканског народа, на пр. Срба, без ослобођења свих осталих балканских народа. На Балкану је могућа само „једна балканска револуција“ коју треба припремати да би се бацило у ваздух Отоманско Царство и сузбили сви империјалисти и угњетачи, а у свим земљама успоставила једино истинска социјалистичка слобода, социјалистичко самоуправљање. Но да би се постигао тај циљ, ова револуција треба да буде не само политичка, већ у суштини социјална. У свом делу Србија на Истоку, Светозар Марковић истиче управо тај карактер „социјалне револуције“ у Првом српском устанку. За њега он није донео само промену власти, поделу државне земље и уопште било какву политичку промену, већ је устанком извршена дубока социјална револуција која је радикално изменила српски друштвени систем какав је био под Турцима, па чак и нека схватања српског народа.

За С. Марковића судбина српског народа је везана за судбину ослободилачке револуције свих балканских народа. Он закључује да за српски народ нема другог изласка до револуције на Балкану, револуције која ће на крају уништити све државе које сад ометају те народе да се уједине као слободни људи и равноправни радници, као федерација општина — кантона — држава, већ како им буде одговарало. Он још инсистира на том да убеди српски народ у ње-

гово право на револуцију и дужност да је изврши „потпуно“, то јест да ова буде социјалистичка и потпуно балканска.

У свом делу Социјализам или социјално питање које је више научног и теоријског карактера, он закључује да се практични мисао социјализма за унутрашњи и спољни развој српског народа са стоји у друштвеном преображају изнутра, са сувереношћу народа и самоуправом општине; револуцији у Турској и федерацији на Балканском Полуострву. То је веома јасан програм који су социјалисти у Србији изложили већ приликом свог уласка у јавни живот.

Са С. Марковићем социјалистичка мисао на Балкану рабала се и развијала на аутентичан, специфичан и оригиналан начин, као марксистичка наука социјализма, сва у револуционарној акцији следећи истовремено револуционарно искуство радних маса народа и законе и пут историјске социјалне еволуције угњетених и заосталих земаља у прелазној епохи од капитализма ка комунизму.

Nicolae CIACHIR

Université de Bucarest
Bucarest

LA DIPLOMATIE ROUMAINE DANS LES BALKANS ENTRE 1878—1900

La Roumanie, reconnue indépendante par le traité de Berlin (1878) à côté de la Serbie et du Monténégro, devenait juridiquement égale à tous les états souverains et par suite, aucune puissance n'avait le droit de se mêler de ses affaires intérieures non plus que de contrôler ses relations extérieures. Il en résultait, pour le peuple roumain un climat favorable à la lutte sociale, climat qui ne fut pas moins propice à ses efforts visant à accomplir l'unification du pays¹.

Le jour même de la signature du traité de Berlin, une circulaire parvenait à tous les agents diplomatiques de la Roumanie accrédités à l'étranger: Mihail Kogălniceanu, ministre des affaires étrangères, à l'époque, leur faisait savoir qu'une fois reconnue par les grandes puissances, la souveraineté absolue devait se matérialiser. Le gouvernement roumain voulait que les agences diplomatiques et les consulats généraux du Bucarest devinssent, sans retard aucun, légations ayant pour titulaires des envoyés extraordinaires et ministres plénipotentiaires. De même, à titre de réciprocité, que les agences diplomatiques de la Roumanie, à l'étranger, devinssent légations dirigées par des envoyés extraordinaires et ministres plénipotentiaires².

Il tardait au ministre roumain des affaires étrangères de voir notre pays „tenir dans la famille européenne le même rang que les états similaires, la Belgique, par exemple”³.

La Roumanie indépendante ne fut pourtant pas reconnue par toutes les grandes puissances. On la conditionna de la solution des stipulations de l'article 44 du traité de Berlin, à savoir la pleine égalité des droits civils et politiques, indifféremment de religion; quant à la France, l'Allemagne et l'Angleterre, celle-ci la conditionnèrent de la conclusion des transactions économiques accablantes pour notre état, ce qui fit l'affaire se prolonger jusqu'en 1880.

Il est à remarquer que la Russie, l'Autriche-Hongrie et la Turquie y ont immédiatement et inconditionnellement souscrit. La Russie pour

¹ N. Ciachir, *România în sud-estul Europei (1848—1886)*, Bucarest 1968, 196.

² Documents officiels de la correspondances diplomatique, I, 178.

³ *Ibidem*, Documente oficiale din corespondența diplomatică, I, 179.

avoir reconnu la contribution importante de la Roumanie aux opérations militaires de Plevna, Rahova, Vidin et aussi pour ne pas aggraver encore plus les divergences créées à San-Stefano et Berlin.

La diplomatie viennoise qui avait eu beau s'opposer à ce que l'état roumain se constituât en état national et unitaire et qu'il recouvrât son indépendance, voulait, au moins, attirer notre pays dans sa sphère d'influence; les dissensions russo-roumaines n'en rendaient la tâche que plus facile. Vienne avait des vues sur le sud-est de l'Europe et le Bas Danube: elle n'hésita donc pas à reconnaître l'indépendance de la Roumanie, la Serbie et du Monténégro, à faire preuve à leur égard d'une bienveillance simulée, afin d'aboutir à une infiltration économique et politique toujours plus puissante, contrecarrant, en même temps, la propagande roumaine et serbe dans l'Empire Austro-Hongrois. On peut affirmer, sans nul doute, que la plus avantagée au congrès de Berlin fut l'Autriche-Hongrie laquelle, une fois la Bosnie et la Hertzegovine occupées, ses troupes installées dans le sandjac de Novi Bazar, ses positions économiques et politiques en Serbie, Monténégro et Roumanie renforcées, se préparait à combattre de toutes ses forces, l'influence russe dans la Principauté autonome Bulgare⁴. On ne sait que trop bien quels en furent les résultats: l'habileté de la diplomatie des allemands et des Habsbourgs — qui sut profiter des divergences russo-roumaines — fit conclure cette alliance politique de 1883 entre l'Autriche-Hongrie et la Roumanie la dernière se trouvant ainsi liée à la Triple-Alliance. Si les propriétaires fonciers et la bourgeoisie roumaine y ont contribué, poussés par les intérêts économiques qui les liaient aux puissances Centrales, le prince Charles (roi depuis 1881) l'a fait en vertu de ses liaisons de sang avec l'Allemagne.

Avant d'entrer dans le vif du sujet nous avons tenu à faire une mise au point tant des desiderata de Bucarest sur le plan européen que de sa position vis-à-vis de certaines grandes puissances.

Dans les Balkans où la Serbie et le Monténégro venaient de recouvrer leur indépendance, où il y avait une principauté autonome Bulgare, sans oublier la Grèce déjà indépendante, la politique promue par la Roumanie, à partir de 1878, fit preuve de compréhension et de réalisme. Les relations avec l'Empire ottoman, l'ex-suzerain, furent elle aussi reconsidérées.

L'Empire ottoman, pour sa part, adopta une attitude qui, à notre avis, exige certaines précisions. Dans son discours du 9 mai 1977 — lorsque le Parlement avait déjà proclamé la Roumanie indépendante, Mihail Kogălniceanu, cet homme politique roumain qui avait incontestablement la vision de l'avenir, déclarait: „Nous voulons avoir de bonnes relations avec tous les peuples... même avec la Turquie; aussi aurons-nous avec la Turquie des relations autres que par le passé, car les anciennes ne trouvent plus leur raison d'être"⁵. Dès le mois de janvier 1878, la Roumanie, par l'intermédiaire d'un diplomate, Calimachi Catargi, tentait de négocier directement avec la Porte, à Paris⁶; le 2

⁴ Documents diplomatiques français, série I, tom. V, Paris 1933, 301—302.

⁵ Documents concernant l'histoire de la Roumanie (Războiul de independență), II, 668.

⁶ N. Iorga, *Politica externa a regelui Carol I*, Buc. 1923, 276.

février de la même année, Kogălniceanu souhaitait le rapatriement de 6.000 prisonniers ottomans „...lesquels, pour notre part, sont libres de rentrer chez eux”⁷.

A leur tour, les politiciens turcs, tenant compte de l'inexistence de tout litige territorial ou d'autre nature, firent preuve de lucidité et reconnurent sans délai, la Roumanie indépendante, tout en créant les premises d'une collaboration à l'avenir⁸. Au mois de septembre 1878 les deux états passèrent à l'échange de diplomates, conformément à la situation nouvellement créée; la Roumanie accrédita son premier ministre extraordinaire et plénipotentiaire dans la personne de Dumitru Brătianu. La légation roumaine avait son siège à Constantinople; les consulats généraux de Constantinople, Salonique et Smirna en dépendaient. D'autres consulats seront créés ultérieurement à Monastir, Ianina etc.⁹.

Le premier diplomate turc accrédité à Bucarest fut Suleiman bey¹⁰; lui et les autres membres de la légation furent reçus en audience officielle le 15 décembre 1878¹¹. Dans ses mémoires, Charles I notait que „les rues fourmille de gens qui veulent voir passer le ministre et l'équipage de grand gala de la cour, surtout qu'il s'agit du ministre d'un état naguère suzerain”¹². A partir de 1878, d'autres consulats turcs seront réorganisés à Jassy (1879), Calarași (1880), Tulcea (1880), Constantza (1882), Giurgiu (1891), Turnu Severin (1892), Braila (1895Y), Galatzi (1897) ainsi de suite. En 1880, le sultan, lors d'un dîner offert en honneur du ministre roumain Dumitru Brătianu, déclarait: „...qu'il était impérieusement nécessaire, tant pour la Turquie que pour la Roumanie d'entretenir des relations des plus amicales”¹³. Le sultan insista surtout sur la conduite correcte du gouvernement roumain envers les sujets musulmans de la Dobroudja, ce dont il se réjouissait. Cette politique correcte fait d'ailleurs l'objet d'autres documents d'archive tel le rapport du 24 mars 1880, de Hoyos, ministre de l'Autriche-Hongrie à Bucarest. Il informait Vienne que la sympathie des musulmans était gagnée au gouvernement roumain qui leur avait accordé tous les droits en matière de propriété rurale aussi bien que la liberté du culte et qui avait accédé à leur désir d'avoir un séminaire à Baladag. Hoyos soulignait que le ministre turc accrédité à Bucarest, était du même avis¹⁴.

Les relations avec la Serbie et le Monténégro entrées déjà dans la bonne voie pendant la guerre de 1877—1878, suivaient une courbe ascendante. Décoré de „Steaua României”¹⁵ en 1879, le prince Milan de Serbie, commandant d'honneur du 6-ème Régiment de ligne, accorda

⁷ N. Iorga, Correspondance diplomatique, doc. 675, 459.

⁸ Archives d'Etat de Bucarest, Fond de la Maison Royale, dos. 25 (1880), 1; conf. aussi N. Ciachir, Relațiile româno-turce (1878—1914), dans Buletin ADIRI, nr. 5 (1970), 9.

⁹ Archives du M.A.E., fond. 21, tom 33, 24 et les suiv.

¹⁰ Monitorul Oficial du 11/23 oct. 1878.

¹¹ Monitorul Oficial du 8/21 nov. 1878.

¹² Memoriile regelui Carol I, tom 15, 24.

¹³ Archive Historique Central, fond de la Maison Royale, dos. 25 (1880), 1.

¹⁴ Arch. Hist. Centr., fond de la Maison Royale, dos. 20 (1880), 104.

¹⁵ Fond de la Maison Royale, dos. 33 (1866), 63.

l'ordre „Pour bravoure”¹⁶ en août 1879 à l'étandard de ce regiment roumain qui s'était fait remarquer pendant la guerre de 1877—1878 par son courage et esprit de sacrifice. On ne saurait certainement pas en nier la signification politique: les bonnes relations serbo-roumaines s'en trouvaient confirmées.*

Les relations commerciales de la Roumanie avec les autres états balkaniques, ne font pas l'objet de la présente étude. Si on en donne des informations ce n'est que pour mieux illustrer les relations des deux états, la Roumanie et la Serbie, en 1880. La Roumanie exportait, par ordre de l'importance: du maïs, du sel, de la laine, de la farine de blé, des peaux brutes, du pétrol brute ou raffiné, de l'orge, des chevaux, du blé, de la farine de maïs, du caviar etc. et importait de Serbie: du bétail, du bois, du bois de constructions, du vin, du poisson (frais ou conservé) des objets en bois ou en cuivre, de la chaux, des porcs, des légumes secs, des cordes ou cordages (en lin ou chanvre), du fromage etc. En 1880, le montant des exportations, en Serbie, fut de 1.033.015 lei par rapport à 583.139 lei importations, la Serbie occupant ainsi la onzième position dans notre balance commerciale d'exportation¹⁷.

A la même époque les relations roumano-grecques allaient elles-aussi en évoluant. En décembre 1879, Constantin Esarcu fut accrédité ambassadeur à Athènes, et le 20 juillet 1880, Marcos Dragoumis fut nommé ministre résident à Bucarest. Il y avait aussi deux vice-consulats grecs en Roumanie — l'un à Constantza et l'autre à Sinaïa¹⁸. La convention commerciale conclue entre la Roumanie et la Grèce en avril 1878, fut doublée en 1880 d'un accord commercial pour 7 ans, bien avantageux pour les commerçants grecs¹⁹.

Les relations roumano-grecques font aussi le sujet d'un rapport envoyé de Vienne en 1880, à l'intention du prince Charles, par Ion Bălăceanu; revenant de l'île de Corfu, le diplomate roumain avait eu pour compagnon de voyage, jusqu'à Trieste, „monsieur Brailos, le plus remarquable diplomate que la Grèce ait à présent”²⁰ avec lequel il avait longuement discuté sur le présent et l'avenir des deux pays. La conclusion en fut que la Roumanie et la Grèce, menacées par les mêmes dangers, avaient des intérêts communs. „En politique extérieure les grecs sont nos alliés naturels”²¹ écrivait Ion Bălăceanu en reprenant l'affirmation du diplomate grec. A la même occasion Brailos déclarait que personne ne niait l'existence dans les Epires, en Thessalye et Ma-

¹⁶ Fond de la Maison Royale, dos. 33 (1866), 65.

* Il y eut, par exemple, le problème des ressortissants serbes de Roumanie qui devaient satisfaire leur service; sollicitées les autorités roumaines y répondirent promptement; les documents des Archives d'Etat de Craiova — fond de la prefecture de Doljen témoignent, (dos. 10, 13, 21, 30, 40 (1879); dos. 50, 51, 67, 96, 122, 197, 226, 245, 247, 277 (1880) etc.).

¹⁷ Arch. d'Etat de Craiova, fond de la Pref. de Dolj, dos. 292 (1881), non-enregistré.

¹⁸ Monitorul oficial, du 21 juillet 1880.

¹⁹ Arch. du M.A.E., tom 247, 170 (Esarcu informait en 1880 que la Grèce était déficitaire de 60 millions drahmes à cause de la mobilisation de l'armée. Un redressement en était vital).

²⁰ Arch. d'Et. Buc. Fond de la Maison Royale, dos. 45 (1880), 1.

²¹ Ibidem, 2.

cédoine, d'une population parlant une langue qui tenait du roumain, mais, ajoutait-il, la Roumanie ne saurait logiquement pas en élever de prétentions, et partant, toute raison d'antagonisme entre la Grèce et la Roumanie disparaissait. Aussi les deux pays devaient-ils mieux se connaître et se lier d'une amitié que des visites des deux chefs d'état n'en rendrait que plus forte²².

Après 1878, le problème des frontières du côté de Silistra mis à part, les relations roumano-bulgares étaient elles-aussi entrées dans la bonne voie. Ainsi, bien que la Bulgarie fût encore tributaire à la Turquie, des représentants diplomatiques et consulaires roumains furent nommés à Sofia et Rusciuk; le 28 mai 1879, la Roumanie sans en informer la Porte fit nommer Alexandre Soianovici, consule à Rusciuk. La Turquie ne manqua pas de s'en apercevoir, pourtant elle approuva tacitement cette manoeuvre politique. L'histoire se répéta donc, pour le premier agent diplomatique roumain à Sofia; sans attendre l'accord de la Porte, le prince Charles fit nommer, en septembre 1878, Al. Stur-dza agent diplomatique et consul général dans la capitale de Bulgarie²³.

Dans sa réponse aux lettres de créance de l'agent envoyé par Charles, Alexandre Battemberg, déclarait: „La Bulgarie n'oubliera jamais ni l'accueil fraternel que la Roumanie a réservé à ses fils en détresse, ni la sympathie empreinte de noblesse dont les roumains font fait preuve à l'égard du peuple bulgare, dans ses efforts vers la liberté et le progrès”²⁴. Fidèle à sa politique, la Roumanie passant outre la suzeraineté turque, fut d'accord avec la nomination d'un agent diplomatique bulgare à Bucarest²⁵. Dans les relations commerciales avec la Roumanie, la Bulgarie l'emporta sur la Serbie; au mois de mars 1885 une convention postale fut conclue entre les deux états²⁶.

Comme on le sait, la Roumélie fut unie à la principauté bulgare, conséquence de la décision du peuple bulgare de réaliser son unité politique. Incontestablement progressiste cette action qui stimula le développement économique et politique de l'état bulgare²⁷, donna du fil à retordre aux grandes puissances et engendra, plus ou moins, la guerre avec la Serbie laquelle exigeait des compensations aux dépens de la Bulgarie.

Quant à la position adoptée par la Roumanie* face aux événements des Balkans, le ministre des affaires étrangères de la Roumanie, Ion Cimpineanu faisait télégraphier le 17/29 septembre 1885, à toutes les légations et agences diplomatiques hormis celles de Béograd et Athènes: „Démentez, formellement, toute alliance ou tout arrangement

²² Arch. D'Et. Buc. Fond de la Maison Royale, dos. 45 (1880), 2—3.

²³ Reprezentantele diplomatice ale României, 263.

²⁴ Arch. du M.A.E., tom 198, dos. 76, 4.

²⁵ Reprezentantele diplomatice ale României, 264.

²⁶ F. C. Nano, *Condica tratatelor*, le texte reproduit dans les „Traité internationaux de la Roumanie” de Tr. Djuvara, Buc. 1888, 528.

²⁷ N. Ciachir, *România în sud-estul Europei...*, 24.

* Conf. pour détails N. Ciachir, *La conclusion de la paix de Bucarest, dans la „Revue des études sud-est européennes”,* nr. 3—4 (1965) et aussi N. Ciachir, *Oraşul Bucureşti locul tratatelor conflictului balcanic din 1885—1886, dans Materiale de istorie şi muzeografie,* nr. 7 (1969).

avec la Grèce ou la Serbie. Les faux bruits répandus par l'agence Havas sont incontestablement malveillants"²⁸

Constantinople en fut agréablement impressionné. „Arif-pacha, ministre ad-interim des affaires étrangères m'a prié de remercier mon gouvernement de la part du gouvernement impérial"²⁹ communiquait le ministre roumain.

Bien que la Roumanie se trouvât placée si près des événements des Balkans, de par sa position même, le gouvernement en fit preuve de grande sagesse: il désirait que l'on localisât le conflit et attendait voir comment les grandes puissances, l'Autriche-Hongrie et l'Allemagne particulièrement, y réagiraient. Ce fut à ce but que le ministre roumain, I. C. Brătianu se rendit à Vienne et puis à Friedrichsruhe où se trouvait Bismarck, le chancelier de l'Empire. L'absence de tout communiqué, à son retour, fit déclarer au „Românul" le quotidien officieux du gouvernement que la politique en „est entourée du plus profond mystère"³⁰ On sait bien que pour résoudre le problème de la Roumélie Orientale, on convoqua à Constantinople une conférence des ambassadeurs des états participants au Congrès de Berlin³¹. Lors de cette conférence, la Roumanie demanda qu'on discutât aussi de la destruction des fortifications du bord bulgare du Danube, surtout celles de Vidin³². L'ambassadeur de l'Angleterre dans une discussion avec le représentant de la Roumanie à Constantinople, Gheorghe Ghica, exprima son avis que la demande de la Roumanie ne faisait pas l'objet de l'ordre du jour de la Conférence³³. Said-pacha en tant que président de la conférence refusa d'en tenir compte sous prétexte que c'était au ministère des affaires étrangères de la Turquie d'en décider³⁴.

Neutre pendant le conflit armé serbo-bulgare, la Roumanie se déclara inquiète de ce que les Balkans soient redevenus théâtre de spéculations des grandes puissances; le même quotidien „Românul" écrivait: „Nous assistons désintéressés mais non moins affligés à cette guerre entre les bulgares et les serbes. Désintéressés parce que convaincus que cette guerre sera localisée. Affligés parce que, quel que en soit le vainqueur, la conséquence en sera, sans doute, la haine entre des peuples ayant des souffrances et aspirations communes"³⁵. La Roumanie fit installer des ambulances tant en Serbie qu'en Bulgarie. Les roumains aménagèrent en Serbie, 3 hôpitaux où il y eut environ 500 blessés de soignés; en Bulgarie un hôpital et 125 blessés de soignés³⁶. A la même époque, le député N. Ionescu demandait au parlement roumain, vue les bonnes relations tant avec la Serbie qu'avec la Bulgarie de „... faire les médiateurs entre eux"³⁷.

²⁸ Arch. du M.A.E., tom 202 (1885), dos. 41B, Télégr. du 20 sept.

²⁹ Ibidem, 28.

³⁰ Românul du 26 septembre 1885.

³¹ Documents diplomatiques français, tom VI (1885—1887), Paris 1934, doc. 99 et 104, 119—131.

³² Archiv. du M.A.E. tom 202, dos. 41, 1.

³³ Ibidem, télégr. Grica à Cimpineanu de Pera, le 20 oct. 1885.

³⁴ Arch. du M.A.E., tom 202, dos. 41, télégr. chifré de Constantinople du 7 nov. 1885.

³⁵ Românul du 7 nov. 1885.

³⁶ Românul du 11 et 12 nov. 1885.

³⁷ Les débats de l'Assemblée des Députés (1885—1886), 52.

Peu de temps après, Liteanu, ministre de la Roumanie accrédité à Berlin, télégraphiait que Bismarck avait ordonné à ses représentants à Bégrade et Sofia, de proposer aux deux états — c'est-à-dire, la Serbie et la Bulgarie — qu'une fois l'armistice conclu, les négociations soient entamées à Bucarest³⁸. Le même Liteanu reproduisait, dans un rapport confidentiel, une de ses discussions avec le chancelier Bismarck lequel affirmait que les diplomates étaient unanimement en faveur d'une paix durable et mutuellement avantageuse dans les Balkans³⁹. Quant au lieu des pourparlers, Bismarck optait pour la Roumanie à laquelle la neutralité et les rapports d'amitié et de bon voisinage avec tous les états avaient valu la sympathie générale⁴⁰.

Dans un note diplomatique envoyée de Sofia, le ministre roumain Beldiman communiquait que de ses informations confidentielles résultait que: „...l'Allemagne s'intéressait toujours plus intensément aux problèmes orientaux, qu'elle veut en avoir l'initiative en vue d'une solution pacifique des actuelles complications”⁴¹. Ce fut toujours lui qui télégraphiait le 5/17 janvier 1886 que d'un commun accord les représentants de l'Allemagne, de l'Autriche-Hongrie et de l'Angleterre, avaient proposé au gouvernement bulgare que les négociations de paix aient lieu à Bucarest⁴². Le lendemain il faisait savoir que la Turquie qui avait insisté que les pourparlers aient lieu à Constantinople, avait fini elle aussi par adopter cette proposition⁴³.

A ce sujet, le consul roumain accrédité à Rome, rapportait que, lors d'un bal, les souverains de l'Italie avaient affirmé devant lui, qu'ils „trouvaient indiqué sous tous les aspects, le lieu de la réunion. Ils voudraient seulement que la Roumanie étant désintéressée, en ait une influence quelconque, vu que les représentants et les diplomates des grandes puissances s'intéressaient plus à leurs propres intérêts”⁴⁴. L'Allemagne, donc Bismarck, comptant sur ce que la Roumanie, par l'intermédiaire de l'Autriche-Hongrie, fût liée d'un traité aux puissances Centrales, ne voulait pratiquement qu'empêcher l'infiltration de la Russie aux Balkans. Malgré la paix conclue à base de statu quo, Bismarck envisageait d'obliger la Bulgarie et partant, de la subordonner à la Triple Alliance.

Alors que les états directement intéressés au conflit, la Serbie et la Bulgarie, l'Empire Ottoman — en tant que suzerain de cette dernière, La Roumanie en tant que voisine, d'une part, et les grandes puissances de l'autre souhaitaient mettre fin au conflit, seule la Grèce n'en démordait pas, désireuse d'en profiter. Aussi, après avoir emprunté 24 millions à la Banque Nationale, le gouvernement de Delianis tout comme le roi George étaient-ils en quête d'alliés, tâtonnant pour voir

³⁸ Arch. du M.A.E., tom 208, dos. 41B, Télégr. chifré de Berlin du 9 janv. 1886.

³⁹ Archives du M.A.E., tom 208, dos. 41B, rapport confid. de Berlin du 11/23 janv. 1886.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem, télégr. chifré du 31 déc./12 janv. 1886.

⁴² Ibidem, télégr. chifré du 5/17 janv. 1886.

⁴³ Ibidem, télégr. chifré du 6/18 janv. 1886.

⁴⁴ Arch. du M.A.E., tom 208, dos. 41B, rapport confid. de Rome du 4 fevr. 1886.

si la Roumanie serait favorable à une alliance et s'ils pourraient compter sur son armée⁴⁵. Relativement à ce problème, nous nous rapportons à un document de l'époque; il s'agit du compte rendu de la Légation roumaine à Béograd, présenté au ministre roumain des affaires étrangères; il y est dit que: „Victorieux d'une guerre ils aspirent à une petite partie du territoire turc; vaincus ils escomptent que les grandes puissances n'admettrons jamais un échange de territoires qui les défavorise. Aussi le gouvernement et le roi font-ils les entreprenants par amour de popularité, car l'inactivité ferait diminuer l'influence et le prestige des dirigeants grecs⁴⁶. La Grèce aurait voulu, à la suite des événements des années 1885—1886, s'étendre jusqu'à la mer Egée, ayant surtout des vues sur certaines régions de la Macédoine⁴⁷.

Toujours est-il que les négociations en vue de la paix entre la Serbie, la Bulgarie et la Turquie, en qualité de puissance suzeraine de la Bulgarie, commencèrent à Bucarest, le 23 janvier 1886. Dans son allocution à la séance d'ouverture, le ministre roumain des affaires étrangères, Pherekyde, déclarait que la Roumanie liée d'une même amitié à tous les peuples des Balkans, désirait, de tout coeur, qu'un traité de paix durable et équitable fût conclu⁴⁸. Au bout de 9 séances, on signa le traité le 19 février/3 mars à base du statu quo⁴⁹. Lors de la dernière séance, le représentant de la Turquie, tout en remerciant la Roumanie de ses efforts se déclarait content que la paix ait été rétablie aux Balkans. Le délégué serbe en a relevé la contribution réelle du gouvernement et du peuple; quant au délégué bulgare, il ne manque pas de se joindre aux autres, ajoutant qu'il espérait que „la paix serait durable et qu'il en remerciait le gouvernement et le peuple roumain de ce qu'ils avaient fait⁵⁰.

On n'ignore surement pas que le traité de Bucarest ne mit pas fin à la crise balkanique. Le tsarisme que le prince Battenberg irritait, parvint à provoquer un coup d'état, à éloigner le prince et à faire instaurer, en Bulgarie, un gouvernement russophile. L'Allemagne et l'Autriche-Hongrie qui, ne voulant pas être en reste, firent renverser ce gouvernement et instaurer une régence germanophile. On proposa même d'offrir le trône de la Bulgarie à Charles I, roi de Roumanie qui aurait régné dans les deux pays; mais la Russie s'y opposa avec véhémence, les relations russo-allemandes devenant si tendues qu'une guerre faillit éclater. Ce fut à peine en 1887 qu'une solution de compromis des grandes puissances, mit fin à la crise bulgare⁵¹.

⁴⁵ C. Velichi, Les relations roumano-grecques pendant la période 1879—1911, en *Revue des études sud-est européennes*, nr. 3 (1969), 515—517.

⁴⁶ Arch. du M.A.E., tom 208, dos. 41B, rapport de la légation roumaine de Béograd du 19/31 janv. 1886.

⁴⁷ D. Djordjević, Révolutions nationales des peuples balkaniques 1807—1914, Beograd 1965, 167. Il est connu qu'en 1881, à Constantinople, conformément à la convention des 6 grandes puissances, la Grèce obtenait l'Arte et la Thessalie, totalisant 13.800 km² et 293.000 habitants.

⁴⁸ Ibidem, (46), allocution du 23 janv./4 fevr. 1886.

⁴⁹ Arch. D'état de Buc. fond. Maison Royale, dos. 7 (1886), 2—16.

⁵⁰ Arch. du M.A.E., tom 208, dos. 41B, procès-verbal du 19 février/3 mars 1886; conf. aussi Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1886—1900)* Buc. 1925, 225.

⁵¹ N. Ciachir, *România în sud-estul Europei...*, 220.

Entre 1887—1900, la diplomatie roumaine continua d'être en bons termes avec les états balkaniques. Quoiqu'il n'y ait pas eu de points sérieux en litige, en 1892 la Roumanie rompit les relations diplomatiques avec la Grèce — la cause en fut l'affaire de la succession de Vanghelis Zappa⁵² — relations repris à peine en 1896. Entre 1899—1900 la tention régnait aussi dans les relations avec la Bulgarie à cause de quelques îles du Danube qui devinrent objet en litige. Le conflit ne dépassa pratiquement pas les attaques dans la presse et dans les parlements des deux états.

Concernant les relations commerciales et consulaires de la Roumanie avec les états balkaniques, il nous faut mentionner: le traité de commerce et navigation avec la Turquie (1887), le traité de commerce avec la Serbie (1890), l'accord commercial avec la Bulgarie (1896), l'accord télégraphique avec la Serbie (1896), la convention commerciale avec la Turquie (1897) la convention roumano-serbe pour la construction d'un port sur le Danube entre Tigănași et Brza Palanka, afin de réaliser le raccordement entre les voies ferrées roumaines et serbes (1898), la convention spéciale avec la Bulgarie (1900), un protocole avec la Turquie en vue d'une convention consulaire (1900), la convention commerciale avec la Grèce⁵³. A cette dernière on anexa un protocole et une liste de communautés grecques de Constantza, Tulcea, Brăila, Galatzi, Calafat, Mangalia*, Sulina et Giurgiu reconnues personnes morales à droit juridique; l'Eglise grecque de Roumanie fut elle aussi reconnue personne morale à droit juridique⁵⁴.

Il est sûr et certain que la diplomatie roumaine s'intéressait tout spécialement au problème qui lui tenait le plus au coeur: au delà des Carpathes, en Transylvanie et Boucovine, annexées à la couronne de l'Autriche-Hongrie, plus de 3 millions roumains attendaient s'unir au pays. Il y avait pourtant ce traité politique que la Roumanie avait signé avec l'Autriche-Hongrie, en 1883, lequel la liait aux puissances Centrales. Le sus-mentionné traité avait fait sortir la Roumanie de l'isolement politique qui la menaçait et, à la fois, avait résolu la question du Danube, conformément à ses intérêts⁵⁵. Plusieurs facteurs concouraient à maintenir la Roumanie dans le système de la Triple Alliance dont la crainte devant le tsarisme, la dépendance de l'économie de pays des monopoles de l'Allemagne et de l'Autriche-Hongrie; la fidélité de Charles envers les Hohenzolern⁵⁶.

Quoi qu'il en fût, la Roumanie refusa, en 1885, de renouveler le traité commercial avec l'Autriche-Hongrie; par le tarif douanier pro-

⁵² C. Velichi, oeuvre citée, 524; conf. aussi Le Livre Vert. Documents diplomatiques, L'Affaire de la succession Zappa. Zappa grec d'Epire, selon d'autres albanais, fit grande fortune et en 1844 se naturalisa roumain.

⁵³ Arch. du M.A.E., nr. 2, let. T, tom 4 (non-enregistré).

* Les communautés grecques, à l'exception de celle de Mangalia, avaient leurs églises et leurs écoles.

⁵⁴ Monitorul Oficial du 23 janv./5 fevr. 1901; conf. aussi C. Velichi, Les relations roumano-grecques..., 530.

⁵⁵ Gheorghe Cazan, Tratatul secret... , 193.

⁵⁶ Al. Marghiloman, Note politique, 1897—1923, Buc. 1927, tom I, 19; conf. aussi I. Gheorghiu, I. Sendrulescu, Relațiile externe ale României în perioada 1900—1914, dans Studii și articole de Istorie, XXVII—XXVIII (1974), 85.

tectionniste de 1866, elle déclara pratiquement une guerre douanière à la cour de Vienne. Plus encore, „la Ligue pour l'unité culturelle de tous les roumains”* créée en 1890 avait déclenché une campagne systématique en faveur de l'achèvement de l'unification du pays. Quant au roi Charles I, celui-ci dans une discussion avec le politicien roumain, Alexandre Marghiloman, bien connu pour ses idées germanophiles, se montrait profondément mécontent que l'influence française revînt à la mode et que les officiers fussent de nouveau envoyés en France”⁵⁷.

Pour revenir aux Balkans, l'état et la diplomatie roumaine surtout, ont fait de leur mieux pour que les Roumains de Macédoine — tributaire à l'Empire Ottoman — d'Épire et d'Albanie eussent leurs écoles et églises donc le droit de parler et se servir de la langue maternelle et qu'ils pussent se constituer en communauté⁵⁸.

Au mois de novembre 1891, le sultan lors d'une audience spéciale accordée à M. Mitilineu, ministre roumain à Constantinople, déclarait qu'une „Antente entre la Roumanie et la Turquie”⁵⁹ était de rigueur vu leurs intérêts et dangers communs; il prômit même d'accorder le statut juridique aux roumains de Macédoine. Le sultan fit aussi l'éloge de la nation roumaine et lui laissa comprendre que la Turquie serait d'accord que la Roumanie étendit son territoire, car, des provinces habitées de roumains se trouvaient au delà des frontières de l'état — allusion transparente à la Transylvanie.⁶⁰ Suivant la même idée la Turquie allait insister de conclure un traité d'alliance avec la Roumanie, en 1897 particulièrement, et pour cause: outre que la guerre greco-turque avait éclaté, la Serbie, le Monténégro et la Bulgarie concentraient des troupes à la frontière turque⁶¹ Afin d'y parvenir on fit publier des articles élogieux à l'adresse de la Roumanie (Dans Malumat, Sedakat, Sabah et autres publications); on alla même jusqu'à envisager une confédération balkanique où la Roumanie ait un rôle important mais laquelle soit sous l'égide du sultan⁶². La Roumanie repoussa poliment les propositions turques; pour sa part, elle offrit d'améliorer le sort des turcs de la Dobroudja et de céder un terrain, à Bucarest, où l'on construisait une mosquée; elle demandait, en échange, des droits pour les Roumains de Macédoine et en tout premier lieu, la reconnaissance

* Les sections de la Ligue culturelle de Paris, Londres, Anvers, Bruxelles, Berlin etc., ultérieurement créées, faisaient la propagande en faveur de l'unification de la Roumanie.

⁵⁷ Al. Marghiloman, Note politice, 1897—1923, Buc. 1927, tom I, 19. Pourtant le ministre roumain à Paris, Grigore Ghica rapportait en 1901 „qu'au point de vue politique, on ne ressent en France envers la Roumanie qu'indifférence et antipathie.” (Arch. du M.A.E., fond de Paris. Politique. Corespondență si raporte, 1901—1902, tom 14. rapport du 100 août 1901); conf. aussi Mircea Popa, Contribuții privind relațiile româno-franceze 1900—1914, dans „Studii”, nr. 1 (1969), 87.

⁵⁸ Arch. Hist. Centrales, fond de la Maison Royale, dos. 2 (1900), 2; conf. aussi N. Ciachir, Relații româno-turce (1878—1914), 13.

⁵⁹ Arch. Hist. Centrales, fond de la Maison Royale, dos. 19 (1891), 1.

⁶⁰ Ibidem, 2—3.

⁶¹ Arch. M.A.E., fond 21, tom 34, 54.

⁶² Ibidem, 93.

d'un chef religieux⁶³. Si le gouvernement turc remit à plus tard les propositions roumaines, la Bulgarie et la Grèce qui ne l'entendaient pas ainsi, s'y opposèrent avec véhémence, considérant la Macédoine comme exclusivement soumise à leur influence; comme les turcs tergiversaient de donner cours aux exigences du gouvernement roumain, le ministre accrédité à Constantinople, Trandafir Djuvara remarquant en 1889, qu'une certaine froideur s'était installée, s'étonnait de cette politique car, pour l'Empire Ottoman, de toute façon manqué, d'amis, la Roumanie aurait été un partenaire correcte et désintéressé⁶⁴. Ce fut à peine le 9 mai 1905 que le sultan promulgua l'act par lequel on reconnaissait et permettait la constitution des communautés des roumains de Macédoine — territoire de l'Empire Ottoman⁶⁵. Cet événement, relaté par le diplomate roumain accrédité à Constantinople, Lahovary, a fait grande sensation sur le public grec, mais surtout sur les milieux influents de Fanar⁶⁶. En tout cas, des rapports diplomatiques roumains, résulte que tant le gouvernement roumain que les consuls roumains — ceux de Salonique, Ianina et Monastir tout particulièrement — soutenaient à la fois les desiderats des roumains de Macédoine et ceux des macédoniens et des albanais orthodoxes que la domination ottomane manquait de droits et que les grecs voulaient assimiler. En dépit de ces divergences, on finit par conclure, en 1900, sous la pression des puissances Centrales, la convention commerciale sus-mentionnée ainsi qu'un protocole par lequel on reconnaissait l'église grecque de Roumanie comme personne juridique⁶⁷. De même, en 1901, à l'initiative de la diplomatie viennoise, a lieu à Abbazia, une entrevue de Charles I, roi de Roumanie et George, roi de Grèce laquelle eut pour résultat un meilleur accord des deux parties intéressées. Si les puissances centrales voulant contrecarrer l'influence russe, anglaise et française aux Balkans se donnaient tant de peine à apaiser les conflits entre les états de cette zone, c'était pour en faire un tout unitaire qui fût fidèle à la Triple Alliance.

Pour conclure, il est à retenir, que la diplomatie roumaine entre 1878—1900 entretint avec les états balkaniques des relations de bon voisinage, correctes, parfois même cordiales, surtout avec la Serbie et le Monténégro; elle milita en faveur du statu quo pour éviter un déséquilibre du potentiel militaire ou économique de ces états. Les états balkaniques, pour leur part, redoublaient leurs efforts visant à libérer les territoires encore soumis à la domination ottomane, afin d'achever l'unification nationale; dans ce contexte les bulgares voulaient se proclamer état indépendant alors que les albanais et les macédoniens cherchaient des solutions pour ne pas disparaître en tant que nation.

⁶³ Arch. du M.A.E., fond 21, tom 35, 78.

⁶⁴ Ibidem, 259—260.

⁶⁵ Ibidem, tom 47, 12—14.

⁶⁶ Ibidem, 97.

⁶⁷ I. Gheorghiu, I. Sendrulescu, Relațiile externe... 90.

РУМУНСКА ДИПЛОМАТИЈА НА БАЛКАНУ 1878—1900

Резиме

Предња студија, за коју је аутор највећим делом користио не-објављену архивску грађу из фондова румунског Министарства иностраних послова и Двора (Casa regala) има за циљ да анализира коордонате румунске дипломатије на Балкану у периоду 1878—1900.

Признавањем државне независности Румунији на Берлинском конгресу 1878. године, поред Србије и Црне Горе, добила је правну једнакост са свим осталим сувереним државама, створени су повољнији услови како за социјалну борбу, тако и за национални интегритет.

Аутор најпре се осврће на позиције Румуније у Европи и на узроке који су довели да се после Берлинског конгреса приближи Централним силама и закључи тајни уговор о савезу са Аустро-Угарском (1883), продубљујући позиције румунске дипломатије на Балкану.

Аутор подвлачи, да румунска дипломатија у овом периоду је одржавала коректне односе добросуседства са балканским земљама а у неким периодима чак срдачне односе нарочито са Србијом и Црном Гором и залагала се за одржавање статус quo-a, а да се не поремети равнотежа у њиховом војном и економском потенцијалу. У исто време, балканске земље улажу напоре да изврше национално ослобођење, имајући у виду у првом реду ослобађање територија које су се налазиле под отоманском доминацијом, Бугари пратећи поред тога проглашење државне независности, а Албанци и Македонци су тражећи решења како да сачувају своја национална бића.

Георге ЗАХАРИЈА

Институт за историјске и социјално-политичке студије
Букурешт

НАЦИОНАЛНО ЈЕДИНСТВО И НЕЗАВИСНОСТ — ПЕРМАНЕНТНЕ ВРЕДНОСТИ МИСЛИ И ДЕЛОВАЊА РУМУНСКОГ НАРОДА

9. маја 1977. румунски народ је прославио навршавање једног века од стицања своје апсолутне националне независности. Он је политичким путем, као и доприносом у руско-турском рату 1877—1878 наметнуо како укидање вазалства према отоманској империји, тако и протектората седам европских сила, који је био уведен 1856. после кримског рата. То је био маркантан акт у дугом историјском процесу стварања државног јединства и политичке независности — акт перманентности мисли и дела Румуна, присутне у свим генерацијама и друштвеним слојевима, у свим истакнутим личностима румунског културног и политичког живота, почев од првих државних формација — које су се ујединиле у 16. веку у централизоване феудалне државе — па до 1918, када је остварена закључењем славног процеса, који је у природне границе јединствене националне државе окупио све Румуне, са територијама на којима су се родили и на којима су се перпетуирали.

Сасвим природно, о овом славном јубилеју евоцирамо главне моменте историјског развоја румунског народа, борбе за очување његовог националног идентитета и независности, активност напредних и револуционарних снага у Румунији за национално и социјално ослобођење народа, за прогрес и демократију, за ствар социјализма и мира међу народима.

Историја румунског народа је почела пре миленијума. Прве писане вести о становницима наше отаџбине датирају од преко две и по хиљаде година, потсећајући на Дачане, који су имали сопствену државну организованост и који су достигли релативно висок степен развоја још у другој половини II столећа пре наше ере. Дуготрајни римско-дачки ратови ослабили су дачку државу, радикално су променили ток његовог историјског развоја. Освајање једног дела Дакције и њено претварање у провинцију римског царства оставили су печат на читав каснији развој друштва у овом географском простору. У столећима која су уследила, нови народ, створен стапањем Дачана са Римљанима, требало је да издржи сукцесивне таласе миграционих народа, успевши ипак да сачува континуитет материјал-

ног, етничко-лингвистичког и духовно-културног живота на читавој територији старе Дакије. У незадрживој борби за очување свог бића, овај народ — румунски народ — довршио је ентитеф рода и језика.

Обележја политичке расцепканости у феудалном добу и тешке историјске околности, специфичне румунским земљама, учинили су да процес стварања централизоване румунске државе не обухвати одједном читаву територију настањену Румунима. Прво су биле образване самосталне феудалне државе — Земља Мунтеније (Румунска Земља или Влашка) и Молдавија. У Трансилванији румунске политичко-административне формације пружиле су херојски отпор инвазији Мађарске краљевине до 13. века, када је ова древна румунска провинција потпала под владавину Мађарске краљевине. И поред тога, у наредном периоду Трансилванци су успели да наметну своју аутономију и да Трансилванији обезбеде сопствене институције.

Феудална расцепканост није могла да подрије јединство румунског народа, изражено у заједништву језика, материјалне и духовне културе, које је настављено и развијано током векова преко мултилатералних веза, што ће и продубити свест о јединству рода и створити и потхрањивати дубоку тежњу ка државном јединству и националној независности.

Будући у пуном економском, друштвеном и културном развоју — изразу једног стабилног друштва — румунске земље су се почев од 14. века налазиле угрожене експанзијом отоманске империје. Али снага отпора румунског народа и способности његових политичких и војних руководилаца, обезбедили су суверенитет румунских земаља, за разлику од положаја држава јужно од Дунава, које су биле укинуте и претворене у отоманске пашалуке. Дуго време Порта је била принуђена да румунским земљама призна државне прерогативе и то у замену за данак, који је од стране вазалске силе имплицирао поштовање и одбрану њиховог територијалног интегритета.

Средином 15. века, Турци поново предузимају офанзиву на Дунаву. Њима се супротставља коалиција, на чијем се челу налазио Јанку де Хунедоара (Сибињанин Јанко), који остварује јединство тежњи и акција трију румунских земаља у борби против отоманског царства. Великом победом код Београда (1456.) отоманска опасност је отклоњена од центра Европе за три четвртине века, а Сибињанин Јанко је заслужио име „хероја хришћанства“.

За Влашку и Молдавију противотомански рат је настављен и после нестанка Сибињанин Јанка. Овога пута на челу румунског народа су се налазили Влад Цепеш и Штефан Велики. Познати су сјајни војни успеси постигнути код Подура Иналт (Високог Моста) и Сучаве, који су одјекнули широм Европе. Али управо као и Мирча Стари, Штефан, лишен сваке подршке од стране хришћанских држава, био је принуђен да 1487. прихвати успостављање сличних односа са Портом.

Упоредо са антиотоманском борбом требало је пружати и отпор експанзионистичким тенденцијама мађарске краљевине и Пољске. Обе ове велике силе свога доба користиле су тешкоће настале услед антиотоманске борбе за своје сопствене циљеве, слабећи тако моћ отпора који је пружан отоманској опасности.

Прве половине 16. века отоманско царство, које се налазило у пуној офанзиви, наметнуло је своју вољу на југо-истоку Европе. 1541. центар и југ Мађарске били су претворени у пашалуке са престоницом у Буди; Трансилванија, заједно са Банатом, образовала је аутономну кнежевину под вазалством Турске, имајући статус сличан осталим двама румунским земљама.

Будући опкољене, Влашка и Молдавија су биле принуђене да прихвате повећање данка. Отоманско мешање тежило је да доведе до извесних промена у систему постојећих односа. Сјајни војни подвизи, стављени у службу независности, народно јунаштво, испољено за време Јона Воде, владара Молдавије (1572—1574), а нарочито под Михајом Храбрим (Влашка, 1593—1601), који је остварио прво велико политичко уједињење, наметнули су Порти уважавање државног суверенитета двеју румунских феудалних држава.

Победе Михаја Храброг и уједињење трију румунских земаља, остварено 1600., учинили су да велики војвода постане један од најблиставијих ликова руководиоца румунског народа. Његов политички акт био је израз закономерног процеса историјског развоја. Управо због тога је уједињење, које је остварио Михај Храбри, доминирало у мислима и делима покољења која су потом дошла. Он је у свести румунског народа остао као симбол борби за независност, национално и државно јединство.

Почев од 17. века свест о јединству рода, сећања на уједињење трију румунских земаља под Михајом Храбрим и његова дела извршила су снажан утицај у правцу закључивања појединих алијанси између румунских земаља ради очувања њиховог суверенитета. 1613. владар Влашке Раду Михња, владар Молдавије Штефан Томша и кнез Трансилваније Габриел Бетлен закључили су уговор којим су се обавезали да „живе као браћа и да један другог не напусте до смрти“. 1635. је потписан споразум о савезу између Трансилваније и Влашке. У истом смислу делује и Михња III Раду, владар Влашке и то у договору са кнезом Трансилваније Георгом Ракочијем II (1659—1660).

Све је то била последица свесности чињенице, које су констатовали наши велики хроничари, који су писаним речима одразили историјску истину, да су „Румуни, колико их има житеља и у Ердељу и у Мараморошу, исто што и Молдављани“, да сви потичу „од истог извора“,¹ да „најистинитије име, аутентично име, од првог потомка преко Трајана, јесте име Румун, које се обично даје Влазима и Молдављанима и онима који живе у Земљи Трансилваније“,² да „род Молдављана, Влаха, Ердељаца, свих њима сродних, Румуни се зову“³. Са своје стране столник Константин Кантакузино сматра да је појам *Власи*, који користе странци, био синоним са појмом

¹ G. Ureche, *Letopisetul Țării Moldovei* (Летопис Молдавске Земље), ediția a II-a, București 1958, 934.

² M. Costin, *Opere* (Дела), București 1957, 207.

³ D. Cantemir, *Hronicul vechimii româno-moldo-valahilor*, (Хроника стародревности Румуно-молдо-влаха), București 1901, 104.

Румуни, који је широко коришћен у говору становника старе Дакије, „да су сви ови потекли из једног те истог извора“⁴.

Тудор Владимиреску и његови војници су се у име националне слободе и друштвеног напретка борили у револуцији 1821, још јаче распаливши ту буктињу, која је претворена у националну свест. Њихово кредо су преузели демократски револуционари 1848, који су говорили, преко Николаја Балческуа, најауторизованијег њиховог првака: „Национално јединство је било вољени сан наших храбрих војвода, свих наших великих вођа, који су у себи оваплотили индвидуалност и мисао народа, како би их испољили пред светом. За њега су живели, радили, патили и умирали“.

Нову етапу у борби за националну еманципацију и јединство отворило је уједињење двеју кнежевина — Молдавије и Влашке — 1859. То је био историјски догађај, који је положио темеље модерној Румунији. Одушевљено поздрављајући уједињење, народне масе, напредни умови тога доба видели су у њему почетак, настављајући да се боре, с једне и друге стране Карпата, за уједињење свих румунских провинција. Подвлачећи привлачност коју млада национална држава има за Румуне у Трансилванији, просветитељ Ал. Папиу-Иларион је изнео да ови „само у кнежевине гледају“. Осећања Румуна на територијама које је анексирала хабзбуршка империја живо су одражена у речима које је трансилвански просветитељ Тимотеј Чипариу изговорио 1867. приликом инаугурације „Удружења за граматику и глосар румунског језика“ у Букурешту: „Национално осећање се буди код свих Румуна. Румунска нација је постала свесна положаја који јој припада међу нацијама Европе; она ће учинити све потребне кораке како би тај положај заузела достојанствено... Отпочели смо да ослобађамо своју домовину, отпочели смо да ослобађамо свој језик. Отпочели смо, господа, тек само отпочели, али нисмо завршили; остаје да наставимо и да завршимо“.

Горућа жеља читавог румунског становништва да оствари национално уједињење снажно се испољила приликом устанка балканских народа, које је подјармило отоманско царство, у осмој деценији 19. века и рата царске Русије против Порте. Апсолутна независност, прокламована 9. маја 1877. и запечаћена крваву румунских војника у рату 1877—1878., вратила је истовремено модерној Румунији Добруду, древну румунску територију, коју је Порта приграбила 1418. године. У оно време, упркос препрекама које су стварале аустро-угарске власти на стотине Румуна из Трансилваније и Буковине прешло је кришом границу и као добровољци укључили су се у румунску армију. Трансилвански сељаци, који су своје синове слали на фронт код Плевне изражавали су наду да ће после победе, они, заједно са војницима из „родне мајке“, кренути и ка Трансилванији.

Након стицања апсолутне независности путем одбацивања вазалства према Отоманском царству, које је отпочело да се распада, и елиминисања заштите седам европских држава, у условима све наглашенијег економског развоја крајем 19. и почетком 20. века,

⁴ С. Cantacuzino, *Istoria Tării Românești* (Историја Румунске Земље), у „*Cronici și nunteni*“ (Влашки хроничари), I, București 1961.

довршетак националног уједињавања наметнуо се са још већом снагом, као горући захтев, објективна неопходност за даљи напредак румунског друштва. Због тога је питање стварања јединствене националне државе прешло у први план румунског политичког живота, постало доминантна ревандикација читавог румунског народа, свих друштвених класа и слојева.

Стварањем јединствене националне државе, буржоазија, која се налазила у пуном успону, тежила је да обезбеди себи јединствено национално тржиште, да што брже развије производне снаге и да прошири капиталистичке односе, да са економске и политичке тачке гледишта консолидује своје позиције као владајућа класа.

Раднички покрет, дубоко укотвљен у стварност наше земље, још од самог свог настанка борио се за остварење тежињи читавог народа за националним ослобођењем и јединством, повезујући истовремено за њих стварање повољних услова за развој борбе за демократска права и слободе, за бољи живот радних људи. Веома речит је у том смислу социјалистички часопис „Dacia viitoare” који је, оцењујући значај акта уједињења од 1859., писао 1883.: „Ово уједињење је непотпуно. Преко Карпата, три милиона Румуна, који кажу као и ми: „Румун сам”, који говоре истим језиком и имају иста осећања као и ми... Па добро... рећићемо отворено и јасно шта мислимо: хоћемо Дакију онако како је она била, пошто историја и право, традиција и плебисцит, прошлост и садашњост дају нам права да тежимо Румунској Дакији.

Ова земља, натопљена крвљу и знојем наших предака, у којој се налази њихов двадестовековни прах, наша је земља. Желимо, дакле, да се прекине неправедна, нечовечна и века у коме живимо недостојна доминација једне нације над другом, да сви Румуни буду слободни и да образују једну државу, а не да стењу под туђинском владавином“.

Предузимајући идеју „Dacie viitoare”, лист „Emanciparea” писао је исте године: „Желимо Дакију, али не Дакију зеленаша... На стегове који ће прећи планине треба да напишемо: „Слобода и братство, и курканул (војник, петадинац), када се врати из боја, да зна да се враћа на своје имање. Потребно је да ова земља, натопљена сељачком крвљу, сељакова и да буде“.

После избијања Првог светског рата, 1914., захтев за остварење националног јединства, који је одговарао жељи најширих маса, снажно је изражен у штампи, као и на безбројним скуповима и народним манифестацијама, које су организовала друштва „Liga culturala”, „Societatea Carpati”, „Cetiunea Patriotica” и друга на којима су узели реч политичке и културне личности као историчар Н. Јорга, дипломата Н. Титулеску, социјалиста Константин Миле, књижевник Барбу Штефанеску-Делавранча. 18. септембра 1915. у Букурешту је створена „Унионистичка федерација”, која је поставила себи за циљ да оствари национални идеал.

Савлађујући препреке и прогањања од стране аустро-угарских власти, Румуни у Трансилванији су на безбројне начине изразили вољу да се уједине са браћом с ону страну планина. На дан 10. маја 1914. ученици Педагошке гимназије у Блажу истакли су на торњу

катедрале румунску тробојницу. Штампала је јављала да су трансилвански војници аустро-угарске армије, који су били рањени у борбама код Лемберга и доведени у Брашов, прешли Карпате и отишли у Румунију. Истим путем пошли су и бројни представници трансилванских Румуна, учењаци и свештеници, који су дошли у земљу са циљем да утичу на одлуку владајућих кругова. Говорећи 16. фебруара 1915. године на скупу „Културне лиге“, Василе Лукач, првак Националне партије у Трансилванији је рекао, упућујући поруку Ердељцима: „... сви Румуни из сва четири дела света једно смо и решени смо да се до смрти боримо за остварење великог националног идеала“. Такође он, изјавио је на збору у Турн Северину: „Ми не желимо потлаченост, већ хоћемо слободу, не желимо подјармљивање других земаља и других народа, желимо само ослобођење румунског роба. Ми не желимо гажење других територија које нам не припадају, већ желимо само да се обезбеде наша национална права, која су нам већ вековима неправедно одузета“.

15. марта 1915. у Букурешту је одржан „Конгрес Румуна ван граница“, који је јасно изразио њихову вољу да се уједине са земљом, заједно са убеђењем да ће „довољни услови за развој румунског рода доћи само од Румуна“.

Горућа жеља становништва Трансилваније да се са браћом од преко планина уједини у јединствену националну и независну државу, објашњава и радост и одушевљење са којима су августа 1916. биле дочекане румунске трупе. Пред њих се излазило, према традиционалном обичају гостопримства, са хлебом и сољу, управо као и пре три века, када су становници ових крајева примили војску Михаја Храброг. „Још стојимо запањени, не налазимо речи како бисмо изразили радост, гушену вековним патњама... Добро нам дошли!“, писала је тих дана „Газета Трансилваније“. Поздрављајући са своје стране становништво Трансилваније и објашњавајући задатак румунске армије, командант II румунске армије, генерал Александру Авереску је изјавио „Ступајући на свету земљу, на којој се вековима чује говор нашег нападеног рода, румунска армија није дошла са непријатељском мишљу према људима било које вере или рода, који су остали на својим огњиштима, већ, напротив, надахнута је најдубљим братским осећањима према свом мирољубивом народу“.

Још 1888. Енгелс је у писму упућеном румунском социјалисти Јону Надеждау предвидео да питање Румуна, као и осталих поробљених народа, неће моћи да буде решено све док постоје две велике поробљивачке силе, царистичка Русија и Аустро-Угарска, и да би пораз једне од ових великих сила и победа друге, била у исто време стална опасност за само постојање румунске државе; „у таквој борби — писао је он — не бисмо могли да будемо на страни неког од бораца, већ напротив, желели бисмо да сви буду тучени, ако је то могуће“⁵.

Након што је ступила у борбу уз Антанту, ради ослобођења румунских територија које је анексирала Аустро-Угарска, Румунија је

⁵ „Contemporanul“, revistă politico-științifică de orientare socialistă. (књижевно-научно-политички часопис социјалистичке оријентације), Iași, pt. 6, ianuarie 1888.

ратом створила повољне околности за интегрално остварење тежњи ка јединству румунског народа, и то као резултат снажних социјалних потреса до којих је дошло у оба зараћена тabora.

Тријумф велике октобарске социјалистичке револуције пружио је могућност народима на периферији Русије да сами изаберу пут којим ће ићи. То је био стимуланс за народе Европе и Азије који су се борили за остварење својих тежњи ка националној слободи и друштвеном напредку. Под ударцима револуционарних национално-ослободилачких покрета, као и покрета за буржоаско-демократске друштвене преображаје Чеха, Словака, Словенаца, Срба, Хрвата, Румуна и Мађара распала се аустро-угарска царевина. На њеним руинама никле су независне државе.

У тим околностима, 27. марта 1918. Молдавија између Дњестра и Прута (коју је царистичка Русија назвала Бесарабијом) ујединила се са Румунијом. 28. новембра исте године то исто је учинио и северни део Молдавије (који су Хабзбурзи назвали Буковина). 1. децембра 1918., у присуству преко 100.000 учесника, Велика Народна Скупштина, окупљена у Алба Јулији, својим једнодушним гласом потврдила је уједињење Трансилваније са Земљом. Тако се завршава вишевековни процес стварања јединствене румунске националне државе отприлике у границама старе Дакије.

Тако јасно изражена воља румунског народа, тешке жртве које је он дао на бојном пољу, натерали су велике силе Атанте да мировним уговорима закљученим у Паризу 1919. и 1920. признају акт остварења националног јединства, који су извршиле народне масе.

Остварење јединства румунске државе имало је најдубље последице у животу румунског народа; оно је створило национални и друштвено-економски оквир који је дозволио бржи пораст производних снага, као и напредних снага друштва, на челу са револуционарним радничким покретом, развој њихове борбе за свестрани друштвени напредак Румуније.

У периоду између два светска рата румунска дипломатија, делећи становиште да средње и мале државе могу дати важан допринос ствари мира и безбедности, ангажовала се у тој акцији у намери да сарађује са свим државама, независно од њихове величине, на основи потпуне равноправности и узајамног поштовања територијалног интегритета и националног суверенитета. То што су се одмах након закључења мировних уговора велике силе показале спремне да у замену за извесне економске предности пристану да неке од држава, заинтересованих за ревидирање послератних граница, дозволе промену територијалног статут-квоа на уштрб неревизионистичких држава, које су биле оствариле легитимне националне тежње (Румунија, Југославија, Чехословачка), захтевало је од румунске дипломатије — да као и у прошлости — води до извесне тачке рачуна о стварности и да не дозволи да буде увучена у авантуре, које би могле да јој покваре односе са суседима.

У циљу одржавања послератног територијалног статут-квоа, Румунија је приступила Пакту Лиге Нација (Пакт Друштва Народа) — 28. јуна 1918., сматрајући се тиме савезницом свих држава чланица поменутог организације. У оквиру предвиђања овог пакта Румунија

је закључила уговор са Пољском (3. марта 1921., који је обновљен 1926. и 1937.); са Чехословачком (23. априла 1921.) и са Југославијом (7. јуна 1921.), полажући тако основе регионалној дефанзивној организацији, названој Мала Антанта; са Француском (10. јуна 1926.) и Италијом (16. септембра 1926.); 1928. потписала је уговор са Грчком (12. марта) и Пакт Бријан-Келог (27. августа), заједно са Московским протоколом (9. фебруара 1929.), ради неодољне примене пакта од стране СССР-а и других њој суседних држава⁶. Задња два документа из домена међународног права са задовољством су дочекале демократске политичке партије и личности, јавност Румуније, који су их оценили као догађај светског значаја „у борби вођеној за успостављање мира међу цивилизованим народима“, који треба да „искључи рат из решавања спорова“⁷.

Напори румунске дипломатије током двеју деценија након првог светског рата довели су до реализације неколико гарантних инструмената безбедности Румуније у једном мање или више ширем колективном оквиру. Међутим ти резултати нису одговарали уложеним напорима због бројних међународних противречности (многе од њих типале су се Румуније као објетка империјалистичких и ревизионистичких појуда), као и због унутрашњих политичких и социјалних превирања.

На почетку Другог светског рата, упркос британских гаранција и других дипломатских акција предузетих у задњем тренутку, као што је била акција за стварање блока неутралних на Балкану, Румунија се практично нашаа изолована на спољном плану и подвргнута снажним концентричним притисцима споља. У таквим комплексним и противречним околностима, насталим променом односа снага на међународном пољу после закључења политичког уговора између Совјетског Савеза и Немачке 23. августа 1939., она је била померена из старог система савеза. 26. јуна 1940., после ултиматума совјетске владе и савета добијених од немачке владе, румунска влада је била принуђена да уступи територије између Прута и Дњестра (Бесарабија) и северни део Буковине, који су укључени у састав СССР-а. 30. августа 1940., као последица фашистичког бечког диктата, Мађарска је анексирала северо-источни део Трансилваније.

У првој половини септембра месеца исте године успостављена је војно — фашистичка диктатура. Земља је гурнута под владавину Трећег рајха.

У тим годинама најмрачнијег периода модерне историје Румуније, Румунска Комунистичка Партија је одразила жеље и тежње велике већине становништва земље, организовала је, заједно са другим антихитлеровским патриотским и демократским снагама, борбу за обарање антонесковског режима и владавине нацистичке Немачке, за прикључење земље антифашистичкој коалицији, за успостављање независности и суверенитета Румуније.

⁶ Gh. Zaharia, Consideratii asupra politicii externe a României, (Мишљења о спољној политици Румуније), у „Probleme de politică externă a României — 1919—1939“ (Проблеми спољне политике Румуније — 1919—1939), București, Editura Militară, 33—35.

⁷ Dezbaterile Adunării Deputaților, (Дебата у депутатској скупштини) седінță din 14 februarie 1929 (седница од 14. фебруара 1929), 1028.

Тешке социјално-историјске околности натерале су мирољубив румунски народ, као и толико других пута у његовој далекој прошлости да поново брани право на живот путем политичких акција, али и са оружјем у руци. Његово ослобођење, августа 1944. и допринос дат уништењу нацистичке Немачке, вратили су му у природне границе северо-источни део Трансилваније. Он је истовремено одалучно кренуо путем који је указала Румунска комунистичка партија, путем изградње социјализма, одбране својих фундаменталних интереса, мира и пријатељства међу народима, пријатељства заснованог на поштовању националне независности и суверенитета, на поверењу и узајамном уважавању.

Будући јединствени господар своје судбине, румунски народ наставља, на вишем ступњу, дело својих претеча за јачање свог јединства, учвршћење независности и суверенитета земље — тих одалучујућих премиса сталног процвата свестрано развијеног социјалистичког друштва. „На ту политику нас потстичу — рекао је генерални секретар Румунске Комунистичке Партије, председник Социјалистичке Републике Румуније, друг Николае Чаушеску — не само марксистичко-лењинистичка идеологија, већ и из историјске удаљености, наши претци... који су посветили живот уздицању наше нације. Они нас потстичу да нађемо најбоље путеве за јачање и развој пријатељских односа са суседним народима, пошто су се не једном наши народи заједнички борили против заједничких непријатеља и поробљивача“⁸.

L'UNITE NATIONALE ET L'INDEPENDANCE — VALEURS PERMANANTES DE LA PENSEE ET DE L'ACTION DU PEUPLE ROUMAIN

R é s u m é

L'article est consacré à la célébration, le 9 mai 1977, du centenaire de la conquête de l'indépendance nationale absolue du peuple roumain. Le voeu ardent du peuple roumain de ne dépendre que de lui-même, dans le cadre d'un Etat national unitaire indépendant, s'est manifesté avec force à l'occasion des révoltes armées des peuples balkaniques de l'Empire ottoman, dans la huitième décennie du XIXe siècle et lors du conflit qui opposa la Russie tzariste à la Porte.

Agissant par la voie politique ainsi liée par sa contribution à la guerre russo-turque des années 1877—1878, la Roumanie a aboli aussi bien la suzeraineté de l'Empire ottoman que le protectorat des sept puissances européennes, institué en 1856, après la guerre de Crimée. Cela constitua un acte marquant au cours du long processus historique de fondation de l'unité étatique et de l'indépendance politique.

⁸ N. Ceaușescu, România pe drumul desăvîșirii construcției socialiste, (Румунија путем довршавања социјалистичке изградње), București, Editura politică, 1969, vol. III, 478—479.

constantes de la pensée et des actions des Roumains. Ces constantes furent présentes chez toutes les générations, chez toutes les couches sociales et toutes les personnalités éminentes de la culture et de la vie politique roumaine, depuis les premières formations étatiques — qui devaient s'unir au XIVe siècle en Etats féodaux centralisés — et jusqu'en 1918, quand elles allaient se réaliser par la clôture du glorieux processus qui avait réuni dans les frontières naturelles de l'Etat national unitaire tous les Roumains, avec les territoires où ils avaient vu le jour et où ils s'étaient perpétués.

L'article évoque les principaux moments de l'évolution historique du peuple roumain, de sa lutte pour le maintien de son identité et de son indépendance nationale, l'activité des forces progressistes et révolutionnaires de Roumanie pour la libération nationale et sociale du peuple, pour le progrès et la démocratie, pour la cause du socialisme et de la paix entre les peuples.

Василије КРЕСТИЋ
Филозофски факултет
Београд

ИЗ ИСТОРИЈЕ ДЕМОКРАТСКОГ ПОКРЕТА СРБА У УГАРСКОЈ

Крајем XIX и почетком XX века на тлу Војводине стасала је једна нова генерација српских интелектуалаца, која се својим погледима о националном развоју Срба у много чему разликовала од становишта водећих српских политичара. Огресли у међусобним страначким сукобима, сувише заокупљени њима, имајући више у виду уже партијске него опште националне интересе, ти старији српски политичари не само да млађима нису могли да служе као узор него су из дана у дан све више налазили на неслагање и јавну критику. У последњим деценијама XIX и почетком XX века српско друштво у Војводини у свом економском развоју проживљавало је кризу, па је постајало све мање способно и вољно за борбу. Међутим, оно је баш тада било изложено све јачем политичком притиску будимпештанских влада, све отворенијој и снажнијој мађаризацији. Због сувишног и узалудног трошења снага у међусобним борбама, због политичког растројства, које је завладало међу Србима, колективна пажња није се могла усредсредити на најбитније тежње народа: на његово материјално унапређивање, национално и политичко снажење, на окупљање и обједињавање. Незадовољна целокупним постојећим стањем, методама и садржајем страначких борби, а у жељи да нађе нове и разумније путеве националног развоја, „да зауставља декаденцију Срба у Војводини“¹, крајем 1906. у Великој Кикинди окупила се једна група амбициознијих интелектуалаца, која је брзо дошла до закључка да су јој за успешан политички рад неопходне новине. Идеолошки предводник ове кикиндске групе политичара био је Милутин Јакшић, а главни прегалац и организатор свих њених активности др Васа Јакшић. Први, пензионисани професор богословије, изванредан интелектуалац широких погледа и оригиналних идеја, а други, угледни кикиндски адвокат, вредан прегалац, истински патриота, који је био готов и своју зараду да улаже у општенародне сврхе.

У најужем кругу око браће Јакшића налазили су се још др Арсен Видак, лекар, др Сава Путник, адвокат, и Славко Лаковић, учи-

¹ В. Стајић, Милутин Јакшић (1863—1937), Гласник Историјског друштва, књ. XII, св. 1, Нови Сад 1939, 55.

тељ и школски надзорник. Сви они били су спремни да ради покретања листа приложе и одређену суму готовог новца за кауцију. Међутим, кауција за лист, који би излазио једном недељно, износила је 5.000 форинти. Када су увидели да толико средстава неће моћи сакупити за своју акцију, придобили су и богатог трговца Марка Богдана, који, иначе, идејно није припадао њиховом кругу². Без довољно готовог новца, удружени, Васа Јакшић, Видак, Путник, Лаковић и Богдан, под веома повољним условима подигли су меницу и средином марта 1907. обезбедили су кауцију за нови лист, којем су дали име Српски глас. Власник и издавач била је Дружина „Српског гласа“, уредник је постао Васа Јакшић, а његов главни помоћник, с годишњом платом од 600 круна, књижевни преводилац Ника Николајевић³.

Пре но што су предузели било какве конкретне мере за покретање новина Кикиндани су на више страна испитали расположење својих могућих пристајца, па тек кад су дошли до уверења да ће имати довољно следбеника, нарочито у редовима свештеника и учитеља, али и других слојева становништва, почели су да остварују своје планове. Још пре појаве Српског гласа повезали су се са Самосталном странком и Светозаром Прибићевићем, који је одобрио њихову акцију и сагласио се с правцем који су заступали и с циљевима које су желели да постигну.

Понесени својим идејама, убеђени у њихову основаност, очекујући велики број пристајца, Кикиндани су с пуно оптимизма већ на самом почетку били спремни да оснују и посебну странку. Први број Српског гласа издали су 21. априла 1907. године⁴. Новине су означавали као „Лиса независних Срба“, „потпуно независних према свакоме, па и према нашим политичким странкама“. Уместо програма, који није био још сасвим одређен и јасно уобличен, правац новог листа у првом броју изложио је Милутин Јакшић. Читаву политику Срба у Угарској, од увођења дуализма до тренутка када је писао, оценио је као потпуно неуспелу и нереалну. Том политичком неуспеху приписивао је и „несрећност, растројство и растрованост прилика српскога народа у Угарској“, сматрајући да је политички фијаско, са свим психолошким последицама, које собом носи сваки пораз, послужио као изванредно погодно тло на којем је „могло да набуја отровно и фривољно семе демагошких фраза“ Јаше Томића, тог највећег „политичког циника и шпекуланта“ на читавом словенском југу. Јакшић је нагласио да покретачи Српског гласа, „као ис-

² М. Богдан је пристао на читаву акцију и програм кикиндских политичара, који су га привукли у своје коло свесни да он „неће имати утицаја на лист и правац“. „Али“, писао је В. Јакшић, „без њега нисмо могли бити.“ (Писмо В. Јакшића брату Милутину, В. Кикинда, 2. III 1907, Рукописно одељење Матице српске — даље: РОМС — бр. 15.228). Сви датуми у тексту рачунати су према новом календару а у напоменама онако како су забележени у коришћеним документима.

³ Исто.

⁴ Не знамо на основу чега је М. Рајков нетачно закључио да је Српски глас покренут јануара 1907. и да је привремено престао да излази 21. априла, онога дана када се појавио његов први број. (М. Рајков, „Српски глас“ и кикиндски демократи, Зборник за историју 6, Нови Сад 1972, 159).

правни, нови и политички некомпромитовани људи“ сматрају за своју родољубиву дужност да о свему, по савести и уверењу, говоре отворено. Стога су, смело и недвосмислено писали да читава политика Сроа у Угарској у прошлости није одговарала националним интересима и да не одговара ни приликама „у којима се сад налази наша отаџбина и српски народ“. Веровали су да је дошло време када се са успехом може заступати нова и реална политика, којом ће се моћи обезбедити будућност и опстанак Срба. Зато су обећавали да ће увек имати у виду животне потребе српског народа, да ће своје политичке захтеве и циљеве прилагођавати његовој стварној снази и да ће, уза све, водити рачуна о духу новог времена.

Осубујући све видове шовинизма и насилног однаробивања, покретачи Српског гласа ставили су себи у задатак да свима расположивим средствима раде на очувању српског националног бића. Да би у томе успели, одлучили су да се боре за остварење основних државних закона, који су јамчили и Србима слободу њихове цркве и школе, слободно и несметано развијање народне књижевности, осталих видова уметности и културе.

У борби коју су Маџари у ово време водили против Аустрије с циљем да Угарској извојују потпуну политичку самосталност и економску независност кикиндски политичари окупиљени око Српског гласа и предвођени браћом Јакшић стали су на страну Маџара изјављујући да ће они у њима, у борби за идеје о државној независности, наћи „чврсте, одлучне и искрене борце, приправне на сваку жртву“. У том опредељењу није било никаквог политичког тактизирања. Оно је проистекло из чврстог уверења да Срби само у потпуно слободној Угарској, као угарски држављани, могу осигурати своју слободу. Осим тога, Кикиндани су у борби против Аустрије пристали уз Маџаре и због Србије, јер су сматрали да би слободна и јака Угарска могла добро да послужи као „природна брана против немачког *Drang nach Osten*“а“. Другим речима, веровали су да су Срби и Маџари, због заједничке опасности од пангерманизма, упућени једни на друге, да су природни савезници.

Полазећи од чињенице да Срби и Маџари имају једну отаџбину и да су им заједнички и интереси „опстанка и будућности“, уместо да се, као раније, против њих боре, Кикиндани су на почетку своје политичке активност изјавили да ће „озбиљно тежити“ да с маџарским народом створе солидан, поштен и трајан споразум. Желели су да воде слободоумну, напредну и демократску политику, да се боре за опште, једнако, ничим неограничено и тајно право гласа, за потпуну слободу збора и удруживања. Као људи демократског опредељења нагостили су да ће тражити од државе да заштити економски слабе, „нарочито радни народ“, да изврши праведно разрезивање пореза и да сиротињи законом осигура „минимум ужитка“, који не би поддигао пореским обавезама, нити би се могао продати. Обећавали су да ће поклањати велику пажњу привредном унапређивању српског народа, пре свега развијању задругарства и тзв. „ситног народног рада“. Немајући још сопствени јасно изграђен и одређен став о народно-црквеној аутономији и о њеном развоју, прихватили су програм Српске народни самосталне странке, изјављујући да ће

радити на томе да се она коначно уреди, чиме би се уклонио „велики повод трзавицама, смутњама и раздору“ који влада у српском народу⁵.

Уочљиво је да су из политичког програма Српског гласа сасвим изостављене српске привилегије, које су иначе, готово увек, чиниле саставни део свих политичких програма Срба у Угарској. Као историчар и творац програма Српског гласа, Милутин Јакшић је сматрао да привилегије нису настале у народу, да нису никле из народних потреба него да су октроисане. Стога, а и зато што Срби нису имали снаге да остваре привилегијално право, што их у борби за њихово остварење нико не би помогао, што се оне не би могле довести у склад са ставом Маџара према њима, што су природом свога постанка биле у противречности са основним начелима демократије, он се на њих при писању програма није ни обазирао. Како су слично поступили и састављачи Кикиндског програма 1884, који су се, запостављајући привилегије, позивали на законе из 1867. и 1868, Јакшић им је одавао признање за њихово јасно, отворено, умно, родољубиво и политички поштено иступање. Одбацујући привилегије, он је одбацио и захтеве о арондирању жупанија и стварању Војводине попут оне каква је тражена на Благовештенском сабору 1861. Није прихватио ни став народносних посланика од 1895. о савезу народносних без мађарских демократа у Угарској. Уместо министарства за народности тражио је, као важније, „министарство за радничке интересе“⁶.

Уопште узев, програм кикиндских политичара окупљених око Српског гласа, у многим питањима био је по садржини нов. Суштински радикалан и за оно време веома напредан био је нарочито онај део у којем је реч о социјалним и економским захтевима. Међутим, баш у одељку у којем је њихов програм испољавао истински демократизам, у којем је захтеван савез свих демократа у Угарској, крила се и његова велика слабост. Иако су праве демократске снаге у полуфеудалној Угарској постојале, али још увек биле слабе и немоћне да преобразе једну кроз аристократску и велепоседничку земљу, Кикинджани су се тим захтевом свог програма определили за јачање и очување, а не за рушење државних оквира у којима су живели. Тиме су они доказали да је српско друштво у Угарској све мање било способно и спремно да се бори за своје национално ослобођење, а готово да се прилагођава постојећем стању. Такав њихов став утолико је разумљивији уколико се има у виду чињеница да је, Аустро-Угарска, у време када су се они појавили и када су покренули лист, била у пуном напону, да је убрзо анектирала Босну и Херцеговину, чиме је, с једне стране, очигледним примером показала своју снагу, а с друге, слабост и немоћ Србије и читавог српства, које није било у стању да јој се супротстави.

Када је покренут, основни задатак Српског гласа био је да на основу новог, демократског, програма око себе окупља млађу, родољубиву и напреднију српску интелигенцију, која се дотле држала по

⁵ Прва реч, Српски глас 1907, 1.

⁶ Стајић, Милутин Јакшић, 58. О нашим политичким програмима, Српски глас 1907, 8.

страни, не узимајући учешћа у партијским борбама. Убеђени да је млада интелигенција не само свесна колико су штетна међусобна страначка преганања него да је и сама спремна да се упусти у политичку борбу, која би уродила корисним националним плодовима, Кикиндани су веровали да ће, на основу свог реалног и лако остварљивог програма, који је у поређењу с другим страначким програмима био доста скроман, успети да окупе довољан број присталица и оснују и своју посебну странку⁷. Када су, пуни оптимизма, кренули у политичку акцију, мислили су да ће одмах после покретања листа, још током пролећа 1907, образовати странку⁸. Међутим, убрзо су увидели да проблеми искрсавају на све стране и да на организацију странке ваља сачекати. Стога су јануара 1908, иако су могли да се похвале бројем једномишљеника, који се из дана у дан повећавао, писали да се налазе тек „на почетку почетка“ свога посла⁹. Упркос томе, јула 1908. у Новом Бечеју организовали су конференцију на којој је усвојен Нацрт програма Српске демократске странке. Конференција је замишљена као почетак конституисања нове странке, па је на њој било речи и о оснивању једног дневног листа, који би заступао њене интересе. Из више разлога овај покушај није уродио жељеним резултатима. Догађаји који су се збили у вези са анексијом Босне и Херцеговине, када су Срби били под посебном присмотром и притиском власти, свакако да су неповољно утицали на даљи рад око оснивања странке. Српски глас је стога и писао да српски демократи у Угарској нису у стању и формално да се организују као странка „због неповољних околности“¹⁰. Међутим, те неповољне околности владале су и у редовима самих демократа, чије интересе је заступао Српски глас. Више њихово руководство него чланство, после анексионе кризе и велеиздајничких процеса, постало је малодушно и изгубило вољу за рад и наду да ће у свом подухвату постићи успехе. Невоља је била у томе што је идеолошки предводник кикиндских и осталих српских демократа Милутин Јакшић полако напуштао започети посао и, незадовољан постигнутим резултатима, од свега почео да диже руке. Запажајући то, Васа Јакшић му је писао: „... на мене си учинио такав утисак, да са писањем нашега листа ниси задовољан, и да за целу ствар нећеш да знаш, и немаш вере да ћемо бити кадри спровести што смо наумили“¹¹. Слично Милутину Јакшићу, неким неповерењем и малодушношћу био је захваћен и Тихомир Остојић. Он је јавно говорио да ништа не вреди ни започињати, јер је правих демократа мало, да истинских и прекаљених демократа међу Србима и нема, да они који припадају демократском покрету нису довољно реални, да су већ на самом почетку починили неке погрешке својствене либералима и радикалима итд. Због угледа који је уживао, тим својим, по каснијем развоју догађаја су-

⁷ Српски глас 1910, 53.

⁸ Писмо В. Јакшића брату Милутину, В. Кикинда, 2. III 1907, РОМС, бр. 15.228.

⁹ О новој години, Српски глас 1908, 1.

¹⁰ Нашим читаоцима, Српски глас од 23. XII 1908/5. I 1909, 52.

¹¹ В. Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 25. XII 1909, РОМС, бр. 15.231.

дећи основаним песимизмом, Остојић није, нарочито у новосадској групи демократа, деловао подстицајно него обесхрабрујуће¹².

Уз такво држање демократских првака, у њиховим редовима, због различитог социјалног састава, није владало ни потпуно јединство погледа о неким врло значајним питањима, као што је, на пример, став према народно-црквеној аутономији. Док су једни хтели на том пољу да воде борбу попут других српских странака, други су одлучно устајали против тога, сматрајући да ће се демократска странка, ако се упусти у аутономну борбу, срозати на ниво радикала и либерала, да ће се од самог почетка представити као „Мртворођено дете“¹³.

Насупрот песимистичким расположењима, која су захватила неке људе у самом врху демократског покрета, било је међу њима и оних који нису посустали, него су били орни да наставе започети посао и приступе коначном организовању странке¹⁴. У такве је спадао и Васа Јакшић, човек изузетне радне енергије и организаторских способности, на којег је пао највећи терет послова око издавања и уређивања Српског гласа. Насупрот Остојићу, он је сматрао да „терена за организацију нове странке има“ и да је за њено оснивање и време повољно. „Такву групу интелигенције, као што је ова, која се нама одазвала“, писао је он крајем 1909, „нема ни једна наша странка“. Ван те групе тешко је још да има неколико људи, који би могли рачунати што“. Најтеже питање за њега је било то што се Милутин Јакшић, идеолог српског демократског покрета и писац њиховог програма почео повлачити, па није налазио ни једну другу личност која би га могла заменити и наћи се на кормилу нове странке. Стога му је и поручено: „Када би то био с нама, као што си био у почетку, ја онда не би имао апсолутно никакве бојазни“¹⁵. По свему судећи, Милутин није био вољан за даљи рад, а његово држање и песимистички став Остојића, као и њихових једномишљеника, нису могли остати без последица за даљи правац и развој Српског гласа и организовања посебне странке. Њихово расположење ускоро је захватило и Васу Јакшића, па је и он постао скептичан у погледу могућности оснивања посебне странке, што се одмах одразило и у ставу Српског гласа према том питању. Објашњавајући узроке свога неуспеха у организовању странке, српски демократи су писали да баш они млађи српски интелектуалци, на које су желели да се ослоне, нису били у стању да прихвате нова, демократска, начела зато што су јаче него што се могло очекивати испољили конзервативна схватања у политици и везаност за традицију и прошлост. На основу тог сазнања Српски глас је 1910. закључио „да наше друштво у

¹² Поп Веља Миросављевић Васи Јакшићу, Нови Сад, 2/15. IX 1909. Ово опширно писмо, од 24 стране, заправо је извештај са једног демократског скупа, на којем је било речи о разним питањима програма, стратегије и тактике Српске демократске странке. Писмо се налази у власништву професора Стојанке Јакшић, ћерке др Васе Јакшића, којој дугујем искрену захвалност што сам могао да га користим и што ми је дала и нека обавештења о људима који су били окупљени око Српског гласа.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Васа Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 25. XII 1909, РОМС, бр. 15.231.

Угарској, крај свег нашег хваљеног атаквистичког „демократизма“ није ни близу загрејано за прави и чисти демократизам“, па да је стога сасвим разумљиво, што „под таквим приликама до намеравање организације српске демократске странке није могло доћи“¹⁶. До таквог закључка лист је дошао после конференције Срба демократа одржане фебруара 1910. с намером да се на њој, коначно, организује посебна странка. Због начелних разлика, нарочито због различитих погледа о томе какво становиште да се заузме према новој мађарској влади грофа Куена Хедерварија, конференција се разишла необављена посла, а демократи не само да нису организовали своју странку него су се међусобно поцепали. Сомборска група, окупљена око листа Слога, никако није хтела да се бори против политике грофа Куена, што је био случај са Српским гласом и Кикинџанима, него је са њим чак успоставила извесне тешње облике сарадње. Из истих разлога дошло је до разлаза и између Српског гласа и самосталског Србобрана, што је кикиндским демократима пало доста тешко, јер према самосталцима нису намеравали да отварају фронт, свесни да се не могу борити „против целог света“¹⁷. И Марку Богдану, једном од оснивача кикиндског листа, став према Куеновој влади послужио је као повод да иступи из Друштва „Српског гласа“. Сви ти бројни разлози утицали су неповољно на остваривање основног задатка који је био намењен Српском гласу при његовом покретању, па стога он у својој мисији образовања Српске демократске странке није ни имао успеха. Оставши без страначке организације, окупљени око Српског гласа, демократи су наступали као политичке групације од којих су најјаче и најбројније биле оне у Кикинди, Новом Саду и Панчеву¹⁸.

Упоређо с радом на организовању странке, а у складу с објављеним програмом, Српски глас се одлучно опредељивао за и против постојећих политичких странака и њихових програма. Оштрице својих напада усмеравао је у првом реду против радикала, сматрајући да је радикализам Јаше Томића за српски народ „убитачни отров“, против којег се ваља борити и свима средствима га искорењивати¹⁹. Често и непоштедно нападајући радикале као највеће злотворе српске политике, Српски глас није штеео ни Политове либерале. Њихову политику држао је за назадну и застарелу, па нису били ретки случајеви да је полемисао са Браником. Међутим, та полемика није била онако оштра, увредљива и нетрпељива као она са Томићевом

¹⁶ Српски глас 1910, 53.

¹⁷ Васа Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 13. II 1910, РОМС, бр. 15.239.

¹⁸ Нисмо успели да нађемо податке о томе да су власти „свим силама ометале“ демократе када су хтели да региструју своју странку, о чему пише М. Рајков (пом. дело 164). Уопште је чудно да може бити речи о регистровању странке која није успела да се организује! Било би добро да знамо када је и коме такав захтев о регистровању поднет. Како се писац, пишући о томе, није позвао на било какве доказе, верујемо да је у питању омашка.

¹⁹ Наш положај, Српски глас 1910, 17. Због оштрих напада на радикале, због увреда, против Српског гласа покренут је и судски поступак. (Васа Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 8. I 1908, РОМС, бр. 15.233. Арсен Видак Милутину Јакшићу, В. Кикинда, 28. I 1908, РОМС, бр. 14.085).

Заставом. Чини се да демократи око Српског гласа, расправљајући са Браником, нису заборавили да су у младости, као политички полетарци, и сами ишли за ауторитетом једног Полита и да су били поносни када су своје првенце објављивали у његовом листу²⁰. Задржавајући ауторитативни однос учитеља, Полит је кикиндским демократима, као непослушним Ваџима, у Бранику често држао лекције, пребацујући им да својим програмом „сасвим нехотице потпомажу ону државну струју која се противи предањима српског народа“²¹.

Када је изашао први број Српског гласа није било много листова који су забележили његову појаву. У такве је спадала сомборска Слога,²² Новосадске новине Каменка Суботића, мађарски коалиционашки *Viđapesti Hirlap* и самосталски листови Србобран и Српска мисао. Сви они поздравили су Српски глас и пожелели му успешан рад, чему су се Кикинђани искрено радовали, али су посебну пажњу придавали речима самосталског Србобрана. Тај лист је писао да је Српски глас у свом првом чланку „тачно, одмерено и паметно“ изложио свој програм, који самосталца „потпуно задовољава“ зато што су њиме обухваћене „све потребе српског народа у Војводини“. Србобрану је било мило што се Српски глас изјаснио за независност Угарске, сматрајући да је то једино исправни однос „са којег се српска политика водити сме и водити мора“. Самосталцима се допало и коректно становиште које је Српски глас заузео према Мађарима, као и одлучан став у одбрани своје народности против помађаривања. Основу за своје будуће ближе везе и сарадњу са политичарима око Српског гласа самосталци су налазили у њиховом заједничком ставу према политици Ријечке резолуције, у јединственим погледима на улогу свих народности и Хрватске у борби за извојевање независне Угарске, као и у заједничком програму у пословима српске народно-црквене аутономије. Истоветност и блискост погледа између политичара око Српског гласа и Србобрана била је толика да су самосталци у једном тренутку помишљали чак и на могућност обједињавања и стварања јединствене странке. Њима је био циљ да, уз помоћ свих радикалских противника, на изборима потуку Томићеве присталице, да добију већину у Карловачком сабору и постану суверени господари у српској црквено-школској аутономији²³.

Упркос томе што је демократима било стало до сарадње са самосталцима, они нису хтели да се са њима спајају. Тврдили су да спајање није изводљиво стога што једни живе на угарској, а други

²⁰ Да су Политову личност на неки начин штедели и избегавали неукусне нападе и увреде види се из једног писма В. Јакшића, у којем осуђује један такав испад др Арсена Видака и преузима на себе обавезу да убудуће сам полемише са Политом. (В. Јакшић брату Милутину, В. Кикинђа, 13. II 1910, РОМС, бр. 15.239).

²¹ Браник 1908, 145.

²² Између осталог Слога је писала: „...Искреним одушевљењем поздрављамо ово ново ванстраначко гласило, које ће служити истој оној цели, за коју се ми ево већ две године истрајно боримо...“ (Слога 1907, додатак бр. 15).

²³ О томе види: Српски глас у Кикинди, Србобран од 30. IV 1907. и В. Стајић, Милутин Јакшић, 61.

на хрватској државној територији²⁴. Међутим, то је био само формални разлог којим су демократи одбијали утапање у Самосталну странку. У ствари они су желели да воде своју посебну демократску политику, да не следе у свему Прибићевићеве самосталце. У томе су до краја остали доследни, па када су се самосталци, у борби против радикала повезали са мађарском владом грофа Куена и са Иштваном Тисом, између њих је дошло до раскида. Међусобни односи су охладнели, а Српски глас и Србобран, не слажући се у неким политичким ставовима, све чешће се од почетка 1910. сукобљавају. У тим сукобима самосталци су иступали оштрије и бескомпромисније, а демократи помирљивије. Свесни колико им Србобранови напади наносе штете, демократи су од самосталних првака захтевали да их у јавности не побијају по сваку цену, него образложено и доказима. Желећи са њима измирење, у својим јавним расправама у Српском гласу никада нису давали повода за продубљивање јаза, него су, чак на изборима за народноцрквени сабор 1910. били спремни да пошаљу у Карловце неколико својих посланика са задатком да се прикључе самосталцима у борби против радикала²⁵. Насупрот томе, за разлаз између Српског гласа и Србобрана, за раздвајање демократа и самосталаца, ауторитативни Светозар Прибићевић окривљавао је без разлога и неправедно Милутина Јакшића, тврдећи да је он „један тешки нервни болесник, који никако не спада у политику“. Заборављајући да је његов Србобран на самом почетку хвалио програм Српског гласа, који је саставио тај „болесник“, као „тачан, одмерен и паметан“, Прибићевић се после разлаза са демократима чудио што су Милутина изабрали за вођу „кад он може само да поруши, а не да сагради“, када је „чисти нихилистички таленат“²⁶.

Обраћајући у свом програму велику пажњу друштвеним и економским питањима, Српски глас је више од свих других српских грађанских листова тога времена писао са разумевањем и похвалама о тежњама и политичком раду Социјалдемократске странке, налазећи да у њеном програму „има много шта што је... добро и истинито“. Иако се демократи нису слагали са социјалистима у крајњим циљевима, јер су желели да изврше преображај друштва у оквирима капиталистичког система, имали су са њима више истих или сличних друштвених, економских и политичких захтева. Као и социјалистички листови, и Српски глас је писао против експлоатације, неравномерног и неправедног разрезивања пореза, незапослености и исељавања у Америку из економских разлога. Устајући у одбрану социјалистичких идеја, које су се све више шириле, демократи их нису приписивали бунцијама, демагозима и агитаторима, нити су их објашњавали лаковерношћу необразованог света, што је био случај са многим грађанским листовима и странкама. Уочавајући стварне тешкоће које су притискале сиромашне раднике и земљораднике, Српски глас је оптуживао владајуће странке и режим због тога што нису

²⁴ Нова српска странка, Српски глас 1908, 14.

²⁵ В. Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 13. II 1910, РОМС, бр. 15.239.

²⁶ Из писма С. Прибићевића Т. Остојићу од 2. V 1914, В. Стајић, Милутин Јакшић, 61.

показивали нимало воље да решавају горућа социјална и економска питања²⁷.

Интернационалистичко опредељење социјалдемократа било је у потпуном складу са политиком и ставом Српског гласа о националним односима у народносном питању у Угарској. Слично томе Српски глас хвалио је однос социјалдемократа према вери као коректан и у складу са схватањима модерног времена, јер су је сматрали приватном ствари сваког грађанина, у коју држава не би требало да се меша²⁸. У свом захтевању општег права гласа, у борби против владе Куена Хедерварија и у свом негативном ставу према освајачким плановима Аустро-Угарске на Балкану Српски глас се готово у појединостима саглашавао са политиком Социјалдемократске странке²⁹. Због њихових јединствених погледа на Радикалну странку Српски глас се у својој борби против Томићевих присталица често позивао на писање социјалдемократских листова, нарочито на Право народа, Народни глас и Ослобођење. Па ипак, интелектуалцима окупљеним око Српског гласа сметао је начин писања социјалдемократских новинара. Бескомпромисни класно-борбени тон, карактеристичан за социјалдемократску штампу, оударао је од стила који је негован у Српском гласу чак и онад када је у њему с противницима вођена најжешћа полемика. Углавних манира, присталице друштвених реформи, а не класне борбе, кикиндски демократи отворено су признавали да им је писање социјалдемократске штампе „управо одвратно“³⁰. Но, то ипак није био камен спотицања у односима између српских демократа и социјалдемократа, јер се Српски глас залагао за то да и социјална демократија буде заступљена у Угарском сабору, штавише лист српских демократа био је спреман и на тешњу политичку сарадњу са социјалдемократима и њиховом странком³¹. Такав пријатељски и благонаклон став Српског гласа према социјалној демократији није остао без одјека у редовима радника и земљорадничке сиротиње, јер идеје које је он ширио, по признању самих социјалдемократа, већ су биле нашле место „у колибама са тршчаним крововима“³².

У свом опредељивању за и против појединих политичких партија и страначких програма Српски глас увек је одлучно устајао против великаша и угарског аграрног феудализма, на чијим развалинама је желео да види изграђену нову угарску грађанску државу. У томе и многим другим ставовима свога програма кикиндски лист и политичари који су стајали иза њега представили су се као верни

²⁷ Социјализам, Српски глас 1907, 11.

²⁸ Социјализам, Српски глас 1907, 13.

²⁹ Српске социјалисте некад и сад, Српски глас 1908, 11. Социјалисте о Куену и Тиси, Српски глас 1910, 13.

³⁰ Социјализам, Српски глас 1907, 13.

³¹ У одбрану нашег програма, Српски глас 1908, 30. Притовори социјалдемократији, Српски глас 1909, 84.

³² Из изјаве Ложефа Фа, секретара удружења кикиндских социјалдемократа, дате поводом смрти др Весе Јакшића, Српски глас 1913, 14. О односу кикиндских демократа према социјалдемократима види расправу А. Раденића, Српске грађанске странке према социјалистичком покрету у Војводини. Из историје Србије и Војводине 1834—1914, Нови Сад — Београд 1973, 352—354.

следбеници мађарског идеолога грађанско-радикалне интелигенције Оскара Јасија. Стога је Српски глас на својим ступцима често преносио читаве чланке из познатог часописа *Husztók Század* (Двадесети век), у којем су своју идеологију развијали Јаси и други мађарски интелектуалци који су припадали његовом покрету³⁴. Усвајајући основна друштвено-политичка начела Оскара Јасија и прилагођавајући их српским националним потребама, кикиндски демократи надали су се да ће уз најтешњу сарадњу са Мађарима успети да преобразе и друштво и државу у којој су живели. Тежећи том циљу, Српски глас је избацио девизу: „Демократа бити значи стајати на начелу: ближи ми је Мађар демократа, него Србин аристократа“³⁵.

У акцији преображавања српског друштва кикиндски демократи нису се задовољавали само писањем свога листа. За разлику од сомборске Слоге, која је стално подвлачила да у њеним редовима, а и у српској политици уопште, одлучујућу улогу треба да има интелигенција, Српски глас се поносио бројем интелектуалаца које је окупио око себе, али своју активност није ограничавао само на њих. Не потцењујући значај интелигенције, али ни не преувеличавајући га, Српски глас је улагао доста труда да би омасовио редове демократског покрета и увукао народ у политику. Из тих разлога кикиндски демократи отварали су посебне аналфабетске течајеве како би неписмене, који по закону нису имали право гласа, оспособили да схвате основне циљеве демократског покрета и омогућили им да постану активнији чиниоци у политици. Из тих разлога, затим да би популарисали своје идеје у ширим слојевима друштва и да би придобили што већи број присталица, многе значајније текстове из Српског гласа, писане једноставним и лако разумљивим језиком, прештампавали су и издавали у виду посебних броштура, које су у повећаном тиражу растурали на разне стране³⁵.

Сав усредсређен на објашњавање и ширење свог програма и својих циљева, на међустраничке односе, црквено-школску аутономију, посебно на признавање спорних питања која су се јављала између Аустрије и Угарске, Српски глас је мало пажње посвећивао спољној политици и збивањима у свету. Она су интересовала лист само онда ако се радило о Балкану и балканским народима, при чему је оштро осуђивао све освајачке планове и подухвате, а у првом реду аустро-угарске.

За разлику од других провинцијских листова, који су месним вестима придавали велики значај, Српски глас их је намерно запостављао, јер је све подређивао циљевима којима су тежили демократи. Др Арсен Видак о томе је писао: „... Највише времена нам одузимају ситнице, ради само да донесемо, региструјемо, пропатримо све, што нам се чини важно, што одговара нашем програму и тенденцији нашега листа, а то није лако ако хоћеш поље савесно да радиш“.

³⁴ Die Geschichte Ungarns, Budapest 1971, 461.

³⁵ За демократију, Српски глас 1910, 26.

³⁶ До средине 1908. демократи су посебно објавили: Зашто мора радикална странка пропасти? Министарска уредба и радикали, Милутин Јакшић, О нашим политичким програмима и друго.

Избегавајући да пишу о вестима које би задовољавале уобичајену малограђанску радозналост, кикиндски демократи успели су да уздигну свој лист изнад нивоа српске штампе, која је у оно време излазила ван Новог Сада, у појединим војвођанским градовима. Српски глас претворили су у истински орган свога покрета, који читаоце није само обавештавао о кључним политичким збивањима него их је образовао и васпитавао у складу са демократским тежњама за преображајем српског друштва. Демократи су били уверени да је та врста посла важна у сваком листу, а поготову у малом провинцијском, какав је био Српски глас³⁶.

Иако је Милутин Јакшић био идејни вођа демократског покрета, састављач њиховог програма и вредни сарадник Српског гласа, у којем је написао бројне уводне чланке, у послове око издавања и уређивања новина није се много мешао. Уз Васу Јакшића, који је био истински стожер листа, његов правац одређивали су Арсен Видак и Сава Путник, а поред њих тројице, у ужем кругу оних који су бринули о Српском гласу и у њему писали, налазили су се још Ника Николајевић, поп Глиша Кузмановић и још три брата Јакшића: Милета,^{36а} Стојан и Жарко³⁷. Захваљујући томе што су кикиндски демократи за свој покрет придобили велики број интелектуалаца, Српски глас није оскудевао у сарадницима. Напротив, међу њима је било и оних који су својим политичким, научним, књижевним или неким другим јавним радом у народу већ стекли леп углед, или су се налазили на најбољем путу да га стекну. Поред већ поменутих, у листу су сарађивали: Тихомир Остојић, др Стеван Петровић, Ваца Стајић, Вељко Петровић, Исидора Секулић, др Мирко Косић, др Гаврило Којић и многи други³⁸.

Када је покренут, Српски глас је штампан и растуран у 500 примерака. Међутим, лист никада није имао више од 400 претплатника. Од тог броја, око 120 давала је Кикинда, а остали су били са стране. Од претплатника изван Кикинде било је 67 свештеника и калуђера, 35 учитеља, 110 интелектуалаца различитих професија, трговца и занатлија и само 60 земљорадника. Имајући у виду овакав социјални састав претплатника, покретачи Српског гласа закључили су да, хтети то или не, ослонац за свој рад морају тражити пре свега у редовима српске интелигенције³⁹. Бројем претплатника нису били задовољни, али су очекивали да ће се он повећати ако им пође за руком да образују странку. Како у томе нису успели, бројно стање претплатника, све до престанка листа, није се битније изменило.

Прву годину, када је лист излазио једном недељно, Дружина „Српског гласа“ завршила је без губитака, али и без зараде. У другу,

³⁶ Писмо др Арсена Видака Милутину Јакшићу, В. Кикинда, 28. I 1908, РОМС, бр. 14.085.

^{36а} Милета се највише бринуо за „Подмистак“ и за белетристичке текстове које је и сам писао.

³⁷ Ваца Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 24. IV 1907, РОМС, бр. 15.230.

³⁸ Сакупљајући прилоге за свечани, ускршњи број листа, Ваца Јакшић је писао: „... можда ћемо добити што од Нушића.“ (Исто).

³⁹ Ваца Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 2. I 1908. и 3. II 1908, РОМС, бр. 15.233 и 15.234.

1908. годину, Дружина је ушла с надама да ће јој Српски глас донети најмање 1.000 до 1.500 круна прихода, под условом да се оснује странка, да се послови воде рационалније него 1907, да се лист шаље само онима који га редовно плаћају и да служба сакупљања огласа буде боље организована. Када су и 1908. завршили без губитка, али и без добити, у првом реду зато што им се наде о оснивању странке нису оствариле, демократи, увиђајући да им је лист „одвише мали за . . . истакнути велики задатак“, који су на себе преузели,⁴⁰ почели су да испитују могућност чешћег издавања својих новина. Такве планове имали су они још од самог почетка издавања Српског гласа желећи да га претворе у свакодневни, јевтин, тзв. крајцарашки лист⁴¹. Међутим, тек после његовог непуног двогодишњег излажења, да би лист што боље и одлучније ширио демократске тежње и начела, Дружина је на једном састанку у Кикинди, одржаном крајем 1908, одлучила да Српски глас претвори у дневни лист. Убрзо се испоставило да је та одлука неизводљива зато што је била скопчана са великим материјалним трошковима. Због тога је она одмах преиначена, па је решено да се лист од почетка 1909, без повећања цене, издаје два пута недељно⁴². Тим поводом Васа Јакшић је писао: „Ако буде 1.000 претплатника, неће бити дефицита, а толико, ако се зауземе, скупићемо, особито ако на пролеће одржимо збор и спроведемо организацију“. Више водећи рачуна о остварењу својих политичких тежњи него о материјалним добитима, најужи круг око Српског гласа био је спреман да могући мањак, од око 1.000 форинти, подмири сопственим, приватним, средствима. Када је одлучено да се лист издаје два пута недељно, због увећаног обима послова, који дотадашњи уредник Васа Јакшић, уз свој редован адвокатски посао, упркос неисцрпне енергије и добре воље, више није могао обављати, његово место заузео је млади професор Глиша Годић, који није био без смисла за посао којег се прихватио. Уз њега редакција Српског гласа од тада је имала и административног службеника и једно плаћено лице, које се бавио сакупљањем огласа⁴³.

Када је 1909. година, у којој је Српски глас излазио два пута недељно, била на измаку и када су сведени сви рачуни листа, Дружина „Српског гласа“ уверила се да су њена предвиђања о повећању броја претплатника била погрешна. Услед тога, уместо очекиваног мањка од 1.000 форинти појавио се мањак од 3.000 круна. Тај мањак пристаји су да подмире Васа Јакшић, Арсен Видак и Марко Богдан, али у послове око издавања листа под дотадашњим условима у нову годину њих тројица нису ни хтели нити смела да улазе, јер су се плашила да ће поново бити приморана да из свог џепа надокнађују губитке. Они су озбиљно помишљали и на обуставање листа, али пре било какве коначне одлуке хтели су да саслушају мишље-

⁴⁰ Нашим читаоцима, 23. XII 1908 (5. I 1909), 52.

⁴¹ Васа Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 2. III 1907, РОМС, бр. 15.228.

⁴² Милета Јакшић брату Милутину, Црња, 10. III 1909, РОМС, бр. 15.268.

⁴³ Васа Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 26. XII 1908, РОМС, бр. 15.235.

ње свих угледнијих присталица. Са тим циљем разаслали су на све стране једно поверљиво писмо, којим су објаснили у каквом се финансијском стању налази Српски глас и шта га очекује ако му демократи ускрате помоћ. Одговори које су примили били су веома повољни. Готово сви којима су се обратили изразили су спремност да помогну Српски глас неки више а неки мање, и омогуће његово даље излажење. Таквих, који су били вољни да прискоче у помоћ је око њих 60, од којих 26 свештеника, затим доста адвоката, лекара, професора и других⁴⁴. Захваљујући том врло повољном одзиву Српски глас није обустављен. Да се, којим случајем, и у 1910. години не би појавио мањак, демократи су му повећали цену. Намеравали су да га још од самог почетка 1910. уместо два пута недељно издају само једном. То нису учинили само стога што су желели да уочи избора за народно-црквени сабор, који су одржани у пролеће 1910, уз помоћ листа уђу у изборну борбу што спремнији. Међутим, већ у првим месецима 1910. Српски глас почеле су сустизати разне недаће. Кад му је цена била повећана, многи су га враћали уредништву отказујући претплату. Међу претплатницима све више је растао број неуредних и неодговорних платиша, чији су дугови почетком 1910. износили око 1.860 круна, које је било готово немогуће убрати. У таквој ситуацији уредништво Српског гласа било је принуђено, да све чешиће опомиње неодговорне читаоце да подмире своје обавезе што раније није чинило и упозори их да лист никако не може давати на вересију. Нарочито је тешко Српски глас погодио сукоб са Српском народном самосталном странком, а штетнае су му и размирице са сомборском групом демократа⁴⁵. Када је дошло до разлаза са самосталцима, број претплатника толико се смањило да Српски глас више није могао излазити два пута недељно. Осим тога, један од финансијера листа, Марко Богдан, баш у то време, после дужих политичких несугласица, сасвим се разликао са Дружинном „Српског гласа“. Због свега тога демократи су 16. јула 1910. Српски глас претворили у недељни лист и у заглављу му изменили наслов. Од „листа независних Срба“ он је постао „лист Срба демократа“, што је више одговарало програму који је заступао и циљевима којима је тежио⁴⁶.

Претварање Српског гласа од листа који је објављиван двапут недељно у недељни јасно је разоткрило кризу у коју су, после извесног полета, 1910. запали српски демократи у Угарској. Не без основа, у јавности се чуло мишљење да Српски глас није успео да погоди правац који би одговарао духу времена и потребама српског народа па да стога и није наишао на добар одзив⁴⁷. У сваком случају, после 1910. демократи су ишли низбрдицом, а Српски глас, који је у почетку заталасао јавност, нарочито интелигенцију, изгу-

⁴⁴ Васа Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 25. XII 1909, РОМС, бр. 15.231.

⁴⁵ Васа Јакшић брату Милутину, В. Кикинда, 13. II 1910, РОМС, бр. 15.239.

⁴⁶ Српски глас 1910, 53.

⁴⁷ Промена код „Српског гласа“, Српство 1910, 36.

био је ранији значај и претворио се у орган малог броја најдоследнијих приврженика демократских идеја⁴⁸. Без изгледа да постигне неки већи успех и повуче за собом бројније присталице, Српски глас излазио је до 22. априла 1913, до изненадне смрти Васе Јакшића. Његовим нестанком нестало је и листа, јер у Дружини „Српског гласа“ у том тренутку није било човека његовог кова, који би био у стању да понесе толики терет колики је он носио. Иако је било неких покушаја, нарочито од новосадских следбеника Српског гласа, које је предводио Тихомир Остојић, да лист очувају и наставе да га издају,⁴⁹ у целини узев демократи се са тим нису сагласили. Чини се да до тога није дошло случајно. Да је било више загрејаности за старе идеје, као у време када је Српски глас покренут, сигурно је да би се нашли и људи који би били спремни да лист издржавају и способни да га уређују. Невоља је била у томе што се испоставило да је демократски програм, састављен уочи анексије Босне и Херцеговине, у време опште српске потиштености, прилагођен ондашњем времену и приликама, у неким својим основним поставкама, после балканских ратова и великих успеха Србије, био превазиђен. Наиме, демократи су се, што је већ речено, у свом програму изјаснили за очување и изграђивање једне напредне демократске угарске државе, а не за рушење оквира у којима су живели. После балканских ратова, када су све очи Срба из Угарске биле окренуте југу, одакле је очекивано ослобођење, демократски програм не само да није имао довољно привлачне снаге, него је, у погледу очувања Угарске, био у супротности са основним националним стремљењима. То су, као добри патриоти, врло брзо схватили и водећи српски демократи са Милутином Јакшићем на челу, па стога, на основу старог програма, до рата 1914. Српски глас више нису хтели да издају.

QUELQUES FAITS DE L'HISTOIRE DU MOUVEMENT DÉMOCRATIQUE DES SERBES EN HONGRIE

Résumé

Dans les dernières décennies du XIXe et au commencement du XXe siècle la société serbe en Vojvodina traversait une crise dans son développement économique et devenait de moins en moins capable et disposée pour la lutte. Pourtant, c'est précisément à cette époque qu'elle était exposée à une pression politique croissante des gouvernements de Budapest, à une magyarisation de plus en plus ouver-

⁴⁸ Градоначелник Велике Кикинде, посланик угарског и српског народно-црквеног сабора др Живко Богдан о томе је подругљиво писао: „Српски глас, бивши лист Срба демократа, а сада још само оних, који су дискупљени“ око листа, свега њих онолико, колико је прстију на једној руци.“ (Слога 1911, 21).

⁴⁹ Тихомир Остојић Милутину Јакшићу, Нови Сад, 12/25. IV 1913, РОМС, бр. 15.401.

te et de plus en plus forte. A cause de la dépense excessive et vaine de forces dans les luttes intestines, à cause de la désorganisation politique qui avait pris racine parmi les Serbes, l'attention collective ne pouvait pas être centrée sur les aspirations les plus vitales du peuple: son progrès matériel, son renforcement national et politique, son rassemblement et son intégration. Mécontent de l'état de choses existant, les méthodes et le contenu des luttes de partis, désireux de découvrir les voies nouvelles et plus rationnelles du développement national, „d'arrêter la décadence des Serbes en Vojvodina", un groupe d'intellectuels ambitieux, dont le leader idéologique était Milutin Jakšić s'est réuni à Velika Kikinda vers la fin de 1906. Ce groupe d'intellectuels et d'hommes politiques, connu sous le nom des démocrates de Kikinda, a rassemblé de nombreux partisans en plusieurs localités de Bačka et de Banat. Dans le présent travail on traite le rapport des démocrates envers les partis politiques existants, les tentatives de fonder un parti démocrate particulier, l'organe politique Srpski glas (Voix serbe) et l'influence des hommes politiques hongrois d'orientation borgeoise-radical avec Oscar Jasi à la tête sur le mouvement démocratique des Serbes en Hongrie. A l'avis de l'auteur, la programme des démocrates serbes avait un nouveau contenu en nombre de questions. Radicale au fond et pour cette époque très progressiste était surtout cette partie qui s'occupait de revendications sociales et économiques. Cependant, précisément la section où son programme manifestait un véritable démocratisation, où l'on exigeait l'union de tous les démocrates en Hongrie, recelait sa grande faiblesse. Bien que les véritables forces démocratiques aient existé dans la Hongrie semi-féodale, mais étaient encore faibles et impuissantes pour transformer un pays entièrement aristocratique et de grandes propriétés, par la susdite exigence de leur programme les démocrates ont opté pour la conservation et la renforcement, et non pas pour la destruction des cadres de l'Etat dans lequel ils vivaient. Ils ont démontré par là que la société serbe en Hongrie était de moins en moins capable et prête à lutter pour sa libération nationale et qu'elle était disposée à s'adapter à l'état de choses existant. Une telle attitude qu'ils avaient prise est d'autant plus compréhensible si l'on tient compte du fait que l'Autriche-Hongrie, au temps où ils avaient fait leur apparition et lancé leur journal, était dans la plénitude de ses forces, qu'elle a, peu de temps après, annexé la Bosnie-Herzégovine, en faisant preuve, par un exemple manifeste, de sa puissance, tandis que la Serbie et la nation serbe toute entière, qui étaient incapables de s'y opposer, ont montré leur impuissance et leur faiblesse.

Tout en indiquant les causes qui ont donné lieu à la formation du mouvement démocratique, en suivant son évolution, l'auteur met en relief aussi les causes de son échec. Rédigé à la veille de l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, au moment du découragement général des Serbes, adapté aux circonstances de l'époque, le programme des démocrates était dépassé dans certaines de ses prémisses fondamentales après les guerres des Balkans et les grands succès remportés par la Serbie. C'est que les démocrates s'y étaient prononcés pour le maintien et

l'édification d'un état hongrois démocratique et progressiste et non pour la destruction des cadres dans lesquels ils vivaient. Après les guerres des Balkans, lorsque tous les yeux des Serbes hongrois se tournaient vers le sud, d'où l'on attendait la libération, le programme démocratique était non seulement privé d'attrait, mais aussi, par son principe de la conservation de l'état hongrois, était en contradiction avec les aspirations nationales fondamentales. En bons patriotes, les principaux démocrates serbes avec Milutin Jakšić à la tête, s'en étaient très vite rendu compte et, pour cette raison, avaient abandonné leur programme et cessé de s'occuper de politique jusqu'à la guerre de 1914.

Виктор Г. КАРАСЕВ
Московский университет
Москва

ИОВАН ПИЧЕТА (1844—1920) И ЕГО МЕМУАРЫ

Иован Пичета — герцеговинец из Мостара, или Иоанн Христофорович Пичета, как он именовался в России, почти не известен исследователям сербско-русских отношений. Между тем его жизненный путь мог бы послужить яркой иллюстрацией к истории многогранных сербско-русских связей второй половины XIX века. До сих пор это имя лишь изредка упоминалось в связи с тем, что Иоанн Христофорович был отцом академика Владимира Ивановича Пичета — известного советского историка, зачинателя и организатора историко-славянистических исследований в СССР. „Он оказал на сына глубокое моральное влияние. — Пишет о И. Пичета В. Д. Королюк. — Всю жизнь Владимир Иванович хранил о нем благодарную память и глубоко уважал его как умного, необычайно проникательного человека“¹.

На основании сохранившихся материалов автор настоящей статьи попытался кратко осветить жизнь и деятельность Иована Пичета с тем, чтобы привлечь внимание исследователей к весьма важным, но мало известным науке источникам. Первое место среди этих последних несомненно занимают мемуары Протоиерея Иоана Пичета. Они были опубликованы в журнале „Вера и Разум“ за 1911—1913 годы и тогда же тремя отгисками вышла отдельно.

Для историка-слависта наибольший интерес представляет первый отгиск „факты и воспоминания из школьной жизни герцеговинца“². В этом выпуске описывается жизнь маленького Иована в Мостаре, его семья, первые годы учёбы в мостарской основной школе, экономическое и политическое положение Герцеговины в середине прошлого столетия, отъезд в Россию, обучение в Одесской духовной семинарии и Киевской духовно академии, которую сербский воспитанник из Мостара блестяще окончил в 1867 году.

¹ Королюк В. Д. Владимир Иванович Пичета (опыт творческого портрета), Вопросы истории, № 8, 1970, 75.

² Пичета И. Протоиерей. Факты и воспоминания из школьной жизни герцеговинца, Харьков, 1911.

Иованн Пичета родился 9-го сентября 1844 года в семье православных сербов города Мостара. Отца звали Ристаном³, мать — Марией. Отец „едва разбираал славянскую печать“⁴, мать была совсем неграмотной. „По состоянию своему, — пишет в своих мемуарах И. Пичета, — родители мои принадлежали к среднему классу городских обывателей, имели собственный домик⁵ с небольшим огородом при нем, в котором росло большое тутовое дерево для занятия шелководством, а за городом — порядочный виноградник“⁶.

Ристан Пичета был серебряных дел мастером и вел небольшую торговлю в Гацко. В семье имелось 7 детей. Наиболее известными стали двое-старший сын Бошко и средний Иован. Первый после смерти отца в 1861 году сделался главной опорой семьи⁷, второй весной 1858 года, 14 лет отроду был отправлен на учебу в далекую Россию, которой суждено было стать его второй родиной.

Бошко относился к числу незаурядных людей. Вот что пишет о нем брат Иован в своих мемуарах: „Он был неутомим в предприятиях, пренебрегал усталостью и большую часть первой половины своей трудовнической жизни провел в разъездах, верхом на лошади, по горам и долинам округов Невесинья, Гацко, Пивы и Дробняка, подвергаясь опасностям от диких зверей, а еще больше от диких людей, каковыми были тогда герцеговинские турецкие главари — „аги“ и „беги“ — и их оравы из самых отчаянных головорезов“⁸. (И это, заметим мы в скобках, несмотря на неправильное развитие правой ноги от рождения. В.К.)

В другом месте Иоанн Пичета сообщает еще более интересные сведения о своем старшем брате. — „По правде сказать, — замечает он, — и сам брат был человек отчаянный, смотревший прямо в глаза смерти. Он не боялся встречи с недобрыми людьми, рассуждая по-своему, что они не из стали, а из мяса, как и сам. С некоторыми православными „четниками“ и руководителями восстаний он был очень знаком, с иными стоял в „побратимстве“ и снабжал их разными припасами, не исключая и пороха“⁹.

Из воспроизведенных отрывков следует, что Бошко занимался торговлей, принимал участие в национально-освободительной борьбе герцеговинского народа против османского ига, по-видимому был знаком с Лукой Вукаловичем и имел дело с вождями Боснийско-Герцеговинского восстания 1875—1878 годов.

У Бошко Пичета, умершего в 1909 году, было два сына — Ристо и Илья. Сын Ристо — Светозар и его дочь Снежана, изменившие сво-

³ От имени Ристан было образовано русское отчество Иоанна Пичета — Христофорович.

⁴ Пичета J. Указ. соч., 5.

⁵ Этот домик, построенный в 50-х годах прошлого столетия, сохранился до сих пор.

⁶ Пичета J. Цит. соч., 6.

⁷ Два других его брата умерли рано: Илья в 1863, Трифон в 1867 г.

⁸ Пичета J. Цит. соч., 6.

⁹ Пичета J. Цит. соч., 7.

ю фамилию в 1918, на Бошковици живут в настоящее время в г. Мостаре¹⁰.

Как мы уже сказали, судьба Йована Пичета сложилась иначе. Он учился в основанной в 1854 г. мостарской школе, когда учителями в ней были известные деятели Боснийско-Герцеговинского возрождения Никифор Дучич и Серафим Перович. Весной 1857 года школу посетил первый русский консул в Боснии и Герцеговине А. Ф. Гильфердинг вместе с секретарем Сараевского консульства А. С. Иониным. По словам Гильфердинга это было „лучшее из православных училищ в Герцеговине и Боснии“¹¹. Российские дипломаты предложили отобрать из учеников Мостарской школы 3—4 наиболее способных для казенного образования в России. В их числе оказался и Йован Пичета. Вместе со своими товарищами Николаем Биличем и Серафимом Говедарицей в сопровождении иеромонаха Прокопия Чокорило 3 мая 1858 г. 14-летний Йован отбыл из Мостара в Сараево, где к ним присоединился учащийся Сараевской школы — Остоич. Из Сараева караван из 6 лошадей с тремя вооруженными проводниками отправился в Сербию через пограничный пункт Любовия. От Белграда до Одессы сербские учащиеся добирались на пароходах. Их путешествие длилось один месяц и 25 дней.

Вскоре после Крымской войны в январе 1857 года русский царь утвердил определение Святого Синода о ежегодном ассигновании 11025 рублей на воспитание юношей с ближнего Востока в русских духовно-учебных заведениях. В 1857 г. их обучалось 20 в 1858 г. — 57 человек. В Киевской и Херсонской духовных семинариях для этой цели были открыты особые притовительные пансионаты. В пансионате при Херсонской семинарии И. Пичета пробыл 5 лет и 3 месяца. Он подробно описывает в своих мемуарах устройство пансионата, состав его учащихся, учебный процесс, дает характеристику наставникам. Первым воспитателем в пансионате непродолжительное время был известный болгарский революционер Г. С. Раковский. Мемуарист говорит о причастности Одесского болгарского настоятельства к жизни пансионата, о близости его воспитанников к национально-освободительному движению южнославянских народов. При воспитателе Левицком, пишет он, — „появился в пансионате авантюрист Вранешевич, титуловавший себя Гарибальдийцем и, действительно, так подписывался под напечатанным в газете И. С. Аксакова „День“ письмами... Затем откуда-то взялся какой-то Секулич, приятель Вранешевича, выдававший себя за австрийского эмигранта. Оба они вытвляли себя какими-то страдальцами за словянское дело...“¹²

Скептический тон, а порой и отрицательные отзывы, например о Г. С. Раковском, В. Пелагиче и др., не должны нас удивлять в устах официального представителя российского духовенства, получившего за свою ревностную и безупречную службу по учебно-духовному ведомству дворянский титул. И тек не менее не только тогда в мо-

¹⁰ За сообщение этих данных и фотографии дома Пичета в Мостаре и их семейного склепа на кладбище приношу мою благодарность профессору Сараевского университета А-ру Марку Шуничу).

¹¹ Босния, Герцеговина и Старая Сербия, Сборник, составленный А. Гильфердингом. СПб., 1859, 48.

¹² Пичета J. Цит. соч., 47.

лодые годы, но и позднее, вплоть до своей смерти, И. Х. Пичета неизменно словом и делом поддерживал борьбу южнославянских народов за свою свободу и независимость. Он иногда даже критиковал официальную политику царского самодержавия. Так, например, говоря о закрытии Российского консульства в Мостаре в канун восстания 1875 г., он замечает: „В самом деле, чем объяснить, как не полным индифферентизмом и крайней недальновидностью русских политических агентов то прискорбное обстоятельство, что накануне герцеговинского восстания (1875 года — В. К.) упраздняется консульство в Мостаре“¹³.

Архивные документы о годах учёбы И Пичета в России свидетельствуют, с одной стороны о больших успехах серба из Мостара, его трудолюбии и несомненных способностях, а с другой — о неистребимом интересе к судьбе своей родины, к политическому положению Боснии и Герцеговины. „Я, кажется, — замечает он в мемуарах. — больше других увлекался политическими статьями в „Голосе“ и „Петербургских ведомостях“¹⁴. Чтобы не порвать связи с родиной он несколько раз посещал Мостар — в 1862 г. на средства Азиатского департамента, а в 1870, 1873 и 1879 г. на собственные деньги.

После 5-летнего пребывания в Одессе в 1864 г. И. Пичета прибыл в Киев и в мае месяце был зачислен студентом XXIII академического курса. „На моем курсе, — писал он, — сначала было 5 иностранцев: два серба-я и Билич, македонец Ковачевич и болгарин Добранович, обучавшийся в белградской семинарии, и сириец Никифор Мусей . . ., а через два года был еще принят прямо в старшее отделение студент Венского университета из венгерских сербов, Милан Костиц“¹⁵. Четыре года учебы в академии оказались определяющими не только для формирования взглядов серба из Мостара, но и в его личной судьбе. На последнем курсе он женился на дочери чиновника Киевской казенной палаты Марии Григоренко, украинке по национальности. По новому уставу духовных заведений России, утвержденному царем 14 мая 1867 г. И. Пичета, как иностранец, воспитывавшийся на казенный счёт, получил возможность, без службы в течение определенного срока в России, сразу после окончания учебного заведения вернуться к себе на родину.

Вместе со своим земляком Биличем, удостоенный как и он после окончания академии учёной степени кандидата, они решили немедленно ехать в Сербию, чтобы затем вернуться к себе на родину в Герцеговину.

Описание И. Пичета своего пребывания в Белграде в августе 1867 года в силу ряда обстоятельств приобретает ныне очень важное значение. Остановимся на этом подробнее. Дело в том, что исследователи жизни и деятельности выдающегося сербского революционного демократа Светозара Марковича до сих пор не могли найти ответ на вопрос: где он провел свои каникулы летом 1867 г. в быт-

¹³ Пичета J. Протоиерей. Факты и воспоминания из жизни герцеговинца на службе по духовно-ученому ведомству Харьков, 1912 (далее отгиск 2), 164.

¹⁴ Пичета J. Факты и воспоминания . . ., отгиск I, 66.

¹⁵ Пичета J. Цит. соч., отгиск I, 56.

ность студентом Петербургского института инженеров путей сообщения. Оказывается, мемуары И. Пичета являются единственным источником, в котором содержится исчерпывающий ответ на интересующий специалистов вопрос. В своих мемуарах И. Пичета пишет о том, как „с великою тугою душевною“ покинув 22 июля мать русских городов-Киев, через Волинскую губернию, Радзивилов, Броды и Львов на дилянжансе, затем от Кракова до Вены по железной дороге, а от Вены на пароходах по Дунаю, он прибыл в Белград на Преображенные, т.е. 6 (18) августа 1867 года в день открытия второго съезда Объединенной сербской молодежи или Омладины. „В числе присутствующих на открытии, скупщины“ и внесших себя в списки „омладинцев“ был и я, прибывший утром того же дня в Белград со многими „омладинцами“ из „приека“, т.е. с левой стороны Савы и Дуная — из Венгрии. Оживление было необыкновенное. От „скупщины“ ожидали чего-то особенного. Надеялись, что она примирит враждующие литературные лагеря, восстановит согласие между инакомыслящими и воздействует на кого нужно быть энергичнее для осуществления заветных желаний сербского народа. Словоохотливость и неуместное политиканство приехавших „омладинцев“, от которого правительство сербское в связи с тем, что еще могло быть высказано, не могло ожидать ничего хорошего, побудило его в самый день открытия „омладинской скупщины“ объявить ее закрытою. Все очень волновались и не щадили слов по адресу правительства, дерзнувшего наложить запрет на „скупщину“. Но против рожна никто не осмелелся идти. Дня через два-три приезжие гости разъехались...“¹⁶

Эта характеристика II съезда Омладины одним из ее участников представляет несомненный интерес. Во время пребывания в Белграде И. Пичета встречался с многими известными людьми тогдашней Сербии: премьер-министром И. Гарашаниным, митрополитом Михаилом, профессорами Великой школы П. Сретковичем и А. Васильевичем, питомцем Киевской духовной академии, своим известным земляком М. Любичевичем, одним из сподвижников знаменитого воеводы Луки Вукаловича, „познакомился с болгарским деятелем Л. Каравеловым, старшим братом не мало нашумевшего в Болгарии питомца Московского университета П. Каравелова, и с горе-человеком В. Пелагичем, обучавшимся в каких-то учебных заведениях в Москве...“¹⁷

Далее И. Пичета сообщает интереснейшие сведения о встречах со Светозаром Марковичем, его братом Ефремом и другими сербскими национальными революционерами, на пример. И. Дречем. „Там же в Белграде, — пишет он, — я еще познакомился со студентом Института путей сообщения Светозаром Марковичем и его братом Ефремом, артиллерийским офицером. С первым мне довелось через месяц встретиться в Петербурге и неоднократно беседовать о разных материях. Или он был крайне осторожен со мною, или еще не увлекся крайними учениями, но мне казался во всех отношениях скромным молодым человеком, а между тем по возвращении на родину он стал во главе сербских социалистов и немало наделал хлопот прави-

¹⁶ Пичета И. Цит. соч., оттиск II. 2—3.

¹⁷ Там же, 3.

тельству. Брат его Ефрем был солидный офицер, отличившийся во время войны Сербии с Турцией, но заподозрен был в заговоре против короля Милана и осужден на тяжелое тюремное заключение (неточно, в действительности по настоянию Милана Ефрем был расстрелян. — В. К.), доведшее его жену до покушения на жизнь безрассудного правителя несчастной страны.¹⁸

В атмосфере патриотического подъема и политических страстей, господствовавших в те дни в Белграде, никто не избежал обурявшего всех увлечения, великосербской идеей, в том числе и И. Пичета. Он решает немедленно ехать на родину. Добился приема у самого Ильи Гарашанина, тогдашнего премьер-министра и министра иностранных дел Сербии с целью получения сербского паспорта. Холодный и рассудительный Гарашанин сумел убедить молодого мостарца в том, что сербский паспорт не спасет его от произвола турецких властей в Герцеговине и посоветовал вернуться в Россию где он сможет принести большую пользу своему народу, чем у себя на родине. И. Пичета внял совету сербского государственного деятеля и 29 августа покинул Белград. 4 сентября 1867 года он прибыл в Петербург и остановился в ночлежном доме при сербской кухмистерской. Здесь он встретился со своим товарищем по Мостарской школе И. Дречем студентом Медико-хирургической академии, студентом Университета Д. Дучичем, родным братом его наставника в Мостарской школе Никифора Дучича, слушателями русских военных академий Д. Джуричем и Саввой Груичем. У последнего он затем жил на квартире до конца своего пребывания в Петербурге. Характеризуя своего земляка и товарища И. Дреча как лучшего и способнейшего ученика Мостарской школы, увезенного А. Ф. Гильфердингом в Петербург, И. Пичета недоумевает, почему он до окончания курса выбыл из Академии и некоторое время не имел определенных занятий. Между тем нам теперь известно, что И. Дреч, Г. Филипович и И. Лепана были отозваны из России С. Марковичем для подготовки восстания в Боснии и Герцеговине в 1872 году¹⁹.

За время пребывания в Петербурге И. Пичета „неоднократно встречался и с вышеупомянутым знакомым по Белграду, путейцем Светозаром Марковичем, и несколько раз навестил земляка Луку Иванишевича,²⁰ обучавшегося в одной из петербургских гимназий. Из

¹⁸ Пичета И. Цит. соч., оттиск II, 3—4.

Дюбопытную характеристику дает мемуарист В. Джорджевичу: „Михою познакомился и с будущим приспешником короля Милана Владаном Джорджевичем, игравшим заметную роль в приеме гостей из „Омладинцев“ и распределении их по квартирам. Он уже успел заявить о себе, как о прогрессивно-политиканствующем деятеле, выступал с рефератами на „омладинских скупщинах и отборах“, порисовался и пощумел на Славянском съезде в Москве (1867) по случаю Всероссийской этнографической выставки. Беседовал с недавно скончавшимся поэтом Лазарем Костичем, братом моего академического товарища Милана Костича и многими другими“. Там же, с. 4.

¹⁹ См. Карасёв В. Г., К вопросу об участии русских и сербских революционеров в подготовке восстания в Боснии и Герцеговине в начале 70-х годов XIX в. „Уч. зап. Ин-та славяноведения“, т. XXX, М., „Наука“, 1966, 114—135; В. Н. Кондратьева, Из истории попытки организации восстания в Герцеговине в 1872 году (по русским архивным материалам). Там же, т. XXVIII, 1964, 143—164.

этого юноши выработался выдающийся врачебный деятель, устроившийся в Париже и приобретший там популярность в среде постоянных и временных русских обывателей²¹.

Пробыв две недели в Петербурге И. Пичета с рекомендацией директора Азиатского департамента П. Н. Стремоухова 19 сентября 1867 г. отбыл в Николаев для занятия места учителя или воспитателя в Южнославянском пансионате при тамошней гимназии, находившейся под управлением болгарина Ф. Н. Минкова.

В Николаеве он узнал, что в Полтавской семинарии освободилась должность преподавателя церковной истории, на которую он был рекомендован начальством Киевской духовной академии. „Я сделался преподавателем духовной семинарии, — пишет он, — и обывателем Полтавы, которая стала для меня второю, а для моих детей и действительною родиною. Здесь я прослужил 20 лет с лишним в должности преподавателя семинарии (с 23-го декабря 1867 г. по март 1888 г.) и 12 лет в должности ректора ее (с 26 августа 1890 г. по 15 августа 1902 г.)“²².

Помимо церковной истории И. Х. Пичета преподавал в средних учебных заведениях Полтавы географию. Это был прирожденный педагог, высокоодаренный, с широким кругозором, неустанно работавший над совершенствованием своего мастерства. „Я любил свою науку до увлечения . . . , а в особенности у славянских народов²³. Пишет он в своих мемуарах.

Один из ревизоров Св. Синода, проверявший Полтавскую духовную семинарию так отзывался о нем: „Учитель церковной истории Пичета, родом герцеговинец, но обрусившийся вполне, принадлежит к лучшим наставникам семинарии . . . Отчетливый живой язык, картинность изложения и какая-то задумчивость составляют видные достоинства его преподавания; при всем этом он очень скромно, отличается кротостью, мягкостью обращения и в то же время требователен“²⁴.

Хотя высокий царский чиновник считал И. Х. Пичета „обрусившимся вполне“, сам он думал иначе: „Поступая на должность преподавателя полтавской духовной семинарии, — говорится в мемуарах, — я не расставался с мыслью, что, по наступлении благоприятных обстоятельств, возвращусь на родину и посвящу себя там просветительской деятельности“²⁵.

Он оставался турецким подданным до появления в семье первого ребенка 25 июля 1869 г. родился сын Константин и он вынужден был перейти в русское подданство. Но и это важное событие, по его словам, „решающего влияния на мое окончательное обрусение не имело“²⁶. Поездки на родину в 1870 и 1873 г. убедили его в том, что никаких изменений к лучшему там не произошло. И. Х. Пичета лично

²⁰ См. о нем: В. Г. Карасёв, Сербский демократ Живоин Жувич, „Наука“, М., 1874, 61—62.

²¹ Пичета J. Цит. соч., отгиск II, 7.

²² Там же, 11.

²³ Там же, 47.

²⁴ Там же, 46.

²⁵ Там же, 63.

²⁶ Там же.

знавший всех русских консулов в Мостаре, Безобразова, Иларимонова, Кудрявцева и Славолобова, больше всего критиковал последнего. „При нем, — говорит он, — консульство в Мостаре было упразднено, как ненужное, а между тем через несколько месяцев началось восстание в Невесинье, приведшее славную русскую рать до Константинополя и доведшее русскую дипломатию из высших Славолобовых до Берлинского конгресса“²⁷. Посетив последний раз отечество в 1879 г. И. Х. Пичета окончательно убедился в том, что „дорогая родина попала из огня в полымя и что навсегда нужно проститься с нею“²⁸. Только после этого начался по его собственному признанию, процесс быстрого обрусения „без всяких помышлений возвратиться когда-либо в землю отцов своих“²⁹.

Как уже отмечалось, выше, И. Х. Пичета был прирожденный педагог. Он мечтал иногда стать инспектором в народных училищах, но никогда не думал о священническом сане. Между по настояниям высшего духовного начальства в 1888 г. он был назначен ректором Витебской духовной семинарии, а через два с половиной года — Полтавской. Эта должность требовала рукоположения в священники. И. Х. Пичета был возведен в сан протоиерея.

Вторая книжка мемуаров И. Х. Пичета заканчивается назначением его на пост ректора Полтавской духовной семинарии в августе 1890 г., а третья и последняя целиком посвящена описанию многотрудной деятельности на этом посту до 1902 года³⁰. Она представляет большой интерес для отечественных историков, чем для историков-славистов. Хотел этого автор мемуаров или нет, но само собою получилось так, что стремясь к подробному описанию своей деятельности в Полтаве, он нерисовал яркую картину распространения революционных идей на рубеже двух столетий не только в городе, но и среди учащихся в духовной семинарии. Представляют несомненный интерес свидетельства мемуариста о знаменитом попе Гапоне, воспитателе Полтавской духовной семинарии.

Три выпуска мемуаров И. Х. Пичета дают в руки исследователя прекрасный материал, чтобы составить представление об их авторе как педагоге и воспитателе, с одной стороны, и как человека искусно владевшим не только словом, но и пером, с другой³¹. В трех

²⁷ Там же, 65.

²⁸ Там же, 66. Свои впечатления о Герцеговине и Боснии под властью Австро-Венгрии он изложил в корреспонденции из Мостара, напечатанной в сокращенном виде в одном из сентябрьских номеров „С. Петербургских ведомостей за 1879 год.

²⁹ Там же, 66.

³⁰ Пичета И. Протоиерей. Факты и воспоминания из жизни герцеговинца на службе по духовно-учебному ведомству. Харьков, 1913, оттиск 3.

³¹ Помимо мемуаров, перу И. Х. Пичета принадлежит значительное количество больших и малых работ по истории церкви у южных славян и в России, о развитии просвещения у тех и других, о первоучителях славянских Кирилле и Мефодии и др. Далеко неполный список их см.: Павловский И. Ф. ... Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в. Издание Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1912, с. 152—153; Указатель статей, помещенных в неофициальной части полтавских епархиальных ведомостей за 25 лет, с. 1863 по 1888 год. Составил законоучитель Полтавского института благородных девиц протоиерей Петр Мазанов. Полтава, 1888.

выпусках мемуаров содержится много сот четких, ясных, необыкновенно глубоких, и что удивительнее всего, совершенно не повторяющих друг друга характеристик различных деятелей и личностей, больших и малых, начиная от какого-нибудь ученика семинарии и кончая Победоносцевым. Все это свидетельствует о незаурядном писательском таланте автора мемуаров.

Родившись в культурно отсталой среде (население Мостара в середине прошлого столетия было почти сплошь неграмотным), И. Х. Пичета на протяжении всей своей жизни чувствовал неистребимую тягу к образованию и просвещению простого народа. В мемуарах в уста одного из своих сослуживцев он вложил слова, которые прежде всего отражают его собственные взгляды и умонастроения: „Кто не знает, что понимание в истинном смысле воспитания юношества дело настолько важное, сложное и трудное, что оно составляет идеал для самых культурных обществ“³². Иоанн Христофорович не уставал повторять, что „... народное образование — святое дело...“³³ Характерна в этом отношении его оценка деятельности полтавского митрополита Иллариона. „... Высшее делание и славу его, — писал он о владыке, — составляют церковные школы, особенно женские...“³⁴ Поэтому нет ничего удивительного в том, что И. Пичета стал летописцем учебных заведений Полтавы и Полтавщины, много писал о сербских школах в Герцеговине, о развитии просвещения в России по духовному ведомству и Министерству народного просвещения.

Природа наделила И. Х. Пичета не только могучими силами духа и тела, но большим талантом педагога. Любовь к профессии педагога и воспитателя была настолько сильно развита в этой энергичной личности, а чувство долга стояло так высоко, что „каторжной службе“ ректора, постановке учебного процесса и делу воспитания в Семинарии он отдавал всего себя без остатка. „Благо собственной многочисленной семьи давно уже отодвинуто было на задний план, а личное благополучие никогда не имелось в виду мною; все приносилось в жертву семинарии“³⁵.

Чтобы составить представление о педагогических принципах И. Х. Пичета приведем на сей счет две цитаты из его произведений. „Всем и каждому из нас известно, что формализм в деле воспитания крайне вреден и приводит к отрицательным результатам“³⁶. Писал он в мемуарах. „Добрая метода учения, — читаем мы в его статье „Несколько слов о преобразовании духовно-учебных заведений при Императоре Александре I“, — состоит в том, чтобы способствовать к раскрытию собственных сил и деятельности разума в воспитанниках; а посему пространные изъяснения, где профессеры тщтся более показывать свой ум, нежели возбуждать ум слушателей, доброй методе противны. Лучший наставник есть не тот, кто блистательно сам говорит и изъясняет, но тот, кто заставляет учащихся размышлять и

³² Пичетај Ј. Цит. соч., оттиск III, 218.

³³ Там же, 157.

³⁴ Там же, 219.

³⁵ Там же, 181.

³⁶ Там же, 172.

изъяснять. Все методы учения должны быть основаны на собственных упражнениях юношества. Учитель должен только помогать развитию ума. Дело профессора не в том состоит, чтобы дать урок, но в том, чтобы урок был принят, чтобы он пустил, так сказать, свой корень в уме слушателя"³⁷.

В свете всего сказанного не приходится удивляться тому, что с выходом на пенсию в 1902 году И. Х. Пичета остался на посту председателя Епархиального училищного совета.

Завершая краткий очерк о жизни и деятельности отца известного советского историка Владимира Ивановича Пичета, необходимо в заключение коснуться вопроса взаимоотношений сына с отцом.

На основании известных нам теперь фактов можно заключить, что Владимир Иванович унаследовал от отца любовь к истории, ее изучению и преподаванию, талант исследователя. Но вот личные взаимоотношения между сыном и отцом в свете воспоминаний Владимира Ивановича „Моя жизнь до 1905 года“, хранящиеся в Архиве АН СССР, не вполне соответствуют установившимся в литературе представлениям. „Мой отец, — пишет академик В. И. Пичета, — человек больших способностей и большого умственного дарования, отличался суровостью своего характера... и деспотическими наклонностями...³⁸. И в другом месте: „...и только к старости ставшим удивительно мягким и нежным. Эти новые его качества испытали на себе его внуки и внучки, в том числе и мои дети“. Владимир Иванович говорит и о том, что он всегда боялся своего отца, большого и сильного человека, постоянно с ним боролся. Он не находил в своем характере черт, которые бы роднили его с отцом, и постоянно подчеркивал, что все лучшее в себе он унаследовал от матери, о которой говорил и писал с благоговением. „Моя мать, Мария Григорьевна, — читаем мы в воспоминаниях, — кроткая, нежная, покорная, в детстве болевшая туберкулезом, была полной противоположностью отцу.“ Думается, что характер взаимоотношений сына и отца вполне объясним теми жизненными, личностными и общественными отношениями, в которых жила семья Иоана Христофоровича в Витебске и Полтаве; обстоятельствами и временем, когда писались мемуары отца (после смерти жены в 1911 году, когда Иоани Христофорович служил настоятелем кладбищенской церкви в Харькове) и воспоминания сына, которые создавались в 1931—1932 годах, в самый критический период его жизни.

Ко всему сказанному выше о И. Х. Пичета, его личных и деловых качествах, которые позволяют уяснить отношения отца с сыном, следует добавить одну существенную деталь, на которую обращает внимание в своих Воспоминаниях Владимир Иванович. Речь идет о судьбе первенца Иоана Христофоровича и Марии Григорьевны, их сыне Константине, человеке необыкновенного дарования, студенте юридического факультета Киевского университета, умершем от туберкулеза 25 ноября 1889 года в возрасте 20 лет. Он был общим лю-

³⁷ Полтавские епархиальные ведомости, Часть неофициальная, 1878, № 9, 459—460.

³⁸ За возможность использовать в настоящей статье воспоминания В. И. Пичета „Моя жизнь до 1905 года“ приношу мою благодарность Уткиной А. И.

бимцем семьи, в том числе и младшего брата Владимира. Вот что последний писал о своем брате в Воспоминаниях: „Наделенный большими способностями, превосходно изучивший несколько новых языков (и свободно писавший на латыни и древнегреческом языке, — добавим мы от себя. — В. К.), блестящий математик имел полное право быть любимцем семьи. Когда я, первоклассник стал старшим сыном в семье, я не мог быть даже его тенью, отсюда зародилось то нерасположение ко мне со стороны отца...“

Теперь с дистанции в сто лет со времени рождения академика Пичета мы можем сказать, что Владимир Иванович не совсем был прав в оценке своего отца, его роли в чисто семейном и общественном отношениях. В своих Воспоминаниях он написал замечательные, удивительно емкие по смыслу и значению слова: „Я остался верен вскормившей меня земле и воспитавшему меня народу“. Думается, что мы не погрешим против истины, если скажем, что немалая заслуга в том и его отца — Иоана Христофоровича Пичета.

ЈОВАН ПИЧЕТА (1844—1920) И ЊЕГОВИ МЕМОАРИ

Резиме

У чланку се разматрају живот и делатност Јована Пичете (1844—1920) — Србина из Мостара, који је, добивши високо образовање у Русији, у току многих година радио тамо на пословима духовно-образовним.

Живећи и радећи у Русији, Ј. Пичета није прекидао везе са својом домовином, већ је према својим могућностима пружао помоћ национално-ослободилачкој борби народа Босне и Херцеговине. Током читавог свог живота, као активни патриота, он је испољавао ватрену љубав према отаџбини. У бројним руским периодичним издањима објавио је много чланака о српско-руским везама током векова, о историји јужнословенских цркава, о развоју просвете код јужних словена и о многим другим проблемима.

Мемоари Ј. Пичете „ФАКТИ И УСПОМЕНЕ ИЗ ШКОЛСКОГ ЖИВОТА ХЕРЦЕГОВАЦА“ скоро непознати у науци, без сумње су интересантни. Писани снажно и талентовано, они су вредна илустрација за историју Мостара средином прошлог столећа и садрже много чињеница о положају Херцеговине и Босне у 19. веку. У њима се осећа живи дах епохе.

Велики значај за науку имају сведочанства мемоаристе као активног учесника друге, београдске скупштине уједињене омладине српске (Омладине), 1. августа 1867. године, а посебно о Светозару Марковићу.

Јован Пичета је отац познатог совјетског историчара, академика зачетника историјско-славистичких истраживања у СССР, оснивача катедре за историју јужних и западних словена Московског универзитета (1939 године) Владимира Јовановића Пичете (1878—1947). У чланку су објашњени узајамни односи између оца и сина. В. Ј. Пичета је од оца наследио љубав према историји, таленат истраживача, организаторске способности и дар педагога.

1. *Prilozhenie 1*

2. *Prilozhenie 2*

3. *Prilozhenie 3*

4. *Prilozhenie 4*

5. *Prilozhenie 5*

6. *Prilozhenie 6*

7. *Prilozhenie 7*

8. *Prilozhenie 8*

9. *Prilozhenie 9*

10. *Prilozhenie 10*

Александар МАТКОВСКИ

Институт за националну историју
Скопје

ВМРО И МАКЕДОНСКО НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ

У другој половини XIX века Македонија као интегрална целина налазила су у саставу Турске империје. Македонско национално питање у другој половини XIX век претставља део т.з. „источног питања“. Македонски проблем не треба механички везивати само са источним питањем већ га треба посматрати у склопу рабања македонске националне мисли и појавом буржоазије у Македонији. Од прве половине XIX века па надаље македонска национална мисао је све више сазревала и као резултат тога 1893 године јавља се и прва македонска револуционерна организација названа ВМРО (Внатрешна македонска револуционерна организација), која је у различита времена мењала своје име но ми ћемо је увек називати ВМРО. Питање постанка ВМРО-а треба везивати и са дотадашњим отпором код македонског народа као што је хајдучија. До појаве ВМРО, македонски народ је давао отпор турској власти у виду хајдучија, буна и устанака. Међутим, иако хајдучија претставља најдуготрајнији вид оружаног отпора македонског народа, она није била довољно организована и хајдучија није имала једно тело које би руководило борбом и које би централизовано усмеравало акције. Зато појава ВМРО претставља нови квалитативни скок у револуционарној борби македонског народа.

Пре појаве ВМРО-а општи услови у Македонији су били следећи: Македонија као централна област на Балканском Полуострву била је искључиво земљорадничка област и 85% становништва бавило се земљорадњом. Чак и градско становништво се донекле бавило земљорадњом док су занатство и трговина за македонски народ имали споредан значај, јер трговци и занатлије су били из редова других националности били су то — Турци, Грци, Јевреји, Јермени и други. Највећа и најплоднија поља била су читлауци у рукама углавном Турака, док су Македонци радили као чивчије.

Нешто мало индустрије која се била појавила у Македонији до 70-тих година XIX века била је повезана са иностраним капиталом и била је оријентирана углавном на експлоатацију пољопривредних производа из Македоније. Међутим, и овај почетак манифактура и индустрије био је спречен железничком пругом која је 1873.

године спојила Солун са Скопљем, а касније Скопље са Београдаом и западном Европом. Железнички саобраћај је катастрофално деловао јер је разорио многе трговце и занатлије а с друге стране је прогресивно деловао јер је условио брзо продирање капиталистичких елемената у Македонију. Памук, дуван, вуна и други производи који су се до тада извозили из Македоније сада су железницом довожени из колонијалних земаља¹.

У другој половини XIX века за Македонију је карактеристично и то што су се суседне земље заинтересовале за Македонију јер су осећале скори пад турске Империје на Балкану па су хтеле македонско питање да реше у своју корист. Због тога српска, бугарска и грчка пропаганда деловале су у Македонији и то на разне начине. Тако је великосрпска буржоазија 1876. године организовала друштво „Св. Сава“ у Београду које је штампало специјалне пропагандне књиге и брошуре и разни уџбенике које су се слале у Македонију. Ово друштво је у Београду организовало „светосавску вечерњу школу“ и „светосавско припремачко училиште“. Ове две школе имале су за циљ да врбују Македонце који су као печалбари живели у Србију да их обисмењују обично путем једног двогодишњег курса и да их затим шаљу у Македонију као учитеље или свештенике. Они су имали за циљ да у Македонију пренесу српски језик и српску историју и културу. Поред тога Србија је добила право да отвори српске конзулате у Солуну и Скопљу 1887. године а следеће године и у Битољу. Ова три конзулата били су центри великосрпске пропаганде у самој Македонији. 1889. године српске власти су штампале специјални буквар, а 1890. године и једну читанку која је имала две трећине текста на македонском језику а једну трећину на српском језику. Оба ова уџбеника имали су за циљ да постепено са македонског језика ђаке привикавају на српски језик. Поред тога српска влада је врбовала интелегентније ђаке из Македоније који су затим слани у Србију, тамо стипендирани, преваспитавани у српском духу, а затим поново враћани у Македонију. Српска влада је успела да отвори многе школе које је она финансирала и чији је план и програм она одређивала. Ипак великосрпска пропаганда није узела дубоке корене у читавој Македонији већ се углавном ограничавала на предео од Скопља до Битоља².

Пре него што је била формирана бугарска национална држава 1878. године бугарска буржоазија је имала јаког утицаја и бугарска пропаганда је у Македонији била узела највише маха. Чак још пре оснивања бугарске егзархије 1870. године, бугарска буржоазија је имала јаке културне центре у Цариграду и Солуну где су се штампали уџбеници, књиге, црквене књиге и то све за потребе ширења великобугарске пропаганде у Македонији. Великобугарска пропаганда је узела маха после формирања егзархије а још више после оснивања бугарске националне државе. Колико је бугарска буржоазија давала на пропаганду у Македонију види се из ових цифара: 1881. го-

¹ Д Зографски, Развиток на капиталистичките системи во Македонија време на турското владеење, „Култура“, Скопје, 1967, 15—37.

² Џамбазовски, Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век, Скопје 1960, 34—35.

дине у циљу пропаганде потрошила је 100 хиљада лева, 1885. године 547.874, а 1890. године 5,509.000 француских франака. Великобугарска пропаганда успела је да отвори највећи број школа у Македонији и то како основних тако и гимназије. Она је основала и своју богословију у Прилепу. Солунска гимназија је била центар бугарске пропаганде но она је дала и највећи број македонских интелектуалаца који су се касније истакли као македонски револуционери за аутономију Македоније. Док је бугарска буржоазија чинила све да асимилизира македонски народ у бугарски, докле преставници бугарске социјал-демократије као што је био Димитар Благоев творац бугарске социјалдемократске партије и Спирос Гулабчев (обојица македонски емигранти у Бугарској) су стали на страну македонског народа и говорили су: „Македонско становништво треба само да одабере онај језик, веру и народност које оно само жели“³.

Грчка буржоазија је исто тако испољила своју претензију на Македонију. Пошто је у јужној Македонији а нарочито у приморским градовима живело доста Грка, они су и своје претензије углавном усмеравали на јужни део Македоније до Битоља. И они су оснивали грчке школе и слали су своје свештенике који су на грчком језику држали мису у црквама. Великогрчка пропаганда нарочито је деловала преко Цариградске патријаршије која је била експонент грчке буржоазије. Међутим, грчка пропаганда као и српска није могла да узме великог маха јер грчки језик је био јако удаљен од македонског језика и зато се грчка пропаганда углавном ограничила у трговачким центрима јер су трговци углавном говорили грчки језик као и међу влашким становништвом⁴.

Пошто македонска држава тада није постојала нису ни могле да постоје ни македонске школе ни цркве, нити други просветно-школски апарат. Међутим, македонско становништво је давало отпор свим пропагандама. Тако се Борни Пулески из Галичника још 1872. године обратио македонском народу овим речима „Упознај себе и своју народност“. У том смислу написао је два речника, македонску граматику и прву македонску историју. У једном од ових речника поставља питање „која је наша отаџбина и шта смо ми?“. Затим одговара да се ми називамо Македонци, а да се наша отаџбина назива Македонија⁵.

Један од највећих удара свим пропагандама у Македонији био је оснивање ВМРО — политичке организације која је повела македонски народ под лозунгом „Македонија Македонцима“. У јесен 1893. године у Солуну су се састали иницијатори стварања ВМРО. То су углавном били интелектуалци који су иако завршили бугарске, српске или грчке школе, решили да оснују тајну и самосталну револуционарну организацију македонског народа. То су били: Солунски књижевник Иван Хаџи-Николов, Даме Грујев, професор, Христо Тарчев, лекар, Петар Поп Арсов, професор, Антон Димитров, учитељ,

³ Иван Катарџиев, Серскиот округ од Кресненското востание до Младотурската револуција. Национално-политички борби, „Култура“, Скопје, 1968, 61—85.

⁴ К. Битоски, Дејноста на Педагогиската митрополија (1828—1912). Грчка религиозно-просветни и вооружени пропаганди, Скопје, 1968, 44.

⁵ Б. Ристовски, Горгија М. Пулевски, Скопје, 1973.

Христо Батанчиев, професор и други. Они су се сложили да организација треба да буде револуционарна и тајна, са циљем да обухвати читаву територију Македоније у њеним географским и етнографским границама и због тога треба да се назива Внатрешна (унутрашња) и њој могу да чланују сва лица која живе у Македонији без разлике на веру, народност и политичку припадност. Они су нарочито истакли да ВМРО не сме да падне под утицај политике суседних слободних држава. 1874. године изабран је и први Централни комитет ове организације. За претседника био је изабран Христо Татарчев, а за секретара Даме Грујев. На овом састанку Петар Поп Арсов био је задужен да састави статут ВМРО-а. Исте године био је састављен и Правилник за рад и делокруг месних револуционарних комитета. Овај задатак обавио је Иван Хаџи-Николов. До краја исте године били су прихваћени од стране ЦК и Статут и Правилник. По првом члану Статута циљ организације је био пуна политичка аутономија Македоније. По другом члану Организација има за циљ да буди националну свест код македонског народа. На челу ВМРО-а био је изабран Централни комитет који је руководио радом ове организације. Било је прихваћено да се организација састоји од сеоских, среских и окружних комитета. ВМРО се одушевљавала идејама велике Француске револуције, делима Гарибалдија и Мацинија као и америчком револуцијом за слободу. Македонској интелигенцији нису биле непознате и социјалистичке идеје.

За ширење ВМРО особите заслуге је имао Гоце Делчев који је родом из Кукуча (Егејска Македонија) и који се је школовао у Солунској гимназији. Када је завршио VI разред отишао је у Софију и ступио у војну школу. У Софији је одржавао везе са македонском емиграцијом и сазнао да је основана ВМРО. Ускоро је био истеран из војне школе због својих социјалистичких и националистичких идеја. Затим је дошао у Штип где је постао учитељ и одмах се укључио у организацију. Он је учинио много за масовирање организације нарочито на селу. Он је увидео да ограничена група интелектуалаца не може да постигне свој циљ ако сеоске народне масе не буду прихваћене организацијом. Брзо се ослободио тадашње праксе појединачног примања у организацију. Селацима је приступао смело, отворено и са поверењем. На сеоским скуповима, у црквама позивао је народ колективно да се учлани у организацију⁶.

Када су бугарска буржоазија и бугарски двор сазнали за формирање ВМРО-а побојали су се да македонско питање не узме други ток и да сами Македонци не узму своју ствар у своје руке. Због тога 1895. године они су основали у Софији „Македонски комитет“ који се касније назвао „Врховни комитет“ на чијем челу су се налазили Трајко Китанчев, бугарски официр Борис Сарафон, бугарски генерал Цончев и Иван Гарванов. Није случајно што су овај комитет назвали „врховни“ што је значило да организација треба да се потчињава њему. Кад су у Солуну сазнали за формирање „врховног комитета“ у Софији у име Централног комитета ВМРО-а отпутовао је у Софију Иван Хаџи-Николов са задатком да се састане са Китанчевим и да пре-

⁶ Историја на македонскиот народ, том II, Скопје, 1969, 145—157.

несе одлуку Централног комитета да се не допушта формирање било каквих других комитета ван Македоније и да му објасни да је то удар македонском револуционарном покрету и да не треба да постоје два комитета и да не признаје јурисдикцију Врховног комитета. Још у самом почетку организирања македонског народа бугарски двор и буржоазија су интервенисали у македонске ствари и зато је ВМРО-а одлучно ставила до знања да неће допустити никакво мешање са стране у њене унутрашње ствари. Иван Хаџи-Николов је одлучно бранио самосталност и суверенитет ВМРО.

Први конгрес ВМРО-а био је сазван 1896. године и ту су се први пут сакупили истакнути руководиоци ове организације као: Пере Тошев, Даме Груев, Гоце Делчев, Борче Петров, Христо Татарчев, Христо Матов, Петар Поп Арсов, Иван Хаџи-Николов и други. Конгрес је био сазван у Солуну и он је прокламовао „сви незадовољни елементи из Македоније да се уједине за извојевање политичке аутономије Македоније путем револуције“. На овом конгресу Македонија је била подељена на шест револуционарних округа и то: Солунски, Битољски, Скопски, Штипски, Струмички, Серски и Једренски који је био ван Македоније. За седиште Централног комитета био је одређен Солун. На овом конгресу се истакло да ВМРО нема довољно финансиских средстава и да је потребно наћи финансиске изворе.

Да би организација дошла до финансијских средстава Јане Сандански који је руководио револуционерним четама ВМРО-а на Пирин планини успео је у лето 1901. године да киднапује америчку мисионарку Мис Стоун и ослободио ју је тек када је добио 14 хиљада турских лира који новац је употребљен за наоружавање организације. После овога ВМРО се оријентирао на формирање наоружаних чета. По свим револуционарним окрузима формирале су се многобројне чете које су ускоро постале праве школе револуције и извор кадрова за даљи развој војног потенцијала организације. На челу свих оружаних чета налазиле су се инспекторске чете које су вршиле ревизију над осталим четама. Начелник свих оружаних чета организације био је Гоце Делчев, који је има војно искуство, јер се школовао у војној школи у Софији. Чете су имале и судску власт јер су решавале сеоске проблеме и друге спорове међу македонским становништвом и на тај начин су бојкотовале турске судове. За непуне две години ВМРО-а је постала масовна организација са својим наоружаним четама.

Од 1895. године ВМРО је почела да издаје и своја гласила. Руководство Битољског округа издавало је лист „На оружје“, Солунски револуционарни округ издавао је лист „Устаник“, Скопска организација је издавала „Ослобођење“, а Серска „Слобода или смрт“. И Централни комитет ВМРО-а издавао је своја гласила као на пример „Бунтовник“, „Дело“, а у Женеви се издавао лист на француском језику L'Effort.

Издавањем гласила и других штампаних листова Централног комитета руководио је Борче Петров који је убрзо постао идеолог Организације. Ускоро се је и у Паризу појавио лист Le Mouvement macédonien. Ова два листа на француском језику имала су за циљ да

упознају европску јавност са циљевима македонског националног ослободилачког покрета⁷.

У 1896. години ВМРО је формирала и своју тајну полицију која се делила на два одсека: истражни и казнени. Истражни отсек имао је за задатак да следи држање чланова Организације, да врши контролу над турским и хришћанским становништвом како се односе према организацији и турској власти, да следи акције турске полиције и друго. Казнена полиција имала је за задатак, по наредби месних комитета или Централног комитета да кажњава лица која су се огрешила о организацију.

Исто године ВМРО-а је организовала и своје судство, које је имало за задатак да регулише односе између чифлук-сахибија и чифлигара, да поставља људе по селима и градовима који ће у име Организације да врше судску власт и на тај начин озбиљно је потресла читаву турску државну и судску администрацију. Тако је Организација деловала као самостална државна Организација у Македонији упоредо са турском администрацијом⁸.

Крајем XIX века у Македонији су се већ увелико осећале социјалистичке идеје које су долазиле из суседних балканских земаља. То је доба када су се у Македонији организовале и прве социјалистичке групе које су затим имале видног утицаја и на ВМРО-а. Оснивач прве социјалистичке групе у Македонији био је Васил Главинов који је први почео да организује радништво и то Македонце-раднике који су као емигранти живели у Бугарској. Затим су се социјалистичке групе радника организовале у Велесу, Скопљу, Крушеву, Битољу и у другим местима Македоније. Трећег јула 1900. године у Крушеву је била сазвана Прва социјалистичка конференција. На конференцији су учествовали: Никола Карев, Никола Русински, Веле Марков, Лазар Главинов и други. Циљ конференције је био ширење социјалистичких идеја у Македонији и разматрање питања учешћа социјалистичких група у ВМРО-у. На овој конференцији је одлучено да се социјалистичке групе приме у Организацију као групе а не као посебни чланови. ВМРО је заиста касније примила у своје редове све ове групе и није им спречавала да шире социјалистичке идеје у Организацији. Улазак социјалистичких група у редове ВМРО-а имао је врло позитиван значај⁹.

Врховни комитет из Софије старао се на сваки начин да потчини Централни комитет из Солуна и да македонски национално-револуционарни покрет потчини интересима бугарске државне политике и бугарског двора. Она се све више мешала у македонске проблеме а нарочито од како је Иван Гарванов постао члан месног комитета у Солуну. Фатална је била 1901. година када је Иван Хаџи-Николов предао шифре, везе и архиву Централног комитета Ивану Гарванову јер је осећао да ће ускоро бити ухапшен од турских власти. Он је заиста био ухапшен но овај његов брзоплет поступак

⁷ Исто, 157.

⁸ А. Христов, Создавање на македонската држава (1893—1945), Скопје, 1971, 135.

⁹ О. Ивановски, Балканските социјалисти и македонското прашање, „Жулура“, Скопје, 1970, 100.

имао је катастрофалне последице за даљи рад Организације. Гарванов и његови једномишљеници успевали су све више да се инфилтрирају у ВМРО где су пропагирали да сама Организација не може да изведе ослобођење Македоније без „врховиста“ и „централиста“. Врховисти су стално пропагирали како ће бугарска и руска армија доћи да помогну ослобођење Македоније, док су централисти све више увиђали да се треба борити против бугарског утицаја за одржавање самосталности и независности Организације. Зато је Борбе Петров тада говорио: „Ако нешто постигнемо, постићићемо само нашим снагама“. Гоце Делчев је исто тако говорио: „Ослобођење македонског народа је у првом реду ствар самог македонског народа“. Јане Сандански исто тако се грчевито борио против врховизма¹⁰.

У Организацији се све више осећао расцеп и зато је Гоце Делчев отпутовао у Софију да убеди Врховни комитет да се меша у македонске проблеме. Међутим, све је остало без резултата. Врховни комитет у Софији не само што је продужио да се меша, него је организовао и своје наоружане чета састављене углавном од бугарских официра и по неког Македонца који је живео у Бугарској. Ове чете су затим слале у Македонију где су изазивале нежељене последице. Тако, поред чета организоване од ЦК, у Македонију су се појавиле и чете организоване од ВК. ЦК је предузео мере да се спречи упад чета врховног комитета у Македонију и зато су централистичке чете слале на граници према Бугарској да би спречиле упад врховистичких чета. Јане Сандански је чак напао једну врховистичку чету и отерао је преко границе у Бугарску. Тако је долазило врло често до међусобних борби што је слабило Организацију која је сада имала да се бори не само против турских власти, него и против врховистичких чета.

Да би се разобличила врховистичка пропаганда, 1902. године почео је у Софији да излази лист „Дело“. Главни уредник овог листа био је бугарски песник Јаворов који је као један од ретких бугарских поштених интелектуалаца усмерио активност листа у одбрану самосталности, независности Организације, за аутономију Македоније и за разобличавање врховизма. Јане Сандански је говорио да врховизам претставља вештачку и антимакедонску организацију која има за циљ да потчини ВМРО бугарској влади и бугарском двору. Тада је Сандански говорио: „Ми знамо њихове интимне мисли. То су људи који су дали заклетву на верност бугарском кнезу и бугарској држави. Они не могу да буду ништа друго изузев слепо и послушно оружје. Ми не желимо да заменимо турску тиранију и турског султана са бугарском тиранијом и бугарским кнезом. Ми хоћемо Македонија да буде аутономна, независна и слободна. Македонија Македонцима“.

Користећи хапшење неколико чланова ЦК Иван Гарванов је успео да се увуче у састав ЦК и привремено је заузео дужност претседника. Као веран врховистички експонент и агент бугарске владе, он је самоиницијативно сазвао конгрес Организације. Конгрес се одржао 15, 16 и 17 јануара у Солуну. На њему су присуствовали 17 делегата који нису претстављали све округе Организације. На тај начин

¹⁰ И. Катарџиев, цит. дело, 221.

Конгрес није био комплетан, није имао кворум и као такав није био компетентан да доноси важне одлуке. На дневни ред Иван Гарванов је поставио: „Да ли у пролеће треба да има устанак у Македонији?“. По овом питању делегати су били подељени. Једни су били за, а други против устанка. Противници устанка говорили су да Организација није довољно спремна за устанак и да политички моменат није повољан. За подизање устанка били су Иван Гарванов и његови људи који је говорио да у случају устанка са сигурношћу треба да се рачуна на помоћ и интервенцију Бугарске. Његово образложење поколебало је још неколико чланова и тако је донета одлука да се Македонија дигне на устанак.

На овом састанку нису присуствовали истакнути македонски револуционери као што су били Гоце Делчев, Борбе Петров, Јане Сандански и други. Када се за ову одлуку сазнало Гоце Делчев, Борче Петров, Јане Сандански и други били су против испровоцираног устанкач Гоце Делчев је особено био против, и ма да се тада налазио у Софији он је кренуо за Македонију са циљем да се састане са другим револуционерима и да их убеди у штетност једног превременог и недовољно организованог устанка. Делчев у принципу није био против устанка, но одлуку је сматрао брзоплетом; сматрао је да политички моменат не одговара. Трећег маја је са својом четом стигао у село Баница у близини Сера (Егејска Македонија). Четвртог маја 1903. године били су опкољени од турске војске и у неравној борби Гоце Делчев је био убијен. Ово сумњиво убиство Делчева и то у часу када је хтео да спречи једну неодговорну одлуку у Организацији је протумачено као дело бугарске владе и двора¹¹.

Гоце Делчев заузима врхунско место у историји македонског национално-ослободилачког покрета. Његовом смрћу била је олакшана делатност врховиста унутар Македоније.

Између 2. и 7. маја 1903. године у село Смилево код Битоља био је одржан т.з. Смилевски конгрес. Ту су присуствовали делегати из свих рејона битолског револуционарног округа. Председник конгреса био је Даме Груев који је био делегат ЦК из Солуна. На овом конгресу изабран је Главни штаб устаничких снага који су сачињавали: Даме Груев, Анастас Лозанчев и Борис Сарафов. На овом конгресу још једном се потврдило да устанак треба да почне 2. августа 1903. године на Илиндан. О почетку устанка била је обавештена и светска јавност. Конзулима у Македонији биле су послате одлуке за устанак а дирекција источних железница која је имала седиште у Солуну обавештена је да ће на железницама почети атентати.

Устанак је почео другог августа у свим крајевима Македоније. Највећи успех устанак је имао када су устаници заузели Крушево, град близу Битоља и варошице Класура и Невеска обе у Јегејској Македонији. У Крушеву чак је била проглашена и такозвана Крушевска република на челу са социјалистом Николом Каревим. Крушевска република је трајала само 10 дана и затим је била крваво угушена од стране многобројне турске војске. У устанку су узели учешће поред Македонаца и народности који живе у Македонији као Власи, Албанци па чак и Турци.

¹¹ Историја на македонскиот народ, т. II, 255.

О устанку су извештавали многобројни стални и специјални политичари и војни коресподенти и новинари скоро свих главних европских листова.

После угушивања устанка код европских држава јавили су се разни планови око уређења. Македоније Било је предлога за аутономију, за федерацију, за самосталну државу на челу са неким гувернером, за аутономију у саставу турске Империје и слично.

У том циљу излазила су и два листа под називом „Аутономна Македонија“ у коме се тражило да се македонско питање реши у саставу Балканске конфедерације. За ову хуману акцију ангажовале су се чак и личности из друштвеног и културног живота Европе и Америке, као на пример: Лав Толстој, Максим Горки, Анатол Франс, Жан Жорес, Виктор Берар, Артур Еванс и други. У разним европским државама били су организовани „македонски комитети“ као на пример у Риму, Милану, Београду, Загребу, Љубљани, Лондону, Паризу, Бриселу, Бечу и други.

Карактеристичан феномен за ситуацију у Македонији после Илинденског устанка било је масовно емигрирање у Бугарску, Грчку, Србију и у Румунију.

Са циљем да се ублажи ситуација у Македонији чак су се и неки владари заинтересовали за македонско питање. У том погледу привлачи пажњу састанак руског цара Николаи II са аустро-угарским императором Францом Јозефом који су се крајем септембра 1903. године састали у Штајерском месту Миршштетк. Према месту и њихове предложене реформе назване су „миршштетске реформе“. По овим предлозима Аустро-угарска и Русија су одредили по једног цивилног агента који су надгледали рад турске администрације у македонским влајетима. Они су предложили да се спроведе и реорганизација жандармерије. Миршштетске реформе биле су само делимичне и никако нису решавале македонско питање у целини али ипак су биле од значаја јер су ублажиле тегобе македонског народа после устанка.

Јуна 1908. године у Ревалу састали су се руски цар и енглески краљ где су дискутовали о македонском питању. На овом Ревалском састанку одлучено је да се Турској предложи аутономија Македоније. Младотурска револуција спречила је да се ове пројектоване реформе узму у обзир.

По угледу на Бугарску која је покушала да потчини ВМРО у том циљу организовала врховни комитет у Софији и Србија и Грчка су покушале да искористе ВМРО за своје циљеве и по могућности да је потчине. У том циљу у Београду је био формиран „Македонски одбор“, а у Атини „Македонски комитет“. И један и други су покушали да потчине Централни комитет из Солуна обећавајући им финансиска средства и оружје а истовремено су у Србији односно у Грчкој организовали четничке организације које су затим биле слате у Македонију ради вршења пропаганде и диверзије. Тако је ВМРО сада морао да се бори не само против Турака него и против наоружаних чета које су у Македонији слаале Бугарска, Србија и Грчка. Својим четничким акцијама у Македонији су се нарочито ис-

такал српске војводе Јован Бабунски, Глигор Соколовић, Василије Трбић, Јован Довезенски, Коста Пећанац и други.

Македонски комитет из Атине слао је своје наоружане чете које су се звале „андартске“. Оне су улазиле у македонска села и присиљавале македонско становништво да се декларира као грчко и да напусти бугарску егзархију и приђе Цариградској патријаршији. У борбама против врховистичких наоружаних чета после Илинденског устанка нарочито се истакло Јане Сандански, који је својим четама потпуно владао Пиринским крајем због чега је био назван „Пирински цар“. Тако је на чело ВМРО-а дошао Јане Сандански који је био доследан наследник Делчева. Он је врховистичким четама говорио „Ми не желимо бугарску Македонију, него Македонију Македонцима“. Он се често сударао са врховистичким четама и дуго година није им давао да делују у Пиринском и Серском крају. Јане Сандански је сматрао да су за превремени устанак углавном криви Борис Сарафов и Иван Гарванов. Зато је Окружни комитет Серског револуционарног округа 10. октобра 1907. године осудио на смрт ову двојицу. Атентат обојице је извршен новембра месеца исте године од стране Тодора Панице, заменик Јанета Санданског у Серском округу. У прогласу који је дат поводом овог атентата било је речено да су обојица били осуђени на смрт јер су дуго година радили против интереса македонског народа и били експоненти бугарског двора и владе¹².

После Илинденског устанка Организација ВМРО-а поделила се на две струје на левицу и десницу. Док је десница све више плувала у врховистичке воде да би се касније и потпуно потчинила бугарском двору, влади и буржоазији, докле је левица тражила излаза из настале ситуације после Илинденског устанка. На челу левице био је Јане Сандански, Христо Чернопеев, Тодор Паница, Димитар Влахов и други. На челу деснице били су: Тодор Александров, Христо Матов, Александар Протоберов и касније Иван (Ванчо) Михајлов.

Разочарана у суседне земље левица ВМРО-а после Илинденског устанка се оријентирала на сарадњу са Турским револуционарним покретима. У том циљу левица је почела да сарађује са „Младотурцима“ који су се борили да се успостави Устав и Парламент, који је Султан Абдул Хамид II укинуо 1876. године. Неки од Младотурака предлагали су да се формира „муслиманска федерација“ т.ј. да се турска Империја претвори у федерацију где би свака област укључујући ту и Македонију имала своју самоуправу и аутономију. У многим македонским гарнизонима били су формирани младотурски комитети и 3. јула 1908. године командант гарнизора у Ресену Нијази Беј почео је покрет трупа, заузео је град и кренуо према Битољу. Младотурци су затим заузели Охрид, Стругу, Дебар, а 22. јуна ушли у Битољ, ослободили све политичке затворенике који су углавном били Македонци из редова ВМРО-а или учесници у Илинденском устанку. Султан је послао своју војску против Нијази Беја но када се солунски гарнизон на челу са Енвер Бејом прикључио устаницима

¹² Р. Попазаров, Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век, Скопје, 1973, 69.

и када је тако цела Македонија заузета од Младотурака султанске војске су се повукле. Из свих затвора у Македонији били су пуштени политички затвореници. Македонске револуционарне чете које су се дотле налазиле по планинама силазиле су у градове и братимиле се са Младотурцима, узвикујући „Хуријет“ (слобода) или „Јашасан Хуријет, адалет, музавет“ (да живи слобода, братство и јединство), односно лозунге и паролe француске буржоаске револуције. Ово је период који се карактерише великим револуционарним успоном у читавој Македонији. Султан је био приморан да успостави Устав и да сазове Парламент у који су углавном ушли Младотурци¹⁸.

Међутим султанска реакција није мировала и она је 13. априла 1909. године извршила контра удар и освојила власт у Цариграду. Младотурска партија, Влада и Парламент разбежали су се из престонице. Но контрареволуција није нашла подршку у унутрашњости земље. Супротставили су се сви војнички корпуси стационирани у Македонији. Њима су се придружили реформирана жандармерија по Мириштетским реформама као и турски, македонски и албански добровољци. Наоружане чете ВМРО-а на челу са војводама Јане Сандански, Тодор Паница и Христо Чернопеев придружили су се Младотурцима па су заједно кренули према Цариграду. Младотурци и македонски револуционари успели су да заузму Цариград, да збаци Султана Абдул Хамида II и да поновно успоставе уставност и парламентаризам. Овде су се показала све способности Јанета Санданског као војног и политичког руководиоца македонских наоружаних чета и као вође Народно федеративне партије која је као македонска политичка партија тражила федеративно уређење турске Империје. Овде се огледа визуелност и далековидост Санданског који се бојао апетита суседник балканских држава које су се стремиле да разграбе и поделе Македонију у случају да се распадне европски део Турске. Бојећи се евентуалне поделе Македоније он је заступао гледиште да се за сада треба борити само за аутономију Македоније у саставу Турске империје и у том циљу и у оваквим програмом била је организована Народно федеративна партија. Најзначајније место у политичком животу македонског народа у периоду Младотурске револуције припадало је НФП. Ова Партија представљала је легалну политичку организацију и лево крило ВМРО-а. Ова Партија почела је да издаје и свој лист „Конституциона Зарја“ под редакцијом Димо Хаџи Димова. Затим је НФП издавала још и листове „Единство“ и „Народна воља“. НФП оријентирала се на легалну парламентарну борбу у сарадњи са младотурцима да би извојевала аутономију Македоније у склопу турске Империје. Димитар Влахов као претставник НФП био је македонски претставник у турском парламенту. Он је често држао говоре у парламенту тражећи федеративно уређење турске Империје у којој би Македонија била посебна самостална јединица. Међутим, младотурци никада нису успели чак ни да поставе а камо ли да реше национално питање у многонационалној турској држави. НФП је у парламенту и преко својих

¹⁸ М. Пандевски, жане Сандански во македонското ослободително движење, Гласник на Институтот за национална историја Скопје, год. XVI, бр. 2, 1973.

листова тражила да се остваре следећи циљеви: Укидање свих религиозних, националних и сталешких привилегија, одвајање цркве од државе и забрана црквама да врше националне пропаганде, увођење обавезног основног образовања са наставом на матерњем језику, замену постојеће војске у народном милицијом која би служила у својој националној области. Овако преуређена турска Империја могла је да послужи, према предвиђањима НФП, као гаранција да се сачува територијална и национална целина Македоније угрожена од завојевачких апетита суседних монархија. Увођење радикалних демократских реформи а за које су се младотурци показали неспособни ускоро је прекинуто. Постепено су младотурци прелазили у офанзиву против НФП и августа 1910. године НФП је била забрањена и тако је она нестала са македонске политичке сцене.

У овом легалном периоду и суседне монархије су искористиле прилику да оснују своје легалне политичке партије као што су били: „Сојуз на бугарските конституциони клубови“, експозитурa бугарске владе¹⁴.

Српска пропаганда предвођена конзулима из Скопља и Битоља основала је своју политичку организацију названу „Српска организација“ на челу са професором Богданом Раденковићем.

И грчка пропаганда је оснивала своју легалну политичку организацију.

Тако је и у време Младотурака било јасно изражено ривалство суседних монархија на самом тлу Македоније.

Преговори суседних монархија за поделу Македоније почели су још крајем XIX века. Први дипломатски контакти били су успостављени између Србије и Бугарске када је бугарски кнез Фердинанд посетио Цариград. Он се тамо састао са српским послаником Владаном Борбевићем и рекао му је: „Ја одлично знам да је Македонија главни разлог што не може искрено и братски да се успоставе добри односи између Бугарске и Србије. У Македонији становништво није ни бугарско ни српско. Они говоре једним језиком који је исто тако далеко од српског колико и од бугарског, но исто толико близак колико српском толико и бугарском; то је посебан дијалект ако не и посебан језик“.

Десетог фебруара 1897. године била је потписана т.з. „Угодба“ од четири тачака по којој су се обе владе споразумеле и обавезале да све проблеме у вези са поделом Турске (односно Македоније) међусобно расправе. Србија је тада јавно признала бугарској влади да има своје „националне“ интересе и економску потребу да изађе на Јегејско море код Солуна. 1897. године Бугарска је успоставила и прве паралелне разговоре са Грчком т.е. са министром спољних послова Грчке Скулудисом. Ови разговори су се касније продужили и то 1899. године у Атини.

Српско-бугарски разговори су се обновили 1904. године, а 1911. године дошао је до сусрета између бугарског претставника Гешова и претседника Српске владе Милована Миловановића. Тада је израђена „промеџорија“ у којој је било речено да треба да се тражи

¹⁴ М. Пандевски, Политичките партии и организации во Македонија (1908—1912), „Култура“, Скопје, 1965, 11—46; 108.

аутономија за Македонију а уколико је то немогуће да се оствари онда да се Македонија подели и то Србија да добије територију западно од реке Пчиње и западно од Вардара а источни део Македоније да добије Бугарска. Ускоро је Миловановић одбио да дискутује о аутономији Македонији и тражио је преговоре једино у циљу поделе.

После две деценије преговарања 13. марта 1912. године закључен је „Уговор за пријатељство и савез“. Уз овај уговор био је прикључен и „тајни анекс“. По другом члану овог анекса Србија признаје право Бугарске на територије источно од реке Струме, а Бугарска признаје право Србији на територије западно и северно од Шар планине. Што се односи на територије између Шар планине и Родопа закључено је да се на тој територији организује аутономна област Македоније, а уколико је то немогуће да се за ту територију тражи арбитража руског цара.

Српско-бугарски договор је затим био проширен савезничким договорима између Бугарске и Грчке од 29. маја, између Србије и Грчке од септембра месеца. Као њихов савезник касније је приступила и Црна Гора но из чисто антигурских побуда и без никаквих претензија на Македонију.

Осамнаестог октобра 1912. године савезници су објавили рат Турској. Тако је почео Први балкански рат који се катастрофално завршио за Турску. Српске војске преко Скопља и Битоља састале су се са бугарским и грчким трупама код Вевџелије која је постала тромеће. Овде треба истаћи да је у балканском рату узело учешће и много Македонаца који су били у саставу српске, бугарске или грчке армије или су се борили као наоружани припадници левог крила ВМРО-а на чело са Јане Санданским. Чете Санданског су заузеле скоро читав Серски округ и дошли све до Солуна. После победе савезника и то неколико дана у Солуну је одржан банкет где су победници славили победу здравицама. На овом банкету дошао је наоружан и Јане Сандански. Док су сви наздрављали за „ослобођење“ Македоније Јане Сандански је у својој здравици исказао да ово не сматра ослобођењем Македоније него њеном поделом и захтевао је слободну и аутономну Македонију. Присутни официри седних армија су се ухватили за оружје на ове речи Санданског. Затим је Сандански демонстративно напустио банкет.

У Првом балканском рату српске војске су заузеле не само део Македоније него и преко Албаније изашле су на Јадранско море. Одмах после рата у новонасталој ситуацији активирала се и дипломатија европских сила. Тако је Аустро-угарска тражила да се оснује аутономна Албанија. На њен захтев 27. XII 1912. године основана је Албанија и тако су српске војске морале да се одатле повуку а пошто је Бугарска тражила на основу ранијих уговора територије Македоније које су сада биле у рукама српске војске настао је спор између савезника. Бугарска је била незадовољна јер је сматрала да је добила најмањи део Македоније. Највећи део Македоније (Егејска Македонија) заузела је Грчка. Егејска Македонија је и по територији и по становништву и по богатству била најбогатији део Македоније, а Бугари су сматрали да је Пиринска Маке-

донија коју су они заузели не само најмања него и најсиромашнија. Подстрекавана од Аустро-угарске Бугарска је 29. јуна 1913. године напала своје дојучерашње сараднике. Почео је Други балкански рат који је јасно и недвосмислено показао да је проузрокован тежњом и жељом сваког савезника да уграби што већи залог Македоније. Као што је познато Бугарска је изгубила Други балкански рат и по Букурешком уговору од августа 1913. године морала је да се задовољи само са Пиринском Македонијом¹⁵.

Тако је Македонија од балканских ратова до данас подељена на Вардарски, Пирински и Егејски део Македоније. Македонија која је хиљаду година била интегрална како у саставу Византије тако и у саставу Турске империје; 1913. године први пут је подељена између суседних монархија. Овој подели Македоније македонски народ је дао отпор у свим трима деловима. Пошто се Јане Сандански највише опирао подели Македоније на њега су више пута спремали атентат и најзад је био убијен 22. априла 1915. године и то од стране врховистичких плаћеника. После овога настала је серија атентата, левица је убивала припаднике деснице и обратно. Била је скоро свакодневна појава атентата по улицама Софије и других бугарских градова. Затим су се атентати проширили и у другим већим градовима западне Европе. Десно крило ВМРО-а се постепено фашизирао, а нарочито од како је на њено чело дошао Иван Михајлов. Левица је морала да побегне из Бугарске, прво је отишла у Беч где је издавала своје листове. На челу левице био је Димитар Влахов. Он је у Бечу редактирао лист „Балканска федерација“ који је излазио на све балканске језике и на француски језик. Атентатори деснице и у Бечу су извршили неколико атентата па је Димитар Влахов са својом групом отпутовао за СССР¹⁶.

Као што сам рекао десница ВМРО-а се почела фашизирати и то нарочито после појаве фашизма у Италији. Иван Михајлов повезао се са фашистима у Италији, Мађарској и са хрватским усташама. ВМРО је чак припремала и атентат на краља Александра у Марсељу 1934. године разуме се уз помоћ мађарских фашиста и хрватских усташа.

После Првог светског рата српска буржоазија је у Вардарској Македонији спроводила денационализацију македонског народа, не дозвољавајући му да афирмише своју националну културу, била је забрањена употреба македонског језика, Македонци су називани „Јужним Србијанцима“ а Македонија „Јужна Србија“. У Македонији није се смело певати на македонском језику, дотле су македонске песме у Београду извођене као јужносрбијанске. У Вардарској Македонији Македонци су били принуђени своја имена да завршавају на „ић“. Македонци нису имали приступа у државној администрацији па су сви службеници од бана па до курира били Шумадинци, Црногорци и слично. У Вардарској Македонији је вршена систематска колонизација, додељујући земљу коју су Турци напустили дољеницима из Србије, Црне Горе, Босне.

¹⁵ Г. Абациев, Балканските војни и Македонија, Скопје, 1958, 40.

¹⁶ М. Пандевски, Јане Сандански, Скопје, 1968, 23—31.

У Пиринској Македонији исто тако била је забрањена употреба македонског језика. Бугарска буржоазија је присиљавала Македонце да се декларишу као Бугари и њихова презимена да завршавају на „ов“ или „ев“. У Пиринској Македонији је владао прави терор фашизиране ВМРО. Македонци нису имали своје претставнике у Парламенту и у Пиринској Македонији нису грађени индустријски објекти.

Слично, ако не и горе стање било је и у Јејејској Македонији. Грчка монархистичка клика исто тако је забранила употребу македонског језика, Македонци су систематски денационализовани тако да су све школе биле на грчком језику. Не само на улици, већ и у македонским домовима је била забрањена употреба македонског језика. Поред тога грчке власти су терором и економским мерама присиљавале Македонце да се исељују из Јејејске Македоније и то је период када је највише Македонаца из ових крајева отишло на печалбу у прекоокеанске земље. На њихово место досељавани су Грци из Јејејских острва или Пелопонеза. Презимена Македонаца морала су да завршавају на „ос“¹⁷.

Македонски народ је давао отпора у сва три дела Македоније. Зато су затвори били пуни Македонаца а атентати нису престали ни у једном делу. То је био најтежи период македонске историје. Овакво стање је трајало све до Другог светског рата.

Између два светска рата појавила се македонска радничка класа и Комунистичка партија Југославије, Бугарске и Грчке. Македонци су члановали у овим трима партијама јер све до 1943. године није постојала посебна македонска национална комунистичка партија. Комунистичке партије свих трију суседних земаља судариле су се са македонским питањем. У периоду између два светска рата на разним конгресима суседних комунистичких партија час је признавано, час је одрицано право македонског народа. Ове партије су понекад имале скоро исти став према македонском питању као и њихове националне буржоазије.

У току Другог светског рата македонски народ у заједници са осталим југословенским народима узео је активно учешће у борби против фашизма борећи се истовремено и за своју националну афирмацију. У саставу трију Комунистичких суседних партија Македонци су дали значајан допринос у борби против фашизма, међутим су само у Вардарској Македонији успели да стекну и национално признање, док се у Пиринској и Егејској Македонији и даље врши денационализација македонског народа.

Кратак период у време Георгија Димитрова у Бугарској је била призната македонска националност, у Пиринској Македонији је био заведен македонски језик у свим школама, листови су били на македонском језику и они су се слободно декларирали као Македонци. После појаве Информбироа а нарочито две године после смрти Георгија Димитрова била су укинута сва права македонског народа у Пиринској Македонији. Овакво стање остало је до данас¹⁸.

¹⁷ П. Стојанов, Македонија во времето на балканските и Првата светска војна (1912—1918), Скопје, 1969, 105.

¹⁸ Историја на македонскиот народ, т. III, Скопје, 1969.

VMRO ET LA QUESTION NATIONALE MACÉDONIENNE

Résumé

Dans le présent article l'auteur essaie de donner un aperçu général synthétique de l'histoire de VMRO (Organisation révolutionnaire macédonienne interne) et de présenter son attitude envers la question nationale macédonienne, à partir de la fondation de VMRO en 1893 jusqu'après la Première guerre mondiale, lorsque la droite de cette Organisation se fascisa et entra en service de la cour bulgare, tandis que la gauche cherchait une alliance avec les partis communistes. On a présenté également la manière dont cette Organisation fut constituée, ses méthodes et ses objectifs, la lutte pour l'autonomie de la Macédoine, l'insurrection d'Ilinden, le rôle de VMRO dans la mouvement des Jeunes Turcs en 1908 avec Jane Sandanski à la tête, l'attitude envers la Première et la Deuxième guerre balkanique et envers la Première guerre mondiale, ainsi que sa réaction à la division de la Macédoine entre les monarchies serbe, bulgare et grecque. On a donné ensuite un bref historique des trois parties de la Macédoine, celles du Vardar (Yougoslavie), de l'Égée (Grèce) et de Pirin (Bulgarie) entre les deux guerres mondiales, l'époque où les Macédoniens ne jouissaient pas de leurs droits nationaux, mais étaient plutôt exposés à la dénationalisation et l'assimilation dans toutes les trois parties de la Macédoine.

Ю. А. ПИСАРЕВ

Институт славяноведения и балканистики СССР
Москва

ПОРТРЕТЫ СОВРЕМЕННОКОВ. Н. Г. ГАРТВИГ — РУССКИЙ ПОСЛАНИК В СЕРБИИ

(1909—1914 г. г.)

В „Истории дипломатии“, написанной известным советским ученым, покойным академиком В. М. Хвостовым, внешняя политика России на Балканах в 1909—1914. г.г., проводником которой была „чрезвычайный посланник и полномочный министр при дворе сербского короля“ Николай Генрихович Гартвиг, изложена весьма обстоятельно¹, что освобождает нас от необходимости разбирать этот вопрос. Менее подробно в книге, а также в других работах советских и зарубежных исследователей по истории дипломатии освещается деятельность самого Гартвига. Пока что в мировой историографии о нем нет ни одного специального исследования.

Друзья и сподвижники дипломата в своих мемуарах ограничились главным образом описанием отдельных эпизодов из его жизни, недоброжелатели и идейные противники посланника из германо-австрийского лагеря окружили его имя множествами вымыслов.

Фальсификация истории деятельности Гартвига и внешней политики России на Балканах началась германской и австро-венгерской историографией еще во время первой мировой войны. Так, в венгерском официозе газете „Шештер Ллойд“ от 3 декабря 1915 г. была напечатана статья „Тридцать лет дипломатии России на Балканах“, где доказывалось, что будто бы Н. Г. Гартвиг, которого газета называла „злым гением“, подталкивал Сербию к войне с Австро-Венгрией².

29 июля 1916 г. в органе австро-венгерских оккупационных властей в Сербии газета „Белоградске Новини“ появилось сообщение о том, что в Белграде была найдена неопубликованная рукопись русского посланника, из которой следовало, что он был осведомлен о заговоре сараевских террористов на жизнь австрийского престолонаследника Франца Фердинанда, а военный агент России в Белграде полковник В. А. Артамонов принял непосредственное участие в его

¹ История дипломатии. Т. П. (Автор тома В. М. Хвостов). М., 1963.

² „Pester Lloyd“, 3. XII 1915. — Центральный Государственный исторический архив СССР (далее ЦГИА), ф. 1470. оп. 2, д. 21, л. 278.

организации³. Эти сообщения оказались обычной газетной уткой и позже были опровергнуты подлинными документами, но созданная ими легенда о причастности Н. Г. Гартвига и В. А. Артамонова к сараевском покушению вошла в австрийскую и германскую буржуазную литературу т.н. ревизионистского направления, представители которого пытались пересмотреть итоги мировой войны 1914—1918 г. г., взвалив ответственность за нее на Россию и Сербию⁴.

В конце войны в Берлине была издана книга проф. Фароса „Процесс против террористов в Сараеве“, в которой ее автор — лидер иезуитов Боснии и Герцеговины Антон Цунтигам — извращая факты, выступил с утверждением, что Австро-Венгрия вела оборонительную войну против Сербии, а последняя под давлением России и Франции проводила провокационную антиавстрийскую политику, угрожавшую существованию Дунайской монархии. Главными инициаторами этой политики, по словам Фароса—Цунтигама, были Н. Г. Гартвиг и Французская масонская ложа „Великий Восток“⁵. Большинство участников сараевского заговора 1914 г., утверждал автор, были членами сербской националистической организации „Народна одбрана“, которая, по его мнению, была филиалом упомянутой масонской ложи.

Примечательно, что ту же версию в 1938 г. выдвинул центральный орган нацистской партии Германии газета „Фолькишер Beobachter“⁶, а в годы гитлеровской оккупации Югославии усташская газета „Хрватски Народ“⁷ и коллаборационист М. Банич в бульварной брошюре „Масоны в Югославии“⁸. Ряд авторов утверждал, что Н. Г. Гартвиг и В. А. Артамонов были связаны не с „Народной одбраной“ и масонской ложей, а с конспиративной организацией сербского офицерства „Объединение или смерть“ или „Черная рука“⁹. Доказательством в пользу этой недостоверной версии служили случайные факты, в том числе распоряжения Н. Г. Гартвига сотрудникам русской миссии в Белграде собирать материалы о „Черной руке“ и его интервью корреспондентам петербургских газет от 1913 г., в котором посланник заявил, что организация „стремится осуществить национальные идеалы Сербии“¹⁰.

В действительности же Н. Г. Гартвиг был противником, а не сторонником „Черной руки“, т.к. не соглашался с ее заговорщической тактикой. В 1914 г. он настаивал на ограничении ее деятельности¹¹.

Не имел никакого отношения к „Черной руке“ и военный агент России в Сербии полковник В. А. Артамонов. По долгу службы он

³ „Београдске Новине“, 29. VII. 1916.

⁴ F. Wiesner Die Schuld der Serbischen Regierung am Mord von Sarajevo — „Die Kriegsschuldfrage. Berliner Monatshefte“, 1928, N 4; M. Bogitschewitsch, Mord und Justizmord, Südslawische Monatshefte 5, München 1929.

⁵ Prof. Pharos, Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajevo, Berlin 1918.

⁶ Völkischer Beobachter, 8. I. 1938.

⁷ Hrvatski Narod, 28. VI. 1941.

⁸ М. Банич, Масонерија у Југославији, Београд, 1941.

⁹ E. Durham, The Sarajevo crime, London 1925.

¹⁰ „Die Kriegsschuldfrage, Berliner Monatshefte 4, 1928, 366.

¹¹ Ю. А. Писарев, Сербия и Черногория в первой мировой войне 1914—1918 гг., М., 1968, 31—32.

поддерживал контакты с ее руководителем, начальником осведомительного отдела сербской армии полковником Д. Дмитриевичем-Аписом, но дальше этого дело не шло.

В. А. Артамонов, подобно Н. Г. Гартвигу, не одобрял деятельность этой организации, опасаясь, что „преторианцы“ могут захватить власть в Сербии и толкнуть ее на путь военных авантюр. В своем рапорте в Главное управление генерального штаба России от 9 ноября 1911 г. В. А. Артамонов писал: „Было бы весьма прискорбно, если бы некоторые офицеры приняли участие в этой, хотя и патриотической, но тайной организации“¹².

В мемуарах, опубликованных в 1938 г., В. А. Артамонов категорически отрицал свое участие в сараевском заговоре. Он писал, что ничего не знал о заговоре уже по одному тому, что в тот период, когда он составлялся, его целых четыре месяца не было в Сербии¹³.

После второй мировой войны реакционная буржуазная историография продолжала тенденциозно освещать историю австро-сербских и русско-сербских отношений накануне первой мировой войны, нагромождая вокруг Н. Г. Гартвига, В. А. Артамонова, Н. Пашича и других политических деятелей того времени всякого рода вымыслы и небылицы.

Так, австрийский историк Г. Юберсбергер в книге „Австрия между Россией и Сербией“, опубликованной в 1958 г., снова вытаскил опровергнутую историографией версию о соучастии сербского правительства и русской миссии в Белграде в сараевском заговоре 1914 г.¹⁴ Юберсбергер извратил центральный документ, на котором была построена вся его концепция-рапорт полковника Дмитриевича-Аписа председателю Салоникского военного трибунала полковнику Мишичу. Апис писал, что он не информировал полковника В. А. Артамонова о сараевском заговоре. Юберсбергер придал этому документу прямо противоположный смысл. Американский историк С. Гаврилович доказал недостоверность материалов, использованных Юберсбергером¹⁵.

Столь же недобросовестной является и новейшая книга бывшего прессташе Австрии в Бонне Ф. Вюртле „Следы ведут в Белград. Закулисная сторона драмы в Сараеве 1914 г.“, опубликованная в 1975 г.¹⁶ В ней повторяются старые измышления германо-австрийской реакционной историографии по поводу деятельности Н. Г. Гартвига и русской миссии в Белграде накануне первой мировой войны.

¹² В. А. Артамонов помощнику первого оберквартирмейстера ГУТШ Н. А. Монкевичу, Белград, 9. XI.1911, № 167 — Центральный Государственный военно-исторический архив СССР (далее "ЦГВИА") ф. 7000, оп. I, л. 7371, л. 28—30.

¹³ „Die Kriegsschuldfrage Berliner Monatshefte“, VII-VIII, 1938, 595—597.

¹⁴ Н. Übersberger, Österreich zwischen Russland und Serben. Köln—Graz, 1958.

¹⁵ The Journal of Modern History, 4, vol. XXVII, Chicago, Dezember 1955, 410—414.

¹⁶ F. Würthle, Die Spur führt nach Belgrad. Die Hintergründe des Dramas von Sarajewó 1914, Wien—München—Zürich, 1975.

В настоящей статье, являющейся частью работы автора о русско-сербских отношениях в 1914—1918 г.г., приводятся некоторые новые данные о Н. Г. Гартвиге, основанные на подлинных документах.

Николай Генрихович Гартвиг родился 16 декабря 1857 г. на Кавказе в поселке Гори в обедневшей дворянской семье военного врача, обрусевшего немца, проживавшего ранее в Средней Азии. Родители Гартвига дали сыну широкое и разностороннее образование. Еще в детстве он изучал французский и немецкий языки, позже овладел персидским и сербо-хорватским. Молодой человек хорошо знал историю и литературу, закончил с отличием классическую гимназию и историко-филологический факультет Новороссийского Государственного университета в г. Одессе. В 1874 г. он с блеском защитил магистерскую диссертацию на тему „Оноре Габриэль Мирабо“. В 1875 г. началась дипломатическая карьера Н. Г. Гартвига. Незаурядные способности помогали ему быстро продвигаться по службе. Уже через три месяца после зачисления в Министерство иностранных дел он получил первый чин коллежского секретаря, в 1881, стал коллежским асессором, через три года — наворным советником, в 1896 г. — действительным статским советником, а в 1900 г. — гофместером императорского двора, что было высшим званием, которое в Министерстве имели немногие¹⁷.

Весьма солидной была и его практическая деятельность. Н. Г. Гартвиг занимал посты вице-консула в Бургасе (1878), генерального консула в Бейруте (1897), вице-директора и директора I-го Азиатского департамента МИА (1897—1906 г.г.). В 1905 г. он принял участие в мирных переговорах с Японией, а в 1906 г. был назначен на один из самых ответственных постов — чрезвычайного посланника и полномочного министра в Персии, где в это время развертывалась острая дипломатическая борьба между Россией и Англией¹⁸.

В 1909 г. Н. Г. Гартвиг получил не менее важное назначение в другой район повышенной активности русской дипломатии — на Балканы. То была грозная для Балкан и Сербии пора. В 1908 г. Австро-Венгрия аннексировала Боснию и Герцеговину, окончательно отрезав Сербии выход к Адриатическому морю. Не довольствуясь этим, Дунайская империя угрожала Сербии войной¹⁹. „Война неизбежна, — заявляла милитаристская австрийская газета „Данцерс Армее Цейтунг“ от 7 января 1909 г. — Никогда еще мы не были так уверены в ее победоносном окончании“²⁰.

Австро-Венгрию подталкивала на войну с Сербией Германия. В феврале 1909 г. в результате переписки начальников генеральных штабов Австро-Венгрии и Германии генералов Конрада фон Хётцендорфа и Мольтке (младшего) был согласован план совместных действий, предусматривавший вовлечение в войну не только Сербии, но

¹⁷ Архив внешней политики России (далее — АВПР), ф. ДАСХД, Формулярные списки, д. 836, л. 1—4.

¹⁸ См. И. В. Бестужев, Борьба в России по вопросам внешней политики, 1906—1910 г.г. М., 1961, 156—178.

¹⁹ Dancers Armees Zeitung, 7. I. 1909.

²⁰ J. Јовановић, Одговорност Србије за светски рат, Београд, 1927, 7—9.

также Франции и России²¹. „Только вторжение Австрии в Сербию — а это создаст казус федерис для Германии. Последняя намерена, кроме того, напасть на Францию“²². Боснийский кризис, таким образом, был чреват угрозой всеевропейской войны, к которой Россия, ослабленная войной с Японией, не была готова. Перед Гартвигом Министерством иностранных дел была поставлена задача предотвратить преждевременные ответные шаги со стороны Сербии и внести успокоение в сербское общество, оскорбленное и взбудораженное насильственной аннексией Боснии и Герцеговины, наглыми угрозами австро-венгерской военщины. „Сегодня Австро-Венгрия является объектом ненависти сербов — констатировал французский дипломат Дефрансе в своем донесении из Белграда от 14. X 1908 г.“²³. Гартвиг должен был также восстановить доверие к России, сильно подорванное политикой Извольского в боснийском вопросе и по возможности добиться создания союза балканских государств под ее Эгидой.

17(30) июня 1909 г. он прибыл в Белград, сменив на посту полномочного посланника и чрезвычайного министра при дворе сербского короля С. В. Сергеева, дипломата с большим опытом, но человека со слабым и нерешительным характером.

Николай Генрихович был прямой противоположностью Сергеева. Он обладал сильной волей и настойчивостью в достижении целей, на пути к которым не останавливался перед средствами. „Русский посланник в Белграде, — писала шовинистическая австрийская газета „Reichspost“, — один из самых опасных для нас дипломатов. Перекочевав из Персии на Балканы, Гартвиг принес с собой приемы персидской политики, не отличающиеся разборчивостью“²⁴.

Гартвиг как представитель своего класса был проводником политики царизма на Балканах, стремившегося, как писал В. И. Ленин „к захвату Персии, Монголии, Азиатской Турции, Константинополя, Галиции и т.д.“²⁵. Гартвиг считал, что главной задачей России на Балканах является объединение славянских народов вокруг России и в интересах России.

Критикуя альтруистов от политики, Гартвиг писал: „В политике России на Балканах всегда было много сентиментальности. Она несла жертвы, не требуя взамен содействия планам своей политики. В результате славяне пришли к заключению, что Россия только для того и существует, чтобы прибегать к ним на помощь“²⁶.

Сам Гартвиг был весьма далек от сентиментальностей и руководствовался лишь трезвым расчетом. Но политика, которую он проводил, объективно отвечала интересам Сербии и других балканских

²¹ К. Б. Виноградов, Боснийский кризис 1908—1909 г., А. 1964, 126. могло бы вызвать активное выступление России, — заявлял Мольтке,

²² F. Conrad von Hötendorf. Aus meiner Dienstzeit 1906—1918, Bd. I, Wien—Berlin, 1921, 379—384, 394—396.

²³ Documents diplomatiques françaises 1871—1914, II-e série vol. XI, p 492, К. Б. Виноградов, указ. соч., 106.

²⁴ Reichspost, II. VII. 1914.

²⁵ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 26, 162.

²⁶ Н. Г. Гартвиг Записка от 14. (27) V. 1913. АВПР. ф. Политархив, д. 3711, л. 117.

стран, т.к. была направлена против главного врага балканских народов — германо-австрийского империализма, угрожавшего их независимости.

Австро-Венгрия, отмечал В. И. Ленин, „десятилетия шла на Балканы, чтобы там душить“²⁷. За один только 1913 г. монархия Габсбургов 10 раз угрожала Сербии войной, вызывая на Балканах острейший кризис²⁸.

Сербия в эту эпоху могла положиться только на Россию. Англия и Франция были заняты своими делами на Ближнем Востоке и в других районах мира и имели сравнительно небольшие интересы на Балканах. В то же время они оказывали противодействие попыткам России установить здесь свою гегемонию, опасаясь, что Балканы могут быть использованы Россией для последующего захвата проливов.

В Архиве внешней политики России хранится интересный и еще не опубликованный документ — письмо А. П. Извольского С. Д. Сазонову от 24. II 1912 г. об отношении Франции к сербскому вопросу. Извольский писал, что одной из причин его уступок Эренгау была позиция Франции, отказавшейся поддержать Россию и Сербию во время боснийского кризиса 1908—1909 г. „Мы были удивлены неожиданно сдержанным, чтобы не сказать враждебным тоном французской печати и безучастным отношением правительства к вопросам и событиям глубоко волновавшим тогда Россию. Заявление, сделанное мне в наиболее критическую минуту французским послом от имени своего правительства, что французское общественное мнение не допустит, чтобы Франция могла быть вовлечена в войну из-за сербских вождедений, т.е. из-за вопроса, не затрагивающего жизненных интересов ни Франции, ни России и состоявшегося почти одновременно франко-германского соглашения о марокканских делах, несомненно повняли на наше окончательное решение“²⁹.

Р. Пуанкаре дал понять Извольскому, что Франция выполнит свое обязательство по русско-французской военной конвенции 1889 г. только в случае нападения Германии и Италии на Россию или Францию, но не начнет войны с Австро-Венгрией из-за конфликта с Сербией и Россией³⁰.

Аналогичной была позиция и Англии. В Лондоне лишь на словах метали громы и молнии по поводу неспровоцированной агрессии Австро-Венгрии в Боснии³¹. Но на практике ничего не собирались против Австро-Венгрии.

Позиция России отличалась от позиции ее союзников по Антанте. В Петербурге прекрасно понимали, что если Россия уступит свое влияние на Балканах Австро-Венгрии и Германии, то это будет озна-

²⁷ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 32, 91.

²⁸ J. Јовановић, Указ. соч., 9—11.

²⁹ АВПР, ф. Комиссия по изданию документов эпохи империализма, оп. 910, д. 194, л. 174—182.

³⁰ Там же.

³¹ British Documents of the War 1898—1914, vol. I, N 302, 390.

чать крах всей ближневосточной и средиземноморской политики царизма³².

В противовес Австро-Венгрии русская дипломатия намеревалась создать союз балканских государств. По мнению Гартвига, его основой должна была стать Сербия, а не Болгария или Греция, поскольку в Болгарии у власти находилась германофильская династия, а Греция пылала в фарватере Англии.

Такого курса придерживался новый министр иностранных дел С. Д. Сазонов, сменивший на этом посту незадачливого Извольского. Россия выступала за создание жизнеспособной и сильной Сербии с предоставлением ей выхода на Адриатическое море.

„С самого начала кризиса, — писал С. Д. Сазонов во „Всепопданнейшей записке“ царю от 3. XI 1912 г. — мы стали на точку зрения благожелательного отношения к законным стремлениям сербов отстаивать их политические и экономические интересы. В этом смысле и происходят переговоры между нами и дружественными нам кабинетами. Из обмена мнений между державами выяснилось, что Австрия, Италия и Германия не согласятся на приобретение Сербией в собственность порта на Адриатическом побережье и что они пойдут на крайние меры для отстаивания своей точки зрения... Лондон и Париж... не расположены обострять конфликт по этому частному вопросу”³³.

Эта генеральная линия на поддержку Сербии проводилась Гартвигом неизменно вплоть до смерти, последовавшей 27 июня 1914 г.

Чтобы упрочить связи России с Сербией, посланник содействовал в 1911 г. браку дочери сербского короля Петра I Елены с великим князем Иваном Константиновичем Романовым.

В январе 1914 г. по инициативе Гартвига в Петербурге были устроены смотрины невесты сербского престолонаследника Александра среди дочерей царя.

Благодаря своей супруге по второму браку Александре Петровне Фонвизиной, дочери известного дипломата Карцова, Гартвиг установил близкое знакомство с влиятельными черногорскими княжнами Анастасией и Милицей, женами великих князей Николая Николаевича и Петра Николаевича Романовых. При их содействии он получил доступ ко двору и одно время находился в милости у царя, имевшего пристрастие к балканским делам. Последний собирался даже сделать Гартвига министром иностранных дел вместо уволенного в отставку В. Н. Ламсдорфа, но позже, благодаря проискам Извольского, переменял свое намерение.

Помимо Извольского, прохладные отношения у Гартвига сложились с некоторыми другими высшими сановниками министерства — послом в Англии графом А. Н. Бенкендорфом, послом в Италии М. Н. Гирсом, посланником в Болгарии Некаюдовым³⁴. От С. Д. Сазо-

³² История дипломатии, т. II (Автор тома В. М. Хвостов). М., 1963, 662—664.

³³ С. Д. Сазонов-Николаю II, Спала, 3. XI-1912 г. — АВПР. ф. Политархив, д. 131, л. 10—11.

³⁴ См. например, С. Д. Сазонов Н. Г. Гартвигу. Личное письмо. Петербург, 28. X-1912 г. — АВПР. ф. Политархив, д. 130, д. 119.

нова он нередко получал нагоняи за „строитивость“, что вовсе не означало, будто Гартвиг проводил „самостоятельную политику“, как об этом писали позднее некоторые историки дипломатии.

„Могу Вас заверить, — писал Гартвиг С. Д. Сазонову, по поводу одного из таких „разносов“, — что разговоры, а еще в меньшей степени мои действия не вступали в противоречия с инструкциями, которые я получил. Я всегда (им) строго подчинялся, о чем можно судить по моим донесениям о встречах с Пашичем и другими политическими руководителями... Мне хорошо известно, что мое исключительное положение, которое я занимаю здесь, не нравится не только австрийским агентам, но и некоторым другим, но я считал, что положение русского представителя в славянской стране должно быть именно таким“³⁵.

И Гартвиг многое сделал для этого! Он ввел более современный деловой и более демократический стиль работы в посольстве. Его переписка с инстанциями носила строго деловой характер; в бумагах Гартвига отсутствовал подобострастный тон, он преднамеренно бравировал своей простотой изложения, что вызывало раздражение у дипломатов типа Бенкендорфа, который, стремясь показать свое аристократическое происхождение, писал витиеватым языком и по-английски.

Одноэтажный особняк на Теразии, где располагалась миссия, был широко открыт для посетителей. Посланник (Гартвиг проживал в том же здании) гостеприимно принимал не только иностранных дипломатов, но и более мелких чиновников. По воскресеньям в здании миссии устраивались вечера и Н. Г. Гартвиг, хорошо игравший на рояле, организовывал музыкальные встречи. Нередко гости садились за ломберный стол или предавались иным развлечениям.

Одновременно в кабинете посланника решались важные дела. Так, постоянными собеседниками Н. Г. Гартвига были глава сербского правительства Н. Пашич, престолонаследник Александр, заглядывая в здание миссии и сам король Сербии Петр I.

Н. Г. Гартвигу удалось осуществить многие задачи. Самым значительным его успехом было создание Балканского союза. Впервые в истории балканских стран в 1912 г. возникла коалиция Сербии, Болгарии, Греции и Черногории. „Слабость демократических классов в теперешних балканских государствах (пролетариат немногочисленный, крестьяне забыты, раздроблены, безграмотны), — писал В. И. Ленин, — привела к тому, что экономически и политически необходимый союз стал союзом балканских монархий“³⁶. Тем не менее освобождение земель от турецкого господства имело прогрессивное значение. Союз мог противостоять и экспансии германо-австрийского империализма. Н. Г. Гартвиг сумел также предотвратить экономическое закабаление Сербии Австро-Венгрией. Монархия Габсбургов предприняла в 1913 г. попытку навязать Сербии неравноправный торговый договор и заключить невыгодную сделку о строительстве на территории Сербии стратегических железных дорог с участием венских

³⁵ Марко (Б. Симић), Никола Хартвиг, Нова Европа, 17, Загреб 1928.

³⁶ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 22, 155—156.

монополий. Русский посланник, разгадав коварный замысел Австро-Венгрии, торпедировал эти соглашения³⁷.

Большим успехом Гартвига было урегулирование сербско-черногорских отношений вопреки попытке Австро-Венгрии перессорить эти страны³⁸. Русский посланник писал С. Д. Сазонову, что он действует в этом вопросе в полном согласии с Н. Пашичем, который по словам Гартвига, „не делает никаких секретов и передал ему личную переписку Петра и Николы“³⁹.

В 1914 г. Гартвиг своей деятельностью способствовал консолидации внутреннего режима в Сербии, поддержав Н. Пашича в борьбе против „Черной руки“ и оппозиции.

Это был сложный период в истории Сербии, характеризовавшийся резким обострением внутривосточной обстановки и ухудшением обстановки международной. Сербия только что пережила две кровопролитные балканские войны и, хотя и вышла из них победительницей, значительно истощила свои ресурсы. Она нуждалась в длительном мире. „Сербия жаждет мира“, — сообщил Н. Г. Гартвиг 13 октября 1913 г. в Петербург⁴⁰.

Австро-Венгрия, напротив, стремилась к войне с Сербией. „Момент для нас благоприятен, — писала газета „Милитеринше рундschau“. — Если мы не решимся на войну теперь же, то война, которую мы будем вынуждены вести не позже, чем через два-три года, начнется при гораздо менее благоприятных для нас обстоятельствах. Теперь инициатива находится в наших руках. Россия к войне не готова... Так как раньше или позже мы будем вынуждены вступить в войну, то мы предпочитаем вызвать ее сейчас же“⁴¹.

Россия и Сербия стремились проводить осторожную политику, чтобы не спровоцировать Австро-Венгрию к войне. В то же время националистическая организация „Черная рука“, недооценивая остроту ситуации, выступала за активизацию внешней политики и требовала увольнения в отставку „нерешительного Пашича“⁴². Против сербского премьера выступила также парламентская оппозиция.

В этой сложной обстановке, чреватой последствиями, Н. Г. Гартвиг поддержал Н. Пашича, выразив недоверие „Черной руке“. Русский посланник осудил и сараевское убийство, опасаясь, что оно может быть использовано Австро-Венгрией, как предлог к войне с Сербией⁴³. По поручению Министерства он предпринял ряд решительных шагов, чтобы внести успокоение в сербское общество, возбужденное слухами о готовящейся войне. В телеграмме С. Д. Сазонову от 26. VI (9. VII) 1914 г. Гартвиг сообщал, что он преподавал Пашичу

³⁷ АВПР, ф. Политархив, д. 529, л. 75; д. 530, л. 175—176. д. 531, лл. 370, 438, 439, 444, 447, 454.

³⁸ Н. Г. Гартвиг, С. Д. Сазонову, Белград, 25. III-1914 г. № 17 и 18 — АВПР, ф. Политархив, д. 532, л. 102—105, 110—112.

³⁹ Н. Г. Гартвиг, С. Д. Сазонову, Белград, 26. III (8. IV) 1913, № 283. АВПР, ф. Политархив, д. 531, л. 103.

⁴⁰ АВПР, ф. Особый политический отдел, д. 278, л. 2.

⁴¹ Militärische Rundschau, 2 VII. 1914. г.

⁴² Ю. А. Писарев. Указ. соч., стр. 31—32.

⁴³ Н. Г. Гартвиг, С. Д. Сазонову, Белград, 17 (30) VI. 1914., № 40, — АВПР, ф. Политархив, д. 532, л. 265—266.

совет не отвечать на австро-венгерские провокации и заверить Вену в готовности расследовать обстоятельства сараевского дела на территории Сербии, если окажется, что часть заговорщиков находится в этой стране⁴⁴.

Это была последняя телеграмма Гартвига. На следующий день русский посланник скончался, не послушавшись собственного совета сохранять спокойствие. Он отправился в австрийское посольство, чтобы опровергнуть гнусную клевету, возведенную на Россию и Сербию австро-венгерской пропагандой и там умер от инфаркта. После смерти Гартвига среди населения Белграда распространились слухи о его отравлении (Гартвиг пил воду в австро-венгерском посольстве) и эта версия вошла в антантофильскую литературу. Несмотря на всю ее неправдоподобность (медицинская экспертиза установила ненасильственный характер смерти русского посланника). Травля Гартвига австрийцами все же повлияла на здоровье дипломата.

Австрийский поверенный в делах фон Шторк (посланник В. Гизль был в отъезде) возвел на Гартвига обвинение в неуважительном отношении к австро-венгерскому государству. Он послал в Вену ложное сообщение о том, будто в день траура в Австро-Венгрии по случаю кончины престолонаследника Франца Фердинанда на здании русского посольства в Белграде не был приспущен флаг, а „в самом здании был организован веселый ужин с участием Гартвига“. Русский посланник, давно страдавший сердечной недостаточностью (он через два дня должен был уехать на лечение) воспринял эти несправедливые обвинения болезненно. Во время разговора с В. Гизлем он сильно волновался, что имело роковые последствия.

В. Гизль сообщил русскому поверенному в делах В. Н. Штрандтману: „Предварительно условившись по телефону, Ваш посланник приехал ко мне в 9ч. 10 м. вечера и немедленно заговорил о дошедших до него слухах относительно флага миссии, объясняя, что он сам, в день похорон наследника эрцгерцога отдал приказание его приспустить. Ваше слово для меня достоверный факт, — ответил я ему. — Я не сомневаюсь, что это убийство было осуществлено по чисто личным мотивам. Гартвиг сказал, что он не может уехать в отпуск до 29 июня, дня рождения короля. Смолкнув, он вдруг, сидя поник, и протонав два раза, поддерживаемый мною свалился на пол. Почувствовав, что пульс его почти не бьется, я немедленно послал за докторами. Было 9ч. 25 минут“⁴⁵.

Неожиданная кончина Гартвига взбудоражила Белград. Уже вечером вокруг здания русской миссии собралась огромная толпа. Часть народа отправилась к австрийскому посольству, и полиции, во избежание опасных инцидентов, пришлось установить дополнительные посты.

Городские власти сумели обеспечить порядок и неприкосновенность здания австрийской миссии, что не помешало фон Шторку распространить ложные слухи о нападении сербов на здание посольства

⁴⁴ Н. Г. Гартвиг С. Д. Сазонову, Белград. 26. VI (9. VII) 1914., № 187. — АВПР, ф. Политархив, д. 4283, л. 15.

⁴⁵ В. Н. Штрандтман, С. Д. Сазонову, 1 (14) VII-1914. — АВПР, ф. Политархив, д. 2845, л. 6—7.

и на членов австрийской колонии в Белграде. Российский посол в Вене Шебеко сообщал в Петербург 2(15) июля, что австрийская печать раздувала эти слухи, а на столичной бирже в преддверии австро-сербской войны началась лихорадка⁴⁶.

Поверенный в делах России в Белграде В. Н. Штрандтман, обеспокоенный возможностью новых провокаций со стороны Шторка, обратился к сербскому правительству с просьбой опубликовать официальное заявление с разъяснением действительных причин смерти Н. Г. Гартвига. Было решено ограничить доступ населения Белграда к праху покойного в здании русской миссии и по возможности скромно провести похороны, не допуская выступлений на панихиде представителей общественности⁴⁷.

Однако этот план удался лишь отчасти. Многочисленные общественные организации Сербии обратились в русское посольство и к семье покойного с просьбой похоронить Н. Г. Гартвига на сербской земле⁴⁸. Сербское правительство отклонило торжественный банкет по случаю дня рождения короля Петра I. Похороны Н. Г. Гартвига, состоявшиеся 1(14) июля вызвали огромное стечение народа. В. Н. Штрандтман сообщал в Петербург: „Несмотря на совершенно исключительное стечение народа в Белграде и на прибытие многочисленных депутаций селяков-крестьян из провинций, порядок соблюдался небывалый. Опасения австрийцев насчет враждебных демонстраций не оправдались“⁴⁹.

Монархии Габсбургов не удалось использовать похороны Гартвига для усиления антисербской кампании. Однако последняя продолжала нагнетаться германо-австрийской военщиной под предлогом расследований обстоятельств сараевского заговора и, как известно, привела к вручению Сербии 23 июля 1914 г. ультиматума, вслед за которым началась первая мировая война.

ПОРТРЕТИ САВРЕМЕНИКА. Н. Г. ХОРТВИГ — РУСКИ ПОСЛАНИК У СРБИЈИ (1909—1914 г.)

Резиме

Дипломатска делатност Н. Г. Хартвига у Београду пада у сложен и догабајима веома богат период историје Србије — 1908—1914 г., када се српска држава налазила у сталној опасности да буде подвргнута агресији од стране Хабсбуршке монархије. Немачко-ауст-

⁴⁶ НН Шебеко СД Сазонову, Вена, 2/15. VII-1914. — АВПР, ф. Политархив, д. 4213, л. 25.

⁴⁷ В. Н. Штрандтман — С. Д. Сазонову, Белград, 1 (14) VII-1914, № 197 — АВПР, ф. Политархив, д. 4213, л. 23.

⁴⁸ С. Д. Сазонов, В. Н. Штрандтману, Петербург. 30. VI (13. VII) — 1914. № 1387 — там же, л. 22.

⁴⁹ В. Н. Штрандтман, С. Д. Сазонову, Белград, 1 (14) 1914 — там же, л. 21—22.

ријски империјализам био је главни противник балканских народа⁵⁰. Покушавајући да заустави развој ослободилачког покрета југословенских народа у својој земљи, Хабсбуршка монархија је настојала да искористи у ту сврху спољни фактор — рат са Србијом, на коју су многи јужни Словени гледали као на евентуални центар уједињавања јужнословенских територија у једну јединствену и независну државу.

Русија је, без обзира на себичне циљеве царизма на Балкану, спроводила политику, која је за балканске народе имала позитиван значај, пошто је била уперена против хабсбуршке агресије.

Године 1912. при непосредном учешћу Н. Г. Хартвига створен је Балкански савез, који је услед слабости демократских снага био савез монархија, а не република. Па ипак он је одиграо значајну улогу. В. И. Ленин је писао: „Без обзира на то, што је на Балкану образован савез монархија, а не република, без обзира на то, што је савез створен захваљујући рату, а не захваљујући револуцији, без обзира на то, учињен је корак напред ка рушењу остатака средњовековља у читавој Источној Европи“⁵¹.

Међутим, Аустро-Угарској је пошло за руком да искористи противречности међу балканским монархијама и да торпедује њихов савез. Године 1914, Хабсбуршка монархија је ступила у рат против Србије.

⁵⁰ См. В. И. Ленин. Полн. собр. точ. т. 32, 91.

⁵¹ В. И. Ленин. Пол. собр. соч. т. 22, 156.

Новица РАКОЧЕВИЋ
Историјски институт
Титоград

ПОЛИТИЧКА ОСНОВА ПРОГЛАШЕЊА ЦРНЕ ГОРЕ ЗА КРАЉЕВИНУ 1910. ГОДИНЕ

У августу 1910. године навршавало се 50-година владавине књаза Николе. Током 1909. године у иностранству су се јављали гласови да ће књаз ту прилику искористити да Црну Гору прогласи за краљевину. Да ће јубилеј бити прослављен наговјестио је и сам књаз у новогодишњој бесједи за 1910. годину. Он је том приликом рекао да се „овог љета“ навршава педесет година његове владавине и да ће заједно са народом прославити — „прву педесетогодишњицу доживјелу досада једним српским владоцем”¹ Ондашњи црногорски листови (њих два) у новогодишњим бројевима пишу да ће јубилеј бити свечано прослављен. Глас Црногорца, између осталог пише: Црна Гора ће прославити 50-годишњицу владавине „свога препородитеља и правога оца Отаџбине“. А Цетињски вјесник пише: „Ова прослава ријетка и по томе што је Господар први владалац српски који је на пријестолу доживио педесетогодишњицу². Међутим, ништа није речено о томе, да ће Црна Гора бити проглашена за краљевину. О томе се ништа не каже ни у прогласу Одбора за прославу јубилеја. У прогласу се, између осталог каже: „Он (књаз) је од српских владалаца до данас једини, који је доживео 50 година на Пријестолу, и једини који је сложио мач и перо, и тиме доказао, да се може бити и просвијећен и јунак“³. Књаз Никола је већ 1900. године поводом 40 година своје владавине узео титулу Краљевско височанство.

Током 1909. године књаз Никола и на дипломатском пољу припрема терен. На његов позив, крајем 1909. и почетком 1910. године, црногорску луку Бар посјећују јединице ратне флоте, Француске,

¹ Глас Црногорца, бр. 1, 2 (15) I 1910.

² Исто, Цетињски вјесник, бр. 1, 2 (15) I 1910.

³ Глас Црногорца, бр. 14, 21. III (3. IV) 1910.

— У прогласу се каже: Педесет година Он високо носи пред нама косовску заставу слободе, водећи нас у борбе противу непријатеља рода српског; педесет је година Он носио пред нама буктињу просвјете, пјевајући, негујући књигу, подижући школе и цркве; педесет је година предњачио Он час с мачем, час с пером у руци, водећи нас побједама и слави; ...”

Италије и Аустро-Угарске. Адмирал и официри тих јединица посјећују књаза на Цетињу. То су биле прве посјете страних ратних бродова Црној Гори. Посјете луци Бар могле су услједити тек пошто се Аустро-Угарска на завршетку кризе изазване њеном анексијом Босне и Херцеговине, 5. априла 1909. године, одрекла права на Црногорском приморју која јој је давао 29. члан Берлинског уговора⁴.

Тек средином 1910. године Црногорци су сазнали да ће о јубиларним сведочанствима које ће трајати од 28—30. августа, Црна Гора бити проглашена за краљевину.

Проглашење Црне Горе за краљевину диктирали су политички разлози. Књаз Никола није више желио да у Европи буде једини владар са титулом кнеза, па пошто се раније није могао прогласити за краља, одлучио је да за то искористи јубилеј. Његова сујета није се мирила са стварношћу постојања српског краља у Србији и „први Србин“ како је то он себе често називао, није желио ни по титули да изостане од свога супарника у Београду. Реакционарни режим и књажева околина у потпуности су подржавали његову сујету. У томе се посебно истичале његове кћери⁵. Проглашење Црне Горе за краљевину, књаз Никола је желио да подигне свој пољудани углед у Црној Гори и у српском народу уопште и да својој династији за будућност обезбеди позиције.

Економске прилике Црне Горе биле су крајње тешке. Црна Гора као заостала аграрна земља скоро без икакве индустрије била је приморана да стално узима зајмове код иностраних банкарских кућа, често под неповољним условима. Због опште економске заосталости земље, Црногорци нијесу могли наћи запослење у својој домовини, па су у масама одлазили на рад у иностранство, највише у Америку. Прекомјерни одлазак способних људи доводио је у опасност да Црна Гора остане не само без радне снаге него и без одбрамбених војних снага.

Политичке прилике у земљи нијесу биле повољне за књаза Николу. Устав који је крајем 1905. године „даровао“ народу омогућио је политизацију црногорских маса и тако Црну Гору увукао у политичке, парламентарне и уставне борбе. Пошто се није хтио одрећи аутократског начина владавине и старих навика, књаз Никола је повео одлучну борбу противу либералног грађанског покрета у земљи и црногорских студената који су се у највећем броју школовали у Београду и тражили увођење грађанске демократије у својој домовини. Он јула 1907 године распушта Народну скупштину изабрану за период 1906—1910. године, забрањује рад тек основаној Народној странци. Режим прогона присталице Народне странке и опозиционо расположених људи у земљи. На изборима у јесен 1907. године

⁴ Глас Црногорца, бр. 14, 28. III (10. IV) 1909.

⁵ „И сујета књажевих кћери“ — каже Никола Шкерковић — „које су дошле у врхове неких старих царских и краљевских страних дворова, подстицала је жељу да се њихов отац, бар по титули, ако не може по моћи, приближи тим врховима“. — Никола Шкерковић, Црна Гора на освитку XX вијека, Београд 1964, 549.

у Народну скупштину изабране су само присталице књажевог режима. Та је Скупштина прогласила Црну Гору за краљевину. Књажева унутрашња политика довела је до двије познате афере, бомбашке 1907. и колашинске 1909. године. У те двије афере око 100 лица било је осуђено на разне временске казне, а 17 на смрт од којих је 5 стријељано. Ни јубиларне свечаности нијесу прошле без проливања крви. Неколико дана уочи јубилеја у Скопљу је извршен атентат на црногорског политичког емигранта мајора Николу Митровића, који је том приликом тешко рањен и умро је неколико дана послје прославе јубилеја⁶. Атентат је организовала црногорска полиција. Углед који је књаз имао некада у српском народу, од почетка XX вијека нагло губи, једно због његове унутрашње политике, а друго због раста углада Србије од мајског преврата 1903. године.

Проглашење Црне Горе за краљевину образлагано је историјским аргументима и тиме су прикривени прави разлози. Ти аргументи изнесени су у образложењима које су за проглашење Црне Горе за краљевину дали у Скупштини председник Скупштине, председник Владе, у говору књажеву, одлуци Народне скупштине и у коментарима црногорске штампе. Према тим образложењима проглашењем Црне Горе за краљевину, њој се враћа њено старо краљевско достојанство из 1077. године. Тада се зетски кнез Михаило Војислављевић прогласио за краља. Навођени су следећи аргументи на основу којих Црна Гора има чврсту основу да се прогласи краљевином. На територији Црне Горе, а прије „златног доба“ Немањића настала је прва српска краљевина Зета, која је била колијевка Немањића „мила њихова Дједина“. Зета је имала повластице у држави Немањића којима се истицала између осталих земаља пространог Душанова царства. Она је чинила „алем камен круне Немањића“. Образажујући у Скупштини предлог за проглашење Црне Горе за краљевину председник Владе Лазар Томановић између осталог је рекао, да Црна Гора поред дијела негдашње Зете, обухвата дио Рашке „са дивном задужбином Немањићском у Морачи“ и дио Захумља са Оногоштом (Никшићем) „у ком су понекад Немањићи столовали“. За митрополију цетињску Томановић каже да је то једина светосавска митрополитска столица која је без прекидања сачувана и као таква је „законита престоница и насљедница Пећке Патријашнице“, а барска Арцибискупија ужива „и данас достојанство Прве Столице све негдашње српске Краљевине“.

Посебно се истиче Иван Црнојевић „Богохраними Господар Зетски“ који се није предао „злој судбини“ осталог српског народа када је „пропануло српско царство“, него се са црквеним врховним поглавицом, са својом властелом и „својим изабраним“ народом склонио у неприступачне зетске планине око Ловћена и основао Црну Гору „која је вјековима водила јуначку борбу, да сачува ову последњу стопу српске земље, и зна се, да је на њој сачувала до наших дана последњу искру српске слободе и независности“. Затим се у об-

* Види: Шкерковић, н. дј. 417, 513—515, 547.

разложењу каже: „Српска државна мисао, коју је Иван Црнојевић унио у ове горе, живјела је и даље; кандило српске слободе које је он оваје запалио, није престајало свијетлити. Никакве буре, које су на њ наваљивале, нијесу биле у стању да га угасе...“⁷ Када је турска навала одбијена од Беча и пребачена „с ове стране“ Саве и Дунава, тада у Црној Гори почиње она „света борба“ под вођством цетињских владика којима су Црнојевићи оставили „највишу власт земаљску“. Величају се заслуге предака књаза Николе, који се наглаже на челу Црне Горе од краја XVII вијека и који су како се каже књазу Николи предали Црну Гору — „у вјековној борби за Српску Државну Мисао очеличену војну силу са великим историјским позивом“. Књаз Никола је наставио ту свету борбу својих предака, територијално проширио Црну Гору, економски је и културно оснажио и тако се она показала способном за живот. „Црна Гора највише дугује своме Препородитељу, дугује цару јунака нашем узвишеном Господару“. Подвлачи се да је већ дошло вријеме да Црна Гора на Балкану заузме оно мјесто које јој припада и да она не остане последња „која је сачувала последњу искру негдашње слободе свих балканских народа, отпочевши прва борбу за крст часни и слободу златну и у њој истрајавши кроз вјекове усамљена. Са дубоком тврђом се истиче да Црна Гора има право да у међународној заједници заузме положај „као и која“ друга балканска држава. У образложењима је указано да се политичка и државна мисао Црне Горе темељи на традицији о континуитету са српском државношћу средњег вијека. „Са својом слободом Црна Гора је сачувала и самосвијест континуитета српске државне мисли, то је потицало њезину дужност саучешћа у мукама потлачених околних српских покрајина, које су утирале своје погледе пуне наде у никад непокорени Ловћен“⁸.

Према већ унапријед утврђеном плану, књаз Никола је 8. августа 1910. на дан свечаног проглашења краљевине издао проглас „Мо-

⁷ Глас Црногорца, бр. 35, 15 (28) VIII 1910. — Глас Црногорца пише: „Стојимо данас преа једним великим чином, преа чином, којим се наш Узвишени Господар круни краљевском круном, а Црна Гора, тај вјековни необориви стуб Српства, проглашује Краљевином... Поред моралне јачине овога дијела српскога племена, што назад скоро тринаест столећа насели стару Зету, којом се јачином он у сва времена између осталих истицао, историја ће потврдити, да је Зета од искона имала своје велике људе, са великим државничким замислима, и своје напљедне краљеве, као:

Стевана Војислава, који је владао скоро свијема српским земљама, и у чијој је држави био готово цио српски народ, те су Срби за вријеме његово први пут имали своју државу, која је била потпуно слободна и независна;

Краља Михаила Војислављевића, за вријеме којера је самостална српска држава добила и самосталну српску цркву, а који је примањем краљевске титуле и круне положио држави још и правни основ...

За вријеме трајања средњовјековне српске државе Немањића, Зета је улазила у састав те државе и чинила је адем камен круне Немањића. Али таласи узбурканог мора који су срушили све државе на Балкану, срушише и државу Немањића, па заплуснуше и стару Зету. Но, непријатељски таласи нити су допирали нити су допријети могли до Ловћена.”

⁸ Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910, Цетиње 1910.

ме драгоме народу“ којим га обавјештава да је прихватио предлог Народног представништва да Црну Гору прогласи за краљевину, „а Себе по милости Божијој, Насљедним краљем Црне Горе“. Истог дана Скупштина је дошла у двор да „замоли“ књаза Николу да Црној Гори поврати старо краљевско достојанство. Том приликом, књаз је одржао говор у коме је рекао да је свјестан улоге „ових наших страна“ у историји српског народа и да прихвата приједлог Народне скупштине „да се обнови старо Краљевско достојанство Мојој држави...“ Даље је рекао: „Ја примам Краљевско достојанство, које проширеној Црној Гори припада по историјском праву и по њеним сопственим заслугама, будући тврдо убијеђен, да ће све Велесиле са благоволењем поздравити поред једне Краљевине у Српском Подунављу ову другу у Српском Приморју, као једну залогу више за културни напредак и мир на овој граници између Истока и Запада...“ Послије тога Скупштина се вратила на сједници гдје јој је прочитан текст Закона о проглашењу књажевине Црне Горе за краљевину са наслеђеном династијом Петровића. Скупштина је акламацијом усвојила тај предлог. Краљ Никола је 28. августа у Владином дому одржао говор упућен Црногорцима. У говору је указао да су „дубоки темељи овој обновљеној Краљевини нашој“ и да они силазе до зетских владара Војиславијевића. Обраћајући се Црногорцима он каже: „Васкрсли сте заједно са Мном обамрло историјско право наше, вратили сте земљи њено старо Краљевско достојанство“*. То је био његов први говор као краља.

Владе и дворови европских држава, не само што су примили на знање акт о уздизању књажевине Црне Горе на краљевину, него су активно учествовали на свечаностима. Посјете страних ратних флота већ смо поменули. Од европских дворова лично су дошли краљу Николи на честитање: у име цара Русије велики кнез Никола Николајевић, краљ Италије Виктор Емануел и краљица Јелена, ћерка краља Николе, краљ бугарски Фердинанд са престолонаследником и престолонаследник Србије Александар. Свечаностима је присуствовао дипломатски кор на Цетињу, као и делегати разних европских земаља. Краљ Никола је примио честитке и одликовања европских владара, као и бројне честитке личних пријатеља и поштовалаца. Руски цар именовао је краља Николу фелдмаршалом руске војске.

Јубиларне свечаности и проглашење Црне Горе за краљевину прослављени су веома бучно. Сујета краља Николе је задовољена. Међутим, за „сјајне свечаности“ за црногорске прилике потрошено је врло много новца и то новца од зајма који је Црна Гора добила од једне енглеске банкарске куће.

Проглашење краљевине, међутим, нема никаквог политичког значаја за Црну Гору, нити тај акт омеђава период њене историје.

* Исто, бр. 36, 19. VIII (1. IX) 1910. Потпредсједник Народне скупштине Мило Дожић у поздраву краљу Николи рекао је и ово: „Скупштина је усвојила предлоге“, да се класичној српској земљи, којом Ти владаш, поврати њено старо Краљевско достојанство.“

LA BASE POLITIQUE DE LA PROCLAMATION DU ROYAUME AU MONTÉNÉGR0 EN 1910

Résumé

Au mois d'août 1910 venaient de s'accomplir 50 ans du règne du Prince Nicolas. Au cours de l'année 1909 à l'étranger couraient les bruits que le prince profiterait de cette occasion pour proclamer le royaume au Monténégro. Le prince lui-même, dans le discours prononcé à l'occasion du Jour de l'an 1910, a fait allusion au caractère solennel qui serait donné à la célébration du jubilé. Au commencement du mois d'avril 1910 fut fondé aussi le Comité pour la célébration du jubilé. Les solennités devaient avoir lieu du 28 au 30 août. Le prince préparait le terrain pour la proclamation du royaume aussi sur le terrain diplomatique. A son invitation, les unités des flottes de guerre de la France, de l'Autriche-Hongrie et de l'Italie étaient venues visiter le port monténégrin de Bar.

La proclamation du royaume au Monténégro a été dictée par des raisons politiques. Le prince Nicolas ne désirait plus rester l'unique souverain en Europe qui portât le titre de prince. Sa vanité ne voulait pas se réconcilier avec la réalité de l'existence d'un roi serbe en Serbie et „le premier parmi les Serbe”, comme il se nommait fréquemment, ne voulait pas se laisser devancer, ne fût-ce que par le titre, par son rival à Belgrade. Le régime réactionnaire et son entourage flattaient son amour-propre. Par la proclamation du royaume au Monténégro le Prince Nicolas désirait rehausser son prestige ébranlé au Monténégro et dans le peuple serbe en général et assurer à sa dynastie une position pour l'avenir. La situation économique et politique au Monténégro était désavantageuse pour le prince.

La proclamation du royaume au Monténégro était motivée par les arguments historiques qui devaient déguiser les véritables raisons. Cette proclamation signifiait la restauration de l'ancienne dignité royale de l'année 1077, lorsque le prince de Zeta Mihailo Vojisavljević se fut proclamé roi. On faisait ressortir que le Monténégro gardait la continuité de l'Etat médiéval serbe. On mettait particulièrement en relief le rôle d'Ivan Crnojević qui ne s'était pas soumis au „mauvais sort” du reste du peuple serbe, mais s'était réfugié dans les montagnes de Zeta autour de Lovćen et y a fondé le Monténégro qui continuait, tout seul, la lutte contre le conquérant turc. On glorifiait les mérites de la dynastie des Petrović et les mérites personnels du prince Nicolas dans la lutte de libération, non seulement des Monténégrins, mais du peuple serbe en général.

Les fêtes du jubilé et la proclamation du royaume au Monténégro ont été célébrées d'une manière très bruyante et, pour les conditions monténégrines, on a dépensé beaucoup d'argent, qu'on avait emprunté à une maison bancaire anglaise.

La proclamation du royaume, pourtant, n'a aucune importance politique pour le Monténégro et cet acte ne délimite pas une période de son histoire.

Владимир ДЕДИЈЕР

Српска академија наука и уметности
Београд

МЛАДОБОСАНЦИ И ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Овај рад жели да отвори нека битна питања настанка идеје југословенства међу револуционарном омладином у бурним годинама уочи првог светског рата, а нарочито међу младобосанцима. У којој су мери услови окупације у Босни и Херцеговин утицали на прихватање идеје југословенства, како су друштвене прилике у Словенији, Хрватској и Црној Гори условиле појаву југословенске идеје, шта је спајало револуционарну омладину југословенских народа под влашћу Аустро-Угарске у њиховој револуционарној акцији, у чему је суштина била југословенске идеје тих револуционарних организација, у којој мери су ту идеју прихватале поједине политичке групе у Србији, Хрватској, Словенији и другим југословенским земљама, да ли су младобосанци и њихови једномишљеници међу хрватском, словеначком и српском омладином представљали мањину у погледу својих схватања југословенства у друштвеним срединама у којима су деловали или не, то су само нека од питања која аутор жели да отвори у овоме раду.

Од примарних историјских извора који могу да баце светло на став и мотиве младобосанаца према идеји југословенства, аутор је узео, прво, истражне и судске списе процеса против завереника у сарајевском атентату, 28. јуна 1914. године. Иако су младобосанци већ 1911. године иступили у јавности с идејом узајамне помоћи међу јужнословенским народима, па су чак дали и одређене организационе форме своје раду на остварењу идеје југословенства, ипак овде почињемо с њиховим схватањима југословенства у јесен 1914. године, јер су тада њихове првобитне замисли добиле сасвим одређене конкретне форме пред лицем светске јавности, која је живо пратила ток процеса сарајевским завереницима, упркос чињенице да је први светски рат већ био избио.

Као прву ствар аутор жели да подвуче да чак ни сви учесници у сарајевској завери, који су били изведени пред суд, нису имали једнака мишљења о југословенском питању. То је био одраз општег гледања у јавном мњењу јужнословенских земаља. Разлике су биле очигледне између млађих и старијих завереника, па чак и међу старијом и млађом браћом у једној истој породици, како то показује

случај Вељка Чубриловића, учитеља, који је главом платио своје учешће у сарајевској завери, и његовог млађег брата Васе, гимназијалца, и једног од шесторице атентатора. То се јасно открило на самом суђењу:

Схватања браће Чубриловића су се разликовала и у питању односа Срба и Хрвата. Вељко је себе сматрао Србином и жудео је за ослобођењем Срба, а Васо је био Југословен. Када га је председник упитао да ли је он Србин, Васо му је одговорио да је он Србо-Хрват. А на питање председника шта значи то, он је одговорио:

„Значи да се не признајем само Србином и да не морам радити за Србију, него и за Хрватску“¹.

Принцип, Грабеж и Чабриновић такође су се изјашњавали за јединство Југословена, што су чинили и најмлађи завереници. Принцип је у току истраге и суђења више пута говорио о проблему југословенства.

На пример, на саслушању од 15. августа, он је пред истражним судијом изјавио:

„Политичко уједињење увек ми је лебдило пред очима и то је била моја основна мисао. За то је било потребно да се Југословени ослободе пре свега Шваба и Аустрије; јер свака несрећа која је задесила Југословене потекла је од Аустрије.

Овај дух развио се особито међу омладином у југословенским земљама и био је последица народног огорчења.

То, и све остало, побудило ме је да извршим атентат на престолонаследника, јер сам њега по његовој дјелатности сматрао веома опасним за Југословене.“

Судија:

„Да ли се у Србији могло запазити да тамо постоји намјера да Југословене ослободе од Аустрије?“

Принцип:

„О томе се у Србији није само говорило, него се то сматрало и моралном дужношћу; јер Србија је слободан део Југославије и сваки поштени Србин или Хрват очекивао је да ће Србија кад-тад ослободити Југословене“².

На саслушању од 17. августа 1914. године истражни судија је питао када је међу студентима организован националистички покрет, на што је Принцип одговорио:

„Овај покрет развио се поглавито кад је Цувај био комесар у Сарајеву и за вријеме балканског рата, најприје у Београду, а затим у Загребу. Објављен је један српско-хрватски алманах, заједнички рад српских и хрватских књижевних удружења.

Најзад је Академија издала заједнички рјечник, тако да је књижевно-културно уједињење већ било извршено. Смјеста је међу националистичком омладином створен радикални програм. Тај покрет међу националистичким студентима развио се у свим школама Хр-

¹ В. Богићевић, Сарајевски атентат — Стенограм главне расправе против Гаврила Принципа и другова, 102.

² NEFF, Prozess in Sarajevo.

ватске, Далмације и Босне, међу Славенцима и под Мађарима, то јест свуда гдје има Срба и Хрвата и уопште Југословена.

Будући да су напредњаци и стари Југословени били сепаратисти, ми млади поставили смо себи циљ да тај сепаратизам истријебимо, како би сви Југословени признавали и сматрали себе једном нацијом.“

Судија:

„Пошто је, дакле, културно уједињење, како кажеш већ било извршено, којим средствима и на који начин сте намјеравали да спроведете политичко уједињење?“

Принцип:

„Наша сарадња у часописима тежила је у првом реду да подиже национални дух, како народ не би усахнуо. Као примјер служило нам је уједињење у Њемачкој и, особито, у Италији, а у датом тренутку би се то уједињење спровело и код нас. Као такав тренутак замишљали смо европски рат, у којем би Србија и Југославија толико ојачале да би морале да отпаду од Аустрије.

Напомињем да су ово моје мисли и такође мисли идеалне омладине; али има их данас доста који друкчије мисле.

Судија:

„Јесу ли те ове твоје мисли и твоји идеали руководио при извршењу атентата?“

Принцип:

„Јесу, јер ако човјек заборавља себе али воли свој народ, он је кадар све да учини. Ми никад нисмо очекивали од Аустрије да ће ујединити Југословене, него смо очекивали да се Аустрија распадне као куга и изгуби међу нама Југословенима.“

Судија:

„Да ли су атентати који су се у току последњих година догађали у Хрватској и Босни такође били плод тих националистичких идеја?“

Принцип:

„Без сумње, јер атентати Јукића и Жерајића били су протест против Угарске и Аустрије, а исто тако и остали атентати. Моја је мисао била да свако ко има душу и саосјећа са напаћеним народом мора да протестује и изврши било шта, јер освета је слатка и крвава“³.

Грабеж је 4. јула пред судијом изјавио:

„Ја и Принцип расправљали смо више пута о тешком положају народа у Босни, о апсолутистичком режиму у Босни, тешком положају сељака и о насиљима вршеним над Србима. Затим смо говорили о политичком уједињењу свих Југословена са Србима под Аустријом, било под хрватским, српским или словеначким именом, у било ком облику, или као република или као федеративна држава, а у ту федерацију требало би укључити и Бугаре“⁴.

А на саслушању од 16. августа он је рекао:

„Када сам дошао у Србију, видео сам, огромну разлику између режима у Србији и у Босни. Уочио сам тежак положај наших људи и наших сељака у поређењу са слободом коју у Србији ужива сваки

³ Ибид.

⁴ Ибид.

грађанин. Из српских новина сам такође спознао истински зависни положај Југословена и њихово тешко стање, што из овдашњих новина, услијед цензуре, не би било могуће сазнати. Најзад, дошао сам у додир са српском омладином, која се чудила нашој равнодушности. Та омладина гледа на наш положај са друкчијег становишта и сасвим отворено критикује аустријску управу. Она критикује и оне кругове који су за везе са Аустријом, као и поступак Аустрије против Словена и против Србије. Све оно што сам запазио у Београду, затим рат и одашевљење подстакли су ме да у датом тренутку и сам жртвујем живот за добро Босне и Југословена уопште. Моја идеја-водила била је само да овом народу и Југословенима користим, а да сам знао да би оно наше дјело могло проузроковати нешто супротно, то јест штету за Југословене, ја ово дјело никад не бих извршио"⁵.

Принцип је слична гледишта изразио и на суђењу:

„Ја сам националиста Југословен и тежим за уједињењем свих Југословена у коју било државну форму, а да се ослободе Аустрије“⁶.

Другом приликом Принцип је рекао да је и Илић југословенски националиста као и он, да жели уједињење свих Јужних Словена, али га је у том председник прекинуо:

„Под Аустријом“, на што је Принцип одговорио:

„Боже сачувај! Ја нисам био за династије. Тако далеко нисмо ишли него смо мислили уједињење, па какве буду прилике“⁷.

Међу омладинцима на суђењу једини је Никола Форкапић, ђак учитељске школе, Србин по народности, истакао своје неслагање са идејом уједињења Југословена. Он је био оптужен да је чуо од Васе Чубриловића за атентат али да га није пријавио властима. На суду је изјавио да је присталица старих радикала и да не жели политичко уједињење Срба и Хрвата, да сматра Босну и Херцеговину српским покрајинама, али да је против уједињења Србије и Босне. Босна треба да остане аустријска⁸.

Међу оптуженима налазио се и један столар, по имену Фрањо Садило, Хрват по народности, кога је државни тужилац теретио да је од Иве Крањчевића био примио бомбу и револвер Васе Чубриловића. Као што је Форкапић био великосрбин, тако је Садило био великохрват. Када га је председник запитао: „Волите ли Србе“, он је одговорио: „Кад их не видим. Мене Нијемци у радионици зову Grosskreat. Кад сам дошао у полицију, нисам знао за себе. Она три дана у затвору био сам изван себе“⁹.

Аустроугарске власти покушале су да скрију чињеницу да се међу завереницима налазе Хрвати и Муслимани, јер је службена теза била да је сарајевска завера и атентат дело Срба. Стога је Крањчевићево име Иво, чисто хрватско име, у извештајима за штампу, како за време истраге, тако и за време суђења, било промењено у Милан. Језуитски „Хрватски дневник“ објавио је већ 8. јула 1914.

⁵ Ибид.

⁶ В. Богвић, оп. цит., 62.

⁷ Ибид., 70.

⁸ Ибид., 199.

⁹ Ибид., 253.

године један чланак демантујући да је Крањчевић католик и тврдећи да је то измишљотина српске пропаганде. Слично се поступало и с именима двојице других завереника, Мехмеда Мехмедбашића, који је после атентата био пребегао у Црну Гору и Булаге Буковца, који је у Београду у пролеће 1914. године помогао Гаврилу Принципу и друговима да набаве оружје. И Мехмедбашић и Буковац су били муслиманске вероисповести. У аустроунарском утигматуму Србији уопште се не помиње Буковчево име, иако је он био главна веза између атентатора и Војина Танкосића, вође најборбенијег крила тајне организације „Уједињење или смрт“ у Београду¹⁰.

I

Већ из ових ставова младих завереника на суђењу сарајевским атентаторима, може се закључит да су *спољни фактори*, притисак окупатора, његова политика однаробавања и сејања мржње између појединих југословенских народа, највише утицали на младобосанце да прихвате идеју југословенства као остварење узајамне помоћи међу народима и вероисповестима у Босни и Херцеговини као једини могући пут даље борбе за еманципацију народних маса у свим видовима.

Године уочи првог светског рата заоштриле су сукобе између империјалистичких сила; Немачка у заједници с Аустро-Угарском убрзала је *Drang Nach Osten*. Југословенске земље представљале су због свог стратегијског положаја главни мост за продирање немачког и аустроугарског империјализма ка Средоземљу и Блиском истоку, а Босна и Херцеговина због свог истуреног положаја у Аустро-Угарској империји биле су од особитог значаја у остваривању ових стратегијских планова.

Међу југословенским земљама три области су биле од посебног значаја за планове германског империјализма; са запада на исток, Јадранско море, од Трста, па преко Хрватског Приморја, и Далмација, као једина чврста база у рукама Осовине Берлин—Беч, затим Босна и Херцеговина, и, коначно, Србија с кључевима долине Мораве и, од 1912. године, долине Вардара, на путу за Солун и Цариград.

Не треба губити из вида да су Босна и Херцеговина биле узрок великих сукоба међу великим силама још 1875—1878, што је довело до утврђивања новог баланса снага међу европским силама на Берлинском конгресу у лето 1878. године. Та равнотежа требало је да буде основа „будућег мира“, али је анексија Босне и Херцеговине 1908. године озбиљно упозоравала на заоштравање супротности међу великим силама, да би догађаји у Босни и Херцеговини у јуну 1914. године били непосредни повод и избијању првог светског рата.

За владајуће кругове у Берлину и Бечу основне сметње консолидацији југословенских земаља као главних полазних позиција за даља освајања према истоку и југу биле су, пре свега, независне Србија и Црна Гора, које нису хтеле да се подвргну тим плано-

¹⁰ Н. Трипић, Сарајевски атентат у свјетлу библиографских података, 40.

вима германских сила, затим сви револуционарни покрети у јужнословенским земљама, под влашћу Хабзбурга, који су тежили ослобођењу и уједињењу свих јужнословенских земаља у једну заједницу. Ту платформу су имала како револуционарна удружења, као младобосанци у Босни и Херцеговини, тајно бачке друштво „Препород“ у Словенији, затим многобројна тајна револуционарна друштва у Далмацији и другим крајевима Хрватске, и коначно, револуционарна друштва југословенских студената у Бечу, Прагу и другим универзитетским центрима аустријских земаља.

Међу грађанским политичким круговима у Словенији, Хрватској, Славонији и Далмацији, Босни и Херцеговини, али и у самој Србији, мало је било истинских приврженика југословенске идеје. Десне политичке групе међу Јужним Словенима у Аустро-Угарској биле су против тог програма, као и један део политичких странака у Србији. Ако су и у Хрватској и у Србији неке грађанске политичке струје биле за идеју југословенства, оне су гледале, пре свега, да је искористе за натурање хегемоније једне или друге буржоазије другим јужнословенским земљама.

Али, чињеница је да је услед спољних фактора, услед појачаног притиска германског империјализма у годинама уочи првога светског рата, у напреднијим грађанским струјама у Хрватској и Србији, свест о неминовности међусобне сарадње југословенских народа због тих спољних фактора све више расла, иако у основи нису биле за потпуну и равноправну сарадњу југословенских народа. У суштини ниједан грађански покрет није био за ту врсту заједништва међу југословенским народима, али спољна опасност их је нагонила да се ипак ослањају једни на друге.

Још неоптерећени уским, шовинистичким утицајима својих старијих поколења или испољавајући их у мањој мери, млади нараштај у Словенији, Хрватској, нарочито Далмацији, а највише у Босни и Херцеговини, представљао је основну масу која је прихватала идеју југословенства у извесном смислу, ослобођену рачунице ко ће кога да зајашу у будућој заједничкој држави. А од свих југословенских земаља идеја југословенства у овом смислу, то јест ослободилачком и одбранбеном, а уједно и дубоко антиимперијалистичком, имала је највише упоришта међу омладином свију националности и вероисповести баш у Босни и Херцеговини, јер је историјски Босна и највише патила због верске и националне закрваљености народа једног те истог етничког корена.

Због тога један од најодлучнијих империјалиста свога доба, ако не и најсвеснији завојевач у Бечу, наследник хабзбуршког престола, надвојвода Фрањо Фердинанд, посвећује пуну пажњу Босни и Херцеговини и, како ћемо касније видети, жигосе идеју југословенства, идеју приближавања нарочито Срба и Хрвата као погибељну за стару Монархију и ратне циљеве удружених германских држава Немачке и Аустро-Угарске. Надвојвода Фрањо Фердинанд истовремено био је вешт политичар; једно је јавно говорио, а друго у пракси радио. На пример, за његовог живота био се распростро глас да је он пријатељ не-немачких народа у Аустро-Угарској, да је чак поборник уједињења Јужних Словена преко свога плана о реформи

Царевине. Тај план се називао у политичким круговима тријализмом, то јест да Јужни Словени у Аустро-Угарској треба да постану трећа федеративна јединица, упоредо с Аустријом и Мађарском.

Но тек када су архивски фондови Фрање Фердинанда отворени за научну употребу, почетком 1960. године, а нарочито када су проучени његови планови о преузимању престола у случају смрти цара Фрање Јосипа, добила се права слика о његовим политичким намерама. Те његове основне реформе Царства имале су четири обележја: прво, централизам и концентрисање све власти у рукама владара у Бечу, друго, јачање процеса германизације на штету не-немачких народа, који су чинили већину становништва Хабзбуршког Царства, треће, клерикализацију читавог политичког живота у наслону на католичке партије не само у Аустрији него, нарочито, међу Јужним Словенима, поглавито у словеначким земљама и Хрватској са Славонијом и Далмацијом, и, четврто, општу милитаризацију државе, далеко већу улогу војске у политичком животу земље¹¹.

У својим плановима за реформу Царства, надвојвода Фрања Фердинанд предвиђао је за Босну и Херцеговину посебан статус. Пре свега, обе покрајине требало је подвести под директну управу Беча, уз истовремено потискивање мађарског капитала из Босне и Херцеговине у корист интереса финансијских кругова у Аустрији с којима је надвојвода био и пословно повезан.

Надвојвода Фрања Фердинанд почео је да обраћа пажњу на тријалистичке захтеве 1903. године, када је у односима између Беча и Будимпеште избила криза. Енергични вођа хришћанских социјала др. Карл Луегер међу првима је надвојводи указао на могућност да се идеја тријализма може искористити за застрашивање мађарског племства. Тако се надвојвода Фрања Фердинанд прихватио овога плана, придобивши нарочито десне политичке кругове у Словенији и Хрватској који су били под политичким утицајем клерикализма.

Али јачање националне свести међу Јужним Словенима у оквирима Монархије добило је нов полет после 1903. године. Тај је покрет био уперен како против Беча, тако и против тешких услова које су мађарски властодришци наметали Хрватској. После догађаја 1904—1906. године, кад су се мађарско-аустројски односи заоштрили, и кад је постало очигледно да Хабзбуршка Монархија постаје све зависнија од Немачке, међу радикално-либералним политичарима у Хрватској (Хрватима и Србима) јавила се идеја да су дани Монархије избројани. Тако је дошло до Ријечке резолуције, а ускоро затим и Задарске. Истовремено, расположење у народу у југословенским покрајинама показало је надвојводи Фрањи Фердинанду да позиције двора слабо стоје. Приликом посете Фрање Фердинанда Дубровнику и Требињу дошло је до оштрих демонстрација.

После тога надвојводини политички људи саветују му опрезност према плану тријализма, нарочито „ако долази одоздо, из маса“. И, коначно, сам надвојвода Фрања Фердинанд лично је открио сву закулисну игру око тријализма у својим Поверљивим политичким

¹¹ В. Дедијер, Сарајево 1914, види главу Седму: „Фрања Фердинанд и реорганизација Монархије“.

инструкцијама за преузимање престола од маја 1914. године, када је изричито рекао:

„На тријализам треба гледати као на средство за сузбијање Маџара. По мом мишљењу, то остаје само један разуман инструмент за уношење страха међу мађарске шовинисте, али који у исти мах не може да донесе истинске користи династији и Аустрији.

Као прво треба констатовати да су Јужни Словени више или мање непоуздани као политичари. То се може видети у Хрватској, а однедавна и у Босни. И ко може гарантовати да ће та нова државна јединица у оквиру Монархије, која би се састојала од Хрватске, Босне и Херцеговине, Далмације с Приморјем, а којој би била припојена Крајњска, а можда и део Штајерске — увек бити на страни Аустрије. Могућно је да би се постојеће тешкоће само повећавале уколико би три владе, три парламента, три делегације морале да делују заједнички, док би јужнословенска државна заједница остала на страни Мађарске, којој интереси круне никако не могу лежати на срцу“¹².

С друге стране, канцеларија надвојводе Фрање Фердинанда наставила је да шири вести у јавности, а нарочито преко оданих клерикалних политичара у словенским земљама, да је надвојвода за — тријализам.

II

Идеја југословенства међу младобосанцима и другим омладинским револуционарним друштвима у југословенским земљама, уочи првог светског рата, ницала је *спонтано*, услед притисака окупатора споља и изнутра, настављајући се на традиције узајамне помоћи у невољи међу сељаштвом у свим јужнословенским земљама кроз векове, а такође и *организовано, идејно* преко истакнутих појединаца присталица југословенске идеје на јужнословенском тлу, као и напреднијих струја у политичким партијама не само Србије, него и Хрватске и Словеније.

Етнички веома блиски, југословенски народи, услед историјских прилика, налазећи се на Балканском Полуострву, мосту између Европе, Блиског Истока, Азије и Африке, вековима су били изложени страним најезадама, поробљавању, насилној евангелизацији или исламизацији. Због тога је идеја узајамне помоћи, „Сложни — бити ћемо можни“, имала корена још у периоду патријархалне демократије. У случају спољне опасности, настајала би општа опасност за читаво село, жупу, племе, па је становништво у оквирима патријархалног начина живота, искивало и одговарајуће одбрамбене механизме, међу којим је примена идеје узајамне помоћи, опште, колективне одбране, договора између појединих села, жупа и племена у сврху изградње најпогоднијег система одбране и припреме за борбу.

С обзиром да су се супротности међу великим силама око Балкана у току историјског процеса империјализма саме продубљивале, није чудно да је та традиција узајамне помоћи у циљу само-

¹² NEFF, Thronwechsel.

одбране, у годинама великих криза, поново изрођавала из историјске прошлости као најефикасније оружје за самоодржање југословенских народа. Наравно, то није био јединствени процес, јер су велике силе са својим политичким, културним и верским институцијама радиле у тим кризним ситуацијама на цепању југословенских народа и њихове одбранбене моћи, користећи при томе чинилицу развојка националних буржоазија у појединим земљама на југословенском тлу, које су тежиле својој хегемонији.

То је историјска појава која се опажа у свим периодима наше историје. Нека ми не буде замерено, на извесној дигресији од анализе услова настанка југословенске идеје у годинама уочи првог светског рата, ако се упустим у приказивање идеје узајамне помоћи у току другог светског рата. КПЈ и Јосип Броз Тито су још од првих дана окупације истакли борбени позив „братства и јединства“, не наслањајући се при томе на било какав класични постулат стратегије и тактике Коминтерне, него пре свега на испробана искуства и на живу стварност у покорој земљи у којој је дивљао геноцид. У своме говору крај Сутјеске, у селу Љубињу, Ј. Б. Тито је поводом оснивања Четврте црногорске бригаде, 17. јуна 1942. године рекао: „Петоклонаши су увијек сијали сјеме раздора међу народима ове земље... Ми ћемо бити сијачи братства међу народима...“ У прогласу ПК КПЈ за Србију од јула 1941. године, који је Тито био прегледао, каже се: „Српски народе! Неслушај оне који те хушкају против братског хрватског и других народа. Непријатељ свуда пружа своју отровну жаоку; он хоће да посеје мржњу међу народима. Његово је гесло: завади па владај, а наше братство с народима у борби против окупатора и његових слугу.“ Говорећи на седници ЦК СКЈ поводом 40-годишњице КПЈ у Београду, 19. априла 1959. године, Ј. Б. Тито је рекао: „Требало је савладати вјерску и националну мржњу, требало је спријечити даље међусобно, братоубилачко истребљење, које су започели усташе Павелића са српским живљем у Хрватској, а четници над муслиманским становништвом у Босни, и зато је од самог почетка наше борбе на нашој борбеној застави била исписана парола „Братство и јединство“.

С гледишта методологије очигледно је да међу историјским периодима који се смењују истовремено има и прекида и континуитета. Историја се никад не понавља, а прекиди никад нису потпуни. У том светлу аутор посматра и феномен узајамне помоћи. Елементи старог не ишчезавају коначно, већ се преображавају и настављају да живе у оквиру нових услова.

А ти нови услови, у годинама уочи 1914. године, били су обележени порастом супротности међу водећим силама, борбом за колоније, тржишта, сировине и области од стратешког значаја. Босна и Херцеговина биле су од 1878. године у колонијалном положају, а у годинама уочи рата притисак Хабзбуршке царевине све је био већи у тим двама провинцијама, можда јачи него у било којој јужнословенској земљи, па отуда идеја узајамне помоћи међу различитим народностима у Босни и Херцеговини, идеја југословенства, избија посебном снагом, нарочито међу омладином, која није била у толикој мери затрована шовинизмом и верском нетолеранцијом. „Мисао

југословенства је никада где је најпотребнија“, објашњавао је Гаврило Принцип на суђењу атентаторима¹³.

Узроци који су условили појаву младобосанаца, и који су погодвали њиховом интелектуалном и политичком оформљењу, необично су сложени. Али, нема сумње, да је пре свега, погоршање политичких и економских прилика у Босни и Херцеговини, у првој деценији овога века подстакло младобосанце на акцију, а посебно да прихвате идеју југословенства.

Године 1908. дошла је анексија Босне и Херцеговине. Две године касније цар Фрањо Јосиф посебним царским писмом-патентом октроисао је устав. По томе уставу створен је парламент (Сабор), који није имао права да бира, надгледа и контролише рад извршне власти (члан 31. Устава). На челу земаљске владе био је наименован поглавар, генерал. Земаљску владу је контролисало Заједничко министарство финансија у Бечу. Сабор није имао ни своје представнике у Делегацијама у Бечу, него је само у неким другостепеним питањима од локалног значаја, имао права да даје своја мишљења.

Осим тога читав изборни систем био је недемократски. Од двадесет и два члана Сабора, двадесеторица су били такозвани вирилисти, које је именовао лично цар Фрањо Јосиф, не водећи при томе рачуна о пропорционалности појединих националних група у Босни и Херцеговини. Седам вирилиста били су римокатолици, а свега пет православци, иако је у Босни и Херцеговини било готово два пута више православних од католика. Председника и подпредседника Сабора такође је именовао Беч. За председника Сабора постављен је један Муслиман, упркос чињеници што су Срби, у то време, представљали најмногобројнију националну групу у Босни и Херцеговини. Циљ овакве политике Беча био је да изазива што већу поцепаност и мржњу међу становништвом Босне и Херцеговине.

Остали чланови Сабора били су изабрани на основу ограниченог бирачког права. Гласачи су били подељени по свом друштвеном и верском статусу. Велепоседници (аге и бегови) слали су по једног представника на сваких 80 гласача, становници градова и касаба на сваких 2.300 гласача, а сељаци на сваких 10.000 гласача. Омладина није имала право гласа. Право гласа имала су само лица преко 24 године старости, а право кандидовања само лица изнад тридесет година.

Од 1910. године опште политички услови у Босни и Херцеговини још су се више погоршали, нарочито када су 1913. године уведене Изнимне мјере, којима су политичке слободе још више скучене.

Аустро-угарске власти су сасвим занемариле и аграрно питање. Кметови су и даље остали под феудалним игом као под турском влашћу, иако је Аустро-Угарска на Берлинском конгресу 1878. године добила мандат за окупацију Босне и Херцеговине под условом да реши аграрно питање и ослободи кметове од турског феудализма. Беч и Пешта нису хтели ни да чују да се uvede обавезно ослобођење кметова. Уместо тога проглашен је принцип „постепеног добровољног ослобођења кметова“, које је ишло тако споро да би требало више од стотину година да доведе до неких практичних резултата. У Са-

¹³ В. Божић, оп. цит., 143.

рајеву је основана Привилегована аграрна банка, као филијала пештанске Комерцијалне банке, која је почела да даје кметовима зајмове, како би могли да се откупљују. Али, интерес је био тако висок, да су кметови имали слабе користи од ове банке. То је довело до немира по селима, па је 1910. букнуо велики „сељачки штрајк“, нарочито у северним крајевима Босне, па је поглавар генерал Потјорек морао да изведе регуларне трупе да гуше побуну посавских села. Те године више од 13.500 кметова и сељака било је присилно удаљено са земље зато што нису били у могућности да плате порез држави и трећину велепоседицима. А истовремено је било у току 56.000 судских процеса против сељака и кметова¹⁴.

На суђењу атентаторима Гаврило Принцип је у два маха, а Недељко Чабриновић једанпут поменуо тежак положај кметова. Кад је председник судског већа упитао Гаврила Принципа шта он подражмева под патњама народа, Принцип је одговорио:

„Што је потпуно осиротио, што га сматрају стоком. Сељак је осиротио, упропастили су га потпуно. Ја сам син сељака и знам како је на селу. Зато сам хтио да се осветим и није ми жао“¹⁵.

У Бечу је било више политичких струја међу владајућим круговима а међу њима се истицала нарочито „ратна партија“ којој је на челу био наследник престола, надвојвода Фрања Фердинанд. Ова струја је захтевала да се у Босни и Херцеговини заведе још оштрији курс, како на селу тако и у градовима. Како се види из Заоставштине Фрање Фердинанда, као и из архива његове Војне канцеларије, он је држао директне везе с војним командантима у Босни и Херцеговини и преко њих спроводио строжији курс у двема провинцијама, него што је то чинио службени Беч.

Ратна струја у Бечу, захтевала је, пре свега, још веће ограничење политичких слобода у Босни и Херцеговини, оштрије мере према побуњеним сељацима, убрзанију колонизацију, као и појачану клерикализацију и германизацију живота у Босни и Херцеговини.

Кад је генерал Потјорек наименован за поглавара Босне и Херцеговине и шефа земаљске владе, војска је, потпомогнута Фрањом Фердинандом, узела још већег учешћа у акцији прозелитизма. У једном писму Војној канцеларији надвојводе Фрање Фердинанда од 3. марта 1913. године. Потјорек предлаже да држава да помоћ католичкој цркви за изградњу педесет католичких цркава у Босни и Херцеговини: „Римокатоличка црква у Босни и Херцеговини мора да буде потпомогнута брзо и издашно, јер су у питању не само верски него и политички и династички интереси“¹⁶. Маргути је у својој књизи изнео разговор с Фрањом Фердинандом о разликама које постоје између католика и православних, између Хрвата и Словенаца, на једној страни, Срба, на другој. Надвојвода је одговорио: Природно је да католици морају да имају предност“¹⁷ Кристофи је, такође, за-

¹⁴ Б. Перин, Економски развитак села од 1787—1928, Споменица (уређио Поро Слијегчевић, 288.

¹⁵ В. Богичевић, оп. цит., 72.

¹⁶ МА МКЕФФ, 8—13/1913.

¹⁷ Marguti, Albert, La Tragedie des Habsbeurgs, Memoires d'un aide de camp, s. 126.

бележио да је надвојвода „желео да спречи ширење православља преводећи што је могуће већи број Срба у наручје католичке цркве“¹⁸. У погледу политике према некатоличким националним групама у Босни и Херцеговини, надвојвода је саветовао свом шефу Војне канцеларије Брошу да би најбољи био следећи метод: „Најпре их треба све (православце, муслимане и католике) ставити у неки котао, а затим пустити да католици испливају на површину“¹⁹. Ове намере Фрање Фердинанда, као и политичких струја које су га подржавале у Бечу, дошле су до пуног изражаја, у току светског рата, када се отпочело с првим геноцидним мерама против српског становништва у Босни и Херцеговини; претече отвореног геноцида у другом светском рату.

У Заоставштини Фрање Фердинанда налази се више докумената који говоре о везама надвојводе и његових људи с др. Николом Мандићем, председником десне политичке организације у Сарајеву, Хрватске народне заједнице; није случајно у другом светском рату тај исти др. Никола Мандић постао председник владе Павелићеве НДХ.

Надвојвода Фрањо Фердинанд радио је и на јачању германског елемента у Босни и Херцеговини. До доласка на положај генерала Потјорока за поглавара Босне и Херцеговине постојале су само две немачке школе, а само у 1912. години уз директну помоћ Фрање Фердинанда, отворено је још пет немачких основних школа. Та германизација као и борба за опстанак српскохрватског језика, били су један од сиљних потстицаја српске, хрватске и муслиманске омладине да нађу заједничку платформу против окупатора. На суђењу је Трифке Грабеж рекао „да у Аустро-Угарској Словени не уживају једнака права с другим народима, да је њихов културни развитак угрожен, да немају довољно основних школа, гимназија ни универзитета. Претседник је оловргао његово тврђење, на што је Грабеж добио: „Што побијате оно што сваки поштен човјек мисли“²⁰.

Младобосанци, свих народности, удружили су се спонтано у борбу за опстанак, дух и чистоту српскохрватског језика, а међу њима један од најгигантских трудбеника на овом пољу био је још од 1911. године млади Иво Андрић, први председник Српско-хрватске напредне омладине. Аустро-мађарска бирократија исковала је свој српскохрватски језик у Босни, пун германистичких конструкција, који је продирао преко судова и других службених установа и тровао народни језик. Млади нараштај на том пољу нарочито је следио Петра Кочића, који је указивао да то није само пука случајност, да чиновници, људи послати у Босну и Херцеговину из разних крајева многонационалне Хабзбуршке Монархије, не чине то из нехата, из лењости да савладају језик. Кочић је указивао на намеру окупатора да таквом праксом ослаби народни језик, један од најбитнијих одбрамбених механизма индивидуалитета народа и његове културе.

¹⁸ Kristoffy J., Magyarország kalvariája, II, s. 413.

¹⁹ Ch. Leopold, Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wellen, s. 187.

²⁰ В. Богичевић, оп. цит., 88.

Иво Андрић је у више махова говорио и писао о Кочићевој борби за народни језик²¹, подвлачећи да је „Петар Кочић добро осећао да није филолошка ствар у питању, да је та ствар језика само део општег притиска и општег систематског свођења једног народа на нижи степен егзистенције, подесан за доминацију и експлоатацију. Он је то осетио као што је херцеговачки калуђер Јоаникије Памучина, у своје време, врло реалистички запазио да смо чак и под Турцима „изгубили све своје ријечи и чисти свој говор“, или као што је Кочићев земљак Васа Пелагић, четрдесет година пре Петра Кочића, поставио питање језика на турским судовима у Босни. Изведен пред Велики Меџлис у Сарајеву, Пелагић је, као што у својој Аутобиографији прича, „први натјерао у Босни Велики Меџлис у Сарајеву да пише испите српски, велећи да он неће другачије говорити“²².

Осврћући се на борбу не само за чистоту објекта него и за дух, па и сам опстанак језика, Андрић је исказао следећу историјску оцену:

„У Сложеном односу између окупатора, експлоататора Аустро-Угарске Монархије и народа Босне и Херцеговине питање језика поставило се од самог почетка, а Петар Кочић га је поставио са оштрином коју је данас већ теже разумети, али која је била оправдана и неопходна. (Сетите се само борбе коју су за свој језик водили у XIX веку сви остали словенски народи Аустро-Угарске Монархије), окупаторска управа је донела, пре свега, немачки језик у све веће установе и важније гране живота. А онде где је народу остављен његов језик, код нижих власти, у школама итд., ту је претила друга опасност, опасност да се тај језик исквари и потвори, изнутра подрије и разводи, до те мере да се свде на неки убоги и нижи ред говора за међусобно споразумевање нижих између себе и колико је неопходно, нижих са вишима, на говор ни српски ни хрватски, говор без духа и сока, без лепоте и стила, без везе са традицијом и живим изворима широког народног језика, а са унапред подрезаним и ограниченим могућностима културног развоја...“²³

III

Све наведене чињенице доводе до закључка да је заоштравање међународних супротности, као и друштвених супротности у самој Босни и Херцеговини, довело спонтано до оживљавања механизма узajамне помоћи и ослоњања међу становништвом двају покрајина разних националности и вероисповести. Но, идеја југословенства, схваћена у том смислу, не би могла да узме толико маха међу младобосанцима, да није утицао и идејни, организациони чинилац. И други јужнословенски народи прелазили су кроз сличне историјске услове у другим јужнословенским земљама и тамо се појачавао при-

²¹ Иво Андрић, предавање „Земља, људи, језик у делу Петра Кочића“, одржано поводом 35-годишњице Кочићеве смрти, одломљено у целини и у одломцима у више публикација с Андрићевим посебним напоменама.

²² И. Андрић, Нешто о Кочићевој борби за народни језик, „Настава језика и књижевности у средњој школи, Београд 1951, 1—2, 4.

²³ Ибид. 3.

тисак споља (у Србији и Црној Гори) или терор у унутрашњем животу у свим виловима (у словеначким покрајинама, у Хрватској, Славонији, Хрватском Приморју, Далмацији). На тај начин међу младобосанцима идеја југословенства добивала је снажан подстицај и због њихових веза с револуционарним друштвима у другим јужнословенским земљама; идеја узајамне помоћи међу јужнословенским народима само је јачала потребу за приближавањем различитих народности и вероисповести у самој Босни и Херцеговини. Тако је платформа југословенства младе генерације у јужнословенским земљама у годинама уочи другог светског рата имала одбранбени, ослободилачки карактер; у њој није било хегемонизма једног народа над другим, него је, пре свега, имала универзалнији карактер, у основи дубоко антиимперијалистички.

Сви првооптужени на процесу сарајевских атентатора истакли су да им је циљ био револуционарно уништење Аустро-Угарске и ослобођење Јужних Словена. Принцип је неколико пута изјавио да је он револуционар, да мрзи Аустрију и да она треба да буде уништена²⁴. Недељко Чабриновић је у истрази рекао да је Аустрија трула, на што је председник затражио да то образложи. Одговорио је: „Једна држава која није национална, која тлачи друге, не може се сматрати јединственом, у њој нема веза, него проста дисциплина. Сва јој је сила на бајонетима²⁵. Васо Чубриловић је дефинисао да бити националиста „значи да се мора борити да његов народ дође на онај степен на којем су и други народи“. А када га је председник касније запитао на каквим принципима почива уређење Аустро-Угарске Монархије, Чубриловић је одговорио: „Могу казати то да у Аустро-Угарској Монархији владају Нијемци и Маџари, а Словени да се притишћу²⁶. Крањчевић је изјавио да је он хтео да протестује „против немачког утицаја, који нас убија“. Он је окарактерисао Аустрију као немачког сателита, који издаје наређења против Словена²⁷.

На ове позиције младобосанци су дошли, пре свега, на основу свога сопственог животног искуства, истина временски кратког, али садржином богатим. Гаврило Принцип сам износи како је све до 1910. године, у свом дечаштву, живео у атмосфери неповерења према другим вероисповестима и народностима у Босни и Херцеговини, али га је лично искуство навело да се почне ослобађати националистичке искључивости. Те године је био прешао из трговачке школе у гимназију и имао је тешкоћу с латинским и грчким. Међу ђацима трију вероисповести владала је велика затегнутост, баш као и међу њиховим родитељима. Једног дана Принцип је био болестан па није дошао на предавање. Професор га је позвао идућег часа, а он се испричао да је био болестан. Професор је питао да ли може неко од његових другова да потврди ту чињеницу. Док су се ђаци Срби смешили и ћугали, један Хрват, по имену Крањчевић, дигао се и потврдио да је Принцип рекао истину. За време одмора, Принцип је пришао Крањчевићу, који је тај сусрет забележио на следећи начин:

²⁴ В. Божићевић, оп. цит., 64.

²⁵ Ибид. 38.

²⁶ Ибид. 122.

²⁷ Ибид. 182.

„У одмору приђе ми Гавре и захвали се на пријатељској помоћи, која га је изненадила јер сам Хрват и нисмо пријатељи, а његови познаници Срби смијали су се његовој неприлици, не мислећи да му помогну. Од тога смо се дана спријатељили, па смо се чешће састајали и разговарали. Нашли смо да једнако мислимо и осјећамо, а како смо имали један у другога пуно повјерење, то смо се братски завољели“²⁸. Није чудо да су Принцип и Крањчевић после били и у сарајевској завери.

Све до 1910. године српски и хрватски ученици, па чак и они напреднији, имали су засебна тајна удружења. Међутим, појачани терор у Хрватској утицао је и на српско-хрватске односе у Сарајеву. Хрватски и српски студенти у Бечу и Прагу дошли су до закључка да је за ефикасно супростављање новом валу аустроугарског терора потребно основати заједничка удружења. То је утицало на напредне српске и хрватске ђаке у Сарајеву и подстакло их да оснују Српско-хрватску напредну организацију, као заједничко тајно удружење. Оно је основано крајем 1911. године. Иво Андрић је постао његов први председник. Чланови су имали и своју значку, састављену од хрватске и српске тробојнице.

Кад се чуло за ново удружење средњошколаца, и великосрби и великохрвати почели су га нападати. Чланови нове организације називани су „камелеонима“ и издајницима свога народа²⁹. Гаврило Принцип био је један од првих ђака који је приступио новом удружењу. У једном писму написаном 7. априла 1912. године пријатељу Марку Маглову, студенту, који га је једно време подучавао, Принцип је описао какво стање влада међу средњошколцима, додавши да је тешко радити у таквој атмосфери. Маглов га је пре тога замолио да му јави каква је ситуација. У опширном одговору, Принцип износи историјат стварања новог друштва и жестину напада шовиниста: „Они су нас отпочели одмах да нападају свим могућим изразима и нарочито су нам пребацивали да нисмо Срби. Настао је дубок јаз и страшна мржња међу нама... Ми смо учинили све што смо могли да ствар уредимо и да учинимо крај безумној и ништавној мржњи“³⁰.

Отвара се питање ко је директно идејно и организационо утицао на младобосанце да створе тајно удружење Српско-хрватска напредна организација. Већ смо навели речи самих сарајевских завереника да су развој догађаја у Србији после 1903. године, појачани притисак Аустро-Угарске на Србију, као и отпор у Хрватској, Ријечка и Задарска резолуција, створили и у Сарајеву погодну климу за приближавања хрватских, српских и муслиманских ђака. Али, на сам програм рада Српско-хрватске напредне организације нико више није непосредно утицао него књижевни критичар Димитрије Митриновић, и сам један од старијих младобосанаца. То потврђује и Гаврило

²⁸ И. Крањчевић, Успомене једног учесника у сарајевском атентату, 28—29.

²⁹ Ц. Поповић, Прилог историји сарајевског атентата, „Политика“, 31. март, 1928. године.

³⁰ В. Богичевић, Млада Босна, 130—133.

Принцип који у писму Маглову вели „да се ново друштво држи Митриновићевог револуционарног програма“³¹.

Према истраживањима која су вршили Предраг Палавестра и аутор овог рада, Димитрије Митриновић при изради свога програма узео је у обзир и Револуционарни статут Милана Прибићевића. Према једној забелешци Адама Прибићевића, која се налазила у поседу др. Стојана Прибићевића, Милан је написао свој Програм у Грацу, где је био официр у Елитном пуку грофа Ковенхилера“. У пуку је била већина Немаца, али и Југословена, Чеха, Румуна и других националности: аустријска интернационала. Милан је ушао у круг официра напредних погледа, књижевно образованих, који су се занимали за политичка и социјална питања. Било је међу њима и револуционара. Милан је био стални претплатник ревије немачких социјалдемократа „Sozialistische Monatshefte“. У свој Програм Милан је унео и тачку револуционарног уништења Аустро-Угарске, чак и уз помоћ индивидуалног терора. Према забелешци Адама Прибићевића, официри из тог напредног кружока у Грацу, међу којима је био и Милан Прибићевић, спремали су били и атентат на Фрању Фердинанда, приликом маневара у Штајерској. У њему су видели зауганог клерикалца и реакционара, сметњу модернизирању и реформирању државе. Милан га је видео на банкету официрском и причао ми је да је имао мртве, оловне, крокодилске очи“³².

Тачан наслов Прибићевог програма је гласио „Статут Организације у циљу ослобођења Јужних Словена: Словенаца, Хрвата и Срба“. У програму Димитрија Митриновића има доста места која подсећају на програм Милана Прибићевића па чак и стилски.

Митреинићев програм прошао је кроз неколико редакција. Митриновић је приликом посете Београду 1912. године показао свој нацрт управи „Словенског југа“, професору Божи Марковићу, а на своје нацрту радио је још у Загребу у јануару и фебруару 1912. године, када је био болестан од запаљења плућа у Болници Милосрдних Сестара. Ту су хрватски студенти давали своје примедбе на Митриновићев програм. Али стоји чињеница да је Митриновић основни нацрт имао још 1911. године у Сарајеву, да га је дискутовао с младобосанцима, па је тако тај програм постао и основа за рад Српско-хрватске напредне организације.

Према аустријским службеним извештајима на редакцији програма у Београду радио је и Јован Скерлић³³. Значајно је да су од београдских јавних радника међу младобосанцима највише угледа имали они који су заступали идеје о сарадњи између Срба и Хрвата, у првом реду Јован Скерлић и Јован Цвијић. Скерлић је био присталица југословенске идеје. Заступао је гледиште да би у књижевном језику и писму Срба и Хрвата требало постепено уклонити све разлике. Сматрао је да Срби треба да прихвате латиницу, а Хрвати штокавски дијалект источног наречја. Скерлић је писао у „Зори“

³¹ Ибид.

³² Заставштина Адама Прибићевића, била до 1976. године у поседу др Стојана Прибићевића.

³³ Архив Босне и Херцеговине, Пресуда бањалучког велеиздајничког процеса, с. 59 (IV-14).

и другим листовима и часописима младобосанаца. Хабзбуршке власти су забраниле сва Скерлићева дела, укључујући његову историју српске књижевности. До краја живота он је остао један од идола младобосанаца. Кад је умро, Принцип му је у име босанске омладине, 16. маја 1914. године, носио венац на погребу, само неколико дана пре него што ће напустити Београд у правцу Сарајева да би убио Фрању Фердинанда. С Принципом су венац носили Булага Буковац и Владета Билбија. Том приликом су били фотографисани и та фотографија је била изложена у излогу Цвијановићеве књижаре. Своме брату Николи, Гаврило је поводом Скерлићеве смрти написао писмо, почињући га речима: „Умро је највећи човек Србије“³⁴.

Отвара се питање како су младобосанци и друга јужнословенска друштва са сличним идеолошким коренима имала став према питању индивидуалитета сваког југословенског народа, да ли су заступали тезе о спајању свих народа у један, дакле неку врсту интегралности и националне асимилације?

У том погледу међу младобосанцима су постојале различите струје, Владимир Гађиновић је заступао тезу индивидуалности сваког народа, а стварање само политичке заједнице свих јужнословенских народа. Други су тежили интегралности, сматрајући да сви народи треба да се споје у један. У том погледу занимљива је еволуција Димитрија Митриновића. Он је једно време био за интегралитет на културном плану, па према томе и у националном, али у практичним политичким програмима био је присталица федералистичког државног уређења, чак републиканског, па и социјалистичког. После победа Србије 1912. године, био је загрејан за федерацију, којој би Србија била окосница. Али, после првог светског рата, стао је на позиције оних младобосанаца који су преке социјал-револуционара Натансона дошли у додир с бољшевичком партијом (Мустафа Голубић и други). На састанку у Лондону, посвећеном годишњини Нике Жупанича, Димитрије Митриновић је одржао предавање у коме је заступао тезу да Југославија треба да буде део балканске федерације социјалистичких земаља. Овај документ је пронашао у Митриновићевој заоставштини у Енглеској³⁵. Митриновић је до краја живота остао на приближно истим позицијама. За време другог светског рата Митриновић је упутио уреднику листа „Њуз Кроника“, на дан 1. јуна, 1943. године писмо протестујући против Драже Михајловића, тражећи укидање предратних антикомунистичких закона Краљевине Југославије, као и да два три партизанска представника уђу у заједничку владу. А што се тиче будућег уређења југословенске државе, опет је заступао тезу балканске федерације, овога пута само међу свим Јужним Словенима, укључујући и Бугаре³⁶.

И у другим југословенским тајним друштвима с којима су младобосанци имали везе постојала су различита мишљења око културног јединства Јужних Словена. Тако је хрватски омладинац Љубо

³⁴ Музеј града Сарајева, Збирка Абдева, према казивању Божицара Томића.

³⁵ The New Atlantic Foundation, Richnend, Surrey.

³⁶ Ибид.

Леонтић заступао тезу интегралне културе, нарочито у својим чланцима 1914. године. Иста дилема постојала је и међу члановима словеначког тајног друштва „Препород“ с којима су младобосанци били посебно повезани. Једна струја у „Препороду“, којој су припадали Франце и Владислав Фабјанчић, оснивачи друштва, затим Ловре Кламенчић и још неки други. Њихов став најбоље је изразио Евген Ловшин у једном писму од 19. октобра, 1913. године: „Хоћемо да путем културног и политичког уједињења свих Југословена зауставимо пропаст српског, хрватског и словеначког живља у Аустрији“³⁷.

Друга група, састављена махом од литерата и песника, заступала је тезу културног идентитета и интегритета словеначког народа у оквиру будуће југословенске заједнице. Та такозвана прешерновска линија постала је изразитија нарочито крајем 1913. и 1914. године, иако је Август Јенко већ у првом и петом броју листа „Препород“ заступао ту тезу. Поред њега, прешерновци су били Јуш и Фердо Козак. Сусрети препородоваца са Цанкарком допринели су јачању тежњи ка културном интегритету Словенаца³⁸.

Младобосанце и препородовце нарочито је зближила спољна опасност. Словенија, најсевернија јужнословенска земља, била је изложена опасности германизације, као што су Босна и Херцеговина биле угрожене експанзијом германског империјализма. Ту мисао лист „Препород“ је истицао скоро у сваком свом броју све док није био забрањен. У броју од 1. јануара 1913. донео је песму у прози на српскохрватском језику под насловом „Међу нама још је силни Перун бог“, у којој се помиње Богдан Жерајић и подвлачи чињеница да су Словенци отпочели борбу против германизације. Песма се завршава речима:

„Не бојсте се друзи; не бојте се ништ', с вама, браћо, ми смо с босанских планина, неретванског краја; с вама душом, срцем и погубном стријелом, даром Перуновим-ми смо. Напријед само смјело, на скупно нам дјело-у велику борбу за Југославију.“

IV

У коначној оцени идеје југословенства код младобосанаца морамо узети у обзир и ставове најјачих политичких група у Словенији, Хрватској, Србији и Црној Гори, према концепту заједништва на основу узајамне помоћи који су заступали младобосанци и њихови једномишљеници међу хрватском и словеначком омладином.

Видели смо још раније да су главне политичке струје у Словенији, Хрватској, Србији и Црној Гори биле противни идеји југословенства у револуционарном смислу, путем уништења Аустро-Угарске и на основу принципа равноправности народа. Ако су у појединим политичким партијама и биле неке струје за зближавање јужнословенских народа, свака од њих давала је своје тумачење идеје југословенства, у основи као механизма натурања хегемоније једне или друге нације над свим другим на југословенском тлу.

³⁷ Архив суђења Ивану Ендлихеру, Landsgericht Gratz, Vr. IX, 643/14.

Зато су младобосанци у том погледу бил 1914. године осамљени као масовни политички покрет. Интереси појединих буржоазија у јужнословенским земљама, настањајући се на локализму и пуну потпору верских организација, показали су се далеко јачи него младобосанци и њима сродна револуционарна друштва. Свим силама су гушене идеје узајамне помоћи, које су нарочито биле јаке у селима.

Као поборници-апостоли једне идеје, младобосанци су добрим делом сагорели за своје идеале, на стратиштима и у тамницама Аустро-Угарске. Мржња, распамсана од стране окупатора и других моћних институција, захватила је и манипулиране југословенске масе, па је у првом светском рату дошло до међусобног истребљења и праве братоубилачке борбе. Ако погледамо ратне дневнике генерала Потјорека, који је командовао аустроугарским војним силама у нападу на Србију и Црну Гору, 1914. године, већину тих трупа сачињавали су Јужни Словени, хабзбуршки поданици; у огромној већини сељаци, које је стара династија знала кроз векове да у њиховом незнању и загућаности, употребљава у многим ратовима за славу династије.

А када је велики покољ био завршен 1918. године, оно младобосанаца који су преживели изражавали су свој презир према тој мржи међу браћом која је надјачала њихове младићке идеале. Иво Андрић, пошто је у својим списима из првог светског рата осудио прогањање утамничених хрватских револуционара, бораца за братство и јединство међу Јужним Словенима, пошто је осудио геноцид против српског народа у Босни и Херцеговини, покушава да уђе у корене те мржње. Он у својој приповеци Писмо из 1920. године, коју је објавио у првом, свечаном броју обновљеног сарајевског „Прегледа“, 1946. године, каже: „... Босна је земља мржње и страха... Ја знам да мржња, као и гнев, има своју функцију у развоју друштва, јер мржња даје снагу, а гнев изазива покрет. Има застарелих и дубоко укорењених неправди и злоупотреба, које само бујица мржње и гнева могу да ишчупају и отплаве. А кад те бујице спасну и нестану, остаје место за слободу, за стварање бољег живота... Али оно што сам гаедао у Босни, то је нешто друго. То је мржња, али не као неки такав моменат у току друштвеног развоја и неминовни део једног историјског процеса, него мржња која сама у себи налази своју сврху.“

И није се случајно Иво Андрић у свом даљем књижевном стварању свим својим талентом и свом својом зрелошћу борио против те мржње.

И међу другим младобосанцима који су преживели ратни покољ 1914—1918, на прсте се могу избројати они који су издали своје идеале из младости. Огромна већина, у новим животним условима, покушавали су да се прикључе оним покретима који су заступали идеју универзализма, идеју узајамне помоћи. Није случајно да су многи младобосанци постали комунисти-револуционери, међу њима Мустафа Голубић, Младен Стојановић, Тодор Илић, Владета Билбија, Бранко Загорац, Сретен Стојановић и многи други. Из редова њихових другова, присталица омладинских револуционарних друштава у Хрватској, Словенији и Србији, никли су многи комунисти-бунтовници, Павле Бастајић, Аугуст Цесарец, Бука Џвијић, Стево Галогожа,

Бора Продановић, Рудолф Херцигоња, Марјан Станковић, Владислав Фабјанчић, Ловро Кламенчић и читава плејада комунистичке интелигенције у старој Југославији.

MEMBRES DE LA „JEUNE BOSNIE” ET L’IDÉE YOUGOSLAVE

Résumé

Dans son travail l’auteur ouvre la question de l’origine de l’idée yougoslave parmi la jeunesse révolutionnaire en Bosnie à la veille de la Première guerre mondiale. Il propose la thèse que cette idée s’était formée, tout d’abord, spontanément, à cause de l’intensification de la pression de la part des autorités d’occupation austro-hongroises, ainsi qu’à cause de l’aggravation d’antagonismes entre les grandes puissances avant 1914 dans la lutte pour la Bosnie et l’Herzégovine. L’auteur voit des racines de l’idée yougoslave parmi les membres de la „Jeune Bosnie” aussi dans les vestiges de la démocratie patriarcale dans ces deux provinces yougoslaves, comme l’application de la défense collective générale en vue d’édifier les système le plus approprié de l’autodéfense et les préparatifs pour la lutte. L’auteur ne néglige pas, non plus, le facteur idéologique, organisationnel. Comme la Bosnie et l’Herzégovine, les autres pays yougoslaves ressentaient l’oppression intensifiée de l’impérialisme germanique et c’est ce danger commun qui les forçait à réfléchir sur les mesures de défense communes. L’idée yougoslave parmi les membres de la „Jeune Bosnie” avait un caractère défensif, libérateur et anti-impérialiste, surtout parce qu’elle affirmait le principe d’égalité de droits de tous les peuples sud-slaves.

Pourtant, la „Jeune Bosnie” et les sociétés révolutionnaires clandestines analogues qui développaient leur activité sur le sol yougoslave à la veille de la Première guerre mondiale étaient tout de même isolées en tant que mouvement politique de masses. Les principaux courants politiques en Slovénie et en Croatie ne prétendaient pas à la destruction révolutionnaire de l’Autriche-Hongrie; de l’autre côté, ces groupes qui se déclaraient pour l’idée yougoslave, dans ces pays-ci ainsi qu’en Serbie et au Monténégro, donnaient à cette idée leur propre interprétation. Pour eux, l’idée yougoslave n’était qu’un trait tactique pour imposer l’hégémonie de l’une ou de l’autre bourgeoisie aux autres peuples yougoslaves.

Richard G. PLASCHKA

Institut für osteuropäische Geschichte
Wien

AUS DEN HAFT-AKTEN DER SARAJEVO-ATTENTÄTER

Selten war ein Historiker zugleich handelnde Person der Geschichte in einem Ausmaß wie es Vaso Čubrilović gewesen ist. Aus diesem Grunde bin ich auf einen Lebensabschnitt der Sarajevo-Attentäter eingegangen, der — so schwer er wardennoch bisher in der Historiographie noch kaum behandelt worden ist. So nüchtern die Aussage der Akten ist, sprechen sie in diesem Fall eine deutliche Sprache.

Am 8. Februar 1915 wandte sich die Landesregierung in Sarajevo an das gemeinsame Finanzministerium in Wien mit dem Ersuchen, die im Sarajevoer Attentats-Prozeß zu schweren Kerkerstrafen Verurteilten aus der Zentralstrafanstalt Zenica in die Militärstrafanstalt in Theresienstadt zu verlegen¹. Als Begründung wurde die Überfüllung der Zentralstrafanstalt einerseits und die Entwicklung der politischen Lage in Bosnien und der Hercegovina anderseits angeführt.

In Zenica sei — nicht zuletzt durch die auf Grund der Kriegereignisse notwendige Räumung des Kreisgerichtsgefängnisses Tuzla — der Stand auf 870 Mann gestiegen, „so daß der seinerzeit in Aussicht genommene Normalbelag um 300 Mann überschritten ist“. Daraus wieder ergäben sich Schwierigkeiten auch in der Beaufsichtigung der Häftlinge: Es sei „nich mehr die Gewähr vorhanden“, daß gerade die im Sarajevoer Attentats-Prozeß Verurteilten „in der erforderlichen absolut verlässlichen Weise verwahrt sind“.

Aber nicht nur mit dem Überbelag von Zenica argumentierte die Landesregierung im Zusammenhang mit der erwünschten Überstellung der Verurteilten, sondern auch — und viel schwerwiegender noch — mit ihrer Anwesenheit in einem konationalen, von nationaler Unruhe durchsetzten Bereich: „Überdies lassen die Ausdehnung und die Intensität, welche die hochverräterischen Bestrebungen in Bosnien und der Hercegovina erreicht hatten, erkennen, daß überall die äußerste Vorsicht am Platze ist ...“ Und nicht einmal der Aufseher in der Strafanstalt schien man sich vollkommen sicher zu sein, denn unter ihnen befände sich „eine sehr bedeutende Anzahl von Konationalen der Verurteilten“, und „für die Verlässlichkeit jedes einzelnen dieser Aufsicht-

¹ Landesregierung in Sarajevo an das Gemeinsame Finanzministerium, 8. Februar 1915 — KA, KM Abt. 4/I-1915, 15—34.

sorgane" könne keineswegs eingestanden werden. Die Landesregierung befürchtete sichtlich die Möglichkeit einer Befreiungsaktion.

Mit solcher Begründung ersuchte man um die Überstellung von acht der im Attentatsprozeß Verurteilten:

- 1) Vaso Čubrilović, mit 16 Jahren Kerkerstrafe,
- 2) Cvjetko Popović, mit 13 Jahren Kerkerstrafe,
- 3) Lazar Đukić, mit 10 Jahren Kerkerstrafe,
- 4) Neđo Kerović, mit 20 Jahren Kerkerstrafe,
- 5) Ivo Kranjčević, mit 10 Jahren Kerkerstrafe,
- 6) Cvijan Stjepanović mit 7 Jahren Kerkerstrafe,
- 7) Mitar Kerović, mit lebenslänglicher Kerkerstrafe,
- 8) Iakov Milević gleichfalls mit lebenslänglicher Kerkerstrafe.

Zwei weitere Verurteilte, Branko Zagorac und Marko Perin, zu je drei Jahren Kerker verurteilt, weniger „hervorstechend“, schienen der Landesregierung daher auch weniger „Anreiz“ zu bieten, „daß irgend ein Versuch zu ihrer Befreiung aus der Strafanstalt unternommen werde“. Sie könnten daher beiben.

Das gemeinsame Finanzministerium schloß sich dem Ersuchen der Landesregierung in Sarajevo um Überstellung in eine Militärstrafanstalt grundsätzlich an und gab es in einer Note vom 17. Februar an das Kriegsministerium weiter. Das Ministerium empfahl allerdings — so würde es „die Vorsicht gebieten“ — die aufzunehmenden Verurteilten auf zwei Strafanstalten aufzuteilen und schlug neben Theresienstadt die Militärstrafanstalt Möllersdorf vor².

Das Kriegsministerium zog — sichtlich schon vorher informiert — in Möllersdorf und Theresienstadt Auskunft ein, ob „bei den dermaligen Standesverhältnissen und bei Bedachtnahme auf eine entsprechende Separierung noch ohne Abschub anderer Sträflinge“ die vorgesehene Überstellung von fünf bzw. drei Verurteilten aus dem Sarajevo-Prozeß möglich sei³. Die umgehend positive Antwort der Anstalten vom 16. bzw. 17. Februar ließ das Ministerium am 2. März seine Bereitschaft erklären, die acht Verurteilten „bis zur Wiederkehr normaler Verhältnisse in Mil. Strafanstalten zu übernehmen“. Die Aufteilung: Mitar Kerović, Jakov Milović, Nedjo Kerović, Vaso Čubrilović und Cvjetko Popović sollten nach Möllersdorf, Lazar Djukić, Ivo Kranjčević und Cvijan Stjepanović nach Theresienstadt überstellt werden.

Im selben Schreiben unterstrich das Kriegsministerium die anzuwendenden strengen Haftbedingungen: „Die genannten Sträflinge sind abgesondert von einander und den übrigen Kerkersträflingen unterzubringen und hinsichtlich ihrer Aufführung und ihres Verkehrs mit der Außenwelt auf das strengste zu überwachen. Zwecks ihrer sichersten Verwahrung sind entsprechende Vorkehrungen zu treffen.“

² Gemeinsames Finanzministerium an Kriegsministerium, 17. Februar 1915 — KA, KM Abt. 4/I-1915, 15—34.

³ Kriegsministerium an Militärstrafanstalt Möllersdorf, 15. Februar 1915; inhaltlich ähnliche Anfrage an Militärstrafanstalt Theresienstadt, 15. Februar 1915 — KA, KM Abt. 4/I-1915, 15—34.

Das Ministerium dachte in diesem Zusammenhang auch an eine Verstärkung der Wachen: „Eine... etwa notwendig werdende Vermehrung des Wachquantums oder der Anzahl der Beschließer ist vom Mil. Kmdo zu erbitten“⁴.

Für den 23. März liegt die Meldung der Einlieferung in die Militär-Strafanstalt Möllersdorf vor: Die Verurteilten seien „um 10 Uhr 15 Min. vormittag ohne vorheriges Aviso hierorts eingeliefert“ worden⁵. Die Fünf in Möllersdorf trafen harte Bedingungen. Diese Bedingungen — so ist Berichten und Dokumenten zu entnehmen — sollten im ersten Halbjahr 1917 einen negativen Höhenpunkt erreichen.

Besonders die Ernährungssituation hatte eine kritische Entwicklung erfahren: Ein tschechischer Häftling — Emil Špatný — berichtet darüber: „...die Menschen hungern. Essen wenig, die Ernährung unzureichend. Der Hunger zwingt zum Extrem. Die Sträflinge durchwühlen den Mist, irgendetwas zum Verzehr zu suchen, beißen Gras, verzehren Blätter und Baumblüten. In der Gemeinschaftshaft schwindet das Brot, die Lebensmittel werden gestohlen...“⁶. Die Folge: zunehmende Sterbefälle — „Heute sprichst Du noch mit einem Menschen, nichts fehlt ihm, wenn Du ihn ansiehst, und morgen liegt er schon in der Totenkammer.“ Und: „Hier hängt die Gefahr der Ansteckung und des Todes geradezu in der Luft“⁷.

Die Häftlinge zogen Bilanz: „In den Jahren 1915 und 1916 starben 61 Personen... In den ersten drei Monaten des Jahres 1917 starben in Möllersdorf 63 Häftlinge, bis Ende April starben 85 Personen. Das bedeutet, daß 14 Prozent, bzw. ein Siebentel der hiesigen Bewohnerschaft ausgestorben ist, vom Neujahr an jeder siebente Mann“⁸.

Klagen aus Möllersdorf gelangten im April nach Wien: in Briefen, unterzeichnet mit „Sträflinge der Militärstrafanstalt Möllersdorf bei Wien“, gerichtet in einem Fall an den Kriegsminister, im anderen an die Redaktion der „Arbeiter-Zeitung“⁹. Auch an das Abgeordnetenhaus wurde geschrieben. Im Brief an den Kriegsminister hieß es: „Der Zweck dieses ist E. E. auf die himmelschreienden, jeder Gefangenschaft hohnsprechenden Übelstände aufmerksam zu machen, um vielleicht auf diesem Wege Abhilfe zu schaffen, ehe die breite Öffentlichkeit erfährt, wie hier mit dem Leben der Häftlinge gespielt und verfahren wird, mit dem Leben von Leuten, die wohl gerichtlich zu Freiheitsstrafen in verschiedener Dauer — aber nicht zum Tode — verurteilt [sind, A.d.V.]...“¹⁰.

⁴ Kriegsministerium: 1, an Gemeinsames Finanzministerium, 2, an Mil. Strafanstalt Theresienstadt, 3, an Mil. Strafanstalt Möllersdorf, 2. März 1915 — KA, KM Abt. 4/I-1915, 15—34.

⁵ Strafanstalt Möllersdorf an Kriegsministerium, 23. März 1915 — KA, KM Abt. 4/I-1915, 15—34.

⁶ In: Domov za války IV, Praha 1931. Emil Špatný: V Möllersdorfu I/308.

⁷ Ebendort II/309.

⁸ Ebendort II/310.

⁹ Briefabschriften „Sträflinge“ an Kriegsminister und Redaktion „Arbeiter-Zeitung“, an KM undatiert [den Angaben im Text gemäß nach dem 2. April 1917], an AZ vom 10. April 1917 — KA, KM Präs. — 1917, 15—32/2.

¹⁰ Briefabschrift „Sträflinge“ an Kriegsminister, undatiert — KA, KM Präs. — 1917, 15—32/2.

Die Briefschreiber zeichneten eindrucksvoll das Bild der gegebenen disziplinären, sanitären und Verpflegungsverhältnisse: vom Fall Franz Buchta, für dessen Bestrafung als Simulant selbst der Anstaltsarzt sein Placet gab — „anderen Tages war der Mann tot!“ — bis zu den massenweisen Erkrankungen — „von 500 Mann sind über 200 krank“ — und bis zur unzulänglichen Verpflegung: „Wie die von einem Zivilisten beigestellte Menage ist, könnten E. E. selbst konstatieren, wenn sie unangemeldet kommen könnten. Montag: Rüben, total verfault und noch voll Erde, gar nicht gesotten. Dienstag: eingebrannte Kartoffel, ungeschält, voll Erde und meistens Spirituskartoffel. Folge: Erbrechen — Durchfall. Mittwoch: Rüben usf“¹¹. „Kräftig und gesund eingelieferte Leute“ magerten, so wurde berichtet, „innerhalb kürzester Zeit zu Skeletten“ ab, und der Kantineur stelle „das Wohl seiner zwanzig Schweine höher... als das Leben von 500 Menschen“. Denn Menschen und Schweine bekämen „dieselbe Kost“, nur scheine die der Schweine besser zu sein...¹².

Das Kriegsministerium reagierte prompt. Schon am 19. April erließ das Ministerium eine Verfügung, die eine Neuregelung „der Verköstigung der Kerkersträflinge“ — sichtlich auf Verpflegungsverbesserung abzielend — zum Inhalt hatte¹³. Am 23., 24 und 25. April intervenierten der Abgeordnete Engelbert Pernerstorfer, Vizepräsident des Abgeordnetenhauses — „Nur der Kaiser kann helfen“ —, Max Winter von der Redaktion der „Arbeiter-Zeitung“ und Prinz Konrad Hohenlohe. Am 26. morgens setzte das Kriegsministerium eine Untersuchungskommission ein — mit dringendstem Auftrag: „Seine Exzellenz der Herr Kriegsminister gewärtigt baldigste mündliche Berichterstattung über die Wahrnehmungen und Verfügungen der Kommission — womöglich noch heute —, sowie einen ergänzenden schriftlichen Bericht und Antrag in kürzester Frist“¹⁴.

Die Aktion erfolgte geradezu überfallsartig. Um 9 Uhr 50 erhielt der Generalmajor Zahradniczek als Vorsitzender der Kommission seine Weisung. Für 10 Uhr hatten die Kommissionsmitglieder aus den zuständigen Abteilungen — Oberarzt Dr. Kopřiva, Majorauditor Wimětal und Militärunterrentendant von Thierry — Befehl, sich beim General zu melden. Die Abfahrt erfolgte per Auto sofort. Um 11 Uhr traf die Kommission in der Strafanstalt ein¹⁵.

Die Kommission kostete, prüfte, untersuchte. Sie war in der Sträflingsküche und in der Kantine, sie war im „feuchten, dumpfigen und unreinen“ Aufbewahrungsraum für Lebensmittel, sah die Rüben,

¹¹ Ebendort.

¹² Briefabschrift „Sträflinge“ an Redaktion AZ, 10. April 1917 — KA, KM Präs. — 1917, 15—32/2.

¹³ Verfügung Kriegsministerium an alle Militärkommanden; an das k.k. Ministerium für Landesverteidigung und an den k.u. Landesverteidigungsminister — KA, KM Präs. — 1917, 15—32/2.

¹⁴ Briefe Pernerstorfer, Winter und Hohenlohe vom 23., 24 und 25. IV.; Weisung Kriegsminister an Generalmajor Karl Zahradniczek, 26. April 1917 — Ka, KM Präs. — 1917, 15—32/1.

¹⁵ Weisung Kriegsminister an Generalmajor Karl Zahradniczek, 26. April 1917; Protokoll der Kommission, 28. April 1917 — KA, KM Präs. — 1917, 15—32/1, 2.

auch die angefaulten, sie eruierte eine ungerechtfertigte Bevorzugung der Unteroffiziere in der Kantine, sie bemerkte die Unterenährten in den Arbeitspartien, hörte die Klagen, stieß auf sanitätswidrige Zustände im Krankenrevier: „Von einem Gesamtstand von 468 Sträflingen sind 158 Kranke und Marode in der Anstalt selbst, überdies drei Sträflinge im Garnisonsspital Nr. 1. in Wien.“ Das bedeutete, daß ein Drittel des Gesamtstandes im Krankenstand war. Und seit 1. Jänner 1917 — so stellte die Kommission fest und bestätigt damit die Angaben Špatnýs bis auf einen Toten — waren 86 Mann verstorben.

Am 28. April hatte die Kommission Protokoll und Anträge verfaßt: sachlich und streng. Unter Punkt 1 der Anträge stand die „sofortige Enthebung des Anstaltsarztes und Zuweisung eines energischen Militärarztes (Internisten) und eines ... E. Fr. Mediziners, sowie von zwei... Sanitätsunteroffizieren“. Unter den weiteren Antragspunkten waren die auf Zuweisung von drei Baracken und 100 Krankenbetten zur Erweiterung des Anstaltsspitals, weiters die, die Verpflegung der Sträflinge vom Kantineur „in eigene Regie“ zu übernehmen und die Verpflegung „wenigstens auf eine Höhe zu bringen, wie sie für Kriegsgefangene bewilligt wurde“¹⁶

Die Folgen der Anträge blieben nicht aus. In Möllersdorf traten Verbesserungen ein. Auch Emil Špatný, der Häftling, gab es zu. Er weis allerdings darauf hin, daß zunächst der Tod noch weiter zugriff: „Vom 1. Jänner bis Ende Juni 1917 starb in Möllersdorf ein Drittel der Strafanstalt aus; ...“¹⁷. Unüberhörbar auch für die Sträflinge: „Fünf bis zehn mal in der Woche kündet es auf dem hiesigen Dorfplatz das Glöcklein, daß wieder einer der Unglücklichen dorthin geht, woher es keine Wiederkehr gibt“¹⁸. Und Nationalitäten? Špatný hatte Einblick in das Verzeichnis der Toten von 1917: „Alle Nationalitäten sind vertreten: Tschechen, Deutsche, Polen aus Galizien und aus dem Königreich, Südslawen, Italiener, russische, serbische, italienische Kriegsgefangene“¹⁹.

Der Tod in Möllersdorf war auch an den fünf Häftlingen aus dem Attentatsprozeß nicht vorbeigegangen. Bis Juni 1917 waren von den fünf drei verstorben: Nedžo und Mitar Kerović und Jakov Milović.

Aber auch in Theresienstadt hatte der Tod die Sarajevo-Attentäter dezimiert. Von den Anfang 1915 nach Theresienstadt überstellten drei Verurteilten war Lazar Djukić gestorben. Und von den drei in Theresienstadt bereits vorher inhaftiert gewesen drei Verurteilten — Trifko Grabež, Gavrilo Princip und Nedeljko Čabrinović, alle drei zu zwanzig Jahren verurteilt — waren im Sommer 1917 Trifko Grabež und Nedeljko Čabrinović ebenfalls nicht mehr am Leben. Gavrilo Princip lag, an schwerer Knochentuberkulose leidend, in der versperrten Abteilung des Garnisonsspitals 13 in Theresienstadt²⁰.

¹⁶ Protokoll und Anträge, betreffend die Zustände in der Militärstrafanstalt Möllersdorf, 28. April 1917 — KA, KM Präs. — 1917, 15—32/2.

¹⁷ In: Domov za války IV, Praha 1931. Emil Špatný: V Möllersdorfu II/310.

¹⁸ Ebendort III/310.

¹⁹ Ebendort II/310.

²⁰ Extraktbogen des Kriegsministeriums — KA, MKSM 1917, 85-3/4; vgl. Einsichtsakt 31. Mai 1917 — KA, KM Abt. 4/I-1917, 3-2/3.

Im Sommer 1917 erfolgte für die noch am Leben verbliebenen Sarajevo-Häftlinge die Aufhebung der Einzelhaft. Sie ging von Theresienstadt aus. Den Anstoß dazu hatte ein Ersuchen des Sanitätsführers Peter Stjepanović vom 3. März 1917 gegeben — des Bruders des in Theresienstadt inhaftierten Cvijan Stjepanović. Der Brief war ein Notruf:

„An
das k.u.k. Kommando
der Mil. Strafanstalt
in Theresienstadt

Bitte gehorsamst um die Übersetzung meines Bruders Cvijan Stjepanović aus dem Einzelarreste in eine gemeinschaftliche Abteilung, wo er eine Beschäftigung haben könnte.

Er ist im Einzelarreste ständig 2½ Jahre, ohne irgend eine Beschäftigung und Bewegung. Wenn er im Zellengefängnisse weiter bleiben wird, geht er seinem sicheren Tode entgegen.

Seine Gesundheit ist schon bedeutend ruiniert. Er ist am Wege Tuberkulose zu bekommen, wenn er sie schon nicht bekommen hat.

Beim Besuche vorigen Sonntag hat er auf mich einen trostlosen Eindruck gemacht, der mich zwingt, bei dem k.u.k. Kommando Hilfe anlässlich seiner Gesundheit zu bitten. Mehr Sonne und mehr Luft, Bewegung und Beschäftigung sind einzige Mittel gegen die drohende Phthise.

Ich habe ihm zwei Pakete geschickt, Wäsche und 4½ kg Viktualien.

Gehorsamster

Peter Stjepanović
k.u.k. San. Fhr.²¹

Prag, am 3. III 1917.

Am 31. März schon unterstrich der Chefarzt des Militärspitals in Theresienstadt die Zweckmäßigkeit einer Überführung von Cvijan Stjepanović und Ivo Kranjčević in eine Gemeinschaftszelle „mit Rücksicht auf deren geistigen und körperlichen Zustand“²². Noch am 30. hatte der Kommandant der Strafanstalt einen entsprechenden Antrag auf Grund des Gesuches des Sanitätsführers an das Kriegsministerium verfaßt: Seit 23. März 1915, seit seiner Einlieferung in Theresienstadt, werde Cvijan Stjepanović hier in Einzelhaft gehalten. „Mit Rücksicht auf den Umstand, daß sich Kerkersträfling II. Ktg. Cvijan Stjepanović während seiner bisherigen Strafhaft wirklich sehr brav auführte, weder eine Bitte noch eine Beschwerde während der ganzen Zeit vorbrachte und seine weitere Belassung in Einzelhaft... seine Gesundheit schwer schädigen könnte — eine Fluchtgefahr nicht vorliegt —, hätte das gefertigte Kommando gegen die Unterbringung in der gemeinsamen Haft keine Bedenken.“ Der Kommandant fügte aber gleich hinzu, daß „eigentlich billigerweise“, wenn dem Gesuch für Stjepanović stattgegeben würde, auch der zweite wegen des Sarajevo — Attentats Verurteilte ~~und~~ Ivo Kranjčević — „in die gemeinsame Haft zu übersetzen wäre“²³.

²¹ Brief Stjepanović an Mil. Strafanstalt Theresienstadt, 3. März 1917 — KA, KM Abt. 4/I-1917, 3—2/3.

²² Ärztliches Zeugnis, Garnionsspital Theresienstadt, 31. März 1917 — KA, KM Abt. 4/I-1917, 3—2/3.

²³ Jgv. Nr. 2017/1917 Kdo, Mil. Strafanstalt Theresienstadt an Kriegsministerium, 30. März 1917 — KA, KM Abt. 4/I-1917, 3—2/3.

Das Kriegsministerium dehnte nun den Antrag aus Theresienstadt auch auf die beiden Häftlinge Vaso Čubrilović und Cvjetko Popović in Möllersdorf aus: „Die durch die ungünstigen Verpflegungsverhältnisse ohnehin bedeutend herabgesetzte Widerstandskraft der Sträflinge läßt die Aufhebung der Einzelverwahrung bei Aufstellung der Kautelen: bisherige tadellose Aufführung und Abgang einer Fluchtgefahr begründet erscheinen“²⁴. Allerdings sollte die Absonderung der vier von anderen Sträflingen aufrecht bleiben, „weil sie auf wenigstens in politischer Beziehung einwandfreie Sträflinge (Sträflinge wegen rein militärischer Verbrechen) doch einen üblen Einfluß nehmen und sich mit der Außenwelt dann leichter in Verbindung setzen können und weil schließlich ihr Verbrechen doch von einer ganz besonders schweren Art ist“. Nur „miteinander“ — ein Vorschlag, der schon aus Theresienstadt zur Erwägung gegeben wurde — wären demgemäß, so unterstrich es nun auch die Militärkanzlei des Kaisers, die vier Verurteilten zu verwahren²⁵.

Die Realisierung: Am 29. Juni erfolgte entsprechende Weisung. Am 2. Juli meldete Theresienstadt den Vollzug, daß Cvijan Stjepanović und Ivo Kranjčević, „welche sich bisher in Einzelverwahrung befanden, von heute ab gemeinsam, getrennt von den übrigen Sträflingen, untergebracht wurden“²⁶. Möllersdorf meldete mit 3. Juli, daß die Absonderung der Verurteilten Vaso Čubrilović und Cvjetko Popović bisher durchgeführt worden war, daß Cvjetko Popović sich derzeit im Anstaltsspital befinde, die Zusammenlegung daher vorläufig nicht vollzogen werden könne. Zur Beurteilung erklärte das Anstaltskommando: „Die Aufführung des Čubrilović ist eine gute, die des Popović ziemlich gute“²⁷.

Aber dem Kriegsministerium ging es in diesem Sommer auch schon wieder um mehr: um die Zurückstellung der Sarajevo-Attentäter nach Bosnien-Herzegovina. Am 29. August 1917 noch ersuchte das Kriegsministerium das gemeinsame Finanzministerium, „die Sarajevo-er Attentäter, von denen noch folgende am Leben sind: Gavrilo Princip, Ivo Kranjčević, Cvijan Stjepanović (Mil. Strafanstalt Theresienstadt), Vaso Čubrilović und Cvjetko Popović (Mil. Strafanstalt Möllersdorf) zur weiteren Strafverbüßung wieder in eine Zivilhaftanstalt zu übernehmen...“ Als Begründung für dieses Ersuchen führte das Kriegsministerium an, daß „durch die Konsolidierung der Verhältnisse in Bosnien und der Herzegovina die Notwendigkeit der Verwahrung dieser Sträflinge in Militärstrafanstalten nicht mehr besteht, diese Strafanstalten ohnehin eine starke Überfüllung aufweisen und der Vollzug

²⁴ Extraktbogen des Kriegsministeriums — KA, MKSM 1917, 85—3/4.

²⁵ Bemerkung zum Einsichtsakt, 22. Juni 1917 — KA, MKSM 1917, 85—3/4.

²⁶ Mil. Strafanstalt Theresienstadt an Kriegsministerium, 2. Juli 1917 — KA, KM Abt. 4/I — 1917, 3—2/3,4.

²⁷ Mil. Strafanstalt Möllersdorf an Kriegsministerium, 3. Juli 1917 — KA, KM Abt. 4/I-1917, 3—2/3,2. Die Zusammenlegung wurde später sichtlich durchgeführt. Vgl. Mil. Strafanstalt Möllersdorf an Kriegsministerium, 20. September 1917 — KA, KM Abt. 4 — 1917, 3—2/3—9.

der gegenständlichen Strafen in diesen Anstalten auch bereits eine unliebsame Kritik in der Tagespresse erfahren hat"²⁸.

Am 2. September erklärte sich das gemeinsame Finanzministerium zur Wiederübernahme in die Zentralstrafanstalt Zenica bereit²⁹. Am 13. September erging der Befehl des Kriegsministeriums, die fünf Häftlinge Gavrilo Princip, Ivo Kranjčević, Cvijan Stjepanović, Vaso Čubriović und Cvetko Popović nach Zenica in Marsch zu setzen. Die Häftlinge aus Theresienstadt sollten zunächst nach Möllersdorf überführt werden, von dort sollte der Transport gemeinsam erfolgen. Besonderer Wert wurde auf die Transportbewachung gelegt: Die Eskorten sind in entsprechender Stärke beizustellen und als Kommandanten und Mannschaft nur vollkommen verlässliche, über ihre Pflichten eingehend zu belehrende Personen fürzuwählen,³⁰.

Theresienstadt meldete den Abtransport von Ivo Kranjčević und Cvijan Stjepanović nach Möllersdorf für 27. September, gleichzeitig die Transportunfähigkeit von Gavrilo Princip³¹. Von Möllersdorf erfolgte am 29. die gemeinsame Weiterfahrt³². Am 3. Oktober meldete die Strafanstalt Zenica die Übernahme³³.

Inzwischen setzte in Theresienstadt das tragische Sterben des Gavrilo Princip ein. Noch hatte man anfänglich der Überstellung der im Attentats-Prozeß Verurteilten nach Zenica im Herbst beim Anstaltskommando mit dessen Entlassung aus dem Garnisonsspital im Dezember gerechnet³⁴. Diese Auffassung sollte sich nicht erfüllen.

Gavrilo Princip war bereits vom Tod gezeichnet: Tuberkulose, Knochenfraß. Die harte Haft in Ketten in der Zelle hatte das ihre dazugetan. Nun lag er in einem kleineren Raum im Garnisonsspital, schwer bewacht. Ein behandelnder Arzt — Dr. Levit, später auch Militärarzt in der tschechoslowakischen Armee — berichtet von Princip's jetzt geänderten Verhältnissen im Spital, vom ärztlichen Bemühen, von den Operationen, von der nun auch angemessenen Verpflegung: „...er erhielt II. Diät, damals die beste; in den ärgsten Zeiten der Not Schinken, Wein, Semmeln usw. Er hielt nicht zurück mit Erklärungen des Dankes und der Anerkennung.“ Der Arzt berichtete auch von Princip's Selbstmordversuch: Princip habe geglaubt, auch dies — den Selbstmord — seinem Volk schuldig zu sein³⁵. Im März 1918 lautete der fachärztliche Befund des Garnisonsspitals Nr. 13 in Theresienstadt:

²⁸ Kriegsministerium an Gemeinsames Finanzministerium, 29. August 1917, und Extraktbogen des Kriegsministeriums — KA, MKSM 1917, 85—3/5.

²⁹ Gemeinsames Finanzministerium an Kriegsministerium, 2. September 1917 — KA, KM Abt. 4 — 1917, 3—2/3,3.

³⁰ Kriegsministerium an Mil. Strafanstalten Theresienstadt und Möllersdorf und an Gemeinsames Finanzministerium, 13. September 1917 — KA, KM Abt. 4—1917, 3—2/3,3.

³¹ Mil. Strafanstalt Theresienstadt an Kriegsministerium, 24. September 1917 — KA, KM Abt. 4—1917, 3—2/3, 3, 4.

³² Mil. Strafanstalt Möllersdorf an Kriegsministerium, 29. September 1917 — KA, KM Abt. 4 — 1917, 3—2/3.

³³ Tel. Zentralstrafanstalt Zenica an Kriegsministerium, 3. Oktober 1917 — KA, KM Abt. 4 — 1917, 3—2/3.

³⁴ Mil. Strafanstalt Theresienstadt an Kriegsministerium, 24. Oktober 1917 — KA, KM Abt. 4—1917, 3—2/3—7.

³⁵ Dr. Levit in *Domov za války V, Praha 1931*, unter Josef Laube: *Z te-rezinských vzpomínek*, 369 ff.

„Befund:

Groß, schwach, abgemagert, vorzeitig gealtert.

Befund der chirurgischen Abteilung:

1) Operative Absetzung (Amputation) des linken Oberarmes in der Mitte wegen Tuberkulose (Fungus) des linken Ellbogengelenkes (operiert am 6. November 1917).

2) Sekungsabszess infolge Karies des VII. Brustwirbels. Der VII. Brustwirbel prominent, stark druckempfindlich. In der Gegend des XII. Brustwirbels ein hühnereigroßer kalter Abszess, welcher am 20./12. 1917, 29./1., 28./2. und 13./3. 1918. punktiert wurde.

Dr. Levit

Neurologischer Befund der IV. Krankenabteilung:

Kompressionsmyelitische Erscheinungen infolge tuberkulöser Spondylitis.

Motorisch-sensible, leicht spastische Parese beider Unterextremitäten. Sehnenreflexe stark gesteigert, Fussklonus angedeutet. Babinski rechts positiv. In der Höhe von der Nabelhorizontalen bis zur Brustwarzenhorizontalen eine gürtelförmige Hypaesthesie.

Dr. Julius Flesch

Lungenbefund der I. Krankenabteilung:

Links: Lungenspitzenverdichtung. Dortselbst Verkürzung des Klopf-schalles, scharfes Atmen mit verlängertem Expirium. Rechts: Infiltrations des Oberlappens. Dämpfung bis zur Mitte der Scapula mit bronchialen Atmungsgeräusch und Rasselgeräuschen. Derselbe ist transportunfähig.

(Unterschrift: unleserlich)

Theresienstadt, am 28. März 1918.

Gesehen:

I. V. (Unterschrift: unleserlich)³⁶

Lange Zeit hatte Gavrilo Princip auf eine Empörung im Lande gehofft, auf eine Revolution, darauf, daß seine Freunde kommen würden, ihn zu befreien³⁷. Vergebens: Am 29. April traf im Kriegsministerium in Wien aus Theresienstadt die telegraphische Nachricht ein: „Kerkerstr. 2. Kat. Gavrilo Princip Sarajevoer Attentäter am 28. April nachmittag 6 Uhr 30 gestorben — Mil Strafanstalt“³⁸.

Vaso Čubrilović, unter den im Herbst 1917 in Zenica Eingetroffenen, aber durfte der Wendung seines Schicksals entgehen...

ИЗ ЗАТВОРСКИХ АКТА САРАЈЕВСКИХ АТЕНТАТОРА

Резиме

Осмог фебруара 1915. обратила се Земаљска влада у Сарајеву заједничком Министарству финансија у Бечу с молбом да се лица, осуђена на тешке казне тамницом у процесу против сарајевских атентатора преместе, из Централног казненог завода у Зеници у Војни казнени завод у Терезијенштату. Као образложење наведени

³⁶ Garnisonsspital Nr. 13 Theresienstadt, fachärztliches Gutachten, 26. und 28. März 1918 — KA, KM Abt. 4 — 1918, 5—9/2.

³⁷ J. Prokeš in Domov za války V, Praha 1931, unter Josef Laube: Z te-režnských vzpomínek, 372.

³⁸ Tel. Mil. Strafanstalt Theresienstadt an Kriegsministerium, 29. April 1918 — KA, KM Abt. 4 — 1918, 17—1/28.

су претрпаност Централног казног завода и развој политичких прилика у Босни и Херцеговини — „интензитет који су достигле велеиздајничке тежње“. Коначно, по пристанку Министарства војног, у марту 1915, осам осуђеника пребачено у војне казнене заводе Мелерсдорф и Терезијенштат и то: Митар Керовић, Јакоб Милевић, Небо Керовић, Васо Чубриловић и Цвјетко Поповић у Мелерсдорф а Лазар Букић, Јово Крањчевић и Цвијан Стјепановић у Терезијенштат.

Мелерсдорф — место боравка Васе Чубриловића — нудило се за кратко испитивање прилика у затвору. На основу навода самих затвореника — жалби из завода упућених Министарству војном, посланичком дому аустриског Царевинског већа и листу „Arbeiter-Zeitung“ и Емила Шпатни у једној каснијој чешкој публикацији — може се констатовати да је у првој половини 1917. године наступила криза. Нарочито је ситуација исхране достигла најнижу тачку. Јеловник, како су га затвореници поднели министру војном: „Понедељак: репа, потпуно трула и још пуна земље, уопште некувана. Уторак: загорели кромпири, неољуштени, пуни земље и најчешће шпиритусни кромпир. Последица: повраћање — пролив. Среда: репа, ита.“ Шпатни је свео биланс: „1915 и 1916. године умрло је 61 лице... За прва три месеца 1917. године умрло је у Мелерсдорфу 63 кажњеника, до конца априла умрло је 85 особа. То значи... почев од Нове године сваки седми човек!“ И даљи развој је давао повода забринутости: „... од 500 људи, више их је од 200 болесно“.

Министарство војно, коме су се обраћали и други интервенцијама, реаговало је хитно. 26. априла 1917. именована је истражна комисија, која је без одлагања, још истог дана, извршила инспекцију у Мелерсдорфу. У њеном записнику, који је био завршен два дана касније, наводи затвореника су добрим делом били потврђени. У истовремено поднетим предлозима комисије тражена су побољшања и — како Шпатни потврђује — постигнута.

Смрт није мимоишла ни петорицу осуђеника из атентаторског процеса. До јуна 1917. године од те петорице тројица је било умрло: Небо и Митар Керовић и Јакоб Милевић.

Но и у Терезијенштату смрт је десетковала сарајевске атентаторе. Од тројице осуђених који су почетком 1915. били пребачени у Терезијенштат, умро је Лазар Букић. А од тројице који су већ пре тога били затворени у Терезијенштату — Трифко Грабеж, Гаврило Принцип и Недјељко Чабриновић, сва тројица осуђени на по двадесет година — у лето 1917. године Трифко Грабеж и Недјељко Чабриновић такође више нису били међу живима. Гаврило Принцип, оболео од тешке туберкулозе костију, лежао је у затвореном одељењу Гарнизонске болнице 13 у Терезијенштату.

У лето 1917. године за још преживеле затворенике из сарајевског атентата био је укинут затвор у самици. У јесен 1917. били су враћени, из Мелерсдорфа и Терезијенштата, у Зеницу. У Терезијенштату остао је само Гаврило Принцип, над којим је било извршено неколико операција и болестан на смрт — како јасно показује налаз од 28. марта 1918. — по изворима под беспрекорним лекарским старањем и негом. Умро је 28. априла 1918. године.

Арпад ЛЕБА
Нови Сад

ВАСА СТАЈИЋ И ЈУГОСЛОВЕНСКО УЈЕДИЊЕЊЕ

Васа Стајић (1878—1947) био је између 1896—1946. најмаркантнији политичар-хуманиста Војводине, који је наставио Милетићеву политику на једној напреднијој хуманистичнијој и народнијој, дакле вишој разини. Већ ни сам Милетић није био против социјалистичког покрета свога доба, тамо-амо је чак и одбранио „прве“ тј. утопистичке социјалисте епохе — док је Стајић већ и сам кренуо — на прекретници XIX и XX века — путем војвођанских српских марксистичких интелектуалаца, те иако се он услед одбијајућег става социјалдемократског руководства у питању националне револуције — приближавао касније демократском српском грађанству, претежно таквој омладини своје епохе — сарађивао је он и даље и са социјалистима; шта више касније (1936—1946) и са комунистима, све до своје смрти — дакле у епосу антифашистичке борбе — иако се никада није прикључио комунистима, никада није постао члан КПЈ.

Као први интелектуалац — професор српско-хрватског, немачког и француског језика, који је говорио и талијански и мађарски, већ је и као средњошколац превађао он како белетристику, тако и политичке-социјалистичке чланке и брошуре — са мађарског, немачког и талијанског језика. Лично је познавао — као њихов сарадник и понеког мађарског социјалистичког руководиоца — једно време је био члан *Vokányi-a* *Baron-a*¹, а првих година XX века — у редакцији Народне Речи — приближава се и партијским опозиционарима у Пешти: Ервину Сабо и Арнолду Даниел,² а чини нам се, управо под утицјем Ервина Сабо и јесте почео да организује пештанске српске студенте (Коло српске младежи), придобијајући их

¹ Бокањи и Барон били су водећи чланови Социјалдемократске партије Угарске (САПУ).

² Szabó Ervin био је теоретичар-идеолог странке који је затим прешао у леву опозицију, те је постао вођа „револуционарних синдикалиста“, научни радник, историчар, васпитач оних младих социјалиста који ће касније постати комунисти. Национално питање није схватао ни он у целини.

Давид Арнолд је сарађивао са Е. Сабо, затим је прелазио на страну грађанске и задружне демократије.

Од Срба били су блиски Сабо-у-сем Стајића — такође и интелектуалци: Милан Јевтић, др Крсто Искруљев и Милорад Поповић; српски социјалистички емигрант у Паризу те Будимпешти; као интелектуалци били су сарадници Народне Речи М. Поповић, Васа Стајић и Милан Јевтић.

за социјализам, преведећи истовремено и оне главе брошуре Сабо-а, које су га као интелектуалаца — хуманисту највише занимале: тако о социјализму и слободи, те о личности и личној слободи³.

Као професор у Пљевљима, борио се и против турске империје, турског феудализма на линији националне револуције, водећи при том и социјалистичку агитацију, да се затим — отпуштен из службе, а после смрти патријарха Бранковића — враћа у Војводину, у Сомбор (1907—1913), где је организујући српску и југословенску националну револуцију и радећи међу ваџима учитељске школе сарађивао даље са социјалистима: Лазом Вукичевићем и Васиљевићем, Као члан руководства Народне одбране за Војводину заузимао се ослободилачки а не само културни покрет. На челу борбене омладине и часописа Нови Србин, а као прави интернационални хуманиста не прекида везе ни са српским ни са мађарским социјалистима итд. После укидања аутономије и Сабора (1912) покренуо је Српске грађанске странке у опозицији на удруживање, против реакционарне владе, за нову аутономију, као и социјалиста Искруљев. Осуђен на 10 година заточења и на робији је наставио своју делатност у вези са српском и хрватском напредном омладином, али и са чешким и словачким националним револуционарима, све до октобра 1918, када је побегао и своју нову делатност отпочео у Загребу, као изабрани представник Војводине и Баната у Народном Већу СХС. Буран је био његов живот, пун разочарења и борби у старој Југославији. Учествује и у НОБ, те да са ослобођене сремске територије стигне у Нови Сад у новој Југославији (1944) где је био опште уважаван и цењен⁴.

У вези са његовим животом поставља се низ питања: Тако на пр. 1) Да ли је Стајић био наиван утописта, или активан борац, 2) Да ли је он био грађанин и национални борац, или пак уједно и социјалиста који спаја национално и социјално питање у својој борби, 3) Да ли је био шовиниста или пак интернационални хуманиста, који се увек борио против *ad hoc* датог угњетача.

На овом месту не желим да се упустим у ову полемику, већ ћу просто рећи да га ја лично сматрам 1) активно, борбеном природом, 2) социјалистом, а уједно и националним револуционарем, 3) али уједно и интернационалним хуманистом.

На овом месту, желим да пољемисем само са оним схватањима неких претежно мађарских историчара, по којима се Војводина није борила за своје ослобођење и уједињење пре 1918., евентуално пре 1914. године, јер сматрам да је управо живот и рад Васе Стајића најбољи доказ за моју тезу, да се и Војводина борила за своју слободу и пре уједињења и пре првог светског рата. То се он — Васа Стајић — разликао са социјалдемократским руководством управо на питању спајања националног и социјалног фронта борбе, по свој прилици већ и као ђак, као ученик Светозара Марковића, а уједно и ученик Светозара Милетића. О њима је говорио често заједно,

³ Szabó Ervin: Szocializmus (Социјализам), превод из 1904.

⁴ О његовом животу и раду види: Ж. Милисавић, Васа Стајић Н. С. 1947, и А. Леба, Пол. лик В. Стајића, Н. С. 1963, и у разасутим чланцима Зборнику Матице Српске (16) Századok (1970) итд.

спајајући их, као о двојници Светозара⁵. А да се он борио на челу једне своје групе омладинаца (Нови Србин, загребачки и пештански студенти) и одраслих (Српска Просвета) за ослобођење и уједињење Срба и Југословена, то нипошто не негира његов интернационални став којим се поставио на страну могућег мабарског социјалистичког или грађанског савезника у борби, попут Ервина Сабо-а, кога је волео и преводио и грађанских радикала, попут Оскара Јаси-а, чије је једно дело преводно буњевац Павао Кујунџић, да га затим публикује чак либерални Браник (1912—1914). Јер је Стајић као национални револуционар, а уједно и интернационални хуманиста (бивши социјалиста, а који је и даље сарађивао са социјалистима) сматрао да треба оштро разликовати између (по његовој терминологији) национализма и шовинизма, тј. између борбе потлаченог народа за своју слободу и између тежње народа да завлада и другим народима, да их примора да приме чак и његове жеље и тежње за влашћу, док он сам не признаје ни праведне тежње ових народа за слободом. Социјализам, вели Стајић, пак не може да негира правилно постављени национализам. Социјалиста осуђује како експлоатацију класе и појединаца тако и експлоатацију целих народа. Зато се он бори и за ослобођење пролетаријата, јер ће тек нестанком класа нестати и империјализам. Зато се социјалиста бори и за слободу сваког народа⁶.

Ово схватање га оспособљава да већ почетком првог балканског рата сарађује и са напредним Мађарима за ослобођење Срба и Југословена⁷. У данашњим озбиљним данима — пише он — када наша борба од нас изискује и најтеже жртве „Нови Србин“ треба да буде праведан и према Мађарима. Многи од њих јесу наши судбином и патњама одређени другови у борби, будући да су њихови непријатељи, угњетачи уједно и наши угњетачи. А непосредно после ослобођења и уједињења, као један од првих који запажају да су српски ослободитељи — нова владајућа класа — уједно и нови угњетачи народа, нарочито несрпских народа, у једном чланку поставља и питање: Шта значи реч Српска Војводина?! Напада оне који Војводину замишљају некако без Мађара, Буњеваца, Словака, Румуна и Румуна, а који ће тиме постићи само то да ћемо изгубити Војводину за Југославију. Ни Мађари нису изгубили Војводину, што је она искључиво српска покрајина, већ зато што су лишили не-Мађаре свих права и правде. Војводина ће постати наша онога дана када ћемо наћи пута и начина да задовољимо све овдашње народности.

Овако замишља, дакле. Васа Стајић ослобођење и уједињење у корист српског народа, али и у корист свих осталих војвођанских народа и народности у духу социјализма и интернационалног хуманизма спојеног са националном револуцијом, у духу интернационалног хуманизма, чији је он рани претеча — иако сам никад није

⁵ У мађарској литератури, нарочито имам ту у виду књигу Kővágyó László. A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben. Budapest 1964, која још није познавала неке новије књиге и студије о овом питању, које су публиковане код нас у новије време. Иначе још увек није ни наша литература открила све о овој епоси.

⁶ Стајић, Социјализам и национализам, Слобода, 4. I 1919.

⁷ Стајић, Нови Србин и Мађари, Нови Србин, окт. 1912. (број 2).

постао комуниста, мада је с времена на време сарађивао и са комунистима⁸. Овакво његово интернационално схватање не спречава га у томе да постане национални револуционар, борац за ослобођење и уједињење југословенских народа.

Уколико се пак поставља питање јесу ли се војвођани, Срби у Војводини и из Војводине, борили већ и пре јесени 1918. за своје ослобођење, те за уједињење Југословена — одговор мора да гласи: уколико се тиче Васа Стајића, он се за националну слободу борио већ и као студент у Будапешти, где ће организовати српске студенте не само за социјализам, већ и за националну слободу. А чим буде добио службу у Пљевљима, сместа почиње и тамо да организује народ за борбу против турског феудализма, тј. како феудализма посебне врсте, тако и против турске владавине (1904—1907). Услед тога ће изгубити службу, а да такву не добије ни у Војводини, све док је живео патријарх Георгије Бранковић, који га је мрзео као младог професора: „атеисту и социјалисту“, али и националног борца. Ако је раније био (1896—1904) чистокрвни социјалиста, у ово време је већ напустио организоване редове социјалистичког табора — управо услед тога што је он спојио социјални и национални фронт борбе, док је управа социјалдемократска сматрала да је национално питање — буржоаско питање. Овакво је схватање руководства отерало и другог војвођанина — Душана Попова — у националне борце са том разликом што је Душан Попов после ослобођења постао контрареволуционар, Стајић је — остао симпатизер, али и са национално-револуционарном омладином и демократским националним грађанима, како у Војводини (кикиндаски и панчевачки демократи) тако и у Београду (лево крило Народне одбране Јован Скерлић, Велимир Рајић, Милан Прибићевић итд.⁹, постајући чак и шеф Народне одбране у Војводини.

Као шеф активно заступа гледиште да се треба организовати и за оружану — а не само за културну — борбу за ослобођење, заступа гледиште да: прво треба револуционарним путем извојевати националну слободу, да се затим у слободној независној, сувереној Југославији настави борба за социјалистичку револуцију.

На овој је линији стајао Васа Стајић нарочито по свом повратку из Санџака у Војводину, у Сомбору и Панчеву (1907—1914), а, по могућностима, се за ове циљеве борио и у својим затворима, на робији (1914—1918) да затим 1918. буде биран на чело Баната и у управу Народне Већа СХС — те да после свог бегства из Мартина стигне кући, да и фактички заузме овај свој положај. На овај његов рад је, наравно, утицало и време, епоха, клима уочи првог светског рата, о којој епоси лепо говори академик, професор Васа Чубриловић у својим делима, рецимо и у једном свом

⁸ Стајић, Доле шовинизам, Српски Глас, 10. VII 1920. (број 53).

⁹ Ученици или и сарадници су му били — у Војводини — Данило Томин (убијен на полицији у Панчеву, 1920), Васа Богданов, Угљеша Герзин (борац и у НОБ), у Хрватској Бурџа Цвијић итд. 1936—1938. сарађује он и са Омладинским покретом (ОМПОК) и са СКОЈ-ем (састанак СКОЈ-а 1938. у његовом стану у Карловцима); затим 1944. излази Стајић на ослобођену Сремску територију итд.

реферату о овом питању¹⁰, који има у виду и своју националну револуционарну прошлост те и ону босанску револуционарну омладину, чији и сам био члан, када напр. признаје отпор домаће буржоазије страном капиталу или пак „револуционарне покрете међу омладином“ која је отпочела борбу за своје националне идеале — а коју је у Војводини организовао заправо Васа Стајић који је стајао иначе и сам у вези са босанском и хрватском омладином. Царински рат је трајао већ од 1906. па на даље, а већ је он давао са својим успесима на страни Србије — моралну снагу и осталим Србима, нарочито револуционарној омладини да буде убеђена да ће и њена нова борба бити крунисана успехом. А ова су се схватања ширила у свим југословенским земљама Монархије, те и у Војводини! Још јаче је утицала на ову борбу спремност и готовост анексиона криза, па савез балканских држава против Турака, поготово балкански рат са својим успесима: поново, како на све Југословене у Монархији, тако и на Србе у Војводини, на челу са Васом Стајићем.

Тако — под владом Тисине Националне Странке рада, а и личне владе Иштвана Тисе (1910—1914), док српскохрватска коалиција делимично сарађује са овом владом — свакако и под утицајем београдске Народне одбране, која жели кратки предах у својој борби, после тешких балканских ратова, те се привремено ограђује једино на културне акције — омладина организује отентате на представнике Тисине владе и на присталице „круга Белведере“ (зване и „радионице“) престолонаследника са Конрадом фон Хецендорфом (Hötzenfort) итд., првенствено на самог Франца Фердинанда. Како лепо каже и академик Чубриловић или казују и они на које се он позива¹¹: буђење националне свести је стизало у ово доба (1912—1914) у своју „завршну фазу“, јер су већ и балкански ратови „наставили онде, где се стало¹⁸ 78. Први и други светски рат довршиће процесе изграђивања националних држава у Европи...“ У почетку још се само радило о атентатима, но овај је талас понео и Војводину а и самога Васу Стајића и његове „Нове Србе“ те његовог Новог Србина и Српску Просвету (1912—1914, Сомбор, Панчево). Но Васа Стајић је агитирао и у Босни и у Хрватској (1914 итд.) те је био сарадник и омладинске штампе уопште, тако, рецимо, и Виктора, где је писао — похвално — о овим атентатима (на пр. о Јукићу). По једној верзији и он сам се носио мишљу да врши атентат на Франца Фердинанда, када је он дошао у Mezőhegyes (Мезекеђеш) у близини Војводине, а и један му се његов Бак (Костић) понудио за вршење атентата, будући да као туберкулотичар иначе неће дуго живети. Познато је и то да је Стајић био против Боже Јанковића и других у Народној одбрани када су они заводили искључиви културни смер рада, јер је сматрао да је — после балканских ратова — дошао време и за политичке и револуционарне акције против Монархије. Управо је мислио, а и говорио и писао онако, како је

¹⁰ В. Чубриловић, Србија и Аустрија у XIX веку, у делу: Међународни научни скуп: „Велике силе и Србија пред први светски рат“, Београд, 1976. нарочито на стр. 23—26, 29, 31—32.

¹¹ Исто, 29.

то рекао професор Васа Чубриловић¹² „...на Аустрију се гледало као на страну освајачку силу“. „Водити борбу против те силе, сматрало се, не само оправданим, него и дужношћу сваког човека. Тако мисли и Стајић, те када је своје Бачке, организоване широм Војводине у покрету Нови Србин, повео на „излете“ по Војводини, а и по Србији, онда су држали и приредбе на свим тачкама ове линије, ширећи дух ове свете дужности, и по Војводини (све до Батање, а и по Србији), где су се повезали и са Народном одбраном, тј. њеним левим крилом а и вежбали се у руковању оружјем.

На ову борбеност утиче и укидање уставности, те завођење апсолутизма у Хрватској, као и крвава борба на пештанским барикадама (1912), те и укидање црквено-народне аутономије и Сабора (1912) у Војводини: све то управо оне исте године, када се на Балкану борило за слободу, а када су у Војводини вођене демонстрације против евентуалног рата Монархије на Балкану под утицајем Klare Zetkin (Цеткин) и Базелског Конгреса (1912).

У свом делу о Васи Стајићу¹³ навео сам већ многе доказе борбености Војвођана 1912—1914 година, оних година када су списи пограничних власти као и сегединског суда били претрпани вестима о југословенском расположењу у Војводини. И студија Richarda G. Plaschka (Плашка) у мало пре споменутом делу¹⁴, доноси сличну граничарску грађу, тако из Новог Сада, где се водила просрпска агитација међу војницима, тиме да у случају да Монархија поведе рат против Србије (1912) не смеју пуцати на Србе, већ треба заправо да пређу на страну Србије као дезертери. У Госпођинцима, под утицајем агитације, народ се отворено изјашњава, да ће се у случају рата против Србије борити против Монархије. Сви се ови случајеви достављају у Беч, у министарство војске и морнарице, оних истих дана, када је Стајић покренуо свој часопис Нови Србин, а када је и пропутовао Војводину, а развио се истовремено и сам у одличном, сугестивном говорнику и пропагандисту. Слични случајеви се јављају и из Панчева или Петроварадина итд., (где се већ скидају и кокарде са војничких шајкача) — у времену када се високи функционери „радионице“ престолонаследника Франца Фердинанда, тако и сам руководилац ове канцеларије пуковник Бардолф сматра: „Срби у Војводини изјављују да се југословенски пукови неће борити против Србије, а да ће војни поступак против Монархије, ради ослобођења југословенских земаља — свакако имати успеха“¹⁵.

Само се овако може тумачити позната чињеница да је 1914. године, непосредно после атентата на престолонаследника, солдатеска из Петроварадина организовала хајку духовних паупера против српских „велеиздајничких“ маса нарочито у Панчеву и Сомбору, где је дошло не само до пљачкања и демолирања, већ и до убиства. Ка-

¹² Исто, 31.

¹³ А. Леба, Политички лик Васе Стајића, Нови Сад, 1963, цели део који говори о годинама 1912—1914.

¹⁴ R. G. Plaschka, Serbien und die Balkankriege, у делу наведеном у прим. 10., 85—90.

¹⁵ Исто, 90; види и мемоаре Bardolffa, Soldat im alten Österreich, Jena 1939, 173.

рактеристично је при том да се радило управо о Сомбору и Панчеву, где је тада живео и деловао Васа Стајић на челу часописа Нови Србин и Српска Просвета и покрета „Нови Србин“. Паралелно са наступањем политичког олоша, наступала је ипак и полиција, те је масовно хапсила и одрасле српске мушкарце и 1914. и 1915. када је дошло и до интернације српских мушкараца, чак почев од 11. године живота. Војводина је била заинтересована и у бањалучком процесу (и осталим процесима) којима су били захваћени и Стајићеваци из сомборске учитељске школе или и Стајићев, донекле, ученик, а донекле сарадник, Лаза Поповић-Соко. Не смемо губити из вида ни оне младе војнике, нарочито баке: Нове Србе, који су већ у почетку рата 1914. пребегли преко фронта у војску Србије, а где им је служила за довољну легитимацију чињеница да су они „ученици Васа Стајића“¹⁶.

Иначе су Нови Срби већ од 1912. често обилазили целу Војводину, одржавајући излете и приредбе док су 1912. и скопски баци организовали излет у Нови Сад. Такође су и 1914. баци после свог конгреса приредили излет у Србију, а сам Стајић је 1914. — пре него што би пошао на илегални бечки конгрес — пропутовао и Босну и Далмацију и Хрватску, држећи предавања и говоре, а да је при том полиција наступала против бацких демонстрација (у Сарајеву) непосредно после Стајићевог говора¹⁷.

Није био усамљен случај да су и полиција и суд наступали против омладине, а и старијих генерација, иако је, по свој прилици, био усамљен случај статаријално стрељање сељака из села Борче (до Панчева), а у Панчеву, одмах у почетку рата 10. IX 1914. јер су борчани већ тада — пре 10. IX 1914. — прешли у Београд, тражећи да им се да оружје, да могу отпочети своју борбу за ослобођење! Да не заборавимо: Стајић је као национални револуционар сарађивао и са српским и мађарским социјалистима, а међу борчанима су већину чинили пољопривредни и занатлијски радници, те сеоска сиротиња: синови радног народа, а не грађанске класе¹⁸.

И у тзв. Vörös Könyv тј. међу публикованим ратним документима Монархије алуиара се на делатност Васа Стајића и Нових Срба, а у мађарском, пештанском парламенту се нападају неки Срби као велеиздајници: 1914. још без имена, но 1917. већ се напада лично Васа Стајић и по имену¹⁹.

Се ово, како и Стајићева веза и сарадња на робији (1914—1918) до октобарског бегства, како са Србима и Хрватима, тако и са Словацима и Чесима (у Мартину) било још пре 1918. Чак је и са робије успео Стајић да сарађује на тада постојећој домаћој српској штампи или да да савете чак и Вељку Петровићу и његовом Југословенском Одбору да се инсценира процес против Срба или да

¹⁶ Види мој рад: *Lébl Árpád, Az igazi Vasa Stajic* (Истински В. С.) у *Századok*, 1970, бр. 1 Budapest, 90—91.

¹⁷ Исто, 91.

¹⁸ Види прим. 17., на стр. 91/92, види и примедбе 58—60.

¹⁹ Упореди и мој чланак Мађарско-југословенске везе 1918—1919 у Зборнику Матице Српске 1964, број 39, 171—175; нарочито 173, као и моје дело: Пол. лик В. Стајића, Нови Сад, 1963, II. део.

се шаље статистички материјал још у току рата за предстојеће мировне преговоре да се тиме докаже право Срба на ослобођење и уједињење.

Поред осталих листова, Стајић је постао илегалан сарадник са робије (његови курири су били његова супруга Милица, звана и Бабука“ те Борбе Грујић) и листа Глас СХС у Загребу, чији је уредник, Новак, био такође у вези са њим на робији преко Милице Стајић, а која је посредовала такође и између српских (војвођанских) студената, те Лазе Поповић-Сокола и Васе Стајића на робији. Новак (који није био Војвођанин) и сам је учествовао заједно са Милицом Стајић и на илегалном прашком славенском конгресу (одржаном под плаштом јубиларних свечаности позоришта — дивада — како су и конгрес у Бечу 1914. одржавали под плаштом свечаности удружења Зоре, а на коме је још био присутан и сâм Васа Стајић). Управо је Милица Стајић пренела на конгрес 1918. и неки доказни материјал, тако и фотосе о злочинима аустро-угарске солдатеке, а она се повезала тамо и са неким чешким и словачким новинарима, да их затим повеже и са Васом Стајићем, који је тада као „заточеник“ (његов књижевни псеудоним) радио у фабрици целулозе у Мартину, те је тако почео да учествује и у покрету мартинских словачких политичара. Ови су Словаци затим и припремали Стајићево бегство у октобру 1918. са робије у Беч—Загреб—Војводину.

Новак се крио иначе и под псеудонимом „Југословен из Угарске“ на корицама брошуре самоодређење народа и Маџари²⁰ која је такође много пре новембра 1918. објавила и огласила скоро отцепљење Јужних Словена од Монархије и њихово уједињење са осталим Југословенима.

У ово доба — већ пре бегства Стајића — је одржан суботички састанак ради конкретне организације даљих мера и доношења посебних одлука, како су у ово доба бирали за представнике Баната на заседању Народног Већа СХС у Загребу и Васу Стајића. Ученик Васе Стајића, а и његов сарадник био је и песник Вељко Петровић који се као члан Југословенског одбора такође повезао са Стајићем, који ће затим после 20. октобра 1918. већ и лично бити присутан у Загребу на даљим састанцима. У овај круг је спадао, поред Грујића, такође и композитор Петар Коњовић, а и тада још напреидан Раде Лунгалов, такође бивши ученик Васе Стајића на сомборској препарандији²¹.

При овим покретима Стојић се на робији и идеолошки припрема за хуманистичко дело уједињење Југословена, које замишља као први корак на путу ка социјализму, као дело националне револуције, те као ослобођење, које се може извести и помоћу грађана (демократских група: кикиндских и панчевачких и осталих демократа али и мађарских социјалиста и радикала) и радника, да затим

²⁰ О свему томе види опширније Леба, Политички лик Васе Стајића, Нови Сад, 1963, 240; и прим. 183. Брошура издата у Загребу 1918.

²¹ Све ово опширније у делуп од прим. 20.

из овог првог корака следи други корак, дело радничке класе — социјалистичка револуција²².

Он, примера ради, у својим писмима за своју супругу Милицу²³ (са краја 1916. и почетка 1917) одлучно осуђује све врсте империјализма²⁴, не само црно-жути империјализам, а бори се првенствено ипак против њега, јер је ту — као Србин — лично заинтересован и он и његов народ. Он се, ипак, заузима за право на самоодређивање свих народа, чак и без обзира на то, зависе ли они за сада од држава Антанте или пак Тројног савеза. Стајић нас обавештава и о томе да су му успеле доставити и Крфску декларацију. Пише ту и о својим везама са словачким Халамовима, чешком Сисовом или пак са часописом Књижевни Југ, чији је и он сарадник. Он позива уједно и своје пријатеље — писце Тихомира Остојића-Јакшићеве итд. да и они пишу у овај лист и то о жељама за уједињење „Милета (Јакшић) нека проговори у Југу у име мог завичага“ тј. Војводине²⁵.

Чим је Стајић стигао са робије у Загреб, било је тамо наново утврђено (још увек у октобру!) његово чланство у управи Народног Већа СХС у Загребу, управо као чланство представника Баната и Војводине (вероватно 24—25. X 1918), док је он и лично стигао вероватно тек 31. X или 1. XI 1918. (Ово треба још утврдити. Његова је карта из Беча о доласку датирана од 30. X 1918!).

Када су отпочели први преговори у Војводини, посебно у Банату, још се није могло утврдити — но 2. октобра већ је одржан састанак у Суботици, који доноси и прву одлуку о отцепљењу Војводине. Јасно је да је овај састанак морао већ раније бити организован и одређен. Пред светом се ту појавио Тихомир Остојић, али се зна да се Стајић већ са робије повезао (лично или писмено) и са Остојићем и са Борћем Грујићем из Кикинде, који га је посећивао (како и супруга Милица) већ и на робији као „робак“. Иначе је одлуке од 2. X 1918. па од 24—26. X 1918. прихватио и народ у Банату, како и пештанска српска омладина, све у духу и по саветима и упутствима Васе Стајића.

Толико знам за сада о покрету ослобођења и уједињења војвођана — а у вези са Васом Стајићем пре 1. XI 1918. Даља истраживања ће, свакако, открити још много даљих појединости. Но, већ и оволико доказује у довољној мери чињеницу: 1) да је и у Војводини

²² О томе су аутора извештавали и његови пријатељи и другови „Нови Србин“, који су после уједињења заиста постали комунисти. Међу њима најближег ученика Стајићевог, Данила Томина убила је панчевачка полиција, још 1920. у Панчеву. Томин је тада био на челу покрета у Јужном Банату (Иланци и околини), један од оснивача и руководиоца СКОЈ-а и „Црвене Заставе“ у Београду итд.

²³ Под називом Плава Књига у Матици Српској у Новом Саду, у фонду Стајића. Сигнатуру не знам, ја сам цели материјал и писма, и дневнике итд. читао код тада још живе Милице Стајић — Бабуре, а делимично и обрадио у Полит. лику В. Стајића, 1963.

²⁴ Полит. лик. В. Стајића, 284.

²⁵ Пол. лик. 280—282. или Споменница Ослобођења Војводине, 1928. (Пол. лик. 299—300; 291) прим. 119, или Моје учешће; Полит. лик, 385; прим. 2. или писмо Остојићу 3. X 1918. Пол. лик, 395; прим. 2. итд.

постојао покрет за ослобођење и уједињење и 2) да је на челу покрета стајао Васа Стајић, који је ову своју делатност наставио и на робији (1914—1918).

VASA STAJIĆ ET L'UNION YOUGOSLAVE

Résumé

A l'avis de l'auteur, Vasa Stajić était à la fois révolutionnaire national et humaniste international qui s'est mis en chemin, vers la fin du XIXe et au commencement du XXe siècle, parmi les premiers intellectuels serbes d'orientation marxiste en Vojvodina, écrivant les articles et brochures, inspirés par le marxisme. Il a lutté également contre le féodalisme ottoman à Pljevlja, pour fonder ensuite en Vojvodina — étant donné que la direction du Parti social-démocrate de Hongrie n'était pas encliné à la solution de la question nationale — son organisation des jeunes, bourgeoise, mais à tendances nationales-révolutionnaires, „Nouveaux Serbes”, comme mouvement rassemblé autour des revues „Novi Srbin” (Nouveau Serbe) et Srpska Prosveta (Éducation Serbe). Ce mouvement, selon son idée, devait coopérer avec les socialistes et, une fois la liberté et l'union des peuples yougoslaves réalisées, faire un pas en avant et préparer la révolution socialiste dans la Yougoslavie libre et unie.

L'auteur tend à démontrer ensuite que, par conséquent, ont tort ces historiens, particulièrement ceux en Hongrie, qui considèrent que Vojvodina n'avait pas combattu pour sa libération et son unification avec les autres pays yougoslaves avant l'année 1918, étant donné que précisément la vie et l'oeuvre de Vasa Stajić prouvent la thèse contraire, car il luttait — bien avant 1918, à partir de 1896 déjà, pour la libération, aussi bien ille pour le socialisme, considérant qu'il fallait 1) distinguer entre le nationalisme oppresseur et le nationalisme libérateur, car 2) dans le capitalisme on n'exploite et n'opprime pas uniquement les classes, mais aussi les peuples entiers.

Stajić a organisé, vers 1900 déjà, les étudiants serbes à Budapest, ensuite aussi le peuple à Pljevlja (1904—1907) joignant le front de la lutte nationale avec celui de la lutte sociale et devenant membre de la société patristique de Belgrade Narodna odbrana (Défense nationale), se rangeant du côté de sa gauche; que constituaient Jovan Skerlić, Velimir Rajić, Milan Pribičević, etc. et devenant en même temps le chef de Narodna odbrana en Vojvodina (1912—1914). Il s'est lié aussi avec les jeunesses révolutionnaire de Serbie, de Bosnie et de Croatie, ainsi qu'avec l'organisation de Mlada Bosna (Jeune Bosnie). Il désirait continuer la lutte de Narodna odbrana même en 1912—1914 et il avait en vue, à ce qu'il semble à l'auteur, l'attentat contre le prince héritier d'Autriche-Hongrie, écrivant en termes élogieux aussi de Jukić, auteur d'un attentat, dans la revue Vihor. Il menait les membres de son organisation des jeunes aux excursions à de lieux assez éloignés en Voj-

vodina et en Serbie, partout prononçant des discours et organisant des fêtes, propageant partout l'esprit de libération et d'unification et pratiquant avec eux aussi le maniement des armes.

Sous ces influences — à l'époque devenue révolutionnaire (1912—1914), devant les tribunaux de Vojvodina se multipliaient les procès contre les Serbes qui parlaient et écrivaient dans ce nouvel esprit. La propagande nationaliste était menée même dans l'armée dont les membres serbes déclaraient de plus en plus souvent qu'ils ne combattrait contre les Serbes dans les Balkans, ce qu'un grand nombre de ceux-là feront en 1914 (volontaires!). Les agitations de la populace et des autorités contre les Serbes étaient les plus nombreuses en 1914, précisément à Sombor et à Pančevo où Stajić a vécu et travaillé (1907—1914). Les habitants du village de Borča, membres du peuple travailleur, avaient demandé à Belgrade, dans les premiers jours de la première guerre mondiale déjà, les armes pour se battre pour la liberté. Ils étaient pour la plupart fusillés tandis que Stajić a été condamné à dix ans de travaux forcés.

En 1918 — encore pendant la guerre — ont commencé en Vojvodina les délibérations et l'organisation du mouvement des masses, précisément parce que l'activité antérieure a été continuées pendant toute la durée de la guerre mondiale, tandis que Stajić entretenait des relations avec Vojvodina (Croatie et Slovaquie) même de sa prison. Ainsi furent fondés les Conseils du peuple en octobre 1916, précisément comme résultat des mouvements et négociations préalables.

Драгољуб Р. ЖИВОЈИНОВИЋ
Филозофски факултет
Београд

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И ПРОБЛЕМ ЦРНЕ ГОРЕ 1914—1918. ГОДИНЕ

Политика Велике Британије према очувању Црне Горе као независне државе у току првог светског рата, упркос многих недоследности и противречности, представљала је карактеристичан пример држања велике светске силе, руковођене својим тренутним интересима и маглавитим обзирима према неким начелима (самоопредељење, легитимизам), према малој и, уз то према широко распрострањеном уверењу, дискредитованој држави. Балкански простори и његови словенски народи представљали су тек повремено предмет пажње и интересовања британских влада и дипломатије. Политика Црне Горе и амбиције њене династије изазивале су, у предвечерје рата, као и током његових првих година, неповољне реакције, отпор и критику владајућих кругова у Енглеској. Таква расположења добила су потпуне облике и израз у време рата. Ипак, докле год је мала земља давала свој допринос, ма колики он био, ратним напорима савезника, она је могла да очекује какву-такву подршку великих сила, укључујући и Велике Британије. Од тренутка, пак, кад су аустроугарске армије заузеле њену територију, влада и двор отишли у емиграцију, а војска била разоружана или се нашаа у заробљеничким логорима, савезници су почели да ускраћују и оно мало помоћи и подршке које су дотада пружали. Капитулација Црне Горе, њена политика у Албанији (заузеле Медове, Скадра) и уверење да тајно преговара са Аустро-Угарском, појачали су сумње о недоличном држању и издаји краља Николе. То је, поред осталих чинаца, отворило пут и пружило оправдање за уклањање Црне Горе са европске политичке карте, иако је било много оних који су устајали у њену одбрану. Све више снаге добијало је уверење да је уједињење Србије са Црном Гором представљало најповољније решење, а уклањање династије Петровића први корак у остварењу тога циља. Британска влада је прихватила оправданост такве политике и убрзо се нашаа на страни оних који су нападали начело легитимизма чији је она била представник и упорни бранилац. Како је дошло до тога да британска влада направи такав заокрет у својој политици представља предмет овог рада. Та противречност британске политике остала је дуго незапажена и од многих несхваћена.

Већ од првих месеци рата у британским политичким круговима отворено се изражавала сумња у оправданост опстанка и очувања Црне Горе као независне државе. Британски посланик на Цетињу, гроф Џон Салис, подстицао је такве склоности и расположења, а потврђивали су их и други британски посматрачи и дипломати у Албанији, Италији, Србији и другде. То је навело лорда Едварда Греја, министра иностраних послова, да у пролеће 1915. године изрази мишљење да се у будућности могло очекивати уједињење Србије и Црне Горе. Греј је тиме желео да оправда одлуку британске владе да Италији уступи делове Далмације и острва на Јадрану. У писму амбасадору у Петрограду Џорџу Бјуканану, он је писао: „Ваља приметити да ће за неколико година бити створена велика словенска држава, у којој ће Србија и Црна Гора бити уједињене, а која ће бити снажнија противница Италији него што је била Аустрија“¹. Такве склоности постале су још наглашеније и приметније након одлуке Црне Горе да заузме Скадар, јуна 1915. године, и тако ослаби своје акције на фронту према аустријским снагама у Босни. У септембру 1915. године Греј је тврдио да британска влада није намеравала да пружи подршку Црној Гори, иако у томе није заузела потпуно доследан став². Нема сумње да су бирократи у Форин офису, па и Греј лично, сматрали да Црна Гора треба да престане да постоји као независна држава.

Кад су у јесен 1915. године гласови о тајним преговорима између Црне Горе и Аустро-Угарске постали све чешћи и упорнији, британски став је постао отворено непријатељски. Салис је тврдио да је краљ Никола био спреман да „склопи мир сваког тренутка кад би то смео да учини; вероватно да су услови које је нудила Аустро-Угарска већ били утврђени“, писао је Салис. Почетком децембра британска влада је изразила противљење давању зајма Црној Гори, за који се залагала Француска. Краљев разговор са посланицима на Цетињу, 2. децембра 1915. године, Салис је искористио да црногорском суверену припише одговорност за прилике у земљи и намеру да ради против савезника и њихових интереса. Греј је прихватио Салисову тврдњу, потврђену из других извора, и изразио уверење да „не би био изненађен ако би Црна Гора закључила сепаратни мир“. Предвиђао је да ће до тога брзо доћи. Артур Николсон, стални подсекретар у Форин офису, делио је такво уверење, иако је такву краљеву политику приписао недостатку оружја и хране. Николсон је изразио уверење да краљ Никола није намеравао да још дуго учествује у оном што је сматрао „изгубљеном игром“³. Слично уверење делили су и француски политички кругови. У наредним данима и недељама британски став према Црној

¹ Grei Bjukananu, 27. III 1915. General Correspondence, Foreign Office 371, 2507/35975. Public Record Office, London. У даљем тексту као F. O. 371; V. H. Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy 1914—1918, Oxford 1971, 23.

² Греј Бертијев, 13. IX 1915. Исто, 2268/127443; K. J. Calder, Britain and the Origins of the New Europe 1914—1918, Cambridge 1976, 232.

³ Nikolson Hardingu, 16. XII 1915. Foreign Office 800, vol. 380. P. R. O. У даљем тексту као F. O. 800; А. Живојиновић, Савезници и капитулација Црне Горе 1915—1916. године. Историјски Часопис ХХI (1974), 192—195.

Гори био је одређен жељом да се помогне српској влади и Врховној команди да евакуишу трупе и ојачају свој утицај на Цетињу. При томе није се много рачунало на борбену вредност црногорске војске⁴.

Пад Ловћена и његових висова, у јануару 1916. године, изазвао је у Лондону, као и Риму, најразличитије реакције и подстакао доношење нових одлука. На вест о заузећу Кука, Ланселот Олифант, саветник Политичког одељења Форин офиса, закључио је да је са Црном Гором свршено („Монтенегро — Финис“). Греј и Николсон су били огорчени држањем краља Николе. За Николсона је пад Ловћена представљао корак ка капитулацији и потврду сумњи о тајним преговорима између Аустро-Угарске и Црне Горе. На састанку Ратног комитета, одржаног 13. јануара 1916. године, Греј је упозорио присутне да се убудуће није више могло рачунати на Црну Гору. Он је такође изјавио италијанском амбасадору, Гуљелму Имперјалију, да је „Црна Гора након заузећа Скадра учинила веома мало за савезничку ствар“, да је отпор на Ловћену био веома слаб, а мир са Аустријом био закључен „после првог пуцња“⁵. Ваља приметити да Греј није показао спремност да се осврне на одговорност британске и других савезничких влада за прилике настале у Црној Гори и њихове последице. То је било природно, јер би тиме признао и свој лични неуспех. Ароганција велике силе, уз то забринуте за своје интересе, приметна је у Грејовим речима. Појединци, далековидији и објективнији (Олифант), признавали су да ће капитулација Црне Горе значити „тежак ударац за савезничке владе ако се оне икад одлуче да воде офанзивне операције на Балкану“⁶. Други су, пак, упорно тврдили да се одговорност за све што се догодило у Црној Гори треба приписати њеном владару и влади⁶.

У време критичних збивања у Црној Гори и непријатељских изјава против краља Николе и владе, дошао је и глас охрабрења, кад је британски премијер Херберт Асквит изјавио у Доњем дому 10. јануара 1916. године да ће Велика Британија наставити рат свим силама све док Белгија, Србија и Црна Гора не буду обновљене⁷. Међутим, Асквитова изјава није представљала знак чврсте политичке подршке за будућност, већ подстицај да Црна Гора издржи док се српске трупе не повуку на албанску обалу. Уосталом, изјава је била у потпуној супротности са ставовима британских војних кругова и Форин офиса.

Већ тада се показало да је британска влада прихватила политику, иако се о њој није отворено говорило, да се Црна Гора после завршетка рата не обнови као независна држава. Амбасадор у Риму, сер Ренел Род, говорио је о краљу Николи као „последњем романтичном владару у Европи“, који је после одласка из Црне Горе прешао у Француску и тамо постао „пензионер“⁸. Родов помало сар-

⁴ Живојиновић, исто, 196—199.

⁵ Исто, 202—203; Imperijali Soninu, London, 18. I 1916, Gab. 18. Hartije Sidnija Sonina, golna 10. Montespertoli, Italija.

⁶ Живојиновић, исто, 208—211.

⁷ Parliamentary Debates, 11. I 1916. године.

⁸ Sir J. Rennell Rodd, Social and Diplomatic Memoirs (Third Series) 1902—1919, London 1925, 281.

кастичан опис положаја црногорског суверена, ма колико необичан, није био усамљен или безопасан. Кад се почетком марта 1916. године водила у Доњем дому дискусија о политици британске владе према Црној Гори, показао се колико је било огорчење против краља Николе и владе Лазара Мијушковића. То је била прилика да влада изнесе свој будући став. Ерик Драмонд, грејов секретар, припремио је, на питање посланика Вилијама Була о обнови Црне Горе, одговор Форин офиса, који је гласио: „Црна Гора, свакако, не заслужује иста обећања која су дата Србији и Белгији“. Драмондове речи откривале су право расположење и стање духова. Изговорена без икаквих услова, таква изјава представљала је опасност за британску владу, иначе изложену критикама због неуспеха политике на Балкану. Она би била потпуна потврда и признање тога неуспеха. Уместо Драмондове изјаве, Дејвид Лојд Џорџ, члан владе, изјавио је да „приликом коначног решења ратних питања савезници неће занемарити Црну Гору“. Иако, за први поглед, повољна, ова изјава није, у суштини, обавезивала британску владу да се залаже за успостављање независне Црне Горе. Лојд Џорџове речи имале су циљ да умире јавно мишљење и краља Николу и очувају уверење о јединству савезничке коалиције, без обзира на њене неуспехе на Балкану. Оне нису одређивале британску политику. Неискреност према избеглом владару била је, у том тренутку, приметна, а такво држање било је основна карактеристика британске политике у току рата. Она ће касније бити проширена другим чиниоцима⁹.

Већ у лето 1916. године нови чиниоци британске политике према питању Црне Горе нашли су свој израз и добили своје место у формулисању ратних циљева Велике Британије. Одговорност приписивана краљу Николи за држање у току 1915. године проширила се на династију Петровића у целини, укључујући принчеве Данила, Марка и Петра. У том погледу веома значајне су биле Олифантове речи забележене на маргинама писма Едит Дурам, познате новинарке, упућеног Греју из француске престонице. Едит Дурам је краљу Николи приписала одговорност за све што се догодило у Црној Гори и тврдила да његова породица, после свега, није могла да се врати у земљу. На то је Олифант забележио да се „садашњој династији више никад неће дозволити да влада у Црној Гори“. Олифантове речи биле су израз потпуног неповерења с једне и склоности да се питање Црне Горе реши, након завршетка рата, њеним уклањањем са европске политичке карте¹⁰. Олифантов став потврдио је и амбасадор Бертије у писму лорду Хардингу. Позивајући се на Грејове речи, он је писао почетком септембра 1916. године: „Наши представници неће имати прилику да пруже подршку краљу Црне Горе, који је покушао да изневери, што се ње тиче, савезничку ствар у корист Аустријанаца“¹¹. Уверење о издаји почињеној од стране краља Николе представљало је основни разлог који је, до тада, као и касније, одређивао политику и став британске владе према Црној Гори и њеној обнови као независне државе.

⁹ Живојиновић, исто, 220.

¹⁰ Исто, 220—221.

¹¹ Calder, n. d. 232.

Од лета 1916. године британска влада, суочена са ратним напорима и деловањем националних покрета, одлучила је да приступи уобличавању својих ратних циљева. У разматрању ових, често сложених питања због држања у прошлости и противречних политичких и националних претензија на Балкану, појавили су се и други чиниоци. Начело народности налазило је све чешће место и долазило до изражаја у расправама и меморандумима британских политичара и државника, дипломата и војника. Поред њега, присутни су и разлози стратегијске природе, политичке калкулације, територијални уступци, учињени у жељи да се постигну споразуми између појединих земаља, и економски обзира. У лето 1916. године британска влада је прихватила више начелних одлука које су одређивале њен будући приступ питању Црне Горе. Поред већ наведених, британска влада је, као предуслове за остварење својих ратних циљева, сматрала уједињење Србије и Црне Горе, повлачење Централних сила из ових земаља и ширење Србије у Босну и Херцеговину и излазак на Јадранско море као неопходне. Првобитна оклевања да расправља о мировним циљевима и намере да рат оконча на основу *statusa quo* била су напуштена, чиме је еволуција ратних циљева и дискусија о њима била ослобођена обзира и уздржавања. То је, без обзира на поједине тренутке оклевања и отпора начелу народности, отворило пут његовој примени на балканским просторима¹².

Подршка уједињењу Црне Горе са Србијом проистицала је такође из чињенице да се британска влада дуго времена, упркос неуспеха у јесен 1915. године, залагала за уступање области у Македонији, дела српске државе, Бугарској. У намери да српску владу приволи на такав уступак, британска влада је понудила, првобитно, компензацију на рачун аустроугарских територија у Босни и Херцеговини; кад је незадовољство са политиком краља Николе добио свој потпуни израз, као компензација Србији додата је и Црна Гора. Одлука је била олакшана чињеницом што су у Лондону знали да су у Црној Гори постојале снаге које су се залагале за уједињење две српске земље.

Први потпуно уобличени предлог за решење овог и других питања био је меморандум *Suggested Basis for a Territorial Settlement in Europe* (Предложени основ за решење територијалних питања у Европи) који су, почетком августа 1916. године, припремили високи функционери Форин офиса Ралф Пеџет и Вилијам Тирел. У том документу још увек је приметна уздржаност Форин офиса према начелу народности, иако су аутори меморандума били за његову примену. Они су предложили стварање југословенске државе, која би уживала подршку Велике Британије, на федералним основама. У складу са предлозима Франа Сүпила, Пеџет и Тирел су били против идеје о Великој Србији као начину за решење југословенског питања. Супротставили су се такође обнови Црне Горе као независне државе и давању Хрватске Угарској. Предлог је предвиђао уступање Македоније Бугарској, у чему се меморандум није разликовао од ранијих ставова. Југословенска држава, замишљена у ме-

¹² Rothwell, n. d. 18—19, 20—21, 22—25, 30—31, 42—43, 53, 64.

морандуму, требало је да буде про-британски настројена. Њено стварање било је замисљено у намери да она представља снажну баријеру против продора Немачке у источну Европу и на Балкан у будућности¹³. Комбинација између начела народности с једне и стратегијско-политичких обзира с друге стране одредила су став Форин офиса у том тренутку.

Неколико недеља касније, подстакнут важномашћу дискусије о ратним циљевима и њиховим политичким последицама, кабинет је одлучио, на Аскитов предлог, да његови чланови припреме меморандуме о питањима од значаја за њихово целовито сагледавање и решење. Питање ратних циљева морало се размотрити са становишта опште политике и начелних ставова¹⁴. Своја гледишта министри су требали да доставе премијеру, како би се о њима расправљало на седница кабинета. Овако формулисан закључак потврђује чињеницу да је кабинет био само делимично доследан у примени начела народности, што се објашњава општим политичким и империјалним интересима.

Одлука кабинета подстакла је широку размену гледишта, која је трајала током јесени 1916. године. Меморандуми и изјаве чланова кабинета откривали су њихова становишта према ратним циљевима у целини и појединим европским питањима или државама. Балкански проблеми и питање Црне Горе, иако индиректно, нашли су у неким меморандумима своје место, док се у другима нису ни спомињали. Неки од њих су потврдили већ познате ставове и мишљења Греја, Николсона, Олифанта и других. У том погледу од посебног значаја је био меморандум Форин офиса, припремљен на захтев Лојда Џорџа, министра за мунџију. У њему је питање Црне Горе заузело видно место. Њена обнова као независне државе или уједињење са Србијом разматрани су са становишта ранијих искустава и будућих планова за решење балканских питања. Искуства из прошлости била су рђава, што је потврдила анализа држања Црне Горе у рату. „Политика Црне Горе није се истицала посебном чврстином и поузданошћу; она је од почетка рата превазишла све у својој дволичности и показала је изразито непријатељски (став) према савезницима.“ За краља Николу и његове ministre се тврдило да су одржавали везе са Аустријанцима и да је то допринело слабом отпору и брзој предаји Ловћена. Због тога „краљ Никола не заслужује да савезници имају обзира према њему; по нашем мишљењу, после таквог држања, његов повратак или његове породице треба избегавати и, коликогод је могуће, спречавати.“ Оваква изјава није представљала ништа ново, понављала је и потврђивала познате ставове Форин офиса.

¹³ Calder, н.д. 94—95; Rothwell, н.д. 42—43. Предлог о федералној држави није представљао новину. Роберт Вилијам Сетон Ватсон, угледни енглески историчар, изнео је почетком новембра 1914. године предлог да Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Хрватска, Славонија, Далмација и словенске земље сачињавају југословенски федерацију. Calder, исто, 26.

¹⁴ Cabinet Papers 37/154/33 од 30. VIII 1916. Public Record Office, London.

У другом делу меморандума било је нових аргумената и тонова, тако да су они употпуњавали оне већ познате од раније. Начелно се допуштала могућност обнове Црне Горе под другим владарима, уколико то народ прихвати, али се истовремено тврдило да таква држава неће имати никакву корисну сврху. „У будућности, као и у прошлости”, истицало се у меморандуму, „таква држава неће бити у стању да се издржава и живео од милосрба великих сила. Стога треба подстицати њено припајање Србији“¹⁵. Тврђа о економској заосталости Црне Горе представљала је нови чинилац у разматрањима о њеној будућности. Она је била последица збивања у Црној Гори у последњим месецима 1915. године, глади и недостатка наоружања, као и сукоба међу савезницима око давања зајма Црној Гори. У целини меморандум је потврдио склоност британске владе да примењује начело народности кадгод је то било могуће.

У октобру и новембру 1916. године кабинет је разматрао, одазивајући се Асквитовом захтеву, меморандуме које су поднели поједини његови чланови. У опширном меморандуму Артура Балфура, првог лорда Адмиралитета, расправљало се о начелним питањима и начину да се она реше у интересу Велике Британије. Балфур је био за примену начела народности, тамо где је то било остварљиво. Предлагао је да се Аустро-Угарска очува под условом да се од ње одвоје словенске, италијанске и румунске земље и створи Велика Србија. Такво решење лишило би Централне силе извора сировина и људства. Балфур је сматрао да Бугарска треба да добије Македонију. Овајање словенских територија, уступање Македоније и подршка Великој Србији претпостављали су решење по коме би Србија осигурала, као компензацију, припајање Босне и Херцеговине, Црне Горе и дела Далмације. У меморандуму није било помена будућности Хрватске и Словеније, тако да се њихово решење остављало за будућност. Балфур је био против стварања федералне југословенске државе за коју су се залагали Пеџет и Тирел¹⁶.

У новембру меморандуме о мировним циљевима поднели су лорд Роберт Сесил, министар за блокаду, лорд Ленсдаун, генерали Вилијам Робертсон и Даглас Хејг, Греј и Валтер Лонг, члан кабинета. У њима се више расправљало о Ленсдауновом предлогу о закључењу мира, а мање о основама које би ушле у програм мировних циљева. Ленсдаун је прихватио тврђу, изнету од Асквита, да британска влада није могла да прихвати предлог за мир уколико не добије репарације и потпуне гаранције за безбедност у будућности. То је била уопштена формула која је изазвала критику појединих чланова владе и генерала. Лорд Сесил је био против закључења мира у том тренутку, пошто би он довео до огромног повећања снаге Немачке у средњој Европи. Осврћући се на меморандуме Робертсона и Хејга, који су обећавали победе у току 1917. године и критиковали његову политику на Балкану 1915. године, Греј је тражио да се о мировним циљевима расправља у светлости чињеница и мо-

¹⁵ D. L. George, *The Truth about the Peace Treaties*, I-II, London 1938, I, 36—38, 39.

¹⁶ A. J. Balfour, *The Peace Settlement in Europe*, secret, October 4, 1916. CAB 37/1577.

гућности Велике Британије. Заложно се за продужење рата уколико су војска и морнарица сматрали да постоје изгледи да се он оконча победом. Греј није изнео друге предлоге у вези решења територијалних питања. Лонг се потпуно посветио анализи унутрашње ситуације у земљи и потреби удруженог напора да се средства земље користе ефикасније и рационалније, уз мобилизацију свих њених расположивих снага и потенцијала¹⁷.

Дискусија у кабинету није, очигледно, одредила британску политику у будућим мировним преговорима или њене ратне циљеве. Балфуров меморандум, најопширнији и најодређенији, није спомињао Црну Гору, иако је прећутно прихватио предлог о њеном уједињењу са Србијом. Остали чланови кабинета нису износили ставове о балканским проблемима, па ни о Црној Гори. Очито да тај проблем нису сматрали значајним да би о њему расправљали кад су проблеми рата и мира у ширем и будућност Велике Британије у ужем смислу представљали суштествена питања.

Пад Асквитове владе, у децембру 1916. године, није довео до промене става. Балфур је постао министар иностраних послова, па је његов утицај на будућу политику постао несумњив. Нова влада са Лојдом Џорџом на челу одлучила је да мировним циљевима посвети пуну пажњу, иако је, истовремено, намеравала да појача напоре ради одлучнијег вођења рата и мобилизације свих расположивих средстава за остварење тога циља¹⁸.

Иако новостворени ратни кабинет, настао на захтев Лојда Џорџа у циљу свакодневног разматрања најважнијих питања и доношења неопходних политичких и војних одлука, није дуго времена разматрао ратне циљеве, став према Црној Гори није се изменио. Штавише, много појединости показивале су да је обнова Црне Горе постојала сваким даном све безизгледнија. Томе су доприносиле вести, често непотврђене, о држању црногорске династије и појединих њених чланова. Кад је у марту 1917. године стигла војној обавештајној служби вест о везама између краља Николе и Аустро-Угарске, за које се тврдило да су успостављене преко Швајцарске, функционери Форин офиса су потврдили свој непријатељски став. У питању су били планови Аустро-Угарске да принца Мирка Петровића, сина краља Николе, стави на чело југословенске државе која би била под доминацијом Хабзбурговаца. У Форин офису су закључили да је таква творевина била неприхватљива и да треба пружити пуну подршку Србији и њеним напорима. „Другим речима“, тврдило се у меморандуму, „црногорска династија, упркос (става) Италије, мора да се уклони“¹⁹ Тиме је потврђена одлука о припајању Црне Горе Србији, као и начин на који се она могла остварити.

У складу са таквим ставом доношене су све потоње одлуке. Осврћући се на меморандум начелника Империјалног генералштаба о политичкој и војној ситуацији у марту 1917. године, лорд Хардинг,

¹⁷ ИБНА., 37/160/20, 21, 22, 23.

¹⁸ F. Owen, *Tempestuous Journey*. Lloyd George. His Life and Times, London 1954, 345—372.

¹⁹ Меморандум директора војне обавештајне службе Форин офису, Лондон, 12. II 1917, поверљиво. F. O. 371, 34053/34053.

стални подсекретар у Форин офису, извршио је опширну анализу стања и најавио будућу политику. У меморандуму се осврнуо на тешкоће у постизању споразума на Балкану због противречних захтева Србије, Бугарске, Румуније и Грчке. Да би се мир, ипак, постигао, предлагао је да се изађе у сусрет захтевима Бугарске у Македонији. У складу са Балфуровим меморандумом, Хардинг је предлагао да се Србији надокнади губитак Македоније проширењем на другој страни. „Нерасположење Србије које би могло да изазове овакво решење“, писао је Хардинг, „може се ублажити припајањем (абсорпцијом) Црне Горе и анексијом области Босне и Херцеговине“²⁰. Хардингов предлог није представљао ново решење питања Црне Горе. Он је био у складу са већ изнетим мишљењима. Хардинг је, као и Балфур, Лојд Џорџ и други, прихватио идеју о Великој Србији. Припајање Црне Горе Србији представљало је предуслов за остварење тога предлога, задовољење бугарских захтева и њено извлачење из рата. Отуд упорност британске владе да предлог реши на тај начин. Црна Гора, као и Босна и Херцеговина и Македонија, представљала је чинилац помоћу кога је британска влада настојала да реши балканске проблеме у складу са својим интересима и потребама.

У лето 1917. године Хардингови предлози добили су потврду у новим одлукама Форин офиса и ратног кабинета. Почетком јуна британски отпавник послова код црногорског двора, Џорџ Грахам, посетио је краља Николу у Неју. Том приликом краљ је тражио да британска влада и двор преузму заштиту Црне Горе и њега лично, као што су дотада чинили Русија и њени владари. Жалио се да је британска влада престала да плаћа свој део субвенција Црној Гори и тражио да се она обнови. Захтев краља Николе наишао је на одбијање и презир. Прекид исплате субвенција објашњен је чињеницом да је француска влада испитивала финансијско пословање нејске владе. Много значајнији био је став у питању пружања заштите. Једнодушно мишљење свих, укључујући лорда Сесила, Ерла Кроуа и других, било је да није требало ни одговарати на жељу „краља Никите да се стави под протекторат Његовог Величанства“ (Џорџ В — Д.Ж.)²¹. Месец дана касније, јула 1917. године, лорд Сесил је у меморандуму упућеном ратном кабинету о основама за решење европских територијалних питања потврдио намеру британске владе да Црну Гору припоји Србији²². О питању Македоније и бугарских захтева није било речи у меморандуму.

После одбијања папине мировне ноте од стране САД и савезника и немачког одговора на предлоге и решења садржине у њој, у Форин офису су поново приступили испитивању балканских питања. Њи-

²⁰ Appreciation by Lord Hardinge on the Note by the Chief of the Imperial Staff, dated March 29, 1917. Ибид., 78326/78326.

²¹ Грахам Балфур, Париз, 11. VI 1917. Ф. О. 371, 117733/117733. Овакав став био је природна последица одлуке британске владе да тражи од владе САД, у мају 1917. године, да одбаци захтев нејске владе да јој додели кредит. Д. Живојиновић, Планови нејске владе за привредну рехабилитацију Црне Горе 1917—1922. године, Гласник Цетињских Музеја 1, Цетиње 1968, 32—38.

²² Меморандум лорда Сесила ратном кабинету, 10. VII 1917. Ф. О. 800, вол. 214.

хово преиспитивање било је такође подстакнуто стањем насталим после одлуке привремене владе у Русији да се одрекне захтева за Цариградом и Мореузима. Руско повлачење са Балкана остављало је отворен простор, врата за продор и учвршћивање Немачке на Балкану и Блиском истоку. Да би се то спречило у Форин офису су сматрали неопходним да се на Балкану створи блок држава који ће спречити продор Немачке на исток. Одбрана британских интереса у Месопотамији и Персијском заливу морала је, тврдило се у меморандуму, као у време Дизраелија, да буде на обалама Дунава. Тиме је решење балканских питања добило посебан политичко-стратегијски значај за Велику Британију. Да би се тај циљ остварио требало је подстаћи остварење националних аспирација балканских народа и споразум између Србије и Бугарске. Са тим на уму, у Форин офису су се залагали за давање Македоније Бугарској. У том случају Србији је требало омогућити да припоји, у складу са етничким, политичким, географским и верским разлозима и обзирима, Босну и Херцеговину, Котор и Црну Гору. Посебно се истицало да се припајање Црне Горе могло правдати чењеницом да су житељи Црне Горе били Срби, „планински огранак српског народа“. Такво решење би, поред осталог, осигурало излаз Србије на море, захтев који је она постављала већ дуже времена. На крају, предлагало се да Србија и Бугарска добију зајмове како би лакше пристале на предложено решење²³.

Тирелов меморандум, упркос значаја које је добило Балканско полуострво за очување британских империјалних интереса, није представљао корак даље у односу на већ позната решења и предлоге. Он је био у складу са предлозима Балфура и Хардинга, изложених раније. Штавише, Тирел је прихватио идеју о Великој Србији, иако је годину дана раније предлагао стварање федералне југословенске државе. Српско-бугарски спор око Македоније представљао је *impasse* за решење балканских питања на друкчији начин. Очување Аустро-Угарске још више је отежавало прихватање радикалних решења. Британска политика кретала се у зачараном кругу из кога није било излаза све док су очување Двојне монархије с једне и задовољење претензија Бугарске у Македонији с друге стране представљали темеље њене политике на Балкану.

Почетком децембра 1917. године, у предвечерје тајних британско-аустријских преговора у Швајцарској (Сматс-Менсдорф), у Форин офису су признали постојање ове дилеме. У меморандуму Драмонда, истакнутог подржаваоца очувања Двојне монархије, припремљеном за ратни кабинет, предлагало се њено претварање у федералну државу у чији састав би, поред осталих, ушла и југословенска држава. Њу би сачињавали Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација и Хрватска. Истовремено, Драмонд је признао да предложено решење за Србију представља најтежи проблем у читавом балканском комплексу²⁴. По његовом мишљењу било је пожељно да

²³ William Tyrel, *Balkan States*, secret, September 27, 1917. *Isto.*, vol. 214; Rothwell, *n.a.* 118.

²⁴ Memorandum by Eric Drummond, December 10, 1917. *Ф. О.* 800, vol. 214.

југословенска држава не настане напорима и заслугом Србије. У случају стварања југословенске државе, Срби би се ослободили претњи Бугарске, а економска добит за њих била би несумњива. Драмонд је предлагао да династија Караборџевића остане на престолу, с тим што би њен однос према Хабзбурзима био решен на исти начин како је то урађено у Немачкој између Хоенцолерна и краљева Баварске и Саксоније. На крају, Драмонд је сматрао да династија Петровића није могла да остане у Црној Гори.

Драмондов предлог је показивао склоност појединаца у Форин офису, мада је она била тренутна, да напусте дотадашњу политику, тј. идеју о стварању Велике Србије. Суштина предлога показивала је жељу да се влада у Бечу приволи, привлачним предлогом, да отпочне преговоре о закључењу мира и изласка Монархије из рата. Показало се да је овакав предлог био неприхватљив за одговорне у Форин офису — Балфура, Сесила, Хардинга и друге. Достављајући предлог ратном кабинету на разматрање, Хардинг је упозорио да је питање Србије и предложени начин да се оно реши било најтеже. Чак ни генерал Јан Сматс, члан Империјалног кабинета, није био склон да га прихвати. У меморандуму упућеном Балфурџу, Сматс је предлагао да се Србија, проширена са Црном Гором, обнови у пред-ратним границама. Предложио је да се Драмондов предлог о југословенској држави као чланици хабзбуршке федерације остави за потоње преговоре између Аустро-Угарске и Србије. Балфур је одлучно одбацио предложено решење за Србију и тврдио да би се она његовим прихватањем одвојила од савезника, што се није могло дозволити због више разлога²⁵.

Расправа подстакнута Драмондовим меморандумом и захтев Лабуристичке странке да влада објави своје ратне циљеве подстакли су широку дискусију о њима у ратном кабинету. Она је довело до говора Лојда Џорџа, 5. јануара 1918. године пред конгресом британских Тредџуниона у Лондону. У току дискусије расправљало се о многим питањима, укључујући и Црну Гору. На састанку ратног кабинета 3. јануара одлучено је да се питање Црне Горе не спомиње у Лојд Џорџовом говору. Том приликом прихваћен је предлог да би најбоље решење тога питања било да се „Црна Гора припоји Србији“²⁶. Таква одлука није представљала никакво изненађење. Она је била природна последица дотадашње политике и става британске владе према Црној Гори. У ствари, ратни кабинет је само потврдио политику која се већ дуже времена примењивала према тој земљи. Она је такође представљала подлогу, оправдање за политику британске владе до краја рата и у току мировне конфедерације. Иако је остала непозната за већину чланова Форин офиса и владе савезничких земаља, укључујући и црногорску, одлука је одређивала све потоње одлуке британске владе. Сама одлука, упркос своје одређености, није се доследно примењивала. Последица тога биле су при-

²⁵ Memorandum Jana Smatsa, 13. XII 1917; memorandum Balfura, 15. XII 1917. Isto., vol. 214: Rothwell, n. d. 162.

²⁶ War Cabinet Papers, 23—5—313 od 3. I 1918. Public Record Office; C. J. Lowe and M. L. Dockrill, *The Mirage of Power. British Foreign Policy 1902—1922, I-III* (London 1972), III, 605.

метне противречности у држању Велике Британије према Црној Гори и краљу Николи (давање субвенција, држање отправника послова на црногорском двору). С обзиром, пак, на жељу да се о њој не говори у јавности и сазнања да се спровођење одлуке очекивало после завршетка рата, противречности и недоследности су биле неминовне.

У току последње године рата британска влада је показала своју намеру да одлуку ратног кабинета примени у својим политичким акцијама и држању према Црној Гори. Кад се, крајем јануара 1918. године, Алекс Девин, неслужбени агент краља Николе у Енглеској, жалио лорду Сесилу на држање владе према Црној Гори и њеном владару, у Форин офису су стали на становиште да на његово писмо није требало ни одговорити. Са своје стране, Харолд Николсон је, у дугом меморандуму, у коме је извршио анализу политике Црне Горе у току рата и држање британске владе према њој, потврдио уверење да су у Форин офису нагињали уједињењу Србије и Црне Горе као најпогоднијем решењу тога питања. Нови чинилац је представљала Николсонова тврдња да је британска влада желела да одлуку о уједињењу донесе народ у Црној Гори. Лорд Сесил је сматрао да ће питање Црне Горе изазвати расправу у јавности и да је влада стога морала да има јасно одређен став²⁷. Сам Николсон није, по свему судећи, био упознат са одлуком ратног кабинета у погледу Црне Горе и њене будућности.

У лето 1918. године британска влада је одлучила да савезнике обавести о свом ставу према Црној Гори и њеној династији. У том погледу значајна је изјава лорда Хардинга италијанском амбасадору Империјалију, дата крајем јуна 1918. године. Изјава је утолико значајнија што се Италија, једина међу савезницима, отворено залагала за обнову Црне Горе са династијом Петровића. На захтев Сонино, Империјали је изнео Хардингу жалбе краља Николе на уздржаност и хладноћу британске владе према њему и његовој земљи. Хардинг је искористио прилику да објасни став британске владе и разлоге који су га одредили. Поновио је тврдњу о издаји краља Николе 1915. године, који због тога није могао рачунати на наклоност британске владе. С друге стране, упозорио је да британска влада, упркос краљевих жалби, испуњава своје обавезе и редовно плаћа свој део субвенција. Истичући да говори у своје име, Хардинг је тврдио да етнички, географски и економски разлози указују да постојање независне Црне Горе није имало никакво оправдање. Да би умирио Империјалију, британски дипломата је додао да се став британске владе могао, у складу са политичким приликама, променити²⁸.

Хардингова изјава представљала је, у суштини, службени став британске владе. Хардинг је избегао да њену одлуку објасни политичким разлозима, иако су они били преваходни. У том тренутку британска подршка југословенском уједињењу била је осигурана.

²⁷ Devin lordu Sesilu, Vinčester, 26. I 1918; memorandum Harolda Nikolsona, Montegrin Grivances, 7. II 1918. F. O. 371, 521/17406.

²⁸ Imperijali Soninu, London, 28. VI 1918, Gab. 688. Soninove hartije 20.

Уздржаност да о њима говори показује да британска влада није желела да изазива италијански отпор или критику. С друге стране, Хардингова изјава потврдила је присутне противречности у британском ставу према Црној Гори. Италијанска влада и јавност, чија је подршка независној Црној Гори била подстакнута политичким циљевима, није могла лако одбацити националне, географске и економске разлоге који су оправдавали уједињење. Форин офис је потврдио умешност да са савезницима расправља о појединим питањима на начин који је најбоље одговарао британским ставовима и интересима.

Убрзо потом, крајем јула, Форин офис је још једанпут, потпуније него до тада, уобличио политику и став према Црној Гори и краљу Николи. Повод за то било је писмо лорда Дербија, амбасадора у Паризу, у коме се говорило о политици Француске према тој земљи. Размена мишљења у Форин офису, подстакнута Дербијевим писмом, завршила се меморандумом упућеном амбасадору у коме су изнети британски ставови. Хардингова изјава о етничким разлозима добила је потврду у овој размени гледишта тако што је закључено да је уједињење Србије и Црне Горе било у потпуном складу са начелом народности. Истицало се такође да британска влада није намеравала да донесе коначну одлуку пре него што народ у Црној Гори не изрази своју жељу. У одговору Дербију потврђено је опште распрострањено мишљење о уздржаном ставу британске владе према краљу Николи и нејској влади. Разлог за то проистакао је из уверења, први пут истакнутог у британским документима, да краљ Никола и његови министри нису представљали вољу, тежње и расположење народа у Црној Гори и да као такви нису радили у складу са његовим интересима. Тврдило се такође да краљ и његова влада нису уживали поверење и наклоност великог дела становништва у земљи. Због тога је било погрешно сматрати Црногорски одбор за народно уједињење, на челу са Андријом Радовићем, који је радио за уједињење са Србијом, само као израз страначке борбе или као покрет који је био супротан истинским аспирацијама већине становништва Црне Горе. У писму се понављало уверење о издаји краља Николе 1915. године и политици Италије, која је имала посебне разлоге да се залаже за обнову Црне Горе. Будућа политика британске владе, као уосталом и у прошлости, била је одређена уверењем да ставови и интереси краља Николе и нејске владе нису били у складу са националним претензијама или идеалима на којима се могло решити балканско питање. Пошто се нагласило да британска влада подржава стварање југословенске државе, у писму је изражено уверење да ће Црна Гора у њој представљати област мало већу од једног среза. То, као и жеља већине да се уједини са Србијом, отварало је пут за уклањање династије Петровића приликом потписивања мировних уговора. На крају, наглашавало се да влада није сматрала пожељним да изнесе став према стварању црногорских снага или учини било шта што би могло да се схвати као њена подршка влади у Неју и она прихвати као законити представник Црне Горе²⁹.

²⁹ Balfur Derby, 30. VII 1918, поверљиво. Ф. О. 371, 7420/123820.

Балфуров меморандум је био резултат измењених ставова и гледишта британске владе на комплекс балканских питања. Поддршка растурању Двојне монархије и југословенском уједињењу довела је до напуштања концепције о Великој Србији; задржавање Бугарске у редовима Централних сила изменило је и став према Македонији. Тако су измењени основни постулати дотадашње балканске политике. Уместо њих начело народности и провера воље појединих народа постали су основни чиниоци будуће политике. У британском ставу могло се наслутити осећање предстојеће победе над Немачком. На крају, делатност Радовића и Одбора за народно уједињење нису остали незапажени.

Став уобличен у Балфуровом меморандуму убрзо је добио своју пуну примену. У лето 1918. године влада у Неју настојала је, у жељи да оснажи свој политички и дипломатски положај, да осигура именовање посланика у Лондону и Вашингтону. Отпор томе долазио је са свих страна — Лондона, Вашингтона, Париза, Крфа. Црногорски одбор је упутио писмо британској влади у коме се тврдило да захтев из Неја није био у складу са интересима народа Црне Горе. У Форин офису су прихватили Радовићево мишљење. У меморандуму Форин офиса указивало се да би именовање посланика у Лондону и Вашингтону довело до оживљавања пропаганде у корист краља Николе и династије Петровића. Таква пропаганда била би у супротности са савезничким интересима, националним стремљењима и анти-југословенска. На крају, за краља Николу се тврдило да је био реакционар и себичан старац чије захтеве је требало одбацити³⁰. Иако је влада САД прихватила посланика Црне Горе, британска влада се потрудила да је увери да о његовим захтевима није требало да води рачуна. Сличан став заузела је британска влада у јесен 1918. године кад је црногорска влада затражила од САД да јој одобри кредите за обнову привредних потенцијала у земљи.

После пробоја Солунског фронта и надирања савезничких армија према северу и северозападу, влада у Неју тражила је од британске владе да спречи улазак српских трупа у Црну Гору и тако онемогући спровођење у дело одлука донетих на Крфу 1917. године. Влада у Неју била је веома узнемирена таквом ситуацијом, па је захтевала од британске владе да се супротстави, у име начела народности, повреди суверенитета Црне Горе. Посебно се тражило да Велика Британија стане у одбрану малих народа и тако спречи повреду тога начела од стране Србије. Захтев нејске владе наишао је на одлучно одбијање у Форин офису. Балфур и његови сарадници одлучили су да ћутке пређу преко захтева из Неја и да на њега не одговоре³¹. Такав став био је последица одлуке Форин офиса да не учини било шта што би могло да се схвати као подршка нејској влади, а био је у складу са одлуком ратног кабинета да Црну Гору треба припојити Србији. С обзиром на уверење да су становници

³⁰ Memorandum Nikolsona i Alena Lipera, 10. IX 1918. Ibid., 6486/130733; Д. Живојиновић, Црна Гора у борби за опстанак: отварање црногорског посланства у Вашингтону, 1917—1918. године, Гласник Цетињских Музеја 5, Цетиње 1972, 83—84, 91—93, 105—107.

³¹ Грахам Балфур, Париз, 16. X 1918. Ф. О. 371, 7420/173718.

Црне Горе били „лаанински Срби“ ни позив на начело народности није наишао на повољан одзив.

На тај начин став британске владе према Црној Гори и њеној будућности био је потпуно уобличен. У њему су се преплитали неповерење према краљу Николи и породици Петровића, економски, географски и политички разлози и ставови, да би, на крају, начело народности и подршка југословенском уједињењу уклонили преостале дилеме. Од почетка рата британска влада је била веома доследна у уверењу и одлучна да Црна Гора није требало да се обнови као независна држава. Решење тога питања видела је, прво, у њеном припајању, заједно са Босном и Херцеговином, Србији и стварању Велике Србије. Кад се то показало неостварљивим, подржала је уједињење Црне Горе у југословенску државу. У оба случаја њена политика је била супротна жељама краља Николе и његове породице. Држање британске владе представљало је подршку политици Србије, па су њене интервенције у савезничким престоницама (Париз, Вашингтон, Рим) уклониле многе препреке и ублажиле отпор. Уверена у оправданост свога става, британска влада је прихватила идеју да се становници Црне Горе изјасне отворено о уједињењу. На крају, својим држањем британска влада је повредила, дотада опште прихваћено начело легитимитета. Уместо њега подржала је начело народности и тако допринела његовој потпуној афирмацији у Европи и на Балкану.

GREAT BRITAIN AND THE PROBLEM OF MONTENEGRO 1914—1918.

S u m m a r y

In this article the author examines policies and attitudes of the British Government towards Montenegro during the First World War. He points out certain assumptions and contradictions in British attitudes — disregard for principle of legitimism, a lack of confidence in the Montenegrin ruling class, dynasty and army, suspicions of treacherous policies and dealings with Austria-Hungary during the initial period of the belligerency. The British were also aware of the lack of economic feasibility of Montenegro. From the initial days of the World War, the British Government assumed that the best solution of the problem of Montenegro would be its unification with Serbia under the Karadjordjević dynasty. The initial proposal evolved around the idea of the „Greater Serbia”, which would, simultaneously, assure Serbia's outlet to the Adriatic sea. The British Government, however, never came out into the open with its decision in regard to Montenegro, aware that it could have compromised seriously the Allied cause in the eyes of other belligerents and neutrals as well.

The British policies towards Austria-Hungary in general and the Yugoslav unification in particular have determined the attitude towards Montenegro as well. The principle of nationality assumed ever-

increasing role in regard to Montenegro. The responsible politicians and diplomats insisted that the inhabitants of Montenegro were Serbs, who had common traditions, historical and otherwise, religion, language gewith those living in Serbia proper. The British also supported the idea of unification of Montenegro to Serbia hoping that it could have induced the Serbian government to relinquish Macedonia to Bulgaria.

The exchange of views in this regard within the British War Cabinet found its formal confirmation in the decision brought about on January 3, 1918. On that occasion the War Cabinet decided that the best way to solve the problem of Montenegro was its incorporation with Serbia. The decision was explained to the British diplomats abroad during the summer of 1918, when the support to the policy of Yugoslav unification was announced. Thus, the ultimate dilemma has been resolved. From the beginning to the end of the World War, the British government was firm in its determination that there was no need for an independent Montenegro. The idea of „Greater Serbia”, meanwhile, was abolished, making place to the unification of Montenegro with the Yugoslavs in a single state. Great Britain was, thus, the first among the Powers to abolish the principle of legitimism and replace it with the adherence to the principle of nationality. The decision had contributed to its ultimate affirmation and triumph in Europe and the Balkans.

Борбе КНЕЖЕВИЋ
Филозофски факултет
Београд

О СПИСКУ 303 ВИШИХ СРПСКИХ ОФИЦИРА НАБЕНОМ У БЕЧКОМ АРХИВУ

Приликом последњег боравка у бечком ратном архиву марта 1977. године, те прегледања фондова везаних за историју Србије у фонду Евиден биро (Eviden Büro) фасцикла 5588 нашао сам један интересантан, и до сада непознат и не објављен документ. У овом огромном фонду од више хиљада фасцикла и десетине хиљада докумената у споменутој фасцикли постоји један елаборат куцан на машини на око 40 страна текста. Ту је дат кратак историјат развоја српске војске од 1804 до 1914, уз који је приложена и штампана књижица формата 1/8, на 70 страна текста са списком имена свих виших официра српске војске. Књижица је без корица, без места, године и имена издавача. Текст како први тако и овај, по свој прилици је плод и резултат обавештајне службе аустроугарске армије. Била је намењена вишим официрима и требала је да служи као основна информација о непријатељској српској војсци. Колико смо могли да утврдимо настала је крајем 1915. године када је по свој прилици и штампана. Има се утисак да је на њој рађено већ од почетка рата а можда и раније, а посебно после првих пораза аустроугарских трупа на тлу Србије. Неуспеси хабсбуршке армије те године одјекнули су широм Европе, а посебно у Аустроугарској, јер је било нечувено да једна мала тек изашла из два рата земља порази свог великог суседа. Трупe Аустроугарске биле су далеко бројније, опремљеније и одморније када су објавиле рат Краљевини Србије. Порази у церској и колубарској бици принудили су аустроугарски генералштаб да се дубоко замисли над овим неуспесима. Зато је учињен напор да се противник боље упозна и успешније му се супротстави. По свој прилици сваки командант аустроугарских трупа добио је горњи приручник у циљу бољег упознавања српских команданата те изграђивања тактике и стратегије.

Свака страна документа има по седам колона без редних бројева а колоне носе следеће наслове: чин, када је добијен, род војске, име по абecedном реду, садашња дужност, опис и примедба. Описни делови су веома кратки али садржајни и дају основне карактеристике, пре свега војне, узимајући у обзир све аспекте значајне за доброт или лошег војног старешину. Видљиво је прилично познавање већине

српских официра, пре свега оних из првих борбених линија. Рат 1914—1918 је мање више, што ћемо у даљем тексту на неким примерима показати, потврдио дате карактеристике. Неки од описа су сасвим детаљни док има официра српских о којима нема никаквих података. По свој прилици нису их сматрали значајним војним фигурама или нису успели да прибаве одређене и јасне информације.

Занимљиво је да готово ништа нема о официрима из „Црне руке“. То би говорило да Аустроугарски обавештајна служба није ни знала за ову официрску организацију у српској војсци у почетку I светског рата. Тако од виших официра нема ништа детаљније о генералу Арачић Вукману, сем података да је подлегао пегавом тифусу без године смрти.

Књижница садржи укупно 303 имена од којих 3 војводе Радомир Путник, Живојин Мишић и Степановић Степа, 26 генерала, 90 пуковника, 175 потпуковника и 8 мајора. Горњи списак обухвата 5 родова српске војске: генералштаб, пешадију, артиљерију, коњицу и инжињерију. По родовима војске виши официрски кадар овако је био распоређен: генералштабних официра 37, пешадијских 144, артиљеријских 69, коњицких 28, инжињеријских 1 и без припадности 21.

Као што смо већ истакали за већину официра дате су сажете карактеристике скоро телеграфског стила њихових војничких вредности. За неке од њих наведене су само основне информације: када је унапређен у чин, име и род војске. Међу њима и познатих имена из I светског рата као и претходних ратова. Списак без потпуних података изгледа овако: мајори: Илић Богољуб, Костић Петар, Милосављевић Светислав, Недић Б. Милутин, Пешић Александар, Симовић С. Душан, Ускоковић М. Милан, Завагли Милан. Затим имена 47 потпуковника и 9 пуковника. Од укупно 8 мајора чија су имена дата у овом извору нема детаљнијих података а већина су по струци били генералштабни официри. Датуми унапређења за већи део официра се слажу са стварним стањем. Ту и тамо има погрешака који битно не мењају стварно стање у српској војсци. Најинтересантнији је део покушај да се да основна карактеристика вредности највиших српских официра. Иако описи нису детаљни они у суштини приказују стварну вредност и улоге ових официра у српској војсци. Ако се дубље анализирају оне улазе у бит и срж сваке личности и одлична су информација за оне којима су биле намењене. Тим су значајније јер су резултат мишљења непријатеља који је на својим лењима у току 1914 и 1915. године осетио вредност ових официра. Аутор или више аутора по свој прилици трудили су се да у две три реченице или чак две три речи извуку оно што је за сваку личност било најбитније. Књижница је била изгледа практично упутство у вези обимних припрема за напад на Србију крајем 1915. године удружених аустро-угарско-немачких трупа. Да би се сломила жилава и упорна храброст непријатеља требало је проучити његов командни кадар. Већина виших српских официра датих у овом извору рођени су између 60-тих и 80-тих година XIX века. Сви су били школовани у земљи и ван ње: Русији, Немачкој, Француској па и Аустро-угарској. Располагали су солидним знањем и знатним војним искуством стеченим у балканским ратовима.

Најстарији у чину војводе па и годинама рођења био је Радомир Путник. Рођен 24. I 1847. год. у Крагујевцу умро 17 V 1917. годи-

не у Ници (Француска). Већ 1903. после Мајског преврата унапређен је у чин генерала а у чин војводе 21. X 1912. На стр. 51 овога извора нема података када је унапређен у чин војводе и стоји да је шеф генералштаба а затим даље: „Sehr populär, genießt allgemein grosses Vertrauen. Militärisch sehr begabt, ruhiger nüchterner Kopf, sehr energisch. Versteht es sich mit tüchtigen Gehilfen zu umgeben“. (Веома популаран, ужива уопште велико поверење. Војнички је веома обдарен, миран, трезвене главе и веома енергичан. Уме да се окружи способним помоћницима. На крају под примедбом се закључује „War lange Jahre Chef des Gstb u auch Kriegsminister. Hat auch grossen politischen Einfluss. Alterer General, seine Gesundheit schon etwas angegriffen“ (Био је више година начелник генералштаба и исто тако министар рата. Има велики политички утицај. Старији генерал, његово здравље већ је дуже време општењено“).

У војној енциклопедији свеска 7 стр. 676/77 о војводи Р. Путнику између осталог стоји: „... У првом балканском рату 1912, као начелник штаба Врховне команде ... концентричним наступањем армије обезбеђује њену победу ... на Куманову 23—24. октобра због чега је унапређен у чин војводе ... и у битолској бици поразио је турке 16. — 19. новембра ... у брегалничкој бици 30. јуна до 9. јула смишљеном одбраном сломљен је напад бугарске IV армије, а потом преласком у напад, у садејству са снагама осталих балканских држава поражена је бугарска војска.

У I светском ратау као начелник штаба Врховне команде ... у церској бици поразиле су аустроугарску V и делове друге армије. У Колубарској бици (16. XI до 15. XII) а 3. децембра прешао је у контрафанзиву, изненадио непријатељске снаге и првом армијом пробио њихов фонд на Суворору, принудио их на повлачење, ... и нанео им врло велике губитке и до 15. децембра протерао их из Србије. У септембру 1915. пребацио је на границу према Бугарској штабове ужичке војске и друге армије са 5 пешадијских и коњичком дивизијом, у намери да офанзивном акцијом осујети бугарске припрема да ступи у рат на страни централних сила ... Но у томе су га спречили савезници ... Благовременим повлачењем главнине српске војске са крагујевачких положаја на десну обалу Западне мораве (30. X — 5. XI) осујетио је ... (окружење и уништење). У лесковачком и качаничком маневру избегао је два нова окружења главнине српске војске ... пошто је у току повлачења тешко оболео упућен је 9. децембра из Скара на Крф ради лечења а потом у Француску (Ница) где је умро“.

Војвода Живојин Мишић рођен је 6. VII 1855. године у селу Струганику, умро у Београду 20. 1. 1921. На основу података из поменутог извора који се слажу са српским подацима 14. 12. 1914. унапређен је за војводу а 11. 12. био је у чину генерала. О њему је непријатељ написао следеће мишљење: Садашња дужност командант I армије и даље стр. 39—40: „Militärisch hoch gebildet. War in beiden Feldzügen die Seele des AOK. Ist der tüchtigste serb. Offz u. der fähigste Führer“ (Војнички високо образован. Био је оба рата душа војне команде. Један је од најокретнијих српских официра и најспособнији командант).

У поменутој војној енциклопедији свеска 5 стр. 639—40 о њему стоји ... „У балканским ратовима 1912—13. био је помоћник начел-

ника штаба Врховне команде, где је непосредно сарађивао на планирању и руковођењу операцијама, због чега је после Кумановске битке унапређен у чин генерала 1. 11. 1912. Поново је пензионисан у септембру 1913. али је непосредно пред избијање I светског рата опет реактивиран и постављен за помоћника начелника Врховне команде, која је правилним распоредом и употребом снага стекла посебне заслуге за извојевану победу у Церској битци. У Колубарској битци на сопствену молбу постављен је 15. новембра за команданта I армије, која је због великих губитака у битци на Дрини, оскудице у муницији и повлачења нашаа се у тешкој ситуацији. Личним залагањем успео је да армији врати пољуљани морал и поседне положаје на гребену Суворора. Али када су аустроугарски 15. и 16. корпус 18. новембра пробили фронт, наредио је 29. новембра повлачење на положаје западно од Горњег Милановца, с намером да је извуче из тесног додира, прикупи је среди на тим положајима позади, људство одмори, попуни а и потом пређе у контраофанзиву. Врховна команда се у почетку са том одлуком није сложила, али када је он извршење своје одлуке условио оставком на положај, прихватила ју је и наредила осталим армијама да се повуку... Мишић је одлучио да са I армијом пређе у напад 3. децембра... Његову одлуку прихватила је Врховна команда и наредила да и остале армије пређу у офанзиву. У тешким борбама I армија је од 3. до 5 децембра пробила фронт аустроугарске VI армије и овладала гребеном Суворора. Даљим надирањем српске војске нарочито I армије, онемогућени су сви покушаји аустроугарских снага да се задрже. И оне су до 15. XII избачене из Србије. За ту победу највећа заслуга припала је Мишићу и због тога је 14. 12. 1914. унапређен у чин војводе. У повлачењу српске војске успешно је водио I армију... и осујетио је намеру аустроугарске III армије да обухвати лево српско крило... у долини Западне мораве и затворио је правац за повлачење долином Ибра што је знатно помогло српској Великој команди да осујети Макензенев план и опкољавање српске војске у простору Крагујевца. У непосредно лично залагању превео је српску армију преко Андријевице и Подгорице (Титограда) до Скадра али се при томе тешко разболео. И почетком јануара 1916. упућен је у Француску... Почетком септембра 1916. поново је примио команду над I армијом на Солунском фронту... а од пријема дужности начелника српске Врховне команде 1. 7. 1918 сарађивао је са савезничким командама. Офанзивом српске војске... која је 15. 17. септембра пробила немачко-бугарски фронт на Добром пољу и Козјаку... што је 29. септембра принудило бугарску војску на капитулацију¹.

Ако се све ово горе изложено узме у обзир не треба се чудити на поменуто високо мишљење обавештајне служби о војводи Живојину Мишићу чије су заслуге биле очигледне као и његова лична храброст и војничка спремност.

Трећи војвода Степа Степановић рођен је 2. 3. 1850. у селу Кумодражу (Београд). Умро је 29. 4. 1929. у Чачку. Млађи је од војводе Мишића непуну годину дана. У чин војводе унапређен је 20. 8. 1914, а у чин генерала 29. 6. 1907. године. У време када су о њему дате основне карактеристике био је на дужности команданта II армије. На стр. 60—61. већ коришћеног извора стоји забележено: „Einer der tüchtigsten Führer der serb. Armee, entschlossen, sehr energisch und Zähе,

sehr geschicht in der höheren Führung" (Један од најспособнијих команданата српске војске, одлучан, веома енергичан и жилав, веома вешт вишем командовању).

О војводи Степи Степановићу у тому 9 стр. 225. војне енциклопедије забележено је следеће: „У I балканском рату 1912—13. командовао је II армијом, која је угрозила десни бок Турске Вардарске армије... Крајем октобра пребацио је II армију под Једрене. У општем нападу 25. и ноћу 25. и 26. 3. 1913. за освајање Једрена истакао се... У II балканском рату 1913. успешно је бранио са II армијом правац долином Нишаве према Пироту.

У I светском рату 1914. заступао је у почетку отсутног начелника Штаба Врховне команде Радомира Путника... Као комадант II армије пребације своју армију у северозападну Србију, створио је план за Церску битку, и у борбама од 15. августа командовао II армијом која је разбила VIII и делове XIII корпуса... У садејству са III армијом до 24. августа принудила V и делове II армије да се повуку из Србије. Због тога је 29. августа унапређен у чин војводе... У Колубарској бици у тешким борбама од 19. до 25. новембра за Врач брдо, Човку и код Конатице, са II армијом... у садејству са III армијом, осујетио је Аустроугарску V армију да форсира Љиг... и с југа обухвати српске снаге у том простору...

У општој офанзиви српске војске 3. децембра Степановић је напао са II армијом и потиснуо предње делове XIII и VIII корпуса, а затим је са II армијом ноћу 7. и 8. децембра сломио непријатељски отпор на Каменици и принудио XIII корпус да се 8. новембра повуче... У наставку гоњења II армија је... у садејству са трећом армијом и Одбраном београда разбила отпор Ау. пете армије и приморала је на повлачење на леву обалу Дунава и Саве.

Када је 1915. постало јасно, да ће Бугарска ући у рат на страни Централних сила, Степановић је са другом армијом пребачен на српско-бугарску границу са задатком... да упадне у Бугарску... Но због противљења савезника није дошао до остварења те замисли. У повлачењу српске војске 1915. Степановић је са другом армијом успео да упорном одбраном успори наступање I бугарске армије... Нарочито се истакао у реону Лесковца... После тога под изванредно тешким условима... и код притиском надмоћнијет непријатеља повукао је армију за Скадар.

На Солунском фронту друга армија је под његовом командом у општој савезничкој офанзиви 1918. год. нападала на главном правцу пробоја фронта... 29. септембра избила је на бугарску границу и знатно допринела да Бугарска тога дана капитулира. На челу 2 армије... остаје све до 1919. када је стављен на располагање“.

Један од најстаријих генерала касније и војвода у који је чин унапређен 26. 9. 1918. који је и најдуже живео био је Бојовић Петар. Рођен је у селу Мишићима код Нове Вароши 16. 7. 1858. Умро је у Београду 20. 1. 1945. У чин пуковника је унапређен 19. 5. 1901. а у чин генерала 31. 11. 1912. У току I светског рата био је на разним дужностима: командант I армије, начелник Штаба Врховне команде на месту оболелог војводе Путника.

На стр. 5 и 6. већ коришћеног извора нису најтачнији подаци о његовим кретањима у служби као и дужностима које је вршио. Ту

стоји да је 20. 10. 1912. унапређен у чин генерала а да је у току 1915. био командант IV армије а да је до децембра 1914. командант I армије. У описном делу где су дате његове карактеристике написано је следеће: „Aus dem Generalstabe hervorgegangen. Verfügt über bedeutende theoretische Kenntnisse in seinen Entschlüssen zögernd und unentschieden”. Произашао из генералштаба. Располаже значајним теоретским знањем у одлукама је колебљив и неодлучан).

Од укупно 303 датих основних војних карактеристика у овом извору само је 15 негативних и то за следеће официре Барјактаревих Љубивоја, Димитријевићу Саву, Борбевих Т. Душана, Јаковљевић Спацоја, Јорговановић Николау, Јовановић Обрада, Јовичић Љубомира, Кнежевић Косту, Кондић Владимира, Лукић Радмица, Михаиловић Љубомира, Милошевић Петра, Павловић Милана, Радаковић Светозара, Радовановић Алексу и Ристић Драгутина. Од овог броја један је по чину генерал, 6 пуковника и 9 потпуковника. На страни 21 и 22. за познатог учесника балканског и светског рата генерала Јуришић Штурн Павла дата је следећа карактеристика: „Sehr schneidiger mutiger Kmdt. stets in den vordesten Linien zu findern. Die höhere Führung liegt ihm nicht. Er verliert sich in Details, Militärisch weniger gebildet. Ein General der alten Schule”. (Веома храбар и оштар командант увек може да се нађе у првим линијама. Виша команда му не лежи. Губи се у детаљима. Војнички мање образован. Генерал старе школе). На крају под примедбом стоји старији војник. У војној Енциклопедији свеска IV стр. 283 о њему је између осталог написано: „Рођен је у Герлицу 22. 8. 1848. Умро у Београду 14. 2. 1922. Пореклом лужички Србин. У немачко-француском рату 1871. учествовао као водник. У српску војску је примљен 1876. као добровољац у чину поручника. У српско-турском рату 1876—77. истакао се као командант Шабачког и Посавско-тамнавског батаљона у борбама код села Попова и Лешнице, због чега је унапређен за капетана и одликован Таковским крстом. У српско-турском рату 1877—78. командовао је I добровољачким пуком а потом крајинским комбинованим пуком код Беле Паланке и Пирота. У српско-бугарском рату 1885. био је командант VI пука дринске дивизије а у I Балканском рату 1913. био је командант дринске дивизије, која је другог дана Кумановске битке пробила турски фронт код Зебрњака. У II балканском рату командовао је дунавском дивизијом. У I светском рату командовао је III армијом, која је развучена на широком фронту примила први удар надмоћније аустроугарске V армије, успешно успоравала њено надирање и омогућила регруписавање главних српских снага за Церску битку. Истом армијом командовао је и у колубарској битци а потом је са њом за време повлачења српске војске 1915, задржавао навирање надмоћније немачке II армије на великоморавском правцу...”

За генерала Кондић Владимира на стр. 25. и 26. овог извора дата је следећа карактеристика: „Oberflächlicher, schwerfälliger Führer. Hat auch in Friedenszeiten nicht entsprochen” Wegen seiner verunglückten Operation nächst Mitrovica als Kmdt. Ti. 1 abgelöst u gerichtlich abgestraft”. (Површан човек, тром командант. У мирно време није се истицао. Због неуспешне операције код Митровице као командант дивизије смењен и судски кажњен).

За већину официра за које су дате негативне карактеристике оне гласе: Вагјактаревић Љубивоје: *Als Kav. Brigadier ungeübt* („Као коњички командант бригаде неискусан, стр. 3. 4); Димитријевић Р. Сава: *„Als Rgts kommandant mangelhaft, schwacher Taktiker“* (Као командант бригаде непотпун, лош тактичар стр. 9. 10); Борић Т. Душан: *„Миндерер Офицер“* (мање способан официр, стр. 11, 12); Јовановић Н. Обрад: *„Kein besonderer Offz* (није нарочит официр стр. 19, 20 итд. За остале официре о којима су дате негативне карактеристике опште карактеристике су следеће: спор, инертан, лош узор, слаб и досадан командант, војно знање незнатно, за унапређење није погодан или површан штабски официр и томе слично.

Интересантно је истаћи да је за највећи део официра дата веома позитивна карактеристика. Основно је, да су већина са солидним знањем добрим искуством и са посебним образовањем. Овакве особине су и красиле највећи део српских официра у овом случају пре свега виших што је и развој догађаја у I светског рату и потврдио. Налетом на Србију крајем 1915. године удруже непријатељске снаге, више пута надмоћније и боље наоружане, на већ испрпљену борбама и болестима српску војску није успело да је сломе, опколе и отсеку јој отступницу и да је униште. И у претходним борбама непријатељ је наишао на веома жилав отпор, који се веома често претварао у контра офанзиву, што је доводило до пораза непријатеља и његовог повлачења, неоспорно да је и лична храброст сваког појединог српског војника допринела слави српске војске, али она је имала и тако добре и искусне команданте да је и непријатељ морао то да призна.

Од укупно 26 српских генерала чија су имена у овом извору већина је добила, да се слободније изразимо, прелазну и добру оцену. Ми ћемо издвојити само још неке од њих, да покажемо данас шта је о њима непријатељ мислио у време када је овај извор сачињен.

За Принца Арсена Караборчевића стоји следећа карактеристика на стр. 1 2: *„Als Kmdt der Kav. T. Div. im Balkanfeldzug nicht unterlich hervorgetan“* (као командант коњичке дивизије у балканским ратовима није се особито истакао); Генерал Јанковић Божидар: *„In der letzten Zeit mehr politisch als militäring. Präsident der „Narodna odbrana“. Grosser Hassler der öu Monarchie. Alter General str. 15—16“* (У последње време више политичар но војник. Председник Народне одбране. Велики противник монархије. Стари генерал). У војној енциклопедији том IV стр. 124 о генералу Б. Јанковићу између осталог стоји . . . „реактивиран је у I балканском рату. Командовао је III армијом која је ослободила Косово и Метохију а затим се преко Албаније пробрала на Јадранско море. У II балканском рату командовао је истом армијом, која је примила изненадни бугарски удар на Брегалници и успешно га одбила. У првом светском рату од 22. 8. 1914. до 28. 6. 1915. био је начелник штаба Врховне команде црногорске војске и делегат Врховне команде српске војске а од децембра 1915. до јануара 1916. поново делегат српске војске“.

Генерал Јовановић Бранко: *„Kmn. der Kav T. Div, Sehr guter Kav. offiz“, Hat als Kav. Brigadier entsprochen. War kmdt. der II Kav. Brig. str. 17, 18“* (Командант коњичке дивизије. Веома добар коњички официр. Као командант коњичке бригаде одговарао дужности.) У већ

поменутој енциклопедији том IV стр. 204.—205. о генералу Б. Јовановићу између осталог стоји „... у I светском рату командовао је коњичком дивизијом која је у Церској битци продором у позадину аустроугарске армије изазвао пометњу и допринео њеном поразу. У завршној фази колубарске битке, у саставу III армије, успешно је нападала делове аустроугарске V армије и преко Жаркова 15. 12. прва продрла у Београд. У повлачењу српске војске 1915. садејствовала је III армији у задржавању немачке II армије на моравском правцу...”

Генерал Павловић Живко стр. 45, 46: „Sehr begabter Gstbs. Offz. In taktischer und administrativer Hinsicht besonders befähigt” (Веома даровит генералштабни официр. У тактичком и административном погледу посебне способности) У тому VI енциклопедије стр. 698 за њега стоји: „У I балканском рату 1912. 1913. био на служби у оперативном одељењу Врховне команде, а од 15. 2. 1913. начелник штаба Приморског кора који је опседао Скадар. У другом балканском рату био је начелник оперативног одељења Врховне команде. У I светском рату био је помоћник начелника штаба Врховне команде. Био непосредно уз војводу Радомира Путника и допринео остварењу и разради планова операције српске војске 1914—1915... Замењивао је 1915—1916. оболелог Путника и руководио повлачењем српске војске кроз Албанију и Црну Гору...”

Генерал Арачић Вукман, коњица стр. 1—2 под примедбом: „An Flecktyphus gestorben (умро од пегавог тифуса) без године смрти и других података; Генерал Гојковић М. Илија стр. 13—14 у опису стоји: „Aus dem Truppenstande hervorgegangen. Bein Offiz. u. Mann sehr beliebt und populär. . hat auch in der hoeheren Führung praktisch entsprochen. (Произашао је из трупе. Код официра и војника веома обљубљен и популаран. Истакао се и у вишој команди.). Других података нема; Генерал Масаловић Миладин стр. 31—32.: „Genügende Fachkenntnisse. War Kmdt. des IR 5” (Задовољавајућег стручног знања. Био је командант пете пешадијске бригаде); Генерал Мариновић Миљутин, стр. 31—32.: „In O. U. interniert. War Inf. insp.” (Интерниран у Аустро-угарској. Био је пешадијски инспектор); Генерал Милисављевић Мирослав стр. 35—36.: „Sehr guter Offz. War beim Art. Inspectorat Komadt. der Art Schiesschule, dann Kmdt. des Festgs. Art Kgt.” (Веома добар инспектор артиљерије. Командант пешадијске школе, затим командант посадне артиљерије); Генерал Милојевић С. Драгомир, стр. 37—38.: „Guter u. fleissiger Offz. Generalstablier. War Gstbschef der Dr. Div. dann Kmdt IR 17.” (Добар и вредан генералштабни официр. Био је начелник штаба Дринске дивизије затим командант 17. пешадијске дивизије); Генерал Миловановић Стеван стр. 37—38.: „Sehr tüchtiger Kmdt. In der Führung gemischter Waffen sehr sicher” (Врло окретан командант. У командовању мешовитих јединица сигуран); Генерал Прендић К. Петар, стр. 51—52.: „Guter Kav. Off. War Kmdt. des 4 Kav. Rgts” (Добар коњички официр. Био је командант 4. коњичке бригаде); Генерал Рашић Михаило стр. 53—54.: „Initiativer, tätiger Kmdt., stets vorne zu finden” (Самоиницијативан, вредан, командант, жели да буде у првим редовима) Стојановић Драгомир, генерал стр. 61—62.: „Zehr tüchtiger, Gründlich gebildter offz. Schr guter Fachmann. Schr gut. Truppen Kmdt.” (Веома окретан, темељно образован официр. Добар

стручни зналац. Веома добар војни комадант); генерал Терзић Божидар, стр. 63—64: „Millitärisc sehr befähigter, tüchtiger, energischer Offz” (Војнички веома способан, окретан, енергичан официр); Генерал Түфегичић А. Душан, стр. 65—66.: „Sehr guter Gruppen ofz. Sehr fleseig. War Kmdt. der Inf. Schisschule” (Веома добар трутни официр. Веома вредан. Био је командант пешадијске школе).

Наведимо још неколико имена виших официра, који су нашили оцене од стране непријатеља што је била још једна потврда њихове вредности.

Наведимо још неколико имена виших официра, који су нашили места у овом извору. Пуковник Анђелковић Миливоје, пешадија: „Sehr gute milit. Kenntnisse. Gegen jüngere Offz. tahtios”) (Врло доброг војног образовања. Према млађим официрима тактичан); Димитријевић Драгутин, потпуковник, стр. 9/10. Ово је по свој прилици познати члан Црне руке „Апис”, касније стрељан вољом краља Александра: „Sehr guten, befähigter Gstabse Offz. Bei der Gruppe gut entsprochen”. (Врло добар, способан генералштабни официр. У војсци одговорио дужности); Потпуковник Лазаревић Д. Милутин, генералштабни официр, стр. 27/28: „In jeder Hinsicht ein sehr guter Gstbs Offiz.” (У сваком погледу врло добар генералштабни официр); Пуковник Миловановић Милан, стр. 37/38: „Millitärisc sehr befähigt (Врло доброг војног образовања); Миловановић Ж. Милан, потпуковник, стр. 37/38: „Sehr fleisiiger, tätiger Gstbs offiz.” (Веома вредан и радан генералштабни официр); Потпуковник Недић Б. Милан: „Sehr guter Soldat. War Org. Offz. des Königs” (Врло добар војник. Био је ордонанс официр краља); Пуковник Плажина Милован, пешадија, стр. 47/48: „Millitärisc sehr befähigt”. Besonders tüchtiger Gruppen ofz, der seine Kameraden wait uberragt” (Војнички врло способан. Изванредно окретан. Трутни комадант. Међу друговима знатно штрчи); Пуковник Смиљанић Крста, стр. 55/56: „Seher strebsamer, flissiger Gstb. offz.” (Веома приљезан, вредан генералштабни официр”); Потпуковник Түцовић Владимир, пешадија, стр. 65—66: „Sehr guter Stabs. offz.” (Веома добар штабни официр).

Захваљујући оваквом вишем командном војном саставу аустроугарске трупе наишле су на веома живавог противника и на војску која је знала зашто се бори, која се свесно жртвовала бранећи нападнуту част и слободу. То је у великој мери отежало и пореметило планове непријатеља а и његовог команданта Поћорекa да Србију сломи у једном брзом нападу и тиме елиминише балкански фронт. Развој операција на овом фронту у I светском рату демантовали су све планове непријатеља и српску војску ставили у ред најхрабријих војника I светског рата. На овом фронту блок Централних сила доживео је једине поразе у првом делу рата 1914. почетак 1915. Ови успеси су били велико изненађење како за непријатеља а још веће охрабрење за блок Антанте чија ратна срећа у овим првим годинама рата није била најбоља. Док су се немачке трупе налазиле већ на територији Француске и приближавале се Паризу па је изгледало да ће доћи и до пораза савезника српска војска је славила победе. Не желимо да даље детаљно дајемо имена свих официра и њихове карактеристике јер би то заузело много простора и не би битно про-

менио већ изложено. Имена само неких које смо поменули јесу видљиво сведочанство вредности официрског кадра о чему је и непријатељ водио рачуна. Био је принуђен да и у оваквом облику, на који смо ми наишли, покуша, да упозна командни кадар српске војске, да би му се успешно супротставио. Основни циљ нападача није био остварен; да се уништи њена војска. Чак и овај докуменат потврђује бројне друге изворе и на десетине написаних књига о вредности српске војске у рату Србије за ослобођење.

Из свих ових оцена аустроугарске обавештајне службе види се да су прилично добро оценили карактер и значај руководећег кадра Србије у почетку I светског рата. Оцене су претежно врло повољне. Без сумње да су оне последица страховитих пораза које аустроугарска војска, пре свега њена војно руководство доживело у биткама које су тукли са српском војском у јесен и лето 1914. Било би занимљиво упоредити извештаје аустроугарске обавештајне службе о командном штабу српске војске пре 1914. па и пре балканских ратова. Уверени смо да нису били тако повољни.

И наставак борбе аустроугарске и српске војске 1915. и 1918. само је могао потврдити високо мишљење које је обавештајна служба Монархије 1915. године дала о способностима командног кадра српске војске. Тешко повлачење српске војске у јесен и зиму 1915 — 1916. и Србије преко Албаније на Крф и поред вишеструке премоћи непријатеља и поред тога што је операције противу ње водио један од најбољих команданата немачке војске у I светском рату генерал Фелдмаршал Макензен доказују високу спремност и снагу воље и упорности војводе Путника и његових сарадника.

LISTE DE 303 OFFICIERS SUPÉRIEURS SERBES TROUVÉE AUX ARCHIVES DE GUERRE DE VIENNE

Résumé

Aux Archives de Guerre à Vienne, dans le fonds d'Evidenz Büro F 5588 a été trouvée une brochure imprimée, sans indication du lieu et de l'année de publication. Le format en est 1/8 et les 70 pages du texte contiennent les noms de 303 officiers supérieurs serbes. Elle a été publiée, selon toute probabilité, en 1915 et elle poursuivait un but pratique. Elle était destinée aux officiers supérieurs des armées austro-hongroise et allemande en rapport avec l'offensive qui a eu lieu vers la fin de l'année 1915 en Serbie. Outre les noms ont été données aussi les caractéristiques militaires positives plus importantes pour la plupart des officiers, cités dans cette liste. Les caractéristiques étaient le résultat de l'activité du service de renseignements de l'ennemi. La haute aptitude morale et militaire des officiers serbes a été confirmée dans les opérations antérieures. Cette source, jusqu'ici inconnue, préparée par l'ennemi était également une confirmation de la valeur des cadres de commande.

Милаан ВАНКУ
Филозофски факултет
Приштина

УЛОГА ВЕЛИКИХ СИЛА У РАЗБИЈАЊУ САВЕЗА МАЛЕ АНТАНТЕ

Политички одбрамбени регионални савез у Средњој и Југоисточној Европи — Југославије, Чехословачке и Румуније — под називом „Мала Антанта“ за време свога постојања 1920—1938. године борио се за политику мирољубиве коегзистенције у Европи, залагао се за колективну безбедност и одбрану статус квоа. Био је први политички савез у Европи после првог светског рата¹. Стварањем новог савеза на Балкану 1934. године — Југославије, Румуније, Грчке и Турске — Балкански споразум², чије су две чланице биле и чланице Мале Антанте, још више јача политичка улога савеза Мале Антанте у међународним односима. Оба савеза су водила исту политику сарадње са свима државама и водила борбу против ревизионизма и реваншизма³. Таква политика није одговарала победенима у првом светском рату — Аустрији, Мађарској, Бугарској и Немачкој, којима се прикључује и фашистичка Италија — још од самог почетка оснивања савеза Мале Антанте. Све ове ревизионистичке и реваншистичке земље радиле су на уништењу овог савеза за сво време његовог постојања. Они постижу свој циљ тек онда када се велике западне буржоаске силе — Француска и Велика Британија — придружују тоталитарним фашистичким државама — фашистичкој Италији и нацистичкој Немачкој — у решавању његове судбине 1938. године. Какве су биле последице његовог нестанка, зна се. Само годину дана после његовог настанка, мрачне снаге којима су велике западне буржоаске силе помогле да га униште, запалиле су велики пожар другог светског рата против свих демократских снага у свету. Тек тада су могле схватити да су саме по-

¹ О Малој Антанти види више: М. Ванку, *Мала Антанта*, Титово Ужице 1969; E. Campus, *Mica Intelegere*, București 1968; N. Iordache, *La Petite Entente et L'Europe*, Genève 1977.

² Види више о Балканском споразуму: E. Campus, *Intelegerea balcanică*, București 1972; Ж. Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1935 — 1937*, Београд 1968; V. Moisuc, *Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938 — mai 1940*, București 1971.

³ М. Ванку, *Борба Мале Антанте против реваншизма и ревизије граница*, Зборник за историју Магице српске¹³, Нови Сад 1976, 163—176.

магале уништењу свог јединог ослонца, али тада је све већ било касно.

Савез Мале Антанте од свог настанка прошао је кроз три фазе развоја — прва 1920—1929, друга 1929—1933 и трећа 1933—1938 године. Он је могао успешно да води борбу против ревизионизма и реваншизма у прве две и половину треће фазе развоја — све докле док су велике западне силе биле у стању да држе што даље реваншистичке и ревизионистичке земље од поновног наоружања⁴. У то време Француска и Велика Британија биле су велесиле у погледу ратног потенцијала у односу на тоталитарне фашистичке силе. И ратни потенцијал Мале Антанте представљао је изванредан чинилац у односу на разоружане суседне реваншистичке и ревизионистичке земље. Међутим, ситуација почиње полако да се мења после доласка нациста на власт у Немачкој 1933. године и наглог пораста војног потенцијала фашистичких земаља. После неуспеха Конференције за смањење и ограничење наоружања, где су велике западне силе већ испољиле своју слабост, трка у наоружању се наставља а западне велике силе сада више нису у стању да задрже поновно наоружање реваншистичких и ревизионистичких земаља.

У трећој етапи развоја закључењем Пакта о организацији Мале Антанте 16 фебруара 1933. године, савез Мале Антанте постигао је највећи домет као политички савез, али уједно је уследило и његово распадање.

Истини за вољу треба рећи да је на почетку ове етапе развоја Мале Антанте било иницијатива и покушаја њеног јачања као политичког савеза. То нарочито после успешних преговора са Совјетским Савезом и закључењем Конвенције о дефиницији агресора⁵ између Мале Антанте и СССР-а и успостављања дипломатских односа између Мале Антанте и СССР-а (Румунија и Чехословачка без Југославије). Потписивањем Пакта о узајамној помоћи између Чехословачке и СССР-а 16 маја 1935. године⁶ сматрало се да ће доћи до још јачег везивања овог савеза са Совјетским Савезом. Затим, стварање Балканског споразума 9 фебруара 1934. године,⁷ као и покушај Француске да учврсти систем безбедности у Европи 1934. године на линији Париз — Београд — Букурешт — Праг — Москва и покушаја закључења Источног и Дунавског пакта. После напуштања Немачке Конференције за смањење и ограничење наоружања и Друштва народа и њеног по-

⁴ M. Vanku, La lutte de la Petite Entente contre le révisionisme et la revanchisme 1920 — 1938, Revue des études sud-est européennes, Bucarest 1976, T. XIX, № 3, 425—438.

⁵ Convention de définition de l'agression. Signé à Londres, le 3 1933. SDN — RDT, 1934, vol. 147; Милош Радаковић, Дефиниција нападача, Архив за правне и друштвене науке 3, Београд 1934, 45.

⁶ Traité d'assistance mutuelle entre la République Tchécoslovaque et L'Union des républiques soviétiques socialistes. Signé à Praha, le 16 mai 1935. SDN, 1935, vol. 159.

⁷ Pacte D'Entente Balkanique entre la Grèce, la Roumanie, La Turquie et la Yougoslavie. Signé à Athènes, le 9 février 1934, SDN — RDT, 1934, vol. 153.

кушаја поновног наоружања,⁸ француском министру иностраних послова Лују Барту је било јасно да је француски систем безбедности у Европи сада пољуљан и да га треба учврстити. Он је био свестан да ће поновно наоружање Немачке кад-тад довести до ратног сукоба између старих ривала ради раширивања старих рачуна. Стога је он и радио на закључењу Источног и Дунавског пакта сматрајући да ће тиме створити бедем против даљег надирања германизма. Он је велике наде полагао у Малу Антанту и СССР, али на велику жалост, смрт га је омела да оствари своје велике замисли. После његове смрти у Марсељском атентату 9 октобра 1934. године, пропали су и његови планови за стварање бедема против све већег јачања реваншистичких и ревизионистичких држава.

Само годину дана после увођења опште војне обавезе у Немачкој 16 марта 1935. године и гажења војних клаузула Версајског мировног уговора, Хитлер је 7 марта 1936. године приредио свету ново изненађење, отказивање Локарнског уговора и чл. 42 и 43 Версајског мировног уговора ушавши с трупама у Рајнску демилитаризовану зону. Велике западне силе Француска и Велика Британија нису предузимале никакве санкције против Немачке ни овога пута, мада је Француска имала подршку Мале Антанте и Балканског споразума.⁹

Овај најновији дрски прекршај међународних обавеза од стране нацистичке Немачке ставио је све демократске земље у дилему. То питање у првом реду поставило се пред Француском и њене савезнике. Поставило се питање шта учинити да се зауставе фашистичке реваншистичке силе. Знано се сада да Француски систем безбедности није више довољно чврст да се супротстави фашистичкој агресији. Његове уговорне обавезе биле су недовољне и ваљало је проширити и учврстити цео систем безбедности. Пред све већом опасношћу од фашизма Мала Антанта је покренула иницијативу за закључење уговора о узајамној помоћи између држава Мале Антанте као и уговора о узајамној помоћи између Мале Антанте и Француске. Идеја је била прихваћена од стране шефова државе Мале Антанте председника Бенеша, кнеза Павла и краља Карола на заседању Мале Антанте 6—8 јуна 1936. године у Букурешту¹⁰. За ову идеју залагали су се нарочито чехо-

⁸ Arhivele statului București — Fond MPN, Dos. 288, f. 219 — 222. — Румунско посланство у Прагу, Одељење за штампу бр. 174 од 16. октобра 1933. — Секретар за штампу обавештава о политичкој ситуацији услед напуштања Немачке Конференцију за смањење и ограничење наоружања и Друштво народа. Истиче да је немачка штампа писала о томе већ неколико месеци раније. Такође јавља о скретању пажње влади од стране национал-демократског посланика проф. Ходача на опасност од блиског рата са Немачком и о неопходности што већег наоружања Чехословачке.

⁹ Види иступања румунског министра Nicolaja Titulescua поводом отказивања Локарнског уговора (Nicolae Titulescu — Documegte diplomatice, București 1967, 722—738).

¹⁰ Titulescu, Documente diplomatice, исто, 766—769; Eduard Beneš тврди у својим мемоарима да је на састанку шефова држава Мале Антанте 6—8. јуна 1936. у Букурешту видео јако приближавање Југославије Немачкој и да су већ тада постојале видне пукотине у Малој Антанти. Ову тврђу поткрепљује чињеницом да кнез Павле не рачуна више на западне демократске велике силе Француску и Велику Британију јер су постале несигурне (Eduard Beneš — Pameti, od Mnichova k nové válce a k novému vítězství Praha 1947, 23 и 49).

словачки председник Едуард Бенеш и румунски министар иностраних послова Николае Титулеску. Југословенски председник владе и министар иностраних послова Милан Стојадиновић, који није хтео да присуствује овом састанку, није био одушеваен овом идејом¹¹. И сама Француска се колебала извесно време да би касније видела нужност и оправданост остварења безбедности против фашизма, али тада је већ било касно¹². После одласка из владе румунског министра иностраних послова Титулеска¹³ 30 августа 1936. године, Румунија није више била расположена, као и Југославија, да се експонира према фашизму¹⁴.

То је био задњи покушај стезања редова демократских држава — малих и великих — ради супростављања надирајућој фашистичкој агресији.

Морамо констатовати да су мале земље већ одавно биле извукле поуку да су велике силе у датом моменту кадре да их напусте и да се међусобом нагоде на њихов рачун. Баш таква политика великих сила услед нерешених противуречности међу њима, натерала је мале државе да беже од обавеза заснованих на Пакту Друштва

¹¹ Стојадиновић је тражио мишљење министра војске и морнарице и Генералштаба да ли је у интересу Југославије да закључи пакт о узајамној помоћи, давши им на знање да је он против закључења таквог пакта. (Архив VII ЈНА — П. 17, К. 71, Ф. 1, док. 1 — М. Стојадиновић министру војске и морнарице армијском генералу Л. Марићу, стр. пов. бр. 3552-III од 16. децембра 1936). Генералштаб је био „мишљења да при садашњој ситуацији није у интересу наше земље да тај предлог прихвати”. (Архив VII ЈНА — П. 17, К. 71, Ф. А, Док. 1. — Гледиште Генералштаба по захтеву г. председника Министарског савета и министра иностраних послова, стр. пов. бр. 3552-III од 16. децембра 1936. и наређења г. министра војске и морнарице, стр. пов. Б. бр. 3162 од 17. децембра 1936. Главни Генералштаб, Оперативно одељење, стр. пов. Б. О. бр. 3551—36 од 21. јануара 1937); Види нацрт пакта о узајамној помоћи за одбрану од свих агресија између држава савеза Мале Антанте (ДДФ, II сериес, Т. III, доц. 468, пп. 736—737).

¹² Види нацрт пакта о узајамној помоћи за одбрану од свих агресија између Антанте и Француске (ДДФ, II сериес, Т. III, доц. 467, пп. 733—755); Бенеш је након одлуке у Букурешту од 6—8. јуна 1936. о проширењу обавеза Мале Антанте поручио француском министру иностраних послова Ивону Делбосу: „Ја ћу чинити што желите, али реците ми шта желите. Бићу срећан да се придружим политици француске владе”. (ДДФ, II сериес, Т. II, доц. 360, пп. 539—540). Пол Бонкур тврди да је Делбос јула 1936. одабио предлог Мале Антанте о закључењу пакта о узајамној помоћи између Француске и Мале Антанте с мотивацијом да Француска у садашњем моменту не може да прими нове обавезе. И Титулеску се са стао са Пиејром Котом о истом питању 14. августа 1936. године. Он је обавестио своју владу о разговорима са румунским министром иностраних послова. (Paul-Boncour J. — Souvenirs sur la IIIe République. Sur les chemins de la défaite 1935—1940, Paris 1946, Т. III, 62—65).

¹³ Арhivele statului București — Fond MPN, Doc. 359, f. 164—179, Румунско посланство у Стокхолму, Одељење за штампу бр. 872 у прегледу штампе од 30. августа до 4. септембра 1936. године обавештава о реакцијама главних метропола у Европи о Титулесковом одласку из владе. У Лондону нпр. виде да одласком Титулеска Румунија ће бити управљена према фашистичком блоку. Берлин је пре свега видео у Титулеска агента за везу између Москве и Париза и не крију задовољство што је оборен.

¹⁴ О спољнополитичкој атмосфери у Румунији виан више: Ion Oprea — Nicolae Titulescu, București 1966; Al. Gh. Savu — Dictatura regală, București 1970.

народа и да воде политику реосигурања како би избегле учешће у евентуалном обрачуну великих сила. Потребно је нагласити да су велике западне силе Француска и Велика Британија гледале кроз прсте потајно поновно наоружање реваншистичких земаља — Мађарске, Аустрије и Бугарске; Локарнским споразумом остале су неосигуране границе великих држава које су оне биле дужне да их осигурају; у годинама велике економске кризе¹⁵ 1929—1933 године нису пружиле економску помоћ малим државама; Велика Британија се противила да се проблем Хиртенбершке афере 1933. године изнесе пред Друштво народа; Четворни пакт¹⁶ великих сила 1933. године пројектован је с намером да се диригује малим државама и изврши ревизија њихових граница;¹⁷ неуспех Конференције за смањење и ограничење наоружања; Француска се ставља на страну Мађарске приликом дебате у Савету Друштва народа по питању Марсељског атентата; Француска се приближава фашистичкој Италији (споразум Лавал—Мусолини 1935); одобравање поновног наоружања Мађарској, Аустрији и Бугарској од стране Италије, Велике Британије и Француске на састанку у Стреси 1935; немачко поновно наоружање 1935; британско-немачки поморски споразум 1935; италијанско-абисински рат и санкције против Италије 1935. године;¹⁸ шпански грабански рат и немапање 1936; немачко отказивање Локарнског споразума 1936. године, итд. Сви ови набројани и многи ненабројани поступци великих западних сила у међународним односима дали су довољно аргумената малим и средњим државама да добро размисле куда ће и шта ће у моменту када буде настало „стани пани“.

Почетак 1938. године — задње године постојања савеза Мале Антанте — нимало није обећавао плодну сарадњу у самом савезу као ранијих година услед све већег приближавања спољне политике двеју чланица — Југославије и Румуније¹⁹ фашистичким силама и поред воље својих народа²⁰. Фашистичке силе врше јак притисак на

¹⁵ М. Ванку, Мала Антанта у великој економској кризи 1929 — 1933, Зборник Балканолошког института 5, Београд 1976, 147—161.

¹⁶ Arhivele statului București — Fond MPN, Dos. f. 193—200 — Румунско посланству у Прагу, Одељење за штампу бр. 60 од 26. априла 1933. године обавештава министра иностраних послова Титулеска о шесточасовном говору Едварда Бенеша пред Парламентом и Сенатом о ставу Мале Антанте и Чехословачке према створеној ситуацији са акцентом на директоријум великих сила и ревизију граница.

¹⁷ Милаан Ванку — Осврт на акцију Мале Антанте у вези са стварањем Четворног пакта великих сила 1933. године, Југословенска ревија за међународно право 1—3, Београд 1966, 208—213.

¹⁸ М. Vanku, Stav Male Antante prema agresiji fašističke Italije na Abisiniју 1935. године, Analele Societății de limba română, Zrenjanin 1972—1973, № 3 — р. 663—672.

¹⁹ Немачки посланик у Букурешту Фабрицијус обавестио је своју владу 10. децембра 1937. године да га је обавестио румунски министар иностраних послова Атонеску да је пакт о узајамној помоћи између Француске и Мале Антанте дефинитивно одбачен приликом Делбосове посете Букурешту. (DGFP, Serija D, Vol. I, 107—108).

²⁰ Народи Југославије своје неслагање са профашистичком политиком Милана Стојадиновића увек су је исказали демонстрацијама на улицама. Приликом посете министра иностраних послова фашистичке Италије Галеазза Бана марта 1937. године у Београду су избиле демонстра-

Румунију и Југославију већ од 1935. године да их одвоје од Мале Антанте²¹. Уствари, оне су одавно чекале тај моменат или дуго нису успевале иако су их мамиле разним примамљивим понудама) све докле док и у једној и у другој земљи нису дошли на власт профашистички оријентисани политичари и у време када западне буржоаске велесиле Француска и Велика Британија нису више биле у стању да се опиру све дрскијим и дрскијим потезима фашистичких сила у међународним односима. Крај Локарна 1936. године потврдио је сву њихову немоћ према налету фашизма.

На самом почетку 1938. године Хитлер је поново приредио свету ново изненађење инвазијом на Аустрију 12. марта 1938. године²². Париз и Лондон и овога пута су остали само на протесту. Разумљиво је да Рим није хтео да реагује. Друштво народа такође није реаговало. Једино је Москва реаговала указујући на опасност по све европске државе а не само на оне које се граниче са агресором, позивајући све државе у Друштву народа или ван њега да учествују у заједничким акцијама чији је циљ да спрече даљи развитак агресије и да отклоне појачану опасност од новог светског рата, „да заузму чврст и недвосмислен став у погледу проблема колективног спасавања мира“²³.

После Аустрије знало се да ће доћи ред на Чехословачку. Операцијом „Грин“ већ је била предвиђена да се напад на Чехословачку треба извршити најкасније до 1. октобра 1938. године²⁴. У мају 1938. године већ је дошло до кризе Чехословачке. Свет се налазио на ивици

ције. (Милан Стојадиновић — Ни рат ни пакт — Југославија између два рата, Буенос Ајрес 1963, 458). Приликом посете председника Чехословачке Едуарда Бенеша априла 1937. године огромна маса народа поздравила га је на улицама Београда, а нарочито топло поздрављен од антифашистичке омладине, која је изражавала вољу народа за савез Мале Антанте са Француском. И овом приликом полиција је бацила манифестанте и извршила масовна хапшења. (Историјски архив ЦК СКС Бр. 8429 — 1937 — IV — Летак поводом Бенешовог боравка у Београду априла 1937; Хронологија радничког и народноослободилачког покрета Београда, Београд 1960, 20). Приликом посете нацистичког министра иностраних послова Константина фон Нојрата Београду јуна 1937. године, избиле су антифашистичке демонстрације на улицама Београда. Демонстранти су били ухапшени и премлаћени од жандарма и полиције министра Корочена. (Историјски архив ЦК СКС Бр. 10027-IV-1937. — Студентска омладина демократској јавности. Летак; Хронологија, исто, стр. 207; Дипломатски архив ССИП ЦПБ — Преглед штампе, јуни, IV 1937, стр. 152 и 176). После аншлуса у Југославији је било више јавних осуда Павлове и Стојадиновићеве профашистичке политике. ЦК КПЈ издао проглас народу 13. марта 1938. године (Историјски архив ЦК СКЈ II 1—3 (1938), док. 14523 — За мир, независност и слободу — Проглас ЦК КПЈ. Летак од 13. марта 1938.) Септембра 1938. године широм земље избиле су демонстрације организоване под вођством КПЈ. Демонстранти су показали солидарност са чехословачким народом. (ДГФП, Серија А, Вол. II, п. 923; Дипломатски архив ССИП ЦПБ — Преглед штампе, септембар IV, 1938, стр. 360, 588, 743—744).

²¹ М. Ванку, Притисак „Трећег рајха“ на чланице Мале Антанте — Југославију и Румунију, Историјски гласник 1—2, Београд 1975, 115—131.

²² М. Vanku, La politique de la Yougoslavie à l'égard de l'annexion de L'Autriche, Studia balcanica, Sofia 1971, Br. IV, 67—97.

²³ DMSDR, T. I, p. 81—83 (фуснота бр. 3); Хрестоматиа по новейшей истории 1919—1939, Москва 1960, T. I, стр. 254—255; SDFP, Вол III, п. 276—277; DGFP, Серија А, Вол. II, п. 176—177; DBFP, Вол. I, Н. 90, п. 62.

²⁴ DGFP, Серија А, Вол. II, п. 239—240, 299—303 и 357—362.

рата 20—21 маја. Велика Британија, Француска и Совјетски Савез опоменули су Хитлера на опасност од општег сукоба ако Немачка учини агресивни корак против Чехословачке. Хитлер је био запрепаћен коалицијом великих демократских сила. Нашавши се пред коалицијом и услед недовољне спремности за рат, он је био принуђен овога пута да се повуче и тиме је рат за извесно време био одложен²⁵.

Још у пролеће 1937 године британска влада је саветовала Чехословачкој да свакако нађе начина да се споразуме са Хенлајном. Британски министар иностраних послова Антони Идн указао је чехословачком премијеру Милану Хоци да његова влада има велики интерес за независност Средање Европе, али да она не може да преузима било какве обавезе²⁶. Конзервативна британска влада није хтела да се замери нацистима ни због Аустрије а ни због Чехословачке. Додуше, нису се слагали сви конзервативци са Чемберленовом политиком, међу којима и Винстон Черчил. Он је говорио 14 марта 1938. у Доњем дому и указао је да окупацијом Аустрије Немачка сада доминира путевима Централне и Југоисточне Европе и да ће парализати њихов економски и војни потенцијал. То се нарочито односило на Малу Анталангу. Доласком нациста у Беч, Чехословачка ће бити отсечена од осталих подунавских држава. Он је такође указао да Велика Британија и Француска треба да употребе свој утицај у Женеви ради заустављања нацистичке Немачке²⁷.

На жалост, тада нису слушали Винстона Черчила. Он је одмах увидео одалучујућу промену у равнотежи европских сила, што Чемберлин није хтео да увиди већ је ишао на споразумевање са Хитлером и Мусолинијем. Ради споразумевања са Мусолинијем жртвовао је чак и свог министра иностраних послова Идана. Совјетски предлог од 17 марта 1938. године да се стане на пут немачкој агесији одбио је хладнокрвно. Такође је одбио разматрање гаранција граница Чехословачкој као и подршку Француској у њеним обавезама које проистичу из француско-чехословачког уговора. У говору од 24 марта у Доњем дому изјаснио се против одржавања конференције четири силе за спречавање агесије и одбио сваки разговор о употреби силе²⁸.

У француским политичким круговима на почетку 1938. године владала је велика неизвесност у погледу њене спољне политике у Централној Европи. Хитлеров притисак на Аустрију и Иднова оставка деловали су негативно на извештај број политичара, као и стабилност владе. Једна струја је била за споразумевање са тоталитарним државама, јер је резоновала да Француска не би требало да ратује због Аустрије и Чехословачке, а друга је била убеђена да

²⁵ Ален Булок — Хитлер слика тираније, Београд 1954, стр. 390; DMDSR, Т. II, стр. 133.

²⁶ ДА ССИП АП — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону. Штипр. тел. стр. пов. бр. 1115 од 25. маја 1937; ДА ССИП АП — Саветник Министарства иностраних послова Мил. Смиљанић Краљевском посланству у Лондону. Стр. пов. бр. 1307-V од 9. јуна 1937.

²⁷ W. Churchill, *Journal politique 1936—1939*, Paris 1948, 212—213.

²⁸ Види изјаву Чемберлена у Доњем дому од 24. марта 1938. (ДИА, 1943, вол. II, п. 120—123).

је рат са Немачком неизбежан и била је за војни савез са СССР-ом као и за организовање снага свих нација за борбу против агресора²⁹.

На састанку француске и британске владе 27—28 априла 1938. године у Лондону, између Даладијеа и Бонеа са Чемберленом и Халифаксом разговарало се највише о Централној Европи, где се дешавају крупне ствари. Французи су рекли британским колегама да ће Француска испунити своје уговорне обавезе према Чехословачкој ако буде нападнута и тражи од њих да се и Велика Британија активно уметша у питање чехословачко-немачких односа³⁰. Чемберлен је изразио сумњу својим саговорницима да Хитлер жели да уништи или присаједини Чехословачку, позивајући се при том тврђењу на разговоре са Хенлајном. Он је изразио своје искрено мишљење да не види начин како би се Немачка могла спречити уколико она жели да уништи Чехословачку. Он је такође изјавио својим француским саговорницима да је његов став према свакој помисли на превентивни рат безусловно негативан³¹.

Француска и британска влада предузеле су кораке код чехословачке владе у циљу да је наговоре да реши спор са Судетским Немцима мирним путем и у том смислу поднеле су и своје предлоге за то. Чехословачки министар иностраних послова Крофта одговорио је посланицима обеју великих сила у Прагу „да решење питања судетских Немаца зависи од тога хоће ли Хитлер рат или га неће. Ако Хитлер хоће рат, никакви уступци судетским Немцима неће га одвратити од тога. Ако рат не жели, наћи ће се задовољавајуће решење, пошто чехословачка влада је вољна да да највише што је могуће“³².

Свет се могао уверити да нису вредели никакви преговори између Чехословачке владе и судетских Немаца. Хитлера је зауставила једино претња коалиције великих сила 21. маја 1938. године као и недовољна спремност Немачке за светски рат³³.

У току летње кризе Чехословачке 1938. године вршене су разне пресије на њу од стране Француске и Велике Британије, које су тражиле све већа и већа попуштања. Дошло је и до мисије лорда Рансимана у Чехословачкој, која није донела неке плодове³⁴. Један

²⁹ DMDSR, T. I, p. 62—72.

³⁰ ДА ССИП АП — Министар помоћник Иво Андрић краљевском посланику у Лондону Драгомиру Касидолцу — Питање судетских Немаца и немачко-чехословачки односи. Циркуларно писмо стр. пов бр. 1071 од 21. маја 1938; АБФП, Вол. I, Н. 164, п. 198—234.

³¹ G. Bonnet, *La défense de la paix. De Washington à Quai d'Orsay 1936—1940*, Paris 1953, T. J, p. 352—353; DMDSR, T. I, 97—98.

³² ДА ССИП АП — Министар помоћник Иво Андрић краљевском посланику у Лондону Драгомиру Касидолцу. Питање судетских Немаца и немачко-чехословачки односи. Циркуларно писмо, стр. пов. бр. 1071 од 21. маја 1938; ДИА, 1943, Вол. II, п. 139.

³³ Види мере безбедности од маја 1938. уколико Чехословачка буде жртва немачке агресије од стране Велике Британије, Француске и Совјетског Савеза. (АБФП, Вол. I, Н. 261, п. 340; Бонет, *La défense de la paix*, исто, стр. 127—130; Внешњаја политика Чехословакии 1918—1939, Москва 1959, стр. 640).

³⁴ Види изјаву лорда Рансимана у Прагу од 3. августа 1938. (ДИА, 1943, Вол. II, п. 174—175).

део британске штампе ишао је директно на руку Хитлеру, као на пример лондонски „Тајмс“ који је 7. септембра 1938. године предлагао Чехословачкој да одмах преда Судетску област Немачкој. У Прагу су одмах учили да Британцима није стало до судбине Чехословачке већ да Немачка не употреби силу и изазове рат. Британији је стало да се питање реши мирним путем макар и ампутацијом Чехословачке³⁵.

Велике западне силе вршиле су притисак на остале две чланице Мале антанте да и оне са своје стране врше притисак на свог партнера у чехословачко-немачким односима³⁶.

Ни Југославију ни Румунију није било потребно наговарати на такав корак јер оне већ одавно су показивале свом партнеру да имају другачије мишљење у односу на фашистичке силе. На задњем заседању Сталног савета Мале Антанте 21—22 августа 1938. године на Бледу и Стојадиновић и Комнен окренули су пажњу Крофтина на претећи став Берлина уколико буде и даље трајала садашња затегнутост између две земље и „да фирер иако је убеђени пацифиста налази се на крају свога стрпљења, тако да криза може да узме опасан заокрет“³⁷. Обе земље, додуше, увек су изјављивале да ће извршити своје обавезе из Пакта о Малој Антанти, али даље ништа више. Стога су стално мољкале фашистичке велесиле да утичу на ратоборну Мађарску да она не нападне прва Чехословачку и тиме их доведе у незгодан положај да изврше своје обавезе према Чехословачкој.

Совјетски Савез је увек изјављивао да ће извршити своје обавезе према Чехословачкој, уколико и Француска изврши своје обавезе, или да се Чехословачка обрати Друштву народа, а Совјетски Савез у својству члана Друштва народа у смислу члана 16 и 17 Пакта, обавезује се да помогне Чехословачкој у случају немачке агресије³⁸. Румунија и Пољска увек су одабацивале помисао да совјетске трупе пређу преко њихових територија. Тога се плашила и сама

³⁵ ДА ССИП АП — М. Стојадинови Краљевском посланству у Лондону. Тел. стр. пов. бр. 1811 од 11. септембра 1938.

³⁶ У септембру 1938. дошло је до честих консултација између југословенске и румунске владе због притисака са свих страна око чехословачке кризе. Румунска влада тражила је мишљење југословенске владе. Стојадиновић је обавестио да је предузео потребне кораке у Риму и Берлину да Мађарска остане мирна. Он такође поручио румунској влади да обе земље треба да избегну оружани сукоб, који би био катастрофалан по обе земље. (ДА ФНРЈ А-1-МСА Ф-24 — Текст изјаве његове екцеленције г. Милана Стојадиновића отправнику послера Румуније г. Дагу Геблесцу од 21. септембра 1938. (на француском језику). Стојадиновић се састао са румунским министром иностраних послова Комненом у Суботици 25. септембра 1938. године ради консултација (Arhivele statului București — Фонд МПН, Дос. ф. 175—178, — Румунско посланство у Варшави, Одељење за штампу бр. 405 од 26. септембра 1938).

³⁷ Arhivele statului București — Fond Casa Regală, Doc. 153, f. 1—8, — Поверљива нота, Блед, август 1938; ДА ФНРЈ Ф-24 — Стојадиновићеве личне белешке са заседања Сталног савета Мале Антанте на Бледу 21—22. августа 1938; ДБФП, Вол. II, Н. 667, 670 и 683, п. 135—137.

³⁸ Внешњаја политика, исто, стр. 647; Хрестоматна по новеишеи историји 1917—1939, Т. I, Москва 1960, стр. 256.

Чехословачка влада а и велике западне буржоаске силе да Црвена армија ступи ногом у Средњу Европу.

Септембарска криза Чехословачке достигла је кулминацију у међународним односима. Свет се налазио на ивици рата. Нацистичка Немачка тражила је отцепљење Судетске области од Чехословачке. Како би избегле ратни сукоб западне велесиле спремне су да чине Немачкој све веће и веће концесије. За Немачком не заостају и остале реваншистичке и ревизионистичке земље. Мађарска тражи свој део Чехословачке а њој се придружује и Пољска са својим захтевом. Ситуација постаје толико затегнута да се чак и САД умешале у спор. Председник Рузвелт упућује апел обема странама да се спор реши на једној међународној конференцији³⁹.

Британски премијер Чемберлен да би задовољио Хитлерове апетите долази два пута у Немачку на погавање са њима, 15. септембра у Берхтесгадену и 22—24 септембра у Цодесбергу. Велике западне силе врше јак притисак на Чехословачку да задовољи Хитлерове незајажљиве апетите за туђим територијама. Хитлер је уочи слабост великих западних сила па је стално мењао своје захтеве. На крају је тражио решавање спора не само за Немачку већ и за Пољску и Мађарску. Чемберлен му је нудио анксију Судетске области без рата у замену за освајање целе Чехословачке ратом. Да се не би нашао пред коалицијом држава у ризику општег рата и опомена армије да Немачка још није спремна за један сукоб светских размера, натерали су Хитлера да ипак прихвати Чемберленову понуду.

На крају када су били исцрпљени сви притисци на утроженог члана Савеза Мале Антанте долази до конференције шефова влада Велике Британије, Француске, Италије и Немачке 29—30 септембра 1938. године у Минхену,⁴⁰ на којој је извршена анексија Судетске области Чехословачке. Тада је престао да живи и савез Мале Антанте. Улога великих сила у његовом разбијању је била завршена. Био је остварен сан реваншистичких и ревизионистичких земаља као и Мусолинијев „директоријум“ великих сила. Совјетски Савез није ни био позван на састанак у Минхену а Друштво народа није било консултовано. Пресуда је била донесена без сведока и без саслушања окривљеног, само у режији суда велике четворце.

Можемо слободно закључити да је савез Мале Антанте био користан политички и одбранбени регионални савез у Средњој и Југоисточној Европи. За време свога постојања деловао је у интересу политике мира у Европи а за одбрану status quo-а Велике западне буржоаске силе одиграле су велику улогу у његовом разбијању а то им се касније јако осветило свега након годину дана када су фашистичке велесиле западиле велики пожар другог светског рата 1. септембра 1939. године.

³⁹ ФРУС, 1955, Вол. I, п. 684—685; ДГФП, Серија А. Вол. II, п. 984—985; ДАФР, 1939, п. 293—294.

⁴⁰ M. Vanku, Stav vlade Milana Stojadinovića prema Minhenskom sporazumu, Zbornik radova Československo a Jugoslávia, Bratislava 1968, 325—340.

LE RÔLE DES GRANDES PUISSANCES A LA RUPTURE DE L'ALLIANCE DE PETITE ENTENTE

Résumé

L'auteur démontre, dans la partie introductive de son article, le caractère de la Petite Entente et le rôle politique de cette Alliance dans l'Europe centrale, en mettant en relief son engagement pour la politique de coexistence pacifique et la sécurité collective, c'est-à-dire pour la défense du status quo et la lutte contre le révisionisme et le revanchisme des Pays vaincus dans la première guerre mondiale.

En continuation, il souligne que l'Alliance de Petite Entente pouvait s'opposer aux aspirations des Pays vaincus dans la première guerre mondiale tandis que les grandes puissances de démocratie occidentale ne passaient en silence outre aux violations des obligations internationales, faites par les Pays vaincus, en leur permettant le réarmement.

Enfin, l'auteur nous présente la situation internationale en 1938 et les événements qui ont conduit à la question de guerre ou de paix entre les Pays de démocratie, occidentale et ceux de régime totalitaire fasciste. En conclusion, il fait mention de l'accord de Munich, signé par les quatre grandes puissances, ce qui désignait la cession d'existence de la Petite Entente.

Јован Р. БОЈОВИЋ
Историјски институт
Титоград

СТАВ БАЛКАНСКИХ КОМУНИСТИЧКИХ ПАРТИЈА ПРЕМА ПРОМЕНАМА У ЊЕМАЧКОЈ 1933. ГОДИНЕ

Побједа националистичке партије на челу са Хитлером у Њемачкој 1933. године означава једну нову етапу у међународним односима између два свјетска рата. У томе је и основни узрок избијања другог свјетског рата. Побједом нацизма у Њемачкој блок фашистичких земаља је из године у годину јачао што је и довело до стварања осовинског блока: Рим—Берлин—Токијо који је хтио нову међусобну подјелу свијета. Европске државе нијесу у почетку учувале опасност по мир у свијету у побједи нацизма у Њемачкој. То је долазило отуда што је буржоаска демократија у нацизму гледала немилосрдног противника према комунистичком покрету у Европи и Совјетском Савезу, јединој социјалистичкој земљи у свијету. Оваква њена заблуда касније ће јој се тешко осветити, јер је нацизам био не само противник комунизма и социјализма већ и буржоаске демократије. Од буржоаско-демократских држава Француска је прва схватила опасност у побједи нацизма у Њемачкој по мир у свијету. Овакво њено гледање довело је до њеног приближавања Совјетском Савезу.

У вријеме побједи нацизма у Њемачкој међународни раднички покрет био је подијељен у два табора: комунистички и социјал-демократски. Нажалост, они су међусобно водили кампању један против другог баш у вријеме највеће опасности од нацизма и по један и други табор. Социјалдемократи су се повлачили пред нацизмом скоро без отпора, а револуционарни покрет на челу са Коминтерном у почетку је подијењивао снагу нацизма. И после побједи нацизма у Њемачкој сукоби између комуниста и социјалиста су настављени. Ово је у многоме олакшало Хитлеру да се немилосрдно обрачуна и са једном и са другом струјом које су имале огромно чланство и преко 13 милиона гласача. Коминтерна је тек после немилосрдног нацистичког обрачуна са њемачком радничком класом почела одлучније да води борбу на окупљању и повезивању демократских и антифашистичких снага на линији антифашистичког фронта. С друге стране, немилосрдни нацистички обрачун с демократским и револуционарним покретом у Њемачкој прибавило је нацизму сви-

патије и подршку најреакционарних буржоаских владајућих кругова у свијету, који су страховали од револуционарних покрета у својим земљама. По угледу на прогоне револуционарног покрета у Њемачкој у неким земљама је дошло до појачаних прогона револуционарних покрета у њима. У исто вријеме појачана је и активност Интернационалног савеза за борбу против Комунистичке интернационале гдје су постојале и њене секције у Бугарској, Грчкој, Румунији и Југославији.

Велика свјетска економска криза (1929—1933) тешко је погодила балканске државе. Криза је најтеже погодила радничку класу. Радничке зараде су падале из мјесеца у мјесец. Криза је довела до велике беспослице радничке класе у свим балканским земљама. Она је страховито погодила и село. Дошло је до великог пада цијена пољопривредних производа. Ово се нарочито одразило на балканске земље као претежно аграрне земље. С друге стране, међусобни односи међу балканским државама нијесу били добри. Нацистичка дипломатија је одмах отпочела са разбијањем Мале антанте и раширивањем реваншистичких тежњи међу појединим балканским државама. Уочавајући ту опасност, балканске комунистичке партије, као и Балканска комунистичка федерација устале су против националистичких и реваншистичких тежњи владајућих буржоазија балканских земаља. Комунистичке партије су захтијевале мир, пријатељство и братство међу балканским државама и њихов ослонац на Совјетски Савез. Балканска комунистичка федерација такође је општро осуђивала фашистичке и националистичке балканске организације, усташе, ВМРО и залагала се за стварање Федерације балканских земаља, чиме би се ријешили међусобни спорови и национално питање у балканским државама. Балканске комунистичке партије су стално водиле кампању у својим земљама против наводно припремања рата балканских држава на челу са Француском против Совјетског Савеза. У доба врхунца економске кризе на Балкану, 1932. године, балканске комунистичке партије су сматрале да она доноси не само појачање револуционарне борбе, него и опасност од империјалистичког антисовјетског рата. У том циљу оне су водиле кампању противу рата и у исто вријеме популарисале достигнућа Совјетског Савеза. У истом периоду и западноевропске комунистичке партије устале су против Версајског система и ратне опасности. Исте године у Амстердаму је одржан свјетски конгрес против рата на коме су биле заступљене и балканске комунистичке партије преко својих делегата.

Током 1932. и 1933. године револуционарни покрет на Балкану је у све већем порасту. У том периоду комунистичке партије су у својим земљама организовале и извеле низ политичких акција од којих су по масовности најпознатије биле у Румунији. Такође је био јак покрет и у Бугарској и Грчкој. Комунистичка партија Југославије се опорављала од удара задатог шестојануарском диктатуром. У Југославији све више је долазило до изражаја студентски револуционарни покрет, који се повезивао са револуционарним покретима студената на Балкану и у Европи. У том периоду су и у Алба-

банији, мање групе комуниста све више проширивале дјелокруг своје активности. И поред жестоких прогона од стране владајућих кругова, револуционарни покрет на Балкану је током 1932. и 1933. године био и у бројном и организационом порасту. Док су 1932. године комунистичка партија Бугарске, Грчке, Румуније и Југославије бројале око 8.000 чланова, наредне 1933. године тај се број попео на око 12.000 чланова, не рачунајући организовану комунистичку омладину и чланове синдиката.

У почетку су комунистичке партије на Балкану потцјењивале снагу националсоцијализма и његов долазак на власт у Њемачкој. Оне су окривљавале социјалдемократску партију Њемачке, сматрајући да је претрпјела и организационо и политичко растројство, а да комунистичка партија Њемачке наставља успјешну борбу. Нажалост, радничка класа Њемачке била је разједињена пред највећом опасношћу — нацизмом и претрпјела је тешки пораз пред њим. Сву кривицу за побједу нацизма у њемачкој комунистичке партије балканских земаља бацале су на вођство социјалдемократске партије Њемачке. Такво схватање је произишло из међусобног односа комунистичког и социјалдемократског руководства. Балканске комунистичке партије су изједначавале социјалдемократију са нацизмом и фашизмом, што је свакако била погрешна процјена. Међутим, нацизам се немилосрдно обрачунавао и са револуционарним и социјалдемократским покретом. Да би имао повод за немилосрдни обрачун са револуционарним покретом, нацистички режим је запалио Рајхстаг и за то окривио комунисте. Ухапшени су Ернест Торглер и бугарски комунисти емигранти: В. Танев, Б. Попов и Г. Димитров, под оптужбом да су они запалили Рајхстаг. У току процеса Димитрову и његовим друговима у свијету је поведена широка кампања за њихово ослобођење. Широку кампању је довела Москва, сједиште Коминтерне и Париз, центар антифашистичке емиграције. У Паризу је, у јуну 1933. године одржан Конгрес против фашизма на коме су учествовали и представници балканских комунистичких партија. У циљу заштите Димитрова, комунистичка партија Бугарске, као и остале комунистичке партије балканских земаља, организовано су извеле низ протеста и демонстрација. У њихову заштиту је устао и Совјетски Савез. Овакве акције су давале снажан подстицај буђењу и окупљању антифашистичких снага у Европи и свијету на линији антифашистичке борбе. Достојанствено и одважно држање Димитрова на Лајпцишком процесу септембра 1933. године имало је огроман значај у откривању суштине нацизма и његовом разобличавању, као и у окупљању и повезивању демократских и прогресивних снага на линији антифашистичке борбе. На овом процесу нацистички режим је претрпио морални пораз. Ускоро послје ослобођења Димитров је дао анализу фашизма и указао на његову опасност по мир и човјечанство, иступивши са таквим рефератом на Седмом конгресу Коминтерне (1935), када је и дошао на челу Комунистичке интернационале.

ATTITUDE DES PARTIS COMMUNISTES DES BALKANS ENVERS LES CHANGEMENTS SURVENUS EN ALLEMAGNE EN 1933

Résumé

L'arrivée au pouvoir du Parti national-socialiste en Allemagne a inauguré une nouvelle période dans le développement des relations internationales entre deux guerres mondiales. La démocratie européenne ne se rendait pas compte, en ce moment-là ni même plus tard, du danger que le national-fascisme représentait pour la paix mondiale. Quand elle eut compris ceci, il était déjà trop tard pour elle de prendre des mesures plus sérieuses en vue de conjurer cette menace. A cette époque même l'Union Soviétique faisait peu de cas du danger dans lequel le national-fascisme mettait la paix dans le monde.

Dans la période après la victoire que le nazisme avait remportée en Allemagne et après qu'il avait établi des liens avec le fascisme en d'autres pays, le mouvement ouvrier international était divisé en deux camps: communiste et social-démocrate. C'était également le cas dans le mouvement ouvrier allemand qui était très puissant, avec plus de 13 millions de votants. Tandis que les social-démocrates en Allemagne reculaient devant le fascisme sans offrir aucune résistance, les communistes le méprisaient. Les socialistes et les communistes s'accusaient mutuellement, ce qui a grandement aidé le nazisme à consolider son pouvoir.

C'est seulement après la consolidation du national-fascisme au pouvoir et son règlement de comptes impitoyable avec le mouvement ouvrier que le Komintern a inauguré une lutte politique plus énergique contre le danger qu'il présentait à la paix mondiale. A cette fin on a également effectué la consolidation du mouvement antifasciste en Europe.

Le mouvement révolutionnaire dans les Balkan au temps de l'arrivée du national-fascisme au pouvoir en Allemagne était exposé aux difficultés économiques et politiques. Sa faible position économique était davantage aggravée par la crise économique mondiale (1929—1933). De l'autre côté, l'activité légale des partis communistes dans les pays balkaniques était interdite. Au commencement, les partis communistes des pays balkaniques sous-estimaient aussi l'importance de la prise du pouvoir en Allemagne par le national-fascisme. Et ils en rejetaient la faute sur la social-démocratie allemande. Pourtant, plus tard, ils se sont rendu compte de la menace qui venait de côté pour la paix et la démocratie du monde. C'est que les bourgeoisies balkaniques qui étaient au pouvoir, prenant modèle sur les persécutions du mouvement ouvrier en Allemagne, ont intensifié la lutte contre ce mouvement dans leurs propres pays. De même, sous l'influence du fascisme, au sein de certains cercles dirigeants des pays balkaniques ont été attisées les tendances revanchistes. S'apercevant de ce danger, les par-

tis communistes des pays balkaniques ont organisé la lutte contre les tendances expansionnistes de leurs bourgeoisies dirigeantes, pour la paix, l'amitié et la fraternité parmi les peuples balkaniques. Ils ont surtout fait une campagne de large envergure contre le national-fascisme au temps de l'arrestation et du procès fait en Allemagne contre les communistes éminents avec G.Dimitrov à la tête. A ce sujet, ils ont organisé la campagne pour leur libération. Cette campagne s'est transformée, en même temps, en un rassemblement des forces antifascistes sur la plan de la lutte antifasciste dans les Balkans et les pays balkaniques.

Душан ЛУКАЧ

Балканолошки институт САНУ
Београд

УТВРЂИВАЊЕ ОСНОВНИХ ПРАВАЦА И МЕТОДА ЕКСПАНЗИЈЕ ТРЕБЕГ РАЈХА ПРЕМА ЈУГОИСТОКУ ЕВРОПЕ ПО ДОЛАСКУ НАЦИСТА НА ВЛАСТ 1933. ГОДИНЕ

Први кораци Хитлерове дипломатије, по доласку нациста на власт у Немачкој 1933. године, донели су мршаве резултате и истовремено су указали на читав низ проблема са којима ће се у спољној политици у наредним годинама сретати Хитлерова Немачка. Посебно снажно су утицале на читав развитак тадашњег света крупне противречности тадашњег друштва: све оптрије класно сучељавање међународног радничког покрета и буржоазије; све дубљи раскол између намера и конкретне политике тоталитарних сила — Немачке и Италије на једној страни и осталог буржоаског света на другој; стално присутна и акутна противуречност између великих и малих народа и земаља и четврта, сасвим нова противуречност — сукоб интереса и сукобљавање експанзионистичке политике двеју тоталитарних држава — Немачке и Италије, нарочито на простору југоисточне Европе, која ће, са више или мање снаге, тињати све до дефинитивне пропасти ових двеју сила.

Већ од првих тренутака заједничког битисања на овоме свету, две тоталитарне силе, Немачке и Италије, трудиле су се да изнађу могућности за превазилажење међусобних неспоразума и проблема и улагале су посебне напоре за изналажење путева међусобне сарадње. Идеологија, њихов положај и посебно опасност која им је могла и морала запретити од осталог света, упућивали су их на ту сарадњу.

Први практични покушаји заташкавања онога што их дели и остваривање сарадње нису били крунисани неким значајнијим резултатима. Један од првих конкретних покушаја, у пролеће 1933., да се ублаже међусобне противуречности Италије и Немачке и истовремено да се међународним актом призна и легализује право на ревизију граница на штету земаља, углавном источне и југоисточне Европе, био је четворни пакт великих сила: Немачке, Италије, Велике Британије и Француске, који је, након вишемесечних међусобних натезања, закључен 16. јула 1933. године. Пакт није остварио провизорне жеље и намере ни једне од сила, предлагао је изразити компромис и стога није могао и *de facto* није никада ни ступио на снагу.

Он је остао само један крупан покушај, који је за новајлију на светској позорници, Хитлера, био и једино велико и драгоцено искуство, посебно у трасирању међусобних односа и, уопште, политике према Италији.

Хитлер је дошао до спознаје да би сваки мултилатерални пакт, под окриљем неке велике силе, укључујући ту и Италију, на простору Европе, а посебно на подручју источне и југоисточне Европе, ишао против интереса и жеља Немачке. Постало му је било јасно да би сваки нови пакт представљао ново појачање старим пактовима, заснованих на основама мировних уговора, против којих је била усмерена оштрица спољно-политичког програма Националистичке немачке радничке партије — НСДАП. На темељу ових искустава извучене су поуке и издвојени основни задаци и циљеви немачке спољне политике према југоисточној Европи:

— стално и организовано деловање на разбијању свих постојећих пактова, базираних на темељима мировних уговора и уопште версајске Европе;

— ометање стварања нових мултилатералних пактова, укључујући ту и све могуће уговоре и пактове на простору Средоземља и југоисточне Европе, у којима би доминирала или водила једну од важнијих речи будућа савезница Италија;

— стални рад на јачању билатералних веза са свим земљама, укључујући ту и привремено непријатељски опредељене државе према Немачкој;

— улагање посебних напора у циљу заташкавања нерешених проблема према Мусолинијевој Италији и за одржавање добрих односа са овом земљом, која није смела бити непромишљеним актом гурнута у супротни табор, посебно у загрљај Француској, једном од главних непријатеља Немачке.

Полазећи од основа спољнополитичког програма НСДАП и ових смерница, које су налагали свеже стечено искуство и конкретна ситуација већ од пролећа 1933. године, почело се са нешто детаљнијом теоретском разрадом основних праваца и метода продирања Немачке према Југоистоку Европе. Упоредо са програмском разрадом почело се са практичном применом утврђених метода и начела и са њиховим потврђивањем или оповргавањем у пракси.

Разрађивање основних смерница и облика спољне политике уопште, а у томе глобално и спољно-политичког програма и деловања према земљама југоисточне Европе, вршено је на највишем нивоу, на седницама владе рајха, у службама министарства спољних послова и у централним руководствомима НСДАП. Од посебног значаја за разрађивање и уопште утврђивање основних прелиминарних токова политике према европском Југоистоку биле су седнице влада рајха од 7. априла¹ и 4, 13. и 14. октобра 1933. и детаљне анализе спољно-по-

¹ Подробну и научно образложену анализу овог значајног документа код нас је први дао Проф. др Андреј Митровић, у својој расправи: Немачки привредни простор и југоисточна Европа 1933. (Прилог историји настанка нацистичких планова), објављен у Историјском часопису, XXI, Београд, 1974., 225—238.

литичког одељења НСДАП од 24. јануара и 28. октобра 1934. године² о немачкој политици у југоисточној Европи.

У свим овим програмским анализама и документима, који су настајали у процесу интензивног деловања нациста на унутарњој консолидацији Немачке и у време увођења у живот новог привредног система, такозваног новог плана, присутна су настојања да се укаже и објасни значај европског Југоистока за трећи рајх³. Имајући у виду на првом месту географски обим, затим, политичку разумељивост и његову политичку некомпактност, овом региону је већ тада додељена другостепена или допунска улога, што не умањује улогу региона југоисточне Европе у освајачким подухватима Трећег рајха⁴. Полазило се од процене да за захватање простора југоисточне Европе, на коме egzистира више међусобно несложених земаља, неће бити потребно јаче војничко ангажовање, односно, да би претерано ангажовање немачке оружане силе на овом правцу, с обзиром на интересе Италије и њене намере у овом правцу, могло довести до нежељених резултата по немачку политику. Из тога разлога, привредно и сировински богат регион југоисточне Европе, требало је придобити мирним средствима, на првом месту добро организованом и поступном привредном експанзијом. Њему је додељена другостепена улога, односно, улога допунског простора — *Ergänzungswirtschaft*, не у односу на друге правце продирања, већ у односу на саму Немачку, која је требало да у овом региону нађе потребне сировине и изворе за продор Немачке у главним правцима: према Совјетском Савезу и Француској.

У процењивању значаја и улоге земаља југоисточне Европе за немачку трговину и привреду немачким привредним стручњацима су помогла искуства из тек пребројене светске економске кризе, у којој је Немачка била најаче погођена, управо због ограничењности основних сировинских извора и скученог тржишта⁵. Придобивањем овог сировински богатог и истовремено привредно неразвијеног подручја и његовим укључивањем у службу Трећем рајху требало је решити

² Bundesarchiv Koblenz, R-43, I, Ak. bd. br. 1461. Записник са седнице владе рајха од 7. априла 1933. Документ објављен у зборнику *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik* (скраћено: ADAP) Серја Ц I/1 док. 142., 255—266; Bundesarchiv Koblenz, R-43, I Ak. bd 1465, Записник седнице владе рајха од 4. октобра 1933. Ибидем, Записник са седнице владе рајха од 13. и 14. октобра 1933. Објављен у зборнику, ADAP C I/2, dok. 499, 905—909; Bundesarchiv Koblenz NS — 43 2/3 Ak bd 54, Елаборат спољнополитичког уреда НСДАП од 24. јануара 1934; Bundesarchiv Koblenz NS 2/3 Ak bd 54, Анализа спољнополитичког уреда NSDAP од 27. октобра 1934.

³ Детаљније види: Hans Jürgen Schröder, Југоисточна Европа као „незванична империја“ („Informal Empire“) Националсоцијалистичке Немачке — пример Југославија 1933—1939., објављен у Историјском гласнику 1—2/1976., Београд, 1976, 48—80.

⁴ А. Митровић, *Ergänzungswirtschaft*. О теорији јединственог привредног подручја Трећег рајха и југоисточне Европе (1933—1941), објављен у Југословенском историјском часопису, 3—4, 1974., Београд, 1974., pp. 5—42); исти аутор, *Нацистичка идеја великог привредног простора и југоисточна Европа* (1940), објављен у Зборнику Филозофског факултета, XI-1, Београд, 1970, 709—733; исти аутор, *Немачке и италијанске тежње за „Новим поретком“ и југоисточна Европа*, објављен у Историјском гласнику, 2/1971, Београд 1971, 47—86.

⁵ Детаљније види: Светска економска криза 1929—1934 године и њен одраз у земаљама југоисточне Европе, Београд 1976.

два значajna problema: обезбедити се од нових великих потреса, каква је била велика економска криза, и уједно обезбедити основни минимум сировина за немачку војну индустрију и пољопривредних продуката за немачки народ у периоду припремања и извођења главних удара према Истоку и Западу и добијање нових неисцрпних просторстава на територији Совјетског Савеза и Француске. Ове две значајне функције могло је да одигра подручје: које се простире у близини немачких граница, које је политички и војнички хетерогено, и оном ајважније, подручје које је богато сировинама, привредно неразвијено и подложно немачкој економској, културној и политичкој пенетрацији. Један летимичан поглед на политичко, војничко и културно стање у земљама југоисточне Европе тога доба открива нам да је ово подручје поседовало све ове предуслове. Европски Југоисток је био у свим областима друштвеног живота хетерогеног и разбијен, подложен разним утицајима, за стално присутним и акутним јазом између земаља које су се бориле за одржавање версајског стања на овом простору и земља које су биле незадовољне мировним уговорима и захтевале ревизију и реваншизам.

Пукотине и проблеми у односима народа и земаља југоисточне Европе пружале су најповољније могућности за инфилтрацију утицаја Немачке, у првој фази у области привреде и трговине, а затим опште.

Најтврђу препреку на путу продора немачког утицаја у правцу Југоистока и у настојањима да се ово подручје укључи у службу Трећег рајха представљале су експанзионистичке намере Мусолинијеве Италије у овом смеру. Жеља да се по сваку цену Италија сачува за савезника условљавала је посебну тактику и поступност и у програмским начелима и у практичној активности. Немачке према земљама и народима југоисточне Европе. Осетљивост и опрезност је расла према оним земљама које су биле ближе Италији у географском смислу. Да би се избегло сумњичење и конкретно реаговање Италије, цела акција према Југоистоку, у прво време, вођена је под паролом традиционалних веза и привредних и трговинских интереса Немачке на простору Југоистока Европе. Посебан акценат у јавности је стављен на јачање трговинских веза, на шта је друга страна, Италија, могла најмање да сумња⁶. Међутим, Мусолини, у то време војнички јачи, није се устезао да изнесе и понови своје претензије према Југоистоку, па чак и према Подунављу и Аустрији, коју је Хитлер сматрао саставним делом Немачке. У пуном јеку заједничких настојања да се четворном пакту природе ревизионистичка концепција, на седници владе рајха од 7. априла 1933. године, констатовано је да се са Италијом у погледу Подунавља налазе веома тешки путеви споразума. Италија је чинила највеће сметње првим корацима Хитлерове експанзије према Аустрији, ширењу пронемачке, односно, прохитлеровске оријентације у овој земљи и припремању за њено укључивање у Трећи рајх. Као најподеснији облик деловања Не-

⁶ Bundesarchiv Koblenz, R-I Ak bd 1465. Записник са седнице владе рајха од 4. октобра 1933. Hans — Jürgen Schröder, у поменутом чланку, подвлачи: "... привредно продирање у Подунавље служило је [Немачкој] спољној политици само као инструмент", op. cit., 48—49.

мачке у овом правцу у датим условима сматран је добро организован и систематски рад на спречавању свих чинилаца који би радили против интереса Трећег рајха у Аустрији.

Оријентација истовременог и паралелног деловања против свих антинемачких снага и на помагању пронемачких снага у Аустрији проводиће се доследно у наредним годинама и све до аншлуса. Са стране Немачке вођена је организована борба против било каквог укључивања Аустрије у савезе, посебно против њеног чвршћег везивања за Италију. Истовремено је вођена борба против свих покушаја да се Аустрија укључи у неки шири европски пакт, а такође и против свих комбинација око рестаурације монархије.

На поменутиим седницама владе Рајха утврђени су правци деловања и према другим земљама на простору југоисточне Европе. У вези са Мађарском поновљена је стара Хитлерова фраза о блискости стремљења и интереса Немачке и Мађарске и указано је на потребу да се међусобна сарадња продубљује, посебно у области трговинске размене. У вези са мађарским ревизионизмом прихваћен је став, који ће се поштовати до краја међусобне сарадње, да се мађарски ревизионизам користи, али да се истовремено и спутава кад претерани мађарски захтеви према другим јужноевропским земљама могу негативно деловати на везе Немачке са тим земљама и на јачање утицаја Немачке на простору овог региона уопште⁷.

У погледу односа према земљама мале антанте, на поменутиим седницама владе Рајха, поновљена су програмска начела која је Хитлер више пута истицао до 1933. године, као и погледи Билова, сдржани у његовом елаборату о спољној политици Трећег рајха, од марта 1933. године,⁸ наиме, да треба наставити политику разбијања тога пакта изнутра на тај начин што би се путем привредних и трговинских веза, а затим и другим мерама, одвојиле Југославија и Румунија од Чехословачке, према којој Хитлер није желео било какве компромисе. Имајући у виду богатства ових двеју земаља, њихову јаку сировинску базу, посебно је указивао на значај трговинске размене са њима.

Детаљније су разрађене и објашњене концепције немачке политике према земљама југоисточне Европе у поменутиим актима руководства НСДАП у току наредне, 1934., године. Свакако да су се овде већ могли користити одређени резултати немачке спољне политике према земљама југоисточне Европе, како појединачно, тако и у целини.

На темељу ових искустава и постигнутих резултата могло се детаљније говорити о најсигурнијим правцима и најподеснијим методама поступне инфилтрације утицаја нацистичке Немачке у сваку од земаља југоисточне Европе. У поменутој анализи о политичкој ситуацији у југоисточној Европи, од 27. октобра 1934., дат је за сваку поједину земљу у овом региону детаљан и прилично веран преглед општих прилика, затим, спољнополитичке активности ових земаља и

⁷ Bundesarchiv Koblenz, R-43 I Ak bd 1461, 94.

⁸ V. Bystricky, L. Deak, *Evropa na prelomu, Diplomaticke a politicke vzťahy v rokoch 1932—1933.*, Bratislava, 1973., 188—190.

на крају су презентирани најподеснији путеви јачања утицаја Немачке у свакој од земаља југоисточне Европе.

Аустрија је у овој анализи изостављена, јер се на њу гледало као на део Немачке. При томе се аутори ове анализе правдају да им нису познати детаљи конкретних и непосредних акција према Аустрији које фирер намерава подузети. Један од могућих разлога прећуткивања аустријског питања у овој анализи могла би да буде опрезност према Италији. Управо у ово време долазило је до залабења односа са Италијом, који су претили да се међусобни односи покваре до нежељених размера. У општим уводним разматрањима овога документа подвлачи се да је аустријски пример у пракси показао да ће Немачка у свим својим настојањима и потезима према Југоистоку увек морати рачунати на одређене сметње од стране Италије. Јер, како се овде подвлачи, конфликт се не раба само у Аустрији и једно због Аустрије, већ шире: он ће се преносити даље на Мађарску, Југославију, Грчку и даље, односно, дуж целе трасе планираног продора Немачке према Југоистоку, на који, такође, са пуно жеља и очекивања, претендује и Мусолинијева Италија⁹.

Чехословачка је овде сврстана у ред земаља југоисточне Европе и дата јој је истакнута улога заштитника версајског система на простору централне Европе. Чехословачка је такође означена као носећи стуб савеза мале антанте и као главни ослонац француског утицаја на овом простору. Полазећи од убеђења да је Чехословачка створена на животном простору Немачке и немачког народа, против ње се предвиђа бескомпромисна борба. У борби за разривање чехословачке државе, као версајске творевине, рачуна се посебно на помоћ бројне немачке народносне групе у судетској области. У циљу подривања међународног положаја Републике Чехословачке немачкој дипломатији се ставља у задатак да се ангажује на продубљивању јаза и неспоразума између ње на једној и Мађарске и Пољске на другој страни¹⁰.

Југославија је у овој анализи добила централно место, које ће јој Хитлер придавати у својим конкретним подухватима у политици према југу Европе све до мартовских догађаја 1941. године. У материјалима се потврђује мисао, која је потекла из француског министарства иностраних послова, да у Београду лежи кључ за сваку политичку акцију на простору југоисточне Европе. При томе се објашњава да се оваква улога не придаје Југославији због њене централне позиције на Балкану, или због тога што је чланица два јужноевропска пакта — мале антанте и Балканског савеза, већ управо због њене позиције према Италији и њене улоге као штита према прете-

⁹ Bundesarchiv Koblenz, NS 2/3 Akbd 54. Анализа спољнополитичког уреда НСААП о немачкој политици у југоисточној Европи: „Wie sich österreichischen Beispiel gezeigt hat, werden wir immer mit der Gegnerschaft Italiens im Süd-Osten zu rechnen haben. Die Konfliktstoffe liegen nicht nur in Österreich, sondern genau so gut in Budapest, Belgrad und Athen. Um die Auseinandersetzung mit der letzten Endes imperialistisch eingestellten fasistischen Aussenpolitik wird Deutschland nicht herumkommen. Es ist daher bei der Betrachtung der einzelnen Länder ebenfalls entscheidender Wert darauf gelegt, aufzuzeigen, wo sich Ansatzpunkte gegen die italienische Politik finden lassen.“, 3.

¹⁰ Ibidem, 19—21.

раним Мусолинијевим претензијама, усмереним у правцу Балкана и Подунавља. Није заборављено да се укаже на традиционалну борбеност, храброст и издржљивост југословенског војника.

У погледу спољне политике Југославије, указано је на могућност слабења веза Југославије и Француске, које ће уследити због покушаја Француске да придобије Италију. Дубоке супротности између Италије и Југославије, које произилазе из њиховог географског положаја и намера Мусолинија да обнови стару римску империју на простору целог Средоземља (што је представљало уништавање југословенске државе) нису омогућавале зближавање Француске и Италије уз одржавање старих веза на релацији Француска—Југославија. У овом чвору сагледавају се повољне могућности за деловање Немачке на тлу Југославије, тим више што између Немачке и Југославије нема конфликтних случајева и што постоје сви услови за зближавање, подвлачи се у документу. Сматра се да је југословенска привреда по својој структури и садржају упућена на привредно развијенију Немачку и да треба користити све могућности за јачање трговинских, привредних и осталих веза, које ће омогућити политичко везивање Југославије за Немачку. Укратко, у закључку се предвиђају следећи могући правци развоја спољне политике Краљевине Југославије и њене сарадње са Немачком:

— у интересу је Немачке да се италијанско-југословенске противуречности, које се продубљују до опасних размера, ублаже до одређеног нивоа. Само консолидација ових супротности омогућава повољну равнотежу и одговарајућу климу за деловање Немачке на овом простору;

— процес захваћивања трговинских и привредних веза између Француске и Југославије треба помагати, уз улагање напора да се он преноси и на друге области живота;

— оживљавање привредних веза између Немачке и Југославије треба интензивирати, нарочито трговинске везе. У том циљу потребно је дати одређене гаранције за пласман југословенских пољопривредних вишкова у Немачкој¹¹.

За мађарску се тврди да је највећа грешка њених политичара, од мира у Трианону, њихова предимензионирана ревизионистичка политика према свим суседима. У интересу је Немачке да се ревизиони-

¹¹ Ibidem, 4—8: 1. Die Vertiefung des jugoslawisch-italienischen Gegensatzes Nur die Konsolidierung dieses Gegensatzes gibt Deutschland den in unserem Interesse liegenden machtpolitischen Ausgleich im Süd-Osten. Der Juli — Putsch in Österreich mit dem drohender italienischen Einmarsch die Richtigkeit dieser These.

2. Die Abkühlung des Verhältnisses zu Frankreich muss, begonnen auf wirtschaftlichem, sich fortsetzen auf das militärische Gebiet. Eine Zusammenarbeit in den militärischen Dingen dürfte auf keinerlei Schwierigkeiten stossen, das sowohl die personellen als auch die sachlichen Voraussetzungen dafür gegeben sind. Es muss auf diesem Wege erreicht werden, das die hohen militärischen Kreise Jugoslawiens, die zum Teil noch stark unter französischen Einfluss stehen, dem deutschen Standpunkt nähergebracht werden, damit eine engere Zusammenarbeit ermöglicht wird. Zu diesem Zwecke wäre die Entsendung eines Militärattasches nur für Belgrad erforderlich.

3. Die bereits begonnene wirtschaftliche Annäherung muss intensiviert werden. Die von Deutschland gefürte Bauernpolitik gibt uns die Möglichkeit

стички захтеви Мађарске према Чехословачкој заоштравају, а према Југославији и Румунији ублажавају, како би се створили повољнији услови за разбијање мале антанте. Из ове процене извлаче се најважнији задаци немачке политике према Мађарској:

— деловање на ублажавање противуречности између Мађарске, с једне, и Краљевине Југославије и Румуније, с друге стране;¹²

— подражавање мађарских ревизионистичких захтева према Чехословачкој, према којој нема компромиса, како би се наставило са процесом продубљивања сарадње и још чвршћег везивања Мађарске за Немачку;

— деловање на слабљењу утицаја Италије у Мађарској која своје позиције у незадовољним земљама у југоисточној Европи изграђује на паролама подршке њиховог ревизионизма;

— наставити темпо јачања трговинских и других веза између Мађарске и Немачке и сарадње у свим областима.

У овој анализи знатан део простора је посвећен Румунији. Сматра се да је она, захваљујући делу прозападно опредељених владајућих врхова, на челу са министром Титулескуом, уз Чехословачку, највернији вазал Француске у Европи, али да су јаке и оне снаге које су вољне да остваре приснију сарадњу са Немачком. Као најтежи проблем у спољној и унутарњој политици Румуније издавајало се мањинско питање и посебно питање Бесарабије, коју је Румунија у грађанском рату успела да отргне од Русије, али коју није успела да уклопи у токове и колотечину румунског друштва. Претпоставља се да ће се бесарабијски проблем све више заоштравати, јер се Совјетски Савез неће никад помирити са губитком ове територије. Са друге стране, Румунија је изложена снажном нартају мађарског ревизионизма. У таквим условима она тражи обезбеђење своје егзистенције у сарадњи са Чехословачком и Југославијом у оквиру мале антанте и у ослонцу на Француску. На темељу оваквог стања у Румунији, предлажу се следеће мере рајха према овој земљи:

— пружање подршке краљу и другим пронемачки опредељеним снагама, које показују спремност да раде на приближавању Румуније Немачкој;

— настојања да се за сарадњу са Рајхом придобије део румунске армије, при чему се овом задатку мора приступити пажљиво и са доста опрезности;

— јачање политичког утицаја Немачке у Румунији и настојање да се она издвоји из мале антанте. Овај задатак немачке политике

dazu. Wir müssen und können dem jugoslawischen Staat Abnahmegarantien für seine hauptsächlich landwirtschaftlichen Produkte geben. Die wirtschaftliche Bindung muss derart sein, dass eine Umstellung Jugoslawiens auf andere Märkte erschwert, wenn möglich, undurchführbargemacht wird.

4. Das Aussenpolitische Amt hat eine direkte Verbindung zu Aussenminister Jeftitsch. Es ist möglich und wünschenswert, diese Verbindung durch persönliche Fühlungnahme zu vertiefen.

¹² Ibidem, 15.: „1. Deutschland ist der gegebene Vermittler zwischen Belgrad und Budapest. Gerade jetzt, nach dem Tode Alexanders, ist die Zeit reif für eine Annäherung der beiden Staaten. Ungarn muss auf seine Revisionswünsche Jugoslawien gegenüber verzichten und kann es umso eher, als diese Ansprüche sehr wenig fundiert, und ausserdem im Verhältnis zu den anderen Revisionsansprüchen minimal sind...“

се шире повезује са планом да се претходно Југославија одвоји од антанте, после чега би се лако издвојила Румунија и везала за политику Немачке.

— Јачање трговинске и привредне сарадње између Немачке и Румуније и посебно омогућавање увоза житних вишкова из Румуније у Немачку, затим, нафте и нафтних деривата, других сировина, биљака уљарица и т.д.¹³.

Бугарска се у овом документу сматра за најизолованију земљу на простору југоисточне Европе, јер је са свих страна опкољена државама које су укључене у антибугарске пактове — малу антанту и балкански споразум. Азолованост и тешки политички и привредни положај Бугарске покушавала је и покушава да искористи Италија, нарочито путем јачања трговинских, политичких и других веза са Бугарском. Указује се на традиционалне везе и пријатељство Бугарске и Немачке и на повољне могућности међусобне сарадње, посебно у области размене, при чему се сматра да Немачка може да преузме и апсорбује око 80 посто свих пољопривредних вишкова Бугарске. На крају се предвиђају могућности даљњег проширивања међусобних односа, уз сузбијање и слабење супротних утицаја. У том смислу, немачкој спољној политици постављају се следећи задаци:

— пуна подршка свим настојањима да се оствари зближавање Бугарске и Краљевине Југославије;

— истискивање француског културног утицаја и јачања веза Бугара и Немаца, посебно у области размене школске и универзитетске омладине;

— систематско освајање позиција у привреди и трговинској размени, при чему се предлажу олакшице за извоз бугарских пољопривредних вишкова на немачко тржиште, јачање немачког утицаја у бугарској војсци, улагање индустријског и финансијског капитала и друго.

На крају се истиче да ће у јачању утицаја Немачке у Бугарској знатну улогу одиграти личне везе, које су већ успостављене преко неких људи у бугарској влади¹⁴.

За Грчку се тврди да је њено политичко опредељивање према Југославији и Турској уследило углавном под утицајем спољнополитичких фактора, првенствено пред страхом од бугарског ревизионизма. Сматра се да у самој Грчкој постоје јаке снаге, у које се убраја и краљ, са двором, које су вољне за приснију сарадњу са Немачком. Предлаже се да Немачка своју политичку активност према Грчкој усмери у следећим правцима:

— потпомагање спољно-политичке и унутарње консолидације Грчке, уз подршку покрету Венизелоса;

— пружање подршке краљу, који представља једну од основних гаранција сарадње Грчке са Немачком¹⁵.

Албанија је, према изложеним проценама у овом документу, већ постала плен италијанске експанзије.

¹³ Ibidem, 16—19.

¹⁴ Ibidem, 8—11.

¹⁵ Ibidem, 22—24.

Супротно општем схватање и гледиштем израженим у низу других сличних докумената нешто касније, у овом документу Турска није узимана као чланица земаља југоисточне Европе.

На крају документу дају се неке закључне мисли и предлози, везани за рад на целом простору југоисточне Европе. Као темељни закључак и водећи мото будуће немачке политике према земљама југоисточне Европе издваја се задатак свестране и добро организоване активне политике Трећег рајха на овом простору. Захтева се напуштање пасивне политике и прелаз на активну политику на свим фронтovima. Простоар југоисточне Европе, са својим богатствима и комплетношћу, представља се као обећана земља немачке привредне експанзије¹⁶. Као најопаснији супарник на простору југоисточне Европе, већ у то време, сматра се Мусолинијева Италија. На сукобљавање интереса Немачке и Италије на овом простору гледа се као на неминовност на коју Немачка мора унапред рачунати и у смислу које мора сву своју делатност опредељивати и изграђивати.

У овим програмским актима трасирана је дугорочна активност нацистичке Немачке на свим фронтovima: привредном, политичком, војном, културном и т.д., у њеном смишљеном и добро организованом наступању у правцу Југоистока. На овим полазним начелима у наредним годинама разрадиће се читава теорија о допунском привредном подручју *Ergänzungswirtschaft*-и нацистичке Немачке на простору југоисточне Европе. Појавиће се огроман број расправа и елабората, у којима ће се вишеструко обрађивати све компоненте међусобне упућености и везаности Немачке и европског Југоистока. Већ у овим документима зацртана је једна добро одабрана и припремљена тактика немачког наступања, која ће се проводити у конкретној политичкој и привредној активности Немачке на овом простору — поступно и мирно истискивање свих других утицаја великих сила са овога простора и претварање „узаврелог балканског котла“ у подручје чисто немачког утицаја.

На темељу ових аката и предвиђених мера, већ у току 1934. године приступило се психолошкој и теоретској припреми немачког продора према Југоистоку. Циљ ове психолошке акције био је двојак: на једној страни психолошка припрема немачких маса за једну акцију која је, као и већина акција нацизма, била окупаторска, и на другој страни, припрема дела светске јавности, на првом месту јавности у земљама које су требало да буду жртве немачке привредне, политичке, а затим и војне експанзије, за укључивање у империју Трећег рајха.

¹⁶ Ibidem, 26.: „Der Süd-Osten ist für Deutschland wirtschaftliches Aufmarschgebiet. Er wir ferner sein das Schlachtfeld der gestigen Auseinandersetzung mit dem faschistischen Italien. Es gilt, sich auf diese Auseinandersetzung vorzubereiten denn diese Auseinandersetzung muss eines Tages kommen. Die Ansatzpunkte, die einen erfolgreichen Kampf Deutschlands im Süd-Ostraum gewährleisten können, sind in grossen Zügen aufgezeigt worden. Die Linie, die eine erfolversprechende Aussenpolitik Deutschlands ermöglicht liegt ebenfalls klar vor uns. Wir müssen sie nur als endliches Ziel im Auge behalten und nicht, zwischen Antipatien und Sympathien hin und her schwankend, unsere Aussenpolitik nach den jeweiligen freundlichen oder unfreundlichen Ergüssen fremder Staatsmänner einrichten.“

Сва ова активност била је усмерена ка једном једином циљу: целовито укључивање европског Југоистока у службу немачког раја. Јер, ово подручје је недељиво. Њега не може делити ни Италија, ни Француска, нити било која сила. Оно је, по замисли немачких националсоцијалиста и њиховим стремљењима, морало бити само немачко.

DÉTERMINATION DES DIRECTIONS ET MÉTHODES PRINCIPALES DE L'EXPANSION DU IIIe REICH VERS LE SUD-EST EUROPEEN APRES L'ARRIVÉE DES NAZIS AU POUVOIR EN 1933

Résumé

Avant son arrivée au pouvoir déjà, Hitler avait formulé dans un sens général et développé le programme de la politique étrangère du IIIe Reich. Dans ce plan général ont été tracées les directives fondamentales de la politique allemande envers les pays de l'Europe du Sud-Est. Une analyse plus concrète et l'élaboration des actions que l'Allemagne se proposait de prendre dans cette direction dans le domaine de la politique extérieure ont été faites après l'arrivée des nazis au pouvoir en Allemagne. Les directions principales et les méthodes de pénétration de l'Allemagne vers le Sud-Est ont été discutées et fixées aux instances suprêmes du Troisième Reich, aux séances du Cabinet, aux organes du Ministère des affaires étrangères et à l'Office de Politique Etrangère de NSDAP. En ce sens, particulièrement importantes sont les analyses et décisions des séances du Gouvernement du Reich du 7 avril, 4, 13 et 14 octobre 1933 et l'analyse de l'Office de Politique Etrangère de NSDAP du 28 octobre 1934 sur la politique extérieure allemande au Sud-Est de l'Europe.

Dans ces documents ont été analysées et fixées les directions réelles et possibles de la politique extérieure allemande vers le Sud-Est européen dans son ensemble et vers chaque pays de l'Europe méridionale en particulier.

Les visées allemandes dans cette direction étaient centrées sur l'élimination de toutes les autres puissances qui occupaient des positions et exerçaient l'influence dans cet espace, inclusivement sa future alliée — l'Italie. L'Allemagne a commencé, sur le front entier, la campagne contre tous les pactes existants dans cet espace qui servaient les intérêts de l'Europe de Versailles, et en première lieu ceux de la France et elle a développé une activité bien conçue et organisée contre tous les nouveaux pactes multilatéraux éventuels dont l'Italie de Mussolini était le principal initiateur et qu'elle essayait de réaliser. Ces pactes, sous la domination de l'Italie, outre leur côté positif pour la politique allemande — ressemblent des forces pour la révision du système de Versailles, menaçaient d'avoir aussi des résultats négatifs: c'est qu'ils pouvaient avoir pour conséquence le renforcement de l'influence de l'Italie dans cet espace, ce qui serait nuisible aux plans allemands et en général au plan de l'expansion nazie vers le sud.

L'Europe du Sud-Est, par ses réserves de minerais et des matières premières en général, et avec ses produits agricoles en surplus, devait jouer un rôle important dans le renforcement économique et la préparation militaire et politique de l'Allemagne. Il lui fut assigné le rôle du territoire complémentaire pour l'approvisionnement de l'industrie allemande, en première lieu de l'industrie de guerre sans laquelle on ne pouvait pas imaginer le recoupage de l'Europe de Versailles et la création du „nouvel ordre”.

Sur la base des potentiels associés de l'industrie allemande hautement développée et de l'économie et de riches ressources du Sud-Est européen à l'industrie non développée, il fallait édifier une force armée puissante qui rendrait possible le coup principal du Troisième Reich contre la France et l'Union Soviétique. De cette façon, on obtiendrait de nouvelles richesses, encore plus grandes et de vastes étendues, particulièrement à l'Est de l'Europe qui assureront la domination générale du Troisième Reich sur la scène mondiale.

Tendant vers ce but, les organes principaux du nationalsocialisme allemand ont élaboré au cours des années 1933 et 1934 le programme de pénétration de l'Allemagne vers le Sud-Est et fixé les tâches concrètes et précises de la politique étrangère allemande envers chaque pays particulier du Sud européen. Les méthodes dont elle usait envers les pays particuliers différaient parfois, mais l'entière entreprise menait vers un seul but — expansion graduelle de l'influence de l'Allemagne dans le commerce, l'économie, l'armée, la politique et la culture de chacun de ces pays jusqu'à leur inclusion intégrale et indivisible au service des objectifs et des intérêts du Troisième Reich.

Andrej MITROVIC
Philosophische Fakultät
Beograd

KONTINUITÄT UND DISKONTINUITÄT IN DER DEUTSCHEN SÜDOSTEUROPA-POLITIK 1914—1941

Ich möchte zunächst vorausschicken, dass das hier gestellte Thema in methodischer Hinsicht am besten analytisch behandelt werden sollte, um dadurch die charakteristischen Einzelaspekte des Gesamtthemas herauszuarbeiten und anschliessend die allgemein durchgängigen und verbindenden Züge festzuhalten.

Der erste dieser Fragenkomplexe betrifft die Gesamtvorstellungen, die allgemeinen Auffassungen und grundsätzlichen Betrachtungen über Südosteuropa, die sich in Deutschlands Aussenpolitik finden lassen.

Den zweiten Komplex bilden die grundsätzlichen politischen Konzeptionen, die in programmatischen Dokumenten der Staatsführung ihren Niederschlag fanden.

Drittens sind die praktische, vielfach von tagespolitischen Überlegungen und momentanen Kräftekonstellationen geprägte Politik, und viertens so wie letztere die „objektive“ historische Entwicklung der Jahre 1914 bis 1941 zu untersuchen, die durch Einwirkung zahlreicher Faktoren, darunter auch des deutschen, vielfach aber abweichend von dessen Zielvorstellungen, bestimmt wurde.

Schliesslich ist noch die Interdependenz von deutscher Aussenpolitik auf der einen und Entwicklung der öffentlichen Meinung auf der anderen Seite zu berücksichtigen.

Aus dieser Gliederung ergibt sich eine Fülle von Problemen und Fragen, deren Erklärung und detaillierte Analyse den Rahmen dieses Vortrags und dieses Colloquiums bei weitem sprengen würde. Wir müssen uns daher mit einer bescheideneren Aufgabe begnügen und aus auf die Darstellung unserer Forschungsergebnisse und auf zusammenfassende Bemerkungen beschränken. Oder anders ausgedrückt: wir wollen versuchen, die nachfolgenden Ausführungen in weitest möglichem Umfang dem oben vorgestellten analytischen Modell anzupassen, ohne jedoch der Gliederung in allen Einzelheiten gerecht werden zu können.

I. Zum Thema und seiner zeitlichen Abgrenzung

Das Thema „Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa-Politik“ ist — so scheint mir — von zwei Gesichtspunkten her interessant,

ersten von deutscher Seite, wobei in diesem Fall die neuere Entwicklung in der westdeutschen Historiographie sowie die sogenannte Fischerkontroverse berücksichtigt werden müssen,

zweitens aus südosteuropäischer Sicht, womit wir an einem neuen Ausgangspunkt einsetzen würden.

Im Mittelpunkt unserer Überlegungen bleibt aber selbstverständlich stets die Untersuchung der deutschen Aussenpolitik unter Einbeziehung aller wichtigeren Forschungsergebnisse in diesem Bereich.

An dem gestellten Thema bin ich zunächst gerade von diesem zweiten, südosteuropäischen Blickwinkel her, interessiert. Der neue Aspekt für die Betrachtung dieses wichtigen Themas der europäischen Geschichte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts wird in erster Linie durch die zeitliche Abgrenzung sowie durch die Relevanz des Themas selbst bestimmt.

Die Jahre der beiden Balkankriege und des Ersten Weltkrieges waren für die Völker Südosteuropas von so grosser Bedeutung, dass sie eine einschneidende historische Zäsur darstellten. In einer siebenjährigen und aussergewöhnlichen dynamischen Kette grosser dramatischer Ereignisse 1912—1918, wurde die in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts einsetzende Epoche des nationalen Erwachens und der Begründung von Nationalstaaten abgeschlossen und zugleich das neue Zeitalter nationaler Unabhängigkeit in Südosteuropa eingeleitet. Die neuen Staaten strebten nach nationaler Einheitlichkeit und voller staatlicher Souveränität und versuchten auf diese Weise das Zeitalter der Fremdverwaltung durch einige Grossmächte, das mit den osmanischen Eroberungen im 15. Jahrhundert eingezetzt hatte, zu beenden. Die nun folgende Zeit ist von den politischen Auseinandersetzungen der unabhängigen Südoststaaten untereinander und mit den Grossmächten bestimmt. Die einzelnen südosteuropäischen Länder suchten nach ihrer Identität im internationalen Kräftespiel und strebten eine möglichst starke Position, mitunter sogar eine Vormachtstellung, auf dem Balkan an. Die Ereignisse der Jahre 1912—1918 hatten ausserdem deutlich gemacht, dass die jungen Staatsgebilde ihre Zukunft nicht durch gegenseitige Kooperation, sondern nach dem Vorbild der europäischen Grossmächte durch Prestigekämpfe und Auseinandersetzungen um Territorien gestalten würden. Die südosteuropäischen Nationalbewegungen gingen trotz allen Idealismus des 19. Jahrhunderts untereinander gespalten in eine neue Zeit und erschöpften sich in staatlichen Konflikten und nationalen Mißtrauen. Diese Ausgangslage wurde durch die Interessenkonflikte und das Ringen um Einflußsphären und — Räume der Grossmächte noch zusätzlich kompliziert. Die unabhängig davon noch in gewissen Kreisen fortbestehende Verständigungsidee und die auf der Einsicht in ein gemeinsames historisches Schicksal beruhende Solidarität konnten daran nichts wesentliches ändern.

Der auf diese Weise definierte Zeitabschnitt endete 1941 mit dem Überfall der Achsenmächte auf Jugoslawien und der Besetzung Griechenlands. Die deutsch-italienische „Neue Ordnung“ in Südosteuropa war zwar nur ein Zwischenspiel, nach dessen Beendigung 1945 die alte Situation jedoch nicht wieder hergestellt wurde. Das sich im Jahre 1945 bietende Bild Südosteuropas war nur noch auf der politischen Landkarte demjenigen aus dem Jahre 1919 ähnlich. Die innere sozialistische Reorganisation in einer Reihe von Staaten, die neuen Gruppierungen in der Welt- und Europapolitik, die spezifische Anwesenheit zweier Supermächte, der Konflikt zwischen der kommunistischen Partei Jugoslawiens und dem Kominformbüro und die jugoslawische Politik innerhalb der Dritten Welt, haben die Grundlage für eine neue geschichtliche Situation im südosteuropäischen Raum gelegt.

Den südosteuropäischen Völkern wurde in den Jahren 1912—1918 bewusst — und die spätere Entwicklung sollte dies auch vollauf bestätigen — welche eminente Bedeutung die Existenz einer Grossmacht in Mitteleuropa für sie hatte, einer Grossmacht, die nach der Devise „Volk ohne Raum“ den Rang einer Weltmacht anstrebte. Ihre geographische Mittellage in Europa, die unmittelbare Nachbarschaft zu anderen Welt- und Grossmächten, der Mangel an wichtigen Rohstoffen und Nahrungsmitteln, der in scharfem Kontrast zur fortgeschrittenen industriellen Entwicklung und den wirtschaftspolitischen Ambitionen stand, ferner die Neigung zur militärischen Lösung von Problemen und die latent schwelende rassistische Ideologie, machten diese Grossmacht zu einem konstanten politischen Faktor erster Ordnung auch für Südosteuropa. Dieser Faktor wurde umso bedeutender, als nach der erwie senen Schwäche der Donaumonarchie und dem Zusammenbruch des Zarenreiches jedes ernsthafte Hindernis für ein deutsches Vordringen von Mittel- nach Südosteuropa hinfällig geworden war. Das bedeutet, dass seit den Jahren 1912—1918 der deutsche Faktor von bleibender Bedeutung für die Entwicklung der Verhältnisse in Südosteuropa war, und zwar sowohl während der Zeit politischer Schwäche in der Weimarer Republik als auch vor allem in der nachfolgenden Zeit einer zunehmend offensiven Aussenpolitik Deutschlands. Es überrascht daher keineswegs, dass die jugoslawische Diplomatie während der Versailler Friedensverhandlungen, also im Augenblick einer tiefen politischen Schwächung Deutschlands, für die Begründung eines möglichst grossen und starken jugoslawischen Königreichs argumentierte und dies mit dem Hinweis zu rechtfertigen versuchte, dass die definitive Auseinandersetzung mit Deutschland erst noch bevorstünde.

Die politische Bedeutung des deutschen Faktors für die Politik der südosteuropäischen Staaten ist von so entscheidendem Gewicht, dass mit seiner Erörterung ein eigener Vortrag gefüllt werden könnte. Wir wollen uns angesichts der zur Verfügung stehenden Zeit hier zunächst auf folgende fünf Thesen beschränken:

1. Deutschlands Bedeutung für die südosteuropäischen Staaten und Völker in den Jahren 1912—1914 ergab sich — abgesehen von den damals schon vorhandenen stark ambitiösen deutschen Wirtschaftszielen — vor allem aus der Tatsache, dass Deutschland als treuer Bundes-

genosse Österreich-Ungarns auf den evtl. Versuch Wiens, den Konflikt mit Serbien militärisch zu lösen, wesentlichen Einfluss nehmen konnte.

2. Während des Ersten Weltkrieges, insbesondere in den Jahren 1915 und 1918, war die deutsche militärische Teilnahme von zentraler Bedeutung für die Entwicklung auf dem südosteuropäischen Kriegsschauplatz. Korrespondierend dazu war auch der politischdiplomatische Einfluss Deutschlands für die Kriegszielplanung hinsichtlich Südosteuropas von ausschlaggebendem Gewicht.

3. In den 20er Jahren wurde die politische Diskussion und Aktivität in Südosteuropa von der Frage bestimmt, ob und inwieweit das Versailler System stabilgehalten werden könnte. Auch hierbei stand die Haltung Deutschlands als des gefährlichsten Gegners der Pariser Vortverträge im Mittelpunkt der Betrachtungen. Konkret spitzte sich die Unsicherheit auf die Frage zu, ob Deutschland so weit erstarke würde, dass es in der Lage und bereit sein würde, auch die Revisionsbestrebungen auf dem Balkan im Hinblick auf seine eigenen Ziele zu unterstützen.

4. Während der Zeit des Dritten Reiches wurden die südosteuropäischen Staaten von Jahr zu Jahr enger an Deutschland gebunden und dadurch zuerst wirtschaftlich, dann auch politisch von dem stärkeren Partner abhängig.

5. Die während des Zweiten Weltkrieges durchgeführte „Neuordnung“ in Südosteuropa war ebenfalls wieder in erster Linie von Deutschland und nur sekundär von Italien inauguriert.

Von Südosteuropa her betrachtet können wir also zunächst durchaus eine Kontinuität der objektiven Wichtigkeit des deutschen Faktors für die Entwicklung in diesem Raum vom Ausbruch des ersten Balkankrieges bis 1945 konstatieren. Die Hauptfrage unseres Themas ist dadurch aber noch nicht beantwortet: gibt es diese Kontinuität auch in der deutschen Südosteuropa-Politik während der ganzen Zeit und — falls die Antwort positiv ausfällt — worin besteht sie?

II. Überprüfung des theoretischen Modells unter Berücksichtigung der drei grundsätzlichen Perioden der neuesten deutschen Geschichte

Die neueste deutsche Geschichte lässt sich leicht in drei Perioden das Kaiserreich
die Weimarer Republik und das
Dritte Reich

Dies setzt bei der Beschäftigung mit der Kontinuitätsfrage bereits eine gewisse Vorsicht voraus und legt die Annahme nahe, dass diese Gliederung in drei Perioden a priori eine Diskontinuität vorauszusetzen scheint, da zwischen den drei Staatsformen und ihren politischen Repräsentanten erhebliche Unterschiede bestanden. Andererseits darf nach der Fischer-Diskussion und den neuen Ergebnissen der deutschen His-

toriographie festgehalten werden, dass die 80-jährige Geschichte des Reiches eine Einheit bildet und dass es insbesondere im Bereich der Aussenpolitik gemeinsame Verbindungslinien gibt. Wir mussten diese Bemerkung vorausschicken, da wir die Kontinuitätsfrage gerade durch Überprüfung der Diskontinuitätstheorie analysieren wollen. Es erscheint uns daher sinnvoll, das am Anfang der Ausführungen vorgestellte theoretische Sachmodell auf der Grundlage der hier vorgenommenen chronologischen Gliederung zu überprüfen.

a) das Kaiserreich

Alle europäischen Grossmächte verstanden zu Beginn des 20. Jahrhunderts unter dem Eindruck der sogenannten Orientfrage Südosteuropa als einheitliches Gebiet in dem Sinne, dass der gesamte Raum im wesentlichen von derselben politischen Grundstrukturen geprägt und als Ganzes in den internationalen Beziehungen als Gefahrenherd zu betrachten sei. Die grosse Orientkrise 1875—1878 bestätigte die Berechtigung dieser Auffassung, deren Richtigkeit durch die Balkankriege von 1912 und 1913 noch einmal deutlich dokumentiert wurde. Von diesen Erfahrungen wurden offensichtlich auch die in der deutschen Politik vorherrschenden Auffassungen geprägt. Als sich die Diplomatie des neuen Reiches erstmals ernsthafter mit Südosteuropa beschäftigte (1875—1878) war das gesamte Balkangebiet zu einem einheitlichen Krisenherd geworden. Auch später ergaben sich für die deutsche Politik bei der Verfolgung ihrer Interessen bestimmte Gründe, Südosteuropa bei all seiner immanenten Vielfalt als Ganzes zu betrachten. So erhielt dieser Raum gerade in der Zeit des deutschen „Dranges nach Osten“ eine entscheidende strategische Bedeutung als Brücke von Mitteleuropa nach dem Nahen Osten. Während des ersten Weltkrieges kam ausserdem die Bedeutung der geographischen Verbindung zwischen den Mittelmächten und dem türkischen Bundesgenossen dazu, zumal Südosteuropa nach den Niederlagen Serbiens, Montenegros und Rumäniens auch den einzigen geographischen Ausgang aus der gegnerischen Einkreisung bot.

Die politischen Gegebenheiten auf dem Balkan wurden in Berlin ebenfalls als einheitlicher Komplex verstanden. Nach dem siegreichen Vormarsch der Truppen des Balkanbundes plante das Auswärtige Amt eine gemeinsame Strategie für die südöstlichen Territorien Europas, um die befürchtete Stärkung des slavischen Faktors zu verhindern. „Nach dem Zusammenbruch der Türkei und der dadurch ganz veränderten Situation im Südosten Europas“, so schrieb Bethmann-Hollweg am 23. März 1913 an Graf Berchthold „scheint es imr eine wesentliche Aufgabe für Österreich-Ungarn und damit auch für Deutschland zu sein, dem Vordringen der slavischen Flut und des russischen Einflusses entgegenzuarbeiten.“ Entsprechend diesem Programm entwickelte Deutschland eine breitangelegte politische Initiative, wie z.B. die Bemühungen 1912—13, Griechenland über Rumänien als Bundesgenossen zu gewinnen oder die Niederlage Serbiens durch entsprechende Behandlung der übrigen südosteuropäischen Staaten vorzubereiten, deutlich unter Beweis stellen.

Es ist bemerkenswert, dass diese Haltung typisch für die Stellung einer Grossmacht war, die nicht mit den jungen Nationen, sondern nur mit ihren eigenen Interessen und denen ihrer Bündnispartner rechnete. [Dies zeigte sich bereits deutlich in der Vorkriegszeit. Das Werben um Griechenland war nichts anderes als ein Kampf um Positionen und Einflüsse in einem für weitgestreckte Kalküle wichtigen Raum. Nach dem gleichen Grundsatz wurden auch die territorialen Probleme behandelt. So verlangte Deutschland entsprechend seiner augenblicklichen Interessenlage u.a. die Übergabe Kavallas an Griechenland, der Dobrudscha an Rumänien, eines Teiles von Siebenbürgen und der Bukowina ebenfalls an Rumänien, Ost- und Südostserbiens, Mazedoniens und eines Teiles im östlichen Thrazien an Bulgarien.

Trotz des bisherigen Mangels an sorgfältigen Untersuchungen kann schon jetzt behauptet werden, dass die wirtschaftliche Präsenz Deutschlands in Südosteuropa seit Anfang des Jahrhunderts ständig im Steigen begriffen war. Während des ersten Weltkrieges nahm dann die Bedeutung der südosteuropäischen Rohstoffen für die deutsche Kreiswirtschaft rapide zu, und die wichtigsten serbischen und bulgarischen Gruben gerieten unter direkte deutsche Kontrolle. Es muss noch geklärt werden, inwieweit diese Kontrolle auch nach dem Krieg im Falle eines positiven Ausgangs für Deutschland aufrechterhalten werden sollte. In der öffentlichen Meinung wurde jedenfalls immer häufiger die Auffassung vertreten, dass sich Deutschland aus wirtschaftlichen Überlegungen heraus besonders auf Südosteuropa konzentrieren müsse. Diese These ist im Kontext mit dem „Mitteleuropagedanken“ und den Plänen zur Begründung eines deutschen Grosswirtschaftsraumes zu sehen. In den Zeitschriften „Die Donau“ („Die freie Donau“) und „Balkan Revue“ wurde unter Hinweis auf den natürlichen Reichtum der Südostländer die Ideologie von naturgemässer Verbindung des Südostens mit den deutschbevölkerten Gebieten Mitteleuropas und der Donau als Klammer beider Teile des Kontinents propagiert. Im Hinblick auf die Entwicklung in den Dreissigerjahren muss insbesondere auch auf die Forderung hingewiesen werden, dass Deutschland gerade im Südosten die Voraussetzungen seiner Hauptziele zu verwirklichen bestrebt sein müsse. Dieses Postulat wurde u.a. im Jahre 1913 in Auseinandersetzung mit den Afrikaplänen von Willy Zochmüller in seinem Buch „Unsere Zukunft liegt auf dem Balkan“ dargestellt. Es ist in diesem Zusammenhang höchst interessant, darauf hinzuweisen, dass die deutsche Führung zwischen dem Ausbruch des ersten Balkankrieges und dem Attentat in Sarajevo stets der Meinung war, dass alle deutschen Interessen in Südosteuropa mit friedlichen Mitteln erreichbar seien. Das Auswärtige Amt gab im Sinne einer Versöhnung Österreichs mit Serbien oft genug Ratschläge, die in vollem Einklang mit der Konzeption standen, ganz Südosteuropa in die Einflusssphäre des Dreierbundes einzugliedern. Dies ist auch verständlich, wenn man bedenkt, dass Deutschland weitergehende Ziele verfolgte und dass Südosteuropa nur als eine der Voraussetzungen, als ein unter den Mitteln zur Realisierung dieser weiteren Pläne von Bedeutung war. Dennoch unterstützte das Reich im Juli 1914 massgeblich die Entwicklung in

Richtung auf einen Krieg. Dieser Widerspruch zwischen dem Glauben an eine ausreichende Effizienz friedlicher Methoden der Penetration und dem dann tatsächlich erfolgten Hinarbeiten auf den Krieg ohne vorherige Ausschöpfung aller Möglichkeiten zur Bewahrung des Friedens findet in den Ereignissen der Jahre 1940—41 eine auffallende Parallele und macht zugleich den Objektcharakter Südosteuropas in der deutschen Aussenpolitik deutlich.

b) Die Weimarer Republik

Die Niederlage vom Herbst 1918 führte zum Abbruch der bestehenden politischen und wirtschaftlichen Beziehungen und zur zeitweiligen Einstellung jeden Verkehrs zwischen Deutschland und Südosteuropa. Von da an bis zum Ende der Weimarer Republik waren die deutschen Interessen an Südosteuropa durch die Schwächung nach dem 1. Weltkrieg, vorsichtige Schwankungen und Zurückhaltung gekennzeichnet, obwohl die normalen diplomatischen und die notwendigsten wirtschaftlichen Beziehungen schon zu Beginn der 20er Jahre wiederhergestellt wurden. Dennoch darf hieraus nicht voreilig geschlossen werden, dass das damalige Deutschland keinerlei Interesse und politische Absichten in diesem Gebiet gehabt bzw. dass die deutsche Führung ihre Aufmerksamkeit nicht in einem verhältnismässig grossen Maß nach Südosteuropa gerichtet hätte. Trotz der starken Betonung bilateraler Beziehungen existierte — wie noch zu zeigen sein wird — auch eine Gesamtkonzeption der deutschen Südosteuropa-Politik.

Für Berlin bildete der Raum, der die Staaten Ungarn, Rumänien, Bulgarien, das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen, Albanien und Griechenland umfasste, einen einheitlichen Krisen- und Konfliktherd, zumal die aus der ethnischen Verzahnung in den mittelgrossen und kleinen Staaten und der nationalen Empfindlichkeiten, untereinander resultierenden Spannungen durch eine im alleinigen Interesse der Siegermächte des Weltkrieges erfolgte Grenzziehung noch erheblich potenziert worden waren. Für die Urheberschaft des neuen Staatensystems wurde deutscherseits vor allem Frankreich verantwortlich gemacht, das sich denn auch als der eigentliche Protektor dieser neuen Ordnung fühlte und durch Errichtung einer geschlossenen Kette frankophiler Staaten von der Ostsee bis zum Mittelmeer seine eigene Position in Südosteuropa zu festigen bestrebt war. Auf diese Weise war ein an potentiellen Konflikten reiches Gebiet mit der gesamteuropäischen Situation und insbesondere mit dem damaligen deutsch-französischen Verhältnis eng verflochten worden.

Auf der Grundlage dieser Gesamteinschätzung wurde eine spezifische politische Konzeption begründet und daraus eine entsprechende Politik entwickelt. Die Gesamtkonzeption fand mehrmals in unterschiedlichen Versionen ihren Niederschlag in den Dokumenten des Auswärtigen Amtes. „Deutschland Stellung zu den Problemen Südosteuropas ist vom Gesichtspunkt der Zurückhaltung und Neutralität bestimmt; soweit unsere Politik daselbst in Erscheinung tritt, ist sie auf einen friedlichen Ausgleich der nationalen Gegensätze und auf friedliche Revision der durch die Friedensdiktate geschaffenen Ungerechtigkeit gerichtet.“ Ein weiterer Programmpunkt wurde wie folgt formuliert:

„Für die deutsche Politik, die ein wirtschaftliches Interesse an der Konsolidierung des Balkans hat, wird das Bestehenbleiben der Genesätze der Grossmächte auf dem Balkan nicht unerwünscht sein, solange Frankreich den Versuch nicht aufgibt, im Osten und Südosten Europas einen seiner Politik dienstbaren Block zu bilden.“ Nach einer Ausserung Stresemanns betrieb Deutschland „mit guter Absicht auf dem Balkan eine abwartende und zurückhaltende Politik“ und nach den Worten des Staatssekretärs von Schubert laufe die deutsche Politik in Südosteuropa „lediglich darauf hinaus... ganz allgemein unsere Beziehungen zu den verschiedenen Balkanstaaten zu verbessern, besonders in wirtschaftlicher Hinsicht“. An anderer Stelle erklärte von Schubert in diesem Zusammenhang: „Wir vermeiden... alles, was dazu führen könne, uns in die verwickelte Balkanpolitik hineinziehen. Wir hätten an unserer West- und Ostgrenze gerade genug zu tun.“

In diesem Licht erscheinen die bilateralen Beziehungen zu einzelnen südosteuropäischen Staaten lediglich als die konkrete Realisierung einer in sich geschlossenen Politik. Nach einer Anfang Januar 1926 erstellten Ausarbeitung über die Vorteile einer Verbesserung der Beziehungen zu Jugoslawien das nach Berliner Einschätzung in Vermacht auf dem Balkan war, wurde für die deutsche Seite als mögliches Positivum vermerkt:

Mitwirkung Deutschlands an der Erschliessung der grossen noch unausgenutzten Bodenschätze Jugoslawien, Intensivierung der beiderseitigen Handelsbeziehungen, kulturelle Anlehnung Jugoslawiens an Deutschland, 4. Lockerung der Kleinen Entente und Entspannung des jugoslawisch-ungarischen Verhältnisses.

Fasst man das bisher Gesagte zusammen, so zeigt sich, dass hinter der zurückhaltenden Politik des Auswärtigen Amtes eine im Grunde genommen weitgehende und langfristige Konzeption stand, die fest in der europäischen Politik Stresemanns verankert war. Dass es sich um eine defensive Konzeption handelte, bedeutet noch kein politisches Desengagement. Auch die Tatsache, dass sie ihrer Intensität nach unter dem Niveau der Ambitionen aus der Kaiserzeit blieb, schloss noch nicht eine Suche nach neuen Möglichkeiten aus. Gewiss rangierte Südosteuropa nach seiner Wichtigkeit weit hinter den deutschen Interessen in West- und Osteuropa, aber es verlor nie seine Bedeutung in der politischen Gesamtkonzeption Deutschlands.

Die Aktivitäten der Weimarer Republik entfalteten sich zunächst auf wirtschaftlichem Gebiet. Im Auswärtigen Amt war man fest von der ökonomischen Bedeutung Südosteuropas überzeugt: „In wirtschaftlicher Beziehung sind die Länder an der mittleren und unteren Donau für uns ein natürliches Absatzgebiet... Unsere Bestrebungen gehen dahin, durch vertragliche Regelung der wirtschaftlichen Beziehungen (Handelsverkehr, Fremdenrecht, Rechtshilfe usw.) geeignete Grundlagen für die deutsche wirtschaftliche Betätigung nach und in diesen Ländern zu schaffen.“ Wiederholt wurde von den deutschen Vertretern betont, dass man in Südosteuropa eine friedliche Entwicklung brauche, da dies den deutschen Wirtschaftsinteressen entspreche.

Dieser Devise folgend, unternahm die deutsche Diplomatie alles, um die deutschen wirtschaftlichen Interessen sowie allgemeine und

spezielle Wunsche einzelner Unternehmen zu unterstützen und vertraglich abzusichern. Die Bemühungen der deutschen Eisenindustrie, den Auftrag zum Bau einer Donaubrücke zwischen Belgrad und Pančevo zu erhalten, wurden vom Auswärtigen Amt energisch gefördert in dem Bewusstsein, dass es sich dabei nicht nur um ein bedeutungsvolles Geschäft, sondern auch um ein Kulturwerk handele. Von der Durchführung des Projekts wurde eine Stärkung des deutschen Prestiges im ganzen Raum und eine spürbare Verbesserung der deutschen Position im Wirtschaftsleben Jugoslawiens erwartet. Schon Anfang 1926 hatte das Auswärtige Amt — wie bereits erwähnt — den Wunsch ausgesprochen, dass Deutschland an der Exploitation der jugoslawischen Bodenschätze beteiligt werde und die beiderseitigen Handelsbeziehungen weiter ausgebaut würden. Reichskanzler Müller unterstrich in einer Rede vor dem Reichstag vom 3. Juli 1928 die Notwendigkeit einer Intensivierung der wirtschaftlichen Beziehungen mit Ost- und Südosteuropa. Und Dr. Posse vom Wirtschaftsministerium publizierte in einem Sonderband der „Sächsischen Industrie“ von 1929 einen Artikel, in dem er die Bedeutung des ökonomischen Austausches mit Südosteuropa eindringlich hervorhob. Dies verdient insofern betont zu werden, als derselbe Dr. Posse später bei den amtlichen Entwürfen zu einem Grossraumplan eine erhebliche Rolle spielte. Die im Bundesarchiv in Koblenz aufbewahrten Denkschriften aus der Zeit der Grossen Depression zeigen deutlich Überlegungen des Wirtschaftsministeriums über die Absatz- und Bezugsmöglichkeiten in und aus Südosteuropa.

Auch in der Öffentlichkeit der Weimarer Republik mehren sich seit 1929 die Stimmen, die eine engere wirtschaftliche Verknüpfung Deutschlands mit Südosteuropa fordern. In der „Deutschen Wirtschaftszeitung“, der „Sächsischen Industrie“, den „Leipziger Neuesten Nachrichten“, der „Freien Donau“ und im „Wirtschaftsdienst“ wurden zahlreiche Artikel mit gleichlautender Tendenz veröffentlicht. Besonders erwähnenswert sind die im Jahre 1932 erschienenen Bücher von W. Hoffmann „Südosteuropa. Bulgarien-Jugoslawien-Rumänien. Ein Querschnitt durch Politik, Kultur und Wissenschaft“ und von K. Krüger „Deutsche Großraumwirtschaft“. Hoffmann forderte in seinem Werk die Gründung eines grossen Wirtschaftsraumes und schreibt hierzu: „Ihn zu schaffen und trotz aller Widerstände Mittel- und Südosteuropa zu einer engeren Wirtschaftsgemeinschaft zu bringen... das wird die nächste Aufgabe Europas sein müssen...“ Nach Krüger habe Deutschland die Pflicht, sich nach dem Vorbild anderer Grossmächte Rohstoffquellen und Absatzmärkte zu sichern und dies am besten auf dem Weg über die Errichtung eines Grosswirtschaftsraumes. „Dass dieser Grosshandelsraum“, so heisst es weiter, „durchaus unter Führung der deutschen Industrie stehen wird, entspricht einer ganz natürlichen Entwicklung.“ Obwohl die Diktion beider Autoren durchaus noch dem Sprachgebrauch der liberalen Weimarer Republik entspricht, müssen Hoffmanns und Krügers Bücher dennoch als Vorläufer der Grossraumwirtschafts-Literatur der nachfolgenden Zeit betrachtet werden.

Schliesslich darf auch der politische Nutzen einer im allgemeinen zurückhaltenden Politik Deutschlands für die weitere Entwicklung nicht übersehen werden: Einerseits konnte auf diese Weise ein langfristig

aktiveres Engagement vorbereitet werden, was — nach einigen Äusserungen Stresemanns und von Schuberts zu schliessen — auch durchaus einkalkuliert wurde, zum anderen konnte die Weimarer Republik durch eine derartige Politik ihre Position in Europa weiter festigen. Anders formuliert: Deutschland strebte auf dem Weg über gute Beziehungen mit allen südosteuropäischen Staaten danach, die französischen Bündnispartner im möglichsten Umfang zu seinen eigenen Freunden zu machen, ohne deswegen die Verliererstaaten des 1. Weltkrieges als Verbündete zu verlieren. Südosteuropa bot Deutschland zudem die Möglichkeit, seine Verständigungsbereitschaft in der Praxis zu dokumentieren und dadurch sein moralisches Prestige in Europa zu festigen. Zurückhaltende Aussenpolitik stellte — so darf als These formuliert werden — den Versuch dar, mit friedlichen Mitteln eine aktive Politik in Richtung auf eine Schwächung der französischen Hegemoniestellung zu betreiben; sie bedeutete dagegen keine grundsätzliche Absage an die Revisionsbestrebungen im südost- oder gar mitteleuropäischen Raum.

c) Das Dritte Reich

Zu den vorrangigen Zielen des nationalsozialistischen Reiches gehörte von Anfang an der wirtschaftliche Anschluss Südosteuropas an Deutschland. Wie aus der Literatur bekannt ist, wurde Hitler bereits Ende Mai 1933 ein „Vermerk“ über die Grundprinzipien eines die Länder Nord-, West- und Südosteuropas umfassenden Grosswirtschaftsraumes vorgelegt. Die Randbemerkungen zeigen, dass Hitler dieses Dokument billigte. Auf der Regierungssitzung vom 4. Oktober wurden jedoch andererseits die Richtlinien für eine notwendige Aktivierung des Aussenhandels und für die Festigung einer sich von Nordwest- bis Südosteuropa erstreckenden deutschen Handelsinteressensphäre festgelegt. Hinzu kamen die Beschlüsse von der Kabinettsitzung vom 7. April, als die Mittel für eine politische und wirtschaftliche Stärkung Deutschlands präzisiert und in diesem Zusammenhang eine erhebliche Intensivierung der ökonomischen Beziehungen zu einigen südosteuropäischen Ländern gefordert wurde.

Die folgenden Jahre führten zur vollständigen Realisierung dieses Programms. Südosteuropa wurde immer mehr an den deutschen Wirtschaftsraum angeschlossen, zunächst noch mit rein ökonomischen Mitteln, ab 1938/39 aber auch unter zunehmenden politischen Druck. Im Jahre 1940 wurden in Kreisen um den Reichswirtschaftsminister und im Auswärtigen Amt im Rahmen der Friedensvorbereitungen Pläne entwickelt, denen zufolge Südosteuropa als Ergänzungswirtschaftsraum dem Grossdeutschen Reich angegliedert werden sollte. Seit den Beschlüssen von 1933 bis zur Umstrukturierung nach deutschen Wunsch bzw. unter unmittelbarer deutscher Verwaltung im Anschluss an den Aprilfeldzug 1941, hatte Südosteuropa für Deutschland die Bedeutung eines Hilfsraumes dessen Reichtum an Rohstoffen und Nahrungsmitteln für die deutsche Kriegswirtschaft unentbehrlich war.

Parallel zu den staatlichen Planungen und Massnahmen entfaltete sich in der Öffentlichkeit eine umfangreiche Publizistik von mehreren hundert Titeln, in der die Bedeutung Südosteuropas als wirt-

schaftlicher Ergänzungsraum und die These von der geographischen, historischen, kulturellen und politischen Verbindung Mittel- und Südosteuropas propagiert wurde. Gleichzeitig wurden die deutschen Minderheiten im Donauraum als ethnisches, kulturelles und wirtschaftliches Bindeglied herausgestellt.

III. Zur Frage der Kontinuität

Alle drei hier behandelten Zeitabschnitte weisen spezifische Eigenarten auf. Auch gibt es mehr Ähnlichkeiten zwischen dem ersten und dritten als zwischen dem ersten und zweiten oder dem zweiten und dritten Abschnitt. Die Verbindungslinien lassen sich am besten dann erkennen, wenn man systematisch auf einige thematische Bereiche eingeht. Zu diesem Zweck scheint es nützlich, zu unserem eingangs angeführten Fragenkomplexe bzw. theoretischen Forschungsmodell zurückzukehren.

Nach allem, was im Mittelteil dieser Ausführung angedeutet wurde, lassen sich folgende Schlussfolgerungen ziehen:

1. Seit der Zeit vor dem Ausbruch des 1. Weltkrieges bis zum deutschen Aprilfeldzug 1941 herrschte in der Führung des Deutschen Reiches die Vorstellung vor, dass Südosteuropa politisch gesehen im Sinne seines für Berlin ausschlaggebenden Objektcharakters eine Einheit bilde und als solche für Deutschland von Bedeutung sei. Diesem Axiom weiter folgend werde Südosteuropa als ein Raum verstanden, der infolge der ihm innewohnenden Konflikte und nationaler Leidenschaften und wegen des niedrigen kulturellen Niveaus seiner Bevölkerung nicht über genügend politische Eigenständigkeit verfüge und deshalb zwangsläufig den Schauplatz der von den Grossmächten ausgetragenen Kämpfe um Einfluss- und Interessensphären bilden müsse.

2. Gemessen an der Bedeutung für das Deutsche Reich handelte es sich zwar nur um einen zweit- oder dritrangigen Raum, der jedoch in dem Augenblick Gewicht erhalten musste, sobald er unter deutscher Führung oder zumindest unter deutschem Einfluss im diplomatischen oder militärischen Ringen zur Realisierung der deutschen Hauptziele (Weltmachtstellung, Anschluss der Gebiete im europäischen Osten, im Westen und in Übersee) nutzbringend eingesetzt werden konnte. Hinzu kam die Spekulation auf die grossen ökonomischen Reserven Südosteuropas. Das eine wie das andere glaubte man jedoch auf friedlichem Wege erreichen zu können, zumal die entscheidenden Schauplätze für die Auseinandersetzung Deutschlands in West- und Osteuropa lagen.

Alles in allem war das deutsche Verständnis dieses Raumes und das ihm gegenüber entwickelte Selbstbewusstsein des Reiches kennzeichnend für die Haltung einer Grossmacht gegenüber einem schwächeren Partner bzw. kennzeichnend für das subjektiv empfundene Verhältnis von Kern- zu Randgebiet.

3. Die zuvor genannten Punkte bildeten die Basis einer langfristigen und grundsätzlichen Konzeption, die ihrerseits wiederum den Rahmen für die bilateralen Beziehungen zwischen Deutschland und einzelnen südosteuropäischen Staaten absteckte.

4. Der Inhalt dieser Konzeption war in den drei hier behandelten Perioden gewissen Modifikationen ausgesetzt. Während das Kaiserreich Südosteuropa als natürlichen Einflussraum der Mittelmächte verstand, strebte die Weimarer Republik mit ihrer zurückhaltenden Politik in erster Linie danach, ihren Platz im Kreis der europäischen Mächte zu finden und durch vorherigen Vertrauensgewinn eine in Zukunft eventuell engagiertere und ambitioniertere Politik in Südosteuropa vorzubereiten. Das Dritte Reich nahm dann schliesslich mit Erfolg den in der Endphase der Republik vorbereiteten Kampf um die Sicherung einer ausgedehnten Einflusssphäre in Südosteuropa auf. Allen drei Phasen ist eine Grundlinie insofern gemeinsam, als Südosteuropa jeweils als Hilfsobjekt zur Stärkung oder Wiedergewinnung der Grossmachtstellung Deutschlands und der Realisierung seiner weitergehenden Europa- und Weltpläne diente.

5. Dem bisher Gesagten entsprechend wurde in den über dreissig Jahren von 1914 bis 1945 eine am Möglichen ausgerichtete offensive oder defensive Grossmachtspolitik geführt.

6. In der Kette des objektiven Ereignisablaufs spielt Südosteuropa für das Reich eine verhältnismässig komplexe Rolle. Zwar fand Deutschland ständig eine Möglichkeit zur teilweisen Realisierung seines wirtschaftlichen Programms, doch stiess es bei seinen Eroberungsplänen auf harte Widerstände, besonders in Griechenland und Jugoslawien bzw. Serbien, und es zweimal langjährige und verlustreiche militärische Auseinandersetzungen führen musste.

In dem Geflecht der europäischen Grossmachtsbeziehungen bot Südosteuropa für Deutschland ausserdem in allen drei Zeitabschnitten den einzigen Ausweg aus der durch seine geographische Mittellage bedingte Einkreisung durch die Grossmächte.

Während der beiden Versuche des Reiches, seine Ziele militärisch zu realisieren, geriet es jeweils in Kollision mit den Interessen seiner wichtigsten und engsten Bundesgenossen (Österreich-Ungarn bzw. Italien).

7. Besonderes Gewicht kommt in unserem Zusammenhang der Ideologie und Planungen der Großraumwirtschaft zu, die im ersten Zeitabschnitt in Gestalt des „Mitteleuropa — „Plans formuliert und zumindestens ansatzweise durch Exploitation der südosteuropäischen Bodenschätze konkretisiert wurde. Während der Weltwirtschaftskrise tauchte die „Mitteleuropa“-Ideologie in den Berichten deutscher führenden Kreisen und deutscher Öffentlichkeit wieder auf wurde zur Zeit des Dritten Reiches in Form der Großraumideologie und Politik ausgebaut.

In der ersten Zeit der Weimarer Republik war dagegen die Intensität der Beziehungen Deutschlands zu Südosteuropa nicht nur wesentlich geringer als in der vorangegangenen und nachfolgenden Zeit, sondern es fehlte ihr auch der aggressive Aspekt. Dennoch besteht zwischen dem Kaiserreich und dem Dritten Reich eine nicht zu leugnende Verbindung hinsichtlich der deutschen Südosteuropa-Politik. Das auf Südosteuropa als einheitliches politisches Objekt abgestellte Kalkül sowie das seit 1928 immer häufigere Rekourrieren auf die ökonomische Bedeutung des südosteuropäischen Raums für Deutschland und die

Kulmination diese Vorstellungen in der Weltwirtschaftskrise, bilden in diesem Sinne eine Verbindungslinie zwischen dem Kaiserreich und dem nationalsozialistischen Deutschland.

КОНТИНУИТЕТ И ДИСКОНТИНУИТЕТ У НЕМАЧКОЈ ПОЛИТИЦИ ПРЕМА ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ 1914—1941.

Резиме

У раздобљу од избијања првог светског рата па све до априлске кампање 1941. године вођство Немачког Рајха је сматрало да Југоисточна Европа, с политичког гледишта представља целину и да је, као таква, од значаја за Немачку. Услед инхерентних сукоба и националних страсти, као и ниског нивоа културе њеног становништва, Југоисточна Европа је важила за простор без довољно политичке самосвојности и да је стога нужно предодређена да буде позорница борби између великих сила за утицајне и интересне сфере.

По свом значају за Немачку, то је био другоразредни или чак трећеразредни простор чија би важност порасла тек ако би га она, у борби за остварење својих главних циљева (задобијање положаја светске силе, прикључење области на истоку и западу Европе и у прекоморским земљама), могла под својим вођством или бар својим утицајем, корисно да ангажује. Ту су играле улогу и спекулације с великим економским резервама Југоисточне Европе, али се веровало да се оба та циља могу постићи и мирним путем.

Поменуће тачке су чиниле темељ једне дугорочне и принципијелне концепције која је обележавала простор за билатералне односе између Немачке и појединих земаља Југоисточне Европе.

Та концепција је, у току три последња периода немачке историје, трпела извесне измене. Царска Немачка је сматрала Југоисточну Европу природним утицајним подручјем средоземних сила, док је Вајмарска Република својом уздржљивом политиком тежила у првом реду да нађе своје место у кругу европских сила и да, пошто претходно задобије поверење, у будућности поведе ангажованију и амбициознију политику у Југоисточној Европи. Трећи Рајх је, коначно, успешно преузео борбу за обезбеђење простране утицајне сфере у Југоисточној Европи, борбу коју је припремила Вајмарска Република у завршној фази свог постојања. У све три фазе Југоисточна Европа је сматрана помоћним објектом за јачање или поновно стицање позиције велике силе за Немачку и за остваривање њених далекусежнијих европских и светских планова.

Сходно томе је у току тридесетогодишњег раздобља од 1914. до 1945. вођена, ка оном што је могуће усмерена, офанзивна или дефанзивна политика велике силе.

У ланцу објективног тока догађаја Југоисточна Европа је играла за Рајх сразмерно сложену улогу. Немачка је додуше увек налазила могућности да делимично остварује свој економски програм,

али је у својим освајачким плановима наилазила на снажан отпор, нарочито у Грчкој и Југославији одн. Србији, те је у два маха морала да води дуготрајне и крваве ратове.

У склопу међусобних односа европских великих сила Југоисточна Европа је, у сва три временска раздобља, пружала Немачкој једини излаз из заокружавања од стране других великих сила, условљеног њеним централним положајем. У оба покушаја да своје циљеве оствари војничким средствима, Рајх је дошао у сукоб с интересима својих најважнијих и најприснијих савезника (Аустро-Угарске одн. Италије).

Од посебне су важности идеологија и планирања великопросторне привреде (Grossraumwirtschaft), која се у доба Царства јавља у облику плана о Средњој Европи, он је био бар делимично конкретизован искоришћавањем природних богатстава Југоисточне Европе. За време економске кризе поново се у извештајима немачких водећих кругова и јавности јавља идеологија „Средње Европе“ која је у Трећем Рајху била изграђена у облику идеологије великог простора.

Јован МАРЈАНОВИЋ
Борбе РАДИШНИЋ
Перо МОРАЧА

Београд

ОСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ЈУГОСЛАВИЈИ И КУЛТУРА 1941—1945. године*

У склопу ослободилачке борбе народа Југославије култура је имала изванредно важно место. Антифашистичка ослободилачка борба од самих почетака имала је две битне карактеристике:

1. сваковрсни отпор фашистичкој култури коју су окупатори покушавали да наметну народима Југославије силом оружја и —
2. непрекидно развијање праве, народне, демократске културе.

С обзиром на масовност ослободилачке борбе и њене перманентне успехе о збивањима у области културе за време другог светског рата у Југославији могли би се написати читави томови. Национална хетерогеност Југославије чини ову проблематику још богатјом. Ограниченост простора за овај реферат приморава нас да из ове области пружимо само једну кратку, енциклопедијску информацију. При томе заинтересованим скрећемо пажњу да се у области историје културе у другом светском рату у Југославији досад много учинило. Из те области држани су научни скупови, написане су бројне монографије и расправе, а има и докторских дисертација.

I

Отпор фашистичкој култури почиње у Југославији још између рата, чим се ова култура појавила и чим су се јавили први покушаји њеног утицања на развитак културе појединих народа Југославије. Поред радничких синдиката, веома снажан отпор монархофашистичкој диктатури краља Александра (уведеној 1929) пружају интелектуални ствараоци, студенти и баџи и то управо на плану културе. Може се констатовати да се у отпору разним профашистичким владама у деценији пред рат, у отпору покушајима фашизације културе веома велик део интелигенције у Југославији окреће политички

* Реферат поднет на међународном научном скупу „Други светски рат и култура“ у Варшави 5—8, септембра 1977. године.

у лево и знатно приближава Комунистичкој партији Југославије, јер је она једина већ тада водила доследну антифашистичку борбу. Посебно се у томе истицао веома снажан студентски покрет у којем су најактивнији били комунисти. Упркос разним забранама, у то време су бројни антифашистички листови и часописи, нарочито у годинама пред сам рат. Разуме се, да је у свему томе важну улогу имала и антифашистичка позиција СССР и свих напредних снага у свету. А свакако да је на људске духове највише утицало то што се са самом културом догађало у нацистичкој Немачкој и фашистичкој Италији. Убрзо су стигле и информације о судбини културе у окупираним земљама Европе 1939—1940. Ове чињенице помажу нам у многом да разумемо због чега је највећи део интелигенције у Југославији на један или други начин пришао народноослободилачком покрету и укључио се у борбу за ослобођење земље.

Фашистички окупатори од првог дана окупације насрнули су на културна достигнућа народа Југославије. Упоредо са пљачком и експлоатацијом привреде ишла је и пљачка културних добара. Фашисти су из многих југословенских галерија односили вредне уметничке експонате, кради су старе иконе и из цркава, систематски су пљачкали југословенске архиве, односили су читаве библиотеке, нарочито приватне, често су узимали музејске експонате, онемогућили су штампање старих листова, затворили издавачка предузећа, универзитете, академије наука. Одмах су покренули своје, фашистичке листове и радио-станице, завели свој „просветни систем“ са обавезном наставом фашистичке идеологије у школама, ставили су под контролу све области културног живота, о чему се у свету већ зна. Нарочито су у Југославији били тешко погођени крајеви у којима су окупатори систематски спроводили денационализацију (Македонија, Словенија, делови Далмације, Хрватско приморје, у Војводини Бачка).

Природно је да је отпор фашистичкој окупацији, касније ус-танак и оружана ослободилачка борба као своју важну компоненту садржао борбу против свих видова фашистичке културе, ако се то уопште може звати културом. У борбу ступају спонтано широке масе народа, нарочито велик део стваралачке интелигенције, али ову борбу такође покреће, организује, предводи и постепено шири Комунистичка партија Југославије, стварајући веома снажан народноослободилачки покрет.

У школама на окупираној територији јављају се већ јуна 1941. штрајкови (Далмација). У Србији ученици одбијају наређења школских власти, саботирају одлазак на школске фашистичке смотре и на „добровољан рад“. Отпор у школама био је тако снажан да су нацистички окупатори као „заstraшујући пример“, приликом масовног стрељања грађана Крагујевца (21. октобра 1941. убијено је око 7.000 људи), извели на губилиште читав један гимназијски разред заједно са директором школе. Међутим, отпор у школама и даље се настављао. Има много примера да су готово читави разреци илегално бежали из окупираних градова и прикључивали се партизанским јединицама.

Познати књижевници (Иво Андрић, Исидора Секулић и др.) и професори универзитета августа 1941. одбили су да потпишу окупаторски „апел устаницима“ да се смире и врате кућама. Највећа имена југословенске књижевности одбијају да штампају своје радове за време окупације (Андрић, Крајева и др.). У историју је ушла реплика београдског професора Милоша Бурџа. Када га је један професор музике наговарао да потпише поменути апел, одговорио је: „Лако је теби! Ти свираш у дипло, а ја предајем етику.“ О отпору ликовних уметника, музичара, глумца, новинара, просветних радника, нарочито учитеља у селима, затим лекара и других професија, па и свештеника разних конфесија, такође би се могло говорити, али овде је немогућно наводити све примера.

Из оваквог расположења отпора фашизму и његовој култури дошло је до тога да је велики број културних радника, међу њима и нека врхунска имена културе у Југославији, пришао народноослободилачком покрету и узео активног учешћа у оружаном ослободилачкој борби. С друге стране, уз окупаторе и квислинге није се нашао ни једно једино велико име неког ствараоца ни из једне области културе.

II

Постављајући далекосежне револуционарне друштвенополитичке циљеве у ослободилачкој борби, КПЈ је од почетка те борбе дала иницијативу за организовану активност и у области културе. Први помен о организованом деловању на ширењу културе у НОП налазимо у дневнику партизанског комесара Драгојла Дудића који 3. августа 1941. године бележи да је тог дана у његовој јединици формиран просветно-културни одбор који има задатак да организује све акције из те области. У другим партизанским јединицама из тог времена таква тела се називају културним одборима, секцијама, комисијама али сва имају исти задатак: ширење културе и образовања међу борцима и међу народима.

Када је 21. децембра 1941. године у Рудом формирана прва јединица Народноослободилачке војске Југославије — Прва пролетерска бригада био је то преломни тренутак у организацији оружане силе НОП Југославије. Већ у фебруару 1942. године Врховни штаб доноси „Статут пролетерских народноослободилачких бригада“ у којем се један став односи и на културни рад у бригаама. Наиме, Статут одређује да се у оквиру штаба бригаде оснује „културна екипа“ која се стара о политичко-пропагандном раду, припрема све културне приредбе, забаве, посела, манифестације, умножава материјале и слично. Касније, те културне екипе у штабовима бригада и већих јединица замењују такозвани политодели и агитпропи, а од децембра 1944. године наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ о организацији пропагандног и културно-просветног рада формирају се пропагандни одсеци који у свом саставу имају секције за политичку пропаганду, културно-просветно васпитање, штампу а као посебно извођачко тело и културну екипу састављену од уметника (најчешће аматера) и културних радника.

Основна културна делатност одвијала се у батаљонима и четама. У свакој чети постојао је културно-просветни одбор састављен од 3 до 5 чланова који су били бирани на четној конференцији осим руководиоца кога одређује батаљонски биро КПЈ уз сагласност политичког комесара батаљона и четне ћелије КПЈ. Сви руководиоци четних одбора сачињавали су батаљонски културнопросветни одбор.

Задатак свих одбора је да непрекидно шире културу не само у својој јединици већ и међу народом у крајевима кроз које пролазе. Многи културно-просветни одбори имали су, као што је то забележено у једном ратном извештају, такав „малер“ да су се стваких 10 до 15 дана морали наново формирати „због нестанка чланова, било болесних, рањених или погинулих...“.

Иако су и четни, а посебно батаљонски културно-просветни одбори били не само носиоци културног живота већ и организатори приредби, извођачка тела се најчешће налазе у бригадама и дивизијама. Те, такозване културне екипе у почетку нису сталне, већ су ад хос формиране групе. У другој половини рата (посебно од средине 1943. године) стварају се сталне екипе чији је основни борачки задатак ширење културе, припремање и давање културних приредби. Њихов број расте упоредо са порастом народноослободилачке борбе и војних успеха, када се могао одвојити део бораца који ће се бавити искључиво овом делатношћу.

Многе од тих културних екипа бригада, дивизија и, касније, корпуса биле су језгро за културне дружине које су деловале на ослобођеној територији.

Слична тела за просветну и културну делатност настају и у саставу народноослободилачких одбора, органа нове власти који се стварају на ослобођеној територији још од лета 1941. године, а у Одлуци о месним органима власти донетој на Првом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије крајем новембра 1942. године у Бихаћу, говори се и о томе да међу „нарочите дужности народноослободилачких одбора“, спада просветна и културна делатност. Такође је, тада при Извршном одбору АВНОЈ-а, формиран и Пропагандни одсек који, између осталог, има задатак да организује глумачке, певачке и друге културне групе заједно са омладином и Антифашистичком фронтом жена које би деловале на одређеном сектору обилазећи села, стварање сеоских читаоница итд.

Смисао овако постављене и разубене организационе мреже културних делатности у НОП био је да се култура што брже и више приближи сваком човеку и да му се омогући не само да се њоме користи, већ и сам да је ствара а и да утиче на њено ширење и развијање.

III

Веома је било широко поље културног дејства народноослободилачког покрета у Југославији. Од описмењавања омладине, жена и старијих људи у неразвијеним крајевима земље, поглавито сељака, преко ширења националних и општесветских културних и уметничких

вредности у широким масама народа путем усмене и писане речи, све до стварања великих уметничких дела појединих националних култура, од којих су нека и светске вредности.

Писана реч имала је изузетно важну улогу не само као средство информисања и подизања морала већ и као средство подизања опште народне културе. При том треба нагласити да су текстови штампани у изванредно тешким условима. Често су писани и преписивани руком или куцани на писаћој машини у више примерака. Штампани су у илегалним штампаријама у окупираним градовима и многи радници ових штампарија су због те делатности погубљени од стране окупатора. Текстови су штампани и у штампаријама на ослобођеној територији, где су се јављале огромне тешкоће у вези са штампарским материјалом и папиром. Неке од илегалних штампарија данас су претворене у музеје. У томе се нарочито истиче илегална штампарија ЦК Комунистичке партије Југославије у Београду, коју окупатори нису успели да открију за цело време рата.

Ако изузмемо десетине хиљада разних летака и плаката, које је издао народноослободилачки покрет, за време рата у Југославији је ослободилачки покрет, за краће или дуже време, у већем или мањем тиражу, издавао укупно више од 3.500.—разних листова. Највећи број ових листова, близу 3.000 издали су партизански одреди и јединице народноослободилачке војске, а од тога највише (преко хиљаду) као издања чета.

Већ 10. августа 1941. илегално штампан, у Београду је изишао „Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије“, чији је уводник у ствари био и прво објављено упутство о начину организовања, карактеру, улози и задацима партизанских одреда. Убрзо је покренут читав низ листова, од којих ћемо поменути само неке значајније: „Борба“ (од октобра 1941. у ослобођеном Ужицу), орган КПЈ, „Омладинска борба“, орган СКОЈ-а, „Вјесник радног народа“ (1941.), касније „Вјесник“, орган НО фронта Хрватске, у Словенији „Словенски порочевалец“, „Младина“, „Људска правда“ (сви 1941.) и други. Од 1942. у окупираном Београду излази „Глас“, орган НО фронта Србије. „Народна борба“ излази у Црној Гори од 1941. Јављају се затим листови „Напријед“, орган КП Хрватске, „Ослобођење“, орган НО фронта БиХ, „Слободна Далмација“, „Слободна Војводина“, „Фронт Слободе“, „Илинденски пат“, „Нова Македонија“, „Побједа“, „Жена у борби“, „Жена данас“, „Млади борац“, „Наша борба“, „Омладинска ријеч“, „Омладински покрет“, „Нова Југославија“ и многи други. Листови ослободилачког покрета штампани су на разним језицима, највише на српскохрватском, словеначком и македонском језику, али их је било и на мађарском, албанском, италијанском и другим језицима. Напоменуто да је само у Словенији излазило у току рата више од 270 листова.

Ови листови, било да су били партијско-политичка гласила, органи НО фронта, војних јединица или органи народноослободилачких одбора, омладинских и женских антифашистичких организација нису били пуко средство пропаганде, како се често мисли. На страницама ових листова може се наћи безброј примера о храбрости, самопожртвовању, другарству и другим етичким особинама бораца

за ослобођење. У листовима се такође налази мноштво литерарних прилога људи, који се у великом броју случајева, раније нису испробали у писању. Ти су листови, како се каже у једном ратном извештају, прави „одраз живота наших бораца“. Не треба посебно наглашавати да се у овим листовима појавио велик број нових новинара, од којих ће многи своју новинарску каријеру наставити после рата, у ослобођеној земљи, а неки од њих постали су веома познати писци.

Упоредо с листовима, у оквиру народноослободилачког покрета, на ослобођеним територијама, у војним јединицама, али и у илегалним штампаријама издато је близу 6.000 наслова разних посебних издања, тј. књига и брошура. Највећи део ових издања чини политичка литература, али је ту знатно била заступљена уметност, па и наука, о чему ће бити речи.

Југословенски борци за ослобођење емитовали су свој глас и преко радио-таласа. Већ крајем септембра 1941. у западној Србији на ослобођеној територији прорадила је „Прва народноослободилачка партизанска радио-станица“. Програм је емитован на малом апарату који су борци Ваљевског партизанског одреда запленили од Немаца. Станица је у октобру—новембру из Ужица, под руководством Врховног партизанског штаба давала редован програм на таласима од 40,7 м све до повлачења са ове територије крајем новембра 1941. Прве године устанка јавила се и илегална ослободилачка радио-станица у Загребу. У Љубљани је 7. новембра 1941. одјекнуо глас илегалног Радна Ослободилачнe фронте (РОФ) под именом „Крићан“). Одашљач су израдили радиоаматери и после сваке емисије преносили га на друго место. РОФ је радио све до марта 1942, сваког дана по 15 минута, на таласу од 27м. Не могавши да га открију, фашисти су тада запленили све пријемнике у граду. Глас РОФ поново се чуо 1944, пошто је у оклопном возу заплењена немачка војна радио-станица. Као студио служио је празни водоводни резервоар у Черномљу у Белој Крајини. Ту су наступали партизански певачки хорови и солисти, инвалидски певачки хор, оркестар Главног партизанског штаба за Словенију, затим чланови Словенског народног гледалишта. Ту су се преко микрофона обраћали народу бројни борци и руководиоци.

Поменимо још да је већ крајем новембра 1943. у ослобођеном Јајцу била основана Телеграфска агенција Нова Југославија (ТАНЈУГ), која од тада непрекидно ради.

IV

Народноослободилачка борба је била снажна инспирација многим уметницима који су, истог тренутка, не чекајући временску дистанцу поједине догађаје и осећања претакали у уметничко дело. Био је то својеврстан вид борбе уметника против фашизма, испољавање њиховог отпора помоћу уметничке речи, облика, звука; њихово исказивање времена чији су били сведоци. Уједно и начин да се уметничким делом саопшти истина о збивањима.

Још средином августа 1941. објављен је проглас српских уметника антифашиста народу у коме се, између осталог, каже да су они, уметници, пошли у борбу заједно са народом „авоструко наоружани: пером и пушком, кичицом и бомбом...“

Књижевност

Међу онима којима је долазак рата и фашистичке окупације значајно и тренутак који је био међашто што је из темеља променио њихова политичка, људска и уметничка схватања налазила су се два велика песника: словеначки Отон Жупанчич и хрватски Владимир Назор. Први се већ на самом почетку устанка повезује са Освободилачким фронтом и у њеном илегалном гласилу објављује поему са потписом „Непознати“, која је била позив свим песницима да се укључе у борбу, која их је подсећала на њихову песничку, људску дужност. Владимир Назор се у својој 67. години одлучује да постане борац и одлази илегално међу партизанима, где је на тешким ратним стазама написао више дела надахнутих оптимизмом и вером у победу.

У народноослободилачкој борби забележен је прави стваралачки процват аутентичне родољубиве и револуционарне поезије. Велики број писаца сарађује у партизанској и илегалној штампи, а и посебно објављује своја дела. Само међу сачуваним ратним издањима налази се 151 збирка песама. Ти су стихови, најчешће, настали у самој борби, стихови партизанских песника, али такође су ту и песме класика југословенске поезије. Међу ратним издањима налази се 111 књига и брошура уметничке прозе и 102 збирке репортерских текстова.

Прва збирка песама, штампана је 1942. у једној илегалној љубљанској штампарији. Била је то књижица стихова под насловом „Превихаримо вихарје“ Матеја Бора (Владимира Павлича) и она је снажно одјекнула међу партизанима. Неке песме из ове збирке постале су партизанске корачнице. Исте, 1942. године у оквиру Санџачке бригаде излази шапирографом умножена збирка песама Јована Поповића под насловом „Ласта у митраљеском гнезду“. Исте године настаје и чувена поема Скендера Куленовића „Стојанка мајка Кнежопољка“. Ова поема муслиманског песника Куленовића посвећена је српској мајци и написана је за само једну ноћ после непријатељске офанзиве на планину Козару. У 1943. години појављује се најзначајнија поема југословенске књижевности створена у НОБ: Јама, Ивана Горана Ковачића. Ковачићева поема је певање о човеку коме су хрватски фашисти (усташе) ископали боджом очи и бацили га у јаму. Ова поема је потресна осуда фашизма и његових злочина, а уједно и химна људском достојанству. Песник „Јаме“ доживео је судбину главног јунака своје поеме: њега као Хрвата ухватили су и ножем му прекинули живот српски колаборационисти, четници.

Од изузетне су уметничке снаге „Пјесме партизанке“ Владимира Назора, „Пјесма о биографији друга Тита“ Радована Зоговића,

„Тифусари“ Јуре Каштелана, „Очи“ Владимира Поповића, затим такође штампане у току рата песме и приповетке Бранка Ђопића, Јуре Франичевића-Плочара, Карела Дестовника-Кајуха, Ивана Дончевића, Милета Клопчића, Чедо Миндеровића, Вјекослава Калеба, Коче Раџина, Славка Јаневског, Блажа Конеског, Аце Шопова, Хасана Киџића, Тонета Селишкара, Мишка Крањца и многих других писаца.

Културно-историјски значај представљају дневници, настали у току рата, особито Владимира Девијера, Драгојла Дудића и Владимира Назора.

Изванредно је богата тзв. народна поезија, настала током ослободилачког рата. Нажалост, она није још довољно испитана.

Позориште

Бројне позоришне групе стварају се већ почетком устанка. Оне су састављене од аматера и професионалних глумаца — партизана. Позорнице се импровизују. Изводи се највише тзв. естрадни програм (рецитације борбених песама, музичке и плесне тачке, призори из драма, сатире на окупаторе и квислинге). Постепено књижевници-партизани пишу позоришне комаде, обрађујући највише најактуелније теме. Прво партизанско позориште образовано је у Ужичу у јесен 1941. и оно је на свом репертоару, поред актуелних краћих комада, имало и дела класика. Убрзо се, 1942, стварају позоришта са сталним ансамблима, на пр. „Отокар Кершовани“ и „Аугуст Цесарец“ у Хрватској, „Агит-театар“ и „Словенско народно гледалаште“ у Словенији и, највеће „Позориште народног ослобођења Југославије“ које је деловало 865 ратних дана, и многа друга. Позоришне представе су биле масовно посећене. Само на приредбама позоришне дружине „Аугуст Цесарец“ за три ратне године присуствовало је око 115.000 гледалаца.

С обзиром на недостатак драмске литературе, неопходне нарочито за аматерске партизанске сцене, током рата у оквиру народноослободилачког покрета штампано је 112 драмских текстова (углавном једночинки и скечева).

Музика

Песма је била стални пратилац партизана: у затишју између две борбе, у јуришу, на застанку. Од самог почетка борбе стварају се бројни партизански хорови и оркестри, као и дувачки оркестри. У исто време настају и прве композиције, најчешће кратке борбене песме и маршеви који веома брзо стичу велику популарност. Али партизански композитори се прихватају крупнијих музичких облика. Тако је само у Словенији за време рата настало 216 композиција за хор, соло глас и оркестар. За време рата објављено је више од 160 збирки песама са нотама или са текстовима за певање.

У оквиру Позоришта народног ослобођења Југославије под руководством композитора Николе Херцигоње организују се хорске,

солистичке и балетске приредбе. Оскар Данон, диригент и композитор, води хор и ствара изванредне композиције на партизанске теме. На подручју Далмације деловала је културна група IV оперативне зоне, чијом је музичком секцијом руководио композитор Силвије Бомбардели. Поред класичне музичке литреатуре, старих револуционарних и совјетских песама, хорске и музичке програме на ослобођеним територијама испуњавале су композиције: Франца Штурма и В. Рабадана (обојица погинула у борби), Маријана Козине, Гирила Цветка, Матка Девчића, Станке Врињанин, Николе Диклића, Ива Тијардовића, Андереја Прегера и других.

Ликовна уметност

У југословенским музејима чува се око 11.000 листова графике и цртежа који су дела више од 230 ликовних уметника колико их је учествовало у народноослободилачкој борби. Прва ликовна изложба приредбена је у јесен 1941. у Ужицу. Партизански ликовни уметници излагали су у многим селима и ослобођеним градовима. Они су такође веома активно учествовали у илустровању листова и разних посебних издања. У томе су предњачили: Борбе Андрејевић-Кун, Бранко Шотра, Златко Прица, Исмет Муџезиновић, Воја Димитријевић, Пиво Караматијевић, Отон Постружник, Божићар Јакац, Николај Пирнат, браћа Видмар, Иво Шубић, Доро Клеменчић, Франце Михаљич и др. Чувени вајар Анђун Аугустинчић у јеку окршаја стварао је своје бисте и портрете у Јајцу (Тито, Лола Рибар и др.). Готово сва ова имена стоје и данас у врховима југословенске ликовне уметности, а њихова дела створена у рату и данас су потресна сведочанства патњи и херојства, али и изузетне естетске вредности.

Ликовни уметници деловали су и на окупираном подручју земље. На пример, сплитски вајар Марин Студин организовао је 1943, у свом стану, илегалну изложбу далматинских сликара и вајара, као протест против изложбе коју је окупациона власт покушала да организује са делима сплитских сликара.

Трагати данас за разлозима који су довели да једно време, пословично неподесно за „говор муза“, роди изузетна уметничка дела, значи у потпуности схватити праву улогу уметности и снагу коју револуционарни преображај изазива у ствараоцима. Схватајући доба у којима су се нашли као изузетно, сагледајући огромну енергију коју је борба у људима ослободила, ствараоци су се нашли пред изузетном појавом коју су морали забележити уметничким средствима. А говорећи језиком уметности, који је био приступачан сваком борцу, сваком човеку, уједно су постигли и прави и пуни ефекат који уметничко дело може постићи: да делује на човека тако да га мења, да га оплемењује, да га чини бољим, слободнијим, вечнијим.

V

Народноослободилачки покрет у Југославији поклањао је изванредно велику пажњу просвећивању народа. У том погледу од

битног су значаја били рад на описмењавању неписмених, покретање и организација рада у школама, затим најшири културно-просветни рад у ширењу разних знања.

Када је реч о описмењавању народа, треба имати у виду да је у предратној Југославији у просеку више од половине становника изнад десет година било неписмено. У неким крајевима тај број је прелазео и 70%. Народноослободилачка борба великим делом се развијала у селима, често оним планинским, без комуникација и повезаности са светом, где су становници тек били на прагу модерне цивилизације. Због тога је описмењавање био први и најважнији задатак и у партизанским одредима и у јединицама Народноослободилачке војске и на ослобођеној територији. Водећи борбу против фашистичког мрака и тираније окупације, народноослободилачки покрет је људима отварао очи и уводио их у свет писмености, ширећи њихове хоризонте до неслућених даљина. Са првим партизанским пуцањима против окупаторских и квислиншких снага рабају се и први течајеви за описмењавање. Они настају најпре у партизанским четима, затим се шире на терену, по селима, у омладинским и женским антифашистичким организацијама, у организацијама Народноослободилачког фронта или у организацији народноослободилачких одбора. Недостатак писаћег прибора надокнађиван је на најразличитије начине: оловке су се често делиле на два и три дела, писало се кредом и угљеном, папир је дељен на ситне комадиће. Готово да је класично постало питање деце у селима, кад би у село ушли партизани: „Имате ли оловке?“.

За време рата, у тешким условима борбе, иако с небројеним прекидима, описмењено је стотине хиљада људи и жена, нарочито омладине. Примера ради, само на ослобођеној територији Хрватске радило је за време рата 1.750 течајева на којима је описмењено преко 30.000 људи и жена разног узраста.

На ослобођеним територијама био је организован и редован рад школа, највише основних школа. Већ у јесен 1941. на ослобођеним територијама западне и источне Србије прорадиле су школе под заштитом партизана. Тај се рад наставио каснијих година на другим ослобођеним територијама, нарочито у Босни и Херцеговини и Хрватској, где је изграђен 1943. године прави школски систем.

На овим територијама, поред старих, отворане су чак и нове школе, где је год то било могућно. Ученици и наставници су веома савесно обављали свој посао. За потребе ученика умножавани су уџбеници, а посебно су израђена два илустрована партизанска буквара, који се и данас чувају у југословенским музејима. Ови буквари су засновани на новим педагошким концепцијама. И настава је била вођена на новим концепцијама. Пре свега, из наставе су били уклоњени реакционарни и религиозни садржаји. У ствари, још у току рата школа је практично била одвојена од цркве. Иако су школе често радиле у веома тешким условима због недостатка школског прибора и опреме и због повремених упада непријатеља на ослобођену територију, оне су дале добре резултате. Више десетина хиљада ученика, који су завршили ове школе, добили су после ослобођења право уписа за наставак свог школовања.

Посебно треба поменути пример избегличког логора у Ел Шату, у Синајској пустињи, где је почетком 1944. доведено око 30.000 избеглица из Далмације. Ту је стваралачки дух народа (углавном жена, деце и старца) створио буквално све: насеље, организацију живота, рада, учења. Централни логорски и рејонски одбори збег основали су велик број основних и средњих школа са 113 одељења, које је похађало близу 8.000 бака. Касније су отворене и пољопривредна и занатска школа и курсеви страних језика и стенографије. Радила је и драмска и сликарска школа, а излазило је у логору неколико листова. Штампано је ту на хиљаде буквара и других уџбеника. Приредбе је давало пет позоришних група, више хорова (особито се прославио дечји хор којим је руководио професор и композитор Хаџе), затим група за ритмичке игре, дечја балетска група и моделарска група. У логору се за Народноослободилачку војску пријавило 1.200 добровољаца, од којих је највећи део завршио специјализоване курсеве (болничарски, шоферски и др.).

Рад и акција народноослободилачког покрета на широком просвећивању народа имали су и друге облике. Настојало се да се човеку, нарочито нешколованом или полушколованом делу становништва пруже и нека основна знања из разних области људског духа. У том циљу у војним јединицама, у селима и градовима ослобођене територије одржано је на стотине хиљада предавања из области историје, књижевности, агрономије, географије, биологије, физике, хемије, уметности и других области. Тако су по селима и градовима никли тзв. „народни универзитети“ и „омладински универзитети“, који су окупили велик број слушалаца. Као куриозум споменимо да су одржавана и предавања о филму, о томе како се филм снима и о најзначајнијим делима из области „седме уметности“.

За време рата су југословенски универзитети преживљавали тешке дане. У Словенији, с обзиром на њену изложеност денационализацији, Универзитет у Љубљани био је затворен, а сваки његов рад забрањен. Београдски универзитет такође је престао да ради. Универзитетски савет једногласно је одбио увођење новог, фашистичког Статута универзитета, који је касније ипак силом наметнут. Али немачки окупатори нису смели отворити Универзитет и поред свих настојања квислинга Недића, који је желео „да се прилике што више нормализују“. Окупатори су се оправдано бојали окупљања студената и наставника. Загребачки Универзитет морао је да ради под притиском усташких бајонета.

Слична је била судбина и академија наука у Београду, Загребу и Љубљани. Од фашиста се није могло очекивати да ће дозволити развој науке.

На другој страни, на ослобођеној територији, с обзиром на захтеве рата, посебна пажња поклањана је подизању војних и политичких кадрова. Стога се већ 1942. отварају војне и политичке, прејужно официрске и партијске школе, које држе виши партизански штабови и партијска руководства.

Историја народноослободилачког покрета забележила је и постојање једног научног института на ослобођеној територији. Био

је то Институт за национална питања (Институт за народносна питања) на ослобођеној територији у Словенији, основан 1944. године. Институт је окуљао више професора универзитета и научних радника, који су радили на проучавању историје, географије, етнологије и књижевности словеначких територија, с обзиром на њихово предстојеће уједињење.

На крају овог дела реферата треба нагласити да су одмах по коначном ослобођењу источних области Југославије у јесен 1944. у овим крајевима (Војводина, Србија, Косово, Македонија) почеле редовно да раде све просветне, културне и научне установе ма да се рат водио још седам месеци.

LA LUTTE DE LIBÉRATION EN YOUGOSLAVIE ET LA CULTURE DE 1941 À 1945

Résumé

Le présent travail est en effet le rapport que les trois auteurs ont présenté au symposium scientifique international „La deuxième guerre mondiale et la culture” qui a eu lieu à Varsovie du 5 au 8 septembre 1977.

La lutte antifasciste de libération avait dès le début deux caractéristique essentielles, à savoir:

1. toutes formes de résistance à la culture fasciste que les occupants essayaient d'imposer, par la force des armes, aux peuples de Yougoslavie, et

2. développement continu de la véritable culture populaire démocratique.

La résistance à la culture fasciste a commencé à se manifester en Yougoslavie dans la période d'entre-deux-guerres, comme réaction aux premières tentatives de cette soi-disant culture d'influer sur le développement des cultures des peuples particuliers de Yougoslavie. Le Parti communiste yougoslave, les syndicats ouvriers, le mouvement des étudiants étaient les principaux protagonistes de cette lutte, à laquelle s'associèrent bientôt aussi de nombreux intellectuels. Les nouvelles sur le sort de la culture dans les pays fascistes et surtout celles sur le sort de la culture dans les pays occupés de l'Europe, ont considérablement contribué à ce que la majorité des intellectuels, d'une façon ou l'autre, prennent part au mouvement de libération nationale et à la lutte pour la libération du pays.

Depuis les premiers jours de la révolution populaire en Yougoslavie, la lutte contre tous les aspects de la culture fasciste devient une composante importante de la lutte armée. Cette lutte se manifestait par des grèves en écoles sur les territoires occupés, par le refus des écrivains, artistes, professeurs de l'université et autres intellectuels de mettre leur signature sur „l'appel aux insurgés”, rédigé par les quislings yougoslaves, etc.

Les auteurs passent ensuite en revue l'évolution et l'organisation de l'activité dans le domaine de la culture dans l'armée de libération et sur les territoires libres. La principale tâche du mouvement de libération populaire consistait en alphabétisation des adultes illettrés, des femmes et des enfants. Il développait, en outre, une activité assidue dans le domaine de la publication des tracts, des journaux et des livres. A cet effet ont été fondées dans toutes les grandes villes, sur le territoire libéré aussi bien que sur ceux sous l'occupation ennemie, des imprimeries clandestines. Le mouvement avait également ses propres postes émetteurs de la radio qui fonctionnaient pendant presque toute la durée de la guerre.

La lutte de libération a exercé une puissante influence sur la création des écrivains, artistes, musiciens, acteurs etc. Ceux qui se trouvaient dans les villes occupées, s'abstenait de toute activité, tandis que ceux qui avaient pris le maquis développait une forte production artistique. Les auteurs donnent un aperçu de cette activité dans les domaines de la littérature, du théâtre, de la musique et des arts plastiques.

Mihail ANDREEV

Faculté de droit

Sofia

LE DEVELOPPEMENT DES CHARGES DE L'ADMINISTRATION PROVINCIALE DU SECOND ETAT BULGARE (1185—1396)

Les chartes royales bulgares concédant le droit de propriété féodale en faveur de divers monastères contiennent des renseignements très précieux sur les fonctions de l'administration provinciale du Second Etat bulgare¹. Ces chartes garantissaient aux monastères favorisés l'immunité fiscale, administrative et même judiciaire parce que ces immunités étaient indissolublement liées au droit de propriété féodale du temps de son épanouissement. Il en a résulté l'interdiction à tous les fonctionnaires de l'Etat qui remplissaient des fonctions administratives, fiscales et judiciaires dans les localités faisant objet de la donation, de ne plus intervenir officiellement dans ces localités devenues dorénavant propriété féodale du monastère. Il est donc clair que ces fonctionnaires sont expressément énumérés pour ne pas laisser de doute sur ce que l'interdiction n'épargne personne. Ceci nous permet de

¹ Sur les fonctions de l'administration provinciale du temps du Second Etat bulgare v. avant tout M. Андреев, Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право, БАН, София 1965, 148—168; Г. Ильинский, Грамоты болгарских царей, Древности труда славянской комиссии Имп. Моск. Археолог общества, т. V, Москва, 1911, 119—121; il y a une nouvelle édition de ce livre — Ilvinskij G., Gramoty bolgarskikh carey, variorum gerints, London, 1970, M Ласкарис, Ватопедската грамота на цар Иван Асеня II, БАН, София 1930, 35—41; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина II, София 1944, 320—330; 374—377; 392—394; С. С. Бобчев, Титли и служби в областното управление на старовремска България, Известия на историческото дружество в София XI, XII, 1931—32, 236 и сл.; Ст. Новаковић, Византијски чиновни и титуле у спским земљама XI-XV века, Глас Српске Краљевске Академије LXXVIII, Београд 1908, 193, 194, 200, 209, 219; В. Ганев, Историческото развитие на търговското право, Годишник Соф. У-тет, юрид. фак. XII, 1921, 129; Д. Ангелов, Приходи на средновековната българска държава, Исторически преглед II, (1945—1946), 4—5, 391; Ал. Соловьев, Значај византиског права на Балкану, Годишница Николе Чулића, XXXVII, Београд 1928, 107; М. Андреев, Службите на провинциалното управление в средновековна България и средновековна Сърбия според данни на дарствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII и XIV век, Годишник на Соф. у-тет, юрид. фак., 58 (1967), 3—27; П. Петров, О титулах „сeваст“ и „протосеvаст“ в средновековном болгарском государстве, Византийский временник XVI, 55; Ив. Дурданов, Byzantino-slavica, Изв. Инст. бълг. език, кн. VIII (1962), 181.

faire certaines conclusions sur la nature de l'administration provinciale et son évolution. Evidemment, il faut à aller avec circonspection pour éviter les pièges des conclusions faciles. Le fait qu'une fonction n'est pas mentionnée dans une charte donnée n'est nullement une preuve que cette fonction n'ait pas existé à l'époque. Et inversement, le fait qu'une fonction est mentionnée n'est nullement une preuve de ce que cette fonction a été créée lors de la rédaction de la charte. Le petit nombre de chartes conservées dont nous disposons rend encore plus difficiles nos conclusions sur l'évolution des charges provinciales en Bulgarie médiévale. Et pourtant, le fait que les charges mentionnées dans la charte de Vatopedi du roi Ivan Asen II ne sont qu'au nombre de sept, alors que celles citées dans les chartes du dernier souverain de Târnovo Ivan Šišman sont trois fois plus nombreuses (21 dans la charte de Rila et 20 dans celle de Vitoša), ne saurait être attribuée au pur hasard. Ce fait parle de l'évolution des fonctions provinciales dans le Second Etat bulgare et notre devoir est d'essayer d'en saisir quelques moments.

Dans la charte de Vatopedi les fonctionnaires provinciaux étaient désignés par le terme générique „praktori”, tandis que dans les chartes de Ivan Alexandre et Ivan Šišman ce terme est remplacé par „serviteurs de ma Majesté”. Si au début du XIII siècle le terme de „praktor” emprunté à Byzance, où il désignait les agents du fisc (cette signification du terme byzantin était certainement connue de la chancellerie royale bulgare), pouvait tant bien que mal servir à désigner les fonctionnaires provinciaux dont les charges étaient avant tout dans le domaine du fisc, avec le temps on a compris qu'il n'était pas convenable de désigner par ce terme toutes les charges provinciales et ce terme fut remplacé. La raison n'en est pas uniquement le purisme. Nombre de termes byzantins ont été conservés très longtemps dans les chartes royales bulgares. Une raison plus décisive de cette substitution nous semble résider dans l'évolution même des fonctions, laquelle résultait d'une différenciation des charges elles-mêmes. Bien que la perception des impôts restât la fonction fondamentale de l'administration provinciale, il est certain que non pas toutes les obligations essentielles découlant des charges provinciales se réduisaient à la fonction fiscale. Au fur et à mesure que grandissait le champ d'activité de l'administration provinciale, le moment fiscal perdait de son poids excessif. C'est précisément à ce moment qu'un terme plus exact se faisait nécessaire et il fut trouvé.

Les charges provinciales énumérées dans la charte de Vatopedi peuvent être divisées en deux groupes principaux selon la hiérarchie. Le premier groupe comprend les sébastes, les ducs et les katépans, donc les gouverneurs de régions ou d'autres grandes divisions administratives, qui parallèlement aux fonctions administratives remplissaient probablement des obligations fiscales. Le second groupe comprend les fonctionnaires de rang relativement plus bas, soit les collecteurs de la dîme, les magasiniers, les veneurs. Il paraît que ces fonctionnaires, auxquels il faudrait ajouter les émissaires du roi, les apocryliaires, (qui appartenaient probablement au premier groupe) constituaient le noyau de l'administration provinciale du temps de Ivan Asen II.

La charte de Mraka de Ivan Alexandre cite bien plus de charges provinciales. Nous y trouvons mentionnés parallèlement aux hautes charges que cite la charte de Vatopedi (sébastes, ducs, katepans) plusieurs charges subalternes indiquées pour la première fois. Au nombre de celles-ci nous trouvons les scribes qui faisaient l'inventaire des biens à imposer, les collecteurs de la dîme qui étaient „de toute sorte” (au cas concret de porcs, de moutons, d'abeilles), du vin (qui prélevaient sans doute la dîme sur le vin) et les magasiniers. Pour la première fois apparaissent également les „cuisiniers”, les „fauconniers”, les „jardiniers”, les „pobirčii” (percepteurs d'impôts). Sont mentionnés aussi les veneurs et les délégués du roi que nous trouvons également dans la charte de Vatopedi.

Il me paraît qu'on ne saurait nier l'accroissement de l'administration royale en province au temps de Ivan Alexandre, époque à laquelle a été éditée la charte de Mraka. Ce que nous constatons en tout premier lieu, c'est une différenciation des percepteurs de la dîme. On parle déjà de „toute sorte de percepteurs” et on énumère les collecteurs de porcs, de moutons, d'abeilles, du vin. Nous pouvons donc admettre qu'il y en a eu encore d'autres, dont la fonction n'a pas été strictement spécialisée. D'autre part nous assistons à une sorte de renforcement des diverses charges fiscales. La charte de Mraka nous apprend qu'il y a eu des percepteurs d'impôts dont nous n'avions pas entendu parler jusqu'alors, soit les pobirčii, les fauconniers, les cuisiniers et les jardiniers. La charte de Ivan Asen II ne nous dit rien au sujet de ces charges fiscales bien distinctes les unes des autres et il n'est pas trop hardi de supposer que ces charges aient été instituées ou au moins érigées en fonctions fiscales après sa mort. Il y a lieu de souligner qu'au nombre des fonctionnaires publics, à qui la charte interdit l'accès au monastère, sont mentionnés les cuisiniers et les jardiniers. Il serait permis d'en conclure que même ces gens ont pu dans certains cas remplir des fonctions fiscales: réquisition de vivres, de ravitaillement, de grains de semence.

La liste des fonctionnaires publics est plus grande dans les chartes éditées par le dernier roi de Târnovo vers la fin du XIVe siècle. Ainsi par exemple la charte de Rila énumère sébastes, praktors, primiciers, alagators, juges, perpiraks, percepteurs de champart, du vin, collecteurs d'abeilles, de porcs et de moutons, apodochators, comes et strators, percepteurs de la redevance sur le foin, veneurs, fauconniers, jardiniers, cuisiniers, percepteurs d'impôt, pobirčii, délégués royaux.

La charte de Vitoša mentionne, en plus de la plupart des emplois cités dans la charte de Rila, le kephalé de Sredec et ses praktors, les castrophilaxes, les dizeniers (qu'on ne devrait pas confondre avec les collecteurs de la dîme; il s'agit d'un grade militaire), les serdars (également grade militaire).

Nous pouvons donc soutenir que vers sa fin du XIVe siècle sous le règne du dernier souverain du Second Etat bulgare Ivan Šišman l'appareil administratif de province s'est brusquement accru et que cet appareil comprenait déjà toute une série de grades militaires: alagators, comes, strators, kastrophilaxes, dizeniers, serdars. Il ne serait certaine-

ment pas exact ni justifié de penser que ces fonctions militaires n'ont été instituées qu'au temps de Ivan Šišman. Mais ce qui importe dans le cas, c'est que ces fonctions de nature militaire ont été insérées dans l'appareil administratif et fiscal de l'Etat bulgare médiéval. Tout en nous gardant de faire des conclusions trop hâtives en cette matière, le fait que dans les chartes de Ivan Šišman figurent six fonctions militaires, alors que dans les chartes authentiques bulgares qui précèdent ne figure pas une seule fonction militaire ne peut échapper à notre attention.

Il faut noter enfin que parallèlement à la différenciation des charges provinciales en Bulgarie médiévale a eu lieu un processus de différenciation dans la classe féodale même. C'est au temps du Deuxième Etat bulgare qu'apparaissent les petits boyards, dont parlent les chartes de Mraka et de Rila. Au temps du Premier Etat bulgare on ne connaissait que les catégories „boyards” et „grands boyards”².

Si nous essayons d'esquisser, partant de l'information dont nous disposons, l'évolution des charges provinciales au temps du Second Etat bulgare et de déterminer autant que possible les forces motrices de cette évolution, nous pourrions dire qu'une tendance se dessine à une amélioration continue des charges conformément au caractère particulier de chaque emploi. Ainsi, l'institution de catégories de collecteurs de dîmes distinctes (de porcs, de moutons, d'abeilles, du vin, de champart) ne devait-elle pas assurer une meilleure réalisation de la dîme, cette redevance de base au Moyen Age, par des agents du fisc spécialisés? On s'est certainement rendu compte de ce qu'un collecteur „bon à tout” n'est pas en état de garantir l'entrée totale, l'emmagasinage et la conservation de toutes les catégories de dîmes. Un seul et même agent du fisc, aussi compétent qu'il fût, ne pouvait certainement pas imposer les contribuables, percevoir la dîme, rentrer, emmagasiner et conserver et les céréales, et le vin, et le miel, et les porcs, et les moutons. La spécialisation des catégories fiscales entraînait la spécialisation des fonctionnaires du fisc, de façon que les charges et ceux qui les remplissaient se différenciaient progressivement des fonctions administratives des sebastes, des ducs et des catépanes, qui n'étaient plus désignés au temps de Ivan Alexandre et de Ivan Šišman par le terme „practors” et ne figuraient plus au nombre des agents du fisc.

Mais l'accroissement du nombre des charges administratives et fiscales ne saurait être expliqué uniquement par la tendance à l'amélioration de l'appareil d'Etat. Il y avait d'autres facteurs qui concourraient cette tendance à produire le résultat indiqué plus haut. Le facteur le plus important, c'est sans doute l'oppression féodale toujours plus lourde sur le peuple bulgare. La nouvelle catégorie d'agents du fisc, les pobirčii, dont nous parlent les chartes de Mraka et de Rila témoigne d'une nouvelle redevance que le peuple devait acquitter. La même conclusion s'ensuit de la mention dans la charte de Rila de nouveaux agents du fisc, les perpyraki, et des fonctions fiscales des fau-

² М. Андреев, Ватопедската грамота, 162 et suiv.

coniers, des cuisiniers et des jardiniers, citées dans les chartes de Ivan Alexandre et Ivan Šišman. Il est possible que ces fonctions ou quelques-unes d'elles n'aient pas été instituées au temps de Ivan Alexandre, mais il n'y a pas de doute quant à leur constitution progressive. Il nous serait difficile, sinon impossible d'admettre que toutes ces fonctions aient été créées aussitôt après la révolte des deux frères Peter et Asen, qui a donné naissance au Second Etat bulgare, ou bien immédiatement après, sous Ivan Asen II.

Il est particulièrement intéressant qu'en vue de la perception des différentes redevances fiscales au temps de Ivan Šišman ont été attirés divers fonctionnaires militaires: les alagators, les comes, les strators, les diziniers, les serdars et même les commandants des forteresses, les castrophilaxes. Ce fait nous permet de supposer qu'à cette époque les redevances fiscales prenaient parfois la forme de réquisitions par l'armée. Peut-être c'est la raison, pour laquelle les charges fiscales (impôts, taxes, corvées, prestations diverses), si scrupuleusement citées non seulement dans la charte de Ivan Asen II, mais aussi dans celle de Mraka de Ivan Alexandre, ne figurent pas dans les chartes de Rila et de Vitoša de Ivan Šišman. Probablement à cette époque la population acquittait-elle non seulement des impôts, des taxes, des corvées, mais également des réquisitions. Dans ces conditions, il est probable qu'il n'y ait pas eu de charges fiscales strictement fixées. Il existait un régime fiscal exclusif que le peuple, paraît-il, n'acceptait pas passivement. Il est vraisemblable qu'il y ait eu résistance contre ce régime, car autrement il serait difficile d'expliquer pourquoi on a désigné un si grand nombre de dignitaires militaires comme agents du fisc.

Les raisons de cette évolution singulière de l'administration provinciale à l'époque du Second Etat bulgare ne pourraient être éclaircies qu'en lignes tout à fait générales. Parallèlement à l'épanouissement des rapports féodaux, y ont contribué les lourdes épreuves, auxquelles a été soumis le peuple bulgare tout le long du XIVe siècle. Au temps de Ivan Alexandre le danger d'invasion ottomane se faisait pressentir et au temps de Ivan Šišman la lutte contre l'envahisseur était déjà devenue extrêmement dure pour le peuple bulgare, qui devait combattre l'ennemi dans des conditions particulièrement défavorables. Le pays était divisé en trois parties: l'Etat de Târnovo, l'Etat de Vidine et la Principauté de Dobroudja. Cette division entraînait un triplement des charges administratives, chacun des nouveaux Etats avait son pouvoir central et son souverain, les frontières étaient extrêmement longues. Tout cela rendait la lutte contre l'envahisseur encore plus difficile. Les impôts, les corvées, les nombreuses redevances fiscales (y compris, comme nous l'avons dit, les réquisitions) se sont accrues et avec elles, les déprédations et le pillage, résultats inévitables de l'affaiblissement du pouvoir public. Le peuple tourmenté avait à lutter non seulement contre l'ennemi du dehors, mais aussi contre les violences de ses propres maîtres. Il ne paraît donc pas tout étrange que sous le règne de Ivan Šišman les alagators, les comes, les strators, les castrophilaxes et les redevances du fisc, les corvées et les réquisitions.

РАЗВИТАК ДАЖБИНА ПОКРАЈИНСКЕ УПРАВЕ ЗА ВРЕМЕ ДРУГЕ БУГАРСКЕ ДРЖАВЕ (1185—1396)

Резиме

Ако покушамо да скицирамо еволуцију покрајинских пореза у време Друге бугарске државе, могли бисмо рећи да се оцртава тенденција ка сталном побољшању дажбина у складу с посебним карактером сваког звања. Тако је установљаване посебних категорија убирача десетка требало да обезбеди бољу реализацију десетка, те основне дажбине у Средњем веку.

Но пораст броја административних и фискалних дажбина не би се могао објаснити једино тенденцијом ка побољшању државног апарата. Било је и других чинилаца који су деловали упоредо с том тенденцијом. Најважнији чинилац је бесумње све тежи феудални притисак на бугарски народ.

Посебно је занимљиво да су убирање разних фискалних дажбина у време Ивана Шишмана били ангажовани разни војни функционери: алагатори, комеси, стратори, десетари, сердари па чак и заповедници тврђава, кастрофилакси. Та нам чињеница допушта да претпоставимо да су у то време фискалне дажбине узимале понекад облик реквизиције од стране војске.

Мехмед БЕГОВИЋ

Српска академија наука и уметности
Београд

ДА ЛИ ЈЕ РИМСКО ПРАВО УТИЦАЛО НА ШЕРИЈАТСКО ПРАВО

Интересовање европских народа за научно стваралаштво Арапа и за научна дела писана на арапском језику јавило се доста рано, већ почетком IX века па даље. Нарочито интересовање владало је за научна дела која се односе на филозофију, медицину, математику, физику, астрономију и хемију. О томе може послужити следећи пример који се односи на медицину. Ер Разино (Razes, Ер-Рази, умро 932) дело о медицини, под насловом „Хави“ преведено је на латински и уживало у току неколико векова велики углед у Западној Европи. Његов рад о богињама и оспицама доживео је само у Енглеској од 1498—1866. 40 издања¹. Дело Ибн Синаово (Avicenne, Ибн Сина, умро 1037) под насловом „Канун фит-тиб, објављено је у више од 30 издања на латинском језику, а дело Ибн Рушдово (Avenroës, Ибн, Руш, умро 1198), под насловом „Куллијет“ доживело је на латинском двадесетак издања².

Интересовање за шеријатско право (исламско право) јавља се доста касно, углавном по стварању европских колонијалних посела у Африци и Азији, у земљама са муслиманским становништвом. Тада су колонијалне силе стицајем околности осетиле потребу да проуче живот и обичаје покорених народа, да упознају, дакле, шеријатско право и правне обичаје исламских народа.

Тада се почињу оснивати у европским научним средиштима катедре, семинари, институти и посебне школе за проучавање живота, обичаја и права народа у колонијалним поседима³.

Европски научници, изучавајући шеријатско право, дошли су до закључка да ту има утицаја и трагова римског, византијског,

¹ J. Risler, *La civilisation arabe*, Paris 1962, 174.

² Cl. Huart, *Histoire des Arabes*, II, Paris 1913, 382.

На Авицена и на неке друге арапске писце позива се састављач медицинског зборника на старосрпском језику (препис из почетка XVI века). М. Д. Грмек, Садржај и подријетло Хилендарског медицинског рукописа, бр. 517, Споменик САНУ СХ, Београд 1961, 34.

³ L. Massignon, *Annuaire du monde musulman*, Paris 1929, наводи научна средишта где се тада предавало шеријатско право и оријенталистика.

персијског, јеврејског па чак и вавилонског права⁴. О томе се питању расправљало и на међународним научним скуповима.⁵

Посебно се истицало и указивало, а и данас се то чини, да је римско и византијско право имало видног утицаја на уобличавање извесних установа шеријатског права⁶.

У прилог ове тврђења наводе се следећи разлози. Постоји велика сличност, готово идентичност у извесним решењима и установама једног и другог правног система. Као примери наводе се: организација државне управе (диван), јавно бележничтво (васика = табелионат), грађење на туђем земљишту (муката'а = енфитевза), залага непокретности (беј би'л вефа), хипотека (беј би'л истиглаал) и породичне задужбине (евладијет вакуфи = фиденкомиси).

Тврди се да се те сличности могу објаснити утицајем римског и византијског права као старијег на шеријатско као мааџе по своме постанку. Од доношења Закона од 12 таблица, 450 године пре наше ере, па до почетка проповедничког рада Мухамедова 610 године наше ере прошло је више од хиљаду година. За то време систем римског права био је већ уобличен и разрађен и имао је видног утицаја на правне обичаје народа настањених уз Средоземно море, који су потпали под власт Римљана.

Римско и византијско право оставило је заиста видних трагова у правним обичајима народа Блиског истока, северне Африке, Шпаније. Отуда су неки од тих обичаја могли утицати на право Арапа који су те земље освојили у I веку по смрти Мухамедовој (између 634—712). Значи, у време када се на основу куранских прописа и исламске традиције (суннет) почео разрађивати и уобличавати шеријатски правни систем.

Најзад, вели се, не треба изгубити из вида чињеницу да су халифе издавале наређења да се преводе дела грчких филозофа на арапски језик, која су послужила арапским научницима у проучавању филозофије, медицине, математике, физике, хемије и астрономије. Тај преводилачки рад био је нарочито жив у IX веку⁷. Тада су преведена дела следећих грчких научника: Платона, Аристотела, Парфизија, Галена, Диоскорида, Хипократа, Архимеда, Еуклида, Птолемеја, Аполонија из Перге.

⁴ J. Schacht, *Islamic law*, Oxford 1964, 20—22; S. Bialoblocki, *Materia-
lien zum islamischem und jüdischen Eherecht*, Giessen, 1928.

⁵ Deuxième, congrès international de droit comparé de Haye 1937, У Секцији за историју права расправљало се о питању „L'influence du droit romain sur le droit musulman“, L. Milliot, *Travaux de la semaine int. de droit musulman*, Paris 1953.

⁶ M. Morand, *Etudes de droit musulman*, Alger, 1910, 200—201, 250—253; C. H. Becker, *Islamstudien*, Leipzig, I, 1924, 62, 267. J. Goldziher, *Le dogme et la loi de l'Islam*, Paris, 1920, 3, 38; A. d'Emilia, *Il wakf ahli*, Milano 1938, 13—15. О преводима научних дела са грчког и других језика на арапски језик налазе се обимни подаци у делу: В. Сагга де Ваух, *Les penseurs de l'Islam*, Paris, II, 1921, 102—289. Било је поред грчког и других утицаја на развитак научне мисли у арапском свету. M. Horten, *Die Philosophie des Islam*, München, 1924, 61—88.

⁷ Филозофско училиште (bejt ul'hikma) основано је у Багдаду око 830 године.

У истом стољећу оснивају се филозофска училишта у Багдаду и Кордови, која постају научна жаришта светског гласа где се поред осталог тумаче преводи грчких дела. На студије у Кордову долазе ученици из разних крајева Европе, а дела грчких и арапских научника преводе се са арапског на европске и друге језике.

Са правним делима ствар стоји друкчије. Ни халифе, ни арапски научници тога доба нису показивали интересовање за дела римских и византијских правника. Но и поред тога многи европски оријенталисти стоје на становишту да су тадашњи исламски правници познавали римско и византијско право. Тако професор Мијо пише да би се учинила неоправдана увреда великим правницима као што је Ебу Ханифа и Шафи ако би се претпоставило да нису познавали римско-византијско право.⁸

Наведене тврдње о утицају римског и византијског права на шеријатско право оспоравају, са мање или више успеха, многи научници, посебно они из исламских и арапских земаља.⁹ Они ту тврђу лобијају следећим разлозима.

Шеријатско право добило је своје основе у Мекки и Медини, у области Хеџаза где није било, ни могло бити утицаја ни римског ни византијског права. Ти крајеви никад нису били под влашћу ни Рима, ни Византије, па њихово право ту није ни могло оставити трагова у правним обичајима. Мухамед и његови другови нису знали ни латински ни грчки, нити су познавали начела и установе римског и византијског права, да би се тиме могли послужити при постављању основа шеријатског права.

Шеријатско право спада у област верских наука (иам ул — дин), па би се тешко могло претпоставити да су исламски правници заснивали своја решења на прописима која су садржана у римским и византијским изворима. Онај који би се на то позвао био би оглашен јеретиком, који се служи уместо исламским страним изворима при изграђивању шеријатског правног система.

Друга је ствар са филозофијом, медицином, математиком, физиком, хемијом и астрономијом, које спадају у област световних наука. Арапи су се у овим научним гранама служили научним достигнућима како Грка тако и других народа, посебно Индуца и Персијанаца. Они су те стране научне тековине усвојили, објединили и унапредили и пренели их у баштину другим народима.¹⁰

Уочене сличности између римског и византијског права и шеријатског права могле су настати као последица сличних друштва-

⁸ L. Milliot, Introduction à l'étude du droit musulman, Paris, 1953, 771.

⁹ Sawas-Pacha, Théorie du droit musulman, Paris, I, 1892, 59.; Arif El-Nakadi, El Kada' fi'l islam, Damask, 1922. У часопису „Рисала“, Каиро, 1935, објављено је више чланака у којима се лобија тврђење да је римско право утицало на шеријат, бр. 89, 91, 98, 99, 100, 107, 108, 110, 111, 114.; M. Hamidullah, Чланак објављен у „Al'way al — Islam I — II, Kuwayt, 1969, 24—27.

¹⁰ E. Montet, L'Islam, Paris, 1921, 76—83, истиче да су дела арапских писца знатно утицала на покрет Ренесансе.

них услова под којима су се ови системи развијали, дакле слични услови стварали су и сличне последице.¹¹

Ево два супротна гледишта о постављеном питању. Треба, дакле, утврдити чињеницу да ли је римско и византијско право имало током времена каквог утицаја на шеријатско право и правну праксу у арапским земљама средњег века.

Сматрам да је ту било претеривања и са једне и са друге стране. Не може се сасвим одбацити мишљење да је римско и византијско право утицало на шеријатску правну праксу, нити пак усвојити гледиште да је римско и византијско право имало утицаја свуда где постоји сличност са решењима усвојеним у шеријатском праву.

За извесне установе које су се јавиле у шеријатској правној пракси може се заиста претпоставити да су настале под утицајем страног, а посебно римског-византијског права и праксе. То се може претпоставити нарочито за оне установе које су ушле у шеријатско-правну праксу након дугог колебања исламских правника. Усвојене су из нужде (зарурет) и општих друштвених потреба и интереса (маслахат) и као установе обичајног права (адет). Ту би дошле ове установе:

1. организација државне управе (диван),
2. јавно бележништво (васика),
3. залога на непокретним добрима (беј би'л вефа и беј би'л истигаал).

Основи како треба уредити државну управу ударени су још за живота Мухамедова и живота првих калифа. По том учењу државна власт (халифат) прешла је по смрти Мухамедовој на исламску заједницу (уммет). Исламска заједница надлежна је, дакле, да бира свога поглавара (халифу). Усвојен је према томе републикански облик владавине. На тај начин изабране су прве четири халифе: Ебу Бехир, Омер, Осман и Алија. Они се једино убрајају по суннитском учењу у ред правилно изабраних халифа (хулефа ур — рашидин).

То је трајало до 661. године када је приграбио власт Муавија из породице Омејада, који се прогласио халифом, увео монархистички облик владавине са престоницом у Дамаску.¹² Он је организовао државну управу по узору на Византију, засновао династију Омејада, а за саветнике и службенике узимао хришћане.¹³ Финансијске књиге водиле су се на грчком језику све до 20. II 700. године.¹⁴

¹¹ P. Bonfante, *Histoire du droit romain*, Paris, I, 1928, 10—11, пише да треба бити опрезан у извођењу закључака на основу сличности. Том приликом наводи пример да између римског и старог јапанског права има сличности које се не могу објаснити међусобним утицајем римског и јапанског права. E. Lambert, *La fonction du droit civil comparé*, Paris, 1903, 310, вели „En l'état actuel de la science, le droit musulman est, de tous les grands systèmes juridiques anciens, celui dont les procédés de formation peuvent être le plus aisément suivis depuis les origines jusqu'à nos jours”.

¹² Омејади владали су од 661. до 750. године.

¹³ E. Tyan, *Institutions du droit public musulman*, I, Liban 1954, 243—244.; F. Hitti, *History of the Arabs*, превод на српскохрватски језик, Istorija Araba, Sarajevo, 1967, 188—233.

¹⁴ Маверди, Ел-Ахкам ус-султанија, Каиро, без ознаке године, 194.

Шеријатски правници овај облик владавине сматрају узурпацијом, али га ипак прихватају у општем интересу да би се спречило неред и борба око власти.

Халифе из династије Омејада владале су до 750 године, када је власт прешла у руке халифа из династије Абасида.¹⁵ Абасиди су такође задржали монархистички облик владавине и уредили државну управу углавном по угледу на персијску управу. Отада се монархистички облик владавине одржао у исламском свету све до најновијег времена.

Јавно бележничтво (васика) уведено је по узору на табелионат, на установу која је затечена у Сирији приликом арапског освајања. Ова установа наставила је заиста рад као приватна служба и за време арапске владавине. Јавно бележничке књиге вођене су у почетку на грчком, а доцније на арапском језику. Та установа прихваћена је у општем интересу као средство за обезбеђење доказа. У прво време она има приватни карактер, а доцније поприма карактер јавне установе и службе. Почев од X века арапски владари сматрају јавно бележничтво као атрибут своје власти и постављају указима јавне бележнике у својој држави.¹⁶ Увођење и усвајање ове установе није задавало тешкоће с обзиром на куранске прописе који препоручују да се сачини исправа о постојању дуга.¹⁷

И две врсте залогe непокретних добара усвојене су у шеријатски правни систем тек у VIII веку. Њихово усвајање није ишло лако, с обзиром на куранске прописе о забрани узимања интереса.

Беј би'л вефа је уговор по коме дужник предаје своје повериоцу извесну некретнину, с тим да је може откупити у одређеном року. Поверилац сада као власник може прибирати плодове са тог добра, а да није дужан то урачунавати у отплату дуга. Уколико дужник не буде у стању да добро откупи у урученом року поверилац може са њим слободно располагати.

Ова врста залогe личи на фидуцију и антихрезу из римског права.¹⁸ Но треба напоменути да је овај начин залагања непокретних добара био познат у земљама Банског истока и пре римског освајања.¹⁹ Стога је тешко утврдити њено право порекло.

Исламски су правници ову установу у почетку огласили да је у супротности са куранским прописима о забрани узимања интере-

¹⁵ Халифе из династије Абасида владају од 750 до 1228. За њихове владавине наступило је процват у науци и уметности.

¹⁶ E. Tuap, *Le notariat dans la pratique du droit musulman*, 2e édition, Beyrouth, 1959.

¹⁷ Кур'ан, II — 282. По старим арапским обичајима висина интереса није била ограничена. Могло се уговорити да се у року уговореном врати двострука вредност. M. Gaudefroy Demonbylles, *Maheмет*, Paris, 1969, 545.

¹⁸ У Јустинијановом праву (VI век) „фидуција се не помиње“, Д. Стојчевић, *Римско облигационо право*, Београд 1954, 72. Међутим, сличну улогу имала је антихреза, коју је римско право преузело са Истока. Дужник је за време Јустинијана могао тражити да се приходи заложеног добра урачунају у интерес и у отплату дуга. J. Baron, *Pandekten*, Leibzig, 1890, 326.; H. Dernburg, *System des römischen Rechts*, Berlin, 1911, 504—505.

¹⁹ Ч. Марковић, *Законик Хамурабија*, Београд, 1925.; V. Korošec, *Slovenski prevod določb Hammurabiјеvega Zakonika*, Zbornik znanstvenih rasprav, XXIV, Ljubljana 1954, čl. 49.

са.²⁰ Вели се да се овде заобилазним путем долази до узимања интереса који се састоји у плодовима које поверилац убира са заложене ствари.

Доцније се овај став мења. Потребне привредног саобраћаја ишле су у прилог усвајања ове установе. Тиме се, са једне стране, допринисило обезбеђењу потраживања и, са друге стране, олакшавало добијање кредита.

Требало је само пронаћи начин да се оправда овај облик залоге. И то се постигло на следећи начин. Путем фикције (хијел) стало се на становиште да се ту ради о уговору о купопродаји. Поверилац као купац стиче својину на заложеној ствари и сада као власник може са ње слободно и без зазора убирати плодове. То више није у супротности са шеријатом.

Овај начин заснивања залоге на непокретним добрима био је раширен у пракси на Блиском истоку у осмоме веку. Наводи се да се у великој мери примењивао у привредном пословању у Бухари, јаком привредном средишту на такозваном „свиленом путу“ који је повезивао Кину са Багдадом и Цариградом.²¹

То је допринело да се ова пракса озакони и прикривеним путем омогући узимање интереса. Ово је очити пример који говори да су привредни захтеви јачи од закона који им стоји на путу и да се правна пракса повинује привредним условима.

Беј би'а истиглаал заснива се на основу две врсте уговора. По првом уговору дужник преноси на свога повериоца својину на непокретном добру, а по другом уговору поверилац то исто добро даје свом дужнику у закуп.

Ова врста залога која се практиковала на Блиском истоку и пре појаве ислама повољнија је донекле за дужника него она где непокретно добро остаје код повериоца. Но и њу су шеријатски правници огласили у почетку да није у сагласности са куранским прописима о забрани узимања интереса. И овде на заобилазан начин узима интерес у виду закупнине.

Но о томе се доцније изменио став опет под утицајем захтева привредног пословања. То је и у овом случају учињено путем фикције (хијел) да се ту ради о уговору о закупу и да закуподавац према томе може без зазора узимати закупнину за добра која су му у својину пренета.

Ова врста залоге личи на хипотеку римског и византијског права. Она је постојала и у другим правима на Блиском истоку још пре римског усвајања, па је и овде тешко одредити њено право порекло.

Шеријатски правници приликом усвајања горе наведених уставова позивају се на нужду (зарурет), на општи интерес (маслахат) и на затечену праксу и правне обичаје (адет), али се никад не позивају ни на дела римских правника, ни на зборнике римско-византијског права, нити пак на правне прописе других народа Блиског истока. Да

²⁰ Кур'ан дозвољава залогу, али забрањује интерес ма у коме било облику, II, 283, II, 275—279, III, 130.

²¹ Та се чињеница изричито наводи у чл. 32 Мечеле, Турског грађанског законика из 1869—1876. О. Öztürk, Mecelle, Istanbul 1973, 160.

ли су они познавали и проучавали те правне системе о томе нема помена у историјским изворима. О томе би се могло само нагађати.

И шеријатско право је са своје стране утицало донекле на право европских народа у средњем веку. Ту заиста има установа и правних назива, посебно у трговачком праву, који су преузети из шеријатског права и арапског језика.²²

Међу суседним народима увек је било међусобних утицаја у разним областима духовног стваралаштва, па и у области права. То важи како за народе који су одржали своју самосталност, тако још у већој мери за народе који су потпали под туђинску власт. У овом последњем случају победилац намеће побеђеном своје установе и своја схватања. Међутим, има примера да и побеђени народ који има развијену културу, културно победи свога противника.

LE DROIT ROMAIN A-T-IL INFLUE SUR LE DROIT MUSULMAN?

Résumé

En étudiant le droit musulman, les savants européens sont arrivés à la conclusion qu'il y avait en celui-ci des influences et des traces des droits romain, byzantin, persan, hébreu et même du droit babylonien. On met particulièrement en relief et souligne l'influence visible des droits romain et byzantin sous ce rapport. Ce point de vue est contesté, avec plus ou moins de succès, par de nombreux savants des pays islamiques.

A mon avis, il y a, en cela, des exagérations de l'un et de l'autre côté. On ne peut entièrement rejeter l'opinion que les droits romain et byzantin avaient exercé une certaine influence sur la pratique juridique du droit musulman, ni adopter le point de vue que les droits romain et byzantin avaient exercé l'influence partout où il existe, dans ceux-ci, une analogie avec les solutions adoptées dans le droit musulman.

Pour certaines institutions qui ont apparu dans la pratique juridique du droit musulman on peut, en effet, supposer qu'elles se sont formées sous l'influence du droit et de la pratique juridique étrangers, et particulièrement ceux du droit romain et du droit byzantin. On peut présumer ceci surtout pour ces institutions qui sont entrées dans la

²² G. H. Bousquet, *Classique de l'islamologie*, Alger 1950, 265. „Les nations chrétiennes empruntaient aux Arabes les règles du droit maritimes”; Ch. T. Chehata, *Essai d'une théorie générale de l'obligation en droit musulman*, Caire 1936, 100. C. Jakob, *Der Einfluss des Morgenlands auf das Abenland*, Hanover, 1924. У правним обичајима народа Југославије има такође трагова шеријатског права. Одатле су извесни правни обичаји преузети у законодавство старе Југославије, Српски грађански законик и Општи имовински законик за Црну Гору. М. Беговић, Утицај шеријатског права на правне обичаје у Југославији, *Годишњак Правног факултета у Сарајеву* XXII, 1974, 375—381.

pratique juridique du droit musulman après une longue hésitations des juristes musulmans. Elles ont été adoptées par nécessité (zarūret) et pour des besoins et intérêts généraux de la société (maslahat) et comme institutions du droit coutumier (ādet). A cette catégorie appartiendraient les institutions suivantes:

1. organisation de l'administration d'Etat, (dīvān),
2. notariat public (vasīka), et
3. gage immobilier (bey bi'l vefā et bey bi'l istiglāl).

Петар Б. СТОЈАНОВИЋ

Правни факултет
Титоград

НЕКЕ ПОРУКЕ НАСЉЕДНОГ ОБИЧАЈНОГ ПРАВА У ЦРНОЈ ГОРИ И СЈЕВЕРНОЈ АЛБАНИЈИ

(Стање у XVIII, XIX и на почетку XX вијека)

Црногорско и Албанско обичајно насљедно право од вишестраног је научног интереса. Ово право води нас у нашу дубљу прошлост и од интереса је за општу историју права. На подручју Црне Горе и сјеверне Албаније, такорећи до јуче, живе установе из насљедних и насљедно-правних односа које су, вјековима уназад, превазиђене код осталих европских народа. Рецидиви тога права живи су и данас, у свакодневној пракси. Претпоставка насљедног права је приватна својина, оно је њен производ, уједно и основни регулатор, развијено родовско-племенско друштво, коме је основица у колективној својини, нетолерантно је према установама модерног насљедног права. Стога је и степен развитка насљедног права најсигурнији показатељ анатомије црногорског и сјеверно-албанског друштва. Ништа тако као насљедно право не изражава органску везаност права и производних односа, посебно повезаност и међузависност дијела старо-црногорских, брдских и албанских племена која су вјековима живјела у друштвеној и културној симбиози.¹ Коначно, обичајно — правна правила о наслеђу дубоко су уткана у народно биће², њихово дејство је скоро свеобухватно, уплитање „државног“ права је једва

¹ В. Чубриловић, Терминологија племенског друштва у Црној Гори, САНУ, Београд 1959, 4,5.

² Прикупљајући грађу о породичном и насљедном праву, В. Богшић је увидао да народ у Црној Гори „.....има савршено у обичајима изражено насљедно и породично право и право о кућној заједници“. Богшићева мисао потврђена је чињеницом да је најмање спорова пред судовима тамо гдје су ти спорови решавани на основу обичајног права које у народу влада (наслеђе, двоба). Те спорове народ сам на основу обичаја међусобно ријеши (Б. С. Томовић, Др Валтазар Богшић о обичајном и насљедном праву и о праву кућне заједнице у Црној Гори, (Правни зборник, Подгорица, бр. 1/1935, 8).

примијетно, нормe наслеђивања су ослонац за конзерватизам у друштвеним односима.³

Наслеђено обичајно право је концентрисан израз сплета свих друштвених околности па његова обрада, посебно када је ријеч о друштву које је на прелазу из родовско-племенске у државну организацију, налаже посебну опрезност и задаје озбиљне тешкоће.⁴ У досадашњим, истина фрагментарним, радовима о овом проблему јако је присутна тежња да се наслеђени односи у Црној Гори и Сјеверној Албанији у прошланим вјековима, цијене садашњим мјерилима; установе наслеђства нам изгледају нејасне и несхватљиве јер не одговарају нашим идејама и садашњим обрасцима мишљења. Те установе подводе се под правне стандарде развијеног приватно-својинског друштва.⁵ Ништа горе од тога. Врши се насиље над историјским наслеђем, добија се поједностављена и искривљена слика о прошланим догађајима и установама. Осим тога, сувише је смјело мишљење да је обичајно наслеђено право у Црној Гори и Сјеверној Албанији самоникла творевина, да је ово право, захваљујући географској изола-

³ У Сјеверној Албанији важеће неписаног обичајног права је скоро потпуно. Писано право у Црној Гори у XIX вијеку бави се тек парцијално и само неким наслеђено-правним односима. Законик Владике Петра I, скраја XVIII и почетком XIX вијека, нема прописа о наслеђеним односима. Овом установом баве се Законик књаза Данила од 1855. године у правилу 48—57, Наредба Великог суда бр. 350 од 27. II 1891 и Наредба Митрополије Црногорске од 10. маја 1891. о завјештајима и извршавању истих (в. Зборник судских закона, наредба и међународних уговора по судској струци за књажевину Грну Гору, Цетиње 1912, Књ. II, 1912, у даљем тексту Зборник II, стр. 5—23, 27—55, 189, 190, 195—196). Општи имовински законик од 1888. године у чл. 769 ст. 3. оставио је уређење наслеђства, правилима која се налазе у обичајима и у појединим законима. Како посебни закон о наслеђству није донијет, обичајно право је било основни регулатор наслеђених односа све до краја црногорске државно-правне егзистенције.

⁴ Чини се стога оправданим примједба Б. Петрановића да „Међу предметима, којима се бави правознaнство, нема доиста важнијегa и заједно тежегa што наслеђовање и право, које се на њ односи“ (О праву наслеђства код Срба, Београд 1923, 3).

⁵ Писци и историчари, по Куланжу, сувише живе животом свога времена, инспирису се садашњошћу да би објаснили некадашње установе, факта, идеје и страсти садашњег друштва, преносе у некадашњи свет — „*esprit systematique des temps modernes*“. За разумјевање прошлости, стога, треба се апстраховати од своје епохе и из саме прошлости извући средства за њено објашњење (Државе старогa вијека, превод са француског, Београд 1895, Предговор, стр. III-IV). Потврда оваког становишта је у чињеници да се чврсте јуристичке конструкције модерног наслеђеног права постављене у неким радовима о наслеђеном обичајном праву (Б. Томовић, Наслеђено обичајно право у Црној Гори, Београд 1926, 35—44 и А. Илић, Систем права о кућној заједници у Црној Гори, Београд 1936, 127—146) одбојно односе према сложеносј, колебљивој и тешкој пракси црногорског суства у овој материји, у XIX и на почетку XX вијека (в. П. Стојаковић, Неки аспекти наслеђеног правних односа у Црној Гори у XVIII, XIX и на почетку XIX вијека, Историјски записи, Титоград, књ. XXVII, св. 3—4, стр. 214). Сам В. Боггишић, приликом кодификације црногорског имовинског права, крајем XIX вијека, био је свјестан чињенице да је друштвена пракса у Црној Гори „недозрела“ за модерно наслеђено право па је истицао да кодификација обичајног права о наслеђу „... може да причека још једно 40 година“ (А. Мијушковић, др. В. Боггишић, Правни зборник, Подгорина бр. 1/1935, 5). Треба претпоставити и то да је Боггишић страховао да би инаугурацијом савременог наслеђеног права убрзао већ постојећи процес распада кућних заједница.

цији и аутономији тога подручја сачувало пуну оригиналност.⁶ Установе наслеђеног обичајног права садрже озбиљне „окамене“ српског средњевјековног и византијског права. Упоредо са „отварањем“ црногорског и сјеверно-албанског друштва које иде са живљим робно-новчаним саобраћајем у XVIII и на почетку XIX вијека јача и утицај страног права. У мјери у којој црногорска и албанска средина бивају способне да их приме надиру установе западно-европског права чији је основ у римском праву. Примјетан је и утицај шеријата.⁷ Канонско право православне цркве у Црној Гори и канонско право католичке цркве у Сјеверној Албанији утичу на формирање друштвене свијести и обичаја у наслеђству. Ово право је важан чинилац превазилажења племенске искључивости и нивелације локалног обичајног наслеђеног права.⁸

Како у Црној Гори тако још више у Сјеверној Албанији обичајно-правна правила о наслеђству имају отисак и трагове далеке

⁶ Тако А. Матановић мисли да је Црна Гора „... опасана ланцима планина, ограђена као неким кинеским зидом, била једина оаза словенског и српског племена, која је остала ван страног утицаја и домаћаја“ („Задаци Правног Зборника“, Правни зборник Подгорица, бр. 1/1933, 6).

⁷ Турски утицај у Албанији морао је бити јачи од четрдесетих година прошлог вијека, када су турске власти, напоредо са реформама у држави, настојале да обичаје и обичајно право у сјеверној Албанији канализују у свом интересу (Б. М. Недељковић, Канун Леке Дукабина, Анали Правног факултета у Београду бр. 4/1936, 434). Шеријатско право вршило је непосредни утицај и на наслеђено право у Црној Гори, посебно у Бридма која граниче са Албанијом. Установа „теткинства“ у чл. 52 Даниловог законика (оца који је без мушке дјеце, а има сестре и кћери наслеђују кћери које добијају 2/3 и сестре на које отпада једна трећина оставштине) преузета је из шеријатског права (М. Begović, Uticaj šerijatskog prava na pravne običaje u Jugoslaviji, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, god. XXII, 1974, 379).

⁸ В. П. Стојановић, Страни утицаји у црногорском праву, Друштво за науку и умјетност Црне Горе II, књ. 1. Титоград 1975, 111—143. У Сјеверној Албанији јачи је осјећај припадности племену од осјећаја припадности вјероисповијести, племенске везе и обичаји чвршће вежу него повезаност у истој вјерској заједници. Религиозне представе су нејасне, о учењу и догматама хришћанске цркве се јаким мало зна, религиозна наобразба горштак исцрпљује се у нејасним представама о божанству уопште као трансцендеталној сили а не о одређеном хришћанском богу. Под површинским велом религије крију се окоштале старинске установе којима је племеник јаким привржен и које веома споро, понегађе никако узмићу, пред учењем цркве. Супротно учењу хришћанске цркве, у обичајном праву Сјеверне Албаније „cultus disparitas“ и „mixta religio“ нијесу узимани за брачну сметњу (G. Valentini, La famiglia nel diritto tradizionale albanese, Annali Lateranensi vol. IX, Città del Vaticano 1945, 58). Обичај, такође супротно цркви, не рачуна незаконитом дјецу рођену у конкубинату, ако је конкубина узета јер прва жена није имала мушку дјецу (E. Cozzi, Le tribù dell' alta Albania, Dega I, Juridike, N. 1, Roma 1943, 7, pag. 239, 240). Тек утицајем цркве надире схватање о конкубинату као гријеху. Насупрот Цоззи-у у Бечовљевој кодификацији, дјеца од невјенчане жене сматрају се незаконитом и „... због тога никад неће имати право наслеђа“ (Zakon Leke Dukadjini-a, kodificiran od A. Shtjefen Konst. Gjeçov-a, sa predgovorom Gj. Fishte, franjevačka štamparija, Skadar 1913, (у даљем тексту КЛАД, дактилографисани превод на српскохрватски, поглавље XXXII, под ц). Дјечов је наметнуо као обичај скватање католичке цркве о нелегитимности а тиме и неспособности ванбрачног дјетета да наслеђује. Утицај цркве је, иначе, више него у другим, наглашен у његовој кодификацији.

старине која сеже до у „прадоба“.⁹ Сличност појединачних установа из наслеђства, у оба ова подручја, и то како у погледу природе тих установа, тако и у односу на њихову генезу је упадљива. Само што је друштвени развитак у Старој Црној Гори одмицао пред Сјеверном Албанијом па је и наслеђе у Сјеверној Албанији и њој сусједним црногорским брдима више и дуже сачувало свој архаични „родовски“ вид.¹⁰ У анкети о правним обичајима у Црној Гори, Херцеговини и Албанији, вршеној седамдесетих година XIX вијека, Божишићев извјештај, на појединачна питања из наслеђства, обично даје одговор: У Албанији „... као што је прије било у Ц. Г.“¹¹ Док се у праву европских народа које се темељи на римском праву наслеђство развило у разгранати систем, „у особити јуридички посао“, оно је код Црногораца и Албанаца, код првих мање, код других ви-

⁹ Тако средином и у првој половини XIX вијека, жена код Црногораца, у недостатку браће, а у Сјеверној Албанији никако, не наслеђује. Не носи мираз жена мужу већ муж плаћа за њу и њену опрему. Родитељи не воде бригу за дјевојачку спрему, младићевим родитељи старају се за све што тој дјевојци треба за удају. Цијена за дјевојку једнака је цијени крви за убијену жену (поглавље XIX и XX КДД-а). Црногорка која се уда не носи ништа из рода осим прѣије што јој родитељи „од добре воље даду“ (правило 51 Даниловог законика). Слично је код германских народа: не носи жена мужу мираз већ муж жени („dotem non uxori marito, sed uxori maritus offert” — Tacito, *La Germania, sersione di Orsini Begani, Bologna 1923, cap. XVIII, pag. 19*). Аналогно приликама у Црној Гори и сјеверној Албанији стари народи (закони бургундски, салски) допуштају странцу да наслиједи онаа кад се породица истражи. Оцу је дозвољено да располаже опоруком тек ако нема дјеце или сродника у усходној линији а у наслеђовању се строго држе „породичнога натражја“ (Б. Петрановић, *op. cit.* 6, 7). Турском доминацијом изоловано од Запада пет вјекова, албанско друштво је очувало, усред садашње цивилизације, правне и друштвене обичаје једног свијета који је од нас удаљен вјековима, свијета који је проиша и наша цивилизација прије него је стигла до садашњег нивоа (G. Gastelletti, *Consuetudini e vita sociale nelle montagne albanesi secondo il Kanun i Lek Dukagjinit, Studi albanesi Roma, vol. III-IV, 1933—1934, pag. 62*).

¹⁰ Закон познаје само сина за наследника. Кад умру сви мушкарци у кући, макар се сто дјевојака удало из те куће ни оне ни њихов пород немају право на заоставштину из њихове куће. Наслеђник је мушка близика по очиној лози па да је и у стотом степену сродства (88, 92, 97 КДД-а). Ово основно начело у наслеђству, макар било на снази у Црној Гори у ранијим вјековима, средином XIX вијека губи своје апсолутно значење. И сада је на снази правило о првенству мушких у наслеђивању, али гдје нема синова на наслеђе се позивају кћери које дијеле очинство и дједнство на једнаке дјелове. Осим оружја које остаје најближој мушкој глаци. Па и оружје отац може завјештајем оставити кћери (правило 53. Даниловог законика). Ово право жене у Црној Гори, право да наслиједи кад нема браће, је „крње“ и непотпуно: до средине XIX вијека жена — безбратница обично ће кућу и окућје (*domo et casamento*) оставити ближњим по очиној лози а за осталу имовину прими неку накнаду у новцу. То само по себи наводи на закључак да је и црногорска жена у раније доба, једнако као Шиптарка у XIX вијеку, била апсолутно искључена из наслеђства у роду. Божишићева грађа о правним обичајима потврђује да је дјевојку — безбратницу, прије Даниловог законика, њено братство удавало, давало јој рухо и прѣију, нешто јој даривало, а њено очинство дијелило је између себе (Архив Историјског института у Титограду, у даљем тексту АИИ, исписи из Божишићевог архива у Цавтату, даље исписи из БАЦ, XVI — 27, Наслеђство, стр. 14. одговор на питање 43).

¹¹ АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 27, Наслеђство, стр. 15, питање 44.

ше, изнимка и неразвијено је. О наслѣдству у ужем смислу, код оба народа, може бити ријечи кад је заоставштина особина — посебна имовина (педулиум) која, по правилу, не садржи некретнине и „истражбина“. Иначе, наслѣдник је не појединац већ род, заједнички иметак — стожер припада садашњим и будућим генерацијама које се смењују. За разлику од класичног наслѣдног права, оваје смрт појединог члана ништа битно не мијења. Све док се не истражи, фамилија је персонa јуридика, у оквиру које се само појединци мијењају.¹²

Сврха наслѣдства није продужење имовинско-правног субјективитета умрлог, као у модерном праву, већ продужење субјективитета рода. Све друштвене установе па и наслѣдство прожима колективизам. Појединачна личност утопила се у колектив (Кућу, братство, племе) и има толико права колико је колектив у стању да јој обезбиједи. У њено име, у јавном промету, иступа колектив. Брак је посао који веже друштвене колективе и зато је пристанак брачника од малог значења.¹³ Гост тражи уточиште од Куће и братства а не од појединца. Убиство госта напад је на част не појединачног кућанина већ Куће као колектива. Сви чланови породице која је дала уточиште, некад и племена на чијем је подручју убијен¹⁴, дужни су да свете госта. Крвна освета ствар је друштвене групе, а не њеног појединачног припадника. У друштву гдје је неотуђивост стожера — основне имовине императив за очување колективитета рода (а такво је било црногорско друштво у XVIII и до средине XIX вијека а сјеверно — албанско и до краја тога вијека) домет тестаменталног располагања је веома ограничен.¹⁵ Тестира се, углавном, у добротворне сврхе, у

¹² V. Bogišić, *Pravni običaji u Slovena*, Zagreb 1866, 162.

¹³ Вјеривају се недорасла дјеца, некад и у колијевци. У албанском племену Пудати, на иницијативу цркве, донијет је мјесни „закон“ да Дјевојке треба вјеривати за тачно одребене особе а не „за било кога мушкарца из куће“. Потреба доношења оваквог правила упућује на актуелност појаве да се жена удајом веже за одребену породицу — колектив који одређује појединца коме ће жена припасти. Пошто је брак породични а не лични посао пристанак вјерника се не тражи већ пристанак домаћина куће вјереника и вјеренице. Жена је дошла у мужевљево кућу не по уговору ње и мужа већ по споразуму старешина њихових породица (G. Valentini, *op. cit.*, pag. 64, 67, 109).

¹⁴ Гост не тражи гостопримство од појединог члана породице, он се обраћа домаћину који га гости у име куће. Ако је домаћин отсутан, домаћница је дужна да прими и угости госта, опет у име куће (II Kanun di Lëke Dukagjini, secondo la versione di Mark Sadiku, *Studime e tekste*, Dega 1, *Juridike* № 1, Roma 1943, § 7 i 9 pag. 275). Прије него његови рођаци, госта су дужни да свете чланови породице која га је гостила (E. Cozzi, *Le tribù*, *op. cit.*, 27, § 5, pag. 250). Десило се да гост у нечијој кући буде убијен та кућа се рачуна као убица госта и она дугује крв племену на чијем је подручју убиство извршено (G. Valentini, *op. cit.* 186).

¹⁵ Албанско обичајно право тако ограничава тестаментално наслеђивање да се ово исцрпљује више у легату за побожне сврхе. Скоро да није било примјера право — институционалног тестаментa на подручју Кануна — у Сјеверној Албанији. Принципијелно ни Дјечов ни Цоззи, у својим кодификацијама обичајног права, не усвајају тестамент (G. Valentini, *op. cit.*, 160, 162.). Осим ако се ради о завјештању у ширем смислу легату и то у прилог цркве, у чему треба видјети инфилтрацију цркве у обичајно право. Код тога Гјецов је противуречан и недоследан: § 115 КЛД-а изричит је да отац који има синове не може правити тестаменте

у прилог цркве. Мотивација тестирања је религиозна, за спас душа умрлих и за здравље живих. Сврха завјештања мање је у индивидуалном а више у колективном интересу: завјештаји се праве не само за здравље и душу домаћина, који, по правилу, прави завјештај, већ и за здравље живих и душе умрлих чланова породичне групе. Подготовка, ако се завјештањем задире у заједнички иметак. Преко домаћина прави се неки вид колективног завјештаја. Држи се да старешина куће заступа Кућу”..... и пред Богом”.¹⁶ Руковођена сопственим интересима, а уз ослонац на богату традицију српског средњовјековног и византијског права, црква је присвојила тестаменат, консакрирала га као акт светиње а вољу тестатора дигла на степен завјета предака који се без поговора извршава.

Одбојношћу према тестаменту родовско друштво у Црној Гори и Сјеверној Албанији опире се своме опадању. Завјештајем се задире у стожер — непокретну имовину која је основ колективитету рода, нарушава се обичај уходан генерацијама да је стожер неотуђив и отвара продор туђину у род. Стога се друштвена свијест нетолерантно односи према њему, чак и онда када је настанком приватне својине објективно створена основица за пуније тестаментално располагање. Рецидивни оваквог схватања живи су и јако присутни у законодавној и свакодневној обичајно-правној пракси оба подручја. Непокретна имовина (њива, ливада, врт или виноград, шума, ред на каналу за наводњавање водом) може бити завјештан „само за душу” односно цркви (105 КЛД-а). Ни пословима интер вивос, по Бечову, није се десило да би у Сјеверној Албанији, земљиште, воденица или ред на каналу за наводњавање били продати некоме изван села. Неће ли да га купе сродници или сусједи сељани ће га откупити како се неби десило да им странац дође у село (објашњење уз 461 КЛД-а).

док према § 107 КЛД-а ко год жели да своју ствар остави цркви слободан је и нико га у томе не може спријечити. И даље, ако неко оставља нешто за душу свакако му треба сагласност браће од стрица (напомена уз § 105). По Cozzi-ч, опет, овлашћен је тестатор да врши завјештања у побожне сврхе, неограничено до вриједности читаве заоставштине. Но уз услов да последња воља буде изражена усмено у присуству два свједока и по могућности у присуству заинтересованих наследника, што ће доћи да присуство и сагласност презумптивних наследника није апсолутни услов за ваљаност опоруке (Cozzi op. cit., 17 § 11, pag. 247). Осим утицаја цркве, могуће је да су оба кодификатора, давали превагу једном или другом племену у Сјеверној Албанији. Gjeçovljeva кодификација често има у виду стање у Миридитима. У Црној Гори, у XVIII и у првој половини XIX вијека, некретнинама обично тестирају „саморанци”, људи и жене који су без порода, чија је кућа пред „угасом”. Задругар тестира са својом особином — посебном имовином која је најчешће у покретним стварима. У „ископању” — немању порода види се божја казна од које се откуп тражи у завјештајима цркви. „Саморанци” стога праве завјештаје у корист Цетињског манастира (прилог Стане Драгове од 20. IX 1761. тестаменат Стојаче Станишине од 28. III 1743, прилог Живка Шпадијера од 1. III 1752, Записи, Цетиње, април 1938, стр. 227; Записи новембар 1937, стр. 288; Записи, фебруар 1938, стр. 99). Аналогно, тестаменат је код старих народа од никаквог или слабог практичног значења. Код Германаца тестаменат не постоји, имање наслеђују дјеца („heredes tamen successorisque sui cuique liberi, et nullum testamentum” — Tacito, La Germania, ... cap. XX, pag. 23).

¹⁶ АИИ, и списи из Бац XVI, 27, Насљеђство, стр. 16, одговор на питање 39.

Нико не може отуђити своја непокретна добра а да претходно не понуди ближику па тек ако ова одбије може је продати странцу.¹⁷ На сличан начин конституисано је право прекупа у корист ближике и сусједа у правилу 15 Петровог законика и у правилу 45 Законика књаза Данила: продавац непокретне имовине дужан је претходно понудити ближику па онда мергинаше, не хтједну ли они купити „... онда слободно нека продае кому може у свое село или у свое племе“...”. Давањем могућности тестатору да тестира у корист цркве, без услова, и непокретну имовину један је од фактора растакања компактних родовско-племенских група. Став цркве је овдје, без обзира на њену мотивацију и субјективна одређења, објективно прогресиван. Но, настојања цркве да своје интересе, заођенуте у вјерске догме, подигне на степен обичајно-правних правила наилазила су на снажан отпор родовско-племенских група. Отуда контроверзије у § 115, 107, 105 КЛД-а код завјештавања цркви. С једне стране прокламује се да је завјешталац сасвим слободан у располагању ако тестира цркви а с друге се утврђује да тестатор који дјеце има не може правити завјештај. У Црној Гори исто тако тешко да ће ико имовину завјештати ако дјеце има. У Албанији отац није слободан ни у располагању са сопственим дијелом а да располаже са дјеловима синова „... неће му ни на памет доћи“.¹⁸

Снажном отпору рода завјештајима чији су предмет некретнине, макар оне биле за душу, црква је чинила уступке и правила је компромисе што је видљиво из самог КЛД-а: сваки је слободан да свој иметак завјешта цркви; међутим браћа од стрица завјештаоца који није оставио наследнике могу откупити од цркве земљу и стоку њој завјештану, стим да противувриједност ове имовине предају цркви (§ 107 и 110 КЛД-а). Код тестаментна црква је, и поред таквог отпора, показивала особиту упорност. Она је монополисала право на формално уређење тестаментна, идентификовала га са актом који се прави „на умрлом часу“ чија се садржина исцрпљује у завјештајима за душу.¹⁹ Свештенство се није уздржавало ни од непосредне пресије на савјест умирућих вјерника²⁰. У Албанији, црква је себе, као посебног имаоника, издигла изнад закона, наложила легат у корист

¹⁷ Cozzi... 11, § 3, pag. 243.

¹⁸ Као под 16., одговор на питање 48.

¹⁹ „Највише се тестаменти чине на смртној постељи док је у добру животоу мало га ко чини“ (АИИ, исписи из БАЦ XVI, 27, одговор на питање 47).

²⁰ Поменута Наредба Митрополије црногорске број 673 од 10. маја 1891. године, једини пропис у Црној Гори који се бави формом тестаментна, упућена је подручном свештенству. Она указује на злоупотребе које поједини свештеници чине приликом исповиједи наговарајући лице које исповиједају да прави завјештај и „... да што нибуд за своју душу одребује цркви или свештенику“. Као предохрана против таквих злоупотреба налаже се да, приликом прављења завјештаја, код боника буде присутна и његова родбина, писар и два свједока. На овакве злоупотребе упућује и Богишићева граба: У Црној гори „Има примјер да поп и калуђер једном изагнаше чељад из код боника те они сами с' њим написаше тастаменат у коме се набе да је више оставијо цркви него робацима“ (АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 27, одговор на питање 54).

цркве и онда када га умрли није оставио²¹. За неизвршење тестамен-та, запријетила је религиозним, трансценденталним казнама, особито ефикасним за „недозрелу“ свијест племенског човјека. Отуда тестаментално наслеђивање у свим аспектима, како у Црној Гори тако и у Сјеверној Албанији, носи печат снажног присуства цркве.

Правна природа завјештаја не одговара физиономији тестамен-та у модерном наследном праву. За разлику од модерног тестамен-та, једностране изјаве воље, завјештај какав је познат у обичајном пра-ву не би могао произвести дејство ако би био прављен тајно, мимо и против ближике и јавности. Тврди је обичај у Сјеверној Албанији и у Црној Гори да приликом остављања наредбе последње воље буду присутни угледни људи из братства и села као свјedoци и ближа род-бина умирућег: онај ко оставља завјештај дужан је позвати брата од стрица и већнике из свога рода са свјedoцима који ће ставити прст на писмено са тестаментом (§ 106 под и) КЛД-а). Тако је и по већ поменутој Наредби о завјештајима Митрополије црногорске. Макар прећутно — таците са садржином тестамен-та треба да се сагласе срод-ници и представници братства и села. Такав завјештај има елементе уговора — двостраног посла и неспојив са класичним тестаментом. Макар завјештај чинио „самораник“, што је код Црногораца и Ал-банаца чест случај, његова моћ и воља располагања је стегнута: вла-штина над имовином која је предмет завјештаја није апсолутна, на њу имају право и други. „Ископштину“ наслеђују најближи брат-ственици завјештаоца, а у недостатку њих племе. Син се не може искључити из наслеђа заједничке имовине јер ни отац — домаћин куће није њен потпуни власник. Имовина је и за живота завјештаоца оптерећена правима у корист трећих: правом пречекуповине у корист братственика за случај да се прода, правом пошаше, у корист ближике, последије скидања фрута и др. Отуђењем имовине изван рода гасе се ова потенцијална права родбине завјештаоца. Јавност завјештања, присуство и сагласност ближике, предохрана су против могућег рас-полагања имовином изван рода, родбина је учесник у завјештању јер ово дотиче и њена права. Без њеног пристанка нема ни ваљаног за-вјештања. Завјештање мора бити у складу са интересима ужег по-родичног и братственичког круга. Тек код завјештања за душу које је црква дигла на ниво дуга према божанству, воља завјештаоца је, мада и ту има отпора ближике завјештаоца, пунија и слободнија, За-вјештајем се, у правилу, не именује наследник, нема универзалне сук-цесије, обично се прави распоред са имовином у корист цркве или у кругу братства односно лица која би иначе, и без завјештаја, била позвана да наслиједе. У хомогенијем црногорском и албанском дру-штву не може стога бити ријечи о тестаменталном наслеђивању у ужем смислу, осим ако се тестаменат узме шире: као форма у којој

²¹ Црква не одговара по световним законима. Световни закон не мо-же наметнути цркви никакав терет већ је дужан да јој укаже подршку. Ако умрли не остави завјештај, његова браћа од стрица треба да мисле о његовој души. Ако они ту обавезу пренебрегну људи из рода умрлог и већници села, при диоби заоставштине, одредиће наследницима умрлог... што имају да дају у корист цркве” (§ 3 и 113 КЛД-а).

се може изразити свака наредба последње воље, независно од институцио хереди.²²

Не само тестаменат већ и право жене да наслиједи нарушило би компактност рода. Чврсто јединство између живих и мртвих, веза међу генерацијама, држи се преко мушких. Основица те везе је заједничка непокретна имовина, која је статична, мијењају се само генерације које је уживају. Род бјудно бди над њом и кад је ријеч о основној егзистенцијалној имовини опире се сваком продору туђина: крв и земља никад се не заборављају.²³ Црногорска и албанска племена су егзогамна, брак унутар братства и племена је запријеђен. Право жене да наслиједи значило би пренос имовине из рода у дом што би, боље него ишта друго, расточило род. Стога је наслеђено право жене веома ограничено, његов интензитет је најсигурнији показатељ родовско-племенских и приватно-својинских елемената у крилу црногорског и албанског друштва. То право је тим слабијег интензитета уколико се иде у дубљу прошлост и уколико су ова друштва хомогенија и слободнија од приватно-својинских односа.

Жена је торба за ношење дјетета које даје Бог²⁴. Она се, уствари, не одваја од очине куће, тек што иде као у неки закуп²⁵ у мужевљевој кућу да би му донијела дјецу и осигурала наставак рода. Појава домазетства скоро је непозната, такав појединац био би „исчупан“ из своје средине и изложен презиру. Углед и положај жене у сразмјери су са њеном репродуктивном моћи, мајка је особито поштована поготову ако рађа мушку дјецу која су субјекат рода и родовске традиције. Неожењене и неудате не подносе и презиру, макар то закон не осуђивао. Зову их „уклетвом“. Муж је овлашћен да неплодну жену отпусти. Пород, у сваком случају, припада мужевљевој кући.

Основна је порука архаичног црногорског и сјеверно-албанског наслеђеног обичајног права да жена неће наслиједити, пречи су у наслеђивању мушки наследници по очиној лози. Код Албанаца они имају првенство испред жене, макар са оставиоцем били у стотом степену сродства (§ 97 КЛД-а). Једнако као права и обавезе из крвне освете, односно сва права која закон признаје само мушкима, као што је својина на земљу, жене неће никада наслиједити „... биле оне рођене или доведене у племе...“²⁶ „Пустошина“, заоставштина без мушког наследника, дијели се на ближе сроднике по мушкој линији, а у недостатку њих иде братству и племену, наслеђство, боље речено чување и уживање имовине без мушког наследника, прелази на њихове породичне, братственичке и племенске колективе. И то све

²² A. Silajdžić, Testamenat u šerijatskom pravu, Sarajevo 1941, 77—78.

²³ „toka e gjaku nuk harrohen kurr“ (Cozzi... 11, § 3, par. 243). У Брнским племенима (Жучи, Васојевићи) доминантна је сточарска привреда која почива на искоришћавању колективних планинских пашњака. Обрадиве земље у приватној својини, у старије доба, јако је мало. Племенско право није допуштало продају појединачног права на употребу „планине“ осим кад би племеник продао кућу и баштину и отседо. Раније се ни у том случају није допуштало насељење странцу. Сами братственици би отплатили ту имовину и тако би спријечили усељење јабане у комуналну испашу (Р. Вешовић, Васојевићи, Сарајево 1935, 70, 71).

²⁴ Mark Sadiku, op. cit., 18, pag. 277.

²⁵ G. Valentini... op. cit. 169.

²⁶ B. Palaj, Sul Kanun delle Montagne, Studime e tekste, Dega I, Juridike № 1, Roma 1943, 131.

док се сродство, било оно стварно или фиктивно, може доказати. Ни онда када је у Црној Гори прописан да „лутош” иде држави (правило 57 Даниловог законика) није било случаја да се ова заоставштина преда „у народну касу” јер се „вазда близике нађе”.^{26a}

Жена, приликом удаје, може однијети из рода особину — посебну имовину која је у ружу, накиту, обично покретним стварима. Но, и ова имовина привремено је одвојена од жениног рода. За случај њене смрти имовина се враћа кући из које је однијета, сем ако би је жена тестаментом оставила својој дједи.²⁷ И оно што у Црној Гори отац поклони кћери (у Сјеверној Албанији отац и кад нема синова не може кћерима завјештаје чинити — § 108 КЛД-а), узима се, за случај да кћер не буде имала дјеце, као позајмица и по њеној смрти враћа се њеном роду односно браћи или братанићима „... као и остали зајам који се узајми милу човјеку”.²⁸

У првој половини и средином XIX вијека у Црној Гори ово правило о потпуном искључењу жене из наслеђа није апсолутно: кћер ће наслиједити очинство ако нема браће (правило 53. Даниловог Законика)^{29a}. То је знак распада колективне породице — кућне заједнице и превласти ситне — индивидуалистичке породице у чијој су основи приватно својински односи, још увијек оптерећени родовским елементима. Са приватно својинским односима настаје наследно право као „право” односно наслеђство као однос подиже се на степен правом заштићеног односа. Ма колико албанско друштво, у то доба, било компактније и конзерватније, посебно у друштвеној свијести, развитак наследног права жене у његовом крилу, истина спорије, иде у истом правцу као развитак истога права у црногорском друштву. Клице тога права у Сјеверној Арбанији су у вирџинешама — завјетованим дјевојкама и дјевојкама тјелесно и душевно недостат-

^{26a} АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 33, опаске о Даниловом законнику, стр. 8, примједба уз чл. 54.

²⁷ „Ne'il marito, né i figli hanno diritto sugli effetti, peculio, risparmi, o eventuali sostanze della moglie e rispettivamente della madre; ma, alla sua morte, legittima erede n'è la sua famiglia paterna — gjinija —; ed in mancanza di essa i più prossimi parenti della sua vëllaznija. Può però di sua ultima volontà dichiarare eredi i suoi figli, ed in tal caso non si impugnano mai le sue ultime disposizioni” (Cozzi . . . , 17, § 9, pag. 247). Слично као у Сјеверној Албанији је у Црној Гори. Али само кад је ријеч о заоставштини умрле бездјетне жене (жену која има дјecu наслиједила би дјеца, муж никако). „Ако би дјевојка кад се уда понијела какво имуће од родитеља своје, а умрла би без дјеце, онда се све ово имуће и све оно, што би она са овием имућем стекла, има подјелити на њену браћу, или ако нема браће, на сестре; ако ли нема ни сестара, онда на близикју” (правило 56 Даниловог Законика). Што је, дакле из очина рода то се томе роду и враћа, напротив што је муж купио то њему и остаје.

²⁸ Протопоп Николаа Калуберовић чини 12. јула 1808. године поклон својој удаатој кћери Јовани у виду сувластничког дијела хана стим да ова може поклоњену имовину за случај своје смрти оставити својој дједи. Ако дјеца не буде имала да се имовина врати њеној браћи или братанићима. (Црногорске исправе XVI—XIX вијека, Цетиње 1964, 102, 103.)

^{29a} Право претстављања, иако у окрњеном облику, јавља се и код одиве. Умре ли кћер безбратница прије оца а удаата је, њену оставштину, по праву претстављања, наслеђују њена дјеца. Но, у оставштину кћери не иде „особљак” (кућа, гувно, зграда, појата, обори). То бестеретно остаје женином роду који се опире и тако крњем праву одиве (Црногорске исправе XVI — XIX вијека, Цетиње 1964, 115, 124, 152).

ним које су неспособне за удају; и једне и друге остају на очинству, уживају га до своје смрти, али без права да га отуђе.²⁹ Њихово право на ужитак очинства очевидно се развијало у правцу пуног наслеђеног права на њему, права које укључује у себе и право на располагање (иус абутенди) као што је и право на наслеђство неспособне удаваче у Црној Гори, истина раније него у Сјеверној Албанији, прерасло у потпуно наслеђено право.³⁰

Закључак о крајној запостављености жене у наслеђству код Црногораца и Албанаца, на који се доста често nailази у нашој историјско-правној литератури, поједностављен је и последица је робовања модерним стандардима, формираним под снажним утицајем римског права. У друштву са развијеним родовским елементима ни мушкарац није наследник у класичном смислу. Имовина се не преноси на појединца већ на породицу којој припада наслеђство³¹, појединац, па био то и мушкарац, исцрпљује своје право „наслеђства“ на домаће добро (које је остало од прошаних а мора се сачувати будућим генерацијама) у посједу и плодоуживању овога добра. Иако слабијег интензитета, слична права има и жена па била она у кући робена или доведена. Удајом она губи ова права у роду али их стиче у дому, гаје исто тако има право на плодоуживање имовине и подмирења свакодневних потреба. У замјену за ова права жена привређује, на њој је терет домаћих и пољских радова, њеном удајом род губи корисног члана јер се у условима натуралне привреде и оскудне природе може опстати са већим квантумом радне снаге. Терет опреме дјевојке је стога на мужевљевој дому који уз то дугује женином роду неки износ у име обештећења за губитак дјевојке — радника која је, по свједочењу странаца, често као служавка и товарна животиња.³²

Посебним установама род штити жену која обудови. Положај удове Албанке која има дјецу а остане у кућној заједници, иза смрти мужа, битно се не мијења. Она и даље ради у кући, има право на опскрбу свакодневним потребама. Ако удова нема дјече враћа се у род и носи са собом хаљине. Има ли само женску дјецу има право на ужитак мужевине док се кћери удају³³. Бива да се кћер, на инокосном домаћинству, жртвује и не уда се како би њена мајка остала на имовини до смрти³⁴. Удовица у Црној Гори остаје у мужевљевој кућној заједници и храни се у њој до смрти. У индивидуалној породици таква удова има право да ужива дио свог мужа^{34а}. Послије њене смрти

²⁹ А. Јовићевић, Малесија, СЕЗ, књ. XXVII, Београд 1923, 96.

³⁰ Наредбом црногорског Великог суда о наслеђству од 27. II 1891. године (тач. 6), већ постојеће право тјелесно и умно недостатне неудаваче на ужитак очинства конституисано је као потпуно наслеђено право. Таква дјевојка „... добива прави дио од очинства при дијелу с браћом и власна је с њим располагати на исти начин као и њена браћа“ (Зборник судских закона... II, 190).

³¹ Cozzi, op. cit. II § 3 i 17 § 3, pag. 240, 246.

³² А. Degrand, Souvenirs de la haute Albanie, Paris 1901, 150.

³³ А. Јовићевић, н. б., 96.

³⁴ И. С. Јастребов, Стара Србија и Албанија, СКА, Споменик ХLI, Београд 1904, 190, 191.

^{34а} Право удове на ужитак, упркос отпора мужевљеве близике која понекад хоће да удову отјера са мужевине, обичајем је тврдо ујемчено и муж је не може тога права лишити (Правни зборник Подгорица, 7—8/1936, 4).

мужевина се ослобађа терета удовичког ужитка и прелази на законске наследнике (правило 50 Даниловог законика. У Црној Гори и Брдима, ако се удова преуда и одсели са мужевљево заоставштине, има право на остојбину (неки еквивалент за труд који је уложила у мужевљеву кућу). Остојбина је у новчаном износу чија висина зависи од времена које је удова провела у мужевљевој кући и од чињенице да ли у дому оставља дјецу (правило 52 Даниловог законика³⁵. Губитком права на ужитак жена стиче право на остојбину, та два права не кумулирају.

Не може се, према томе, положај жене у црногорском и сјеверно — албанском обичајном праву цијенити са становништва савременог насљедног права. Обичајно право израдио је и тврдо ујемчило низ заштитних имовинских установа које јемче права жене у роду и дому. Женина права у мужевљевој кући под будним су надзором њеног рода. Потенцијална могућност реакције и освете од стране рода, за случај да права његове одиве буду злоупотребљена у мужевљевој кући, чини да та права, у друштвено оправданој мјери, буду поштована.

Насљедство у Црној Гори и Сјеверној Албанији прожето је патернализмом и снажним рецидивима персонализма. Оно није само имовинска сукцесија, следовање у имовинско-правне односе умрлог, као што је то у савременом насљедном праву. Преко насљедства не продужава се једино имовински субјективитет већ у извјесној мјери и личности оставиоца, у личности потомка наставља да живи личност претка. Још за живота, племенски човјек је закупањем мишљу да иза себе остави мушког насљедника, да би му имао ко име споменути, насљедника који ће продужити култ породице, славу, преко кога ће се наставити генерације, живот и спомен рода. Слично старим Германима, Црногорац и Албанац наслеђује и пријатељства и непријатељства свога оца и својих ужих сродника³⁶.

Остајући на заоставштини умрлог, насљедник ступа у његове имовинско-правне односе, осим тога дужан је да врши и обавезе везане за личност оставиоца: остане ли кућа на дјевојке — удаваче, најближи брат од стрица или ће их довести код себе или отићи код њих, бринуће се о њиховом одгоју и удаји, спремати ручкове који се дају „за покој душе умрлих“, ако дјевојке умру у њеној кући прије удаје. О мушком дјетету — сирочету, без оца и мајке, све док порасте брину браћу од стрица. Њихова посебна обавеза је да му до пунољетства (15 год.) сачувају стоку и имовину (92, 93, 96, 100 КЛД-а). Дјевојкама које су без оца, насљедник, био то брат или ближи сродник, обезбеђује, послје њихове удаје, „право родовања“ као посебно право. То је неки вид замјене за изгубљено насљедство. Остављајући, наиме, очинство роду, одива има право на посјете, лијеп дочек и даривања од стране својих најближих сродника по оцу, иначе насљедника њеног очинства (§ 101 КЛД-а). Тамо гдје су браћа, род даје опрему дјевојци и чини трошак око њене удаје. Она од имовине у име насљедства не прима ништа. Остаје јој, међутим, право да родује: о великим праз-

³⁵ С. Дучић, Живот и обичаји племена Куча, СЕЗ, књ. XLVIII, Београд 1931, 25.

³⁶ „Suscipere tam inimicitias seu patris seu propinqui quam amicitias necesse est ...” (Tacito, Germania ... cap. XXI, pag. 23).

ницима и преко године, сама или са дјецом, ако их има, има право да долази у род и да родује колико хоће, да је тамо примају браћа, снахе, синовци, са нарочитим поштовањем, да се понаша не као сваки гост већ као заповједник своје врсте и да приликом испраћаја из рода буде богато дарована³⁷. Право родовања одиве у Црној Гори (гаје се иначе њено насљедно право пробија раније него у сјеверној Албанији) терети не само њену браћу већ и њене ближе сроднике по оцу. Услов је да су насљедници на имовини умрлог, односно на очинству одиве³⁸.

Особити је положај оружја у насљедству. Ратнички предестинирано црногорско и сјеверно-албанско друштво његује култ оружја, култ јунаштва и мушке храбрости. Значење оружја је егзистенцијално. У условима племенске искључивости и ксенофобије те разарајуће крвне освете оружје је синоним опстанка: ко је јачи и способан да се брани тај и преживи. Оно је услов сваког привређивања, оружјем се отимају и бране комунска пасишта основица сточарске привреде тада основног занимања. Пљачкашка привреда је важан, некад и пресудан, извор средстава за опстанак, нарочито у Брдима и Сјеверној Албанији. На посебно значење оружја указује и позната склоност Црногораца и Албанаца да се јавно ките скупоцјеним, златом и сребром окованим оружјем³⁹ које некад вриједи као читава имовина. Оружје је не само материјално добро, оно је и морална снага, јавно се носи, саставни је дио личности, човјек без њега је ништа. Путем наслеђивања оружја предак преноси на потомка неки дио своје личности. Одузети неком оружје значи најгрубљи напад на част и ниподаштавање основних етичких вриједности, губитак права на ношење оружја раван је грађанској смрти⁴⁰.

Култ оружја и призив ратничке оријентације друштва јако је присутан у обичајном насљедном праву црногораца и албанаца. Потпуни насљедник је, уопште, онај ко је способан да носи оружје. А то је мушкарац. Жена не наслеђује нити носи оружје. У Сјеверној Албанији, за случај диобе међу браћом, оружје се даје најстаријем брату (§ 70 КЛД-а). Код Црногораца, у случају „ископштине“, односно куће без мушког порода, оружје иде „најближој мушкој глави“ (правило 53 Даниловог Законика), позваној, иначе, да брани припаднике свога рода. Средином и у другој половини XIX вијека, некад освјештано правило да жена не наслеђује оружје „нагрижено“ је општом дезинтеграцијом црногорског друштва. Отац може „аманетом“ кће-

³⁷ С. П. Вулетић, О примјени насљедног права одива у Црној Гори, Правни Зборник 1—2, Подгорица 1936, 8, 9.

³⁸ Беклићки главари врше диобу имовине између синова Баја Иванова и братучеде им, кћери покојног Лабуда Иванова, и обавезују их да јој дају очинство и обезбиједе право коришћења заједничког метеха. По њеној удаји да јој братучеда плаће баштину, да метех, кућа и окућје остане бестеретно за њих, а њој остаје право родовања: „А пошто би се удала, да јој баштину плаће сви четири брата што изговара ова карта, а метех и остали хособљак, остаје за њих, а њојзи да је доходак и дочекај сестри у браће и у своју родбину“ (Црн. исправе XVI — XIX вијека, Цетине 1964, 184).

³⁹ В. М. Г. Медаковић, Живот и обичаји Црногораца, Н. Сад 1860, 176, 177.

⁴⁰ У албанском обичајном праву нема умира и опроштаја ако је оштећеном убијен гост, извршено насиље над женом, или му је украдено оружје (G. Castellatti, op. cit., 117).

рима завјештати и оружје (правило 53 Даниловог законика); умре ли отац, иза кога су остале кћери, његово оружје наслеђује његов брат, стриц дјевојака, по стричевој смрти дио у оружје носе и синовичне.⁴¹

„Осавременавање“ наследног обичајног права у Црној Гори и Сјеверној Албанији, његова стандардизација у модерном правно-техничком смислу (повођење живе материје наследног обичајног права под стандарде савременог права о законском и тестаменталном наслеђивању⁴², „параграфирање“ тога права, буквално преношење норми о потчињености жене у класичном патријархалном друштву у свијет црногорског и сјеверно-албанског наследног права озбиљно смета објашњењу структуре племенског друштва у Црној Гори и њој сједним албанским племенима.

QUELQUES MESSAGES DU DROIT COUTUMIER DE SUCCESSION AU MONTÉNÉGR0 ET DANS L'ALBANIE DU NORD

Résumé

Le droit coutumier de succession au Monténégro et dans l'Albanie du Nord, a gardé, jusqu'à récemment, certaines institutions relatives à la succession et au droit de succession qui sont devenues obsolètes, il y a plusieurs siècles déjà, chez les autres peuples européens. Les récidives de ce droit vivent même de nos jours dans la pratique journalière. Le traitement de ce problème rend possible de pénétrer plus complètement notre passé le plus reculé et de connaître mieux la structure de la société monténégrine et de celle de l'Albanie du Nord. Cette étude est d'un intérêt spécial pour les recherches sur les liens mutuels et l'interdépendance des tribus de Monténégro, de Brda et de l'Albanie du Nord qui vivaient, pendant des siècles, dans une symbiose sociale.

Le droit coutumier de succession dans l'Albanie du Nord et dans la région de Brda est plus „archaïque“ que dans le vieux Monténégro. La résistance que les habitants de Brda et les Albanais opposaient aux institutions du droit de succession moderne, institutions qui se forment sur la base des rapports croissants de propriété privé, était plus forte et plus durable que ce n'était le cas avec les Monténégrins. Dans le vieux Monténégro, plus tôt qu'en Albanie et dans la région de Brda, disparaissent les institutions gentilices, parmi lesquelles aussi „l'héritage“.

⁴¹ Пресуда Сената, IV бр. 23 од 2. II 1873, у спору око наследства Мигра Томова Лазовића из Куча и синовичина му (Правни зборник, Подгорица бр. 1/1935, 32).

⁴² И у савременом наследном праву диоба наследства, обзиром на основе позивања на наслеђе, пати од недоследности и термилолошки је нејасна. Строга подјела на законско и тестаментално наследно право тешко се може прихватити ако се зна да и тестамент има свој основ у закону сједне, а саруге стране да и законско наслеђивање прећутно садржи оставиочеву вољу. Наиме, ако није правно тестамент оставилац се прећутно сагласио са законским наследним редом који, иначе, привилегише његове најближе сроднике.

Par sa répugnance pour le testament et le droit de succession de la ferme, la société gentilice monténégrine et nord-albanaise s'opposait à sa désintégration. A l'époque du plein essor de cette société il n'y avait pas de propriété privée et, par conséquent, ni de droit de succession dans le sens classique. L'héritage n'était autre chose qu'une succession d'usufruitier les générations se succèdent, l'une après l'autre sur le patrimoine -pivot qui est dans la base de la gens et qui est inaliénable. L'héritier, si l'on peut parler du tout de l'héritage, est la gens et non l'individu. Une telle succession implique des traces sérieuses du personnalisme. Elle n'est pas uniquement la succession des défunts quant à leurs biens, mais aussi, dans une certaine mesure, leur succession personnelle. Dans la personne de l'héritier continue son existence celle de l'ancêtre.

L'auteur préconise un abord méthodologique différent du traitement du droit de succession au Monténégro et dans l'Albanie du Nord. Il considère que, dans certains travaux, ce droit été „modernisé”, évalué au moyen des critères contemporains et conformé aux standards du droit moderne. Une telle attitude envers ce problème empêche le traitement correcte et gêne l'interprétation de la structure de la société tribale au Monténégro et dans l'Albanie du Nord.

Бурица КРСТИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

НЕКЕ ПАРАЛЕЛЕ У САВРЕМЕНОМ ИСТРАЖИВАЊУ ПРАВНИХ ОБИЧАЈА

Последњих година у светској историјско-правној науци, а такође и, нарочито, у балканолошким, односно југоисточно-европским проучавањима, бележи се релативно оживљавање интересовања за правне обичаје — тај занимљиви феномен правне и опште културе народа. У овим изучавањима посебно су активни правници, етнологзи и историчари, иако има радова, нарочито кад је реч о специфичним питањима од савременог значаја, и из других научних области, као што су психологија, антропогеографија и социологија. Притом, поред радова који су ужег обима — чланци и реферати на научним скуповима — има и оних који се у потпуности односе на поједине аспекте обичајноправне тематике. Нарочито је, последњих година, велики број реферата и саопштења о правним обичајима и они, уствари, представљају најбоље показатеље најновијих научних резултата постигнутих у поменутих истраживањима.

Тематика правних обичаја најчешће је обрађивана са историјско-правног гледишта, иако има примера и давања претежно савремених димензија феномену обичаја у праву, који је у свом дугом ходу кроз историју цивилизованог друштва, са усавршавањем друштвене и правне организације играо, углавном, све мању улогу у правним системима у свету. Повремено је проблематика правих обичаја и њихова улога у ранијем и савременом праву привлачила пажњу и најшире светске правне научне јавности, што се огледало, на пример, на међународним конгресима упоредног права одржаним у Бриселу 1958. и Хамбургу 1962. године,¹ на којима су међу најзапаженијим били реферати посвећени обичајном праву — Ц. Смит, Проблем редиговања обичајних права — интерес, тешкоће и методи; Ж. Годме, Снага закона и снага обичаја у старом веку; Ц. Жилисен, Закон и обичај у историји права до средњег века; Ц. Монтроуз, Употреба

¹ Види J. Th. De Smidt, *Le problème de la rédaction des droits coutumiers: intérêt, difficultés, méthodes, rapport général*, Bruxelles, 1958, као и *Rapports généraux au VIe Congrès international de droit comparé*, Hambourg 1962, 865.

правних категорија у проблематици компилације обичаја и кодификације.²

Ових неколико набројаних радова представљају концизне синтезе али и продубљене анализе новијих достигнућа савремене правне науке у области значаја и методологије изучавања правних обичаја у прошлости и данас. Стога у сваком научном подухвату у овој области о њима се мора водити рачуна као о савременој и уводној грађи за осветљавање и упоредно пласирање проблематике обичаја правног карактера и у балканолошким релацијама.

Посебну пажњу заслужују и радови из овог домена у Румунији, Југославији, Грчкој и Бугарској, а такође и у Албанији. Овај напис посвећен је, стога, селективном приказивању неких научних резултата и методолошких приступа у споменутим земљама, са првенственим циљем да се укаже на поједине тенденције и паралеле у савременом проучавању обичаја правног карактера.

Интензивна изучавања ове врсте у Румунији обележена су именима као што су, примера ради, Ливиу Марку, Георг Кронц, Валентин Георгеску, Ромулус Вулканеску, Василе Барба. Међу запаженим обимнијим радовима треба споменути Правну етнологију Р. Вулканескуа³, у којој је, пре свега, изложена садржина, методологија и проблематика испитивања правне етнологије, као дисциплине карактеристичне и за изучавање развоја румунске културе такође и током двадесетог столећа. Овај аутор дао је и прву синтезу у румунској литератури једног полиморфног система румунског обичајног права, укључујући и анализу идеја народа о правди, заснованој на богатој грађи прикупљеној са терена и из архива, већином од стране самог аутора. У томе раду постављена су и теоретска образложења о појединим сродним дисциплинама, као што су правна географија⁴, правна антропологија, правна социологија и правни фолклор.

Истраживања Вулканескуа довела су до закључка да се обичајно право налази и у пословицама које колају у народу, у усменој традицији, у узусима и свакодневној пракси и активностима, а, поред тога, фиксирано је и у службеним документима и актима локалних канцеларија у румунским областима. Њега такође, иако ређе, треба тражити и у самим правним писаним нормама. У основи обичајног права, према овом румунском теоретичару, леже одређени принципи створени кроз вековну примену и искуство, и у томе је, свакако, један од главних разлога његове снаге у пракси.

У суседној Румунији је, према томе, обичајно право материја која се и у послератном периоду интензивно изучава са разних углова гледања, а акценат се ставља на поједине специфичне сегменте тога права, као што су групе обичајних регула о сточарској активности (пасторално обичајно право), а затим о сродничким односима, отуђивању пашњака и стоке, о колективној одговорности и др.

Веома подробна изучавања обичајног права у Румунији обавља и Ливиу Марку и његови одлично документовани радови заслу-

² Оп. cit., 9, 53 и 171.

³ R. Vulcanescu, *Etnologie juridica*, Bukurešt 1970, 339.

⁴ О правној географији види и П. Сана, *Савремени трендови у афричкој правној географији: дифузија правних система*, Страни правни живот, бр. 78/1973, Институт за упоредно право, Београд, 3—14.

жују сваку пажњу савременог балканолога.⁵ Начелна основица овог аутора садржана је у следећој синтетичкој концепцији о обичајном праву: „стари правни обичаји, који су познати и који су се примењивали на тлу југоисточне Европе све до половине двадесетог века, вуку своје порекло из потребе регулисања, у елементарним облицима, материјалних односа међу члановима друштва“. Аутор овог рада имао је прилике да са Маркуом краће време врши испитивања обичајног права у неким сточарским регионима Румуније (источни Карпати) и да тако констатује многе сличности у питањима методолошког приступа и обраде прикупљеног материјала. Упитници које је, притом, овај румунски аутор користио инспирисани су радовима „румунског Богишића“ Богдана Хасдеуа, али су детаљно разрађени у складу са савременим потребама и правном систематиком. Притом Марку иде и шире и обухвата питањима своје анкете и сродне области од значаја за разумевање правних обичаја — морал, етнологија, социологија, историја, географија и др. Тако се у једном упитнику, који садржи 175 питања, у уводном делу налазе општа питања која се, прво, постављају старијим познаваоцима обичаја и прилика у насељу, пре приступања детаљнијем испитивању самих правних обичаја (на пример, шта се говори о обичају у селу, шта о праву и правичности, о поштењу.⁶ У другом делу реч је о организацији села или насеља — ко је најважнији у селу, ко се позива на савет, положај старих људи уопште у сеоској заједници итд.

Овај занимљиви упитник садржи и питања, која се односе, као што је споменуто, и на сродне дисциплине, а има питања и о старим мерама, о разноврсној терминологији, о сродничким односима, да би главнина упитника била посвећена читавом низу правно значајних обичаја. Сва питања, притом, имају и посебну квалификацију, то јест, формулисана су на следећи начин: како је некада било — како је сада.

И поред ове велике активности у савременом испитивању обичајног права у Румунији, чињеница је да је велики део драгоценог материјала, који је у деветнаестом веку и почетком двадесетог прикупио Богдан Хасдеу (1838—1907), до данас остао необјављен и несистематизован. Ова примедба, нажалост, односи се и на богату збирку правних обичаја и резултата анкете коју је оставио савременик Хасдеуа Валтазар Богишић — и поред тога што има доста продубљених парцијалних радова заснованих на овом архивском материјалу.

И румунски историчари и историчари права, као, на пример, Валентин Георгеско, Георг Кронц и Петре Стрихан, доприносе изуча-

⁵ Quelques considérations sur les coutumes juridiques comme système normatif vicinal dans le sud-est de l'Europe (seconde moitié du XIXe s.), Bulletin AIESEE, No. 2/1972, 179; Formes traditionnelles d'élevage pastoral et systèmes d'organisation chez les Vlaques balkaniques, Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара у југоисточној Европи кроз векове, Зборник радова... САНУ, Посебна издања Балканолошког института, Београд 1976 (у даљем тексту „Одредбе...“), 67; Système normatif des peuples migrants sur le territoire de la Roumanie (IIIe — XIIIe siècles), Nouvelles études d'histoire, XIVe Congrès des sciences historiques, San Francisco 1975.

⁶ Intrebări privitoare la studierea obiceiurilor juridice din vechime (Borșa județului, Maramureș 1969 (и друга места).

вању обичајног права прошлости у овом делу југоисточне Европе, што представља неопходан услов за савремену оцену места и улоге правних обичаја. Нарочито треба истаћи упоредне анализе које врши В. Георгеско, који комплексно и синтетички посматра обичајно и позитивно право свих земаља овог региона. Он тако, на пример, с правом закључује да је у Албанији, а нарочито у планинским и брдовитим пределима северне Албаније, постојао снажан фонд обичајног права, који се структурално приближава таквом фонду у Црној Гори,⁸ с обзиром на сличне услове заосталости у развоју економске основице у обе ове балканске земље.

Југословенски историчари, правници, етнологзи, социолози и психолози, великим делом и на иницијативу Балканолошког института Српске академије наука и уметности у Београду, и његовог оснивача и руководиоца академика Васе Чубриловића, који се живо залаже за обновљена изучавања обичајног права и самоуправа на Балкану и у суседним земљама, с обзиром на значај те проблематике у историји права и историји уопште балканских и суседних народа,⁹ — последњих година дали су велики допринос. Тако су одржана два међународна научна скупа на иницијативу академика Чубриловића, чији су материјали објављени у издању Балканолошког института САНУ, а часопис *Balkanica* редовно објављује прилоге иностраних и југословенских аутора из те области у оквиру ширих балканолошких проучавања.

Уже теме које обрађују савремени југословенски аутори разноврсне су, а њихов највећи део окренут је историјским питањима и бацању нове светлости на постојеће и нове изворе, као и откривању нових или недовољно уочених феномена у овој области. Но, и поред тога, има и радова којима се посебно указује на савремену улогу и релативан значај одребених правних обичаја, нарочито у појединим ужим регионима у Југославији. У том погледу су карактеристичне планинске и традиционално сточарске области Црне Горе и Херцеговине у којима су историјски корени самоуправе и обичаја у сфери права веома дубоки. Један правац истраживања усмерен је, према томе, на интензивно теренско откривање савремених облика правних обичаја и њихових евентуалних реликата. Од савремених југословенских аутора, којих је релативно велики број, наводимо, искључиво

⁷ V. Al. Georgesco, *L'originalité du droit national des peuples du sud-est européen dans le contexte de la réception du droit romano-byzantin jusqu'aux XIXe et de la réception du droit occidentale au XXe siècle, rapport*, Bucarest 1974; G. Cronț, *L'institution des cojureurs en Valachie*, Обичајно право и самоуправа на Балкану и у суседним земљама, Зборник радова, Балканолошки институт САНУ, Београд 1974, 177 (у даљем тексту „Обичајно право...“); P. Sirihan, Bogdan Petriceicu Hasdeu, 1974; исти аутор, *Juristul V. P. Hasdeu și contribuția lui la istoria dreptului*, Studii revista de istorie, 4/1966, 723.

⁸ V. A. Georgesco, op. cit., 39.

⁹ У оквиру Балканолошког института САНУ у Београду, као што је познато, ради се још од 1971. године на дугорочном пројекту „Обичајно право и самоуправа на Балкану и у суседним земљама“.

примера ради, етнологе Мирка Барјактаревића,¹⁰ Николу Павковића,¹¹ Драгослава Антонијевића¹² и Петра Влаховића¹³. Они су дали радове из којих провејава савремени угао гледања и одређена ревалоризација и критика обичаја у правној сфери код југословенских народа и народности. Ти радови истовремено представљају интердисциплинарни допринос изучавању превасходно правне проблематике каква је обичајно право. Нарочито је пажње вредан обимнији монографски рад Н. Павковића о праву прече куповине.

У историјској обради ове широке тематике, укључујући и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, истичу се аутори као што су — увек само примера ради и без критичког вредновања — академик Бранислав Бурђев,¹⁴ академик Васа Чубриловић¹⁵ и Славко Димевски.¹⁶

Међутим, далеко је већи број правника и историчара права у чијим се радовима нарочито исказује оживљено интересовање за савремене аспекте обичајног права и самоуправа на Балкану. Од многих имена наводимо, опет, само неколико, упућујући за остала читаоца, пре свега, на два зборника радова поднетих на поменути међународним научним скуповима искључиво посвећеним обичајном праву, у оквиру САНУ, у Београду 1971. и 1975. године, као и на прву савремену опсежнију библиографију о обичајном праву и сродним гранама у монографији аутора овог чланка која треба да се објави током идуће године:¹⁷ Љубинка Богетић, која је дала и већи рад о комуницама у Црној Гори;¹⁸ Петар Стојановић, врстан познавалац историје позитивног и обичајног права Црне Горе — региона у Југославији који је најзанимљивији за изучавање обичаја са правном садржином;¹⁹ Авдо Сүћеска;²⁰ Ружица Гузина;²¹ Радомир Буровић,

¹⁰ О земљишним међама у Срба, 1952, 105; *Forms of Ownership as Types of Traditional Institutions in Yugoslavia, Balcanica III/1972, 455.*

¹¹ Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата — студија из правне етнологије, Институт за упоредно право у Београду, 1972, 226; *Обичајно-правни уговори и производни односи у сточарству, Одредбе ...*, 133.

¹² Положај остарелих у обичајном праву код Јужних Словена, *Обичајно право ...*, 443; *Основна обележја номадских сточарских кретања у свету обичајног права и позитивног законодавства, Одредбе ...*, 57.

¹³ Катун и сезонска кретања сточара у југозападној Србији у првој половини XX века, *Одредбе ...*, 41.

¹⁴ *Значај црногорског збора у XVII веку, Обичајно право ...*, 269.

¹⁵ Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори у средњем веку, *Обичајно право ...*, 43 и Уводна реч за исти научни скуп, *Обичајно право ... IX.*

¹⁶ Стварање, структура и компетенције македонских црквено-школских општина 60-тих година XIX века, *Обичајно право ...*, 371.

¹⁷ Б. Крстић, *Правни обичаји код Куча, методологија — анализа обичаја — прилози за теорију обичајног права (у рукопису).*

¹⁸ *Комунице у Црној Гори у XIX веку и почетком XX века, Титоград 1966; Обичајно право и самоуправа на колективним пашњацима балканских сточара у XIX и почетком XX века, Обичајно право ...*, 159.

¹⁹ *Међусобни односи и међуутицаји обичајног права и законских прописа у Црној Гори, Обичајно право ...*, 321; *Сезонска кретања сточара и комунице у обичајима и прописима Црне Горе, Одредбе ...* 85.

²⁰ *Неке особености кривичног права у југословенским земљама за вријеме Турака, Обичајно право ...*, 255.

²¹ *Регулације својинских односа у Србији XIX века на бази обичајног права, Обичајно право ...*, 455.

у чијим је радовима о обичајно-правним уговорима у пољопривреди посебно истакнута потреба да се низ односа, оформљених у уговоре кроз дугу традицију и праксу у народу, може на одређени начин користити и у савременом правном животу;²² Весна Чулиновић-Константиновић²³ и други.

Запажених радова о црногорском обичајном праву, а нарочито обраду грађе Валтазара Богишића и објављивање интегралног текста упитника примењиваних при анкетирању пре више од сто година у Црној Гори и Херцеговини, налазимо код Ника Мартиновића, који је упоредно изучавао и арбанашко обичајно право.²⁴

Од југословенских стручњака за арбанашко обичајно право спомињемо Сурју Пуповића, који је веома активан и на прикупљању арбанашких обичаја правног карактера, нарочито оних који су до данас непотпуно објављивани. Ово се односи како на познати канун Леке Дукабинија, тако и на друге мање познате зборнике овог садржајног и разгранатог обичајног права на Балкану.²⁵

Да би се допунила широка слика о нашој материји потребно је навести и пажње вредне нове обраде појединих специфичних питања из области кривичног обичајног права и психологије, као што су крвна освета и помира, као прастари обичаји чији се реликти сусрећу још и данас у неким крајевима Балканског полуострва (Миленко Каран,²⁶ Сурја Пуповић²⁷ и Хајредин Хоца.²⁸

Савремена истраживања обичаја правног карактера у Грчкој обележена су именима, као што су, на првом месту — од старијих истраживача — Иоанис Зепос и Пан И. Зепос, чији рад *Collectio motum Graecorum localium*,²⁹ као и неколико других мањих збирки које се односе на обичајноправну праксу, која је на овај начин корисно фиксирана, а односи се на неке карактеристичне области суседне Грчке³⁰ — представљају основни апарат за савремено проучавање правних народних обичаја у овом делу Балкана. Према начелном ставу ових аутора, обичаји ове врсте представљају значајан документациони материјал за историју права. Сличан став имају и други грчки историчари права који вредност обичаја виде и у томе што су они сав-

²² Обичајно право и аграрни односи код југословенских народа, Обичајно право . . . , 467.

²³ Положај младожење у традиционалној стоčарској средини према обичајном праву и законима, Одредбе . . . , 309.

²⁴ В. Богишић, I — историја кодификације црногорског имовинског права, 1958; Валтазар Богишић, II — Упитник анкете за описивање правних обичаја Црногораца, 1964.

²⁵ О називима ових других зборника арбанашког обичајног права види ниже у тексту у делу у коме се говори о Албанији.

²⁶ Психолошка природа крвне освете, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, Београд 1971, 614; Социолошки и психолошки аспекти етнолошког изучавања крвне освете, *Balkanica* V, 345.

²⁷ Крвна освета у Албанаца и њен развој, иста ревија, 1971, 588.

²⁸ Неке социолошке карактеристике, друштвени узроци и последице крвне освете код албанске националности у Југославији, иста ревија, 1971, 606.

²⁹ Издаата у Атини 1931. године у публикацији *Jus Graecoromanum*, VIII, 411, 495.

³⁰ Збирка објављена на грчком језику, у публикацији наведеној у претходној напомени, 498—573.

дочанства о правном животу народа.³¹ То су, између осталог, Д. Папулиас, Г. Петропулос, Хараламбос Фрагистас, Г. Маридакис и други. С тим у вези треба споменути да је П. Зепос, још 1934. године, објавио драгоцене студије о историјској вредности правних обичаја.³² Од његових најновијих радова, пак, вредан је помена свакако чланак о поклонима *ante puertias*.³³ Према општој концепцији овог аутора, обичајно право, онако како је у знатној мери примењивано у Грчкој све до почетка двадесетог века, сведочи и о постојању утицаја писаног византијског права и, великим делом, правних традиција које су се у грчком друштву формирале у току отоманске владавине. Међутим, по схватању П. Зепоса, и поред трагова турских утицаја у сфери обичајног права, његови битни елементи који су научно-историјски идентификовани у поменутим и другим радовима грчких аутора представљају грчке творевине аутохтоног карактера, са примесима етничког и друштвеног континуитета античког грчког света и оног из средњовековног периода.

Посебно место међу савременим ауторима из области обичајног права у Грчкој заузима Николас Ј. Пантазопулос, са низом својих радова из историје права и сродних области. Између осталог, пажњу заслужују његови већи радови, као што је Црква и право на Балканском полуострву током отоманске владавине (на енглеском језику), али и читав низ мањих студија и реферата на међународним балканолошким скуповима о појединим питањима правних обичаја у Грчкој.³⁴

Знатну активност у савременој научној обради феномена обичајног права у Албанији, нарочито са његовог историјско-правног аспекта, испољавају албански историчари и правници. Обрађују се претежно питања из ранијег арбанашког обичајног права, при чему као основица служе неписани кодекси обичајноправног понашања, нарочито они у региону брдовите северне Албаније. Албански аутори скрећу пажњу на богатство свог старог обичајног права, које није садржано само у познатом законнику Леке Дукаћинија, који је до сада највише привлачио пажњу балканолога, а посебно југословенских. Зато су обрађени, поред Бечовљевог зборника обичаја (1933) који се приписује Леки Дукаћинију, зборник обичаја Скендербега (редактор К. Улкини, 1961), Лаберијев зборник (редактор Р. Зојзи, 1950), Бендеов зборник (редактор Х. Гоци, 1970) и зборник Шлата и Черменике (који је 1971. године писмено фиксирао и коментарисао активни истраживач арбанашког обичајног права Исмет Елези).³⁵

³¹ G. Cronf, *Certaines remarques sur le droit coutumier du peuple grec*, AIESEE Bulletin, X, 2/1972, 228.

³² Модерно грчко право и правна наука код Грка (на грчком), Атина 1934, као и *Die byzantinische Jurisprudenz zwischen Justinian und den Basiliken*, објављено поводом XI међународног византолошког конгреса у Минхену 1958. године.

³³ Часопис *Peloponniasiaka*, Атина 1962, 321.

³⁴ *Community Laws and Customs of Western Macedonia under Ottoman Rule*, *Balkan Studies*, II (1961) 1; *Das Gewohnheitsrecht als Gestaltungsquelle der neugriechischen Rechtsordnung*, *Обичајно право...*, 23.

³⁵ *Studime historike*, *Akademia e Shkencave e RPSH*, *Instituti i historise*, 2/1973, 24.

За изучавање међусобних веза и утицаја између црногорског и арбанашког обичајног права, веза које су нарочито уочљиве у рејонима као што су Кучи и Велика Малесија, прилози савремених албанских посленика у овој материји су, зато, од великог значаја, па би у том правцу било пожељно успоставити тешњу сарадњу и остварити, евентуално, и теренска испитивања остатака обичаја у суседним, граничним областима између Југославије и Албаније.

Оно што одмах пада у очи приликом приказивања најновијих активности на пољу изучавања обичаја у праву јесу у великој мери слична схватања аутора у свим поменутих земљама по низу принципијелних и методолошких питања. Тако се, пре свега, схвата значај правних обичаја, и то не само као искључиво историјске категорије, већ и као појаве од одређеног друштвеног значаја и за конкретан правни живот савременика. Поједини аутори се, и поред тога, разликују у схватањима, а један екстрем свакако представља албанска историјско-правна наука која а priori негира сваку позитивну улогу (албанског) обичајног права у савременој примени социјалистичког права и у изградњи новог позитивног правног система. У том смислу била су усмерена и излагања албанских учесника на Конгресу југоисточно-европских изучавања у Букурешту 1974. године.³⁶

Методолошки приступ у савременом обухватању широке проблематике правних обичаја — од чисто правног третирања па до социолошког и психолошког — нарочито ако се повлаче паралеле са активностима на овом плану у Румунији, Југославији и Грчкој, а у извесној мери и у Бугарској, доста је сличан у свим тим земљама. Разуме се да специфичности проучавања у свакој од њих постоје, али се основна концепција битно не разликује.

На крају, неопходно је указати и на једну озбиљну препреку даљем интензивнијем изучавању феномена обичајног права са једног новог, савременијег аспекта данас у земљама југоисточне Европе. Реч је о традиционалном и укорењеном начелном схватању у већини грана науке које су заинтересоване или би могле бити више заинтересоване за ова изучавања, према коме је обичајно право историјски потпуно превазиђена категорија и да га зато, уколико је уопште потребно да се проучава, треба у ограниченој мери посматрати и третирати само у смислу чисто историјске обраде. Према овој концепцији примат се даје искључиво писаном, позитивном праву које прописује држава, а занемарује се читав низ микро-сфера свакодневнег живота у којима су обичаји давно створени и примењују се и прилагођују постојећем правном систему, не одузимајући му ништа од савремености. Такође се занемарује итекако важна чињеница да се обичаји и даље формирају у оквирима законских прописа и правних правила, дакле, да се ствара непрестано и независно од воље законодавца — ако се тако може рећи — једно ново, савремено обичајно право, које може али и не мора да се у свему ослања на традиционално.

Мислимо да треба више указивати на овај аспект у савременим изучавањима правних обичаја, нарочито у домену правне науке, и у

³⁶ Ismet Elezi, *La lutte pour déraciner les survivances du droit coutumier des Albanais*, реферат за III међународни конгрес у Букурешту, 1974.

том смислу већ има аутора у Румунији, Југославији и Грчкој, у које се убраја и аутор овог чланка,³⁷ чији је монографски рад (у штампи) о правним обичајима у рејону Куча, у Црној Гори инспирисан овом концепцијом.

SOME PARALLELS IN CONTEMPORARY RESEARCH IN LEGAL CUSTOMS

Summary

In recent years there is certain intensification of research in legal customs and customary law, which represent an interesting segment of legal and general culture of people, especially in South-Eastern Europe. Active in this endeavour are not only historians of law but ethnologists, historians, sociologists, psychologists and others too. Mostly the subject matters treated relate to material, i.e. substantial law of the customary character, although many studies are dedicated to purely historical aspect of these phenomena.

The author treats scientific activity in this field in Rumania, Yugoslavia, Greece, and Albania, making some parallels. He mentions such Rumanian authors as Romulus Vulcanescu, Valentin Gheorgesco, Vasile Barba, and particularly Liviu Marcu, whose contemporary research include, besides Rumanian customary law, rather wide area of comparative Balkan studies in this field. The author of the present article had the opportunity to join field research of legal rules in Rumania and to ascertain the methods of work, which is in a degree parallel to the one performed in some mountainous regions of Yugoslavia (such as the Kući Area in Montenegro). In that sense the author reviews the relevant questionnaires used in contemporary research in Rumania.

Rather complete review is submitted by the author on the activity of Yugoslav scientists in the area of customary law, since in recent years many reports have been submitted at international and domestic symposia in Yugoslavia on the matter, featuring mentioned branches and covering wide range of subjects related to almost all aspects of customary law and legal rules of a customary character. As one of the most prominent reviews publishing these studies the author cites *Balkanica*, published by the Institute of Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Beograd, under the leadership of academician Vasa Čubrilović, the initiator of revived scientific interest in customary law and self-government in the Balkans.

³⁷ Questions Concerning the Principles and Methodology of Contemporary Research in Common Law, *Balkanica* III/1972, 477; Савремено изучавање обичајног права — принципи и методи, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 2/1972, 199; Обичајноправни аспекти сезонског кретања сточара у области Куча у Црној Гори. Одредбе..., 127; Peace-making According to Customary Law in Montenegro, *Balkanica* IV/1973, 541; Status of Woman According to the Relics of Customary Rules in the Kući Region in Montenegro, *Balkanica* VI/1975, 245.

Some of the authors in Yugoslavia point out also to relative contemporary aspect and significance of legal customs (such as Radomir Djurović, Djurica Krstić, Nikola Pavković and others).

The author further treats scientific activity in this matter in Greece, where prominent names are, among other and only *exempli gratia* Pan Zepos and Pantazopoulos Nicholas, the latter one publishing very recently on Greek customary law, mostly from the historical-law point of view.

In contrast to other Balkan and South-East European countries, studies in Albania of the legal customs and of customary law are all aimed at suppressing these phenomena as the negative relics of the past which is to be surpassed as soon as possible. Such is for example the report of Ismet Elezi at the III international congress of South-East European studies in Bucarest in 1974. The Albanian authors pay much attention to historical aspect of the subject matters treated, and publish works which are useful to Balkan studies as far as various customary law unwritten codes are concerned, such as the Code of Skender-bey, that of Laberie, of Bende etc.

Finally, the author treats some problems of contemporary research in customary law in mentioned countries and points out at the fact that these phenomena are not any more treated only as a purely historical category.

Никола Ф. ПАВКОВИЋ
Филозофски факултет
Београд

ПИТАЊЕ ПРВОБИТНОГ УМИРА КРВНЕ ОСВЕТЕ

У балканским земљама, а посебно код југословенских народа и Арбанаса, крвна освета и умир представљали су онај вид традицијске културе који је одавно и дуго привлачио пажњу како стручних испитивача, тако и бројних путника који су овуда пролазили. Узрок је свакако био у томе што су ово врло занимљиве појаве народног правосуђа. С друге стране, у очима истраживача ове установе су представљале анархизам опречан савремено организованим државама Европе.

О крвној освети и умиру, као установама гентилног уређења, најчешће се писало заједно; о самом, пак, умиру ребе. Расправе и описи ових установа су бројни и доста подробни како у етнолошкој тако и правној литератури.¹ Не би било посебног разлога да о томе говоримо ако не бисмо покушали да читав проблем осветљавамо новим светлом и посматрамо из посебног угла. Наиме, покушаћемо да анализом неких елемената из процеса успостављања крвног умира, као и обредних фраза које се том приликом изговарају, укажемо макар и на недовољно јасне трагове вероватно најстаријег облика крвног умира — супституцију убијеног живим човеком, убицом! Није нам, дакле, циљ комплексна обрада умира већ само постављање проблема његове првобитне форме, и то с посебним освртом на југословенске народе и Арбанасе.

Илија Јелић је код нас, колико знамо, једини озбиљније расправљао о умиру крвне освете. Говорећи о „зачетку и еволуционом развоју умира“ он је закључио да „се под утицајем развијеног привред-

¹ Поред наведене литературе у даљим напоменама, прилажемо још неколико библиографских јединица. F. Miklosich, *Die Blutrache bei den Slawen*, Wien 1887; M. Wesnitsh, *Die Blutrache bei den Südslawen* 1889; С. Тројановић и М. Гајић, *Крв и умир код Срба и Арнауца*, Оштампано из „Кола“, Београд 1901; М. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад 1860; А. Грвић-Бјелокосић, *Крвни мир*, Босанска вила V, Сарајево 1890; Исти, *Из народа о народу I*, Мостар 1896; С. Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, Српски етнографски зборник (даље: СЕЗ) 48, Београд 1931; М. Крстић, *О „besi“ — prilog proučavanju običajnog prava kod Šiptara*, *Zbornik za narodni život i običaje* knj. 40, Zagreb 1962; *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo* 4, Beograd 1971. — читав овај број посвећен је питањима крвне освете.

ног живота и појавио нов облик реакције против злочина учињених од иноплеменика, који је познат у науци под именом 'композиција' (од латинске речи *componere* сложити, измирити) или како га наш народ зове умир."² Даље, Јелић је сматрао да се суштина умира састоји „у сразмерној материјалној накнади коју су повредници давали повређенима за нанету им повреду или причињену штету". Она се звала крвнина, крварина (арб. паре е Вакут) и њу је првобитно плаћала читава повредничева заједница.³ Узимајући у обзир природу и намену накнаде, Јелић даље истиче да је умир могао бити откупни и обештећавајући. „Први се састојао у томе, што је кривац давао накнаду као откуп свога живота, односно оног добра, које су повређени имали право да путем реванша освете наруше и сасвим упропасте, а други у томе што је преступник давао накнаду повређенима на име обештећења за нанесену им повреду или причињену штету."⁴

Из наведеног се јасно види да је И. Јелић крвни умир сматрао искључиво сразмерном материјалном накнадом коју повредилац даје оштећеној страни. Наша је предпоставка да је проблем крвног умира сложенији у свом развоју и облицима и да се може допрети до веома архаичног, можда најстаријег слоја у овој области људске културе. То ћемо покушати да објаснимо анализом неколиких релевантних аналогја о примитивним облицима ратовања, примерима крвног умира из разних делова света и најзад разматрањем ритуала и језика крвног умира (на примеру Југословена и Арбанаса).

У многим традицијским друштвима, као нарочито тешки преступи сматрају се повреде неких табуа, нарочито оних који се тичу ексогомије, а затим убиство човека из своје групе. И обрнуто, допуштено је убити човека из друге групе, јер је он непријатељ. Према француској правној школи, казна за учињено злодело увек је реакција друштва против нанесене му повреде. Разна друштва, с различитим културама, за исте повреде различито и реагују. У друштвима са европском цивилизацијом казна има две основне намене: да спречи и да застраши, тј. да злочин осуди кроз испаштање његова починиоца, односно да унапред заплаши евентуалне преступнике.⁵

У тзв. примитивним друштвима ствар по овом питању најчешће сасвим другачије изгледа. Како се одређени злочин сматра поремећајем равнотеже односа у једној средини, казна има за циљ да поново успостави пребашње стање. Основна функција овакве казне је, према истакнутом француском правнику Полу Фоконеу, мање усмерена против починиоца колико према самом почињеном делу из чега произилази да је злочинац замена за његово злодело, што другим

² И. М. Јелић, *Крвна освета и умир у Црној Гори и северној Арбанији*, Београд 1926, 11, 12. Треба имати на уму да композиција значи и саму материјалну накнаду коју крива страна даје оштећеној.

³ И. Јелић, *Наведено дело*, 13—14.

⁴ И. Јелић, *Наведено дело*, 16. Слично мишљење је имао и Б. Петрановић: „За убиство, за проливену крв стари обичаји србски не познаваше друге казни до одкупа новцем, тако звану вражду". Божидар Петрановић, *О освети, мирењу и вражди по негдашњему србско-хрватском обичају*, Југославенска академија знаности и умјетности, Рад књ. VI, Загреб 1869, 9; слично и на стр. 16.

⁵ Henri Lévy-Bruhl, *L'Ethnologie juridique. Ethnologie Générale, Encyclopédie de la Pléiade*, Paris 1968, 1168—1170.

речима значи да он треба да испуни празнину насталу његовим злочином.⁶

Овакав закључак настао је свакако на основи сазнања да још постоје људска друштва у којима се казна, а то по мерилима европске културе тешко да се може тим именом и назвати, састоји у једноставном укључивању осуђеног убице у сродничку средину убијеног. У пракси то, на пример, може значити да се он мора оженити удовицом чијег је мужа убио или пак да замени нечијег убијеног сина или брата.⁷

Један општији аналогни поглед уназад помоћи ће, мислимо, бољем разумевању постављеног питања. Наиме, појава надокнаде погинулих живим људима присутна је у примитивним облицима ратовања код појединих племена и народа. Тако код Нутка Индијанаца на северозападној обали Северне Америке, у процесу преображаја и раслојавања родовских заједница и стварања ранокласних друштвених односа, практиковано је усвајање заробљених жена и деце у рату побеђене стране.⁸

Код североамеричких Ирокеза, род који је у рату био знатно исцрпљен и бројчано ослабљен, могао је да усвоји ратне заробљенике како би надокнадио властите губитке. Усвојени заробљеници су уживали сва права и били су изједначени са осталим члановима племена.⁹ Неки североамерички Индијанци имала су и савез племена. Према другим спољним племенима однос савеза био је постављен само на овој основи: или добровољно прикључење или рат до истребљења. У првом случају прикључени су примани као равноправни чланови; тако је 1722. године у ирокешки савез од пет племена примљено и шесто, племе Тускарора. У другом, пак, случају слабији непријатељ је уништаван или делимично усвајан, ако је и сам победник у рату био десеткован.¹⁰ Усвајање робова постојало је и код неких црначких племена Африке која нису била под семитским утицајем.¹¹ Сличност стање изгледа да је постојало и код нама етнички нешто ближих старобалканских племена. Илири су у II в. п. н. е. већ у знатној мери користили робовску радну снагу. Према Ф. Папазоглу, „Илири су били далеко одмакли од оног ступња развитка када се побеђеном племену нуди да уђе у савез као пуноправан члан или се он приморава да напусти земљу”.¹²

Приступање слабијег племена јачем вероватно је подразумевало и усвајање имена, култова и можда још којих других одлика овог другог. Сличних поступака било је и код наших динарских племена

⁶ Н. Lévy-Bruhl, Op. cit., 1171.

⁷ Н. Lévy-Bruhl, Op. cit., 1171.

⁸ Ю. П. Аверкиева, Разложение родовой общины и формирование раннеклассовых отношений в обществе индейцев северо-западного побережья Северной Америки, АН СССР, Труды Института Этнографии имени Н. Н. Микалухо Маклая, Новая серия, том 70, Москва 1961, 196.

⁹ К. Birket-Smith, Putovi kulture, МН, Zagreb 1960, 255.

¹⁰ К. Birket-Smith, Op. cit., 287.

¹¹ М. Mauss, Manuel d'Ethnographie, Payot, Paris 1967, 182—183. Аутор не наводи који негри Африке су у питању.

¹² Ф. Papazoglu, Politička organizacija Ilira u vreme samostalnosti; Simpozijum o Ilirima u antičko doba, AN BiH, Posebna izdanja knj. V, Sarajevo 1967, 20.

где су се слабија братства и племена „прибијала“ уз јача, а понекад и спалењавала с њима, додуше не као претходно побеђена већ уопште ради заштите.

У разматрању крвног умира и супституције мртвог човека живим истичемо неколико класичних примера који вероватно одражавају најархаичнији облик крвног умира. Суштина овог поступка, који у себи садржи елементе и освете и умира, није одмазда ни материјална накнада већ пре свега враћање у првобитно стање друштвене и економске равнотеже. Тако код Ескимана, приликом убиства неког мушкарца, породица убијеног може приморати убицу да у основним функцијама заузме место убијеног у његовој групи. Убица постаје муж удовице чијег је мужа убио.¹³ Код неких афричких црначких народа, као и код североамеричких Ирокеза, отац усваја убицу свога сина и с њим поступа као са сином.¹⁴ У Конгоанана (данас Заираца), сродници убијеног су потпуно располагали убицом; у неким случајевима осуђени је уз материјалну накнаду од једне свиње и нешто палмовог вина давао породици убијеног и једног роба који га је замењивао.¹⁵

Веома је особен обичај миренења крви давањем жене за убијеног мушкарца. Код Бедуина Сирије и Јордана цена крви убијеног мушкарца зове се *diya*. Она се доскора састојала од 50 камила, једне музне и једне тркачке камиле и једне *ghoga*, тј. младе слободне девојке која је *kher*, сестра или сестра од стрица (или од тетке) убице. Њу без икаквих дарова удају за сина, брата или оца убијеног. Ако је убијени био шеик или припадао угледном и јаком братству, онда су уступане и две до три девојке. Уступљена девојка нема пуни статус сипруге, а у браку ће остати све док не роди мушко дете (женска се не рачунају), односно биће слободна кад то дете одрасте и буде способно да носи оружје. За све то време сматра се да је она „позајмљена“ роду убијеног, да би му рабањем мушког детета обезбедила замену за изгубљеног члана. Кад испуни свој задатак *ghoga* опет постаје слободна, а дотадашњи муж над њом нема више никаквог права.¹⁶

Надокнада убијеног живом женом и њеним породом практикована је и код неких црначких народа Африке. Код Догона, у миренењу крви породица убице уступала је једну жену породици убијеног. Ако је жртва била жена, онда је породици њеног оца давана жена да би родила женско дете у коме ће „оживети дух“ убијене.¹⁷ Код Бакума (Заир) ако осуђени није био способан да исплати отштету, онда су он или његова породица били обавезни да сродницима жртве дају

¹³ R. Benedict, *Patterns of culture*. Poljsko izdanje: *Wzory kultury*, PWN, Warszawa 1966, 347.

¹⁴ M. Mauss, *Op. cit.*, 182, 191. Ни у овом случају Мос не наводи о којим се народима ради.

¹⁵ J. Maillot, *Etudes sur les juridictions indigènes (Suite)*; *Bulletin des Juridictions Indigènes et du Droit Coutumier Congolais*, 6^{em} Année, № 11, Elisabethville 1938, 329.

¹⁶ J. Chelhod, *Le droit dans la société bédouine. Recherches ethnologiques sur l'Orf ou droit coutumier des Bédouins*. Lib. Marcel Rivère et Cie, Paris 1971, 316, 317—320.

¹⁷ D. Paulme, *Organisation sociale des Dôgons*. D. Montchretien, Paris 1940, 116—123.

једну младу девојку.¹⁸ Кланови и села етничке групе Леле (Касаи) располажу чак знатним бројем жена намењених за надокнаду за „дугове у крви“. У такве дугове се рачуна и смрт неког члана групе приписана криминалном враћању или сексуалном скрнављењу. Тада се у форми залого (koloto) повређеној групи уступа једна жена која и даље формално остаје под заштитом свога клана. Међутим, оштећена група слободно „располаже браком“ не само ове koloto жене, него и „браком“ сваког њеног женског потомка. Све те жене — потомци, па и мушкарци, служиће касније овој групи као koloto за њезина даља регулација „дугова у крви“. Сви њени наследници трајно задржавају статус koloto. Леле сматрају чак великом предношћу имати жену koloto, јер се тако штеде своје сестре.¹⁹

Ако бисмо се послужили еволуционистичким категоријама мишљења, онда су (према наведеним примерима) у ланцу развитка крвног умира видљива два основна и различита слоја (или фазе).

Први и старији је супституција убијеног живим човеком, са две варијанте:

а) непосредна замена убијеног убицом и

б) посредна замена убијеног живим човеком, кад оштећени род узима жену из рода повредиоца која тек треба да роди дете у замену за изгубљеног члана.

Други, млађи слој је сложени систем композиције познат у свим срединама у којима постоји крвна освета. Држимо да је супституција више својствена родовском друштву с неразвијеним економским и друштвеним односима, док се композиција јавља у процесу постепеног раслојавања тог друштва.

Код југословенских народа и Арбанаса изразитије је заступљен (и био проучаван) само систем композиције. Међутим, истакли смо да нас посебно занима супституција човека човеком, и то из два разлога. Прво, због његове примарности са становишта настанка и развитка у установе крвног умира и друго, због, рекли бисмо потпуне запостављености, заправо и непознавања овог питања у југословенској етнологији.

Да бисмо појаву замене убијеног човека живим убицом објаснили на балканском тлу и нама ближним обичајима, морали смо поћи заобилазним путем. Јер, грађа коју налазимо у писаним етнографским, историјским и правним изворима, за нашу основну тему има мало садржајних података. принуђени смо да се служимо подацима који у себи садрже више одблеске на неку ранију појаву и праксу но снагу чврстог доказа.

У оквиру система композиције, идући хронолошки, наши најстарији писани извори из средњег века указују да се након убиства мир могао успоставити и учврстити помоћу вештачког оробавања, тј. кумством и побратимством, а затим склапањем брачних веза између страна умирница. Мирење крви не врши се одмах по убиству,

¹⁸ G. J. Galdermans, La Justice chez les Bacumu, Bulletin des Juridictions Indigènes et du Droit Coutumier Congolais, 2e Année, № 7, Elisabethville 1934, 157.

¹⁹ Luc de Heusch, Pourquoi l'épouser? Gallimard, Paris 1971, 58. О коломо слично и код Mary Douglas, The Lele of the Kasai, published for the International African Institute by the Oxford Univ. Press, 1963, 144.

јер оштећена страна не би на то никако пристала, већ касније, обично после једне године.

Најважнији чин умира јесте ритуално и јавно примање кумства и побратимства. Братству убијеног умир не нуди убица већ његови блиски и даљи рођаци. Богом и светим Јованом крвникова кућа куми, уз братство убијеног, још и њихову земљу, куће, поља, гору, воде, семе, путеве и све што имају на овоме свету.²⁰ У име убициног братства умир моле и нуде „добри људи“, „главари или кметови“. Код арбанашких Малнсора, они моле кућу убијенога да им „дарује крвника“,²¹ што значи да она располаже његовим животом.

Понуда крвног умира се не прима од прве, већ се обично понови три пута; сваки пут је са кметовима бивало све више молилаца и жена с колевкама, да би на крају, у трећем покушају учествовало преко стотину људи. То је већ био снажан притисак шире друштвене заједнице који оштећена страна није смела олако одбити из два разлога: први, што се она, у случају коначног одбијања умира, излагала проклетству и моралној осуди толиких „добрих људи“ и други, што је село, братство или племе може присилити на умир. Умир се вршио у кући убијеног или усред „крвног кола“, тј. учесника у преговорима који су седели у круг на пољани или гумну. Код Куча у Црној Гори „добри људи“ су, чим би од кума преузели колевке са децом, обилазили с њима три пута око огњишта молећи повређено братство да прими бога и св. Јована,²² а у северној Албанији убица је клечећи наслањао главу на преклад на огњишту.²³ У оба случаја овај чин по прима и обредно-религијски карактер којим се, претпостављамо, од душа предака или можда од душе убијеног, тражи сагласност да опрости крв.

Према обичајноправној пракси склапања умира у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији, суд добрих људи је пресуђивао колико ће која страна дати кумстава и побратимстава; обично је убицина страна осуђивана да да оштећенима одређени број кумстава, од 4 до 24, док су се побратимства (6, 12 или 24) склапала са једнаким бројем учесника са сваке стране. Бројни примери крвних умира у средњевековном Дубровнику, затим у Црној Гори, Босни, Херцеговини и северној Албанији, јасно говоре да су се кумства и побратимства давала само ради што бољег учвршћења склопљеног мира. Установе кумства и побратимства са комплексом свог друштвеног садржаја, етичких норми и верских схватања биле су најбоља залога очувању мира између некада закрвљених породица, братстава, села и племена.

Мислимо да се трагови надокнаде убијеног живим човеком налазе у нама најстаријим познатим и доста подробним описима крв-

²⁰ Р. Вешовић, Племне Васојевићи, Сарајево 1935, 338.

²¹ А. Јовићевић, Плавско-гусињска област, СЕЗ XXI, Београд 1921, 522.

²² Ј. Ердџановић, Кучи племе у Црној Гори, СЕЗ VIII, Београд 1907, 219.

²³ Ю. В. Иванова, Северная Албаниа в XIX-начале XX в., „Наука“, Москва 1973, 158.

ног умира из XIV века.²⁴ Извесно је да се у свим овим случајевима ради о склопљеним побратимствима у којима се под називом „брат” подразумева побратим. Међутим, треба истаћи да је појам (и садржај) побратим био добро познат још од раног средњег века,²⁵ али се у оваквим случајевима, баш као и у XIX веку, употребљавао искључиво назив брат. Знатно каснији помени и описи крвног умира из XIX века, а посебно обредни језик којим се том приликом говорило, садрже нешто одређеније податке који јасније потврђују симболичку замену убијеног убицом.

У Вукову опису крвног умира из половине XIX века, који је требало да буде објављен у „Животу и обичајима народа српског”, налазе се ови за нас врло занимљиви подаци. Њих је В. Божић касније уврстио у грађу свог чувеног Зборника, а тичу се Црне Горе, Херцеговине и Боке Которске. Када се убица, идући четвероношке, приближи на неколико корака од најближих братственика убијеног и заустави, „добри људи почну молити онога човјека, коме је убиство учињено: приступи куме куму бог ти и свети Јован”. И то бива по три пута. Тад овај приступа к крвнику и добри људи кажу: „то ти је син и прими га за сина” (ако је млађи од убице, тад: „прими га за брата”). Онај одговара: „Кад сте нашли, земаљска судио, по Божијему и земаљском закону, да ми је овај син (или брат), ја га примам за сина у име бога и св. Јована!” Тад му скине пушку с врата, а крвник њега пољуби најприје у ногу а послје у скут а затим у руку, а тад га овај ухвати за руку, подигне и пољубе се у лице”.²⁶

Пример који наводи И. Јелић, говорећи о поступку код вансудског умира који се обавља о Божићу, исто тако сведочи о некадашњој непосредној надокнади убијеног убицом. Мајка убијеног сина је

²⁴ 1. Браћа Феричи, из Драчевице код Херцег Новог, дошли су 1341. г. пред дубровачког кнеза да понуде мир Неноју Лесановићу из Конавала који је неколико година раније убио њиховог брата Радослава. Да би бог дао мира души њиховог убијеног брата, они нуде мир убици и узимају га за свога брата (in eorum fratrem).

2. После убиства неког Усмана Тврдојевића „с Дрине” од стране дубровачког властелина Павла, дошао је 1. марта 1355. г. Дашко, брат убијеног и примио од убице пола новчане глобе, враждае. То је учињено према закону и обичају између словенске државе и општине Дубровник. Том приликом је брат убијеног „дао вечит мир и потпун опроштај и сигурност” убици „Павлу и другим члановима његове куће” уз обећање да ће их увек сматрати као браћу, пријатеље и добронамернике (fratres, amicos et benevolos).

3. Ратко Плавчић, поданик удовице српског кнеза Војислава, у име свих својих крвних сродника и пријатеља, опростио је 1365. г. пред многим сведоцима, Србима и Дубровчанима, дубровачком властелину Матку и свој његовој крвној родбини и пријатељима, телесне повреде. Умирник је том приликом изјавио да отада узима Матка и његова оца Вита за своје најдраже кумове и браћу (carissimos compadres et fratres) уз обећање да ће и њих и остале Дубровчане у будуће сматрати као браћу, кумове и пријатеље. К. Јиречек, Историја Срба, друга књига, Београд 1952, 137.

²⁵ К. Јиречек, Наведено дело, 134.

²⁶ Valtazar Bogišić, Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena, Zagreb 1874, 583.

динца²⁷ је имала прилику да га освети, али уместо да убије крвника она из свег гласа објави: „О, Ровчани, добро јутро и срећан ви Божић! Славите га у миру, љубави и слози, као што ћу га ја са Ишом Радошијевим кога од данас примам за сина уместо Вуке“, па испали пушку у ваздух, а с Ишом се загрли и у чело га пољуби. Са овим је умир био готов”.²⁸

П. Ровински је забележио да при крвном умиру Црногораца оштећени, скидајући пушку крвницу с врата крвника, упућује му ове речи: „Прво брате; пак крвниче; пак вада брате! је — ли ово она пушка, те узела жвитот моме оцу? ...”²⁹

Код Арбанаса у области Плава и Гусиња брат или отац погинулог, одрепцујући свезаног убицу, упућује му ове речи: Ти одговарао Богу за зло, које си учинио, а од сада нека си ми брат (отац, син) мјесто мога погинулог (оца, сина)”.³⁰

У Малесији у северној Албанији, приликом најсвечанијег чина крвног умира, када се братиме робаци убијеног и крвника, оштећена страна свечано и гласно говори како би чули сви присутни: Сада и од сада смо браћа и нека ти је проста моја братска крв!” Овим речима умир је свршен, па се сви присутни међусобно изгрле и изљубе.³¹

У здравници на „крвној вечери” у Црној Гори, повређена страна је упућивала крвнику ове речи: „Здрав си прво мој драги брате, вјерни друже и ваздањи пријатељу, а од данас куме! (...) Здравите и ви, остала браћа и другови, а од данас наши нови кумови, добро нам дошли и срећни нам били”.³² Све ово преноси се као завет потомству, да чува и негује ово пријатељство.

Јасно је да су у свим случајевима крвног умира, почев од средњег века па на овамо, нова побратимства уствари била одређена врста социјалног адаптивног сродства. У њему је сачувана јасна симболика замене убијеног човека живим, и то не било којим већ оним који је убиство учинио. Није нам познат ни један случај да је нови „брат”, „син” или „отац” стварно прелазио у дом убијеног и у свему га замењивао.³³ Исто тако није нам познато да ли је и у којој мери

²⁷ У једном боју између Ровчана и колашинских Турака Ишо Радошев је омашком убио свога друга Вука Брацанова. Због велике жалости за другом Иша је преломио своју пушку, поцепао одећу, одметнуо у хајдуке и заветовао се да ће три године нападати и убијати Турке не би ли Вука осветио. После три године вратио се инкогнито у своје село с намером да прослави Божић. То је и учинио у кући самохране Вукове мајке. И Јелић, Наведено дело, 112—113.

²⁸ И. Јелић, Наведено дело, 113.

²⁹ П. Ровинский, Черногория въ ея прошлом и настоящем, том II, часть 2, Санктпетербург 1901, 386.

³⁰ А. Јовићевић, Плавско-гусињска област, 521.

³¹ А. Јовићевић, Малесија, СЕЗ XVII, Београд 1923, 106.

³² И. Јелић, Наведено дело, 109.

³³ Независно и непосредно иза примера (нап. 27 и 28), И. Јелић је извео краћи закључак о поступку код вансудског умира: „После постигнутог умира повредилац на неприметан начин надокнађава повређеном све трошкове и сву штету, коју му је својим поступцима нанео. То он чини на тај начин, што као бајаги повређеном нешто поклони, или као добром пријатељу неколико дана бесплатно ради, или, најзад, што му нешто у зајам дадне, па му више то и не тражи”. И. Јелић, наведено дело,

нови „брат“, „син“ или „отац“ замењивао убијеног у друштвеном и обичајном животу (о свадби, на пример).

Веома је значајан и интересантан језик ритуалног мирења и склапања побратимства. Ни у једном случају се не употребљава реч побратим, већ искључиво брат, син или отац. Језиком мирења се директно саопштава да се убици прашта злодело и да се прима на место убијеног брата, сина или оца. Он је јаван, врло свечан и, рекли бисмо, окамењен; он у себи можда одражава некадашњи стварни однос: супституцију убијеног починитељом злочина.

Обичај утврђивања крвног умира помоћу женидбених веза, познат у средњем веку,³⁴ касније се ретко примењивао. До наших дана одржао се у северној Албанији³⁵ и код југословенских Арбанаса у Дреници.³⁶ Да ли је код југословенских народа и Арбанаса некада постојао обичај сличан бедуинском *ghoga*, па се касније преобразио и свео на међусобну размену девојака-удавача, тешко је било шта поуздано рећи. Ни историјски извори ни обичајноправна пракса не пружају нам за то, колико знамо, сигурнијег ослоња. Једина индикативна црта која би можда упућивала на некадашњи непотпун брачни статус овако уступљених девојака јесте отсуство материјалне надокнаде. Страна којој се прашта крв, уз девојке не прима и мираз, односно не тражи новчану исплату ако их даје (Арбанаси).

Племенски друштвени оквири југословенских народа и Арбанаса, у којима се социјална организација добрим делом подудара са економском (комунице на нивоу братства и племена), представљали су ону друштвено-економску основу на којој је почивала установа крвног умира. Због отсуства чвршће уобличене државне организације, братственичке и племенске старешине тежиле су ка одржавању унутрашњег склада братства и племена. Отуда су братство и племе наметали и предпостављали свој интерес унутрашње чврстине и слоге интересу појединца.

Побратимства и кумства у умиру крвне освете припадају истом кругу социјалног понашања којем и супституција убијеног живим човеком. Јер, циљ им је да се поремећено социјално стање створено једним убиством, које прети да се претвори у друштвено неконтролисано ланчану реакцију, поврати у преважни нормални поредак. А кумствима и побратимствима, са њиховим значајним друштвеним и религијским садржајем, то се могло постићи.

Код умира крвне освете међу инобратственицима није био циљ да се повређена страна максимално обештети, односно крива што

113. Како се поступак код вансудског умира примењивао поглавито код поравнања рана, увреда, удараца и материјалних штета (за убиство наводи само случај који смо поменули у нап. 27 и 28), то заобилазно и појано помагање оштећене стране не можемо сматрати типичним код умира мртве главе. Изгледа да се више радило о моралној обавези повредиоца која је некада можда била и стварна?

³⁴ Такав случај крвног умира био је између Његуша и Ораховчана. Због многих међусобних убистава, рана и увреда они су се измирли 1437. г. пред млетачким кнезом у Котору. Ради учвршћења мира било је пресуђено да Његуши узму за жене четири девојке од Ораховчана без мираза, а Ораховчани три девојке из Његуша, али с миразом. К. Јиречек, наведено дело, 136.

³⁵ Ју. В. Иванова, Наведено дело, 159.

je moguće strože kazni, veći da se između njih uspostave i obnove нарушени друштвени односи. Отуда и појава да се сва или већи део давања обезштећења братству убијеног, у новцу, одећи и оружју, вра-те братству убице јер је неморално да се нови брат и кум матери-јално упропасти. Значи, супротно најбитнијој категорији система композиције — материјалној надокнади повређеној страни за изгуб-љеног члана — више је наглашена морална и јавна сатисфакција ош-тећених. То само сведочи, да систем композиције садржи у себи не-ке архаичне црте својствене претходној фази крвног умира и да се у племенским друштвима југословенских народа и Арбанаса није до краја ни развио.

LE PROBLÈME DE RECONCILIATION PRIMITIVE DE LA VENDETTA

R é s u m é

Il est notoire que toute méfait n'est pas un crime. Tout comporte-ment peut avoir l'air d'un crime ou être innocent en fonction du senti-ment et des conceptions d'un milieu déterminé. L'ethnologie juridique peut fournir à ce sujet une série de preuves. La liste d'actions interdites dans une société primitive est tout à fait différente de celle d'une société moderne. Dans les sociétés dites primitives le crime étant con-cidéré comme la perte de l'équilibre socio-économique dans un certain milieu, la peine a pour but de rétablir l'état de chose précédent. La peine est dirigée, selon Paul Fauconnet, moins contre l'auteur du crime que contre le délit commis, ce qui signifie que l'auteur du crime se substitue à son méfait, c'est-à-dire qu'il doit remplir le vide apparu à la suite de son crime.

Cette conclusion provenait, probablement, du fait qu'il existe d'au-tres sociétés humaines dans lesquelles la peine consiste à faire intégrer tout simplement le condamné dans le groupe de parenté de la victime. Dans la pratique cela pouvait signifier, par exemple, qu'il devait se marier avec la veuve, dont il avait tué le mari, ou se substituer au fils ou au frère de quelqu'un qui a été tué.

Outre la substitution mentionnée — la substitution directe du meur-trier à la victime — à la suite de la vendetta, l'équilibre sociale perdu est rétabli encore en deux manières: d'abord par l'application de la loi du talion et ensuite par l'application du système de la composition.

Ainsi que l'on sait, rien que la loi du talion et le système de la composition étaient représentés chez les Yougoslaves et chez les Alba-nais. Toutefois la première manière de rétablissement de l'équilibre nous intéresse particulièrement, c'est-à-dire, la substitution d'un hom-me à un autre homme — et ce pour les deux raisons. Premièrement,

* Anton Çetta, *Prozë popullore nga Drenica II*, Prishtinë 1972, 196. У овом случају убица је, после умира, не тражећи никакве новчане нак-наде, дао своју кћер за жену сину убијеног. За упут на литературу и пре-вод с албанског језика, још једном срдечно захваљујем колеги А. Чети.

étant donné qu'elle est plus ancienne, du point de vue de la naissance et de l'évolution des institutions de la vendetta et de la réconciliation à la suite de la vendetta et deuxièmement, étant donné que l'ethnologie yougoslave ignore entièrement cette question et la laisse de côté.

Dans l'examen de „la réconciliation du sang”, à savoir à la substitution d'un homme assassiné à un homme vivant — nous soulignerons quelques exemples classiques qui constituent vraisemblablement la forme la plus archaïque de „la réconciliation du sang”. L'essentiel de ce procédé qui comprend les éléments de la vengeance et de la réconciliation ne consiste pas à rechercher la revanche, mais avant tout le retour dans la situation antérieure.

Ainsi chez des Esquimaux s'il y a un meurtre d'un homme, la famille de la victime peut forcer le meurtrier de se changer des activités principales poursuivies antérieurement par la victime et de prendre sa place dans le groupe. Le meurtrier devient le mari de la veuve dont il a tué le mari; chez certains nègres africains et des Iroquois nord-américains le père de la victime adopte le meurtrier de son fils. Parlant du prix du sang chez des Bédouins syriens et jordaniens qui s'appelle chez eux *diya*, Joseph Chelhod cite une coutume dite *ghorra*. Ce nom désigne une jeune fille libre, fille, soeur ou cousine de meurtrier. On la marie sans aucune dot avec le fils, le frère ou le père de la victime. Elle restera mariée jusqu'à ce qu'elle n'accouche d'un enfant mâle et ne sera libre que lorsque cet enfant aura grandi et lorsqu'il sera capable de porter des armes. Pendant toute cette période on la concède prêté à la tribu de la victime pour lui assurer le remplacement du membre perdu.

Nous avons recouru à l'énumération des coutumes différentes pour expliquer plus facilement le phénomène semblable dans les Balkans et par les coutumes balkaniques, les données que nous rencontrons dans nos sources ethnographiques et écrites étant peu nombreuses pour éclairer notre thème fondamental. Nous sommes obligés à nous servir des données pouvant nous rappeler quelque phénomène et quelque situation d'autrefois, plutôt que de nous donner des preuves incontestables.

L'acte le plus important de la réconciliation c'est l'acceptation du compérage et de la fraternisation, c'est-à-dire la nouvelle fraternité d'élection. La réconciliation représentait avant tout un acte collectif. Elle n'était pas proposée par le meurtrier mais par ses parents proches et lointains à la phratrie de la victime. En invoquant le Dieu et le Saint Jean, la maison du meurtrier priait non seulement la phratrie de la victime de devenir son compère, mais elle priait également ses terres, ses maisons, ses champs, ses forêts, ses eaux, ses semences, ses chemins et tout ce qu'elle avait dans ce monde. C'étaient les „bonnes gens”, „les chefs” ou „les prudhommes” qui, au nom de la phratrie du meurtrier, priaient et donnaient les propositions pour la paix. Chez les Malissors albanais, ils priaient la maison de la victime de leur faire don du meurtrier, ce que signifiait qu'elle disposait de sa vie. Dans la tribu de Kuçi au Monténégro, „les bonnes gens” prenant des berceaux avec les bébés des commères faisaient avec eux trois tours autour du foyer priant le lésé d'accepter le Dieu et le Saint Jean, alors qu'en Albanie du Nord le meurtrier appuyait sa tête contre le chenet dans le foyer, ce qui donnait à cet acte un caractère rituel et religieux par lequel (nous le sup-

posons) l'on demandait aux âmes des ancêtres ou à l'âme de l'assassiné de pardonner le sang versé.

Les descriptions de „la réconciliation du sang” du Moyen âge et plus tard, du XIXe siècle, et surtout la langage des descriptions, continnent des données plus précises confirmant la symbolique de la substitution du meurtrier à la victime. Dans une description de „la réconciliation du sang” de la moitié du XIXe siècle (chez les Serbes) on trouve ces données intéressantes, à savoir:

Lorsque le meurtrier marchant à quatre patte s'approchait à quelques pas seulement des consanguins des plus proches de la victime et lorsqu'il s'arrêta, les „bonnes gens commencèrent à prier cet homme dont le membre de la famille fut assassiné, disant: 'approche compère du compère le Dieu et le Saint Jean te l'ordonnet'. Et ceci trois fois. En ce moment celui-ci se rapprocha du meurtrier et les bonnes gens de dire: c'est ton fils, accepte le pour fils (si celui-ci était plus jeune que le meurtrier, ils disaient alors 'accepte le pour frère!'). Et celui-ci de répondre: si vous avez trouvé, juges de ce monde, que, selon la loi divine et celle de ce monde, celui-ci est mon fils (ou frère), je l'accepte pour fils au nom du Dieu et du Saint Jean. Puis, il baissait le fusil de son cou. Le meurtrier lui baisait d'abord le pied, ensuite le pan de ses vêtements, et puis la main. L'autre le prenait par la main pour le lever et pour le baiser à la fin sur le visage”.

Il est claire que dans tous les cas de „la réconciliation du sang” à partir du Moyen âge jusqu'au XIXe siècle, les nouvelles fraternités d'élection, c'est-à-dire les nouvelles fraternisations, représentent une sorte de parenté sociale adoptive. Nous ne connaissons un seul cas où un nouveau „frère” („fils” ou „père”) passait dans la maison de la victime et la remplaçait dans toute les fonctions. Cependant, durant la cérémonie de fraternisation, on n'emploie pas le mot frère d'élection, mais frère (fils ou père). Nous pensons que le langage, c'est-à-dire le texte de la réconciliation rituelle — qui dit directement qu'on adopte le meurtrier au lieu du frère (fils ou père) tué — est pétrifié. Ce langage exprime, probablement, une relation qui existait autrefois: la substitution de la victime par el meurtrier.

Lors de la réconciliation après la vendetta les membres de la communauté qui n'appartenaient pas aux deux lignages en conflit n'avaient pas pour but d'indemniser au maximum la partie lésée, et de punir le plus sévèrement possible la partie qui avait tort, mais de rétablir entre elles les relations troublées. C'est partant de ce fait qu'on peut expliquer les manifestations consistant à retourner toute l'indemnité, ou une de ces parties, donnée à la phratrie de la victime en argent ou en armes à la phratrie du meurtrier, car il aurait été immoral de ruiner du point de vue matériel le nouveau frère et compère.

Les fraternisations et les compèrages nés de la réconciliation à la suite de la vendetta se rengent dans le même cadre de la conduite sociale où se reenge également la substitution de l'homme vivant à la victime. Ce phénomène avait pour but de rétablir l'état antérieur, l'ordre normal en rétablissant l'équilibre dans la situation sociale troublée par un meurtre qui menaçait à se transformer en une réaction sociale en chaîne et incontrôlée.

Demetrios LOUKATOS

Athènes

SIGNAUX D'INTERDICTION DE PATURAGE DANS LES TERRAINS AGRICOLES, EN GRÈCE

On sait que les bergers de tout le monde ont toujours des difficultés pour assurer à leurs troupeaux les terrains de pâture, surtout en hiver, lorsque l'„infini" des montagnes n'est plus à leur disposition et à la volonté de leurs bêtes. Les agriculteurs des champs, ainsi que les petits éleveurs des villages, sont bien sensibles aux dommages que les troupeaux passagers pouvant causer à leurs terrains (de culture ou de pâture), et c'est pourquoi ils prennent toute mesure préventive, pour faire savoir aux nomades, ou aux autres bergers, qu'ils ne permettront pas la pâture dans leurs propriétés.

Le droit populaire traditionnel de toutes les nations, surtout dans nos pays balkaniques, où l'élevage et l'agriculture furent toujours à la base de leur civilisation, a inventé plusieurs moyens de bornage et de signalisation (techniques), afin de défendre aux éleveurs de faire entrer leurs animaux ou leurs troupeaux dans les terrains réservés.

Nous allons présenter, dans cet article (dédié en hommage à l'ami-Colleague, le professeur académicien Vasa Čubrilović) et avec un esprit de contribution aux études balkaniques comparatives, les signaux pratiques (droit populaire réel) qu'on emploie actuellement en Grèce, dans les grands ou les petits terrains agricoles, pour indiquer aux bergers, ou bien aux propriétaires d'un seul animal, que la pâture y est interdite pour toujours ou pour une période saisonnière.

Nous n'avons pas pu avoir des photos pour tous les cas, ou bien épuiser les cas d'interdiction, qu'on peut constater en Grèce. Mais nous donnons la terminologie et les formes principales, (d'après des descriptions écrites ou orales), ainsi que quelques photos, représentatives de cas mentionnés.

Quelques détails d'abord, sur les motifs qui font que les propriétaires „interdisent" aux animaux d'autrui la pâture dans leurs champs.

A part les intérêts immédiats, soit pour assurer la pâture à leurs propres bêtes, soit pour protéger la culture, pendant son développement, les propriétaires prennent aussi garde de leurs champs:

a' À partir du mois de février, pour que le fourrage puisse augmenter et être conservé pour les bêtes, ou vendu au commerce.

b' Pour que la pâture de leurs bêtes se fasse sans inconvénients, étant donné que le bétail du village n'aime pas du tout l'odeur des troupeaux passagers.

c' (cas inverse): Pour que les troupeaux passagers (des nomades) trouvent du fourrage, préservé dans les champs, qu'ils „payeront” en échange avec leur précieux fumier, qui restera sur place après leur pâture, ou bien avec des produits laitiers.

Il est à noter que, dès que les motifs d'interdiction sont cotés, les signaux sont enlevés par les propriétaires, ou bien changés, pour indiquer une permission de pâture. Un respect mutuel et silencieux (à force aussi de leurs besoins) règle les relations entre les propriétaires de la terre et les pasteurs, offrant ainsi aux sociétés agrico-pastorales la paix raisonnable qui leur faut...

Et nous venons maintenant aux cas particuliers.

1. — Pierres superposées l'une sur l'autre, formant une espèce de sommet ou l'idole, de 0,50 à 1 m. On appelle ce tas de pierres *κουκκος* (koukos) nomination presque générale en Grèce et en Chypre), soit de l'oiseau solitaire *κόκκυξ* (le coucou) soit du mot latin „cuculla”. On dit en suite *κουκκύγερος* ou *κουκουγέρι*, on dirait un vieillard à cuculla ou un vieux coucou. (Arcadie, Laconie et *κουρκούλι* (Tsaconie) ou *κουκούρος*, *κουκούρι* (Roumélie, Grèce centrale). On le nomme aussi *τσούτσουρο* (Épire) et *τουρλίδα* ou *τρουλίδα* (de *τρούλλος*), ou plus simplement *κολόνα* (Céphalonie).

On dresse d'habitude ces tas de pierres autour et à travers le terrain interdit (*ἀμποδεμένο* ou *ἀπαντημένο χωράφι*) et parfois, pour mieux indiquer l'interdiction renouvelée, on badigeonne à la chaux ces pierres superposées (ou au besoin, les pierres-rochers du terrain). Voir photos, nos 1—5.

2. — Branches d'arbres, roseaux ou poteaux implantés dans le terrain. (Macédoine occidentale, Thessalie, Roumélie, Céphalonie). On transporte du bois voisin ces „témoins de surveillance” du propriétaire, dont on reconnaît toujours le renouvellement. Ils sont plantés dans les quatre coins et au milieu du terrain, ou encore plus serrés, s'il s'agit de grande étendue. On dit alors qu'on „ἀμποδίζουν τό χωράφι” (on empêche la pâture) ou, qu'on „σαμακάγουν” (implante) le terrain.

3. — Chaume de seigle, noué horizontalement sur un arbre, sur un buisson ou sur un poteau du terrain (Épire, Macédoine occid., Thessalie). On voit de loin ces „pailles d'or”, qui brillent sous la lumière, indiquant ainsi l'interdiction du pâturage. On appelle ces signaux „βριζαμές” (de *βρίζα* = seigle) ou *σάλμα* (Voir photo No 6), et on les dresse plutôt dans les prairies, à partir de la St. Démètre (26. Oct.).

4. — Petits amas de terre ou digues, de 0,35 m, creusés aux quatre coins du terrain, ou devant son entrée (Thrace, Thessalie, Péloponèse). On appelle ces amas — signaux: *κουμούλες* ou *τουπάνια* ou *κουκούλες* ou *κουτρούλια* ou *γκυμπέλια*. On les creuse aussi à partir de la St. Démètre, pour que le terrain devienne une prairie. On y ajoute parfois l'indication de la branche d'arbre, qu'on plante juste sur le sommet de l'amas (Macédoine occ. Thrace).

5. — Sillons de charrue aux quatre côtés du terrain (Épire, Thessalie, Iles de la mer Egée). On remplace par cela les clôtures de la

propriété, empêchant en quelque sorte l'entrée des troupeaux. Cela se fait surtout dans les champs et sur les terres sans pierres.

Tous ces moyens de signaux pratiques, constituent des indications d'interdiction (ou de permission) de pâturage, non pas seulement pour les intéressés (agriculteurs et pasteurs) mais aussi pour le garde-champêtre officiel, qui se met au courant des dispositions et des accords coutumiers.

Bibliographie

- Phédon Koukoulés, Vie et civilisation byzantines 5, Athènes 1952, 247—250: la délimitation des champs (en grec).
- D. Loukopoulos, Poemenika tis Roumelis (La vie pastorale de la Grèce centrale). Athènes 1930, 57—58 et 102—105.
- Georges Mégas, Zetemata (Questionnaire) de Laographie Hellénique. Annuaire des Archives de l'Académie d'Athènes, vol. I (1939), 114—115 (droit réel) en grec.
- Simos Menardos, Proverbes historiques de Chypre (en grec) dans Laographia 7, Athènes 1923, 45.
- A. Chadjigakis, T'Aspropotamo Pindou, Athènes 1965, 16.
- Th. Papathanasopoulos, Historika-Laographika tis Peristas, Athènes 1967, 79—80.
- B. Pavlidis, Le bétail dans notre folklore (en grec), dans Epirotiki Hestia 22, (1973), 680.
- A. Mylonas, Coutumes agricoles de Naupactie (en grec) dans Laographia 29, (1974), 328.
- Th. P. Costakis, Vie et moeurs pastorales („κοιμειν ά") en Tsaconie. Laographia, 30, Athènes 1975—76, 84—85.

Mais ce sont surtout les amis folkloristes ou informateurs des provinces grecques, qui m'ont envoyé leurs renseignements précieux et les photos prises sur le sujet étudié, à savoir: le professeur Nicolas Moutsopoulos de Thessalonique, après un de ses voyages dans le Péloponnèse, 1975. (M. Moutsopoulos attire mon attention sur le livre allemand de Hans Soeder, Urformen der Abendländischer Baukunst, Köln 1964, concernant le sujet dans d'autres pays), Monsieur K. Siambanopoulos, écrivain — folkloriste de Kozani (1975); Monsieur K. Lazaridis, écrivain — folkloriste de Jannina (1975); Monsieur Georges Thomas, écrivain-folkloriste de Volos (1975); Monsieur D. Letsas, photographe-folkloriste de Volos (1975); Monsieur Paul Delaportas, Procureur général-folkloriste de Céphalonie (1975); Monsieur Denis Spyrtos, agriculteur de Céphalonie (1975) Madame Hélène Philippidou, écrivain — folkloriste d'Alexandroupolis-Thrace (1976); Demetrios Settas écrivain-folkloriste de l'île d'Eubée (1976). J'espère que leurs manuscrits, plus ou moins détaillés seront publiés dans le volume 31 de la revue Laographia.

ЗНАКОВИ ЗАБРАНЕ ИСПАШЕ НА ПОЉОПРИВРЕДНИМ ЗЕМЉИШТИМА У ГРЧКОЈ

Резиме

Зна се да пастири у читавом свету увек имају тешкоће да обезбеде својим стадима земљишта за испашу, нарочито зими када им „бескрај“ планина више не стоји на располагању и на вољу њиховој стоци. Земљорадници који обрађују њиве као и мали одгајивачи стоке по селима веома су осетљиви на штете које стада у пролазу могу

да нанесу њиховим земљиштима (за обраду или за испашу) и зато они предузимају сваку превентивну меру да би номадима или другим сточарима ставили до знања да неће допустити напасање на својим имањима.

Традиционално народно право свих нација, а нарочито у нашим балканским земљама где су сточарство и земљорадња увек чинили основицу њихове цивилизације, измислило је неколико начина (техничких) обележавања међа и сигнализирања да би забранили сточарима да пуштају своју стоку или своја стада на резервисана земљишта.

У овом чланку (посвећеном пријатељу и колеги, професору академику Васи Чубриловићу), а у духу доприноса упоредним балканским проучавањима, изнећемо практичне знакове (стварно народно право) који се данас употребљавају у Грчкој, на великим или малим пољопривредним земљиштима, да би се пастирима или и сопственицима једне једине животиње, указало на то да је испаша забрањена за увек или за време једног годишњег доба.

Нисмо успели да набавимо фотографије за све те случајеве нити да исцрпно прикажемо случајеве забране који се могу констатовати у Грчкој. Али ми дајемо терминологију и главне облике (према писменим или усменим описима), као и неколико фотографија, репрезентативних за поменуте случајеве.

Најпре неколико детаља о мотивима који наводе сопственике да „забрањују“ туђој стоци испашу на својим пољима.

Поред непосредних интереса, било да би обезбедили испашу својим сопственим животињама било да би заштитили усеве за време њиховог развоја, сопственици чувају своја поља и то:

а) почев од месеца фебруара да би се сточна храна могла умножити и бити сачувана за стоку или продата трговини;

б) да се испаша њихове стоке обавља без сметњи, пошто стока која обитава на селу никако не воли мирис стада у проласку;

в) (обратан случај) да стада у проласку (номада) нађу храну, сачувану на пољима, коју ће „платити“ у замену својим драгоценим гнојем што ће остати на месту после њихове испаше или пак млечним производима.

Ваља уочити да чим се отклоне мотиви за забрану, сопственик уклања или замењује знакове да би означио да је напасање допуштено. Узајамно и прећутно поштовање (такође диктовано њиховим потребама) регулише односе између сопственика земљишта и сточара, пружајући на тај начин земљорадничко-сточарским друштвима разумни мир који им је потребан.

А сада долазимо на посебне случајеве.

1. — Камење наслагано једно преко другог које образује неку врсту вршка или идол од 0,50 до 1 м. Та гомила камења се назива *κοῦκος* (*koukos*) (скоро општи назив у Грчкој и на Кипру), било према самотној птици *κόκκος* (кукавица) било по латинској речи „*cuculla*“. Затим се каже *κουκούγερος* или *κουκούγέρι*, рекло би се старац са кукучицом или стара кукучица (Аркадија, Лаконија) и *κουρκοῦλι* (Цаконија) или *κουκούρος*, *κουκούρι* (Румелија, централна Грчка). Називају је такође *τρούτσουρι* (Епир) и *τρουλίδα* или *τρουλίδα* (од *τροῦλλος*), или једноставније *κολόνια* (Кефалонија).

Те се гомиле камења подижу обично околу и преко земљишта под забраном (ἀπλοδερμένο или ἀπαιτημένο χωράφι) а понекад, да би се боље указало да је забрана поновљена, то наслагано камење се премаже кречом (или, по потреби, камење-стене на самом терену). Вид. фотографије 1—5.

2. Грање дрвећа, трска или коци пободени у земљу (Западна Македонија, Тесалија, Румелија, Кефалонија). Ти се „сведоци сопствениковог надзора“ доносе из оближње шуме и опажа се да се они стално обнављају. Они су пободени у четири угла и на средини терена, или још чешће, ако су у питању велике површине. Тада се каже да се „ἀπλοδίζουν τὸ χωράφι“ (спречава испаша) или да се „σάρια κίνουν“ (засађује) земљиште.

3. Ражена слама, привезана водоравно на неко дрво, жбун или на неки колац у земљишту (Епир, Западна Македонија, Тесалија). Издалека се види та „златна слама“ која бљешти на светлости означавајући тако забрану напасања стоке. Ти се знакови називају „βριζαριές“ (од βρίζα = раж) или σάλια (вид. фотографију бр. 6) и они се постављају на ливадама, почев од Св. Димитрија (26. октобра).

4. Гомиланце земље или бране, од 0,35 м, ископане на четири угла земљишта или испред улаза на ово (Тракија, Тесалија, Пелопонез). Те се гомиле називају: κουροβλες или τουλάνια или κουροβλες или κουτροβλία или γκιρλέλια. Такође се копају почев од Св. Димитрија, да би земљиште постало ливада. Понекад се додаје, ради боље ознаке, грана дрвета која се победа на сам врх гомиле (Западна Македонија, Тракија).

5. Бразде изоране плутом на четири стране земљишта (Епир, Тесалија, острва у Јегејском Мору). Њима се замењује ограђивање земљишта, спречавајући донекле улазак стада. То се чини нарочито по њивама и земљиштима на којима нема камења.

Сви ти начини практичног обележавања сачињавају ознаке забране (или дозволе) напасања не само за заинтересоване (земљораднике и сточаре) већ и за службене пољаре који се обавештавају о обичајним одредбама и споразумима.

Fig. 1 — Pierres superposées aux rochers, pour signaler l'interdiction au pâturage. (Arcadie-Laconie du Pelopnèse, photo N. Moutsopoulos, 1975).

Fig. 2 — Pierres sur le bord du champ, interdisant la pâture. (Arcadie-Laconie 1975, photo N. Moutsopoulos).

Fig. 3 — Koukos ou Troulida (de pierres superposées) à Céphalonie (îles Ioniennes, photo D. Loukatos, 1975).

Fig. 4 — Pierres superposées à un rocher (toupani) pour interdire la pâture:
(Région de Parnasse, 1975, photo D. Letsos).

Fig. 5 — Rochers badigeonnés sur place, dans une prairie à Alonissos (île de la mer Egée), pour défendre la pâture. (Photo D. Letsos, 1975).

Fig. 6 — Chaume de seigle, noué sur une branche d'arbre implantée, pour indiquer l'interdiction au pâturage (Épire 1973, photo D. Letsos).

Јован Ф. ТРИФУНОСКИ
Универзитет у Скопју
Скопје

ЗАПАДНА МАКЕДОНИЈА

Неки карактеристични етнички проблеми

І. Увод

Познавање етничких проблема у појединим крајевима наше земље и Балканског полуострва није развијено у мери колико је потребно. Истина имамо нешто литературе о томе, али је још увек знатан број области о чијим етничким проблемима знамо врло мало. Западни део СР Македоније претставља једну такву област.

Западна Македонија је планинским венцима разбијена у четири посебна подручја: подручје у сливу Црног Дрима са Радиком; подручје у сливу горњег Вардара; подручје у сливу Треске; и подручје у сливу Црне реке (горњи и средњи део). Нека од ових подручја спадају у најзатвореније крајеве Балканског полуострва.

Са поменутом географском подвојеношћу доста се поклапа и етничка подвојеност западне Македоније. Македонско-словенско хришћанско становништво доста је разбијено у групе, неке јако издвојене једна од друге. Знатна разбијеност постоји и међу становницима других народности.

Веома динамични историјски догађаји, почев од досељавања Словена крајем VI и почетком VII века, успоставили су у западној Македонији етничке односе и процесе чији је резултат стварање слојева у културном развоју и формирање специфичних етника. Стога је данашња етничка слика веома разнолика.

Био сам у прилици да неко време проведем у појединим крајевима западне Македоније — у Пологу, Кичевској котлини, Битољско-прилепској котлини итд. Тежиште научних испитивања стављао сам на проучавању порекла становништва, сматрајући да је то не само основа за изучавање развитка насеља, него постанка данашњих етничких група, распореда, одлика становништва и многих појава у прошлости.

Међутим, да се детаљније упознају и прикажу етнички проблеми западне Македоније потребно је у њој провести знатно дуже

времена него што сам ја то учинио. Требало је и већих новчаних средстава. Стога нужно смо упућени да се сада задовољимо овим што ће мо изнети¹.

II. Етнички састав

Становништво западног дела СР Македоније — сеоско и градско — није хомогено. Бројем су прво заступљени Македонци и Арбанаси. Потом долазе други: Турци, Торбешци, Цинцари, Роми. У знатиом броју има претставника других група.

Корисно је изложити како је дошло до поменутих појава: 1. да су се у западној Македонији нашли претставници разних народа и етничких група; 2. како су распоређени; 3. који су природни, а који друштвени чиниоци у томе дејствовали; 4. како се током времена мењао њихов бројни однос и друго.

Македонци. — Речено је да су Македонци прва група по заступљености. Има их у већем броју насеља — сеоских и градских. Ипак, та насеља већим делом леже у југоисточном, мање у средишњем, а најмање у западном и северном делу западне Македоније. У средишњем, а поглавито у западном и северном делу ово становништво је исељено, разбијено и асимиловано.

Правећи „пресек“ међу македонским становништвом западне Македоније могу се издвојити ове главне етничке групе: 1. Струшко-охридско-преспанка, 2. Група у сливу Радике, 3. Кичевско-поречка група, 4. Полошка група и 5. Битољско-прилепска група. Њихове области поклапају се са поменутиим великим цртама рељефа. Једино Битољско-прилепска група у сливу Црне реке има најбројније македонско становништво.

Цела западна Македонија својим словенско-хришћанским становништвом још у средњем веку, као и за време дуге турске владавине била је врста покретног бедема: њено становништво најпресе кретало углавном на запад чак до данашњег Арбанашког приморја. Касније оно је почело да узмиче и са запада и са југа. У том миграционом узмицању, претежно са запада на исток, ова територија сачувала је до данас релативно доста словенско-македонског становништва.

Ипак, данашњи етничко-географски положај Македонаца западне Македоније није повољан. Са јужне стране ограничени су Грцима, док су са запада и севера ограничени арбанашким комплексима. Словенско-македонска маса налази се једино са источне стране — у средњем Повардарју. И на самој територији западне Македоније, како је речено, разбијена је ранија словенско-хришћанска компактност. То је постигнуто ширењем муслиманских комплекса.

¹ О другим деловима СР Македоније објавио сам три следећа рада:

а) Етничкиот состав и етничките процеси во сливот на Брегалница, Зборник на Штипскиот музеј III, Штип 1964.

б) О етничком саставу и етничким процесима у Средњем Повардарју, Лесковачки зборник X, Лесковац 1970.

в) Савремени етнички процеси у Скопљу, Етнолошки преглед, XIII, Београд 1975.

Видети списак важније литературе у прилогу овог рада.

Услед поменуће покретљивости, само један део словенско-македонског становништва у западном делу СР Македоније претстављају родови и домаћинства чији претци у данашњим пределима и насељима нису досељени из других области. То је стариначко становништво, свакако остатак средњовековних јужних Словена. Међутим, у већем броју данашњих насеља и предела заступљенији су досељеници прибрани из разних крајева западне Македоније и изван ње.

У сваком крају западне Македоније старинци према досељеницима су у незнатном броју — највише до 20%. Ово су поуздано показала досадашња проучавања. У више области правих старинаца је тако мало да се губе у маси досељеника. Према томе данашње словенско-хришћанско становништво западне Македоније није онакво какво је било у средњем веку, или у првој половини турске владавине. Старинци су се делом иселили, а делом су их преплавили и асимилovali досељеници.

Ако посматрамо спољашње досељенике имаћемо следећу слику: по заступљености прво место припада струји из области у данашњој Албанији на западу; у знатно мањем броју ређају се досељеници из области у данашњој Србији на северу, па досељеници из области у Грчкој на југу. Међутим, у западној Македонији не постоји досељавање из наших области на истоку.

Западну струју чини знатан број словенских досељеника из области: Булчизе, Мата, Мале Мусакије, Елбасанског краја, Мокре, Голг Брда, Черменике, Малесије, чак из Скадарског краја. То је оно наше средњовековно становништво, које је због тешких прилика за живот у другој половини турске владавине, углавном од краја XVII века, напуштало територију у данашњој Албанији и повлачило се на исток². Тако је било до 1912. г. Тих досељеника има по целој западној Македонији, у сливу Радике, околини Кичева, Охрида, у Пологу, Битољско-прилепској котлини³.

Друге групе досељеника западне Македоније, које потичу од спољних миграција, су оне које су долазиле са севера и југа. Карактеристични су косовско-матихијски досељеници са северне стране Шар-планине. Старосрбијанском сточарском становништву ова планина није била препрека у кретању⁴. То становништво већим делом распоредио се у Пологу (околина Тетова и Гостивара). Има досељеника из Србије доведених као заробљеници за време устанка почетком XIX века. Досељеници са јужне стране налазе се у околини Битоља, Ресна итд.

Од свих кретања словенског становништва по западној Македонији најкарактеристичнија су унутрашња премештања и исељавања. Приликом проучавања на терену лако се може запазити предажење из једног насеља у друго, из једног предела у други. У том погледу и овај део наше земље је са неустаљеним становништвом. Како је познато, до пред крај турске владавине хришћанске породице много су се сељакале и тражиле „појак господар”. Штитио би их од зло-

² Ј. Цвијић, Балканско полуострво, Београд 1966, 494.

³ Ј. Трифуноски, Словенски иселеници од Албанија населени во Битољско-прилепската котлина, Годишен зборник, Природно-математички факултет 14, Скопје 1963, 253—263.

⁴ Ј. Цвијић, нав. рад, 512.

стављања муслимана, поглавито од Арбанаса. Често сељаци су остали код једног бега и у једном селу само за коју годину, па се даље пресељавали. Оваквим животом нису могли имати ничег од имовине, осим нешто стоке.

Поједини сељаци у Битољско-прилепској котлини, у околини Тетова и други, знају како су и њихови претци по пет и више пута мењали место становања. Има и сељака који су се мање кретали, јер су сачували нешто своје земље. Они, нису престајали обрађивати и беговску земљу, ако не ради приноса, а оно да би их бег заштитио од зулумбара.

Да поменемо кретање наших људи из планинских села у равничарска и градска насеља. Тога је поглавито било пред крај турске владавине. Ова померања у далеко већем броју продужила су се све до данас. Изложени подаци говоре колико је подручје западне Македоније у својим котлинама испресецано бројним унутрашњим и спољним струјама, различита правца и јачине.

Наведеном излагању треба додати и оно што се зна о исељавањима из западне Македоније. По класичној дефиницији, исељавања имају економске, политичке и друштвене узроке. Сви ти узроци код емигрирања словенско-хришћанског света су веома изразити. Прва позната живља исељавања из западног дела Македоније почела су крајем XVII века, тј. од тадашњих аустро-турских ратова. Да поменемо старешину досељених Срба код Коморана, кога је поставио аустриски цар 1691. г.: био је Битољац-Монастирлија⁵. Други истакнути исељеник у Војводини потицао је из Тетова итд. Та исељавања, са различитом јачином, трајала су скоро непрекидно у XVIII, XIX и XX веку. Сеобе су однеле врло много нашег света па сада није могуће говорити о броју, ни о свима правцима исељавања.

Често пута наши исељеници нису одмах напуштали западну Македонију. Краће или нешто дуже задржавали су се у етапној области: на пример, из Охридског краја и Преспе задржавали су се у Битољу и његовој околини. Поједини Мијаци задржавали су се у Пологу. Исељеници из долине Црног Дрима задржавали су се у околини Кичева, у Поречу итд. Тек касније продужавали су у правцу Скопља, Србије, Бугарске и у друге удаљеније земље.

Јака тежња за исељавањем нашег света увек је била изражена на додирним линијама верско-етнички различитих комплекса. Ту у насељима најпре је било помешаног хришћанског и муслиманског становништва. Затим ово друго за време турске владавине до 1912. г., кашто и касније (околина Кичева, Дебра, Полог), лако је потискивало хришћанско становништво или да се исели из западне Македоније, или да се за неко време повлачи у компактније хришћанске комплексе.

Треба рећи да је до поменуте године јаче било потискивано оно македонско становништво које је имало своју земљу, него чифчије, јер су њих у извесној мери штитиле аге на имањима⁶. Турска

⁵ Ј. Цвијић, нав. рад. 134; М. Филиповић; Етничке прилике у Јужној Србији, 405.

⁶ Упоредити И. Косанчић, Новопазарски санџак и његов етнички проблем, Београд 1912, 33.

власт није могла осигурати личну и имовинску безбедност. У народним предањима веома је много успомена о пљачкањима и убиствима⁷. Насупрот првом приливу муслиманских досељеника из Албаније са запада и северозапада, у новије време јака су кретања из арбанашких планинских села у македонска пољска села итд.

Помицање нашег становништва у западној Македонији траје непрекидно скоро два и по века и углавном иде према истоку, у Србију и Бугарску, и ван наше земље у Аустралију, САД, Канаду. Исељавају се не само зато што је тамо живот увек економски бољи, већ што су изван западне Македоније за време турске владавине и касније, били мање изложени зулумима.

Од почетка другог светског рата исељавање Македонаца из западне Македоније веома забрињава, како у квантитативном погледу, тако и по последицама која из тога произилазе (промена етнографске слике). Села масовно напуштају млади људи.

Велики одлазак словенског становништва из западне Македоније треба тумачити многоструким разлозима: психолошко-индивидуалним, социолошко-групним, до економског и политичког положаја читаве СР Македоније, поготову њеног западног дела. Треба уложити много труда да се објасни начин деловања сваке од ових група узрока у процесу исељавања становништва.

Данас македонско становништво у неколико крајева западне Македоније сведено је само на бледе остатке и успомене. Наилази се на сасвим расељена или десетковама македонска насеља. У неким местима иза последњег рата све је уташено и изгледа као да у њима никада није било хришћанских Македонаца. За кратко време коначно је исчезло познато и енергично племе Мијаци у сливу Радике. Тамо су исчезли Горњореканци, Дебарски пољани, Мавровци. Слично се десило, или ће се ускоро десити, и са другим етничким групама — у Демир хисару, Поречу, северно од Кичева, у Горњем Пологу, Маријову.

Крајеви на западу према Албанији, као и на северу ближе Шар-планини, односно ближе Метохијско-косовској области највише су остали без словенског становништва, села, која би могла имати на стотину кућа спала су на 20—30 кућа. На тим странама етнографска граница је веома покретна. Угасила су се стара словенска црквена и културна средишта што се јасно види на сваком кораку. Штета је што ове промене нису фиксирание ни на једној етнографској карти. Нису обављена ни детаљна проучавања насеља.

Арбанаси. — После излагања о македонско-хришћанском становништву, од особитог је интереса приказати муслиманске Арбанасе. По броју су на другом месту, у западном делу СР Македоније. Као што се зна, после доласка Словена на Балканско полуострво у VI и VII веку Арбанаси су се повукли на поједине западне планине и у данашње Арбанашко приморје. У ово доба само су местимично прелазили долину Црног Дрима на истоку.⁸

А касније, за време турске владавине, Арбанаси су почели брзо да се шире. Већином су примали ислам и постали одани османлиј-

⁷ Упоредити Р. Николић, Ширење Арнаута . . . , 117.

⁸ Ј. Цвијић, нав.рад, 138, 139.

ској државној управи. Добили су слободу као прави господари. Наш народ, који је био раја, није их без разлога називао „Турцима”. Крећући су на исток и почели насељавати плодне долине и котлине, као и травом богате планине⁹.

Ипак, знатно ширење Арбанаса по територији западне Македоније започело је крајем XVII века после тадашњег аустро-турског ратовања. Повећано је било у другој половини XVIII и у првој половини XIX века. Западно од Вардара данас скоро не постоји крај без већег или мањег броја муслиманско-арбанашког становништва. Образовали су бројне крајине у околини Тетова, Гостивара, Кичева, Дебра, Струге. Поменуте области углавном су најнасељеније, јер у неким густина достиже више од сто становника на кв. км. То је резултат и познатог природног прираштаја.

Мање је Арбанаса у околини Охрида, Ресна, Битоља, Прилепа, Крушева. Једино су избегавали села у сувом и голом крају источног дела Битољско-прилепске котлине и у Поречу. Ово распрострањење Арбанаса у западном делу СР Македоније могао сам тачно утврдити јер приликом проматрања на терену на ту појаву обраћао сам нарочиту пажњу.

Из изложеног треба посебно поменути, да се Арбанаси у западној Македонији углавном налазе у њеним географски и привредно најподеснијим областима. А тамо скоро свуда су распоређени у бројним подпланинским насељима. Та насеља пружају максимум услова за живот.

Својим распоредом у простору Арбанаси западне Македоније имају веома подесан етнички положај, неупоредиво бољи од словенских Македонаца, широко се наслањају на сународнике у Албанији са западне стране. Имају сународнике и са северне стране у Метохијско-косовској области. Постоји арбанашка маса и на источној страни у околини Скопља, Куманова и Титовог Велеса.

Како је порекло становништва о коме је реч? Међу данашњим арбанашким родовима западне Македоније веома је мало старинаца. То су поарбанашени словенски родови. Огромну већину чине досељеници из крајева у данашњој Албанији. Предања родова су особито жива. Многи се зову по селима и областима из којих су старином.

Најјаче миграционе струје према западној Македонији водиле су из данашње северне Албаније: једна у правцу Кораб—Горња Река—Кичевска котлина околина Прилепа; друга у правцу Кораб—Горња Река—Горњи Полог—Суха гора—планина Водно—планина Мокра; трећа струја ишла је преко етапних предела у данашњој Метохијско-косовској области, па преко Шар-планине, у Полог и даље према околини Скопља. То су све Арбанаси из матичне групе Геги. Из јужне Албаније, од групе Тоске, становници су се кретали само уском зоном у правцу Струга—Охрид—Ресан—Битољ, то је четврта струја. Постоје видне разлике између Гега и Тоска и у западној Македонији. Између ових двеју група ни данас нема приснијих веза.

Поменуте четири, бројем релативно снажне миграционе струје арбанашког становништва могле су променити ранији етнографски карактер знатног дела западне Македоније. То је вршено у сеоским,

⁹ Исто, 128, 139.

касније и у градским насељима. У свима данашњим арбанашким крајевима и селима има успомена на потиснуто старо хришћанско-словенско становништво.

Добар извор за познавање ранијих прилика су разни географски називи и имена данашњих чисто арбанашких села. Називи брда, вода, потеса махом су словенски. Забележио сам их у великом броју. Имена села таква су поготову. Наводимо неколико примера: Аран-Бел, Бродец, Вејце, Горанце, Градец, Грешница, Дворце, Длапкин Дол, Добри Дол, Дрвник, Желино, Зајас, Злокућане, Јаболчиште, Копаница, Корито, Лаковица, Лисен, Ломница, Ново Село, Ораше, Острец, Падалиште, Палчиште, Папрадиште, Порој, Равен, Речица, Речане, Селце, Света Петка, Седларево, Сенокос, Снегово, Србиново, Србица, Трапчин Дол, Топлица, Трново, Црнилиште итд. Сви ти називи поуздан су траг или успомена на становништво друкчијег карактера од данашњег арбанашког. А то значи да су у поменутиим крајевима и селима западне Македоније извршене крупне етничке промене. Због узмицања Македонаца испред Арбанаса веома је смањена, негде сасвим потиснута старија словенска народна маса.

Миграциони процеси Арбанаса у западној Македонији, како је већ поменуто, добили су нарочити интензитет крајем XVIII и у првој половини XIX века. У тим процесима вредно је поменути улогу специјалних чета за пљачкање хришћана у крајевима преко којих су водили правци насељавања. Ширење Арбанаса на штету Македонаца турска управа није ничим спречавала. Чак су Арбанаси истакнути у поменутој управи плански му помагали сународнике да се населе у околним селима итд.

После првог и другог светског рата арбанашко становништво видно расте природним прираштајем. По селима и варошима откупљују земљу Македонаца, Турака и Торбеца који се знатним делом исељавају. На тај начин, данас се врши живо унутрашње размештање овог становништва по западној Македонији.

Оно што посебно пада у очи код Арбанаса, јесте њихова велика активност. Многи су способни да успеју у сваком подухвату. Све се више јављају личности велике воље. Посматрач има утисак да сви напредују упорношћу и жилавошћу. Удружују се у разним приликама. Сељаци претстављају велику резерву и њихова снага није битно начета у протеклим ратовима.

Турци. — Турака је у целој СР Македонији за последњих неколико деценија све мање. Исто је стање и у западном делу Републике. Доста су се иселили и нестали 1912—13. г. Затим су се исељавали између два светска рата а нарочито у периоду иза последњег рата.

Пре тога, турске масе налазиле су се у свима градским средиштима западне Македоније, сем у Крушеву и Кичеву. Турци су знатно изменили етнографски карактер Битоља, Охрида, Струге, Ресна, Дебра, Гостивара, Тетова, Прилепа. А у селима постјале су турске оазе, у околини Битоља, Прилепа, Тетова, Гостивара, Дебра. Прве четири оазе сам посебно проучавао.

У току читавог периода турске владавине, која је започела крајем XIV и почетком XV века, у западну Македонију насељавали су се из Мале Азије чиновници, духовна лица, занатлије и други поје-

динци или групе. Били су прави османлиски Турци, а са њим и по неки Арапини, Кура, итд. Број Турака у градовима повећавао се и на тај начин што је домаће словенско становништво примало ислам. У њиховим редовима лако су ступали и досељени Арбанаси. Према томе, Турци су имали примесе других народа, односно били су врло сложеног порекла.

Када Турска није могла да смири нека селџучка племена у Анадољу, она их је пребацивала у западну Македонију. Тако су насељени Турци у појединим битољским, прилепским, тетовским и гостиварским селима. Ти насељеници су у поменутих областима захватили и обрадиво земљиште.

И градски Турци западне Македоније лако су дошли до добрих имања у околини. Зато је постојало доста богатих Турака. Богатство се огледало не само у чифлицима, већ у дућанима и удобним кућама. Лети су излазили у села, да надгледају рад на имањима и да прикупе производе.

Слом турске државе 1912. г., бројним Турцима западне Македоније дошао је неочекивано. Тешко су могли остати ван исламске државе која им је била неопходан оквир њиховог живота. Настало је исељавање. После емигрирања у два-три маха Турци су бројчано данас веома опали. Ипак, осим у градовима има их и по селима.

Торбешци. — За време турске владавине исламизован је знатан број Словена и у данашњем западном делу СР Македоније, у сливу Радике, у долини Црног Дрима, у Кичевској котлини, нешто у околини Прилепа и Тетова, то су данашњи Торбешци.

Просторно нису правилно распоредени, већ су разбацани у мање и веће скровите пределе. Нигде локалне страсти и насиља за време турске владавине нису се могле тако слободно применити као у крајевима западне Македоније. Православни су се морали иселити или примити ислам. У долини Радике, Црног Дрима и Кичевском крају они су то учинили групно. То је махом било крајем XVII и током XVIII века.

Торбешци су сеоски становници, док су се у градским насељима очували само у Кичеву. Ова варошица била је највеће торбешко средиште целе Македоније.

Торбешци имају заједничку говорну црту са Македонцима, али између једних и других постоје битне разлике. Код Торбешца исламски утицаји су особито јаки у области верског и породичног живота. Стога су од Македонаца национално издвојени. До 1912. г. били су носиоци турске државне идеје и тада су радили противу Македонаца. У традицији има података који говоре да су неки од браће муслимани, а неки хришћани да су одрасли синови муслимани, а родитељи хришћани. Словенског порекла махом су торбешки родови који у данашњим насељима нису досељавани са стране.

У току турске владавине торбешке оазе западне Македоније примале су појединце са стране, као чиновнике, спахије, духовна лица и слично. Потпцали су од правих османлиских Турака. Ти странци међу Торбешима етнички су се губили, примајући језик и навике нове средине. У току XIX века међу Торбешима био је осетан прилив и арбанашких досељеника. Тако примеса стране крви код Тор-

беша није незнатна, па по много чему чине етничку мешавину, односно посебну групу.

Супротно другом становништву западне Македоније, Торбешци нису много прожетти миграционим струјама јер су остајали у својим старим областима и насељима. Примећује се само по неко торбешко досељавање из Призренске горе (СР Србија) у околину Тетова (села Урвич и Јеловјане), и из Албаније, у долину Црног дрима.

Старије генерације муслимане македонског језика и сада редовно називају „Турцима“. До 1912. г. узимали су видно учешће у локалној турској управи. Нису никако пристајали да се изједначе са рајом и њеним начином живота.

Крај турске владавине, нарочито период иза другог светског рата, донео је крупне промене и у животу Торбешца. Отсељавају се у Турску. Већина их је отишла од 1954. до 1960. г. На тај начин Торбешци су сада у знатном опадању, жалосно је било посматрати напуштене куће у долини Радике и околним Кичева. У неким селима нема нигде живе душе. А пре поменутог исељавања та насеља имала су по стотину и више торбешких домаћинстава.

Цинцари (Аромуни). — Какав је био распоред предсловенског романизованог становништва на територији данашњег западног дела СР Македоније и каква је била његова бројна снага о томе историјски извори ништа не казују. При инвазији Словена свакако се то становништво повукло са поменуте територије. А само неки који су се задржали, као на пример у планинском сливу Радике (на Корабу, Бистри) или у Маријову, постепено су се пословенили.

Због тога доскорашњи и данашњи Цинцари или Власи, који претстављају посебну етничку групу, образовани су од каснијих досељеника. Досељавали су се после њиховог гоњења 1769. и 1788. г. углавном из Москопоља и његове околине. Населили су се у Охриду, Битољу, Крушеву као и у поједина села у околним.

Цинцари су бирали добро познате трговачке центре, Битољ и Охрид, или висока села по положају и рељефу слична у њиховим старим крајевима. И та села убрзо су постала велика. Старе словенске породице разишле су се по околним крајевима. Тако су насеља брзо добила прави цинцарски тип, најлепши у околини. На простору Охрид—Битољ—Крушево током XIX века образовано је релативно доста снажно цинцарско друштво.

Око 1900. г. Ј. Цвијић је ценио битољско-крушевску групу Цинцара на 28.000 до 30.000 становника. Претстављали су, како новодни исти аутор, трећину Цинцара који су живели на Балканском полуострву¹⁰. Способношћу и трговачким радом, поглавито изван својих насеља, Цинцари су брзо постали најмудрији људи околине. Очуване куће данас јасно показују тадашње благостање Цинцара.

Али печалбарско одлажење у друга места имало је, поред материјалних користи, и штетних последица. Један њихов део почео се исељавати. Цинцарска насеља страдала су од плачке одметнутих муслиманских Арбанаса који су се кретали у околини. Због свега

¹⁰ Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III, Београд 1911, 1021.

тога, цинцарска насеља, о којима је реч, почетком XX века имала су нешто мањи број домова и становника него 1870—80. г.

Следећи период у животу Цинцара западне Македоније пада за време Балканског и првог светског рата. Ратови су били судбоносни за ове становнике. Државне границе смањиле су услове за одлазак у печалбу. Борбе у ратовима водиле су се у близини цинцарских насеља (околина Битоља), стога су после првог светског рата била мања за неколико стотину домова.

У периоду два светска рата исељавање Цинцара није престајало. Прилике иза последњег рата изазвале су нову оријентацију у начину привређивања. Цинцари више нису могли бити печалбари, већ су се упошљавали у градове, у индустрију, у државна трговачка предузећа, као непосредна последица опадања печалбарства иселио се широм наше државе знатан број цинцарских породица.

Становници Гопеша, Крушева, Битоља, Магарева, Трнова, Нижепоља, Охрида, Струшке Белице данас се налазе као исељеници изван западне Македоније. За време посета тим насељима од 1950. до 1960. г., наилазио сам на особито мали, често незнатан број цинцарских домаћинстава. То указује, на потпуно нестајање ове етничке групе. Несумњиво, ово је последња фаза и њихово распадање. Нови цинцарски досељеници ни одкуда не пристижу. Деца су само незнатно градско становништво.

Роми. — Роми по западној Македонији насељавани су за време турске владавине. Насељавање је започело још у XV веку. Данас су врло растурили, да их ретко негде има у већем броју. Поглавито су варшко становништво, не постоји градско насеље западне Македоније без претставника ромске групе. Тачан број им се не зна. Укупно узето њих треба да има око 15.000 душа.

И у овом крају наше земље Роми су се одржали кроз векове, нако нигде нису чинили већину. Чињеница што су се одржали може се објаснити њиховим занимањима, а услед тога и специјалним начином живота. Иначе понегде су се „латили“ и економије у средини у којој живе и сразмерно су се брзо асимилovali. Тако су се у појединим местима, приликом пописа становништва, Роми изјашњавали као Македонци, Арбанаси или Турци.

III. Етнички процеси

Ретко где у Југославији народности су толико измешане као у Западној Македонији. Због тога ту су се вршили живи процеси асимилације. Процеса је било не само између припадника истих етничких и верских група, већ и између претставника разних народности и конфесија. Претапања су у разним фазама започета, одмакла, или завршена, па отуда су прилике у овом погледу врло заплетене.

Наилази се на групе људи који су у фази етничког раслојавања и мешања с другима, у фази примања нових етничких црта и туђе етничке припадности. Отуда и овакви случајеви, једна група очигледно је торбешка а исказује се као турска (село Трново код Прилепа), друга група такође је торбешка а исказује се као арбанашка (село Бачиште

код Кичева), трећа група је очигледно ромска а исказује се као турска, арбанашка итд.

Македонско становништво је различитих особина у појединим крајевима западне Македоније. То је свакако последица и различитих процеса између досељеника и старинаца. Местимично први су се прилагодили природној и социјалној средини старинаца. Али тамо где је много мање старинаца они су се управљали по бројнијим досељеницима. Због тога код данашњих Македонаца између појединих области постоје знатне не само етнографске, већ и друге разлике. По негде се јављају и екзотичне оазе македонског становништва. Врло интересантни процеси прилагођавања македонског становништва збила су се у градским насељима. У њима су преовладале особине регионалног типа јер су та насеља примила доста становника из своје ближе околине.

Поменимо етничке процесе код Цинцара. Још приликом досељавања у западну Македонију они су били прилично грцизирани. Знали су грчки као и свој језик. Утицај грчке цркве и цивилизације код Цинцара били су јаки¹¹. После балканског и првог светског рата процес погрчавања је заустављен. У градским насељима Цинцари одржавају врло тесне брачне везе са Македонцима. Отуда су билингвисти и говоре цинцарски и македонски. Овој асимилацији иде на руку чињеница да су Цинцари и Македонци исте вере, да су Цинцари бројно веома опали и да њихова деца у школама имају наставу на македонском језику.

Прилагођавање Арбанаса у пределима западне Македоније било је брзо, јер је ова област необично подесна за њих. По својим особинама они су се знатно удаљили од својих сународника који су остали у главној матици Албанији. Главни узрок је тај, што су се Арбанаси досељавали током дужег временског периода. Нису сви дошли из истог матичног краја, па према томе ни приликом досељавања нису сви били истих особина. Осим тога, у данашњим насељима они су асимилovali и друго становништво. Арбанаси у западној Македонији примили су и знатне словенске примесе. То се остварило помоћу прелажења неких наших хришћана у ислам¹². Мухамеданци су често отимали хришћанке, или су оне одлазиле добровољно мухамеданцима. Много је више православних Македонаца исламизовано и поарбанашено него што се то може потврдити на основу проучавања. Наше становништво у многим насељима спасила је од поарбанашавања 1912. г. Међутим, иза другог рата ова појава опет је понегде оживела.

На другој страни, Арбанаси су се етнички губили према Турцима, ребе према Торбешима. Када су се насељавали у градска насеља Арбанаси су одржавали брачне и друге везе са турским становницима и у њих су се утапали (Тетово, Гостивар, Охрид итд.) а у Торбеше су се претапали у Кичеву. Иза последњег рата, када су градска

¹¹ Румунска влада 1905. г. издејствовала је код турске државне управе признање арумунског језика у цркви и школи желећи да их тиме одвоји од јелинизма. Међутим, није било видних успеха у томе.

¹² На такво порекло подсећају и остаци презимена поарбанашених Словена.

насеља западне Македоније добила бројније арбанашко становништво, наведени асимилациони процес добила су супротни смисао.

На крају поменимо, да процеси асимилације између Турака и словенских поданика до 1912. г. ишли су спорије. Турске женидбе са словенским хришћанкама имале су последице у њиховом етничком раслојавању.

IV. Закључак

Сажет закључак етничких проблема западног дела СР Македоније, би био:

1. Етнички положај Македонаца западне Македоније није повољан. Бројнији несловенски народи — Арбанаси и Грци, окружују их са три стране, северне, западне и јужне. На самој територији западне Македоније, углавном у новије историско доба, разбијена је компаксност словенско-хришћанске масе. То је постигнуто ширењем муслиманских етничких комплекса — турског, торбешког и арбанашког. Најзначајнији је последњи етнички комплекс.

2. Арбанаси западне Македоније имају веома подесан етнички положај, неупоредиво бољи од етничког положаја словенских хришћанских Македонаца. Арбанаси се широко етнички наслањају на своје сународнике са западне стране; имају своје сународнике и са северне стране у Метохијско-косовској области, постоји арбанашка маса и на северо-источној страни у околини Скопља и Куманова.

3. Због свега тога морало је настати велико узмицање и исељавање Македонаца из западне Македоније. Исељавања треба тумачити многоструктурним разлозима: психолошко-индивидуалним, социолошки-групним, економским и политичким.

4. Крајеви у западном, северном и средишном делу западне Македоније највише су остали без словенског становништва. Угасила су се позната сеоска насеља, па стара црквено-културна средишта. За кратко време исчезло је енергично племе Мијаци и друге етничке групе.

5. Нови словенско-македонски досељеници у западну Македонију не пристижу ни од куда. Арбанаси се из ове покрајине не исељавају, по њој се брзо множе, размештају, шире, примају прилив својих сународника из Косовско-метохијске области на северу, североистоку, па чак из Албаније на западу.

Разумљиво је да у овом прилогу нисам могао изнети све етничке појаве и етничке проблеме који садрже западни и најважнији део СР Македоније. Има још много тога што је остало нетакнуто. Уосталом поменути научна проблематика се не може потпуно сазнати ни из једне целе књиге, а још мање из једног чланка само отвора широко научно поље за даља истраживања.

Главнија литература

1. J. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III, Београд 1911.
2. J. Цвијић, Распоред балканских народа, Гласник Српског Географског друштва 2, Београд 1913.
3. J. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд 1966.
4. P. Николић, Ширење Арнаута у српске земље, Гласник Српског географског друштва 3/4, Београд 1914.
5. J. X. Васиљевић, Муслимански крви у Јужној Србији, Београд 1924.
6. T. Смиљанић, Мијаци, Горна Река и Мавроско поље, Насеља и порекло становништва 20, Београд 1925.
7. П. Јовановић, Порече, Насеља и порекло становништва 28, Београд 1935.
8. M. Филиповић, Етничке прилике у Јужној Србији, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937.
9. M. Филиповић, Дебарски Дримкол, Скопље 1939.
10. M. Филиповић, Голо Брдо, Скопље 1940.
11. J. Trifunski, O plemenskim odlikama Arbanasa — Siptara u SR Makedoniji, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Radovi XXVI, Sarajevo 1965.
12. J. Трифуноски, Кичевска котлина, Скопје 1968.
13. J. Трифуноски, Битољско-прилепската котлина, Годишен зборник, Географски институт 17, Скопје 1969.
14. M. Соколовски, Осврт на састав становништва западне Македоније у 15. и 16. веку, Југословенски историјски часопис 1—2, Београд 1970.
15. J. Trifunski, O stanovništvu SR Makedonije, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 45, Zagreb 1971.
16. J. Трифуноски, Полог, антропогеографска проучавања, Насеља и порекло становништва 42, Београд 1976.
17. J. Трифуноски, Послератно расељавање становништва из планинских и брдских подручја СР Македоније, Гласник Српског географског друштва 56/1, Београд 1976.

LA MACÉDOINE OCCIDENTALE

— Quelques problèmes ethniques caractéristiques —

Résumé

La connaissance des problèmes ethniques dans les régions particulières de la Yougoslavie et de la Péninsule Balkanique n'est pas développée dans la mesure du nécessaire. Il y a, il est vrai, quelques travaux, d'ailleurs peu nombreux, dans la littérature scientifique qui s'en occupent, mais il reste un nombre considérable de régions dont nous ignorons les problèmes ethniques ou n'en savons que fort peu. La partie occidentale de la RS de Macédoine en Yougoslavie représente une telle région.

Dans son article l'auteur a exposé d'abord la division géographique de la partie occidentale de la RS de Macédoine en quatre grandes

parties, à savoir: le territoire dans le bassin fluvial du Drin Noir avec la Radika; le territoire dans la partie supérieure du bassin du Vardar; le territoire dans le bassin fluvial de la Treska et le territoire dans le bassin fluvial de la Crna reka (partie supérieure et partie centrale), Suit ensuite l'exposé de la structure ethnique de la population du territoire susmentionnée et des processus ethniques. A la fin du travail sont les conclusions.

Dans la présente contribution l'auteur n'a pas présenté tous les phénomènes et problèmes ethniques qui se rapportent à la partie occidentale (et la plus importante) de la RS de Macédoine. Il y a encore beaucoup de choses qui n'y ont pas été même effleurées. Pour cette raison, ce domain reste ouvert aux recherches scientifiques ultérieures.

Сл. 1 — Планинско село у сливу Радике.

Сл. 2 — Мијачко село Гарн на планини Стогову.

Милицав В. ЛУТОВАЦ

Српска академија наука и уметности
Београд

УТИЦАЈ НАШИХ ПЛАНИНА НА ЧОВЕКА И ЊЕГОВО ДРУШТВО

Највећи део својих испитивања посветио сам планинским и при-планинских области у Југославији. Из ових износим укратко запажања о међусобним утицајима планинске природе и људи.

На први поглед рекло би се да планински предели имају много мањи значај за човека него плодне равнице и долинска дна. На против, планине намећу разноврснији и сложенији живот. Разуђен рељеф различитих висина и облика, хидрографија, поднебље и разноврсна вегетација, све то удара свој печат на физичке и духовне особине човека.

Планине по правилу важни етнички центри биле су по каткад насељеније него равнице. На то је утицао колико разнолика привреда толико њихов тврђавски положај. Под заштитом планина човек је слободније живео. Бавећи се поглавито сточарством које је мање подложно контроли власти него земљорадња, он је искоришћавао пашу све до највиших страна.

Географски услови за привреду и живот. — Висинске разлике и у вези са тим клима, земљиште и вегетација условљавали су и разноврсне услове за живот. Сточарство, које је било главно занимање, користило је пашу на великом простору. Коза и овца продирале су и у најнепреступачније врлети користећи и ретку пашу између сурих каменара. Ситну стоку могао је држати и онај који није имао своје земље, јер ју је напасао лети по заједничким утринама, а зими силазио са њом у жушне крајеве. Говече и коњ били су везани за обложитије крајеве богатије пашњацима и ливадама. Од стоке се добијала одећа, обућа и новац. Она је служила и у међусобној размени као монета. Крупа стока, во и крава, представљали су крупан новац, а овца и коза ситан. Вреди толико и толико волова, говорило се при куповини земље или чега другог. Један во вредео је 5 до 6 брава. Због ове улоге у размени у неким нашим областима стоку називају „благо“.

Упоредо са сточарством развила се и планинска земљорадња: гајање јечма, ражи, овса, крупника, хељде, које успевају чак и до 1.700 метара надморске висине. Ова жита на огнојцима и торинама доносила су добар род, а хлеб и каша од њих уз доста сточног мрса представљала је и добру храну. Само у неприликама, кад због раних

или позних слана и снегова усеву оману, ишао се за жито у ниже крајеве. Пре 150 до 200 година планине су добиле кромпир, једну од главних биљних култура, које због климатских и предолешких услова планина боље одговара него равнице. Кромпир сада у многим замењује жито у исхрани људи. У новије време јечам и овас се све више употребљавају за прехрану стоке особито оваца у доба млавења. Од значаја за исхрану планинаца је купус, који добро успева на торинама и огнојцима.

Брдско планински крајеви пружају и друге могућности за исхрану у току целе вегетационе периоде. Од раног пролећа до позне јесени користе се све врсте плодова и биљака које расту у дивљем стању: разне врсте зеља, корења и воћа (јагода, малина, купина, боровница, шипурака, дрењина, дивљих крушака и јабука). Од тих крушака каткад справљају и хлеб, а у случајевима велике глади је коришћена и кора од дрвета. Сок и мезгра букве, јавора, бреста, граба и још неког другог дрвећа, били су у пролеће посланица и храна чобана. Очврсла мезга, „догача“, употребљавана је као хлеб. Разуме се, ово је ишло на штету оних врста крушног дрвећа из којих се добијао сок.

Стока је пружала још више услова за живот: одећу, обућу, постелу, које су прилагођене планини. Све је израђивано руком. Једине „фабрике“ планинаца су воденице, ваљавице, разбоји и ћеране. За воденице и ваљавице у планини су услови повољни. На брзим потоцима, којим планине обилују, може се подићи на истом току по неколико воденица. Ове су по правилу заједничке „редовничке“, јер их не изграђују појединци већ братства и родови који по утврђеном реду у њих међу. Исто је са ваљаницама, само што ове због особитог рада у њима, припадају већим задружним породицама или појединцима.

Од особитог су значаја за планинско становништво били кућни разбоји и ћеране. Разбој је имала свака иоле имућнија кућа, а ћеране само појединци у селу. На разбојима су израђиване све тканине од најфинијих до најгрубљих, а у ћеранама вреће, бисаге и покровци од козје длаке „кострети“. Ова домаћа радиност је везана поглавито за планинске крајеве у вези са кирицилуком и преношењем добара на коњима.

Све потребне предмете и оруђа израђивали су вични томе послу људи, којих је било у свакој већој задрузи и селу, који су се поред земљорадње бавили и овим пословима.

Грађа куће и њени облици зависили су такође од географске средине. Преовлађивале су свуда брвнаре, сем у пределима краса. Али оно што још више одликује сеоска насеља у планинама јесте мноштво споредних зграда око главне куће. То је свакако у зависности од друштвено-економских прилика. У средини је главна кућа и око ове споредне зграде намењене посебно члановима задруге, (клет, ижина, колиба), разној врсти стоке (кошара, дубирози, појате, саврдаци), домаћинству (амбари, кошеви, пекаре, плевње) итд. Оваква кућа у области Старог Влаха и уопште на Старорашкој планинској висоравни споља гледано има облик каквог груписаног сеоског насеља. Саврдаци и друге зграде шиљастог облика покривене сламом подсећају на „тукуле“. Уопште, зграде планинских насеља како привре-

мених тако и сталних, имају због великих падавина врло стрме кровове са којих се снег мора чистити. Због тога су оне у неким планинским крајевима готово у целини од стрмог крова, као на Дурмитору и Сињајевни.

Планинци користе за боравиште пећине и поткапине. Оне које су приступачне службе као пландишта и повремена боравишта стоке, док су неприступачне пећине склоништа људи и драгоценијих ствари у случајевима најезде непријатеља. Сем тога, многе поткапине и пећине су и култна места: пећинске цркве и „испоснице“. Њих највише има у кречњачким клисурама. Примера ради наводим Острог у Црној Гори, манастир Црна Река у Ибарском Колашину, пећинска црква у Паљеву код Тутина и друге. Калуберске испоснице у високим литицама народ везује за „проклету Јерину“.

Утицај планине на друштвени живот и особине људи. — И најмања планина оставља свој посебан печат на човека. То се изражава у разним облицима како на појединцу, тако и на заједници. Пре свега, планина и планинска привреда намећу своју друштвену организацију, јер се у њој човек не бори сам за опстанак него и као друштво. То особито важи за високе и простране планинске области. Тамо су се удружени борили за освајање и одржавање међа своје планине. Заједнички су одржавали појила и приступе води и испаши. У вези са коришћењем израђене су међусобне регуле за коришћење планине¹. Због овог колективног осећања код планинаца је много мање свађа око међа и пролаза него код равничара — правих земљорадника. Међе се у планинама узимају шире као што је широка област привређивања. Према томе, планинац-сточар гледа много шире и општије него човек из низине. Спорови за њих имају општи, а не појединачан значај. Због таквог коришћења планине на њој су се могли и развити веће заједнице, братства и племена. Али било да се говори о заједничком или појединачном коришћењу планинска природа је наметала посебне духовне црте. Уколико су планине веће и пространије, као да су те црте изразитије. Овде ћемо изнети само још неколико примера у каквим се облицима јављају утицаји планинске природе на човека.

Сразмерно своме богатству планине су биле увек насељеније у низине. На то су, као што је речено, утицале и веће слободе у планинским крајевима. Да би очувао што слободнији живот, човек је искоришћавао сваку стопу земље до крајњих могућности, и ту остајао све док се могло трпети. Дакле, под утицајем планинске природе и привреде (здравог ваздуха, воде и млечне хране), рабао се и одржавао отпоран и динамичан сој људи — горштака, који су по правилу здрави, снажни, полетни, животни и плодни. Честе су жене које рабају и по десет до петнаесторо деце; има мушкараца који постају очеви и у осамдесетој години. Разуме се, морталитет деце је због тешких услова знатан, али је снагом прилика вршено и одабирање. Оно што је остало, а остало је ипак доста, било је прекаљено, здраво, чврсто и борбено.

¹ М. Лутовац, Сточарска кретања у планинама црногорских брада и народне регуле они при искоришћавању пашњака, Посебна издања Балканолошког института 4, Београд 1976, 23—40.

Овде ваља бар укратко изнети и друге особине и одлике планинаца на које утиче географска средина, начин рада и занимање. Планинац је углавном стасит, али мало повијен у леђима, пошто се у ходу прилагођава немирном рељефу — узбрдицама и низбрдицама; корак му је крупан (дугачак и широк) због прескакања већих препона; често скаче са стране на стену, као што износи Цвијић у раду „Крас и човек“². Прескаче потоке с камена на камен, не тражећи газа ни мостике. Уопште, планинац је покретљивији, хитрији и бржи него равничар, говор му је снажан, крупан, а глас „громогласан“, јер мора да савлада велико растојање и даљине с једног на друго брао преко врло дубоких долина.

Планинац сточар и земљорадник има и друкчији ритам рада него равничар. Он је уопште разноврстан. Брђанин често обавља истога дана по два-три посла; један део дана је на ливади, други на њиви, за стоком или на неком трећем послу, што зависи од тренутних потреба у раду. Знатно време је проводио и као кириџија или свакодневни путник између села и града, и села и планине. Прелазећи с једног на други посао у исто доба је и рад и одмор. Супротно овоме, човек у земљорадничким областима проведе од зоре до мрака на једноликом послу и по неколико недеља. Планинац, напротив, поред разноликог рада проводи и више дана у доколици, особито сточари за време лета. Али кад се посла прихвате, раде врло брзо. На то сем темперамента упућује ћудљива планинско-брдска природа. Мора се убрзано радити да се сено скупи и садене пре кише, а вршај у гумну не покисне. Ужурбаност се запажа и при јелу. Једући сви из једног вагана гледа се да ни ту у границама пристojности не изостану. Кратко речено, утакмица се примећује на сваком послу, а особито на мобама, при косидби, пластидби и жетви.

Планинци одржавају више сабора него равничари. Свака планина има свој сабор. На саборима се поред општег весеља изводе витешке игре, бацање камена с рамена, скакање, прескакање, габање белега. Омиљене су коњске трке и борбе бикова, као на Пештерској Дурмиторској висоравни и многим планинама Босне. Од земљорадничких послова највеће колективно задовољство је утакмица на мобама, особито при косидби. Под утицајем планинских скупова и живота на планини развиле су се и многе особне црте код људи планинских предела: развијена радозналост, машта, приповедачки дар и др. По правилу планинац је природни историчар, приповедач и стваралац јуначког епа. Често се срећу људи који у десетерцу говоре као у Црногорским Брдима и Херцеговини. Историјска традиција је врло жива. На то је, како каже Цвијић, утицао живот сточара. Видик с планине је широк; са њених врхова погледом се обухвата велико пространство. Крећући се за пашом с планине на планину, а често и на зимовник у далеке области, сточари су упознавали многе крајеве³. Сем тога, из планинско-брдских области је било и највише кириџија на путевима између градова Балканског полуострва.

² Ј. Цвијић, Крас и човек, Гласник Географског друштва 11, Београд 1924, 1—10; М. В. Луговац, Планина и човек, Земља и људи, 24, Београд 1974.

³ Ј. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље I и II, Београд 1966, 128—159.

У вези са природном средином развио се и смисао према уметности. Контрасти рељефа и преливи боја као да утичу на то. Отуда у Црној Гори знатан број сликара и вајара. Смислом за вајарство се одликују људи на падинама Велебита и Динаре. Резбарство у дрвету је дошло до великог изражаја баш у планинским крајевима. Фигуре и шаре које урезају чобани на гуслама, свиралама и прешпама показују лепу уметничку вештину. Ова резбарска уметност дошла је до највећег изражаја у припланинским долинама Радике, на падинама Бистре и Кораба где су израбени чувени иконостаси и друге резбарије. Исти смисао за уметност се запажа и код планинских жена, иако су оне заузеле многобројним пословима, као и људи. За стоком лети, а зими у кући, девојке и жене у везовима на кошуљама и другим тканинама показују смисао за складност боја.

Народна медицина је много развијенија у планинским него у долинским крајевима. На то упућује мноштво лековитих биљака и услови живота. Усамљени планинац се довијао да себи и стоци потражи лека у природи и својој средини. Сама стока је откривала која је биљка корисна и лековита, а која штетна. Бар један члан задружне породице био је вешт у лечењу „травима“ и мелемима. Сем тога, било је и више познатих „видара“ рана, прелома, ишчаша и справљања разних мелема, и „трав“. Неки од ових народних лекара предузимали су и најсмелије операције, трепановање или „шаровање“ лобање, да се отклони згрушана крва са површине мозга.

Овај смисао за лечење рана, прелома и ишчаша костију, као да произлази из дугог искуства лечења стоке и људи рањеника, који су овде због ратовања и четовања били чести. То особито важи и за планинске Црногорских Брада. Према томе, није чудно што се и сада у планинским крајевима налази на људе народне видаре, који са великим успехом лече преломе и ишчаше, већ и неке врсте болести са којима се бори и научна медицина.

Утицај планине се запажа и на гостољубљу и већем осећању за помоћ другима. Свачија кућа је намернику отворена. Велика је част ако се нечија кућа прочује по гостољубљу. У томе се не разликују имућнији од сиромашнијих. Чак сиромашнији може да буде гостољубивији. Због тога је позната народна изрека „Код богатога на глас, а код сиромашног на част“. Или, „Кућа где нема гостију није кућа“. Веће гостољубље у планинским областима него у нижим свакако је у вези са природом и друштвом. У беспутним, а често и оскудним крајевима људи су упућени једни на друге, што се преноси и на странце који су рећи посетиоци. Укратко, колективни живот планинаца: заједничко искоришћавање папњака и шума, узајамно помагање у супаци и чувању стоке, моге и помоћ подизању куће, особито ако је случајно изгорела све то указује на већу људску солидарност у планинским областима⁴.

Миграције из планинских области и прилагођавање планинаца новој средини. — О миграцијама у нашој земљи познато је знаменито дело Јована Цвијића: „Балканско полуострво и јужнословенске земље“⁵. Ја сам се на ово питање осврнуо у два мања рада који се

⁴ М. В. Лутовац, Планина и човек, поменуто дело.

⁵ Ј. Цвијић, поменуто дело.

односе само на неке детаље, а особито на послератне миграције и прилагођавање планинаца новој средини⁶.

Макоинко биле повољне за живот, планине нису могле да одрже већи број становништва. Из овог етничког резервоара сувишак сиромашнијег становништва се морао хтео-не хтео исељавати, као и они који су на ма који начин избегавали крвну освету или какве друге неприлике везане за прекршавање забране оробавања у братству или другом сродству. У нормалним приликама миграције су биле тихе, појединачне и свакодневне. Појединци су се по правилу насељавали у најближем крају, одакле ће одржавати везе са матицом. Тек када се и тамо становништво намножило, настајала су нова исељавања попут роја гчела, како каже Цвијић. Таква спонтана померања могу се пратити као какав непрекидни конач или траг сена и другом коловозу од планина до Дунава и Приморја. На свакој узредној етапној станици остала је покоја породица. Окакве миграције су биле нечујне и прилагођаване новој средини безболно. Иначе, ако се човек морао селити у неки далеки крај и преко границе у другу државу, одакле се није могао више и чешће враћати, и виђати са својима, такви призори су праћени жалбом, као да се за навек исељеник сахрањује.

Лакше су се подносиле групне миграције у доба гладних година или насељавање неког сасвим ненасељеног краја, као што је било после ослобођења неких области Србије. Насељавајући другу област, планинац је мање или више губио од својих пређашњих особина, што је зависило од нове географске средине. На побрђима северне Србије и Босне досељеници су донекле губили или ублажавали пређашње брђанске особености. Само где је у маси насељено планинско становништво, као у Јабланици и деловима Топлице, очуване су пређашње одлике. На то је сем групног насељавања, утицала и планинска природа новонасељеног краја. Исто тако је карактеристично насељавање Црногораца у Петровом Селу у подгорини Мироча, групно насељаваних још средином XIX века. Они су очували све особине људи матичне области. Разуме се, на ово је утицала друкчија етничка средина. Нису хтели да се орабају са Србима влашког говорног језика, већ ишли ради женидбе чак у Црну Гору или новонасељене крајеве Јабланице и Топлице⁷. Још теже је било прилагођавање у равници Војводине, Метохије и Косова, после првог светског рата. Али тамо где је ово насељавање било групно, тешкоће су брже савлађиване. Шта више, Црногорци, Херцеговине, Личани и босански Крајишници под утицајем оробавања и новог начина живота, почели су се брже изједначавати са Војвођанима. Већ друга генерација се много не разликује од равничара. Добила је друкчији, нешто уобљенији телесни лик. Пошто су после другог светског рата створени повољнији услови за групно насељавање планинаца у равничарским крајевима Војводине и Славоније, прилагођавање новој средини било је знатно лакше него раније. Томе су највише допринели

⁶ М. Лутовац, Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости, Гласник Етнографског института САНУ VII, Београд 1958; Миграциони процеси становништва у Југославији, Цвијићев зборник САНУ, Београд 1968, 189—197.

⁷ Исто.

насељавање на регионално-географској основи људи који су се међусобно познавали и оробавали као у матичном крају. Томе ваља додати лак и брз саобраћај који омогућава повремени обилазак родног краја све док се носталгија отупи и човек чвршће веже за ново тло⁸. У овом случају само остарели људи „умиру у тубини“. Али и у оваквим насељима се осећа дух нове средине, који ће после дужег или краћег времена учинити до краја своје. Разуме се, и досељени планинци имају утицаја на равничаре, особито у етно-психичком погледу. И на једне и на друге утиче заједнички живот и рад у школама, фабрикама, трговинама и на свим другим пословима. Кроз такву фазу изједначавања под утицајем нове средине прошли су и ранији планински досељеници Буњевци у Бачкој и Хере у Банату, а још раније разни досељеници из средњовековне српске државе.

Уопште гледано, досељеници у новој географској средини се мењају и физички и психички. У овом су разумљиве нијансе које зависе од различитих услова. Нигде се оне тако не запажају као на профилу повученом од гребена Динарских планина до Панонске низије. Изломљени планински рељеф и бујне реке које кроз њега теку, начин занимљива као да утичу на живи, жустри и немирни дух планинаца. Благо заталасани рељеф и мирнији токови река као у Шумадији и сличним областима, ублажују планинску оштрину и дају умиренији тон. Равнице и низије, међутим, умирују и смирују и речне токове и човека. Разуме се, и овде избија код појединаца виолентан израз који је вероватно последица нешто скорије досељених планинаца или атавизма брђанских предака. Свакако све ове утицаје не треба приписивати само природи већ у вези са њом и друштвено-историјским условима.

Када се говори о условима прилагођавања занимљиво је упоредити области окренуте према Панонској низији и оне које гравитирају нашем Приморју. У првој су упоредо са природом постепена и нијансирана, а у другој једнолична и непосредна. Због кратког растојања између планинских области и Приморја, планинац у једној етапи силази у Приморје, задржавајући дуго и своје особине. Такав пример су силазак Црногораца са катунске висоравни у Боку и оних из Далматинске Загоре у Приморје. Шта више и на становништву острва нису ишчезле црте планинаца. То долази отуда што су се и ови често непосредно досељавали из планина, а сем тога острва су изолована од других утицаја. Али, као што је речено, на то прилагођавање планинаца и њихов живот од значаја су културно-друштвени утицаји, што се види из садашње фазе развитка.

Планинске области у садашњим условима. — После другог светског рата настали су нове односи између планине и човека. Под утицајем новонасталих културних и друштвених услова из основа се мења и патријархални живот у планинским областима. То се запажа у свим облицима живота: живљем кретању становништва, начину привређивања, промени куће итд.

⁸ М. Лутовац, Значај планинско-брдских крајева и услови за задржавање становништва у њима, Годишњак Географског друштва СР Црне Горе, Цетинье 1964, 47—54.

Маколико биле велике повремене и сталне миграције из планинских крајева, оне нису битно утицале на смањивање броја становништва у њима. Одржавана је равнотежа између привреде и прираштаја. Одливањем преко миграција, школа и заната у мањим градовима није се реметила равнотежа. Међутим, са развитком индустрије и других привредних установа после другог светског рата ови се односи нагло мењају. Фабрике, разна предузећа и школе привлаче у великом броју планинско становништво које се насељава у градовима или приградским селима, одакле се може свакодневно ићи на рад и одржавати колика-толика сеоска економија. Због двојне економије и лакшег прилагођавања новој средини, планинци се раније насељавају у приградским селима и приступима поред путева. Сем тога, покрет из планине је велики и према равничарским селима из којих становништво непосредно иде у градове. Супротно овоме, сада се села са виших планинских страна повлаче још брже но што су се раније пела и заузимала места ранијих привремених сточарских насеља. Такви примери се запажају на Сињајевини, Дурмитору и другим високим планинама. Шта више, и велика сеоска насеља на планинама западне Македоније, као Галичник, Лазаропоље, Тресонче, Гаре и друга која су бројила четири до пет стотина кућа, готово су заустела или сведена на неколико домова. Њихово становништво, које се бавило само сточарством, непосредно се сручило у Скопље. Слични примери се запажају и у другим планинским селима ове и других области. Према томе, померање планинског становништва је ланчано, на штету виших планинских и припланинских села. Не стаје ни онолико становништва које би тамо могло добро да живи, јер ваље чак и на штету природе. Крчењем шума по стрмим странама и насли. О томе нам сведочи и ближа прошлост. Противуречности су очигледне. Раније су брђани и планинци обрађивали сваки кутак земље чак и на штету природе. Крчењем шума по стрмим странама и нагибима уништана је и гора и земљиште. Сада се, међутим, отишло у другу крајност. Остају запарложене и напуштене површине врло повољне за пољопривреду, поглавито за земљорадњу и сточарство.

Питање је како ће се зауставити вал иселавања и отуда где постоје сви услови за повољан живот, и како ће се успоставити нова равнотежа између брдско-планинских предела и људског рада и живота у њима. То је од великог значаја у привредном, етничком и обрамбено-националном погледу.

Какви су изгледи за поновно оживљавање планинско-брдских области, не може се одмах са сигурношћу рећи. Свакако се њима мора враћати кад прохуји данашњи вал кретања према граду. На то већ и сада указују неки знаци. Саобраћај, електрификација и снабдевање водом безводних крајева знаци су за нови препород планинских села. Ово пре свега приближује град селу и село граду. Упоредо са тим долази рационалније коришћење и пољопривредних површина (земљорадња, сточарство, шумарство и воћарство) и преображавање насеља.

Планинско-брдска земљорадња, која је раније пружала храну за врло велики број становништва, може бити од великог значаја и сада, јер јечам, овас и раж, који добро успевају на огњојцима, имају тржишну вредност чак и већу него пшеница. Сем тога, овас и јечам

су потребни и у прехрани стоке, особито у доба млавења. Још важније место међу планинско-брдским усевима заузима кромпир, коме најбоље одговара поднебље и земљиште ових крајева. Успева једнако на странама као и по дну крашких вртача. И поред свих добрих својстава кромпир је сем на неким крајевима Грне Горе, Словеније и Босне ограничен на мање површине. Овај значајни плод који се користи у разним облицима, недостаје у свим нашим градовима. Само овде-онде на тржиштима Београда може се видети здрави и лепо кромпир из подгорина Голије и Копаноника. Није у овом погледу без значаја ни планинско поврће, особито купус који се одржава дуго.

Овде још више ваља нагласити значај сточарства које је кроз дуге векове било основна привредна града планинско-брдских крајева. Ако ставимо на страну екстензивне пашњаке, које могу да користе само овце и козе, има довољно простора за ливаде, и пашњаке који се помоћу мелiorација могу преобратити у добру крмну базу за савремено сточарство. Ако овоме додамо искоришћавање шума, које су прешле са забраном држања коза и рационалном сечом у експанзију, може се рећи да у планинским пределима има услова за живот. Према томе, одливањем сувишка становништва створене су могућности за оне који остају. Тамо где су раније опстајале три куће може добро да живи једно домаћинство, што би било довољно за одржавање живота у планинским областима⁶.

На основу извесних знакова могло би се предвидети успоравање пустошног исељавања из планинских крајева. На то, као што је речено, ће утицати у првом реду продирање путева и електрификације у најзабаченија насеља. Већ сада онај који се сели задржава кућу и окућницу у селу. Место старе подиже другу, савремену зграду у којој борави један део године. Према томе, све чешће су двојна станишта, једно у граду а друго у селу. Овакви случајеви утичу и на оне који су потпуно везани за село. Стога није чудо што се у планинским пределима виде савремене куће од тврде грабе и усред четинарских шума. Поред ових се чува и стара кућа док сама не падне. То се чини из пијетета према прецима који су из ње излазили. После куће, на реду је вода која се доводи из велике даљине. Колико је села, као на пример на Пештеру, добило воду, а колико је домаћинства увело непосредно у кућу.

Промене се запајају чак и у преосталим сточарским катунима у којима се сада подижу боље зграде, не само за потребе сточара већ и за летњи одмор домара.

И у пољопривреди се осећају неки знаци напретка. Оно што се обрађује, поклања му се већа пажња. У планинским крајевима се могу видети овде-онде лепе вештачке ливаде и одабране сорте стоке.

Из овога се види како се услови за живот у планинским насељима мењају, а са тим настају промене у животу човека и друштва.

Ако на крају посматрамо планинске и планинско-брдске области у целини, које у нашој земљи захватају огромно пространство, оне имају велики антропогени значај. Планински предели су били у прошлости слободнијег живота и етнички резервоари из којих се одливањем подмлађивало становништво у долинским равнинама и градовима. Према томе, ма колико биле разуђене и беспутне, планин-

ске области нису само раздајале већ и спајале. Преко превоја и низ долине струјао је живот према ниским областима. Превојима је човек пролазио као кроз какву вратницу с једне на другу страну планина⁹. Краће речено, планински предели су били животом испуњени. С друге стране планинска област као целина допуњавала се и прожимала са долинама и низинама. Због оваквих услова се живот у планинским пределима непрекидно одржавао, али се као планима и осека често колебао. У периоду кад су служиле и као збежиште и као уточиште, планински предели су били веома густо насељени, што се види из многобројних остатака зараслих у шумама и шикарама. Супротно у доба нешто слободнијег живота у долинама, становништво се из планина брже иселавало. У томе има неке аналогije са садашњим временом када због развитка индустрије и градова настаје живо кретање планинског становништва.

Кад се узму у обзир природно-географске условљености и историјско-друштвене прилике, није чудно што се у планинским областима формирало и дуго одржавало патријархално друштво. Са новим променама је и његово брже преображавање. Упоредо са развитком технике јача и утицај на савлађивање природних препрека. Савремени путеви продиру у најзабаченије кутке планине. Нису препреке ни високи гребени кроз које се тунелима пробијају путеви. Али се у овом ипак користе природна предимства; преко превоја и испод њих пролазе железничке пруге и цесте. Из ових главних саобраћајница мрежасто се гранају путеви и приступи у села и засеке. Упоредо са овим и електрификацијом, настаје живље преображавање насеља и привреде. На овај начин се још више и брже приближавају планинска са долинским насељима и градовима. Те везе ће постојати све тешње и живље због пријатног боравка у планинским пределима, особито у летњој половини године. Већ се сада као што је речено, јављају подједнако важна двојна насеља: једна у селу а друга у граду или приградској насеобини. Томе ваља додати и рекреативна насеља у планинама. Према томе, мораће се враћати у планинске пределе који су од значаја са привредног, етничког и националног-одбрамбеног гледишта.

INFLUENCE DE NOS MONTAGNES SUR L'HOMME ET SA SOCIÉTÉ

Résumé

J'ai consacré une partie importante de mes recherches à la montagne et aux régions montagneuses en Yougoslavie. J'en expose brièvement les observations sur les influences réciproques de la nature montagnaise et des hommes.

A premier coup d'oeil on dirait que les régions montagneuses ont pour l'homme une importance considérablement plus petite que les plaines et les vallées fertiles. Bien au contraire, les montagnes imposent

⁹ Б. Ж. Милојевић, Наше високе планине и њихова улога у раздавању и спајању, Нови Сад, 3—6.

une vie plus variée et plus complexe. Le relief accidenté, de différentes formes et hauteurs, l'hydrographie, le climat et la végétation variée, tout cela laisse son empreinte sur les caractères spirituels et physiques de l'homme.

Les montagnes, en règle générale importants centres ethniques, étaient souvent plus peuplées que les plaines. Ce phénomène a été influencé tant par leur position défensive que par l'économie variée. Sous la protection des montagnes l'homme menait une vie plus libre, s'occupant surtout d'élevage et d'agriculture de montagne, il a exploité la montagne jusqu'à ses versants les plus élevés. Où il n'y avait pas assez de terre, comme par exemple dans les régions karstiques, l'homme la créait par l'essartement. Les pâturages, prairies, forêts et champs minuscules, ensemencés de cultures de montagnes, étaient les principales sources de vie. Les produits de laiterie et différentes plantes, ainsi que le climat favorable, ont influé sur la fertilité des montagnards. La natalité était grande, ainsi que la mortalité. Sous l'influence de la nature rude tout ce qui était faible mourait et il restait ce qui était fort et d'une bonne trempe et c'est ainsi que s'effectuait la sélection de la race puissante des montagnards.

La nature des régions montagneuses a influé également sur les nombreux traits de la vie spirituelle: l'utilisation en commun des pâturages, de l'eau et l'association pour différents travaux. En rapport avec ceci est aussi l'hospitalité connue des montagnards. Les autres traits caractéristique sont: mobilité, goût pour la narration, le chant épique et l'histoire, observés aussi par J.Cvijić. Sous l'influence du relief, de la végétation et des couleurs variées, chez les montagnards est développé le goût pour la peinture et la sculpture plus que chez les autres. De là le plus grand nombre de peintres et de sculpteurs provenant de la région montagneuse des Dinarides. Chez les montagnards on observe aussi le disposition pour la médecine, c. à d. pour la médecine populaire ce qui a été influencé par le grand nombre de plantes dans les montagnes, ainsi que par la longue application des „herbes" dans le traitement des hommes et des bêtes.

Quand il s'agit de l'homme, les montagnes sont les centres ethniques de la société ramifiée des tribus et de grandes familles indivises. L'homme des montagnes était dans le mouvement perpétuel. Ils s'éco-ulaient comme d'un réservoir vers les vallées et la côte. Dans les conditions normales, les migrations étaient pacifiques et silencieuses, tandis qu'elles jaillissaient comme des éruptions dans les années de famine ou des autres bouleversements. De cette façon la population des plaines et des villes se rajeunissait. Pourtant, ces derniers temps, sous l'influence du développement de l'industrie, cet équilibre entre les montagnes et la plaine est perturbé. Les vagues de la population se meuvent vers les villes et les villages de la banlieue. De cette façon, la population de nombreux villages de montagnes a été réduite à un tiers et certains villages ont été même dépeuplés. C'est pourquoi on voit des champs incultes et des prairies se transformer en pâturages. Cela veut dire, bien entendu, que l'importante économie des régions montagneuses, ainsi que la force ethnique des montagnes s'en trouvent affaiblies.

La construction des routes et l'électrification des habitats de montagne arrêteront, nul doute, ce mouvement impétueux qui n'est pas provoqué toujours par le besoin, mais aussi par la mode.

Il est intéressant de voir comment les montagnards s'adaptent au nouveau milieu après la migration. Seulement là où ils sont colonisés en groupe, en nombre plus considérable, dans quelques régions accidentées, ils gardent un grand nombre de leurs caractères antérieurs. Par contre, s'ils sont installés dans la plaine, ils perdent, tôt ou tard, tous les caractères physiques et spirituels des montagnards, comme c'est le cas en Vojvodina (plaine Pannonienne).

Сл. 1 — Задружна кућа, село Фијуље у околини Сјенице.

Сл. 2 — Катун у подножју Журима планине пештерска Лукавица,

Сл. 3 — Силазак са катуна Бунарине на Сињајевини.

Сл. 4 — Зимска стаја на планини Јаворку.

Mirko MARKOVIĆ

Etnološki zavod JAZU
Zagreb

O ŽIVOTU I OBIČAJIMA STOČARA NA VLAŠICU

Povodom jubileja našeg uglednog naučnika akademika Vase Čubriovića odlučio sam da ovom prilikom raspravim jednu od tema, kojom se i on tijekom svoga višedecenijskog znanstvenog rada često bavio. Kao objekt proučavanja izabrao sam planinu Vlašić u Bosni, na kojoj još i danas postoji zanimljiv stočarski život. Život i običaje stočara na Vlašiću proučavao sam ljeti 1968. godine.

Vlašić je prostrana gorska zaravan u izvorištu rijeka Lašve, Bile, Ugra i Vrbanje. Srednja apsolutna visina vlašićke visoravni kreće se između 1300—1400 m. Iz ove visoravni izdižu se najviši vrhovi. To su Paljenik (1943 m), Vlašić (1919 m), Oštrica (1860 m), Čavo (1817 m), Pavo (1806 m), Crni Vrh (1731 m) i Devečani (1768). Prema jugu padine Vlašića se strmo obrušavaju prema dolini rijeke Lašve. Na podnožju južne strane Vlašića nalazi se grad Travnik, gospodarsko i upravno središte regije. Istočnu stranu Vlašića omeđuje rijeka Bila. Ova strana Vlašića je znatno položitija i na njoj ima više stalnih naselja. Najveće od njih je Gučja Gora, a manja su Bukovica, Radonjići, Mosor, Bandol, Radojčići, Kula, Maline, Suhi Dol, Poljanica, Orlice, Dub, Višnjevo i Gluha. Prema zapadu Vlašić se dosta neizrazito izdvaja od susjedne Dnolučke planine. Najveće naselje na zapadnoj strani Vlašića su Koričani, selo na apsolutnoj visini od 1280 m. Ostala sela na zapadnoj strani Vlašića su Vilovje, Mudrike, Sažići, Šišava i Lužnica. Sva ova sela leže na apsolutnoj visini iznad 1000 m. Sjeverna strana Vlašića slabo je naseljena i gotovo je sva zarasla smrekovim šumama.

Pristup na Vlašić najpodesniji je od strane juga, iz Travnika. Kada se savlada strmace Paklarskih stijena dolazi se na prostranu visoravan iz koje se uzdižu blagi vrhovi obrasli travom. Čitavo nadgorje Vlašića iznad gornje granice šume sastoji se iz prostranih planinskih pašnjaka. Prema službenim podacima travničkog erara na Vlašiću ima 1800 ha slobodnih pašnjaka i oko 3600 ha zabranjenih pašnjaka koji se koriste kao livade za košnju. Središnji i najveći vlaški pašnjak nalazi se sjevernije od vrha Paljenika (1943 m), a zove se Smiljevica. Na Smiljevici se danas nalazi opskrbeni centar za vlašićke stočare. U blizini su i dva najizdašnija vrela. To su Kraljičina Voda i Mala Kraljica. Osim ovih vrela ima na nadgorju Vlašića još dosta stalnih izvora. Važniji su: Devečani, Orman,

Stublić, Harambašino vrelo, Santić, Koritovac, Točak, Vrbanjsko vrelo, Pašinac, Garičaj, Stojanovac i Preočica.

Današnji stočarski stanovi na Vlašiću raspoređeni su rubno u odnosu na pašnjake. Najviše stanova ima oko Smiljevice, zatim iznad Krmkovog dola, na Kozici, oko Crnog Vrha, na Karagariću, Javorku, Zanoljama, Jezeru, Dilovu, Policama, Kraljevom Gumnu i Vukovoj poljani. Stanovi nisu grupirani u veće skupine, već su više rastureni. Često se nalaze u blizini izvora ili u blizini gornje granice šume.

Pristupni putevi do stanova na Vlašiću vode sa tri strane. Najkraći pristupni put je onaj od južne strane, preko sela Paklareva na Devečane. On je veoma strm i prolazi u zavojima kroz Paklarske stijene. S tim pristupnim putem služe se sela iz doline Lašve, kao i stočari iz samoga Travnika. Od istoka se na Vlašić dolazi preko Razvale i Mokroga dola. Put preko Razvale koriste stočari iz okoline Gučje Gore i Malina. Stoka se iz ovdašnjih sela izgoni putem prema Zahumlju, gdje se putovi dijele. Jedni izgone stoku preko Razvale i Ekić Brda na Devečane, a drugi preko izvora Stublić i Orman na stanove naokolo Vlaške Gromile. Sela Dub, Suhi Dol, Orlice i Poljanice izgone stoku kraćim putem kroz Mokri Dol ispod stijena Kozice i Jarca. Njihovi stanovi nalaze se na sjevernoj strani Vlašića na Smiljevici. Od zapada na Vlašić vodi nekoliko putova. Svi oni prolaze kroz guste smrekove šume. Iz Mudrike, Šišave i Lužnice vodi put na greben Galice, gdje ima dosta stanova. Koričani Baltići imaju nešto duži pristup, jer moraju zaobići duboke doline u izvorištu Ugra. Koričani izgone stoku na stanove koji su raspoređeni na Rječici, Kverkuši, Vukovim Poljanama, Opančenići, Kraljevom Gumnu i Policama.

Stanovi na Vlašiću donekle se razlikuju od stočarskih kobila na ostalim Dinarskim planinama. U gradnji koliba dominira drvena građa, jer drveta svuda ima na pretek. Većina stanova sastoji se od po dvije kolibe. Jedna koliba služi kao nastamba za stočare, a druga je sirnica, tj. objekt za preradu mliječnih proizvoda. Obje kolibe grade se tako, da jedna stoji nasuprot druge. Podalje od koliba nalaze se torovi, gdje se preko noći zadržavaju ovce.

Kolibe na Vlašiću prave se od smrekovih brvana veličine 4×6 metara. Visoke su do 2 metra, a pokrivene su šimlom. Krovovišta su visoka i strma da se snijeg može lako obrušavati. U kolibama koje služe za stanovanje nalazilo se nekoć otvoreno ognjište, a u novije vrijeme sve je češći željezni štednjak. Zatim su u njima drveni ležajevi za stočare, klupe za sjedenje i nešto od stočarskog pribora za rad. Tavan se na vlašićkim kolibama ne pravi. Koliba sirnica u svemu je slična kolibi za stanovanje, samo u njoj nema ognjišta. Pred sirnicom ili kolibom nalaze se obično klupe za sjedenje. Tu se preko dana ili pod veče sjedi. Pored vrata na zgodnom mjestu nalazi se bačvica (fučija) sa vodom za piće.

Danas na stanovima na Vlašiću žive stočari zadrugari i stočari vlasnici privatnih stada. Ranije je bilo drukčije. Na Vlašiću su do prošloga rata napasali ovce ili unajmljeni čobani, ili stočari iz okolnih podvlašićki sela. Unajmljeni čobani radili su kao sezonski radnici bogatih „dželepčija“. Ovi dželepčije bili su najčešće travnički trgovci sa stokom, vunom ili kožom. Travnički dželepčije su još od početka 19. stoljeća bili zakupnici pojedinih pašnjaka na Vlašiću. Stada travničkih dželepčija bila su redovito velika. Brojila su po tisuću i više ovaca. Dželepčijska stada

posla su na Vlašiću sve do prošloga rata. Zato je ranijih godina na Vlašiću preko ljeta paslo znatno više ovaca nego danas. Godine 1934. paslo je na Vlašiću 35.000 ovaca samo dželepčijskih stada. Taj je broj bio prijavljen iz službene statistike, dok je stvaran broj bio sigurno veći. Osim spomenutog broja ovaca dželepčijskih stada, nalazile su se iste godine na Vlašiću i ovce iz sela naokolo Vlašića, napose iz Gučje Gore i Koričana. Broj ovih ovaca bio je otprilike isti kao i broj iz dželepčijskih stada. Stariji stočari sa Vlašića slažu se u procjeni da je prije prošloga rata na Vlašiću ljetovalo po 80.000 ovaca. Sada se taj broj kreće oko 5000.

Travničke dželepčijske porodice na početku 20. stoljeća bile su Mulići, Zec-Baškarada, Alagići, Budimirovići, Torlići, Grgići, Jablanović-Sekulić i dr. Oni su bili zakupnici proizvodnje vlašićkog sira, koga su upućivali u trgovačku mrežu. Osim toga su se zanimali trgovinom sa kožama i ovcjom vunom. Kako su podnirivali potrebe na tržištu, bijahu jaka konkurencija ostalim vlašićkim stočarima, koji nisu imali kome da prodaju viškove svojih stočarskih proizvoda. Zbog toga su stočari iz Gučje Gore i Koričana živjeli u trajnoj nesuglasici sa svojim konkurentima. Pojedini vještiji privrednici iz Gučje Gore i Koričana vremenom su ipak toliko povećali svoja stada, da su se i oni postepeno razvili u dželepčije. Kada su se obogatili, nisu više sami izgonili ovce na Vlašić, već su stada davali u najam sezonskim čobanima. Tako su se npr. obogatili Cakalini iz Gučje Gore, Adilovići iz Kljaka, Alilhodže iz Bile ili Barići iz Radonića. Njihova velika stada odlazila su preko ljeta na Vlašić, a u jesen su ih unajmljeni čobani spuštali u nizinu Lašve. Tu su ova stada pasla dok je bilo trave, a zatim su se postepeno kretala prema Posavini.

Život stočara na Vlašiću ispunjen je stalnom brigom oko prehrane ovaca. Dosta vremena troše stočari i za spravljanje sira. Zatim se zanimaju priređivanjem hrane, pranjem sudova i sl. Slobodno vrijeme provode u zabavi, pjesmi i igrama.

Ovce se puštaju na pašu izjutra iza mužnje, a vraćaju se na stanove podveče, kada se ponovno muzu. Sa ovcama je preko dana uvijek po jedan čobanin sa psom, koji pazi da se stado suviše ne rastepe. Mužnja ovaca se obavlja ručno. Obično tri ili četiri mužača sjednu na niske tronošce pokriju vrata na toru (struga). Ovce su prve istjeruju iz tora i kako se koja pomuze ulazi u tor. Muzer se podvinutim palcem u drvene posude, koje se ovdje zovu stružnjak. Mužnja se obavlja prilično brzo. Za jedan sat četiri mužača pomuzu oko 400 ovaca. Iako mužači paze da im ovce ne uđu u tor bez da se pomuzu, ipak im po koja ovca pobjegne. Oni na to ne reagiraju, jer im se ne isplati da zbog dvije, tri ovce prekidaju posao.

Kada se prikupi jutarnja ili večernja mužnja mlijeko se odmah siri. Izlijevaju ga u drvene kačice i u nj stavljaju po žlicu kupovnog sirišta. Kačice se zatim pokriju čebetom da se mlijeko sačuva od prašine ili druge nečistoće. Sirenje se odvija brzo. Već nakon dva do tri sata mlijeko postane zgrušano. Tada se uzima sirni nož (ili sablja) pa se ukiseljeno mlijeko u kačici sasiječe na kvadrate od po 5 do 6 centimetara. Iza toga se na gruševini pojavi sirutka. Sirar, koji radi ovaj

posao čeka da sirutka dobije lijepu zelenkastu boju, što je znak da je grušanje i odvajanje sirutke završeno.

Nakon toga se gruševina vadi iz kačice pomoću suska, tj. posebno velike limene žlice i stavlja u čiste platnene vrećice da se iscijedi sirutka. Platnene vrećice se objese o drvenu prečku u sirnici, a ispod njih se stavlja plitko drveno korito u koje se cijedi sirutka. Podloženo korito se obično nagne na jednu stranu, da se višak sirutke prelijeva u bakreni kotlić. Dok se sirutka cijedi iz vrećica, sirar ih povremeno gnječi rukama. Tako sirutka brže istječe. Iza toga se vrećice ostavljaju da vise 6 do 8 sati. Kroz to vrijeme se iz njih iscijedi sva sirutka, a zaostana sirna masa.

Nakon cijedenja sir se vadi iz platnenih kesica i stavlja na posebni drveni stolić. Svaka gruda sira iz vrećice razreže se nožem na kriške debljine oko 2 cm. Kriške sira slažu se potom u sirne kačice i to tako, da se svaka kriška prvo posoli i pljoštimice položi u kačicu. Kada se kačica napuni kriškama sira, poklopi se drvenim ili metalnim poklopcem i optereti kamenom od kojih 20 kg težine. Nakon nekog vremena izbije na površinu kačice sirutka. Ako sirutke nema dovoljno, nadolije se iz bakrenog kotlića, gdje se ranije zahvatala. Vlašički sir mora dozrijevati pod sirutkom, jer bi se inače pokvario. Nakon nekoliko dana sir se u kačici počne slijevati, pa se kačica mora nadopuniti novim kriškama slanog sira i zaliti svježom sirutkom. Tako se ponavlja sve dok se kačica ne napuni do gore. Kada se slijevanje sira zaključi, zalije se kačica sa još malo sirutke. Vlašički sirari stalno nadziru gotove kačice sa sirom, da ne budu odozgo suhe. Zato ih sve do silaska sa planine zalijevaju povremeno sa sirutkom. Kada silaze sa planine odliju ovu sirutku, da se putem ne cijedi, ali čim stignu u svoja matična domaćinstva zalijevaju kačice sa slanom vodom.

Mnogi stočari na Vlašiću prerađuju i sirutku u kojoj još zaostane vrijednih sastojina. Iz ugrijane sirutke izlučuje se bjelava, furda ili zarica. Ona se isto stavlja u vrećice za cijedenje kao i sir. Kada se ocijedi dobiva se sirna masa male kalorične vrijednosti. Ovaj sir jedu obično stočari na planini, dok ga imućniji daju svinjama za hranu. Neprerađenu sirutku stočari piju umjesto vode. Često joj dodaju malo soli.

Osim na poslu oko sirenja mlijeka, stočari su zauzeti i drugim popratnim poslovima. Dosta vremena troše oko pranja i sušenja sirnih vrećica, posuda i kačica. Platnene vrećice peru svaki dan u hladnoj vodi, a potom ih suše na suncu. Ako je na stanu samo jedan stočar, onda on ima pune ruke posla kroz čitav dan. Ako su dva ili više stočara, onda si posao podijele. Jedan čuva stoku, drugi radi kao sirar, a treći kuha hranu, pere posuđe i sirne vrećice. Mnogi stočari na Vlašiću se udružuju, pa jedan drugome pomažu u svakodnevnim poslovima. Noću uvijek po jedan stočar bdije u manjoj torarici uz torove, da ne bi vukovi napali ovce. Imućniji stočari na Vlašiću imaju za noćnu zaštitu ovaca od vukova posebno građene kolibe napravljene na kat. Takve objekte zovu staje ili košare. Objekti na kat prave se naročito onda, kada na Vlašiću pasu stada ovaca i kripnije stoke. U košarama na kat stoka se dijeli. U prizemlju, koga zovu podstrešnica, noćiva krupna stoka, dok na katu; koga zovu gornji boj ili nagrada, noćivaju ovce.

Gornji boj ili nagrada ima obično pod iz drvenih oblica, koji se sa gornje strane namaže debljom naslagom kravlje balege. Takav premaz, kada se osuši, dobro upija osoku ovaca, pa se ona ne cijedi na goveda u podstrešnicu. U gornji boj ovce ulaze posebnim drvenim stubištem, ili preko provizorno napravljenog mosta. U takvim objektima stoka je preko noći sigurna od vukova.

Najveću teškoću vlašićkim stočarima zadaje zimsko prehranjivanje stoke. Zbog toga gotovo svi drže na planini livade sa zabranom paše. Zabranjene livade kose dva puta kroz ljeto, a osušeno sijeno spuštaju u matična domaćinstva. Iako sijena prikupe dosta, ipak je to premalo za ovdašnje duge zime. Zato stoka u jesen, iza silaska sa Vlašića, pase po slobodnim livadama uz Lašvu, Ugar i Vrbanju. Sa nadolaskom zime stoka se spušta dolinama spomenutih rijeka sve niže, dok ne dođe u Posavinu. Mnogi stočari prelaze Savu, razilazeći se tako po čitavoj Slavoniji. Tu stoka pase na slobodnim strništima. U koliko već zapadne snijeg stočari sa lopatama razgrću snijeg i tako stoci otvaraju pašu. Kada stisne najljuća zima stočari sa Vlašića užurbano se sa stadima vraćaju u svoja sela,

U ranija vremena stočari sa Vlašića su u dva navrata silazili u Posavinu. Prvi silazak izvodili su u Lukovu (18. listopada). Put do posavske ravnice prelazili su od 10 do 15 dana. U Posavini su se obraćali svojim poznanicima, pa su od njih dobijali zaklon i privolu za pašu. Kod svojih poznanika nisu se zadržavali duže vremena. Već nakon dva, tri dana odlazili bi dalje. Ponekad su odlazili daleko na sjever sve do Podravine, ili na zapad do Turopolja. Treba naglasiti da poljoprivrednici Slavonije nisu uvijek s jednakom pripravnosću dočekivali stočare nomade sa Vlašića. Njihova stoka je često pričinjavala štetu na zimskim usjevima. Sporovi koji su povodom toga nastajali nerijetko su završavali i pred sudovima. Ali pored svega toga su vlašićki stočari tjeerali svoja stada na slavonsku stranu Posavine. U potrazi za travom bili su pripralni podnositi svaki rizik. Prvi silazak u Posavinu nekoć je trajao do sredine prosinca. Već krajem prosinca su vlašićka stada bila u svojim matičnim domaćinstvima. Ovdje su se prehranjivala sijenom sa Vlašića. Kako su zalihe sijena bile ograničene, morali su ovdašnji stočari iznova kretati na zimsku pašu. Obično su sredinom veljače polazili na ponovni silazak u Posavinu. Ovaj silazak zvali su „na jagnjila“, jer su im se putem ovce ojašnjile. U Posavini su se zadržavali oko 30 dana, koliko je mladim janjcima bilo potrebno da ojačaju za povratak O Đurđevu je već sva stoka bila iznova u matičnim domaćinstvima. Poslije mirovanja koje je potrajalo 10 do 20 dana slijedio je postepeni izdig na Vlašić.

Kako je već spomenuto danas se više ne prakticira dvostruki silazak stočara sa Vlašića u Posavinu. Iza kako je 1966. g. u Hrvatskoj donešen zakon o zabrani ispaše bosanske stoke, stočari sa Vlašića sve rjeđe silaze u Posavinu. Dakako da je ovom zabranom učinjen težak udarac vlašićkom stočarstvu. Zato broj stoke na Vlašiću u naše dane biva iz godine u godinu sve manji. Najteže je tamošnjim privrednicima, koji se moraju preorijentisati na suvremeniji način života, često daleko izvan svoga tradicionalnog načina privređivanja.

Povoljnije prilike za zimsku prehranu sa sijenom imala su stada travničkih dželepčija. Stoga su njihova stada bila rjeđe prisiljena na kretanja na zimovnike u Posavinu. Travnički veleposjednici ovaca nakupovali su svake jeseni dovoljnu količinu sijena, pa su svoje dželepe mogli preko zime prehraniti u stajama. Mnogi travnički dželepčije bili su vlasnici košanica na Vlašiću, pa su njihovi ljudi marljivo kosili travu i sušili sijeno. Zbog trave i paše bilo je na Vlašiću uvijek nesuglasica. Najviše sporova bilo je između vlasnika travničkih dželepa i poljoprivrednih stočara iz okolnih podvlašićkih sela. Svaka od ovih strana smatrala je, da je Vlašić njihova planina i da samo oni imaju pravo na ljetnu ispašu. U kriznim situacijama dolazilo je i do sukoba, pa je travnički kadija morao uredovati. Vodeća travnička dželepčijska porodica Zec-Baškarada čuvala je sve do nedavno u svome posjedu turski ferman od 1856. godine, kojim je imala zaštitu svojih prava na Vlašiću. Slične fermane imale su i druge travničke dželepčijske porodice. Stanovnici podvlašićkih sela pozivali su se na daleko starija prava na Vlašić. Tako su npr. stanovnici podplaninskog sela Koričani čuvali u svome posjedu carski ferman sultana Mehmeda II iz 1463 godine. Ovaj ferman dobiše Koričani preko lijepe Ljiljane, kćerke bosanskog vlastelina Stjepana Dobrete. On se u godinama turskih osvajanja u Bosni povukao pred Turcima iz svoga grada Lašve (kraj Travnika) na Vlašić i ovdje osnovao selo Koričane. Njegovu kćer Ljiljanu uzeo je kasnije sultan Mehmed II sebi za ženu, a Dobreta je kroz to dobio od sultana carski ferman, u kome mu on daje u posjed čitavu bosansku Vrhovinu. Koričani su se ovim carskim fermanom često koristili, napose onda kada bi se pojedini travnički paše ili age polakomili za pašnjake na Vlašiću. Glavar Koričana Martin Balta putovao je 1704. godine u Carigrad sultanu Hamidu, da mu osobno pokaže carski ferman iz 1463 godine. Slično su se odupirali nasrtajima na svoja prava i stočari iz Gučje Gore. Oni su na Vlašiću imali svoje stanove od najveće starine, pa su kroz to stekli običajno pravo na istočnu stranu Vlašića. Kada su s vremenom njihove pašnjake počeli preko ljeta zaposjedati bogatiji spahije iz Travnika sa svojim dežlepima, došlo je do otvorenog sukoba. Na sudištu u Travniku Gučegorci su sa svjedocima dokazivali svoja starinačka prava, a turski spahije iznosili su opet svoja izmišljena prava. Ovaj spor je riješen tako, da je travnički kajmakam Šefki-efendija izdao Gučegorcima posebni ferman 1856. godine. Ovim fermanom zagarantirano je neprikosnoveno pravo Gučegoraca da samo oni imaju pravo napasati stada na istočnim pašnjacima Vlašića. Ovim fermanom najviše su bili pogođeni travnički veleposjednici, koji su preko svojih veza već iduće godine izradili novi ferman. U tome fermanu je stajalo, da je Vlašić opće dobro naroda naokolo Vlašića i da svi stočari naokolo Vlašića imaju podjednaka prava na korišćenje njegovih pašnjaka. Gučegorci se s ovim fermanom nisu nikada mogli suglasiti. Često su pisali predstavke i žalbe sve do samoga cara Franje Josipa u Beču. Tražili su da samo oni imaju isključivo pravo na pašnjake na Vlašiću. Iako su u svome nastojanju pokazivali veliku upornost nisu nikada uspjeli da postignu svoj konačni cilj.

Pobliži studij stočarstva na Vlašiću odveo bi nas u još davniju prošlost. Nesumnjivo je i tada Vlašić bio stočarska planina. Nazivi vla-

šićkih vrhova, izvora, stočarskog pribora, pa i sam naziv planine, ne-dvojbena pokazuju da su ovdje nekoć obitavali stočari Vlasi. Na njih upućuju i starija kretanja stočara sa Vlašića. Izgleda da su se Vlasi održali na Vlašiću dugo iza nadolaska Slavena u Bosnu. Oni su se ovdje mogli održati zahvaljujući samo svome načinu nomadskoga života sa stokom. Dakako da je i vlaškom nomadizmu morao nadoći kraj. Kada je izvršena asimilacija Vlaha na Vlašiću nije do sada utvrđeno. Sigurno se taj proces odvijao postepeno. Zbog toga se upravo sve do naših dana i sačuvao mnogi jezički trag iz vremena dok su Vlaški stočari bili jedini gospodari Vlašića.

Studij Vlašića i njegovih stočara traži sigurno još veće uživanje u ovaj kraj i njegove ljude, nego što to dopušta ovaj kratak prilog. Ovih nekoliko redaka samo su skroman prilog poznavanju vlašićkog kraja i njegovih stočara. Oni su ujedno izraz iskrene pažnje našem Jubilarcu, koji je uvijek poticao i tražio da ovakva istraživanja postanu sastavni dio interesa naših etnologa i antropogeografa.

Važnija literatura

1. С. Филиповић, Планина Влашић и мљекарство на њој, Гласник Министарства пољопривреде и вода, бр. 18 и 19. Београд 1927.
2. N. Zdanovski, Stočarske kolibe na Vlašiću, *Gospodarski glasnik II*, Zagreb 1942.
3. F. Jardas, Striženje ovaca i proizvodnja vune na Vlašiću, *Gospodarski glasnik II*, Zagreb 1942.
4. J. Flegler, Vlašić planina, *Kalendar Napredak za 1941. g.*, Sarajevo 1940.
5. I. Horvat, Pretplaninske livade i rudine planine Vlašić u Bosni, *Biloški glasnik 13*, Zagreb 1960.
6. A. Ogrizek, Život stočara na srednjobosanskim planinama, *Gospodarski kalendar za 1935. g.*, Zagreb 1934.
7. S. Lozić, Nekoliko dokumenata o pravu na Vlašić, *Zbornik Zavičajnog muzeja Travnik I*, Travnik 1959.
8. M. Mandić, Vezirski grad Travnik nekada i sada, Zagreb 1931.
9. J. Petrović, S arheologom kroz Travnik, *Narodne starine*, Zagreb 1931.
10. A. Bejtić, Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika, *Naše starine II*, Sarajevo 1954.
11. K. Papić, Položaj i teritorijalni razvitak Travnika, *Geografski pregled IV*, Sarajevo 1960.
12. Travnička spomenica 1882—1932, Travnik 1932.
13. M. Marković, Stočarska kretanja na Dinarskim planinama, *Zbornik za narodni život i običaje JAZU 45*, Zagreb 1971.
14. M. Marković, Sezonska stočarska naselja na Dinarskim planinama, *Zbornik za narodni život i običaje JAZU 46*, Zagreb 1975.

SUR LA VIE ET LES COUTUMES DES ÉLEVEURS DANS LA MONTAGNE DE VLAŠIĆ

Résumé

Vlašić est une montagne dans la partie centrale de la Bosnie, connue pour les commodités qu'elle offre aux éleveurs. Au-dessus de la limite supérieure des forêts s'ouvrent de vastes terrains de pâturages qui occupent environ 1800 ha de véritables pacages et environ 3600 ha de prairies à faucher. Au piedmont méridional de la montagne, dans la vallée de la rivière de Lašva, est située la ville de Travnik, centre de la région entière. Parmi les autres localités au pied de Vlašić les plus importantes sont Gučja Gora du côté est et Koričani du côté ouest de la montagne. Les paysans des villages avoisinants utilisaient, de temps immémorial, les pâturages de Vlašić. Les habitations pastorales sur la montagne se composent de cabanes en bois, disposées individuellement sur les bords du pâturage. Chaque habitation consiste en deux cabanes en général. Une cabane sert de logement pour les éleveurs, l'autre comme magasin où l'on dépose le fromage en baquets de bois. Dans ces habitations pastorales on produit le fromage savoureux, dit de Vlašić ou de Travnik. On le fabrique du lait de brebis que l'on cuit et ensuite fait passer à travers un petit sac de toile. Après l'égouttage, le fromage est salé et déposé dans les baquets de bois et ensuite arrosé de petit-lait sous lequel le fromage mûrit.

Autrefois il y avait dans la montagne considérablement plus de moutons pendant l'été qu'il n'y en a aujourd'hui. Les plus grands troupeaux étaient en possession des „dželepčis" de Travnik, c. à d. marchands de bétail. Ils avaient leurs bergers dans la montagne qui gardaient leurs troupeaux et fabriquaient le fromage. En automne ces troupeaux descendaient aux abris d'hiver aux environs de Travnik. La situation était tout à fait différente pour les éleveurs locaux des villages avoisinants, situés au pied de Vlašić. Ils ne possédaient pas de si grands troupeaux que les marchands de bétail de Travnik, mais ils n'avaient pas, no plus, la possibilité d'approvisionner leurs troupeaux de quantités suffisantes de foin pour l'hiver. C'est pourquoi les troupeaux de ces éleveurs de Vlašić étaient obligés de se mettre en route, en hiver, à la recherche de l'herbe. Cette migration menait les éleveurs de Vlašić loin au nord, jusqu'aux plaines de la Posavina et de la Slavonie. Les troupeaux de Vlašić paissaient là jusqu'au jour où les champs devenaient couverts de neige épaisse. Les éleveurs de Vlašić conduisaient leurs troupeaux à la hâte dans leurs villages. Autrefois il était d'usage de faire descendre les troupeaux dans la région de Posavina à deux reprises. La seconde descente avait lieu au milieu du mois de février. Lors de cette seconde descente les brebis agnelaient. A la St Georges, les troupeaux de Vlašić revenaient dans leurs villages. Après un bref repos à la maison, ils se mettaient de nouveau en marche vers la montagne. On voit de là que l'élevage qu'on pratiquait dans la montagne de Vlašić, possédait beaucoup de traits caractéristiques de

nomades. Ce nomadisme date encore du Moyen âge, lorsque la montagne était habitée par les Valaques, peuple d'origine romane, connu pour son nomadisme pastoral sur le territoire plus vaste de Dinarides. Le nom de la montagne, Vlašić, ainsi que les autres détails de la vie des éleveurs modernes dans la montagne, rappellent en beaucoup de cas, les Valaques qui vivaient ici. Le droit de pacage dans la montagne faisait au passé l'objet de nombreuses contestations. Particulièrement fréquents étaient les litiges entre les agriculteurs-éleveurs locaux et les propriétaires de grands troupeaux de Travnik.

Sl. 1 — Pašnjak Devečani na Vlašiću na strmim odsjecima Paklarskih stijena (sn. M. Marković).

Sl. 2 — Pašnjak Smiljevica na Vlašiću (sn. M. Marković).

Sl. 3 — Košara za noćivanje stoke na Vlašiću (Galica), (sn. M. Marković).

Sl. 4 — Čobanska torarica na saonicama na Vlašiću (sn. M. Marković).

Драгослав АНТОНИЈЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ЗАЈЕДНИЧКО У НАРОДНОЈ РЕЛИГИЈИ ГРКА И ЈУЖНИХ СЛОВЕНА*

Сусрет са грчким етнографским материјалом од пре више година, скренуо нам је пажњу на упадљиву сличност са истом врстом материјала код јужних Словена и других несловенских балканских народа. Наша каснија непосредна теренска етнографска истраживања у самој Грчкој и рад у музејима и архивима Атине, Солуна, Јањине и Александрополиса, проширила су и потврдила наша првобитна сазнања о овом проблему. Данас када располажемо богатјим научним изворима, можемо далеко сигурније говорити о сличностима и подударностима, како у области материјалне културе, тако у области духовног народног стваралаштва. За ову прилику одабрали смо неколико карактеристичних појава из домена народне религије Грка и јужних Словена, на којима ћемо поређењем покушати да укажемо на њихову несумњиву сличност и подударност.

Поменућемо најпре, значајније студије које додирују нашу тему и отварају идеје о балканској сродности у етнолошким и фолклорним појавама. Е. Шневајс пишући о балканском фолклору истиче неколико карактеристичних фолклорних детаља и указује на њихову идентичност код јужних Словена и Грка.¹ Рад М. Филиповића „Volksglauben auf dem Balkan“, само узгред прави неке паралеле са грчким материјалом, из разлога што му, како аутор наглашава, грчки материјал нажалост није био познат². Знаменити грчки етнолог Ст. Кириакидес истиче, да су словенски етнички и културни утицаји у Грчкој морали бити значајни али да се тешко могу проверити и

* Народна религија је оно што наука назива сујеверјима која су постала заједничким веровањима групе људи, као и забране које немају једно логично порекло као што су рецимо примитивни табуи, коначно религиозне церемоније са магијским садржајем са уобичајеним реквизитима, које се преносе с генерације на генерацију и имају утицај мистичног карактера над припростим људима који у њима виде средство за осигурање наклоности тајних сила природе, а у ширем смислу речи и саме судбине. (К. Ј. Kakouti, *Dionysika*, 2).

¹ Е. Шневајс, Општи поглед на балкански фолклор, Књига о Балкану I, Београд 1936, 276—279.

² М. S. Filipović, *Volksglauben auf dem Balkan, Südostforschungen XIX, München 1960*, 239—262.

доказати. Паралеле неким грчким етнографским појавама, исти аутор, покушава да нађе у културама далеких северних европских земаља, сасвим запостављајући исти такав материјал код јужних Словена³. Нешто слично се догодило и у српској литератури о фолклору, када су неки аутори бесмислено тражили корене српским народним песмама у француским шансонама.

Имајући у виду ове околности, сматрали смо да је веома корисно за балканолошке студије да се проучавају и грчко-јужнословенске етнографске везе и односи, па у том правцу чинимо овом приликом један скроман покушај у изналажењу и утврђивању сличности и подударности у неким народним веровањима и обичајима Грка и јужних Словена, свесни да генерализације у овом домену могу бити опасне, пошто узимају у обзир само оне чињенице које су сличне или истоветне, а запостављају оне битне разлике и специфичности којима се одликује свака етничка група и народ.

1.

Најбољу илустрацију подударности и сличности у народним веровањима и обичајима Грка и јужних Словена налазимо у култу мртвих, једном од најстаријих култова уопште, из кога се по неким научницима развила целокупна религија. Пошто је култ мртвих веома велика тема, задржаћемо се само на неким карактеристичним детаљима.

И поред јаког утицаја хришћанске религије како у Грка, тако и јужних Словена и догме која проповеда срећан живот после смрти, све престаје када се човек нађе пред драгим покојником, сучен са страшном и неумитном стварношћу смрти. Тада цело старо веровање о загробном животу мртвих јавља се у њиховој свести. Ожалошћени се тада предају потресним тужбалицама, које су идентичне код Грка и јужних Словена, а у којима је веровање у загробни живот јасно изражено. Место покојника није како то црква учи на небу, или у рају где налази вечни живот и покој, нити је то пакао са ђаволима, то је једноставно доњи свет испод земље, његов одвратни хладни хаџ. У његовом подземном потпуно црном простору, мртви, добри и зли, људи и жене, стари и млади, одрасли и деца су измешани без разлике и воде живот без икакве радости, наде и успеха. Они се радо сећају светла и весела на овом свету, горе на земљи:

Доле у подземном свету, испод земље
 Девојке туже, а млади хероји јадикују
 Зашто они плачу, зашто они тугују?
 Да ли небеса још стоје, да ли је све још увек исто?
 Да ли пркве још стоје са својим позлаћеним иконама,
 И разбоји на којима жене тку?

Садржај ове тужбалице, како је утврдио Ст. Кириакидес, подсећа на бесмртне стихове које је Хомер ставио у уста Ахилу када се Оди-

³ S. P. Kyriakides, Two Studies on Modern Greek Folklore, Thessaloniki 1968, 76.

сеј срео с њим у хаду⁴. И у гужбалицама Србије покојнику се прича о доњем свету и дају му се упутства куда да иде и како да се понаша⁵.

Још неколико карактеристичних детаља из народног веровања о смрти показале колико је велика сличност у Грка и јужних Словена у овом домену. У хад се може ући кроз дубоке пећине и отворе у земљи, у Грчкој такве отворе и пећине народ показује. До хада се долази воденим путем. Веровање у воду заборава је врло живо. Ова вода тече као река и душе пролазе преко ње, пију је и заборавају овај свет заувек⁶.

Јужнословенска народна веровања такође имају јаме и пећине као улазе у доњи свет до кога се долази воденим путем. Пуштање воде на Велики четвртак у неким крајевима Југославије уз обичај да се у реку спуштају специјално за ту прилику направљени колачи са запаљеним свећама покојницима да отплаве на онај свет, потпуно се подударају са грчким веровањем о хаду.

У многим местима Грчке постоји обичај стављања новца у уста покојника. Новац се зове *paratikí*, што значи новац за прелаз. Код свих јужних Словена добро је познат овај обичај с новцем, који се такође даје мртвима да плате прелаз преко воде у доњем свету. Овај обичај са новцем свакако је остатак старог веровања у Харона скелесију коме се плаћао превоз преко воде.

Савремена грчка веровања у Харона, представљају га као неуморног демона смрти, превозника душа и господара хада. Он је јак, велик, љут, са ужасним ликом, јаше црног коња и обучен је у црно. Наоружан је мачем и боджом. Он узима душе и води их у своје подземно царство. Грчки народ не представља Харона као скелет са косом⁷. И јужни Словени и Грци су Харонове особине пренели на хришћанског свеца Арханђела Михаила, који мачем одузима душе људима.

Примитивно схватање о мртвима, као што је веровање у вампире је врло раширено код свих балканских народа. Код јужних Словена идентификовани су вампир и вукодак. Код осталих словенских народа вукодак значи човека који се с времена на време претвара у вука. По мишљењу Е. Шневајса, узрок идентификације је у томе што такав човек после смрти постаје вампир⁸. У представама о вампиру може се рећи да влада изузетан синкретизам.

Грчки народ верује да леш све док се не распадне задржава све своје способности, може се вратити из гроба и проузроковати ужасне катастрофе. Према традицији са острва Мелоса „неки сељак по имену Кувелос претворио се у вампира после смрти. Обичавао је да дави људе и животиње. Многа деца су изненада умирали, гравидне жене су побацивале, а пастири су налазили овце и козе мртве”⁹.

⁴ Ibid., 100.

⁵ С. Зечевић, Култ мртвих и самртни обичаји у околини Бора, Гласник Етнографског музеја 38, Београд 1975, 166.

⁶ S. Kyriakides, op. cit.

⁷ Ibid., 102.

⁸ Е. Шневајс, op. cit., 277.

⁹ S. Kyriakides, op. cit.

Јужни Словени верују да се вампир појављује у најразличитијим видовима и на најразличитије начине. Као и код Грка вампир напада људе, животиње, мучи их или убија и сише крв, појављује се ноћу и са првим петловима враћа у гроб. Може да долази и својој жени и с њом да спава. Вук Караџић бележи „да оно дијете нема костију које се роди с вукодлаком”¹⁰.

Страх од вампира је велики. Постоје разне мере предострожности у циљу заштите од њих. Заједничка је појава раскопавање гробова и вађење леша за који се сматра да се повампирио. Према сведочанствима која су забележена од страних путника и истраживача у Грчкој и јужних Словена, покојник за кога се поверује да се повампирио откопавали су и забадали му глогов колац у стомак и спаљивали. У овом поступку, како је утврдио В. Чајкановић, спојена су два обичаја, један старији, пробадање глоговим коцем, као сигурним средством против вампира, и други млађи, спаљивање мртваца чиме се може учинити потпуно безопасним¹¹.

У вези с мртвима постоје многи обичајни детаљи који се потпуно подударају са јужнословенским погребним обичајима. Већина од њих су древног порекла инспирисана схватањима о смрти и људској судбини после смрти. Читава процедура погребне церемоније је јасно насликана у заједничким веровањима Грка и јужних Словена. Чим неко умре дужност је присутних да му затворе очи и уста. Затим покојника окупају и лепо обуку, да би исто тако изгледао на оном свету. Да се душа не би задржавала у кући превртала би се сва огледала. Тело стоји на столу у средини собе, а стопала су окренута директно према вратима. Женски рођаци седе око покојника и оплакују га. Док жене импровизују тужбалице истовремено се ударају у груди, чупају косу и гребу своје лице ноктима. Кад тело понесу из куће на сахрану воду просипају за ковчегом, а у неким местима разбијају водени суд. На гробљу ожалошћени бацају преко покојника земљу. Кад се врате кући перу руке, да би се како се верује, очистили после контакта с покојником. Код куће се спрема вечера, у Грчкој без меса. Како су истраживачи приметили, ова вечера се у потпуности поклапа са истим обичајем код старих Грка. За столом на коме је вечера, оставља се празно место са прибором за јело намењено покојнику. Замишљени контакт са покојником одржава се путем помена и даћа. Интервали помена су исти код Грка и јужних Словена, 40 дана, година дана, три године и сл.

Има много заједничких веровања којима је циљ да мртваца потпуно униште или му барем онемогуће његов повратак, поменућемо нека од њих: „начињање” мртваца, забијање клина дрвеног или гвозденог на месту где је покојник издахнуо, везивање руку и ногу, забрана да се упокојници не враћају са погребна истим путем, покривање и превртање намештаја у кући где се десила смрт, пуштање косе и браде и облачење црних хаљина, све то треба души покојника ако покуша да се врати да доведе у забуну. Чак и покојник потпуно уништи.¹²

¹⁰ В. С. Караџић, Српски рјечник, Београд 1969, 89.

¹¹ В. Чајкановић, Мит и религија у Срба, Београд 1973, 252.

¹² Ibid., 89.

Накнадни погреб је обичај познат у Грка и јужних Словена, а нарочито је био упражњаван код Македонаца. Он се састоји у томе што се после три године мртвац откопа а онда му се кости прописно очисте и оперу вином. У Тракији је био обичај да се лубања држи у посебној кошарици покривеној свиленом марамом испред иконе Богородице у трајању од четрдесет дана. После тога, она се враћа са осталим костима у гроб.¹³

Као обавезан реквизит погребa и подушја је панспермија, кувана пшеница којој се у Грчкој и Македонији поред зачина додаје и суво грожђе. У науци је утврђено да су жртве панспермијом биле познате још у старом веку, а термин се јавља и код Грка и код јужних Словена и у описима црквених обичаја у средњем веку. Веома ретко се може пратити континуитет вршења неког култа кроз векове, као што је случај са панспермијом која, уз још неколико других жртава спада у најстарије и може се рећи најниже стратуме народне религије.¹⁴

2.

Нарочито велики простор у народним веровањима Грка и јужних Словена заузимају митска бића демонског карактера. Једно од најважнијих места демона имају натприродна женска митска бића, виле, самовиле, самодиве код јужних Словена и nereide код Грка. Ова бића се у многеме подударају са старим грчко-трачким нимфама. По мишљењу Е. Шневајса виле су испрва биле демони олује, настале од душа рано умрлих девојака. Под грчко-трачким утицајем оне су примиле црте планинских, шумских и речних духова, па отуда, по народном веровању живе крај вода (извора, река, језера и мора), и у високим планинама, са којима је њихов живот испреплетен баш као што се веровало у старо грчка доба.¹⁵ Према најновијим лингвистичко-историјским истраживањима Д. Драгојловића, јужнословенске самовиле су трачко митско наслеђе. Њихово име долази од имена трачке богиње Јамбодуле. Аутор сматра, да је у адаптацији овог имена главну улогу одиграо романски језички супстрат на Балкану.¹⁶ И Грци и јужни Словени верују да nereide-виле, воле музику и игру, те да су многе људе научиле свирању. Данашње nereide-виле узимају своје жртве на исти начин као и њихове предходнице нимфе. Оне су некад присиљене да се удају за самртнике, а то се догађа кад им мушкарци одузму њихове велове или окриља. Могу да имају децу и она се рађају као велики јунаци. Кад због непажње мужева задобију назад своје велове или окриља, враћају се својим сестрама и настављају ранији живот. Народ верује да су оне веома лепе и вечито младе, у дугим прозрочним хаљинама са расплетеним косама. У неким крајевима се верује да имају једну магарећу, коњску или козју ногу коју вешто

¹³ S. Kyriakides, *op. cit.*, 109.

¹⁴ M. P. Nilsson, *Greek Folk Religion*, New York 1961, 32.

¹⁵ E. Д. Шневајс, *op. cit.*, 278.

¹⁶ D. Dragojlović, *Tračko kulturno i kultsko nasleđe kod balkanskih Slovena*, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 7, Sarajevo 1972, 182.

прикривају. Овај феномен имао је свог двојника у древној прошлости. Према античким споменицима, на Криту је живео демон са магарећом ногом.¹⁷ Неренде-виле понекад могу бити и злоћудне, нарочито према онима који их на неки начин љуте. Оне могу проузроковати многе болести, посебно менталне сметње, међутим, оне су веште и у лечењу чудотворним биљем и разним водама.

Веровање у демоне који управљају људском судбином је сасвим идентично код Грка и јужних Словена. То су суђенице, суђаје, моире, ориснице, које долазе трећи дан по рођењу детета и одређују му судбину (moira). Оне се појављују у поноћ док новорођенче спава, улазе кроз ошак и препиру се око одређивања судбине детета. Трећа најмлађа има пресудну реч. Лик богиње Тихе из хеленистичких дана у многоме подсећа на ове суђаје.¹⁸

Јужнословенске вештице, зла женска митска бића, сродне су са грчким еринијама. Оне спадају у хтонске демоне који лете кроз ваздух и једу људима срце. Као што то говори мит о Оресту, оне су позване пре свега да свете проливену сродничку крв, те зато једу срце првенствено својих сродника; отуда се у Црној Гори и Херцеговини вели „Куд ће вештица него у свој род“, или „Обрнуо се као вештица у свој род“.¹⁹

Грчке ламије — отуда у Македонији, Бугарској и на Косову ламије — су веома зли и прождрљиви демони, који су попут неренда потомци из антике и често их налазимо испреплетане у митовима о старим ламаи Емпусама, ламаи воде и сирена. Према ономе што је Гревс забележио, ламија је била богиња Либије која је Зевсу родила неколико деце, а коју је Хеда у наступу љубоморе осим Скиле све побила. Због тога се Ламија светила убијајући туђу децу и понашајући се врло свирепо да јој се лице претворило у маску утваре. Подавала се и млађим мушкарцима и сисала им крв док су спавали.²⁰ Бугарска народна традиција ламњу описује као великог гмизавца са оштрим ноктима на ногама и псећом главом са оштрим зубима. Тело јој је покривено са жутим крљуштима. Често може имати три или девет једнаких глава. Ламња живи на дну мора или у пустој планини, а често захтева људске жртве. Бугари ламњу изједначају са халама које предводе градобитне облаке. У Срба то су але које такође имају исту функцију. И ала је име преузето из грчког језика.²¹ Ламија-ламна је врло чест мотив и у народним песмама балканских народа.

Грчка стуха је друга врста демона која унеколико одговара заучачу, стувачу код Срба и Хрвата. Они не спадају у категорију злих демона. Стуха помаже човеку, она се бори за свој крај и околину. У Грчкој стухе су чувари блага или грађевина, а према традицији касније антике они потичу од сахрањених људи и животиња жртвованих приликом подизања темеља. Колико нам је познато, грчке стухе

¹⁷ St. Kyriakides, op. cit., 98.

¹⁸ R. Grevs, Grčki mitovi, Beograd 1969, 107.

¹⁹ В. Чајкановић, op. cit., 87—88; Српски митолошки речник, Београд 1970, 64; Robert Grevs, op. cit., 353.

²⁰ R. Grevs, op. cit., 172.

²¹ X. Вакарелски, Етнографија на Бугарија, Софија 1974, 505—506.

хе се не везују за временске непогоде, нити се оне боре с олујом и градом.

Пандан грчком дракосу који је са надљудском снагом и величином, а може да лети јер има крила, је српски змај и бугарски змеј. Они су љути противници ламијама и халама и с њима се боре. У српској митологији змај се појављује у више варијаната: змајевин-људи, змајевин-змије, а могу се идентификовати и као метеорити. Заједничка им је карактеристика да нису зла митска бића.²² Силазе у села и као момци играју у колу, а воде и љубав са девојкама. Дете рођено са змајем је змајевито. Ова деца према бугарској традицији добијају крила испод мишица. Може се рећи да се грчки дракос и јужнословенски змај антропоморфно биће које има исте или сличне особине као и човек. Разлика је у томе што могу да лете и да се претварају из једног облика у други.²³ С. Зечевић заступа тезу да змај има својство митског претка, што потврђује веровање у тобожњу његову везу са женама из које се рађају снажни људи који су у стању да се боре против сваког, па и природних стихија. Његов облик и веровање да настаје од животиње, упућује на тотемистичку генетску компоненту.²⁴

Болести као што су: куга, колера, богиње, грознице и сличне поремећаје Грци и јужни Словени приписују злим демонима. Они су углавном без имена, али су сасвим идентични. О многим овим демонима изазивачима болести налазимо изванредне описе у „Аполонију чудотворцу“ од Филострата.

3.

Годишњи обичаји везани за поједине календарске празнике показују невероватну сличност између грчких и јужнословенских обичаја ове врсте. Упркос црквених концепција које се у њима могу наћи, многи од њих су чисто пагански и трају од праисторије и антике до данас, упоредо или независно од хришћанског веровања. Поменућемо само најкарактеристичније детаље.

Децембарске прославе рабања непобедивог сунца у време римске империје познате као Сатурналије за којим су у јануру долазиле прославе Календа, заменили су хришћански свеци између Божића и Богојављења, који садрже у себи бројна паганска обележја заједничка за Грке и јужне Словене. Као што је познато, Бадњи дан и Божић имају многе хтонске карактеристике посвећене култу предака и настајању новог вегетационог циклуса.

Обичај празновања зимске равнодневнице за време које су се љаци клаали свиње и жртвовали их у част Хроноса и Деметре сачувао се до данас у Грчкој и код јужних Словена. То је божићна печеница такође ритуална жртва која има демонску снагу и моћ. Заједничко је и веровање гледања и прорицања судбине из плећке божићне печенице. Иначе свиња је била деметрина света животиња и жртвована је овој богињи бацањем у провалију.

²² Српски митолошки речник, *op. cit.*, 144.

²³ *Ibid.*

²⁴ С. Зечевић, *Змај у народном веровању северноисточне Србије, Македонски фолклор* 3—4, Скопје 1969, 366.

Василопита божићни и новогодишњи обредни колач у Грчкој подсећа на јужнословенску чесницу, васлицу и сл. У грчким селима василопиту меси сама домаћица која за ту прилику обуче најбоље одело и стави на себе сав свој накит. Домаћин сече василопиту или најстарија мушка глава. Одсечени комади колача се намењују дому, стоци, члановима породице и присутним гостима. У колач се меће и новац за који се верује да доноси срећу и успех ономе ко га пронађе. Осим новца у колач се стављају и друге ствари, на пример парче лозе, сламчица, лист од храстовине, зрнење разних плодова итд. Назив василопита, значи „краљев колич”. Ст. Кириакидес сматра да је овај колач у даљој прошлости носио име „краљ”, повезујући ово име са Сатурналијама када се стварно и бирао „краљ”, који је за време свечаности имао изузетну власт и држао здравице.²⁵ Према најновијим резултатима до којих је дошао знаменити грчки етнолог Д. Лукатос, обичај са василопитом садржи два основна паганска ритуала: први је сам колач који се пекао, делио и јео да би се магијски утицало на плодност, и други, медени колач који се у исто време приносио душама покојника да се умилостиве. Оба ова елемента, како закључује писац, сједињују се у василопиту. У каснијим раздобљима овај колач је попримио и друге елементе и утицаје.²⁶

Поред василопите свака домаћица на селу прави и тзв. „христов хлеб” са орнаментима од теста по површини колача као што су плут са воловима, буре са вином, тор са овцама, кућа с укућанима и сл. Домаћин сече овај колач уз благосиљање и даје сваком члану породице по парче, домаћој стоци се такође даје део од овог колача. Месе се и посебни колачи намењени стоци. Колач у облику јарма даје се воловима. Као што је познато, истих и сличних колача у безброј варијаната налазимо код свих јужних Словена.

Како Грци тако и јужни Словени изјутра на Божић обављају многе магијске радње које имају за циљ да обезбеде плодност, здравље и срећу. Долазак полагајеника који подстиче ватру и изговара чаробне формуле, треба да осигура домаћинству успешну годину, обилну жетву и добро здравље. Просперитет или несрећа домаћинства приписује се срећној или несрећној особи која је била полагајеник. У неким крајевима Грчке и Југославије ујутру на Божић прво уводе у кућу вола. Центар божићног ритуала представља огњиште коме се жртвује вино, уље и храна, а поред ватре се поставља и раоник. На Бадње вече се на огњишту пада тзв. „христово дрво”, које одговара јужнословенском бадњаку. Дрво се стално подстиче и дарује плодовима.

Заједничко је такође, да божићна трпеза мора бити веома богата. Поред квалитних јела као што је пасуљ којим се сви укућани најпре обреде, долази мед, нар и други плодови којим се жели магијски утицати на плодност.

Посећивање извора и жртвовање хране је уобичајено на Божић пре изласка сунца. Магична моћ воде која се тога јутра узима „немо” је врло раширен обичај код Грка и јужних Словена.

²⁵ St. Kyriakides, op. cit., 104.

²⁶ R. Katičić, Etnografski pregled 4, Beograd 1962, 161—162.

Један од обичаја који се живо и данас одржава је певање коледарских песама које изводе деца или одрасли људи идући од куће до куће. Текстовима ових песама се као и код јужних Словена изражава срећа и здравље укућана и берићет у пољу. Они најављују долазак Божића и св. Василија.

Период од дванаест дана између Божића и Богојављења чине „некрштени дани“, када се по грчком и јужнословенском народном веровању појављују злу духови. Тада не треба излазити из куће, а да се при себи нема неко заштитно средство. Ова зла митска бића под називом караконцуле у јужних Словена, потпуно одговарају грчким каликанцарима. Они су врло агресивни, јашу човека и настоје да га том приликом баце у неку провалију или вир. Деца зачета у овим данима постају караконцуле односно каликанцари. Овај период се завршава очишћењем водом помоћу купања, као и причешћем у цркви. Богојављенска вода има велику моћ, па се чува и као лек.

Овај период испуњавају и маскиране поворке људи које су познате и у време ускршњег поста. Према нашем виђењу и ономе што извори бележе, можемо рећи да су маскиране поворке у Грчкој потпуно идентичне са маскираним поворкама у јужних Словена које се иначе јављају под различитим именима.

У оквиру пролећних светковина Лазарева субота заузима значајно место. Тога дана у Грчкој, обично девојчице од 10 до 12 година иду од куће до куће и певају посме познате под именом „лазаракиа“. У овим песмама се опева Лазарево васкрсење, за разлику од песама у јужних Словена које се певају домаћој чељади, или су намењене за плодност, срећу и општи напредак.

Централно место у пролећном обичајном циклусу припада Бурбевдану. За овај дан како у Грка, тако и јужних Словена везани да врло архаични обичаји и веровања, који су у својој суштини и начину извођења сасвим идентични. Изнећемо неколико заједничких елемената. Жртвовање јагњета које је табуирано. Оно се врло рано одабира у стаду и посебно чува и пази. Одређује му се пол, боја и место жртвовања. Са жртвом се врше разна пророчанска опажања (крв, кости и др.). Месо жртве заједно са младим сиром се размењује узајамно, сточарима или становницима села. Свечани обед уз једење бурбевданског јагњета прате магијске радње којима се жели да обезбеди будућност и судбина стада, здравље и млечност стоке, плодност у пољу и срећа међу људима.

Поред жртвеног ритуала који носи врло изражене партиципационе црте, култ ватре као свемоћне силе која доноси здравље и плодност, а нарочито култ вегетације су исти или слични код Грка и јужних Словена. Колективно брање биља уз певање ритуалних песама има најнепосреднији имитативни магијски значај. Обредно умивање или купање људи ујутру пре сунца и шипање стоке зеленим гранчицама има магијско дејство оживљавања и преношења снаге и моћи природе на људе и животиње.

У ове светковине спада и ритуално љуљање девојака, које је иначе познато код свих јужних Словена. Како је грчка етнологска наука утврдила, овај се обичај среће у целој Грчкој, а у древној прошлости

био је део Дионисове прославе Атињана. Атинске девојке уобичава-
ле су да се љуљају у част сећања на Икарусову кћи Еригону.²⁷

Цео циклус пролећних светковина садржи најстарија веровања
у суштини тотемистичко анимистичка, којима се желе да обезбеде
повољни услови за опстанак и напредак друштвено-привредне зајед-
нице.

Летња солстиција оличена у хришћанском празнику св. Јована
(24. јуна), познатог у народу као Ивандан, је најбољи пример па-
ганско-хришћанске симбиозе. Овај дан је код Грка и јужних Словена
обележен многим старим обичајима, међу којима се истиче
паљење магијских ватри које народ прескаче говорећи „остављам
рђаву годину и прелазим у бољу”. Од ритуалних радњи најважнији
је „кледонас” који је задржао своје старо грчко име. То је обичај
гатања и прорицања судбине, познат у Бугарској под именом „енова
бул”, а у Србији и Македонији као „мартифал”.

Заједнички светац који влада атмосферским појавама је пророк
Илија, који је кроз векове важио као *summus deus* и респективно из-
над свих осталих. М. Нилсон сматра да је св. Илија Зевсов наслед-
ник. Овом пророку је код свих балканских народа било уобичајено
жртвовање бика. Према грчкој народној традицији пророк Илија
је био морнар, који се уморио од мора. Узео је весло на раме и кре-
нуо, надајући се да ће се настанити на месту где људи неће знати
шта он то носи и погрешно ће мислити да је то весло лопата. Тако
је дошао до врха планине, а то је место где се он и данас обо-
жава.²⁸

Беровање у моћ и делотворни утицај Богородице и светаца је
сасвим у духу политеизма. Атрибути који се придају неким свецима
су потпуно исти и код Грка и код јужних Словена. На пример, св.
Кузман и Дамњан помажу болесним, св. Никола је заштитник море-
пловаца, св. Мина осигурава добитак и надокнађује изгубљене ствари,
св. Трифун унапређује растиње биљака и заштитник је виноградара.
Моћи светаца често се приписују и њиховим иконама. Жртве раз-
личитих типова свецима су такође старог порекла. Оне могу бити у
цвећу, воћу, храни, али и у вотивима који се код Грка називају
тамата.²⁹ Они представљају руке, ноге, очи, тело и најчешће су у
сребру, као уосталом и код јужнословенских народа.

4.

Овако сложена и занимљива тема, захтевала би далеко више
места и времена, него што смо јој ми овде могли дати. И само се
намеће питање, које су и какве околности довеле до извесног несум-
њивог заједништва у обичајном и верском народном животу Грка и
јужних Словена? Разлог овој симбиози треба тражити на више из-
вора. Наведимо неке од њих:

На првом месту, повољни географски услови Балканског полу-
острва олакшавали су још од праисторије продирање и ширење људ-

²⁷ St. Kyriakides, op. cit., 106.

²⁸ Ibid., 97.

²⁹ Ibid., 103.

ских и културних кретања сваке врсте. Велике удолине, депресије, усеци и превале, уздужни и попречни путеви и богати речни токови, одувек су лако повезивали и спајали људе и цивилизације и вршили међусобне утицаје на Балкану.

Нарочито историјске и друштвено-материјалне основе биле су од огромног значаја у међуетничким, међусуседским и међукултурним односима Грка и јужних Словена. Сетимо се, да су јужни Словени вером примили од Византинаца и образовања као и многе елементе друштвеног и државног уређења. Инвазијом Османлија, распрострање византијске цивилизације само је проширено, нарочито сеобом становништва пренети су дубље у области јужних Словена бројни обичајни и верски народни елементи. Такође су познати доста јаки словенски утицаји на грчке крајеве све до Тесалије (поменимо до данас сачувану словенску топономастику), као и етничке промене настале путем јелинизовања великог броја јужнословенског становништва у Епиру, северној Грчкој, Македонији и Тракији. У доба турске доминације највећи део Балкана на северу до Саве и Дунава имао је доста уједначен културни ниво. То је време када је због изузетних услова, народна религија хришћанског становништва добро цветала, а црква се одупирала агресивној исламизацији. Овако богат сплет разноврсних утицаја, који се нашим напоменама не исцрпљује, створили су једно типско балканско шаренило, са многим пртама заједничким свим балканским народима.

Што се тиче саме генезе анализованих грчко-јужнословенских обичаја и веровања, могу се уочити и издвојити неколики слојеви.

Прво, у општем развоју обичаја и веровања морају се акцептирати наслеђени и асимиловани видови палеобалканских култура. Тешкоћа је у томе што није увек јасно који су то елементи и коме времену припадају.

Друго, индоевропско заједништво, а нарочито врло јак трачко-иллирски, хеленско-римски и каснији словенски утицај, представља по нама доминантни супстрат. Савремени етнолошки материјал доведен у склад са археолошким обавештењима поуздан су доказ непобитне сличности које време никада није могло да избрише. Присетимо се цитиране концепције о хаду и судбини после смрти које су се задржале до данас, упркос поплави мистичних религија које су само раздвајале народе.

Треће, са усвајањем хришћанства дошле су и неке заједничке представе у обичајима и веровањима, које су код Грка и доброг дела јужних Словена ушле преко православне цркве. Међутим, према средњовековним писаним изворима види се колики је отпор паганизам давао хришћанству и коначно присилио победника на компромис. Хришћанство је толерисало и усвојило многе елементе старе религије и дало им нужан хришћански изглед и интерпретацију. Стари обичаји били су изједначени са хришћанским календаром, а пагански богови били су одевени у хришћанску одећу.

Четврто, не треба предвидети ни могућност да су слични или истоветни обичаји и веровања могли настати и аутохтоним путем како у Грка, тако и јужних Словена, под истим или сличним условима друштвеног развитка, а која могу носити и печат општег људског целом човечанству заједничког културног добра.

Пето, из досада реченог, јасно се види, да уско сродни и слични обичаји и веровања Грка и јужних Словена добар су пример, како етничке и језичке границе нису увек и границе културних подручја.

TRAITS COMMUNS DANS LA RELIGION POPULAIRE DES GRECS ET DES SLAVES DU SUD

R é s u m é

Se basant sur les sources ethnographiques disponibles (matériaux d'archives et de musées) ainsi que sur les recherches directes faites en Grèce même, l'auteur a découvert des analogies et concordances frappantes dans les phénomènes ethnographiques des Grecs et des Slaves du Sud. Pour cette occasion il a choisi quelques coutumes et croyances caractéristiques sur lesquelles, par voie de comparaison, il démontre l'analogie et la concordance indubitables.

Il commence son analyse par les coutumes funéraires et les croyances à la vie d'outre-tombe comme culte le plus ancien en général. Insistant sur plusieurs détails caractéristiques il met en relief la grande ressemblance dans les chants funèbres, les croyances en Hadès, Charon bachoteur qui fait payer aux morts le prix du passage de la rivière et en d'autres éléments relatifs à la vie à l'autre monde. La procédure de la cérémonie funéraire et l'équipement du défunt, ainsi que les actions magiques, par lesquelles on désire chasser l'âme du défunt sont entièrement identiques. Pour la panspermie l'auteur affirme qu'elle offre le meilleur exemple sur lequel on peut suivre la continuité de la pratique d'un culte à travers les siècles. Il s'arrête spécialement sur la croyance absolument identique en vampires et sur les moyens pour se défendre contre eux, comme ce sont, par exemple, le transpercement du cadavre avec un pieu et l'incinération.

L'auteur consacre la seconde partie de son exposé aux croyances populaires communes en êtres mythique de caractère démoniaque. Il mentionne en premier lieu, les vile (fées) yougoslaves et les néréides grecques qui sont entièrement identiques. L'auteur établit une ressemblance totale aussi entre les parques-moïres qui dirigent le destin. Il en est de même aussi avec les autres démons, tels que sorcières-érinnyes, ensuite lamies-lamnje, stouchés-zduhe etc. Au dracos grec fait pendant le dragon (zmaj) des Slaves du Sud.

Dans la troisième section l'auteur compare le cycle annuel de coutumes, partant des fêtes d'hiver. Dans leur essence ainsi qu'en détails les coutumes liées à la veille de Noël et au Noël chez les Grecs et les Slaves du Sud sont très apparentées ce qu'on voit le mieux dans l'immolation rituelle du cochon de lait de Noël, dans le pain rituel basilopitta resp. česnica, dans les actions magiques autour du feu, la visite de la source, les chants de Noël chantés par les cortèges de jeunes gens masqués qui jouent des pantomimes.

Dans le cadre des fêtes de printemps il y a des ressemblances incontestables dans le culte de Lazare et les chants dite lazaričke, le balancement rituel, etc. La Georges occupe la place centrale dans les coutumes de printemps. L'auteur met en relief de nombreux éléments communs, tels que: l'immolation de l'agneau de St Georges et la divination en rapport avec celui-ci, ensuite le repas solennel avec les traits de participation très prononcés et les actions magiques, par lesquelles on désire assurer la santé et la fertilité des hommes, des bêtes et des champs.

Le cycle de coutumes d'été montre, chez les Grecs aussi bien que chez les Slaves du Sud, des exemples claires de la symbiose païenne-chrétienne. Ceci se reflète surtout dans les coutumes et croyances, liées aux fêtes de St. Jean, St. Elie et autres saints, dont les attributs sont entièrement identiques chez les Grecs et chez les Slaves du Sud.

La quatrième section représente la conclusion, dans laquelle l'auteur essaie de répondre à la question quelles étaient les circonstances qui avaient amené à une espèce de communauté indubitable dans la vie coutumière et religieuse des Grecs et des Slaves du Sud? Il voit les causes de cette symbiose en plusieurs sources, telles que: les conditions naturelles identiques ou analogues et particulièrement les bases historiques et socio-matérielles qui avaient une importance décisive pour l'établissement de la communauté entre les peuples voisins. L'auteur entre aussi dans la genèse des coutumes et croyances analysées et montre plusieurs couches en elles, à savoir: substrat paléobalkanique, ensuite la communauté indo-européenne et surtout la puissante influence thrace-illyrienne, hellénique-romaine et plus tard slave. Il essaie de mettre tout cela en accord avec les renseignements que nous offre l'archéologie et les sources écrites des époques ultérieures. Il mentionne aussi l'influence du christianisme, particulièrement de l'église orthodoxe, mais également la possibilité d'une évolution entièrement autochtone des coutumes et croyances identiques ou semblables, ainsi que les caractères qui portent l'empreinte du bien culturel commun à toute l'humanité.

A la fin, l'auteur souligne que les coutumes et croyances étroitement apparentées des Grecs et des Slaves du Sud sont un bon exemple que les différences ethniques et linguistiques ne sont pas nécessairement toujours les limites des territoires culturels.

Vesna ČULINOVIC-KONSTANTINOVIC

Etnološki zavod JAZU
Zagreb

DRUŠTVENO-PORODIČNE VEZE STAROSJEDILACA I DINARSKIH USELJENIKA PAKRACKE REGIJE

Pakračka je regija do nedavno ostala intaktna od naučnih proučavanja. Stoga je kao reprezentant drugih regija panonskog prostora postala interesantna za proučavanje tradicijskih društvenih odnosa, običajnog ponašanja i kretanja stanovnika kroz posljednja dva stoljeća. Kao osnovni metod za stjecanje građe, uz dostupnu dokumentaciju i nedostatnu literaturu, u kojoj je ovaj kraj gotovo isključivo zahvaćen u perifernom interesu, vršen je intenzivni intervju stanovnika sedamnaest (od 39) pakračkih sela.¹ Mijena stanovništva interesira nas kao posredni proces prenošenja elemenata i niveliranja tradicijske kulture, stoga pojedine faze nastojimo zahvatiti u užem vremenskom opusu, uočiti uslovljenosti izbora bračnog partnera, uzroke očuvanja i mijene tradicijskog mentaliteta. Zanima nas kako unutarjni odnosi u tradicionalnoj sredini djeluju na stvaranje opće kulturne i društvene situacije kad je u pitanju imigraciona oblast s mozaikom raznorodnog stanovništva.

Stanovništvo u prošlosti

Područje današnje općine Pakrac zatvoreniji je geografsko-društveni kompleks koji je ipak bio zahvaćen utjecajima burnih historijskih prilika. U vrijeme turskih osvajanja odigravale su se intenzivne mijene stanovnika. U četvrtoj deceniji 16. stolj. kraj oko Pakraca opustio je, jer je starosjedilačko hrvatsko stanovništvo dijelom iselilo u Ugarsku, dijelom poginulo, a dijelom bilo odvedeno u roblje.² Oko 1540. g. tu su

¹ Skupštini Općine Pakrac zahvaljujem što je materijalno omogućila terensko istraživanje. Episkopu Slavonskom g. Emilijanu srdačno hvala na konsultacijama i literaturi koju sam od njega dobila. Takođe zahvaljujem proti Pakračkomu g. Bošku Bosancu na korištenju crkvenih protokola i Domovnika.

² S. Pavičić, O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (dalje JAZU) 222, Zagreb 1920, 218—9. i d.; v. i — F. Šišić, Hrvatski saborski spisi II, Monumenta spectantia JAZU, XXXVI, Zagreb, s. 158, 160, 234, 478; i V. Laszowski, Monarhia Habsburška II, Monum. spectantia JAZU, XXXVI, s. 454—5,470.

već novi stanovnici Martolozii. U sporadičnim seobama od 17. stolj. ova, kraj uglavnom naseljava srpsko stanovništvo iz Bosne i Hercegovine.³ Nastojanje Bečkog dvora da sredi situaciju u zemlji dovelo je Fridrich. W. von Taubea u zapušteni i neprohodnu Slavoniju sa zadatkom da opiše tamošnje prilike, pa saznajemo da je u god. 1776. i 1777. karakteristika stočarstva bilo slobodno puštanje blaga, ovaca i svinja u šume, od proljetnog do zimskog perioda, da nema stajskog uzgoja ni korištenja gnoja za polja, pa ni proizvodnje masla i svježeg sira, ali se ističe uzgoj žitarica i kukuruza.⁴ Trgovina je po tim ranim vijestima bila takođe slabo razvijena, što govori samo o elementarnoj proizvodnji za vlastite potrebe. Taube opisuje raštrkana sela, proširene porodice, seoske knezove na čelu tradicionalne društvene cjeline, što se održalo do našeg vremena. Nadalje Taube uočava uz starosjedioce i doseljenike iz „Albanije, Dalmacije, Hrvatske, Bosne, Srbije i drugih predjela”, smatra da su se ti „Vlasi izmiješali s Ilirima” i primili njihov jezik. Etnički ih razlikuje, ali izjavom da starosjedioci i došljaci „čine jedan narod i imaju isti jezik, narav, običajne i navike” ukazuje na izjednačenost kulturne slike u to doba. Očito je da je stanovništvo apsolutno preferiralo tradicijske oblike rada, jer npr. nije htjelo prihvatiti u upotrebu „njemačko mlatilo” (iako je bilo „svim županijama naređeno” da ga koriste) i nastavilo je vršiti žito konjima i volovima.⁵ Kasniji promatrači Matija Piller i Ludovik Mitterpacher⁶ korigiraju Taubea u pitanju etničke pripadnosti „Vlaha” nastanjenih „od Pakraca do rijeke Ilve”, smatrajući ih bosanskim Morlacima istog materinjeg jezika kao i starosjedioci. Oba ova izvora upotpunjuju sliku izjednačenog tradicijskog života, strukture porodice, njenog unutarnjeg i seoskog društvenog života (noćne patrola, gostoprimstvo itd.). Srpsko pravoslavno, tzv. vlaško, stanovništvo uoči 18. stolj. već daje pečat selima na pobrđu Papuka i Pšunja tvoreći tzv. Malu Vlašku⁷ i stoljećima prolazi kroz faze adaptacije na nove uvjete života. U zadnjoj četvrti 16. stolj. historijska situacija pogodovala je znatnom prilivu pribega ponajviše iz „turske Slavonije”, koji su se slijevali u ove predjele tzv. Donje Slavonije, ali i dalje prema zapadu. Do kraja 17. stolj. bila je uočljiva fluktuacija stanovništva, porodica u selu, pa i broj sela unutar ove regije. U popisu iz g. 1697—1702. za pojedina sela vidi se i omjer starosjedilačkog katoličkog i doselje-

³ Srpska pravoslavna Mitropolija Karlovačka, po podacima iz 1905. g. ur. M. Kosovač, u Karlovcima 1910., I, II, s. 43, 51—4 194—6 (manastiri).

⁴ F. V. Taube (Opis Slavonije i Srema I, (1776—1777) Zbornik Matice srpske za književnost i jezik II, (s. 156—183), III i IV (s. 192—231), Beograd 1954.; B. Stojisavljević, Zabilješke o slavonskom selu u jozefinsko doba, Sociologija sela, 47—8, g. XIII, Zagreb 1975. br. 1—2, 121—4.

⁵ Ibid., knj. II, 169, 170, 173—4.

⁶ T. Matic, Narodni život i običaji u požeškoj županiji krajem 18. vijeka, rukopis Odbora za narodni život i običaje JAZU (ONŽO JAZU), sign. N. Z. 22, god. 1951. s. 3 i d.; tekst — M. Piller i L. Mitterpachera „Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam mensibus junio et julio anno MDCCLXXXII susceptum” (Budim 1783. s. 115—140).

⁷ A. Ivić, Istorijski pregled pravoslavne Mitropolije Karlovačke, 1. Do ba velike seobe Srba..., Beč, 1908. s. 52; R. M. Grujić, Pakračka eparhija istorijsko-statistički pregled, Spomenica o srpskom pravoslavnom vladicianstvu pakračkom, Pakrac—Novi Sad, 1930, 144 i d.; S. Srkulj, Hrvatska povijest u 19 karata, Zagreb 1937, 50 i d., karte br. 13) 1594. g., 14 (1606—1791. g., 15) 1785. g. Parcelacija Hrvatske za Josipa II.; J. Kempf, Požega, Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest..., Požega, 1910, 560—1.

ničkog pravoslavnog žiteljstva.⁸ Novo stanovništvo dolazi uglavnom u porodičnim cjelinama, što se očituje po odnosu kuća i prezimena u selu. Npr. u selu Bujavica svaka od ukupno pet kuća nosi drugo prezime, u Gaju svih 14 kuća ima drugo prezime, dok su u Badljevini samo 2 kuće istoga, a ostalih 14 raznih prezimena, u Jagmi 3 kuće nose razna prezimena a ostalih 7 imaju prezime Bosanac, slično kao u Derezi gdje 12 kuća nosi razna prezimena, a preostale 4, 3 i 2 su istog prezimena, itd. Stalna imigraciona i emigraciona strujanja osjećaju se i u 18. stolj. Tridesetih godina stvorilo se na ovom području najviše novih samostalnih naselja srpskog stanovništva,⁹ dok se polovinom stoljeća već osjeća laganiji intenzitet useljavanja.¹⁰ Neka sela se smanjuju i kasnije prirodnim priraštajem opet rastu, što ukazuje da se porodice iz njih sele dalje, npr.:

Brezine — 1759. 15 kuća, 1899. 4 kuće

Kričke — 1702. 14 kuća, 1759. 6 kuća. 1779. 8 itd.

Koturčić — 1734. 16 kuća, 1759. 2 kuće, 1839. 4 kuće, 1869. 10.

Iako se migraciona situacija smiruje krajem 18. stolj. sporadična kretanja traju i kasnije. Nemir sjedilačkog stanovništva karakteristika je ovih ljudi, pa i u našem vremenu dolazi do izražaja u mikromigracijskim kretanjima unutar regije i u modernim ekonomskim migracijama van naše zemlje.¹¹

Mikromigracijska kretanja

Društvene veze i mikromigracijske impulse pokušali smo pratiti posredno, prvenstveno putem bračnih veza. Kroz Matične knjige vjenčanih¹² stječemo uvid u prostor unutar kojeg su stanovnici nekog sela

⁸ T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, II, Spomenici o Slavoniji u XVII vijeku, Djela JAZU XI/II, Zagreb 1891, 239., i d. — gl. XXXV 1702, Popis Male Vlaške s podacima: Districtus Czepidlak (selo Batinjani), Distr. Šzirach (Dereza, Badljevina, Gaj), Distr. Szubocska (Kukunjevac, Subocka, Jagma, Bujavica, Kričke, Kovačevac, Caglić, Skenderovci), Distr. Bella Sztana (Bjelanovac). J. Buturac, Popis župa Zagrebačke biskupije od g. 1334., P. O. Zbornik zagrebačke biskupije 1094—1944, Zagreb 1944, 10—13, Arhidakonat Svetačje, t. 15, 16, 32 i dr.; Isti, Stanovništvo Požege i okolice, 1700—1950. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU 43, Zagreb 1967, 219—222.*

⁹ R. M. Grujić, cit. dj. bilj. 7, 12—21, 13 — „Problem naseljavanja...“, 20, „Bosanci su već 1692 g. obnovili stara opustjela sela: Bjelanovac, Subocki grad, Jagmu... osnovali Kukunjevac...“, 200—204 (V, XIV, XVIII, XXI) i 213—4 (VIII, X, XVIII, XX): G. 1734. nove kuće pribega: Caklovac 3, Sumetlica 5, Korita Lipovac 6, Brusnik, Bujavica, Bjelanovac, Cikote 8, Jakovci 9, Grđevica, Kraguj 10, Branežac 11, Bjelajci 12, Budići 13, Jagma 14, Koturčić, Kovačevac, Šeovica, Tisovac 16, Japaga 17, Caglić, Toranj 18, Livađani 19, Dragović 20, Batinjani 21, Klisa 22, Obrijež 25, Grahovljani 26, Kukunjevac 34, Subocka 35, Kusonji 38. — u 31 selu 488 kuća.

¹⁰ G. 1759. g. u selima: Popovci 5, Prgomelje, Rogulje 8, Ožegovci 10, Brezine 15 kuća pribega., 200 (V), 213 (X).

¹¹ Materijali za statistički godišnjak SFRJ 1971, Pakrac, t. 3—8, rubrike: Domaćinstva koja imaju članove na privremenom radu u inostranstvu.

sklapali brakove, uočavamo dinamiku sklapanja bračnih veza unutar pojedinih društvenih profila. (T. 1) Npr. u selu:

KUKUNJEVAC¹³ — brakovi od 1805—1857. g. sklapani:

— unutar sela	219	
— iz 23 s. udalo se u Kukunjevac	127	devojaka,
— izvan današnjeg prostora općine	88	”;

GAJ¹⁴ — brakovi od 1828—1838. g. sklapani:

— unutar samog sela	98	
— iz 5 sela udalo se u Gaj	8	devojaka,
— izvan današnje općine	2	”;

BREKINJSKA — brakovi od 1828—1838. g. sklapani s devojkama:

— iz vlastitog sela	58	devojaka,
— iz 4 sela u općini	5	”
— izvan današnje općine	13	”;

MARINO SELO — brakovi od 1829—1838. g. s djevojkama:

— unutar vlastitog sela	57	
— iz 1 sela u općini	2	
— izvan današnje općine	3;	

POLJANA — brakovi od 1831—1838. g. s djevojkama:

— iz vlastitog sela	51	
— iz 2 sela u općini	2	
— izvan današnje općine	1;	

ŠUMETLICA¹⁵ — brakovi sklapani od 1779—1899. g. s djevojkama:

— unutar vlastitog sela	250,
— iz sela van današnje općine	244.

Kompletni dokumenti o Šumetlici dozvoljavaju zahvat u vremenski opus od 120 godina a time i bolji uvid u prostornu širinu do koje idu bračne veze toga sela u koje su nevjeste dolazile: „iz Bosne”, te iz okolnog „sloboštinskog”, „bučjačkog”, „novogradiškog” i „okućanskog” teritorija, dok se u Brekinjsku udala i jedna udavača iz „Ličke regimente”. Sela s katoličkim stanovništvom pokazuju se kao pretežno introvertirane sredine, dok podaci za Kukunjevac i Šumeticu s pravoslavnim stanovništvom govore o konstantnijoj ravnomjernosti u izboru nevjeste unutar vlastite i van te društvene cjeline, iako s malom preva-

¹³ Nije bilo moguće izraditi detaljnije bračne veze katoličkog stanovništva, jer nam nije bio omogućen uvid u matice vjenčanih Pakračkog Dekanata.

¹⁴ Matična knjiga vjenčanih, Kukunjevac 1805—1857. (pravoslavni), Arhiv SR Hrvatske, Zagreb, br. 1650.

¹⁵ *Conspectus Libri Copulatorum Parochiae Gay... pro Anno 1828, 1829., 1830. br. 1445/831, Rimokatoličke matice 1828—1849., Arhiv SRH Zagreb, kut. 6. Tu su podaci i za sela: Brezine, Brekinjska i Marino Selo, Poljane.*

¹⁶ Протокол венчаєных при Епископии Пакрачкој Епархии Подлажашчеј и протопопскому предјелу принадлежашчеј парохии Шуметлицкој, 1779—1851. и 1852—1899., Архив СРХ Загреб, бр. 1716.

gom endogamnosti. Međutim, detaljnija analiza podataka upućuje na oprez u donošenju ranih zaključaka. Iz Matica vjenčanih pakračke Eparhije¹⁶ za g. 1887—1892. obratili smo pažnju na podatke o mjestu rođenja nevjeste u okviru brakova sklopljenih unutar vlastita sela:

Selo	Uk. brakova	od toga	
		od toga djev. rođ.	od toga djev. rođ.
		unutar sela:	u istom, u drugom selu
Šeovica	25	23	11 12
Kraguj	20	18	9 9
Klisa	10	10	2 8
Japaga	8	7	3 4
Brusnik	5	2	— 2
Lipovac	2	1	— 1
Kusonje	2	1	— 1
Branežac	2	1	— 1
Dereza	1	1	— 1
Budići	1	1	— 1
Šumetlica	1	1	— 1
Omanovac	1	1	— 1
Jagma	1	—	— —

Broj brakova ovisi o broju porodica u selu i o broju mladih doraslih za brak, a ovi podaci govore samo o crkveno vjenčanima. U tom vremenu gotovo da su isključive bračne veze unutar vlastita sela, ali u nešto većem omjeru s djevojkama doseljeničkih nego starosjedilačkih porodica. Iz starijih dokumenata ova situacija nije mogla biti jasno uočena, jer matice s početka 19. st., kad je počela striktnija crkvena evidencija, ne sadrže ni dob mladenaca ni mjesto njihova rođenja, već samo podatak kad djevojka udajom dolazi u selo. Npr.:

selo TORANJ

— nevjesta iz vlastita sela	21
— izvan sela i općine	23,

" OBRIJEZ

— nevjesta iz vlastita sela	12
— izvan sela i općine	21,

" BATINJANI

— nevjesta iz vlastita sela	13
— izvan sela i općine	21, i sl. ¹⁷

Početak stoljeća orijentiranost je bila usmjerena više na okolne seoske sredine nego na uži, vlastiti seoski krug. Podaci toga doba ukazuju na to da je stanovništvo unutar sela stacionarnije, ali da društvene veze stanovnika prelaze uske okvire seoske društvene cjeline. Sličnu situaci-

¹⁶ Протокол вјенчаених православних источнија цркве, г. 1887—1901., Матићни уред Скупштине опćине Пакрац (dalje MU SO).

¹⁷ Протокол вјенчаених..., Матиче париче православних: вјенчаних 1828—1849. Toranj, Архив СРН Загреб, кут. 63.

ju kao na zapadnom dijelu općine pokazuju i dokumenti istočnog područja.¹⁸ Npr. g. 1828 djevojke se udaju:

u selu BJELAJCI	— u vlastito selo	1
	— iz drugih sela i općina	7,
" " BUDICI	— unutar vlastita sela	1
	— iz drugih sela i općina	6,
" " CIKOTE	— unutar vlastita sela	0
	— iz drugih sela i općina	4,
" " KOTURIC	— unutar vlastita sela	0
	— iz drugih sela	2,
" " PRGOMELJE	— unutar vlastita sela	2
	— iz drugih sela	2,

Iz potpunijih podataka s kraja stoljeća dokumentirani su brakovi među stanovnicima istog sela, ali to su pretežno veze starosjedilaca i novijih doseljenika u selo. Npr. Protokol vjenčanih Pakračke Eparhije za g. 1894.¹⁹ za 8 sela ima zavedeno 15 brakova — svi među pripadnicima istog sela, ali samo je 5 žena rođenih u tom selu, dok je 10 udavača koje su kao djeca doselile sa svojim porodicama iz ukupno 6 susjednih sela. Sudeći dakle i po tome, pravoslavno je stanovništvo krajem 19. stolj. sklapalo brakove gotovo isključivo unutar svoga sela, ali pretežno s djevojkama doseljeničkih porodica. Promatrajući mjesta rođenja tih nevjesti zaključujemo da su porodice mijenjale mjesta boravka na relativno manjim udaljenostima. Budući da se dob nevjesti te godine kretala od 17 do 32 godine, ta pojedinačna porodična pomjeranja mogli bi locirati u sedmu i osmu deceniju prošlog stoljeća (1862—1878), i pretpostaviti da su u osnovi tih porodičnih pomjeranja promjene izazvane ukidanjem feudalizma i razvojem novih ekonomskih uvjeta.

Iz Protokola vjenčanih katoličkog stanovništva, za Badljevinu²⁰ na sjevernom dijelu općine, prokontrolirali smo vrijednost ovih zaključaka, obuhvativši god. 1858—1860.:

Selo	Uk. brakova	od toga	
		od toga djev. rođ.	od toga djev. rođ.
		unutar sela:	u istom, u drugom selu
Badljevinu	13	12	3 9
Prekopakra	10	3	2 1
Obriež	7	4	3 1
Brezine	3	2	1 1

¹⁸ Протокол венчаних..., Matica parice pravoslavnih: vjenčanih 1828—1849. Bučje, Arhiv SRH Zagreb, kut. 35.

¹⁹ V. bilj. 15 — sela: Bjelajci, Brusnik, Grahovljani, Jagma, Japaga, Kraguji, Šeovica i Toranj.

²⁰ Profens protocolum copulatorum..., g. 1858. Badljevinu, MU SO Pakrac.

U Omanovcu, Bukovčanima i Lipiku sklopljen je u tom razdoblju samo jedan brak i to s djevojkom izvan sela. U Badljevinu je od navedenih 12 brakova unutar sela, šest sklopljeno od oba potomka doseljenika, a samo dva braka od djece starosjedilaca, jer treći je mladoženja bio doseljen.

Podaci očito pokazuju da je na prikazanom i drugom prostoru katoličko i pravoslavno stanovništvo bilo egzogamno orijentirano. Pakrački prostor se već u prošlom stoljeću pokazuje kao društveno dosta kompaktna sredina, bez obzira na vjerske i etničke razlike. Tazbinskim srodstvima bili su povezani stanovnici bližih i udaljenijih sela. Porodične mikromigracije nisu bile masovne, ali se uočavaju drugom polovinom stoljeća.

Savremeni dokumenti koje smo konsultirali pokazuju da je slična situacija i u našem stoljeću. (T. 2) Promatrali smo razdoblje od 1967—1974. g., na Bučju²¹ (istok općine), u kojem je 31 mlada žena, od ukupno 50, bila udana van svoga mjesta rođenja — npr.:

u selu CICVARE

— unutar vlastita sela udano	0
— iz drugih sela udajom došlo	2,

" " KOTURIC

— unutar vlastita sela	5
— iz drugih sela	3
— iz druge općine	2,

" " ROGULJE

— unutar vlastita sela	5
— iz drugih sela	5
— iz druge republike	1,

" " JAKOVCI

— unutar vlastita sela	3
— iz drugih sela	3
— iz druge općine	1,

" " CIKOTE

— unutar vlastita sela	6
— iz drugih sela	9
— iz druge općine	3
— iz druge republike	2.

Radius rjeđih bračnih veza (osim kratkog dometa susjednih sela) ide do područja Slavonske Požege, Daruvara, okolice Gline i Varaždina, ali i u SR Srbiju.

Podaci s prvih decenija ovoga stoljeća²² pokazuju usmjerenost bračnih veza na iste prostore kao što smo utvrdili za prošlost i kako ih pokazuje suvremena situacija. Iskazi kazivača i dokumenti podudaraju se, pa smo nakon kontrole tih iskaza mogli i na temelju intervjua

²¹ Matična knjiga vjenčanih, 1967—1974. MU Bučje. Zahvaljujem matičaru Nikoli Gunjeviću na pomoći i podacima.

²² Matična knjiga vjenčanih, sv. I, 1906—1948. MU Badljevinu. Podaci iz 1915. i 1920. g. Zahvaljujem matičaru Ferdi Stampfu na pomoći.

napraviti pregled situacije za posljednjih trideset godina. Sela su obuhvaćena metodom slobodnog izbora, pri čemu smo ipak nastojali ras-tresito obuhvatiti prostor pakračke općine. Tako je utvrđeno da su, između ostalih, tazbinskim srodstvima povezana sela:

OBRIFEŽ

- s južnim i sjevernim dijelom općine,

MARINO SELO

- sa svojom širom okolicom i sa selima toga ruba općine i susjednih općina,

KORITA

- sa selima okolnog jugozapadnog prostora, ali ne i s krajnjim istokom i sjevernim dijelom općine,

BRUSNIK

- sa selima istočne i zapadne strane općine, te se pokazuje kao izrazito egzogamna sredina, jer je u poslijeratnom periodu 17 snaja rođenih u selu, a 41 je udajom došla u nj. Ženidbene veze tog sela idu i do Daruvara, Požege, Zagreba, u Bosnu i Srbiju,

POPOVCI

- unutar sela 12 brakova, a izvan svojih okvira 35, i to osim šire okolice unutar općine, sa selima sjeverne, istočne i južne općine, te bračne veze sezonskih i drugih radnika povezuju selo s: Bolom na Braču, okol. Zagreba, Novske, Požege, Siska, Zemuna, Beograda,

JAKOVCI

- osim u vlastitom selu (4) brakom su vezani za sela svoje šire okolice i ponešto susjedne općine (18),

KOTURIC

- osim svoje šire okolice, sa 19 sela susjedne općine, ali i s Voćinom i okol. Slav. Požege, Od ukupno 32 braka sklopljena poslije rata samo je 5 djevojaka rođeno u selu, a 27 ih je brakom došlo.

U dokumentima prošlih stoljeća veoma su rijetki podaci o domazetima. Brakovi između Bučjana (ist. dio općine), Trokućana (odnosno po starijem Graničara, na južnom dijelu) i Paora (ugl. sjeverni i zapadni dio općine) sklapani su i u prošlosti i danas koliko unutar, toliko i van svoje lokalne društvene grupe. Miješanje stanovništva ove općine promatrano kroz radius dometa bračnih veza (T. 1 i 2) upućuje na čvrstoću općih društvenih veza unutar općinskog prostora, pa stoga ni jedna od navedenih grupa nije mogla opstati čvrsto razgraničena od druge.²³

Zašto je to tako kad je očito da se u četiri stoljeća osjeća nekoliko valova useljavanja? Najstariji imigracioni slojevi već su do prošlog sto-

²³ Paorija je uglavnom sjevero-zapadni dio općine, Trokut južni, a Bučje istočni dio. V. Čulinović-Konstantinović, O životu i običajima stanovnika u pakračkom kraju, Monografija o Pakracu (u štampi), Pakrac 1977, bilj. 6.

ljeća postali starosjedinci. Naselci s kraja prošlog stoljeća, već su prema novim useljenicima našeg doba domaći, a u posljednjih tridesetak godina i poslijeratni useljenici već su životnim karakteristikama adaptirani u ovaj društveni milje. Očito bi odgovor na pitanje širokih društvenih veza na pakračkom području morali tražiti upravo u tom konstantnom polaganom miješanju stanovništva u čijem miljeu ima zaista malo pravih starosjedilaca, koji upravo zato što su malobrojni ne mogu svoj društveni prosperitet tražiti u izoliranosti od drugih koji žive na istom području. Bračne veze u prošlosti i našem vremenu ukazuju da se adaptacija doseljenika s autohtonim stanovništvom odigrava tek u generaciji djece useljenih porodica. Takođe je potreban izvjestan vremenski period da se osjete mikromigracije porodica (unutar ovog prostora). Dakle nakon faze stabilizacije životnih uvjeta i adaptacije stanovnika, stvaranja ujednačenijeg društvenog amalgama, društveno-historijske prilike pogoduju novim kretanjima, sada u manjem radiusu. Iako historijske situacije nisu iste, slika poslijeratnog stanja pokazuje sličnosti s razdobljem prve polovine prošlog stoljeća manje mikromigracija porodica a izrazitu teritorijalnu egzogamiju. Tek kroz posljednju deceniju i po, kao i krajem prošlog stoljeća zamjetne su promjene mjesta boravka. Uz to posljednjih godina mladi ekonomski emigranti odlaze u inostranstvo uglavnom pojedinačno. Transformacija tradicionalne porodične zajednice u ovom kraju već je u završnoj fazi sa solidnom podlogom za pretapanje u oblike porodice urbanih sredina. Struktura useljenika u prošlom stoljeću (uglavnom mladi parovi bez djece ili s jednim djetetom) upozorava na razgrađivanje tradicionalne proširene porodice na dinarskom prostoru iz kojega su doselili.²⁴ To je isto vremensko razdoblje kada počima intenzivna transformacija seoske porodice ovih panonskih krajeva. Unutarnji porodični odnosi doseljenika i starosjedilaca tek neznatno se mogu okarakterisati kao nešto patrijarhalnija faza za tek doseljeno stanovništvo. Na cijelom društvenom kompleksu pakračkog područja interni porodični i međuljudski odnosi podjednako su danas tradicionalni. Bračne veze među doseljenicima (uglavnom izvan područja vlastita sela) uočljive su samo u prvom desetljeću nakon doseljavanja, kako u prošlosti tako i danas.

Društveni odnosi

U cijelom zahvaćenom vremenskom razdoblju dokazuju se prilično čvrsti društveni kontakti među selima, naročito izraženi pri crkvenim, državnim i porodičnim slavljinama, a podržavani društvenim i ekonomskim interesima. Mnogi pokazatelji govore o tendenciji daljeg opstanka na ovom području, o velikom broju sela s 70—93% starosjedilačkog stanovništva, o širokom diapazonu transformacijskih oblika seoske obitelji, o sačuvanoj staroj strukturi naselja.²⁵ Označavanje sela, ili češće dijelova sela, prezimenom u množini trag je stare rodovske osnove koja je vezala pretke današnjih obitelji istog prezimena locira-

²⁴ Domovnik g. 1906, Omanovac, Kancelarija Srpske pravoslavne crkve u Pakracu. Prva rođenja djece useljenika iz Crkvina u Bosni (por. Bunčić) su od g. 1862—1881. (275—280).

²⁵ V. Culinović-Konstantinović, cit. dj. bilj. 23.

nih na tom prostoru, ili govori o izumrlim stanovnicima odnosno lokaliteta.²⁶ Stare zaseoke, „sela”, povezuju danas nastambe mlađih doseljenika uglavnom takođe iz Bosne i Like. Dok su se nekada dobrosusjedski odnosi izgrađivali na bazi nekadanje srodničke veze, etnički i vjerski mozaik u mnogim mikrolokalitetima sela već odavno uslovljuje međuljudske odnose potrebom za društvenom povezanosti. Za sve profile stanovnika ove regije, od starosjedilaca do novih doseljenika, može se konstatirati da je kontaktibilnost odnosno ekstrovertiranost, njihova zajednička i tradicijska osobina.

Usprkos promijenjenim uvjetima života sačuvale su se neke norme tradicijskih odnosa unutar i van porodice. Poštivanje roditelja oslovljavanjem sa „vi” pokazuje tradicionalno-patrijarhalni odnos generacija. Uz običaj da „svaki svoga dohranjuje” na snazi je moralna obaveza pomoći bez naknade ostarjelim roditeljima, rođacima i susjedima i to za stanovnike sela jednako kao i za one članove koji su odlaskom u grad ili drugo selo zasnovali svoju obitelj.²⁷ To pokazuje da je život prije suvremene transformacije bio u fazi srazmjerne stabilnosti tradicionalne kulture na ovom području. Gotovo nema sela u kojem se više ne prakticira rabota (u smislu mobe) u njenom osnovnom principu — rad za rad. Moralna obaveza međusobnog pomaganja obuhvaća najbliže srodnike, kumove i najbliže susjede. Danas se prakticira prvenstveno pomoć za gradnju kuće, ali i za druge veće radove koje jedna obitelj nije u stanju sama obaviti u potrebnom vremenu. Rabota je kao izraz ljudske solidarnosti i povezanosti tradicijskog čovjeka ostala na ovom području kvalitet cjelokupnog stanovništva (seoskog i gradskog), a razlozi njenog zadržavanja u životu leže očito u kasnom tehničkom razvoju pakračkog prostora. Svako tko je rabotu sazvaio i primio, po tradicijskim normama, moralno je obavezan da je vrati svakom rabotaru, kao i da hrani radnike koji mu rade, najboljim što ima. Pojedina porodica, kuća, rabotom uzajmljuje rad, no ako je rabota za obradu zemlje, gotovo redovno su rabotari isključivo najbliži srodnici. Iz tradicionalne moralno-pravne obaveze stanovnika jedne seoske cjeline proizlazi i selska rabota. Taj zajednički, bespovratni i besplatni rad za selo, koji je u feudalnim vremenima bio nametnut obavezom, danas se kao tradicijski kvalitet provodi dobrovoljno, po dogovoru, i bazira se na svijesti o zajedničkim potrebama i koristi koje od toga uživaju svi pripadnici jedne teritorijalno-društvene zajednice. Danas se selskom rabotom uvodi struja, vodovod, uređuju nogostupi i druge potrebe, a učešće svake obitelji određuje se tradicijskim načinom — prema veličini, tj. broju radno sposobnih članova, kuće i imovnom stanju.

²⁶ J. Buturac, v. bilj. 8, Stanovništvo Požege..., 205—594. Prezime Bosanac, Bošnjak i sl. autor nalazi kod „prastanovnika (—1687) ali su česta kod „starijih doseljenika” (1697—1850), a malobrojna kod „novijih doseljenika” (iza 1850) 235 i 547. U popisu 1705. g. ne nalazi uvijek prezimena, već samo ime kućegospodara, što bi značilo da su nazivi zaselaka po prezimenima ili matičnom kraju useljenih nastali tek početkom 18. stolj. (517).

²⁷ Termin „obitelj” uzimamo prema rezidencijalno-životnom opusu, a „porodica” prema bliskosti krvne srodnosti članova nekadašnje obiteljske zajednice. V. R. First-Dilić, Promjene u strukturi primarnih grupa u našem selu, Zagreb 1976. Centar za sociologiju sela, grada i prostora Sveučilišta u Zagrebu.

Društvene veze sela izražavaju se dakle, i kolektivnim radom kako za pomoć pojedinim obiteljima u selu, tako i za potrebe naselja kao cjeline. U takve potrebe od davnina išlo je nastojanje tradicijske sredine da osigura miran život. Iz još postojećeg tradicionalnog mentaliteta izrasta institucija — mirovno vijeće — (po svemu slično nekadašnjem vijeću staraca) koje nastoji riješiti sporove unutar sela i smanjiti sudske procese. Taj prvi filter bazira se na osnovnoj karakteristici ruralne sredine da svatko svakoga poznaje i da se pokorava javnom mnijenju.

Tradicijska ekonomika ove proizvodno-potrošačke sredine ostavila je (samo još u sjećanju) ketoške mlinove, kao izraz kolektivnog rada i korišćenja dobara. Sam termin²⁸ označava suvlasnički odnos na principu učešća koje svaki ketoš (odnosno obitelj kao cjelina) daje radom ili materijalom. „Selo“ je „istesalo i gradilo“ i vodilo brigu o održavanju mlina. Korisnici su se izmjenjivali u „redu“ po kojem je svaka obitelj mljela po jedan dan, a zatim po jednu noć. Kao svugdje, tako npr. i u D. Obriježi ketoši su bili: „svi Šarci, Turuci, Slijepčevići, Božići, Nenadovići, Maroševići“, dakle sve porodice odnosnih prezimena u selu. To govori o rodovskoj svijesti i povezanosti koja je našla izraza u toj instituciji, ali je prisutan i princip rezidencijalno-društvene povezanosti, jer je bilo i pojedinačnih obitelji koje su kolektivnim dogovorom ušle u ketoški odnos, ako su bile u selu u doba gradnje mlina.

Osim kroz ovakve radne veze, društvenu povezanost karakteriziraju svakodnevni kontakti, kao i učešće u povremenim važnim obiteljskim događajima (svadba, pogreb) i godišnjim običajima. Božić i Krsna slava sačuvali su izraziti karakter porodično-društvenog skupa. Prenošnje termina Krsne slave npr. na dan najbližeg državnog praznika u istom mjesecu, pojava je koja sve više dolazi do izražaja.²⁹ Radi iste potrebe za društvenim komuniciranjem i danas se prijatelji i rođaci posjećuju u vrijeme tradicionalnih kramova. Društvene veze i prijateljstva pojačavaju se naročito kumovskim vezama koje se još vrednuju kao nekrvno srodstvo i povezuju porodice kroz generacije. Međusobno su se kumstvima povezivale obitelji raznih vjeroispovijesti, iako je ranije za to trebala dozvola visokih crkvenih vlasti. U reduciranim svadbama i svadbama bez vjenčanja kao i kod registracije djeteta održava se svečaniji ručak s kumovima, a u svadbi se (ugl. na zapadnom i centralnom dijelu općine) drugi dan svadbuje u kući kuma, tzv. kumovski dan. Kumovi su obavezno prisutni u veselju i u tuzi, kao i u svakoj pomoći. Cinjenica je, da se do sada sačuvala praksa posredovanja u upoznavanju mladih, u čemu kumovske, prijateljske i tazbinskim srodstvom vezane obitelji imaju veliku ulogu kao centri društvenih i porodičnih doticaja prilikom proslava. U jednakoj mjeri su javne zabave i tradicionalni kramovi prilike za uspostavljanje društvenih kontakata.

²⁸ Madžarski *kettős* znači dvojni. Isti naziv za istu instituciju je i u Međumurju (*ketuš*).

²⁹ Na Bučju (v. bilj. 24) naročito se spaja s 29. novembrom.

Zaključno razmatranje

U seoskim sredinama proučavane regije nije se moglo kroz zahvaćeno razdoblje konstatirati bilo kakve vidne izolacije stanovništva u društvenim kontaktima, ni u etničkom ni u vjerskom smislu. Intenzitet društvene povezanosti u prvom redu je zamjetan na nivou rodbinske povezanosti, krvnog i tazbinskog srodstva, zatim kumstva i prostorno blizih susjeda. N toj osnovi se zapaža intenzitet društveno-radnih obaveza za svaki profil. U ovoj tipično imigracionoj regiji mijena stanovništva bila je u zahvaćenom razdoblju konstantna pojava. Budući da je useljavanje, osim najstarijih imigracionih strujanja, bilo sukcesivno i uglavnom po porodičnim cjelinama (jedna ili više obitelji istog prezimena), to se adaptacija doseljenika odvijala laganim ritmom. Kroz protekla dva stoljeća doseljenici su ulazili u tradicionalno homogenu sredinu i zakonom opstanka pokušavali da se u što skorijem vremenu asimiliraju, bar vanjskim manifestacijama života, u novu sredinu. Osim toga, doseljeničke strukture su dolazile iz takođe relativno stabilne tradicionalne kulture, pa su osnovne norme života u oba profila bile srodne ako ne i istovjetne. Svi ekstremi, koji su se mogli u društvenom ponašanju došljaka tako ocijeniti, nivelirani su javnim mnijenjem koherentne ruralne sredine koje ni danas nije izgubilo svoju snagu.

Ekstrovertiranost stanovnika postala je tradicijskom karakteristikom upravo uslijed suprotnosti situacije u novom i matičnom kraju, gdje su doseljenici živjeli u introvertiranim društvenim jezgrama, čvrsto vezanim rodbinskim i društvenim vezama. Dolaskom u novu društvenu, etnički i vjerski raznorodnu, situaciju potreba za društvenom povezanošću ljudi tradicionalnog mentaliteta u uslovima nerazvijene privrede, morala je biti poticaj za otvaranje dotada introvertiranog čovjeka. To usmjeravanje društvenih odnosa, gubljenjem ranije rodovske i porodične baze, nije moglo imati prostornih granica, tim više što su doseljenici iz dinarskih prostora rastresito (na istoku i jugu gušće, a na zapadu i sjeveru rjeđe) naselili ovaj prostor. Psihološki je razumljivo da su kontakti prvenstveno uspostavljeni s najbližim susjedima ali i sa stanovnicima drugih sela pridošlim iz istog ili nedalekog matičnog područja. To je očito razlogom što se u periodu iza intenzivnijeg useljavanja u pakrački kraj zamjećuje u bračnim vezama teritorijalna (seoska) egzogamija. Tek u fazama društvene, ekonomske i kulturne stabilizacije, brojnije bračne veze unutar sela, ali na principu rodovske egzogamije,³⁰ pokazatelj su adaptacije novih žitelja. Relativna endogamna tendencija može se u prošlosti zaključiti na nivou religijske pripadnosti, iako je i u starini bilo vjenčanih i nevjenčanih miješanih brakova. Slabljenju takvih tendencija u poslijeratnom razdoblju doprinosi ne samo pro-

³⁰ Komparacija rodnog mjesta majke i žene pokazala je, da su i u prošlosti i danas česte snaje iz šireg rodbinskog ili prijateljskog kruga, ili bar iz sela odakle je ženikova majka. Pretežna je dakle matrilokalna komponenta u bračnim vezama izvan sela. Međutim, brakovi koji su sklopljeni unutar sela povezuju isključivo porodice raznih prezimena, ili kao npr. u Cicvarama gdje su ovi Cicvare, brakom su vezane samo obitelji i porodice raznih nadimaka.

svječivanje već i zapošljavanje mladih oba spola, a ukidanje patrijarhalnih odnosa u obitelji i društvu odigralo se kroz učešće stanovništva ovoga kraja u revoluciji.

Bračne veze (v. T.) zrakasto se isprepliću između istočnog i zapadnog, južnog i sjevernog dijela općine, pa možemo uočiti specifičnost kojom zahvaćaju prostor. Kroz njih se očituju i porodične, ali i društvene veze stanovnika ove regije.

Svako pojedino selo tvori društvenu cjelinu koju povezuju vitalni interesi. Međutim, svaka je seoska društvena cjelina društveno-porodičnim vezama vezana s nizom susjednih sela. Taj društveni krug je zona jače društvene povezanosti, odnosno primarna društvena zona. Učestalost društvenih veza daje mogućnost bržeg i lakšeg izbora bračnog partnera, pa se na tim relacijama manje geografske udaljenosti i pokazuju bračne veze brojnijima. Svako selo je ujedno i spoj nekoliko ovih zona, jer tzbina u drugom selu takođe je krvnim i nekrvnim vezama povezana sa žiteljima geografski daljih naselja, koji čine prijateljski krug sa prvima. Društveni kontakti (o godišnjim i porodičnim slavljinama) stvaraju se upravo u kućama brakom stečenih srodnika i prijatelja, oni nisu česti ali ipak dovoljni za olakšavanje društvenog komuniciranja između udaljenih sela. U tim širim doticajima važnu ulogu imaju susjedna sela koja direktno ili indirektno (kao centri zababa) posreduju u nastajanju novog braka. Za primjer takve zone slabije društvene povezanosti, odnosno sekundarne društvene zone uzimamo povezanost Kukurjčevca (na zapadu) i Brusnika (istočnije) (T. 2). Te su veze mogle nastati samo posredstvom prijateljskih struktura u selima koja su ovima bliža i u zoni jače društvene povezanosti, a to su u ovom slučaju: Korita, Jagma, Klisa ili koja druga. Smatramo da su za širenje društvenih kontakata i stvaranje sekundarne društvene zone presudne bračne veze unutar primarnih društvenih zona. Upoznavanje mladih iz prijateljskih porodica povezanih tzbinstvom s posrednim selom u ovom kraju se stoljećima prakticiralo, jer se slična isprepletanost bračnih veza između udaljenih sela očituje i u prošlim stoljećima. (T. 1) Shematski prikaz društveno-porodičnih veza u primarnim i sekundarnim zonama samo je statička skica dinamičkih zbivanja u kojima svako selo ima ulogu centralnog i posrednog prostora za razvijanje društvenih i porodičnih kontakata. (T. 3).

Dinamika društvenog života na području pakračke općine uslovila je izjednačavanje elemenata kulture i to u ovoj vremenskoj fazi socijalne tradicijske slike. U tome se odigravalo valovito širenje utjecaja iz pojedinih seoskih društvenih cjelina u okolni prostor. Ekstrovertiranost stanovništva u ovoj dosad društveno-geografski zatvorenoj oblasti, pogodovala je održanju tradicijskih karakteristika života i ujednačavanju sociokulturne slike, upravo za to što su svi, iako raznorodni, pripadnici ove sredine zadržali tradicijski mentalitet i prenosili svoja shvaćanja i na druge prijateljske sredine. Izgradnja komunikacijskih sistema i prodor društveno-ekonomskog razvoja u pakračko područje tek za posljednjih desetak godina unosi promjene i u društveni život pakračkog sela.

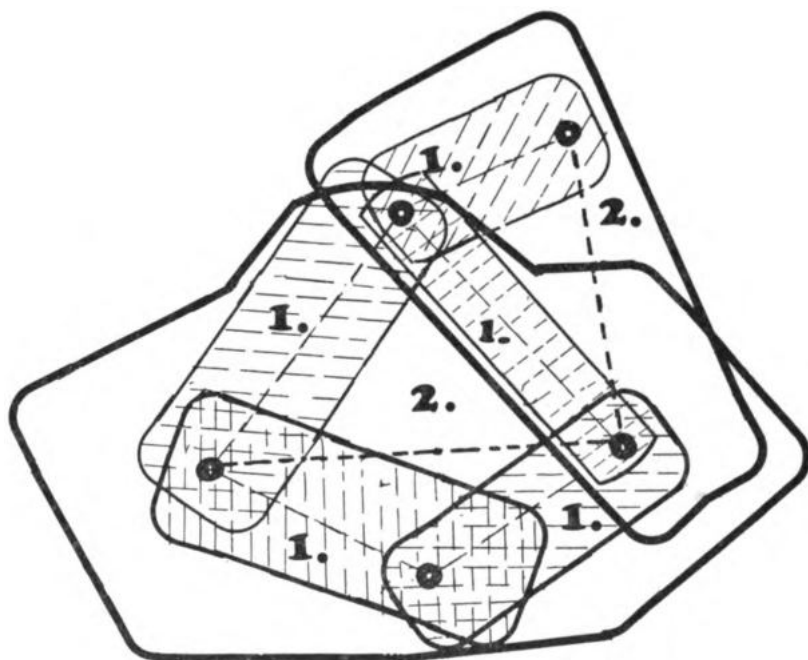
**SOCIAL AND FAMILY RELATIONS OF THE
AUTOCHTONS AND THE DINARIC IMMIGRANTS
IN THE REGION OF PAKRAC**

S u m m a r y

On the example of the socio-cultural situation in the region of Pakrac (Slavonia) the author shows the relations of the inhabitants originated from the different regions of Yugoslavia. The profile of population in the past is shown as an introduction to analyse of the micromigrations through the last two centuries. It is shown through the marriage connections of the rural inhabitants. The constant slow interfering of the immigrants into the autochton peasant society was the reason of the possibility of the accomodation of these different structures, and the basis of the micromigrations of the families through this territory. Some phases of these movabilities are shown, as the phases of relative stability of inhabitants in the frame of village. Some characteristics of social life, as common work for the family or for village (rabota) and the social and family connections during wedding customs, Christmas or other celebrations are finded out. Directions of the marriage connections to the far parts of the territory, as the other characteristics of the peasant life, shows intensive social contacts between the family and the collateral relations, godparents and neighbours. Village egsogamy is the main picture which shows two zones of the social contacts — primary social zones with stronger connections between inhabitants of the two neighbouring villages, and the secondary social zones with not so strong social contacts but inough for the marriage connections between the distant rural units.

T. 1 — Bračne veze u prošlosti Pakračke regije.

- 1.** - prim. društ. zona
- 2.** - sek. društ. zona
- - selo
- - bračne veze

T. 3 — Zone društvenih kontakata u Pakračkoj regiji.

Vasil MARINOV
Institut für Ethnologie BAW
Sofia

DIE HOLZSCHNITZEREIKUNST BEI DEN KARAKATSCHANEN IN BULGARIEN

Im Zusammenhang mit der schnellen sozialistischen Umgestaltung verändert sich nicht nur die traditionelle bulgarische Volkskultur, sondern auch die Kultur der beweglichen Hirten Karakatschanen.¹ Nach der Einführung der kooperativen Viehzucht in Bulgarien haben sie mit dem schwierigen Nomadenleben abgeschlossen, sich in ständige Wohnorte niedergelassen und sind zu anderen Berufen übergegangen, besonders die jüngere Generation.²

Die im Leben der Karakatschanen eingetretenen Veränderungen hatten zu Folge das Verschwinden einer großen Zahl der in ihrem täglichen Leben gebrauchten traditionellen Gegenstände und Geräte und ihre Ersetzung durch moderne. Die Untersuchung der traditionellen Arbeitswerkzeuge bei den Karakatschanen ist jedoch von großem Interesse, weil die Karakatschanen, als Nachkommen und Überreste der alten hellenisierten thrakischen Bevölkerung, einer fernen ethnischen Herkunft sind; auch heute noch ist ihre Sprache eine alte griechische nordöstliche Mundart.³

¹ W. Marinov, Die Schafzucht der Nomadisierenden Karakatschanen in Bulgarien, in-Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, Ungarische Akademie d. Wiss., Budapest 1961, 147—196; W. Marinov, Beitrag zur Untersuchung der Herkunft, Lebensweise und Kultur der Karakatschanen in Bulgarien (bulgarisch), Bulg. Akad. d. Wiss. Sofia, 1964, S. 138; W. Maronov, Die Nahrung bei den Nomadisierenden Karakatschanen in Bulgarien, in-Ethnologia Scandinavica, Lund, 1971, 107—115; V. Marinov, Ethnographische Charakteristik der Transhumanz in der Länder der Balkanhalbinsel, Actes du Premier Congrès International des études Balkaniques et Sud-est Européennes VII, Bulg. Akad. d. Wiss., Sofia 1971, 535—549; W. Marinov, Parallélismes ethnographiques dans la vie productive et la culture matérielle de l'élevage des moutons dans la région Carpatobalkanique, L'udová kultúra v Karpatoch, Ethnographia Carpatica, Vydavateľ'stvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1972, 131—138; В. Маринов, За етнкултурните приноси на българското животновъдство, ЕИМ(БАН), Сб. Етногенезис и културно наследство на българския народ, София, 1971, 87—92.

² Еж. пос. съч., 1964, 117—127.

³ Там, 11—18; срв. У. Д. Ангелов, Образование на българската народност, София 1971, 81 сл., 90, 177—179, 181; срв. и у Хр. Гандев, Условия за образуването на българската народност, Сб. Етногенезис и културно наследство на българския народ, ЕИМ(БАН), София 1971, 65.

In der vorliegenden Arbeit werde ich mich damit begrenzen, Angaben über die charakteristischeren Produktionsgeräte zu machen und auf ihre Typologie und Terminologie, und speziell auf ihre Holzschnitzerei als wertvolle Dokumentation für die Ethnogenesis der Karakatschanen hinzuweisen.

Jede, auch die ärmste zu den Hirtenfamiliengemeinschaften (Zadruga) gehörende karakatschaner Familie besaß 40 bis 50 Schafe, und die reichsten Führer der Zadruga's, die sog. čelnici (ein slawischer Terminus, der unter den Karakatschanen sehr verbreitet war) oder kehai (ein aus der Sprache der osmanischen Eroberer entlehnter Terminus) besaßen 2 bis 3 Tausend und mehr Schafe und die aus 30—40 Familien bestehende Zadruga hatte 12 bis 16 000 und mehr Schafe, von denen sie eine große Menge Wolle bekamen. Darum war die häusliche Verarbeitung der Wolle die Hauptbeschäftigung der karakatschaner Frauen. Die für die Verarbeitung der Wolle nötigen Holzgeräte, sowie diejenigen für die Verarbeitung der auf dem Markt gekauften Baumwolle wurden von den Männern-Hirten hergestellt. Aus den gewebten Wollstoffen wurden Kinder-, Frauen- und Männerkleidung, sowie schwarze wollene Hirten-umhänge, gewöhnlich aus Ziegenhaaren⁴ und téndi — aus einzelnen schmalen Streifen zusammengenähte Teppiche aus Wolle oder Ziegenhaaren angefertigt; diese Teppiche dienten zur Bedeckung der zeitweiligen, am Wege liegenden Hütten — čatúri.⁵ Gewebt wurden auch verschieden gefärbte langhaarige wollene Decken mit langen Fransen — vilendzi⁶ genannt, sowie Streifen zum zunähen von großen vielfarbigen Säcken, in denen der Hausrat auf den Saumsatteln der karakatschaner Pferderasse transportiert wurden. Die Wolle und Baumwolle wurden von allen Frauen in der Familie gesponnen — Frauen, junge und kleine Mädchen. Die jungen Mädchen waren verpflichtet ihre Hochzeitgaben-Mitgift zu bereiten, jedes Mädchen sollte 50 bis 100 Paare bunte wollen Männer- und Frauenstrümpfe strickenpatúnis und kálčis, die breiten Ärmel des Hemdes — kámsu mit Stickerei verzieren, die Ornamente auf den Schürzten und Frauengürteln sticken, lange Schnüre aus vielfarbigen Perlen — kjústék, anfertigen usw.

Die wichtigsten Hausgeräte für die Verarbeitung der Wolle und das Weben von Stoffen, bei denen wir verweilen werden, sind folgende: Spinnrocken (fürka), Spindelrädchen (efondíli), Spindel (adráçhti), Spulrad (skála), Webstuhl (argal'jo) u. a.

Mit ihrer Herstellungsart, Form, Terminologie, Funktion und Verzierung durch eine flache Hirtenholzschnitzerei, ein Ergebnis des urwüchsigen Volksschaffens, sind diese Geräte von großem Interesse für den Ethnographen. Aber nicht alle Hirten haben solche Geräte hergestellt. Das waren einzelne Meister, begabte Holzschnitzer. Sie machten selbst auch die Holzschnitzereinstrumente wie ein Taschenmesserchen (mahér), ein kleines Messer zum Kerben (kendám), Metallschreibspitzen, Ahlen usw. Zu einem Bündel zusammengepackt und in einem Lederbeutel gesteckt, wurden sie in der Tasche der Pumfosen

⁴ В. Маринов, пос. съч., 1964, 92.

⁵ Там, 103.

⁶ Там, 55.

getragen. Bei der Herstellung der Geräte verwendeten die Meister auch Dachsbeil, eine krumme Axt, Säge, Raspel u. a., die sie immer mit sich in ihrem Gepäck trugen.

Prelici (húrki, fúrki, róka)

Nachdem die Schurwolle — gnéfo⁷ zuerst im warmen und dann im kalten Wasser gewaschen, in der Sonne getrocknet und auf einer Handkrepel gekämmt wurde, bereiteten die Frauen daraus Rocken (klúpa, tlúpa)⁸, zum Spinnen von prelici, die alle Karakatschanen in Bulgarien róka⁹ nannten; das so erhaltene Garn hieß gnízméno.

Charakteristisch für die Karakatschanen ist die dreihörnige prelica-róka. Entsprechend vor allem der Form und der Art der drei Hörnchen der prelica unterscheiden wir 4 Varianten dreihörniger prelici.

1. Die erste Variante stellt ein glatt abgeschnittenes Zweigchen, klonár, gewöhnlich von einem Kornelkirschbaum dar, an dessen Spitze drei kurz abgeschnittene Schößlinge, kránja (Samokov), konartii (im Dorf Žeravna, Keis Kotel) zu sehen sind, wobei das mittlere gewöhnlich länger und zugespitzt ist (die Länge beträgt 12—15 cm) — eine dreihörnige prelica. Die drei 10 cm langen Schößlinge spielen die Rolle des oberen Teils eines Spinnrockens und haben die Funktion, den Rocken mit Hilfe von Schnüren aus Wolle oder Leder -kalcudéta fester darauf zu binden; auf dem mittleren zugespitzten Schößling oder Hörnchen kann man einen Teil der Wolle befestigen oder durchstecken. Der Griff der prelica ist gerundet und in ihrem unteren Zeil zugespitzt, um sie leichter in die kleine, schmale auf der Innenseite des Kleides angenähte Tasche zu stecken und so fester unter dem linken Arm und dem Armel zu tragen. So wurde der Spinnrocken in senkrechte Lage gebracht. Zum Unterschied von den bulgarischen Frauen, stecken die karakatschaner Frauen die prelica beim Spinnen nicht in eine solche kleine Tasche, sondern stecken sie frei unter dem Gürtel ein und binden sie fest mit der Schnur des Kleides. Die karakatschaner Frauen legen die prelica auch nicht auf ein Holzbrett — stálka, wie das die Bulgarinnen in manchen Gegenden tun. Die karakatschaner Frauen spinnen fast immer in aufrechter Haltung, auch wenn sie sich bewegen. (Abb. 1).

Diese dreihörnigen gertenförmigen prelici sind leicht, bequem, ohne Schwierigkeiten im Wald zu finden; sie werden mit einem kleinen Messer abgeschnitten und ein wenig mit Holzschnitzerei verziert. Sie sind besonders bequem für die kleinen Mädchen, welche den ganzen Tag spinnend auf den Hochgebirgsweiden in der Nähe der Hirtenhütten verbringen (Abb. 2, 3). Diese Art prelica wird róka sandvendíja genannt.^{9a}

⁷ Пак там.

⁸ Там, 74.

⁹ Там, 73; срв. и А. Хубер и Халл, Еврактаснои, т. IV, АΘΝΑ, 1957, 359, Фиг. 201; каракачаните и циганите в България казват на хурката „р ó к а“ — срв. у В. Маринов, Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България, ЕИМ(БАН), София, 1956, 186; от оъщия-Наблюдение върху бита на цигани в България, ИЕИМ(БАН) V, 1962, 234, обр. 10, а турците казват: „йореке“, „йорека“, „рьоке“, „йорека“, „йорека“ — срв. — Принос..., стр. 186, обр. 152— а, б, в, г.

2. Die zweite prelica-Variante, welche die karakatschaner Frauen zum Spinnen von Wolle verwendeten, stellt einen dreihörnigen Spinnrocken dar, hergestellt aus einem ganzen Stück Holz oder ausgeschnitzt aus einem breiten Brett: die seitlichen Hörnchen sind vieleckig und von der Außenseite flach gezackt, um den Rocken leichter mit einer Schnur festbinden zu können, und die übrigen Seiten sind mit Holzschnitzerei aus geometrischen Motiven verziert; das mittlere Hörnchen ist glatt und zugespitzt, um einen Teil der Wolle daran zu hängen. Unterhalb der drei Hörnchen wird die prelica immer schmaler und geht in den Griff über. Dieser Teil, sowie der Griff selbst sind beiderseits reich mit geschnitzten geometrischen Ornamenten verziert (Abb. 4.) Der Rocken wird durch Schnürchen befestigt, welche durch zwei Löcher auf dem breiten Teil gezogen werden.

3. Die dritte prelica-Variante stellt einen zweihörnigen beweglichen Spinnrocken dar mit einem runden Loch in der Mitte zum einstecken des Griffes, so daß er auf diese Weise dreihörnig wird. Der zweihörnige bewegliche Spinnrocken, und besonders sein dreieckiger unterer breiter Teil ist gewöhnlich reich mit Holzschnitzerei verziert. Diese Spinnrocken wurden gewöhnlich von Hirten — Karakatschanen in den Kasernen, während sie ihre Arbeits- oder Militärpflicht abtun, hergestellt und von dort zur Erinnerung ihren Lieblingen oder Frauen und Mädchen aus der Verwandtschaft gesandt. Bei manchen dieser prelici sieht man einen rechteckigen Ausschnitt, in dessen Vertiefung ein Spiegel zu legen war.¹⁰

4. Unter den Karakatschanen kommt vor und wird auch eine prelica mit birnenförmigem Spinnrocken gebraucht (Abb. 5). Diese prelica ist aus einem Kornelkirschbaumzweig gemacht, dessen dünne Schößlinge auf dem oberen Ende gebogen und zusammengebunden werden, so daß die Form einer Birne gebildet wird. Benützt wird auch zur Festigung und Bindung des Rockens.

Die erste Variante einer dreihörnigen prelica, sowie diejenige mit einem birnenförmigen Spinnrocken findet man auch bei den Bulgaren, aber die zweite und dritte Variante — die dreihörnigen prelici — kommen nur bei den Karakatschanen vor und sind spezifisch für sie.^{10a} Spezifisch für die Karakatschanen ist auch die Holzschnitzerei, welche die Spinnrocken der prelici verziert. Die in der letzten Zeit seßhaft gewordenen Karakatschanen in den bulgarischen Städten und Dörfern haben sich allmählich daran gewöhnt, bunte, mit Farben verzierte und auf dem Drechsler hergestellte bulgarische prelici oder Spinnrocken zu gebrauchen. Prelici mit einem Spinnrocken aus einem Brett und mit reicher Schnitzerei kommen nicht unter den Karakatschanen in Bulgarien vor (Vgl. A. Hadžimihali, Abb. 202 ff).

Spindeln · a dr á c h t i

Die Karakatschanen schnitzen selbst mit einem Messer grobe Spindeln aus Holz zum Aufwickeln von Garn und Seilen, oder aber kaufen sie sie gut auf einer Handdrehbank¹¹ hergestellt von Zi-

¹⁰ Там, пос съч., 1964, 75, обр. 13.

¹¹ Там, пос съч. съч., 1962, 234.

geuern-Spindelmachern. Die Karakatschanen kaufen solche Spindeln, die ihrem Geschmack entsprechen und sich zum Spinnen der harten karakatschaner Wolle eignen. Diese Spindeln unterscheiden sich von denjenigen, welche von den Bulgaren im Flachland gebraucht wurden. Während die bulgarischen Spindeln am unteren Ende ein Köpfchen (kapacúna) haben, sind die karakatschaner Spindeln ohne Köpfchen — katí jakrí, und unten nur ein wenig stumpf zugespitzt, um darauf die runden hölzernen Spindelrädchen stecken und befestigen zu können. Sie haben dieselbe Funktion wie die Köpfchen der bulgarischen Spindeln. Außerdem sind die karakatschaner Spindeln länger als die bulgarischen, ihre mittleren Teile — meší, sind weniger nach außen gewölbt; sie enden oben mit einem gebogenen Einschnitt des Kügelchens — anáni jakri, wo die Wolle durch einen Knoten befestigt wird. Diesen Teil des Spindels bestreichen die Karakatschanen immer mit Kieferharz — (ričín, račín, ručín), damit man ihn leichter zwischen den Fingern halten und bewegen kann. Die Karakatschanen sammeln selbst das Harz, bilden daraus kleine Kugeln, die sie in einem Gefäß schmelzen lassen und dann die Flüssigkeit in ein Gefäß mit Wasser gießen. Dann nimmt man ein wenig Watte und bestreicht sie mit Harz; die Flüssigkeit-Klebstoff wird erwärmt, die Watte darin eingetaucht und um die Spindelspitze herum geklebt, und zwischen den beiden Handflächen gerieben. Das sind sie für die Karakatschanen charakteristischen Spindeln, aber wir müssen darauf hinweisen, daß solche Spindeln, die selten mit Schnitzerei verziert werden, auch unter den Bulgaren im Rhodopegebirge (Čepelare) vorkommen; die Spindel mit dem Garn darauf wird adrächti, jumátu oder gnjáma genannt.^{11a}

Spindelrädchen — sfondíli (sfondíl)

Für ihre Spindeln verwenden die Karakatschanen hölzerne Spindelrädchen (sfondíli), die nicht gekauft, sondern von den Männern hergestellt werden. Zu diesem Zweck benützen sie verschiedene Bäume, aber am häufigsten Feldahorn, Linde, Ulme, Ahorn u. a. Die Form der hölzernen Spindelrädchen ist die eines stumpfen Kegels und erinnert an den Brummkreisel der Kinder. Die karakatschaner Spindelrädchen sind ziemlich groß — ihr Durchmesser ist gewöhnlich 6 cm, ihre Höhe beträgt 3 cm und in der Mitte ist senkrecht Loch (Durchmesser 1.2 — 1.5 cm) nicht mit einem Bohrer, sondern mit einem Messer ausgehöhlt. Damit das Spindelrädchen sich besser am unteren Teil der Spindel befestigen kann, wird der obere Teil des Loches ein wenig breiter als der untere gemacht, da der untere Teil der Spindel selbst dünner ist und nach oben immer dicker wird. Das Spindelrädchen wird am unteren Teil der Spindel gesteckt, wobei seine Spitze nach unten, nach die untere Spitze der Spindel gerichtet ist. Die am der Spindel befestigten Spindelrädchen sind ziemlich schwer und haben eine wichtige Funktion beim Spinnen zu erfüllen: sie erleichtern das Zwirnen der härteren karakatschaner Wolle, indem sie das Gespinst zwischen der Hand der Spinnerin und der Spindel straff ziehen; außerdem trägt das Spindelrädchen zum beschleunigten Drehen der

^{11a} Принос ... пос. съч. 81.

Spindel bei. Wenn genug Garn auf der Spindel ist, wird sie selbst ziemlich schwer und die Verwendung von Spindelrädchen ist nicht mehr nötig. Dann werden sie von dem unteren Teil der Spindel entfernt und gewöhnlich vorläufig an eines der Hörnchen der prelica gehängt. Wenn man die Arbeit mit einer leeren Spindel wieder aufnimmt, steckt man das Spindelrädchen von neuem an die Spindel.

Groß ist die Zahl der von den Karakatschanen benützten hölzernen Spindelrädchen. In jeder karakatschaner Hütte kann man 5 bis 10 Spindelrädchen finden. Es gibt kein Spindelrädchen, das nicht mit Holzschnitzerei sowohl auf der ganzen runden Vorderseite als auch seitlich verziert ist. Es gibt aber auch Spindelrädchen, bei denen nur die Vorderseite verziert ist. Ein jeder Hirte kann ein sfondil machen, aber nicht jeder ist ein guter Holzschnitzer. Begabte Meister aber gibt es in fast jeder Hirten-Zadruga, und die sind für ihre eigenartige Holzschnitzereikunst unter den Karakatschanen bekannt. Die Schnitzereiverzierung auf den sfondili ist reich an mannigfaltigen einzelnen Motiven oder an Kompositionen von Motiven. Jedes Spindelrädchen hat seine originelle Verzierung, die sich durch die flache Hirten-Holzschnitzerei auszeichnet. Vorherrschend bei allen sfondili ist das geometrische Ornament aus Kreisen, Kreuzen (stavrós), Dreiecken, Rhomben, Ellipsen, kleinen Quadraten, kleinen Strichen und wenigen Tupfen. Oft findet man auch das Zickzack-Ornament.

An zweiter Stelle wird das pflanzliche Element, vor allem die Rosette benützt, deren Blätter radial wie die Sonnenstrahlen aus dem Loch in der Mitte des sfondils hinausgehen. Man nimmt an, daß wie bei der kreisförmigen Schnitzereiverzierung auf den kleinen Beinplatten der Hirtentaschen,¹² die kreisförmige Verzierung aus flacher Hirten-Holzschnitzerei auf der Vorderseite der Spindelrädchen, die aus verschiedenen Kombinationen aus geometrischen und pflanzlichen Ornamenten besteht, die Sonne symbolisiert; die Hirten haben oft die Möglichkeit sie zu beobachten, besonders wenn sie aufgeht, während die Hirten die Schafe auf die Weide treiben, oder während sie am Aben hinter den Bergkämmen untergeht. Die von den Hirten-Karakatschanen geschnitzte Verzierung auf den kegelförmigen hölzernen Spindelrädchen ist eigenartig in ihrer Herstellungs technik und spezifisch in ihrer Komposition und Ornamentik.

Trotz der großen Mannigfaltigkeit der Komposition der Ornamentik auf der Vorderseite der hölzernen Spindelrädchen bei den Karakatschanen, können wir, dank dem von uns gesammelten Material, folgende Hauptgruppen oder -typen Spindelrädchen feststellen:

I. Erste Gruppe hölzerne bemalte Spindelrädchen — sfondili mit vorherrschendem kreuzförmigen Ornament und geometrischen Motiven:

a) Spindelrädchen mit Verzierung aus einem Kreuz und einem konzentrischen Zickzackkreis (Abb. 6). b) Spindelrädchen mit einem kreuzförmigen Ornament mit gleichlaufenden Strichen, dazwischen Dreiecke und je einer konzentrischer Kreis im Zentrum und am Rande (Abb. 13b); c) Spindelrädchen mit kreuzförmigem Ornament, um seine

¹² В. Маринов, Украсени костени плочки за овчарски чанти, сп. Музеи и паметници на културата 1, год. IX, 1969, 15–18; обр. 1, 2, 3, 4; срв. и у А. Ахадимихали, пос съч., 419, обр. 276, 420, обр. 280.

Arme herum kleine Strichen, dazwischen 4 kleine Vierecke; d.) Spindelrädchen mit großem kreuzförmigem Ornament, zwischen den Armen Dreiecke, umrahmt von einem Zickzackkreis; e.) Spindelrädchen mit großen und kleinen kreuzförmigen Ornamenten, Rhomben, Dreiecken, zwei Strahlen mit Tupfen und einem schlangenförmigen Ornament in der Mitte, umrahmt von einem konzentrischen Kreis, ausgeführt mit „V“-förmigen Strichen; f.) Spindelrädchen mit kreuzförmigem Ornament, die Arme ausgeführt mit kleinen Strichen, dazwischen Dreiecke und vier Strahlen, ausgehend von einem konzentrischen Zickzackkreis und den Randkreis erreichend. Zu dieser sfondili-Gruppe gehören Abb. 286 und 287 im Werk von A. Hadžimichali, S. 422; bei V. Marinov, zit. Werk., Abb. (1— 4), 1961.

II. Zweite Gruppe bemalte hölzerne Spindelrädchen (sfondili) mit vorherrschendem Rosettenornament und geometrischen Motiven:

a.) Spindelrädchen mit vierblättriger Rosette und Rhomben zwischen den Blättern — diesem Spindelrädchen entspricht Abb. 293 im Werk von Hadžimichali; b.) Spindelrädchen mit vierblättriger Rosette, vier Dreiecken usw. c.) Spindelrädchen mit vier kleinen vierblättrigen Rosetten, vier allipsenförmigen und rautenförmigen Motiven, mit 2 konzentrischen Kreisen in der Mitte (Abb. 14c); d.) Spindelrädchen mit einem aus sechs Rosetten bestehenden Ornament und Dreiecken dazwischen, einem konzentrischen Zickzackkreis und einem Kreis aus kleinen Strichen e.) Spindelrädchen mit einem aus zehn Rosetten bestehenden Ornament, Dreiecken und einem konzentrischen Zickzackkreis (Abb. 7). Zu dieser Gruppe gehören auch sfondili Abb. 291, 292, 293 in dem Werk von A. Hadžimichali.

III. Dritte Gruppe bemalte Spindelrädchen (sfondili) mit vorherrschendem birnenförmigem Rosettenornament, ausgefüllt mit kleinen Quadraten, Rhomben und einem konzentrischen Kreis am Rande. a.) Spindelrädchen mit dreiblättrigem birnenförmigem Rosettenornament und drei Rhomben dazwischen b.) Spindelrädchen mit vierblättriger birnenförmiger Rosette und 4 Dreiecken dazwischen c.) Spindelrädchen mit vierblättriger birnenförmiger Rosette, ausgefüllt mit kleinen Quadraten, dazwischen 4 Dreiecke und Rhomben d.) Zwei Spindelrädchen mit vierblättriger birnenförmiger Rosette, ausgefüllt mit kleinen Quadraten, Dreiecken und Rhomben Spindelrädchen dieser Gruppe werden in dem Werk von A. Hadžimichali nicht erwähnt.

IV. Vierte Gruppe bemalte hölzerne Spindelrädchen -sfondili mit mehreren konzentrischen Kreisen:

a.) Spindelrädchen mit drei konzentrischen Kreisen, die beiden mit einem Zickzackornament, der mittlere mit kleinen Strichen ausgefüllt (Abb. 8); b.) Spindelrädchen mit fünf konzentrischen Kreisen, der dritte der am breitesten ist, ausgefüllt mit 4 Rhomben, dazwischen auch 5 Dreiecke zu dieser sfondili-Gruppe kann man auch Abb. 283, 281, 285 im Werk von A. Hadžimichali, sowie Abb. 29b/2,3/ (1961) bei V. Marinov rechnen.

Außer den bis jetzt beschriebenen und ihrer Verzierung nach grundlegenden Gruppen (Typen), kommen noch folgende Spindelrädchen vor: a.) Spindelrädchen mit pflanzlichen Ornament — Eichen-

blätter und ein konzentrischer, mit kleinen Dreiecken ausgefüllter Kreis und b). Spindelrädchen mit einem fünfzackigen Stern und kleinen Tupfen; diese Spindelrädchengruppe wird nicht im Werk von A. Hadžimichali erwähnt.

Viele der oben beschriebenen Haupttypen Holzschnitzereierornamente kommen auch in der Stickereikunst der Frauen bei der karakatschaner Kleidung vor.

Spulrad-*naviváč*, *skála*

Dieses hölzerne Gerät kommt nur bei den Karakatschanen in Bulgarien und auf der Balkanhalbinsel vor und ist spezifisch für sie. Es ist so primitiv, wie auch originell¹³ und besteht aus einem Stüd-Holz (80 cm lang und 3—4 cm breit) mit einem gebogenen Zweig darauf, der an den Sperrhaken an der Deichsel (*aräza*) eines Ochsenwagens erinnert. Dieses Gerät wird von den Männern gemacht und die Frauen (sehr selten auch die freien Männer) benutzen es, um mit der Hand aus dem Garn Spulen (*kalámi* oder *masúri*) zu machen, darum nennen sie es auch *skála* und *mazun kalámnja*. Bekannt sind einige *skála*-Varianten:

1. Die erste *skála*-Variante (Abb. 9) besteht aus einem geraden, flach geschnitzten Stück Holz; auf seiner Vorderseite gibt es einige nicht tiefe Löcher, und an der Rückseite — nur ein Loch um durch einen Holzkeil das Gerät am Boden zu befestigen. Auf der Vorderseite des Holzstückes sieht man einen gebogenen Zweig mit einigen Löchern zum Hineinstecken der Spitze der Spindel — *adráchi*, und der untere Teil stützt sich auf den sich unten befindenden untiefen Löchern. Auf dem vorspringenden oberen Teil der Spindel, oberhalb des gebogenen Zweiges, wird beweglich die Spule bestigt. Die auf dem Boden sitzende Frau oder Mann legen den vorderen Teil des *skála* auf ihr rechtes Knie, den hintern Teil stecken sie unter den linken Fuß, um so eine größere Stabilität zu erreichen. Die Spindel wird mit der rechten Hand oder gleichzeitig mit beiden Händen in Bewegung gesetzt und das Garn wickelt sich auf die Spule aus einem Knäuel oder aus Strähnen auf, die auf einem Drehkreuz — *värtjalka*, sich befinden. Diese Drehkreuze sind dieselben, welche auch von den Bulgaren im ganzen Lande benutzt werden.

2. Die zweite Variante des karakatschaner Spulrads *-naviváč* — *skála*, ist der Form nach der ersten ähnlich, aber unterscheidet sich von ihr dadurch, daß bei ihr die Löcher für die Spindel fehlen. Statt Löcher sieht man am Ende des oberen und unteren Holzstückes des Spulrads je einen ziemlich tiefen Längsfalz (Einschnitt) zum Befestigen des unteren und oberen Teils der Spindel. In diesem Fall wird am unteren Ende der Spindel ein hölzernes Spindelrädchen gelegt. Hier wird jedoch die Spule unbeweglich auf dem oberen Teil der Spindel oberhalb des gebogenen Zweiges (*žábka*)¹⁴ befestigt. Bei dieser Variante ist das einzelne Teil, dessen untere Ende mit einem Holzkeil oder einem Nagel am unteren Holzstück befestigt ist. Zuweilen wird dieser

¹³ В. Маринов, Принос... на каракачаните..., пос. съч., 76, обр. 14.

¹⁴ Там, 76.

Teil wie eine Schlange mit magischer Vor ausbestimmung gemacht. Am Ende des unteren Holzstückes ist ein Loch gebohrt und darin wird ein Holzkeil getrieben, um so das ganze Gerät stabiler am Boden zu befestigen.

Das hölzerne Spulrad (naviváč, skála) ist ein Hausgerät, das eine spezifische Erfindung der Karakatschanen ist. Sein Vorkommen ist Grund gerung, um mit Sicherheit behaupten zu können, daß dort, wo man es in Bulgarien findet, Karakatschanen gewohnt haben oder noch immer wohnen. Ein solches Gerät wird in dem Werk von A. Hadžimichali nicht erwähnt.

Webstuhl — argaljo

Trotz den Schwierigkeiten, welche das eigentlich in zwei Jahreszeiten — Winter und Sommer — verlaufende Nomadenleben bereitete, war die karakatschaner Frau nicht nur eine erfahrene Meisterin im Bauen von aus Flechtwerk gemachten und mit Laub oder Binse bedeckten kegel-oder ellipsenförmigen vorläufigen Hirtenhütten auf den Hochgebirgsweiden oder von Winterhütten an den warmen Küsten des Marmarameers und des Schwarzen Meers, sondern auch eine gut Mutter und Hausfrau. Sie ist auch eine Meisterin im Weben und Sticken, obschon sie abends gezwungen war, bei der von dem Feuer im Herd, von einer Talkerze oder von dem hängenden, aus Blech gemachten schwachen Petroleumlampe kommenden Beleuchtung zu arbeiten. Die Karakatschanerinnen benutzen vor allem ihre freie Zeit während der sommerlichen Halbesjahrperiode, um wollene, und weniger Hanf-, Leinen- oder baumwollene Stoffe zu weben. Zu diesem Zweck wird in jeder Hirtenhütte ein Webstuhl montiert; er ist aus Holz und wird argaljo genannt. Diese Webstühle gehören zu dem sog, unbeweglichen Typ, mit in dem Boden eingeschlagenen Pfählen — Füße des Webstuhls und nach vorne geneigter Grundlage. Diese Webstühle sind unter dem Namen eingeschlagene Webstühle (kopáni stanove, im der Einzahl — kopán stan) bekannt. Die Webstühle wurden montiert, indem man die hinteren und vorderen zwei Pfähle — fürki, in den Boden einschlug und die Querbäume des hölzernen Webstuhlrahmens, die von den Karakatschanen selbst hergestellt wurden, annagelte. Sie fertigten auch die hölzernen Füße -patitris, an, an denen die Litzen gebunden wurden. Die übrigen Teile des Webstuhls, wie Kettenbäume -andi, die immer drei sind -zwei hintere übereinander und eine vordere — der Weberkamm -hten, die Stoßlanden -kšlóčteno, die Litzen — mtárgja und die Rollen — karelja, werden immer auf dem Markt gekauft und zusammen mit dem übrigen Gepäck bei der Bewegung der Karawanen von den Karakatschanen getragen. Wenn sie sie brauchten, zogen sie sie heraus und benutzten sie. Der Webstuhl selbst wurde von den Frauen montiert. Charakteristisch für diesen Webstuhl ist, daß die auf dem hinteren Kettenbaum ausgespannten Kettenfäden sich senkrecht erheben, hinter den zweiten, oberhalb des ersten stehenden Kettenbaum gehen und daß von dort die Kette zu dem ersten Kettenbaum herabsteigt, der auf den beiden im Boden eingeschlagenen Pfählen -fürki, befestigt wird; die letzteren haben zwei hölzerne Befestigung-

skeile, her genannt, welche die Form von Ochsenhörnern haben. Unter den Kettenbaum wird ein Holzklotz-krévatgestellt, worauf die Weberin sitzt, Der Stoff vor dem Sprung an der Kette des Webstuhls — stóma, wird mit Hilfe von zwei Eisenzakken-cumbar oder tumiátru gespannt.

Es muß hervorgehoben werden, daß diese Webstuhlart, argaljo, mit nach vorne geneigter Kette auch unter den Bulgaren in Nordbulgarien vorkommt, was von D. Marinov im Jahre 1901 festgestellt wurde.¹⁵ Wir haben diesen Webstuhl auch unter den Bulgaren im westlichen Rhodopegebirge, in Bansko und in anderen Gegenden (in den Vierteln des Dorfes Babjak, Bezirk Blagoevgrad — 1958) gefunden; dort ist er aber beweglich, zerlegbar, ohne in dem Boden eingeschlagenen Pfählen (Abb. 20). Derselbe Webstuhltyp wurde auch von den Hirten-Nomaden Walachen (Aromanen) in Epirus verwendet.¹⁶ Ob schon dieser Webstuhl auch anderswo vorkommt, ist er am meisten unter den nomadisierenden Karakatschanen in Bulgarien und auf der Balkanhalbinsel verbreitet. Nachdem die Nomaden-Karakatschanen allmählich sesshaft wurden, haben ihre Frauen diesen Webstuhl aufgegeben und ihn durch den bulgarischen Webstuhltyp mit zwei Kettenbäumen ersetzt. Sie fanden ihn bequemer, niedriger, das Schiffchensaita, bewegte sich schneller (Samokov). Aber unter den Karakatschaninnen gibt es immer noch solche, die den bulgarischen Webstuhl nicht billigen. Bei den sich in neuen und modernen Backsteinhäusern niedergelassenen Karakatschanen kann man zuweilen in einem Raum des Kellergeschosses, wo der Fußboden ohne Dielen ist, einen solchen Webstuhl von „kópan-Typ“ finden. Das war der Fall bei der Familie der Gebrüder Šutov aus Kazanlák. In der Stadt Berkovica hatte der schon verstorbene Karakatschane Hristo Ćorbadzijata einen nach seiner Bestellung angefertigten beweglichen Webstuhl von „kópan Typ“ (razboj), auf dem seine Schwiegertochter webt. (Abb. 10). Klar ist aber die Tendenz, auf unbequemen Webstühle dieser Art zu verzichten, da die Füße ihrer Rahmen in dem Boden eingeschlagen werden und in den neuen Häusern der Karakatschanen fast gar keine Räume mit einem Fußboden ohne Dielen zu finden sind. So sind z. B. diese Webstühle aus dem karakatschaner Dorf Goljamo Ćočoveni, Bezirk Sliven, vollständig verschwunden und durch solche bulgarischen Typs ersetzt, die man sich leicht anschaffen kann. Gleichzeitig mit diesem Prozeß kann man beobachten, wie die Karakatschanen allmählich auf ihre eigene Terminologie der einzelnen Webstuhlteile verzichten, sie vergessen und durch bulgarische ersetzen. So nennen sie z.B. die dicken Lätter des Webstuhlrahmens sánki und haben auch die Namen Weberkamm (bárdó), Stoßlande (nabárdilo), Trittbrett (krak) angenommen. usw.

Die Frauen schneiden und nähen selbst mit geraden Stahlnadeln, die sie sich vom Markte anschaffen, die von ihnen gewebten Stoffe (gewöhnlich grobe Wollstoffe); sie fertigen warme Kleidung an, die den Bedürfnissen des schweren Nomadenlebens der Hirten-Karakatschanen entspricht. Mit Nadel und Faden in der Hand haben sie die

¹⁵ Д. Маринов, Градиво за веществената култура на Западна България, Сб. НУ, кн. XVII, 1901, 107.

¹⁶ A. J. B. Wace und M. S. Thompson, The Nomades of the Balkans, London, 1914, t. XII, 332.

schmalen dicken Gewebestreifen zu großen Teppichen „téndi“ zusammen genäht, womit am Abend, wenn die Familie schlafenging, der ganze Boden der Hütte bedeckt oder die ganze schlafende Familie zugedeckt wurde. Mit solchen „tendi“ bedecken die Karakatschanen auch ihre vorläufigen Hütten — čatúris, die an diejenige der Wanderzigeuner erinnern. Mit Nadeln werden auch die großen Säcke aus bunt gefärbten Steifen genäht, in denen das Hausgerät, die festlichen Faltenröcke der Frauen, futi genant, die Schürzen — pudija, čamandani, die schwarzen Hirtenmäntel aus Ziegenhaaren — kápa (gúnja), die breiten Leinengürtel der Frauen — zóna, die bunten Frauen — und Männerstrümpfe — patúnis, die Männerkleidung, die dicken wollenen Decken — vilendzi verstaut wurden. In Karawanen von Pferden, beladen mit Säcken, in denen sich ihr ganzes Hab und Gut befand, bewegten sich die karakatschaner Familien im Frühling von den Ebenen zu den Hochgebirgswalden und mit dem Beginn des Winters wieder zurück zu den warmen Küsten.

Aus diesem Grund sieht sich die Karakatschanin gezwungen alles selbst zu nähen und sich mit mehr Nadeln zu versorgen, die sie hoch oben in den Bergen und von allen Kulturzentren entfernt, sich nicht leicht anschaffen kann. Damit aber diese Nadeln nicht verloren werden, haben die Männer-Holzschnitzer reich mit kleiner Holzschnitzerei verzierte Nadelbüchsen — volonfika, angefertigt. Wir veröffentlichen hier zum ersten Mal zwei hölzerne Nadelbüchsen, hergestellt von den Holzschnitzern Janko Kučiev aus der Stadt Samokov (Abb. 21) und Ivan Janev aus der Stadt Stanke Dimitrov (Abb. 22a und 22b). Diese Nadelbüchsen bestehen aus zwei einzelnen hohlen Holzteilen, einem oberen und einem unteren, die durch die sich darin befindenden Nadeln miteinander verbunden und geschlossen werden. Der untere Teil ist länger (4 cm) als der obere (3 cm). Er stellt ein ovales Stück Holz mit einer tiefen zylindrischen Öffnung (1 cm Durchmesser) in der Mitte dar und erinnert an ein Reagenzglas, worin man die Nadeln legt. Dieser Teil hat einen geschmälerten Hals (Länge 1,8 cm., Durchmesser 0,5 cm), der in die Öffnung auf dem oberen Teil der Nadelbüchse gesteckt und befestigt wird; auf diese Weise werden die Nadeln ganz sicher geschlossen. Damit die Öffnungen der beiden zusammengefügteten Teile nicht platzen und die letzteren gut befestigt bleiben, werden sie durch 2 aus Patronenhülsen ausgeschnittenen Messingringe zusammengedrückt.

Die beiden Holzteile der Nadelbüchse oberhalb und unterhalb der Ringe sind mit feiner und flacher, spezifischer für die Karakatschanen-Hirten Holzschnitzerei fast gänzlich verziert. Dieselben typischen Motive findet man bei der Verzierung der hölzernen Spindelrädchen. Außer den geometrischen und pflanzlichen Motiven, kommen hier auch zoomorphe Motive — Vögel, vor. An erster Stelle sieht man beiderseits des oberen und unteren Teils der Nadelbüchse symmetrisch liegend je ein großes rautenförmiges Relieffornament; es ist mit 2 cm langen Einschnitten verziert und in seiner Mitte gibt es je einen kleinen, 1 cm langen Rhombus. An ihrem unteren und oberen Ende sind die beiden Rhomben miteinander verbunden und enden mit je einem kleinen, 1,3 cm langen Rhombus, dessen Rahmen, wie auch er selbst, mit Einschnitten verziert sind. Genau dieselbe Verzierung finden wir auch auf

der Rückseite des unteren und oberen Teils der Nadelbüchse, der eine ovale Form hat. Oberhalb und unterhalb der beiden Messingringe sieht man kleine konzentrische Kreise mit einem Zickzackornament. Beiderseits der Rhomben des oberen und unteren Teils liegen symmetrisch einander gegenüber zwei stilisierte Vögel — Täubchen, wobei die beiden oberen 2,6 cm lang und 1 cm breit und die unteren 2,2 cm lang und wieder 1 cm breit sind. Die Vögel sind rautenförmig (es handelt sich bestimmt um Täubchen); die Rücken der beiden oberen und des einen der unteren Vögel sind mit feinem schachbreitförmigem Ornament und der vierte untere Vogel — mit feinen parallelen Zickzackeinschnitten verziert. Diese schöne und meisterhaft hergestellte Nadelbüchse wurde von dem Karakatschanen Janko Kučiev seinen Verwandten geschenkt, die sie auch heute noch aufbewahren. Wie wir schon erwähnt haben, ist dieser Holzschnitzer unter seinen Mitbürgern in Samokov gut bekannt; in dieser Stadt wohnen jetzt 100 karakatschaner Familien, die mit ihren neuen und modernen Backsteinhäusern ein eigenes Stadtviertel bilden. Derselbe Meister fertigt auch Hacken für Hirtenstäbe an, die er mit phantastischen Tieren wie Drachen und Schlangen usw.¹⁷ verziert, bei denen wir hier nicht verweilen werden. Die zweite, reich mit feiner Schnitzerei und mit zwei großen Rhomben an ihrer beiden Enden und zwei Zickzackkreisen (Ketten) in der Mitte verzierte Nadelbüchse wurde von Ivan Janev in der Stadt Stanke Dimitrov hergestellt¹⁸ (Abb. 11a,b). Aufgrund der von uns gemachten ethnographischen Charakteristik einiger Hausgeräte zur Verarbeitung von Wolle und Baumwolle bei den Karakatschanen wie Spinnrocken, Spindeln, hölzerne Spindelrädchen, hölzerne Webstühle und Nadelbüchsen, können wir den Schluß ziehen, daß sie ihrer Herstellungsart, Form und Schnitzereiverzierung nach ganz altertümlich und spezifisch sind. Es ist klar, daß gerade diese Spezifität, die von den Nachkommen der alten Thraker geerbt und bis unserer Zeit aufbewahrt wurde, nach einer eingehenden Untersuchung und ethnographischen Analyse auch zu ethnogenetischen Zwecken benutzt werden kann. Darum ist es notwendig, alles, was noch von der Lebensweise und Kultur dieser kleinen ethnischen Gruppe in Bulgarien und auf der Balkanhalbinsel erhalten ist, zu erforschen und zu veröffentlichen, sowie dort, wo immer noch Karakatschanen wohnen, von den Museenarbeitern gesammelt und aufbewahrt zu werden.

УМЕТНОСТ РЕЗБАРЕЊА КОД КАРАКАЧАНА

Резиме

Аутор је посветио свој чланак само малом броју дрвених оруђа која употребљавају Каракачани, а која, нако брзо нестају, показују уметнички вредне резбарије које су начинили вешти каракачански

¹⁷ В. Маринов, пос. с.с., 82, обр. 18.

¹⁸ Игларици се публикуват за пръв път; такива липсват в труда на А. Хаджимихаил.

резбари. Проучавана оруђа су она која Каракачани користе у преради црне вуне и у ткању материјала за одећу. Аутор се подробно бави изградом, нацртом типологијом, класификацијом и резбарењем: I ПРЕСЛИЦА (хурки, фурки, рока), II ВРЕТЕНА (адрахти), III СТУБОВА ЗА ПРЕСЛИЦЕ (сфондиали), IV КОЛОВРАТА (Навивач, шкала), V РАЗБОЈА (аргаљо) и VI ДРЖАЧА ЗА ИГЛЕ (волонфика).

I. У свом чланку аутор констатује употребу четири врсте преслица, чија су друга и трећа варијанта трозубе с покретним и непокретним кужелом (горњи део преслице). Њихов троугли део и два зупца су богато украшени, већином геометријским мотивима, који представљају особеност Каракачана.

II. Каракачанска вретена која су они било начинили сами или их купили од Цигана вретенара, слабо су украшена резбаријом и разликују се од бугарских тиме што се на њиховом горњем крају налази лоптица с отвором у облику слова С, док им је доњи део у шиљак и подешен да се уклапа у богато орнаментисани стуб (држач) од дрвета.

III. Каракачански држачи за преслице су истоветног облика — облика зарубљене купе; на њима је фина и плитка пастирска резбарија у којој превађају геометријски и биљни мотиви. Према врсти изрезбареног орнамента, аутор разликује четири групе држача боја (сфондиали): 1. они на којима преовлађује орнамент у облику крста и геометријски мотиви; 2. они на којима преовлађују биљни орнамент у форми розете и геометријски мотиви; 3. они код којих преовлађују елементи крушколике биљне розете и геометријски мотиви (квадрати, ромбови, концентрични кругови) и 4. с концентричним круговима и остали појединачни случајеви с храстовим листом, пентаграмима и другим мотивима. Аутор је нашао да се велики број орнамената с резбарије јавља у везовима, већином на женској ношњи.

IV. Аутор дефинише две варијанте каракачанског дрвеног коловрата који је јединствен у својој врсти: 1. коловрат или скала од дрвета, с повијеном танком гранчицом на којој је зооморфни мотив који приказује змијску главу или рачваст пртеж, и 2. коловрат или скала начињена од два штапа, клинцима прикована у облику слова V. Они су оскудно декорисани.

V. По ауторовом схватању разбој с ногама укопаним у земљу и својим задњим вратилима за конач и ткање (једно изнад другог) јесте каракачанска особеност; назива се „аргаљо“, а претеча је покретног разбоја на расклапање. И његови делови су скромно украшени резбаријом.

VI. Аутор износи податке о две врсте дрвених држача за игле (волонфика) који се састоје из два дела а праве их сами Каракачани. Они су увек богато украшени резбаријом. Поред геометријских, имају на себи изрезбарене зооморфне испупчене елементе, углавном птице.

Аутор закључује да нацрт, облик и резбарија дрвених оруђа и делова — преслица, вретена дрвених стубова, коловрата, разбоја и држача за игле, говоре о великој старини и јединственом карактеру и стога би могли да послуже као предмет етнографских истраживања.

Abb. 1 — Kleines karakatschaner Mädchen spinnst Wolle mit dreihörnigem Spinnrocken, Spindel und hölzernen Spindelrädchen — aus der Gegend Kriva reka im Rhodopegebirge (Aufnahme V. Marinov, 1953).

Abb. 2 — Kleines karakatschaner Mädchen spinnst Wolle mit einem Spinnrocken, der in einer kleinen Tasche auf der inneren Seite des Mieders (džama-dan) unter dem Arm gesteckt ist — aus der Gegend Kriva reka im Rhodopegebirge (Aufnahme V. Marinov, 1953).

Abb. 3 — Junge Frau hält einen dreihörnigen Spinnrocken und Spindel mit hölzernem Spindelrädchen — aus der Gegend Berov čučur im dem sich in der Nähe der Stadt Kotel befindenden Teil des Balkans (Aufnahme V. Marinov, 1955).

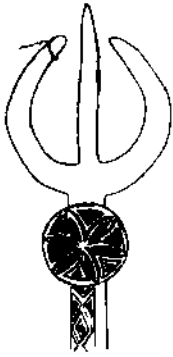

Abb. 4 — Dreihörnige karakatschaner preлива (róka) aus einem ganzen Stück Holz, mit Schnitzerei und Inschrift: YPKA für Vasilka, aus dem Dorf Väršec, Kreis Berkovica (Skizze V. Marinov, 1951).

Abb. 5 — Dünnhörnige preлива (róka) mit kegelförmigem oberem Teil — aus der Gegend Svinirja in dem sich in der Nähe der Stadt Kotel befindenden Teil des Balkans (Skizze V. Marinov, 1955).

Abb. 6 — Spindelrädchen mit Verzierung aus einem Kreuz.

Abb. 7 — Spindelrädchen mit einem aus zehn Rosetten bestehenden Ornament.

Abb. 8 — Spindelrädchen: mit drei konzentrischen Kreisen.

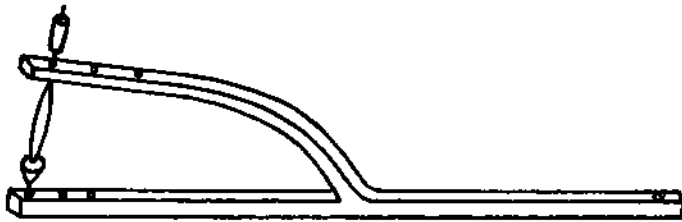

Abb. 9 — Karakatschaner Hausspinnrad (skála) aus einem ganzen Stück Holz — aus der Gegend Čakalica. Rila-Gebirge (Skizze V. Marinov, 1958).

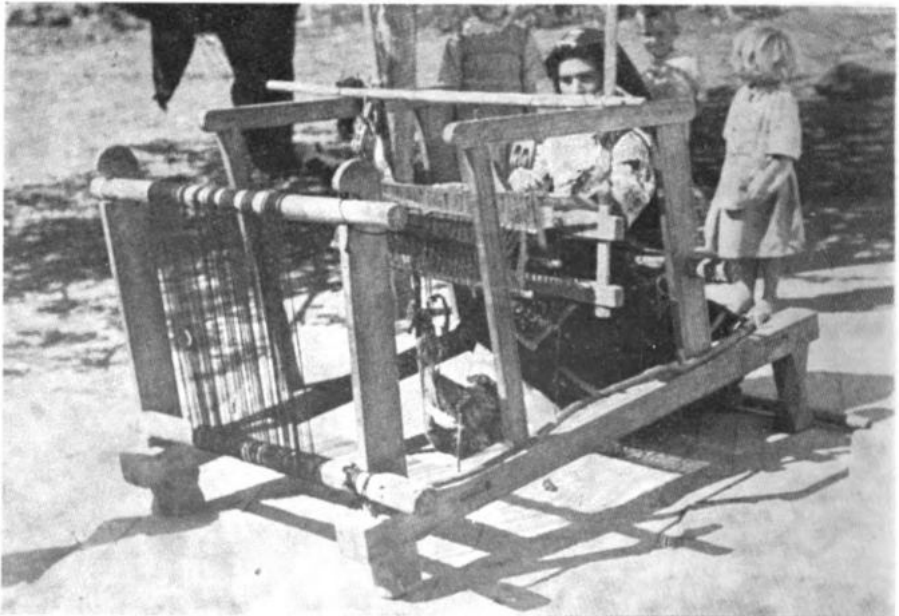

Abb. 10 — Karakatschaner Frau auf einem Webstuhl der Art „2 kópan stan“ webend — aus der Stadt Berkovica (Aufnahme V. Marinov, 1951).

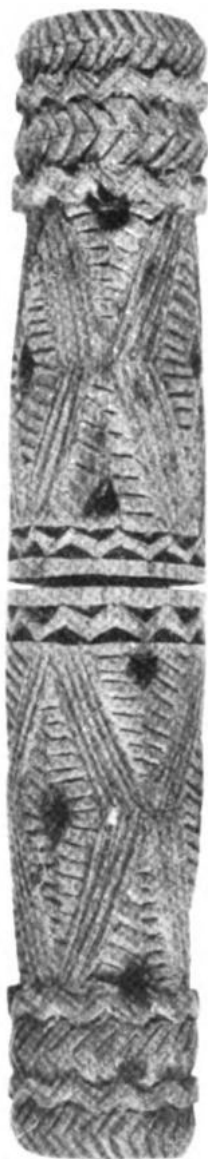

Abb. 11 — Geschlossene Nadelbüchse (vilonfika) — aus der Stadt Samokov (Aufnahme V. Marinov, 1975).

Abb. 11a — Offene Nadelbüchse (vilonfika) mit Nadeln — aus der Stadt Stanke Dimitrov (Aufnahme V. Marinov, 1975).

Бранислав КОЈИЋ

Српска академија наука и уметности
Београд

МОНУМЕНТАЛНОСТ У БАЛКАНСКОЈ ПРОФАНОЈ АРХИТЕКТУРИ*

Увод

Балканска профана архитектура достигла је свој врхунац у првој половини XIX столећа, после неколико векова владања у грађанској архитектури средишњих региона Балканског полуострва и западних крајева Мале Азије. У другој половини XIX столећа ова се архитектура угасила пред налетима западне архитектуре паралелно са ослобођењем хришћанских народа испод турског ига.

Проучавање балканске профане архитектуре на територији Србије и Македоније почели смо 1925. године а 1935. појавиле су се прве публикације.¹ Досадашње студије биле су најчешћим делом оријентисане на опис и приказ грабе, на типологију и на покушаје објашњења генезе и развика.²

Целокупна анализа балканске профане архитектуре није још дата. Питање је да ли ће она уопште моћи бити остварена јер су многи споменици већ нестали тако да о некима имамо само помена а о другима само више или мање исцрпну документацију.

Међутим, ова архитектура, само по себи, заслужује пуну пажњу историчара архитектуре јер је својим вековним развикам била постигла оригиналне просторне концепције и пуни стилски израз. Ми ћемо овде покушати да дамо прилог познавању монументалног израза у балканској профаној архитектури на основу неколико споменика из Србије, Македоније и Бугарске.

* У првим студијама дали смо овај назив архитектури старих балканских градова из XV до XIX века јер се она оштро разликовала од сакралне муслиманске архитектуре која је била оличена првенствено у џамијама. Епитет „профана“ показао се као неадекватан јер смо касније пронашли и мање џамије и друге сакралне објекте грабеде у овој архитектури. Назив ипак задржавамо јер је ушао у праксу.

¹ Видети литературу на крају чланка.

² У малом броју обликованих анализа вредни су посебног помена следећи радови:

Б. Миленковић, О неким конструктивним елементима градске куће у Светозареву, Гласник Етнографског института САНУ II—III, 1953—1954, 763—781.

Сл. Ненадовић, Кућа у Призрену, „Косово и Метохија; Приштина 1961, 219—271.

Општи поглед

Сваки архитектонски стил има своје обликовне, естетске, духовне одразе које оставља на посматрача. Тако је класични дорски стил био строг, озбиљан, свечан. Готски архитектонски стил изазивао је мистично узбуђење у унутрашњем простору и страхопоштовање у конструктивном систему израженом у екстеријеру. Барок је био типичан представник богатства, претенциозности и блефа.

Балканска профана архитектура оставља на посматрача утисак посебне врсте. То је у првом реду топлина, присност, једноставност. Свој одраз она остварује скромним, мирним средствима. Она се не служи, или се служи врло уздужано, — нарочитим облицима, комбинацијама маса и површина, декорацијама и бојом. У разним варијантама, или у разним функционалним категоријама, ове одлике су на један или на други начин, више или мање изражене, али општа карактеристика балканске профане архитектуре, у сваком њеном виду, остаје интимност, присност, топлина.

Две су основе оваквих обликовних, изражајних, естетских одлика старе балканске архитектуре. Прва је у врсти главног грађевинског материјала који се користио а то је дрво које је по својој природи топао, пријатан, благ материјал. Друга основа из које произлази посебност израза старе балканске архитектуре јесу друштвени услови који су управљали животом ондашњег становништва. Кућа, као стамбени објект, била је главни представник ове архитектуре и у њој је оличена организација породичног живота. А основна карактеристика живота негдашње породице била је повученост у себе, одсуство јавног друштвеног живота у коме би и жена узимала активног учешћа, — одсуство домаћих приредби ради забаве и провода (изузев најсвечанијих догађаја у породици као што су: свадба, крштење новорођенчета и сл.). Кућа у старом балканском граду остављала је утисак интимног, топло свијеног гнезда. Тако је и обликовани израз балканске профане архитектуре имао одговарајуће карактеристике како у екстеријеру тако и у интеријеру.

Монументалност

Приказани уопштени израз имао је и одребене варијанте. Развијена балканска профана архитектура функционално је остваривала разна решења. Просторно-композиционе варијанте одржавале су се у разним решењима о којима ми овде нећемо расправљати јер би нас то одвело у посебне студије типологије. Ми ћемо овде покушати да прикажемо једну посебну варијанту обликованог израза произишлог из потреба духовног израза датог објекта. Такву функционалну улогу имали су извесни објекти који су тежили да изазивају одребenu меру свечаног, да сугестивно импонују посматрачу, — да делују монументално. Може изгледати парадоксално, да се у архитектури која носи општи печат интимног, присног, топлог, — оформи варијанта монументалног и импозантног. Видећемо у приказу који следи да је балканска профана архитектура успела да реши ову привидну контрадикцију.

У неколико протеклих векова, у Европи, монументална архитектура била је оличена првенствено у црквама, у владарским дворцима, у палатама племићских великаша и у градским већницама грађеним у камену или у оскудици камена опеком или у архитектури камена. На Балканском полуострву тај је програм био много скромнији. Он је обухватао само сакралне објекте оличене у цамијама и другим религиозним установама најчешће грађеним каменом са специфичним стилским обележјима.

Турски великодостојници по великим центрима Балканског полуострва, паше и везири, — хришћански кнезови аутономних покрајина, — врло изузетно и богати трговци становали су у „конацима“ који су имали карактеристике монументалности а стилски су припадали балканској профаној архитектури. Занимљиво је да су велики моћници на Балкану, иако су имали средства, иако су стари „мимари“ били вешти градитељи и у камену, — радије живели у пријатним, топлим, интимним конацима него у хладним, високим, луксузним и репрезентативним палатама и дворцима какви су се градили по Европи.

Познат нам је мали број конака у којима је дошла до израза срећна симбиоза присног и монументалног. У Србији то су три конака Обреновића³ и Пашин конак у Нишу, — у Македонији Авза пашини конаци у Бардовцу код Скопља,⁴ у Бугарско Господска кућа трговца Којумџиоглу-а, — данас Етнографски музеј у граду Пловдиву. Од наведених седам споменика четири више не постоје али је и о овима сачувана, више или мање комплетна, документација довољна за наша разматрања.

Свакако да је било знатно више зграда типа и намене конака широм Балканског полуострва. Многи велики градови, седишта администрације, војске и великих феудалаца као што су: Солун, Једрене, Битољ, Софија и др., морали су имати своје конаке и сараје. Међутим, они се нису чували и то из два разлога. Дрво као главни грађевински материјал балканске профане архитектуре па и многих конака, није постојао ни дуготрајан материјал. Објекат грађен дрветом једном напуштен брзо пропада. Појава пожара била је кобна за многа урбана насеља на Балкану у којима су све зграде, изузев оних грађених каменом, нестајале без трага.⁵ Ратна пустошења су такође допринесли пропасти многих споменика балканске профане архитектуре.⁶

У нашој земљи помиње се велики конак у Охриду, у старој вароши, на тераси изнад језера, у близини свете Софије. На жалост, о

³ Конак Кнегиње Љубице у Београду, Конак Кнеза Милоша у Топчидеру и негдашњи Конак Господара Јеврема у Шапцу.

⁴ Два конака од којих је један био Селамаук а други Херамаук, оба два срушена 1944. године.

⁵ Само у новије доба вредан је помена велики пожар који је уништио цео централни део Солуна.

⁶ Авзи пашине конаке у Бардовцу код Скопља порушили су Немци приликом повлачења 1944. године. Чувена Христозулова кућа у Нишу изгорела је после бомбардовања 1941. године.

њему не постоје никакви подаци⁷. У Гњилану су постојали у доба пре другог светског рата још остаци у напуштеном стању делова конака чувене породице феудалаца Џинића.⁸

Мајстори балканске профане архитектуре примењивали су класична средства за постизавање монументалности али нису чинили уступке функционалности и конструктивности као основним законитостима сваке велике праве архитектуре.

Прво и најмоћније изражајно средство била је симетрија. Ови стари конаци, са врло мало изузетака, — били су фронтално и у зајемници, симетрични према вертикалној равни која је пролазила кроз средину зграде нормално на раван главне фасаде. Главни функционални мотиви: главни улаз у зграду, главни унутрашњи комуникациони простор („ход“), — диванхана као основни животињи простор, — лежали су у осовини зграде, тј. распоређени око равни симетрије.

Конаци су имали четири видне фасаде. Међутим, композиција простора је била симетрична само око једне равни тако да су само две фасаде биле симетричне: главна, тј. она видна са приступне тачке и дворишна, тј. наспрамна, са супротне стране. Бочне фасаде су биле асиметричне, што значи да је само једна раван симетрије диктирала композицијом.⁹

И поред усвојеног закона симетрије стари мајстори нису га слепо примењивали. Ако би функција захтевала они би хладнокрвно одступали од симетрије али само у секундарним елементима композиције.

Симетричност

Типични представници пуне симетричне композиције су свакако конак Кнегиње Љубице у Београду (слика 1); конаци Авзи паше у Бардовцу (слика 5) и вероватно Пашин Конак у Нишу (слика 4). Етнографски музеј у Пловдиву показује чисту симетријску композицију на главној фасади али супротна фасада показује одступање које је проишло из жеље да се једна од угаоних просторија повећа (слика 6). Кнез Милошев конак у Топчидеру представља већа одступања на главној фасади а мања на супотној. Улаз у Конак је померен из равни симетрије јер је „теферич“ био сувише мали да би могле испод њега да се сместе вратнице. Уопште Кнез Милошеви конаци имали су одлику извесне затворености а ова је била функционално нужна због близине Турака у тврђави Београда и страха да би се из конака морало по нужди и бранити као из какве куле. Конак Кнегиње

⁷ Б. Нушић, Крај обала Охридског језера, Приштина 1893. год. А. Урошевић, Охрид, Скопје 1957.

⁸ Б. Којић, Стара градска и сеоска архитектура у Србији, Београд 1949 85.

⁹ Постоје врло ретки примери мањих објеката са две равни симетрије: Б. Којић, Староградска и сеоска архитектура у Србији, Београд 1949, 41.

Љубице показује апсолутну симетричност на уличној и на дворичној фасади. У унутрашњости види се само неколико секундарних одступања.¹⁰ Слична је ситуација била и на коначима Авзи Паше.

Величина

Симетрична композиција није била довољна да обезбеди монументалност. У типологији балканске профане архитектуре познато је да су тзв. „симетричном типу” припадали многи врло скромни објекти, често само троделне куће са тремом.¹¹ За монументалност потребно је било да објекат има и извесну величину и богат програм који га издвајају од осталих зграда.

Величина монументалног се огледала у димензијама а не у броју етажа. По овом другом мерилау монументални споменици конака не показују специфичности: сви они имају само две етаже као и све друге типичне зграде балканске архитектуре (изузев слободног типа наслеђеног из времена словенских држава пре турске окупације).

Мерило апсолутних димензија испод којих нема монументалности у балканској профаној архитектури тешко је одредити јер не постоји никаква цезура у варијацији димензија од скромне стамбене зграде неког занатлије преко куће богатог трговца или малог феудалца до конака великодостојника и крупног феудалца. Ту се морамо ослоњити на експериментално посматрање па констатовати да коначи, по правилу, имају најмању ширину главне фасаде око 20,00 и више метара. Међу споменицима за које имамо релативно веродостојне податке највећи конак је био Пашин конак у Нишу (слика 4) чија је главна фасада имала ширину од око 33,00 метара у првом спрату. Нешто већу ширину од око 38,00 метара имао је вероватно конак Јеврема Обреновића у Шапцу.¹² Другу групу по величини представљају коначи Обреновића у Београду и Авзи паше у Бардовцу који су сви сличне ширине на главној фасади од око 26,00 метара. Најмања је зграда Етнографског музеја у Пловдиву чије централно тело на главној фасади има ширину од 22,00 метра.

Апсолутне величине конака нису таквих размера да би, саме по себи, биле импозантне за посматрача. Напротив, — сви посматрани објекти лако су сагледиви у целој својој обимности што их приближава посматрачу и чини интимно прихватаљивим.

¹⁰ Приликом првих испитивања овог конака који смо извршили 1925. године констатовали смо асиметрију степеница које су водиле из приземља у дворичште мада је та асиметрија била на фасади лажно маскирана. Међутим приликом реконструкције зграде 1975. године откривене су и друге степенице симетрично положене у односу на прве постојеће степенице.

¹¹ Б. Којић, О балканској профаној архитектури, Технички лист 1, Загреб 1935.

¹² На жалост ова два споменика срушена су још крајем XIX века. Њихова структура и димензије установљене су са релативном сигурношћу. Тако је величина конака у Шапцу установљена на основу казивања старца на терену а величина конака у Нишу установљена је увеличавањем фотоснимка фасаде ценећи да је ширина прозора у спрату износила 90 сантиметара.

Урбанистички амбијент

Урбанистички амбијент је доприносио монументалном изгледу конака. Сви су они били слободно стојећи објекти чија је главна фасада била лако сагледљива. Неки су били усамљени као Топчидерски конак и Авзи пашини конаци. Они су имали оквире велелепног зеленила чије угодно деловање и данас можемо доживети у Топчидерском парку. Други су се налазили у насељу али и тада удаљени од улице и изоловани високим зидинама као што је случај са конаком Кнеза Милоша у Београду који се је могао сагледати тек пошто се ступи кроз велике вратнице. На сличан начин ситуиран је и Етнографски музеј у Пловдиву чија је главна фасада уоквирена крошњама високог дрвећа.

Од свих седам монументалних споменика једино је Јевремов конак у Шапцу био постављен на самој регулационој линији улице са јединим приступом из дворишта.

Импозантне вратнице са покривеним колским приступом, са великим дрвеним крилима, представљале су духовну припрему за посетиоца. Њихова свечана архитектонска композиција, увек симетрична и широко димензионирана, — доприносила је такође монументалном одазгу конака који се појављивао пред посетиоца после пролаза кроз тешке вратнице (слике 7 и 8).

Ако осмотримо шири урбанистички оквир старих конака, тј. цело насеље у чијем ткиву или у чијој близини су се они налазили, — видећемо да је општа урбана структура насеља такође погодвала постављању конака и доприносила њиховом монументалном изгледу. Познато је да су старе балканске вароши имале малу густину насељености, — да су биле натопљене зеленилом, да су куће биле изоловане по индивидуалним двориштима,¹³ све квалитети које су урбанистички теоретичари Запада прижељкивали током XIX века кроз идеализовани „вртни град“. Стара балканска урбанска насеља нису била збијена, уоквирена зидинама, без дворишта и са оскудним зеленилом каква су била урбана насеља у Европи од средњег века па све до најновијег доба. Отуда и карактеристична разлика просторног смештаја балканског конака и европске палате. Док наши конаци леже у слободном простору, ничим не спутавани, са свега једним спратом изнад приземља, окружени бујним зеленилом, често са текућом водом кроз дворишта па чак и кроз зграду, — докле су у Европи палате племића згуснуте између других зграда, у тесним улицама, високе више спратова, скоро без зеленила какви су били на пример дворци феудалаца и велике куће богатих грађана у Фиренци из доба Ренесансе, или у Бечу из XVIII века.

Декорација

Архитекти па и мајстори градитељи користили су врло много, нарочито у прошлости, секундарне елементе који нису основани на

¹³ Б. Којић, Стари балкански градови, вароши и варошице у Србији, Македонији и Црној Гори, Института за архитектуру и урбанизам Србије, Београд 1976.

некој функциској улози или произишли из конструктивних потреба. Такви секундарни архитектонски елементи нису имали суштинску намену већ су служили само за изазивање естетских односно импресивних осећања код посматрача. Било их је две врсте: другостепена пластика, тј. вајарски облици и сликана декорација на слободним површинама.

Стари мајстори балканске профане архитектуре нерадо су се служили декорацијом. Они су естетске ефекте својих творевина стварали само архитектонским средствима. Њихова архитектура је била, по правилу, функционална и конструктивна. У том погледу балканска профана архитектура била је претходница савремене модерне архитектуре. Међутим, на неким од конака јављају се ипак тежње да се на слободним површинама примени сликана декорација. Тако је на коначима Авзи наше и у Нишу било пртежа у боји са биљним мотивима на површини између стрехе и низа прозора на првом спрату. На коначима Обреновића и на Етнографском музеју у Пловдиву нема трагова примене сликане декорације али се јављају врло дискретни мотиви другостепене пластике, Није нам познато да ли су ови, ма колико уздржано примењени, мотиви дело самих мајстора или представљају компромис са захтевима наручиоца. У сваком случају ови покушаји декорације дошли су као нешто посебно, страни, изузетно, у балканској профаној архитектури па су стога без утицаја на карактеристике ове архитектуре.

Закључак

Посматрани објекти, иако сви представници монументалног у балканској профаној архитектури, — немају исту чистоћу израза нити исте стилске квалитете. Конаци Обреновића чине једну групу која се одликује тежњама за применом неких секундарних елемената на фасадама који су дошли под утицајем крајева из оближње средње Европе. Те појаве су логична последица друштвено-политичког положаја Србије из тридесетих година XIX века кад су ови коначи грађени а кад је Србија већ била стекла наследну аутономију и почела да се отвара према Европи.

Конаци Авзи паше и нарочито Пашин конак у Нишу носе сва обележја и чист стилски израз, цветног периода развитка балканске профане архитектуре. Ма да су и они грађени у првој половини XIX века,¹⁴ на њима се не осећају директни утицаји Запада јер су се налазили удаљени од граница отоманске империје.

Задовољни смо што су се сачували коначи Обреновића али морамо жалити што коначи у Нишу и у Бардовцу нису сачувани као потпуни споменици монументалног израза једне велике архитектуре која је владала Балканом неколико векова.

¹⁴ За Пашин Конак у Нишу немамо никаквих података о пореклу али према архитектури, према стању очуваности који је показивао у време фотоснимка око 1878. године, — вероватно да је и он грађен почетком XIX века или најраније у XVIII веку.

Библиографија

I Посебна издања

1. Б. Којић, Стара градска и сеоска архитектура у Србији, Београд 1949, вел. 23/31, страна 190, са 48 фотографија и 102 цртежа у тексту и са 40 фотографија у прилогу, резиме на руском и на француском језику.
2. Б. Којић, Стари балкански градови, вароши и варошице у Србији, Македонији и Црној Гори, Београд 1976, вел. 23/33 см, страна 103, са 140 фотографија и цртежа у тексту и 50 фотографија у прилогу, резиме на француском језику.
3. Б. Чипан, ОХРИД, стара градска архитектура, Скопље 1956, вел. 20/28 см, страна 60, са 74 фотографија и цртежа у тексту и 7 нацрта у прилогу, резиме на француском језику.

II Студије и чланци — објављени у часописима и зборницима или као прилози у посебним издањима.

1. Б. Којић, Балканска профана архитектура, Српски Књижевни Гласник, Нова серија X, бр. 4, за 16. X 1933, 273—281.
2. Б. Којић, Споменици старе архитектуре Београда, Српски књижевни гласник, Нова серија, 41, бр. 6, 16. III 1934, 435—443.
3. Б. Којић, О балканској профаној архитектури, Технички лист, Загреб, 1935, бр. 1 и 2 са 31. јануар 1935, 1—6, са 13 слика и скица у тексту.
4. Б. Којић, Кућа у Србији на почетку XIX века, Годишњак Техничког факултета, Београд 1935, 121—128, са 15 слика у тексту.
5. Б. Којић, Стара кућа у Пећи, Баковици и Призрену, Гласник Скопског научног друштва XV-XVI, Скопље 1936, 339—343, са 4 фотографије и 6 нацрта у тексту.
6. Б. Којић, Конак Кнегиње Аџице, Уметнички преглед 4, Београд, 1938, 118—119, са 4 слике у тексту.
7. Б. Којић, Стара кућа у Нушићевој улици, Годишњак Музеја Града Београда, књ. I, 1954, 209—214, са 1 фотографијом и 2 цртежа у тексту.
8. Б. Којић, Конаци и чифлик Авзи паше у Бардовцу код Скопља, Зборник заштите споменика културе Савезног института за заштиту споменика културе IV-V, Београд 1953/54, 223—242, са 7 фотографија и 10 цртежа у тексту.
9. Б. Којић, Докторева кула у Београду, Гласник Етнографског института САН II-III, Београд 1957, 427—440, са 11 цртежа у тексту и 2 фотографије у прилогу.

MONUMENTALITÉ DANS L'ARCHITECTURE PROFANE BALKANIQUE

Résumé

L'architecture profane balkanique a atteint son apogée dans la première moitié du XIXe siècle. Plus tard elle s'éteignit sous les assauts de l'architecture occidentale, parallèlement à la libération des peuples chrétiens de la domination turque. L'analyse globale de l'architecture profane balkanique n'est pas encore donnée. Le but du présent travail est d'offrir une contribution à la connaissance de son expression monumentale sur la base de sept monuments connus de la Serbie, de la Macédoine et de la Bulgarie.

Chaque style architectural possède certaines expressions formelles, esthétiques, spirituels qui lui sont propres. L'architecture profane balkanique fait sur l'observateur l'impression de chaleur, d'intimité, de simplicité. La maison d'habitation dans l'ancienne ville balkanique était le foyer intime de la famille. Cependant, la richesse des moyens expressifs permettait aux vieux maîtres de l'architecture profane balkanique de réaliser la symbiose de l'habitat intime et du palais. Les demeures des anciens pachas et des knèzes chrétiens portaient les marques de représentation et de monumentalité, mais aussi d'intimité et de chaleur. Les trois palais d'Obrenovići dans la Serbie du Nord, la demeure de pacha à Niš (démolie vers la fin du XIXe siècle), les demeures d'Avzi-pacha à Bardovac près de Skoplje (démolies en 1944), le Musée ethnographique à Plovdiv (Philippopoli) sont, hélas, les seuls monuments pour lesquels nous possédons des données, mais trois seulement se sont conservés jusqu'à nos jours.

Le moyen d'expression de monumentalité le plus puissant était la symétrie. Les représentants typiques de la pleine composition symétrique sont, de toute façon: le Palais de la princesse Ljubica (Fig. 1), les demeures d'Avzi-pacha (Fig. 5) et la demeure de pacha à Niš. D'ailleurs, les vieux maîtres ne s'en tenaient aveuglément à la règle adoptée de symétrie. Si les fonctions l'exigeaient, ils s'écartaient calmement de la règle.

L'autre caractéristique nécessaire pour accomplir la monumentalité dans les anciennes demeures était la grandeur. La moindre largeur de la façade principale se voit à Plovdiv (22,00 m), la dimension moyenne était celle des palais d'Obrenovići à Belgrade et les demeures d'Avzi-pacha, et la plus grande était celle de la demeure de pacha (33,00 m) et le palais du frère du prince Miloš, Gospodar Jevrem (38,00). Par le nombre d'étages, les palais et les demeures de pachas ne différaient pas des maisons urbaines typiques: ils avaient toujours et uniquement le rez-de-chaussée et un étage.

L'ambiance urbanistique contribuait à l'aspect monumental de ces demeures seigneuriales. Ils étaient tous des bâtiments posés au

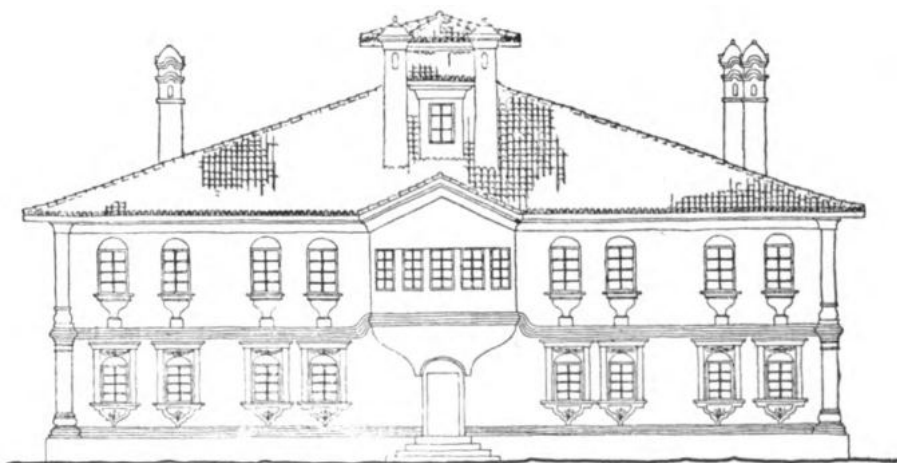
milieu d'espaces libres, ce qui rendait possible de les embrasser facilement du regard, de tous les côtés et dans toute leur ampleur. Situés confortablement dans les habitats larges, imbues de verdure, les demeures seigneuriales avaient une ambiance incomparablement plus agréable que, par exemple, les palais analogues en Europe: Florence à l'époque de la Renaissance ou Vienne à l'époque du baroque.

Nous devons regretter qu'un nombre aussi petit de monuments d'architecture profane originale balkanique soit conservé jusqu'à nos jours.

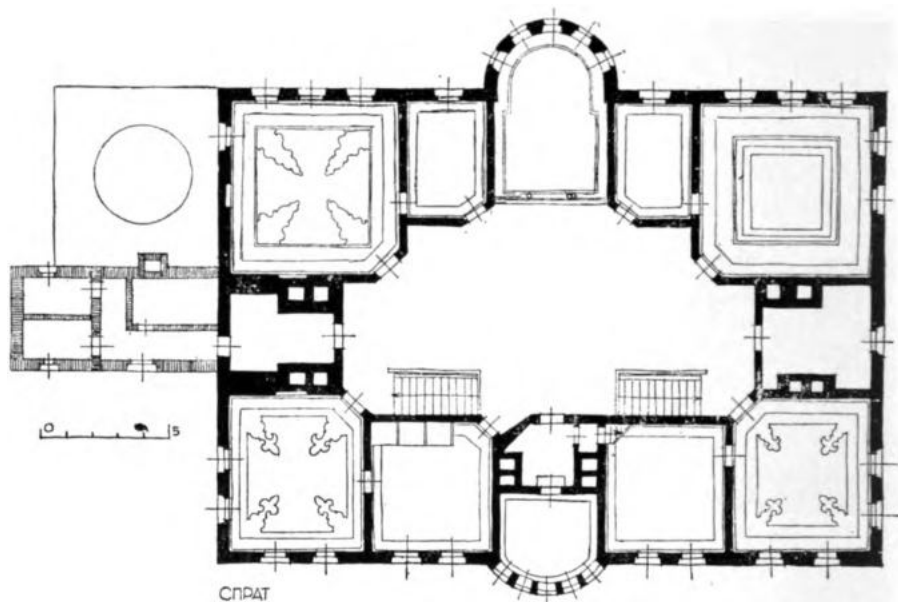

Сл. 1 — Конак Кнегиње Љубице у Београду. Саграђен 1833. године. (Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура*, Београд 1949, 72—77).

4

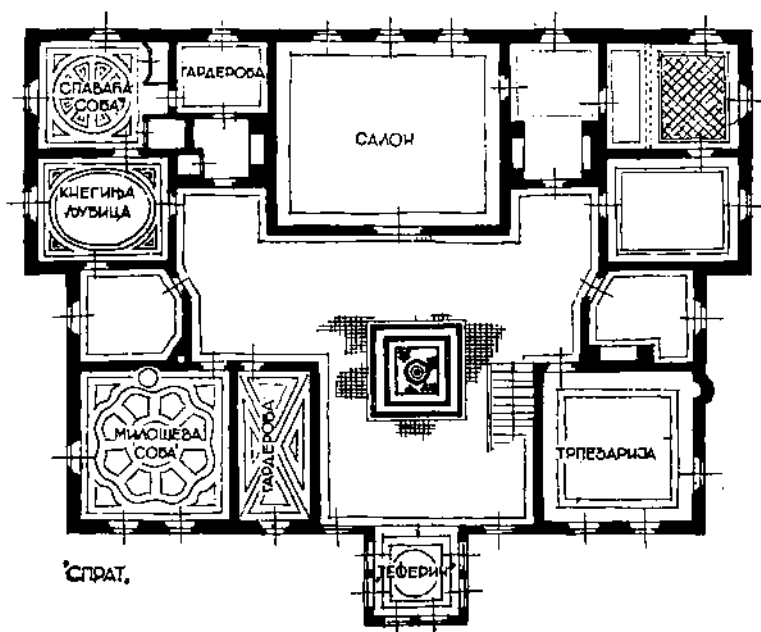
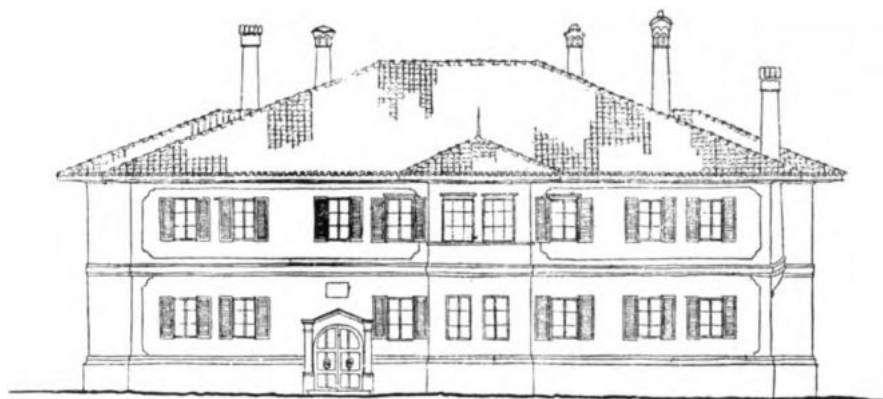
Сл. 1а — Конак Кнегиње Љубице у Београду. Главни изглед према улици.

Сл. 16 — Конак Кнегиње Љубице у Београду. Основа првог спрата.

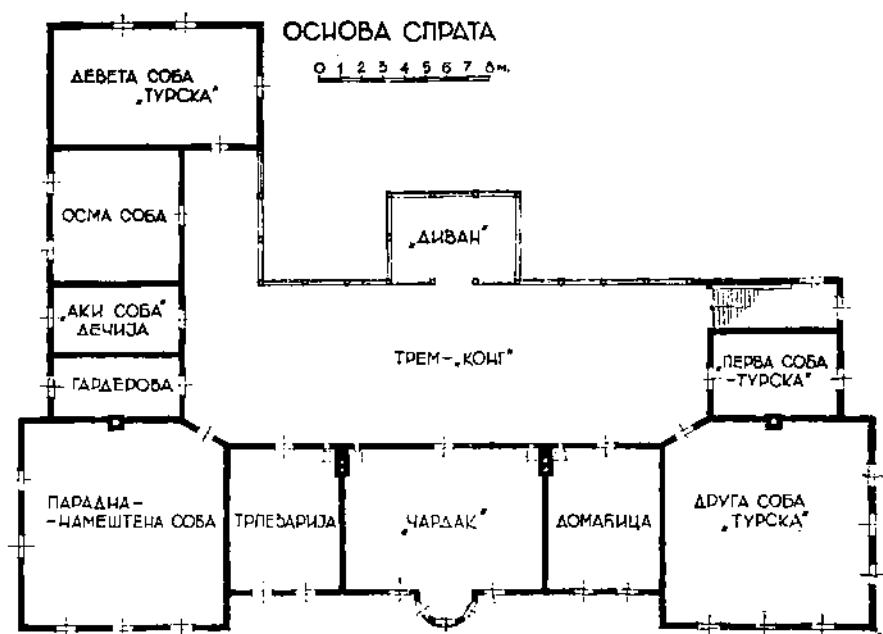
Сл. 2 — Конак Кнеза Милоша Обреновића у Топчидеру код Београда. Саграђен 1835. године. Снимак са краја XIX века. (Б. Којић, Стара градска и селска архитектура, Београд 1949, 78).

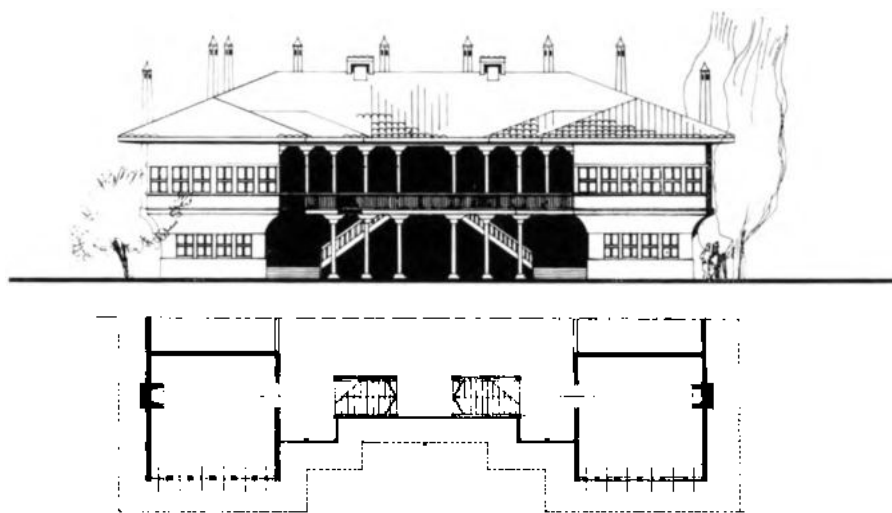
Сл. 2а — Конак Кнеза Милоша Обреновића у Топчидеру. Главна фасада и основа спрата.

Сл. 3 — Конак Господар Јеврема Обреновића у Шапцу, изграђен око 1830. године а срушен крајем XIX века. (Б. Којић, Стара градска и сеоска архитектура, Београд 1949, 62 и 63).

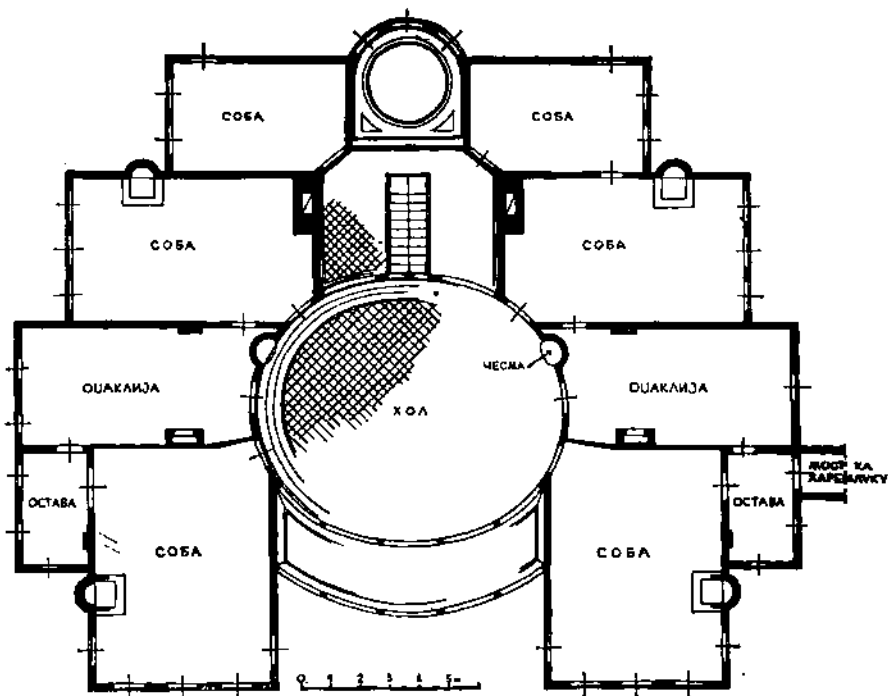
Сл. 3а — Конак Јеврема Обреновића у Шапцу. Основа првог спрата.

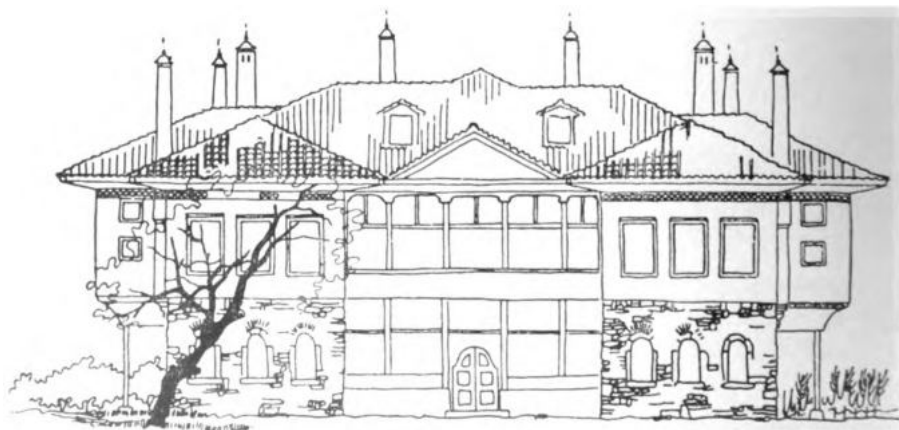
Сл. 4 — Пашин конак у Нишу. Реконструкција главног изгледа на основу фотографије из 1878. године. Конак је срушен крајем XIX века. Основе зграде нису познате.

Сл. 5 — Конак Авзи паше у Бардовцу код Скопља. Главни изглед седамлука. (Видети легенду слике 7).

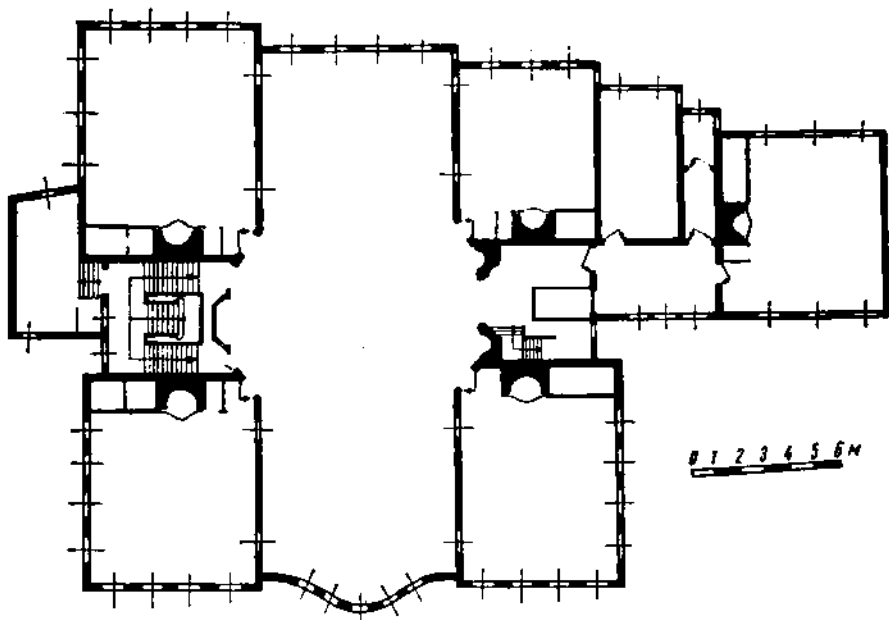
Сл. 5а — Конак Авзи паше у Бардовцу. Основа првог спрата одликује се скоро потпуном симетријом.

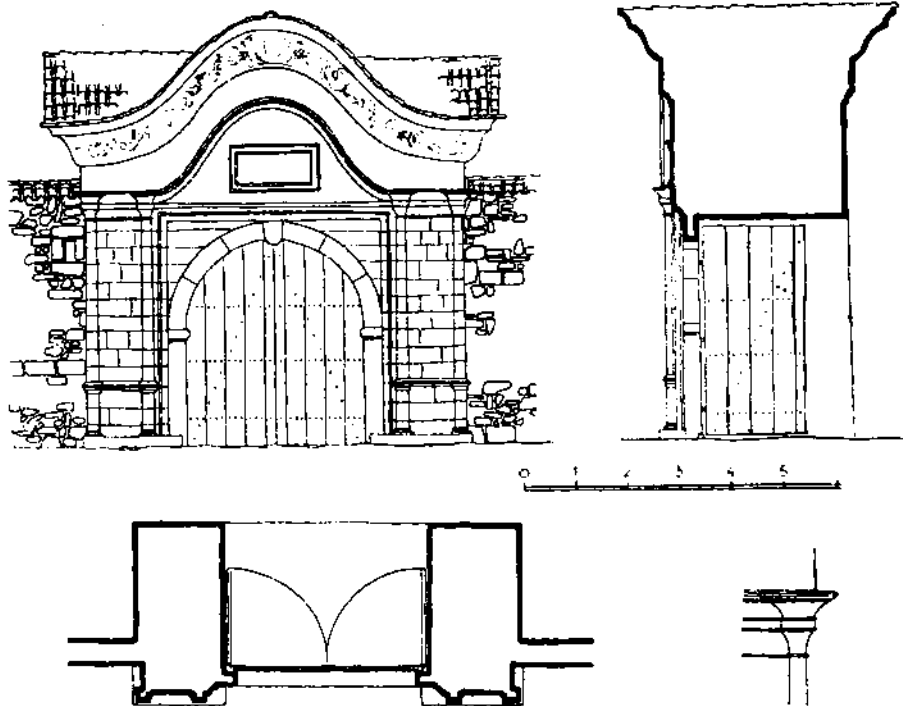
Сл. 5б — Конак Авзи паше у Бардовцу. Ортогонална пројекција главног изгледа.

Сл. 6 — Изглед главне Фасаде Етнографског музеја у Пловдиву (Бугарска).

Сл. 6а — Основа приземља Етнографског музеја у Пловдиву (Бугарска).

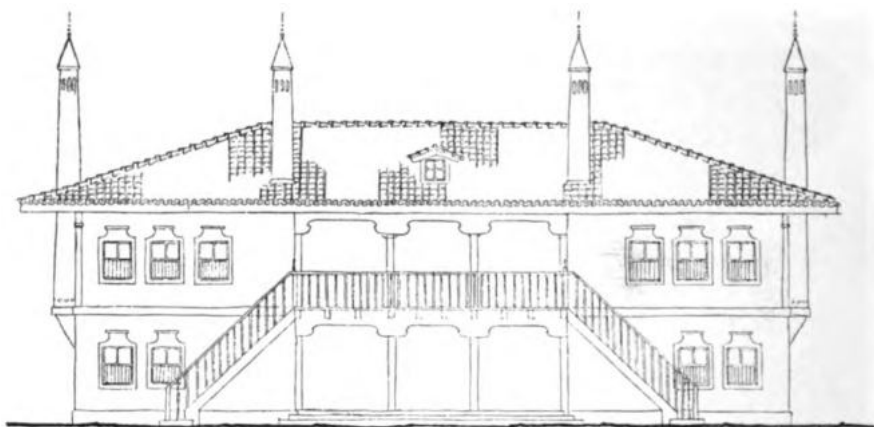
Сл. 7 — Главне вратнице на оградном зиду Конака Авзи паше у Бардовцу код Скопља (Б. Којић, Зборник заштите споменика културе, Савезног завода за заштиту споменика културе IV-V, Београд 1955, 233).

Сл. 8 — Вратнице на кунџем дворишту у Арти (северна Грчка).

Сл. 9 — Остаци конака Џинића у Гњилану. (Б. Којић, Стара градска и селска архитектура, Београд 1949, 85).

Сл. 10 — Беговски конак у Тетову, у близини Шарне џамије. Потпуна симетрија даје свечани изглед. (Б. Којић, Стара градска и сеоска архитектура, Београд 1949, 92).

Сл. 11 — Црквени конак у селу Рудару код Лесковца. (Б. Којић, Стара градска и сеоска архитектура, Београд 1949, 65).

Живан МИЛИСАВАЦ

Матица Српска
Нови Сад

БОРБА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА БАШТИНУ САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ

I

Седница Матице српске од 26. септембра (8. октобра) 1842. године била је изузетна и веома значајна. На њој је Јован Трифуновић саопштио присутним члановима да је „Високородниј Гдин Кр. Совјетник, Содружества овог возљубљениј и дубокопочитованиј Председател, целог Рода Србског Меценат” Сава Текелија умро, после кратке болести, у своме дому у Араду, 21. септембра (3 октобра) у 81. години живота.

И поред тога што је Текелија већ био зашао у дубоку старост његова смрт је била изненађење за чланове Матице српске, јер је он тога лета боравио у Пешти и председавао Матичним седницама. Последња седница којој је председавао била је 23. августа (4. септембра). Истина, том приликом му је асистирао други председник, Платон Атанацковић, али то није било први пут да седницом руководе заједнички њих двојица.

Вест о Текелијиној смрти вероватно није у Пешту стигла пре 6. октобра; можда тек 7, када је он већ био сахрањен у Араду. Трифоновић је одмах сазвао седницу, али је претходно обавио још неке неопходне послове: из друштвене архиве је узео Текелијин тестамент и однео га у градски магистрат, где је званично утврђено да је Текелијино Заведеније за стипендисте одређен за свеопштег наследника и да је Матици поверена администрација над целокупном његовом заоставштином. Стога је Трифоновић у име Матице српске, умолио магистрат да одреди једног сенатора који ће „овде налазеће се ствари” покојника пописати и у руке Друштва судски предати администрацију целог Завода. Магистрат је заиста брзо деловао: одредио је сенатора Јакова Листорија, који је одмах пописао све покретне ствари у Заводу „и како ова, тако и собственост Зданија Заведенијалног Содружества овом у присуствију Надзиратеља Бакона, свију питомца, и Чуvara Зданија, судејски вручи и Содружество ово у притјаженија Зданија и свију ствари уведе, опомињајући присуствујуће, да у будуште, Содружество ово као јединог Господара Зданија и свију ствари сматрати имају”.

На истој седници је закључено да се Текелијина смрт објави „печатаним цедуљам”, да се у свим православним црквама у Пешти,

Будиму и Сентандреји два дана по трипут на дан његова смрт огласи великим звоном и да питомци Текелијине задужбине, као и њен нааборник, знак жалости „за изгубљеним Благодјетелом својим јавно носити имају“.

На седници је, разуме се, Текелијин тестамент „пред целим Сдружеством јавно читан, и на Србскиј от тоcke до тоcke толкован“¹.

Одмах на почетку текста тестаента Текелија изјављује да за главног свога наследника поставља своје „Заведеније“ у Пешти, с тим да се обвезнице на сто хиљада форинти, које се имају наплатити од његових синоваца Петра и Борба, и предаду карловачком митрополиту за његову бечку задужбину, којој, сем тога, завешта још осам хиљада форинти, „откуда да се питомци моји, кад из академије иступе, снабдети могу“. Тај капитал од 108.000 ф. сребра мора остати невредним, и само се интерес може трошити; па ни он не цео, него половина; друга половина има се приписивати главници. Даље одређује да се купе три куће, „ако се за приличну цену добити узмогу“ и да се саставе и подигну на два спрата. Када се скупи довољна сума од половине интереса „онда план нека се начини, да би се више србски синова ту сместити могло, и не само већи, него и мањи, који су десету годину прешли“. У дому треба да добију храну и одело, „али у наукама и у класификацији бар једну четвртину своји ученика да превазиђу, иначе нека се уживања лише“. Текелија потом даје упутства Матици како и где да публикује тестамент, а када то буде учињено, да пошље човека који ће са вармебским јурасором пописати сва добра „и на њи руку своју метнути“, додајући на крају: „И све то о што може бити мањем трошку, и што скорије нека се уради“.

Текелија је у тестаменту изнео сву своју имовину и тачно определио шта се има чинити с њом, улазећи и у најситније детаље. Тако, остављајући своје добро у Гају (раније Клајново) фондацији за свештенике, одредио је да га ужива најстарији свештеник, али да је зато обавезан да увек има црног вина за литургију и да винограде, ограду „и све друго“, чува у добром стању.

Тестамент је датиран 6. септембра 1840. године у Пешти, а потписан је у присуству Јована Трифоновића, Михаила Јовановића, Наума Бозде, Теодора Павловића, — све чланова Матице српске; затим, Томе Матосича, вис. краљ. судејске табле закл. нотарија, и Милоша Кристофоровића, такође вис. краљ. судејске табле закл. нотарија².

Матица је одлучила да одмах поступи по т. 3. тестаента у којој се налаже да наследник пошље лице које ће тестамент публицирати, пописати цело имање и примити у руке, о потом продати што је за продају, затим породична акта уручити пуномоћнику Текелијиног синовца и уопште извршити све што је тестаментом одређено. Стога је изаслао у Арад два своја представника — Михаила Костића и Георгија Стојаковића, одредивши им сваком по 4. ф. ср. на дан, затим

¹ текелија је свој тестамент предао Матици у присуству Ј. Трифоновића, Т. Павловића, Н. Бозде и М. Јовановића у септембру 1840. г., о чему су ових извештај остале чланове на седници од 27. септембра (9. октобра) т. г.

² Тестамент је објавио Ј. Борбевић у Летопису 97, I, 1858, 192—200, у преводу с латинског на српски језик, а са напоменом да је изостављено „све што се приватни одношења основатеља тиче“.

3 поштанска коња и „уобичајени трошак“ за поштанска кола, и још 300 ф. сребра из Матичине касе за евентуалне непредвиђене потребе, што ће касније вратити. Закључено је још да се умоли члан Матице српске из Темишвара Михаило Шевић да оде у Арад и буде на руди Матичиним пуномоћницима.

Овој Матичиној седници су присуствовали: поред Јована Трифоновича, који ју је и сазвао, Павле Трифунац „от Батфе“, Михаило Јовановић, Симеон Шићар, Димитрије Вељков, Георгије Марго, Петар Рајић, Јован Суботић, Алекса Војновић, Наум Бозда, Михаило Костић и Георгије Стојковић. Други, сада већ једини, председник Павле Атанацковић налазио се у то време на Народном сабору у Срем. Карловцима, те је одлучено да о свему буде писмено обавештен.

Текелијина смрт је неминовно наметнула потребу неких промена у дотадашњим редовним пословима Матице и Заведенија. Тако је на седници од 14/26. октобра одлучено да се за 1/13. новембар сазове ванредна скупштина, да би се сви чланови обавестили о стању Текелијиног заведенија (Текелијанума), а на седници од 23. октобра (4. новембра) одлучено је да се зидање и проширење здања задужбине одложи на извесно време.

Ванредна главна скупштина одржана је како је и предвиђено — 1/13. новембра. Поред пештанских, били су присутни и многи „инострани“ Матичини чланови, који су дошли на пештански вашар, а било је и других заинтересованих грађана. Пошто је, „у присуствију многочислени Слушатеља“, изнео шта је повод сазиву овога скупа, председник Платон Атанацковић је замолио секретара Теодора Павловића да прочита тестамент „на латинском дијалекту сочиљен а затим је укратко на српском језику, објаснио основне његове одредбе. После тога председник је предложио да се на дан Текелијине смрти сваке године држи парастос, што је примљено „једним гласом и једном душом“. Најзад је изјављена захвалност Јовану Трифоновичу на припремама за парастос који је тога дана одржан у цркви и одлучено „У Сосједаније Сдружества звати и похвалити“ Текелијиног питомца Радивојевића, слушатеља медицине, који је на парастосу у цркви држао „лохвално слово“.

У то време је, међутим, на другој страни, у Араду, већ била започета грчевита борба за Текелијину баштину.

II

Матичини пуномоћници Михаило Костић и Георгије Стојковић отпутовали су одмах у Арад да напишу сву непокретну и покретну Текелијину имовину и да је преузму у име Матице српске и Текелијиног заведенија у Пешти. Текелијина непокретна имовина, куће и земља, налазили су се у Араду и на територији арадске општине; покретно његово благо, намештај, књиге, накит и драгоцености, налазили су се у његовој кући у Араду; једино је новац — а Текелија га је имао много — био разасут по целој Аустрији, али су се обвезнице његових дужника такође налазиле у његовом дому у Араду.

На онај део своје имовине коме је већ био одредно некакву намену, указао је сам Текелија у тестаменту. Тако је кућу „Под звез-

дом" наменио својој цркви св. Петра и Павла; ако пак власти не би признале његово право на ту цркву, онда је оставља семинарији; ако ни ова не би била одобрена — онда припада пештанском Заведенију. „Већи дом покрај Константиновића" одредио је за певце при наведеном храму „када се „Заведеније" за свештенике одобри". У том дому је одредио и 2—3 собе за своју унуку Ану Каштра. Друге куће није наводио, а из тестамената се видело да их је било више, јер је тамо речено: „Остали моји домови нека се продаду", али само „за приличну цену", а док се не нађу повољни купци да се издају под криву. Од земљишта навео је добро у Гају (раније Клајново), које је такође наменио својој фундацији за свештенике. Њој је наменио и виноград у Галши, а њиве и ливаде свештеницима његове цркве, који су имали бити и учитељи у семинарији. Књиге је такође поконио семинарији, а „с књигама заједно нека иду и новци, сребрни и бакарни" који су се, по тестаменту, налазили „у сакривеним чикмецетима већег ормана у садашњој књигохранилици". Текелија, најзад, спомине и добра Визеши Кевермеш, по којима је носио и племићку титулу. Део тога добра, наслеђеног од стрица Лазара Текелије, који је био руски обрштар, налазио се од 1793. до 1812. године у рукама његовог брата. Вредност тога капитала, која је износила 84.000 ф. сребра и којој је припадала још одговарајућа камата, после смрти синовца Петра имала би припасти Текелијиним фундацијама (војној, свештеничкој и Текелијануму); ако пак Петар добије наследника, приходе уступа њему, али капитал остаје и у томе случају Заведенију, тј. Текелијануму.

У остваривању права која је гарантовао тестамент Матичини пуномоћници су, међутим, већ првога дана наишли на крупне тешкоће. Већ 30. септембра 1842. године они су јављали Матици да је Текелијина удовица Амалија Безег пре њих упутила свога пуномоћника, адвоката Гедуша у Арад и да је овај ушао у посед Текелијиних добара. Ни у арадској вармећи нису предусретљиво примљени: вице-ишпан (поджупан) вармеће Гаврило Терек одбио је да тестамент да публиковати у Конгрегацији, те су се обратили месном магистрату, који је пристао да тестамент публикује. Пошто су од магистрата добили изасланике који су гарантовали правоваљаност тестамена, Матичини пуномоћници су силом истерали заступника Текелијине удовице и сами се уселили у Текелијин дом.

Текелијине удовице у тестаменту нема, намерно и прорачунато.

Текелија је, по сведочанству које је оставио у својим успоменама³, одлучио да се жени 1814. године, када је увидео да ни од његових синова неће остати мушког потомства. Дакле: да би одржао лозу. Тада је био већ у годинама (имао је 53 године). Да би нашао жену од које је могао очекивати наследника прешао је скоро целу Угарску и најзад се, 1815. године, оженио некаквом Амалијом Безег, девојком из племићке породице, која му је уместо детета донела — како тврди у својим мемоарима — заразну полну болест. Три године је живела код њега, али не и у браку, а онда је отишла родитељима. Год. 1821. дакле када је имао већ 60 година, Текелија је повео бракоразводну парницу. Тринаест година се водио спор, и увек на његову штету.

³ Описаније живота, Београд 1966.

Тек 1834. године успео је да издејствује поништење дотадашњих пресуда с правом да процес поново започне код другог суда. Већ старац од 73 године резигнирао је дигао руке од свега. Он је очекивао да ће се после његове смрти наследници отимати о његову имовину и да ће је растурити. Када се 1830. године тешко разболео могао је приметити каква судбина очекује његову имовину после његове смрти. „У таким смертелним положенију — забележио је у мемоарима⁴ — дошли на ехеситиу, с друге стране из Зољомске вармеде долетила жена очекујући ми смрт како би у добра моја ступити утрабила. На тај конач и синовац мој оставио људе у случају смрти они све обвладају, при том и синовица Георгија удовица опет на тај начин. При том краљевски фишкуч двалут долазио под видом да му узјамим новаца, а у дејствију да види хоћу ли умрети и да заграби; мислим да и мој фишкал није иначе мислио“. Све то је морало бити пресудно за његову одлуку о оснивању фундација и за тестаментално остављање целокупне своје имовине задужбини у Пешти. Његова бивша жена Амалија Безег није га међутим не после смрти оставила на миру; она се сматрала законитом наследницом, те је силом покушавала да уђе у посед, а законским средствима да обори тестамент.

Борба за Текелијину баштину трајала је неколико година и све снаге Матице српске биле су усмерене на добијање парнице.

На писмо својих пуномоћника Матица је на својој седници од 3/15 октобра послала налог да се не само усмено него и писмено обрете првом вицеишпану Августу Ковачу а ако је он одсутан, онда другом вицеишпану са захтевом да се тестамент публикује у Конгрегацији. Пошто је у Матици владало уверење да ће вармеба свакако настојати да за себе задржи Текелијина покретна добра, пуномоћницима је наређено да се при попису свих ствари ослањају на тестамент и да у томе сарађују са изаслаником градског суда. Матица је и на друге начине трагала за Текелијиним дужницима, па је тако сазнала да код неког Кароља Тратнера у Пешти лежи капитал од 13.000 ф. сребра. Пуномоћницима је дат налог да за тај капитал начине облигацију и да се побрину о целокупном новцу који се налази у штедионици. Сазнала је и да је Текелија имао код неког арадског Јеврејина Штајницера више од 8.000 ф. сребра, па и то пуномоћници треба да извиде. Замолила их је, на крају, да се у њено име захвале арадском градоначелнику и магистрату на сарадњи и помоћи.

Ствари у Араду почеле су све више да се компликују. Писмом од 22. октобра Матичини пуномоћници су јавили да ни један вицеишпан није у Араду и да се Конгрегација, такође због одсуства вермебаша, није могла одржати. У међувремену је и градски магистрат променио држање према њима и повукао своје представнике. Ситуација је постала озбиљна: ако ствари — упозоравали су пуномоћници —, остављене без страже, буду поново окупиране од стране удовице, они моле да буду разрешени одговорности. И, на крају, још једно непријатно обавештење: сва покојникова имовина је стављена под секвестар. Матица је овим била већ помало изнервирана. Она је била свесна да су њени пуномоћници изаслати у једну веома сложену ситуацију. Зато је и замолила свога темишварског члана Шевића да им буде на помоћи и стога је 9/21. октобра послала оверену копију тестаментa и пуномоћ Петру Чарнојевићу — ако буде затребала

и његова помоћ. Па иако је Шевич известио Матицу да Костић и Стојковић предано раде на повереном им послу, Матица им је са седнице од 14/26. октобра упутила општар приговор: она неће нити желети да њени пуномоћници очекују и изгледају упућства из Пеште, јер је то немогуће како због удаљености тако и због других околности; њима је Матичин став познат, али то не значи да се од њега, уколико околности то захтевају, не може одступити, па се Матица ослања на „благоразумније“ својих пуномоћника у неодољним случајевима. Матица пак и даље сматра да се приликом пописивања покретних ствари има употребити *legale testimonium*. И опет им шаље једно обавештење: Друштво је извештено да је Текелија новац држао у зиду спаваће или неке друге собе, па нека пуномоћници не пропуште „нужду обзиртељност“. И на крају је поставила неколико питања на која је очекивала одговор: како стоји ствар са новцем код Штајницера? Шта је учињено с кућом названом „Звезда“? Да ли се нашло готових новаца и колико? да ли су пописиване покретне ствари и каквих се све ствари нашло?

Већ 26. октобра Матичини пуномоћници обавестили су Матицу да Текелијин патронат над црквом св. Петра и Павла у Араду није одобрен; да до споразума није дошло јер га није хтела ни једна страна, па је магистрат одступио и повукао своје чуваре, тако да су пуномоћници били приморани најмити дванаест људи да ствари чувају и дању и ноћу; да је пописивање ствари започето 23. октобра у присуству свих претендената и да солгабиров одмах све пописане ствари ставља под секвестар; да су међу стварима нашли оригиналан дупликат тестамена, чији је један примерак био у архиви Матице српске, и да су га запечатали и предали вармеђи ради реферисања и публикавања; да су замолили вице-ишпана да сазове Конгрегацију ради публикавања тестамена, али да су добили одговор да се ова не може држати до 2. новембра; да су нашли и један тестаменат из 1831. године у којем је неки Срећко Теке постављен за свеопштег наследника; да су куће и сву земљу узели под своју заштиту и замолили магистрат да им их и судски уручи. У следећем писму, датираном 30. октобра, обавестили су Матицу да су примили како пуномоћ за Петра Чарнојевића тако и аутентичан тестамент; да су краљ. фишкүса силом одбили од сваког утицаја на масу; да је пописивање покретности предузето сходно добијеном упућству; да је много ствари покрадено пре но што су понечалењене; да ће се против свих насртаја силом бранити и да неће напустити посед добара, сем ако јурисдикција не одреди секвестар, али им је неопходно потребан декрет којим је Матица српска потврђена за старатеља; да су галпански виноград и два коња, које су одвели удовичини пуномоћници, покушали да преотму, али у томе нису успели, јер је цело село, наоружано, стало против њих, да ће повратак ове имовине тражити у конгрегацији; да ће употребити сва могућа средства да кућу „Код звезде“ добију за Заведеније, али се боје да се због те куће не одбије судска предаја и осталих добара, јер је за њу заинтересовано и арадско српско општество; да тајно скривене новце нису нашли; да су од готовог новца нашли свега 85 ф. сребра у банкнотама, нешто мало сребра и бакра, док су буџеларе и кесе нашли које на земљи које на столу отворене и празне, и да су на земљи нашли и неко-

лико цванцигера и 5 ф. у сребру; да су ормани и тајне фијоке, који се спомињу у тестаменту, испретурани, и да су у једном скровишту наши драгоцености и много обвезница, што укупно може изнети до 300.000 ф. в. в.

После овог извештаја Матица српска није имала шта да примети раду својих пуномоћника. Једино им је, са седнице од 23. октобра (4. новембра) дала упутства да у погледу дома „Код звезде“ поступају опрезно, да нити за свеопштег наследника штете, нити какве непријатности између Матице и арадског общества не буде.

У тако сложеној ситуацији Матичним пуномоћницима је велику помоћ указао Петар Чарнојевић чим је примио пуномоћ из Пеште. У писму од 25. октобра (6. новембра) пуномоћници су — а то су сада били Чарнојевић, Костић и Стојаковић — обавестили Матицу да су се постарали да пре сазива Конгрегације сазнају мишљење комитатских чланова. А што су сазнали за наследника Текелијине масе није било нимало повољно: намеравали су да секвестру, који је ставио вице-ишпан Герек, у вармеби даду правну потврду и да преузму администрацију над масом, за шта су већ била одређена одговарајућа лица. Стога је Чарнојевић довео четрдесет најамника, те су Матичини пуномоћници „све претенденте из притјаженија искључили, вармебску стражу, која је за одржати секвестар код дома резиденцијалног постављена била, отерали, кључеве свију пописани ствариј освоили, и себе у искључително притјаженије поставили“. Чарнојевић је овим операцијама не само присуствовао, него је предујмљивао свој новац за исплаћивање најамника. Они су о овоме обавестили вармебу, позивајући се на т. 3. тестаента. У исто време је покојникова удовица поднела молбу да се целокупно имање стави под секвестар док се не извиде права заинтересованих странака и док не стигне Декрет „који она очекује“. Мада се у тзв. Партикуларној конгрегацији о овом предмету водила веома жучна расправа, у протокол је заведено само проглашење тестаента, а доношење одлука препуштено је Генералној конгрегацији. Пуномоћници су одмах после Конгрегације дошли у Текелијин резиденцијални дом и поскидали печате са пописаних ствари а облигације и друге драгоцености, сигурности ради, пренели у резиденцијални дом Петра Чарнојевића. Код градског магистрата су издејствовали закључак да им се предаду и непокретна добра, тако да су постали стварни старатељи целокупне масе покојника изузимајући гаљшански виноград и два коња, што ће морати тражити законским путем, јер их је удовица већ била присвојила. Истовремено су известили Матицу да је барон Сина послао у Арад свога човека да преузме Текелијин резиденцијални дом, јер је овај уписан у грунтовницу на његово име.

На овај извештај пуномоћника Матица је одговорила са седнице од 4 (16) новембра следеће: 1) Текелијин дом не уступити „до крајње нужде барону Сину, јер се не може признати да је овај за Текелијиног живота био преписан на Сину, а после његове смрти — преко кога и кад?"; папире и акта, а тако исто и уговор између покојника и његових синоваца Петра и Георгија у погледу добара да ником не издају и да заинтересоване стране упућују на Матицу српску; уговор који је фе-ишпан Петар Текелија начинио с бароном Си-

ном у погледу продаје Текелијиних добара да, макар у препису, што пре пошаљу Матици: будући да Текелијина црквена фондација није одобрена, што се види из Интимата на Арадску вармебу, да преузму под старатељство и кућу „Код звезде“; из истог разлога да се постарају о преношењу покојникове библиотеке из Арада у Пешту. Нешто касније, међутим (24. новембра, одн. 6. децембра), јављено је пуномоћницима да све пописане и сложене књиге ставе под надзор П. Чарнојевића и да их, због рбавог пута и трошка, за сада не шаљу у Пешту.

Почетком фебруара 1843. године у Арад су била изаслата два, после председника Платона Атанацковића, најугледнија члана Матице српске, Павле Трифунац и Павле Којић, да се на лицу места увере о ситуацији и о раду Матичиних пуномоћника. Они су о своме путу реферисали на седници 15/27 фебруара 1843, али је дискусија о овом предмету одложена док не стигну извештаји пуномоћника. Тај извештај они су поднели 13. марта, сада већ из Пеште, пошто су се овамо вратили после четворомесечног боравка у Араду. Ономе што су раније јављали могли су да додаду још и ово: да су начинили инвентар у присуству легалних сведока, „не дакле тајно, не без сведока“; да су део покретног имања продали на лицитацији, о чему су приложили записник; да су драгоцености које је завештао својој породици, које су биле склоњене код Петра Чарнојевића у Мачи, предале по инвентару Матичиним изасланицима Трифуну и Којићу; да су пописали и породична акта и њихов знатан део, по одредби т. 3 тестаментa, предали пуномоћнику великог жупана Петра Текелије; да библиотеку нису успели да попишу, јер тај посао трајао више недеља и јер је управо онда када је дошао ред на њу „највећиј виор против права ваши од вармебе дигао се“, те су се, по упутству Матице, о „несравнимо важнијим стварима“ морали бринути. Библиотеку су, опет према упутствима Матице, запоквану у једном великом сандуку, пренели из Текелијине куће, која је прешла на барона Сину, у резиденцију Петра Чарнојевића у Араду.

По овоме извештају добила се јасна представа и о непокретном Текелијином имању. Текелија је у Араду и његовим предграђима поседовао 11 кућа, од којих 5 још нису биле преписане на његово име. Кућа „Код звезде“ је остала спорна. Наиме, Текелија је њу завештао арадској црквисв. Петра и Павла, ако његов патронат над црквом буде одобрен, и предао је српском обществу. На тражење пуномоћника да общество изда реверс да ће дом уступити Заведенију ако патронат не буде одобрен, одговора није било. Пошто су пуномоћници приватним путем сазнали да общество не намерава да испусти из руку тај дом, Матици остаје да га тражи судским путем. Што се тиче резидијалног дома, у коме је Текелија живео и умро, и дома поред њега, тзв. „Путниковог дома“, они су, као и још једна кућа с магацином, још за Текелијиног живота преписани на Петра Текелију, а овај их је продао барону Сини. Ти домови, дакле, не припадају имовини тестватора, па их пуномоћници нису могли задржати нити су имали право отимати их од садашњег власника. Постојао је још један дом, недовршен, који је Текелија наменио семинаријуму, и уз њега башта од 20.392 кв. хв. Од земљишних поседа тестватор је имао 83½ лапца њива и ливада, а 35 ланаца њива и ливада

је уживао по праву залога од ардских житеља. Осим тога поседовао је и виноград у Галши, под спахилуком вилагошварским. Све ово имање, осим винограда у Галши, који је Текелијина удовица окупирала и касније од стране вицишпана и спахилука уведена у посед, судским путем је предато Матици, под условом, разуме се, да Матица, односно Заведеније, врати патронату и семинаријуму у Араду, ако овај буде одобрен, оно што му је тестаментом завештано.

Њиве и ливаде су држали у закуп земљеделци из ардског преграда. Аренду су плаћали у производима, а земљу су држали обично једну годину. Куће су издате под кирију, и са станарима постоје угвори. Пошто ови домови захтевају надзорника, пуномоћници су ово место привремено уступили адвокату Георгију Брабан. У великој кући су, у смислу одређе тестамена, даде бесплатан стан Ани Каштра.

Текелијина маса је, разуме се, имала и одребених дугова. Пуномоћници су настојали да исплату дугова одложе до завршетка поступка око оставине. Исплатили су само оне дугове који никаквој сумњи нису подлегали или чији су кредитори били тако сиромашни, да би било нехумано одлагати исплату њихових потраживања. Од оних пак који су одбијени, њих шеснаест су тужили пуномоћнике суда, а сви су изгледи били да ће процес добити. За потраживања неких поверилаца, у укупној суми од 1.018 ф. 65 кр в.в. извршена је езекуција десет ланаца земље ради продаје на лицитацији. Међу захтевима за наплату налазе се и потраживања свештеника за погреб. А на погребу су, осим ардског епископа, учествовали: протопрезвитери Георгиј Петровић и Лукачић, пароси Рашковић, Крестић и Атанацковић, ковински парох Дука, из Семлека Адамовић, из ман. Бодрога Каланоти, из Сентмиклоша Сава и Живан Петровић, из Фенлака Лазар Путић, затим епископски капелан Табаковић и бакони Попеску и Павел Ивковић. Исплаћен је само овај последњи, будући да је уједно учитељ и бакон, док остали нису. Епископ је само за своје учешће тражио 50 дуката.

На овакав исход остваривања тестамена уложили су протесте: удовица Георгија Текелије Терезија Којић, Петар Текелија, Марија Текелија, кћи Георгија, удовица Саве Текелије Амалија Безег. Поред магистрата, сви су они поднели протест и вармећи. Осим њих, код вармеће су усмено протествовали Маленичка и Дамаскиновица, а такође и краљ. фишкус. Текелијина удовица је осим тога поднела рекурс „височајшем месту“ у коме је молила да се врати натраг у посед и да јој се обезбеди уживање галшанског винограда, а њен пуномоћник Гедуш је поднео рекурс такође „Њиовом Величанству“ у коме је тражио то исто и још да се против потписника и сенатора поведе поступак због увреде коју су му нанели. Удовица је поднела и трећи рекурс, у коме се тужила против окупације од 2. новембра 1842. године.

На седници од 1. (13) априла саслушан је извештај П. Трифунца и П. Којића, а такође и Матичних пуномоћника у Араду М. Костића и Стојковића. Констатовано је да су ови предали Матици све примљене покретне ствари, реалитете, обвезнице, драгоцености, готов новац, нумизматику, сва акта, породична писма и друга документа.

Саопштено је такође да су пуномоћници предали и целу библиотеку Текелијину, пренесену из Арада у 25 сандука⁴, као и оверене преписе свих аката који се односе на историју борбе за Текелијину баштину и целог репозиционалног процеса који је удовица подигла пред вицишпаном Арадске вармеће. Пуномоћницима је на крају записнички одато признање: „В прочем Содружество како из известија овог тако и иначе са свију стран уверивши се о брижљивом попеченију, о не-оценимом труду и подвигу, о верности и похваледостојнејшој заиста ревности, по којој су Господа Пуномоћници у овом и сваког смотренија теретном, с толиким непријатностима скопчаном делу, примљено овог Содружества позиваније више родољубивим призренијем общеполезне народне ствари, него изгледом пристојног награжденија водили и све совестно, точно и на подпуно Содружества задовољство извршили, не само све поступке њиове у делу овом одобрава, и како у смотренију у Араду примљени и Содружеству, како је наведено, исправно и подпуно предани ствари и поднешеног рачуна од сваког их одвета крепостију овог протокола конечно решава (absolvira) него и осим от свију присуствујући сочленова устмено поднешене им сердечне благодарности, своју спрема исти Посланика и Пуномоћника за тако одлично и дично испуњену дужност и примљеног налога, и званија совестно извршење, за тако красним сведочбама осветлао им родољубије искрену признателност, из общег согласија оваде забележава, и свагдашњи спомен уписује“. Они су, по оцени Матице, заслужиан и пристоју новчану награду, али будући да парница још није сасвим окончана и да ни средстава нема, то ће се учинити чим се наследство доведе у извесније стање било из самог наследства било из досадашње Текелијине фондације.

Овој седници је председавао Матичин председник Платон Атанацковић, а присуствовали су чланови: Павле Трифунац, Павле Рибички, Јован Трифонових, Павле Којић, Теодор Павловић, Михаило Костић, Александар Војновић, Георгије Стојковић и Наум Бозда.

Матица је, дабогме, била свесна да процес још није окончан, али је била веома задовољна исходом до тада вођене борбе за Текелијино наслеђе. Током целог овог периода сва њена активност била је усмерена ка извојевању онога што јој је тестаментом било намењено. Све њене седнице биле су испуњене проблемима који су проистицали из ове борбе, и она је једва налазила времена за решавање неодложних текућих питања из своје делатности. О реализацији неких њених ранијих планова у овој ситуацији није могло бити ни говора. Веровало се да је дошло време када ће се она опет моћи посветити остваривању свога културног и уметничког програма, тим пре, што се у њеним рукама налазило огромно Текелијино богатство. Веома брзо се међутим показало да су те наде илузиорне и без основа.

⁴ Исто, 237—8

⁵ У извештају пуномоћника каже се да је библиотека, запакована у једном великом сандуку, пренесена у дом П. Чарнојевића. Нема никаквог објашњења о томе откуд сада 25 сандука.

LA LUTTE DE MATICA SRPSKA POUR LA SUCCESSION DE SAVA TEKELIJA

Résumé

Sava Tekelija, gentilhomme, grand propriétaire et président de la Matica srpska, mourut le 21 septembre 1842 à l'âge de 81 ans à Arad. D'après son testament qu'il avait rédigé et signé le 6 septembre 1840 et qui a été ouvert après sa mort, son entière fortune, mobilière et immobilière, devait être dévolue à sa fondation à Pest, Etablissement de Tekelija (Tekelianum) et les soins en ont été confiés à la Matica srpska. La Matica a immédiatement envoyé à Arad ses mandataires Mihailo Kostić et Georgije Stojaković, chargés de faire publier le testament auprès du comitat d'Arad, de faire l'inventaire de tous les biens du défunt et d'entrer en possession de ses maisons, champs et prairies. Pourtant, ils furent devancés par les mandataires de la veuve de Tekelija, Amalie Bezey, qui ont ramassé les objets précieux et l'argent qu'ils avaient trouvés dans la maison de Tekelija et pris possession d'une bonne part de ses biens. Les délégués de la Matica étaient informés que Tekelija ne vivait pas ensemble avec Amalie Bezey, qu'il ne la reconnaissait pas pour sa femme et que, pour cette raison, il ne lui avait rien laissé par son testament. Ils exigeaient, donc, des autorités locales, du comitat et de la mairie, de confier les soins de ces possessions, conformément à l'intention du testateur, aux mandataires de la Matica. Comme ils n'y ont pas réussi, la prise de possession fut effectuée par force et les biens en question changeaient plusieurs fois de maître. C'est seulement grâce au concours de Petar Carnojević et des gens qu'il avait emmenés, que les mandataires de la Matica parvinrent à prendre possession de toutes les maisons et du reste des biens à l'exception d'un vignoble. Au commencement de l'année 1843 cet état de choses a été légalisé aussi par les autorités d'Arad qui reconnurent la validité du testament. Les mandataires de la Matica réussirent alors à faire l'inventaire de tous ses biens immeubles aussi bien que meubles. D'après leur rapport, Tekelija possédait à Arad et dans la banlieue 11 maisons, et dans le finage d'Arad 83 1/2 arpents de champs et de prairies et encore 35 arpents dont il avait l'usufruit, sur la base de l'hypothèque. Quant aux biens meubles, outre l'ameublement, les livres et quelques objets précieux, il restait un grand nombre d'obligations des débiteurs de Tekelija. Tout a été remis à la Matica. Par là fut conclue la première étape de la lutte pour l'héritage de Tekelija. Le procès, cependant, n'a pas encore été terminé, car la veuve de Tekelija avait porté plainte aux instances supérieures.

Миодраг СТОЈАНОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

СРПСКЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ У ГРЧКОМ ПРЕВОДУ НИКОЛЕ ТОМАЗЕА И СТЕФАНА КУМАНУДИСА

Грчки аутори у својим написима не ретко наглашавају да је народна поезија суседних Срба, једна од најоригиналнијих и најбогатијих не само на Балкану¹, већ и у целој Европи, најалост непозната у Грчкој. Ни преводи нису бројни, нити су то оне најлепше песме на које је мислио Јоанис Перваноглу у расправи „О српској народној поезији“, када је напоменуо да би добро било „да се преведу неке српске песме како би Грци боље упознали колико су им суседни Срби слични...“² Отуда готово истовремено и у истом часопису „Hrysallis“ објављени преводи Николе Томазеа и Стефана Куманудиса имају више историјску него књижевну вредност.

Стваралачки надахнути поклоник словенске, посебно српске народне музике³, одушевљени поштовалац и следбеник књижевног, етнографског и фолклорног дела Вука Караџића⁴, Никола Томазео није застао само на превођењу наших јуначких народних песама на

¹ „Србија је првенствено земља песме. Она даје посебан тон целокупној словенској поезији. Срби су надахнули бугарске и албанске хајучке песме, побудили су песму код Румуна, они су Мађарској даровали њеног највећег песника. Ми Грци, посебно, можемо да у српској народној поезији извојимо елементе нашег утицаја, или обратно...“ — каже А. Παπαγεωργίου, 'Ο Στέφανος Κουμανούδης, μεταφραστής αερίων λαϊκών τραγουδιών (ἔτη ἀνεκδότους μεταφράσεις). „Νέα Ἑστία“ 26(1939), 912—914.

² Ἰωάν. Ν. Παρβάνουγλου, Περὶ τῆς δημοτικῆς τῶν Σέρβων ποιήσεως. „Φιλολογία“, 3(1862), 542—549.

³ М. Цар, Никола Томазео према српству, Летопис Матице српске, 225, Нови Сад, 1904, 1—24; М. Zorić, Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku, Rad JAZU 357 (1971), посебно на стр. 412, наводе се Томазеве речи упућене пријатељу Спири Поповићу 1849, с Крфа — „... Nisam sa mnom ponjeo nego Evandjelje i narodne serbske pjesme“. Никица Стигчевић, Присуство Николе Томазеа у српској књижевности. „Упоредна истраживања“ I (1975), Институт за књижевност и уметност, Београд 1976, 439—470.

⁴ S. Milutinović, Vuk i Tommaseo, Savremenik, Beograd, XI. 7. jul 1965, 84—90; Н. Стигчевић, Још о Вуку и Томазеу. Ковчежић XII, Београд 1974, 153—155.

италијански језик. Он се за време петогодишњег изгнанства на Крфу⁵ зближио са многим грчким песницима и живо се заинтересовао за књижевни покрет „јонске“ песничке школе. Наиме, око грчког националног песника Дионисија Соломоса окупила се читава школа песника, чији је карактер превасходно био култ народног језика и поезије. Најизразитији представници овог песничког круга били су Јоанис Полилас, Јулије Типалдос и Георгије Маркорас. По сведочењу самога Полиласа, Томазео се на Крфу често сретао са Соломосом. На његов подстицај наш Шибенчанин је и превео изванредан број српских народних лирских песама на грчки језик. Сам Томазео прича да је Соломосу показао свој грчки превод једне наше народне песме која му се веома допала, па је хтео да замоли свога пријатеља Манзароса да је уметнички уобличи⁶.

Ови Томазеови преводи остали су непознати нашим историчарима књижевности, све докле о њима није проговорили грчки историчар и балканолог Михаило Ласкарис, у својој расправи „Томазео као преводилац српских песама“. Доиста, четири деценије пре њега на Томазеове грчке преводе српске усмене поезије скренуо је пажњу италијански научник и преводилац, Емилио Теца⁷. Он је истовремено указао да се у Томазеовој заоставштини налази око четрдесет неиздатих грчких превода наших народних песама⁸. Теза, нажалост, не даје потпуну листу тих у рукопису преосталих превода, већ доноси само четири необјављене и још четири већ штампане песме. Ласкарисов покушај да у Томазеовој заоставштини, која се чува у Народној библиотеци у Фиренци, пронађе те рукописне преводе, остао је без резултата. Преостаје да се потраже, закључује Ласкарис, међу папирима самога Теце, који се чувају у Марцијановој библиотеци у Венецији.⁹ Уколико се пак Томазеовом рукопису и овде утире траг, помишљамо да су можда његови необјављени грчки преводи наших народних песама делом застали негде у редакцији часописа „Hrysallis“, у коме их је укупно четрнаест објављено. Наиме, издавачи овог атинског часописа најпре су објавили седам Томазеових превода¹⁰ и пропратили их предговором: „Са задовољством објављујемо следеће пе-

⁵ N. Tommaseo e G. Capponi, Carteggio Inedito — dal 1833 al 1874 — per cura di J. del Lungo e P. Prunas, vol. III. — Il secondo esilio — Corfù (1849—1854). Bologna 1920, Prefazione, p. IX, где је назначено да је Томазео на Крфу провео од 30. августа 1849. до 2. маја 1854.

⁶ M. Σιγούρου, 'Ο Σολωμός ἐν Κερκύρα. „Παναθηναϊка“, 14 (1907), 140—147, 207—216; о сарадњи Томазеа са Соломосом посебно на стр. 210—211. — Κώστα Καϊρόφουλα, 'Ο Σολωμός καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. „Ἑλληνικὴ δημογραφία“, "Ἔτος Ε', τεύχος 97, σελ. 209—212.

⁷ E. Teca, Dei canti serbi tradotti in greco da N. Tommaseo. „Atti e Memorie della R. Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Padova“, VII (1891), 387—408. Наведено по М. Ласкарису, Tommaseo traducteur de chants serbes en grec. Communication faite à Prague au Congrès des Philologues slaves le 7 octobre 1929. Extrait, Prague 1930, 3, № 3.

⁸ M. Ласкарис, Tommaseo traducteur... 3, док исти аутор у прилогу Југословенска књижевност у Грчкој, „Nova Evropa“, 22 (1930), 16. децембар, 370, даје и овај податак: „Томазео је на Крфу превео око педесет народних песама...“

⁹ M. Ласкарис, Tommaseo traducteur... 4.

¹⁰ Χρυσάλλης, II, 269—270.

сме сестре Србије, које је превео . . . Н. Томазео . . . У наредним бројевима објавићемо и друге песме које је (он) превео”.

Те „друге песме” објављене су затим у три наставка, најпре пет¹¹, а онда још два пута по једна песма¹². У међувремену, пре ових двеју Томазеових песама, објављени су преводи Стефана Куманудиса.¹³ Управо то и побуђује на размишљање. Прекинут је најављени континуитет у објављивању Томазеових превода, и наједном је објављено свих петнаест песама у Куманудисовом преводу. Ако се при томе зна да је у заоставштини двојице преводилаца нађене још превода наших народних песама¹⁴, сигурно је онда да их је и до редакције „Hrysallis”-а стигло више него што је штампано. Овде посебно мислимо на Томазеове преводе, који би се стога још могли наћи у неком од атинских архива.

За преводбење на грчки језик Томазео је изабрао само лирске песме и то, како је већ утврдио Ласкарис¹⁵, седам сватовских, једну побожну, три слепачке и једну љубавну песму, једну перашку почасницу и једну тужбалицу (паштровско нарицање за мртвима). Готово све те своје преводе Томазео је дао у грчком тзв. политичком стиху наиме у народном јампском петнаестерцу. Овај стих он је напустио само у четири песме преведене у метру оригинала. То су оне две дуже песме објављене после Куманудисових превода и две краће, чији превод није објављен у часопису „Hrysallis”, већ их је објавио Теца¹⁶. Те две песме су „Паде листак наранче” и „Пораниле бевојке”¹⁷.

Томазеови преводи су доста слободни; он српска имена у песмама најчешће замењује грчким и новим изразима сâм проширује смисао изворног десетерца који тако прераста у грчки народни петнаестерац, као у песми.

Τρέχει ένα λ'αφι παίζοντας στην ράχη στο χορτάρι,
περσότερο τό πάτουνε, παρά ποῦ το βοσκοῦσε.
ὁ 'Ράλλης τ'ὀδηγεῖ στά πλάγια καβαλλάρης.
ὁ Κωσταντᾶς τό καρτερεῖ κάτω στό μονοπάτι,
καί πάρα κάτω ἀπό κοντά, σ'ἀσπρο τό σπῖτι ὁ Γιάννης.
'Η 'Ελληνὴ ἡ κόρη ἀγνάντευε ἀπό τό παραθύρι,
τό βλέπ' ἀπ'τό παράθυρο κι ἀγάλια, ἀγάλια λέει.
„Σῆρ'το, 'Ράλλη, ἀδελφέ, και μὴ φοβερῖσης.
Γιάννη, ἀδελφέ μου, κράτησ'το, Γιάννη, μὴ τ'ἀφήσης.
δεν εἶναι ἐτοῦτο ἕνα θεργιὼ στά δάση ἀναθραμμένο.
ἀναθραμμένο πάντοτε στόν κόρφο τῆς μητέρας,
στόν κόρφο τῆς μητέρας του μὲ ἀδελφί, κι ἀδέλφια.
τᾶν ἀδελφῶν ἀγάλλιασμα, τᾶν συγγενῶν καμάρι”.

(„Χρυσάλλις”, II, σ. 495)

¹¹ Исто, 494—496.

¹² Χρυσάλλις, III, 1865, 212—213, 244.

¹³ Исто, 109—111.

¹⁴ А. Папагеоргиу, нав. дело.

¹⁵ М. Ласкарис, Tommaseo traducteur..., 4.

¹⁶ Уп. Е. Теца, нав. дело, 393.

¹⁷ М. Ласкарис, Tommaseo traducteur..., 7. № 18.

*Јелен попасе смиљ по загорју,
Више га тлачи, нег' што га насе,
Лени га Ранко на коњу тера,
Братац га Веса на друму чека,
А братац Мила код бела двора,
А сестра Јела кроз пенџер гледа,
Кроз пенџер гледа, тијо беседи:
„Терај га, брате Ранко“ не остављај га,
Удри га, брате Весо, не пропуштај га;
Није то звере у гори расло,
Веће је расло код миле мајке,
Код миле мајке, код драге браће,
Код свега рода, код родитеља“.*

(Вук I, № 35, стр. 22)

Понекад слобода Томазеовог превода прелази „у непријатно су-протан смисао“, закључује Ласкарис. Тако у песми „Кад посједају посланије игре“ (Вук I, № 115, стр. 65—66), стих

„Она ј' стидна и мис'она“,

у грчком преводу значи „ћути као да је преморена“ (σιωπῶ σὺν νῆντι κοῦρασιμένη, „Χρυσάλλης“, II, 269). Нашло би се још таквих места, од којих је она илустративнија већ уочо Ласкарис¹⁸.

Ови недостаци, међутим, не умањују поетску вредност Томазеових превода. Према прослављеном грчком песнику и критичару Кости Палами: „Ови преводи доказују да је Томазео владао као артист грчким народним језиком“.¹⁹ Отуда се лакше може схватити заинтересованост коју су ови преводи у Грчкој побудили за књижевност северних суседа. Први већи одјек, у ствари, били су преводи Стефана Куманудиса, који то и сâм признаје у краћем писму упућеном уредницима часописа „Hrysallis“:

„У претходним двама свескама свога часописа објавилисте, лепо чинећи, преводе неких српских народних песама, које је у Италији учинио цењени историчар књижевности Томазео. Читајући их и сâм сам нашао повода да поменем и неке своје сличне преводе, које сам ранијих година направио, а данас вам их шаљем на објављивање. Лепо је, у ствари, с времена на време, да се приближимо природним изворима народне поезије... О мојим преводима нека суде други, а ја напомињем толико да сам покушао да их преведем дословно, а у већини оних које вам данас шаљем одржао сам и метрички ритам оригинала“.²⁰

Преводи Николе Томазеа, дакле, нису усамљени. Већ наредне 1865. године, у истом часопису „Hrysallis“, како смо видели објављује своје преводе Стефан Куманудис. Ако се уз петнаест објављених придода и оних шест превода сачуваних у рукописној заоставштини и штампаних тек 1939, Куманудис је превео двадесетједну нашу лирску

¹⁸ Исто, 8.

¹⁹ Διονυσίου Σολωμού, „Ἀπαντα τὰ εὐρισκόμενα μετὰ προλόγου ὑπὸ Κωστή Παλαμά. Ἀтина 1901, XXVII (Предговор); наведено по М. Ласкарису, нав. дело, 8.

²⁰ Χρυσάλλης, III (1865), 109.

народну песму. У једној рукописној белешци стоји да су ови преводи настали равно сто година пре објављивања, 1839, у време његових студија у Минхену²¹. Овај податак оповргава Ласкарисово мишљење да је Куманудис наше песме преводио у својој младости, док је боравио у Србији и школовао се у Београду.²²

Куманудис најпре, као новогодишње (Της πρωτοχρονιάς) преводи три краљичке песме:

I. „Тројици браће” (Вук²³, № 174, стр. 106—107),

II. „Баку” (Вук, № 171, стр. 105),

III. „Брату и сестри” (Вук, № 175, стр. 107).

Све три наше песме спеване у трохејском шестерцу не ретко прерастају у Куманудисове прелеве, транспоноване јампским народним петнаестерцем. Тако су најчешће једним грчким стихом обухватана два наша шестерца, као у песми „Брату и сестри” —

*Овде нама кажу
Брата и сестрицу;
Сеја на удају,
Братац на женидбу;*

*Јал' га ви жените,
Јал га нама дајте,
Да га ми женимо
Нашом коловођом.*

Ἐδῶ μὰς λέγουν ἀδερφός κάθηται καὶ ἀδερφήτα.
ἢ ἀδερφή ἔναι γιὰ γαμβρό καὶ ὁ ἀδερφός γιὰ νύμφη.
καὶ ἢ νὰ τὸν νυμφεύσετε ἐσεῖς, ἢ δότε τὸν μὰς,
ἡμεῖς νὰ τὸν νυμφεύσωμεν μὲ τὴν πρωτοχορεύτραν.

Сватовске песме (Γαμήλια ἄσματα) дате су у овом избору:

IV. „Код младожењине куће, кад се надају сватовима” (Вук, № 70, стр. 43);

V. „Кад јој међу ваћел на главу” (Вук, № 123, стр. 73);

VI. „Кад изведу девојку” (Вук, № 42, стр. 24).

Куманудис, очигледно, и овде не усваја Вуков редослед песама, већ се држи поступног тока свадбених догађаја. У првој песми, изостављајући наслов и нека понављања, преводилац следи метар оригинала — најпре седмерац, а онда и тринаестерац. У изворном метру — десетерцу и садржајно најпотпуније погођена је овде наведена друга Вукова песма. У трећој пак десетерци прерастају у тринаестерце и четрнаестерце; девојка се више не зове Ружа већ Марија, а мајка ће уместо већма плакати — αἰώνια θὰ λάσχη (вековима туговати).

Под посебним насловом „Друге различите песме” (Ἄλλα διάφορα), нижу се преводи још девет песама, из оног дела који у Вуковој првој књизи бечког издања носи наслов „Љубавне и друге различне женске пјесме”. Куманудис их даје овим редом:

VII. „Три Гркиње и три Грчета” (Вук, № 383, стр. 281);

VIII. „Шта би која најволила?” (Вук, № 447 и 448, стр. 326),

²¹ А. Палагеоргиу, нав. дело, 913.

²² М. Ласкарис, нав. дело, 9.

²³ Уп. Српске народне пјесме, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књига прва, у којој су различне женске пјесме. У Бечу, у штампарији јерменскога манастира, 1841.

- IX. „Срди, да се не срди“ (Вук, № 473, стр. 344),
 X. „Не пиј воде, не љуб' удовице“ (Вук, № 324, стр. 228),
 XI. „По срцу зима“ (Вук, № 311, стр. 220—221),
 XII. „Брат и сестра и тућинка“ (Вук, № 298, стр. 212),
 XIII. „Тешко сестри без брата, а брату без сестре“ (Вук, № 306, стр. 218),

XIV. „Смиљана и вијенац“ (Вук, № 330, стр. 232) и

XV. „Нема љепоте без вијенца“ (Вук, № 460, стр. 336).

Песма „Три Гркиње и три Грчета“ тематски је била изузетно привлачна за преводeње и када јој се не би знао прави извор могло би се поверовати да је то у ствари грчка народна песма. Утолико пре што су изворни дванаестерци и овде пренесени у грчки јампски петнаестерац. При томе је пети стих, од укупно осам колико их има наша народна песма, развијен у два петнаестерца:

Νὰ καὶ τρία Ῥωμῆόλουλα ἔμμορφα παλληκάρια
 διαθαίνουιν ἅλ' ἐκεῖ κοντὰ ἀξέννοιαστα τὸν δρόμον.

(Отуд иду три момчета, сва три Грчета).

Много је чешћи случај, као у песми „Шта би која најволила?“ да се два осмерца слију у један „политички“ стих. Ту су и неке друге измене: Димитрије уместо Ранка, најстарија девојка жели појас, а средња прстен, уместо обратно како је у песми 448.

Једну од илустративнијих песама о томе како српски десетерац у грчком преводу лако прелази у петнаестерац и како се врши замена географских појмова, Мореја уместо Босне, а Румелија за Херцеговину, доносимо у паралели са Вуковим текстом „Срди, да се не срди“:

*Срдо моја, не срди се на ме;
 Јер ако се ја расрдим на те,
 Сва нас Босна помирит' не може,
 Ни сва Босна, ни Ерцеговина.*

(Μοῦρηόουρα μου, τί 'κάκλωσες; μὴ δὰ μὴ μὲ κακίονης,
 γιὰτὶ ἀνίσσας καὶ ἐγὼ κακιάσω μετ' ἐσένα,
 δὲν εἰμ' ὁρεῖ μὰ τὸν θεὸ νὰ μᾶς ξαναγαλήση
 οὐδ' ὁ Μωρεῖας ὀλάμερος κ' ἡ Ῥούμελη ἀκέραια).

Преосталих осам песама Куманудис је превео дословно према оригиналу — стих по стих се и у грчком преводу нижу наши десетерци, осмерци, дванаестерци.

Међу Куманудисовим рукописима нађено је и ових шест превода:

1. Радост изненада (Вук, 315, стр. 222—223),
2. Свети Никола (Вук²⁴, № 22, стр. 99—101),
3. Лово и Марија (Вук, № 287, стр. 197),
4. Сестра отровница (Вук, № 302, стр. 215),
5. Кад долазе сватови (Вук, № 17, стр. 12) и
6. Наук Беојци (Вук, № 107, стр. 59).

²⁴ Исто. Књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије. У Бечу, у штампарији јерменскога манастира 1845.

Готово уз сваку од ових песама стоји да је преведена „у метру оригинала, а он има 24 (16, 26) стихова“. За песму „Кад долазе сватови“ каже се: „Дословно према оригиналу“ (Κατὰ τὸ πρωτότυπον ἀκριβῶς) Једино песму „Свети Никола“ не прати никаква белешка, јер је она преведена тек од шеснаестог стиха до краја. Нетачна је, на крају, белешка да је „Науκ Βεωјци“ песма „у 19 стихова“ (Εἰς 19 στίχους) — уместо у 12. То је у исто време и једина иста песма коју су превели Томазео и Куманудис, па је доносимо уредом и у целини као илустрацију њиховог преводилачког приступа.

Ὅμορφο πρᾶμα νὰ κοιτᾷς τὴ νύφη μας τὴν νύχτα.
Ἡ νύφη κάφεται κοντὰ εἰς τὸν ἀνδραδελφὸ τῆς,
ἔχει στεφάνι στὰ μαλλιά καὶ τὸ γαμβρὸ κοιτάει.
Λέει ὁ γαμβρὸς. „Τὶ μὲ κοιτᾷς, ὦ ἀκριβὴ ψυχὴ μου;
— Κοιτάζω σέ, ποῦ ἔδωκε ἡ μοῖρα νοικοκύρη,
γιὰ νὰ μοῦ πῆς πᾶς ἤμπορῶ τῆς μάννας σου ν'ἀρέσω.
— Εὐκόλα, κόρη μου, μπορεῖς τῆς μάννας μου ν'ἀρέσῃς.
Πλάγιαζ'ἀργά, σήκω ταχιά, φοροκάλιζε τὸ σπῆτι,
φέρε νερὸ καὶ τὰ μαλλιά κτένιζε τὰ ξανθὰ τῆς“.

(„Χρυσσαλλίς“, II, стр. 495 прештампао Теца стр. 392)

Τὶ καλὸ νὰ βλέπῃς τὸ βράδυ
Δίπλα στὸν παράνυμφον τὴν κόρην
Πᾶς ἀπ' τὸ στεφάνι ὑποκάτω,
Κρυφτὸ ρίχνει βλέμα στὸν γαμβρόν τῆς.
Κι' ὁ γαμβρὸς τὴν λέγει αὐτὰ τὰ λόγια:
Τὶ μὲ βλέπεις νύφη καὶ ψυχὴ μου;
Σὲ κυτάζω ἀφέντη καὶ καλέ μου,
Νὰ ἰδῶ τί μάθημα μοῦ δίνεις,
Πᾶς εἰς τὴν μητέρα σουν' ἀρέσω; —
Εὐκόλα θ'ἀρέσῃς τῆς μητρός μου
Πλάγιαζε ἀργὰ καὶ πρᾶϊ ἔλπινα,
Σάρονε τὴν αὐλὴ καὶ νερὸ φέρνε,
Κτένιζε καὶ τὰ ξανθὰ μαλλιά σου. —

(Στ. Κουμανούδης, „Νέα Ἑστία“, 26(1939). 913)

*Λεпо ти је под ноћ погледати
Где девојка седи код девера,
Испод венца младожењу гледи!
Њој говори млади младожења:
„Што ме гледаш, драга душо моја?“ —
„Ја те гледам, сућен господару,
Какав ћеш ми сада наук дати,
Како ћу ти мајци уговети.“ —
„Лако ћеш ми мајци уговети:
„Доцне легни, а рано устани;
Двор помети, и воде донеси,
И очешлај своју русу косу.“*

И визуелно се већ лако уочава колико је Куманудис остао ближи нашем изворном десетерцу, насупрот Николи Томазеу чији је превод углавном прилагођен грчком народном певању. Више таквих

паралелних примера свакако би поузданије илустровали одлике ових првих и са извора учињених грчких превода наших народних песама. При томе је занимљиво подсетити на ону не баш случајну околност да међу објављеним преводима двојице преводаца нема више ни једне наше исте песме. А њих је свакако било још, после селекције коју је обавила редакција часописа „„Chrysallis““. Очекујемо, стога, да се у грчким, односно атинским архивима још може наћи који овакав превод Николе Томазеа, а можда и Стефана Куманудиса.

CHANTS POPULAIRES SERBES DANS LA TRADUCTION GRECQUE DE NICOLAS TOMMASEO ET STÉPHANE KOUMANOUDIS

Résumé

Les auteurs grecs insistent souvent, dans leurs écrits, sur le fait que la poésie populaire de leurs voisins Serbes est, hélas, inconnue en Grèce. Les traductions ne sont pas nombreuses et celles qui sont traduites ne sont pas ces chants le plus beaux que Joannis Pervanoglou avait en vue dans son étude „Sur la poésie populaire serbe“, lorsqu'il observa qu'il serait bon „de traduire quelques chants serbes afin que les Grecs apprennent mieux combien leurs voisins serbes leur ressemblent...“. De là, les traductions par Nicolas Tommaseo et Stéphane Koumanoudis, publiées presque simultanément et dans la même revue „Chrysallis“ (1864, 1865) ont une valeur historique plutôt que littéraire.

Pendant son exil quinquennal dans l'île de Corfou, notre compatriote de Sibenik, Nicolas Tommaseo a appris à connaître le mouvement littéraire de l'école poétique „ionienne“, rassemblée autour du poète national grec Dionisios Solomos, et dont le caractère par excellence était le culte de la langue et de la poésie populaires. Encouragé par Solomos, Tommaseo a traduit un certain nombre de chants populaires lyriques serbes en grec. Tommaseo lui-même raconte qu'il avait montré à Solomos sa traduction grecque d'un de nos chants populaires et que celui-ci l'avait trouvée très belle.

Tommaseo a choisi pour la traduction uniquement les chants lyriques et cela, comme l'avait déjà indiqué M. Lascaris, sept chants nuptiaux (épihtalames), un chant pieux, trois chants chantés par les chanteurs aveugles et un chant d'amour, un chant bachique de Perast et un chant funèbre (lamentation sur le mort de Perast). Tommaseo a donné presque toutes ses traductions en vers dit politique, c.à.d. en vers populaire iambique de quinze syllabes. Il a abandonné ce vers en quatre chants seulement, traduit en mètre original. Les traductions de Tommaseo sont assez libres; il substitue, le plus souvent, les noms grecs aux noms serbes dans les chants et par de nouvelles expressions il élargit le sens du vers décasyllabique original qui, de cette façon-ci, se transforme en vers populaire grec de quinze syllabes.

Ces défauts, pourtant, ne diminuent pas la valeur littéraire des traductions de Tommaseo. D'après le célèbre poète et critique grec

Kostas Palamas — „ces traductions prouvent que Tommaseo possédait la langue populaire grecque en artiste". De cette façon, il est plus facile à comprendre l'intérêt que ces traductions avaient éveillé en Grèce pour la littérature des voisins septentrionaux. Le premier écho important étaient, en effet, les traductions de Stéphane Koumanoudis qui le reconnaît aussi lui-même dans une brève lettre adressée aux rédacteurs de la revue „Chrysallis".

„Dans deux fascicules précédents de cette revue vous avez publié, et c'était bien fait, les traductions de quelques chants populaires serbes qu'a fait en Italie l'éminent historien littéraire Tommaseo. En les lisant, je fus motivé de mentionner quelques unes de mes propres traductions semblables que j'avais faites au cours des années précédentes et je vous les envoie aujourd'hui pour les publier. C'est vraiment beau de s'approcher, de temps en temps, des sources naturelles de la poésie populaire... Que les autres jugent sur la valeur de mes traductions et je me limite à faire observer que j'ai essayé de les traduire littéralement et dans la plupart de celles que je vous envoie aujourd'hui j'ai même gardé le rythme métrique de l'original".

Koumanoudis a traduit vingt et un chants lyriques serbes. Dans une note autographe est dit que ces traductions ont été faites précisément cent ans avant leur publication, en 1839, au temps de ses études à Munich. Cette donnée réfute l'opinion de Lascaris que Koumanoudis avait traduit nos chants dans sa jeunesse, pendant son séjour en Serbie lorsqu'il fréquentait l'école à Belgrade.

A l'opposé de Nicolas Tommaseo dont la traduction est mieux adaptée à la poésie populaire grecque, Koumanoudis reste plus proche de notre décasyllabe original.

Бошко НОВАКОВИЋ
Филозофски факултет
Нови Сад

ПИПЧЕВА ПАНОРАМА СВЕТА

„Ту су живели и даље предели и ликови из оне мале сарајевске панораме у којој сам први пут осетио неугасиву љубав за широки свет“.

Иво Андрић: *Панорама*

Посебан значај приповетке Панорама у свеукупном делу Ива Андрића проистиче из особености њене структуре. На ту особеност скренуо је пажњу и сам писац, али не само једном појавом која може бити искључиво композицијског карактера него нечим много значајнијим. Кад се у „Просветиним“ Браздама 1958. појавила књига Андрићевих изабраних приповедака, из подесног предговора Риста Тошовића читалац је могао сазнати да је писац „између многих својих драгуља сам неколико одабрао за ову књигу“. Тиме што се писац појавио и у другој улози, као састављач избора, учињен је, ипак, неки изузетак. Писац је ту, у суштини, постао и уредник своје књиге. Уредник са непорецивом меродавношћу, упућен у уметничка стремљења и стваралачке тајне аутора на најприснији начин, Андрић је ту био пред могућношћу да избором оствари нешто ново, један нов поглед којим зрачи целина, једно виђење света из сочива у коме се преламају многоврсна различита светла, једно осећање човекове судбинске ситуације у замршеним и хаотичним поремећајима. То што је Андрић учинио као састављач избора био је пресек његовог приповедног стварања од 1918. до 1958, пресек превасходно занимљив у настојању да се обухвати цела скала мотива, са њеним богатством звукова и њеним раскошима маркантних ликова, са трагичним, хумористичким, драмским, чудесним сценама животног протока у времену.

Тај пресек, просторно нужно и неизбежно ограничен, садржи петнаест приповедака. Међу њима су неколике без којих се Андрићева приповедна уметност не може уопште замислити: Пут Алије Берзелеза, Смрт у Синановој текији, Мустафа Маџар, Аникина времена, Жена на камену. Испод њиховог громадног врхунца нешто су ниже, за неку малену нијансу, али још увек ту, у горњем делу: Зостављање, Мила и Прелац, Осатичани, Панорама. Трећи део приповедака из избора овде је не по својој уметничкој репрезентативности, већ

по концепцијској погодности. Са друге стране, у овом избору нису и оне приповетке којима се ван сваке сумње обележава највиша лествица пшчвеог уметничког домета, као, примера ради, Мост на Же-пи, Бајрон у Синтри, Леговање на југу, Мара милосница, Чапа, Јелена, жена које нема, Прича о везировом слону и неколике друге од којих би се, опет, могао направити један други пресек, а нимао слабији од поменутог. Наравно, и неки трећи такав. У чему је ствар?

У распон од Пута Алије Берзелеза као уводног приповедног тона до Панораме као завршног акорда једног симфоничног животног бруја стала је шаролика драматична историја засићена људским поразима, али и прочишћена сазнајним одблесцима о дубинама људском поимања. Сваком од ових приповедака изабраних за збирку Андрић је одговарао на једно питање, увек изникло из преплета смисла и бесмисла, добра и зла, вере и сумње, вида и провида. Тако се предели светла и таме не појављују наизменично, него се поклапају у пре-кривању, спорећи се упорно и жестоко за превласт. А у тим пределима људи су увек пред тајнама нагона и страсти, пред загонеткама од онога што их окружује и онога што носе у себи. Већ је Берзелез — легендарни јунак — збуњен и пометен питањем на које узалудно тражи јасан одговор: „Зашто је пут до жене тако вијугав и тајан, и зашто он са својом славом и снагом не може да га пређе, а прелазе га сви гори од њега?“ И у тим недоумицама је и трагика и комика јуначине која мегданима посведочава властиту силину, а гласом љубави постаје неко други, онај који „дио свој вијек пружа руке као у сну“, потпуно немоћан тамо где, на некој неухватаљивој граници, престаје деловање бојне славе.

У Андрићевој композицији, одмах после причања о Берзелезу, стоји приповетка Смрт у Синановој текији. На први поглед све је ту врло различно: према безазленом јунаку Берзелезу, сазданом од чула и жестине, стоји Алидеде, аскет и мудрац, човек другог света и другог начина живота, сав спиритуалан и загладан у тајне и вирове бића, па су даљине између њих непремостиве. Али кад се дубље уђе у смисао последњег, предсмртног биланса који Алидеде чини на крају овога светог и умног живота, онда наједном сине појава једне мотивске блискости. Јер, у суштини, и Алидеде стоји пред тајном жене, само на други начин и у осветљењу свога безгрешног живота. Његов интимни промашај је у забораву и превиду основних и непроменљивих закона живота: „Заборао сам да жена стоји, као капија, на излазу као и на улазу овога света“. Сазнање да се човек рађа у греху и да му је то зла судбина, коначна је горчина славног човека. Две славе — једна јуначка, Берзелезова, и друга, савршенство дарова у Алидеду — тамне пред узбудљивим и нерешљивом тајном. Тамне свака на свој начин, али блиске двострукошћу огледала: споља су ликови силног јунака и изузетног узора, а унутра, у невидљивој дубини, поражене људске слабости и обнажене људске немоћи.

И Мустафа Маџар је победилац у бојевима и поражен у сазнањима. „Свијет је пун гада!“, мучна и разорна мисао која је пратилац свих његових мучења у лудилу које га све више и неодољивије хвата, коначно ће га отуђити од људи и нормалног облика живота. Фино ткање приповетке Напаст опет је у простору где је појава жене из-

вор немира и чудеса, па је фра-Стјепан трећи поред Берзелеза и Алидеде пред тајном вечитог женског. То је, заправо, треће лице једне исте тајне, која је изнад психологије и образовања, изнад религије и рационалних људских поимања. Велика приповетка Аникина времена, која већ и својим изражајним насловом сугерише епску пројекцију женине власти кад она из простора прелази у време, открива чак и у попу Вујадину „тајну стварност, пуну муке и горчине која се претвара у мржњу”, а у целој својој структури постаје узбудљива фрмска у трагичној игри нагона. То је једна од оних приповедака које саме представљају читаву област психолошких и чулних бесова у жени п.врећеној и рањеној у корену свога изневереног бића. То биће се, као и Мацарево, отргло и отуђило, одметнуло се до неухватљивих граница, претварајући се из узора лепоте у симбол зла и уништења. Змија је прича о контрастима и пропорцијама: контрасти су девојке из два света, једног сјајног и лагодног, другог убогог и заостаог; пропорције су кад љубавни болови младе Бечлике губе своју тежину сучени са грчењем од змијског уједа. Пред неутешном сликом беде и немоћи цела ситуација мења своју природу и од љубавног јада младе, лепе девојке из угледне породице наједном је тежиште пренесено на слику Босне у којој оронула појата личи на трагичну кулису. И шта је сад живот?

Двострукост човекове природе и обмане које могу да проистекну из варљивог изгледа човековог нормалног понашања, те појаве тематског средишта уз друге из истог простора менталитета, психе и карактера, чине приповетку Зостављање суптиалном аналитичком студијом нарави и односа. Ту, у браку Андрије Зерековића, траје једна игра дана и ноћи, игра у којој срећени трговац, „миран и узоран”, постаје ноћу мучитељ своје жене Анице, тражећи од ње да, као слушалац, буде стрпљиви сведок његовог преображавања у великог и свемоћног човека. Сва је игра у бујној машти неугледног човека који сам себи отвара пролазе и прелазе у неки други свет, у коме његов ум и његово искуство чуда чине и стварају га моћником о коме само свет не зна. Међутим, то што је у Андријиној игри лек за његову убогост и спас за његова одрицања, постаје неиздржљиво мучење за жену приморану да слуша и подноси сваконоћно убиствено капање сулудих снова и визија. За Андријево дубинско схватање разорног унутрашњег дејства тога невидљивог мужевљевог зостављања карактеристично је како он издвоји час људске одлуке до границе усијања кад се више не може. Писац каже за Аницу: „... претурела би године, али није могла да прегури сате и минуте.” Дакле, у психолошком поимању супротно од онога што човек очекује од сусрета са временом: године су процес неизменљив који се или прима за истрајавање или се под његовом тежином неминовно пада, а само су сати и минути још они делићи времена у којима може да се слободније очигује човекова воља и оствари одлука. Колико је то на граници човекове моћи и немоћи — ствар је карактера, духа отпора, активних животних нагона. Аница ни не мисли да објашњава целом свету (шта се њему може објаснити?) каква је њена ситуација; она, нарочито, не може више да носи тај терет понижења који мрви њено људско достојанство до најдубљих корена. Брак је ропство из кога треба бежати по сваку цену; наравно, њен брак, тако варљив за околину и тако сви-

реп за њу. Бити слободан! — то је једино животно светло за Аницу.

Приповетка Мила и Прелац — структурално у преплету сећања, љубави и смрти — првенствено је узбудљива својом супериорном усклађеношћу различитих елемената тематских рукаваца и приповедног ткива. Описи трију смрти рачвају се смером супротним од значаја њихових носилаца. Највише места дато је ономе који је у животу имао најмање добра и среће: малоумни Ђоркан умире смрћу осветљеном тихим и благим осећањем коначне слободе, стасити млади бескућник Прелац губи живот у буну пијанства и уклетог притиска немаштине, лепа тетка Мила умире готово нечујно, као биљка, а од свега остаје у дечаковом сећању само звук звона и мирис вуне и душека „као сиви, пространи предели у којима ништа не ниче и не живи.”

У краткој причи Прозор открива се биће дечаково рањено незаслуженом и неправедном казном као првим суочавањем са суровостима и сложеностима људских односа и ћуди. Приповетка Знакови занимљива је пре свега својим сликањем поремешених стања насталих у свести човека лишеног љубави, а жељног ње и њених чари. Те две приче су као прелаз ка приповедно-медитативном драгуљу Жене на камену. У средишту те упечатљиве приповетке је мучан тренутак сазнања о доласку старости. Сама по себи, ова тема би могла личити на безбројне друге сличног карактера, али се она издваја у властиту лепоту сумом оригиналности којом је прозрачена цела приповетка у свим слојевима структуре. Мотив полази од савременог култа „сунца и тела, коме све више служи све већи број људи нашег времена”. Позорница је стеновита обала са купачима преданим уживању. Андрићева мисао, радознала у откривачком напону, застаје и засветли пред живописним приказом:

„Шта живи и кружи у женама и људима који у разним положајима леже непомични на каменим плочама мале плаже под августовским сунцем? У сваком од њих је цела ова ватрена васиона, и сви они заједно губе се у њој, са свим оним што јесу и што хоће. Нико ни за ког не зна, нико не помишља и не слуги шта се дешава у створењу које, слично њему, лежи на три корака одстојања”.

Уз ово питање универзалног смисла, уз питање о микрокосмичким тајнама које у бићу човековом „живе и круже”, иде и скептична тврдња уобличена у тврдој негацији: „Нико... не зна, нико не помишља и не слуги...” Али да та одсечна заменица не може да опстане у својој целовитости посведочава се већ пишчевом имагинативном интервенцијом: има неко ко зна, неко ко слуги и помишља, онај који у стваралачком напону дослућује, домишља и дознаје тајне људског бића изгубљеног у тоталном нехату света и затвореног у властиту одбрамбену љуштuru. Тиме је Андрић одшкринуо врата своје мајсторске радионице, сведочећи како се већ у самом методу праћења унутрашњег процеса од тренутка појаве до куминационог раскршћа очитује оно што је запретани смисао или, на други начин, како се баш у одсликавању жива материја људског духа хармонично уграђује у оквире метода. То, међутим, у приповести није једини тренутак у коме писац указује на елементе властите поезике: њих има више у јединственој приповедној симбиози, од филозофије до естетике и од искуствене мудрости до делотворне имагинације.

Јер, писац је овде суочио жену са различитим видовима времена: у младости време је Марти А., „оперској певачици на летовању“, било одан савезник и веродостојан сведок њених тријумфа у расцвету лепоте. Неосетно а неумитно, оно се претворило у подмуклог издајника и суровог противника: сад уништава оно што је раније неговало. Између тих двеју временских одредница — „раније“ и „сада“ — постоји оштра и, наизглед, несводљива супротност. Ипак, граница није видљиво повучена. Истина је да је писац тренутком у коме петнаестгодишња Марта обнажује своју ногу и стегно на баштенском зиду и тако наге их показује старом Матији („Старом“ — тада педесетгодишњаку!) у неупоредивом блеску девичанске лепоте, створио једну од најсугестивнијих сцена српске литературе, неодољиво чедну у природној кокетерији и на граници нестварности, на граници сна о лепоти и њеног носиоца. Истина је, међутим, да је писац осветио Марту у „полусећањима и полусновима“, у тренутку када се четрдесетогодишњој уметници чини да је њено тело проклето, јер се и оно „одметнуло и постало јој непријатељ“, друкчије, али не мање раскошно. Зрела лепота је неупоредив степен склада боја:

„То су те жене које имају у највећој мери развијено, као урођено, осећање за боје и склад боја. Оне, као биљке, говоре и живе бојама. Око таквих жена боје просто певају, али нечујно тихо и тако складно да је то више као део васионске хармоније, сведен на меру женског бића и моћ наших људских чула. Такве жене као да извлаче из природе нове боје и стварају између њих нове односе и преливе.“

Какво чудесно виђење: „Део васионске хармоније“! Има ли ласкавије похвале? Ако не ниже тријумфе и не бере уздахе дивљења, уметница још није поражена до стида и рушевине. Из те утешне извесности још упечатљивих дарова живота избија Мартино сазнање, које је и пишчева искуствена порука, на рубу универзалног осећања човекове ситуације:

„Не кидати људо живот, не делити га на младост и старост. Предати се сав простим а великим стварима које се не мењају, бар не тако брзо, стени на којој си, сунцу, модрини неба над сестринском, тамнијом модрином мора. Збрисати сваку мисао и поређење и оцену, изгубити се без жеље и мере. То је добро.“

То је добро, јер је доступно човеку; то је добро, јер укључује прихватање „тихог ткања“ времена, одстрањујући патње због његове разорне неумитности. Само, то мирење са неизбежностима, није фаталистичка предаја: оно је свест о стваралачким потенцијалима бића, о неуништивом дејству човекових стремљења и жуђи, о томе да је уметност бити оно што јеси. Тако дејствена свест још увек има могућности, или је човек у могућности да се користи њеним добротама, за стварање тихе среће и снажног мира:

„Осећа се лака а велика и моћна као свет који се вечито мења и увек је исти, мирна и срећна у окриљу доброг тренутног затишја“.

Тако је *Жена на камену* светао круг драматичног колоплета судбине, ужарен пропламсај у коме се трагичне неподударности постепено гасе до смираја који бићу открива његове нове плодноне снаге.

Тако је, још, *Жена на камену* једна симфонија са неизменичном појавом пламе и осеке животних дарова, али уз сазнање о далекосежности и целомудрости природног ритма трајања.

Приповетка која следи после ове жуборне мелодије жениних стрепњи и нада, *Затворена врата*, сасвим мења позорницу збивања. Ту се композиција у потпуности разбија, јер према сунчаном миру плаже на мору сада је стан у окупираном Београду, и илегалац у њему, по невољи склоњен код робаке која, међутим, брани варљиву сигурност своје деце, ма и по цену моралне и људске издаје. Једно од стравичних искушења: кретање од разборитог човека до махните кукавице. Још је друкчија прича *Екскурзија*. Она својим личностима и својом темом припада области прича о деци, њиховој психологији, њиховом бујању живота, сновима, расположењима, малим драмама. И ове две приче чине, опет, мален мост за прилаз и монументалнијој грађевини каква је приповетка *Осатичани*. Са више тематских средишта — „осатичко пропнићање“, „осатичка фантазија“, „двоструки подвиг“, „велика парница“ — *Осатичани* као приповетка имају и посебан значај у извајредно високој оцени којом писац уздиже мајсторство као једну од најтрајнијих вредности људског живота. Овде не постоји прилика за двоумљење: мајсторство у струци, у занатима, природно, али и мајсторство у сваком послу који човек врши, у сваком задатку који му је поверен, у свакој уметности. Андрићево виђење непропаљљивог значаја мајсторства остаје једно од најхрабријих и најоптимистичнијих места целе његове раскошне мисаоне обухватности: „Бити радник и мајстор, човек од посла! Ничег бољег ни поузданијег у овом животу у ком много добра нема, а поуздано није ништа“. Фундаментална вредност мајсторства може бити изражена и подгивом, али његова трајна суштина је у морално чистој и здравој основи за стварање постојане људске равнотеже. Пишчев трактат о организацији која стреми ка савршенству претвара се у дивљење оној хармонији чије дејство и побољшава и улепшава живот („Ако тако радиш, све око тебе ради с тобом и све ти помаже, свака алатка ти је пријатељ, свака промена путоказ, а материјал под руком послушан; све иде без грешке и застоја, или боље речено: свака грешка се поправља и сваки застој надокнађује“), испуњавајући га на најпогоднији начин.

Атмосфера мале вароши, неухватљиве покретачке снаге маштања којим се разбија монотонија живљења, украштање лажи и истине у неку трећу реалност, људи пред загонеткама и загонетке у људима, нарави и обичаји оригинални ликови и много шта друго спаја се у посебно јединство карактеролошке структуре. У том смислу *Осатичани*: су и суптилна аналитичка студија и динамична игра изузетног менталитета, историјски пресек једног времена и рељефни записник једне интриге, причање у супротстављању достојанства и шеретлука, људског подвига и намерног потирања вредности. То је цео један шпиролик угао Босне, врло занимљив и врло особен: уз гравничку вишеградску и сарајевску хронику ова, осатичка је складна допуна у богатој фресци виђења животних лица и друштвених кретања узнемиреног света.

И, најзад, приповетка *Панорама* у двоструком дејству: самосталан приповедни текст и део који целини књиге урезује неке своје цр-

те. То је једна од оних приповедака из области дечјег или младичког света којом се продорно и пространо улази у психологију раног човековог доба. Том својом природом она је једна од најважнијих карика у ланцу пишчевих сећања из детињства и има стожерно место у кругу приповедака *На обали, Књига, Прозор, Мила и Прелац, Деца, Кула, У завади са светом*. Дубљи значај *Панораме* као приповетке несумњиво је у томе што она уводи читаоца непосредно у сам унутрашњи склоп стваралачког поступка. Андрић се овде не понаша према читаоцу као вањском посматрачу, него као сараднику, позивајући га да заједнички прате којим средствима први утисак нараста до развијене приче, проналазећи на том путу подесан облик за коначну форму и кристализацију целине. У основи је једно питање, саображено духу сваког уметничког ствараоца:

„Шта је свет, стварни свет са живим људима и њиховим међусобним односима израженим у имању и сили и власти, у новцу и рачуну, а шта слика света са својим богатством, лепотом и радошћу?”

Слика света! Како човек долази до ње? Каквим способностима мора да располаже? *Мора* ли располагати? Књижевни историчари и критичари наводе да је полски писац Владислав Рејмонт гледајући као незнатан железнички службеник возове који, дању и ноћу, непрекидно тутаје поред његове мале успутне станице и одвозе некуд путнике, постављао себи узбуђена питања: куда сви хрле? за чим иду? ко је све ту? и да су та питања била прве клице сазнања света потоњег уметника. Како је слику света стварао Толстој? Којим све немирима у себи и поводима око себе? Како су је стварали други, безбројни — Андре Жид, Томас Хардн, Ернест Хемингвеј, данас Габријела Гарсија Маркес? Из огромног мноштва различитих побуда које усмеравају на стваралачку стазу Андрић је издвојио једну могућност, једну личну ситуацију која не садржи никакав рецепт, већ одсликава тражилачки немир духа. Дечаку на ивици сиромаштва било је мало, сасвим мало потребно па да у њему затрепере невидљиве опруге. Има једна реченица која је велико упутство значајног писца. Она гласи: „Ја сам своју панораму света носио у себи”. Реченица је вишесмислена. Она може да значи да је писац носио у себи ону панораму коју је доживео на фотографијама, али може да значи — и то са више убедљивости — да је панорама света већ постојала у њему, већ живела свој бујни и титрави живот, па је соучавањем и откривањем у старинској дрвеној панорами та његова слика света постајала само богатија и неодољивија. Кад је она једном засветлела у дечаку, сарајевском гимнзисти, никад више није се гасила ни нестајала: напротив, само је увећавала своје димензије и све сигурније утирала стазу стваралаштва. Андрић би и без те „Панораме свијета” мршаваг Аустријанца и његове дебеле жене постао писац, и био би велик, јер је само такав могао бити, али његов дечачки доживљај је занимљив превасходно својим многоугаоним осветљењима.

Доживљај панораме у дечаку био је толико плодотворан и силан да је утицао на промену самог смисла и стила живота. Потиснута је свакодневна реалност, а уместо ње се победнички наметнула друга, светлија и узбудљивија. Сећање зрелог човека води нас пред дечаково сазнање: „Све што је дотле значило мој стварни живот тонуло је

у непостојање. А све што сам читао у романима и градио у машти, све се могло повезати са овим сликама". Једно „видно поље" постајало је чаробан прозор у бескрајну лепоту и величину света, а тиха шкрипа механизма у дечаку је брујала као „музика сфера". Али цео тај доживљај, који је био права срећа, истинска чаролија, чудесна промена живота, имао је и своје наличје. Дечак је попуштао у учењу, имао неспоразуме са професорима, са мајком, са суседима, и због те страсти, те чудне дроге која је овладала бићем, изневеравао је дужности свакодневног живота. Све је врхунило у преплитању сна и јаве („... јер ни сам не знам тачно шта се од тог света дешава у сну, а шта у будној машти."), двеју реалности или двеју равни живота које се међусобно споре о превласт. Епизода са најбољим другом у школи, Лазаром, ту је да још више нагласи неспојиве супротности не само у доживљају у целој духовној структури, у односу према свету, у могућностима виђења. Лазар — то је приземно, практично, сува логика и сув разум. За њега у панорамама нема ништа све је својење на приказ неколиких слика које заслужују само тренутан, овлашан, готово незаинтересован поглед, не остављајући никакав дубљи утисак. Разуме се — ово су драстични екстреми између фактографских граница и моћне маште, што је, на други начин, још и разлика између способности репродукције и дара за стварање нових облика света.

Из прегршти слика које претежно интонирају неке трајне љубави пишчеве према пределима, градовима, трговима, као што је она незаборавна португалска са Лисабоном и Синтром, и чаробним португалским рибаркама, Андрић је изабрао једну мирну, статичну, обичну. То је парк у Рио де Женеиру и у њему муж, жена и њихова девојчица. Уз те опште ознаке иду још и посебне: муж има штап, жена сунцобран, а девојчица дрвени обруч. Просечан гледалац, баш и онај лазаревског типа, волео би да та тројка прохода, да говори, да се смеје, трчи, радује се или брине, али они на слици остају такви какви су, непокретни, немүшти, далеки и страни. Слика је, дакле „мртва" (мада су се фотографије у панорамама рекламирале као „живе слике" због тога што су ишле у круг својим спорим ритмом) за гледаоца. И баш ту настаје велико разлижење; за писца је слика нешто друго, магновен подстицај за рад имагинације, па из статике може да се ишчаури жељна динамика. То што личности на слици остају непокретне, кривица је гледаоца; за писца оне су врло изражајне, присне, јер, по пишчевом уверењу њему „није тешко замисли да они и ходају и говоре, иако су неми и непомични". Писац је сад заслужан што — вођен својим стваралчким даром — може да испреде наставак какав жели: та „мртва" фотографија оставила је писцу слободу опредељења. Он то и каже:

„И ја замишљам! А тако је боље, јер да стварно имају способност хода и дар говора, они би брзо изговорили оно што имају да кажу и прешли ову сунчану алеју, и целој чаролији био би крај. Ко зна какав крај! А овако, они ходају кад ја хоћу и говоре оно што ја желим, и кад зажелим. И све то без краја, без горке помисли на крај! Срећа као постојање, задовољство које траје непомућено".

Почесто горак од живота-крвника, скептичан пред налетима зла и намучен људском бедом, Андрић је на овом месту кликнуо од уну-

трашњег таласа среће као последице слободе, он „среће као постојања”, као идентитета испуњеног и плодног живота. Изразио је ту без двоумљења и „задовољство које траје непомућено”, јер је у пишчевој стваралачкој моћи садржана не само она савршена организациона схема мајсторства већ и градилачко виђење будућности и нових облика света. Тиме се у Андрићевом делу још једном посведочава да је уметност моћна одбрана од свеколиког зла. У преображајној моћи уметности, у њеном маленом деловању не само на естетичном него и на моралном плану, налазе се неки од елемената за неварљив ослонац човеку. Писац се, отуда, осећа као дужник старинској панорами из детињства, јер га је она окрепила сазнајном храброшћу, учвршћујући га за истрајност на путу људских и стваралачких искушења. Цела приповетка забруји својим исповедним крајем, својим свечаним тоновима упечатљиве искренности, својим смиреним оптимизмом, да би на завршетку писац изишао из уобичајене уздржаности и допустио себи израз интимног људског поноса због оствареног живота:

„Била је скупа и тешка та страст, али ја сам је плаћао радосно и нештедимице, не више никленим грошевима него најбољим делом себе. Па ипак, ја сам њен дужник, и остаћу то до века, јер слике света које сам видео или наслутио не могу бити никад довољно плаћене. Оне ме носе и подижу, и везују за живот, и доказују ми увек поново да лутајући годинама светом нисам уладо снагу губио”.

И најзад, један тих свод за личну изузетност. Наратор каже да је у зрелим годинама „сазнао целу истину о панорами својих дечачких година”: панораме су већ и тада биле застареле и њихову пропаст ништа није могло зауставити. Долазило је ново време, са новим проналасцима и техничким тековинама, наметљиво и безобзирно, потискујући све што више није одговарало укусу и потребама младих нараштаја. Све је то знао онај који прича причу, па ипак, он се није предавао: чувао је неку дирљиву и одану приврженост застарелој панорами, уживајући и у позним годинама, повремено, у „музици сфера” која га прати и прожима. У јасности те ситуације изузима се један човек:

„Све то није могло да утиче на мене. Кад већ готово нигде у свету није било таквих забава, мала, старинска панорама радила је у једном човеку”.

Тако су се једна љубав, једна страст и једна верност супротставили општем хуку времена, негујући своју тајну и своја захвална откровења. Јер, и тим начином један изузетан дечак у односу на преживелу панораму постао је изузетан писац света; или, и обратно, у тим дечачким склоностима већ се потврђивао потоњи велики писац.

Шта сад представља композициона целина књиге? Очеvidно, наслов „панорама” није само позајмица од приповетке: наслов је погодан и за структурирање шире целине. Састављајући књигу Андрић је желео да каже читаоцу: ево једне панораме света како сам је ја видео и уобличио, панораме довољно широке да обухвати узбудљиву слику света у његовим померањима, вечитим променама у сталним борбама добра са злом.

PANORAMA DU MONDE DE L'AUTEUR

Résumé

Dans son récit *Panorama* Ivo Andrić a mis en lumière la grande importance et l'influence féconde qu'avait produite sur lui — lycéen de Sarajevo — le panorama ancien. Voir le panorama était pour lui une passion qui changeait toute sa vie et apportait des émotions inoubliables. Le récit est encore une espèce de représentation analytique circonstanciée de la genèse et de la structure du procédé créateur.

Dans ce texte on examine encore l'ensemble de composition du livre *Panorama* (1958), recueil des contes sous la rédaction de l'auteur même qui en a fait le choix. Par l'ordre dans lequel il est composé, ce livre représente un panorama du monde dans les malentendus tragiques, les changements continus et les luttes permanentes entre le bien et le mal.

Radmila PETROVIĆ

Institute of Musicology, Serbian Academy of Sciences and Arts
Beograd

PROCESS OF MUSICAL CHANGES IN SOME SERBIEN PERIODICAL CUSTOMS

In some regions of Serbia are still preserved a few ancient customs accompanied by singing and dancing such as *lazarice*, *kraljice*, *dodole*, *koleda*. Temporally they belong to the group of periodic rituals, while thematically and structurally they continue to exhibit, among other things, certain elements of Slavonic prechristian religious meaning. We have chosen for analysis in this paper the *lazarice* ritual — a spring custom invoking fertility and good health, performed a week before Easter, on St. Lazarus Saturday.¹ It was widely practised in villages as well as in towns, and is known to all Balkan nations.²

In a detailed genetic analysis dr Slobodan Zečević³ was the first to suggest that besides being derived from the univesally accepted agrarian cult, the *lazarice* rite bears traces of a more ancient snake cult.

In the latest field work some additional information was obtained about this ritual in which relatively clear animistic conceptions could be observed, but all basically with the prophylactic meaning.⁴

¹ The rite of *lazarice* with its songs and dances is a spring folk custom, connected to the holiday of Saint Lazarus Resurrection, 8 days before Easter. The songs for fertility of the crops, for good luck and prosperity are sung to the household, to the host and his wife, to their son and daughter, to the shepherd, to the plow-man, to the old people, then to the animals (horse, sheep, bee, cat, etc.), or to the meadow, to the field, to the fruitful tree etc. The rite is performed by the young girls the number of which varies from 6 to 12. They visit all houses in the village or in one „mahala”, dancing and singing in each court-yard. When the performance is finished they are given gifts such as eggs, apples or food. Lit. — S. Zečević, *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru* (Mythological Elements in Serbian Rituals Accompanied by the Dances), Zenica 1973, 65—90.

² N. Radulescu, *L'Unité et diversité dans la musique des coutumes périodiques du folklore des peuples sud-est européens*, *Zeitschrift für Balkanologie* VII, 1—2, München 1969/70, 118—124.

³ See no. 1

⁴ In April 1974, a group of experts from the Serbian Academy of Arts and Sciences, Beograd, composed of dr Dragoslav Antonijević, dr Momčilo Zlatanović and the author of this paper, observed the performance of the *lazarice* ritual in the region of Pčinja in Southern Serbia. Almost every village

The concept of the agrarian cult underlying the lazarice ritual, is essentially identical all over Serbia (as well as outside of it), while textually there may be variation. The function of the texts is invariably to speak of man in his social interrelationships (pater familias and his economic obligations towards the family, the girl — unmarried, the boy — bachelor, the child — his happiness, the bride — her relation towards the husband's family, old people — their relations towards the community at large, etc.) and his needs (grain, water, fruitful tree, livestock, etc.).

The texts of some lazarica songs, however, reflect the changes in the life of the community and speak of the significant events determining the further course of social and cultural development. A lazarica song for the soldier, teacher or migrant worker had at the relevant moment an innovational quality. Accordingly, the study of these songs may be helpful in revealing the changes in the life of the community. Such a textual innovation occurred quite recently as a consequence of major historical change. The partisan-soldier in the last war did not embody only the communist-fighter-defender of national freedom (who had their historical analogy in the personalities of „haiduk“) but also suggested the advent of fundamental social and economic changes. In some parts of Serbia, for example Crna Trava, a mountainous region far from communication, the people, as yet unprepared to break with the old traditions, expressed their best wishes for health and life through a new lazarica text to the communist-fighter.⁵ This and a few similar examples represent a short-lived continuation of the ritual and suggested possibly what was the way of the innovational process in the older lazarica songs for the soldier, teacher or migrant worker.

The innovational element in the ritual is often due to the resourcefulness of the performers when their inspiration is incited by a particular occasion⁶. Nevertheless, the texts used are generally traditional, with a personal name or some specific situational element skillfully added at the time of performance.

While the ritual songs not only among Serbian population, but also among other Balkan Slavs, show great similarity both in themes (see the footnote no. 1) and in forms (generally heptasyllabic or octasyllabic), in musical material there is greater or lesser particularization

had its own group of performers. The tunes, textually identical, were musical micro-variants serving as determinants of each village. The dancing, however, of all groups was identical. The traces of the animistic concept of the ritual were readily observable. Dancing and singing for the water was performed near the river, for the house — in the house, for fruitful tree — by the tree, for meadow in the meadow, for wind — on the way, for wood — in the wood, for moonshine — at night, etc.

⁵ D. Nedeljković i S. Dimitrijević, Crnotravske i leskovačke narodne pesme oslobođilačkog rata, (Evolution des chants populaires de la guerre de libération et de la révolution dans les régions de Crna Trava et de Leskovac), Srpska akademija nauka i umetnosti, Srpski etnografski zbornik LXXIX, Beograd 1967, 3—5.

⁶ While doing the field work in Pčinja, 1974, we observed at Trgovište (the town) the performance of a lazarice group dancing and singing in front of an inn „for Filip's son“. Filip Đorđević was the innkeeper and his son was 12 year old boy. Another group of lazarice performers stopped our bus on the road and sang and danced „for the busdriver“.

from region to region, even from one village to the neighbouring. These musical peculiarities, usually very subtle and minimal, and often noticeable only to the peasants⁷, may also be found in other types of songs (wedding songs, shepherd's songs, harvest songs etc.). This has led the author of the paper to assume a close dependence of these micro-distinctions in the *lazarica* singing, on the social structure of old Slavonic extended family groups, founded on kinship. The micro-melodic distinctions still to be found between two neighbouring villages for example, might in our opinion be traced to the distinguishing peculiarities of individual kin groups within the patriarchal communities. The observation is supported by the fact that at the beginning of this century there could still be found in Serbia extended family groups (*zadruga*) with over 100 members, while in Montenegro remnants of tribal kin groups (*rodovi*) have been preserved to this day (Kuči, Paštrovići, Drobnjaci, Vasojevići and others), with their idiosyncratic ethnic characteristics. The etymology of the names of a number of villages also suggests the existence of the earlier kinship relations among the population (Stojkovići, Manojlovci, Milićevci, Prijezdici, etc.). As villages grew and especially as the population in Serbia migrated during the Middle Ages and subsequent periods, the village population changed along with the older social formations within the village. In music, however, the concept of distinctiveness has been preserved to this day in the regions which were presumably least affected by various changes. In those regions the music component of the *lazarice* ritual represents, in terms of music classification, the oldest strata of Serbian folk music.

1. musical example

Similar distinctiveness can be seen in the folk costumes which are indispensable for the performing of that ritual. (Where the costume disappeared, the *lazarice* ritual also disappeared). The costumes are adorned for the occasion with a towel, several kerchiefs and some special ornaments. The accessories carried in hand (originally the sticks, later wooden and metal swords, and finally umbrellas) and the head ornaments (fur caps to be replaced by *fezes* and later by soldier's caps and straw hats adorned with flowers and feathers) also show a number of innovational changes.⁸

There exists yet another form of the *lazarice* ritual performed in Serbian towns. It is of recent origin close connected to the economic growth of towns. It is brought about especially by the development of trade and craft and the formation of middle-class mentality. In towns the performing of the ritual has been taken over by the Gypsies, who

⁷ The author of this paper has often had the opportunity in the field work to hear the peasants identify an unseen passer-by singing on his way. Judging only from the manner of singing, they were able to tell without hesitation which village the unseen singer came from.

⁸ Lj. i D. Janković, *Prilog proučavanju ostataka orskih obrednih igara u Jugoslaviji*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja CCLXXI, Beograd 1957, 3—26.

introduced into it a number of changes of their own, so as to adjust it to the new social environment.

Basically, the idea of the Gypsies was to preserve the general framework of the rite through word, singing and dancing. The townsman did no longer need to appeal to magic for grain, livestock, bees, fields or meadows, for he did not directly depend upon them. Therefore we believe that the first lazarice songs to be dropped by the Gypsies, were those dealing with agrarian themes.

On the other hand, good health of the members of the household, prosperity and success in their work and undertakings continued to be regarded as very important in life. However, seeing that because of the great length of individual songs for each member of the household, the ritual would have to last an hour or more in each house, the Gypsies cut and condensed the texts of the songs, and reduced the ritual to a few minutes only. Towns are compact settlements and it was necessary to pay a visit in one day to as many houses as possible in order to earn more money and get more presents — that means for reasons of profit. Therefore, only one text with a few variants has survived to the present time. In it, the message or meaning of the whole traditional lazarice song, as performed in the village ritual, has been condensed into a single line of verse or a distich:⁹

May this house be rich, May God give it ducats!]	song for the house
May varicoloured lambs Have gilded horns!]	for the livestock
Mother had a small boy, She dressed him in silk,]	for the boy
And sent him to the army To find himself a girl.]	for the soldier
A girl tall and slim, Her mother was the same.]	for the young boy's marriage
She sat on him, A baby boy she bore.]	for the grandson
White ducats strung on it. A cap for him made,]	again for the small boy
Stamp your feet, Lazaro, stamp, (Here's) to the master's health!]	for good health of all

2. musical example

In 1963, we recorded in the town of Loznica (West Serbia) an even shorter version of the lazarica song cited above. However, it was modi-

⁹ This lazarica song was recorded by Milica Ilijin, research fellow of the Musicological Institute, Beograd, during her field work in the villages in the neighborhood of Beograd.

fied by the addition of two refrains after each distich, bearing on the final moment of the ritual — the giving of gifts (food and money).

May this house be rich and
Five hundred ducats worth!

We play and sing,
And cause no trouble to anyone! } First refrain

Dodole are little girls,
Passionate are Gypsy girls,
We don't ask what you have,
We accept what ever you give! } Second refrain

This Gypsy girl
Sang naked and barefoot

First refrain

Second refrain

May this mistress
Bear a fine boy!

First refrain

Second refrain

3. musical example

In the village tradition the giftgiving was a very important but unintrusive component of the ritual. This implicit message in the village tradition became an explicit demand for money and other gifts in the Gypsy's version in which are even blended the elements of two rituals: lazarice and dodole for rain.

The Gypsies had likewise completely neglected the formal side of the ritual, such as the number of performers, their age and sex. While in the village tradition the number of the young female performers was fixed, with the Gypsies the lazarice groups were composed of an arbitrary number of children, young girls, older women and a few men (players). Compared with the strict division of the performers in the village tradition (girls-dancers and girls-singers), in the Gypsy version all performers sang, while one or two girls danced. The children made the group larger, which had a psychological effect on the gift-givers.

In the process of transferring the lazarice rite from village to town, the musical component suffered even greater changes. The Gypsy tune cannot be traced to any particular tune in the village tradition, because of its distinct musical qualities. Certain elements in the Gypsy tradition such as 3/8 rhythm, the melodic span encompassing a minor seventh and the leap of the 4th in the opening phrase, are rarely found in traditional Serbian folk music. They might be the influences of the musical traditions of peoples inhabiting the territories through which the Gypsies passed on their way to the Balkans.

Another striking innovational change was the introduction of instrumental accompaniment into the ritual. The violin (ćemane) a type of fiddle and later the accordion, were typical musical instruments used by the Gypsies to accompany the lazarice songs. They never used the traditional instruments — shepherd's flute or bagpipe throughout the process of their musical adaptation in Serbia.

The lazarica custom has undergone a number of internal changes in this process of cultural transmission from rural to urban society. Although in Serbia these two social layers lived in close contact, the transmission was not effected directly, but through the mediation of another ethnic group, the Gypsies, who inhabited the same territory. As mediators in the process, they borrowed a traditional social convention of the older cultural pattern, introduced into it a number of innovational changes of substitutional character, and restored it to the middle-class social environment. The lazarice ritual and its symbolism did not have any meaning for the mediators as they had never practiced it in their own communities. Psychologically indifferent to the ritual as such, the Gypsies placed more and more emphasis on the profit they could make from it, which brought about a complete degeneration and ultimate (easy and unnoticed) extinction of this custom in towns.

ПРОЦЕС МУЗИЧКИХ ПРОМЕНА У НЕКИМ СРПСКИМ ПЕРИОДИЧНИМ ОБИЧАЈИМА СА ПЕСМОМ И ИГРОМ

Резиме

Из групе периодичних обреда са песмом и игром (коледа, лазарице, краљице, додоле) посматрали смо лазарички обред у Срба, а познат иначе код свих балканских народа. Поред суштинске идентичности концепта аграрног култа у лазаричком обреду, у Србији се уочава и идентичност или варијантност садржаја лазаричких текстова, функционално намењених увек и свуда човеку у његовим друштвеним релацијама (песма „за домаћина, за девојку, за момка, за невесту, за старе људе“ итд.), и његовим потребама (песма „за жито, за воду, за родно дрво, за стоку“ и др.).

Постоје, међутим, лазаричке песме чији текстови указују на промене у друштвено-културном развоју. Лазаричка песма војнику, учитељу или печалбару представљала је у своје време иноваторски квалитет у односу на земљорадничко-сточарску концепцију. Слична промена уследила је још скорије, после другог светског рата. У устанничким крајевима каква је Црна Трава на пример, народ је у лазаричку песму војнику убацио елемент „звезде петокраке“ и извршио спонтану трансформацију општег појма војника у војника-партизана-борца за слободу.

Теренска испитивања лазаричког обреда (Пчиња 1974.) указала су и на неке промене у процесу прилагођавања традиције садашњости — лазаричка песма возачу аутобуса на сред друма.

Музичка компонента свих ових лазаричких песама задржала је своје традиционалне оквире и у мелодијском кретању, у антифоном начину извођења и у квалитету гласовне продукције.

Међутим, постојао је у Србији још један облик лазаричког обреда који се изводио у градовима, можда до пре двадесетак година. Извођење овог лазаричког обреда преузели су Цигани који су на својствен начин извршили низ промена, прилагођавајући овај обред друштвеној средини градова и њеним потребама.

Они су у обреду сачували његове окосницу путем игре, песме и речи. Али, градском човеку није више било потребно певати преваходно за берићет, жито, стоку пчеле, њиве и др. пошто од њих није директно био зависан. С тога су лазаричке песме Цигана, намењене аграрним елементима биле свакако најпре изостављене. Здравље укућана, напредак и успех у послу, међутим, били су и даље веома важни услови за живот, па се ове песме задржавају. Али будући да су песме биле дугачке, намењене сваком од укућана редом, па је обред у једној кући могао да траје и више од сата, Цигани су те текстове скраћивали и сажимали, и обредно извођење svelи на неколико минута. Тако је до данашњих дана преживео само један текст и неколико његових варијаната. У овом тексту један стих или двостих носе у себи значење једне целе традиционалне лазаричке песме из сеоског обреда.

<i>Ова кућа богата, Бог јој дао дуката!</i>	за кућу
<i>И шарени јагањци С позлаћени рогови!</i>	за стоку
<i>И мала мајка малено, Обукла га свилено,</i>	за дете мушко
<i>Тер га прати у војску Да добије девојку,</i>	за момка — војника
<i>Која је танка, висока, Висока га правила.</i>	за женидбу
<i>Тер на њега седнула, Мушко чедо добила.</i>	за унуче
<i>Капицу му правила, Беле паре низала.</i>	
<i>Трупкај, трупкај, Лазаро, (Ј)у газдинско (ј)у здравље!</i>	за опште здравље свих укућана

Музичка компонента лазаричког обреда на свом путу до града претрпела је још веће промене иноваторског карактера. Мелодија се не може везати ни за једну сеоску лазаричку мелодију, јер поседује сасвим различите музичке особености. Друга исто тако упадљива иноваторска промена била је увођење инструменталне пратње у обред (виолина а касније хармоника).

Што се тиче формалне стране циганског лазаричког обреда, број, пол и узраст извођача били су потпуно занемарени.

У овом процесу културне трансмисије у којој је лазарички обред пренесен из сеоске друштвене заједнице и грабанску средину,

изврšиле су се велике промене суштинског карактера. Иако су ова два друштвена слоја била у тесном контакту, трансмисија није изврšена директно, већ посредством Цигана, туђе етничке групе, настањене на истој територији. Посредници су у том процесу узели позајмили или искористили једну виталну традиционалну друштвену конвенцију из старијег културног слоја, прерадили је низом промена конститутивног карактера, и поново је вратили у грађанску средину. За посредничку групу лазарички обред и његова симболика нису имали никакво значење, јер га код својих кућа нису познавали нити изводили. Истичући све више материјалну страну своје ангажованости у обредном извођењу, Цигани су постепено довели лазарички обичај у крајњу дегенерацију у којој се лако и неприметно угасио.

1. musical example

LAKARIČKA ZA OVCU Dedinci (kod Leševa)

I grupa

Što mi bla-žiš be - la Be - aka, što mi bla-žiš be - la Be-aka?

II grupa

Što mi

Da l' mi bla-žiš

bla-žiš be - la Be-ka, što mi bla-žiš be - la Be-ka?

na jag - nje-ee, da l' mi bla-žeš na jag-nje-ee?

Da l' mi bla-žeš na jag- f.d.

2. musical example

LAKARIČKA CIGANSKA Bespik

O - va ku - će be - - ga - ta, Bog još da - o da - ka - ta

i ka - re - ni ja - ganj - ei a po - sta - de - ni re - ga - vi.

3. musical example

Velika Grabovica

O - va ku - će be - ga - ta, pet sto - ti - na du - ka - ta.

Mi svi - ra - mo, mi pe - va - mo, mi ni - ko - ga ne di - ra - mo.

De - dol - ke su ma - le - na, Ci - gan - ke su va - tre - na,

ne pi - ta - me šta i - ma - te, već pri - ma - me šta nam da - te.

Nadežda MOSUSOVA

Musikwissenschaftliches Institut
der Serbischen Akademie der Wissenschaften
und Künste
Beograd

DAS BALKANISCHE ELEMENT IN DER SÜDSLAWISCHEN KUNSTMUSIK

Dieses Thema gehört dem breiten Problem der Folkloreauswertung in der Hochkunst und ist eng verbunden mit der Entstehung der nationalen Romantik in der Musik der Slawen im XIX Jahrhundert.

Jedes slawische Volk hat seine Kunstmusik auf ähnliche Weise geschaffen, d. h. auf der Grundlage der Folklore, unter dem unumgänglichen Einfluß der abendländischen Musik, vorwiegend der deutschen, und dann der italienischen oder französischen. Die nationale Romantik in der südslawischen Musik, deren Fundament in der Mitte des vorigen Jahrhunderts gelegt wurde, entwickelte sich stufenweise sogar bis zur Zeit nach dem II Weltkrieg. Obwohl der Nationalismus in der kroatischen und slowenischen Musik früher erschien als in der serbischen, war er in der letzten vom Anfang an sehr ausgeprägt.

Vor dem I Weltkrieg kam bei den Kroaten und Slowenen, besonders aber bei den Serben, eine nationale Richtung in der Musik sehr zum Ausdruck. Man konnte ihren Weg vom Lokalpatriotismus, über den Panslawismus, bis zum Jugoslawentum verfolgen, — d. h., sie ging von der Anwendung eines lokalen folkloristischen Materials bis zum Versuch des Aufbaues eines jugoslawischen, und sogar balkanischen, Ausdrucks aus.

Balkanische Musik zu komponieren, einen balkanischen Stil zu schaffen, war ein bewusstes Streben, das sich nicht nur in den Kompositionsteilen offenbarte: die Konzeption eines panbalkanischen Stils hat sich auch in dem Komponieren verschiedener Formen wie Suiten mit Liedern und Tänzen der balkanischen, slawischen und nichtslawischen Völker ausgedrückt, auf erster Stelle aber in der Schöpfung einer neuen originalen musikalischen Sprache, die zeitgenössisch und archaisch klingen sollte — das — Ziel aller Komponisten nationaler Richtung von Glinika bis zu Bartók. Notenbeispiel¹.

Das Angehören einer slawischen oder osteuropäischen musikalischen Gemeinschaft äusserte sich schon bei den russischen und tschechischen Tonsätzen des XIX Jahrhunderts. So plädierte Leoš Janáček für eine vollständig slawisch-klassische Musik und später versuchte Béla Bartók in seinem Opus Mitteleuropa und Balkan zu vereinigen.

Der Begriff eines balkanischer Stils bei den Serben, Kroaten und Slowenen zwischen beiden Kriegen, knüpfte sich an den Grundgedanken eines jugoslawischen Stils an, lediglich ist die Idee des Balkanentums in der Musik in ihrem Wesen nach weit reicher, weil sie eben rein musikalisch, künstlerisch war. Der jugoslawische Stil wurde auch unter dem Einfluss der Josip Strossmayers Ideen geboren — vor der Bildung des jugoslawischen Staates — und kann zwar nicht nur als ein Phänomen des musikalischen, sondern auch patriotischen und sogar politischen Ursprungs gekennzeichnet werden. Übrigens, wurde die Entstehung der Musikkunst bei den Südslawen doch nicht durch den Impuls der nichtmusikalischen Quellen angeregt? Die nationale Romantik der Serben, Kroaten, Slowenen und Bulgaren dankt den Anfang ihrer Existenz dem Aufwachen des Nationalbewusstseins, das die bescheidene Talente der wenigen Komponisten auf der Balkanhalbinsel veranlassen hat.

Ursprünglich haben die Volksliedersammler im südslawischen Bereich, die einheimischen und die böhmischen (manche unter ihnen waren nicht einmal Musiker), wie auch die ersten Komponisten der einfachen Liedern (für eine Singstimme mit Klavier, oder für Chor a cappella) oder der Volksliederbearbeitungen, die übermässige Sekunde als einziges Kennzeichen der serbischen und balkanischen Folklore betrachtet.

Von den Tonleitern ausser Dur und Mol hatten sie fast keine Vorstellung, was man auch nicht erwarten konnte. Unter den Serben war Kornelije Stanković (1831—1865) der Erste der die modale Basis der Volksmusik vermutet hatte, hauptsächlich da er selbst unter dem Einfluss der serbischen Kirchenmusik, die er notierte und harmonisierte, stand.

Schon zur Zeit des Stevan Mokranjac (1856—1914), dessen fünfzehn Liederkränze für Chor als Model der Volksliederbearbeitungen der serbischen Komponisten gedient haben, wurde die übermässige Sekunde etwas Abgedroschenes, zu häufig Wiederholtes. Später hat sich bei den mehr kultivierten Komponisten, wie Mokranjac schon am Anfang seiner künstlerischen Laufbahn war, die Idee von einem gewissen balkanischen Stil, ohne exotischer Intervalle kristallisiert, was man am besten mit einem, den Zehnten Liederkranz (1901) von Mokranjac betreffenden Zitat, illustrieren kan: „...er ist tiefgründig und durch und durch balkanisch, aber auch rein slawisch: in ihm ist in keinem Satz oder Motiv, weder im Rhythmus noch in den Harmonien eine Spur vom Orient oder orientalisierter Infiltration enthalten... Durch den Zauber dieser puritanisch reinen Melodien hebt sich besonders Mazedonien hervor, ebenso wie auf der anderen Seite dies auch in Istrien und Međumurje, wenn auch in bescheidenerem Masse, zu finden ist.“¹

Disparat von der heutigen begeisterten Ausserungen westlicher Musikwissenschaftler über die exotischen Intervalle, „die als ein ganz neuer Reiz wirken“², stehen die Meinungen der jugoslawischer Kom-

¹ П. Коњовић, Стеван Мокрањац, Београд, 1956, 113.

² H. H. Stuckenschmidt, Neue Musik (Zwischen den beiden Kriegen, Bd. 2), Berlin, 1951, 95.

ponisten zwischen beiden Kriegen: sie waren auf die übermäßige Sekunde besonders empfindlich und sahen sie als eine billige Konzession dem ungebildeten Publikum gegenüber an, als Phantasielosigkeit im schöpferischen Akt und zwar in dem Augenblicke wo man nach einem neueren Ausdruck streben sollte, die modernen Strömungen in der damaligen europäischen Musik folgend. Dieser neue Ausdruck befand sich, ihrer Vorstellung nach, in der alten unberührten Schicht der Volksmusik Südserbiens, Međumurjes und Mazedoniens. Das hissen sie Balkan, den slawischen, archaischen und modalen, Balkan vor dem Drang der Türken und der übermäßigen Sekunde, — all jenes was man sich in zusammengefasster Form aus dem zitierten Satz von Konjović merken soll. Aber was bedeutet das überhaupt? Welche sind die Elemente die den balkanischen Stil repräsentieren? Was bedeutet serbischer oder jugoslawischer Stil in der Musik?

Es ist fast unmöglich eine allgemeine Charakteristik jugoslawischer oder auch serbischer Volksmelodien zu geben, da Gebiete bestehen, die sich, dank verschiedenen Einflüssen, musikalisch ziemlich unterscheiden: Montenegro und Bosnien, Dalmatien und Serbien, Slovenien und Mazedonien. Noch heute ist in gewissen Bereichen Jugoslawiens das alte Singen der Gebirgsbewohner erhalten geblieben (die sogenannte Diaphonie in Sekunden), neben den breiten, diatonischen Melodien und jenen melismatischen mit übermäßiger Sekunde, — einer wahrscheinlich unausweichlichen Erbschaft des Orients. Diese melodische und rhythmische Mannigfaltigkeit stand allen Generationen der Komponisten nationaler Richtung zur Verfügung, als sie ein balkan-slawisches Ideal vor den Augen hatten, wie Petar Konjović (1883—1970) in seinen fünf Opern, Miloje Milojević (1884—1946) in zahlreichen „balkanischen“ Klaviersammlungen, Stevan Hristić (1885—1958) in dem Ballett „Ohridska legenda“ und Josip Slavenski (1896—1955) in seinen Sonaten und Suiten.

Petar Konjović, der so viel über die ästhetischen Aspekte des Volkstümlichen in der Musik geschrieben hat, gibt uns eine genauere Formulierung des reinen Balkanentums in einer seiner früheren Schriften, wo er Wort für Wort erklärt, dass der Stil des erwähnten X Liederkranzes von Mokranjac ungezwungen und von allen jenen Anschwemmungen befreit sei, mit welchen, besonders hinsichtlich der Orientalismen, das heimische folkloristische Material belastet ist, womit sein Wert, von dem Standpunkt der Originalität, wesentlich vermindert sei³. Der Verfasser meint weiter, dass diese orientalische Anschwemmungen klare Zeichen der Degeneration der südslawischen Folklorenmotiven seien, und dass in diesem Sinne in der slawischen Volksmusik die ukrainische, slowakische, međumurische und mazedonische Folklore die Originalste sei, und die Art des mazedonischen Volksmelos des X Liederkranzes, die typischste und die auserwählteste⁴.

Mit solchen mehr künstlerischen und nicht gerade wissenschaftlichen Einstellungen haben sich die Komponisten nationaler Schule keine präzisen Fragen gestellt, nämlich: die Frage über der Herkunft

³ П. Коњовић, Музички фолклор, његова вредност, чистоћа и интерпретација, Књига о музици, Нови Сад, 1947, 35.

⁴ Ibidem, 36.

der altbalkanischen Volksmusik, die dann gar nicht slawisch sein konnte (von der byzantinischen, bzw. griechischen Kirchenmusik, die auch orientalisiert ist, ganz zu schweigen), wie auch die ewige Frage der übermässigen Sekunde. Ist sie nur türkisch, i. e. orientalisches? Die Theoretiker nennen den Modus mit zwei übermässigen Sekunden balkanisch und die Tatsache ist, dass die übermässige Sekunde ein Element der balkanischen Volksmusik ist.

Als diese Schrift vor drei Jahren an der musikwissenschaftlichen Sektion des Congrès international des études du Sud-Est européen in Bukarest vorgelegt wurde, richtete sich die unoffizielle Diskussion und die darauffolgende jetzige erweiterte Version auf das exotische henamisotonische Intervall, — das die bulgarischen, griechischen und rumänischen Komponisten gerne aufgegeben hätten (mindestens theoretisch), wie das Konjović in seinen Studien getan hatte. Unterdessen hat sich diese „unglückliche“ übermässige Sekunde, wie sie Vladimir Dvorniković mit Recht genannt hat,⁵ in solchem Masse in der serbischen, mazedonischen und bulgarischen Volksmusik infiltriert (nicht weniger bei Spaniern und Ungarn, neben früher erwähnten Rumänen und Griechen, unterwegs auch die Ukrainer berührend), dass sie in der Kunstmusik dieser Völker unausweichlich geworden ist, wovon sogar die Werke jener Komponisten zeugen — Petar Konjović und Miloje Milojević — die sich mit dem Problem der Reinheit der Volksmusik beschäftigt hatten. Auch die bulgarische Kunstmusik, die etwas jünger als die serbische war, konnte, und wollte sich auch nicht, völlig von der übermässigen Sekunde distanzieren. Beisp. 2 In welchem Masse ist ihre Anwendung in den Werken der serbischen und bulgarischen Komponisten differenziert, würde eine Studie für sich erfordern. Fast ausgeschlossen eine exotische Zier in der Musik des Westens — sie spielt ähnliche Rolle in dem russischen musikalischen Schaffen des XIX Jahrhunderts, — stellt die übermässige Sekunde einen Eindringling in dem europäischen Dur-Moll-System vor, wo es ihr eigentlich, in klassischer Harmonik, nur im Rahmen der Molltonart erlaubt ist zu existieren, um eine stabile Funktion der Dominante und ihrer Stellvertreter zu erfüllen.⁶ Es ist offenbar, sie wirkt viel auffallender, manchmal an der Grenze des Trivialen, in dem diatonischen Tonsystem, Beisp. 3 als in der Chromatik (daraus das Unwillen der serbischen Komponisten und das Epithet von Dvorniković).⁷ Beisp. 4.

Schliesslich ist nur das Eine klar: dass die jugoslawischen nationalen Komponisten, die Verfasser grosser Volksliedersammlungen, theoretischer Schriften und folkloristischer Studien, keine exakte Erklärungen über den balkanischen Stil aufführen konnten. Tatsächlich

⁵ Siehe: Карактерологија Југословена, das Kapitel: „Оријентализам“ босанске и јужносрбијанске народне мелодике, Београд, 1939, 395.

⁶ Vielleicht ist das die Ursache dass keine Analyse über der Wirkung der übermässigen Sekunde in Deryck Cooke, Language of Music, London, 1959, besteht.

⁷ In der neueren Ethnomusikologie insistiert man auf der Selbstständigkeit der Tetrachorden mit der übermässigen Sekunde, die weder dem diatonischen noch dem chromatischen System angehören. — Siehe A. Горковенко, Об одной системе ладов с увеличенной секундой в народных песнях, Проблемы лада, сборник статей, Москва, 1972, 152.

schaffen sie eine Art von „folklore imaginaire“⁸ auf Grund der authentischen, wie auch der urbanisierten Volksmusik des Südens, eine stilisierte und raffinierte Nationalmusik, — was man mit Gerechtigkeit Romantisierung der Folklore nennt.⁹

Selbstverständlich gibt es in dem Schöpferischen die Schichten wo die Kunst nichts mit der Wissenschaft zu tun hat. Deswegen ist es gar nicht sonderbar, dass bei der Realisierung der balkan-slawischen Visionen der musikalischen Fantasie der meisten serbischen Komponisten, die mazedonische Volksmusik, mit den Augen eines Stevan Mokranjac gesehen, als Vorbild gedient hat. Nämlich, der viel gelobte Zehnte Liederkranz ist auch eine Art von „folklore imaginaire“. Man wusste vom Anfang an, dass Mokranjac das erste und das vierte Lied des Zehnten Liederkranzes (der insgesamt fünf Melodien enthält) selbst komponiert hat. Dennoch haben die serbischen Komponisten besonders diese zwei Melodien-„Biljana“ und „Pušči me“, Beisp. 5 und 6 ihrer Schönheit und ihres Geistes wegen, sehr geschätzt und stilistisch für kennzeichnend gehalten, besonders „Pušči me“, die nach der Meinung von Konjović, eines Dvořaks Adagio's würdig ist.¹⁰ Dabei waren die Romantiker viel mehr in dem melodischen und harmonischen, als in dem rhythmischen Element, interessiert.¹¹ In ihrem Sammeln suchten sie nach alten Volksliedern, die an die Schöpfungen von Mokranjac erinnern könnten, um ihnen eine Bearbeitung zu geben, die modale Diatonik und die übermässige Sekunde, in dem entsprechenden romantischen oder impressionistischen harmonischen Kontext, versöhnt. Beisp. 7.

БАЛКАНСКИ ЕЛЕМЕНТ У УМЕТНИЧКОЈ МУЗИЦИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Резиме

Ова тема представља један од слојева широког проблема примене фолклора у уметничкој музици и тесно је повезана са питањем настанка музичке културе код Јужних Словена. Национални романтизам на том подручју почео се формирати средином прошлог века и развијао се поступно све до после II Светског рата. На почетку XX столећа може се код Хрвата и Словенаца, а нарочито код Срба пратити пут националних композиторских струјања, од локалног па-

⁸ Der Ausdruck ist dem Buche Béla Bartók von Serge Moreux, Paris, 1949, entnommen. Das Kapitel heisst Du folklore authentique au folklore imaginaire.

⁹ Walter Wiora analysiert in seinen Studien Die rheinisch-bergischen Melodien bei Zuccalmaglio und Brahms, Bad Godesberg 1953, und Europäische Volksmusik und abendländische Tonkunst, Kassel 1957, das Phänomen der Romantisierung der Volksmusik.

¹⁰ П. Коњовић, Стеван Мокрањац, 111. Das Ballett „Ohridska legenda“ von Stevan Hristić hat diese zwei Melodien als Hauptthemen.

¹¹ Die mazedonische Kunstmusik, die sich nach dem II Weltkrieg sehr entwickelt hatte, zog auch einen Vorteil aus dieser Tradition, indem sie das rhythmische Element mehr ausnützte.

триотизма преко панславизма до југословенства — што значи да се ишло од примене локалног фолклорног материјала до покушаја уобличавања једног југословенског па и балканског музичког израза. Концепција свеобухватног балканског стила није се манифестовала само у компоновању разних форми у виду свита, са песмама и играма балканских, словенских и несловенских народа, већ на првом месту у стварању једног новог особеног музичког језика, који ће истовремено бити и савремен и архаичан — циљ свих композитора националног правца, не само на Балкану. А шта су композитори подразумевали под музичким балканизмом најбоље ће илустровати један цитат који се односи на Мокрањчеву Десету руковет: „... она је дубоко и кроз балканска, али је и чисто словенска: у њој нема, ни у једном ставу или мотиву, ни у ритму, ни у хармонским склоповима, ни трага од оријента ни оријентализоване инфилтрације... У дражи тих пуритански честих мелодија истиче се Македонија, као што на другој страни, имамо тога у Истри и у Међумурју, ма да у скромнијој мери”. (Петар Коњовић, Стеван Мокрањац, Београд 1956, 113).

Идеја балканског стила надовезује се на југословенски стил у музици, само је шира и богатија. Појам југословенског стила родио се у свести композитора и под утицајем Штросмајерових идеја, пре стварања југословенске државе и може се окарактерисати као појава патриотског, политичког порекла, не само музичког. Уосталом зар није настајање музичке уметности код јужних Словена добијало подстицаје из немужичких извора? Национални романтизам, Срба, Хрвата, Словенаца и Бугара има да захвали за почетак своје егзистенције буђењу националне свести, које је покренуло скромне таленте малобројних композитора на подручју Балканског полуострва.

На почетку, сакупљачи народних песама, домаћи и Чеси, на југословенском терену, као и први композитори припростих песмица за глас и клавир или хор, видели су као једину карактеристику српског или балканског фолклора прекомерну секунду. О лествицама ван дура и мола нису имали такорећи никакву представу, што се није могло ни очекивати. Први је Корнелије Станковић наслутио модалне основе народног мелоса, углавном под утицајем црквене музике, коју је био ставио у ноте и хармонизовао. Већ у време Стевана Мокрањца прекомерна секунда постаје нешто извикано, често понављано, па се код композитора са ширим видицима, какав је на почетку своје музичке каријере већ био Мокрањац, почела искристалисавати идеја о балканском музичком изразу без егзотичних интервала. И под утицајем модерних струјања у савременој европској музици, српски аутори, које је прекомерна секунда нарочито погавала, гледали су у њој јефтину уступак музички необразованој публици, линију мањег отпора у стваралачком раду, и то онда када је требало трагати за нечим новим. А то ново се по њима налазило у старом, нетакнутом слоју народне музике јужне Србије, а још више Македоније. У њиховој свести је то био Балкан, словенски, архаични, модални, Балкан пре доласка Турака и прекомерне секунде, што се да закључити и по поетизованој Коњовићевој дефиницији чисте народне музике.

Овакав став, уметнички а не научни, није пред композиторе постављао питања о прецизнијем пореклу тог слоја старобалканске музике, која није словенска, и о дубљем пореклу прекомерне секунде, која се до те мере инфилтрирала у народну музику Срба, Македонаца и Бугара, да је постала неизбежна и у уметничкој музици ових народа, о чему сведоче дела баш оних композитора — Петра Коњовића и Милоја Милојевића — који су се посебно бавили проблемом оригиналности јужнословенског фолклора (уп. Петар Коњовић, Музички фолклор, његова вредност, чистоћа и интерпретација, Књига о музици, Нови Сад, 1947, 35, 36). Бугарска уметничка музика, нешто млађа од српске, није се такође могла, нити хтела дистанцирати од прекомерне секунде, а у којој је мери њена примена издиференцирана у делима српских и бугарских композитора, представљало би једну посебну студију.

Чињеница је да сви ти ствараоци, који су уједно били аутори великих фолклорних збирки, нису могли дати једну општу карактеристику балканских елемената који чине њихов национални стил. Цео се проблем може најбоље осматрити са тачке гледишта романтизиране представе националне музике, јер је при стварању балканско-словенске визије у уметничкој машти првенствено српски композитора, као основа служило македонски фолклор, и то виђен очима Стевана Мокрањца. Познато је било од почетка да је Мокрањца сам компоновао прву и четврту песму, „Биљану“ и „Пушчи ме“, своје изузетне по лепоти, „охридске“ Десете руковети. Инспиришући се њима ствара Стеван Христић балет „Охридска легенда“, а Петар Коњовић и Милоје Милојевић низ оркестарских и клавирских композиција. Они трагају за старим песмама које подсећају на ове Мокрањчеве творевине, или их сами компонују, да би нашли један средњи пут између дијатонике модалног карактера и егзотичних интервала у одговарајућем романтичарском или импресионистичком хармонском контексту.

Notenbeispiel 1

Aspiraciones verbales
Tous droits d'auteurs réservés

dedicé à Ante Šter (+1918)

AUS DEM BALKAN

Gefänge und Tänze

DES BALKANS

Chants et danses

SA BALKANA

Pevanja – Igranja

I

1. Gefang – Chant – Pevanje

Revu et édité par J. Kljž

Josip Slavenski

Cantabile spontano

PIANO

The musical score is written for piano and consists of four systems of music. Each system has a vocal line with lyrics and a piano accompaniment line. The key signature has one flat (B-flat), and the time signature is 4/4. The tempo is marked 'Cantabile spontano'. The first system has lyrics 'Le - pa ma - la de - voj - či - ca, Te - be i - mam rad!'. The second system has lyrics 'Dra - ga mo - ja za - ljub - lje - na. ff zar - ko sun - ce te vo - li'. The third system has lyrics 'Ja te lju - bim čis - tog ser - cal Ai, Ti no - ver - ješ mo - ni'. The fourth system has lyrics 'No vo - liš mel Ti - ho, za - mo te glo - dam, kej sun - ce sa me - se - ca.?'.

Le - pa ma - la de - voj - či - ca, Te - be i - mam rad!

Dra - ga mo - ja za - ljub - lje - na. *ff* zar - ko sun - ce te vo - li

Ja te lju - bim *ff* čis - tog ser - cal Ai, *mf* Ti no - ver - ješ mo - ni

No vo - liš mel *p* Ti - ho, *pp* za - mo te glo - dam, *rit.* kej sun - ce sa me - se - ca.?

*) tema e parole dal autors
Copyright 1906 by the publisher's office, Mainz

31624

Notenbeispiel 2

МАЛЪК ПРЕЛЮД PETITE PRELUDE

Con moto mosso. (♩ = 104) P. Vladiguen

Piano. *pp* *simplice* *dolce*

Notenbeispiel 3

BARTOK: 15 UNGARISCHE BAUERNLIEDER

13. Poco più vivo. (♩ = 100)
quasi brlo

Notenbeispiel 4

KÉT ELÉGIA

I.

BARTÓK

Grave (♩.63)
 $\frac{2}{4}$ poco espr.

$\frac{3}{4}$ $\frac{2}{4}$

$\frac{3}{4}$ $\frac{2}{4}$

ppp *molto*

più p *ppp* *molto espressivo*

sempre pp

$\frac{3}{4}$ poco a poco meno adagio.

Notenbeispiel 5

Notenbeispiel 6

Notenbeispiel 7

МЕЛОДИЈЕ И РИТМОВИ
СА ДОМАКА ШАРЕ, ДРИМА И ВАРДАРА

I

НАНЕ, ТУГА МЕ МОРИ

Милоје Милојевић
оп. 66 № 1
(по сопственом
запису из Тетова)

Са волним изразом
Adagio ben sostenuto $\text{♩} = 63$ *ben cantabile e mesto*

The musical score is written for piano and consists of three systems of staves. The first system begins with a treble clef and a key signature of two flats (B-flat and E-flat). The tempo and mood are indicated as "Adagio ben sostenuto" with a quarter note equal to 63 beats per minute, and "ben cantabile e mesto". The first two measures of the first system feature a piano (pp) dynamic and a tenuto (ten.) marking. The second system continues with a mezzo-forte (mf) dynamic and a fortissimo piano (fp) dynamic. The third system concludes with a "quasi rit." (quasi ritardando) marking and a "marcato" dynamic.

